

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің
25 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ»** атты
«VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
1-2 сәуір 2016 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«VIII Оразбаевские чтения» по теме
**«АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И МУЗЕОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ
СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»**,
приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан
1-2 апреля 2016 г.

PROCEEDINGS
of International scientific and methodical conference «VIII Orazbayev readings»:
**«ARCHAEOLOGY, ETHNOLOGY, MUSEOLOGY
IN THE SYSTEM OF PRESENT HIGHER EDUCATION»**,
dedicated to the 25th anniversary of the Independence
of the Republic of Kazakhstan
1-2 April, 2016

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

Баспаға ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің Ғылыми кеңестері ұсынған

Редакция алқасының төрағалары

Ғ.М. Мұтанов – техника ғылымдарының докторы, академик, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ректоры;

Әлімбай Нұрсан – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің директоры, профессор.

Редакциялық алқа:

Т.С.Рамазанов – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы жөніндегі проректоры, ф.- м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі; **А.Қ. Жұмаділ** – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; **Б.С. Қақабаев** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының мәдени-білім жұмысы және сыртқы байланыстар жөніндегі орынбасары; **Б.Хинаят** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, т.ғ.к.; **Ғ.Теміртон** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің ғалым-хатшысы, филос. ғ.к.; **Д.Қатран** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің антропология және этнология орталығының жетекші ғылыми қызметкер, т.ғ.к.; **Т.Е.Картаева** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, т.ғ.к., доцент; **Х.А.Айтқұл** – ҚР Мемлекеттік Орталық музейі археология орталығының жетекшісі, **Р.С.Жуматаев** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының PhD докторанты.

Жауапты редактор

А.Б. Қалыш – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор

Құрастырушылар

А.Б. Қалыш, Б.Хинаят, Р.С.Жуматаев

«Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б.Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 593 б.
ISBN 978-601-04-1776-2

«Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» кезекті халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналып отыр. Бұл жинақ аталмыш конференцияға қатысушылардың археологияның, этнологияның және музей ісінің қазіргі өзекті мәселелеріне арналған баяндамалары мен хабарламаларының негізінде жарыққа шығарылды.

Басылым тарих ғылымдарының салалық мамандарының кәсіби талғамын ғана емес, қалың көпшіліктің де танымдық сұранысын қанағаттандырады.

Очередная международная научно-методическая конференция «VIII Оразбаевские чтения» по теме «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования», приурочена к 25-летию независимости Республики Казахстан. Сборник подготовлен на основе докладов и сообщений участников данного научного форума, отражающих современные актуальные вопросы археологии, этнологии и музейного дела.

Представляет интерес не только для специалистов исторических дисциплин, но и для широкого круга общественности.

Regular international scientific-methodical conference «VIII Orazbayev readings»: «Archaeology, ethnology, museology in the system of present higher education» dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. The proceeding on the basis of reports and presentations of participants of scientific forum that reveal contemporary topical issuers of archaeology, ethnology and museology were prepared.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ПАРАҚОРЛЫҚ ПЕН СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АНТРОПОЛОГИЯСЫ: ГЕНЕЗИСІ, ЭВОЛЮЦИЯСЫ ҒӘМ ҚАЗІРГІ СИПАТЫ

Кіріспе ретінде. Тәуелсіз Қазақстанның соңғы онжылдығы кезеңінде сан алуан ақпараттық құралдарда да, соның ішінде, газеттер мен журналдардың беттерінде қоғамдағы орныққан одағай оқыс құбылыстар һәм жайттар аса өзекті мәселелер ретінде жиі қарастырылып жүр*. Әсіресе, сыбайлас жемқорлық пен паракорлықтың соңғы кезеңде айырықша өрши түскен тенденциясы қарапайым жұртшылықты да, билікті де ерекше алаңдатып отыр. Расында да, сан алуан деректер, әсіресе, баспасөз материалдары аталмыш құбылыстың қоғамның барлық саласын дерлік жайлап кеткендігін айғақтағандай <...>. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, әлемдегі мемлекеттердің арасында Қазақстан сыбайлас жемқорлық пен паракорлықтың таралу деңгейі жағынан 123-ші орында екен. Бұл гәптің Президент әкімшілігі, Парламент, Үкімет, Бас Прокуратура сынды еліміздегі мәртебесі ең биік билік институттардың арнайы отырыстарында сан қарастырылуы, ең бастысы оның мемлекет қауіпсіздігіне орасан ойран әкелетін қатерлі фактор ретінде ресми бағамдалуы, сөз жоқ, бұл істің насырға шапқандығын дәлелдесе керек.

Ен байлықты әртүрлі жолмен иемденген кейбір «жаңабайлар» ақшасының басым бөлігін шетел асырып жіберген. Экономикалық тақырыпқа аса қат мәселелерді жіті зерттеп-зерделеп жүрген белгілі журналист-зерттеуші Төлеген Асқаровтың қисыны ден қойдырар мәліметіне қарағанда, осыдан бірнеше жыл бұрын Tax Justice Network атты халықаралық беделді мекеме әртүрлі оффшорларға аса көлемді қаржы жөнелткен 20 мемлекеттің қатарында Қазақстанды да атап өтіпті: біздің елден оффшорларға «шығып» кеткен қаржының жалпы сомасы 138 млрд. АҚШ долларын құрайды екен. Яғни, Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің жартысына жуықтайтын қаржы ұлттық экономикаға мүлдем жұмыс істемейді деген сөз [1]. Ен-тегін келген осынау айран-асыр байлықтың буына мастанғандардың мұндай оспадар қылығы мен іс-әрекетінің экономикалық-қаржылық кесір-кесепаты өз алдына, оны ел-жұртты көпе-көрнеу моральдық-психологиялық мазақтау, әсіресе, жастарды азғындыққа баулитын іріткі факторлардың бірі ретінде бағамдауға әбден болады. Сондықтан да болар, бітеу-жараға айналған бұл мәселеге, тіпті, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың өзіне тікелей араласуына тура келді: *«Бұл мәселені мен баршаңызға сіздер елге қайтаруға тиісті ақшаға біздің өте-мөте мұқтаж болғандығымыздан гана айтып отырған жоқпын. Осыған байланысты өз азаматтарымызға қылмыстық іс қозғап, оларды шетелде, Лондонда қашып-пысып, тығылып-бұққан қашқындарға айналдырғымыз келмейді. Бұл жылдары әртүрлі жайттар, бәрі де болды. Иә, алғашқы қорлану, қор жинау адал бола бермейді... Ақшаны қайтарып, ел экономикасына салыңыздар. Сіздер қашып-пысып жүрген елдердің бәрімен біздің тиісті келісім-шарттарымыз бар... 2017 жылдың 11-қаңтарынан бастап табыс пен шығысты жаппай декларациялау жүретін болады. Бұдан кейін қай елде болсын ашылған есептер мен активтерді тексеру басталады...»* [2].

Президенттің әлгі «шығандап» кеткендерге арнайы айтылған осынау әйгілі сөздерінен аталмыш іріткі фактордың элеуметтік-экономикалық жағынан да, моральдық-психологиялық тұрғыдан да сойқан салдарын айқын аңғарғандығын аңдау әсте қиын емес.

Енді қарастырылып отырған мәселенің қамтылуға тиісті тақырыптық өрісі мен онтологиялық һәм эпистемологиялық тарату барысын дәйектеу қажеттілігіне байланысты сыбайлас жемқорлық пен паракорлық ұғымдарының өзара аражігіне қысқаша тоқталып өтелік. Арнайы әдебиетте сыбайлас жемқорлық және паракорлық ұғымдарының мазмұндық (семантикалық, этимологиялық) шегі мен шендесер шекарасы айқын ашылып беріле бермейді [3;4;5;6]. Осы ұғымдарға байланысты еңбектердің қисыны төмендегідей тұжырымдарға саяды: а) пара – мемлекеттік органдағы лауазымды тұлғаның екінші субъектінің әртүрлі ахуалдық кіріптарлығын пайдалану жолымен одан алатын кез келген құндылықтың (тардың) – ақшаның, бағалы қағаздың, қымбат бұйымдардың, акцияның және т.с.с. – жалпы атауы. Паракорлық ұғымы болса, осы жағымсыз алыс-беріс жайтының атқарылу үрдісі мен социумдағы таралу деңгейін білдіреді. Басқаша айтқанда, қоғамның реттеуші және ұйымдастырушы нормалары мен принциптеріне кереғар, яғни, заңнан тыс жеке байланыстағы материалдық игілік

түріндегі алыс-берістің атауы. ә) сыбайлас жемқорлық парақорлықтың бірнеше субъектілердің арасындағы мемлекеттік заң атаулыға мүлдем кереғар алыс-беріс байланысының ортақ атауы болып табылады. Демек, сыбайлас жемқорлық өзара мүдделес қылмыстық субъектілерді қамтитын ұжымдық сипатта болып келеді.

Мәселенің қазіргі дискурсивтік өрісі. Парақорлық пен сыбайлас жемқорлық құбылысы советтік жүйе құрдымға кеткеннен кейін құрылған тәуелсіз мемлекеттер достастығы (ТМД) елдерінде де ұлт, қоғам, мемлекет тағдырына қауіп төндіріп отырған асқынған әлеуметтік дерт ретінде бағаланып отыр. Қазір әлгі жат құбылыстың қоғамдағы әлеуметтік қатынасты тегіс жайлағандығын, соның ішінде, әсіресе, кісінің тіршілік мүдделерін тікелей қамтамасыз ететін салаларына әбден сіңісті болғандығын, ондағы кез-келген мәселелерді «тиімді» әбжіл шешетін әмбебап «құрал-нормаға» айналғандығын қалың көпшілік мойындайтындықтары өз алдына, ең сұмдығы, «ет үйренген» үйреншікті жайт ретінде қабылдайды <...>.

Парақорлық пен жемқорлық құбылысын өте сирек, әрі жанама тақырып ретінде болса да қарастырған ғылыми еңбектерді де, қалың ақпарат құралдарындағы сан алуан аналитикалық материалды да мәселенің өрбітілу қисынына қарай белгілі шарттылықпен субъективтік және институционалдық топтарға жіктеуге болады. Бірінші топтағылар (бұлар сан жағынан да, тиісті материалдың көлемі тұрғысынан да мәселенің дискурсивтік кеңістігінің басым бөлігін құрайды), біздің жіктемеміз бойынша, аталмыш қылмыстық іс-әрекеттің салдарын таза субъективтік фактордың нәтижесі ретінде ғана қарастырумен шектеледі. Яғни, параның осыншама жалпылық сипат алуының себеп-салдары тиісті методологиялық қисынмен жіктеліп қарастырылмай, авторлар тұтылған парақорлардың қылмысқа баруының объективтік себепін олардың әрқайсысының бойындағы жағымсыз қасиеттерімен ғана (ашкөздік, мансапқорлық, опасыздық, тіпті, отбасындағы тәрбиесіздік және т.б.) түсіндіреді.

Ал, екінші институционалдық ұстанымның (осы жолдардың авторының шартты атауы) ығындағылар аталмыш қылмыстың себепін, ең алдымен, тиісті мемлекеттік органдардың (құқық қорғау, басқарушы, заң шығарушы және т.с.с.) функциясының жетімсіздігімен және (немесе) қауқарсыздығымен байланыстырады.

Рас, екі топтағы материалдардың әрқайсысында да тиісті аспектінің (аспектілердің) өрбітілу қисынына байланысты өзіндік тақырыптармен қатар, «көрші» топтың еншісіндегі мәселелерді де жол-жөнекей шолып өтетін жайттар кездеседі (мысалы, тақырыпты субъективтік факторлардың салдары желісімен өрбітетіндер институционалдық аспектілерді, ал соңғылар болса, субъективтік факторларды да сөз етеді деген сияқты). Десе де, аталмыш жол-жөнекей қарастырылған аспектілер, атынан көрініп тұрғандай, ашылмай қалатындығы түсінікті жайт болса керек.

Айтылғандардан туындайтын қысқаша қисын: мәселенің дискурсивтік кеңістігіндегі аталмыш екі топқа жататын материалдың қайсысы болсын, парақорлық пен сыбайлас жемқорлықтың қоғамдық организмді ірітуші салдарының көзілікті көріністері ғана осы құбылыстың себепкері ретінде қарастырылып жүр. Мұндай түсініктемелердің әлгі құбылыстың себепінің «бергі» эмпирикалық көзілікті субъективтік қырларын ғана қамтитындығы сондықтан.

Антропологиялық парадигманың қажеттілігі. Аталмыш мәселе ғана емес, қоғамдағы қатынас атаулының сан алуан қыр-сырын қазіргі замана талабына сай теориялық жігілікпен зерттеп-зерделеуге қазақстандық әлеуметтік ғылымдардың, соның ішінде, әлбетте отандық этнологияның да қазіргі кезеңге дейін жинақталған танымдық тәжірибесі тым жеткіліксіз болып отыр**. Тіпті, отандық ғалымдар еліктейтін Ресейдің әлеуметтік ғылым салаларындағы (қазақ ғалымдарының біразы әлі күнге дейін осы елдің ғылымының «шапанынан» шықтық деседі) бізден «оқ бойы озық» деп бағамдалатын расында да аса ірі жетістіктердің өзі бұл мәселеде дәрменсіз болып шықты (бірақ осы айтылған уәжді Ресей ғылыми дәстүрінің, әсіресе, этнологиясының сан жылдық бай тәжірибесін кемшін бағамдау деп ұқпаған ләзім). Сондықтан да болар, соңғы кездері Ресейдің ғылыми кеңістігінде Еуропа, АҚШ және Жапон елдеріндегі ғылыми-зерттеу тәжірибесінің тікелей ықпалымен қоғамдық мәселелерді зерттеп-зерделудің соны парадигмаларына негізделген танымдық үдерістер қалыптасып келеді. Соның ішінде, бірер мысал ретінде әлеуметтік және мәдени антропологияға байланысты бірқатар іргелі зерттеулерді атауға болады [7; 8; 9; 10; 11 және т.б.].

Дейтұрғанмен, жоғарыда аталған, әсіресе, әлеуметтік, мәдени және басқа да антропологиялық мектептердің ірі орталықтары ретінде танымал елдер мен аймақтардағы ғылыми жетістіктердің контекстінде Ресейдегі аталмыш салалардың методологиялық-теориялық әуселесінің әлсіздігін аңғару қиын емес (осы ретте қазақстандық ғылыми-білім кеңістігінде аталмыш антропологиялық дәстүр атаулының ізі де жоқ екендігін амалсыз мойындауға тура келеді). Бұл гәпті соңғы кезде жарық

көрген әлеуметтік және антропологиялық еңбектердің ішіндегі ең көрнектілерінің бірінің авторлары осы ғылыми салалардың әлі де болса қалыптасу үстінде екендігімен түсіндіреді [11, 9].

Сонымен, қарастырылып отырған тақырып өз алдына, қазақ қоғамының қазіргі кезеңдегі басқа да сан алуан өзекті мәселелерінің замана талабына сай тиімді ғылыми шешімін табуының ең ұтымды үлгілерінің бірегейі ретінде батыстың (осы сөздің географиялық емес, мәдени-өркениеттік мағынасында) өнегесі озық елдеріндегі әлеуметтік, құрылымдық және мәдени антропологияның сан жылдық бай тәжірибесін ерекше екшеп атаған ләзім. Тіпті, Қазақстан тарихының күні бүгінге дейін «бір қайнауы» жетпей жатқан тұстарын жіті зерделеуге бірден бір мүмкіндік беретін құрылымдық, синергетикалық, экзистенциялық, әлбетте, әлеуметтік және мәдени антропологиялық парадигмалар дер едім. Осы айтылған уәжді дәйектер дәлел ретінде қазір әлем мойындаған ғылыми туындылардың біразын атауға болады [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18 және т.б.].

Әлбетте, мақаланың діттеген онтологиялық және эпистемологиялық өрісі батыстың сан салалы, әрі мейлінше мазмұнды ғылыми тәжірибесін, тіпті, қысқаша болса да таратып айтуға мүмкіндік бермесі хақ. Дейтұрғанмен, қарастырылып отырған мәселенің қисынын антропологиялық зердемен парықтасақ, оны дәлелді жүйемен зерттеп-зерделеуге бірден бір методологиялық қауқарлы бағыт халықаралық ғылыми орта сөзсіз мойындаған һәм тиімді қолданып жүрген әлеуметтік антропологиялық және мәдени антропологиялық парадигма екендігін бажайлау әсте қиын емес. Бұл парадигма зерттеу объектісінің, һәм нысаны мен зерттеуші діттеген мақсаттың табиғатына байланысты «адам – мәдениет» немесе «адам – социум» (әлеуметтік орта, болмаса қоғамдық қатынас) атты эпистемологиялық континуумдерге негізделеді [11]. Осы концептуалдық тұжырымды сәл таратып айтсақ, кез келген антропологиялық зерттеудің мәні әлеуметтік-ғылыми мәселелерді «адам әлеуметтік-антропологиялық категория ретінде – қоғамдық қатынастың персонификацияланған түзілісі, ал, осы түзіліс, өз кезегінде, адамның әлеуметтік іс-әрекетінің түзіліс-нәтижесі» деген әйгілі ұстаным-қағида тұрғысынан зерделеуге саяды. Өйткені, әлемдік ғылыми ортада айырықша беделге ие болған белгілі неміс антропологи Никлас Луманның сөзімен айтқанда, *«адам әлеуметтік жүйеге толық енбейді. Ол [осы жүйеге] өзін әлеуметтік ортамен байланыстыруға дәнекер болатын өзіндік тұлғалық қыры һәм қадір-қасиетімен ғана кірігеді»* [16; 11, 6].

Бұл тұста тәжірибелі ғалымның адам әлеуметтік ортаға өзінің тұлғалық қырымен (орысша мәтінде «личностная грань») және қадір-қасиетімен ғана кіріге алады деген сөз орамы адам өзінің әлеуметтік субъект ретіндегі болмысын белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортамен байланыста ғана түзейді, яғни, әлеуметтік субъекті ретінде қалыптасады және жетіледі дегенді білдірсе керек. Ғылыми зерттеулердегі әлеуметтік және мәдени антропологияның негізгі нысаны – адам мәселесі, нақтылап айтсақ, оның әлеуметтік-мәдени субъект ретіндегі болмыс-бітімінің уақыт пен кеңістіктегі өзгерімпаздық қасиеті деп келетін анықтаманың Н.Луманның жоғарыдағы ой-тұжырымымен мағыналық және концептуалдық орайластығын аңғаруға болады [9, 5-26; 11, 5-10 және т.б.]. Сонда осы қисынға байланысты кез-келген әлеуметтік-мәдени ортаның, социумның болмысын, қоғамдық қатынастың құрылымдық және функционалдық ерекшелігін адамның (һәм адамдардың) әлеуметтік субъект (субъектілер) ретіндегі уақыт пен кеңістіктегі өзгерімпаздық қасиеті тұрғысынан зерделеу қажеттілігі туындайды.

Антропологиялық парадигманың мән-мағынасын дәйектейтін осынау өзекті мәселені мүмкіндігінше таратып айтып отырғандығымыздың бар себебі – бұл анықтама-қағида мақалада қауқарлыға тиісті парақорлық пен сыбайлас жемқорлық сияқты қоғамға аса қауіпті іс-әрекет атаулының тек-тамырын социумның құрылымдық және функционалдық болмыс-бітімінен іздестіру қажеттілігін көрсетеді. Ал бұл қажеттілікті жүзеге асырудың бірден-бір мүмкін кепілі, автордың кәміл сенімі бойынша, **әлеуметтік және мәдени антропологиядағы «адам – мәдениет» (яғни, мәдени орта), сондай-ақ, «адам – әлеуметтік орта» (социум, қоғамдық қатынас) деп аталатын континуумдердің эвристикалық қауқарын тиімді қолдану болып табылады.**

Ізденістің категориялық-ұғымдық (логикалық-методологиялық) арқауы. Жоғарыда айтылған парадигманың қисынына байланысты мақалада қоғам, социум, қоғамдық қатынас сынды іргелі категориялардан басқа, **институционалдық қатынас, тұлғааралық байланыс және жеке байланыс** деп аталатын ұғымдар да қолданылады***. Соңғы үшеуі тиісті мәліметтерді жинақтауға, сұрыптауға, реттеуге және талдауға тікелей қажетті ұғым-концептілер болып табылады.

Зерттеудің логикалық-концептуалдық контекстінде институционалдық қатынас категориясы Батыс Еуропа, АҚШ, Жапония сынды мемлекеттердегі өнегесі озық тәжірибеден туындайтын демократиялық заңнаманың ілкімді нормалары мен принциптеріне негізделген және осы ұстанымдардың аясында ғана жүзеге асырып отыратын қатынастар жүйесін білдіреді. Сонымен бірге, бұл қатынастың құрылымына

аталмыш нормалар мен принциптерді (яғни, қоғам мүшелерінің құқығын) қатаң сақталуын қамтамасыз ететін мемлекеттік және қоғамдық институттар да кіреді.

Ал тұлғааралық байланыс болса, мемлекеттік, әлеуметтік-саяси, шаруашылық-экономикалық сынды жауапкершіліктер мен құқықтық міндеттемелер арқалаған жеке тұлғалардың арасындағы ресми байланысты қамтиды. Функционалдық ерекшелігінен көрініп тұрғандай, бұл байланысты институционалдық қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырған ләзім. Егер институционалдық қатынастың қалыпты функциясы осы тұлғааралық байланысқа негізделетіндігін ескерсек, бұл байланысты институционалдық қатынастар жүйесінің «субстанциясы» деуге де болады.

Енді жеке байланыс жөнінде қысқаша шолу жасалық. Бұл ұғым, атынан көрініп тұрғандай, қоғамдағы жеке адамдардың арасындағы бейресми байланысқа қатысты қолданылады. Бұл байланыстың өзі сан деңгейлі, сан салалы, сан түрлі болып келеді. Сонымен бірге, оның әрбір түрі, саласы және деңгейі тиістісінше өзіндік қағидалар мен ұстанымдарға негізделеді.

Осылардың ішінен мақаланың көлемі мен ондағы мәселенің өрбітілу қисынына қарай ең көрнекі деген үш түрін қысқаша болса да атап өтелік. Біріншісіне қазақ социумының барлық саласында және деңгейінде өзінің әлі де болса қоғамдық ықпалын жоғалтпаған рулық, яғни, өздерін белгілі бір руға жатқызатындардың арасындағы байланыс жүйесін жатқызуға болады (жүздік хәм жүзаралық байланыстар ішкірулық және руаралық байланыстар арқылы жүзеге асып отырады). Латентті, астарлы (бірақ, әсте астыртын емес!) сан қатпарлы, қиыр-шиыры шексіз деуге болатын жеке байланыстың бұл түрі де сан деңгейлі әрі сегментті болып келеді. Осы тұста сегментті деуіміздің себебі – әрбір рудың өзі аталас деп аталатын генеалогиялық ұстанымға негізделген бірнеше сегменттерді қамтиды. Сонымен бірге, әрбір сегменттің құрылымы мен функциясы өзіндік генеалогиялық байланысқа негізделеді. Демек, өздерін белгілі бір руға жатқызатындардың арасындағы, яғни рулық байланыстың құрылымы әлгі ішкісегменттік (аталастық құрылым ішіндегі) және сегментаралық (аталастық құрылымдар арасындағы) байланыстардан тұрады [24, 104-113; 29, 287-289; 30, 245-263].

Осы ретте ерекше ескерер гәп – аталмыш ішкісегменттік және сегментаралық байланыс руаралық немесе жүзаралық байланыстардың құрылымдық және функционалдық негізі болса да, бұл салада ешқандай функция атқармайды деуге болады. Өйткені, руаралық немесе жүзаралық байланыстың субъектілері қалыптасқан ахуалға қарай өздерін тиісті рудың немесе жүздің адамы (адамдары) ретінде ұстанады [24, 104; 30, 245-263].

Осы айтылған ой-тұжырымдардың желісі, әлбетте, қазан төңкерісіне, дұрысы, орыстың отаршыл тәртібінің орнығуына дейінгі қазақы ортадағы рулық қатынастың құрылымдық ерекшеліктерін білдіреді [27, 12-17; 28, 317-326; 30, 245-263].

Ал, совет, бергісі тәуелсіздік кезеңдерінде бұл қатынастың сұлбасы ғана сақталып қалды. Өйткені, орыс ғалымы А.И. Левшиннің кезінде атап өткеніндей, қазақтардың «алтын ғасыры» болған замандағы [26, 367] аталмыш қатынас социумның құрылымдық-функционалдық механизмдері болған сан алуан институттардан, сан деңгейлі, сан салалы туыстық, территориялық, шаруашылық-экономикалық, материалдық, әртүрлі салт, әдет-ғұрып, ырым-тыйымдар сынды ру-қауым мүшелерінің әлеуметтік энергиясын жұмылдыратын қоғамның энергетикалық нүкте-тораптары іспеттес тағы да басқа элементтерден тұратын.

Совет заманында болса, әсіресе, қазіргі уақытта бұл қатынастың туыстық байланыстан басқа жоғарыда аталған құрамдас салалары мен компоненттері хәм атрибуттары тарих қойнауына мәңгілікке сіңіп кетті. Оның өзінде де қазақ қоғамындағы бүгінгі туыстық байланыстың шынайы жұмыс істейтін «генеалогиялық тіршілік кеңістігі» әрі кеткенде екі-үш атадан ғана қосылатын адамдардың арасындағы байланыстармен шектеледі. Рас, әртүрлі той-томалақ немесе өлім-жітімге байланысты атқарылатын іс-шараларда өздерін бір руға телітіндердің аталмыш кеңістігіндегі қатары көбейеді әрі осы қатынастың информациялық өрісі мен тығыздығы артады****. Яғни, әлгі кеңістіктің аясы кеңиді. Бірақ, бұл жайт – шынтуайтында, «орайы келген сәтте» ғана іске қосылатын эпизодтық құбылыс қана. Себебі, бұрынғы дәстүрлі қазақы ортадағы бүкіл тіршілік кеңістігінің негізгі механизмдерінің бірегейі болған рулық байланыс құрылымынан қазір іс жүзінде екі-үш атадан қосылатын туыстардың арасындағы байланыстан басқа жоғарыда аталған ешқандай элементтер мен салалардың сілемі де қалған жоқ.

Жоғарыда ішінара айтылған тиісті институционалдық-ұйымдық, шежірелік-идеологиялық, территориялық, шаруашылық-экономикалық, салт-сана, әдет-ғұрыптық негіздері мен негіздемелерінен ада күйге түскен мұндай туыстық байланыстың бұрынғыдай жұртшылықты ұйымдастырар хәм жұмылдырар қоғамдық қауқарының түпкілікті түгесілгендігі, әлбетте, түсінікті жайт болса керек. Бірақ, антропологиялық (этнологиялық) тұрғыдан айрықша ден қойдырар

бірегей құбылыс – ол, сөз жоқ, «біратаның ұрпақтарымыз», «ата-бабамыздың жері» немесе «кір жуып, кіндік қан тамған жер» сынды ежелден жасап келе жатқан идеологема-концептілерден туындайтын (және соларға негізделген) ұстанымдар мен қағидалар, олардың тарихи кеңістік пен уақыт тезінде әрбір ру немесе жүз деңгейіндегі әлі де болса «талайы таусыла қоймаған» ұйымдастырушы һәм жұмылдырушы әуселесі. Түптеп келгенде, өздерін белгілі бір рудың, әрісі жүздің адамдарымыз деп санайтындарды байланыстыратын ұрпақаралық-этникалық байланыс-арна арқылы беріліп, «отбасы ошақ қасынан» санаға сіңіп кеткен аталмыш идеологема-концептілер ғана. Демек, «орайы келген сәтте» ғана (той-томалақ, өлім-жітім сияқты сан алуан басқа да іс-шаралар) қалыптасатын руластардың жоғарыда аталған генеалогиялық кеңістігіндегі байланысын, іс жүзінде, әлгі идеологема-концептілерінің функциясы ретінде қарастырған жөн.

Бұл тұста да ерекше екшеп айтар жайт – руаралық және жүзаралық байланыстарда, әсіресе, орыстың отаршылдық тәртібіне кіріптар болған заманда «жесір дауы, жер дауы» сияқты ішінара кикілжіндер орын алғанымен, қайшылықты болған емес. Ал, совет һәм тәуелсіз кезеңдерінде бұл байланыстардың «аражігі» латентті сипатқа ие болды. Жоғарыда айтылған идеологема-концептілердің рулық байланыс түрінде функция атқаратындығы сияқты, осы «аражікті» де тек руаралық немесе жүзаралық байланысқа «түскен» субъектілердің әрқайсысында пайда болатын таза ахуалдық мәнді психологиялық түйсік немесе сезім ретінде ғана бағамдаған ләзім. Осы қисынға байланысты әлгі руаралық немесе жүзаралық байланыс саласын аталмыш субъектілердің өздерін тиісті рудың немесе жүздің өкілі ретінде сезінетін **идентификациялық өріс** ретінде қарастыруға болады. Демек, бұл байланысты тұрақты, һәм «менмұндалаған», ашық райлы көрнекі құрылым деуге мүлдем келмейді. **Шынтуайтында, бұл байланысты өздерін бір ру немесе жүзге жатқызатындардың санасында отбасынан сіңісті болған ұстанымдар мен қағидалардың (мысалы, «біратаның балаларымыз» деген сияқты) жоғарыда айтылған ахуалдық «идентификациялық өрістегі» ментальдық-психологиялық (функционалдық) көрінісі ретінде қарастыру керек.** Бұл байланысты жоғарыда латентті, астарлы сипатта болып келеді деуіміздің себебі осында.

Бірақ, дәстүрлі қазақы ортада көшпелілер тіршілігінің тарихи кеңістік пен уақыт континумындағы жасампаздығы һәм жансебілдігінің басты механизмдерінің бірегейі болған рулық-жүздік құрылымның идеологиясы іспеттес әлгі идеологема-концептілер (осы мазмұндас басқа да ұстанымдар мен қағидалар), өкінішке орай, енді қазіргі постақпараттық заманда бүгінгі қазақ болмысына мүлдем кереғарлық етіп отыр. Өйткені, осындай ұғым-түсініктерге негізделген жеке байланыстың бұл түрі қазақ қауымын сегменттейтін, осы арқылы социумдегі қатынастар жүйесін де сегменттеуге едәуір әсер тигізер факторға айналды. Яғни, жеке байланыстың осы түрін қазақ қауымының қоғамдық қатынастың біртұтас белсенді субъектісіне айналуына, демек, оның субъектілік миссиясын әлсіретуге әжептәуір себепкер болып отырған жайт ретінде қарастыруға болады.

Ең «ғажабы», осындай кереғар гәпке ұйтқы болып отырғандар – қарапайым халық емес, өздерін белгілі бір ру немесе жүздің «ығайлары» мен «сығайлары» санайтын зиялылар деп аталатын қауым (әлбетте, бәрі болмаса да). Олардың ішінде үлкен жауапты іс һәм қызметтің басында отырғандар да аз емес. Басқаша айтқанда, аталмыш жеке байланыстың негізгі субъектілері – әлгі оқығандар мен тоқығандар****. **Бұл өкінішті гәп қазақ ұлтының тарихи үдерістің біртұтас қауқарлы субъектісі ретінде этникалық, мәдени, экономикалық, геосаяси, технологиялық шиеленісі мейлінше шиыршық атқан қазіргі заманның тегеурініне төтеп берер өзіндік бейімделу тактикасы мен стратегиясының (механизмдерінің) қалыптаса қоймағандығын айғақтаса керек.**

Осындай түсінік-концептілер тәуелсіздік жылдары билікке қолы жеткендер мен ен байлықты еркін емгендердің кейбіреулерінің өздерінің экономикалық немесе мансапқорлық мүдделерін жүзеге асыру үшін «генеалогиялық» жолмен кландық топтасуының идеологиялық негіздемесіне де айналды. Өкінішке орай, мұндай топтасу, көбінесе, заңнан тыс іс-әрекетке барудың институционалдық аясы болып отыр.

Мақаланың қисынына сәйкес, автордың типологиялық жіктемесі бойынша, жеке байланыстың келесі екінші түріне, көбінесе, сауда-саттық орындарында тәуелсіздік жылдары қалыптасқан бейформалды ахуалдық құрылымдарды жатқызуға болады. Мысал ретінде, тәуелсіздік жылдары Алматы қаласының жанындағы әйгілі «Алтын Орда» деп аталатын сауда-саттық орнында қалыптасқан халық арасында «күлбазар» деген атаумен танымал құбылысты (яғни, ахуалдық сипаттағы құрылым) айтып өтелік. Біздің жүргізген шағын этносологиялық мониторингіміз көрсеткендей, «күлбазар» деп айналадағы халық өзінің жұмыс күшін сатушылардың тобын атайды екен. Құрамы үнемі өзгеріп отыратын осы «күлбазардың» құрылымы әлгі еңбегін сатушылардың арасындағы және сатушылар

мен оларды жалдайтындардың арасындағы байланыстардан тұрады. Бұл байланыстың бірінші түрінде жалданушылардың физикалық күш-қуаты, кәсіби мүмкіншілігі, кезекке тұрған мерзімі, жасы, жынысы кейде, қайдан келгендігі сияқты параметрлер қатаң ескерілсе, екіншісінде мәселенің тиісті шешімі, әлбетте, жалдаушыларға тікелей тәуелді болып келеді.

Жеке байланыстың өзіндік ерекше ұйымдық формасы болып табылатын осындай және осы құралыптас басқа да бейресми құрылымдар кей жағдайда қоғамдағы әртүрлі девианттық қылық пен іс-әрекеттің әлеуметтік аясына айналып отыр.

Мемлекеттік қызмет пен экономикалық-шаруашылық салаларында «генеалогиялық», әріптестік, жерлестік, сыныптас-курстастық сияқты сан алуан жолдармен орныққан бейресми байланыстарды жеке байланыстың үшінші түрі ретінде қарастыруға болады. Сан деңгейлі, сан салалы болып келетін бұл байланыс, көбінесе, аралас күйде, яғни, екі-үш, кейде бірнеше жолмен орнығады (мысалы, байланыстың ядросы генеалогиялық, «орбитасындағылар» жерлестер немесе сыныптас-курстастар, тіпті, соңғылары бірге деген сияқты).

Осы ретте, әлемдегі елдердің тарихи тәжірибесі де, тәуелсіз кезеңдегі қазақ қоғамының даму үлгісі де айғақтап отырғандай, жеке байланыстың социумның барлық салаларында кездесетіндігін, ал оның кейбір түрлерінің қоғамның анағұрлым ұйымдасқан, реттелген деп есептелінетін сегменттерінде, мысалы, билік жүйесінде де орныққандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Аталмыш тәжірибе мен қазақы қоғамдық үлгіден туындайтын тағы бір қисын – кез келген социумның қалыпты қызметі ондағы жоғарыда аталған институционалдық қатынас пен жеке байланыс жүйесі арасындағы балансқа байланысты болып келеді. Тағы да өнегесі озық Еуропа, АҚШ, Жапония сынды елдердегі тәжірибеге сүйенсек, институционалдық қатынас жүйесінің абсолюттік үстемдігі ғана қоғамға, оның мүшелеріне әлем мойындаған демократиялық ұстанымдар мен қағидаларға сай, яғни, бақуатты тіршілік кешуіне мүмкіндік береді. Егер жеке байланыс жүйесі үстемдік алған жағдайда, бұл жайт қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің һәм әлеуметтік-саяси әділетсіздіктің, соның ішінде, мысалы, паракорлық және сыбайлас жемқорлық сияқты одағай оқыс қылықтар мен іс-әрекеттің өршуіне алып келеді. Яғни, мұндайда жеке байланыс жүйесі қылмыстық іс-әрекеттер мен сан алуан девианттық қылықтардың әлеуметтік аясына һәм институционалдық негізіне айналады.

Мәселенің антропологиялық ракурсы. Сонымен, ТМД елдерінде, соның ішінде, Қазақстанда, мысалы, біздің мақаламыздың нысаны болып отырған паракорлық пен сыбайлас жемқорлықтың күнделікті тіршілікте орныққандығы соншалықты, оған қоғам мүшелері көпшілігінің немқұрайлы қарайтындығының себебі қайда деген түйткіл сұрақ туындайды. Негізгі гәп, біздіңше, ТМД елдерінде, әлбетте, қазақ қоғамында тәуелсіздік жылдары орныққан әлеуметтік қатынастың табиғатында жатқан сияқты. Әңгіме, осы мемлекеттердің әлеуметтік жүйесі озық өнегелі батыс елдеріндегі сияқты қоғамның үйлесімді, әрі қарқынды дамуын қамтамасыз ететін институционалдық қатынасқа емес, жеке байланыстарға негізделгендігінде болып отыр. Яғни, институционалдық қатынасқа қарағанда, әлгі жеке қатынастың «реттеуші» және «ұйымдастырушы» пәрмені басым.

Расында да, тарихи тәжірибе айғақтап отырғандай, қазіргі қоғамда жеке қатынас құрылымдық жағынан болсын, функционалдық тұрғыдан болсын үстемдігі жүріп тұрған жағдайда ондағы заңдық-институционалдық жүйенің ұйымдастырушы, реттеуші, жұмылдырушы, тіпті, мәжбүрлеуші-жазалаушы функциялары тиімді нәтиже бере алмайды. Соның ішінде, әсіресе, мемлекеттік органдарда жеке байланыстың «ұйымдастырушы», «реттеуші» функциясы қауқарлы болуы бұл институттардың әуселесін әлсіретіп жіберіп отыр. Мұндай қатынас жүйесінде «өзіміздің адам», «жерлес», «рулас», «бірге оқығандар», «әріптестер», «туыс», «жекжат-жұрат», «құдалар» сияқты толып жатқан өзіндік «реттеуші» және «бағыттаушы» тораптары қалыптасады. Өзара қым-қуыт себеп-салдарлық байланыстағы бұл «тораптарды» жеке қатынастың «механизмдері» ретінде қарастыруға болады. Бұл және осы құралыптас басқа да «механизмдер», түптеп келгенде, әлгі жеке байланыстың субъектілерінің жеке мүдделерінің (экономикалық, материалдық, әлеуметтік (мысалы, мансап деген сияқты), тіпті, саяси және т.б.) жүзеге асуына қызмет етеді. Түпкі мақсаты да, мән-мазмұны да, айналып келгенде, жеке мүдделердің нәтижелілігін қамтамасыз ету болып табылатын аталмыш жеке байланыс қоғамдық тәртіптің ығына, заңның дегеніне бағына бермейді. Тіпті, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сөзсіз жүзеге асырылуы тиіс тапсырмалары дер кезінде орындала бермейтіндігі, кейде орындалмай жататындығы жасырын емес (осыған орай, Алматы қаласының бұрынғы әкімі А.Есімовке қаланың экологиялық маңызды аймақтарына кезінде заңсыз тұрғызылған үйлер мен мейрамханаларды сүріп тастау жөніндегі әйгілі тапсырмасының аяқсыз қалғандығы еріксіз еске түседі). Бұл жағымсыз жайтты Елбасының өзі де жариялауға мәжбүр болды: *«2013 жылдың қазан айында біз 9 айдың қорытындысын*

шығардық, өзекті мәселелерді талқыладық, сөйтіп, мен нақты тапсырмалар бердім. Орындалу мерзімі басталып кеткен 33 тапсырманың небәрі 11 ғана толық орындалды. Қалғаны сапасыз дайындалған немесе орындалу үстінде ғана. Ал, «көлеңкелі экономиканы» қысқарту жөнінде ешқандай іс-шара атқарылмаған. Жергілікті органдарды табыс көздерімен қамтамасыз ету саласында нақты көзқарас жоқ. Мемлекеттік-жеке серіктестік жобаларына даму институттарының, зейнетақы қорларының, қаржы ұйымдарының қаржыларын тарту жөніндегі ұсыныстарды Үкімет пен Ұлттық банк тарапынан жүзеге асыруға байланысты дайындық жұмысы жүргізілмеген. Ауылиаруашылығы туралы мәселелер кешені іс-жүзінде дайындалмаған» [32].

Әлбетте, Елбасының осы және басқа да тапсырмаларын орындалмағанына тиісті жауапты қызметтердегі адамдардың кінәлі екендігіне еш шүбә тумаса керек. Бірақ, осынау өкінішті гәптің байыбына бойлап бақсақ, оның басты себебі қоғамды шырмауықтай шандыған жеке байланыстарда жатқандығына көз жеткізу әсте қиын емес. Сонда, мақаланың авторы С.Әділов айтқандай, Президентке бойкот жариялаған нақты жауапты қызметкерлер емес, аталмыш тапсырмаларды тұншықтырып, құрдымға жіберген ешкімге дес бермейтін әлгі жеке байланыстар болып шығады!

Жеке байланыс жүйесінде кәсіби біліктілік пен елге сіңірген еңбектен гөрі, атақ, дәреже, қызметтік статус, байлық адамның ерекше мәртебесінің айғақ-символдары ретінде аса жоғары бағаланады. Ел-жұрт әлі күнге дейін жыр қылып айтатын «Ғылым туралы» жаңа заң күшіне енгенге дейінгі Қазақстандағы, әсіресе, қазақтардың арасындағы ғылым кандидаты мен ғылым докторы дәрежесін алуға ұмтылғандар санының күрт өскен жайтын аталмыш ой-тұжырымның айрықша көрнекі мысалы ретінде келтіруге болады.

Ал, мемлекеттік органдардағы жеке байланыстың жоғарыдағы айтылған (және басқа да) «торап-механизмдері» осы салада кландық жүйенің қалыптасуына алып келеді. Кландық жүйе болса мемлекеттік органдардағы жеке байланыс саласының ең басты ұйымдастырушы, реттеуші және бағыттаушы ұйымдық немесе өзіндік «институционалдық» формасы болып табылады. Мұндай жүйеде, жоғарыда ішінара айтылғандай, ең алдымен, адамның кісілігі мен кәсіби біліктілігінен гөрі, жоғары билік иелерінің көңілінен шыға білетін пысықай қасиеті бағаланады. Осылайша мемлекеттік органдарда білімі таяз, кәсіби деңгейі «онша емес» болса да, «ұстараның жүзінен» өте білетін ылдым-жылдым субъектілердің жауапты қызметтерді иемденіп отыруы сирек жайт емес.

Мемлекеттік органдардағы жеке байланыстың жоғарыда айтылған (және басқа да) «торап-механизмдері» және осы механизмдерге негізделген кландық жүйе мемлекеттік институттардың өзін сан алуан айла-шарғымен жеке мүдделерге қызмет еткізеді (мысалы: мемлекеттік лауазым жеке мүдденің діттеген мақсатын жүзеге асыратын аса тиімді құралға айналып кетеді). Осындай қатынас жүйесінде, әсіресе, жоғары лауазым-қызмет оның иесінің «шексіз мүмкіншілігінің» және институционалдық «артық мәртебесін» әрі қол астындағы қызметкерлердің (және басқалардың да) кіріптарлығын әйгілеп тұратын символға айналады. Мұндайда, әсіресе, қарапайым адамдарға қатысты байланыс саласында жоғары лауазым иелеріне тән менмендік, өзімшілдік, һәм өзімбілемшілдік сияқты эгоизмнің шектен шыққан түрлері қалыптасады. Аса қымбат жеке тұтыныс бұйымдары (үй, автомобиль, тіпті қолсағат және т.б.) осындай лауазым қызмет иелері мен олардың отбасы мүшелерінің басқалардан, әсіресе, қарапайым «қараша» халықтан өздері кәміл сенетін «артықша туған қадір-қасиетін» әйгілеп тұратын «символдар» іспеттес. Адами азғындық деп қана бағамдауға болатын мұндай құбылыс «балық басынан шіриді» деген белгілі заңдылық бойынша, әлеуметтік қатынастың орта, тіпті, төменгі сегменттерін де жайлайды. Осы деңгейлердегі шенеуніктердің біразы үшін жоғарыда айтылған, үлкен лауазым-қызмет иелерінің дағдыға айналған одағай қылықтары, әлеуметтік-материалдық жай-күйінің қалыптасу гәбі үлгі-модель іспеттес – көп жағдайда айна-қатесіз қайталанады. Бірақ, аталмыш деңгей-сегменттердегі лауазым-қызмет иелерінің ауқымы мен қолжетер қауқары, әлбетте, шағын...

Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – жеке байланыстың мемлекеттік институттар саласындағы тағы бір ерекшелігі ретінде оның көпсатылы иерархиялық сипатын атау керек. Осындайда әлеуметтік-экономикалық, саяси харекет һәм шешім атаулы үлкен лауазым-қызмет иелерінің атымен байланыстырылатындығы, яғни, тұлғалануы (персонификациялануы) заңды құбылыс. Мұндай жағдай, әрине, парақорлық және сыбайлас жемқорлық үрдісіне үлкен «институционалдық» мүмкіндік ашады.

Пара сияқты заңнан тыс алыс-беріске негізделген әлгі жеке байланыс, түптеп келгенде, оның субъектілерінің арасындағы әлеуметтік-материалдық және саяси-институционалдық статустарының (мүмкіндіктерінің) теңсіздігінің көрсеткіші әрі айғағы болып табылады. Өйткені, пара беретін адам міндетті түрде аталмыш байланыстың кіріптар субъектісі ғана. Демек, ТМД елдеріндегі және

Қазақстандағы қарастырып отырған жеке байланыс субъектілерінің арасындағы теңсіздік осы байланыстың типологиялық ерекшелігі деуге болады.

Өркендеген елдердегі жеке байланыс жөнінде. Қоғамдық қатынастың бұл түрі (саласы, деңгейі) әлемдегі ең дамыған мемлекеттердің де әлеуметтік жүйесінде бұрыннан орныққан, осы жүйенің құрамдас маңызды саласы болып табылады. Бірақ, аталмыш байланыс қоғамдық тәртіптің институттары, нормалары, қағидалары мен принциптерінің аясында ғана тиісті функциялар атқарады. Алайда, бұл жайтты жеке байланыстың институционалдық қатынас жүйесіне кіріптарлығы деп қабылдауға болмайды. Қайта, саяси, әлеуметтік, экономикалық өнегесі озық елдерде институционалдық жүйе (қатынас), түптеп келгенде, баршаға белгілі «жеке адамның құқығын» қорғауды қамтамасыз ететін негізгі механизм болып табылады. Демек, бұл қатынастың тиімді қызметі – сайып келгенде, жеке байланыс саласының қалыпты қызметінің де ең негізгі кепілі. Бір жағынан, институционалдық қатынастың ең басты ұйымдастырушы және реттеуші тетіктері болып табылатын атқарушы, заң шығарушы, сот биліктерінің арасындағы өзара қарама-қарсылықтың тепе-теңдігі принципі мемлекеттік институттарға әлгі жеке адамның құқығын, осы арқылы қоғамдағы бүкіл заңдылықтың қатаң сақталуын тиімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Екінші жағынан, аталмыш принцип-механизм жеке тұлғаға да қоғамдағы үдерістердің белсенді субъектісі болуға үлкен мүмкіндік ашады. Дамыған елдерде жеке байланыстың институционалдық қатынастан оқшауланбайтындығы, оған кереғар келмейтіндігі сондықтан. Керісінше, әлеуметтік қатынастың осы типі әлгі институционалдық қатынастың ұйымдастырушы, бағдарлаушы, реттеуші сияқты сан-алуан функцияларының үйлесімділігін қамтамасыз етіп отырады. Осы қисынға байланысты, бір есептен, өркендеген елдердегі жеке байланысты институционалдық қатынастың функционалдық күйі десе де болады. Дамыған елдердегі институционалдық қатынас пен жеке байланыстың арасындағы бірін-бірі толықтырып отыратын өзара үйлесімдік соңғы байланыс саласындағы шектен шыққан дейтіндей заңсыз әрекеттердің, мысалы, пара беру, пара алу, сыбайлас жемқорлық сияқты одағай құбылыстың жалпы қоғамдық дертке ұласуына әсте мүмкіндік бергізбейді.

Осы ретте қазақ қоғамында советтік және қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдерде аталмыш қылмыстық қылық пен іс-әрекет орын алды ма, болса қандай деңгейде орнықты деген заңды сұрақ туындайды. Бұл мәселені таратып айту, біріншіден, қазақ қоғамындағы парақорлық пен сыбайлас жемқорлықтың генезисін һәм эволюциясын түсінуге, екіншіден, осы арқылы осынау қоғамдық дерттің қазіргі ерекшелігін һәм оның алдын алу, мүмкіндігінше жою механизмдерін парықтауға зәредей болса да мүмкіндік береді деген ойдамыз.

Советтік дәуірдегі ахуал. Аталмыш қылмыстық қылық пен іс-әрекет қазақ елінде совет дәуірінде де орын алды. Бірақ, осы тоталитарлық жүйедегі әлеуметтік-экономикалық, саяси-идеологиялық, мәдени қатынастың субъектілерінің арасындағы әйгілі теңгерме, яғни, өзара теңдік принципі, оны жүзеге асыру идеологиясы мен практикасы парақорлық пен сыбайлас жемқорлықтың, әсіресе, дәл қазіргі кезеңдегідей жойқын мөлшерде орнығуына мүмкіндік бермеді. Біріншіден, совет қоғамында әлгі қылмыстың жеке тұлғаның материалдық және саяси мүддесін заңнан тыс қамтамасыз ететін институционалдық, саяси, экономикалық, әлеуметтік, тіпті, мәдени негізі болмады. Екіншіден, коммунистік партия мен советтік билеу жүйесі парақорлықтың қоғамдық қатынасқа сіңісті атрибут-нормаға айналуының бүкіл социалистік тоталитарлық құрылыстың «іштен ірейтін» аса қауіпті факторы екендігін айқын түсінді. Өйткені, жеке тұлғаның материалдық және саяси мүддесін заңсыз қамтамасыз етуге тиісті пара беру, пара алудың жалпы үрдіске айналуы осы құрылымның табиғатына мүлдем кереғар әлеуметтік-экономикалық және саяси жіктеліс туғызатын пәрменді факторға ұласуы әбден кәдік еді. Осыған байланысты, үшіншіден, советтік жүйенің парақорлық пен сыбайлас жемқорлықты басып жаншитын аяусыз жазалау аппараты тиімді жұмыс істеп тұрды. Төртіншіден, «еңбекші халық – қоғамның қозғаушы жасампаз күші», «халықтар достығы – лениндік ұлт саясатының салтанаты», «барлығы да адам үшін» деген сияқты т.б. сан алуан жалған ұран болса да халықтың көңілін аулауға бағытталған идеологемаларды насихаттайтын саяси институттардың пәрмені қуатты болды.

Орыс отаршылдығының дендеп орныққан кезеңіндегі қазақ қоғамындағы парақорлық үрдісі (XIX ғасырдың екінші жартысы). Осы ретте тәптіштеп айтуды қажет ететін бірер гәп – қарастырып отырған кезеңде сыбайлас жемқорлықтың мүлдем болмағандығын айрықша атап өту қажет. Ал парақорлық жайты дәстүрлі қазақы ортада XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орныға бастағандығын қазан төңкерісіне дейінгі қазақ жеріндегі орыстың отаршылдық билік жүйесінде қызмет атқарған орыс шенеуніктері мен зерттеушілері өздері мойындады. Расында да, сан алуан деректер параның аталмыш ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ өлкесінде орыстың отаршыл билігінің күштеп, төтенше жүзеге асырған әртүрлі шаруашылық-экономикалық, саяси-әкімшілік, әкімшілік-

басқару, әкімшілік-территориялық реформалардың нәтижесінде қалыптасқан құбылыс екендігін айғақтайды. Қазақ жұртшылығы үшін бұл одағай оқыс жайттың экономикалық-материалдық қана емес, моральдық-этикалық жағынан да зардабы мол болғандығын қазақ өлкесінде әртүрлі қызмет атқарған орыс шенеуніктері мен зерттеушілерінің кейбір өкілдері ресми мойындады да. Деректерге қарағанда, пара, ең алдымен, орыс әкімшілігі орнатқан қазақ өлкесін басқару жүйесінде орнықты. Әсіресе, қазақ қауымы мен жергілікті орыс әкімшілігінің арасындағы сан салалы, сан деңгейлі байланысты «реттеудің» құралына айналды. Енді қазақтар үшін отаршылдық басқару жүйесіне қызметке орналасу тек параның пәрменімен ғана мүмкін болды. Себебі, бір жағынан, арандату, алдап-арбау, зорлық-зомбылық, себепсіз жазалау сияқты «қасиеттерге» негізделген отаршылдық басқару жүйесі орыс шенеуніктері үшін жергілікті халық өкілдерін пара беруге мәжбүрлеудің институционалдық негізіне айналды (осы тұста орыстың басқару жүйесі зорлық-зомбылық, алдап-арбау, ретсіз жазалау сияқты сорақы әрекеттерге негізделді деп отырғандығымыздың айғақты мысалы ретінде Ш.Ш. Уәлихановтың әйгілі «Сот реформасы жайында хат» атты еңбегінде айтылған төменгі жайтты келтіруге болады: *«сібірліктер мен сібірдің бұртана халықтары исправник, заседатель мен поптарға көлік берудің ауыртпалығын осы күнге дейін айтады. Қазақтарда лау беру ешбір жүйесіз, тәртіпсіз жүргізіледі. Көптеген чиновниктер 40-60 атқа дейін лау алып, лаушыға [қазаққа] ақы төлемейді, сылдыр құрғақ уәдемен шығарып салады... Кейбір «майорлардың» (қазақтар орыс чиновниктерін осылай атайды) алған көліктерін иесіне қайтармаған жағдайы жиі ұшырайды (құрғақ уәде де бермейді)»* [21, 77-104].

Екінші жағынан, орыстың озбыр тегеуірінді билігінің алдында мүлдем дәрменсіз қазақтар ел-жұрттың негізгі ризығы – мал-мүлік пен жерін сақтау үшін әлгі биліктің шенеуніктеріне амалсыз пара беруге мәжбүр болды. Бұл одағай жайт, әсіресе, болыс, би, ауылнай сияқты лауазымды қызметтерге қазақтар арасында сайлау, тағайындау науқаны жүрген кезде жаппай етек алды. Тіпті, орыс әкімшілігі өкілдері алатын параның түрлері, мөлшері, механизмі мен жолдары да қалыптасты. Мысал ретінде, дәстүрлі қазақы ортаға ұланасыр материалдық шығыны өз алдына, ең алдымен, моральдық-этикалық ойсыратқан ойран әкелген жоғарыда аталған болыстыққа сайлау үрдісін айтуға болады. XIX ғ.-дың екінші жартысы – XX ғ.-дың алғашқы он жылдығына қатысты әртүрлі деректер орыс әкімшілігі қазақтар арасына енгізген болыс сайлаудың баламалы принципі, шынтуайтында, орыс шенеуніктері үшін әлгі лауазым-қызметке үміткерлердің әрқайсысынан неғұрлым көбірек пара алудың аса «тиімді» механизмі болғандығын айғақтайды.

Сонымен бірге, пара беру, пара алу енді көшпелі этностың қорғаныс механизмінің ең қауқарлы реттеуші тетігі болып табылатын әдет-ғұрыптық құқық саласын да жайлады. Орыс әкімшілігінің күштеуімен және төтенше араласуымен көшпелі ортада ежелден жасап келе жатқан би институтының табиғи-тарихи болмыс-бітімі енді оңалмастай өзгеріске ұшырады. Кезінде Абай, Ш.Ш. Уәлиханов, Ә.Бөкейхан сынды қазақ зиялылары жан-тәнімен қарсы болған қазақ қоғамындағы орыс билігі озбырлықпен жүргізген әртүрлі құқықтық реформаларға сәйкес билер орыс әкімшілігінің ұсынысымен ғана сайланды. Оның үстіне бидің билігіне енді ежелгі әдет-ғұрыптық нормаларды үздік білетін, әрі ұғынықты жеткізе алатын, әрі *«ата-баба жолының»* ұстанымдарына сәйкес іс кесуге машығы мол ел-жұртқа беделі жүретін тұлға емес, орыс билігінің «тілін» тапқан бай қазақтар да сайлануға мүмкіндік алды [21, 77-104; 22, 233-257 және т.б.]. Бұл дәстүрлі қазақы ортада ежелден ерекше қасиетті саналатын *«тура биде туған соң, туғанды биде иман жоқ»* принципін қатаң ұстанған бидің билігінің бұрынғы әлеуметтік-саяси әуселесінің мүлдем құрдымға кеткендігінің айғағы еді. Дәстүрлі құқықтық салаға орыс билігінің өктемдікпен араласуы қазақ қауымының орыс әкімшілігіне деген кіріптарлығын күшейтіп, оның ең сорақы нәтижесі, функционалдық белгі-көрінісі пара алу, пара беру үрдісінің орнығуына алып келді. Отаршыл билік жүйесіндегі пара беруші, әрине, отаршылдық режимге мүлдем тәуелділікке түскен қазақтар да, пара алушы – жергілікті орыс билігінің өкілдері. Ал, қазақы ортада орыс билігінің тетігіне қолы жеткендер (мысалы, *жаңа би, болыс, ауылнай* және т.с.с.) әлгі тетікті – қызмет-лауазымын кіріптар қазақтардан пара алудың құралына айналдырып жіберді. Деректерге қарағанда, параның *қол пара* және *жүз пара* деген түрлері болған.

Қол пара – пара берушінің өз мүддесін көздеген істің оңтайлы шешімін табу үшін белгілі бір билік иесіне беретін құндылықтың атауы. Ол ақша, қымбат бұйым (бұйымдар) немесе мал түрінде де беріліп отырылды. Параның бұл түрі тек қазақтар арасында ғана емес, орыс шенеуніктері мен кіріптар жергілікті адамдардың арасында да кең тараған құбылыс болды.

Ал, **жүз пара** дегені – туыстық-рулық байланыс негізінде оңтайлы шешім шығару үшін билік иесіне берілетін параның атауы. Жүз пара тек қазақтардың арасында орын алды. С. Мұқанов өзінің «Халық мұрасы» атты кітабында параның осы аталған түрлері жайында нақты мысал келтіре отырып,

былай деген еді: «... әділетсіздік байқалғанда, «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дейді. Мұндағы «туған жоқ» дегені, жақынына тартпай, «жүз пара», «қол пара» дегендерге бұрылмай, істі әділдікпен шешеді дегені. Бірақ, осындай билер мен әкімдердің көбі «жүз параға», яғни жақынына тартпай қоймаған. «Қол пара» дегеніміз алым. Қарсы жақты алым беру арқылы тарту ерте заманнан келе жатқан салт... Сібірдегі Көшім хандығы Ермак басқарған орыс әскерімен соғысып жеңілгеннен кейін, патша әкімдері қолға түскен Маметқұлды Москва абақтысына қамаған. Істі қуып барған інісі сол кездегі орыс патшасы төртінші Иванға мың бұлғынның терісін өткізіп, ағасын аман алып қайтқан деседі. ... XIX ғасырдың орта кезінде Көкшетау дуанының аға сұлтаны болған Зілқараның Әлібек есімді баласы қылмысты болып абақтыға түссе, ағасы Тұрлыбек Петербургқа барады да, «ақ патшаға» жолығып, сұлулығы сүліктей, меңсіз қырық қара атты параға өткізіп, інісін ит-жеккенге айдаудан құтқарып алады» [23].

Осы тұста айта кетер гәп – орыс әкімшілігі тарапынан қазақ өлкесіне отаршыл басқару жүйесінің жергілікті тетіктері ретінде орныққан *би, болыс, ауылнай* сияқты лауазым-қызметтер енді паракорлық және басқа да бұрын дәстүрлі қазақы ортаға мүлдем жат құбылыстарды жаппай таратудың «институционалдык» негізіне айналды. Орыстың отаршыл билік жүйесінде бұрынғы қазақ социумінде аса маңызды функция атқарған институттар өзінің ежелгі беделінен мүлдем айырыла бастады. Қазақтар өздеріне үйреншікті болып келген бидің билігінің ежелгі болмыс-бітімін орыстың билік жүйесінде жаңа тәртіп негізінде қызмет атқарып отырған *билер соты, халық соты, болыс* сияқты жаңадан орныққан институттардан мүлдем басқа болғандығын айғақтау мақсатында соңғыларына, тіпті, жаңа атауларды да ойлап тапты. Мысал ретінде жоғарыда аталған «**жаңа би**» терминін айтуға болады.

Жоғарыда айтылғандай, орыстың отаршыл реформаларының тікелей нәтижесі болып табылатын пара беру, пара алу үрдісінің материалдық ауыртпалығы өз алдына, оның, әсіресе, мәдени-рухани және саяси салдары қазақ қауымына айырықша ауыр тиді. Қызметке парамен қолы жеткен жаңа билер мен болыстар, ауылнайлар мен молдалар (молдалыққа тағайындалу үшін үміткер *пешкеш* деп аталатын пара берді) іс жүзінде жергілікті жерде орыс билігінің отарлық саясатын жүргізуге үлкен мүмкіндік берді [21, 77-104; 24, 86-87 және т.б.]. Тіпті, әлгі жаңа лауазым-қызмет иелері көп жағдайда орыстандыру саясатын жүзеге асырушыларға да айналды. Қазақтың әдет-ғұрыптық дәстүрін зерттеушілердің бірі болған А.Зуевтың 1907 ж. жарық көрген еңбегінен төменде жоғарыда айтылған жайтқа байланысты аса маңызды деген бір тұсы келтіріліп отыр. Еңбек, әсіресе, осы үзінді орыс отаршылдығына дейін қазақ социумінің аса қауқарлы институттарының бірі болған «*бидің билігінің*» XIX ғ.-дың екінші жартысында жүргізілген реформалардан кейінгі пұшайман күйін дәлме-дәл сипаттауымен құнды. *Қазақтардың сағынышпен күрсіне еске алуына қарағанда, – деп атап көрсетті А.Зуев, – халық соты ертеректе* (орыс отаршылдығына дейін – Н.Ә.) *көшпелілердің кіршіксіз тіршілігі сияқты шыншыл, әділ, таза болды. «Халықтың (қазақтардың – Н.Ә.) халықтың өміріне енген эволюциядан кейін онсыз да бишара күйге түскен бұрынғы би енді жаңа тіршіліктің ми батпағында шыға алмастай малтығуға тиіс еді. Кезінде билігі жетіп артылған өркеуде би уақыты өткеннен кейін құдыретті* (орыс – Н.Ә.) *билеушілерінің азғындыққа баулуының арқасында айналасына өзінің түпсіз қалтасының қалтарысы тұрғысынан қарауды үйреніп, әлгі билеушілердің алдында құлдық ұрар пендеге айналуға мәжбүр болды. Сөйтіп, бұрынғы көшпелілер сотын ашық дөрекі дүлей күшке негізделген сот ығыстырды. Ал, соңғысы алдап-арбаудың, сатқындықтың, өтірік-өсектің сотына айналды. Жаңа билер халықтың арасында енді қарақан басын күйттеген парақор рубасылардың көңілінен ғана шығатын тиісті партиялық «шындықты» таратушылар болды. Сонымен бірге, рубасылардың партиялық мүдделерінің арасындағы қақтығыстар, бітіспес қайшылықтар, түптеп келгенде, халықтың ежелгі таза ғұрыптық заңды пір тұтқан санасын, осы арқылы дәстүрлі сот жүйесін бұзып бітті»* [25, 172-173].

Орыс шенеуніктеріне амалсыз берілетін пара мөлшерінің молдығы соншалықты, сайлауға түскендердің біразы жері мен мал-мүлкін сатып, тақыр кедейге ұшырады. Отаршыл билік иелерінің параны алатын өзіндік жолы да қалыптасты: әлгілер параны алуды өздерінің қазақы ортадан шыққан тілмаш, поштар сияқты жақын көмекшілері арқылы ұйымдастырып отырды [24, 89-90; 564-565].

Сонымен, XIX ғ.-дың екінші жартысынан бастап пара беру, пара алу қазақ қауымы мен орыстың отаршылдық жүйесінің арасындағы байланыстың ең жансебіл формасына айналды. Пара бір жағынан, ең алдымен, қазақ қоғамының орыс билігіне мүлдем тәуелділікке түскендігінің айғағы болып табылады. Екінші жағынан, патшалық билік жүйесі қазақ жұртын өз жерінің, өз мәдениетінің, өз тіршіліккамы жүйесінің, өз тілінің, өз ділінің толық мәнді табиғи-тарихи субъектісі емес, тек уақытша ғана пайдаға асатын ен-тегін табыстың объектісі ретінде қарастырғандықтарын айғақтайды (орыс отаршылдығының қызыл заманға дейінгі кезеңінде тәуелсіздігінен айырылған империя құрамындағы бүкіл халықтардың,

соның ішінде, қазақтардың да «инородцы», яғни, бөтен, жат, бұртана деген ресми атауға ие болулары көп жайтты аңғартса керек. «Бұртаналар» өз жерінде өз бетімен, өз тарихының ретімен тіршілік құрып отырса да). Үшінші жағынан, пара алудың, пара берудің қазақ тіршілігіне, жоғарыда айтылғандай, әкелген материалдық шығыны өз алдына, бұл одағай үрдіс қазақ социумінде ерекше маргиналдық топтың қалыптасуына алып келді. Шынтуайтында, паракорлық үрдісінің орыс әкімшігі мен қазақ қауымы арасында жаңадан пайда болған байланыстың сiңiстi атрибут-нормасына айналуы, сайып келгенде, әлгi құбылыстың осы байланыстың қазақы ортадан шыққан субъектілерінің – жаңа билер мен болыстардың, рубасыларының, ауылнайлардың да үйреншікті дағдысына айналуы болып табылады. Яғни, дәстүрлі қазақ социумінде ата-баба жолының ұстанымдарынан тайған азғындаған әлеуметтік топ пайда болды. Өз кезегінде бұл жайтты қазақ социумінің тарихи тағдырының таусылуының көрсеткіші ретінде де бағамдауға болады (осы ретте пара беру, пара алу орыс шенеуніктерінің басым көпшілігі үшін бұрыннан тіршілік нормасы болғандығы арнайы айтпаса да түсінікті жайт).

ХІХ ғасырдың бірінші жартысына дейінгі қазақ қоғамындағы паракорлықтың кездеспегендігі жөнінде. Осы ретте, жоғарыда айтылғандай, орыс отаршылдығына дейінгі кезеңдерде дәстүрлі қазақ социумінде де пара беру, пара алу, паракорлық үрдісінің мүлдем кездеспегендігінің себептері жөнінде заңды сұрақ туындайды. Расында да, әлгіндей паракорлық және осы құралыптас басқа да одағай жайттарға әлеуметтік негіз болады деп есептелінетін жеке байланыс көшпелі ортадағы қоғамдық қатынас жүйесінің негізгі желістері болып табылады. Бірақ, басты гәп осы қоғамның шаруашылық-экономикалық және институционалдық табиғатында жатыр.

Біріншіден, шаруашылық-экономикалық харекеттің тікелей объектісі де, құралы да, нысаны да мал болғандығы қоршаған табиғи ортаны осы харекеттің негізгі объектісіне айналдырды. Демек, адам-субъект пен табиғат-объект арасындағы орныққан байланыс атаулының басты мақсаты ұдайы өсіріліп, өндіріліп отырылатын мал мен оның өнімдерін әлгi адам-субъектінің биоәлеуметтік қажетіне жаратуды ұдайы, тікелей (!) қамтамасыз етіп отыру болды. Яғни, көшпелі ортада табиғатты игеруді биологиялық (мал) құралмен және жолмен жүзеге асыру, осының нәтижесінде алынған табиғи өнімдердің (мал өнімдерінің) көшпелілердің тікелей тұтынысына түсуіне байланысты, онда, тұтыныс қатынасы үстемдігі абсолюттік сипат алды. Субъектаралық салада орын алатын айырбас қатынасы көшпелі социумде, көбінесе, институционалды-ғұрыптық мәнді болып келетіндігі сондықтан. Ал, көшпелі қоғамның көршілес отырықшы елдермен сауда-саттық байланысына келетін болсақ, бұл айырбас қатынасының да көшпелі қоғамның жоғарыда аталған шаруашылық-экономикалық және институционалдық табиғатына байланысты капиталистік қоғамға тән қорлану үдерісінің факторына айнала алмады. Өйткені, айырбас қатынасының да нәтижесі – өнімдері көшпелілердің тұтынысына тікелей жаратылып отырылды. Көшпелі ортадағы мұндай айырбас қатынасы тұтыныс қатынасына ұласып кетіп отыратындығы сондықтан. Демек, мұндай қоғамдық ортада пара беру, пара алу, паракорлықтың өзін елестету мүмкін емес. Яғни, аталмыш құбылыстың пайда болуына көшпелі ортада ежелден орныққан шаруашылық-экономикалық қатынастың жоғарыда ішінара болса да айтылған табиғаты еш мүмкіндік туғызбады.

Екіншіден, көшпелі этноэкожүйеде жан баласы өзін тіршілік еткен ортасынан – ру-қауымнан тыс елестеткен де емес. Өйткені, көптеген көшпелітанушылардың қисыны келіскен пікірінше, Еуразияның аса қатал экологиялық жағдайында малды қоршаған табиғи ортаның биоэнергетикалық тепе-теңдігін қатаң сақтау негізінде ұқсатып күтіп-баптауға ұйымдасқан ұжымның ғана қауқары келетін еді. Яғни, ру-қауымның. Сондықтан да, жеке байланыстың өзі, соның ішінде, шаруашылық-экономикалық саласы да, қауым-социумнің іргелі институттары арқылы реттелініп отырылды (мысалы, адамның жас мөлшерін, жынысын, туыстығын әйгілейтін категориялар, ұғымдар мен атаулар (ақсақал, шал, жігіт ағасы, жігіт, бозбала, еркек, әйел заты, отағасы, ата, әке, шеше, күйеуі, әйелі, бәйбішесі, тоқалы, қызы, баласы, ағасы, інісі, әпкесі, қарындасы, сiңлісі және т.б.) ата-баба жолының ұстаным-өсиетіне сәйкес ру-қауым мүшелерінің іс-әрекетінің нормалары мен принциптерінің функциясын да атқарды. Себебі, ру-қауым мүшесінің тиісті атауы, түптеп келгенде, оның рулық және туыстық мәртебесін айғақтау ғана емес, отбасылық хәм қоғамдық тәртібінің де ежелден орныққан ұстанымының (нормасының, принципінің) шегі мен мазмұнын құрайды). Демек, көшпелі социумде жеке қатынастың нормалары мен принциптері социумнің үйлесімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталды. Басқаша айтқанда, бұл нормалар мен принциптердің «ата-баба жолының» ұстанымдарын қамтамасыз етуге бағытталған функциясы социумнің институционалдық әлеуетінің кепілі болды. Сонымен бірге, социумнің сан алуан институттарының, принциптерінің, нормаларының қалыпты функциясы жеке тұлға аралық байланыстың да үйлесімділігін қамтамасыз етіп отырды. Олай болса, көшпелі қоғамда параның пайда болуына ешқандай институционалдық та мүмкіндік болған емес.

Ал, жоғарыда айтылған ХІХ ғ. -дың ІІ-жартысы кезеңіндегі қазақ қоғамына дендеп енген пара беру, пара алу үрдісінің гәбі мүлдем басқа. Дәстүрлі қазақы орта үшін бұрын онды-солды болмаған бұл одағай оқыс жайт (және басқа жағымсыз құбылыстар да) орыстың отарлаушы билігінің көшпелі қоғамның ежелден орныққан тіршілік тәртібін зорлық-зомбылықпен түбегейлі өзгертуге алып келген сан алуан реформа-тәжірибелерінің нәтижесі болып табылады. Демек, пара беру, пара алу, паракорлық құбылысын Ресей отаршылдық жүйесінің қазақ өлкесінде орнығу үдерісінің заңдылығы ретінде қарастырған ләзім.

Түйін. Сонымен, қазіргі қазақ қоғамындағы паракорлық пен сыбайлас жемқорлыққа байланысты сан алуан мәліметтерді және қалыптасқан дискурсты тиісті қоғамдық контексте антропологиялық парадигманың қисынымен талдау қарастырылған мәселенің ғылыми-танымдық һәм ғылыми-іс-тәжірибелік төмендегідей желісін таратуға мүмкіндік берді:

– қоғамдық қатынас құрылымында жеке байланыстар жүйесінің «ұйымдастырушылық» және «реттеушілік» қауқарының айырықша күшеюі социумның тиісті салалары мен деңгейлерінің арасында үнемі дисбаланстық құбылыстар туғызып отырады (мысалы, қала мен ауыл арасындағы, әсіресе, соңғы кезде ұлғая түскен әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани алшақтық, әлеуметтік құрылым жүйесінде пауперлену һәм маргиналдану үдерісінің күшеюі деген сияқты). Мұндай жағдайда нарықтық экономиканың заңдылықтары (принциптері) тиісті деңгейде функция атқара алмайтындығы түсінікті жайт (өйткені, мысалы, жеке байланыстар жүйесінің «бел баласы» болып табылатын экономикалық және институционалдық мүмкіндігі мол кландық бизнестің өкілдері нарықтық экономиканың қозғаушы күштері – шағын және орта бизнестің дамуына құлық таныта бермейді);

– ең алдымен, қоғамдық қатынас жүйесінде жеке байланыс үстемдігінің һәм осы байланыс субъектілерінің астамшыл өктемдігінің ерекше бел алуы ондағы одағай жайттардың, соның ішінде, әсіресе, паракорлық пен сыбайлас жемқорлықтың жаппай таралып орнығуына айрықша «институционалдық» мүмкіндік ашып отыр;

– демек, өнегесі озық елдердегідей қазақ қоғамында институционалдық қатынас түбегейлі орнықпайынша, яғни, қазақ қауымының іс-әрекеті институционалдық қатынасқа түбегейлі негізделмейінше еліміз ешуақытта өркениетті мемлекеттердің қатарына еңбек емес;

– өйткені, әлемдік тәжірибе айғақтап отырғандай, тек институционалдық қатынас жүйесіне негізделген қоғамда ғана өрескел одағай жайт атаулының етек алуына жол берілмейді;

– сонымен бірге, институционалдық қатынас орнығып, тиісті функциялар атқарған кезеңге көшу қазақ қауымының қазіргі нағыз жаулары болып табылатын бойкүйездік, өсекшілдік, керенаулық, немқұрайдылық, патернализм, конспирологиялық пиғыл һәм қылық, кержалқаулық, мансапқорлық, атакқұмарлық, жікшілдік һәм күншілдік сияқты қасиеттерден арылуына бірден-бір себепкер болар еді;

– сөйтіп, қазақ жұрты институционалдық қатынас түбегейлі орныққанда ғана тарихи үдерістің шынайы жасампаз субъектісіне айнала алады. Ал, институционалдық қатынас этностың қауқарлы қорғаныс механизмі ретінде ұйымдастырушы һәм реттеуші функциялар атқарар еді.

Ескерту.

* Осыған орай, әсіресе, Central Asia Monitor, Деловая неделя, Жас Алаш, Панорама, Мегapolis, Капитал сынды тағы да басқа газеттердің беттерінде жиі жарияланған сан алуан аналитикалық және статистикалық материалдарды ерекше атауға болады. Мысал ретінде соңғы кезде паракорлық пен сыбайлас жемқорлық мәселесі өз алдына, құрылыс, соның ішінде, тұрғын-үй салу саласынан бастап көлік қозғалысына байланысты кейбір лауазымды шенеуніктер мен ірі бизнес өкілдерінің немесе олардың алыс-жақынды туыстарының мемлекеттік заңды өрескел бұзу фактілерін, тіпті, қоғамда қызу дау-дамай туғызған қылмыстық іс-әрекетке бару жайттарын, сондай-ақ құқық қорғау органдарының кейбір қызметкерлерінің заңнан тыс әсіре әрекеті сияқты біраз келеңсіз кептерді айтуға болады.

** Мақаланың қисыны тұрғысынан қазіргі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, ондағы институционалдық, тұлғааралық және жеке байланыстар жүйелерінің әрқайсысының орны мен рөлі һәм өзара балансы мәселесі мүлдем зерттелмегендігін ерекше екішеп айтқанды жөн санап отырмын – автор.

*** Қазіргі қазақы ортадағы жеке байланыстың басқа да түрлері мен деңгейлері мәселесі де ғылыми-танымдық жағынан болсын, қоғамдық іс-тәжірибе тұрғысынан болсын өз зерттеушілерін күтіп отырған аса қат антропологиялық күрделі тақырып болып табылады – автор.

**** Информациялық байланыс және информациялық өріс («инфосвязь», «информационное поле») ұғымдарының онтологиялық және эпистемологиялық жөн-жосығы жөнінде алғаш таратып жазған көрнекті ресей этнологы С.А. Арутюнов [31].

***** Автордың сан жылы әртүрлі әлеуметтік жіктер мен топтардың арасынан тікелей жеке бақылауы нәтижесінде жинақталған мәліметтер жан-жақты білімді һәм өз ісін жете меңгерген, кәсібіне ерекше мығым адамдар, әдетте, трайбалистік пиғылдан ада екендігін айғақтайды.

1. Аскаров Толеген. Где деньги, Зин? Украденные миллиарды возвращать пока не хотят // Central Asia Monitor. Республиканская общественно-политическая газета. 9-15 октября 2015. №40 (564).
2. Новая газета. Казахстан. № 48 (544).
3. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 2-е, испр. – М.: «Мартин», 2008.
4. Большой юридический словарь. Третье издание. М.: Инфра – М., 2007.
5. Дэвид Джери, Джулия Джерри. Большой толковый социологический словарь. Т. 1,2. – М.: Вега-Аст, 2001.
6. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. В второе издание. М.: Инфра – М., 2006.
7. Очерк социальной антропологии. Отв. Ред. В.В. Шаронов. – СПб., 1995.
8. Минюшев Р.И. Социальная антропология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2004.
9. Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М.: Весь мир, 2004.
10. Социальная антропология. Учебник. – М.: Инфра – М., 2008.
11. Социокультурная антропология. История, теория и методология. – М.: Академический проект; Культура; Киров; Константа, 2012.
12. Клод Леви-Стросс. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985.
13. Масионис Джон. Социология. 9-ое изд. – СПб.: Питер, 2004.
14. Аронсон Эллиот. Общественное животное. Введение в социальную психологию. – М.: Аспект Пресс, 1998.
15. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура. – М.: Аст: Аст Москва: Хранитель, 2006.
16. Луман Никлас. Социальные системы. Очерк общей теории. – СПб.: Наука, 2007.
17. Парсонс Талкотт. О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000.
18. Парсонс Талкотт. О социальных системах. – М.: Академический проект, 2002.
19. Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. Ed. by A. Barnard, J. Spencer. L., NY., 1997.
20. Никишенков А.А. История британской социальной антропологии. – СПб.: Наука, 2007.
21. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т. 4. – Алма-Ата: Казахская советская энциклопедия, 1985.
22. Ибрагимов И.И. Заметки о киргизском суде // ЗИРГО ОЭ. Т.1. Сборник народных юридических обычаев. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1878.
23. Мұқанов С. Халық мұрасы (тарихи-этнографиялық шолу). Таңдамалы шығармалар. XV том. – Алматы: Жазушы 1979.
24. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 5-том. Ө-Я. – Алматы: «Азия Арна», 2014.
25. Зуев А. Киргизский народный суд // Туркестанский сборник. Т.460. – Ташкент, 1908.
26. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996.
27. Alimbay Nursan. Community as a Principle Organizational Form of Social Relations of Nomads // Journal of Eurasian Studies. Journal of the Cábör Bálint de Szentkatolna Society Founded: 2009. – Volume I., Issue 1. / January – March 2009. – pp. 12-17.
28. Алимбай Нурсан. Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – №96. – СПб., 2009. – С. 317-326.
29. Alimbay Nursan. Social structure of the nomadic (traditional) community of Kazakhs: problems and methods // Төв Азийн тууль – II симпозиум, Naadam. Central Asian Epic symposium festival – II. Улаанбаатар, 2013.
30. Әлімбаев Нұрсан. Жетіаталық экзогамиялық бірлестік – ру: құрылымы, демографиялық мөлшері, ру және социум ретіндегі болмысы // Қазақ болып қалыптасқан ғасырлар. – Тараз: DanAi, 2015. – 245-263 бб.
31. Арутюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989.
32. Адилов Серикжан. Кто объявляет бойкот Президенту? // Central Asia Monitor. Республиканская общественно-политическая газета. 26 февраля – 3 марта 2016. №8 (584).

А.А.Тишкин

О ВОЗМОЖНОСТЯХ ПРИМЕНЕНИЯ РЕНТГЕНОФЛЮОРЕСЦЕНТНЫХ СПЕКТРОМЕРОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНИХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ЦВЕТНОГО МЕТАЛЛА, ОБНАРУЖЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО АЛТАЯ*

В настоящее время в археологии активно внедряется междисциплинарный подход, который базируется на широком использовании методов разных наук и направлен на получение объективных данных, расширяющих исследователям информационное поле при воссоздании исторического прошлого. Для специалистов, изучающих сложные процессы становления, развития и трансформации древних и средневековых культур, одной из актуальных задач является установление химического состава обнаруженных изделий и реконструкция способов изготовления предметов из цветных металлов (меди, золота, свинца, серебра,

* Работа выполнена при финансовой поддержке гранта Комитета Науки МОН РК №1038/ГФ4 «Древние и средневековые кочевники Юго-Западного Алтая: междисциплинарные исследования»

бронзы и т.д.). В таких изделиях содержатся важные сведения о возможном месте добычи руды, навыках литейщика, приемах обработки, истории использования вещи, ее ремонте и многом другом [1, с. 62].

В течение длительного времени на территории Западного Алтая и его предгорий (Восточный Казахстан) изучались археологические памятники или были обнаружены отдельные находки. Материалы, полученные в разные годы, отложились в музеях бывшего Советского Союза. Такие собрания имеются в Алматы, Санкт-Петербурге, Астане, Москве, Усть-Каменогорске, Семипалатинске и других городах. Часть экспонатов не опубликована, другие предметы требуют исследований на современном уровне. В связи с выполнением гранта Комитета Науки МОН РК №1038/ГФ4 «Древние и средневековые кочевники Юго-Западного Алтая: междисциплинарные исследования», обозначилась необходимость не только получения новых сведений, но и более детального изучения уже имеющихся результатов, в том числе древних и средневековых изделий из цветных металлов. Находки, как уже было отмечено, в основном хранятся в музеях. Для установления химического состава их сплавов наиболее оптимальным является рентгенофлюоресцентный анализ, являющийся одним из методов, который все шире используется в археологической и музейной деятельности [1–10 и др.]. При этом используются различные приборы: портативные и стационарные. Специфика их работы отражена в научной литературе, а также широко представлена в интернете. На этом нет смысла отдельно останавливаться.

Существует целый ряд аналитических методов изучения металлических находок. Наиболее известным и многократно апробированным является оптический (эмиссионный) спектральный анализ [4; 11; 12, с. 45–49]. Одним из перспективных и развивающихся в последние годы становится уже отмеченный рентгенофлюоресцентный анализ. Многие исследователи предпочитают его использовать для получения данных по элементному составу сплавов. Рентгенофлюоресцентные спектрометры применяются в Институте археологии РАН (г. Москва), Государственном Эрмитаже (г. Санкт-Петербург), Институте минералогии УрО РАН (г. Миасс), Московском государственном университете и некоторых других учреждениях. В настоящее время в Алтайском государственном университете (г. Барнаул, Россия) имеются два прибора. Кроме широко апробированного портативного рентгенофлюоресцентного спектрометра ALPHA SERIES™ (модель Альфа-2000, производство США) [1, 6, 8, 10 и др.], развернут стационарный комплекс X-Арт М (фирма-изготовитель «Комита», Россия), который сначала работал в тестовом режиме и демонстрировал качественные характеристики археологических находок, а затем на нем была установлена программа для фиксации количественных параметров основных цветных металлов. Стоит надеяться, что использование двух приборов позволит не только сравнивать и контролировать получаемые показатели, но и более эффективно изучать разнообразные изделия. Полученная объективная информация даст возможности существенно продвинуться в процессе реконструкции особенностей технологического прогресса [9].

Портативный рентгенофлюоресцентный спектрометр Альфа-2000 в комплекте с испытательным стендом, с КПК и другими приспособлениями позволяет решать значительный спектр научных задач. Прибор безопасен и предназначен для количественного неразрушающего анализа содержания химических элементов методом рентгенофлюоресцентной спектрометрии в образцах и самих изделиях из цветных металлов, сталей, разных сплавов, контроля химического состава руд, почв, жидких и порошковых проб. Он обнаруживает наличие тех или иных элементов до сотой доли одного процента при аналитическом режиме работы и свыше тысячной – при горнорудном. Сведения о достоинствах и недостатках рентгенофлюоресцентного анализа уже излагались в научных изданиях [1, 2, 3, 7 и др.]. Опираясь на имеющуюся информацию, отметим отдельные моменты, позволяющие использовать портативный спектрометр для работы в казахстанских музеях, научных центрах и экспедициях.

Рентгенофлюоресцентный анализ имеет целый ряд преимуществ [1, с. 63–64]. Положительной стороной является то, что он относится к неразрушающим методам. Прибор не оказывает воздействия, которое бы изменило изделие или образец. Кроме этого, нет необходимости высверливать пробу или отламывать кусочек от изделия, что весьма существенно, особенно когда объектом изучения является предмет, для которого нежелателен отбор даже минимального количества вещества. Это принципиально важно, так как археологи найденный и обработанный материал должны передавать на хранение в музей. Каждая вещь, поступившая в фонды, становится потенциальным экспонатом, который порой трогать не рекомендуется, не говоря о том, что нужно взять от него пробу. Указанный метод тем и привлекателен, что позволяет предмету оставаться в его «первозданном» виде.

В тех случаях, когда все же нет возможности проводить работу с целыми вещами (например, затруднена транспортировка, предмет не входит в камеру стенда, необходимо исследовать труднодоступные для прибора участки и т.д.), результаты можно получить, отобрав очень маленькую по размерам пробу, которая, в свою очередь, не разрушается и может храниться в специальном банке

образцов. Для изучения крупных предметов (например, металлических котлов) эффективно применять портативные приборы.

К неоспоримому достоинству рентгенофлюоресцентных спектрометров относится быстрота проведения измерения (для получения одного анализа достаточно 30–120 секунд и еще некоторое время требуется на фиксацию полученных показателей). За день можно исследовать несколько предметов. Указанная скорость позволяет производить изучение археологических находок неоднократно и в разных местах, что обеспечивает набор данных для более объективной информации и детального рассмотрения особенностей каждого составляющего элемента изделия. Следует обратить внимание на важность получения серии результатов в случаях, когда древние и средневековые мастера использовали специальные приемы внешнего оформления изделий (лужение, серебрение и т.п.). С помощью рентгенофлюоресцентного анализа удастся также выявить наличие на бронзовом изделии позолоты даже в тех случаях, когда визуально в силу каких-либо причин данная особенность не устанавливается. Не менее важные, а порой даже неожиданные результаты получаются при тотальном исследовании металлических изделий одной категории находок, коллекции из одного погребения или всего памятника [2]. В ходе такой работы спектрометр позволяет реконструировать цветовую гамму разных предметов, что особенно существенно при изучении комплектов украшений.

Еще одно преимущество заключается в том, что после выполнения рентгенофлюоресцентного анализа результаты сразу демонстрируются на экране компьютера в двух видах (таблица и график). Используемые современные приборы имеют значительную широту диапазона одновременно определяемых элементов. Стоит отметить еще одно обстоятельство, которое обеспечивает возрастающую популярность метода, а также широкое использование портативного рентгенофлюоресцентного спектрометра, особенно среди археологов. Уже в экспедиции прибором можно достоверно сортировать археологические материалы и получать химический анализ выявленных находок. К концу полевого сезона может быть обработана вся коллекция или ее значительная часть. При определенном подходе результаты анализа позволяют датировать археологические находки, выявлять подделки, отмечать технологические особенности и многое другое.

Следует понимать, что любой научный метод, наряду с преимуществами, имеет какие-то изъяны и погрешности [1, с. 64–65; 7, с. 147–148]. Но при работе с рентгенофлюоресцентными спектрометрами они могут корректироваться или компенсироваться. Основная проблема заключается в том, что анализ определяет состав не всего изделия сразу, а только того участка, куда направлено излучение. При этом нужно понимать, что поверхностный слой каждой находки формировался по-разному. Он может нести результаты специального покрытия, контактирования с внешней средой или с другими металлами, химического воздействия и т.д. Поэтому для представления объективной картины содержания химических элементов в предмете необходимо в разных местах осуществлять неоднократное тестирование. При всем этом желательно иметь участки, где металл был бы без патины, окислов или коррозии. В большинстве случаев эта проблема решается наличием на изделиях царапин, сломов, трещин или следов от уже взятых сверлом проб. Для других требуется аккуратное механическое удаление окислов. При рентгенофлюоресцентном анализе необходимо обозначить разницу или сходство результатов, полученных при изучении поверхности в разных местах каждой находки и при тестировании участков с механическим снятием продуктов окисления. Второй исследовательский вариант музейные работники предпочитают не выполнять, считая, что экспонату будет нанесен вред. Однако нужно совершенно четко понимать, что при реставрации, которую так или иначе необходимо осуществлять (в ряде музеев мира вообще не демонстрируются не отреставрированные предметы), в первую очередь будут разными способами сняты продукты окисления и коррозии, которые существенным образом наносят ущерб археологическому предмету.

Специалистам приходится сталкиваться с музейными экспонатами, которые оказались уже очищены от окислов химическим путем. Данный вариант имеет свои минусы. Дело том, что такое воздействие нарушает или изменяет химический состав поверхностного слоя, что сказывается на искажении и, соответственно, достоверности результатов рентгенофлюоресцентного анализа. Задача всех исследований – без ущерба для предмета получить объективные показатели. Поэтому желательно рентгенофлюоресцентный анализ осуществлять до любого предполагаемого воздействия (очистка, консервация, реставрация и т.п.). На самом деле, несмотря на кажущуюся простоту работы, существует масса нюансов при работе с каждой находкой. Важно получить несколько определений для проведения сравнения и сопоставления результатов. Следует также указывать, каким образом производилось то или иное тестирование и для чего это делалось [1, с. 64–65].

Из кратко изложенных сведений становится понятно, что применение рентгенофлюоресцентного спектрометра приобретает особое значение при изучении разных археологических находок из металла. Для реализации такого подхода нужна конкретная исследовательская программа.

1. Тишкин А.А., Серегин Н.Н. Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета). – Барнаул : Азбука, 2011. 144 с.: ил.

2. Тишкин А.А., Хаврин С.В. Использование рентгенофлюоресцентного анализа в археологических исследованиях // Теория и практика археологических исследований. Вып. 2. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 74–86.

3. Ениосова Н.В., Митоян Р.А., Сарачева Т.Г. Химический состав ювелирного сырья эпохи средневековья и пути его поступления на территорию Древней Руси // Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. Ч. 2. / А.А. Коновалов, Н.В. Ениосова, Р.А. Митоян, Т.Г. Сарачева. – Москва : Восточная Литература, 2008. – С. 107–154.

4. Черных Е.Н., Луньков В.Ю. Методика рентгено-флуоресцентного анализа меди и бронз в лаборатории Института археологии // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. – Москва : Ин-т археологии РАН, 2009. Вып. 1. – С. 78–83.

5. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаврин С.В. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов.–Барнаул : Азбука, 2009. 144 с.: ил.

6. Тишкин А.А. Опыт использования рентгенофлюоресцентного спектрометра при изучении древних и средневековых находок Сибири и Монголии // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Т. II. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород : Ин-т истории материальной культуры РАН, 2011. – С. 408–409.

7. Ениосова Н.В., Митоян Р.А. Рентгеноспектральный метод анализа археологического металла: преимущества, ограничения и ловушки в процессе измерения и интерпретации // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. Т. IV. Казань : Отечество, 2014. – С. 146–149.

8. Сенотрусова П.О., Мандрыка П.В., Тишкин А.А. Металлическая гарнитура поясных наборов монгольского времени в ангарской тайге // Археология, этнография и антропология Евразии. 2015. №2 (43). – С. 116–125.

9. Тишкин А.А. Использование портативного рентгенофлюоресцентного спектрометра при изучении древних и средневековых изделий из цветного металла с территории Большого Алтая // Геоархеология и археологическая минералогия–2015. Миасс : Ин-т минералогии УрО РАН, 2015. – С. 34–37.

10. Тишкин А.А. Перспективные возможности проведения рентгенофлюоресцентного анализа изделий из цветных металлов в музеях Алтайского края // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2013. – С. 93–98.

11. Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – Москва : Наука, 1970. – 180 с.

12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 226 с.

Ә.Т. Төлеубаев, Р.С. Жуматаев, М.С. Шагирбаев

ЖАЙПАҚ ҚАЛАСЫНДА 2015 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Жоңғар қақпасы, Алакөлдің оңтүстік жағалауы ежелден түркі халықтары қоныстанған құтты мекен десек те болады. Бұлай деп кесіп айтуымыздың себебі, аталған аймақта соңғы жылдары жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары барысында ондаған ерте орта ғасырлық қалалардың орындары анықталып, соның үшеуіне үлкен көлемде, тағы бірнешеуіне барлау-анықтау мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің профессоры, т.ғ.д. Ә.Т.Төлеубаев басқарған экспедиция тарапынан жүргізілген барлау жұмыстары барысында анықталған қалалардың қатарында Ақтүбек, Қайнар, Жайпақ I, Жайпақ II, Ақши, Асусай, Қоскеліншек, Ырғайты, Тау Ақши, Найманқала, Еміл (Омыл) секілді қалаларды атауға болады. 2015 жылғы зерттеу маусымында, аталған экспедиция ортағасырлық Жайпақ қаласына зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ерекше атап өтетін мәселе, аталған қалаға бұған дейін ешқандай қазба жұмыстары жүргізілмеген. Бір қызығы бұл жерде екі қала қатар орналасқан. Біз бұл қалаларды жергілікті елді-мекеннің атауымен Жайпақ деп, орналасу реті мен өлшемдеріне қарап шартты түрде Жайпақ I, Жайпақ II деп белгіледік.

2015 жылғы зерттеу маусымында негізгі қазба жұмыстары Жайпақ I қаласына жүргізілді. Жайпақ I қаласы, Жайпақ II қаласынан бірнеше есе үлкен. Жайпақ I қаласының жалпы пішіні трапеция тәріздес. Қаланың географиялық координаттары С.45°59'44.19»; Ш. 81°11'34.20». Жайпақ қаласы Үшарал ауданы, Жайпақ ауылынан оңтүстік батысқа қарай 6 шақырым жерде орналасқан. Жайпақ қаласының сыртқы қоршау қабырғасының орналасу реті мен ерекшеліктері, нақтырақ айтсақ, батыс қабырғаның орта тұсы сыртына қарай сүйірлене шығып барып, ауызы ашық күйінде қалуына қарап, қала қақпасы батысқа қарауы мүмкін деп болжаймыз. сыртқы дуалының құландысының биіктігі 1,5-2 м шамасында. Құлаған қабырғасының жайылған топырағы 8-9 метрден бастап, кей жерлерінде 22 метрге дейін жайылған. Сыртқы дуалының оңтүстік және шығыс бөлігін тау шатқалдарына шығатын

маусымдық ағын сулар шайған. Осы тұста айт кетер мәселе, қаланың сумен қамтамасыз етілуі де осы таудан келетін ағын сулармен тікелей байланысты болуы мүмкін. Себебі таудан ағатын судың орындары бүгінге дейін терең ор болып сақталып қалған, әрі су жүретін ірі жылға қаланың оңтүстігінен келіп, шығыс қабырғаны сыртынан бойлай отырып, солтүстігіне қарай жайылып жоғалады. Мұндай жүйе оңтүстік өлкелердегі қалаларда жиі байқалады. Мәселен, ортағасырлық Аспара қаласының да сырты тура Жайпақ секілді арнайы су ағатын ормен қоршалып, ағын суды қала іргесінен өткізген [1]. Жайпақ қаласы тек қала ішінде құрылыстармен шектеліп қалмайды. Қаланың сыртын айнала бірнеше жүздеген метрге дейінгі аймақта үйілген төмпешіктер, қаланың оңтүстік батысында шамамен 200-250 метр жерде көп мөлшерде жерлеу орындары (сақталғандары 180-200 шамасында), сонымен қатар, қаланың шығысында үлкен ірі көлемдегі, іргесі ірі тастармен қаланған кесенелер орналасқан. Қала сыртының шаруашылық аймағы жөнінде біз, төменде арнайы мақсатта жүргізілген зерттеулерімізге тоқталғанда толығырақ айтамыз.

Кесік I. Қалашықтың қорғаныс құрылысының жүйесін анықтау мақсатымен батыс қабырғаның орта тұсына қима салынды. Батыстан шығысқа қарай сыртқы қабырғаны қиып өткен кесіндінің ұзындығы 18 м., ені 2 м., тереңдігі 2,3 метрді қамтыды. Қимадағы стратиграфиялық қыртыстардың көрсетуіне қарағанда қорғаныс қабырғасы арнайы үйіліп, тапталған топырақтан түзілген тұғырдың үстіне салынған. Қабырға пахса блоктарынан немесе қам кесектерден қаланып тұрғызылмаған. Таза сары топрақтан иленген балшықтан домбаздап, тұтас етіп ұру тәсілімен тұрғызылған. Оның бастапқы бөлігінің қалыңдығы төменгі жағында 3,5 м, жоғарғы жағында 2,5 м болады. Қабырғаның құланды топырағының құрамы бірыңғай қоңыр топырақ пен қиыршық тастар аралас келеді. Қиманың құрылымына қарап, құланды топырақ екі жаққа да бірдей мөлшерде жайылғанын көруге болады. Қиманың ішкі жанап отырып ашу барысында байқағанымыз, қала қабырғасының ішкі жағын жағалай құрылыстар салынғанын байқадық. Қиманың ішкі жағын бөлігінде, құрылыс еденінде үлкен көлемде арнайы кесек плита (қазан тұғыр болуы да мүмкін) шықты. Аталған плита ошақтың дәл алдына орналасқан. Тұрқы II әрпі тәріздес. Ортасына қарай еңістеліп барып, шұңқырлана айқталады. Плита көлемі 80x80 см. Қалыңдығы шамамен 3-4 см, диаметрі 35 см. Қимадан табылған қыш бұйымдар негізінен ас үйлік және асханалық ыдыстар топтамасына кіреді. Жақсы сақталғандары аз. Кейбір ыдыс түптері мен ернеулеріне қарап, табак, қазан және құмыра сынықтары болуы мүмкін деп болжаймыз.

Кесік II Жайпақ қаласының солтүстігінде, қаланың сыртқы қабырғасынан 40 метр жердегі ұзын жалға түсірілді. Жал батыстан шығысқа қарай созылған күйі сақталған. Сақталған жалдың жалпы ұзындығы шамамен 500 м шамасында. Бірнеше жерден үзіліп, қайта жалғанады. Біздің ойымызша бұл қабырға қаланың сыртқы қорғанысы үшін салынған болуы мүмкін. Сыртқы қорғаныс қамал қабырға қаланың шығыс бұрышына жеткенде үзіліп жоғалады. Мұның себебін біз, кейінгі жылдары жүргізілген егін-шаруашылық жұмыстары барысында бұзылған болуы мүмкін деп болжаймыз. Сыртқы қорғаныс қамал қабырғаның батыс бөлігі бірнеше жерден үзіліп, қайта жалғанып барып, шамамен 300-350 метрден кейін тегістелген. Бұл жағының да бұзылуын егін суғару мақсатында салынған ірі көлемдегі арықтардың салынуымен байланыстырамыз. Кесік II жалпы ұзындығы (солтүстіктен оңтүстікке қарай) 15 м, ені 3 м. Кесік екі сатылы болып, арнайы техниканың көмегімен жасалды. Ішкі, негізгі кесіктің ені 143 см, сыртқы екінші сатысының ені сәйкесінше 157 см. Кесіктің жалпы құрылымы өте қызық. Кесік шетінен ортасына дейін бірыңғай қатты топырақ болып келеді де, шамамен 3 метрден кейін тура бұр астау секілді майда құммен толтырылған қабатқа ұласады. Ішкі астау секілді қабаттың ұзындығы шамамен түбі жағы 1,5-2 метрден басталып, жоғары қарай кеңейе береді. Одан әрі бірінші бөлік секілді қатты өабатқа ұласады. Ортағасырлық мамандардың пікірінше, мұндай қабырғалар ортағасырлық қалаларда кездескен. Кесіктің астау секілді құмды қабатының астынан өте қатты темір тотығы секілді топырақ қабаты шықты. Әрбір қабаттың топырағынан химиялық таладу мақсатында арнайы түйіршіктер алынды. Қабырғаның мәдени қабатын анықтау мақсатында кесіктің екі шеті мен нақ ортасынан шурф салынды. Оңтүстік шурфтың жалпы өлшемдері 170x140x110 см. Солтүстік шурфтың өлшемдері 137x132x111 см. Кесіктің ортасына салынған шурфтың өлшемдері 210x140x93 см. Кесіктің жалпы орталық бөлігінің ең терең жері 170 см құрайды. Кесіктің беткі қабатынан бірнеше қыш бұйым сынықтары мен мал сүйектері кездесті. Оның ішінде, 3 ыдыс тұтқасы (1 қазан тұтқасы), 3 дана ернеу және ыдыс түптері. Мал сүйектерінен 3 дана жілік, 1 дана жамбас және 1 дана асық. Сүйектердің барылығы да ұсақ малға тиесілі.

Қазба I қаланың оңтүстік қабырғасын бойлай, ішкі жағына салынды. Қазбаның көлемі 14x15x1 м. Қазбаның қақ ортасында, батыстан шығысқа қарай 0,5 м арнайы жал қалдырылды. Қабырғаға іргелес жерден 3 бөлме, қазбаның шығыс жағынан 1 бөлменің орны шықты. Қабырғаға іргелес салынған

бөлмені қабырға қалыңдықтары кей жерлерінде 110 см, енді бер жерлерін 35 см аралығында ауытқиды. Бөлме қабырғаларының кейбіреулерінің сыртында арнайы жағылған сылақтың сақталған бөлшектері кездеседі. Бөлмелердің барлығының еденінен күл шықты. №1 бөлменің қабырғасының солтүстік қабырғасына жанаса ошақ пен алдында арнайы шоқ қоюға арналған, арнайы жасалған шаршы тәріздес шұңқыр шықты. Ошақтың жалпы диаметрі 40 см. Ошақ қабырғасының қалыңдығы 5 см. Ал, арнайы шоқ немесе күл қоюға арналған шаршының қалыңдығы 5-6 см, биіктігі 6 см. 2-ші бөлме мен 3-ші бөлменің қиылысқан жерінде ірі суфа орналасқан. Суфаның үстіне үлкен тандыр ошақ орналасқан. Суфаның солтүстігінде тағы бір ошақ, шығыс жағында бір жағымен қисайтып қойған үлкен құмыра секілді ыдыс шықты. Ыдыс сынып, тек жартысы ғана сақталған. Ошақтың ауызы солтүстікке қаратылған. Жалпы өлшемдері: сыртқы ені 47 см, ішкі ені 25 см, қабырғаларының ұзындықтары 10x10 см, жалпы ұзындығы 110 см. Тандыр ошақтың жалпы өлшемдері төмендегідей болып шығады. Сақталған биіктігі 33 см, ернеуінің диаметрі 50 см, түбінің диаметрі 65 см, қабырғасының қалыңдығы 2,3 см аралығында ауытқиды. қазбаның солтүстік бөлігінен 3 шұңқыр шықты. Диаметрлері 70x90x110 см аралығындағы дөңгелек тәріздес шұңқырлардың тереңдіктері 15-20 см аралығында ауытқиды. Қазба I мәдени қабатының тереңдігін анықтау мақсатында, қазбаның солтүстік батыс бұрышына стратиграфиялық шурф салынды. Өлшемдері 220x110x80 см болып келетін шурфтың қабырға стратиграфиясына қарасақ, жердің беткі қыртысынан материкке дейінгі дейінгі тереңдігі 80 см екендігін байқадық. Негізгі топырақ құрылыс қабырғасының құланды топырағы екендігі анықталды. Шурфтан шыққан материалдар негізінен қыш бұйымдар. Оның ішінде қызын ернеуінің сынықтары мен ыдыс түптері. Барлығы дерлік арнайы шарықта жасалып, сапалы күйдірілген. Қазба I шыққан материалдар негізінен тұрмыстық және шаруашылық мақсатта пайдаланған қыш бұйымдар, өзеннің жұмыр және жақпарлы-қатпарлы тастары, арнайы өңделген тастар, дән үккіштер мен дән үгуге арналған тоқпақ тастар. Қазба I шыққан тастарды сыртқы пішіндері құрылымына қарап, тау тасы және өзеннің жұмыр тасы деп екіге бөліп сипаттама беруді дұрыс деп ұйғардық. тау тастарын көбінісіне жақпарлы болып келуіне байланысты құрылысқа пайдаланған. Ал, өзен тастары көбіне тұрмыстық-шаруашылық мақсатта пайдаланылған.

Қазба I шыққан материалдар

Таудың жақпарлы тастары	26 дана	27x18x9 см; 19x10x7 см
Өзеннің жұмыр тастары	24 дана	20x13x12 см; 13x8x7 см
Арнайы өңделген тастар	10 дана	25x15x30 см
Дән үккіштер	6 дана	25x15x30 см
Диірмен тас (жартылай сынған)	1 дана	32x15x9 см
Тоқпақ немесе келі сап (тас құрал)	9 дана	18x10x7 см (орғаша өлшемі)
Бала ойыншығы н/е домалақ жұмыр тастар	3 дана	5,5x4,5x2,5 см

Қазба I шыққан қыш бұйымдар

1	Тұтқа (<i>ілмек тәріздес</i>)	90 дана
2	Қазан құлағы (<i>жартылай тәріздес</i>)	36 дана
3	Ернеулер	125 дана
4	Ыдыс түптері	135 дана
5	Қақпақ тұтқалары	13 дана
6	Шүмектер	2 дана
7	Ыдыс мойыны	8 дана

Мұнда біз қыш бұйымдардың жапы санын ғана көрсетіп отырмыз. Төменде қала керамикасы жөнінде кеңірек тоқталғанда, аталған қыш бұйымдардың жжасалу ерекшеліктері мен пайдалану мақсаттарын толық ашық қарастырамыз.

Қазба II, сектор I қаланың батыс қабырғасына түсірілген Кесіктің екі шетін ала, қабырғаның ішкі жағына түсірілді. Қазба кесіктің екі бетіне түсірілгендіктен, кесіктің оңтүстік жағындағы бөлігі шартты түрде сектор 1, кесіктің солтүстік жағы шартты түрде сектор 2 деп алынды. Қазба II, сектор 1-ге жүргізілген қазба барысында құрылыс қабырғасы жақсы сақталмағаны байқалды. Барлық құрылыс қала қабырғасына жанай салынған. Қала қабырғасына жанай санылған жерлерінен аса анық емес шикі кірпіш іздері байқалады. Қазба II, сектор 1-дің жалпы көлемі оңтүстіктен солтүстікке қарай 8,7 м, батыстан шығысқа қарай 7 м құрайды. аталған сектордың едені жақын маңнан бірдей тереңдікте 6 тандыр және 3 жай ошақ шықты. Тандыр ошақтың 2-ің төменгі жағының жалпы құрылысы өте жақсы сақталған, қалған 4-ің тек болар болмас іздері ғана байқалады. Қазба II, сектор 1-дің солтүстік шығыс бөлігінен табылған ошақтың бітімі бөлек. Ауызы оңтүстік батысқа қаратып жасалған. Ошақ

ауызына әсемдеп арнайы өрнектер жасалған. ауызының сыртынан алғандағы диаметрі 60 см, жанынан алғандағы диаметрі 50 см. Ішкі диаметрі 45 см құрайды. ауызына түсірілген өрнектер бұған дейін, Асусай қаласынан табылған ошақтардағы өрнектерге [2, 154-166 бб.] және кейбір көркемдік нақыштары ортағасырлық Жанкент қаласының ошақтарының өрнектеріне ұқсас [3, 100-108 бб.]. Қазба II сектор 1-ден табылған қыш ыдыстардың дені сынған, жартылай сақталған. Ішінара археологиялық бүтін ыдыстар да кездесті. Ыдыстардың барлығы дерлік арнайы шарықта, енді біреулері қолмен жапсырылып жасалған. Қазба II, сектор 1-ден шыққан материалдар негізінен қыш бұйымдар, құрылысқа және тұрмыста пайдаланған тастар мен мал сүйектері. Тастардың барылығы да таудың жақпарлы тастары. Өшемдері ең ірілері 19x17x13 см, орташаларының өлшемдері 21x12x11 см, ең кішілерінің өлшемдері 15x12x6 см аралығында ауытқиды. қазбадан шыққан мал сүйектерінің барылығының жалпы саны 20 дана. Оның ішінде 1 дана ұсақ малдың жауырыны, 6 дана ұсақ малдың жілігі, 2 дана ұсақ малдың омыртқасы. Қалғандары ірі малға тиесілі сүйектер. Қыш бұйымдарының көпшілігінің сынғанын жоғарыда айттық. Толығырақ сипаттап айтар болсақ, 7 дана ыдыс тұтқасы, оның ішінде қазан және құмыра тұтқалары басым. 2 дана қазан ернеуі және 2 дана ірі құмыра ернеуі. Ыдыстардың көпшілігі отқа қатты күйген. Қазба II сектор 1-дің мәдени қабатын анықтау мақсатында қазбаның солтүстік шығыс бұрышына шурф түсірдік. Жер бетінен есептегендегі шурфтың тереңдігі 105 см, қазба еденінен есептеген 60 см тереңдіктен материк шықты. Шурфтың жалпы көлемі 150x75 см. Шурфтан 5 дана қыш ыдыс сынығы және тандыр ошақ сынығы, 1 дана ірі мал, 6 дана ұсақ малдың сүйегі шықты. Шурфтың солтүстік қабырғасынан малта тас көрінді. Біздің ойымызша ары қарай құрылыс жалғасқан болуы тиіс.

Қазба II, сектор 2-нің жалпы көлемі 1-ші секторға қарағанда әлдеқайда үлкен. Бұл бөлікте сектор бір секілді тандыр ошақ көп кездеспеді. Керісінше құрылыс іздері анық байқалды. Қала қабырғасына перпендикуляр түрде жанастыра салынған құрылыс 4-5 метр ішке созылып барып аяқталады. Бірнеше кішкене бөлме орындары анық байқалды. Бөлменің ортасындағы қабрғаға жанастыра жасалған ұзындығы шамамен 1,8 м, ені 60-70 см болатын суфа орны анықталды. Суфаның жанына иін тірестре отырып, тандыр ошақ салған. Тандыр ошақ жер бетінен 30-35 см биіктікке дейін жақсы сақталған. Қазбаның бұл бөлігінен қыш бұйымдар аса көп кездеспеді. Керісінше мал сүйектері өте көп кездесті. Біз ақпарат беретін, сақталуы дұрыс деген 40-тан астам мал сүйегіні талдауға алдық. Төменде мал сүйектерінің жіліктелуіне қарай талданған кестеден нақты мөлшерін білуге болады.

Қазба II сектор 2-ден шыққан мал сүйектері

1	Жақ сүйек	Ұсақ мал	4 дана
2	Жауырын	Ұсақ мал	3 дана
3	Жамбас сүйек	Ұсақ мал	1 дана
4	Омыртқа	Ұсақ мал	2 дана
5	Жілік	Ұсақ мал	2 дана
6	Қабырға	Ірі мал	2 дана
7	Жамбас сүйек	Ірі мал	2 дана
8	Тістер	Ірі мал	6 дана
9	Жілік	Ірі мал	7 дана
10	Сирақ-жілік аралық сүйектер	Ірі мал	3 дана
11	Уатылған сүйектер	?	8-9 дана

Қазба II сектор 2-ден шыққан тастардың жалпы саны 12 дана. Төменде ортақ өлшемдері беріліп отыр.

1	Тау тасы	7 дана	18x11x7 см; 26x21x5 см
2	Өзеннің малта н/е жұмыр тасы	6 дана	30x15x12 см, 18x15x5 см

Қазба III жайпақ қаласының оңтүстік батысына қарай, шамамен 100 жерден бастапқы өлшемдері 7x5 м етіп түсірілді. Жоғарыда айтып өткенімдей, Жайпақ қала қоршауының ішкі жағымен қатар, сыртқы аймағы да құрылыстарға толы. Яғни қала халқы негізінен Жайпақ қаласының сыртқы аймағына орналасқан болуы мүмкін. Біз алғашқыда анықтау барлау мақсатында түсірілген қазба уақыт өте келе, көлемін өзгертіп, біршама кеңітілді. Қазбаның бастапқы өлшемдері салынған кезде, екі қабат алынғаннан кейін ақ құрылыс іздері біліне бастады. Қазбаның қақ ортасында батыстан шығысқа қарай созылған қабырға ізі байқалды. Қабырға толық сақталмаған. Бірақ, ұзындығы шамамен 3 метр. Қалыңдығы 50 см шамасында. Құрылыстың мәдени беткі қабаттан шамамен 15-20 см тереңдіктен басталып, еденге дейін 40-50 см аралықта ауытқиды. Шаруашылық аймақтың мәдени қабатын анықтау мақсатында қазбаның батыс шетіне қазбаның орталық бөлігіне шурф салынды. Қазбаның батыс қабырғасына іргелес жерден мәдени қабатты анықтау мақсатында 100x150x110 см көлемдегі шурф салынды. Қазбаның оңтүстік

жағынан бөлме орны байқалып, орта көлемдегі тандыр ошақы шаққандықтан, құрылысты оңтүстікке қарай 2 м жылжытуға мәжбүр болдық. Нәтижесінде тандыр ошақ, одан батысқа қарай тағы бір нашар сақталған тандыр ошақ шықты. Қазбаның шығыс жағынан құрылыс кірпіштері, нақтырақ айтсақ, шикі кірпіштер қалдығы біліне бастағандықтан, қазба шығысқа қарай 2 метр жылжытылды. Нәтижесінде нашар сақталған ошақ қалдығы мен шикі кірпіштерден арнайы қаланған суфа орны белгілі болды. Қазба оңтүстікке қарай тағы 2 метрге жылтылып, зерттеу жұмыстары жалғасты. Нәтижесінде, тағы ошақ қалдығы мен құрылыс қалдықтары белгілі болды. Сонымен қазбаның соңында жалпы көлемі 10x10 болып тоқтатылды. Зерттеу нәтижесінде Қазба III-тен көп көлемде қыш бұйымдар, тұрмыстық-шаруашылық мақсатта пайдаланылған жұмыр тастар, күйдірілген құрылыс кірпіштері, ірі көлемдегі шикі кірпіштер, қайрақ тас, өте жақсы сақталған ұршық басы және темір істік секілді бұйым шықты. Қыш бұйымдар негізінен асханалық және ас үйлік ыдыстар. Оның ішінде қазан сынықтары, диірмен тас сынығы, хұм ернеуі, құмыра мойыны, құмыра сынықтары, табақ, көзе, көзелек секілді ыдыстар мен қатар, өте әдемі өрнектермен көмкерілген амфора секілді құмыра сынығын ерекше айтуға болады. Қазан сынықтары бір жерден табылды, әрі барлығы бір-біріне қатты ұқсайды, яғни бір қазанның бөлшектері екені анық. Мұны біз кейін камералық зерттеу барысында анықтап, қайта қалпына келтіруге тырыстық. Мұндай бір топтамалы қазан сынықтары осы қазбадан тағы кездесті.

Қазба III шыққан қыш бұйымдардың жалпы сандық үлесі

1	Қазан сынықтары (1)	22 дана
2	Қазан сынықтары (2)	15 дана
3	Ыдыс ернеулері	12 дана
4	Ыдыс түптері	14 дана
5	Хұм қабырға сынықтары	12 дана
6	Тұтқалар	10 дана
7	Қазан құлақтары	3 дана
8	Күйдірілген кірпіш сынықтары	11 дана
9	Шикі кірпіштер	5 дана
10	Диірмен тас	1 дана
11	Дән үккіш тастар	2 дана
12	Дән үккіш тоқпақ тас	1 дана
13	Темір істік, темір бұйымдар	3 дана
14	Ұршық бастары	1 дана
15	Өрнекті амфора	1 дана

Қыш бұйымдарының көпшілігі арнайы шарықта жасалған, ішінара кейбіреулері қолмен жапсыру тәсіліне сүйенген. Ыдыстардың көпшілігі сынған, енді біреулерінің те фрагменттері ғана сақталған. Жалпы Қазба III-тің құрылысы мен материалдары аса жақсы сақтала қоймаған. Мұның негізгі себебі, құрылыстардың жер бетіне жақын орналасуынан болса керек. Техногендік табиғат әсеріне ұшыраған жер бедері тарихи құрылыстар ықпал етіп, жаңбыр мен еріген қар суының сіңу тереңдігі біздің зерттеу нысанымызға тез жетіп, бүлінушілікке ұшыратқан.

Қазба III шыққан ұсақмал сүйектерінің жалпы сандық үлесі

1	Тістер	Ірі мал	Ірі мал	6 дана
2	Тоқпан жілік	Ірі мал	Ірі мал	3 дана
3	Буын сүйектері	Ірі мал	Ірі мал	2 дана
4	Қабырға сүйектері	Ірі мал	Ірі мал	4 дана

Жалпы Қазба III шыққан мал сүйектері ірі және ұсақ малдардың үлесіне шақсақ аса үлкен алшақтық байқала қоймайды. Екеуінің де үлестік пайзы тең. Әрине аз ғана аймақтан шыққан материалдар негізінде тұщымды пікір айтып, біржақты ойды кесіп айту қиын. Бірақ, алынған материалдарды талдап қарар болсақ, Жайпақ қаласындағы тіршілік тек қала ішінде емес, қала айналасында да кең етек алғанын көре аламыз. Қазбадан түрлі көлемдегі және әртүрлі мақсатта қолданылған ыдыстардың көптеген сынықтары табылды. Солардың арасында бүтін және жартылай бүтін сақталғандары да бар. Оларды біз жоғарыда табылған жеріне қарай топтастырып, енді төменде сол аталған қыш бұйымдарға толығырақ сипатама береміз. Табылған керамикалық ыдыстардың бір бөлігі қарапайым жапсырма әдіспен жасалса, бірсыпыралары арнайы шарықта жасалғандығы айқын көрінеді. Шикізат құрамына қарағанда қолданыста болған ыдыстар жергілікті жерде жасалып, осында күйдірілген.

Жайпақ қаласына жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында табылған қыш бұйымдар пайдалану мақсатына қарай, жасалу ерекшеліктеріне қарай және төмендегідей топтастырып, жіктеуді дұрыс деп санадық.

1. Ас үйлік ыдыстар: қазан, шәугім, қазан қақпақтары, тегеш сынықтары, көзе сынықтары және т.б.
2. Асханалық ыдыстар: табақ, таба сынықтары, саптыаяқ, құмыра, су құюға арналған ыдыстар

3. Шаруашылық-тұрмыстық мақсаттағы бұйымдар: *құм сынықтары, шырағдандар, үлкен көлемдегі құмыра сынықтары, көзелер және т.б.*

Амфора. Жайпақ қаласына 2015 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында, қаланың батыс қабырғасына түсірілген кесіктің солтүстігіне жүргізілген қазба барысында екі тұтқалы, су құюға арналған құмыра табылды. Құрамына майда құм, слюда араластыра отырып арнайы шарықта жасалған құмыра, тура бүйірінен төмен қарай сынып жоғалған. Осы себептен біз, құмыраның нақты биіктігін айта алмаймыз. Құмыраның негізгі өлшемдері төмендегіше болып шығады: Ернеуінің диаметрі (сыртқы жағы) 11,2 см, ернеуінің диаметрі (ішкі жағы) 9,2 см, ернеу қалыңдығы 1 см болса, құмыра мойынының диаметрі (сырт жағы) 9,5 см. Құмыра ернеуінің бір шетін саз кеппей тұрып иіп жасаған суағары бар. Ернеуден 2 см төменде құмыра тұтқалары 90° бұрыш жасай отырып, 6-7 см-ден кейін аздап доғалдана отырып, еркін иіліп келіп, төменгі құмыраның иығына барып жалғасқан. Құмыра тұтқасының қалыңдығы 2,1-2,3 см аралығында ауытқыса, жалпақтығы 5,2 см құрайды. Тұтқаның төменгі құмыра иығына барып жалғасқан жерінен, жоғарғы тік бұрыш (аздап доғалдау) иілген жеріне дейінгі биіктігі 11-11,4 см аралығында. Құмыраның иығынан ернеуге дейінгі биіктігі 11,2 см құрайды. Бүйірі шар тәріздес келген құмыраның сынып, жарылған жерінің қимасына қарап, отта сапалы күйдірілгенін байқай аламыз. Құмыра бүйірінің қалыңдығы 0,9 см құрайды. Құмыра иығынң сыртын айналдыра бір қатар білінер-білінбес етіп бедер түсіріліп шыққан. Біздің ойымызша бедер құмыраның шарықта айналып тұрған сәтінде түсірілген болуы мүмкін. Себебі бедерде ешқандай ауытқушылық байқалмайды. Түсі қызыл қоңыр келген құмыра ас үйлік мақсатта пайдаланған болуы кәдік. Құмыра тұтқаларының бірінің төменгі иығына барып жанасқан жерінің астында қатты затпен түсірілген бедерді байқауға болады. анықтап қарасақ, бедер көлденең түсірілген бір сызық және одан қиғаштай тармақталған бірнеше сызықты көруге болады. Әрине нақты бір өсімдік бейнесін немесе басқалай бір композицияны береді кесіп айту қиын. Бірақ бір қарағанда шырша бейнесіне ұқсатуға болатын секілді.

Ернеуі және тұтқасымен бірге және жеке ернеулері сақталған қазан бөлшектері. Жалпы саны 8 дана. Бірінші, Түсі ашық қызыл келген. Арнайы шарықта жасалып, сыртына қарай үш бұрыш жасап иілген қазан ернеуінің сыртында екі қатар бедер бейнеленген. Екеуі де сағат тілінің бағытында салынған. Үстіңгі бедер нүкте тәріздес, ал төменгі бедер бағыттауы бедер «егіп түсірілген. 24-26 см аралығында. Тұтқасы да қызық орналасқан. Ернеуден 2 см төменде, сазды жалпақ етіп илеп, ортасын саусақпен батыра жоғары қарай езіп жапсырған. Тұтқадан гөрі жй сәндік бедерге көбірек ұқсайды. Беліне таман жапсырылған екінші құлақ сынығы бар. Бұ құлақ сазды ұзын етіп илеп, екі жерінен саусақпен батырып, жапсырған. Құлақтың ұзындығы 9 см. Ені 1,3-1,8 см аралығында ауытқиды.

Қазан 1. Бүйірі шар тәріздес етіп жасалған қазан сынған жерінің қимасына қарап, құрамы майда құм және слюда араластырып жасалғанын байқаймыз. Қазан бірнеше бөлікке сынып, төменгі жағы жоғалған. Қазанның сақталған бөлігіне анықтап қарау нәтижесінде, арнайы шарықта жасалғанын анықтадық. Қазан ернеуінің диаметрі 26 см құрайды. Қабырға қалыңдығы 0,8 см. Тұтқасы ұзын етіп жасалған. Саусақ іздері бедерленіп жасалған. Құлақтың ұзындығы 13,5 см.

Қазан 2. Тек ернеуі ғана сақталған қазан сынығы құрамына майда құм араластырып, арнайы шарықта сапалы жасалған. Сақталған бөлігіне қарап, сипаттама берсек, бүйірі шар тәріздес болып келіп, ернеуіне жеткенде, аздап ішке қарай батырылып барып, сыртына қарай бұрыш жасап қайтарылған. Қазан ернеуінің сыртында бүйіріне таман бірыңғай күйе іздері байқалады. Ернеуінің диаметрі 24-26 см аралығында.

Қазан 3. Құлағымен бірге сақталған. Ернеуі жоғарыда сипатталған қазан ернеулерінен өзгеше. Қабырғасы жоғары қарай тіке шығарылып келіп, сыртына қарай тік бұрыш жасап иіліп барып аяқталады. Құрамына ірі құм араластыра отырып, арнайы шарықта жасалған. сыртында бірыңғай күйе іздері байқалады. Қазан ернеуінен 4,5-5 см төменде ұзындығы 5,4 см, ені 1,9 см тұратын құлақ жапсырылған. Құлақтың бетіне үш саусақ ізі батырылып түсірілген. Қазан қабырғасының қалыңдығы 0,8-0,9 см. Ернеу диаметрі 25-26 см.

Қазан 4. Жоғарыда сипатталған қазанға өте қатты ұқсайтын, бірақ, өлшемдері сәл үлкенірек келген қазанның түсі қызыл. Ернеу диаметрі 25-26 см, қабырға қалыңдықтары 1-1,2 см. Тұтқасының ұзындығы 6,2 см, ені 2,2 см құрайды.

Қазан 5. Бірінші сипатталған қазанға өте ұқсас. Жасалуында аздаған өзгерістер бар. Тұтқасындағы саусақ іздері 6 дана. Ернеуінің диаметрі 26 см. Тұтқасының ұзындығы 13 см.

Қазан ернеуі. Арнайы шарықта жасалған. Түсі ақшыл келген. Қабырға қалыңдығы 0,5-0,8 см аралығында. Құрамы құм араластырып жасалған қазан ернеуінің күйдірілуі бірқалыпты.

Қазан 6. Түсі сары қоңыр келген. Бүйірі сыртына қарай аса көп шығарылмаған. Ернеуі қабырға бойымен тік шығарылып, тік бұрыш жасап, сыртына қайтарылып тоқтаған. Қазан бізге дейін әр жерінен

сынған үш бөлігі жетті. Біреуі қазан орта тұсы тұтқасымен бірге, қалған екеуі ернеулері. Тұтқа арнайы сазды ұзынша етіп жасап келіп, қазанның иығына таман жапсырылған. Қолмен ұстар тұсына саусақты батырып ұстауға ыңғайлы із түсірген. Саусақ ізінің саны 7 дана. Қазанның сынған жеріндегі қимаға қарап, отта күйдірілуі бірқалыпты емес екендігін байқаймыз. Қазан ернеуінің сақталған жеріне қарап, ернеу диаметрі 28-30 см аралығында болған деп болжаймыз. қазан қабырғасының қалыңдықтары 0,7-1 см аралығында.

Шырағдан №1. Құрамы майда сұр құм араластыра отырып, қолмен жасалған. сазды әбден илеп, аздап сопақша етіп алып, барлық жағын бірдей көтере отырып жасаған. Астынан есептегендегі ұзындығы 14 см, үстіңгі ернеуінің ұзындығы 15 см. Ернеуінің домалақ артқы бөлігінің диаметрі 8-9 см. Үшкірлене шығарылған тұмсығының ұзындығы 6,5 см құрайды. тұмсығының ернеуі ені 3,5 см. Қабырға қалыңдығы 0,7 см. Шырақтың артқы жағының биіктігі 4,4 см, алдыңғы тұмсық жағының биіктігі 3,2 см. Тұмсығында күйе іздерінің сақталуына қарап, тұрмыста жақсы пайдаланғанын көреміз.

Шырағдан №2. Шырағданның тек ұшы яғни тұмсығы ғана сақталған. Құрамына майда құм мен слада араластыра отырып, саздан иленіп жасалған шырақтың іргесінде күйе іздері байқалады. Асты бір тегіс келген. Мұндай шырағдандар Жетісу өңірінің басқа да ортағасырлық қалалардан кездескені ғылымда белгілі [4]. Сонымен қатар, тура осы секілді шырағдан 2014 жылы ләкөл жағалауындағы Қоскеліншек қаласын зерттеу барысында табылған.

Ошақтың бедерлі сынығы. Түсі қызыл қоңыр келген. Құрамына слюда және қиыршық тас араластыра отырып жасалған. Ошақтың бір бұрышы болуы мүмкін. Беткі жағына әртүрлі өрнектер түсірген. Өрнектерді екі түрге бөлеміз. Біреуі штамп болуы мүмкін. Ол домалақ келген бедердің ортасына + белгісін басқан [5, 182-186 бб.] Ошақ сынығының қалыңдығы 4,6 см. Сынған жерінің қимасына қарап, отта күйдірілуі бірқалыпты емес екендігін байқаймыз.

Көзе. Бүйірі аздап сыртына шығыңқы келіп, иығына келгенде ішіне қарай қусырылып, ернеуі сыртына қарай беті тегістеліп аяқталған. Жалпы биіктігі 11,6 см. Ернеуінің сыртынан есептегендегі диаметрі 12,2 см. Ернеуінің ішкі жағының диаметрі 6,6 см. Мойының диаметрі 9,3 см. Шар тәріздес келген белінің диаметрі 12 см. Доғалданып барып аяқталған түбінің диаметрі 10 см. Ернеу түбінен иыққа дейінгі биіктігі 2,8 см құрайды. Көзе қолмен жапсырылып жасалған. Отта күйдірілуі бірқалыпты емес.

Құтыша. Ілмек тәрізді тұтқаның жоғарғы жағы ернеуіне, төменгі жағы құтының беліне барып жапсырылған. Құты мойнынан төмен қарай тарамдалған шашақ тәрізді бедерлер мен екі шетіне екеуден, алдына үш түйме тәрізді сазды жапсырған. Ернеуі сынып, жоғалған. Сақталған мойнының диаметрі 6 см. Шар тәріздес белінің диаметрі 9,7 см. Түбінің диаметрі 5,8 см. Сақталған биіктігі 11,7 см.

Шүмектер. Жалпы саны 3 дана. Екеуінің жасалуы бір-біріне ұқсас. Аталған екі шүмек ұзын етіп жасалған. Сақталған шүмектің ұзындығы 8,2 және 5 см. Бір қарағанда аң келбетіне келетін шүмектер қолмен жапсыру арқылы жасалған. Ішкі тесіктерінің диаметрлері 0,5-0,7 см. Үшінші шүмек шәугімге тиесілі болған болуы мүмкін. Аталған шүмек те қолмен жапсырылып жасалған. Ішкі тесігінің диаметрі 1,5 см. Шүмектің сыртқы диаметрі 3-3,4 см аралығында ауытқиды.

Сия сауыт немесе құтыша. Қолмен жапсырылып жасалған. жалпы биіктігі 2,5 см, ернеуінің диаметрі 4,5 см. Түбінің диаметрі 3,4 см. Ішкі тереңдігі 1,7 см. Түсі қара қошөыл келген. Отта күйдірілуі бірқалыпты емес. Іргелерінде аздап жарылу бегілері байқалады.

Көзе және көзелектер. Барлығы дерлік жартылай сақталған. Жалпы саны 6 дана. Түстері қызыл сары, қызыл қоңыр келген. Отта күйдірілулері бірсыпырасында бірқалыпты, енді берулерінде бірқалыпты емес. Ернеу диаметрлері 10-28 см аралығында. Биіктіктері 4,5-12,5 см аралығына ауытқиды.

Қыш ыдыс ернеулерін пайдалану мақсатына қарай қазан ернеулері, құмыра ернеулері, хұм ернеулері, үлкен құмыра ернеулері.

Қазан ернеулері. Қазан ернеулері өз ішінде бірнеше топқа жіктеледі. Олар ернеулері үшбұрыш тәріздес етіп қайтарылған, тік бұрыш жасап қайтарылған ернеулер. Құрамына майда құм араластыра отырып, арнайы арықта сапалы жасалған қазан ернеулері отта күйдірілулері бірқалыпты. Қазан ернеулерінің диаметрлері 19-22 см аралығында. Қабырға қалыңдықтары 0,6-1 см аралығында ауытқиды.

Ернеулері тік бұрыш жасап немесе доғалданып қайтарылған ернеулері. Жалпы саны 6 дана. Құрамына қиыршық құм араластыра отырып, кейбіреулері шарықта енді біреулері қолмен жапсыру арқылы жасалған. Бірернеудің аяқталар ұшына қиғатап қатты затпен батырып, айналдыра із түсіріп шыққан.

Құмыра мойындары. Жасалуына қарай, екі топқа топтадық. Бірінші топқа ернеу диаметрі үлкен келген құмыра мойындары. Саны 2 дана. Ернеулерінің диаметрлері 15-18 см аралығыда. Қабырғаларының сынған жерінің қимасына қарап, отта күйдірілулері бірқалыпты екендігін көреміз.

Сыртқы пішініне қарағанда екі ыдыс сынығы да арнайы шарықта жасалған. Екінші топқа жіктелетін ыдыстар мойындарының ұзынша түтікше секілді болып келуімен ерекшеленеді. Жалпы саны 7 дана. Ішінде біреуінің көлемі үлкен. Құрамына слюда мен құм араластырып жасаған құмыра мойыны отта жақсы күйдірілмеген. Ернеуінің диаметрі 10 см. Қабырғасының ернеуіне жақын жағының қалыңдығы 0,6 см, беліне жақын маңының қалыңдығы 1,6 см. Құмыра мойыны тура беліне жалғасатын жерінен сынған. Қалған төрт құмыра мойындарының түстері қызыл қоңыр, сұрғылт болып келген. Отта күйдірілулері әркілы. Құмыра мойындарының ішіндегі ерекше келген екеуі бар. Оларда басқалар секілді емес, сыртында бедер түсірілген. Ең қызығы екі ыдыс сынығы бастапқыда бір ыдыс болғаны анықталды. Ыдыс қолмен жапсырылып жасалған. тұтқа құмыраның ернеуіне өте жақын орналасқан. Бірақ тұтқа жапсырылған жерінен сынып, жоғалған. Тұтқа орнына жақын жерден иректеліп, саз балшықты жапсырған. Оның астынан қиғаштап үш сызық түсірілген. Анықтап қарау барысында, ернеуден сыртына төмен қарай бояу жағылған. Бұл молшылықтың ұғымымен байланысты дүние болуы мүмкін [6, 70-71 бб.].

Құтыша ернеулері. Жалпы саны 3 дана. Көлемдері әркілы ыдыс сынықтары. Ернеулерінің диаметрлері 9,10,13 см аралығында ауытқиді. Түстері сары, қызыл қоңыр келген құтыша ернеулері қолмен жапсырылып жасалған. біреуінің су ағар шүмегі болған.

Ернеулері тік болып аяқталған ыдыс сынықтарының саны 6 дана. Түстері күнге ұзақ тұрғандықтаны ақшыл сарғыш тартқын ыдыс сынықтарының барлығы да қолмен жапсырылып жасалған. қабырға қалыңдықтары 0,8-2,5 см аралығында ауытқитын ыдыс ернеулері отта сапалы сүйдірілген.

Үлкен көлемдегі құмыра ернеулерінің жалпы саны 9 дана. Құрамы майда, ірі, қиыршық құм және слюда араластыра отырып жасалған ыдыс ернеулері бірсыпырасы қолмен, енді кейбіреулері арнайы шарықта жасалған. Отта күйдірілуі бірқалыпты емес. Диаметрлері 19-28 см аралығында.

Хұм ернеулері. Өз ішінде 4 топқа жіктеледі. Бірінші Әдеттегі, жиі кездесетін хұм ернеулері. Сыртына қарай еркін, немесе үшбұрыш жасап қайтарылған ернеулер. Диаметрі 30 см құрайды. Екінші топтағы Хұм ернеулерінің бітер ұшына саусақпен батырып із түсірген. Үшінші хұм ернеулері өзге ернеулер секілді сыртына қарай емес, керісінше ішіне қарай қайтарылып аяқталған. Төртінші топтағы ернеуден гөрі арнайы табақ, керсенге көбірек ұқсайды. Нақты қандай қыш бұйымның бөлшегі екендігін кесіп айта алмаймыз.

Жайпақ қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барасында өте көп мөлшерде мал сүйектері шыққанын біз әрбір қазбаға жеке тоқталғанда сандық мөлшерін көрсеткен болатынбыз. Енді төменде мал сүйектерінің барлығын жіктеп, санымен мөлшерін қала деңгейінде шығаруды дұрыс деп ұйғардық. Жалпы мал сүйектерін сақталуына қарай және орналасу ретіне қарай топтастырдық. Жайпақ қаласына жүргізілген 3 қазба орны мен 2 кесіктен шыққан мал сүйектерінің жалпы саны 537 дана. Оның ішінде ұсақ мал сүйектерінің сақталғандары саны – 80 дана болса, ұсақталып үгітілген, ұсақ мал сүйегі – 208 дана. Төменде орналасу ретіне қарай мөлшері:

Ұсақ мал сүйектері

1	Жақ тіс	12 дана
2	Омыртқа	20 дана
3	Жамбас	5 дана
4	Токпан жілік	14 дана
5	Қабырға	14 дана
6	Жауырын	9 дана
7	Жілік	6 дана

Ірі мал сүйектерінің сақталғандары: 82 дана. Ұсақталып үгітілгендері: 167 дана.

Ірі мал сүйектері

1	Мүйіз	2 дана
2	Тұяқ (жылқы)	1 дана
3	Тұяқ (сиыр)	5 дана
4	Тіс	16 дана
5	Жамбас	3 дана
6	Жауырын	7 дана
7	Қабырға	5 дана
8	Жілік	5 дана
9	Аралық сүйек (тізе буын сүйегі)	25 дана
10	Жіліктің басы	5 дана

Жайпақ қаласына жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында өте көп мөлшерде қыш бұйымдар мен мал сүйектері табылғанын жоғарыдағы мәліметтер дәлелдейді. Біз жоғарыда сол қыш бұйымдар мен мал

сүйектеріне ғылыми сипаттама беріп, жіктеп, саралауға тырыстық. Бір ерекшелігі Жайпақ қаласының қыш ыдыстарында, бұған дейін біздің экспедиция тарапынан Асусай, Қоскеліншек қалаларына жүргізген зерттеу жұмыстары барысында табылған қыш бұйымдардан аздап айырмашылықтар байқалады.

Біріншіден, Жайпақ қаласынан табылған қыш бұйымдар санының молдығы. Бұған дейінгі зерттеулерден мұндай аз қазба кезінде мұндай көп мөлшерде қыш бұйымдар кездеспеген болатын.

Екіншіден, қыш ыдыстармен қатар, тұрмыстық-шаруашылық мақсаттағы қыш бұйымдар саны артқанын көре аламыз.

Үшіншіден, темір бұйымдар саны біршама артып отыр.

Төртіншіден, мал сүйектерінің мөлшері алдыңғы зерттеу нысандарынан табылған мал сүйектеріне карағанда, біршама артқан. Міне осындай ерекшеліктеріне қарап, сонымен қатар қала құрылысы мен шаруашылық аймағының алып жатқан аумағының кеңдігіне қарап, Жайпақ қаласы қатардағы керуен сарай немесе шағын қала емес, халық тығыз қоныстанған, біршама ұсақыт өмір сүрген, өзіне тән иррегациялық жүйелері бар, жерлеу орындары мен шаруашылық аймағы бар ірі қала деп атауға әбден болады.

1. Ерзакович Л.Б. О позднесредневековом городище Аспара. // Новое в археологии Казахстана. – Алматы. – 1968.

2. Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Омаров Ғ.Қ., Шағырбаев М.С. Алакөл жағалауындағы Асусай қалашығында 2012 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // ҚР ҰҒА Хабарлары. – Қоғамдық және Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 5 (297). – Қыркүйек-қазан. – 2014 ж.

3. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН Каз ССР. – Алма-Ата: Наука. – 1958. Том V.

4. Зиливинская Э.Д. Очаги жилого комплекса на городище Джанкент // ИзвНАН РК сер. Общ. и гуманитарных наук. – Алматы. – 2013. - №3.

5. Шағырбаев М.С. Керамика бұйымдарын атрибуциялау мәселесі // ҚазҰУ-дің Хабаршысы. – Тарих сериясы. – 2014ж. № 4 (71).

6. Байпақов К.М. Находка клада керамики на территории Алма – Аты. Қаз.КСР ҒА Хабаршысы. Алма – Ата. – 1974.

Сурет -1. Кесік I

Сурет-2.Кесік I, (қала қабырғасының қалыңдығы)

Сурет – 3. Кесік III

Сурет – 4. Кесік II. (Кесіктің құммен толтырылған (су?) астау секілді ортасы)

Сурет – 5. Қазба 1.

Сурет – 6. Қазба 2. (ошақ алды тұғыр)

Сурет – 7. Қазба 3. (шығыстан қарағандағы көрініс)

Сурет – 8. Қос құлақты амфора

Сурет – 9. Түбек

Сурет – 10. Құмған

М. Елеуов

МЫРЗАШӨЛ МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҮТІРТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Жазба деректерде Жетісудың батысында «Қозы басы Шу» деген жерде Жәнібек пен Керей хандар бастаған Қазақ хандығының құрылғандығы халқымыздың тарихында белгілі. Көрсетіліп отырған жер Моғол хандығының жері еді. Алайда Моғол ханы бұл қазақ хандарын өз жеріне келулерін қуанышпен қарсы алған. Себебі Есенбұғы ханның інісі Жүніс хан Моғол хандығына осы жағынан қауіп туғызып отырған. Сондықтан енді Жүністің Моғол хандығының бұл жағынан қауіп туғыза алмайтынын біліп Жәнібек пен Керейдің өз жеріне келіп орналасуына ешбір кедергі жасамаған. Бұл жерге келгенге дейін қазақ сұлтандары қазақ хандары деген атауда да аталып жүрген. Мұнда келгеннен кейін қазақ хандары деген атаумен еркінде атала бастаған.

Халқымыздың егемендігін алып, еркін даму жолына түсуне байланысты қазақ хандығының алғашқы ту тіккен жерін айқындау үшін 1980жылы автордың басқаруымен палеоэтнологиялық экспедиция жұмысын жүргізген еді. Зерттеу барысында Қозы басы деген жер Қордай ауданының шығыс жағында екендігі белгілі болды. Тұңғыш ғалымымыз Ш.Ш. Уәлиханов Верный бекінісінде болған кезінде Қозыбасының бекіністен екі күндік жерде екендігін жазған болатын. Міне сол Қозыбасы жайлауында Керей хан болған, Шу деген жері қазіргі Шу станциясының аумағы. Шу станциясының терістік шығыс жағында Хантау станциясының аумағында Жәнібек хан болған. Өйткені Үлкен Хантаудың шығыс жағында Жәнібек ханның «хан қорасы» деген қора бар. Тағы басқа жер аттары туралы төменде айтамыз олардың аңыз емес тарихи шындық екендігіне назар аудару керек. Хантау, Жетісу аймағының солтүстік батыс жағында Шу-Іле Алатауының оңтүстік шығыс жағалауындағы сілімдері болып табылады. Оңтүстік батыстан, оңтүстік шығысқа қарай 40 км дейін созылып жатыр, кеңдігі 10-15 км. Таудың орташа биіктігі 600-650 м [1, 610 б.]. Ең биік шоқысы 1053 м. Жергілікті халықтың айтуы бойынша, ол биік шоқыны «Сұңқар» шоқысы деп атайды. Шамасы таудың биіктігін Сұңқар сияқты құстың аспандап биік ұшуына салыстырмалы түрде айтылған болуы керек. Хан тауы бір тұтас емес, бірнеше бөліктерден тұрады. Таудан ағып шығатын кіші-гірім өзендер, тау беткейлерін сай сала, жыра-жылға етіп тілімдеген. Сондықтан да таудан шыққан өзен бойларында қойнауларында мал қыстауға қолайлы. Хантау солтүстік шығыс жағынан Жусанды даласымен, ал солтүстік батысынан Сексеуілді далаларының ортасында орналасса да малға пайдалы өсімдікке өте бай. Әсіресе тау етектері әкसेлеу, жусан, еркек шөп сияқты мал жейтін жұғымды шөптер әрі биік әрі қалың өседі. Ал тау басында және беткейлерінде саркүйік шөп жайқалып тұрады. Хантаудың қыс қыстауға және бір қолайлығы тау беткейлерінде қысқа отын болатын тобылғыақтаспа сияқты отқа жағатын қызуды жақсы беретін бұталы өсімдіктер өссе, ал Жусанды далада сексеуіл сияқты қызуы күшті баялыш өседі. Бұл өсімдіктің қызуы сексеуілден кем емес. Сонымен бірге сексеуілде Хантаудан онша алыс емес. Тұрғындар қыс кезінде отын жағынан таршылық көрмеген. Сол себептенде Хантау жеі қазақ халқының қыста тұрақты жай салып мекендеген басты жерлерінің бірі болған.

Халқымыздың жер, тау, өзен, көл немесе басқа бір нәрселерге ат қойғанда оның белгілі бір сыртқы көріністеріне немесе, себеп-салдарына, мағынасына қарап қоятындығы ертеден-ақ белгілі. Сондықтанда бұл таудың Хантау аталуы да бекер аталмандығы өзінен өзі айтып тұрғандай, тауда қазақ хандарының жайлағаны белгілі болып отыр. Оған қосымша, Үлкен Хантау, Орта Хантау, Бала Хантау (немесе Кіші Хантау) деген атаулардың аталуын бекер еместігін байқатады. Аталған таулардың басында хан отыратын «ханның тағы» деп біздің хабаршымыз таққа ұқсас үш тасты көрсетті. Әрине бұл аңыздың шындыққа қаншалықты жанасымды екендігіне күмән келтіруге болмайды. Хантауда хандардың өмір сүргендігі жайлы аңыздарды дәлелдейтін басты бір айғақ, хантаудың солтүстік шығыс жағында «Хан қорасы» деген қораның орны бар (1 сурет). Табиғи дөңгелек қора қора тәрізді жартастың ортасын қораға пайдаланғандық көрініп жатыр. Нұрғиса Мұқатаевтың айтуы бойынша бұл қорада Жәнібек хан қыстайтын болған. Қораның қазіргі көрінісіне қарағанда ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына дейін, одан кейін де қора есебінде пайдаланғандық көрініп жатыр. Қораның тегістік жағында жартастың ортасында кеңдігі 1м30см ұзындығы 25 м жартасты қақ жарып үстіне көтерілетін саты тәрізді жерді «Хан сатысы» деп атайды. Шындығында жартастың арасынан жоғары қарай көтерілетін бұл өткел сатыға өте ұқсас, оны хан қолдан жасатты ма, жоқ әлде табиғи пайда болған саты ма дәл айту қиын. Шамасы хан сатысымен көтеріліп төбеге шығып дем алып, бой сергітіп, жан-жаққа көз салатын болған. Сатының оңтүстік жағында қораның ішінде 30м жерде ханның мініс аттары тұратын ат қорасының орны бар. Бұл жерде ұзындығы 10м биіктігі 2-3м үлкен бір тас тұр. Түбінде тастан жасалған ақыры бар. Хан қорасы осы мініс аттар тұратын жерден екі бөлікке бөлінеді. Бірінші шығыс жағындағы қораның ені 18м, ұзындығы 24м. Ал екінші, батыс жағындағы қораның ені 16м, ұзындығы 20м. Бірінші қораның оңтүстік жағында қораға кіретін екі ашық жері бар. Мал кіріп шығатын қақпасы болу керек. Егер қораның солтүстік-батыс, солтүстік және солтүстік-шығыс жақтары айналдыра табиғи биіктері 50-60м кереге жартастар қоршап жатса, ал оңтүстік жағында доғаша иілген ұзындықтары 20-30м екі жартаспен қоршалған. Екінші қораның батыс жағынан кішкене сай өтеді. Табанында жылтырап ағып жатқан суы бар. Сай мен қораның арасы 15-20м. Ал сайдың батыс жағынан 150-160м жерде оңтүстіктен, яғни Шу-Іле Алатау жағынан Солтүстікке (Балқаш) қарай Хан оры өтеді. Біздің хабаршымыздың айтуына қарағанда да ор өзінің басын сол Балқаш көлі жағынан басталса, аяғы Шу-Іле Алатауына дейінгі аралықта жалғасып жатыр дейді. Шындыққа көзімізді жеткізу үшін ордың бойымен оңтүстік жағынан машинамен 20км, солтүстік жағынан 15км жүріп көрдік, ор одан әрі қарай жалғасып жүре береді. Ордың бойымен қуалап жүре беруге мүмкін емес, бұта-бұтаның түбіртектері машинаның

тезірек жүруіне мүмкіндік бермейді. Ал жәй жүріске күн ыстық машинаның моторы қызады. Сонымен ордың екі басына жа жетуге болмады. Ордың қазіргі сақталған көрінісі әрқалай, бір жерде тереңдігі 90-100см болса, ал кейбір жерд одан таяз, кеңдігі 1,5-2 м. Хан оры туралы әртүрлі аңыз сақталған. Біздің хабаршымыздың айтуына қарағанда Жәнібек ханның құлан аулайтын оры болған тәрізді. Бұл ор туралы XIXғ. ортасында бұл аймақта болған Ш.Ш. Уәлихановта [2, с. 344-345], XIXғ. аяғында, қазақ халқының жан санымен жер жағдайының экономикалық жағын есепке алу үшін отарлау саясатына байланысты есеп-қисап жүргізілген орыс деректерінде де кездеседі [3, с. 77-78]. Бұл екі деректерде де бірін-бірі қайталайды. Сондықтанда біз Ш.Ш. Уәлихановтың жазған аңызы бойынша деректі қарастырып көрелік. Ғалым орды қаздырған ханның аты Жәнібек болу керек деп жобалайды. Өйткені оған айтушылардың өздері бірі Жәнібек десе, ал кейбіреулері ханның атын айтып бере алмаған. Аңызға қарағанда қырғыздардың өздеріне хан болу үшін бір баласын беруін сұрап келген қырғыз елшілеріне Жәнібек өзінің Жошы деген баласын беріпті-мыс. Ал, шындығында Жәнібектің Жошы деген баласы болмаған. Жошының күмбезі Карақеңгір өзенінің бойында. Міне сол баланы қырғыздар өздеріне хан ету үшін алып бара жатқанда бала жолда жайылып жүрген құландарға қызығып қуып бара жатқанда бала қаза болады. Содан, Жәнібек хан құландарды осындай ор қаздырып қырғызыпты. Қан арығы деп аталуы содан қалған тәрізді. Ол да сол құландардың қырылуына байланысты ма деге ой туады. Ал екінші бір деректе Түркістан әуесқой археологтары қоғамының мүшесі Д.Жетпісбаев жазған хабарына қарағанда орды Ақсақтемір қазғызған тәрізді [4, с. 137-138]. Ақсақтемірдің бұл аймақта жорық жасап бернеше рет болғаны мәлім. Ал, Жошының өліміне келетін болсақ, ол Ұлытау жерінде аңда жүргенде қаза болған [5, с. 91]. Сондықтанда бұл орды қаздырған Жәнібек ханба деген ой беки түседі. Егер құлан аулайтын ор болса ол неге сонша ұзын болды. Ордың ұзындығы Ш.Уәлихановтың хабарына қарағанда Жоңғар Алатауынан басталып Шу Алатауына дейін шамасы 40-50 км аралықты қосып жатса, орыс деректерінде де бір басы Іле бойындағы Топардан басталса, ал екінші басы Қордай тауына дейінгі аралықты алып жатыр. Құлан аулау үшін мұндай орасан ұзындықтың қажеті қанша. Екіншіден, ордың қазіргі сақталған кеңдігі мен тереңдігі онша айтарлықтай емес. Ал, құландардың ұзындыққа қалай секіретіндігін өлшемегенмен шамамен 7-8 м ұзындықты еркін алатындағын білуге болады. Мына сақталған ордың кеңдігімен тереңдігі онша көңіл толтырмайды. Мәселен ордың қазіргі сақталған жердегі кеңдігі 1,5-2 м аспаса, тереңдігі өте шұңқыр деген жерлерде 1-3 м аспайды. Сондықтан бұл ордың Жәнібек құлан аулау үшін салғызды деген аңыз әзірше шындыққа онша жақындамай тұр. Сонда бұл орды кім қазғызды, не үшін? Бұл мәселе әлі де болса өзінің шешімін күтіп тұрған мәселе.

Хан қорасының оңтүстік жағында Ноғай құдық қыстауында болдык. Бұрын бұл жер төртінші бекет деп аталса керек. Бірақ та бекеттің үй-жайлары сақталмаған. Ал Ноғай құдықтың іші таспен өріп шығарылған, қазірдің өзінде 8м теректе суы бар. Шамасы осы құдық сол бұрыннан келе жатқан бекет кезіндегі құдық болуы керек. Ал жердің ноғай аталуы, тарихи бекет кезінде татар халқының өкілдерінен бекетті күтуші адамның ұлтына байланысты сияқты. Бекеттер бір елмен екінші елдердің арасына немесе сауда керуен жолдарының бойына салынатын жайлар. Онда суыт хабар алып жүрушілер көлік айырбастайды, ал сауда керуені дем алып көліктерін тынықтырады. Тарихи зерттеулерге қарағанда Ұлы Жібек жолының бір тармағы Іле алқабында оңтүстік батыстан, солтүстік шығысқа қарай өтетіндігі белгілі [6, 14 б.]. Олай болса бұл бекет Хантау бойынан шығыстан батысқа қарай, яғни атақты Тараз қаласына қарай өтетін Жібек жолының үстінде жатқан бекет. Хантау жеріндегі қыстаулардың орналасуына сол Жібек жолының бойына жақын салынғандығын байқау қиынға соқпайды. Мұндай бекеттерді Керуен сарайы деп те атайды. Бұдан кейінгі керуен сарайлары бұл жерден 30-40км жерде Мұқатайдың кезені деген жерде салынған. Хан оры да осы керуен сарайыдың жанынан батысқа қарай өтіп жатыр. Сонымен Ноғай құдықтың жері ертеден келе жатқан тарихи орын болып табылады.

Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы Сырдарияның сол жағасын жағалап жүрген ежелгі керуен жолдың Сырға Шыршық өзенінің құйған жеріндегі өткел мен Сүткенттің аралығындағы негізгі өткелдердің бірінің басында орналасқан, сондықтан да оның зерттелу тарихын Мырзашөлдің тарихымен, географиялық, археологиялық зерттелуімен байланысты қарастыру керек. Қазақ халқына ежелден белгілі, еліміздің оңтүстік шығысындағы бұл тарихи-географиялық өлкеге берілген анықтамада: «Мырзашөл – Сырдария өзенінің сол жағасындағы құмды жазық. Өзбекстандағы Сырдария, Қазақстанның Шымкент облыстары жерінде. Ауданы 10 мың км² Солтүстік, солтүстік –батысында (оңтүстік, оңтүстік-шығысында – М.Е.) Қызылқұмға жалғасады» – деп жазылған [1, 244].

Мырзашөлдің зерттелу тарихына қатысты алғашқы дерек П.И. Лерхте кездеседі. 1867 жылы Сырдарияны төменгі, орта ағыстарындағы ортағасырлық қалаларымен танысқан ол Түркістан, Шымкент, Ташкент арқылы Жызакқа өткен. Жызактан шығып Жаңақорғанға (Яны-Курган) барар

жолда ол Жыланоты (Джилян-Уты) шатқалындағы биік жартастағы екі жазудың көшірмесін түсіріп, олардың парсы тілінде 1424-1425 және 1571-1572 жылдарда жазылғанын анықтаған [2, IX].

1869 -1870 жылдарда Мырзашөлдің (Голодная степь) топографиялық түсірісін жасаған бас штабтың офицері, барон Аминов зерттеу барысында отырықшы өркениеттің қалдықтарын олардың суландыру жүйелеріне қатысты деректер тапқан [3,], ал Н.А. Иванов Сырдариядан Бұхараға дейін қазылған ежелгі арықтың ескі арнасы бар екенін анықтаған [4]. 1884 жылы Сырдарияның сол жағасында Қызылқұмда зерттеу жүргізген географ А.П. Федченко өзінің « Заметки о степи Кызыл-Кум » атты мақаласында Сырдарияның сол жағасындағы суландыру жүйесінің іздері, Шардара, Сүткент, Байыркұм, тағы басқа ортағасырлық қалалар бар екенін көрсеткен [5, 242].

1885 жылы Сырдарияның орта және төменгі ағыстарында зерттеу жүргізген Е.Смирнов Мырзашөл (Голодная степь) туралы: «... Голодная степь между Чиназом и Джизаком раньше вовсе не было « голодною », а хорошо орошенной и конечно, заселенною местностью. ... Ниже Чиназа из реки Сыра было выведено много больших оросительных каналов, теперь заброшенных конечно, и на одном из них находится развалины г. Сюткента, не исследованные в археологическом отношении, а дальше в Кызылкумах находится остатки поселений, известных под названием Мынг-тобе, т.е. тысяча бугров» - деп жазған [6, 77-78].

Д.И.Эварницкийдің 1893 жылы баспалдан шыққан Бакуден Ташкентке дейінгі Орта Азия бойынша жолсерік кітабында Мырзашөлдің сардобалары туралы деректер берілген. Сардобалардың құрылысы, олардың аумағы жөнінде автор: « *...Путешественники видят у многих из этих станции (Агачлы, Мурзарабад, Малека) своеобразная, точно огромный купол, кирпичная постройка с широкими отверстиями внизу для входа в них. Под этими куполами подделаны глубокая котловина, а в котловинах, на самой середине, вырыты глубокие колодцы. Это так называемая сардабы (сардоба- М.Е), что с персидского на русский значит колодцы. Одна из них, как например, сардаба у станции Агачлы, имеет в окружности до 95 аршин; другая, как например у станции Мурзарабада, до 256 аршин, при них иногда (у того же Мурзарабада) стоят развалины караван -сараяв* » – деп көрсеткен [7,142].

1899 жылы археологияны ұнатушылардың Түркістан үйірмесінің мүшесі Н.В. Руднев Сырдарияны сол жағасындағы Шардара бекінісінен бастап Түркістанның тұсындағы Үшқайық (Уч-куюк) өткеліне дейінгі аралықта зерттеп 11 ежелгі қалалардың орнын кездестірген, олардың қатарындағы Кеты, Ұзыната, Сүткент, Байыркұм Шардараға жақын орналасқан. Ол осы қалалардың бұзылу себептері туралы былай дейді: «Весьма возможно, что еще большое количество древ. городов погребено под передвигающимся Кызыл-Кумами, или же смыто волнами реки, или же обратились в дно прибрежных озер...» [8; 9; 10].

1914 жылы В.Ф. Караваев құрастырған «Голодная степь в ее прошлом и настоящем» атты еңбекте Мырзашөлде осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде ашылып, есепке алынған суландыру жүйесінің каналдары, сардобалары көрсетілген. Автор Мырзашөлдегі басты каналдар ретінде Түйетартар (Тюя-Тартар) мен Орынбай мырза (Урумбай Мирза) каналдарын суреттеп жазған: «Другой канал Урумбай Мирза (или в верхнем течении « Огузь ») выходит из Сыр-Дарьи в районе северо-восточной части Голодной степи, а именно в верстах 50 выше Чиназа, в урочище « Шаль-Тугай » из озера и самой реки. Затем он шел параллельно берега, отходя в глубь степи верет на 5-7 (не более) и только на высоте Чиназа, в урочище « Урумбай » отклонился левее орошая своими разводными арыками местности (что, впрочем, едва-ли вероятно) почти до изгиба р. Сыр-Дарьи у Чардары » [11, 13].

В.Ф.Караваев Сырдарияның жағасында оның шатқалдарында көптеп кездескен ескерткіштер турлы былай дейді: «Трудно, конечно отнести эти развалины к какой-либо определенной эпохе, но во всяком случае обилие их свидетельствует о том, как густо в прежнее время были заселены берега Сыра, а в виду того, что арыков, можно утверждать, что народы, жившие по Сыр-Дарье, были оседлыми и издавна занимались земледелием » [11, 10]

В.В. Бартольд осы еңбекке жазған пікірінде онда көрсетілген Орынбай мырза (Урумбай Мирза) каналының бағытына сын көзбен қарап оның басталған және аяқталған жеріне күдік келтірген, бірақ ол жөнінде өзі нақты пікір, ұсыныс жазбаған [12, 302].

1948-1951 жылдарда Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ, жетекшісі А.Н.Бернштам) Сырдарияның сол жағасында Ақтөбе 1- Байыркұм аралығында барлау жұмыстарын жүргізіп 1900 жылы О.А.Руднев ашқан ортағасырлық Байыркұм қаласында 1948-1949 жылдарда, 1949 жылы Сүткент 1-де қайта зерттеу жүргізді [13, 340], ал 1950 жылы экспедиция Сейіттөбе, Шардара, Ақтөбе елді мекендері мен қалаларын ашып [13, 341-343], Сүткент елді мекенін қайта зерттеген [14,

334]. Осы экспедиция 1951 жылы ортағасырлық Ақтөбе қаласын ашып жобасын түсіріп оның өмір сүрген уақытын I м.ж. жартысы –IX–XII ғғ. деп көрсеткен [15,116-117].

1948-1954 жылдар аралығында Мырзашөлді игеру мақсатында жүргізілген зерттеулер кезінде И.А. Анбоев бірқатар ескерткіштерді ашып зерттеу жұмыстарын іске асырған, олардың қатарында ортағасырлық Шардара қаласы, Жетіасай массивінен 1950 жылы ашылған құдықтар бар. «К–25-5» деп аталатын каналдың сағасына жақын жердегі өзектің табанында әр түрлі кезеңдерден 12 құдық сақталған. Құдықтардың төңіріндегі топырақ үйінділерінен б.з.д I м.ж. ортасындағы, VIII-XII ғғ. мен XV-XVI ғғ. кезіндегі еңбек құралдары, ыдыс үлгілері кездескен [16, 51-54]. Құдықтардың жанында шарықта жасалған ыдыстардың шлактары, күйдірілген төртбұрышты кесек сынықтары да көп сақталған. Зерттеушінің пікірі бойынша: «Наличие этих бугров у группы колодцев и остатков древней культуры в пределах не освоенной Голодной степи можно объяснить существованием в прошлом пересекавшей Голодную степь караванной дороги, которая была приурочена к балкам и логам, где можно было добывать питьевую воду и укрываться от сильных ветров.... Описанные выше памятники не являются единственными. Они были обнаружены и в соседних районах Голодной степи другими исследователями» [16, 55].

1958 жылы Өзбек КСР ҒА Ботаникалық бағының П.А. Гомолицкий басқарған экспедициясы Ташкент-Сарыағаш арқылы жүріп отырып Асықатаның тұсындағы паром өткелімен Сырдарияның сол жағасына өтіп Асықата – Сүткент аралығында зерттеу жұмыстарын жүргізген. Осы экспедицияның есепті мақаласында ортағасырлық Үтіртөбе не басқа қала, елді мекендер туралы дерек жоқ. Мақалада бұрын есепке алынбаған Ақтөбе мен Көксу кесенелері туралы тың дерек айтылған [17]. Ақтөбе (Ақ-тепе) кесенесі Асық ата өткелінен 8 км оңтүстік-батыста орналасқан. Кесененің қыш кесектен қаланған жобасында төртбұрышты қабырғаларының ұзындығы 9 м, үсті күмбезден жабылған.

Ақтөбе кесенесінен 45 км солтүстікте, ескі зираттың шетінде тұрған Көксу кесенесі де қыш кесектен қаланған, өкініштісі сол, экспедиция кесенені тек суретке түсірген, бірақ оның өлшемдерін көрсетпеген. Г.А. Пугаченкованың болжамына қарағанда Ақтөбе кесенесі XVII-XVIII ғғ. кезінде, ал Көксу кесенесі XIV ғ. кезіндегі құрылыс болса керек [17, 203].

Т.К. Басеновтың 1959 жылы жарияланған « VII-XII ғасырлардағы Қазақстан архитектурасы » атты мақаласында Мырзашөлдегі Мырза Рабат және Якка сардоболары туралы: « Сардобалар, демек құдық үстіне салынған құрылыстар... Сардобалар архитектурасында ярусты күмбез стилі жаслаған мұның мұндай күмбезбен үлкен кеңістікті жабуға мүмкіндік береді » –деп олардың ерекшелігін көрсеткен [18, 111-112; 19,244]. 1959-1963 жылдарда М.С. Мершиев ортағасырлық Ақтөбе I қаласының цитаделінде, шахристанында кең көлемде археологиялық қазбалар жүргізіп, қаланың IV- XIII ғғ. басы аралығында өмір сүргенін анықтаған [20,120-173].

Сонымен, 1867– 1963 жылдар аралығында Мырзашөлде және оған іргелес аудандарда жүргізілген археологиялық зерттеулердің барысында бірқатар ортағасырлық ескерткіштер ашылып зерттелді, олардың қатарында: елді мекендер, қалалар, суландыру жүйелері, сардобалар, кесенелер бар. Бірақ сол ескерткіштердің қатарында ортағасырлық Үтіртөбе қаласының аты кездеспейді.

Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы туралы алғашқы мәлімет М.С. Мершиевтің 1965 жылы жарыққа шыққан «К вопросу о генезисе оседлых поселений (на материалах городище Актөбе 1)» атты мақаласында кездеседі. Автор қауыншы мәдениетінің таралу аймағында орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің тізімі көрсетілген картада Асықатадан солтүстік-шығыста Отурултөбе (Үтіртөбе – М.Е.) қаласын көрсеткен (сурет 1), бірақ мақалада бұл қалаға қатысты ешқандай дерек берілмеген [21, 67].

Ортағасырлық Үтіртөбе қаласының ашылу тарихы жазба деректерде аттары аталған Винкерд, Неджакет қалаларымен және « түрік өткелімен » байланысты. Винкерд пен Неджакет қалалары туралы деректер Истахри мен ибн Хаукальда кездеседі. Ибн Хаукаль бойынша Жызақтан шыққан Ұлы Жібек жолының бірі бағыты Винкерд елді мекені арқылы Сырдарияға Шыршықтың құйған жерінде жеткен [22,227] ал Истахриде Хавастан шыққан жол (бұлда Ұлы Жібек жолының бір бағыты – М.Е) Сырдарияның оң жағасындағы Бенакетке, онан Харашкетке, онан Шыршық өзенінің сол жағасындағы Джинанджеттен Сырдарияның жағасына дейін 2 фарсах, Бенакетке 4 фарсах [22,226].

Винкерд елді мекенінің тарихи орны туралы бірнеше болжам бар. В.Ф. Караваев Винкердті Сырдарияның сол жағасындағы Орымбай (Урумбай) шатқалында орналасқан деп көрсеткен [11,302]. В.В. Бартольд Винкердтің орналасқан жері туралы бастапқы кезде: « Пространство от Дизака до устья Чирчика приходили в три дня.... дальше проходили в Винкерд... Из слов Истахри, что Джинанджет находился на дороге из винкерда в Винкет, можно заключить, что Винкет на левом берегу Чирчика или

южнее, перед переправой через Сыр-Дарью » [22,227]. Дегенмен кейін В.В. Бартольд ибн Хаукаль суреттеп жазған Жызақтан шыққан жолдың бағытында Винкерд елді мекенінің Сырдария өзеніне дейінгі аралықта айтылғанын басшылыққа ала отырып: « Более вероятно, что Винкерд, который Ибн Хаукаль удаляет от Шашской реки (т.е. Сырдарьи) как одну из границ обрабатываемой площади Шаша и упоминает далее как о месте, куда приходили путешественники, перейдя степь (причем ничего не говорится о переправе через реку), был расположен к югу от Сыр-Дарьи, где найдены остатки древних ирригационных каналов; полоса обрабатываемой земли южнее Сыр-Дарьи и северные степи, возможно была включена в Шаш » – деген пікір айтқан [22,227] Ибн Хаукальде Винкерд елді мекенінің Сырдарияға дейінгі аралықта аталғанына сүйене отырып бізде бұл ортағасырлық елді мекен Сырдарияның сол жағасында болса керек деген пікірдеміз. Сондықтан да Винкердтің тарихи орнын Мырзашөлдің солтүстік жиегінен, Сырдарияға жақын жерден іздеген дұрыс болар еді. Ортағасырлық Үтіртөбенің ашылу тарихы тікелей Неджакеттің орналасқан жерімен, оның баламалануымен байланысты, сондықтан осы қалаға қатысты жазба деректерге, оның орналасқан жері туралы болжамдарға тоқталсақ. X ғасырдың авторы географ Истахри Неджакет қаласының орналасқан жері туралы: « А Неджакет – он на реке Шаша (Сырдарье), и в его окрестностях собираются воды Парака (Чирчика) » – деп жазған [23,31]. Жалпы бұл қаланың бірнеше аты бар, оны кезінде Нуджкет, Нуджакет, Ундакет деп атаған, ал Мақдисиде ол Джинанджкет деп аталған [22,277]. Біз үшін Истахри көрсеткен Неджакеттің орналасқан жері (орны), оған қатысты божамдар мен ұсыныстар маңызды. Мәселен, Өзбек ССР ҒА акедемигі, профессор Ю.Ф. Буряков осы қаланың орналасқан жері туралы: « По сообщениям различных древних источников, можно наметить три возможных мест расположения этого города: либо устье Чирчика, на левом или правом берегу, либо на противоположенном берегу Сырдарьи » – деп көрсеткен [23,31].

XIX ғасырдың соңында археолог, өлкетанушы В.Л. Вяткин Шыршық өзенінің сол жағасында орналасқан Ульджакеттің ортағасырлық Неджакет (Нуджакет, Унджакет) қаласымен баламалануды ұсынған болатын [24,156]. Бірақ В.Л. Вяткиннің бұл ұсынысы В.В. Бартольд тарапынан қолдау тапқан жоқ [22,227].

XX ғасырдың 30-жылдарында Ташкент оазисінде зерттеу жүргізген археолог Г.В. Григорьев Неджакет қаласының орнын, өткелді Шыршықтың сол жағасынан іздеудің нәтижесіз екендігі жөнінде былай деп жазған: «Бессмысленно было бы переправится через Сырдарью выше впадения в нее «Чирчика (делать при этом лишний путь), взнудь в болотах поймы, а затем через несколько километров опять переправится через многоводную и капризную реку, тогда как можно было бы избавиться от лишней переправы, переправившись через Сырдарью ниже устья Чирчика » [25,10]. Дегенмен жүргізілген зерттеулердің барысында Шыршықтың оң жағасынан да Неджакеттің орны табылған жоқ. В.Г. Григорьевтің пікірі бойынша бұл елді мекенді Сырдарияның сол жағасынан іздеу керек болды. В.Г. Григорьевтің осы пікірін қолданған археолог Ю.Ф. Буряков бастаған Өзбек КСР ҒА Археология институтының Шаш-Илак тобы 1970 жылғы тамыз айында Шардара суқоймасындағы судың деңгейі төмен түскен кезде, Сырдария өзенінің сол жағасында (Сырдарияға Шыршық өзенінің құйған жерінен төмен) археологиялық барлау жұмыстарын жүргізу барысында Сырға құятын ескі өзеннің (Узяқтың) (Сорөзек– М.Е) жағасында орналасқан, жергілікті бақташылар Утурлытепе (Үтіртөбе– М.Е) деп аттап жүрген ортағасырлық қаланың орнын ашып онда зерттеу жұмыстарын жүргізген. Барлау кезінде ашылған ортағасырлық қаланы: Ю.Ф. Буряков «... Однажды летом, когда спала вода мы выехали в царство камышовых зарослей, с изобилирующими дикой птицей. Проехали один проток, впадавший в Сырдарью, другой. И вот поднялись мягкие очертания холмов древнего города, известного у местных пастухов под названием Утурлытепа. Он оказался довольно крупным площадью более 60 га. Город удобно расположен вдоль берега Сырдарьи, прикрываясь с трех сторон водомы ее притока Узяка. Оборона усилена и искусственными валами, и рвами, разделявшими его на три территории. За пределами города редкие сельские постройки, а на отдельном холме–городской некрополь» – деп суреттеген [23,32].

Зерттеуші қаланы суреттеп жазу барысында оның цитаделі туралы: «... У впадения Узяка в Сырдарью слегка возвышалась над городом небольшая цитадель » – деп жазған [23,32]. Шамасы, Ю.Ф. Буряков бұл жерде Сорөзекке құятын бір өзен, не сол өзеннің тармағы туралы айтып отырған болса керек, себебі Сорөзек пен Сырдарияның арасы 2 км.

Ю.Ф. Буряков өзі ашқан Утурлытепе (Үтіртөбе) тарихи Неджакет емес деген қорытынды жасап, ол туралы: «... Кажется, все ясно – город найден, этапы его жизни совпадают с сообщениями хроник. Но есть еще один важный фактор – караванных путей Чача. Мало того, его главная нить ведет

за пределы оборонительных стен Ташкентского оазиса. Значит, найденный интересный торговый и ремесленный пункт не входит в состав Чачского государства, а скорее всего является одним из городов его соседнего владения – Фараба. Следовательно все труды были напрасны, и поиски нужно начинать заново» – дейді [23,34]. Сонымен, жазба деректердегі Неджакет қаласын іздеп жүрген Ю.Ф. Буряков ортағасырлық Үтіртөбе қаласын ашып берді, ал ол іздеп жүрген қала қазіргі күнде Сырдария өзені мен Шыршықтың арналары аралығындағы Ульджакетпен баламаланып жүр [23,36].

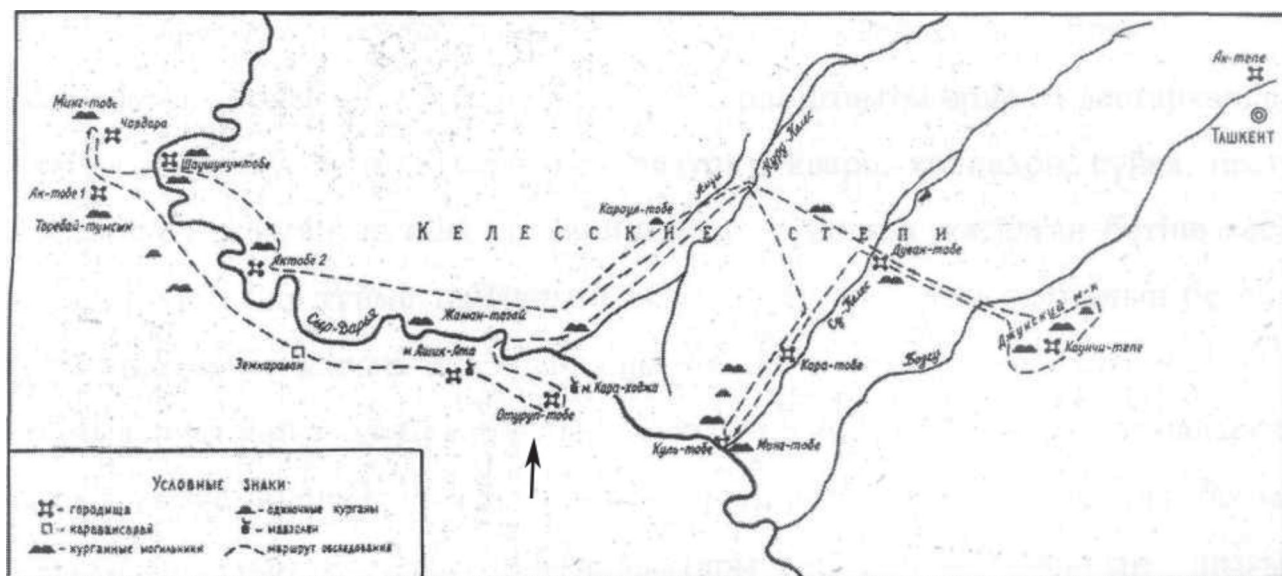
Ежелгі «түрік өткелі» деп аталатын өткелдің нақты қай жерде орналасқаны туралы деректерде айтылмаған. Осы өткелдің орналасқан жері туралы Ю.Ф. Буряковта былай деп жазылған: « Свой путь мы начали с Чинаккетта, лежавшего в низовьях Чирчика, около которого упоминается древняя « переправа тюрк » Обычно источники еще упоминают о городе, стоящем перед ним где– то близ Сырдарьи, – Неджакет или Унджакете » [23,31]. Соныменқатар, Ю.Ф. Буряков Жызақтан шығып Шашқа келетін Ұлы Жібек жолының бағытын суреттей отырып: «... а основной более прямой путь проходил через Дизак, степные районы с рабатоми, снабженными колодцами, и выводил к устью Парак (р. Чирчик) с городами Унджакат, Чинанчикет, Штуркат, где сливаясь с южной дорогой...» – дейді [26,54]. Дегенмен, солтүстіктен, оңтүстікке және оңтүстіктен солтүстікке жүрген бұл жолдың бойындағы ежелгі «түрік өткелі» туралы нақты мәлімет жоқ. Жолмен солтүстіктен оңтүстікке қарай жүргенде Шыршықтың төменгі ағысындағы Чинаккеттың төңірегінде ежелгі « түрік өткелі » бар деген ғана мәлімет кездестірдік, ал Жызақтан келетін жол Парактың (Шыршықтың) сағасындағы (Сырға құйған жеріндегі) Унджакатқа келгені туралы жазылған, бірақ « түрік өткелі » туралы айтылмаған. Сонымен ежелгі « түрік өткелі » қай өзенінің бойында, Шыршықтың ба, әлде Сырдарияның ба ?

Бұл өткелдің қай өзеннің бойында және қай жерде орналасқанын анықтау үшін біз сөздің басын Шыршық өзенінің атынан бастағалы отырмыз.

С.К. Караевтың «Худуд Ал-Алам» и древнетюрские топонимы «Чирчик- Ахангаранской долины» атты мақаласында: « Река Чирчик (кстати, слово Чирчик-тюрского происхождения: Чир + чик Малый Чирч, т.е. Сыр) в «Худуд Ал-Алам» упоминается как Парак. Реку Парак (Фарак) Истахри называет также Тюркской рекой – Нахр – и Турк» [27,49]. Демек, Шыршықтың–Түрік өзенінің Сырдарияға құйған жеріндегі өткел Сырдарияның бойындағы ежелгі « түрік өткелі » болса керек, олай болса Ұлы Жібек жолының Жызақ бағытында жүрген тармағы ортағасырлар кезінде Шыршық өзенін жағалап келіп « түрік өткелі » арқылы Сырдарияның сол жағасына өткен деуге толық негізі бар.

Сонымен 1970 жылы ортағасырлық Үтіртөбе қаласының орны табылып ғылымға белгілі болды. Үтіртөбе Сырдария өзеніндегі « түрік өткеліне » жақын аралықтағы өткелдің басында, шамасы, тарихи Винкерд елді мекеніне жақын жерде тұрған, тарихи аты бізге белгісіз қала болса керек.

Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы Оңтүстік Қазақстан облысының Мақтарал ауданындағы Ж.Ералиев ауылдық округінде, Үтірлі ауылынан 12 км солтүстік-шығыста, Сырдария өзенінің сол жағасынан 2 км жердегі Сорөзектің жағасында орналасқан. Географиялық координаттары: 4103.797; 06825.809; теңіз деңгейінен биіктігі 250 м.

Сурет 1 – Сырдарияның орта ағысындағы археологиялық ескерткіштер (М.С. Мершиев бойынша)

1971 жылы Өзбек КСР ҒА Археология институтының Ю.Ф. Буряков басқарған Шаш-Илак археологиялық тобы Ташкент оазисінің батыс аудандарының тарихи–географиясы мен топографиясын зерттеу жұмыстарын жалғастыру барысында 1970 жылғы тамыз айында ашылған Утурлы тепе қаласының алып жатқан жерінің көлемі 60 га болатынын анықтап, оның әртүрлі бөліктерінде қазба жүргізген [28, 1-3; 29,523-524]. Осы археологиялық топ 1974 жылы Утурлы-тепе (Үтіртөбе– М.Е) қаласында стратиграфиялық қазба салып, қала зиратында зерттеу жұмыстарын жүргізді [30, 498].

Ю.Ф. Буряковтың 1978 жылы жарияланған «По древним караванным путям Ташкентского оазиса » деген еңбегінде бұл қала Утурлытепа деген атпен жазылып, онда жүргізілген зерттеу жұмыстарына қысқаша шолу жасалған [26, 32-34], ал 1979 жылы жарияланған « Могильник Утурлик – Тепе » атты мақалада қаланың зираты, қаланы мекендеген адамдардың саны, олардың орта жасы туралы жазылған [31, 91].

2004 жылы тамыз айында ортағасырлық Үтіртөбе қаласында «Сырдария» университетінің Сырдария археологиялық экспедициясы (жетекшісі тарих ғылымдарының кандидаты М. Қасенов) археологиялық-этнологиялық практика өткізіп, зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары кезінде ортағасырлық қаланың тарихи–топографиялық құрылымының жобасы сызылып (сурет 2), оның әр түрлі бөліктерінде 5 қазба жұмыстары іске асырылған [32].

2009–2010 және 2014-2015 жылдарда апатты жағдайдағы ортағасырлық Үтіртөбе қаласын зерттеуге «Сырдария» университеті (президенті Е. С Аяшева) қаржы бөліп, археологиялық қазба жұмыстарын Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры М.Елеуов жетекшілік ететін «Археолог» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің Тұран археологиялық экспедициясы жүргізді [33;34;35;36;37;38;39].

2009 жылғы 11 маусымда жүргізілген барлау. Ортағасырлық Үтіртөбе қаласының Шардара су қоймасындағы судың деңгейі жоғары кезіндегі көрінісін көріп, суретке түсіріп, тарихи –топографиялық құрылымының судың бетінде жатқан жерлерінің осы кездегі сақталу барысын анықтау үшін 2009 жылғы 11 маусымда құрамында Тұран археологиялық экспедициясының жетекшісі М. Елеуов, Сырдария университетінің Тарих кафедрасының меңгерушісі С. Апашева, оқытушылар А. Тәжібекеев, М. Молдабеков бар топ жолға шықты. Үтіртөбе ауылынан жалдаған моторлы қайықпен солтүстік-шығыс бағытында суқоймасы айдынымен 15-16 км жүзгенде алдымыздан екі арал көрінді. Оларды солтүстік-шығыс, шығыс жағымен айнала жүзіп отырып шығыс жақтағы үлкен аралдың шығыс бұрышына жеттік. Қайықты жағалауға байлап, судан 1-1,5 м шығып тұрған, жағалауына қалың қамыс, үстіне әртүрлі шөп өскен аралға көтерілдік. Жобасында үшбұрыш тәрізді болып келген аралды су шайып жатыр. Барлық жағын су шайып бұзылып жатқан аралдың шығыстан батысқа қарай ұзындығы 380 м шамасында. Ол екі бөліктен тұрады. Аралдың шығыс бұрышында орналасқан шахристанның солтүстік және солтүстік-шығыс қабырғаларын толық су шайып кеткен. Сондықтан олардың көлемдерін анықтау мүмкін болмады. Шахристанның осы бөлігінің шығыстан батысқа қарай ұзындығы 160 м, ал оның сақталып қалған оңтүстік-шығыс қабырғасының ұзындығы 130 м, оңтүстік-батыс қабырғасы 120 м. Шахристанның оңтүстік-шығыс қабырғасында орналасқан қақпаның ені 8 м, осы қақпадан басталған бір көше оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып жатыр. Осы көшеден оңтүстік-батысқа қарай келесі көше шыққан. Шахристанның қоршаған судың деңгейінен биіктігі 1,5-2 м. Оның солтүстік бөлігінің мәдени қабаты қатты бұзылған 2004 жылы М. Қасенов жүргізілген 1-қазбаның жанындағы сызаттанып, жарылып құлағалы тұрған жардың ұзындығы 20-22 м, ені 1,5-2 м. Сол жылы жүргізілген қазбалардың жиектері құзданып, ашылған бөлмелердің қабырғалары құлап, үстіне шөп өсіп кеткен.

Шахристанның су шайған жағалауларында ыдыс сынықтары, малдың сүйектері шашылып жатыр. Оның оңтүстік-батыс қабырғасының жиегінен басталған рабадты барлық жағынан су шайып жатыр, оның судың бетінде жатқан бөлігінің биіктігі 0,5-1 м шамасында. Рабадтың үстіндегі шұңқырлар мен ой жерлерінде ыза су жатыр, топырағы өте ылғал. Рабадтың бір шама жақсы сақталған оңтүстік-шығыс қабырғасының ұзындығы 120 м, оңтүстік-батыстағы су шайып бұзылып жатқан жағаның ұзындығы 350 м. Солтүстік-батыс бөлігінің ұзындығы 260 м, үшбұрышталып келген батыс жағындағы ені небәрі 20-25 м.

Шахристан мен рабадтың жалпы көрінісін, құлап жатқан жерлерін суретке түсірдік. Жағалауда жатқан ыдыс сынықтарының қатарында қолдан және шарықта жасалған бояусыз, бояулы ыдыстар бар. Сызаттанып құлағалы тұрған бір жердің жоғарғы қабатынан шағын кесенің сынығын кездестірдік. Кесенің ішкі жағындағы өсімдік үлгісіндегі ою-өрнек ақшыл-қоңыр түсті бояумен салынып, үстіне түссіз сыр жағылған.

Ортағасырлық қаланың шахристаны мен рабадының сақталған бөліктері орналасқан аралды қоршап жатқан судың тереңдігі оңтүстік-батыс, батыс жағында 1,5-2 метрден 3-4 метрге дейін, ал солтүстік-шығыс, шығыс жағында 7-8 м шамасында.

Үлкен аралды оңтүстік-шығыс, оңтүстік жағымен айнала жүзіп отырып, онан батыста 0,4 км жердегі екінші кіші аралға бет алдық. Қайықшы «Бірқазандар аралы» деп атаған бұл арал шағын, оның судың бетіндегі көлемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 25-30 м, ені небәрі 2-3 м шамасында. Біз аралға жақындап келгенде оның үстінде қонақтап отырған 40-50 бірқазандар ұша бастады. Аралды суретке түсірдік. Шамасы, бұл арал ортағасырлық Үтіртөбенің қалалық зираты орналасқан төбе болса керек.

Сонымен, 2009 жылғы 11 маусымда біз көрген екі арал ортағасырлық Үтіртөбе қаласының орталық бөлігінің(шахристан, рабад), зиратының су баспаған ең биік бөліктері болды.

1971 жылы 60 га жерді алып жатқан оның басқа бөліктері Шардара су қоймасының айдынының астында жатыр. Қайықшының айтуына қарағанда, қаланың көп бөлігі жылына 8-9 ай, ал кейбір жылдарда 9-10 ай су астында жатады екен. Осыдан 10-15 жыл бұрын бұл аралдардың көлемі қазіргіден әлдеқайда үлкен, әрі биік болған көрінеді. Су қаланың жарқабағы жылына 1-2 метрден 3-4 метрге дейін шайып бұзуда, әсіресе оның солтүстік-шығыс жағы қатты бұзылған.

Жылда тамыз айының ортасына қарай су қоймасындағы судың деңгейі төмен түскен кезде қаланың жан-жағындағы өзектердің суы тартылып, оның судың астындағы бөліктері ашылады екен. Сонымен қатар, осы кезде ортағасырлық қалаға Үтіртөбе ауылынан және Сарыағаш-Жетісай жолынан шығып, өзенді жағалап келетін жолдар ашылатынын белгілі болды. Тамыз айында Үтіртөбеге автокөлікпен келіп зерттеу жұмыстарын жүргізсек деген үмітпен Үтіртөбе ауылына қарай жүздік, арада біршама уақыт өткенде біз барған аралдар су айдынан көрінбей қалды[33,10-15].

Экспедиция 2009 жылы тамыз айында қаланың тарихи-топографиялық құрылымын зерттеп, шахристанның мәдени қабатын анықтау мақсатында қазба (қазба 1) жүргізіп, кесік салды [33, 16-21; 34, 13-17]. 2010 жылы шахристандағы қазба 1 онан әрі тереңдетіліп қаланың шаруашылық аймағындағы төрткүлдің оңтүстік-батыс қабырғасынан кесік қазылды [35,13-40; 36,20-28]. 2014 жылы шахристанның мәдени қабатының қалыптасу тарихын, үстіңгі құрылыстарын зерттеу үшін оның әртүрлі бөліктерінде 3 қазба жүргізіліп, екі кесік салынды [37;38,34-37].

2015 жылы ортағасырлық Үтіртөбе қаласының инструменттік жобасы түсіріліп, ортағасырлық канал зерттелді және шахристанда қазба жүргізілді [39].

М.Жақып ортағасырлық Үтіртөбе қаласын Ұтырлы (Үтіртөбе) деп атаған дұрыс деп, Ұтырлы сөзіне түсініктеме берген: « Ұтырлы » деген сөздің мағынасы қандай дегенге келсек, Ұтырлы қазақта ұтымды, ұтқыр, қолайлы деген сөздердің баламасы. Кейде «Ұтырлы сәтін тапқан екен » деп те айтып жатамыз. Мүмкін ежелгі халық қоныстанған аймақтың ең бір тіршілікке қолайлы, тиімді жайлысы-осы Ұтырлы болғандықтан да ол осылай аталған шығар. Үтіртөбе мен Ұтыры- Ұтырлының жұрт ауызында қалған, өзгеріске ұшыраған атауларының бірі. Асық ата өңіріндегі бір ауыл қазір Үтіртөбе деп аталатыны соның нәтижесі » [38, 63].

М. Қасенов және біз осы қалада жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есептерінде, оған арналған мақалаларда қаланы «Үтіртөбе» деп жаздық, жазып жүрміз [26; 27; 28;29; 30; 31; 32; 33]. Оның басты себебі Үтіртөбе өзінің тарихи атын жоғалтқан қала болса керек, өйткені жазба деректерде Сырдарияның сол жағасындағы қалалардың тізбесінде осы атты қала кездеспейді. Жалпы, археология ғылымында қалыптасқан үрдіс бойынша ескерткіштің аты сол төңіректегі ауылдың, жер-су аттарына байланысты аталады. Осы үрдісті басшылыққа ала отырып, жергілікті халықтың ортағасырлық қала орналасқан төбені және оған жақын орналасқан ауылды Үтіртөбе деп атайтынын ескеріп ортағасырлық қаланың Үтіртөбе атын сақтап қалдық. Сонымен қатар, қазіргі күнде бұл қаланың баламалануы мәселесі де анықталған жоқ. Мүмкін келешекте жүргізілетін зерттеулердің барысында оның атына қатысты тың деректер табылса Үтіртөбе қаласы өзінің тарихи атымен қайта табысып та қалады.

1 Мырзашөл // Қазақ Совет энциклопедиясы. Том 8. – Алматы, 1976 –664 б.

2 Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году.– СПб, 1870.-39 с.

3 Барон Аминов. Джизако-Чиназская Голодная степь и памятники бывшей в ней оседлости // Туркестанские ведомости.– 1873 г.– № 27.

4 Иванов Н.А. Древний арык от С.-Дарьи до Бухары // Туркестанские ведомости.– 1873.–№ 13.

5 Федченко А.П. Заметка о степи Кызыл-кум // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества.–Выпуск 2. – Том XII.–1916.–С. 242.

6 Смирнов Е. Древности на среднем и нижнем течении реки Сыр– Дарьи // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М.– Туркестан: Туран, 2011.– С.70-78.

- 7 Эварницкий Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента. В археологическом и историческом отношениях.– Ташкент, 1893.–199 с.
- 8 Руднев А.О. Заброшенный уголок // Туркестанские ведомости. 1900.-№ 15-18, №17, №23.
- 9 Руднев А.О. Заброшенный уголок // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии, год V.– Ташкент, 1900.–С.57-62.
- 10 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2–е изд.– Алматы: ----Дайк Пресс, 2007.– 516 с.+ 1 с. вкл.
- 11 Голодная степь в ее прошлом и настоящем // Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей. Статистико-экономический очерк (по исследованию 1914 г.) / Составитель В.Ф. Караваев.– Выпуск 1.– Петроград, 1914.–218 с.
- 12 Бартольд В.В. В.Ф. Караваев Голодная степь в ее прошлом и настоящем. Статистика-экономический очерк (по исследованию 1914 г.)– Петроград, 1914.–218 с. // Сочинения. Том III.– Москва: Изд. Наука, 1965.- С.301-306.
- 13 Археологическая карта Казахстана. Реестр.– Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1960.- 449 с.
- 14 Свод памятников истории и культуры Казахстана. Т. 1: Южно – Казахстанская область.– Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1994 — 368 с.
- 15 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. – Том 5.– Археология.–1958.– С.3-215.
- 16 Анбоев И.А. Древности Голодной степи // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 4.– Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1963.– С.51-56.
- 17 Гомолицкий П.А. Некоторые археологические наблюдения на левом берегу реки Сыр-Дарья в Южном Казахстане // Труды Ташкентского государственного университета им. В.И. Ленина. Археология Средней Азии V.– Выпуск 172.– Ташкент, 1960.– С. 201-206.
- 18 Басенов Т.К. VII-XII ғасырлардағы Қазақстан архитектурасы // Маргулан Ә., Басенов Т., Мендіқұлов М. Қазақстан архитектурасы.– Алматы, 1959.– 103-115 б.
- 19 Мырзарабат сардобасы // Қазақ Совет энциклопедиясы.– Алматы, 1976. – 664 б.
- 20 Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б., Левина Л.М., Древности Шардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). – Алма-Ата: Наука, 1968.– 264 с.
- 21 Мерциев М.С. К вопросу о генезисе оседлых поселений (на материалах городище Актобе 1 // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – Выпуск 3. -1965. –С. 66-80.
- 22 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Том 1.-М.: Наука, 1963.-760 с.
- 23 Буряков Ю.Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1978. – 104с.
- 24 Вяткин К исторической географии.....С–156.
- 25 Григорьев Г.В. Отчет об археологической разведке Янлюльском районе Уз ССР в 1934 г.– Ташкент 1937.
- 26 Буряков Ю.Ф. Связи Согда с Чачем и Ферганной на трассах великого Шелкового пути // Формирование и развитие трасс великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и Средневековье (тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО). Самарканд, 1-6 октября 1990 г. – Ташкент: Изд « ФАН » Узбекской ССР, 1990 – С. 52-54.
- 27 Каравев С.К. « Худуд Ал-Алам » и древнетюрские топонимы Чирчик- Ахангаранской долины // Общественные науки Узбекистана. –1978.– №4.–С.46-49.
- 28 Полевой отчет о раскопках 1971 г. на городище Утурлы / Далалық есептің Ю.Ф. Буряковтан алынған қолжазбасының көшірмесі « Сырдария » университетінің Отан тарихы кафедрасында сақтаулы.
- 29 Буряков Ю.Ф., Ростовцев О.М. Работы в Ташкентской области// Археологические открытия 1971 года// Археологические открытия. – М., 1972. – С. 523-524.
- 30 Буряков Ю.Ф., Перевозчиков И.В., Ростовцев О.М., Халилов Х., Хождаев Т.К. Работы в Сырдарьинской области// Археологические открытия 1974 года. – М., 1975. – С.498.
- 31 Буряков Ю.Ф., Ростовцев О.М., Перевозчиков И.В., Ходжайов Т.К., Халилов.Х Могильник Утурлик – Тепе// Успехи среднеазиатской археологии. Выпуск 4. – Ленинград: «Наука» Ленинградское отделение, 1979. – С.91.
- 32 Сырдария археологиялық экспедициясының 2004 жылы Мақтарал ауданындағы Үтіртөбе қаласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есебі.– Жетісай, 2005.-39 бет.
- 33 Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы. Ғылыми-зерттеу жобаның 2009 жылғы (аралық) есебі. – Алматы, 2009. -37 бет.
- 34 Елеуов М. Шардара су қоймасы шайып бұзылып жатқан ортағасырлық Үтіртөбе қаласы// «Бұзылып жатқан тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу және оларды туристік нысандарға енгізудің өзекті мәселелері»: далалық –тәжірибелік 2-семинар материалдары. 5 шілде 2011 жыл/ Жауапты ред. М. Елеуов. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 9-17 б.
- 35 Тұран археологиялық экспедициясының 2010 жылы ортағасырлық Үтіртөбе қаласы мен Хантағы төрткүлінде жүргізген зерттеулері. Ғылыми-зерттеу жұмысының 2010 жылғы (аралық) есебі. – Алматы, 2010.-42 бет.
- 36 Елеуов М., Қалиев С., Апашева С. Ортағасырлық Үтіртөбе қаласында 2009-2010 жылдарда жүргізілген зерттеулер // «Бұзылып жатқан тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу және оларды туристік нысандарға енгізудің өзекті мәселелері»: далалық –тәжірибелік 2-семинар материалдары. 5 шілде 2011 жыл/ -Жауапты ред. М. Елеуов. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 17-28 б.
- 37 Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы. Ғылыми-зерттеу жобаның 2014 жылғы есебі. – Жетісай –Алматы, 2014. -33 бет.
- 38 Елеуов М., Арынов Қ., Ортағасырлық Үтіртөбе қаласына 2014 жылы жүргізілген зерттеулер.. // Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгінгі және болашағы атты « VII– Оразбаев оқулары » халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б. Қалыш.– Алматы: Қазақ университеті, 2015. 34-37 б.
- 39 Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы. Ғылыми-зерттеу жобаның 2015 жылғы есебі. –Жетісай –Алматы, 2015. - 42 бет.

HUNNS-TURKS IN EURASIAN HISTORY IN THE PERIOD OF GREAT MIGRATION OF PEOPLES

The IV-VII centuries entered the history of Eurasia as the era of the Great Migration. The Great Migration of peoples in IV-VII centuries was a turning point in world history. These four centuries correspond to the peak of migration, when the Huns captured almost the entire continent, and radically changed its political, ethnic and cultural character. It was started by the Hun's tribal alliance and their movement from the depths of Central Asia to Europe. This is the period of the death of ancient foundations and orders, and the formation of new social relationships and a new civilization - a civilization of the middle ages. Since that time we have seen the synthesis and the integration of social relationships, cultures and traditions of tribes and peoples in the Eurasian space.

The rarest written sources for the period of late antiquity and the early Middle Ages have come to us in the original Latin, Greek, Early Germanic and Scandinavian languages republished on English editions. There is also evidence regarding the Turkic world and the Huns. In particular, these are the chronicles of Ammianus Marcellinus [1], Sidonius Apollinaris [2], Claudius Claudianus [3], Hidatius [4], Marcellinus Comes [5], Orosius Paulus [6], Jordanes [7], Priscus Panites [8], Prosper Tiro [9], Johannes Antiochenus [10], etc.

The ancestral home of the tribes, who later called themselves "Germans" ("Germani"), includes south Scandinavia, Denmark and what is now North Germany and Baltic Sea area. In V.BC, their southern advance went as far as the Harz Mountains and the River Saale, a tributary of the Elbe. This was when the Germans came into conflict with the Celts.

Subsequently, from the beginning of our era, Germanic tribal unions were in constant flux, and the tribes were involved in clashes with the Roman Empire. This can be thought of as the most important and defining period of the Great Migration. The apogee of this migration was the Huns' movement from east to west across the Eurasian continent.

The apogee of this migration was the Huns' movement from east to west across the Eurasian continent.

Since ancient times, the Huns (Hunnoi) had inhabited Central Asia. They belonged to the Turkic tribes. As far back as IV BC, the Chinese called the Huns their most serious opponents. Hun chieftains made real progress in the wars with the Han Empire.

The history of the Xiongnu (Hunnu) in the East was studied by L.N. Gumilev. Gumilev wrote: Victory and join him Alans, the Huns formed a huge tribal alliance ... In the seventh decade of the Fourth Century ... they crossed the Don and the victory over the Ostrogoths opened a new period of history known as the 'Great Migration' ... Here we have the right to interrupt the narrative, as the newly opened page belongs to the history of Europe [11].

In the first century AD, the migration of the Hun tribes took place into the territory of Kazakhstan and other regions of western Central Asia. In the middle of IV BC, the Huns invaded the land between the Volga and the Don. Having conquered the Alans in the Northern Caucasus, and subordinated the kingdom of Bosphorus, they crossed the Don, and crushed the multi-tribal power of the Ostrogothic King Ermanarih in South-Eastern Europe (375 AD). This year was the beginning of a series of movements that led to the Great Migrations in Eurasia and Europe.

In 376 AD the Visigoths, pressed by the Huns, crossed the Danube and with the permission of the Roman government settled within the Roman province of Moesia with the obligation of providing military service and obedience, since the Huns were repeatedly attacking the Balkan provinces of the Eastern Roman Empire. The relationship of the Huns with the Western Roman Empire was initially on a different basis. So, Hun hired detachments were some of the army of Rome, especially after 420 AD. The empire used them, in particular, to deal now and then with mutinies on the part of the Franks and Burgundians who settled on the Rhine, as well as the Bacaudae – peasants of north-western Gaul - who tried to secede from Rome. In the late 440s the situation changed. The Huns' ruler Attila (born ca. 395 AD, died. 453 AD) started to interfere in the internal affairs of the Western Roman Empire. Attila ruled from 434 AD till 453 AD.

The greatest territorial expansion and the greatest power of the Hun Empire in the West was when the centre of their activities reached Pannonia under the leadership of Attila. Greek and Latin sources indicate that Attila was of royal lineage, a line which for generations had ruled the Huns [12].

The Hun land under Attila's control consisted of four areas: the northern border of the kingdom which stretched from the Hun's homeland to the west of Germany. In the south, both Roman Empires (the Eastern Roman and the Western

Roman Empire) were paying tribute to Attila. In terms of its territory and influence, Attila's empire covered geographically almost all the four corners of the known world, from east to west and from north to south (ancient Turkic: *tört bulun*, Kazakh "dȳnienin tort buryshy"). The Hun territory ran from east to west - from Altai, Central Asia and the Caucasus to the Danube and the Rhine. The Hun's Union in Central Asia contributed to the later emergence of the Kazakh nation and other Turkic peoples.

By accumulating and concentrating power, the Hun ruler organized an invasion of Western Europe, in order to expand the territory of his state. The struggle against the Huns united the Roman Empire and the Visigoths, and other unions of Celtic and Germanic tribes. Old arguments and struggles were forgotten. The united army of Rome, the Visigoth kingdom and other tribal alliances of the West were headed by patrician Flavius Aetius. However, Flavius Aetius was involved in the struggle for power in Rome at this time and was forced to flee to the Huns from whom he received support. He returned in 433 AD to Italy with the Hun army, where he again took top positions in the state and was given command of the armed forces of the Roman Empire.

In April 451 AD in the cities of Gaul - Metz, Tongeren, Speyer, and Reims - were razed to the ground while a strong panic involved Paris too. The inhabitants of ancient Lutetia would have liked to have run. Legend explains the salvation of the city as a result of the extraordinarily brave behaviour of a woman - St. Genevieve (Genevieve) [Heilige Genevieve], who later became known as the patroness of Paris. From "The Life of St. Genevieve" we learn: "At that time the king of the Huns, Attila, began to ravage the province of Gaul. Because Parisians feared his cruelty and anger, they decided to send the women and children and some belongings to a safe place. St. Genevieve then appeared and persuaded the women not to leave the city in which they were born and had grown up, in the hour of danger. Moreover, she said that they had to prepare themselves and their men to defend the city. They should ask God for help and salvation. The Holy Mother listened and decided to stay in the city and rely on God's mercy. So, the saint persuaded them not to leave Paris and stay, asking God for help, to save them from the imminent danger [13]. However, Attila did not reach Paris. Instead, the Huns rushed to Orleans, and began their assault. It should be noted that it was protected by stone bridges and high defensive towers over the Loire. How was Orleans able to withstand the onslaught of such a formidable enemy? The Roman army and the forces of the Visigoth kingdom arrived in time to lift the siege of Orleans. This, of course, complicated the city's capture. It is possible that Attila, doubting its rapid capture, raised the siege. Perhaps Attila turned to Oracle because Hun soothsayers advised him not to continue the siege. Perhaps, Attila sought a more convenient open space in which to fight... and a decisive place (General) came in the form of a battle at Catalaunia (Latin *Campi Catalaunici*) in Champagne (France).

In the evaluation of the largest battle, a number of Western history scholars, both modern and contemporary, drew on information from the chroniclers of the early Middle Ages, and used them uncritically. The objective evaluation of historical reality is always difficult. A Belgian historian - Pirenne concluded that Attila, getting through the Rhine in the spring of 451 AD, devastated everything up to the Loire. Aetius stopped him with the help of the Germans near Troyes. The Franks, Burgundians and Visigoths and others were good allies. The military art of the Romans and German bravery decided everything here... Attila's death in 453 AD resulted in the collapse of Hun power, and thereby saved the West " [14].

In assessing the history of the Huns, Western historiographic tradition is largely influenced by Russian and Soviet historiography, including the post-Soviet literature. The situation in Gaul, in our opinion, can be explained by too many large-scale marches by Attila, and the inability within the vast territory involved, to restrain the mass of tribes and entities that were not related socially or ethnically with the Huns, under the unified leadership. Indeed, the Hun forces after "The Battle of the Nations" of 451 AD were by no means exhausted. Evidence of this is the fact that literally the following year, Attila undertook a new advance into the heart of the Roman Empire - Italy.

Immediately after returning from the Gallic march of 451, Attila resumed requirements to the Eastern Roman Empire for the payment of tribute in former scale, as it was earlier in the times of the emperor Theodosius. Otherwise, Attila threatened war. This fact also shows that the strength and fighting ardour of the Huns was far from exhausted. On the contrary, their ruler still fought both Roman Empires at the same time. In the spring of 452 AD, he gathered an efficient army and began to organize a new march, not just anywhere, but to the heart of the Roman Empire - Italy. With regard to this outcome, apparently Byzantine diplomacy played a role, and through complex intrigues managed to send Attila against the West, and thereby averted the impending threat [15].

In this invasion, the Hun troops seized cities such as Aquileia, Concordia, Altin, Patavy (now Padua), Vitsetiya (now Vicenza), Verona, Brixenn (now Brescia), Bergamo, Milan and Ticinus (now Pavia). Those cities which resisted were ruined; preferred to surrender, before the onslaught of the Huns.

If Attila, standing in front of the walls of Rome, was stopped by the Pope, the same cannot be said of the

other characters of the time of Genseric, king of the Vandals. Three years later, in 455 AD, the same Leo I could not hold him. Vandals looted and destroyed, and stripped its population of everything; hence the concept of “vandalism” - the mass destruction of cultural and material values, brutality and senseless cruelty. After 14 days plunder of Rome, Genseric left the city with his troops. There is evidence that the king of the Vandals brought out thousands of prisoners and Roman artisans. As Procopius Caesarea in particular, wrote Genseric “...loading huge amounts of gold on the ships and other royal treasures, sailed to Carthage, taking out of the palace, copper, and everything else. He robbed the temple of Jupiter Capitoline and took half of its roof off. That roof was made of the best copper and covered with a thick layer of gold, representing a majestic and amazing sight. They say one of Genseric’s ships with statues was lost and the vandals, with all the rest, entered safely the harbour of Carthage” [16].

Having returned to Pannonia, the Hun ruler started preparing a new march, but this time against the Eastern Roman Empire. Jordanes wrote, “Attila returned to their encampment, and as if feeling the stand-off and the termination of war to be a burden, sent ambassadors to Marcian, Emperor of the Eastern Empire, stating his intention to rob the province, because he had not been paid tribute as promised by the late Emperor Theodosius...” (Reversus itaque Attila in sedes suas, et quasi otii penitens graviterque ferens a bello cessare, ad Orientis principem Marcianum legatos dirigit, provinciarum testans vastationem, quod sibi promissum a Theodosio quondam imperatore minime persolveretur ...).

The last few months of the life the King of the Huns was spent preparing a military campaign in the East. But a new war with the Byzantine Empire did not happen. In the spring of 453 AD, the ruler of the Hun Empire, Attila, died.

Thus, we need to examine the events of 451-452 AD. Both European wars involving the Huns provide evidence of the military power of the Hun state. This is shown by the fact that, in 451 AD, the Western Roman Empire united almost the whole of the West against the Huns, but after a few months (less than a year), it could not resist the Hun invasion into the heart of the Empire. And even that the ruler of the great Hun state, to whom both Roman empires were paying tribute, stopped at the walls of the city of Rome, and listened to the requests of an embassy headed by the Pope. What does this say about the wisdom of Attila? ‘..This says a great deal about the wisdom of Atilla..’

The Hun invasion in the mid V c. - 451-452 AD - objectively shattered the Western Roman Empire, bringing about its decline. This event happened very soon after, i.e. in 476, when the last Western Roman Emperor, Romulus Augustulus, was deposed by the leader of the German Odoacer mercenaries – the son of Edeco (Edikon) – who held a high position during Attila’s reign.

Attila and his time left an indelible mark in the history of Eurasia, which has been preserved not only in historical works, chronicles and epic creations. Reading and analyzing rare historical data in Latin, early German and Scandinavian languages, we were able to establish that at least 18 and the works of German and Scandinavian heroic epic sagas reflect the great deeds of the Huns and their ruler (in which he called Attila, Etzel, Atzel, Atli) [17].

Here I would like to say something about the period of world history relating to the turn of antiquity into the Middle Ages, which involves the history of Eurasia and Kazakhstan. In Russian and Soviet historiography, 476 AD is generally accepted as the passing from the ancient history era to the beginning of the Middle Ages. This date appeared in Soviet historiography, and remains in the current Russian Federation, and of course, the CIS countries. It is just a conditional date, the year of deposition of the last Western Roman Emperor, rather than the year of a major historical event. The background had been founded a century earlier, with the tumultuous events of the Great Migration in Europe after 375 AD, when the Hun invasion of Europe rocked the entire Eurasian continent, having far-reaching consequences in terms of globality and scale. It contributed to the transition from one era to another, from one civilization to another. This was an epochal event, common to all the countries of Europe and Asia. Therefore, we can date the beginning of medieval history on a global basis for good reason, including, in relation to the history of Kazakhstan, from the second half of the IV century (375 AD) - the turning point of the Great Migration in Eurasia. Such an approach to the question of the end of the history of antiquity and the beginning of medieval history was marked in particular in a number of professor Zhumagulov’s reports published in Kazakhstan and abroad, and is included in the sample programme on the history of the Middle Ages, developed and published by the Department of World History, Historiography and Source Studies of Al-Farabi Kazakh National University for all the humanities specialties of the universities of the Republic of Kazakhstan.

After the death of Attila the Hun, the Empire collapsed in the West during the reign of his sons who succeeded him. Some of the Huns remained north of the Lower Danube. Most of them went to the Greater

Black Sea area and further to the east towards the Urals and the Aral Sea, i.e. to the former eastern limits of the huge Hun Empire. The local Huns continued their march against neighbouring countries. So, Huns-Ephtalits, after a successful struggle against the Sassanids at the end of V c. AD, subjugated Gandhara. Their leaders, Toraman and Mihirakula, took over Gupta in India, in the first quarter of VI c. AD.

Over a period of nearly a century in the turbulent era of the Great Migration, the Hun Empire clearly had an impact on the fate of European and Eurasian history in terms of the transition to a new era and the civilization of the Middle Ages.

After the collapse of the Hun Empire numerous tribes that are mentioned in a number of early medieval sources were left to roam in the European steppes. Among these nomadic ethnic groups, the Avars stood out.

Archaeological data confirm the historical continuity of the Avarians khaganate during the VI-VII centuries AD and the Hun Empire, in terms of its multi-tribal development of international relations from the East (the Altai region of Central Asia, Iran) - to the West (the Byzantine Empire, the German union tribal entities and kingdoms).

Subsequently, the mass migration of Slavic tribes, and furthermore, their resettlement in the territories of the Byzantine Empire, was one of the final stages of the Great Migration in Eurasia and Europe.

1. Ammianus Marcellinus. *Römische Geschichte. Lateinisch Und Deutsch*. (Darmstadt, 1971).
 2. Apollinarius Sedonii. 'Epistulae et Carmina', – in *Monumenta Germaniae Historica*, Liber VIII. (Berolini, 1887), pp. 82-85, 118-121, 146-149.
 3. Claudii Claudiani, 'Carmina', in *Monumenta Germaniae Historica*, T. X. ed. Th. Mommsen (Berolini, 1892).
 4. Hydatii Lemici, 'Continuatio Chronicorum Hieronymianorum. AD A. CCCCLXVIII', in *Monumenta Germaniae Historica, Chronica Minora*, Saec IV, V, VI, VII, ed. Th. Mommsen. Volumen II (Berolini, 1894), pp. 3-36.
 5. Marcellini v.c.Comitis. 'Chronicon. AD A. DXVIII. Continuatum AD A. DX XXIV, CVM Additamento AD A. DXLVIII', in *Monumenta Germaniae Historica, Chronica Minora*, Saec IV, V, VI, VII, ed. Th. Mommsen. Volumen II (Berolini, 1894), pp. 37-109.
 6. Paulus Orosius. *Die Antike Weltgeschichte in christlicher Sicht*. Buch I-IV. (Zürich und München, 1985), pp.64-73, 117-365, 431-564.
 7. Jordanes. 'Romana et Getica', in *Monumenta Germaniae Historica*, T. V, ed. Th. Mommsen (Berolini, 1882).
 8. Priscus Panites, 'Historia Byzantina fragmenta', in - *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)*. Vol. IV, ed. C. MuProsper Tiro, 'Epitoma de Chronicon 1364', in *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*. *Auctores Antiquissimi*, t. IX, Chronica minora, Vol. I., ed. T. Mommsen Berolini, 1892), p. 481.
 9. Iohannes Antiochenus, *Fragmenta ex Historia chronica*. Ed. Umberto Roberto (Berlin – New York, 2005).
 10. Gumilev L., *Hunnu. Srednya Azia v drevnye vremena*. (Moscow, 1960), pp. 247-248
 11. Zhumagulov K.T. New western sources on history of the Turks and Kazakhs. - Алматы, «Әлем әдебиеті», 2015. - С. – 97-101
 12. Kalkaman T. Zhumagulov, Raikhan O. Sadykova, "Actual issues of research and teaching of Hun's history", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 89 (2013): 309.
 13. Pirenne H. Mahoment und Karl der Grosse. Frankfurt-Main-Hamburg, 1963, S. 29.
 14. Zhumagulov K.T. New western sources on history of the Turks and Kazakhs. - Алматы, «Әлем әдебиеті», 2015. - С. – 97-101.
 15. Procopius Caesariensis, *Opera Omnia*, ed. J. Hauray, G. Wirth. (Leipzig, 1962-1965), BV-De bello Vandalico, I,V, 4-6
- Karl Simrock, *Das Nibelungenlied*. Aus dem Mittelhochdeutschen (Köln; Anakonda, 2005).

Т. Омарбеков

ШЫҢҒЫС ХАН: ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР НЕ ДЕЙДІ?

Ғасырлар қатпарында қалса да бүгінгілер басты тарихи тұлға ретінде сипаттайтын кісілер бар. Солардың бірі және бірегейі Шыңғыс хан. Сондықтанда оның өміртарихын зерттеуге деген құлшыныс та аса зор. Кейбір мәліметтер бойынша дүниежүзінде ол туралы 2000-нан аса әдебиеттер, зерттеулер жарық көріпті. Дегенмен де әлі күнге дейін оның ғұмырнамашылары әртүрлі халықтарда таралған оның ататек шежірелеріне және оларды салыстыра қарастыруға жете мән бермей келеді. Мұның басты себебі отырықшылардың көшпелілер тарихы болып табылатын шежіре деректерін менсінбеуінен және оларға сондықтан да мән бермеулерінен екендігі құпия емес. Осындай біржақты ұстаным Шыңғыс ханның ататегін анықтаудағы басты кедергі де болып табылады. Енді осыған қатысты негізгі мәселелерге тоқталалық.

Монғол – халықтың емес, жеке тұлғаның аты.

Ал енді Шыңғысхан тұсында «монғол» атанғандардың бәрін тұңғыс-маншжұр тайпаларынан шыққандар деп қабылдау үлкен қателік. Алғаш «монғол» атанғандар X ғасырдан баста ғана көріне бастады. Бұлар осыдан соң да біразға дейін азғана түгінді құрады. Тіптен 1175 жылы, яғни XII ғасырдың соңғы ширегіне қарай қайтыс болған Шыңғыстың әкесі Есугейдің өзіне бар болғаны 40 000 шаңырақтан тұратын өздерін монғол әулетіне жатқызатындар бағынышты болды. Бұлар, тегінде, кезінде Мұсылман

әулеттері тарихын жан-жақты зерттеген Лэн-Пуль Стенли айтқандай, тайпалық одақта жоғары мәртебеге ие Монғол деген кісіні құрметтеп, өздерін соның әулетіне жатқызып, соңының есімін малданғандар еді (қараңыз: Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакимф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэнь-Пуль Стенли Мусульманские династии. М.-Т.-Б., 1996. 435 б.). Монғол деген кісі Түрік немесе қазақтың Алыншасы (Алашасы) және т.б. тәрізді есімі шежіреден берік орын алған тарихи тұлға.

Рашид ад-дин келтірген әйгілі шежіре бойынша Алынша (Құрбанғали Халидта – Алаша хан осылай аталады) Түрік деген кісінің төртінші ұрпағы. Аланшыдан екі ұл – Монғол және Татар туған. (Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М., 1956. 73-98 бб.). Бұлардан тарағандар кейін өздерін Монғолдың және Татардың әулеттеріне жатқызатын болған. Құрбанғали Халид мұны төмендегіше нақтылап түсіндіреді: «...Алынша хан кезінде «мен пәленнің нәсілімін» деп,- айтуға тыйым салынып, кім хан болса, оның қауымы «мен пәленше ханның әулетімін» деуге бұйрық шығарылған, себебі бір ханға ерген халық «мен пәлен нәсілденмін» деп,- бөлектеніп, араларынан түрліше келіспеушілік туады деген. Бұл оларға біраз заман өтіп бабаларын, нәсілін ұмыттырып, тек хан аты есте қалатын. «Алынша хан әулетіміз», «Татар хан әулетіміз» деп. Оғұз ханға дейін аталып келіп, енді өзгертіліп сахаралық халықты «монғол», шаһар халқын «ұйғыр» деп атауға келісілген, басқаша атауға тыйым салынған. Ұйғыр аты қалай шықса шықсын, бір белгілі руға айтылмай, бір жерде жиналып, ұйымдасып тұрғандарға «ұйғыр» атауын берген...». Құрбанғали Халид сонымен қатар Монғолдың 18-ші ұрпағы Қараханнан туған Оғұз ханның кезінде халықтардың үш топқа бөлініп, «монғол», «ұйғыр», «татар» атанғандарын, және Оғыз ханның 8 ұрпағы Желханның (Елханның) тұсында монғол мен татар екі хандыққа бөлініп, Желхан тек монғолға ғана хан болып қалғанын жазған (қараңыз: Халид Құрбанғали Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы, 2006.-222-223 бб.). Желханды (Елханды) ұрпақтан ұрпаққа құрметтеген монғолдар кейініректе Персия аймағындағы Жалайырлармен бірігіп құрған өздерінің мемлекетін Елхандар мемлекеті деп,- атады. Сонымен Монғол дегеніміз ең алдымен жеке адам есімі. Ол тұрақты мемлекетке қол жеткізе алмаған көшпелілер арманы - «Мәңгі ел» деген мағынаны аңғартады.

Жоғарыда айтқанымыздай, о баста Монғол - халықтық шежіреде тарихи тұлға ретінде танылғандықтан, және ол Түрік деген кісінің ұрпағы болғандықтан оның ұлдарымыз дейтіндер түркітілдестер арасында да көп болды. И.Н.Березин аударған Рашид ад-диннің еңбегінде мынадай жолдар бар: **“Племена, которых ныне называют монгольскими, но которых имя в сущности не было Монголь, так как это название они предъявили после эпохи их (Монголовь). Каждая ветвь из этих ветвей произвела много ветвей, и у всякой явилось определенное имя** (Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина. Пер. с перс. Н.И.Березина //Труды вост. отд. императорск. Археологич. общ. - Ч. V. - СПб., - 1858, - 7 б.) Алайда аз ғана монғол рулары Нирун (ақсүйек) атанып, билікті қолдарында ұстаса да, ауызбірліктері жоқ, және «Түрік» атауын XI ғасырдан соң мүлде ұмытып, бұл этнонимді Ұйғыр, Қырғыз, Жалайыр, Найман, Керей, Меркіт, Ақ татар, Қоңырат, Қиян тәрізді жеке тайпалар мен ұлыстар атына ауыстырып, өзара бөлшектенген түркітілдестер Монғол үстіртінде көпшілік болды, және сондықтан да Шыңғысхан әскерінің негізгі бөлігін де, әскербасыларын да негізінен осылар құрады.

Шыңғыс батысқа, қазіргі қазақ жеріне аяқ басқанда оның соғыс қолы жергілікті Арғындардың, Наймандардың, Керейттердің, Үйсіндердің есебінен мүлде түріктене түсті. «...Рас, Шыңғыс қолында монғолдар да болды, олар бары-жоғы төрт жарым мың ғана адам еді. Одан басқа отыз екі мың татарлар бар-ды. Татарлар да түрікше сөйлейтін жұрт болатын. Шыңғыстың жарты миллион соғыс қолы тегіс түрікше сөйлейтін...» (Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. «Түп тұқыйаннан өзіме шейін». Шежіре,естелік. - 2008.-824 б.). Алайда түркітілдестердің Шыңғыс жорықтары салдарынан батысқа ығысулары Тынық мұхиттан соғатын муссондардың бағыты өзгеруінен қолайсыз климаттық ахуалға тап болған шығыстағы тұңғыс-маншжүртілдестердің Монғол үстіртіне көптеп қоныстануларына еркін жол ашты. Ал енді әскерлерінің негізін түркітілдестер құрай тұрса да, өзі де түрік тілінде сөйлейтін Шыңғыс «монғол» атауын неге көтермеледі, және өзін неге осы әулетке жатқызды, және бұрынғы түркітілдестер неліктен монғол атанды? - дегенге жауап іздер болсақ, мұндайда мынаны ескерген жөн: Шыңғыстан әлдеқайда бұрын, маншжүртілдес Қидандар империясы тұсында өздерін монғол әулетіне жатқызатын Нирундар(ақсүйектер) аталған тұңғыс-маншжұрлар тобы біртіндеп Гоби шөлінен терістіктегі және терістік-шығыстағы ел билігінде үстем күшке айналды. Енді олардың ықпалына түскен түркітілдес тайпалар да өздерінің «монғол» әулетіне жатқызып, онысын мақтаныш ететін болып алды. Түркітілдес тайпалардың атауларының өзгеріске түсуінің айқын көрінісі ежелгі Жалайырларды құраған 10 рулар аттарының басым көпшілігінің монғолша көптік жалғаумен көрсетілуі

дер едік (Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина. Пер. с перс. Н.И.Березина //Труды вост. отд. императорск. Археологич. общ. - Ч. V. - СПб., - 1858, - 227 б.).

Алайда бұл айтылғандардан Шыңғысханның арғы тегіне қатысты асығыс қорытынды тұмауы керек. Өйткені оның шығу тегі туралы мәселе сол заманның күрделі этно-элеуметтік және дәстүрлі діни таным мәселелерімен тығыз байланысты. Қанша ұлы болса да Шыңғыста өз дәуірінің адамы. Бұрын түріктер үстемдік жасаған аймақта - Орталық Азияда Х-ХІ ғасырларға қарай тұңғыс-маншжүр тілдестердің билікке келулеріне байланысты түркітілдестер енді керісінше, «монғол» атана бастағандықтан да Шыңғыс құрған мемлекет Түріктің емес, оның ұрпағы болып саналатын Монғолдың атын таңдады.

Қиян мен Қиятты шатастыру - Шыңғыс ханның шығу тегін бұрмалауға алып келді.

Күні бүгінге дейін Шыңғысханның ататегін зерттеушілер Қиян тайпаларын Қияттардың рулық бірлестігімен бірге қарастырып келеді. Тарихи деректер шын мәнінде бұлардың екі түрлі тайпалық одақтарды құрайтындарын көрсетіп отыр. Ежелгі Ғұндардың ұрпақтары болып саналатын Қияндарды алғаш көне маншжүртілдес Сәнбелер, онан соң түркітілдес Телектер мен Түріктер жаулап алды. Қияндар VІ ғасырда Сәнбе тайпалық бірлестігінің мұрагерлері Тұйғындарға ата жау болды. Бұл кезде Қиян руының көсемі Қиянсон деген кісі болған және ол Тұйғын әулеті көсемін қанжармен жарып өлтірді. Осы Қияндар алғаш Телектерге, кейіннен Түріктерге, ал онан соң Татарларға бағынуға мәжбүр болды. Әбілғазының «Түрік шежіресінде» Қияннан Шыңғыстың руы емес, оның әйелі Бөртенің руы Қоңырат таратылады. Одан осы айтылғандарды дәлелдей түсетін мынадай жолдарды оқимыз: «у одного человека из поколения **Кьян** (бөліп көрсеткен біз-Т.О.) было три сына. Старший сын назывался Чурлык-Меркан. У Чурлык-Меркана был сын по имени Конкират: от его рода произошло все поколение конкиратов». Ал Қоңырат ежелден түркітілдес тайпа.

Қияннан тарайтын Қоңыраттың монғолдарға қатысы жоғын қазақ шежіресінен де байқай аламыз. Мұнда Қоңыраттың шежіресі Сеңке биден басталады. XIV ғасырдың шағатай тіліндегі дерегінде бұл кісі Конграт би углы Сенгелай деп көрсетілген. Бұған қарағанда Сеңке немесе Сеңгелай Қоңырат деген кісінің ұлы болып шығады. Яғни деректер бойынша: Ел хан одан Қиян. Қиянның үш ұлы болды. Олар Жорлық мерген, Құбай шыра, Тұсбұдай. Осы шежіреден көріп отырғанымыз: Қияннан монғолдардың бабалары тарамайды, түркітілдестер тарайды.

Ал енді Қоңыраттардың бұрынғы атаулары жоғарыда аталып кеткен Қиянға тағыда қайта оралар болсақ, қытай жылнамаларына қарағанда Қиян мен Қият екі басқа рулар екеніне көзіміз жете түседі. Қияндар біздің заманымыздың басында-ақ ежелгі этнос ретінде мәлім болды, және олар негізінен мал шаруашылығымен айналысып, көп тайпаларға бөлінді. Кейініректе Қияндардың бір бөлігі түркі тілдес Телек тайпалар одағына жатса, ал Қият монғолтілдес Шибей (Шығай) татарлары одағына жатты. Шындығында байырғы Ғұндар заманынан бастау алатын, беріде түркітілдес Телек тайпалар одағына жатқан, және айтарлықтай өсіп-өнген Қияндардан VІІІ ғасырдың өзінде-ақ көптеген тайпалар бөлініп, тіптен олар дербес елдерге айналып кеткен болатын. Оларды қытай жылнамаларында **Қиян, Қиянқа, Нақиян, Қызылсу қияндары, Салар қиян, Батыс қиян елдері** деп жеке-жеке атайды. Жоғарыда аталғандар арасындағы Нақиян ежелгі Ғұндар заманындағы Қияндардың бір бұтағы болып есептеледі. Олар кезінде ғұндармен көрші болған. Алғаш Келентау маңын мекендеп, ал кейінірек Лобнор көлінің маңында, Алтыншоқы деген жерде **Нақиян** деген мемлекет құрған. (қараңыз: «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» (б.з.б. 177-б.з. 222 жылдары. I кітап, А., 2006.- 233-234, 274 бб.).) Осы деректерден Қиян атанғандарға негізінен түркітілдестер жатқанын аңғару қиын емес, және кезінде Қытайдан батыстағы түркілер «Батыс қиян елдері» деп жалпылама аталған. Осыны аңғармаған кейбір зерттеушілер қателесіп, осы екі руды (Қият пен Қиянды) бір деп білген, және жоғарыда айтқанымыздай, «т» жалғауының монғолша көптік жалғауды аңғартатынын ескеріп, және Рашид ад-диннің және оны қайталаған Әбілғазының: «Қият» «Қиянның» көпше айтылғаны» деген қате ескертпесіне тереңірек сын көзбен бойламаған. Бұл жердегі жаңсақтық: егерде «Қиянға» «т» жалғанар болса ол «Қият» емес, «**Қиянут**» болып кетер еді. Оның үстіне бұл екі атау тайпалар түсінігінде екі түрлі мағына береді.

Мұндайда, «ал онда Қият деп аталатындар кімдер?»-деген сауалдың туындауы да заңды. Қияттар да байырғы тайпалар. Қытай жылнамасына берілген түсініктемеге қарасақ, ғұндар арасындағы әртүрлі рулардан құралғандардың **Нұм-қияттар** деп аталғанын аңғарамыз. (қараңыз: «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» (б.з.б. 177-б.з. 222 жылдары. I кітап, А., 2006.- 291 б.).) Яғни, Қияттар деп өздерінің тайпаларынан бөлініп шығып, тәуелсіз, жаңа рулық бірлестікке біріккен рубасылар емес, жеке батырлар бастаған алуан түрлі тобырларды атады. Қалай десекте Қияттар кеңінен тарала қоймаған құрама шағын тайпалық бірлестіктерді құрады. Біздің ойымызша, Шыңғыстың үлкен

атасы Қабұлхан тұсында оның төңірегіне біріккен алуан тайпалы батыр-нөкерлер жалпылама Қияттар деп аталды. Мәселе байыбына бару үшін Әбілғазының өзін оқиық: «Шыңғысханның арғы атасы Қабұл ханның алты ұлы болған: олардың бәрі өжет, батыл, жылдым еді. Халық осы батырларды Қият деп атады...». Бұдан шығатын қорытынды, Қабұлханнан бұрын моңғолдарда «Қият» деген ру болмаған. Бұл шежіре былай таратылады: Қабұлхан – Бөртанхан – Есугай баһадур – Темучин (Шыңғысхан). Қабұлханның алты баласынан таралғандар «Қияттар» деп аталса, көздері қой көз (бурджигин) болғандықтан Есугей баһадурдың руындағы кісілер Бурджигин-Қият аталған. Бұлардың бәрі Есугейдің туыстары емес, өз руларынан жырынды болып, бөлініп келіп қосылған жеке батырлар бастаған топтар бірлестігі еді. Арғы аталары осындай әртекті болғандықтан Қият атанғандар ешқашанда үлкен тайпалы елге айнала алған жоқ. Олар тіптен Есугей өлген соң оның қара шаңырағын тастап, аулақ көшіп кетті.

Қияттың Бөржығын руының Шыңғыстың руы болып табылатыны деректердің бәрінде ауызға алынады. Шыңғысты қазаққа жақындатқысы келетіндер де Қият руының қазақ құрамында бар екендігіне назар аударады. Бірақ мұндайда, осы шағын рудың қазаққа кірме екендігі, оның ешбір қазақ жүздеріне жатпайтындығы ескерілген емес. Оның үстіне бұл Қият жауынгерлік ұран ретінде Шыңғыс тұқымына жатпайтын «Арухан» атын иемденген. Қияттың «Қолтаңба» аталатын рулық таңбасы да Шыңғыс тұқымы болып табылатын Төрелер таңбасынан мүлде бөлек. (қараңыз: Ақселеу Сейдімбек. Қазақтың ауызша тарихы: Зертеу.-Астана,2008.-672 б.). Бұл енді бөлек әңгіменің арқауы.

Қазіргі татар ғалымдары өздерінің жорналдарында жариялаған шежірелік деректен де Қият руының Қияннан тараған Қоңыраттан бөлек екендігін аңғаруға болады. Онда Шыңғысханның қолынан тайпалық таңбалар алған 15 билер аталған. Бұл деректе Қияттың Боданшар(Бөгдеден) ұрпағы болып табылатыны көрсетілген, және билердің бұл тізімін Боданшарұлы Қият бастайды да, ал Қоңыраттан туған Сенгелай (Сеңке) би Гираят (Керейт) биден соң алтыншы болып аталады. Яғни, аталмыш деректе алғашқы болып Қият бидің (Қиянның емес) аталатын себебі, ол, Шыңғыстың руы. Демек, бұл дерек бойынша да Қият пен Қиян екі түрлі адам. Өйткені, Сеңке би Қиянның ұрпағы Қоңыраттан тараса, ал Қият би Боданшардан тарайды. Олар Шыңғысханды хан көтеру рәсіміне екі түрлі ру-тайпаның атынан қатысқан. Тарихи деректерге қарағанда бұл хан көтеру рәсімін Үйсін Майқы би (Қазыбек бек Тауасарұлында – Уран-Майқы би) басқарған. Ол шынында да тізімде бар. Бірақ ол, Қоңырат бидің ұлы Сеңгелайдан (Сеңкеден) кейін жетінші болып тұр (қараңыз:Ахмедзянов М.Ногайская Орда и ее роль в этнической истории татар.// «Идел.1991. -33-34 бб.»).

Татардың белгілі тарихшысы жариялап отырған осы құнды дерекпен өзіміздің Қазыбек бек Тауасарұлы жазып кеткен деректе ұқсастық бары назар аудартады. Соңғыда алғашқы деректе аталатын Боданшарұлы Қият би, Қыпшақ би, Жұмарты (Джумарты) би, Керейт (Гираят) би, Қоңырат би ұлы Сенгелай, Мұйтан (Мұтан) би,Боркыт би,Темьянджарұлы Катай, Салжұт би, яғни барлығы тоғыз бидің аты аталмайды. Ал бірақ Түмен (Тамьян би,), Ұран-Майқы би(Үйшан Майки би), Орқаш (Урдадж) би, Бөрібек шешен (Берджан би), Қалдар би, Темірқұт (Тимеркотлы) би алтауы екі деректе де кездеседі. Сонымен қатар соңғы деректе Тулақ би, Арғын Қуандық Тоқым би беделді де белгілі тұлғалар ретінде қосымша аталады.

Тарихымызға қосылып отырған осы, тың деректер Шыңғыс ханға қатысты бұрынғы көзқарастарды қайта қарауды қажет етеді. Тегінде, аталған билер Шыңғысты хан көтеруге жиналғандар. Бұл Шыңғыстың барлығы үшінші рет, және Ұлы Далада алғаш рет хан көтерілуі. Бұдан бұрынғы оның Орхон-Онон бойындағы екі рет хан көтерілу рәсімдері тарихқа жақсы белгілі. Сондықтан да оларға тоқталып жатпаймыз. Ал енді Шыңғысты үшінші рет хан көтеру рәсімі қай жерде орын алды дегенге келсек, оны Дегелең төңірегінде Наймантауда(Шыңғыстауда) Жалайыр, Арғын, Найман және т.б. рулар жақсыларының «ақ киізге орап хан көтеруі» хижра бойынша 605 жылы(яғни 1227 жылы) болғаны туралы дерек бар. (қараңыз: «Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін.Шежіре,естелік.Алматы: «Жалын» баспасы,2008, 823 б.».) Бұл Шыңғыстың өзі қайтыс болар қарсаңында, яғни оның таңғұттарға бағытталған соңғы жорығы алдында орын алған оқиға. Мұның өзі батыста Еділге дейін, оңтүстікте Гиндекуш тауларына дейінгі аймақты бағындырған ұлы ханның жеңіс салтанаты еді. Бұдан бұрынғы жылдары ол, Найман мен Керейді қанға бояп, қуып таратқандықтан, Қыпшақтарды күшпен бағындырып, олардың ұлыстарының тоз-тозын шығарғандықтан, Найман ханзадасы Күшлікті Бадақшанға дейін қуалап, ақыры оның да басын алғандықтан Наймантауда (Шыңғыстауда) оны хан көтеру Шыңғыстың өшпес даңққа бөленген сәтіне - өмірінің соңғы айларына сәйкес келді.

Шыңғысхан « Жалайырдың жетімі» ме, жоқ әлде Баяуттар ұрпағы ма??

Бұл сөзді айтуға бізді мәжбүрлеп отырған Шыңғыс ханның ататек шежіресі. Ол монғолдарда Бөртешино деген адамнан басталады. Бұл ежелгі түркілер аңызындағы тұлға –Бөрі Ашина болуы да

мүмкін. Шежіре дерегі бойынша бұл адам теңіздер мен таулардан асып, Монғол үстіртіне сырттан және алыстан келген. Белгілі монғолтанушы ғалым Зардыхан Қинаятұлының есептеуінше Шыңғыс бұл кісінің 22-ші ұрпағы. Алайда осы Бөртешинодан Добу мергенге дейінгі Қияттан тарады деп көрсетілетін 12 ұрпақтың Шыңғысханға тектік тұрғыдан қатысы шамалы. Өйткені Добу мергеннің ұлы деп айтылатын және Шыңғыс ханның 10-шы атасы болып табылатын Боданшардың тегі белгісіз. Себебі ол, некесіз қатынастан туған адам. Тек дерекке ғана сүйеніп жазатын З.Қинаятұлы оның әкесінің Мәлік Баяут руынан шыққан ер адам екендігін атап кетеді. (Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу. Алматы, 2010.-66,69,72 бб.). Деректерден белгілісі бұл, кезінде Есугей үйінде қызметші болып жүрген кісі.

Елге белгілі Рашид ад-дин де, әйгілі этнограф Р.Г.Күзеев те Баяут тайпасын монғолдарға жатқызады (қараңыз: Рашид ад-дин. Сб.летописей.Т.1.Кн.1.-М-Л-,1960-78,150 бб.; Күзеев Р.Г.Происхождение башкирского народа.Этнический состав.История расселения.-М.,1974.-328 б.). Дорджи Банзаровтың Сайшиялдың мәліметі бойынша көрсеткен түпкі монғол тайпасына жатқызылатындар тізімінде бұл тайпа «Баягут» деген атпен 13 болып тұр (қараңыз: Дорджи Банзаров. Собрание сочинений. М., 1955. -179 б.). Мұндайда ескертетініміз:оғыз-түрікмендері құрамындағы М.Қашғари XI ғасырда атап көрсететін Баят тайпасын Баяут тайпасымен шатастырмаған жөн. (М.Қашғари.Түрік тілінің сөздігі:(Диуани лұғат-ит-түрік). Алматы:Хант.-1997. -86 б.). Алайда мынаны да ескермеуге болмайды: Баяуттар Оғыз Баяттардың монғолданған және шығыста бөлініп қалған бір бөлігі болулары да әбден мүмкін. Өйткені Баяттың да аты Баяут тәрізді монғолдың көптік жалғауымен көрсетілген. Қалай десекте шығыстағы Л.Гумилев санап шыққан 15 түркітілдес Баегу-Байырқу, Байси тәрізді Бай тайпалары арасында Баяут кездеспейді. Бұл енді Шыңғыстың бабасына қатысты әңгіме ғой.

Ал енді Шыңғыстың өзіне оралсақ, жоғарыда айтқанымыздай, оның шығу тегін баяндағанда зерттеушілер ол шыққан Қият Боржығын руын Қиян руымен шатастырады. Осыған қатысты кейінгі қазақтар Шыңғысханның тектік шежіресін қалай таратады дегенге келсек, бұл бойынша Шыңғыс Меркенің(яғни Жалайырдың) 26-шы ұрпағы. Бұл шежіре Жалайырдың баласы Манақ, одан-Орақты, одан-Андас болып кете барады (қараңыз: «Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре,естелік.Алматы: «Жалын баспасы,2008.»). Бір қызығы бұл есімдер Жалайырдың қазіргі елге таралған шежіресінде де кездеседі. Алайда мұнда олардың орындары ауысып кеткен. Яғни Жалайырдан жалғыз Манақ емес, үш бірдей Манақ (Шуманақ,Сырманақ, Бірманак) қатар тарайды. Ал Андас жоғарыда айтылғандай Орақтының емес, Шуманақтың баласы Маңғытайдың үшінші ұрпағы. Ал енді Орақтыға келер болсақ, ол жоғарыда аталған Манақтың емес, Шуманақтан туған Тұрлықожаның шөбересі. Бұл шежірелерден Орақты деген кісінің екеу екенін байқау қиын емес. Екінші Орақты батыр кейінгі Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген Жалайырдың атақты батыры. Ал енді Манақтан туған Шыңғысханға 23 ата болып келетін Орақтыға келсек YI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген тұлға.

Алайда аталған кісілердің ешқайсысы Шыңғысханның монғолдық шежіресінде жоқ. Дегенмен де монғолдық шежіредегі Шыңғысханның 11-ші атасы болып табылатын тегі белгісіз Боданшармен Қазыбек бек Тауасарұлы келтірген шежіредегі Шыңғысханның 15-ші атасы Бөгденің аттары «бөтен» деген бір мағынаны білдіреді, өмір сүрген кезеңдері де жақын.. З.Қинаятұлы некесіз туған ер баланы монғолдардың «боданшар» деп айтатынын өзінің монографиялық еңбегінде арнайы сілтеме жасап көрсеткен(қараңыз: аталған еңбек, 66-беті). Мұның өзі Шыңғысханның байырғы, үлкен әжесі Алангұаның(Өлеңнің) оның бабасын, яғни Боданшарды немесе Бөгдені некесіз тапқанын растай түседі. Міне, шежіренің монғолдық және қазақтық үлгілерін біріктіретін де осы жер. Ал енді екі шежіредегі жақындық Шыңғыстың әкесі Есугейдің ата тегін қуалап қарастырғанда да байқалып қалады. Мысалы,монғолдық шежіреде Есугейдің әкесі **Бардамбатыр**, ал қазақы шежіреде ол **Баян** немесе **Баянбатыр**. Монғолдық шежіреде оның әкесі-Хабұлхан, оның әкесі-**Домбанай шешен**. Қазақы шежіреде бұл басқашалау:Баянның әкесі-Дін,оның әкесі-Тұмағұл, оның әкесі-**Тұрымтай шешен**. Мұнда назар аударар нәрсе: Дін деген атау монғол тілінде қолданыста болмағандықтан шежіреден шығып қалған. Ал **Хабұлымыз-Тұмағұл, Домбанай шешеніміз-Тұрымтай шешеннің** өзі.

Біздіңше, арғы тегіндегі елге белгілі осындай жұмбақ бөгделік (монғолша айтқанда боданшарлық) кейінгі Шыңғысты өзінің шығу тегін сүйегі әлдеқашан қурап кеткен байырғы Монғол атты бабасынан іздестіруге итермеледі. Солай бола тұрса да ол, түркітілдес ел арасында «Жалайырдың жетімі» аталып кетті. Мұндайда әрине, «неге?» деген сауал туындайды. Бұған мына жолдар жауап береді: «... Темірдің(Шыңғыстың) әкесі Есугей ерте өліп, оның шешесі Өлең Қоңыраттың белгілі биі Меңлекеге тиген-ді. Өлеңнің Меңлекеден туған он ұлы Темірді бөлектеп шыдатпаған. Сонан соң ол олардан безіп, қайта Жалайыр ішіне қашып кетті. Міне Шыңғыстың, жалпы төрелердің тарақ таңбалы болуы да

осыдан еді...» («Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. Алматы: Жалын баспасы, 2008.-823 б.). Жалпы бұрын да ата-бабасына алғаш құл, соңынан туыс болып кеткен Жалайырлар Шыңғысқа жақын еді. Сондықтан да басына іс түскенде Шыңғыстың оларды паналағаны рас. Алайда бұдан Жалайырлар түгелдей Шыңғысты қолдады десек, жалған сөйлер едік. Кезінде Шыңғыстың жан досы хандыққа таласқан тұста Жалайырлардың үлкен бөлігі Шыңғысты емес, Жамуханы хан көтерді. Бұл Шыңғыстың Жалайыр арасында өссе де, толыққанды Жалайыр бола алмағандығының айқын көрінісі.

Ал Шыңғыс хан өзін кімге жатқызады?

Шыңғыс ханның шығу тегі туралы әртүрлі дау-дамайлар айтылып жүргені белгілі. Негізінен алғанда мұның өзі ұлы тұлғаны әркімнің өз ұлтына тартуынан туындап отырғаны да кұпия емес. Әрине, сенсация іздеп, жаңалық ашқысы келетіндер де бар. Алайда олар мынаны ескермейді. Шыңғыс хан өзінің кім екенін тарихқа нақты айтып кеткен адам. Енді соған тоқталайық. Самарқанд асып, Ауған жеріндегі Гиндекүш тауының терістік жағына жеткенде науқастанған ұлы қаған әйгілі қытайлық емші, сол замандағы даосизм дінінің көрнекті тұлғасы Чанчунь Чженьжэнді өзіне шақыртады. Осы сапардағы әңгімелер тарихи дерек ретінде сақталған. Моңғолдар «қазірет» деп атаған емшінің жазбаларында екі жерде Шыңғыстың моңғол екендігі анық аңғарылады. Енді соларға тоқталалық. Біріншіден, Қазіретпен Шыңғыс монғол тілінде сөйлеседі. Сондықтан да қазіреттің сөзін Шыңғысқа монғол және қытай тілдерін білетін Ақай Тайши деген кісі аударып отырады. Ол деректе сөзбе сөз былай көрсетілген: «...Қазіреттің айтқан уағыздарын Ақай Тайши қағанға(Шыңғыс ханға-Т.О.) **монғол тіліне** тәржімелеп отырды» (қараңыз: «Чанчунь Чженьжэнь си ю цзи» («Чанчунь Чженьжэньнің батысқа саяхат естеліктері») // Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар.-Алматы:Дайк-Прес, 2005.-116 б.). Екіншіден, Шыңғыс хан әулие Қазіретке өзінің моңғолдарға жататынын ашық мойындаған. Бұл әңгіме былай басталады: аң аулап жүрген Шыңғыс хан қабанға кездесіп, оны атып алмақ болғанда астындағы аты сүрініп жығылады. Осыған байланысты Қазірет ханға жасы ұлғайып қалғанда аң қуып, саят құрғанды азайтуды ұсынады. Оған қаған төмендегіше жауап береді: «- Ия, бұл істі мен өзім де солай жорыған едім, әулие Қазірет мені жақсылыққа баулап отыр, ол жағы да түсінікті. Бірақ, саят құру, аң қуу **біздің моңғолдардың** ат жалын тартып мінгеннен кейін үйренетін бірінші кәсібі, оны қою біз үшін сәл қиындау ғой...» (көрсетілген әдебиет.- 121 б.). Бұл жерде Шыңғыс өзін мойындаған киіз туырлықты маншжұр тілдес және түркі тілдес ру-тайпалардың жаңа бірлестігін **моңғолдар** деп отырғанын байқау қиын емес. Бұл жаңа атаумен тілдері бөлек болғанмен тұрмыс-салты ұқсас, біртұтас халықты және оның мемлекетін қалыптастыру саясатын ұстанған қайраткердің өзіндік ұстанымы еді. Сондықтанда ол өзін көшпелілерге ортақ шежіредегі «Моңғол»атты бабаға жүгініп, осылайша әлі халық болып қалыптаспаған ру-тайпаларды өздерінің арғы бабаларының бірі ретінде мойындайтын тарихи тұлға төңірегіне топтастырмақ болды. Мұндайда көшпелілерді ғасырлар бойы тарихи санада жатталып қалған ататек шежіресіндегі ұлы тұлғалар ғана ұйыстыра алатынын түсінген Шыңғыс түркітілдестер мен маншжұр тілдестерге ортақ шежіредегі Түрік деген кісіден тарайтын Монғол есімін ту етіп көтерді. Осы есімдерді шынында да барлық киізтуырлықты халық құрметтейтін еді.

Мұндайда Шыңғыс неге Монғолдың бабасы Түріктің есіміне құлдық ұрмады? - деген сауал туындары сөзсіз. Оған айтарымыз: Түрік атанғандар (яғни Оғыздар) VIII ғасырдың соңында-ақ Ұйғырлардан ығысып, батысқа кетіп, онда олар алғаш Селжұқ-Түрікмен, кейінірек Түрікмен атанған еді. Түркілердің батысқа ойысуларына саяси-әлеуметтік ақуалмен қатар климаттық өзгерістер де шешуші ықпал жасады. IX ғасырға қарай Орхон аймағында, Гоби шөлінен солтүстікке қарай Тынық мұхит муссондарының оңтүстікке қарай бағытын өзгертуінен туындаған құрғақшылық пен жұт қазіргі Монғол үстіртінен түркілерді ығыстырды. Алайда бұл дала ешқашанда бос қалған емес. IX ғасыр соңында және X ғасыр басында Орхон –Селеңгі аймағына шығыстан тұңғыс-манжұртілдес тайпалар тереңдеп ене бастады. Әсіресе мұндайда рулық қарсыласуларды талқандап, күшті топтасқан мемлекет құрып үлгерген маншжұртілдес Қидандардың батысты жаулау әрекеттері шешуші рөл атқарды. Нәтижесінде қазіргі Монғолияның Орталық және шығыс аймақтарын жаңа, болашақта монғол атанатын тайпалар басып қалды. Батысқа ығысқан Түріктер өздеріне бауырлас жергілікті(автохтонды)түркітілдестер ортасына түсіп, жаңа рулық-тайпалық құрылымдарға қосылып, ыдырай бастады. Мұндайда бұрынғы «Түрік» атауы елді біріктіруші сипаты мен мәнінен айрылып қалды.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылар болсақ, оқырманға төмендегідей негізгі тұжырымдарды ұсынар едік:

- 1) Шыңғыс хан өмір сүрген заман ел билеген түркітілдес қағандардың Орталық Азия аймағында

біртұтас түрік халқын және оның мемлекеттілігін құру саясатының сәтсіздікке ұшыраған дәуіріне сәйкес келді. Өздерін бұрын Түрік әулетіне жатқызатындар бұл тұста біржолата әртүрлі тайпалық ұлыстар мен тайпалық одақтарға(Ұйғыр, Қырғыз, Татар, Жалайыр, Найман, Керейт, Қимақ, Қыпшақ, Оғыз, Қарлық, Қоңырат, Меркіт, Татар және т.б.) бөлініп кеткен еді. Сонымен қатар бұл заманда өздерін «байырғы Монғол» әулетіне жатқызатындар да (Бәлгутундар, Букунуттар, Дурбәндер, Урянхайлар, Осбагуттар, Элжигәндер, Харонуттар, Икирәттер, Угужиндар, Сулдустар, Илдуркендер, Баягуттар, Кункулигуттар және т.б.) және өздерін «жоталы монғолдарға» жатқызатындар (Борджигиндар, Тайчигуттар, Басуттар, Хонхотандар, Ноэгелер, Барлустар, Адархиндар, Батагатовтар, Орогутовтар, Шижигутовтар, Тохоргутовтар, Багариндар, Зедерендер, Салжигуттар және т.б.) әлі бастары біртұтас халыққа бірікпеген, яғни монғол деген халықтың негізі әлі қалана қоймаған еді. Осы өздерін Монғол әулетіне жатқызатындардың өздері де әртекті болғандықтан, және монғол атты жеке тайпа жоқ болғандықтан бұларды Қытай тәрізді көрші жұрттар кезінде жалпылама Менгу-Шибейлер деп атады. Бұл шын мәнінде байырғы қара татарлардың (Шибей татарларының) жаңа атауы еді.

Ал енді осындайда, ел халық болып емес, тайпалық ұлыс түрінде өмір сүрген өтпелі кезеңде Шыңғысты және оның беделді бабаларын кімдер қолдады? Бұларды алғаш еркіндік іздеп ең далада жортып жүрген батырлар тобы қолдады. Осы көшпелілерден жырынды болып шығып, тайпа басшысы – нояндардан бөлініп кеткен рулық тармақтардың жекелеген бөліктерін өздерінің соңдарынан ерткен жаужүрек батырлар тобы(нөкерлер) алғаш Қабулханға, онан соң оның ұлы Бардамбатырға(қазақ шежіресінде – Баян батырға), немересі Есугей батырға, шөбересі Темучинге(Темірге) адамдарды ата тегіне, руына, тіліне, дініне қарамай, ерлігі мен адалдығы үшін ғана бағалайтын ортақ қасиеттері үшін ілесті. Рулық тайпалық қақтығыстардан мезі болған жұрт аталған тұлғаларды сондықтан да ерекше қастерледі. Осындай ата салтын ұстанған Шыңғысхан да өзін белгілі бір халыққа жатқызбай, жартылай түркітілдес, жартылай монғолтілдес кісі кейпінде екіжақты ғұмыр кешті. Мұндай тұлғаға айналу ататегі Түріктен бастау алатын, бірақ өзін оның ұрпағы Монғол әулетіне жатқызған осылайша әртүрлі тілде сөйлейтіндердің бәрін аузына қаратқан, айлакер де сұңғыла Шыңғысқа қиынға түскен жоқ.

2) Шыңғыстың онбірінші атасы Боданшардың(монғолша-Бөтеннің, қазақ шежіресінде-онбесінші атасы Бөгденің) анадан некесіз тууы, атасының белгісіздігі, және Шыңғыстың өзінің руы саналатын Қият-Бөржығындардың осы арғы тегі дүлдәмәл Боданшардан яғни Бөгеден басталуы да Ұлы ханның ататек және ру-тайпалық мәселелерге немкетті қарауын туғызды. Сондықтан да күні бүгінге дейін қазақтың ешбір жүзіне жатпайтын Төрелерден басқалар, тіптен бүгінде оны қасиет тұтатын монғол рулары да Шыңғысты тұлға ретінде өздерінің рулық ататек шежірелеріне кіргізе алған жоқ. Шығу тегі күмәнді Шыңғыс есімі, даңқты да кемеңгер қолбасы, тіптен өз дәуірінің аса ұлы тұлғасы бола тұрса да, аталған себепке байланысты жауға шапқан қазақ ру-тайпаларының бірде-біреуіне ұран болуға жарамады. Тіптен Үш жүзден тыс тұрған қазақтың Төре бастаған 5 тайпасы мен еш жүзге жатпайтын 14 руы да Шыңғысты ешқашанда өздеріне жақын тартып, немесе пір тұтып, оның есімін жауынгерлік ұранға айналдырған емес. Бұлардың ішінде Шыңғысқа ең жақын Төре «Арқар» деп ұрандаса, Қият руы «Арухан» деп ұрандайды.

3) Бір қызығы өзінің шежірелік ата тегі осындай Шыңғыс өзінің әскери-ұйымдастырушылық қызметінде әртүрлі ұлыстар мен тайпалық одақтарды біріктірудің рухани және идеялық негізі ретінде осы тайпалардың бәріне ортақ шежірелік дүниетанымды, яғни Монғол, Татар, Оғыз, Қарахан тәрізді ғасырлар бойы ел мойындаған тарихи тұлғалардың туыстық және мұрагерлік ататек жүйесін басшылыққа алды. Мемлекетті басқару тетігіне айналған бұл шежірелік ұстаным сол заманда өзін өзі толық ақтап, Шыңғыс төңірегіне әртүрлі тілде сөйлейтіндерді біріктіріп ғана қоймай, Ұлы ханның ұрпақтарының да бірнеше ғасыр бойы билік тізгінін басқа әулетке бермей, өздерінің қолдарында ұстауларына жол ашып, оған мүмкіндіктер қалдырды. Ол құрған, және осындай шежірелік жүйеге негізделген, бір орталыққа бағынған алғашқы көшпелілер империясының күшеюі Шыңғыстың белгілі бір тайпалық одақтарды емес, билікті қолда ұстайтын әулетті(әсіресе өздерін Монғол деген кісінің(халықтың емес) әулетіне жатқызатындарды) белсенді көтермелеуінің арқасында мүмкін болды. Өздерін Түрік әулетіне жатқызатындардың билікке Ұйғырлардың Яғлаһар әулетінің келуінен кейін, яғни ҮІІІ ғасырдан соң Орхон-Алтай аймағынан батысқа ауып кетулері Шыңғысты арада бірнеше ғасыр өткен соң жаңа әулетті – Түрікке туыс Монғол әулетін қолдауға итермеледі. Халықтық шежіреге сүйенген бұл саясат әртүрлі тілде сөйлейтін әртүрлі тайпаларды біріктірудің таптырмас саяси-рухани және идеялық құралына айналды.

Әрине, бұл айтылғандардың бәрі әлемге әйгілі ұлы тұлғаға көлеңке түсіре де, оның асқақ абырой-беделін төмендете де алмайды. Керісінше, оның өміріндегі мұндай жұмбақ тұстарды айқындау сол

замандағы тарихи тұлғалардың көшпелілер қоғамында қалыптасу ерекшеліктерін біле түсуге жол ашып, қайраткер атын асқақтата түседі. Өйткені тәңір күдіретімен пайда болатын тосын тұлғаға сенетін көшпелілер өздерін осындай бейтарап әулеттерден шыққан билеушілердің басқарғанын қалап, әдетте олардың шатасқан ататек шежіресін қолдан толықтырып, олардың кереметтігін дәлелдеу үшін оларды көк тәңірісінен, қасқырдан, еліктен немесе аққудан туғызып алатын. Сол тәрізді Шыңғыстың руын бастайтын арғы бабасы Боданшарды(Бөгдені) қазақ шежіресі, оның шешесі Алангуаның(Өлеңнің) оны «көк тәңірісінің нұрынан жаралған» деп түсіндіруіне сәйкес, Көк деген кісіден туғызып алды. Бұл дегеніңіз Шыңғыс «Көк тәңірісінің ұрпағы» дегенді білдіреді.

Ия, тап солай, ол, Түріктің ғана, Монғолдың ғана, тіптен шежіреде айтылатын олар туған пайғамбарлардың ғана емес, Көк тәңірісінің өзінің ұрпағы. Көшпелілер арасында Шыңғыс ханның ата-бабаларына байланысты осындай көзқарастың қалыптасуы оның өзін белгілі бір халыққа жатқызуға мүмкіндік бермей келді. Ал бүгінгі монғолдардың оны мемлекеттің ұлы қайраткері ретінде иемденуіне келер болсақ, Шыңғыстың өзінің осы халық әлі қалыптаспаған дәуірде өмір сүргеніне қарамастан, оның қазіргі Монғол мемлекетінің негізін қалағаны, ал мұның өзі оның кейінгі ұрпақтары тұсында монғол деген халықтың қалыптасуына алып келгені рас.

Сонымен қатар Шыңғыс ұрпақтары-қазақ хандары Шыңғыстың өзі қайтыс болған соң, үш ғасырдан соң, тарих сахнасына қазақ деген халықтың және оның ұлттық мемлекетінің шығуына тікелей атсалысты. Мұның өзі халықтар әлі қалыптаспаған заманда Орталық Азияның киізтуырлықты әртүрлі тілде сөйлейтін көшпелілер тайпалары туғызған және тәрбиелеген Шыңғыстың Ұлы дала мен Моңғол үстіртіндегі ұлыстарға ортақ тұлға екендігін көрсетеді. Оны арғы бабаларымыз міне осылай қабылдап(түрікке де, монғолға да, қазаққа да жатқызбай), бытыраңқы, тіптен өзара жауласқан ру-тайпаларды біріктіруші, ұлыстарды бір мемлекетке ұйыстырушы, тайпалық дүниетанымнан жоғары тұрған, бірден бір озық тұлға ретінде хан көтерген еді. Бүгінде тарихымызға объективті қарауға ұмтылып отырғанда біздің де осы ұстанымнан бас тартпауымыз керек.

М.Кожа, М. Амантуров

ОБ ОДНОЙ РЕЛИКТОВОЙ ФОРМЕ ПОГРЕБЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

(Этноархеологическое исследование)

Летом 2015 г. при посещении современного кладбища поселка Сунак Ата, что находится на северо-востоке от центральных развалин средневекового города Сыгнак (Жанакорганский р/н Кызылординской области Казахстана), нами встречено неординарное надгробное сооружение – сагана Торғайұлы Жұпарбая, возведенное из современных материалов в конце XX в. (Рис. 1, 2). Главной особенностью данного памятника является наличие подземной камеры – склепа с двумя погребениями. Следует отметить, что это единственное сооружение со склепом на данном кладбище.

Здание ориентировано сторонами по странам света (Рис. 3). Надземная часть мазара размером 5 x 5 м возвышается почти на 6 м над дневной поверхностью. Вход в наземную часть закрыт решетчатой железной дверью, которая располагается в середине восточной стороны сооружения. На противоположной, западной стороне расположен вход в склеп, который оформлен выступающим за линию стен своеобразным коридором, сложенным из кирпича. За железной дверью начинаются ступеньки ведущие в склеп. Высота подземной части сооружения около 2,5 м. Камера разделена на две части перегородкой высотой примерно 1,5 м.

Судя по надписям на каменных плитках, вмороженных в стены мазара, первым в склеп в 1994 г. поместили тело Торғайұлы Жұпарбая (Асанбай), прожившего 70 лет. Затем в 2006 г. в подземную камеру положили тело жены покойного - Аширқызы Зензайп (Әшірқызы Зензәйіп), которая прожила 76 лет. Оба тела обернуты в белую материю - саван и располагаются в специальных возвышениях, сооруженных вдоль стен. Мужское погребение располагается в северной части, а женское - в южной. Погребенные головами ориентированы на запад.

По рассказу родственников погребенных, проживающих в с. Сунак Ата, Торғайұлы Жұпарбай - казах из рода Найман-Түкі. Его отец был мастером по изготовлению юрты, сам покойный в молодости был чабаном, позже до пенсионного возраста проработал водителем. С 56 лет выполнял все предписания ислама. Склеп мавзолея был возведен при жизни Торғайұлы Жұпарбая, надземная часть сооружена после смерти. Погребальный обряд был выполнен по всем требованиям ислама («Жұпарбай науқастанып жатқанда-ақ өзінің айтуымен, жер астындағы қабатты салынған. Жұпарбай қайтыс болғаннан кейін,

жерлеу рәсімі біткеннен кейін барып үстінгі қабаты салынған. Жерлеу рәсімі, жаназа шығарылып толықтай мұсылманша өткен»). До данного случая никто из родственников не прибежал к подобной форме захоронения, однако покойный при жизни хотел быть захороненным в склепе («ата-бабаларында мұндай жерлеу дәстүрі болмаса да, өлмей тұрып *саганатұрғызу* арманы болған»). По предположению родственников покойный мог увидеть подобное сооружение где-то на стороне, возможно, на земле киргизов («бәлкім жас күнінде қырғыз жерінде жүренде көрген болар»).

Согласно исследованиям этнографов захоронения в подземных камерах встречаются хотя и редко в различных районах Казахстана. Одним из первых исследователей, кто обратил внимание на данную форму погребения казахов был С.Н. Акатаев, который писал: «Сагана у казахов – костехранилище умерших членов одной семьи, представляет собой подземное помещение с отдельными площадками или полками, с лестницами. Стены подземного помещения прочно облицованы жженым кирпичом или сланцевыми плитами, потолок из мощных бревен, сверху покрытых утрамбованным гравием. Над саганой возвышается надземное куполовидное сооружение...». Он предполагал связь склепных захоронения с доисламскими верованиями [1, с. 43-49]. Подземный склеп с двумя камерами зафиксирован У.Джанибековым в 1973 г. в некрополе Макат с. Шенбер Улытауского района Джезказганской области. Этнограф именуется памятник «*сахана* – фамильный склеп» и следующим образом описывает его: «Он представляет собой традиционное портално-купольное строение, отделанное фигурной кладкой, фризом из орнаментальных кирпичей, характерных для архитектуры Центрального Казахстана.

В подземной его части, куда ведет лестница с узким проходом, сделаны две камеры, разделенные стеной, для погребения отдельно мужчин и женщин. В склепе покойник не закапывался как обычно в землю, а помещался в камеру. При новом погребении останки предыдущего покойника соответствующего пола спускали в колодезь, расположенный рядом. У входа в сахану устанавливались каменные стелы с именами захороненных» [2, с. 12-13].

Исследователи А. Толеубаев и М. Семби различают два вида такого захоронения – захоронения в склепах, где останки человека не тревожатся и очередное трупоположение не нарушает порядок расположения костей предыдущего покойника и на склепные погребения, где кости покойника либо сгребаются в угол склепа, либо как в данном случае сталкиваются в специальное костехранилище [3, с. 102-103; 4, с. 391-398]. Последнее захоронение в склепе Рамазана, расположенного в Жанааракинском районе Джезказганской области совершено в 1984. В указанном склепе умерших помещали открыто в один ряд. У передней стены лежали останки шести покойников разной сохранности, с обеих сторон лестницы располагались еще два покойника. Во всех сагана умерших хоронили в саване. Аналогичные сооружения известны в районе Сарысу, в западных и южных районах Казахстана [5, с. 277; 6, 30-33 бб.].

Захоронение в подземной камере зафиксировано и в самом Сыгнаке. В. Каллаур, посетивший в 1899 г. развалины средневекового Сыгнака, описал склеп под гробницей Сунак Ата, где находились 19 целых человеческих черепа. Также им отмечен склеп под другим монументальным зданием Сыгнака [7, с. 204-205]. И.А. Кастанье, посетивший 1907 г. через семь лет после В.Каллаура эту гробницу, также спускался в склеп, где обнаружил 7 захоронения [8, с. 285-286]. Археологические исследования в г. Туркестане выявили группу позднесредневековых мавзолеев со склепами рядом с ханаккой Ходжа Ахмеда Ясави. На полу склепа «Безымянного» мавзолея XVI- первой половины XVII вв. обнаружены 7 взрослых и одно детское погребение, в склепе мавзолея Рабии Султан-бегим костные останки 6 человек [9, с. 59-72; 10, с. 123-134]. В ходе реставрационных и дренажных работ вокруг ханакки были выявлены и другие склепные захоронения [11, с. 52-55].

Нам известен рассказ зрителя святого места Арыстанбаба в Отраре М. Нарымбетова о погребении одного из своих предков в подземной камере на которую наткнулись при рытье могильной ямы прямо у стены указанного мавзолея, что свидетельствует, на наш взгляд, на наличие у мавзолея Арыстанбаба склепа. Есть определенные признаки указывающие на наличие подземной камеры и под усыпальницей ханакки Ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане. Приходилось слышать и о склепе под мавзолеем Баба-ата, что находится в Сузакском районе Южно-Казахстанской области РК.

Большое количество склепов, обнаружено при раскопках средневекового Сарайчика. Археологи, исследующие указанное городище, часто именуют склепы как корхана. Они были семейными усыпальницами, в которых хоронили членов семьи или рода в течении длительного времени [12, с. 72]. На дне раскопанного в 2006 г. корхане № 1 выявлены кости мужчины и женщины. В кирпичном склепе № 2 обнаружено 9 захоронения [13, с. 240-241].

Так называемый «поселковый» склеп были выявлен архитектором А.Н. Проскуриным в с. Чайн. По мнению исследователя как тип постройки подобные склепы получили распространение на юге

Казахстана в XVIII-XIX вв. и предназначались для временного массового захоронения людей, погибших во время военных действий, голода, эпидемий болезней и др. Склеп представляет собой подземную прямоугольную в плане постройку глубиной около 3 м от поверхности земли, сложенную из жженого кирпича. Состоит из 4-х небольших низких помещений и соединенных между собой проходами. Помещения перекрыты коробовыми сводами [14, с.70]. Однако автор не указал местоположения других «поселковых» склепов. Скорее всего, данный склеп являлся местом фамильно-родового захоронения, а не всего поселка.

Склепы, как специальное подпольное погребальное помещение, известны в мавзолеях Средней Азии с XI в. [15, с. 122; 16, с. 64]. В домонгольских мавзолеях Ходжа Дурбад, Шабурган-ата (Южный Таджикистан), в «башенных» мавзолеях на кладбище Машад у Дахистана (Южный Туркменистан) выявлены подземные камеры [17, с. 222, 229, 231]. Археологи зафиксировали их во многих мусульманских гробницах монгольского и тимуридского времени. В ансамбле Шахи-Зинда Самарканда обследовано 18 склепов XIV-XV вв. Выявлены подземные погребальные камеры Ишрат-ханы, Ак-Сарая, склеп Тимура в комплексе Дорус-Сиадат в г. Шахрисябзе [18, с. 45-50]. Основной вид погребений, зафиксированных в склепах XIII-XV вв., - положение покойника на спине, непосредственно на полу склепа или в деревянном гробу. Во всех склепах положение костных останков обуславливалось ритуалом, но было нарушено еще в средние века. При очередном погребении в фамильном склепе все костные останки предшествующих захоронений, в том числе полуистлевшие деревянные гробы, сдвигали в сторону (в угол) и слегка присыпали землей. Обычай этот определялся небольшой площадью склепов, но, главным образом, старой традицией, уходящей в Средней Азии еще в доисламские времена с курганными и катакомбными погребениями [19, с. 62].

Склепы этнографического времени известны и в Киргизии. Примечательно, что у киргизов склепы были также известны как *сакана* или *сагана*. В склепе мавзолея известных киргизских вождей племени саяк Атантая и Тайляка было захоронено в разное время около 10 человек. По опросным данным С.М. Абрамзона в таких склепах раньше погребали только особо знатных людей, принадлежавших к кочевой феодальной знати, а также выдающихся героев (баатыр). В данной камере каждый труп отделяла от другого кирпичная стенка высотой примерно 0,5-0,6 м, в соответствии с мусульманским обычаем, который требовал, чтобы покойники не могли видеть друг друга [20, с.321-323; 21, с.163].

Таким образом, изложенные выше материалы о склепных погребениях Средней Азии и Казахстана позволяют отнести надмогильное сооружение Торғайұлы Жұпарбай в кладбище Сунак Ата к распространенному в период средневековья типу надмогильных сооружений. Фиксируемая здесь форма погребения относится безусловно к мусульманскому обряду захоронения, которая известна в среднеазиатском регионе с XI в. В ряде случаев, как и в средневековье, так и в этнографическое время, при очередном погребении в фамильном склепе костные останки предшествующих захоронений, сдвигали в сторону (в угол). Обычай этот определялся небольшой площадью склепов и, возможно, доисламскими верованиями.

В погребальном обряде казахов, так и других народов Средней Азии, с эпохи средневековья до начала XX в. устройство подземных сооружений для группового захоронения предназначались главным образом для лиц знатного происхождения. В XX в. с ликвидацией местной элиты склепные захоронения становятся редкими. На сегодняшний день сагана Торғайұлы Жұпарбая является, возможно, единственным и последним мазаром со склепом – сагана, который сооружен в конце XX в.

1. Акатаев С.Н. Культ предков у казахов в прошлом и зороастризм // Известия АН Каз. ССР. Серия общественных наук, 1973, № 2. – С. 43-49.

2. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата, 1982.

3. Толеубаев А. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. – Алма-Ата, 1991. – С. 102-103.

4. Семби М.К. Реликты архаических ритуалов в памятниках казахской архитектуры Сарыарки // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. – Алматы, 2001.

5. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. – Алматы, 2002.

6. Сейдімбек А. Сүйек қосу // Мәдениет. 2006. №1.

7. Каллаур В. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-ханом в 1219 году // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан, 2011.

8. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы, 2007.

9. Ермакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане // Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата, 1977.

10. Смагулов Е., Григорьев Ф.П., Итенов К. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы, 1999.

11. Тўякбаев М. Тўркістан сырлары. – Тўркістан, 2000.
12. Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. – Алматы, 2001.
13. Самашев З., Кожам М. Элитный культовый комплекс Сарайчика // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2007. № 1. – С. 236-257.
14. Проскурин А. Склеп поселковый // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994.
15. Армарчук Е. Мавзолей Тюробек-ханым в Старом Ургенче: форма, функция и возраст // Татарская археология. 2001. №1-2 (8-9).
16. Пугаченкова Г.А. О мавзолее Ишратхана и дворце Дильдакуша // Искусство Центральной Азии: своеобразие исторического развития. – Ташкент, 1997.
17. Хмельницкий С. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии. XI – начала XIII вв. Часть 1. Берлин-Рига, 1996.
18. Немцева Н.Б. Малоизученный мавзолей из ансамбля Шахи-Зинда // Общественные науки в Узбекистане. 1969.
19. Немцева Н.Б., Шваб Ю.З. Ансамбль Шах-и Зинда. Историко-архитектурный очерк. – Ташкент, 1979.
20. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград, 1971.
21. Табалдиев К. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. – Бишкек, 1996

Рис. 1. Местонахождение саганы Торгайулы Жупарбая вблизи городища Сыганак

Рис.2. Сагана Торгайулы Жупарбая. Вид с запада

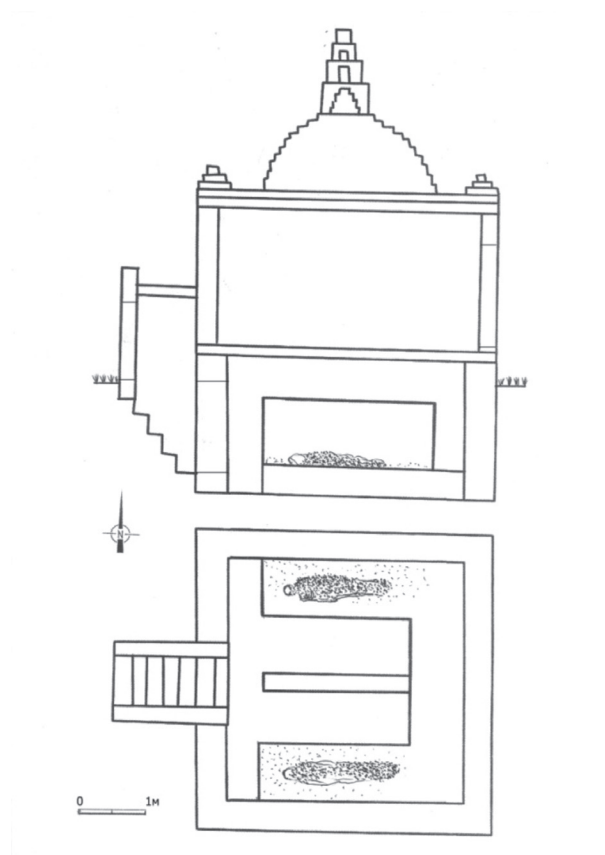

Рис. 3. Сагана Торгайулы Жупарбая. План склепа. Разрез сооружения.

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОЗДАНИЕ КРУПНЫХ ИСТОРИКО –КУЛЬТУРНЫХ МУЗЕЕВ - ЗАПОВЕДНИКОВ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ (проект «Городище «Жайык»)

Одним из ярких археологических открытий в рамках программы «Культурное наследие» является золотоордынское городище Жайык, датируемое учеными XIII –XV веками. Открытие это по достоинству занимает теперь особое место в историко-культурной карте нашей страны.

Городище Жайык является крупнейшим памятником городской культуры обнаруженном на территории Западно-Казахстанской области. Его значение состоит в том, что коренному пересмотру подверглось господствовавшее долгое время мнение, что Западный Казахстан является территорией только кочевничьего хозяйства. Кроме того, на основании этого открытия ученые обоснованно пришли к выводу, что данное городище является предтечей современного Уральска, и соответственно начало образования города можно отнести к XIII веку, а не к 1613 году, как считалось ранее. Соответственно образование Уральска произошло не по стихийной воле беглых людей-казаков, а в результате социально-экономического и политического развития народов, населявших эту землю задолго до пришедших беглецов.

Городище обнаружено в 2001 году во время обследования трассы трубопровода «Аксай –Большой Чаган – Атырау». В 2005 году ему было дано название «Жайык». Исследования проводятся центром истории и археологии совместно с Институтом археологии им. Маргулана (Алматы). Сам памятник разделен на две части. Первая – собственно город, площадь которого составляет 8 гектаров. И вторая часть – некрополь, расположенный в 2 км. от городища на возвышении. Это придает уникальный характер в целом всему памятнику истории и культуры, так как на небольшой территории, компактно расположены все составляющие части городской архитектуры XIII - XV веков. Своеобразие состоит и в том, что рядом расположены ряд скифских курганов V- II веков до н.э. и курганы XVII-XIX веков. То есть, на примере данного городища прослеживается связь времен и народов истории казахов. А это создает благоприятную возможность расширения временных рамок предполагаемого «Музея под открытым небом - Жайык».

Значение городища Жайык заключается в том, что этот город наряду с Сарайшыком являются единственными крупными памятниками городской культуры Западного Казахстана периода Золотой Орды. Его открытие имеет важное значение для отечественной истории в целом, а также для изучения проблем развития городской культуры Казахстана. До сегодняшнего многие вопросы генезиса как Улуса Джучи, а впоследствии Золотой Орды и Казахского ханства мало исследованы, в особенности городская средневековая культура бассейна реки Урал. Источником получения информации по истории средневековых городов могут быть археологические исследования на данных памятниках, которые являются уникальным симбиозом урбанистической и кочевничьей культуры. Многие факты дают возможность высказать предположение о том, что городище «Жайык» - есть предтеча или первооснова современного Уральска как памятника городской культуры.

В целях исследования, сохранения и использования исторического и культурного археологического наследия, а также содействия развития туристической инфраструктуры региона нами разработан проект создания «Историко-культурный музей - заповедник под открытым небом « Городище «Жайык». Он должен стать центром пропаганды национальной истории и культуры. По своей значимости и влиянию он может стать самым привлекательным туристическим объектом в Западном Казахстане. Близость Уральска и соседних крупных городов Атырау, Актобе, а также российских – Самары, Оренбурга, Саратова и Волгограда, где традиционна тяга и интерес к Уралу, а также развитость транспортной и социальной инфраструктуры сделает этот музей привлекательным, своеобразной «жемчужиной» туризма в Казахстане.

Западно-Казахстанским центром истории и археологии разработаны и подготовлены все необходимые документы для реконструкции мавзолеев и городских построек. На основании анализа восстановлен первоначальный вид мавзолеев в графическом варианте.

Музей станет центром внедрения современных методов научной работы по консервации и музеефикации памятников культурного наследия, а также включения в научный оборот современных информационных технологий, методов и видов музейной деятельности.

Земельная площадь, необходимая под данный музей, составляет около 300 гектаров, из которых 52

га приходится непосредственно на сам город, а свыше 245 га – на некрополь. Объединение этих земель в общий массив позволит создать единый историко-культурный комплекс.

Главной целью проекта «Музея под открытым небом Жайык» является содействие развитию национальной культуры и истории, пропаганда культурного наследия, воспитание гражданственности и патриотизма у казахстанцев через исследование, сохранение и использование исторического и культурного археологического наследия, а также содействие развитию туристической инфраструктуры региона.

Эпоха Золотой Орды является важным этапом в истории Казахстана. В данный период произошли большие изменения в социально-экономической и политической жизни общества, что положило начало возникновению новых государственных образований с более развитой экономикой и культурой. Несмотря на то, что в поле зрения историка попадают письменные свидетельства на персидском, китайском, арабском, русском и др. языках, все же единственно достоверными источниками в деле реконструкции истории и культуры являются археологические данные. Нынешний уровень развития исторической науки и археологии позволяет реконструировать конкретную историческую реальность в социально-экономическом, политическом и этнокультурных аспектах. Поэтому сохранение, охрана и использование памятников поздних кочевников является приоритетным направлением археологии.

Основной функцией Музея заповедника под открытым небом «Городище Жайык» станет пропаганда культуры и истории казахов средствами и методами археологии, этнографии, возможностями музейных экспозиций и путем реставрации и восстановления наиболее крупных памятников. Хронологические рамки в музее – от периода кочевников эпохи скифов и сармат до городской культуры средневековья времен Золотой Орды. Все композиции и экспонаты, а также восстановленные памятники будут представлять единый ансамбль, дающий наиболее полное и наглядное представление о истории и культуре народов края за значительный исторический период. Территория музея будет отгорожена рядами деревьев, вход в музей будет представлять собой ворота в традициях средневековой архитектуры. Красочные билборды будут украшать въезд в город.

От некрополя и до города будут проложены специальные дороги для миниавтобусов. Туристам будут предложены несколько вариантов экскурсий :

- древний Уральск
- Золотая Орда как государство развитой культуры
- Культура и население края от древности до средневековья
- Великий шелковый путь – уральский участок
- Обычаи и традиции народов Западного Казахстана

и другие.

Музей должен иметь свой статус, штаты, материальную и научную базу. В перспективе – строительство небольшой гостиницы и кафе.

В настоящее время этот уникальный памятник под воздействием внешних природных факторов уже разрушается, поэтому есть настоятельная необходимость его консервации, реконструкции и музеефикации. Важно и то, что городище расположено вдоль северо-западной ветви Великого Шелкового пути, в 12 км от областного центра Западно-Казахстанской области – города Уральска, на живописном берегу реки Урал. Городище расположено вблизи оживленной автотрассы республиканского значения Уральск-Атырау, что является важнейшим фактором для развития туристического комплекса на базе городища «Жайык». Памятник в будущем предполагается как составная часть туристического «Золотого кольца Урала», в состав которого также входит Уральск как город, имеющий уникальную градостроительную архитектуру, памятники Бокеевской Орды, могильник ранних кочевников Кырык-Оба и собственно городище «Жайык». Все это в перспективе предполагает организацию вокруг музея-заповедника целого туристического кластера.

На заре своего становления музеи в Казахстане воспринимались как хранилища раритетных и уникальных вещей, но со временем большее значение стала приобретать их образовательная и просветительная функция.

В будущем музей под открытым небом «Жайык» станет одним из центров изучения истории и традиционной культуры казахов. В музее будут вестись исследования по истории и археологии.

Музей под открытым небом «Жайык» расположен в центре уникального природного комплекса. Главной ценностью данной территории является историко-культурный ландшафт, образованный гармоничным взаимодействием природы и многовековой деятельностью человека, нашедшей отражение в характере и красоте исторических памятников.

В рамках проекта по созданию музея будет проведено природно - экологическое изучение природных ресурсов долины реки Урал, что значительно расширит охрану и использования природного наследия региона и создаст базу для создания инфраструктуры.

Создание музея под открытым небом Жайык и развитие туристической инфраструктуры будет способствовать образовательному, культурному и экономическому развитию региона вследствие обеспечения населения рабочими местами, развитию местных промыслов, подъему хозяйства за счет развития сферы обслуживания.

Музей под открытым небом «Жайык» станет центром развития региональной туристической инфраструктуры. Для Западно-Казахстанской области музей может стать важным ресурсом развития региона, центром инвестиционных вложений в туристскую индустрию, туристическим центром международного значения и точкой притяжения туристов со всей страны. Городище расположено вблизи оживленной автотрассы республиканского значения Уральск-Атырау, что является важнейшим фактором. Памятник является составляющей планируемого создать туристического «Золотого кольца Урала», в состав которого также входит Уральск, памятники Бокеевской Орды, комплекс элитных курганов ранних кочевников Кырык – Оба, а также ряд других памятников, среди которых – Дом-Музей Шолохова в пос. Дарьинское.

Музеефикация находок городища Жайык имеет целью охрану и сохранение редких памятников культуры. В рамках проекта будет осуществляться реставрация археологических памятников региона, создание уникальных коллекций и экспозиций по истории, культуре, военному делу кочевников эпохи поздних кочевников. Создание музея откроет научно-исследовательский потенциал для изучения историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области.

Музей под открытым небом «Жайык» можно рассматривать не только как базу для развития научно – исследовательских работ по истории, археологии, этнографии, но и как основу для изучения и сохранения природных ресурсов региона, охраны и использования историко-культурного наследия. Музей станет значимым объектом в культурной жизни и своеобразной «визитной карточкой» Западно-Казахстанской области.

В современном культурном пространстве у музеев особая ответственная миссия. В начале XXI века общество воспринимает музей не только как архив человеческой памяти, приобщающий современного человека к культурному наследию прошлого. Музей превращается в общественный институт, который активно влияет на социальные и культурные процессы современности и формирует культуру будущих поколений. Это делает место музея в мире более значительным и многократно повышает его ответственность перед обществом. И такие тенденции в развитии музейного сообщества характерны не только для культурной жизни Казахстана, они является частью мирового культурного процесса.

Наиболее эффективной организационно-правовой формой охраны и использования всего потенциала историко-культурного наследия в нашей стране является институт музеев-заповедников. Они обеспечивают сохранность, восстановление, изучение и публичное представление целостных территориальных комплексов культурного и природного наследия в их традиционно сложившейся исторической среде. Музеи под открытым небом обеспечивают возможность сохранения не только уникальных памятников истории, культуры, природы, но и природных ландшафтов и местной экосистемы.

Музей под открытым небом «Жайык» – представляет собой музей под открытым небом, в котором архитектурно-археологические памятники восстанавливаются в соответствующем природном окружении. Ключевая задача музея состоит в сохранении и оптимальном развитии природной и культурной среды как взаимосвязанных частей единого целого, в создании реальных условий для сохранения исторического наследия. Музей и население округа в состоянии выступать активными партнерами, определяющими на практике экологическое равновесие между людьми и их окружением — живой и неживой природой.

Современное экономическое и социальное развитие Казахстана повышает роль музея под открытым небом «Жайык», гармонично соотносящегося с культурной средой, с возрождением не только национальной, но и экологической культуры. Музей «Жайык» может стать важным средством идентификации нации с его культурными традициями и природным окружением, развить чувство межнациональной солидарности. Как никакое другое учреждение музей может научить, просветить, увлечь население, побудить его отказаться от равнодушного отношения к своему культурному наследию, составить представление об его действительной ценности. В целях развития социальной активности музей «Жайык» должен быть не только местом просвещения, но и местом проведения

досуга. Деятельность музея позволяет реализовать принципы патриотического воспитания молодежи, формировать привлекательный образ Казахстана как внутри страны, так и за рубежом.

Созданием музея под открытым небом «Жайык» будут созданы условия для действенной охраны культурного и природного наследия и контроля его использования, обеспечено проведение реставрационных работ на остальных памятниках музея. Получит развитие система архитектурно-ландшафтных экспозиций, в экспозиционном показе и экскурсионных маршрутах будут задействованы памятники на всей территории музея, включая сопредельные археологические памятники. Продолжится развитие инфраструктуры, культурно-образовательной и информационной деятельности музея, что позволит эффективно реализовать его ресурсы в качестве особо ценного объекта культурного наследия. Реализация проекта окажет большое позитивное влияние на развитие и деятельность не только музея «Жайык», но и на состояние и дальнейшее развитие культурной и духовной жизни. Для Западно-Казахстанской области музей может стать важным ресурсом развития региона, центром инвестиционных вложений в туристскую индустрию, туристическим центром международного значения и точкой притяжения туристов со всей страны.

Реализация проекта создаст в регионе новые рабочие места, будет содействовать развитию местных промыслов, подъему хозяйства за счет развития сферы обслуживания. Музей под открытым небом «Жайык» станет популярным казахстанским и международным объектом туризма, музей достойно будет представлять национальную историю и культуру.

1. Байпаков К.М., Ахатов Г.А. и др. Исследования средневекового города в окрестностях Уральска // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.1 – Уральск, 2002

2. Сдыков М.Н. Средневековые города Западного Казахстана. – Казань, 2011

3. Средневековые города бассейна реки Урал/ Под ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2014.

4. Уральск древний и современный. / Под ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2012

А.Б. Калыш

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ КАЗАХСТАНА

Актуальность темы. Общеизвестно, что социально-экономические изменения последних двух-трех десятилетий существенным образом повлияли на все стороны общественной жизни. Основным из них является то, что после распада бывшего СССР, образования суверенных республик и осуществления различных реформ, направленных на смягчение транзитных рыночных отношений, наблюдается обострение социальных проблем и ухудшение положения казахстанской семьи, особенно в сельской среде и в депрессивных районах, селениях. Переживаемые переходные условия привели к возникновению иных целей и изменению содержания социализации детей и подростков, к которым не каждая семья оказалась подготовленной. Стало заметным то обстоятельство, что основной чертой трансформационного процесса республики является его стихийный характер, который объясняет сложности в формировании новых воспитательных стратегий. Происходящие изменения осложняются проблемой преемственности поколений, особенно в крупных населенных пунктах и городах, так как слабая востребованность жизненного опыта старшего поколения на фоне стремительного развития современных инновационных процессов, глобализации накладывает определенные проблемы на взаимодействие родителей и детей, что нередко сопровождается ослаблением действенности реализации семьей функции социализации и воспитания детей [1-2].

Имеющиеся исследования показывают, что основной проблемой для постсоветских семей, включая казахстанские, в этот период стала проблема экономического выживания не только взрослых, но и подрастающего поколения, в силу которого проблема воспитания отодвигалась на второй план. Нарастание экономических проблем, которое привело к резкой дифференциации населения на богатых и бедных в сельской среде, привело в последние годы к оттоку сельского и увеличению городского населения, преимущественно в областных центрах, южной и северной столицах Казахстана. В настоящее время, несмотря на предпринимаемые правительством меры, позитивные сдвиги просматриваются слабо, в республике велика доля населения, неудовлетворенного своим материальным положением.

Исследование этой темы актуально тем, что в неполных семьях сосредоточена большая часть того населения республики, у которого по тем или иным объективным и субъективным причинам не сложи-

лись семейно-брачные отношения. Ведущими среди этих причин являются три: расторжение брака, смерть одного из супругов и внебрачные рождения. По переписи населения 1999 г. в Казахстане только по двум первым показателям насчитывалось 1 млн. 675 тысяч человек или 11% от всего населения республики и 67% таких семей приходится на горожан [3, с. 6; 4, с. 4]. А если учесть количество женщин, родивших детей вне брака, то становится очевидным, что указанные цифры и проценты существенно увеличатся.

Факторы образования неполных семей.

Интерес к неполным семьям подкрепляется тенденцией их роста в структуре современного казахстанского общества. Так, как было показано нами выше, основными причинами возникновения неполных семей являются следующие:

1) увеличение разводов: например, в 1985 г. в Казахстане было зарегистрировано 159,4 тыс. браков и 41,2 тыс. разводов, в 1990 г. соответственно 164,6 и 43,6 тыс., в 1995 г. – 115,9 и 38,7 тыс., в 1999 г. – 85,9 и 25,6 тыс., в 2009 г. – 140,8 и 39,5 тыс. и в 2011 г. – 160,5 и 44,9 тыс. [5, с. 12; 6, с. 24];

2) рост внебрачных рождений: если в 1990 г. удельный вес детей, родившихся вне зарегистрированного брака, составлял 13,2% от общего числа родившихся, в 1999 г. этот показатель возрос до 23,9%, а в 2004 г. равнялся 24,9% [7, с. 57]. В количественном отношении показатель внебрачных рождений составил по переписи 1999 г. – 51959 детей, а в 2008 г. – 75380 [8, с. 293];

3) значительная смертность мужчин трудоспособного возраста: средняя продолжительность жизни мужчин в Казахстане в 2009 г. составила 63,6 лет, что на 10 лет меньше, чем у женщин [9, с. 18].

Проблемы социализации детей в неполных семьях.

Отметим, что реализация семьей функции социализации и воспитания детей происходит сегодня в сложных условиях, анализ которых является актуальной проблемой современности. При этом значительный интерес представляет воспитательный потенциал неполных семей в силу специфики их жизнедеятельности и социального статуса, так как они находятся в более сложных жизненных условиях, чем полные семьи, представленные малыми нуклеарными или расширенными семьями с участием представителей старшего поколения или боковых родственников. В них, как правило, многие проблемы от финансовых до психологических ложатся на плечи одного из родителей, преимущественно матери, реже мужчины-отца.

Рассматриваемый тип семьи сталкивается с рядом проблем при реализации основных, присущих им функций, включая социализацию и воспитание несовершеннолетних детей и подростков. Здесь таким определяющим моментом является сложное материальное положение, отсутствие должного внимания и контроля за ребенком, ограниченность свободного времени и скудная его структура, отсутствие мужского стереотипа поведения в семье. Указанная несостоятельность влияет на взаимоотношения родителя и детей, и на семейную атмосферу в целом: отмечается повышение конфликтности и нарушение взаимопонимания по причине материальных проблем, недостаток внимания к ребенку из-за дополнительной занятости родителя. Такое неблагополучие опосредованно сказывается на формировании системы ценностей подростка из неполной семьи. Именно эта группа детей выделяется стремлением к высоким заработкам в своей будущей профессии в качестве основного жизненного ориентира.

Проблемным обстоятельством является и тот фактор, что нарушение полноценной структуры семьи, а именно отсутствие родителя-отца, сказывается со временем на половозрастной и полоролевой модели идентификации подростков, при построении их будущей семьи. В противоположность этому именно в неполной семье формируется безусловный авторитет матери, что может впоследствии привести к усилению роли феминизации, особенно в среде подростков из числа девушек, которые могут в будущем осознанно или неосознанно стремиться к усилению своей личной значимости, авторитарности в противовес мужчине. Данное обстоятельство может иметь печальные последствия. Например, в казахстанском обществе, равно как и в других постсоветских республиках Кавказа, Средней Азии имеются этносы из числа коренных национальностей, в которых превалирует традиционная модель семейных взаимоотношений с приоритетом высокого статуса и роли мужчины. Игнорирование или нежелание считаться с данным фактором может впоследствии значительно осложнить семейно-брачные отношения.

В условиях наличия неполной семьи социально-профессиональный статус матери имеет важное значение в реализации функции социализации и воспитания детей. Нередко матери, занятые в сфере неквалифицированного труда или производства, домохозяйки или просто безработные, обладают меньшим авторитетом в глазах детей, отличаются слабой педагогической грамотностью и тактичностью, в силу которых их дети могут испытывать определенные трудности при изучении ряда учебных

дисциплин в школе или колледже, при посещении школьных занятий, различных кружков и секций. У молодежи из таких семей могут преобладать пассивные формы проведения свободного времени: увлечение лишь просмотром телевизионных передач, интернетом или компьютерными играми, а также иметь место высокий уровень социального одиночества.

Вместе с тем мы имеем достаточно примеров успешного преодоления этих негативных явлений, когда глава семьи – мать дает достойное воспитание своим детям, стремится вырастить из них гармонично развитых личностей, одинаково относящихся как к временным тяготам, так и к труду и дисциплине, отличающихся более развитой социальной ответственностью, озабоченностью здоровьем своих близких, самостоятельностью в решении ряда важных семейных вопросов. Исследование социализации детей в семьях различной этнической принадлежности показывает сохранение в семьях казахов и других контактирующих с ним этносов традиции уважительного, почтительного отношения к пожилым родителям, а также сохранение принципов гендерного распределения домашних обязанностей.

Значительную роль в неполной семье играют представители старшего поколения – бабушки и дедушки. Мы имеем массу примеров, когда оставшаяся по тем или иным обстоятельствам одна с детьми мать (вдова, разведенная, одиночка) пользуется существенной помощью не только от них, но и от других близких родственников. Такая поддержка значительно облегчает проблемы материального или финансового обеспечения, негласного контроля детей, организации свободного времени в период школьных каникул, при внезапной болезни или недомогании одного из них.

Особо следует отметить тот момент, что для более эффективной реализации функции социализации и воспитания детей неполная семья нуждается в поддержке со стороны государства, дошкольных, общеобразовательных и внеобразовательных учреждений и центров социальной помощи. Поэтому анализируемая нами проблема улучшения качества выполнения семьей функции достойной социализации и воспитания детей должна решаться с учетом разных составляющих. Во-первых, государственная поддержка таким семьям с несовершеннолетними детьми должна иметь адресную направленность и учитывать различные типы семей, характеризующие их как институт социализации детей. Во-вторых, необходимо учитывать региональные особенности нашей республики, имеющей как аграрную, так и промышленно-добывающую направленность; избыток рабочей силы, скрытую безработицу, особенно в сельской местности и в областях с преобладанием коренного казахского населения. Такой дифференцированный подход поможет в реализации семьей должной воспитательной функции, учитывающей особенности жизнедеятельности семьи в том или ином конкретном регионе Казахстана. В-третьих, не все родители, осуществляющие социализацию детей, имеют достаточную информацию и опыт для решения педагогических вопросов. Поэтому нужно предоставить им необходимую помощь в повышении педагогической грамотности путем организации соответствующих телевизионных передач, обеспечения необходимой педагогической литературой, активным взаимодействием со школьными педагогами, общественностью и т.д.

Другие проблемы неполных семей. В ходе исследования мы выделили несколько типичных проблем детей из неполных семей, выявление которых помогает осознать необходимость социальной поддержки детей из неполных семей в современных условиях переходного периода.

Главным из них предстает *финансово-материальная проблема*, так как основная хозяйка – женщина, чаще всего не в состоянии содержать себя и обеспечить детские потребности в том объеме, который характерен для стабильных семей. Сложно совмещать в одном лице роль добытчика и роль внимательного родителя. Не секрет, что средняя заработная плата женщин в целом по Казахстану, равно как и в других постсоветских республиках ниже, чем у мужчин, а централизованная государственная поддержка одиноких и вдовьих матерей не покрывает необходимые расходы на содержание детей, особенно в условиях нынешней непомерной инфляции.

Установленный судом размер алиментов, которые полагаются разведенным женщинам, разный, и нередко эта сумма бывает просто мизерной. Поэтому в наихудшем положении чаще всего оказываются матери с низким собственным доходом, т.е. молодые женщины, находящиеся в отпуске по уходу за ребенком; имеющие по разным причинам низкую заработную плату, а также женщины с двумя и более детьми. И это при том, что ряд одиноких матерей хорошо зарабатывает, а иные находятся на грани потери работы, а значит и полной нищеты. Некоторые одинокие матери, особенно приезжие из других городов или сельских населенных пунктов, фактически не имеют нормальных жилищных условий, не имея перспективы их улучшения в ближайшем будущем, в то время как другие в этом отношении вполне обеспечены.

Имеется проблема совмещения профессиональной и родительской ролей, которая напрямую перекликается с предыдущей. В случае, когда одинокая мать не получает помощи по уходу за ребенком со стороны родственников, ей крайне трудно работать в режиме полной занятости.

Гиперопека или ошибки в процессе воспитания в неполной семье – это ситуация, когда ребенок и проблемы, связанные с ним, выдвигаются на первое место в системе жизненных целей и ориентаций. Они свойственны не очень общительным матерям, с ограниченным, заранее определенным кругом контактов, которые недостаточную общительность компенсируют выполнением всех желаний ребенка, иногда отражая их произвольную установку на создание зависимости у детей. В таких случаях они сами выбирают друзей единственному ребенку, организуют его досуг, навязывают свои взгляды, вкусы, нормы поведения, в результате чего у ребенка формируется конформный тип личности. Не приученный ни в чем отказывать себе, он может вырасти безвольным, зависимым от микросреды, с неразвитым чувством ответственности за свои поступки и действия. Такие «недоросли» могут завышенно оценивать своего родителя, который находится рядом; более болезненно реагировать на критику, демонстрировать эмоциональные вспышки, неприязненно относиться не только к своим родителям, но и к окружающим при невыполнении тех или иных желаний, а при отказе они чувствуют себя несчастными, обделенными.

Им нередко сложно наладить отношения со своими сверстниками, так как у них при отсутствии одного из родителей возникают проблемы, связанные с возможностями полноценного формирования стереотипа поведения своего пола. Например, лишенный отца мальчик не располагает возможностью на ближайшем примере перенимать особенности мужского поведения и неосознанно осваивает женские поведенческие стереотипы. Для девочки мать в такой ситуации вынуждена совмещать не только собственную материнскую роль, но и недостающую роль отсутствующего отца, что может привести к противоречивости в ее психосексуальном развитии. Среди детей из разведенных семей нередко возникает целый набор трудностей психологического характера, даже больший, чем у тех, чьи родители скончались или выросли без отца; они чаще испытывают страх потерять «единственного» родителя.

Встречаются и такие семьи, в которых недостаточное внимание к интересам ребенка является результатом завуалированного, недоброжелательного отношения одного из родителей к собственному ребенку. Такой подход иногда может быть замаскирован даже чрезмерным стремлением помочь ребенку, например, поисками для него места в больнице при каждом легком заболевании или стремлении устроить его в интернат, объясняя свои действия желанием как можно быстрее приучить его к самостоятельности, забывая о том, что такое отношение может плохо повлиять на развитие характера ребенка.

Имеет место и реальная отстраненность матери от ухода за ребенком и игнорирование его воспитания. Это может иметь разное объяснение, начиная от безответственности, избытка примитивных интересов, удовлетворению которых ребенок мешает, недоброжелательного отношения к нему, являющемуся для нее напоминанием о ее неудачах в личной жизни, и вплоть до крайних случаев: склонности к алкоголизму или наркозависимости и других форм асоциального поведения [10-11].

К числу других проблем неполных семей могут относиться слабое здоровье одного из родителей, спровоцированное распадом семьи, недостаточное психическое здоровье детей и родителей; переутомление и чрезмерная загруженность родителя, оставшегося с ребенком; склонность ребенка к вредным привычкам; травмирующие последствия разрыва контакта ребенка с одним из родителей; склонность ребенка или подростка к внезапному уходу из дома и т.д.

Позитивные моменты и пути преодоления негативных процессов. Неполные семьи в настоящее время становятся привычными для общественности, близких и родственников, которые ежедневно сталкиваются с данным явлением. Наличие неполной семьи не означает, что она обязательно является неблагополучной в различных аспектах, включая воспитательный. Рассмотренные выше проблемы могут возникнуть в неполной семье с большей вероятностью, чем в полной, но из этого вовсе не следует, что они обязательно возникнут. Нередко психологическая атмосфера семьи достаточно благоприятна и не создает затруднений в формировании здоровой личности. Масса таких семей успешно функционируют, адаптируясь к тем или иным трудностям и обстоятельствам, мало чем отличаясь от других нуклеарных или расширенных семей. Указанные нами ранее дисгармонии в процессе социализации детей и подростков, свойственные неполным семьям, встречаются и в формально благополучных семьях с наличием обоих родителей, но в эмоционально недостаточной семье ребенок сталкивается с гораздо более серьезными психологическими проблемами.

Видимо, здесь наряду с личностными факторами, нельзя исключить положительное или отрицательное влияние окружающей среды, а также решающую роль одного из родителей в адекватном

воспитании ребенка или подростка, в стремлении окружить его необходимой заботой и теплом, чтобы он вырос более спокойным и уравновешенным.

В этих процессах необходим дифференцированный подход, позволяющий реально оценить функционирование неполных семей в зависимости от их формирования: а) объективный процесс образования таких семей в силу овдовения или сознательного рождения внебрачного ребенка; б) субъективный процесс, связанный с распадом семьи из-за конфликта одного из супругов. В первом случае, овдовевший/ая супруг/а рассчитывает только на себя, редко на помощь других – близких или родственников; во втором, есть надежда на помощь бывшего/ей супруга/ги; поэтому любую жизненную неудачу, включая проблему в социализации детей можно свалить на него/нее. Именно в последнем случае ребенок невольно может быть втянут в различные «разборки» родителей, лишиться должного внимания и винить их во всех своих бедах.

Поэтому одному из родителей необходимо привлекать в жизнь ребёнка адекватного авторитетного для ребёнка человека противоположного пола, прививать половые качества через занятия в кружках, секциях, знаковых детям определенного пола. Одновременно основному родителю следует иметь запас возможностей для расслабления, снятия стресса без участия в этом ребёнка как наказываемого объекта, оставляя необходимое время и для пассивного времяпровождения без ребёнка, воспользовавшись помощью родных, друзей или коллег. Стараться решать возникающие негативные отношения с бывшим/ей супругом/ой без присутствия ребёнка; помнить о том, что имеющий при этом место нервный стресс психологически вреден и ему; не препятствовать общению ребёнка со вторым родителем, если оно объективно не деструктивно для него.

Выводы.

1. Неполные семьи, характеризуются наличием ряда неблагоприятных факторов: слабым финансово-материальным положением, недостаточностью совместного времяпровождения с детьми и подростками, слабым контролем за ними со стороны взрослых, скудностью внесемейных форм общения, ограниченностью в планировании свободного времени и расплывчатостью его содержания. Указанные проблемы, связанные главным образом с недостаточностью материальных возможностей, сказываются не только на удовлетворенности потребностей взрослых и детей, но и на их взаимоотношениях.

2. Социально-профессиональный статус матери или отца напрямую сказывается при реализации воспитательной функции, так как низкий уровень одного из них сопровождается недостаточной педагогической грамотностью, что не способствует их авторитету в глазах детей.

3. Молодежь из неполной семьи нередко сталкивается с проблемами социального характера, включая неадекватное освоение ими половозрастной и полоролевой модели поведения, значительный уровень социального одиночества, девиантные поступки и действия. Поэтому помощь со стороны старшего поколения, близких и других родственников может восполнить необходимый воспитательный дефицит работающей матери или отца.

4. Показанные проблемы, свойственные исследуемым нами неполным семьям, имеют как этническую, конфессиональную, так и региональную специфику, связанную с местом проживания и этнокультурной принадлежностью таких семей.

Таким образом, рассмотренный нами материал показывает, что родителю, в силу определенных обстоятельств возглавившему неполную семью, следует реально понимать психологические особенности создавшейся ситуации и не допускать того, чтобы они приводили к негативным последствиям. Успешная жизнедеятельность достаточного количества благополучных неполных семей показывает, что это возможно. Неполная семья, хотя и сталкивается с рядом объективных трудностей, но, тем не менее, обладает достаточным потенциалом для выполнения ряда основных социальных функций семьи, которые могут расширяться или сужаться, выступать главными или вспомогательными.

1. Шаукенова З.К., Соловьева Г., Бутова Б. Отбасы институты – Қазақстан қоғамы тұрақтылығының факторы = Институт семьи как фактор стабильности казахстанского общества. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2014. – 224 б.

2. Жаназарова З.А. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с.

3. Национальный населения Республики Казахстан. Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 199 с.

4. Население Республики Казахстан по состоянию в браке / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. –94 с.

5. Казахстан за годы независимости. 1991-2000. Статистический сборник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – 194 с.

6. Казахстан в 2011 году. Статистический ежегодник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2012. – 496 с.

7. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 152 с.
8. Демографический ежегодник Казахстана, 2008. Статистический сборник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2009. – 637 с.
9. Женщины и мужчины Казахстана. 2006-2010. Статистический сборник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – 116 с.
10. Валетас М., Прокофьева Л. Отцы и дети после развода // Демоскоп weekly. – 2001. – № 9-10.
11. Валлерштейн Дж.В., Келли Дж. Последствия развода родителей: переживания ребенка в период поздней латентности // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 152-168.
12. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социологические исследования. – 2001. – №11. – С. 108-113.

Б.Б. Кәрібаев

XIV-XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ «ӨЗБЕК» АТАУЫНЫҢ МӘНІ ЖӨНІНДЕГІ ТҰЖЫРЫМДАРҒА ТАЛДАУ

Этногенез, этникалық тарих мәселелерін қарастырғанда ерекше көңіл аударатын сұрақтардың біріне – этнонимдерге қатысты мәселелер жатады. Этнонимдерді зерттеу барысында зерттеушілер белгілі бір дәрежеде этникалық кезеңдер барысында жалпы мәселелерге, терминге негіз болған атауларға, олардың шығу себептеріне, сондай-ақ атаудың түп-төркініне, олардың мәні мен мазмұндарына, тарихи кезеңдердегі тарихи жағдайларға байланысты атау мәнінің эволюциялық өзгерістерге ұшырауына әсер еткен факторларға жауаптар таба алады. Мұның бәрі айналып келгенде, этногенез бен этникалық тарихтың күрделі мәселелерін шешуге көмектеседі.

Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихында, оның тарихи кезеңдерінде көптеген этнонимдер болғаны белгілі. Солардың біріне – XIV ғасырдың I жартысында пайда болған «өзбек» этнонимі жатады. Бұл этнонимге қатысты өзіндік ой білдіріп, тұжырым айтқан зерттеушілер жеткілікті. Олардың ішінде тарихшылардан басқа әдебиетшілер, жазушылар, тілшілер, жалпы гуманитарлық ғылымның әртүрлі салалары өкілдерінің айтқандары жетіп артылады. Соған байланысты біз осы жұмысымызда «өзбек» этнониміне қатысты тұжырым білдірген тек кәсіби тарихшылардың ғана тұжырымдарына талдаулар жасаймыз.

Қазақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңі болып табылатын XIV ғасырдың ортасы мен XV ғасырдың ортасы аралығында Дешті Қыпшақ аумағында саяси үдерістермен қатар, этникалық сипаттағы үдерістер де қарқынды жүреді. Моңғолдар үстемдігі дәуіріндегі этникалық дамулардың заңды қорытындысына моңғолдық этноэлементтердің қыпшақтану процесінің аяқталуы, соның нәтижесінде жаңа этноқауымдастықтың қалыптасуы жатады. Ол этноқауымдастықтың «өзбек» деп аталғандығын жазба дерек мәліметтері дәлелдейді. Дешті Қыпшақ аумағында XIV-XV ғасырлардағы этникалық дамулар барысы өзбек этноқауымдастығынан «көшпелі өзбектер» атты этнобірлестікті туғызса, ал одан өз кезегінде XV ғасырдың ортасында жеке халық ретінде қазақ этносы бөлініп шығады. Қазақ этносының тарих мінберіне көтерілуі Қазақстан аумағындағы бірнеше мың жылға созылған этногенездің мәреге жеткендігін көрсетеді. Көріп отырғанымыздай, «өзбек» атауы этникалық мән ретінде қазақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңіндегі алғашқы сатыларда пайда болады. Олай болса, «өзбек» атауының мәні мен мазмұнына қатысты зерттеулер – қазақтың этникалық тарихын терең түсінуге жол ашады.

«Өзбек» сөзінің шығу төркіні мен оның мәніне қатысты пікір білдірген зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасау барысында ортақ пікірдің жоқ екендігіне көз жеткіздік. Біз олардың бәрін шартты түрде екі топқа бөлдік. Бұл жөнінде пікір айтқан бірінші топтағылар «өзбек» атауының шығуын Алтын Орда ханы Өзбектің есімімен байланыстырса, екінші топтағылар бұл пікірге қарсылық білдіріп, атаудың пайда болуын «өзі» немесе «өз» сөзі мен «бек» сөздерінің қосылуынан шыққан деп көрсетеді [1, 1-2 – б.; 2, 102 – б.; 3, 146-147 – б.; 4, 102 – б.; 5, 21 – б.; 6, 94 – б.; 7, 3-5 – б.; 9-37 – б.; 8, 11-30 – б.; 9, 202-214 – б.; 10, 105 – б.]. Біз бұл жерде өзбек атауы жөнінде пікір білдірген барлық авторлардың ойларына талдау жасамаймыз, өйткені кейбір авторлар өз пікірлерін ешбір дәлелдеусіз айтады [2, 102 – б.; 6, 94 – б.; 4, 102 – б.]. Ал Г. Вамбери, А.А. Семенов, Б.А. Ахмедов, З. Қинаятұлы секілді зерттеушілер өз тұжырымдарын дерек мәліметтері арқылы негіздесе де, бір-біріне қарама-қайшы келетін пікірлерге тоқтайды. Мысалы, Г. Вамбери өз ойын: «Түрік халықтарында мынадай бір ерекшелік бар: олар өз билеушілері ішіндегі атағы кең тараған билеушінің немесе жалпыға ортақ мекемелерді енгізгеннің есімін мәңгі сақтау үшін оның есімін қабылдап отырған. Сол есімді олар өздерінің екінші түп атасы

етіп, сол арқылы өз мемлекеттілігінің гүлденгендігін және әлемдік тарихтың арена­сына көтерілгендігін көрсетуге паш еткен»,- деп негіздеуге тырысады да, одан әрі ол өз ойына дәлел ретінде Византия империясының орнына келген түріктердің өз көсемі Осман­ның есімімен османдар деп аталғандығын дәйек етіп, дәл сол сияқты Көк Орданың шығыс бөлігіндегі, яғни Еділ мен Арал теңізінің аралығындағы түрік-моңғол тайпалары Жошы әулетіндегі тоғызыншы хан - Өзбектің есімі бойынша саяси жинақтаушы өзбек атауын қабылдады»,- дейді [1, 1-2 – б.].

Г. Вамберидің бұл пікіріне қарсы ойды XIX ғасырдағы белгілі орыс шығыстанушысы В.В. Григорьев «История Бохары» атты кітапқа берген сын-ескертпесінде айтады. Онда ол: Г. Вамберидың өзбек атауы Алтын Орда ханы Өзбектің есімімен байланысты деген пікірі мен оның сүйенген дерегіндегі мәліметтің аңыздық сипатта екендігін басып айта келе, «Өзбек хан билік құрған Алтын Ордада ешқандай өзбектер болған жоқ, өзбектер Өзбек ханның билігі жүрмеген Көк Ордада және Өзбек хан қайтыс болғаннан кейін жүз жылдан соң барып пайда болды», - деп өз тұжырымын білдіреді [11, 123 – б.]. Г. Вамбери мен В.В. Григорьевтің өзбек атауы жөніндегі бір-біріне қарама-қарсы пікірлері осы мәселеге қатысты екі топқа негіз болады. Өзбек атауы мен өзбектердің құрамы туралы терең ғылыми талдау жасап, ғылыми тұжырымдар айтқан ғалымдардың бірі белгілі шығыстанушы – А.А. Семенов болды. Ол өзінің ғылыми ортаға кең танылған белгілі мақаласында қарастырып отырған мәселе бойынша бірнеше ойлар мен тұжырымдарды ұсынады. Олар мыналар:

1) «В.В. Григорьевтың осы мәселе жөніндегі қорытындысы әлі күнге дейін өз күшін жойған жоқ;

2) өзбектер Алтын Ордадан шыққан жоқ және кейбіреулер айтып жүргендей, олардың өз атауын алтынордалық Өзбек ханнан алғандығы дәлелденген жоқ» [7, 35-36 – б.]. Б.Б. Ахмедов болса, «өзбектер», «мамлакат-и узбек» (Өзбек мемлекеті), «улус-и узбек» (Өзбек ұлысы) атауларын алғаш қолданған Хамдаллах Казвини мен оның ұлы Зайн ад-дин Казвинидің мәліметтеріне талдау жасай келе, «Бұл жерде әңгіме Өзбек хан және оның мемлекеті туралы болып отыр, бірақ ол Ақ Орданың көшпелілеріне қатысты емес», - деп қорытынды жасайды [8, 13 – б.].

Одан әрі ол «XIV ғасырдың 60 жылдарына дейін жазба деректерде өзбек сөзі ұшыраспайды», - дейді де, «Өзбек» термині XIV ғасырдың 60 жылдарында жинақтаушы сөз ретінде Дешті Қыпшақтың түрік-моңғол тұрғындары үшін пайда болған секілді», - деген тұжырымға келеді [8, 13 – б.; 15 – б.].

Қазіргі кездегі тарихшылар арасында бұл мәселеге тереңірек барып, өз ойын білдірген тарихшы – З. Қинаятұлы. Ол Низам ад-дин Шамидың, Шереф ад-дин Иезидидің мәліметтеріндегі «өзбек» сөзінің қолданысына, мәні мен мағынасына талдау жасайды да: «Сөйтіп, Өзі-бек атауы Әмір Темірдің тұсында дала көшпенділерін отырықшы батыс Қыпшақ бөлімдерінен ажырату мағынасында, орталыққа басыбайлы емес, өз елі бар, өз билігі өзіндегі көшпенділердің билеуші Бектеріне қолданылған атау. Осылайша Өзі-бек атанғандар негізінен жергілікті Түркі және XII-XIII ғасырларда Моңғол үстіртінен ауып келген соңғы түркі тайпалары болатын», - қорытындыға келеді [9, 211 – б.].

Осылайша, жоғарыда келтірілген авторлардың тұжырымдары өзбек сөзінің шығуы мен мәні жөніндегі мәселеде бір-біріне қарсы. Бірі - өзбек атауын Алтын Орда ханы Өзбек ханның есімімен байланыстырса, екінші бірі – «өзі» және «бек» сөздерінен шығарады. Біз де осыған байланысты өзіндік ой-пікірлерімізді осы жерде білдірелік.

Алдымен, өзбек сөзінің түп-төркіні мен мәніне тоқталсақ. Атаудың «өз» және «бек» деген қос сөзден құралып тұрғандығы және ол екеуінің де түрік сөзі екендігі ешкімге дау тудырмайды. Г. Вамбери өзбек сөзінің тікелей мағынасын «дербес», «өзіне-өзі қожайын» деп аударады [1, 2 – б.]. «Бұл сөз ежелгі венгерлерде дәреже немесе атақ мағынасында қолданылады. Және ол 1150 жылға жататын құжаттарда кездеседі», - деп түсініктеме береді Г. Вамбери [1, 2 – б.]. Соған қарап біз, өзбек сөзінің түп-төркіні түріктік және әлеуметтік мәні болып, ал мағынасы бойынша өз дербестігін белгілі бір дәрежеде сақтаған, әлеуметтік жіктелістің жоғарғы деңгейіндегі адамдарға қатысты қолданылған деп есептейміз. Біздің ойымызша, бұл – өзбек сөзінің ең алғашқы мәні мен мағынасы.

Өзбек сөзінің келесі мәні мен мағынасы оның ер адамға берілетін есім екендігін білдіреді. Жазба деректерден Алтын Орда ханы Өзбекке дейін де, одан кейін де Өзбек есімді кісі есімдерін кездестіреміз. Ибн ал-Асир, Ан-Нисави, Рашид ад-дин еңбектерінде 1210-1225 жылдары Әзірбайжан атабегі Өзбек ибн Мұхаммед, 1197-1198 жылғы Балх қаласының билеушісі Узбек, Мұхаммед Хорезмшахтың қолбасшыларының бірі Өзбек (Өзбектай), Жошының немересі, Мингқадардың ұлы - Өзбек атты есімдер жиі ұшырасады [12, 368 – б.; 377 – б.; 390 – б.; 13, 69 – б.; 14, 85 – б.; 15, 159 – б.; 169 – б.; 16, 76 – б.; 17, 144 – б.].

XV-XVI өмір сүрген тұлғалар арасында да Өзбек есімді кісі есімдері кездеседі [18, 41 – б.; 19, 248 – б.]. Кез келген атау белгілі бір ұғымды білдірсе, ұғымның өзі объектілердің ішкі және сыртқы

қасиеттерінен тұрады. Ұғымды қалыптастыратын қасиеттердің бірі немесе бірнешеуі өзгерсе, жойылса, онда ұғым да өзгеріске ұшырап, мәні мен мазмұнға әсер етеді, ал атау сақталынып қала беруі мүмкін. Біз осындай мән мен мазмұндағы өзгерістерді Өзбек атауынан байқаймыз. Оның алғашқы әлеуметтік мәні өзгеріп, кісі есімін білдіретін мәнге ауысса, Алтын Орда ханы Өзбектің жүргізген саясатына, оның жеке басындағы қасиеттеріне байланысты, Алтын Орданың рухани өмірінде ол жүргізген түбегейлі өзгерістерге байланысты Өзбек есімі басқа мәнге, жинақтаушы саяси-этникалық мәнге ауыса бастайды.

Өзбек ханның Алтын Ордадағы 30 жылдық билігі тұсында ірі-ірі, терең мәні бар бірнеше түбегейлі өзгерістер жүзеге асырылады. Оның біріншісіне – мемлекетті басқару жүйесінің реттеліп, бір орталықтан басқарылатын құрылымның пайда болуы жатады. Өзбек ханның саясатына қорытынды берген М.Г. Сафарғалиев ол туралы: «Өзбек хан тұсында мемлекеттік басқарудың орталықтануына байланысты жергілікті жерлердегі билік органдары да ретке келтіріледі. Алғашында Алтын Орданың қалыптасуы кезеңінде биліктің орталықсыздануы жүрді, мемлекетті Батыйдың інілері бөліп алып, әрбір ұлысты басқарған адам өздерін жартылай мемлекет басшысы ретінде дербес сезініп, өз ұлысын жеке дара басқарды. Енді бір орталықтан басқару жүйесі енгізілгеннен кейін бұрынғы ұлыстар облыстарға айналдырылып, оларды әмірлер басқарды... Алтын Орданың саяси дамуының алғашқы жүз жылын қорытындылай келе, Батый тұсындағы қарапайым ғана мемлекеттік құрылым Өзбек хан тұсында орта ғасырлық ірі мемлекетке айналды деп айтуға болады», - деп жазады [20, 340-341 – б.].

Тарихшының бұл айтқан қорытындысы Жошы Ұлысының оң және сол қанаттарына бірей қатысты. Парсы тарихшысы Муин ад-дин Натанзи Жошы Ұлысының сол қанаттағы билеушісі Ерзен хан туралы «Өзбек ханның жарлығы бойынша ол әкесінен кейін оның орнына келді, ... ол Өзбек ханға бағынуды, оған құлақ асуды қатты ұстады», - деген мәліметі осыны дәлелдейді [21, 129 – б.]. Биліктің орталықтанып, жергілікті билік органдарының ретке келтірілуі – Алтын Ордада да ортақ саяси-құқықтық кеңістікті қалыптастырады. Бұл Өзбек ханның Алтын Орданың саяси өміріндегі бірінші жүзеге асырған ірі көлемдегі шарасы болса, екіншісіне оның рухани өмірінде жасаған түбегейлі өзгерісі жатты. Басқаша айтқанда, исламның қарсыластарын жойып, оны мемлекеттің ресми дініне айналдыруы – қалың көпшілік тарапынан қолдау табады да, бүкіл Алтын Орда аумағында саяси-құқықтық кеңістік секілді ортақ рухани кеңістікті қалыптастырады. Бұл жолда Өзбек ханды қолдаушылар - әмірлер, бектер, дін басылары, қолбасылар және тағы басқалары ру-тайпасына, әлеуметтік орнына, кәсібіне қарамастан, Өзбек ханның жақтастары, қолдаушылары болды да, олардың бәрі ортақ атаумен «өзбектер» деп атала бастаған. Осылайша, өзбек атауы жаңа мәнге ие бола бастайды. Ол – жинақтаушы саяси мән болатын. Осы жинақтаушы саяси мәнде өзбек атауы ең алғаш рет 1336 жылғы оқиғаларға байланысты жазба деректе қолданылады. Парсы тарихшысы Хамдаллах Казвини (1281 жылы шамасында туылып, 1350 жылы қайтыс болған) Өзбек хан бастаған Алтын Орда әскерінің Иранға қарсы жорығын жаза отырып, бір жерде Өзбек ханның әскерлерін өзбектер (узбекиан) деп, ал мемлекетін Мамлякат-и-узбеки - Өзбек мемлекеті деп атайды [22, 93 – б.]. Ал оның ұлы Зайн ад-дин Казвини әкесінің шығармасын жалғастыру барысында Алтын Ордаға қатысты Өзбек ұлысы (улус-и Узбеки) деген терминді қолданады [21, 97 – б.].

Енді парсы авторының өзбектер (узбекиан) деген сөзіне талдау жасап, түсініктеме берелік.

Терминнің қағаз бетіне түскен жылы – 1336 жыл, Өзбек ханның Алтын Орда тағында отырғанына – 23, исламды ресми дін етіп жариялағанына – 15 жыл болған кез. Осы жылдар ішінде Өзбек ханның барлық бағыттағы жүргізіп отырған саясаты өз нәтижесін беріп, оның атақ-даңқы мен абырой-беделі ең шарықтау шегіне жетеді. Бұл жағдай Алтын Орданың көршілеріне де белгілі болады. Әсіресе, ол Алтын Орданың басты қарсыласы Иранға өте белгілі болса керек. Ирандықтар Алтын Орданың күшеюі мен нығаюын, ондағы барлық оң өзгерістердің бәрін Өзбек ханның есімімен байланыстырып, Алтын Орданы - Өзбектің елі, мемлекеті деп, ал Алтын Орда тұрғындарын жалпылама жиынтық атаумен - өзбектер деп атай бастайды. Тарихта қарапайым ғана мәні бар сөздердің белгілі бір жағдайларға байланысты жинақтаушы саяси-этникалық мәнге ие болып, көршілес елдерге сол этнониммен белгілі болғаны жөнінде мысалдар көп кездеседі. Олардың біреуін атап көрсетелік. Ирандықтардың XVI ғасырдан бастап «қызылбастар» деп атала бастағаны белгілі, жаңа атаудың «қызыл» және «бас» деген сын есім мен зат есімді білдіретін қос сөзден құралғаны бірден байқалып тұр. Осман және Ноғай атты кісі есімдерінен ноғайлар, Османдар атты этнонимдердің пайда болғанын дәлелдеп жатудың өзі бұл жерде артықтау. Адам есімін білдіретін Өзбек сөзі де дәл жоғарыдағыдай, жиынтық саяси-этникалық мәнге ие болып, Казвини дерегінде «өзбектер» деген жаңа сөзді қалыптастырып тұр. Ол алғашында Алтын Орда әскерлеріне қатысты айтылса, кейіннен оның барлық тұрғындарына да қатысы болады.

Өзбек ханның тұсында саяси-құқықтық және рухани кеңістіктің бүкіл Алтын Ордаға ортақ болуы «өзбек» атауын да оның барлық тұрғындарына ортақ етеді. Жошы Ұлысының шығыс бөлігіндегі немесе сол қанатындағы Ақ Орданың тайпалары да жиынтық саяси-этникалық мәндегі өзбек атауымен аталады. Парсы авторлары өзбек атауын енгізгеннен кейін бұрынғы қыпшақ атауы жойылып кеткен екен деген ой тұмауы керек. XIV ғасырдың ортасында, екінші жартысында және соңында араб авторлары Алтын Орда тұрғындарына қатысты қыпшақ терминін өзбек атауымен қатар қолдануды жалғастыра береді. Ибн ал-Форат (1334-1404) Тоқтамыс ханды «Солтүстік дала» елінің билеушісі, Қыпшақтар жеріндегі Берке хан тағын иеленуші» десе, Ал Макризи (1364/1365-1441/1442) «833 және одан кейінгі жылдарда (1428-1430) Сарай мен Дешті жерлерінде және Қыпшақ далаларында қатты құрғақшылық болды», әл-Асади (1377-1447) 1394 жылы Дамаскіге Қыпшақ жерінен Өзбек ханның орнында отырған Тоқтамыс ханның елшілері келгенін баяндайды [23, 364 – б.; 442 – б.; 448 – б.]. Ал ибн-Дукмак (1308-1388) болса, «786 жылы (24.02.1384-11.02.1385) Өзбек елінің билеушісі Тоқтамыс ханның елшілері келді», «796 жылы (06.11.1393-26.10.1394) Дамаскідегі сұлтанға Қыпшақ патшасы Тоқтамыс ханның елшілері келді», - деп Тоқтамысты бірде қыпшақтардың, бірде өзбектердің билеушісі ретінде көрсетеді [24, 329 – б.]. Келесі бір араб авторы Абулаббас Ахмед Шихабеддин әл-Мысри әл-Калкашанди (1417/1418 ж. қайтыс болған) Тоқтамыс ханды «Өзбектер елінің билеушісі» деп нақтылап жазады [25, 414 – б.]. Осы келтірілген дерек мәліметтері көрсетіп отырғанындай, «өзбек» атауы этникалық мән ретінде қыпшақ атауымен синоним болып тұр. Әрбір араб авторларының шығармаларында Алтын Орданы «Солтүстіктегі дала елі», «Дешті мен Сарай жері», - деп атағанымен, ол жердің тұрғындарын қыпшақтар немесе өзбектер деп атап көрсетуі - өзбек атауының жиынтық саяси-этникалық мәннен таза этникалық мәнге ауысқанын және оның осы мәнде кең тарап кеткендігін көрсетеді.

Егер де араб авторларының шығармаларында Алтын Орданың тұрғындары XV ғасырдың басына дейін, қыпшақтар, өзбектер деп қатар айтылып келсе, ирандық авторлар сол қанаттағы Ақ Орданың тұрғындарына қатысты тек өзбек атауын қолданады. Низам ад-дин Шами өзінің «Зафар-наме» еңбегінің «Тоқтамыс ханзаданың Сахибқыран әмірге (*Әмір Темірге – Б.К.*) келуі», - деп аталатын бөлімінде XIV ғасырдың 70 - жж. оқиғалар туралы айта келіп, «Ол (Темір) оған (Тоқтамысқа) Отырар мен Сауран өңірін беріп, сол жаққа жібереді. Біршама уақыттан кейін өзбек Орыс ханның ұлы Кутлун-Бұқа әскер шығарып Тоқтамыс оғланмен көп соғысты», - деп баяндайды [26, 106 – б.]. Автор осы еңбегінің «Темірдің Тоқтамыс ханға қарсы жорығы туралы әңгіме» атты тарауында этникалық мәндегі өзбектер атауы бірнеше рет кездеседі, ол деректе мынадай жағдайға байланысты қолданылады. 1389/1390 жылы Әмір Темір Тоқтамысқа қарсы жорыққа шығып, Ходжент өзенінен (Сырдария) өтеді де, әскерінің алдыңғы легі бірнеше рет қарсыластарын жеңіліске ұшыратады. Темір Сарыг өзен мен Курчуннен өтіп, Ал-кушун деген жерге аялдайды. Осы кезде оған Хорасандағы көтеріліс туралы хабар келеді. «Ойлана келе Темір Хорасанға Мираншах мырзаны әскерімен жібереді де, өзі өзбектер аймағына аттануды жоспарлайды. Нояндар мен әмірлер бас қосып, оған Алдымен, Еңке-Төреге қарсы шығып, оны жойған дұрыс, сосын өзбектер еліне аттанайық деп кеңес береді. Темір олармен келісіп, Бөрібасы арқылы Еңке-Төреге аттанып кетті», - деп жазады Низам ад-дин Шами [21, 111-112 – б.].

Шамидың бұл дерегі Ақ Орда тұрғындарының жиынтық атаумен өзбектер деп аталғандығын көрсетеді. Келесі бір тарихшы Абдараззак Самарқанди (1413-1482) өз еңбегінде Шығыс Дешті Қыпшақтың барлық тұрғындарын жалпылама атаумен өзбектер, елін - өзбектер елі, Өзбек ұлысы, ал билеушілерін - Өзбек елінің патшасы деп жиі атайды. 1409-1410 жылы Шахрухқа «Дешті Қыпшақ пен өзбек еліндегі билікті иеленуші Болат ханның, Едіге әмірдің және Иса әмірдің елшілері келді», 1410-1411 жылы «Өзбек елі мен Дешті Қыпшақтан әмір Едіге-баһадүр келді...», 1410 жылы «өзбектер аймағындағы әмір Едігеге барған тавачи Абан қайтып оралды», 1416 жылы «Шахрух Фарс өңірінен Хорасанға оралды... Өзбек ұлысынан Ходжа-Лаканың ұлдары қашып кетіп, Өзбек ұлысында бүліншіліктердің болып жатқандығын жеткізді», 1420 жылы «Өзбек Ұлысынан қашқан Барақ оғлан, Ұлықбек мырзаның сарайына келіп пана тұтты», 1421/1422 жылы «Дешті Қыпшақтан Өзбек елінің патшасы Мұхаммед ханнан Әлім шейх оғлан мен Болат келді...», 1422/1423 жылы «осы кезде Хорезмнен әмір Шахмеликтің нөкері келіп, Барақ оғланның Мұхаммед хан ордасын басып алғандығын және Өзбек ұлысының көп бөлігінің оған бағынғандығын жеткізді», 1430/1431 жылы – «өзбек әскерінің Хорезмді тонаушылыққа ұшыратқандығы» және «Хорезм әмірлерінің Өзбек ұлысы мен халқына жорық жасағандығы», 1451/1452 жылы «Өзбек ханы Әбілхайыр ханның Әбу Саид мырзамен одақтасуы туралы ойын сарай қызметкері жеткізеді» және тағы осындай сипаттағы мәліметтер Самарқанди еңбегінде жиі кездесіп отырады [27, 192 – б.; 198-199 – б.; 201 – б.]. Самарқандидың өзбектер жөніндегі мәліметтері 1467/1468 жылғы оқиғаларға дейін созылады және оның мәліметтерінен байқағанымыз,

ол – Мәуереннахрдың солтүстігінде орналасқан Шығыс Дешті Қыпшақтың барлық тұрғындарын жалпылама жиынтық атаумен - өзбек деп атауы жатады. XVI ғасырда өмір сүрген Мұхаммед Хайдар Дулати мен Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани де өзбектер, Өзбектер елі жөнінде, біздің ойымызша, басқа авторларға карағанда өте дәл және өте анықтау сипаттама береді. Дулати өз еңбегінің көптеген жерінде өзбек атауын Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындарына қатысты қолдана отырып, олардың өмір сүрген аумағын Өзбекстан деп атайды. «Тарих-и Рашидидың» I кітабындағы 39-тарауда Есенбұға ханға әмірлердің қарсылық көрсетуі туралы әңгімесінде «Шорас (Чурас) пен барин тайпаларының әмірлері Исан Тайшының баласы Амасанжы Тайшы қалмаққа кетті. Тағы басқа топ калучи (қалушы), бұлғашы (булгачи) және басқа да бірнеше тайпалар Өзбекстанға Әбілхайырдың қоластына кеткен еді», - деп жазса, осы тараудың соңында Қазақ хандығының құрылуы туралы айта келе, «940 (1533-1534) жылға дейін қазақтар Өзбекстанның көп бөлігіне өз биліктерін толық жүргізген еді», - деп баяндайды [28, 109-110 – б.]. Осы еңбектің екінші кітабындағы 68-тарауда автор Моғолстанға кеңірек географиялық сипаттама беріп: «Моғолстанда Жейһун сияқты, не соған жақын үлкен өзендер көп болған. Мысалы, Іле, Еміл, Ертіс, Шолақ және Нарын сияқты. Бұл өзендердің Жейһун мен Сейхуннан еш кемдігі жоқ. Олардың көпшілігі Көкше теңізге құяды. Көкше теңіз Моғолстан мен Өзбекстан арасын бөліп тұрған көл... ..Қыс мезгілінде Көкше теңізде мұз қататын. Өзбектер мұздың үстінен өтіп, Моғолстанға баратын... Көкше теңізге құятын өзендер көп те, одан ағатын өзен аз. Ағатын өзеннің мөлшері оған құйылатын судың бір бөлігіндей ғана. Ағатын өзен Өзбекстан аумағынан ағып өтіп, Құлзумға (*Каспий теңізі – Б.К.*) құяды. Бұл өзеннің аты Атил деп аталады. Тарихи кітаптарда [Атил, ал өзбектер арасында Идил деген атпен белгілі]», - деп суреттейді [28, 404 – б.].

Бұлардан басқа 73-тарауда Моғол ханы Жүніс ханның Сұлтан Нигар ханым атты қызының қазақ ханы Тахирға: «... Менде Өзбекстанның даласында көшіп-қонып жүретін әл-қуат жоқ», «... Қазір сенің Өзбекстандағы маңғыттардың кесірінен жұмысың алға баспай тұр», - деген сөзінде, «Ал, Тахир хан Өзбекстанда болатын», - деген дерегінде Өзбекстанның қазіргі Қазақстан аумағы екенін аңғару қиын емес [28, 413 – б.; 417 – б.].

Ал Ибн Рузбихан болса, өзбектердің қандай аймақтармен шекараласатынын: «Өзбектер иелігінің бір шеті мұхитпен шектеседі (автор бұл жерде мұхит деп Каспий теңізін айтып отыр); екінші шеті Түркістанмен (XIV-XVI ғасырларда Түркістан деп Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы өңірлер мен қалаларды осылай атаған – Б.К.); үшіншісі Дербентпен; төртіншісі Хорезммен және бесіншісі – Астрабадпен шектеседі (Астрабад – Ирандағы провинция және қала атауы). Бұл [жерлердің] бәрі түгелімен өзбектердің жазғы және қысқы жайылымдары болып есептеледі», - деп нақты көрсетіп жазады [29, 62 – б.].

Жоғарыда келтірген дерек мәліметтеріне талдау жасай келе біз, мынадай қорытындыларға келеміз.

Біріншіден, тарихнамалық талдау «өзбек» атауына байланысты әлі күнге дейін ортақ пікірдің жоқтығын көрсетеді.

Екіншіден, парсы тіліндегі авторлар «өзбек» атауын этникалық мән ретінде қолданған және өзбектерге Мауереннахрдың солтүстігіндегі Шығыс Дешті Қыпшақ тайпаларын немесе Ақ Орда тұрғындарын жатқызған.

Ал, жалпы қорытындыға келсек, «өзбек» сөзі эпонимнен этнонимге айналған атау және оны талдау - қазақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңінің алғашқы сатыларындағы Дешті Қыпшақ аумағындағы этноүдерістердің барысын түсінуге мүмкіндік береді дейміз.

1. Вамбери Г. История Бохары или Трансаксонии с древнейших времен до настоящего. По восточным обнаруженным и необнаруженным рукописным историческим источникам. Перевод А.И. Павловского. – СПб., 1873. – Т. II.

2. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника /Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой. – М., 1989. – 749 с.

3. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Вып. III-IV. – СПб., 1896. - с.

4. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. – Оренбург, 1924. Ч. I. – 291 с.

5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середине XIX в.). – М., 1958. – 248 с.

6. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М. - Л., 1950. – 479 с.

7. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // МИТУСА. Вып. I. ТИИАЭ АН Тадж. ССР. – Т. XII. – Ст.Элинабад, 1954. – С. 3-37.

8. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965.

9. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: Елорда, 2004.

10. Қазақстан тарихы. Көне замандардан бүгінгі күнге дейін. – Т.2. – Алматы, 1998.

11. Григорьев В.В. Рецензия на книгу А.Вамбери «A history of the Bokhara from the earliest Period down to the present,

- composed for the first time, after oriental known and unknown historial manuscripts, by Arminius Vambery. – London, 1873 // Журнал народного просвещения. 1873.
12. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих / Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. – Ташкент: Узбекистан, 2006.
 13. Ибн ал-Асир // СМАЗО. – Т.1. – С. 1-45.
 14. Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны. – Баку, 1973. – 450 с.
 15. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М.-Л., 1952. – Т.1. Кн. 2. – 316 с.
 16. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю.П. Верховского, примеч. И.П. Петрушевского. – М.-Л., 1960. – Т.2. – 248 с.
 17. Стэнли Лень-Пуль. Мусульманские династии. – СПб., 1889.
 18. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме // МИКХ., – Алма-Ата, 1969. – С. 9-43.
 19. Шараф-наме-йи шахи // МИКХ., – Алма-Ата, 1969. – С. 237-312.
 20. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизации... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996. – С. 277-526.
 21. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т.П. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л., 1941. – 308 с.
 22. Из «Избранной истории» Хамдаллаха Казвини и продолжений к ней. // СМАЗО. – Т.П. – С. 90-98.
 23. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С.563.
 24. Из летописи Ибндукмака // СМАЗО. Т.1. – С. 315-330.
 25. Из сочинения Аль Калькашанди // СМАЗО. – Т.1. – С. 395-416.
 26. Из «Книги побед» Низам ад-дина Шами // СМАЗО. – Т.П. – С. 104-125.
 27. Из «Места восхода двух счастливых звезд и места слияния двух морей» Абд-ар-Раззака Самарканди // СМАЗО. – Т.П. – С. 190-201.
 28. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы, 2003. – 616 б.
 29. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.

СЕКЦИЯ I

КӨРНЕКТІ ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІ ТУРАЛЫ / ВОСПОМИНАНИЯ О ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЕНЫХ И ИХ ИЗЫСКАНИЯХ

Д.Б. Ескекбаев

ҰСТАЗДАРДЫҢ ҰСТАЗЫ НЕМЕСЕ ҰСТАЗДАРЫМ ТУРАЛЫ

Менің Әбдіманап Медеуұлы Оразбаевпен таныстығым сонау ХХ ғасырдың 80-жылдарының басында студенттік кезеңнің екінші семестрінде-ақ басталған. Ол кезде біз С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университеті тарих факультетінің студенттері едік. Болашақ тарихшылар үшін құпиясы мен қызығы мол «археология негіздері» пәнімен біз Әбдіманап ағай арқылы таныстық. Ол кісі дәріс өткізетін орын сол кездегі ең үлкен 402-аудиторияға 101-ші және 102-топтағы қазақ бөлімдерінде оқитын елу шақты студент жиналатынбыз. Басқа ұстаздардан ерекшелігі ол кісі лекциясын «кафедраға байланып қалмай» (кафедра деп отырғаным лектор лекция оқитын мінбер) отырған студенттердің ара-арасымен ерсілі-қарсылы жүріп оқитын. Және журнал тексеріп шұқшыып ешкімді түгендемейтін де. Студенттерді көбінесе атымен немесе тұрғылықты мекен-жайына байланысты «Күршімнің қызы, Марқакөлдің баласы» деген сияқты атаулармен атап одан әрі әңгіме желісі сол өңірдегі қола дәуірі қоныс-тұрақтары, мәдениеттері жайлы ұзын-сонар әңгімелерге ұласып кеуші еді. Лекция барысында кейде оқыстан тұра қалып өткен сабақтардың кейбір тұстарын кенеттен аңдаусызда сұрап қалатын. Абдырап сасып қалып бұл сұрақтың жауабын тезірек еске түсіру үшін дәптерлерімізді қопарыстырып ақтара бастағанымызда «жәрайды, қазба жұмысын тоқтатып тағы да бір тындап» алуға кеңес беретін. Құлағының мүкістігін пайдаланып лекция үстінде кейде пендешілікпен екеуара сөйлесіп қалсақ бірден сезіп қойып ұрсып беретін. Шамасы адам өз бойындағы табиғи кемшілігін сезіну оның кінәмшілдік қасиетін күшейтіп, керісінше басқа бір дене мүшелерінің сезімталдық қасиеттерін арттыра түсетін сияқты. Кейде көңілді кездерінде «сендер қазір құбылмалы жастасындар, кейде рөл ойнап жүрген әртіске ұқсайсындар, себебі өз орталарында бір мінез, ал басқа орталарда басқаша мінезбен көрінесіндер» деп отыратын. Ол кісі археологияда кездесетін терминдерді жиі қайталайтындықтан кейде оңай болып көрінгенмен жауап беру кезінде жиі қателесетінбіз, себебі жауабы алғашқы сәтте қарапайым болып көрінгенімен қазба методикасы өте ұқсас болғандықтан кейбір детальдардың орны ауысып жатады. Сондықтан да пендешілікпен археологиялық қазба әдісін қылмыстық істерді зерттеуші тергеушінің тірлегімен де салыстыруға болар. Қазба кезінде қай құмыраның қалай жатқаны немесе оның ернеуі көмкерілгені, қандай тәсілдермен өрнектелгені және осының бәрі де оны дәуірлеуде негізгі роль атқаратындығына тек осы ғылым саласына бүкіл өмірін арнаған маманға ғана мәлім болар. Сондықтан да археологиялық қазба жұмыстары «бір ақ рет оқылатын кітап» деп аталуының сыры да осында болар. Себебі археология ғылымы тарих ғылымдарының негізі, тұғыры бейнелеп айтсақ фундаменті.

Сонымен бірінші курс та аяқталып емтихан тапсыратын да сәт келді. Оқуға құнығып, шөлдеп келген мен бұл сабақты да «өте жақсыға» тапсыратыныма ешқандай да күмәнім болмады.. Себебі осының алдындағы үш емтиханды да «беске» тапсырғандықтан бұл жолы да сол «дәстүрді» бұзбай ең болмаса төрттік бағаға тапсыратыныма сенімді едім. Бірақ мен «шалдың» қыңырлығын есепке алмаппын. Мектептегі әдет бойынша ағашқы лекте бестіктің бірі болып емтиханға кірдім. Тиесілі билетімді алып қарасам сұрақтар онша қиын емес, тез жауап беріп шығып кетейін десем қасымдағы курстастарым оған мүмкіндік берер емес «бірге шығайық, бізге де көмектесші» деген жалынышты үн, сұраулы жүздерді қия алмай амалсыздан отырып қалыппын. Ол кісінің құлағының мүкістігін ескерсек те «адам бойындағы кемістік екінші бір сезім мүшелерін күшейтетін» биологиялық заңдылықтарды ескермеппіз. Бір кезде менің де кезегім келіп алдымдағылардың соңын ала мен де доцент Оразбаевтың алдына келіп отырдым. Маған ызбармен қараған ұстазым менің билет сұрақтары бойынша берген жауаптарыма назар аударған да жоқ. «Ал жігітім мықты болсан сен мынаған жауап берші» деп алып сұрақтарды бірінен соң бірін қоя бастады. Сұрақтарының түрі қола ғасырына тән қоршаулардың сипаты және бір-бірінен айырмашылығы, ондағы табылған заттар, әсіресе құмыраларға көбірек тоқталды. Құмыралардың сақталынуы; жасалуы, күйдіру процестері, өрнектеріндегі ерекшеліктері, дәуірлері. Немесе қола ғасырындағы жерлеу салттары, жерлеу тәсілдері және қандай күйде жерленгендігі т.б.

Менің алдымда жауап беріп кеткен студенттерге қосымша бірер сұрақтар ғана қойылған сияқты еді маған қойылған сұрақтардың саны он, онбестен аса бастағанда мен де шатаса бастадым. Бір жағынан оқытушымызға деген өкпе, қыжыл да бар кейбір сұрақтарға ашумен жауап бере бастадым. Ашуға ерік беріп онымнан тұрып кетейін десем артымда тіреп тұрған қорғаныш тірегім де жоқ. Курстас бір досым айтқандай «кешіргеде қайда барам». Алдында ұстазымыз мені әдейі сынап отырғандай көрініп емтихан соңында кезекті бес деген баға қояр деген пендешілік ой да бар еді, байқаймын біздің «диалогымыз» басқаша сипат ала бастады. Сол кезде барып «сен бағана ана студенттердің ортасында отырып алып бәріне де «подказ» беріп отырдың, мені құлағы естімейді, байқамайды деген шығарсың. Әлде осының алдындағы сабақтардың бәрі де «бес», осы жолы құрығанда «төрт» аламын деп отырған шығарсың, ерегіскенде мен саған «үш» деген баға қоямын» деді. Алғашында мұның не әзіл, не шын екендігіне түсінбей дел сал болып отырған мен Әбдіманап Медеуович «зачетканы» қолына алып қол қоюға ыңғайлана бергенде барып ес жинадым. Тіпті болмаған соң ең болмаса «екі» қойып беріңізші» деп те сұрандым. Абайша айтсақ «жартасқа бардып қайта соғылғандай» міз бақпады, керісінше үдеп, өршеленіп кетіп «мен сендерді білем, қазір маған екі қойғызып алып кейін адамдарыңды салып «бес» қойғызып алмақшысың ғой» дегенге дейін барып ақыры қанағаттанарлық деген баға қойып тынды.

Шынын айтсам бұл маған өте ауыр соққы, өміріме сабақ болды. Менің оқуға түсуім де оңай болған жоқ. Өмірдің біраз өтелегінен өтіп үйленген соң екі баламыз бар екендігіне қарамай қалай да жоғары білім алу мақсатымен жасымыз 25-ке келгенде сол кездің тілімен айтқанда «рабфак», дайындық курсы (подкурс) арқылы үлкен қиындықтармен келген едік. Ол кезде әр тиын санаулы, әрбір жүріп тұрғанымыздың өзі үлкен есеп. Отбасылық «бюджетімізді» әрі тартып, бері тартып айдың соңына зорға жеткізіп жүрген кезіміз. Кейде мүлде жетпей бара жатса Көкбазардың қасындағы «ломбардтың көмегіне» жүгініп қолымыздағы бетке ұстар дүниемізді салып бірмезгіл «социалистік» (әлеуметтік) жәрдем алатынбыз. Осындай жағдайда семестр қорытындысы бойынша көтерме степендияға (повышенный) ілігу мен үшін тұтас бір ғұмыр, тіпті тағдырым да соған байланысты десем артық емес. Алайда ол үмітіміз осымен үзілді. Енді көтерме степендияны тағы бір семестр күту керек. Осылайша ол кісіге деген өкпем «қара қазандай» болып оқу біткенше кездеспеуге тырыстым. Кейде андаусызда бетпе-бет келіп қалсам да байқамаған сынай танытып сытылып өтіп кетуші едім. Тіпті менің жалпы бағаларымның жоғары екендігіне байланысты бесінші курста дипломдық жұмыс алдында маған кейбір пәндерді қайта тапсыру мүмкіндігі берілген кезде де менің де «қыңыр мінезім» ұстап иілмей қойдым. Маған кейіннен «өмірлік ұстаз, дос» болған Әбдеш Ташкенұлы осы кезде араға түсіп «менің ол кісімен қарым-қатынасымыз жақсы. Сен мүмкіндікті пайдаланып қалай да қайра тапсырып рейтингілік көрсеткіштеріңді түзеп ал, ертең распределение болады, болашағың әлі алда» дегеніне де көбей қойып едім. Әрі өткен жылғы күзде болған «декабрь уақиғасынан» кейін болашағымызға деген сенімсіздік пе, әлде немқұрайдылық па білмеймін, әйтеуір бір бойкүйездік бойымызды жайлап алғандығы шындық еді. Бірақ тағдыр бізді қайта ұшырастырып табыстырды. Түсінікті болу үшін рет-ретімен баяндайын.

Ол кезде мен университет жолдамасы бойынша сол кездегі Республикалық Педагогикалық музейде қызмет істеп жүргем. Алдымен кіші ғылыми қызметкер болып қабылданып, кейіннен екі жылдың ішінде аға ғылыми қызметкер, ғылыми бөлім меңгерушісі, директордың ғылыми істер жөніндегі орынбасары деген қызметтік баспалдақтардан өткен едім. Директорымыз Алтынғазы Ахманов деген бұрын Оқу министірлігінде жалпы бөлім меңгерушісі болып істеген, өмірлік іс тәжірибесі мол азамат екен. Менің ғылымға бейім екендігімді бірден байқап жиі-жиі командировкаларға жібере бастады. Соның арқасында мен Қазақстанның көп жерін аралап шықтым. Алдымен Жаркент өңірі Уәлібай мешітінен бастап Орал, Бөкей ордасына дейін барып біраз музейге қажетті педагогика саласына байланысты көптеген материалдар жинадым. Одан кейін ХХ ғасырдың 20-жылдары Қазақ даласының жартысына жуығын қамтыған Ә.Жанкелдиннің басшылығымен жүргізілген «Қызыл Керуен» экспедициясының жүрген жолымен ұйымдастырылған экспедицияға бастан аяқ қатыстым. Айта кету керек экспедиция екі айдан аса уақытқа созылып көп дерек мағлұматтар жинап қайтты және құрамы да іріктелініп алынған еді: командиріміз археолог өлкетанушы белгілі ғалым, атақты Кенесары хан бастаған көтерілісті тұңғыш зерттеушілердің бірі Елтоқ Ділімұханбетовтың баласы Олег Елтоқұлы Ділімұханбетов, комиссарымыз белгілі жазушы Сәтімжан Санбаев және мүшелері т.ғ.д. проф.Әбу Сақтағанұлы Тәкенов, ғалым-жазушы Ақселеу Сейдімбеков т.б. архив, музей қызметкерлері, кинооператорлар болды.

Осы музейде болған жылдарымда мен әртүрлі тақырыптарда оннан аса мақалалар жаздым. Әйтсе де әріптес досым Ғани (Омаров) айтқандай «ипподромда қамалған құлагерім-ай» болып бір нәрсеге көңіл толмай жүрген кезім еді. Сондай күндердің бірінде маған ұстазым Ә.Т.Төлеубаев қоңырау шалды. Бұл 1989-жылдың күзі, сағат 12-лердің шамасы түскі үзілістің алды болатын. Менің хал-ахуалымды

біліп, біраз амандық саулықтан соң Әбекең аспирантураға бір орын бөлінгенін, маған «үлкен ғылымға оралуыма тілекші» екендігін айтып ағалық пейілін, қамқор көңілін білдірді. Мен бірден келісіп, ертеңінде кафедрада кездесетін болып келістік.

Айта кететін бір мәселе дәл сол күні түстен кейін сағат үштер шамасында Әбу Сақтағанұлы да менімен байланысып, ол кісі де кафедраға бір орын бөлінгенін, соған келіп конкурсқа қатысуымды сұрады. Әбекең ол кезде деректану және тарихнама кафедрасында доценттік қызметте болатын. Алдыңғы екі-үш жыл қатарынан берілмей келген аспирантуралық орындар осы жылы кафедра басына берілген сияқты. Мен шын ризашылығымды білдіріп бұған дейін Әбдеш Тәшкенұлы ұсыныс жасағанын және алған мамандығым бойынша сонда баратынымды айттып едім Әбекең тіпті қуанып кетті; бар айтқаны «айналайын, біздер ұстаз болған соң әр шәкірттеріміздің басқан қадамын қадағалап, жетістіктеріне қуанып жүреміз. Сені студент кезіңнен білемін. Орнын таппай сырттап қала ма деп жүр едім. Әбдеш ұмытпаған екен, ризамын. Өз ұстазына, кафедраңа барғанын өте дұрыс, әйтеуір арамызда, ортамызда боласың ғой деп » ақ-адал көңілін жасырмады.

Жалпы Әбу Сақтағанұлы нағыз ұстазға лайық қасиеттерді бойына сіңірген, әр құбылысқа көңіл аударып, назар салып жүретін, жан-жағына бей-жай қарай алмайтын, үнемі ізденіп жүретін және жиған тергенін айналасымен бөлісіп пікір алмасып жүретін жүрегі кең, жаны жомарт азамат еді. Ол кісіде «сабағымды өткіздім, осымен болды» дейтін ұғым болмайтын және ондайлардың санатына жатпайтын. Біз аспирант болып арамызда «әріптестік» қатынастар орнай бастап кітапханалардан шықпай «тірнектеп жинап» жүргенде Әбекең мұрағаттардан тапқан біздің тақырыбымызбен байланысты құжаттарды ксерокске түсіріп әкеп беріп немесе қайдан табуға болатынын айтып жол нұсқап жатушы еді.

Сонымен аспирантураға құжаттар тапсырудың қарбалас, күйбен тіршілігі басталып та кетті. Соның бірі кандидаттық диссертация бойынша 20-30 бет шамасында реферат тапсыру. Реферат дайын болған соң оған енді ғылыми дәрежесі бар оқытушылардың бірі рецензия жазуға тиіс еді. Ғылыми жетекшілікті қолына алған Ә.Т. Төлеубаев пікір жазуға маман ретінде доцент Ә.М. Оразбаевқа тоқталғанын және маған рефератты сол кісіге апарып көрсетуімді тапсырды. Бұл кез түс ауған шақ болатын. Қолымда реферат Манап Медеуовичті іздеп келсем ол кісі 420-аудиторияда лекциясын бастап кетіпті, ол кезде бір пар арасында 10 минуттық үзілісі бар екі 45 минуттан тұратын. Мен үзіліске дейін күтіп тұрдым да үзіліс уақытында ішке имене кіріп қолымдағы мақаламды көрсеттім. Алғашқы ойым ол кісі рефератты алып қалып кейін оқып танысқан соң асықпай жазып әкелер деген ойда болғанмын. Олай болмай шықты, мақаламды қолына алып парақтап қарап шықты да маған қолыма екі-ақ парақ ақ қағаз ұстатып «анау студенттердің артындағы партаға отыр да мына сабақтың аяғына дейін менің атымнан пікір жаз, тек соңынан маған қол қоюға екі жол қалдыр» деді де лекциясын одан әрі жалғастырып кетті. Алғашқы кезде абдырап, сасып қалған мен енді шегінуге жол жоқ екенін түсінген соң ең соңғы бос тұрған партаға жайғасып не жазарымды ойлана бастадым. Ойланумен 10-15 минут уақыт сырғып зырғып өтті де кетті. Маған ең қиыны біріншіден этнографиялық мақалаға археологтың көзімен қарап баға беру болса, екіншіден ол кісінің жазу стилін білмеуім қосымша қиындық тудырды. Үшінші сын маған берілген бар жоғы екі парақ қағазды бүлдіруіме, қайта түзетуіме, бір сөйлемді екі қайтара жазуыма да мүмкіндік жоқ. Ондай жағыдай орын алса одан арғы тағдырымыз бір әмбеге ғана аян. Шамалы ойланған соң доцент Оразбаевтың «пікірін» қағаз бетіне түсіре бастадым. Алғашқыда ойым шашыраңқы болып кібіртіктеп басталғанымен бірте-бірте ойым жинақталып, бойыма бір шабыт біткендей болып жазылып екі бет қағазым толып шыға келді. Мен де біттім, лекция да аяқталды. Рецензияны шолып қарап шыққан Манап Медеуовичтің бар айтқаны «тілің жатық екен, бірақ әдеби тілге бейім екенсің» деп алып, мен қол қоятын жер де қалдырмапсың деген ескертуін де ұмытпады. Дегенмен де ол кісі маған жылы ұшырап, қамқор көңілмен қарағандай, арамыздағы тоң жібігендей болып көрінді.

Кейіннен аспирантура аяқталып мен кафедрада оқытушылық қызметте қалған соң арамыз мүлде жақындап шәкірт-ұстаз, әріптес ретінде қарым- қатынастарымыз басталды. Жалпы сол кезеңнің адамдарында қалыптасқан кісікиіктік, өзін басқалардан алыстау, салқындау ұстау, айналасында жүрген адамдарға өте жақындап ақтарылып, ағынан жарылып сыр айтпау сияқты мінездер Әбекеңнің бойынан да табылып жатар еді. Әрине бұл ұстазымыздың бойындағы кемшілік емес, сол кезеңнің жүйесі қалыптастырған өмірлік ұстаным болғандығы қазірде ешкімге құпия емес. Бірде мен Әбекеңмен әңгіме барысында Ә.Жанкелдиннің басшылығымен ұйымдастырылған «Қызыл Керуен» экспедициясының ізімен 1998 жылы қайталанған экспедиция құрамында болып Жидебайдағы Абай мұражайымен танысқанымды және ол кісі арғы атасы Оразбай би туралы ел аузындағы әңгімелерді айтқанымда

біраз үндемей, мұнайып отырып қалды. Маған көзіне жас алғандай болып көрінді. Біршама отырған соң бір күрсініп алып: білесің бе сыртқа шығармай, ешкімге ақтарыла айта алмай жүрген сырым еді, саған айтайын. Сол мұражайда тұрған түрлі құнды экспонаттар: сандықтар, төсек ағаш, тоғызқұмалақ, домбыра, жер үстелдер т.б. негізінен бәрі де менің атамдікі. Қызыл өкімет Абай ұрпағына ерекше шүйлігіп оларға қатысты дүние мүліктің бәрін өртеп, құртып жіберіп кейіннен заманның беті бері бұрылып Абай мұражайы жинақтала бастаған кезде оған қояр ештеңе де қалмаған екен. Ал менің атам ұстаған бұйымдар біршама сақталғандықтан замандасы ретінде уақытша алынып ақыры сонда түпкілікті қалып қойып еді деген еді. Бұл сөздің анық қанығын зерттеушілер нақтылай жатар, ал менің ойыма келгені сезімге берік, қатаң мінезді болып көрінген ұстазымыздың да бойында өзегін өртеген өкініштердің булығып, бұғып жатқандығы болды. Осы орайда:

Мен де адаммын жаралған сүйек еттен,

Менде жан бар, сезім бар жан тебіrentкен.

Жүрегім менің қиыршық тас емес қой,

Қайғыларым да бар мені еңіреткен, - деген ақын өлеңі маған Әбекеңе арналғандай болып көрінгені де рас.

Әбекеңнің атам деп отырғаны біржағынан мәлім де беймәлім Оразбай би. Қазақ тарихына М.Әуезовтың «Абай жолы» романы арқылы жағымсыз образ, озбыр, қатыгез адам ретінде танымал болғандығы белгілі. Әрине бұл заман талабы. Әйтпесе, Оразбай би түгілі алаштың арысы Құнанбайдың өзін Абайды жарыққа шығару үшін «құрбандыққа» салып жіберген Мұханда не кінә бар. Оразбай аса ірі бай болмаса да Оразбайдың теңбілдері деген атқа ие болған «үш мың» қара көк бір түсті жылқы біткен Шыңғыстау өңіріне белгілі байлардың бірі. Жалпы қазақта «бір көлден қырық мың жылқы суғарған» талай – талай байлар болса да бір түсті жылқы ұстау бұл серіліктің, паңдықтың бір белгісі ретінде танылған және ондайлар көп те емес. *Жалпы әңгімемізге тұздық болар мына бір деректі хикаятқа тоқтала кетсек те артық болмас: Шыңғыстау баурайындағы Шаған өзені Тобықты мен Аргынның жер бөлігі. Шағаннан шошақ бейітке дейін Мотыш аталығы жайлайды. Шошақ бейіттен Сарыжалға, бір шеті Шұнай тауына дейін Жүзбенбет жері. Шұнай тауының күнбатысында Қараша деген бай үш мың жылқы ұстаған, арғы бетінде Есболат руынан Аққұлдың Оразбайына үш мың жылқы біткен. Оразбай 1923 жылы өлген, басына Кенже баласы Медеу қызыл гранит тас қойған. Қазаннан, ағайынды Каримовтер баспасынан көне һаріптен арабша тас жаздырып әкелген. Оразбай ұры қары болмаған, қажыға барған. Оразбай қасына келіп ойнап отырған кенже баласына қарап «сен мектеп сал, әйтпесе атың да қалмайды. Белес кетер, бел қалар, бегілер кетер, ел қалар» деп өсиет еткен екен. (А. Кемелбаева. Археолог. Қазақ әдебиеті, (2.10.2015).*

Сөз реті келгенде сол экспедиция кезінде естіген бір әңгімені айта кетейін. Бір көңіл бөлетін мәселе қазір Абай, Шәкәрім, Мұқтар елі деп аталынып жүрген Шыңғыстау (бұрынғы көне атауы Наймантау) өңірі адамдары ойға жүйрік, әдеби тілге бай екендігін сөз мәйегін түсінетіндер бірден байқаған болар. Сол сапарымызда Абай мұражайын аралап болған соң бүкіл экспедиция мүшелері Абай қабірінің басына арнайы барып құран бағыштап, сол жерде тұрып бізге жол басшы болып ілесіп шыққан мұражай директоры біраз естелік әңгімелер айтты. Ол кісінің сөзге шебер екендігі сондай біз елітіп тыңдап айтылып жатқан әңгіме уақиғасы ішіне кіріп кеткендей, сондағы кейіпкерлермен бірге араласып жүргендей күй кештік. Бұл кеш батып бара жатқан, күн ұясына қонар алдындағы ілініп тұрған мезгіл болатын. Әңгіменің әсері ме, әлде айтылынып жатқан әңгімедегі уақыт сәйкестігі ме бірде әңгімешіміз бір қолын шалт сермеп қалып «Абай мына төбенің баурайында малдас құра батып бара жатқан күн шапағын бақылай отырып айналасындағылармен қызу әңгіме дүкен құрып отырғанда, анау төбеде басына құндыз бөрік киген, астына теңбіл көктің бірін мінген Оразбай би қалың жылқыларын түнгі өріске айдап бара жатқан жылқышы жігіттерінің артынан қарап тұрар еді» дегенде әңгіменің әсеріне әбден беріліп кеткен бәріміз бірдей шынымен-ақ Оразбай келіп қарап тұрғандай жалт қараппыз. Міне, шешендік құдірет осындай-ақ болар.

Сол Оразбай би Абай қайтыс болғанда қатты қайғырып, Абай ауылымен қайғыны бірге бөлісті. Абайдың қырқында ондаған киіз үй тігіп, соншалықты жылқы сойып саба-саба қымыз әкеп қызмет қылды. Азаға жиналған ел Оразбайдың кісілік қасиетіне ырза болып тарасты. Осы жағдай дәл бір жыл өткен соң Абайдың асында тағы да қайталанды. Ас соңында Абайдың жанашыр туысқандары, ауыл ақсақалдары ас қорытындысын түйіндей отырып оңаша қалғанда Оразбайға ризалығын білдіре отырып «әй, Оразбай! Құдайшылығыңды айтшы біз сені түсінбей отырмыз. Абай өлді, енді сенің жерің кеңіген жоқ па. Өмір бойы Абаймен ұстасып, тістесіп өтіп ең, екеуің тізерлесе қатар бір дастарқан басында отырмай келіп едіңдер. Ендігі қылығың мынау, осының қисынын таба алмай отырмыз» деген

екен. Сол кезде тұңжырап отырған Оразбай би бір терең күрсініп алып «әй пенделерім-ай, сендер не білесіңдер, не түсінесіңдер. Шындығында Абай емес өлген мына мен. Түсіне білсеңдер мен жалғыз қалдым, Сөз түсінетін, сөз қадірің білетін кім бар. Абаймен ұстасып, теңдесемін деп жүргенде Оразбай атым шықты. Ел осы қылығыммен мені танып Абайдың қатарласы, тұстас теңі деп маған құрметпен қараушы еді. Енді менімен иық түйістіре алатын кім қалды, менімен сөз сайыстыра алатын кім бар? Мен өлгенімді, жалғыз қалғанымды енді білдім. Абай мені итке талатқандай тастап кетті» деп қатты қайғырып, қынжылышты деп сөзін аяқтады әңгімешіміз.

Әр заман өз дәуіріне лайық тұлғалар туғызады. Қазақ тарихында да талай- талай батырлар, билер дәуірі өткен еді. Сол дәуірдің соңғы тұлғалары да Абай- Оразбай дәуірімен аяқталған сияқты. Оразбай би сәуегейлікпен болжағандай тектілердің соңғы тұяғы арада бір ғасыр өтпей ақ үзілді. Немересі Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев (замандастары Манап Медеуович деп атап кеткен) қазақтың тұңғыш кәсіби деңгейдегі археолог ғалымы, «бай манаптар тұқымы» заман ырқынан шыға алмай «ұлы халықтан» қыз алып, одан туған жалғыз ұлының атын Ә. Марғұланның құрметіне Әлкей деп қойып, өзі қыз алып, күйеу бала атанған жермен құда болды. Бірақ өкінішке қарай одан ұрпақ қалған жоқ. Бір кем дүние.

Ендігі кезек жолы өзімнің тікелей «жеке ұстазым», тек өнер мен ғылымдағы ғана емес жалпы өмірдегі ұстанымдарымыз да тоқайласып жататын ұстазым Әбдеш Тәшкенұлы Төлеубаев туралы болмақ. Әбекеңмен мені ең алғаш рет таныстырған да, табыстырған да екеуіміздің де өнерге деген құрметіміз, жақындығымыз болды. Ол кез қазақтың біртуар азаматы, академик Ә. Жолдасбеков басқарып тұрған уақыты, ҚазГУ-дің күнде бір түлеп жаңалықтың жаршысы, бастаушысы болып жатқан кезі болатын. Жылда көктемде «студенттер көктемі» (студентческие весны) ән, өнер байқауы болып бүкіл «ҚазГУград» ән салып жатқандай ерекше бір күйге енетін. Ол уақытта оған үлкен мән беріліп, қатаң талап қойылып, әр факультетте жауапты адамдар тағайындалып оның өнерге қаншалықты жақындығы, оны түсіне білетіндігі сын тезіне салынып, сүзгіден өтіп барып алынатын. Осы кезде мен дайындық курсына тыңдаушы ретінде қабылданып тарих факультетінің жатақханасына орналасқан кезіміз. Әлі студент боламыз ба болмаймыз ба белгісіз. Ол кезде деканат пен студенттер жатақханасы арасындағы байланыстар өте тығыз, күнде кешкілік студенттер жатқанға дейін оқытушылар кезекшілікте болып бәрін бақылап байқап жүретін. Студент болған соң көңілді думанды кештер де үзілмейтін. Сондай кештердің бірінде көзге түсіп қалған мені бір күні деканат арқылы студенттер байқауына қатысуға келсін деген шақырту алып Әбдеш Тәшкенұлымен осылайша таныстым. Әбекең ол кезде осы конкурсты өткізуге факультет атынан жауапты, ал белгілі дәстүрлі әнші, Қазақстанға еңбегі сіңген әртіс Әскербек Еңкебаев (ол кезде сырттай бөлімнің алтыншы курс студенті) көркемдік жетекшісі екен.

Әбекеңмен осыдан кейінгі кездесулеріміз шәкірт пен ұстаз арасындағы рухани жақындық, аға мен іні арасындағы қамқор көңіл, кейінен достық байланыстарға ұласып кетті. Ара қатынасымызда ең алғаш бір-бірімізді түсінушілік, тығыздық орнаған уақыт ол бірінші курс студенттерінің екінші семестрден кейінгі археологиялық практика кезеңі еді. Практикамыздың өтетін орны Жамбыл облысының Шу алабында тарих факультетінің археологиялық базасы орналасқан ортағасырлық Баласағұн қаласы, мақсатымыз оқу бағдарламасы бойынша көне қала орнымен, археологиялық зерттеу әдістерімен танысу және айналадағы елді мекендердің этнографиялық ерекшеліктерін зерттеу болатын. Менің білуімше жалпы факультет тарихында 120-дан аса студент теориялық білімін практикамен ұштастырған, құрамында археологиялық, этнографиялық экспедициялармен қоса Медицина университетінің студенттері де қатысқан ең ауқымды, комплексті практика осы болды ғой деймін. Бұдан кейінгі жылдары өзім куә болған, талай рет бел ортасында жүріп ат салысқан бір де бір практика дәл осындай ауқымда өткізілген жоқ. Деканат тарапынан осы практиканы өткізу міндеті жүктелген Әбдеш Тәшкенұлы ол кезде Ленинградтағы Ғылым академиясынан этнография саласы бойынша кандидаттық диссертациясын қорғап келген, отызға жетпей ақ орда бұзған университеттегі ең жас доценттердің бірі еді. Практиканы басқарушы, әрі жетекшісі ретінде Әбекең мені шаруашылық жағын басқарушы етіп тағайындады. Астымда судай жаңа әлі «овкаткадан» шықпаған КАВЗ автобус, күнделікті маршрутым Шу қаласы немесе Георгиевка поселкесі (қазіргі Қордай кенті), себебі ара қашықтық екі жаққа да бірдей алпыс шақырым, міндетім студенттерді тамақпен қамтамасыз ету. Артық айтқандығым емес екеуіміз де мақсат үддесінен шығып практиканы аброймен атқардық қой деп ойлаймын.

Әңгіменің барысы ұстаздар туралы болған соң енді ретімен баяндайын. Кімге де болса белгілі білім, ғылым жолын тандаған адам алдымен ұстаз таңдайды. Шындығында шәкірт ұстаз таңдамайды іздейді. Шәкіртті ұстаз таңдайды. Халқымыз «шәкіртсіз ұстаз тұл» деп рухани дүниеміздің сабақтастығын, жалғасты, ғұмырлы болуын айтса керек. Актердің бағын ашатын режиссер болса, спортшының да

бабын келтіріп, бағын ашатын бапкері екендігі ақиқат. Әрине, тиісті сабағын беріп өз жөнімен кететін немесе кездейсоқ кездесіп қалып «танымай» жататын оқытушылар да бар, бірақ олардың ішінде де бірегейі болмаса бәрі бірдей ұстаз емес. Екінші курстың аяғына қарай студенттерді белгілі бір кәсіптік деңгейде терең білім беру мақсатында кафедраларға бөлу басталатын. Кімнің қай кафедраға бөлінетіні студенттер арасында жария немесе жартылай құпия түрде қызу талқыға түсіп ауыздан ауызға тарайтын «интернет желісі» шарықтау шегіне жетуші еді. Көп жағдайда үздік оқуымен көзге түсіп жүрген студенттер кафедраны емес ұстаз тандап білікті ұстаздың арқасында кафедраның абырой, беделі көрініп жататын.

Біз оқыған сексенінші жылдарда Коммунистік қоғам идеясы әлі күйрей қоймаса да тұғырдан таймаған уақыт. Бір өкініштісі біздің студенттік шағымыз осы кезеңге сәйкес келді. Бес жылдық оқуымыздың төрт жылы тұтасымен КПСС тарихы, марксизм ленинизм классиктері шығармаларын насихаттаумен, жаттаумен, конспектілеумен өтетін. Тіпті осы «пайғамбарлардың» еңбектерінен тұтастай жиырма бес конспект жаздыртып оның әр қайсысына жеке-жеке тоқталып зачет тапсырған да кездеріміз болды. Қалған уақыт Ресей империясының «жасампаздық тарихын» оқуға, орыс армиясының «Отан қорғау» жорықтарын, жаугершілік ерліктерін оқуға кетуші еді. Олардың отаршылдық, басқыншылық жорықтарының бәрі де патриоттық рухта сипатталатын. Қ.Мырзалиев айтпақшы «қазақ тарихы ол да бір қалың тарих, бірақ оқулығы жұп-жұқа» демекші біз қазақ тарихын тұшынып, тереңдеп оқи алмадық. Тек ондай мүмкіндіктер «Қазақстан тарихы» кафедрасына бөлінген студенттерде ғана болды. Сол бір заманды осы күні кейде өкінішпен еске аламыз. Еш кеткен уақыт. Шіркін-ай, кейбір оқытушыларымыздың осындай «патриоттық жанкештілігі» қазақ тарихын тереңдей оқытуға жұмсалғанда мың да бір сауап болар еді.

Осындай олқылықтардың орнын біз бөлінген археология және этнография кафедрасы (ол кезде солай аталынатын) толтыратын. Себебі қалай десек те археологиялық және этнографиялық пәндер «саясаттан тыс» сабақ саналып және кейінгі дәуірді зерттеуші ғылымдардың негізін, фундаментін құрайтындықтан да қызықты болатын. Сондықтан да белгілі-жазушы ғалым Акселеу Сейдімбековтың «Этнология - әрі тарих, әрі география, әрі этнопсихология материалдарынан нәр алған айрықша ғылым» деп сипаттауы Аханның бұл ғылым саласына деген құрметі, әрі этнология ғылымының жан-жақты, мол мүмкіндігін бағалау деп түсінуіміз керек. Оның үстіне басқа кафедра студенттеріне қарағанда біздің бір артықшылығымыз кафедрадағы оқытушы ғалымдар күшімен жазғы каникул кезінде ұйымдастырылып жататын түрлі бағыттағы археологиялық (ерте темір, қола дәуірлері, орта ғасырлық кезеңдер т.б.) және этнографиялық экспедицияларға қатысып үлкен практикалық білім алып, тәжірибе жинақтап, ел көріп, жер танып қайтушы едік. Қыс бойы жинақтаған теориялық білімді одан әрі нығайтып, жетілдіруде далалық экспедициялар рөлі өте зор. Әсіресе сол жылдары студенттер арасында ерекше бір серпін тудырған экспедициялардың бірі ол кафедра доценті Ө.Т.Төлеубаевтың табандылығы арқасында Ресейдегі қазақ диаспораларын зерттеу мақсатында ұйымдастырылған экспедиция болды. Құрамы 25 студенттен құралған бұл экспедиция 1984-1985 жылдары Ресейдің қазақ ауылдары шоғырланған Орынбор, Астрахан облыстарының бірнеше ауылдарында болып бір ай бойы жергілікті қазақтардың этникалық тарихы мен этнографиялық ерекшеліктеріне байланысты материалдар жинап қайтты. Бұл экспедицияның тарихи маңыздылығы да сонда біріншіден тұңғыш рет сырттағы қандастарымызды зерттеу саласын бастап беріп Қазақстанда диаспорология ғылымының туындауына себеп болса, екіншіден репатрианттардың этникалық ортасына оралуына ой салып, түрткі болуы еді, және сондарынан іздеп табар жоқтаушыларының да бар екендігін сезіне білу, әсіресе сол жердің автохтонды халқы бола тұра еңсесі езіліп рухын жоғалта бастаған жергілікті халықтың жадында бұл экспедиция мәңгі сақталары ақиқат.

«Ұлы істерді үндемей жүріп тындырар» демекші Әбекен көптеген бастамалардың ұйтқысы, ұйымдастырушысы бола білді. Солардың бірі біз жоғарыда сөз еткен Ресейдің Орынбор және Астрахан облыстарына ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция. Және де бұл экспедицияға қажетті қаражат көзін өзі ізденіп тауып өзі қызмет етіп жүрген оқу орнынан бір тиын да алған жоқ. Экспедицияны толықтай қамтамасыз еткен сол кездегі Қазақ ССР Мемлекеттік Орталық ескерткіштер қорғау қоғамы, директоры белгілі жазушы Әнуар Әлімжанов. Кезінде Одақтан тыс Джавахарлал Неру атындағы сыйлыққа ие болған әлемге танымал жазушының көзін жеткізіп, иландыра білу де адамның қажыр-қайратына, жан-жақты білімдарлығына, парасат-білігіне, ұйымдастырушылық қабіетіне байланысты екендігі айтпаса да түсінікті болар.

Әр түрлі курс, бөлімдерден құралған студенттер тобы бір ай бойы Орынбордың Ясный, Адамау және Домбар аудандарын, Астрахан облысының Володар, Красный Яр, Қарабала аудандарын аралап

құнды тарихи-этнографиялық дерек, мағлұматтар жинап қайтты. Бұл бір жағынан рухани ортамыздан ажырап қалған қандастарымыздың рухын көтерсе, студенттер үшін тәжірибе жинақтау сабағы, ал мен үшін өміріме бетбұрыс жасаған диссертациялық ғылыми тақырып болды. Бұл сапарлар Әбекеңнің тек ғалым ғана емес, азаматтық позициясын анықтап, қалыптастыруға да жол бастап берген сияқты. Кезінде «Алаш» автономиясы алғаш шаңырақ көтеріп, ту тіккен астанамыз Орынборға алғаш табан тіреген сәттен бастап бізді құшақ жая қарсы алған ешкімді көрмедік. Керісінше «Біртұтас Кеңес халықтарының ұйтқысын бұзбау, мазасын алмау» деген желеумен облыстық партия комитеті деңгейіне дейін жүргізілген «тезге салу», «Компартия шешімдеріне қарсы келмеу» сияқты түсіндіру, сынақ алу сабақтарынан Әбекеңнің де «емтихан» тапсыруына куә болған кездеріміз болған.

Мұнан кейін де біз бірнеше экспедицияларда бірге болып қоян-қолтық араласып кеттік. Әбекеңнің бір ерекшелігі экспедицияларды ғылыми деңгейде, жоғары дәрежеде ұйымдастырып қана қоймай Ә.Х.Марғұлан, Ә.М.Оразбаев т.б. ұстаздарынан алған тәлім-тәрбиесін, далалық экспедициялардан үйренген тәжірибелерін жалпы танымдық әңгіме ретінде үнемі ортаға салып студенттермен бөлісіп отыратын. Ең батысы ұстаздарына деген адалдықты, оларды үнемі үлгі тұтып құрметпен қарауды біз Әбекеңнен үйрендік.

Әбекеңнің тоқталып айтуға тұрарлық тағы бір қасиеті кафедра басқарудағы қарым-қабілеті. Өз ұстаздарының бірі У.Х.Шәлекеновтан кафедра меңгерушілігін қабылдап алған Әбекең ғылыми жұмыстар ауқымын кеңейтіп кафедра археология, этнология, мұражайтану, өлкетану және т.б. мамандану салалары бойынша республика деңгейіндегі бірден-бір ғылыми ордаға айналды. Әсіресе, музей ісі, ескерткіштерді қорғау мамандықтары сияқты кенже дамыған оқу, білім салаларын жолға қою, қалыптастыру, ғылыми деңгейін көтеру қаншама уақытты қажет етеді. Осы салалар бойынша дайындалған ғылыми ізденіс жұмыстары негізінен осы кафедра ғалымдарының қатысуынсыз талқылаудан өтпейтін. Сол кездегі республикаға ғана емес тіпті Одаққа танымал археология, этнология, антрополог және т.б. ғылым салалары бойынша Әлемдік деңгейдегі тарих ғылымдарының докторлары Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, К. Акишев, К. Байпақов, О. Ысмағұлов, З. Самашев т.б. сияқты тұлғалы, аға буын ғалымдардың біздің факультетте «төбе көрсетуі» басқалар алдында айдынымызды асқақтатып, абыройымызды аспандатып жатушы еді. Шамасы бұл да болса сонау 40-жылдары Қазақстанда «тарих, археология және этнография» институт құрған Марғұланнан бастап, 70-жылдары Қазақ мемлекеттік университетінде тұңғыш рет «археология және этнология» кафедраның алғашқы іргетасын қалаған Оразбаевқа дейінгі игі бастамалардың жалғастығы, сабақтастығы деп түсінеміз. Сол кездегі Одаққа белгілі ғалым-профессорлар М.П.Грязнов, С.С.Черников, Ю.А.Заднепровский, Т.Н.Сенигова тәрізді мамандардың қазақтың білім ордасына арнайы келіп студенттерге арнаулы курстар оқуы Қазақстандағы археология мамандығы бойынша бірден-бір кәсіби археолог Ә.М.Оразбаевтың кәсіби деңгейін бағалап, беделін сыйлағандықтан да болар.

Жалпы алғанда біз алғашқы қадам жасап ұстаз болған 90-жылдар кафедраның жаңа бір деңгейге көтеріліп, жаңа бір қырынан таңылып жатқан кезі болса керек. Тәуелсіздігіміз таңылып, егемендігіміз еленіп жатқан кезеңмен тұспа-тұс келген Наурыз мейрамы, факультет ішінде ұйымдастырылған кафедра аралық айтыстар, түрлі өнер жарыстарының ұйытқысы да, ұйымдастырушысы да, ән-күйдің базары да біздің кафедра болушы еді. Осы бір жылымық кезеңнің жылуын іздегендер де осы жерден табылатын. Тіпті астыңғы этаждағы «еншілес» журфакпен пен филфак та мұндайда истфакпен бір «туған» туыс екендігін «дәлелдеп» бағатын. Осындай дүбірлі «додадан» шығып «сергелдең болған серілер» де осы кафедраның «дочкасы», камералкасы мен лабороториясына келіп «жан шақырып» ақын жанды Ғанидың Омар Хаямнан басталатын рубаяттарынан «сусындап» мауықтарын басушы еді-ау! Әбекеңше айтсақ «қайран өмір, қайран уақыт...!», сол заманның өзі де бір бақыт.

Ақыры Әбекең туралы ой қозғағаннан кейін ол кісінің менің тағдырыма тікелей қатысты бір екі әрекетіне тоқталсақ та артық болмас.

Алдымен еске алатын жәйт ол естілердің есінде ұмытылмастай болып қалған белгілі «желтоқсан уақиғасы». Бұл өзі «көтеріліс» пе, әлде «уақиға» ма әлі де шешімін таппаған басы ашық мәселе. Бәріне де уақыт төреші. Оның да уақыты келер. Қазақ айтқандай «сабыр түбі сары алтын».

Ол кезде біз 5-курс студенттері мемлекеттік емтиханға дайындық, дипломдық жұмыстар сияқты қарбалас тірліктермен қоса кей сабақтардан шолу (обзорный) сияқты қайталау, пысықтау сабақтарын да тыңдайтынбыз. Сабағымыз күндізгі сағат бірден аса басталатын. Дәл сол күнгі сабақты «СССР тарихы» кафедрасының ассистенті Кебек (фамилиясы есімде жоқ) деген жас жігіт өткізіп жатқан. Байқаймын аудиториядағы студенттер толық емес және бәрі де бір нәрсеге алаңдаулы сияқты, көпшілігінің сабаққа ынтасы жоқ, көңіл қойып тыңдап отырғандары да байқалмайды. Шамасы жарты

сағат өткеннен кейін болар есік шалқасынан ашылып аудиторияға курстасымыз, бүкіл факультетке белгілі өжет қыз әрі коммунист Зада Дүкенбаева (қазір Л.Гумилев атындағы университет профессоры, т.ғ.д.) кіріп келіп «жігіттер, қыздар неғып отырсындар, кеше Д. Қонаевты қызметінен алып орнына бір орысты қоймақшы екен. Жұрттың бәрі алаңда, жүріндер біз де барайық» дегенде жаңағы елегізіп отырған студенттер дүр көтерілді. Тек оқытушымыздың өтінішімен және өздерінің де батылдары жете қоймаған бес-алты студент қана отырып қалды.

Сонымен біздер Тимирязев көшесінің бойымен алаңға бет түзедік. Алдында тек біз ғана десек басқа факультеттерден де қосылған студенттер қарасы мол. Көшедегі бүкіл транспорттар тоқтаған. Алаңға жақындаған сайын қолдарына транспаранттар ұстаған демонстранттар саны тіптен көбейе бастады. Сонымен көше жағалай қозғалған қалың толқын қазіргі Желтоқсан даңғылы бойымен (ол кезде пр.Мира деп аталынатын) алаңға жақындасақ алаң төрт жағынан толықтай қоршауға алынған. Үш-төрт қатардан сапқа қойылған солдаттар тізбесі (бұлар Қазақстандық әскери міндетін өтеушілер болатын, арнайы дайындықтан өткен жасақтар жеткізілген соң нағыз сойқан түнге қарай басталды ғой) алаң ортасына қарай ешкімді де өткізбеге тырысуда. Бірақ, минут сайын көбейген адамдар толқыны оларға ырық берер емес. Алдында бір-бірінің қолдарынан ұстай тізбектеліп бетпе-бет келген демонстранттар мен солдаттар шебі бір-бірін иықтарымен итеріскендерімен де уақиға сондай шиеленіске бара қойған жоқ еді. Біраздан соң көпшілік арасында ашу, ыза шақырған адамдар тобы алдарында тұрған солдаттардың бас киімдерін жұлып алып лақтыра бастады. Бас киімдерін алуға ұмтылған солдаттар қатары ыдырай жөнелгенде қалың көпшілік алаңға лап қойды. Бізге қарама - қарсы бетте Фурманов даңғылы бойында демонстранттарды ұстап тұрған солдаттар жасағының кенеттен болған мұндай қимылды түсінбей сасқалақтап қалғанын пайдаланған қалың топ ол жақтан да алаңға бұзып кірді.

Алғашында абдырап қалған қарсы жақ дереу ес жинап енді үкімет басшылары парад қабылдап жүрген трибунаға қалың топты жібермеу мақсатымен мінберді жеті-сегіз қатар солдаттар шеңберімен айнала қоршап тастады. Шынын айту керек мен білетін демонстранттар тобынын арасында алғашында бас бұзарлық, заңға қайшы келерлік оғаш қылықтар болған да жоқ. Тек олар трибунаға шығып өз ойларын көпшілік халыққа жеткізіп Лениндік ұлттық саясат ұстанымдарына байланысты әр республиканы жергілікті ұлт өкілдері басқаруға тиісті екендіктеріне «жоғарыдағылардың» назарын аудармақ ниетте ғана болған еді. Алайда бұл да мүмкін болмай қалды. Трибунаға жетіп сөз сөйлей бастаған бес- алты адамды арғы жағынан келген КГБ адамдары ұстап әкетіп жатты. Амалы құрыған көпшілік енді сөйлейтіндер алаң ортасына шығып сөйлеп, қалған ел отырып тыңдауға шешім қабылданды. Әр әр жерден «Менің Қазақстаным» әні шырқалып жатты. Ал біздер мұның аяғы немен аяқталарын тіпті сезінген де жоқпыз. Осы кездері менің қасыма ақырын ғана жақындаған Әбекең «менің кешке қалуға болмайтынымды, кешке қарай «жағыдай өзгеріп» кетуі мүмкін екендігін, алаңда жүрген оқытушылардың біразы биліктегілерден қатаң тапсырма алған «жансыз» екендігін бірнеше рет ескертіп өтті. Тіпті оған да мойын бұрмай кете қоймағанымды байқаған Әбекең ашу шақырып «менің өмірдің өткелектерінен қиыншылықтармен келе жатқанымды және жас балаларымның бар екенің, солардың тағдырын да ұмытпауымды» қатаң ескертті. Шынында да бір жағыдай бола қалса менің сүйенерім де жоқ, оның үстіне екі балам да орыс «садигінде» (ол кезде қазақ балабақшалары жоқтың қасы еді) оларды кешкі жетіге дейін қалай да алуым керек болатын. Кім біледі, егер мен өзіме деген аяушылық, қамқорлықты түсінбей сол жерде қала берсем тағдырым не боларын кім білсін. Ақырында амалсыздан алаңды тастап кетуіме тура келді. Бұл түн қараңғысы ерте түсетін желтоқсанның ызғарлы кеші еді.

Келесі бір азаматтық болмысы мен докторантуралық мерзімімді аяқтап ұстаздық қызметімді жалғастыруға келгенімде бой көрсетті. Ол кезде менің інілерімді қолдаған «оппозициялық, университет қабырғасына сай келмейтін» көзқарастарым кейбір «қырағы көздерге» ұнай қоймаған болса керек. Нәтижесінде маған «вакансиялық» орын болмай мен «артық адам» болып шықтым. Бұл да бір қолдан ұйымдастырылған науқан екендігі үш бірдей декретте жүрген жас оқытушыларды мерзімінен бұрын жұмысқа шақырып алып менен «кұтылған соң» қайрадан декреттерін жалғастыруға жіберілуінен-ақ байқауға болады. Осы кезде Әбекең араға түсіп менің мәселем туралы екі рет кафедра мәжілінде әңгіме көтеріп тіпті сағат жетпесе мен жарты ставкамды берейін дегенге дейін барды. Бұған менің кейбір әріптестерім де қосыла қолдап әрқайсысы 0,25 ставкадан бермекші де болды. Нәтижесінде күштінің арты «диірмен тартып» мен жұмыстан шеттетілдім, ал Әбекеңе кафедра меңгерушілігінен «бас тартуына» тура келді. Ең өкініштісі осының бәрін ұйымдастырушы «режиссерлер» де өз ішімізден болғаны. Заманына қарай бейімделген әр кезеңнің өз түлкісі болады. Бұл да бір кем дүние.

Мына естелік суретте 90-жылдары тарих факультеті студенттерімен кездесуден көрініс.

Солдан оңға карай: кафедра ассистенті F.X. Омаров, т.ғ.к. доцент Ә.М.Оразбаев, кафедра меңгерушісі, т.ғ.д., проф. Ә.Т.Төлеубаев және мен барысында тапқан «олжамыз» Дина Нұрпейісова күй шерткен үшкіл бұрышты, сағағынан төмен айна жапсырылған киелі домбыра.

Е.Н. Ноянов

ҰСТАЗ – ҰЛАҒАТТЫ ЕСІМ

Мен 1985-1990 жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих факультетінде білім алдым. Кеңес дәуірінде жоғары оқу орнында білім алу бес жылға созылатын. Бірінші, екінші курстарда базалық пәндерді оқып болғаннан кейін, студенттер 3 курстан бастап жеке кафедраларда маманданатын едік. Төменгі курстарда жүргенде студенттер Еуропа мен Америка елдері, одан қалса Шығыс елдері тарихына қызығып курс жұмыстарын жазу, студенттік конференцияларға қатысуға ұмтылатын.

Ол жылдарда қазіргі тарих, археология және этнология факультетінде бірнеше кафедралар болды. Олар: Еуропа мен Американың жаңа және қазіргі заман тарихы, Азия және Африка елдері тарихы, КОКП тарихы, КСРО тарихы. Осылармен қатар, ұлтымыздың тарихымен байланысты ҚазКСР тарихы, археология және этнология кафедралары болатын. Ол кезде болашағын ойлайтын студенттер жоғарыда аталған кафедраларда мамандануға тырысатын. Менде төменгі курстарда оқығанда Еуропа және Азия елдері тарихымен байланысты курс жұмыстарын жазып жүрдім. Алайда сол жылдарда КОКП Бас хатшылығына М.С. Горбачевтің келуімен Елде «жариялылық», «қайта құру» атымен жүргізілген реформалар аясында елімізде саяси, әлеуметтік астары мол сан түрлі оқиғалар болып жатты. Тарихшы-студенттер сол жылдарда болған «Желтоқсан оқиғасы», «Аралды құтқару», «Невада-Семей», «Азат» қозғалыстары кезінде ерекше белсенділік танытып жатты. Біздер репрессия құрбандарын ақтау шаралары іске аса бастаған шақта алаш азаматтарының мұрасын халқымызға қайта табыстау жұмыстарына құлшына кірісті. Ал енді наурыз мейрамын тойлау, Алматы қаласы маңынан қазақтарға жер бөліп беру, Қазақстанның тәуелсіздік жолындағы алғашқы қадамдары менің бір топта оқыған группалас достарымның саналы, зиялы азамат ретінде қалыптасуына үлкен ықпал еткені анық. Қазақ халқының сана-сезімінің оянуы үрдісі белең алған тұста ұлтымыздың тарихы, ұмытылып бара жатқан әдет-ғұрыптарына деген сұраныс туындады.

Екінші курстың соңында топ студенттері маманданатын кафедраларға өтініштерімізді жаза бастадық. Ол кездердің бір жақсы жерлері деканат тарапынан «мынау кафедраға барасың» немесе «мынау оқытушыны диплом жұмысы жетекшісі ретінде таңдайсың» деп танбайтын. Мен де болашақта этнолог болуды қаладым. Біздің курста «тарих» мамандығының қазақ тобында 50 студент білім алатын. Соның 7-уі «археология», 2-уі «этнология» мамандықтарын таңдаған екен. Алайда 2 студентке бола жеке топ ашпаймыз деп бізді «археологтарға» қосты. Іштей қаламасақта сол топқа қосылдық. Қазақ тобы студенттері археологтардың ішінен тек Алдабергенов Нұртаза мен Елеуов Мадияр ағаларымызды

ғана білетінбіз. Ол кісілер біздерге «Алғашқы қоғам тарихы», «Археология» пәндерінен дәріс жүргізіп, кейіннен археологиялық практикаға апарған болатын.

Содан 3 курстың сабақ кестесінде арнайы курс оқитын оқытушылардың қатарынан Әбдіманап Медеуұлы Оразбаевтың да аты көрсетілді. Археология және этнология кафедрасы қазіргідей 4-ші этаждың бір шетінде орналасқан болатын. Сол себепті студенттер де ғимараттың «бұл қанатына» көп келе бермейтінбіз. Ә.Оразбаевты төменгі курстарда сырттай көріп жүретінбіз. Студенттердің ол кісіні «Луйс Корвалан» деп атайтынында білетінбіз. 1970 жылдары Чили мемлекетінде Луйс Корвалан жетекшілік жасайтын коммунистік партияның ондаған күндер билікті қолдарына алып, әлемді дүр сілкіндірген оқиға болған еді. Сол себепті бұрынғы социалистік елдерде, соның ішінде Кеңестер Одағында ол кісінің суреті бостандық үшін күрескен кейіпкер ретінде плакаттарда бейнеленетін. 3 курстың 6-шы семестрінде Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев бізге «Қола дәуіріндегі Қазақстан» атты таңдау курсына оқыды. Ол кездерде қазіргідей бағаны баллдық жүйе бойынша қою жоқ болатын. Соған қарамастан, семинар сабақтарында үйге берілген сабақты сұрау дәстүрі болатын. Әдетте ол кісінің сұрағына көп студенттер жауап бере алмайтын. Сол себепті студенттер де қол көтеріп, құлшыныс білдіре қоймайтын. Сондай сәтте, Оразбаев «ал, бұл сұраққа сіз жауап беріңіз» деп маған назар аударатын. Жауап алмаған оқытушымыз «ә, «мұртты» қайдан білсін!» деп мені меңзейтін. Мені аты-жөніммен емес, осылайша «мұрт» немесе «мұртты» деп ажуалайтын немесе қалжыңдайтын. Мен үшін ең қиын жері осы топта «менің қызым», қазіргі жарым да оқитын. Сұраққа жауап бере алмайтын себептеріміз мынада еді. Сұрақ көбіне «бәленбай қорымның, бәленбәйінші қоршауынан (қорғанынан немесе обасыннан) не табылды?» деп қойылатын. Тіпті сұрақты «... табылған адам қаңқасынан бас жағынан немесе аяқ жағынан не табылды?» деп те қоя беретін. Жауап «жебенің темір ұшы, қыш құмыра немесе соғыс қаруы, тіпті белгілі бір еңбек құралы да болуы мүмкін еді. Сұраққа жауапты тура бере алмау себептерімізде осыдан келіп шығатын. Ағайымыздың «жақсы көретін» адамдары да болатын. Олардың қатарында Есен, Жұмаш (марқұм), Бектас деген жігіттер болатын. Аталған жігіттер жазды күндері Әбдіманап ағайымызбен археологиялық қазба жұмыстарына қатысатын. Ал мен сияқты археологиялық экспедицияға бармайтын, қазба жұмыстары туралы түсінігі жоқ, қорған мен обаларды тек кітаптағы суреттен ғана көретін студентке осынша қатты талап қойылатын. Сұрақтарға жауап табу үшін ол кісінің сүйенетін төрт монографиясын түгелдей конспектілеп, ішіндегі суреттеріне дейін салып алуыма тура келді. Бұл кітаптар қатарында авторлар ұжымы шығарған «Древняя культура Центрального Казахстана», Әлкей Марғұланның «Бегазы Дандыбайская культура» С.С.Черниковтың «Восточный Казахстан в эпоху бронзы» бар еді. Мен бұл конспектілер жинағын бүгінгі күнге дейін сақтап отырмын. Менің профессор ағайымыздың алдында қиналуым бір семестрмен бітпеді. Бұдан кейін, Әбдіманап Медеуұлының «Шығыс Қазақстанның қола дәуірі археологиясы», «Қазақстанның темір дәуірі археологиясы» атты таңдау курстарын тыңдап сынақтар мен емтихандар тапсырдық. Семестрдің соңында сынақ тапсырудың қиындықтарын айтсайшы... 1989 жылы, ұмытпасам күзгі семестрде Ә.Оразбаевтың сабағынан емтихан тапсыратын болдық. Семестрдің соңында ағайымыздың ауырыңқырап жүргенін көріпте, біліпте жүрдік. Сессия басталып кеткен кез болатын. Содан Әбдіманап ағайымыз емтиханға келе алмайтын болды деген хабарды да естідік. Осылайша, адамның ауырғанына қуанатын жағдайда болады екен. Сол сәттеге күйімді Аллаһ тағалам өзі кешірсін! Өйткені, менде ол кісі емтихан қабылдайтын болса, «үш» қоятынын біліп отырмын. Емтиханнан төмен баға алу дегенің стипендиямен де қоштаса бер дегенмен бірдей болатын. Алайда емтихан болатын күні кафедра тарапынан «емтиханды Әбдіманап Медеуұлының үйіне барып тапсырасыңдар» деген нұсқауды алдық. Ол кісінің пәтері орналасқан үй Есентай өзені бойын қуалап жоғары көтерілген жерде екен. Білетін жігіттер ағайымыздың пәтеріне ертіп келді. Бәріміз қонақ бөлмеге кірдік. Үйде «етек жеңі кең» ұлты орыс апайымыз бар екен. Баласы да апайымызға тартқан, сақал қойған сол жылдарда 30-дар шамасындағы жігіт екен. Үйде кішкентай тұқымды ит жүгіріп жүр екен. Бала құсап, ағайымыздың алдына секіріп мініп, қайтадан бөлме аралап жүгіріп жүрді. Ішімнен «Мұқтар Әуезовтің «Абай» романының кейіпкері Оразбайдың тұқымдары осылайша өзгеріске ұшыраса, аянышты екен» депте түйдім. Бәрі сол емтихан тапсырудан қорыққаннан, ағайымыздан қаймыққаннан келіп туындаған ойлар болған болса керек. Ағайымыз бірінші болып маған билет таңдауды ұсынды. Өзімде емтихан сұрақтарын толықтай жаттап алған болатынмын. Билетті алған соң, еш дайындықсыз жауап беретінімді айттым. Екі сұрақты да мүдірмей айтып бердім. Қосымша сұраққа да жауап бердім. Содан ол кісі қолы дірілдеп отырып, емтихан ведомостына «бес» деген баға қойды. Сол сәтте қуанғанымды көрсең! Осы уақытқа дейін жақтырыңқырамай жүрген ағайыма қатысты көзқарасым мүлде өзгеріп сала берді. Ол кісіні кінәләй алмаймын жерлерімде бар. Өйткені, өзім де алдын-ала мен «этнология» маманы болам

деп ескертуім керек еді. Ол кісі де сол кездерде маған «археология» мамандығында оқып, бірде-бір рет далаға, археологиялық қазба жұмысына бармаған студент» деп қарап келген шығар. Меннен кейін Файзолла деген қыздан да емтихан қабылдады. Ал қалғандарына бағаны автоматты түрде қойып бере салды. Иә, мен үшін маған «ең қымбат», «5»-деген баға осылай еңбекпен келген еді. Әлі күнге дейін әлгінде айтқан, 4 монография конспектіленген дәптерді жыл сайын алдымда отырған студенттеріме көрсетіп, «мына тәптерге 25,26,27,28 жыл болған» деп үнемі көрсетіп жүрмін.

Шын мәнісінде, мен Әбдіманап ағайымыздан көп нәрсе үйренген едім. Археология саласына тән, «оба» мен «қорғанның» айырмашылығы, қыш құмыра жасалудың технологиялары мен түрлері, олардағы геометриялық кескіндер мен өрнектердің түрлері және семантикасы жайлы терең білім алған едім. Қарапайым адам тұрмақ, тарихшылардың өздеріне археологтардың кітаптарын оқып шығу қиындық туғызатыны бәрімізге мәлім. Ал, менің Әбдіманап ағайымның лекциясында бұл күрделі мәселелер қарапайым тілмен түсіндірілетін. Археология пәнін, соның ішінде қола дәуірі археологиясын студентке түсінікті тілде, қызықты етіп түсіндіру үшін өз ісінің шебері болып қана қоймай, білікті маман бола білу керектігін осы кісінің дәрістерін тыңдағаннан кейін ұққан едім. Ғалымнан әр жылдарда білім алған шәкірттері ол кісі туралы үнемі жақсы сөздер айтатыны осылайша дәріс тыңдап, археологиялық қазба жұмыстарына бірге барғаннан туындайды екен ғой. Қазіргі археология және этнология кафедрасының ашылуына мұрындық болған, сол жылдарда осы мамандық бойынша бірден бір ғылыми дәрежесі болған ғалым ретінде ол кісіге бүгінгі шәкірттерінің де айтар алғысы ұшан теңіз екендігін естіп те, көріп те жүрміз. Ол кісінің шәкірті болған профессор Әбдеш Тәшкенұлы Төлеубаевтың өзі бүгінде ұстазы салған жолмен ондаған шәкірттер дайындап шықты және әлі де дайындау үстінде. Әбдіманап Медеуұлының салған сара жолы осылайша жалғасын табуда. Ұстаздың дәрістерін тыңдаған біздердің де өмір жолымыз қара шаңырақта жалғасын табуда. Бүгінде Қазақстан тарихы кафедрасында еңбектеніп жүрген маған Еліміздің тарихының көне дәуірін сипаттау, кезеңдерге бөлу мен ерекшеліктерін студенттерге еркін түсіндіріп беруіме кезінде өзіме білім берген Әбдіманап Елеуұлының көп еңбегі сіңген еді. Мені оқытқан, маған білім берген ұстазым осындай кейпінде мәңгі есімде қалмақ.

Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., Швец И.Н.

КАЗАХСКОЕ ПРИТОБОЛЬЕ В СУДЬБЕ АРХЕОЛОГА О. А. КРИВЦОВОЙ-ГРАКОВОЙ*

В исследованиях по эпохе бронзы Казахстана и сопредельных регионов особое место занимают памятники, расположенные на степном участке бассейна р. Тобол. Первые систематические исследования памятников палеометаллической эпохи в регионе связаны с именем известного археолога О. А. Кривцовой-Граковой. Ею были открыты и исследовались на протяжении нескольких полевых сезонов объекты, расположенные близ Костаная и Рудного [1; 2].

Впоследствии близ с. Садчиковка, где проводились исследования О. А. Кривцовой-Граковой, разворачивались полевые станы экспедиции А. М. Оразбаева [3; 4]. По мнению У. У. Умиткалиева, А. М. Оразбаев провел в Северном Казахстане несколько полевых сезонов [4]. Непосредственно на Садчиковском поселении им в 1968 г. были исследованы две землянки. Специалист резюмировал, что место расположения памятника весьма благоприятно для освоения. Здесь, на правом берегу Тобола, по мнению А. М. Оразбаева, достаточно воды, рыбы, камыша, травы, кустарников [4, с. 378].

Изучению другого памятника, исследовавшегося О. А. Кривцовой-Граковой, - Алексеевского комплекса - было уделено внимание еще одного казахстанского специалиста – В. В. Евдокимова [5]. Как делится в своих воспоминаниях Валерий Валентинович, принять решение о работах на этом памятнике его вдохновил Абдулманап Медеуович: «Заметим справедливости, памяти и благодарности ради, что выбор мною данного объекта для практики был во многом предопределен известным казахстанским археологом А. М. Оразбаевым» [5, с. 14].

Обычно, при публикации материала за пределами научного текста остаются вопросы, связанные с моментами организации экспедиции, душевных и эмоциональных переживаний исследователя. Хотя от настроения археолога зависит многое: темп работы, атмосфера на раскопе и др.

В предлагаемой статье приводятся некоторые факты о раскопках О. А. Кривцовой-Граковой в Казахском Притоболье. Исследовательница скрупулезно обработала полученный материал и ввела его в научный оборот [1; 2]. Однако, по прошествии большого количества времени, весьма интересно попытаться окунуться в обстановку того периода.

Исчерпывающим источником, дающим представление о «кустанайском периоде» в судьбе Ольги Александровны, представляют письма, написанные ею своему супругу Борису Николаевичу Гракову и дочери – Марианне. Кропотливая работа по подготовке писем к публикации была проделана археологом из Запорожья – А. Г. Плешивенко [6]* [*Благодарим Ю. Б. Полидовича за помощь в поиске данной книги]. В книге встречаем, что письма, телеграммы, открытки писались регулярно – каждый день или через день.

В письмах подробно излагается ход раскопок, мысли и чаяния археологов, эмоции и чувства, наполняющие душу и сердце на расстоянии. С точки зрения полевой археологии, письма супругов Граковых – это своеобразные дневники, в которых зафиксированы моменты первого осмысления полученного материала. По сути, перед нами непредвзятое видение эпохи через призму будней археологов, описанных или переданных в письмах дорогих сердцу людей.

Судя по переписке супругов Граковых, очевидно, что изначально в Казахском Притоболье планировалось проведение работ под руководством Б. Н. Гракова [6]. Так, в открытке от 21/04/1930 г., отправленной О. А. Кривцовой-Граковой из Москвы в Алма-Ату, написано следующее: «Дорогой Боря! Я сейчас получила твоё письмо, в котором ты пишешь об окончательном соглашении с Кустанайским музеем. Я сегодня подала заявление в правление относительно откомандирования меня в Кустанайскую область, куда я приглашаюсь на работу...» [цит. по: 6, с. 24].

Поскольку Кустанайским музеем затягивалось, по определенным причинам, перечисление финансовых средств на проведение экспедиции, соответственно, откладывался и выезд О. А. Кривцовой-Граковой из Москвы [6].

В письме от 14/09/1930 г. О. А. Кривцова-Гракова пишет: «Дорогой Боря. Все сплошь плохо! Наконец-то мы доехали до Кустаная вчера в 10 часов утра. Дом Деревягина* [*Деревягин – заведующий Кустанайским музеем, прим. авт.] близко от вокзала, мы прямо к нему и, о ужас! Его нет, он уехал дня на 3–4 в Озерную (это далеко) за какими-то травами, а м. б. птицами, это, по словам его собственной жены, а куда в действительности – неизвестно. Оказывается телеграмму, посланную ему мною, он не получил и никак не мог понять отчего не едет Граков. Теперь уже, кажется, перестал вообще ждать. Уехал он вечером накануне нашего приезда и, если бы мы поехали через Свердловск, то застали бы его, т. к. приехали бы на сутки раньше...» [цит. по: 6, с. 52].

В условиях уровня тогдашней транспортной коммуникации дорога из Москвы в Кустанай занимала приличное количество времени. Приходилось подолгу, порой больше суток, ждать поезд на промежуточных станциях, например, в Челябинске [6]. Состояние вагонов также оставляло желать лучшего. Получить плацкарту считалось большой удачей. В противном случае – общий вагон, в котором частым явлением были клопы [6]. Случалось, что на железной дороге происходили крушения. Следуя в 1930 г. в Кустанай, из окна О. А. Кривцова-Гракова наблюдала торчащие из воды вагоны, о чем она писала в своих письмах дочери [6].

Из письма О. А. Кривцовой-Граковой от 14/09/1930 г. также известно, что в Кустанае работало общество Краеведения: «Из других источников мы узнали, что в их обществе Краеведения 3½ человека и навряд ли мы можем рассчитывать на помощника...» [цит. по: 6, с. 52]. В этом же письме Ольга Александровна пишет: «Живем мы в Музее, очень хорошо. Спим на полу, на кошмах. Хоть и холодно, но мы хорошо укрываемся и сегодня прекрасно выспались. Обедать еще никуда не ходили, так как еда своя, а ставит нам самовары музейная служительница. На нашей улице есть баня, завтра утром пойдем мыться».

Далее, в том же письме: «Кустанай не город, а село и много хуже, чем Яковлевское. Мостовой нет нигде, тротуаров тоже. Грязь непролазная...»

Музей очень, очень маленький, но чистый и симпатичный. Системы ровно никакой. Самая лучшая комната отведена под птиц, где они красуются и в шкафах и над шкафами...» [цит. по: 6, с. 53].

В качестве объекта для раскопок внимание исследовательницы привлекли памятники у села Алексеевское, что близ Рудного. В то время на дорогу из Кустаная до Рудного уходил почти весь день. В качестве транспорта использовались подводы. Для проведения полевых работ также необходимо было арендовать подводу с извозчиком. В силу чего у археолога возникла еще одна проблема – обеспечение лошади овсом.

В письме от 17/09/1930 г. Ольга Александровна пишет: «...План о стационарных раскопках был принят очень охотно. Сегодня вечером общество соберется и я прочту доклад. Хотим ехать в Алексеевский поселок, но не спеша вдоль Тобола (это верст 50–60) и будем производить разведку...» [цит. по: 6, с. 55].

В письме от 22/09/1930 г. встречаем: «... нашли грандиозный андроновский могильник, раскопок которого хватит на несколько лет. Очевидно, это и есть тот самый, который копал Соколов, хотя план его не совсем совпадает с действительностью. В тот же день на поверхности песка (часть могильника развеевна) мы нашли андроновские черепки, растоптанные скотиной. Потом я копнула ножом и сразу налетела на могилу, которая находилась на глубине 10 см. Скорченный мужчина, с двумя горшками. Кости приличной сохранности, мы их взяли. ... Самый могильник не похож на обычные андроновские, это курганы, сверху целиком облицованные мелкими камнями, которые крестьяне свозят в поселок. Работы масса. Сегодня, кроме того, мы ездили в степь далеко на разведку, и нашли интересную группу курганов со рвами, но они почти все копанные...» [цит. по: 6, с. 56].

Использование камня на хозяйственные нужды местным населением – явление довольно распространенное. Этой традиции тысячи лет. Она такая же древняя, как и сама человеческая история. Вспоминается случай из нашей археологической практики. На раскопках берельских курганов в Казахском Алтае при изучении особенностей наземных сооружений камни извлекались в большом количестве. Для дальнейшего подсчета использованного материала, а также исходя из эстетических соображений, камни аккуратно, упорядоченно складывались рабочими на краю раскопа. Однажды, увидев такое огромное количество камня – удобных для строительства плит разного размера, местные жители приехали на тракторе с телегой, чтобы увезти материал на хозяйственные нужды. После прочтения «лекции» о том, что не стоит этого делать, желание о легкой наживе улетучилось.

Вернемся к теме. В одном из писем О. А. Кривцова-Гракова описывает заведующего Кустанайским музеем – Деревягина и характеризует его так: «...Когда мы встречались, он обещал нам горы; потребовал подробный список того, что нам может понадобиться и не понадобится. Напирал на «лично для вас». Обещал шубочки и подшубочки, валенки и подваленки, перчатки и многое другое. Он и другие кустанайцы убеждали нас совершенно серьезно взять по литру водки на персону и так на этом настаивали, что мы согласились, решили, что в случае холода будем растирать ноги. Но в результате всех обещаний мы копаем в своих несчастных макинтошах, без валенок и шубок и мерзнем, в особенности сегодня, безумно. Сегодня мы взмолились, и наши рабочие обещали нам принести завтра тулупы. Я чувствую, что уже простудилась. Буду сегодня принимать хину.

Здесь оказывается, к нашему огорчению, не Средняя Азия, а Сибирь, и на покров, говорят, выпадает снег. Энтузиазм наш велик, но не знаю, каков он будет, когда появятся белые мухи...» [цит. по: 6, с. 56].

В этом же письме О. А. Кривцова-Гракова делится впечатлениями о раскопках двух курганов, которые были приняты ею за андроновские, но оказались – казахскими. Под насыпью из мелкого камня, в курганах диаметром 3–4 м, оказались накатники из березы, рубленные железным топором. Как пишет Ольга Александровна: «...нашли в подбое киргиза. ...Второй крепкий накатник мы уже не вскрывали и засыпали оба курганчика...» [цит. по: 6, с. 57].

В плане организации раскопок на могильнике следует заметить, что постоянной проблемой исследовательницы был острый дефицит рабочих-землекопов. В письме от 27/09/1930 г. О. А. Кривцова-Гракова сокрушается по этому поводу: «...Идут они не охотно и постоянно меняются. Вчера пришлось ехать в Сергеевский поселок, там нашли только двух девушек. Мы вскрыли площадь около 700 кв. м. Но это количество не должно тебя удивлять, т. к. роем только на штык...» [цит. по: 6, с. 59].

В письме от 29/09/1930 г. О. А. Кривцова-Гракова уже пишет о том, что они начали копать стоянку, которую нашли неподалеку от могильника [6, с. 59]. Здесь же она пишет: «...Факт, что андроновцы были скотоводы, но пока, к сожалению, еще не факт, что они были земледельцы. Это меня удручает. Зато металлургией они занимались во всю: всюду шлаки и даже один литок...» [цит. по: 6, с. 59].

В следующем году, в письме от 10/06/1931 г. О. А. Кривцова-Гракова напишет: «...Меня тянет уехать куда-нибудь подальше от Москвы, тянет на раскопки, но только не в Кустанай. А все-таки я туда поеду. Я уже выправила командировку, на днях возьму аванс, а также 80 метров ситцу для полной оплаты рабочих и для переезда от Кустаная до Алексеевского поселка и обратно. Очень только не хочется ехать одной. Сегодня я напишу В. П. все-таки на всякий случай, не свободен ли у нее август?» [цит. по: 6, с. 62]. Поскольку в комментариях книги [6] отсутствует информация об археологе В. П. – Вере Павловне Мизиновой (урожд. Шихобалова), то мы попытались выяснить, кто же такая В. П.? Сейчас в пределах Казахстана не трудно найти того или иного коллегу, зная имя и отчество, а для того времени и подавно. В письмах О. А. Кривцова-Гракова пишет о том, что В. П. живет в Самаре. На сайтах самарских археологов есть информация о В. П. Мизиновой, собранная по крупицам Д. А. Сташенковым* [*Благодарим Д. А. Сташенкова за помощь]. По сведениям Д. А. Сташенкова, В. П. – ученица Веры Владимировны Гольмстен. В 1929 г. В. В. Гольмстен навсегда уедет в Ленинград.

Затем через какое-то время за ней последует и В. П. Мизинова. Как пишут самарские коллеги, после отъезда В. В. Гольмстен, в Самаре на целых 40 лет приостановится развитие археологии [7].

Во фрагменте приведенного выше письма содержится информация о 80 метрах ситца. В условиях отсутствия прямого сообщения между Москвой и Кустанаем везти такой груз для расчета с рабочими и оплаты проезда – настоящий подвиг.

В письме Б. Н. Гракова от 14/06/1931 г. встречаем его реакцию на нежелание Ольги Александровны ехать в Кустанай: «...Вообще ты напрасно пишешь, что не хочешь ехать в Кустанай, уж очень ясно видно, как тебе туда хочется...» [цит. по: 6, с. 64].

В своем письме от 27/12/1931 г., написанном из Саратова, Граков советует супруге: «...Не торопись с Деревягинскими делами: лишь бы к 1-му февраля удалось отправить коллекции. Послала ли ты в Алма-Ату мой отчет. Сохрани квитанцию. Я намерен поставить им ее в счет. И так оказалось, что мы на них перетратили что-то около (20) двадцати рублей...» [цит. по: 6, с. 71].

Как следует из переписки, а также воспоминаний внука Граковых – А. В. Свиридова, Б. Н. Граков проводил исследования в казахских степях [6]. В основном, как представляется, на пограничье современных пределов Актюбинской и Оренбургской областей.

В письме из Орска, написанном Б. Н. Граковым 08/08/1933 г., встречаем интересные этнографические сведения об облике девочки, которую он встретил в ауле Кара-Тулый: «... В ауле видел одну девчужку киргизку, которая была в зеленом жилете, обшитом двугривенными, а на спине у ней болтался тяжелый серебристый наконник с какими-то матово зелеными камнями...» [цит. по: 6, с. 99]. В одном очень коротком письме Ольги Александровны, написанном по пути следования в Кустанай, встречаем строчку о юной попутчице-башкирке восьми месяцев от роду в зеленой ермолочке. Эти два фрагмента из писем позволяют задуматься о роли использования зеленого цвета в традиции двух тюркских народов – казахов и башкир. Упоминание о данной цветовой гамме встречено трижды: зеленый жилет, матово-зеленые камни в наконниках, зеленая ермолочка. Также в обоих случаях бросается во внимание детский возраст обладательниц.

В письмах, написанных О. А. Кривцовой-Граковой из Казахского Притоболья, наблюдается перерыв. Кроме того, что она собиралась в 1931 г. на раскопки, больше нет данных о том, что в упоминавшемся году она проводила работы в этом регионе.

Следующий блок писем датируется уже 1936 г. В письме от 06/09/1936 г., написанном в Кустанае, О. А. Кривцова-Гракова пишет, что в музее сменился заведующий. К тому же, Ольга Александровна высказывает, что жить им, видимо, придется в Сергеевке, поскольку, по мнению кустанайцев, Алексеевка совсем опустела [цит. по: 6, с. 149]. В этом же письме О. А. Кривцова-Гракова пишет: «...В Кустанае, в связи с образованием в нем областного центра, есть некоторые перемены. Например: базар удалили на край города, ходить на него далеко, а на его месте стоит забор. Говорят, будто там разобьют сад. Вероятно – парк культуры и отдыха» [цит. по: 6, с. 150].

В письмах от 1936 г. упоминается А. А. Потапов. Хотя по данным, приведенным в статье В. И. Балабиной, встречаем сведения о том, что А. А. Потапов принимал участие в экспедиции О. А. Кривцовой-Граковой в 1935 г. Поскольку именно этим временем, а точнее 23/06/1935 г., датируется его стихотворное послание Т. С. Пасек, которое так и называется «Письмо из Казахстана» [цит. по: 8, с. 15]. Приведем фрагмент:

««...» Где Вы теперь?
А я вот на Тоболе,
Копая скорченных землянку (или две)
И вспоминаю как-то поневоле
О шахматах, о Вас, – ну словом, о Москве.
«...»
Ваш Сашенька
Поселок Алексеевский 23.VI.1935.»
[цит. по: 8, с. 29]

Таким образом, раскопки на Алексеевском комплексе продолжались и в 1935 г., что, к сожалению, не отразилось в письмах Граковых, опубликованных в книге [6].

Отдельная тема для переживаний О. А. Кривцовой-Граковой в казахских степях – это думы о дочери. Трогательны строчки, адресованные своему ребенку. Ольга Александровна все время справляется о здоровье, о занятиях. Рассказывает интересные моменты, произошедшие в экспедиции. Совершенно забавно описан случай с ежиком, оказавшимся на раскопе [6, с. 154].

В полевом сезоне 1936 г. О. А. Кривцова-Гракова напишет в отчаянии: «...Боря, в землянке ужасно много ямок от столбов, которые проливают весьма слабый свет на порядок установки столбов. Посмотрим, что даст следующая землянка...» [цит. по: 6, с. 155]. Днями позже (20/09/1936 г.) Ольга Александровна напишет: «...Передай маме, что сегодня надела ее рубашку и надевая загадала, что удачи этого дня будут и счастье. Сегодня мы нашли бронзовый кельт и кинжал довольно позднего типа. Вещи найдены в зольнике землянки №3, а потому сильно окислены. Обычно бронза сохраняется здесь лучше, но все-таки оч. приятные находки. Кельт маленький узкий. Сейчас копать будет трудновато. Земл. 3 на 2-ой террасе, а не на 3-ей, как первые две, а здесь слой значительно мощнее. Хороших вещей у меня уже 10 штук. Интересна костяная пронизь с резным циркулярным орнаментом...» [цит. по: 6, с. 158].

На отчаяние относительно столбовых ямок Граков ответит: «Ждем тебя, надеемся, что ты удачно кончишь вторую землянку, что она даст несколько больше хороших предметов и откроет тайну столбовых ямок. Впредь постараюсь ездить с тобой. Но ты напрасно собираешься больше не ездить на эту стоянку. По-моему, одна разрытая целиком такая стоянка стоит нескольких проковырнутых булавочным уколом случайных раскопок. Я думаю, что в этом может помочь Академия наук в лице П. П. Ефименко. Приезжай поскорее, дорогая, но только после удачного завершения своей работы...» [цит. по: 6, с. 161].

Следующий блок писем из кустанайских степей датируется 1938 г. Снова О. А. Кривцова-Гракова сталкивается с дефицитом рабочих, о чем она пишет в письме из Алексеевки 16/09/1938 г.: «Дорогой Боря. Я до сих пор без рабочих, т. е. у меня работают 4 человека, те самые которые работали с самого начала. Да и их придется завтра отпустить рыть картошку, после чего одна баба не явится – устала. Не смотря на это, мы с успехом убираем вырытую на землянке землю. Вся хитрость заключается в быках. Это совершенно новый способ, впервые применяемый в археологии, и теперь его можно рекомендовать всем, кто работает на юге, где существуют быки, т. е. волы. Мысль эта пришла рабочим во время передвижки валов земли. Они при помощи волов расчищают свои токи. Я наняла в колхозе за 10 р. в день пару волов. За 3 р. мне приделали железные кольца и палку к прочной двухметровой доске. Сказать по правде, и доску-то такую здесь достать было очень затруднительно. Это называется по местному «движка». Имеет она такой вид. Посредством этого орудия быки уволакивают землю сразу столько, сколько кладут на 3–4 носилок. Нужен один рабочий, чтобы водить быков и один, чтобы стоять на доске. Лучше еще одного ставить, чтобы приготавливать кучки, получается такой вид: это экономит рабочую силу и дает возможность не тратить лишнего времени на переброску земли.

Но все-таки при наличии 3–4 человек даже с таким приспособлением далеко не уедешь. А потому, я сегодня ездила в Сергеевку и дальше в Константиновку. Из этой поездки я вынесла надежду только на одну бабу, которая у меня работала раньше. Сегодня вечером на почтовой машине уеду в Кустанай и завтра отправлюсь к председателю облисполкома. Попробую получить или заключенных, или тех, кто на принудительной работе. Видишь, как все плохо складывается. Просто берет отчаяние...» [цит. по: 6, с. 171].

Вечером того же дня Ольга Александровна напишет еще одно письмо, в котором она повествует о том, что ее помощники попытаются проехать выше по Тоболу в казахские колхозы для поиска рабочих, а также знакомит с ходом раскопок: «... Я тебе писала о канаве. Я проследила ее на 4 метра. ... В этом месте канава имеет профиль V и на дне ее обнаружили совершенно четкие округлые пятна, стоящие очень часто. Это, очевидно, частокол или колья от плетня, о которых ты мне говорил и уж несомненно в канаву была вкопана стенка. Над канавой же, как и в других местах, видна некоторая углистость. Вероятно, эта стенка сгорела. Раскопали мы мало всего за 7 дней 128 кв. метров...» [цит. по: 6, с. 172].

Через несколько дней, в письме от 20/09/1938 г. из Алексеевки О. А. Кривцова-Гракова напишет о том, что близ Кустаная, за Тоболом были найдены две стоянки. Сразу же допускает мысль, что при их раскопках можно будет жить в городе и питаться в столовых. Хотя и замечает, что цены на продукты в Кустанае мало уступают московским.

Из переписки Граковых также можно почерпнуть интересные сведения о снаряжении археологов. Так, 30/06/1945 г. Граков пишет: «Дали мне и тебе по костюму спецовке, тебе и мне по паре башмаков: мне солдатские №41, тебе мальчиговские №36. ... Такие же вещи, как тебе выдали Ире Яценко, как аспирантке ИИМК. Кроме того, мне на экспедицию для раздачи по усмотрению выдали два плаща брезентовых, что называется, на Петра Великого (один из них лично мне), ватник огромный, два суровых спецкостюма и пару солдатских ботинок. ... Все это отпускают за деньги, т. е. в полную собственность. Дали еще ложку разливную, 5 кружек, 8 тарелок, 5 луженых котелков (это все эмалированное) и

оцинкованное ведро...» [цит. по: 6, с. 228]. В одном из писем О. А. Кривцова-Гракова упоминала о том, что на раскопе она работала в бумазейном платье. В пользу чего также свидетельствует фотография, опубликованная в книге, составленной А. Г. Плешивенко [6, фото], на которой Ольга Александровна выглядит очень и очень женственно.

Спустя пару месяцев в письме О. А. Кривцовой-Граковой, датированном 22/08/1945 г., написанном в Москве, встречаем очень интересное сообщение: «...За обедом сегодня видела Маргуланова и сообщила ему, что собираюсь на будущий год в Казахстан. Забронировала Алексеевку и вторую стоянку около Садчиковского поселка...» [цит. по: 6, с. 239]. Однако, писем из Казахского Притоболья, датированных следующим – 1946 г., в книге нет.

Для отечественной археологии 1946 год стал знаменательным - в Академии наук, созданной благодаря инициативе К. И. Сатпаева, была организована первая экспедиция – Центрально-Казахстанская, которую возглавил Аликей Маргулан. С целью поиска кадровых археологов А. Х. Маргулан запрашивал в МГУ специалистов, которые были бы согласны работать в Казахстане. Благодаря данному факту, по распределению в Алматы приехали выпускницы кафедры археологии – Анна Максимова и Таисия Сенигова.

В жизни Ольги Александровны 1946 год особенный – она стала бабушкой. У ее дочери родился сын – Андрей. Теперь О. А. Кривцова-Гракова подписывала свои письма так: «Ваша бабушка, мама и Аля» [6].

Следующий блок писем нашей героини из Казахского Притоболья датируется 1948 г. В письме от 12/08/1948 г. Ольга Александровна пишет: «Сегодня довольно благополучно мы прибыли в Кустанай. Завтра уеду в Садчиков... Сегодня виделась с двумя старыми знакомыми, которые приняли в наших делах живейшее участие: первый из них Реутов, он теперь директор музея. Второй Толстых...»

Ужасная вещь совершилась здесь за несколько дней до нашего приезда сюда: совершенно сгорел Наурзумский заповедник. От него ничего не осталось кроме озер. Начался пожар около Терсек Карагая, т. е. с того леса около которого наша стоянка...

...В Кустанайской области все время была очень сильная засуха при температуре в тени 45 гр.... Завтра самое сложное, вербовка рабочих...» [цит. по: 6, с. 251].

В письме от 16/08/1948 г. из Садчиковки О. А. Кривцова-Гракова пишет, что остановились они у двух одиноких стариков, которые переехали сюда в 1900 г. из Перекопа. В качестве матрацев археологи использовали мешки, набитые соломой, которую брали в колхозе. Относительно памятников близ поселка Ольга Александровна знакомит: «...Таким образом, у нас есть Садчиковская 1-ая и Садчиковская 2-ая. Андроновская (1-ая) вчера при обследовании обвалов, дала прекрасную керамику. Налепов пока не встречено, но, думаю, они будут. Никаких двух ярусов нет, просто оползает берег. Почти, наверное, можно сказать, что все землянки, расположенные у берега, уже погибли. Это жаль, судя по Алексеевке, крайние должны быть богаче. Однако четыре углубления сохранились. Одно из них, крайнее от оврага, мы наметили для начала. Овражек, по-видимому, не старый, из него течет ключ. Однако он мог образоваться на месте древнего заплывшего ложка. Культурный слой у оврага кончается.

...На жаре я буду, конечно, очень осторожна, буду все время мочить тряпку водой и покрывать ею свою шляпу...» [6, с. 257].

Летняя жара – спутник археологов. Вспоминается такой случай из нашей практики. Работаем на раскопках в Жетысу. Жара. Стабильно по вечерам наполняем пластиковые бутылки водой и оставляем на ночь в морозильнике. Утром, выезжая на раскоп, тщательно заворачиваем полученный лед в мешковину, пакеты. Затем, в течение дня пьем воду со льдом. Правда, когда прохладные дни, «воду» можно даже грызть. Через определенное количество времени чувствуем, что от таких приемов можно подхватить ангину, воспаление легких. Поэтому наиболее резонный выход спасения в жару – работать с утра пораньше, накладывать поверх головных уборов смоченный в воде платок.

В этом же письме от 16/08/1948 г. О. А. Кривцова-Гракова пишет, что: «...У нас копают преимущественно немцы, прибывшие сюда с Поволжья, почти все подростки...

Сейчас замечательная находка вне землянки на древнем горизонте!!! 9 костяных наконечников стрел, из них 6 трехгранных втульчатых с шипами и без оных и 3 ромбических в сечении тоже втульчатые. Некоторые потревожены, земля как камень, копать ужасно трудно, их резали лопатой. Но факт тот, что они лежали все вместе и, по-видимому, были обращены в одну сторону остриями. Колчан (?!). Стрелы меньших размеров, чем в Алексеевке, там ведь все черенковые.

Таким образом, видишь, что и по форме, и по величине, и по пропорциям стрелы эти напоминают больше скифские, чем срубные в Поволжье. По-видимому, землянка обещает быть интересной. До сих

пор керамики с налестами не было найдено, есть архаические формы. Судить, конечно, еще рано, но м. б. эта стоянка древнее Алексеевской, что очень интересно.

...Ужасно канительно в этом году с рабочими. Оказывается, их посылают на 5 дней, а потом пришлют другую смену, а потом третью. Каждых придется заново учить. Обещают, что после 25-го дадут народу побольше, и он будет лучше. Надеюсь, что дадут быков...» [цит. по: 6, с. 259].

В письме от 22/08/1948 г. О. А. Кривцова-Гракова пишет о неожиданной находке костяного конька и заключает: «Оказывается, андроновцы катались по Тоболу».

Граков в своем письме из Москвы от 23/08/1948 г. пишет: «...М. б., стоянка окажется древнее Алексеевки и керамики с валиком не окажется. Думается, что это тоже было бы интересно. Интересно было бы, если бы она оказалась одновременной с Алексеевкой: два одновременные и на близком расстоянии древние поселка могут многое объяснить по-новому. Дай тебе Бог всякой удачи...» [цит. по: 6, с. 263].

О дальнейшем ходе исследований на памятнике Ольга Александровна делится с Граковым в письме от 23/08/1948 г.: «...Зачистили часть пола землянки. К счастью нет такой массы столбов, как в Алексеевке. Очень скверный грунт-галечник. Зачистка очень трудна. В субботу нашли один конек из кости лошади. Очень интересный. Сегодня же нашли обломок молота...» [цит. по: 6, с. 264].

В письме следующего дня О. А. Кривцова-Гракова пишет о новой находке парного конька. Интересно ее заключение о том, что коньки изготовлены из костей лошади.

До глубины души задевают строки Гракова в письме от 25/08/1948 г., когда он описывает пополнение словарного запаса внука, в том числе и о названии города, близ которого проводила работы Ольга Александровна: «...О бабушке на вопрос, где бабушка, говорит «тананам», т. е. Кустанай...» [цит. по: 6, с. 267].

В письме от 26/08/1948 г. О. А. Кривцова-Гракова пишет: «...Стрелы и коньки – гвоздь наших раскопок. Коньки свидетельствуют, кстати, и о том, что тут климат был далеко не пустынный (по Сальникову).

Завтра мы останемся вдвоем с Сашей. Но он очень энергичный и распорядительный. На работе совсем преобразается и крепко держит в руках команду мальчишек...» [цит. по: 6, с. 268].

В этом письме, как и в предыдущих письмах из Садчикова, Ольга Александровна упоминает о Саше – Александре Александровиче Формозове, который впоследствии опубликует материал по терсек-карагайским памятникам энеолитической эпохи Казахского Притоболья.

Еще один организационный момент в экспедиции – это питание. Вот как по этому поводу пишет О. А. Кривцова-Гракова в письме от 29/08/1948 г.: «...Живем мы по-прежнему хорошо и питаемся совсем неплохо, т. к. колхоз снабжает нас и мукой и некоторыми овощами. Едим помидоры в большом количестве, т. к. их много у наших хозяев на огороде...» [цит. по: 6, с. 270].

О раскопках в письме от 07/09/1948 г. Ольга Александровна делится с Б. Н. Граковым: «...Сегодня месяц, как мы уехали, а работы уйма еще. Землянка, в моей практике 13-я, совершенно удивительная. Она исключительно хорошей сохранности и стенки и пол, но до сих пор совершенно пустая, ничего кроме редких черепков и костей. Даже очагов нет, в одном месте мы нашли сегодня уголь и при нем довольно большой кусок березовой коры, в другом крохотный обломок медной пластинки. Все это странно. Соседняя землянка совсем не так выглядела...» [цит. по: 6, с. 282].

Полевой сезон О. А. Кривцовой-Граковой близ Садчикова был завершён 21 сентября 1948 г. В письме, датированном этим временем, Ольга Александровна сокрушается, что в Обкоме не оказалось брони на московский вагон. Улететь на самолете стоило бы 3000 р. на пятерых. Время в пути занимает 5 часов. Однако такие расходы были не под силу О. А. Кривцовой-Граковой в тот момент.

В этом же письме Ольга Александровна пишет об отправке находок в Москву следующее: «Ехали мы на мтэсовской машине очень хорошо. В. П. и меня с нашими личными вещами ссадили около музея, а Таня с Сашей повезли наши 7 ящиков, знатно окованных железом, дальше на багажную станцию. Ждем их, как то удастся им сдать багаж! Что-то не едут, не было бы каких-нибудь осложнений. Посылаем малой скоростью. Двое из наших рабочих приехали с нами, чтобы помочь грузить. Надеюсь на практичность и Тани и Саши...» [цит. по: 6, с. 293].

Как всегда самые интересные вещи археологи находят в конце полевого сезона. Такая же ситуация была и у О. А. Кривцовой-Граковой. Об этом она упоминает в том же письме: «... В последний день нашли очень интересную костяную стрелку, граненую, напоминающую тагарские (?). Больше всего стрел и коньков без конца, т. е. две полных пары и две сломанных. Надеюсь, что письмо это придет до моего возвращения...» [цит. по: 6, с. 293].

На этом цикл писем, касающихся эпопеи Ольги Александровны в Казахском Притоболье, заканчивается.

Материалы Алексеевского поселения и могильника, которые были отнесены к западному варианту андроновской культуры были опубликованы в 1948 г. О. А. Кривцова-Гракова пришла к выводу, что наряду с классической андроновской керамикой, бытовала и хозяйственно-бытовая (поселенческая) [1, с. 126]. Позже выяснилось, что это, скорее, была саргаринско-алексеевская керамика. Садчиковское поселение она считает одновременным Алексеевскому и датирует его началом I-го тыс. до н. э. [2, с. 181].

Активные полевые исследования андроновских памятников, проводившиеся в 20-40-е годы прошлого века, знаменовали собой особый этап. Имена Ольги Александровны и Бориса Николаевича Граковых занимают свое достойное место в ряду корифеев советской археологии: М. П. Грязнова, А. Х. Маргулана, С. В. Киселева, К. В. Сальникова С. А. Теплоухова, С. С. Черникова ... Комплексное исследование Алексеевского поселения, могильника и жертвенного места предоставило уникальный материал для реконструкции хозяйственной жизни и идеологии андроновского общества. Такие исследования актуальны и в настоящее время.

В воспоминаниях внука О. А. Кривцовой-Граковой – А. В. Свиридова встречаем: «Бабушкина наука была насыщена художественными элементами» [цит. по: 6, с. 334] и что у бабушки был благородный вкус. Данное свойство проявлялось во всем: в ее иллюстрациях, которые она сама подготавливала к своим публикациям, в оформлении экспозиций Государственного исторического музея, где она проработала долгие годы, в одежде, в ее увлечении цветами, когда на даче ею в определенном порядке высаживались разнообразные цветы [6].

Свиридов А. В. также пишет, что во время второй мировой войны Ольга Александровна была доцентом МГУ и находилась в эвакуации. О. А. Кривцова-Гракова увлекалась поэзией Анны Ахматовой и Марины Цветаевой, а над ее ложем висел портрет А. Блока. Она очень любила своего отца, профессора римского права Юрьевского университета – Кривцова Александра Сергеевича, который умер очень рано, в 42 года, от диабета [6, с. 334].

Рассмотренные в предлагаемой статье письма затрагивают лишь некоторые фрагменты жизни О. А. Кривцовой-Граковой, которые были связаны с периодом изучения памятников Казахского Притоболья. Проанализированные материалы датируются 1930 г. – письма О. А. Кривцовой-Граковой из Кустаная, Алексеевки; 1931 г. – письма Ольги Александровны из Москвы; 1933 г. – письма Гракова из Орска; 1936 г. – письма О. А. Кривцовой-Граковой из Кустаная, Сергеевки, Соколовки; письма Гракова из Москвы; 1938 г. – письма О. А. Кривцовой-Граковой из Алексеевки; 1945 г. – письма О. А. Кривцовой-Граковой и Гракова из Москвы; 1948 г. – письма Ольги Александровны из Челябинска, Кустаная, Садчикова и Гракова из Москвы.

Таким образом, охвачены письма О. А. Кривцовой-Граковой, написанные в экспедициях 1930, 1936, 1938 и 1948 годов. Возможно, был еще один полевой сезон в 1935 г. – судя по дате стихотворного послания А.А. Потапова [8].

В проанализированных письмах находим детали, отражающие отдельные вехи истории Казахстана. Так, названия сел, встреченные в посланиях Ольги Александровны – Алексеевка, Садчиков, Сергеевка и др., маркируют населенные пункты, образовавшиеся на рубеже XIX–XX веков в связи с освоением территории нашей страны волнами переселенцев. Также из одного письма, где дается характеристика рабочим, задействованным в раскопках 1948 г. близ Садчикова, упоминается о немцах, которые явно были депортированными в Казахстан в годы Второй мировой войны. В письмах Ольги Александровны живо описаны улочки Кустаная в период до- и после придания городу статуса областного центра. В целом, нотки, отражающие исторический фон того времени, в переписке Граковых, встречаются крайне редко. Возможно, отсутствие переписки из Казахстана в период с 1931 по 1936 годы могло быть связано с голодомором. Видимо, существовал запрет на переписку, чтобы информация о трагедии не просачивалась. Однако, также очень трудно представить, что могли вестись работы в этих регионах в это время!

Также хотелось бы затронуть вопрос об охране памятника, исследовавшегося О.А. Кривцовой-Граковой. Несмотря на то, что в советское время на нем, благодаря усилиям инспектора «Общества охраны памятников» Кустанайской области С.С. Калиевой, на Алексеевском комплексе была установлена соответствующая табличка о статусе данного объекта, но в настоящее время памятник находится в аварийном состоянии. Об этом неоднократно поднимали тревогу костанайские археологи – А. В. Логвин и И. В. Шевнина. Проблема разрушения и гибели памятника затрагивалась в репортажах корреспондентов из костанайских газет (напр., [9]), но ситуация остается прежней.

Для истории нашей страны изучение и сохранение данного объекта имеет огромное значение. В переписке О. А. Кривцова-Гракова отмечала то, что Алексеевское поселение – это памятник, оставленный древними металлургами. В Казахстане на сегодняшний день аналогичных, изученных раскопками памятников, крайне мало. Кроме того, Алексеевский комплекс среди древностей степной Евразии считается эталонным памятником, а его название вместе с термином «саргаринское» стало маркером хронологической принадлежности объектов к периоду финальной бронзы. Конечно, большой тактической ошибкой О. А. Кривцовой-Граковой было то, что комплекс исследованных ею памятников получил название от переселенческого поселка, а не от топонима, имеющего местное происхождение. Тем более, что в ходе раскопок Ольга Александровна приняла казахские погребения за курганы бронзовой эпохи. Однако, история не терпит сослагательного наклонения и сложившаяся ситуация с названием памятника тоже маркирует определенные моменты из жизни нашей страны первой половины XX в. Всё же на археологах лежит большая ответственность корректного названия открытого им объекта.

По сведениям сотрудников Рудненского музея, с Алексеевского поселения и сегодня поступают находки – орудия труда, керамика. Ныне на памятник наступает город [10].

По большому счету, Алексеевский комплекс следовало бы изучать и изучать. В историко-культурном отношении Казахское Притоболье относится к Сарыарке, являясь ее западным крылом. В настоящее время в данном регионе известны аналогичные памятники. Приведем в качестве примера поселение Талдысай в Карагандинской области, открытое Ж. Е. Смаиловым и исследуемое экспедицией Института археологии им. А. Х. Маргулана начиная с 1994 г. [11]. В настоящее время исследователи пришли к заключению о том, что данный памятник осваивался двумя группами населения – сначала в андроновское время, затем – в саргаринско-алексеевское [12; 13; 14].

Заметим, что в переписке Граковых присутствовал эпизод, характеризующий состояние О. А. Кривцовой-Граковой в момент раскопок жилищ на поселении Алексеевское. Исследовательница сокрушалась от количества находимых ямок. Так, в разговорах с А. С. Ермолаевой, посвятившей изучению поселения Талдысай, 18 (!!!) полевых сезонов, периодически можно услышать любопытные рассуждения о невообразимом количестве ям, ямок, ямочек, канавочек на памятнике древних металлургов близ Жезказгана. В настоящее время коллеги реконструировали на материалах Талдысай сложные теплотехнические сооружения [13], что стало плодотворным итогом многолетних исследований.

В Центральном Казахстане исследовалось еще несколько поселений – Акмая, Акмустафа, Атасу и Мыржык, которые оставлены древними металлургами. Памятники изучались экспедицией Мира Касымовича Кадырбаева [15]. Вопросам соотношения древностей эпохи финальной бронзы был посвящен тематический сборник, изданный под редакцией А. З. Бейсенова [16]. Памятники древней металлургии близ городов Жезказган, Рудный, в названиях которых отразились наименования полезных ископаемых, при надлежащей поддержке государства можно было бы использовать в качестве уникальных объектов для развития внутреннего туризма.

Недопустимым фактом является то, что в Управлении культуры Костанайской области отсутствует инспекция по охране памятников, прямой обязанностью которой является решение вопросов, связанных с изучением, сохранением и использованием объектов историко-культурного наследия.

В мировой практике специалисты данного профиля работают теснейшим образом с отделами по землеотводу и без их ведома и инспекции невозможно осуществление ни одного градостроительного или земельного проекта/освоение земель, как и сноса здания. Таким образом, государство берет на себя ответственность за сохранность исторических объектов. Подобные отделы имеют в своих штатах пресс-атташе, которые популяризируют идеи сохранности памятников и работают в тесном контакте со всеми средствами массовой информации. Эти же отделы по охране памятников занимаются маркетингом «исторического прошлого» региона, включая туризм, сувенирную продукцию, публикацию специализированной литературы, организацию обучающих курсов и праздников. Все это реализуется в льготном налоговом режиме. Это должно стать частью работы по сохранению культурного наследия Казахстана.

Возвращаясь к образу нашей героини, продолжим, что сведения, почерпнутые из переписки и воспоминаний внука Граковых, свидетельствуют о довольно непростой судьбе семьи. Несмотря на все сложности, это поколение археологов преданно служило науке.

Ольгу Александровну Кривцову-Гракову можно назвать героическим археологом! Она, как и многие другие исследовательницы того времени, сумела, несмотря на трудности, остаться верной себе и делу своей жизни. Ее жизнь и судьба, представленная читателям по переписке, может служить примером для современного исследователя.

Для нашего времени, для нашего политизированного поколения, пережившего смену социальных устройств, смену идеологий, прочитанная переписка двух легендарных археологов является не только свидетельством высочайшего профессионализма, но и подтверждением истины: все проходит, остается только память о человеке и его деле. Эта переписка двух преданных друг другу и любимому делу людей, как срез времени, но при этом через трудности и будни профессии археолога. Мы уже привыкли видеть это время, только через призму политики, а тут живые люди – любящие, умные, работающие, сталкивающиеся каждодневно с проблемами тотального для того времени дефицита, растающие детей и мечтающие, строящие планы и дарящие миру открытия!

Считаем своим приятным долгом назвать также имена представительниц прекрасной половины человечества: Е. И. Агеевой, А. Г. Максимовой, Т. Н. Сениговой, Е. Ю. Спасской, Ф. Х. Арслановой, стоявших у самых истоков отечественной археологии, внесших колоссальный вклад в развитие науки и служивших ее высоким идеалам.

Делу изучения древнейших страниц истории Казахстана были также посвящены полевые сезоны в жизни археологов О. А. Вишневской, М. А. Итиной, Б. И. Вайнберг, Л. М. Левиной, проходившие в полупустынях Приаралья, М. Г. Мошковой и Е. Е. Кузьминой – в степях Западного Казахстана.

В целом, в жизни О. А. Кривцовой-Граковой «кустанайскому периоду» был уделен значительный промежуток – почти 20 лет. Несмотря на то, что полевых сезонов, проведенных непосредственно в Казахском Притоболье, было несколько, но исследовательница продолжала «жить» памятником долгие годы. Это было связано с осмыслением материала, подготовкой его к публикации. Для чего тратилась «львиная» доля времени. Всего Ольга Александровна прожила 75 лет. С Борисом Николаевичем Граковым они умерли в один год – в 1970 г.: Ольга Александровна – в феврале, а Борис Николаевич – в сентябре (похоронены на Донском кладбище).

В заключении хотелось бы выразить благодарность А. Г. Плешивенко и А. В. Свиридову за публикацию материалов из семейного архива Граковых.

*Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (проект №2978/ГФ4 «Саки Тургая: этноархеологические исследования»)

1 Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Труды Государственного исторического музея. – 1948. – Вып. 17. – С. 57–172.

2 Кривцова-Гракова О.А. Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1951. – № 2. – С. 152–181.

3 Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – 1958. – Т. 5. – С. 216–294.

4 Үмітқалиев Ұ.Ұ. Ә.М. Оразбаевтың Солтүстік Қазақстан өңірінде жүргізген зерттеулері // Ежелгі Торғай – Ұлы дала төсіндегі асыл алқа: В. Н. Логвинның 70 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Қостанай–Алматы, 2015. – Б. 376–378.

5 Евдокимов В.В. Ровесник и друг // Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое: сб. научн. статей, посвящ. 70-летию юбилею В. Н. Логвина. – Костанай–Алматы, 2015. – С. 14–15.

6 И жизнь, и слезы, и любовь... / составитель А. Г. Плешивенко. – Запорожье: ООО «ЛИПС» ЛТД, 2011. – 368 с.:ил.

7 Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://archsamara.ru>

8 Балабина В.И. О прекрасной даме, ее рыцарях и бардах (Т. С. Пассек, Б. А. Латынин и А. А. Потапов) // Stratum plus. – 2001–2002. – №2. – С. 14–31.

9 Петренко Г. Наша помойка – в эпохе бронзы. Наша газета от 13/11/2014. Режим доступа: <http://www.ng.kz/modules/newspaper/article.php?numberid=432&storyid=21106>

10 Широ В. На Алексеевской стоянке древнего человека вблизи Рудного обнаружены новые тайны. Режим доступа: // http://bnews.kz/ru/news/550_let_kazahskomu_hanstvu/spetsproekti/550_let_kazahskomu_hanstvu/na_alekseevskoi_stoyanke_drevnego_cheloveka_vblizi_rudnogo_obnaruzheni_novie_taini_foto-2013_09_19-1015239

11 Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Манапова А.М., Байтлеу Д.А. Поселение металлургов Талдысай в Улытауском регионе // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. – 2003. – №1. – С. 36–44.

12 Ермолаева А.С., Курманкулов Ж., Ержанова А.Е. Поселение Талдысай – памятник технической культуры степных племен Улытау // Роль степных городов в цивилизации номадов: матер. международ. научн. конф., посвящ. 10-летию юбилею г. Астана (2 июля 2008 г.). – Астана, 2008. – С. 124–130.

13 Русанов И.А., Ермолаева А.С. Металлургия меди на поселении эпохи бронзы Талдысай (реконструкция древнего производства) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: матер. международ. научн. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 321–329.

14 Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. – Алматы, 2013. – Т. 1. – 400 с.:ил., карты.

15 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.

16 Далалық Еуразияның бегазы-дәндібай мәдениеті. Ж. Құрманқұловтың 65 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы. Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии: сб. научн. статей, посвящ. 65-летию Ж. Курманкулова. – Алматы, 2013. – 494 с.

ПРОФЕССОР М. ЕЛЕУОВТЫҢ ҒЫЛЫМ, БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ САРА ЖОЛЫ

Жақын күндерде кафедрамыздың ақсақалы, өзіміз құрметпен өте силайтын сүйікті ұстазымыз «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуов 70 жасқа келеді. Осыған байланысты ұстазымыздың ғылым мен білім саласындағы жүріп өткен жолына қысқаша шолу ұсынамын.

Жастайына қазақтың ертегілері мен аңыз-әңгімелерін тыңдап, батырлар жырын оқып өскен Мадияр ағамыздың тарихшы болсам деген арманын қолдап, оған ақыл – кеңес берген Еңбекші жеті жылдық мектебінің сол кездегі директоры, тарих және география пәндерінің мұғалімі Әлішерхан Молдахбетов болатын. Орта мектепті бітіріп, отан алдындағы әскери борышын өтеп келгеннен кейін, 1970 жылы 24 жасында өзі армандап жүрген С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түседі.

1971 жылы Тарих факультеті үшін ерекше қуанышты жыл болды, себебі сол жылы күзде факультетте «Археология және этнография» кафедрасы ашылды. Жаңадан ашылған кафедраның оқу жоспарын жасау, оны білікті мамандармен қамтамасыз етуге кафедра меңгерушісі Ленинград университетінің түлегі, тұңғыш кәсіби қазақ археологы Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев білек сыбана кірісті. Ә.М.Оразбаевтың шақыруымен кафедраға Мәскеу, Ленинград университеттерінің білікті мамандары профессорлар М.П.Грязнов, С.С.Черников, Ю.А.Заднепровский, т.б. аты мен атағы КСРО – ға белгілі ғалымдар келіп дәріс оқыды. Сол жылдарда кафедраға К.А. Ақышев, Х.А. Арғынбаев, Т.Н. Сенигова, Х. Алпысбаев, О. Смағұлов секілді Қазақстанның белгілі археолог, этнографтар, антрополог ғалымдары келіп студенттермен кездесулер өткізіп, лекция оқығаны болашақ археологтар мен этнографтар үшін аса маңызды тәлім болды. Студенттердің жазғы демалыс кезінде әртүрлі экспедицияларға қатысуы үрдіске айналды.

Ә.М.Оразбаев бастаған іргелі жұмыстарды 1973 – 1988 жылдарда археология және этнография кафедрасының меңгерушісі болған тарих ғылымдарының докторы, профессор Уахит Хамзаұлы Шәлекенов онан әрі жалғастырды. Ұзақ жылдар Хорезм археологиялық – этнографиялық экспедициясының құрамында болып далалық жұмыстарды жүргізуде мол тәжірибесі бар У.Х.Шәлекенов кафедраға білікті мамандарды шақырумен қатар талантты жастарды да тартты, сол жылдарда кафедраға А.С.Загородний, Ташкент университетінің түлегі Н.О.Алдабергенов келді. Профессор У.Х.Шәлекеновтың ұсынысы бойынша 1974 жылы Жамбыл облысының Шу ауданында орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласы тарих факультетінің студенттері археологиялық – этнографиялық практика өтетін база болып ашылды.

1970-1975 жылдар аралығында кафедрада оқыған студенттердің қатарынан болашағынан үлкен үміт күттірген археолог, этнографтар тобы іріктеліп шықты. Олар жылда көктемгі сессияны алдын ала тапсырып жаз бойы өздері таңдаған экспедициялардың құрамында зерттеу жұмыстарына қатысып, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізудің әдістерін үйреніп, тәжірибе жинақтаумен қатар, студенттердің республикалық, Орта Азия аймақтық және Бүкілодақтық конференцияларына қатысып жүлделі орындар алып жүрді, солардың қатарында қазір мүйізі қарағайдай, алыс, жақын шетелдерге танымалы ғалымдарымыз Ә. Төлеубаев, А. Тоқтабаев, С. Жауынбаев, Қ. Нұржаубаев, М. Бекмағамбетов, Г. Көкебаева, С. Әжіғали, Ф. Григорьевтермен бірге Мадияр Елеуовте болды.

Ұстазымыз өзінің далалық зертеу жұмыстарын 1973 жылы Түркістан археологиялық экспедициясының құрамында ортағасырлық Түркістан қаласында жүргізіліп жатқан қазбаға қатысудан бастаған. Алғашқы зертеулерін экспедиция жетекшісі белгілі археолог, т. ғ.к. Таися Николаевна Сенигованың жетекшілігімен ежелгі Күлтөбе қалашығын қазудан бастаған, жас ғалым сол жылы Ахмет Ясауи кесенесінің жанынан жобасында төртбұрышты, қабырғалары қышпен қаланған кесененің қалдығы ашты. Ол қазақтың әйгілі ханы Есім ханның кесенесі орны болып шықты.

Мадияр Елеуов 1974 жыл Қаз МУ-дің тарих факультетінің Жамбыл облысындағы ортағасырлық Ақтөбе қалашығында ашылған археологиялық базасында алғаш практикадан өтті. Археология және этнография кафедрасының сол кездегі меңгерушісі, университет археологиялық экспедициясының жетекшісі профессор У.Х. Шәлекенов оған сенім білдіріп, ортағасырлық қаланың суландыру жүйесін ашуды тапсырады. М. Елеуов бастаған топ қаланың орталық бөлігінен оңтүстік – батыста бірнеше жерде қазба жұмыстарын жүргізіп қалаға су әкелетін құбырдың желісін ашты. Сол жылы студенттердің

республикалық және Орта Азия аймақтық ғылыми конференцияларына қатысып, өзі жүргізген қазбалардың тұжырымдары жайлы баяндама жасағаны үшін жүлделі орын алған М. Елеуовке Мәскеу қаласында өтетін студенттердің Бүкілодақтық конференциясына жолдама берілді.

Университет қабырғасында М. Елеуов археология, этнография мамандығы бойынша Ә.М. Оразбаев, У.Х. Шәлекенов, Х.А. Арғынбаев, Н.О. Алдабергенов секілді білікті оқытушы-ғалымдар дәріс алды. Далалық зерттеулерде Елеуовқа алғашқы практикалық тәжірибе жинауға көмектескен Түркістан археологиялық экспедициясының жетекшісі, белгілі археолог-ғалым Т.Н. Сенигова болатын.

1975 жылы университетті үздік дипломмен бітірген М. Елеуовты Қазақ КСР Жоғары және орта арнаулы білім министрлігі жолдама бойынша Қызылорда облыстық тарихи – өлкетану музейіне жұмысқа жібереді. Аға ғылыми қызметкер дәрежесінде музейде жұмыс атқарған кезінде ол өзін іскер маман ретінде көрсете білді. Келесі жылы ҚазМУ–ге шақырту алып ұшқан ұясы археология және этнография кафедрасына оралды. М. Елеуовті кафедра ұжымы қуана қабылдап, оның ғылыми – оқытушылық жұмысына сәттілік тілеп, қолдау көрсетті. 1976 – 1996 жылдар аралығында осы кафедрада лаборант, аға инженер, ассистент, оқытушы, аға оқытушы, доцент дәрежесіне дейінгі өсіп, жемісті қызмет атқарған жылдарда М. Елеуов өзін үлгілі ұстаз, білікті маман ретінде көрсетті.

Ұстазымыз 1989 жылы университетте алғашқы болып тарих факультетінде «Қазақ тілі» қоғамын ұйымдастырды. «Қазақ тілі» қоғамының отырыстарында мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру, қазақ тілінде студенттерге арнап оқулық, оқу құралдарын даярлау, шығару мәселесі көтерілді. Сол жылы тарих факультетінің «Қазақ тілі» қоғамы университетке ғұлама ғалым, философ әл-Фарабидің атын беру жөнінде ұсыныс жасады. Арада бірнеше жыл өткенде университетке әл-Фарабидің аты берілгенде біз қатты қуандық себебі осы мәселені алғаш көтерген тарих факультетінің «Қазақ тілі» қоғамы болатын. «Қазақ тілі» қоғамның жұмысына профессорлар Ә.С. Тәкенов, У.Х. Шәлекенов, С.Қ. Жақыпбеков доценттер С. Тұрғанбаев, С.М. Мәшімбаев және көптеген студенттер белсене араласты.

М. Елеуов археология және этнография кафедрасы жанынан құрылған студенттердің ғылыми – зерттеу тобының ғылыми жетекшісі болған жылдарда студенттер жаз айларында университет археологиялық отрядының барлау тобы құрамында далалық зерттеу жұмыстарына қатысып Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарында көптеген ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді ашып, ондаған ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді. Осы зерттеу тобының құрамында болып, тәжірибие жинаған студенттердің бірқатары қазіргі күнде еліміздің университеттерінде, ғылыми – зерттеу институттары мен орталықтарда жұмыс істеп жүр, олардың арасында ғылым кандидаттары мен докторлары бар. Солардың бірі мен 1987-1991 жылдары аралығында археологиялық барлау және қазба жұмыстарына үзбей қатыстым. Менің археологияға келуіме бірден-бір себепші болған Мадияр Елеуұлы деп есептеймін. Маған археология теориясы мен практикасынан бірдей тәлім берген алғашқы да тұрақты ұстазым Мадияр Елеуұлы деп есептеймін. Өзім практикаға қатысқан бес жыл ішінде көптеген ескерткіштерді ашып, олардың топографиясын зерттедік, мерзімделуін анықтадық. Жаңа ашылған ескерткіштерді мемлекеттік есепке алдық.

1993 – 1995 жылдарда тарих факультеті деканының сырттай оқыту бөлімі жөніндегі орынбасары болған кезде М. Елеуов өзін оқу – ісінің білікті маманы, іскер ұйымдастырушы әділетті ұстаз ретінде көрсетті. Сол жылдарда тарих факультеттің сырттай оқыту бөлімі жалпы көрсеткіштері бойынша, университетте өте жақсы нәтижелерге қол жеткізді.

Тарих факультеті кәсіподақ ұйымының төрағасы, университет кәсіподақ комитетінің мүшесі болған жылдарда Мадияр ағай факультет, университет көлемінде ұйымдастырылған түрлі шараларға белсене араласып, ерекше іскерлік танытты.

Мадияр Елеуов тарих факультетінің археология және этнология кафедрасында жұмыс атқарған 1976 – 1999 жылдарда жылма – жыл университет археологиялық экспедициясының құрамында далалық зерттеу жұмыстарына қатысып Шу, Талас өңірлерінде, Қаратауда, Сырдария өзенінің ортаағысында ғылыми – зерттеу жұмыстарына белсене араласып осы экспедицияның барлау тобына жетекші болды. Жүргізілген далалық зерттеулердің барысында Жамбыл облысының Қордай, Шу, Мерке, Т. Рысқұлов, Байзақ, Талас, Сарысу, Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ, Түркістан және Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі аудандарында осы уақытқа дейін ғылымға белгісіз болып келген, есепке алынбаған ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді ашып, есепке алып ғылыми айналымға енгізді. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының тарихи – топографиялық құрылымын зерттеп, цитадельде, шахристанда стратиграфиялық қазба жұмыстарын жүргізіп бұл тарихи қаланың VI – XIII ғ. басы аралығында өмір сүргенін анықтады.

1982 – 1983 жылдарда М. Елеуов жетекшілік еткен Университет археологиялық экспедициясының барлау тобы Шу мен Талас өзендерінің жоғарғы ағысында Қырғыз КСР жерінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп осы тарихи – географиялық аймақта орналасқан ұзын қорғанды Бурана, Ақсу, Садырқорған қалаларында қазба жұмыстарын жүргізді. Тағы да басқа бірқатар қалалардың тарихи топографиясын зерттеді.

1983 жылы М. Елеуов М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің археология кафедрасы мен Археология институтының Ленинград бөлімінде білімін жетілдіру курсына болған кезде КСРО археологиясының атақты ғалымдары Д.А. Авдусин, Л.Р. Кызыласов, Г.А. Федоров–Давыдов, В. Янин, В.Л. Воронина, Ю.А. Заднепровскийдің дәрістерін тыңдады. Олардың әлемдік археологияның басты-басты бағыттары жайлы өткізген сұхбаттарына қатысады. Мәскеу мен Ленинград қалаларында білімін жетілдіру курсына болған кез М. Елеуов үшін өте нәтижелі болды ол архивтерде, кітапханалардың сирек қорыларында отырып, Қазақстанның ортағасырлық зерттелу тарихына қатысты құнды деректер алып қайтты.

1996 – 1999 жылдарда археология және этнология кафедрасының докторанты болған М. Елеуов 1996 жылы А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ – түрік университетінің жанынан Археология және этнография институтын ашуға белсене араласып, 1996 – 1997 жылдарда осы Институттың директоры З. Исабековтің ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары қызметін атқарды. Осы жылдарда институтқа, Қазақстан археологиясының білікті мамандары К.М. Байпақов, Ж. Құрманқұлов, З. Самашев, антрополог О. Смағұлов, этнограф А. Қалыш, белгілі қырғызстандық археолог Д.Ф. Винник жұмысқа шақырды, М. Елеуовтың ұсынысы бойынша «Археология жаңалықтары» журналы шыға бастады, институттың археологиялық экспедициясы жасақталып А. Ясауи кесенесінде, ежелгі Күлтөбе қаласында стратиграфиялық қазба жұмыстары жүргізді.

1998 жылы Мадияр Елеуовтің «Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI – XIII ғ. басы)» атты монографиясы «Қазақ университеті» баспасынан жарыққа шықты. Автордың 1974 – 1998 жылдар аралығында Шу мен Талас өңірлерінде жүргізілген археологиялық жұмыстарын қорытындылаған бұл еңбекте Шу – Талас өңірлерінің ортағасырлық кеуен жолдары, қалалар мен елді мекендер туралы деректер, олардың зерттелу тарихы және баламалануы мәселелері қарастырылған.

Шу, Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалар мен елді мекендерінде 1974 – 1999 жылдар аралығында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген М. Елеуов Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнология институтының жанындағы ғылыми кеңесте 07.00.06 - археология мамандығы бойынша 1991 жылы («Шу өңірінің ортағасырлық қалалық мәдениеті (VI – XIII ғ. басы) тақырыбында кандидаттық, 1999 жылы «Шу – Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалар мен елді мекендері VI – XIII ғ. басы » тақырыбында докторлық диссертация қорғаған.

1999 жылы докторантураны бітірген Мадияр Елеуовұлы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің сол кездегі ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Аманкелді Құсайыновтың шақыруы бойынша тарих факультетінде ашылған «Археология және этнология» кафедрасына меңгеруші болып ауысты. 24 жыл әл-Фараби университетінің археология және этнология кафедрасында жұмыс істеген М. Елеуов үшін жаңа кафедраның оқу жоспарын жасап, ғылыми-зерттеу жұмыстарының бағытын анықтау қиын болған жоқ. Университет ректоры Аманкелді Құсайыновтың қолдауымен кафедраға Қазақстан археологиясының негізін қалаушылардың бірі, тарих ғылымдарының докторы Кемал Ақышұлы Ақышев, тарих ғылымдарының кандидаты Дөкей Әбдікерімұлы Талеев, Марал Қалымжанқызы Хабдуллина және басқа да талантты жастар жұмысқа қабылданды. 2000 жылы тарих факультетінің студенттері алғаш рет жазғы археологиялық – этнографиялық пратиканы Нұра өзенінің жағасындағы Бытығай (Ботағай) елді мекенінде өткізді. Кафедраның жанынан құрылған «Сарыарқа археологиялық экспедициясы» Ақмола облысының Атбасар, Жарқайың, Қима, Жақсы, Қорғалжын аудандарында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп әр түрлі тарихи кезеңдерден сақталған оба, қорымдарды, Кеңарал төрткүлін, «Алып» жалын ашып, есепке алды, осы экспедицияның барлау тобы Жамбыл облысының Байзақ, Шу, Мойынқұм аудандарында зерттеу жүргізіп тарихи-мәдени ескерткіштердің жинағын шығаруға материал жинауды жалғастырды.

Еуразия университетінде кафедра меңгерушісі болған жылдар профессор М. Елеуов үшін қызығы мен қуанышы көп, табысты болды, бірақ оны 1973 жылдан бері үздіксіз жалғасып келе жатқан Шу, Талас өңірлері мен Сырдарияның орта ағысындағы ежелгі қалаларды зерттеудің үзіліп қалғаны қатты толғандырып, мазасын ала берді. Сәті түсіп, 2001 жылы Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ – түрік университетінің президенті, академик М. Жұрыновтың шақыруы бойынша «Археология, этнология

және музей ісі» кафедрасына меңгеруші болып ауысады. Кафедраға білікті мамандарды тартып, оның жұмысына жаңа серпін берген М. Елеуов сол жылы ежелгі Күлтөбе қаласында студенттердің археологиялық практикасын өткізіп, ортағасырлық Қарашық қаласында қазба жұмыстарын бастайды.

2002-2008 жылдарда А. Ясауи университетінің жанындағы Археология ғылыми – зерттеу орталығының директоры болған кезде профессор М. Елеуов өзін іскер ұйымдастырушы, тарихи – мәдени ескерткіштердің нағыз жанашыры ретінде көрсетті. Орталыққа әл-Фараби мен А. Ясауи университеттерінің талантты түлектері М. Бахтыбаев, С. Қалиев, Е. Ақымбек, Л. Малдыбекова, Р. Әлжанов және тағы басқа жас ғалымдарды жұмысқа қабылдап, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтымен, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарының тарихи–мәдени ескерткіштерді қорғау, сақтаумен айналысатын мемлекеттік мекемелерімен байланыс орнатқан. М. Елеуов басқарған Тұран археологиялық экспедициясы Қаратау мен Сырдарияның орта ағысында кең көлемде зерттеу жұмыстарын бастады. 2002-2008 жылдарда Қаратау мен Сырдарияның орта ағысында жүргізілген барлаудың барысында бұрын есепке алынбаған, осы уақытқа дейін ғылымға белгісіз болып келген 2000-нан астам археологиялық ескерткіштер ашылып, зерттелді, олардың қатарында әр түрлі тарихи кезеңдерден сақталған ескерткіштер, 150-ге жуық ортағасырлық қалалар мен елді мекендер бар. Қызылорда облысының Шиелі, Жаңақорған, Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан, Бәйдібек, Түлкібас, Созақ, Жамбыл облысының Жуалы, Жамбыл, Талас, Сарысу аудандарының Қаратау мен Сырдың орта ағысында орналасқан ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің саны анықталып, олардың тарихи-топографиялық құрылымдары қайта зерттелді, олардың бірқатарына толықтрулар жасалды. Ұлы Жібек жолының Шу, Талас өңірлері мен Қаратау арқылы Шашқа өткен тармағы, онымен байланысты ежелгі ортағасырлық Шу жолы, Хан жолы Телкөл жолы, Ұлы жол (Көсегенің көк жолы) жолы, Сырдария өзенін жағалап жүрген жолдар, және Қаратаудан асатын 20-ға жуық жолдардың бағыттары анықталды.

Осы жылдар аралығында тарихи-мәдени ескерткіштердің жинағын даярлау, оларды жарыққа шығаруда бірқатар жұмыстар атқарылды. М. Елеуов Жамбыл (2002 ж.), Қызылорда (2007, 2011 жж.) облыстарының тарихи–мәдени ескерткіштерінің жинағын шығаруға белсене араласты, оның жетекшілігімен елімізде алғаш рет «Түлкібас ауданының археологиялық ескерткіштері» (2004 ж.), «Қарақұр ескерткіштері» (2008 ж.) атты жеке ауданның және ауылдық округінің археологиялық ескерткіштері жинақ болып шықты. 2001-2008 жылдар аралығында Тұран археологиялық экспедициясы табиғи апаттан бұзылып жатқан ортағасырлық Төрткүлтөбе, Жамбасарық, Бестам, Жартытөбе қалалары мен елді мекендерінде қазба жұмыстарын жүргізіп, осы ескерткіштердің пайда болған уақыты, даму кезеңдеріне қатысты тың деректер алып, оларды ғылыми айналымға енгізді.

2008 жылдан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Археология, этнология және музееология кафедрасына қайта оралған профессор М. Елеуов бүгінгі күнде ұлағатты ұстаз, білікті маман. 2008–2015 жылдар аралығында ол ҚР БҒМ гранттық «Сарыарқа мен Шу-Талас, Келес өңірлерінің ортағасырлық қалалары, мекендері және керуен жолдары» (2000 ж.), «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» (2006-2008, «Ұлы Жібек жолының бойындағы Қаратаудың ортағасырлық қалалары мен керуен жолдары » (2009– 2011), «Шу– Талас өңірлері мен Қаратаудың солтүстік беткейіндегі ортағасырлық қалаларның, елді мекендерінің қорғаныс жүйесі» (2012–2014), «Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық ұзын қорғанды қалалары » (2015 ж. бастап) тақырыптары бойынша Шу, Талас өңірлерінде, Қаратауда, Сырдарияның орта ағысында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жалғастыруда.

Профессор М. Елеуов жетекшілік ететін «Археолог» халықаралық ғылыми зерттеу орталығы» ҚР Мәдениет және Спорт министрлігі Мәдениет комитетімен, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облысының «Тарихи–мәдени ескерткіштерді қорғау, қалпына келтіру және пайдалану дирекциясымен», «Жетісай», Тараз гуманитарлық–инновациялық университеттерімен жасалған келісім шарттар бойынша табиғи апаттан бұзылған, бұзылып жатқан ортағасырлық Сортобе, Бестам (Қызылорда облысы), Жартытөбе, Төрткүлтөбе, Үтіртөбе, (Оңтүстік Қазақстан облысы), Түймекент, Тамды, Тараз, Тастұмсық қалалары мен елді мекендерінде қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Оның «Ескерусіз қалған ескерткіштер» (2007) деп аталатын еңбегінде Жамбыл, ОҚО, Қызылорда, облыстарындағы бұзылған және бұзылып жатқан апатты жағдайдағы ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің қазіргі экологиялық ахуалы туралы жазылған, ал «Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы» (2015) деген жұмысында осы қаланың ХІХ ғасырдың соңынан 2015 жылға дейінгі бұзылу тарихы баяндалады.

Қазіргі күнде М. Елеуовтың жетекшілігімен Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан, Бәйдібек, Созақ, Жамбыл облысының Жуалы, Шу, Қызылорда облысының Шиелі, Жаңақорған аудандарының археологиялық ескерткіштерінің және бірнеше ауылдық округтердің жинақтары баспаға даярлануда.

Профессор М. Елеуов 400–ден астам ғылыми мақалалардың, бірнеше монографиялық еңбектердің, жоғары оқу орнының студенттеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарының авторы.

Мадияр Елеуұлының ғылым, білім саласына сіңірген еңбегі үкімет тарапынан ескеріліп, ҚР БҒМ мақтау грамоталарымен марапатталған. 2009 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», 2010 жылы «ЖОО-ның Ең үздік оқытушысы» атақтарының иегері атанды.

Ж.А. Шайкен

ПОТАМОНИМЫ* В НАСЛЕДИИ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

Активная научная деятельность, к тому времени уже известного ученому миру, Ч.Ч. Валиханова, раскрывается к концу 50-х и началу 60-х годов XIX века. Исследуя материалы рукописей имевшиеся в его портфеле, можно только поражаться прозорливости Валиханова, как разностороннего ученого, что в нем, по мнению исследователей изучавших его биографию, от природы сочетались дар мыслителя, текстолога-стилиста [7, С.34].

По биографическим данным, одним из свидетельств его деятельности как ученого является то, что Ч.Ч. Валиханов, по возвращению из экспедиции, незамедлительно обобщал собранные сведения, на основании которых, составлял записки по вопросам истории, этнографии, географии, фольклора и других отраслей науки. Чокан неоднократно участвует в военно-научных экспедициях, одним из результатов которого является, подготовленная им, в 1856 году, «Карта пространства между озером Балхаш и хребтом Алатау» и исполненные с профессиональной документальностью чертежи, зарисовки о жизни и быте народов населяющих благодатный регион Жетысу [13, С.15; 14, С.4; 15, С.329].

Следует отметить, что навыки к подобному исследовательскому делу, Ч.Ч. Валиханов приобрел, как преуспевающий учащийся в Омском кадетском корпусе (1847-1853 гг.). По учебной программе кадетского корпуса, исключительно особое внимание уделялось географии Казахстана, где в военно-стратегическом аспекте, учащиеся на занятиях изучали рельеф местности, горные перевалы для переходов военных отрядов, водоемы, источники и свойства питьевых вод в колодцах, климат природных зон, традиционный уклад и обычаи казахов и других соседствующих с ними народов [9, С.31,32].

Необходимо отметить, что Ч.Ч. Валиханов, не только исследует географические объекты, но и изучает и фиксирует *потамонимы* больших и малых водных артерий с сохранившимися автохтонными названиями, в частности, исторического региона Жетысу (*Жетісу*) [12, С.10]. Валиханов, как видно из ежедневных записей в статье «Дневник поездки на Иссык-куль» (1856г.), подробно изучает географию, природу, фауну, флору, состояние пахотных и сенокосных угодий и другие хозяйственные деяния казахов в долине Алматы. Подробно помечает в дневнике всю потамониимику региона Жетысу, начиная с бассейна р.Аягуз и включительно до бассейна р.Талас. [10, С.228-289; 11, С.12,13].

Например, в статье Ч.Ч. Валиханова «Географический очерк Заилийского края» можно обнаружить вполне характерные его стилю, подробные потамографические описания водных источников Илийского бассейна – «...Или** (по китайски Или, по киргизски Иле, Ле) составляется из трех истоков: // Текес, Хашгол*** и Кунгес; из них первый есть самый главный, вытекает из хребта Музтаг ..., принимает в себя множество горных речек с обеих сторон и под тем же названием вливается несколькими рукавами в Балхаш, из которых самый главный и глубокий есть Бурлю...»**** [11, С. 9]. А в другой научной работе «Записки о киргизах», в разделе «Географический очерк Тянь-Шаня и бассейна оз. Иссык-Куль» автор в исключительных подробностях передает описание рек Иссыккульской котловины, Чу-Илийского и Чу-Таласского междуречья. Среди перечисленных рек впадающих в озеро Иссык-Куль, он указывает на *потамоним* реки Уч-Урукты (Чон-Урукты, Урта-Урукты, Баш-Урукты) [9, С.305-318]. Валиханов дает разъяснение того, что река состоит из трех рукавов – Чон «*Үлкен*» – *Большой*, Урта «*Орта*» – *Средний* и Баш – «*Бас*» (в данном случае подразумевается начало истока или верховья реки), хотя здесь напрашивается определение из словарной единицы «*Kiwi*» – *Малый*.

В следующей статье «Дневник поездки на Иссык-Куль», проходя через долину Актогай по которой течет Чарын с быстротечным притоком Уч-Мерке, о котором Ч.Ч.Валиханов отметил: «...Мерке (их три) впадают в Чарын,...» [9, С.235, 240-244]. В перечне «Маршруты, собранные мной во время путешествия в Кашгар» отмечает реку Уч-Мерке «...Бас-Мерке, или Чон-Мерке; Чет-Мерке, или Кичик-Мерке...» [10, С.507]. В данном случае он подразумевает, что названная река состоит из трех рукавов – *Бас Мерке*, *Ортан Мерке*, *Шет Мерке*, таковыми они отмечены на современных географических картах.

Участвуя в составе очередной экспедиции, Чокан составил список рек находящихся по их маршруту «Дорога в Ташкент через Чоньжу-караул»: Чарын, Чилек, Каратрук, Уч-Чабтар, Турген, Ишик, Талгар, Уч – Алматы (разрядка и курсив наш – Ж.Ш.), Аксай, Каскелен, Каргалы, Чу, Суклык, Карабалта, Учкалы, Асфара, Тарты, Ярсу, Макмал, Талас, Аса, Арыш, Машат [10, С.537]. В данном случае, Чокан Валиханов отмечает потамоним *Уч Алматы*, то есть указывая на наличие трех рек Алматинок – Большая, Средняя и Малая (*Үлкен, Орта және Кіші Алматы*).

Надо полагать, что Валиханов при своей прилежной кропотливости, несомненно пользовался информацией полученной у коренных жителей и собрал у них, подробные сведения о потамонимах водных артерий Жетысу. Как видно из его записей: «... С левого берега, со стороны Кунгей Алатау, который тянется параллельно Или с востока на запад, вливаются в Или следующие речки: Чарын, Чилик, Чабдар, Турген и Иссык (60 верст), // Талгар, Каскелен с притоками справа: *Большая, Малая и Средняя Алматы (Яблонная)*, (курсив наш – Ж.Ш.)...» [11, С.11]. Нет сомнения, что он указывает на то, что река *Уч-Алматов* состоит из трех рукавов – *Большой, Средней и Малой*, которые являются притоками реки Каскелен, а она в свою очередь впадает в полноводную Или. Валиханов, в своих дневниковых записях, отмечая проходы горного массива Кунгей Алатау, называет его *Большим Алатау*, пишет «... впрочем алатауские киргизы проходят его через верховья Алматов (Средних) в один день;...» [12, С.12,13].

Существуют более ранние сведения, подтверждающие данную проблему трех Алматов, *каз.* «*Үш Алматы*», размещенные на двух картах XVIII века: на первой – «Северной линии Тянь-Шаня (западная часть р. Или)», составленной по приказу китайского императора Цянь Муна, в 1762 году; дополненной в 1768 году, нанесены гидрографические объекты: 1. Гурбан Алимату – *Три Алматы*; 2. *р.Талгар*; 3. *р.Курты*; 4. *оз. Балхаш*; 5. Чуйгол – *р.Шу*; 6. *р.Талас*. На второй – якобы копии калмыцкой карты, составленной в 1742 г., шведом И.Рената, обозначены регион Жетысу и Гурбан Алматы – то есть *Три Алматы (Үш Алматы)* [19, С.156].

Кроме всего этого, на этот немаловажный и доказательный факт указывает ученый Ажигали С.Е., утверждая то, что в статье Ч.Ч.Валиханова «Записки о киргизах» по мнению ученого монголоведа Зардыхана Кинаятулы, который изучил и перевел данную рукопись, помещена только часть схематической карты «Географические названия районов Тарбагатая и Северного Тянь-Шаня» составленной собственноручно Чоканом. На фрагменте этой рукописной карты, на старомонгольском языке отчетливо прочитываются, названия местности и рек: Алимты – *Алматы*, Гурван Алимты – *Үш Алматы* [1, С.6; 9, С.316-317]. Обратим внимание, что здесь речь идет о трех речках Алматинках, т.е. *Большая-Үлкен, Средняя-Орта* и *Малая-Кіші*, которые своими руслами прорезают долину Уч Алматов (*Үш Алматы*).

Как было упомянуто выше, что при «освоении туземных земель» царская администрация в первую очередь взялась за изменения автохтонной топонимики, внедряя примитивную кальку: *Жетису* становится Семиречьем, а реки *Үлкен, Орта, Кіші Алматы* в документах офицеров-инженеров царской армии уже именуется как Большая, Средняя и Малая Алматинки [6, С. 200-201; 23, С. 44]. И в те же, 50-е годы второй половины XIX в., с целью сохранения от вырубке леса переселенцами из России, в ущельях были установлены и размещены караульные пикеты, которые стали именоваться по фамилии солдат-караульщиков: Бутаковское (*Шыбынды сай*) – сотника Бутакова, Ремизовское – солдата Ремизова, а также Каменское, Комиссаровское, Лебедевское ущелья. И вполне допустимо, что – *Весновское или Весновка*****, также свои названия полученные по фамилиям солдат и существующие по настоящее время [2, С. 177; 3, С.15; 20, С. 319; 23, С. 44,45].

Автохтонность, упомянутых выше жетысуйских топонимов, подтверждаются достоверными сведениями в научных трудах многих исследователей изучавших историческое прошлое региона Жетысу. Например, академик В.В.Бартольд упоминает о существовании, в середине XIX в., крепости *Уч-Алматы* [4, С.336 -338; 5, С.352, 353]. Он же отмечает, что в извлечениях средневековых авторов – Бабура, Мухаммед Хайдара упоминаются *урочище Алматы* и город *Алматы*, а китайский путешественник Чань-чунь проходя через Урумчи, Манас и Шихо, мимо оз. Сайрама (озеро Сайрам-нур – Ж.Ш.), через перевал Талки в Илийскую долину, отмечает, что находится большой город Алмалык.

Русский офицер, географ и этнограф М.Венюков, побывавший здесь в 1859 г. пишет: «... Алматы когда-нибудь, и надо полагать скоро, делается немаловажным торговым местом для всей Средней Азии...» [3, С.12]. Известный востоковед Бернштам А.Н. исследуя, в Жетысу, древние поселения оседлого типа XI в. отмечает, что они расположены по рекам впадающих в р. Или – Узун-Агач, Каргалы, Каскелен, Алматинка, Талгар, Иссык, Турген, Чилик [8, С.417]. Следует обратить внимание, что эти автохтонные потамонимы продолжают жить в *омонимах*, то есть в названиях современных населенных

пунктов. К примеру, Валиханов Чингис в письме своему сыну Чокану от 6 июля 1860 года писал «... Бұ күнде жанарал-губернатор Алматы (курсив наш – Ж.Ш.) – Қапалда, үйілдің аяғында қайтпақ...». В этих строках, старший Валиханов упоминает, что в данное время генерал-губернатор находится в поездке, в Алматах и Капале и вернется оттуда, только в конце июля [12, С.97, 100]. Да и у самого Чокана Валиханова в письмах, в частности Г.А.Колпаковскому, указывается автохтонный омоним «... Алматы...» либо, «... в Алматах...» [12, С.81, 85]

Интересен следующий факт, что Ч.Ч.Валиханов, в трудах «Дневник поездки на Иссык-Куль» и «Маршрут пути через Алтын-Эмель до г. Кульджи, 1856 г.» отмечает, что оконечная часть хребта Темирлик называется – *Кушмурун* [9, С. 245; 10, С.13, 42-43]. В других случаях, в дневнике поездки в Кульджу, 1856 году Валиханов в описании горного ландшафта Заилийских (*Күнгей*) Алатау проходя через плато Югенташ (*Үйгентас*), отмечает гидрографические данные плато со множеством речек, родников и *саза* (болотистая местность), включая р. Агыныкатты, Каргалы, Усек, *Кушмурун* (река известная своим вторым названием – Борохуджир) [10, С.11; 11, С.10]. Заметим, что местность в Сарыарке, где родился Чокан, тоже носит название – *Кушмурун*. Исследователи научного наследия Ч.Ч. Валиханова утверждают, что термин «*Кушмурун*», на казахском языке – *құсмұрын*, а в переводе на русский язык означает – *птичий нос*. На наш взгляд подобное толкование, является абстракцией. Обратим внимание, что носовую часть птиц, принято именовать – клювом, каз. «*тұмсық*», а все напоминающие его очертание объекты, либо схожие с ним предметы, называются «*құстұмсық*». В нашем случае, Жетысуйский и Сарыаркинский «Кушмуруны» нужно транскрипировать как, *Қосмұрын* – пара или спаренный нос. В казахском языке существуют схожие словарные единицы подобных двойных или парных определений, как-то: *Қосауыз, Қосқұлақ, Қосаяқ, Қоскіндік, Қостабан, Қосқанат, Қос уыс*, а также географических наименований – *Қосағаш, Қоскөл, Қостомар, Қостанай* и т.д.

Изучение, в целом гидронимов предоставляет возможность проследить этнические и миграционные процессы в бассейнах водоразделов, в дополнение ко всему проявляется возможность раскрыть код того или иного потамонима. В автохтонных названиях рек Великой степи, в частности Торгайской столовой бессточной страны сохранились потамонимы, которые несут в себе иносказательный, двухсмысленный подтекст, присущий кочевнику, привыкший таким образом маркировать окружающие природные объекты, ибо для него они имели сакральное значение. Обратим внимание, на такие потамонимы, как например: река *Қарынсалды* – букв. *река вздулась, как живот или желудок*, когда река в весеннее время паводков, вспучивая на себе лед, выходит из русла, широко заливая по обе стороны берега пойменное пространство. Следующий потамоним – *Сабасалды* (на географических картах значатся – *река Үлкен Сабасалды Торғай или Саба*) также означает что, *река вышла из русла*, или «*сабасынан шықты*» подразумевая в этом «*су тасыды*» – *вода (река) вышла из берегов*, указывающий паводковый период (обе – притоки IV порядка реки Торгай) [16, С.446; 17; 18]. К исследуемому нами, ряду жетысуйских потамонимов относится и река *Бүйен****** (Биен), название которой несет, такую же иносказательную смысловую нагрузку, равную предыдущим.

По мнению некоторых ученых к данной проблеме по смыслу близок термин «*сабат*» (*сулы, шалғынды жер*) – название определенных береговых участков в пойме реки, с хорошим травостоем после разлива. Кстати термин «*балқаш*», по утверждению этнолингвиста Н.Уалиева, является синонимом термина «*сабат*» [22, С. 50-51].

Существуют архаические потамонимы, указывающие ориентационное положение водных артерий, либо логичной недопустимости переправы или каких-то характерных особенностей естественного русла, излучин и свойственных разветвлений в устье реки, скорости течения, вот некоторые аналогии: река *Терісаққан* (приток реки Есиль) – *текущая вспять*; река *Тұнтөгер* – *льющая в ночь* (Тобол-Есильское междуречье); река *Құләнәтпес* – *непреодолимая куланом* (Тенгиз-Коргалжынская котловина) [21 – С.10,20,40,41]. К этому списку можно включить водные артерии Жетысуйского региона: река *Үшқұйған* – *слияние трех рек*, урочище Бельжайлау в Кіші (Малый) Алатау (Жунгарский); река *Агынықатты* – *сильное течение*, бассейн р. Или.

Человеческое мышление, в силу уровня его духовной культуры, склонно давать какое-либо объяснение окружающему его географически-ландшафтному пространству и природным явлениям. И расшифровка информации – кода, содержащей в себе глубокий сакральный смысл, кроется в иносказательном, с двусмысленным подтекстом в названиях данным человеком всевозможным явлениям и окружающей среде. В принципе интерпретация, иными словами – раскрытие кода потамонима, демонстрирует

коренное т.е. автохтонное происхождение названий водных артерий, которое является составной частью историко-культурных ценностей Казахстана.

*Потамонимы – названия рек. Является одним из составляющих гидронимии, отражающая собственное имя реки (*potatos* река + *опота* имя).

**Или – *каз.* Іле – спешно, быстро, незамедлительно.

***Хашгол – *каз.* Қаш – один из трех притоков III порядка реки Или.

****Бурлю – *каз.* Бөрілі. В дельте р. Или, на картах Казахстана, рукав с таким названием мы не обнаружили, видимо этот потамоним, уже давно предан забвению. Нынешние протоки р. Или, впадающие в Балхаш, на географических картах именуется – *Жидели, Иир, Көкөзек, Нарын и Топар.*

*****Весновка и Есентай – современные названия р. *Алматинки Средней* (Орта Алматы өзені), надо полагать, что они не являются автохтонными потамонимами.

*****Бүйен, *каз.* – название емкости-оболочки, изготовленной из толстой кишки (сычуг), зачастую используется в целях консервации сливочного масла или слегка прожаренного мяса (по необходимости отрезается определенная часть и отваривается для употребления в пищу), в условиях летней кочевки.

-
1. *Ажигали С.* Южная столица: Алматы или Алма – Ата? Газета «Позиция КЗ». №3(36). 1- 15 февраля, 2004.
 2. «Алматы» Энциклопедиялық анықтама. ҚСЭ Бас редакциясы. Алматы, 1983.
 3. Алма – Ата столица Казахской ССР. «Казгосиздат», Алма-Ата, 1960.
 4. *Бартольд В.В.* Туземец о русском завоевании // Сочинения. М: Восточная литература, 1964. Т. II, Ч. 2.
 5. *Бартольд В.В.* Извлечение из Тā'рūх-и Шāхрухū // Сочинения. М: Восточная литература, 1964. Т. II, Ч. 2.
 6. *Бейсенбаев Ж.* Жасын – тағдыр жарқылы. *Тарихи-ғұмырнамалық хикаят.* Алматы, «Жалын», 1987.
 7. *Бекишев К.О., Зубайраева Г.Б.* Проблемы истории Казахстана в творчестве Ч. Валиханова // Материалы Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения – 16», посвященной 50-летию Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова. 27-29 апреля. Кокшетау, 2012. Т. I.
 8. *Бернштам А.Н.* Историческая география Тянь-Шаня и Памиро-Алая // Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1997. Т. I.
 9. *Валиханов Ч.Ч.* Собр.соч. в 5 томах, Алма-Ата, 1961, Т. I.
 10. *Валиханов Ч.Ч.* Собр.соч. в 5 томах, Алма-Ата, 1962, Т. II.
 11. *Валиханов Ч.Ч.* Собр.соч. в 5 томах, Алма-Ата, 1964, Т. III.
 12. *Валиханов Ч.Ч.* Собр.соч. в 5 томах, Алма-Ата, 1968, Т. IV.
 13. *Валиханов Ч.Ч.* Собр.соч. в 5 томах, Алма-Ата, 1972, Т. V.
 14. *Забелин И.М.* Чокан Валиханов. «Географгиз» М. 1956.
 15. История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней, в пяти томах. Алма-ата, 1979, Т. III.
 16. *Кеңесбаев І.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977, – 446 бет.
 17. ПМА – полевые материалы автора 1980.
 18. ПМА – полевые материалы автора 2001.
 19. *Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г.* Древности Алматы. Алматы, 2005.
 20. *Сапаралы Б.* «Адалбақан». Ғылыми-көсемсөздік желілер. – Алматы: «Өнер» 1992.
 21. *Семби М.* Память земли тюрко – монгольской: истоки и символика топонимов (*Тюркский меридиан*). Алматы, 2013.
 22. *Уалиев Нұрғелді.* Сөз мәдениеті. Алматы, 1984.
 23. *Шайкен Ж.А.* Памятник колониальной архитектуры? Нет, памятник национальной истории // Культура сущность нации. КазНИИКИ, Алматы, 1998.

Л.Д. Малдыбекова, С.С. Мургабаев

СРЕДНЯЯ АЗИЯ И КАЗАХСТАН В ТВОРЧЕСТВЕ АКАДЕМИКА В.В.БАРТОЛЬДА

Имя Василия Владимировича Бартольда, прозванного «отцом истории Средней Азии», золотыми буквами вписано в историю многовекового прошлого народов Средней Азии. Его перу принадлежит свыше 650 работ по самым разнообразным вопросам истории Востока, прежде всего, истории Средней Азии. Многие переведены на иностранные, в том числе и восточные языки.

Василий Владимирович Бартольд родился 15 ноября 1869 в Санкт-Петербурге в семье обрусевших немцев; предки отца были родом из Прибалтики; прадед матери, лютеранский пастор, переселился в Россию из Гамбурга, отец его был биржевым маклером. В 1887 г. Василий Бартольд поступил на

факультет восточных языков по арабско-персидско-турецко-татарскому разряду Петербургского университета, где слушал лекции видных востоковедов того времени: Н.И. Веселовского, В.А. Жуковского, К.П. Патканова, В.Д. Смирнова, В.Р. Розена и других. Одним из первых в мировой науке В.В. Бартольд последовательно отстаивал точку зрения на историю Востока как на неотъемлемую часть всеобщей истории (а не преимущественно историю восточных религий, что было свойственно традиционной ориенталистике).

В неопубликованных рукописях лекций 1900 г. для студентов, получивших университетское образование, о их научных задачах в Туркестане В.В. Бартольд отмечал: «От большинства других стран научное значение востоковедения отличается тем, что оно не может удовлетвориться работой специалистов из крупных научных центров, где сосредоточены необходимые для них пособия и источники и которые только изредка могут совершать более или менее продолжительные поездки для непосредственного изучения жизни восточных народов. Оттого они не могут обойтись без услуг представителей европейской образованности, имеющих возможность на месте, иногда в течение долгих лет, изучать восточную жизнь, конечно, с большей полнотой, чем это возможно при каких бы то ни было научных командировках»[1, с.19].

По окончании в 1891 г. университета с дипломом первой степени был оставлен при Санкт-Петербургском университете для подготовки к профессорскому званию на кафедре истории Востока. Приступив к научной деятельности, Бартольд скоро добился серьезных успехов. Так, в 1900г., защитив диссертацию «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» (в работе дается обзор всей истории Средней Азии от VII до XII в. н.э.), он был удостоен степени доктора истории Востока. В 1901 г. Бартольд был назначен экстраординарным профессором Петербургского университета, в 1906г. –ординарным профессором, а в 1910г. стал членом-корреспондентом Петербургской Академии наук.

На сегодняшний день имеется три издания «Туркестана...» на английском языке – в 1928, 1958, 1968 гг., на узбекском языке – 1931 г., в переводе Фатиха Каримова, переиздание на русском языке в 1963 г. в первом томе сочинений В.В. Бартольда. От «Туркестана в эпоху монгольского нашествия» потянутся нити к другим замечательным трудам ученого по истории Ближнего и Среднего Востока, и прежде всего Центральной Азии.

Кроме этого, опубликовал другие результаты своих исследований, в том числе работы по Средней Азии: «О христианстве в Средней Азии», «История изучения Востока в Европе и России», «История культурной жизни Туркестана». С туркестанской тематики и началась востоковедческая деятельность В.В. Бартольда.

К 1903 г. В.В. Бартольду удалось изучить по очень немногим первоисточникам только историю мусульманской части Средней Азии до Тимура включительно. И они определили доминанту его будущих научных интересов. В архивах обнаружены заверения самого ученого: «Буду и дальше, пока жив, заниматься... историей Средней Азии, ее городов в частности». В.В.Бартольд, чувствуя себя до конца дней «преимущественно историком Средней Азии», всю свою жизнь посвятил изучению истории тюрков, среди них написание истории тюрков и монгол; исследует социальные корни и последствия монгольского нашествия, историческое значение Орхонских надписей, время становления огузского эпоса. О работах В.В.Бартольда академик И.Ю.Крачковский писал: «Являясь популярными по установке, они много давали и для специалиста, так как не только суммировали достигнутые наукой выводы, но знакомили и с важными результатами, добытыми в исследованиях самого автора» [2,224-225].

Труды В.В.Бартольда, посвященные изучению истории народов Средней Азии и Ближнего Востока не потеряли своей актуальности и значимости и на сегодняшний день. Среди них: «Отчет научной поездки в Среднюю Азию в 1893-1894 гг.», «Очерк истории Семиречья», «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», «Киргизы. Исторический очерк» и другие. Одной из причин, побудивших В.В.Бартольда заниматься тюркологией, является исторический памятник – огузский эпос Книга Коркыт ата (Китаб-и Деде Коркут), им и было положено начало всестороннему научному изучению памятника. Работы В. В. Бартольда и его учеников, из которых некоторые были уроженцами Средней Азии, создали прочное научное основание для исторического и фольклорного истолкования огузского эпоса. Исследования турецких, немецких, итальянских ученых, опубликованные в последующее время, шли по тем путям, которые в свое время проложил В. В. Бартольд [3, с. 348]. Интерес к «Книге Коркута», возник у В. В. Бартольда еще в начале 1890-х годов, не покидал ученого на протяжении почти всей его жизни. Полный перевод этого замечательного памятника был закончен в мае 1922 г. (до этого В. В. Бартольд опубликовал — в оригинале и переводе — только четыре из двенадцати песен) и

предназначался для руководимого А. М. Горьким издательства «Всемирная литература», но не увидел света при жизни автора.

В.В.Бартольд был убежден, через древние тюркские памятники можно проследить культурное взаимодействие стран Средней и Передней Азии, Ближнего Востока и отмечал необходимость пересмотра научных установок: «До последнего времени существовало мнение, будто мир дальневосточной культуры почти не подвергался западному влиянию, что Монголия и жившие в ней народы подвергались только влиянию китайской культуры...Наиболее веский довод против этого мнения – существование как у турок VIII в., так у и монголов в XIII в. алфавитов переднеазиатского происхождения» [4, с.24-25].

Культурное взаимодействие Запада и Востока также не осталось не замеченным В.В.Бартольдом. В письме П.Пельо в 1924 году он пишет: «Для культурной истории не только Востока, но и Европы представлял интерес факт, что европеец XIII в., притом недуховного звания, мог...наравне с мусульманами быть членом китайских ученых учреждений» [5, с.10]

По мнению Бартольда «нужно соединить историю Востока с предметами, связанными со всемирной историей, а требования, предъявляемые всемирной истории, должны предъявляться и истории Востока» и также обращал внимание на то, что при написании истории мира, необходимо применять к истории Востока такие же методы, что и при изучении истории Запада. Эта мысль прослеживается в его работе «Двенадцать лекций». Названные лекции были опубликованы в 1927 году на турецком, в 1935 - на немецком, а в 1945 году на французском языках [6, с. 231].

В 1922 году во время поездки в Западную Европу по предложению королевского колледжа В.В.Бартольд читает на английском языке шесть лекций по истории тюрко-монгольских племен Центральной Азии. Основное содержание работ – «Кочевники Центральной Азии – прошлое и настоящее». Данные лекции были прочитаны академиком позже в Баку в 1924 году. В 1926 году на Первом Всесоюзном съезде он выступил с докладом: «Изучение истории тюркских народов сегодня и задачи в будущем». По мнению С.Ф.Ольденбурга «данный доклад раскрывает историю тюркских народов, а также показывает нашу отдаленность от данной проблемы. Он в своем коротком докладе смог показать целостную картину области изучения истории тюркских народов, а также задачи тюркологии в этой области» [6, с.231]. Бартольд читает лекции в Стамбуле (1926 и 1927гг.), Ташкенте (1925 и 1927гг.), Бухаре, Хиве (1925г.). Свои лекции он дополняет ранее неосвещенными сведениями, уделяет внимание истории казахов и киргиз, а также вопросам их взаимодействия с Россией, приводит материалы российских путешественников.

В своей монументальной работе «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» ученый опирается на ценные, не введенные в научный оборот и еще не переведенные на русский язык и не изученные рукописи по истории и исторической географии Центральной Азии, которые он помещает в главе «Источники» в разделе «Домонгольский период». В работе дает сжатый обзор всей истории Средней Азии от VII до XII в. н.э.: данные об изменениях системы общественных отношений в Средней Азии в результате ее завоевания арабами, о борьбе дехкан со служилой чиновничьей знатью при Тахиридах, Саффаридах и Саманидах. В.В.Бартольд подметил обозначившийся в IX–X вв. процесс перемещения центров городской жизни из аристократических шахристанов в торгово-ремесленные предместья (рабады), процесс вытеснения дехкан тюркской военно-кочевой знатью, а тем самым перехода от мультимедийного землевладения к условному военно-ленному (институт «икта») и т.д. Здесь же – обширные, новые для своего времени данные об общественном устройстве монголокочевников при Чингисхане, системе их военной организации, сущности политических учреждений их государства. Проблемы социальной истории в «Туркестане...» представлены в основном историко-экономической географией и политической историей государственных образований до начала XIII в. В работы В.В.Бартольда включены также ценные материалы, переведенные с арабского, турецкого и персидского языков. С его именем связано появление первых обобщающих исследований по всей территории Туркестана разных периодов времени. Составленные на строго научной основе критического использования данных, преимущественно письменных источников (восточных рукописей), труды ученого представляют собой серьезное достижение русской историографии. Подробные научные исследования были приведены в труде «Научные результаты Аральской экспедиции», опубликованной в 1902 году. К 1914 г. относится публикация одного из важнейших трудов В. Бартольда по истории и исторической географии Средней Азии — «К истории орошения Туркестана». Исследование обширного круга письменных источников — от древнейших до нашего времени — позволило ученому воссоздать не только историю искусственного орошения, но

в значительной мере историю всего хозяйства Южного Казахстана, связанную с общеисторическим развитием науки. В 1902 г. была опубликована еще одна капитальная работа В. Бартольда по Казахстану — «Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII в.». Эта первая крупная публикация по историко-географическому циклу исследований, совокупность которых справедливо закрепила за их автором репутацию создателя исторической географии Средней Азии и Казахстана.

Его труды по истории Средней Азии имеют огромное значение, в них помимо ценных сведений арабских, персидских и местных авторов, им были использованы и археологические материалы. Богатое научное наследие В.В. Бартольда свидетельствует о том, что, начиная со времени его первой поездки в Среднюю Азию в 1893 г. и до конца своей жизни, он не переставал живо и глубоко интересоваться состоянием, нуждами и запросами историко-краеведческой работы в только что присоединенных к России регионах Средней Азии. Практически он являлся организатором научных исследований в этом крае. Опубликованные рукописные отчеты В.В. Бартольда о поездках в Среднюю Азию в 1920, 1925, 1927 и 1928 годах дают единственную по полноте, разносторонности и высокой компетенции картину состояния, проблем и путей развития востоковедения в Средней Азии в первой четверти XX в.

В своей автобиографии он писал: «В области истории Востока, вследствие обилия никем еще не использованного материала, при чтении рукописей часто испытываешь такое же наслаждение пионера, открывающего новый мир, как при производстве различных раскопок на местах старых городов». Академик И.Ю. Крачковский отмечал, что В.В. Бартольд «в анализе первоисточников был непревзойденным мастером... он не только умел открывать и привлекать новые материалы, но даже из тех источников, которые побывали в руках у многих первоклассных ученых, он искусно извлекал не замеченные никем детали и давал новое освещение в целом». Его кругозор и строго научные приемы дали право Н.Я. Марру с полным основанием сказать, что «востоковедов-историков калибра Бартольда на Западе не было ни одного». [7, 428]

В.В. Бартольд оказал большое влияние и на развитие археологических работ в Средней Азии. Ученый высоко оценивал важность науки археологии, отчетливо осознавая, что «без вещественных следов нельзя понять письменных известий и наоборот», кроме того, сам участвовал в археологических исследованиях (поездка в Среднюю Азию 1893-1894 гг., раскопки в окрестностях Самарканда в 1904 г.). Важно констатировать, что почти все сколько-нибудь примечательные начинания в области археологического изучения Средней Азии с конца XIX в. и до начала 30-х годов XX века носили на себе отпечаток бартольдовских взглядов и и требований. Влияние Бартольда на археологические исследования в Средней Азии не прервалось с его смертью (19 августа 1930 г.). Его огромное научное наследие, в первую очередь, связанное с историей, исторической географией, топографией средневековых городов и поселений, по сей день служит для археологов ценнейшим источником. Многие утверждения В.В. Бартольда касательно локализации городов нашли подтверждение в ходе современных археологических исследований, некоторые в свете новых данных вызывают сомнения, но тем не менее ни одна из работ археологов и историков по истории Средней Азии не обходится без привлечения публикаций В.В. Бартольда.

Продолжая традицию изучения истории края, начатую В.В. Григорьевым и Н.И. Веселовским, он поддерживал связи с краеведами, участвуя в работе Туркестанского кружка любителей археологии (1895–1917 гг.), сотрудничал в «Туркестанских ведомостях», «Окраине», «Русском Туркестане» и других. До 1913 г. было опубликовано более 150 его трудов, не считая статей в энциклопедиях. В это же время он интенсивно занимается научно-публицистической, исследовательской работой: «Улугбек и его время» (1918 г.), «Мир-Али-Шир и политическая жизнь» (1928 г. в сб. «Мир-Али-Шир»). Кроме капитальных научных трудов, он подготовил несколько научно-популярных: «Ислам», «Культура мусульманства» (1918 г.), «История Туркестана» (1922 г.), «История культурной жизни Туркестана» (1927 г.), а также очерки по истории таджиков (1925 г.), киргизов (1927 г.), туркмен (1929 г.), открывшие новый этап в изучении истории этих народов, в то время почти не разработанной.

Оценивая научное наследие В.В. Бартольда, историк и востоковед И. Крачковский писал, что «... его труды уже выдержали суд истории и вошли в золотой фонд науки. Одним из показателей этого служит переиздание его работ именно в Средней Азии – в той стране, которой он, в сущности, посвятил всю свою жизнь и которую, несмотря на суровую скупость в выражении своих эмоций, горячо любил [8, 430].

1. Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. – С. 19. Архив АН СССР, ф. 68, оп. 1, д. 75, л. 1–2.
2. Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М. – Л., 1950. – 526 с.

3. Алиева С. Дастаны «Книга моего деда Коркута» как объект исследования русско-советского востоковедения (в свете современных достижений коркудоведения//Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 27 (66). № 3. 2014 г. С. 348–353
4. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории тюркских народов // Бартольд В.В. Сочинения. Т.V. – М., 1968. – 759 с.
5. Кляшторный С. Предисловие к 5-му тому// Бартольд В.В. Сочинения. Т.V. – М., 1968. – 759 с.
6. Крачковский И.Ю. Русские письма академику В.Р. Розену в Азиатском музее АН СССР. – ДАНВ, 1929. – С. 231.
7. Крачковский И.Ю. К переизданию трудов В.В.Бартольда.// Крачковский И.Ю. Избр.соч.Т. V. –М.-Л.,1958. –с.428.
8. Крачковский И.Ю. К переизданию трудов В.В.Бартольда.// Крачковский И.Ю. Избр.соч.Т. V. –М.-Л.,1958. –с.428.

А.К. Кистаубаева, Г.С. Жапакова

ЛИЧНЫЙ КОМПЛЕКС НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА КАЗССР АБЫЛХАНА КАСТЕЕВА В КОЛЛЕКЦИИ ЦГМ РК

Абылхан Кастеев – один из первых художников-казахов, посвятивший свою жизнь профессиональному занятию живописью в традициях европейского изобразительного искусства, художник широкого и многогранного дарования, среди своих современников был наиболее одаренным, самобытным художником, отличавшимся большим упорством в достижении своих целей, огромным трудолюбием, честным отношением к своему делу.

Родился А. Кастеев в 1904 г. в местечке Шежин недалеко от Джаркента в бедной семье казахско-татарского происхождения. В детстве потеряв отца, Абылхан Кастеев рано испытал нужду, тяжесть подневольного труда, работал пастухом у местного бая. Может быть, именно это обстоятельство наложило свой отпечаток на мировосприятие Кастеева, развито его обостренное чувство справедливости и добра.

Творчество Кастеева чрезвычайно разнообразно: здесь и произведения на исторические темы, и жанровые картины, показывающие быт казахов в дореволюционный период и в эпоху социалистических преобразований. Большое место в его творчестве занимают портреты и пейзажи. При этом художник проявляет исключительное упорство и настойчивость в отображении многих сторон жизни своего народа и всего нового, что происходит вокруг него. Все это передается с присущим ему чувством глубокой любви и внимания ко всему изображаемому. В лучших произведениях ему удается достигнуть большой жизненной правдивости и поэтичности. Его акварельные листы, посвященные природе родного края, всегда оживлены присутствием человека или небольшим жанровым мотивом.

У Абылхана Кастеева было поразительное трудолюбие. Вечно живая и вечно волнующая природа родного Казахстана была для него постоянным источником вдохновения. Ему не составляло труда написать пейзаж разного времени года, различного состояния – от грустного пасмурного до солнечно-мажорного, с природой он был на «ты», как бы слит с ней воедино.

Иллюстрация 1. А. Кастеев – народный художник КазССР. 1964 г. Фото (оригинал). Глянцевая бумага, ч/б изображение. Разм. 12,2x17,5. Сохр. – в правом верхнем углу имеются сгибы. (КП 17308/2)

Иллюстрация 2. Река Или. Абылхан Кастеев. (КП 14029)

Пейзажи Абылхана Кастеева полны лиризма и музыкальны [1, 18-19]. Благоприятное влияние на А. Кастеева, несомненно, оказало и казахское народное прикладное искусство. Мать А. Кастеева, которая была большой мастерицей и выдумщицей, всю жизнь сама изготавливала различные изделия и с любовью украшала ими свою юрту. Тем самым она привила своему сыну своеобразный художественный вкус. В 1926 г. в 22 года Абылхан Кастеев впервые выезжает из аула в Джаркент. Не

имея даже начального образования, он устраивается чернорабочим, а все свободное время посвящает рисованию. Первые работы А. Кастеева – это портреты близких и родственников. Уже тогда он мог раскрыть характерные черты своего персонажа. Он нарисовал в профиль портреты старшего брата, младшей сестры, С. Кисыкбаева.

В 1927 г. в Казахстане развернулось строительство важного объекта того периода железнодорожной магистрали Турксиб. Абылхан Кастеев одним из первых пошел работать на стройку. В работе «Автопортрет» А. Кастеев изобразил себя как строителя Турксиба: на нем рабочая одежда, на голове – тымак. В его взгляде заметны доброта, чувственность. Глубокие морщины на лбу, на щеках, подбородке как бы подчеркивают силу воли, упорство. Портрет притягивает взор зрителя своей гармоничностью, полнотою образа, мягкими полутонами. Коренные изменения в жизни казахского народа происходили на глазах А. Кастеева. Его личная судьба глубоко связана с этими изменениями, творчество его отражало жизнь республики, его главная тема – жизнь родного народа. Для изображения недостатков старой жизни художник находит яркие сюжеты, использует бледные краски, во всех картинах чувствуется глубокая ирония автора.

В 1929 г. в 25 летнем возрасте А. Кастеев направляется на учебу в Алма-Ату, где его приняли в художественную студию Н.Г. Хлудова. Н.Г. Хлудов останется единственным педагогом Абылхана Кастеева и будущий художник через всю свою жизнь пронесет добрые чувства и глубокую признательность своему учителю, старшему товарищу и другу. Лучшим достижением Абылхана Кастеева в раннем творчестве стал портрет. Художник стремился отобразить черты национального характера, глубину чувств.

В 1939 г. Абылхан Кастеев создал несколько акварельных листов, посвященных жизни легендарного героя гражданской войны в Казахстане, народному батыру Амангельды Иманову [2, 26]. Он пишет множество сюжетных произведений, отображающих походы и бои восставшего народа с царскими войсками. Много времени и сил отдает Кастеев созданию портретного образа самого Амангельды. Готовясь к юбилейной выставке, посвященной 20-летию восстания 1916 г. и памяти народного героя А.Иманова, А. Кастеев впервые обращается к историко-революционной теме, которая займет в дальнейшем значительное место в его творчестве. В Алма-Ате в 1944 г. была организована художественная выставка, посвященная 25-летию гибели Амангельды Иманова, на которой экспонировались и произведения Абылхана Кастеева. Подтверждением высокой оценки работы Кастеева служит правительственная грамота:

Президиум Верховного Совета КазССР наградил Абылхана Кастеева грамотой за успешную работу по подготовке к увековечению и чествованию памяти народного героя Амангельды Иманова.

Иллюстрация 4. «Амангельды Иманов». Кастеев А. 1944г. Б., акв. 80x50 см. (КП 3521)

Иллюстрация 4. Грамота. 29 июня 1944 г. г. Алма-Аты. Дерматин, бумага, типографская печать, машинопись, чернило, печать. (КП 15966-13)

Иллюстрация 5. Удостоверение №90 от 4 ноября 1942 г. Алма-Ата. Дерматин, бумага, типографская печать, машинопись. чернило, печать. Разм: 6,8 x 10 см; фото: 2,5 x 2 см. Сохр. – плохая, сильно загрязнен, потерт, углы потерты. (КП 15885/17) [5]

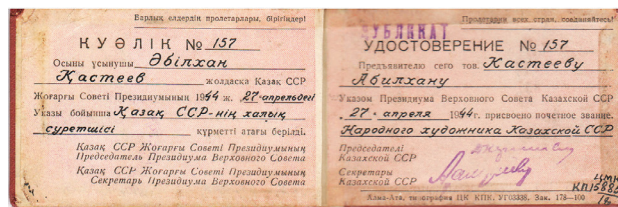

Иллюстрация 6. Удостоверение Народного художника Казахской ССР №157 (Дубликат). 29 январь 1944 г., г. Алма-Ата. Дерматин, бумага, картон, типографская печать, машинопись. чернило, печать. Разм: 6,5 x 9,7 см; фото: 3,2 x 2,2 см. Сохр. – плохая, сильно загрязнен, потерт, углы потерты, оторван. (КП 15885-18)

В 1942 г. состоялась первая персональная выставка художника в Алма-Ате, посвященная 15-летию творческой деятельности [3, 20-21]. Указом Президиума Верховного Совета КазССР в 1942 г. Абылхану Кастееву было присвоено звание Заслуженного деятеля искусств Казахской ССР.

За заслуги в развитии изобразительного искусства в 1944 г. Указом Президиума Верховного Совета КазССР А. Кастееву было присуждено почетное звание «Народный художник КазССР». Им были написаны картины: «В гостях у героев труда», «Ковровщицы на жайлау», «Вручение переходящего Красного знамени». Он создает ряд картин, посвященных теме родины: «Советский Казахстан», «На земле Казахстана», «Целина». В новую серию, посвященную степи, богатой хлебом, вошли его картины «Красная юрта», «Подъем целины в горной местности», «Жайлау Шалкоде», «Уборочная страда», «Золотое зерно». Они выделяются глубиной мысли, точностью образов.

В 1955 г. А. Кастеев был депутатом Верховного Совета Казахской ССР 4-5-го созывов [5]. В 1966 году художник был удостоен Государственной премии КазССР за серию акварелей «На земле Казахстана» [5]. В 1967 г. Абылхану Кастееву присуждается премия Казахской ССР им. Чокана Валиханова. В последние годы жизни художник создает несколько больших программных произведений – это «Сарбазы Амангельды» (1970), «Джамбул в родном ауле» (1972) и др. [4, 17-18].

Иллюстрация 7. Депутатский билет №399. Четвертый созыв 1955 г. Дерматин, бумага, картон, типографская печать, машинопись. Чернило, печать. Разм: 7,2 x 10,3 см; Фото: 4,3 x 3,2 см. Сохр. – средняя, потерт, загрязнен, углы потерты. (КП 15885-15)

Иллюстрация 8. Депутатский билет №226. 1955 г. Дерматин, бумага, типографская печать, машинопись. чернило, печать. Разм: 7,2 x 9,8 см; фото: 3,5 x 2,7 см. Сохр. – средняя, потерт, загрязнен, углы потерты. (КП 15885-16)

Абылхан Кастеев умер в 1973 году, оставив после себя огромное творческое наследие. Творчество Абылхана Кастеева занимает особое место в истории культуры Казахстана, сыграло заметную роль в становлении изобразительного искусства республики, в формировании его самобытности и заложило основы дальнейшего его развития.

1. Абылхан Кастеев. Альбом. – Алма-Ата: Онер, 1986. – 258 с.
2. Лазарев М. Мастера акварели. – М., «Художник». 1971. № 1. – С. 26-28.
3. Вандровская Е.В. В горном ауле (творчество Народного художника КазССР А. Кастеева). М., «Творчество» 1964. № 5. – С. 20-21.
4. Галимжанова А.С. Гармония световых отношений в картинах А. Кастеева, А. Исмаилова, С. Айтбаева, Ш. Сариева в контексте казахской традиционной культуры мироздания // Материалы международной научно-практической конференции. ЮНЕСКО и изучение феномена Великого шелкового пути в современном мире (29 мая 2009 г.). – Алматы, 2009. – С. 122 - 125.
5. Данные из фотодокументального фонда Центрального государственного музея РК.

СЕКЦИЯ II

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ МӘДЕНИЕТТЕР САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГИИ

R.Sala, A. Toleubayev, J. Deom

THE MURSALIM PETROGLYPH SITE

1 - Geographic location

The Mursalim site is located in the northern slopes of the Tarbagatai range, 50 km southwest of Aksuat town and 3 km south of the Mursalim village, along the entire 1 km course of an anonymous ephemeral stream flowing west to east from 1230 to 1180 m asl as a left tributary of the Mursalimbulak stream, itself a left tributary of upper Kargoba (Karabuga) river (Fig 01). An abundant water source is located at the south of petroglyph Group-3, which arrives to keep more or less active the upper half the course of the ephemeral stream (Fig02).

Petroglyphs are executed on the rocky surfaces of all the hills of the left bank of that ephemeral stream, i.e. on a series of 8 discontinuous lithic outcrops, which supports the partition of the complex in 8 petroglyph groups (see par.2). ¹ Moreover, the whole petroglyph site is part of a rich archaeological complex made of settlements and tombs of different epochs (see par.3). (Fig 01)

Alleged to the text are 17 figures consisting of maps and photos of few significant petroglyph representations ordered by chronological attribution ².

2 - General features of the Mursalim petroglyph site

The numbering of the **8 petroglyph groups** proceeds from west to east (Fig 01).

Group-1 (G-1) is the only group located on the right side of the upper stream, consisting of just few engraved surfaces.

Group-2 (G-2) is located in the westernmost small hill.

Groups-3-4-5 are engraved on the slopes of the following hill (the highest of the valley, topping at 1240 m asl): G-3, on the western slope, by number and quality of executions can be considered the center of the Mursalim petroglyph site (Fig02); G-4, on the southern slope, applies on very bad rock material but hosts most ancient executions; G-5, on the southeastern slope, is made of just few but beautifully engraved surfaces.

Group-6 (G-6), quite relevant, is located on the next hill 200 m on the east (1220 m asl).

Group-7 follows 200 m further east, consisting of just a couple of isolated engraved surfaces.

Group-8 is located 400 m further down, on the small hill (1200 m asl) at the convergence with the beautiful canyon of the Mursalimbulak stream.

The **rock material** of all groups consists of sedimentary sandstone slightly greenish out of clay mineral content, and reddish by patina, and with high tendency to cleavage. The top of the rocky hills presents more stable sub-horizontal surfaces of lesser dimension and better patination; instead the hills' sides, more vulnerable to gravity and weathering disturbances, are quite disrupted, exposing large vertical surfaces of greenish color and poor patination that represent the best material for petroglyph executions found within the site. We can suspect that in the most eroded groups (i.e. in the most significant G-3 and in G-6) more than 20% of the petroglyph record has been lost by rock defoliation. The best rock material is found in Groups 2,3,5; quite bad rock material in Groups 4,7,8.

The quality of the rock material strictly matches with the density (number of engraved surfaces per m²), lithic use (percentage of engraved surfaces on available surfaces) and artistic quality of the executions (performance).

By **site dimension** we mean the number of engraved surfaces and images. We distinguish 2 kinds of engraved surfaces: large surfaces (or sets of contiguous surfaces) hosting the juxtaposition of 5-40 images; and small surfaces with 1-5 images.

Approximately, in the entire site have been engraved 30 large surfaces and 88 small surfaces, which means

¹ The Mursalim petroglyphs have been known by one of the co-authors, Abdesh Toleubaev, native of the Aksuat region, from early childhood. In 2013, under his initiative, the study of the Mursalim site has been implemented in cooperation with the Laboratory of Geoarchaeology.

² Map by Jean Marc Deom, photos by Renato Sala.

a total of around 120 surfaces and 1000 images, making of Mursalim a petroglyph site of medium dimension. Isolated very simple representations of goats and fading executions are not considered: they could represent an additional 20% of surfaces and images.

The largest petroglyph group is by far G-3, followed by G-4, 6 and 2. These groups are also the ones showing the highest abundance (and, apart G-4, quality) of available rock surfaces, and also the ones where has been made the largest use of the lithic possibilities, engraving around the 30-40% of the natural surfaces at disposition.

Groups consisting of just few units or few tens of engravings are G-1, 2 and 7, due to the scarcity of available surfaces or, in the case of G-7, to the bad rock material.

The **chronological periods** of the executions are 8: Early-Middle Bronze (2200-1200 BC)³, Late Bronze (1200-800 BC), Early Iron Saka (800-300 BC), Early Iron Hunnic (300 BC - 500 AD), Medieval Turkic (500-1500 AD), Ethnographic Jungar and Kazakh (1500-1900 AD), and Modern Kazakh. Moreover, among the most ancient repertory are detectable few images that can be suspected of a period earlier than Bronze, that we call Pre-Bronze or Archaic: they privilege the stable patinated horizontal surfaces of the top hills (they are mainly located at the top of G-4 and in G-5), are executed by pecked technique, and consist of dark mid-size images of bulls and goats in rectangular silhouette or contour graphic style (Fig03).

By number and quality of executions, most brilliant periods have been the Bronze and the Saka, which together represent around the 70-80% and by far the best drawings of the site. Remarkable are also the few executions of a modern Kazakh artist from the Mursalim village, gaspadin Kuat.

The general characters of techniques, styles and subjects are the same as in East Kazakhstan as a whole.

Concerning **techniques**, the most ancient executions are done by pecking technique, evidently with a stone tool. Then the most frequent technique consists in the deep picketing of silhouettes, more rarely of contour figures with a metal tool. The polishing technique is also present in lesser extent starting from the Saka period, is very common in the case of Turkic images and dominant, together with the scratching technique, among the Turkic petroglyphs of G-8. The pointillist technique is very rare and possibly connected with unfinished drafts. Modern executions are done by incision.

The **subjects' repertory** mainly consists of goats for the Archaic period; of bulls, horses wolves, few goats and deer and camels, archers and standing humans in different attitudes and hairstyle, for the Bronze period; goats, rams, deer, wolves and predators, archers and riders for the subsequent periods. Abstract signs are rare, but few images of doubtful meaning are present.

Concerning **styles**, privileged are Bronze age executions of two- or, rarely, three-dimensional voluminous bulls and horses with naturalistic body in sub-rectangular style and elongated horns, which are more or less typical traits of the petroglyphs of East and South Kazakhstan; Late Bronze elongated or even sub-linear images; and two-dimensional Saka executions in Scythian-Siberian animalistic style. Small simple linear goats confined to peripheries are mostly attributed to the Hunnic period. Moreover, in Mursalim are clearly detectable South Siberian influences, witnessed by excellent samples of Okunevo, Seima-Turbino, Karasuk and deer-stone images.

In particular, in G-3, all chronological periods, styles and subjects spoken above are represented, together with some exclusive variants.

2.1 – Analysis of the 8 petroglyph groups

Here below **each of the 8 groups** is analyzed by rock material, surfaces and images number, chronology, and quality of performance.

Group-1	**	2	0	40	M	***
Group-2	***	5	7	135	B, LB, S, M	***
Group-3	***	11	30	370	B, LB, S, H, T, E, M	***
Group-4	*	5	10	150	A, B, LB, S, H, T, E	**
Group-5	***	2	4	60	A, B	***
Group-6	***	3	21	145	B, LB, H, T	**
Group-7	*	0	2	10	H, T	*
Group-8	*	2	14	110	B, H, T	*
total	-	30	88	1020	-	-

^a *=bad, **=average, ***=good

^b A=archaic; B=Early-Middle Bronze; LB=Late Bronze; S=Early Iron Saka; H=Early Iron Hunnic; T=Medieval Turkic; E=Late medieval Ethnographic; M= Kazakh Modern.

³ Actually, from the international point of view, all the Bronze Age on the Kazakhstan territory develops within the Late Bronze Age, between 2200-800 BC. The distinction of an early, middle, late and final phase of the Late Bronze of Kazakhstan is strictly local.

^c Font: big size=represented in high proportion; small size=represented in lesser proportion.

Group 1, the only group located on the right side of our ephemeral stream, consists of 2 surfaces that have been executed in the last 30 years by just one local artist (gaspadin Kuat), who also engraved 3 surfaces in Group-2 and 3 and erected a wire sculpture at the south of Group-3.

Group-2 (5 large and 7 small surfaces), apart one execution of gaspadin Kuat, is just constituted by excellent Bronze and Saka representations, both in the same abundance and of very high artistic quality. Concerning rare subjects, must be quoted the presence of a four-parted wheel, a sexual scene, and 3 compositions in deer-stone style, one of which juxtaposed with the representation of a wolf in Okunevo style.

Group-3 (11 large and 30 small surfaces) is the main group of the site (Fig02). It consists by 90% of Bronze and Saka executions. The Bronze period, smaller in size, are located on the smaller but better patinated surfaces of the top; Late Bronze and Saka engravings are bigger and privilege the large vertical grayish surfaces of the slopes. The number of Bronze and Saka surfaces is more or less equal even if, due to their larger size and better exposition, the Late Bronze and Saka images end up by being more visible and impressive.

The Bronze period includes some quite unique representations: single human figures in different poses, coiffures and dresses, sometimes with horned or radiant head and with tail (Fig04); an impressive elk and few elongated deer images in Okunevo style (Fig05); and a large number of horses and bulls in Seima-Turbino style, witnessing the presence of Seima-Turbino metallurgic tribes (Fig06, Fig07).

Are also present 6 surfaces with impressive large deer representations in deer-stone style (Fig12) (one of which 2 meter long, Fig13)⁴. The deer-stone representations of Mursalim have classic features suggesting their attribution to the start of the I millennium BC, possibly correlated with the earliest Chilikty burial mounds.

Of the Saka period must be undelined the presence of an excellent composition of 2 goat with body in triangular shape (Fig14).

The representations of 2 birthing women in polished technique (Fig15) and of 2 objects looking like a funerary sedan-chair and a tent-cart (kuyme') (Fig16) must be attributed to the Turkic or early Ethnographic period.

The wire sculpture of a horse 32 cm high has been erected by the local modern artist Kuat at the southern end of the group (Fig17).

Group-4 (5 large and 10 small surfaces) is characterized by quite poor rock material, which negatively affects the quality of the execution. Chronological proportions privilege the Bronze and Late Bronze periods above the following ones. Bronze period executions consist mainly of bulls, and only few human figures; Saka executions are fewer and of poorer quality.

Must be quoted the presence of some small goat figures on the hill top pecked by stone tools and endowed of Archaic traits, of Bronze period horses with manes typical of the Seima-Turbino style, and of a large Bronze composition of animals and archers with radiant head..

Remarkable for their aesthetic value are a Bronze age goat executed in details by a very good master on very bad material (Fig08) and a reddish boulder 5 m long hosting a Late Bronze series of different animals showing influences typical of the proto-turkic Karasuk culture⁵ (Fig09).

Group-5 is very small but quite peculiar, with good rock material and excellent performance. Its 2 large and 4 small surfaces host executions attributable to an Archaic phase or to the Early Bronze period. Figures of animals (bull, deer, goat) are realized on smooth and patinated horizontal surfaces in medium size and rectangular contour or silhouette body, witnessing the very high artistic skill of these earliest artists (Fig03).

Group-6 (3 large and 21 small surfaces) shows lithic material of average quality. It hosts in the same proportion Bronze, Hunnic and Turkic drawings, but very few Saka images. Here, possibly, the elongated sub-linear style of the Late Bronze period didn't completely faded with the coming of the Saka times but persisted deep into it, which makes difficult a preliminary chronological distinction between the 2 periods.

Remarkable are some Bronze and Late Bronze images: few Seima-Turbino horses, of which one with horns possibly result of a later intervention; a Bronze epoch three-horned bull; a LB goat in polished technique

4 Deer stones appeared in North Mongolia and South Siberia (Sayan, Altai) in funerary contexts around the XI BC and then, during the early Scythian period, spread westward along the northern corridor as far as the Caucasus and Eastern Europe. Concerning the deer stones of Mongolia, see: Jacobson, Esther (1993). *The deer goddess of ancient Siberia : a study in the ecology of belief*. Leiden: Brill.

5 Karasuk culture (1500-800) is a powerful longstanding culture, originated from the Andronovo and Seima-Turbino traditions in the Minusinsk basin (South-Siberia), Altai and East KZ, and succeeded by the Early Iron Tagar culture. It inherited the Seima-Turbino control of the East Asian Metallurgic Province (EAsMP) of East Kazakhstan and Altai, of which shares some characteristics like its archaeological individuation not on the basis of settlements but of burials, due apparently to similar high mobility patterns (Sala, R 2015. The Bronze Age in Kazakhstan. In *An illustrated history of Kazakhstan*, ed. J. Tredinnik, 39-52. Hong Kong: Odissey Books.

(a technique that here is relatively more frequent) (Fig10); a goat hosting a smaller one under its horns. A rare Saka image consists of a predator.

This group represents a kind of cultural border within the site. In fact the following easternmost Groups 7 and 8, already proximate to the Mursalimbulak canyon, show very poor lithic quality, specific chronological proportions and stylistic conservativeness.

Group-7 consists of just 2 small surfaces engraved with few poor Bronze, Saka and Hunnic images.

Group-8 (2 large and 14 small surfaces) is located 400 m downstream on a rocky hill at the convergence with the Mursalimbulak canyon. Bronze and Late Bronze petroglyphs are located on the top, Hunnic and Turkic on the bottom slopes. By frequency, Hunnic and Turkic executions in polishing and scratching technique are 3 times more numerous than Bronze period picketed images (of which some have been polished in subsequent periods). Saka images are almost absent.

As a whole, apart a nice series of Bronze age anthropomorphic figures (Fig11), no remarkable drawings are detected.

3 - The Mursalim archaeological complex

The archaeological complex of Mursalim is made of 3 types of monuments (petroglyphs, settlements, and tombs) plus some isolated surficial findings.

Petroglyphs: 8 groups, with executions going from an Archaic (Pre-Bronze) period to the Ethnographic and Modern period.

Settlements: 2 locations, with structures attributable to the Bronze, Saka, and Ethnographic period.

– *Settlement G-6*, at the southwestern foot of the rock outcrop of G-6, well sheltered from northern winds and in proximity of an abundant water source.

Here on the surface are found the flat ruins of buried structures of around 16 houses, covering a surface of 60x30 m. Surface findings consist of potsherds of light brown, red and orange hand-made ceramics, typical of Bronze (40%) and Iron Age (60%). No medieval ceramics have been detected. It is suspected here an habitat active during the Bronze and Early Iron ages, and also during Medieval times, due to the relative abundance of Turkic images in the neighbor G-6.

– *Settlement G-8*, at the southern foot of the rock outcrop of G-8, well sheltered from northern winds and few meters far from the waters of the Mursalimbulak stream. Here two areas are distinguishable.

The first set of ruins is located at the southwestern foot of G-8, covering a surface of 12x25 m. Due to the relatively high sedimentation, the contours of houses are difficult to trace and so their number. Surface findings consist of a small amount of potsherds similar to the ones found in G-6, allowing to suspect a an habitat similarly active during the Bronze and Early Iron ages.

The second set of ruins is located at the southeastern foot of the hill. It clearly consists of an ethnographic winter village with 1 m high remains of stone walls of 8 houses. In situ it has been found a very little amount of potsherds possibly attributable to the Iron Age, and trash of metals dated to the beginning of the XX century.

Tombs, going from the Bronze Age to the Kazakh period:

– –2 rectangular areas of 8x10 and 5x8 m surrounded by stone walls 1m high are located 1.3 km SW of G-1 (Fig02), possibly consisting of Ethnographic funerary enclosures.

Concerning **surficial findings**, a flint microlith has been found at the mouth of a rodent hole at the south of G-2. Summarizing we can say that, on the basis of the relative abundance of petroglyph executions and the presence of archaeological remains, the Mursalim area has been surely inhabited with stable structures during the Bronze, Saka and Ethnographic periods.

4 - The paleo-environmental and historical context

The consideration of the environmental and **paleo-environmental context** is of main importance for understanding the historical role of the Mursalim region.

The Kargoba and, on the west of it, the Bazar rivers, fed by the second highest peak of the Tarbagatai mountains (Tastau mountain, 2992 m asl), are crossing one of the richest (if not the richest) pastures of the entire mountain range.

Here, during Soviet time, were grazing half a million sheep, 30000 cows and 30000 horses, managed by around 1000 pastoralist dwelling bases. Such economical background could support and occupy more than 10000 families, i.e. a large tribe. During Saka and early Kazakh times the level of land use could have been not inferior to the Soviet one. Today the land-use of the region dropped 5-10 times: are now just counted 50000 sheep, 7000 cows and 7000 horses managed by 150 pastoralist bases.

The Mursalim area is located half way between summer and winter pastures: during the Bronze Age it

could have provided the best location for all-year-round settled pastoralism; and during the following times constituted a rich transit point between winter and summer camps.

The landscape and its pastoralist potential didn't change too much during the last 4000 years, but cool pluvial phases (2200-1800 BC, 1400-1200 BC, 600-200 BC, 1400-1800 AD) enhanced the fertility of the area and surely favored southern displacements of South Siberian tribes, in particular starting from the I millennium BC. It is in coincidence with the first 3 wet phases quoted above that most of the Mursalim petroglyph site has been created, i.e. during the Early-Middle Bronze and Saka periods, bearing witness of intrusive elements from northern cultures like Okunevo, Seima-Turbino, Karasuk and deer-stone.

Concerning the geological aspects, the Mursalim area consists of an accumulation of devonian-carboniferous volcanogenic sediments, included in a metallogenic geosyncline 400 km long and 50 km wide developing SE-NW all along the northern slopes of the Tarbagatai mts. The metallogenic complex of the Mursalim area provides geochemical associations of Cu-Mo, Pb and Zn base metals among which the presence of copper possibly explains the abundance within the site of petroglyphs clearly attributable to ancient metallurgic tribes (Seima-Turbino, Karasuk, etc) ⁶.

Concerning the *historical context* of the Mursalim petroglyphs, the Archaic period earlier than Bronze must be attributed to chalcolithic pastoralist tribes similar to the Elunino and Krotov cultures of the Altai and South Siberia (Afanasiovo complex).

The Bronze period is very long and differentiated: its early petroglyph repertory shows prevailing elements that must be attributed to Andronovo metallurgist-pastoralist groups, and some representations typical of the Okunevo and Seima-Turbino cultures of South Siberia. After the 1500 BC and the involvement of north-eastern Karasuk agencies in the exploitation of the copper-tin resources of East Kazakhstan, the southern spread of South Siberian tribes increases, which in Mursalim is witnessed by 2 sets of specific petroglyph images: the deer with branching horns of G-4, typical of the pastoralist-metallurgist Karasuk culture; and the deer-stone representations of G-2 and 3, carried by some earliest protagonists of the transition to Early Iron Saka cultures.

The petroglyphs of the Hunnic and Turkic periods, because poorer in number and quality, don't suggest any paleo-ethnic attribution or interregional correlation. The analysis of the Late Medieval representation of the sedan-chairs of G-3 will probably find an answer about the Naiman or Jungar nationality of its author, adding some light about the patterns of the Ethnographic use of the site.

Conclusions

The petroglyph site of Mursalim started possibly during an Archaic period (earlier than Bronze) on the top of G-4 and in G-5. It blossomed during the Bronze period in G-2, 3, 5, 6, 8, and during Saka times in G-2, 3. To the Bronze and Saka periods pertains the 80-90% of the total executions. The following periods, less represented, didn't disturb the previous excellent performances and applied on peripheries and on the poorer materials of G-6, 8. G-1 is totally made of Modern executions by part of a single author.

Remarkable by historical significance and aesthetic value are whose sets of petroglyph images witnessing the cultural interactions between E-Kazakhstan and South Siberia. This is particularly true for the 9 surfaces hosting deer-stone representations, which must be added to the inventory of 20 samples found in Kazakhstan ⁷, and to the 550, 20, 20, and 60 samples found respectively in Mongolia, the Lake Baikal area, the [Sayan](#) Altai and [Altai mountain](#) regions ⁸.

The petroglyph inventory of the territory of Kazakhstan ranges among the most remarkable of the world for abundance, aesthetic quality and significance for the Eurasian history of the last 5 millennia. Its major concentrations happened to be the western protrusions of the Tianshan, Tarbagatai and Altai mountain ranges, where the tectonic uplift exposed sedimentary rocks with smooth patinated sandstone surfaces and in that way provided the favored material for rock engravings ⁹.

Well, even when compared with the excellence of the petroglyph record of the Tarbagatai region or of the whole Kazakhstan territory, the medium size petroglyph site of Mursalim stands as a special gem inserted in a wonderful cultural landscape. For these reasons the site deserves 'passportization' and *Inscription in the List of Properties of National Significance* of the Republic of Kazakhstan, which will assure its legal and physical protection.

Moreover, as *natural-cultural monument of outstanding universal value* from the historical and natural,

⁶ See Tables 30-31 of the: *National Atlas of the Republic of Kazakhstan*. Almaty 2010.

⁷ Probably today more, being that such evaluation is dated to the 1992 (Samashev, Z 1992. *Petroglyphs of the upper Irtysh region*. Almaty: Gylym).

⁸ Wikipedia. *Prehistoric Mongolia*.

⁹ See: Sala, R and Deom, JM 2005. *Petroglyphs of South-Kazakhstan*. Almaty: Laboratory of Geoarcheology.

anthropological and aesthetic points of view, endowed of an *original-authentic* character and total *integrity*, it matches all the UNESCO criteria required for its inscription and nomination in the UNESCO-WHL as *mix-natural-cultural property*.

Finally, the geographical and social context, the compact medium size, and the internal arrangement of the petroglyph groups make of Mursalim a site that, like the one of Tamgaly, can be easily protected and managed for public exhibition to local and international tourists and specialists.

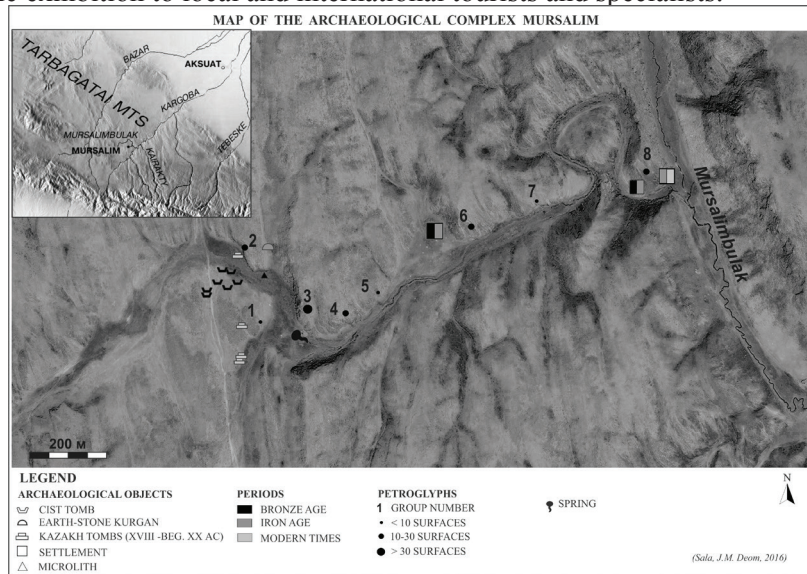

Fig01 - Map of the archaeological complex of Mursalim

Fig02 - Ethnographic tombs facing the hill of petroglyph Group-3. The source of the ephemeral stream is located at the right bottom end of the hill. View from SE.

Fig03 - Petroglyph of a deer, engraved on horizontal surface by pecked technique, with rectangular contour body (Group-5). Archaic period

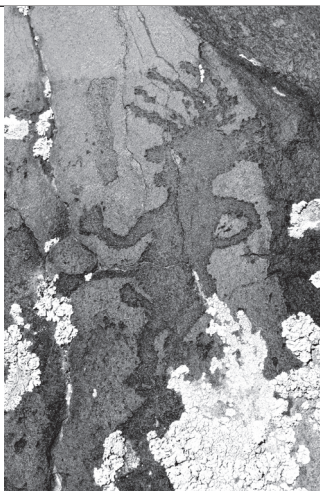

Fig04 - Man with emphasized phallus and hairdress (Group-3). Bronze period

Fig05 - Elk in Okunevo style (Group-3). Bronze period.

Fig06 - Horse in Seima-Turbino style (Group-3). Bronze period.

Fig07 - Bull in Seima-Turbino style (Group-3). Bronze period.

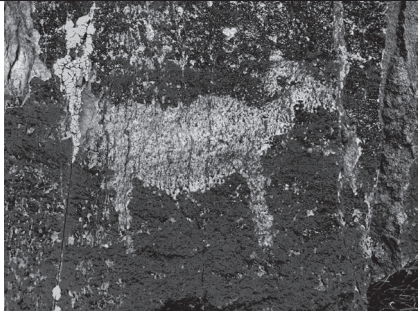

Fig08 - Goat engraved on bad rock surface by a good master: details of eyes, beard and wool are provided by the texture of the rock material (Group-4). Bronze period.

Fig09 - Rectangular shaped boulder engraved with a series of deer in South Siberian style (Karasuk) (Group-4). Late Bronze period.

Fig10 - Goat in South Siberian style (Karasuk) (Group-6). Late Bronze period.

Fig11 - Man with horns and tail (Group-8). Late Bronze period.

Fig12 - Composition of 2 deer 1 m long, in deer-stone style (Group-3). Final Bronze.

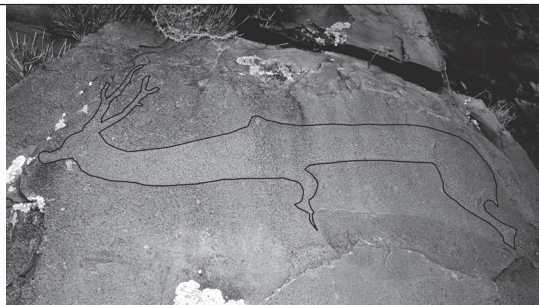

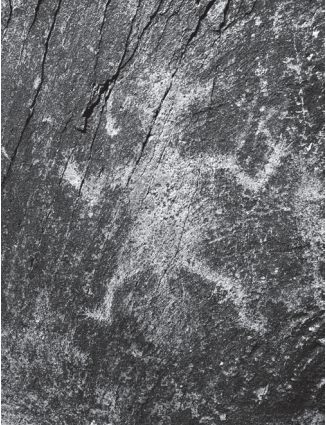

Fig13 - Deer 2 m long, in deer-stone style (Group-3). Final Bronze. Contours have been marked by the authors in order to enhance visibility.

	
<p>Fig14 - Two Saka goats with body in triangular shape (Group-3). Early Iron Saka</p>	<p>Fig15 - Birthing woman, engraved with polishing technique (Group-3). Turkic period. In spite of the rough execution, some details are evidenced like the mother's ears and eyes and the baby's exiting body</p>
	
<p>Fig16 - Images of a sedan-chair and a tent-cart (kuyme') (Group-3). Turkic or Ethnographic period</p>	<p>Fig17 - Wire sculpture of a horse, erected 30 years ago at the south of Group-3 by a modern artist from Mursalim village, gaspadin Kuat. View from S.</p>

Р.С. Жұматаев

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЖЕРЛЕУ ҒҰРПЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ: ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР МЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМІ

Қазақ даласын ерте замандардан бастап мекендеген ежелгі тарихи-этникалық қауымдастықтар осы өлкенің табиғат жағдайына бейімделіп, соның негізінде ерекше археологиялық мәдениеттер қалыптастырды. Аталған өңір тұрғындарының өндіріс шаруашылығына ауысуы нәтижесінде экономикалық шаруашылықтың жаңа түрі – көшпелі (жартылай көшпелі) бақташылық қалыптасады. Өндірістің жаңа түрі сонау энеолит кезеңінен бергі жұрттардың тұрмыс-тіршілігіне сан түрлі өзгерістер әкелді. Соның ішінде рухани мәдениеттің құрамдас бір бөлігі болып табылатын дүниетанымдық түсініктер де кенде қалмады. Әсіресе, бұл жаңа мәдени шаруашылық типіне сәйкес сол тұрғындардың өмірінде ерекше маңызға ие бола бастаған жан-жануарлар әлемімен тығыз байланысты. Кез-келген жан-жануардың тіршілік қарекетіндегі орнына сәйкес оған қатысты сан қырлы әдет-ғұрыптар мен жосын-жоралғылар орындала бастайды.

Жалпы алғанда, бұл үрдіс қола дәуірінен бастау алып ортағасырларға дейінгі археологиялық ескерткіштерінде кеңінен кездеседі. Ал олардың мән-мазмұнының кейбір қырларын біз сол замандармен тұспа-тұс келетін жазба деректерден байқаймыз. Осылайша жазба деректермен археологиялық мағлұматтарды

Қола дәуірі. Жалпы қола дәуірінде жылқыға қатысты әдет-ғұрыптар жөніндегі мифологиялық таным-түсініктер үндіран дәстүрлерінде жақсы көрініс тапқан. Мәселен, әлем жылқысы бейнесінде

Тваштар, соны құрбандыққа шалу негізінде әлем жаратылған. Яғни, Тваштар алғашында құрбандық малы болып, кейіннен үнді мифологиясында жаратушыға айналады. Сондықтан да үндіран халықтарында құдайлар мен қайтыс болған ата-бабаларына құрбан шалу әлемдік тәртіпті сақтаудың негізі болған.

Ең басты құрбандық малы жылқы болды, рәсімді орындау барысында негізгі рөл оның басына берілді. Үндіарийлер аспан құдайы Варунаға арнап құрбандыққа жылқы шалса, ал отпен байланысты Агникаян ғұрпын орындау барысында көк түсті жылқы құрбандыққа арналып, оның басы алтарға қойылған [1].

Жылқыны құрбандыққа шалудың мәнін ашуда патша культімен байланысты Ашвамедха ғұрпын талдаудың маңызы жоғары. Бұл ғұрып Ригведа мен Яджурведада нақты сипатталған. Күн теңелген күні патша пәуескеның оң жағына жегілген көк түсті жылқысын еркіндікке жібереді. Жылқының соңынан жауынгерлер жүріп отырып басқа халықтарды бағындырады. Бір жылдан кейін ғұрып жалғасын тауып, құрбандық шалатын орында арнайы от жағылады, тоғанның жағасында қоғамның үш әлеуметтік тобын білдіретін патшаның үш әйелі жылқыны әсемдеп құрбандық бағанына байлайды. Кей жағдайда бағанның үстіне күннің нышанын білдіретін дөңгелек қояды. патшаның үлкен әйелі жылқымен тылсым некеге түсіп, алтын инемен жылқының басын бөліп алады. Ол бас от құдайы Агниге арналады. Екінші әйелі күміс инемен жылқының денесін бөлшектейді. Бұл рәсім патшаға күш-қуат береді. Үшінші әйелі қола инемен жылқының құйрығын бөліп, патшаның мал саны арттырады. Осыдан кейін аталған ғұрып бүкіл халықтық салтанатпен жалғасын тапқан [1].

Патша мен жылқының рәсімдік байланысы әртүрлі үндіеуропалық халықтардың патшаларының жерлеу кезіндегі жылқыны құрбандыққа шалу дәстүрімен түсіндіріледі. Мәселен, Үндістанда жылқыны құрбандыққа тек патшаны немесе қшатрийді жерлеген кезде шалатын болған. Хеттер патша немесе патшайымның жерленуі кезінде құрбандыққа жылқы шалып, олардың бастарын қабірге бірге қойған.

Жылқының бас сүйектері ғана кездесетін қола дәуірінің жерлеу ескерткіштері еліміздің аумағында да бар. Атап айтар болсақ, олар Бұғылы I қорымындағы №2 10, 11 қоршаулардан табылған жылқы бас сүйектері, Былқылдақ II қорымының № 2 қоршауынан табылған бас сүйек, Бозінген қорымының №5 обасынан алынған жылқының екі бас сүйегі, Танаберген II қорымының № 7 обасындағы 22 қабірінен алынған жылқының 3 бас сүйегі, 23 қабірдің шығыс бұрышынан табылған бас сүйек, 33 қабірдің оңтүстік-шығыс бұрышынан табылған екі бас сүйек, Жаман-Қарғалы I қорымындағы №14 обаның 2-жерлеу қабірінің батысынан табылған бас сүйек және т.б.

Осыған ұқсас және басқа өңделген ғұрыптар көптеген ежелгі үндіеуропалық халықтардың жосын-жоралғыларында орындалған. Осы жерде жерлеу ғұрпындағы жылқының орын қандай деген заңды сұрақ туындайды. Үндіарийлік және хетт деректеріне жүгінсек жылқы, ең алдымен өлген адамның рухын мәңгілік көкке жеткізуші көлік құралы.

Сонымен бірге, кейбір зерттеушілердің талдаулары бойынша жылқы тірілер мен өлілер әлемі арасындағы дәнекер ғана емес, өлген адамның о дүниеде қайта тірілуіне мүмкіндік беретін жануар. Мәселен, үнді ассурларының жылқысы Уччайшравас өлілерді тірілтетін қабілетке ие болған.

Осыған қоса, өзіміз жоғарыда сипаттаған Ашвамедха ғұрыптарында құрбандық жылқысының патшаға мәңгілік ғұмыр, рухани және тән энергиясын беретін мүмкіндігі туралы көп айтылады. Бұл айтылғандардың негізінде келесідей қорытындылар жасауымызға болады. Өлікке жылқы арнау ғұрпын орындаудағы басты мақсат жерленген адамға жылқының барлық күштерін беру. Сол арқылы оның о дүниеге еш кедергісіз әрі жеңіл жетуін, сол жақта қайтадан тірілуін қамтамасыз ету. Алғашқы кездерді мұндай ғұрыптар тек лауазымы жоғары адамдарға ғана қатысты орындалса, кейіннен Еуразия кеңістігіндегі халықтардың көпшілігіне, әлеуметтік дәрежесіне қарамай ортақ ғұрыпқа айналған.

Осымен қатар тағы бір ерекше дәстүр жылқымен бірге арбаны қосып жерлеу немесе жылқылардың арбаға жегілу қалпын беру, яғни имитациясын жасау арқылы ғұрыпты орындау. Мұны біз қола дәуірінің еліміздегі Аяпберген, Ащысу, Нұртай және Бірлік қорымдарынан байқаймыз. Көптеген зерттеушілер аталған ескерткіштердің, сонымен қатар осы кезеңмен сипатталатын басқа да обалардың қабір шұңқырларын қос жылқы жерленген пәуескемен байланыстырады [2]. Өлік пен пәуеске заты қойылған қабірдің түбі символикалық тұрғыдан пәуескенің шанағын білдіруі мүмкін. Ал қабірдің үстінде немесе арнайы төселген жабынға қойылған қос жылқы жегінді білдірген. Қабір шұңқырын арба ретінде ұғыну дәстүрі алдыңғы дәуірлерде де болған болуы керек. Әсіресе бұл, көптеген зерттеушілер синташта мәдениетіне негіз болған деп санайтын катакомба мәдениеті тұрғындарының жерлеу ғұрпында жақсы байқалады. Кавказдағы ерте катакомба ескерткіштерін зерттеген А.Н. Гей олардың жерлеу камерасын жан-жағынан тұйықталған күймемен байланыстырады [3, с. 97–99].

Мұндай нышандық бейненің жалғасын біз өзіміз қарастырып отырған синташта мен петров кезеңдеріндегі жерлеу кешендерінен көре аламыз. Ендігі жерде күйменің орнын пәуеске басады. С.В. Сотникова Синташта ескерткіштеріндегі материалдар бұл дәстүрдің енді ғана қалыптаса бастағандығын көрсетеді деген қорытынды жасайды. Оны ол пәуескенің немесе оның бөлшектерінің тек қабірдің түбінде ғана кездесуімен негіздейді [4, 80 б.].

Петров тұрпатындағы ескерткіштерде жылқы және нышандық пәуескемен байланысты ғұрып сәл өзгерген қалыпта жалғасын табады. Енді жерде қос жылқы жерлеулері қабірдің ішіне емес, керісінше оның бетінде орындалады. Көп жағдайда қабір шұңқырын айналдыра топырақтан немесе күлден арнайы арнайы төсеме тұрғызып соның үстіне жылқыларды қоятын болған. Оны біз жоғарыда сипатталған Бірлік, Ақсайман, Аяпберген, Нұртай, Ащысу қорымдарындағы жерлеу кешендерінен байқаймыз. Мұнда да жылқылардың қабірде орналасуына қарай өзіндік өзгешеліктері бар. Мәселен, Бестамақ I мен Ақсайман қорымның кейбір обаларында жылқылар қабірді жапқан тақтаның үстіне жатқызылса, тағы сол Ақсайман мен Бірлік қорымдарында жылқылар қабір шұңқырының ішінде, бірақ негізгі жерлеуден бөлек арнайы топырақ үйіндісінің үстіне жатқызылған. Көп жағдайда арбаның қалдықтары сақталған. Жылқыларды орналастыру тәртібі де түрлі: бір жақ қырымен, аяқтары бір-біріне қаратыла, арқалары түйістіріле, аяқтары жан-жаққа қаратыла және т.б. Ерекше жерлеулер қатарына Бестамақ I қорымындағы №1 және 45 жерлеу орындарын жатқызуға болады. Оларда жылқылар қабір шұңқырының түбіне аяқтары бауырына жиналған қылыпта орналастырылған. Бұл ерте көшпелілер заманындағы жерлеулерді еске салады [2]. Мұндай қабір айналасындағы алаңдар ғұрыпты орындаудағы арнайы шекара немесе құрбандық орны болуы мүмкін деген болжам жасауымызға болады. С.В. Сотникованың көзқарасына көңіл бөлсек, жерлеу ғұрпының бұл түрі әлем осі ретінде сипатталады. Мұндағы қабір шұңқыры жер асты әлемін, қазіргі жер деңгейі орта, ал арнайы рәсім алаңы мен обан үйіндісі жоғарғы әлеммен ұштасады. Міне осы ось арқылы адамның жаны, қабірге қойылған құрбандықтар мен ғұрыпты орындаушылардың тілектері жоғары көтерілген [4, 81 б.]. Бірлік қорымындағы осындай алаңды арнайы зерттеген Г.Б. Зданович топырақтың құрамында қосымша қоспалардың болғандығын, тіпті бұл кірпіш болуы мүмкін дегенді атап өтеді [5, 116 б.]. Яғни, жерлеу кешенінде мұндай төсемдер жасау белгілі бір жосын-жоралғыны атқарудың, оған қоса оның үстіне жылқыны қою терең бір мазмұндық түсінікпен астасады.

Осыған қатысты зерттеушілер тарапынан түрлі пікірлер жасалған болатын. Зерттеушілердің бірқатары жерлеу ғұрпындағы пәуескелерді соғыс кезінде пайдаланылған, кейіннен жерлеуде қолданылған деп есептейді [6, С. 214–219]. Н.Борофканың ойынша пәуескелер соғыс немесе аңшылық құралы ретінде емес, керісінше белгілі бір топ мүшелерінің әлеуметтік дәрежесін сипаттайтын сән-салтанат заты ретінде анықталуы қажет [7, С. 80]. Осыған ұқсас пікірді біз Е.Е. Кузьминаның тұжырымдарынан да аңғарамыз. Зерттеуші көнешұңқыр мәдениетіндегі қарастырылып отырған тұрпаттағы жерлеу кешендерін қоғамдағы дәрежесі жоғары адамдарға тиесілі болғандығын алдыға тартады. Бірақ автор ондай обаларды әскери адамдармен байланыстырады [8, С. 185]. И.Л. Алексеева тіпті басқа көзқарас білдіреді, оның пікірінше пәуеске кездесетін жерлеулер қоғамдағы абыздар билігінің өте жоғары екендігінен хабар береді [9, с. 22]. Синташта кешеніндегі ескерткіштерді зерттей келе Н.Б. Виноградов келесідей қорытындыға келеді, пәуескемен байланысты жерлеулерді түсіндіру барысында жерлеу ғұрпының жоғары деңгейдегі семиотикалық маңызына көңіл аудару қажет. Жекелеген тұлғалардың қабірлеріне пәуескелердің бөлшектерін қою үндіеуропалық мифтегі адам жанының саяхатын қайта түрлендіру болуы мүмкін [10, С. 264].

С.В. Сотникованың пікіріне сүйенсек пәуескемен байланысты ғұрыптық әрекеттер бүтінді бөлшектеу және солардан жаңа тұтастық құрау тәрізді рәсімдермен астасады. Мұндай әрекеттер үндіиран халықтарының құрбан шалу дәстүрінің ерекше белгісі болып табылады [11, 104 б.].

Зерттеушінің мұндай тұжырымдарын археологиялық материалдарды түсіндіру арқылы сипаттауға болады. Мәселен, мұндай ғұрыптар қабірлердегі жылқы қаңқаларына немесе жекелеген сүйектеріне (бас сүйегі мен аяқ сүйектері) қатысты болуы мүмкін. Екінші жағынан, синташта мен петров тұрпатындағы ескерткіштердің молаларындағы арба мен пәуескелердің бөлшектері айтылған көзқараспен ұштасады. Яғни, Қазақстанның қола дәуірі жерлеулеріндегі жылқы мен пәуескелердің бөлшектері келесі дүниедегі тұтастықтың нышанын сипаттайды деп қорытынды жасауға болады.

Қарастырылып отырған ғұрыптың пайда болуы мен таралуын Е.И. Елизаренкова мен В.Н. Топоров жазба деректер арқылы түсіндіреді. Авторлар «Ригведаны» жасаушы ведалық арийлердегі пәуескенің маңызын былай сипаттайды: «Олар пәуескелерінің ішінде көшіп мал бағып өмір сүрді, олар отырықшы болған жоқ; олардың пәуескелері тіпті үйден де қымбат болды, бұл олардың пәуескеде көп уақыт

өткізгендігіне байланысты емес, керісінше пәуеске олар үшін «кіші» үй, «кіші» отан ретінде саналды, мұндағының бәрі адамға тиесілі болды; пәуеске үнемі болатын құбылыс. Үй де және отырықшылық та пәуескемен қозғалу және оның мүмкіндіктері сияқты өмір сүру салтын анықтай алмады» [12, С. 489-490]. Аталған зерттеушілердің көзқарастары бойынша «Ригведадағы» пәуеске немесе арба ведалық тұрмыс-тіршіліктің көрінісі ғана емес, сонымен бірге қасиетті және мифтік әсер тағылған зат болып табылады [12, с.490].

Жалпы алғанда үндіарийлердің мифологиясында пәуеске жоғарғы құдайлардың өзгермес атрибуты болып саналады. Зерттеушілердің анықтауы бойынша бір ғана «Ригведада» пәуеске сөзі 200 рет аталады [13, С. 228.]. Одан бөлек жылқы мен пәуеске «Асау құла жылқылардың пәуескешісі» – жайатқыш-жауынгер Индрамен, «Құрбандықтарды тасымалдаушы» – құрбандық отының құдайы Агнимен, Ашвин егіз құдайларымен және күн құдайы Сурьямен бірге аталады [14, 183 б.].

Үндіарийлік құдай былайша суреттеледі:

*«Мы молимся Солнцу,
Бессмертному Свету,
Чьи кони быстры...»* [15].

Осымен қатар жылқымен және пәуескемен соғыс құдайы Митраның есімі де осындай мадақтаулардан қалыс қалмайды:

*“...Вывозит мощный Митра
Хвалы из Дома светлого
Свою легковозомую
Златую колесницу,
Красивую, прекрасную.
И колесницу эту
Везут четыре белых,
Взращённых духом, вечных
И быстрых скакуна...”* [15].

Сонымен осы айтылғандар бойынша кейбір тұжырымдарымызды жасауымызға болады. Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерінде жылқыға қатысты екі түрлі ғұрыптың орын алғандығы туралы нақты айта аламыз. Оның бірі, жылқының өзін немесе бас сүйегі мен басқа да бөліктерін қосып жерлеумен байланысты болса. Екіншісі, жылқымен бірге пәуеске қосып жерлеу немесе оның имитациясын жасау.

Жалпы жоғарыда айтылғандардан анық аңғаратынымыз үндіарийлік түсініктер бойынша жылқымен қатысты ғұрыптардың кейде бір-бірімен байланысты, кейде қарама-қайшы екі аспектісі бар. Бір жағынан жылқы – аспан немесе күн құдайының серіктесі болса, екінші жағынан жылқы әлемдер арасындағы (тірілер мен өлілер әлемі) дәнекер бейнесінде суреттеледі.

Ерте темір дәуірі. Б.з.д. I мыңжылдықта Еуразия кеңістігіндегі халықтардың өмір сүруінде орын алған өзгерістер олардың дүниетанымына өз әсерін тигізеді. Бұл әсіресе, олардың қоршаған ортаны жерлеу ғұрпымен байланыстыру әрекетінен жақсы байқалады. Оны өлікке ат арнау дәстүрінен анық көре аламыз. Осылайша, ерте көшпелілердің дүниетанымындағы жылқының маңызына қатысты ғылымдағы түрлі тұжырымдардың қалыптасуына ең алдымен археологиялық қазба жүргізілген обалардан жылқы мүрделерінің не болмаса жылқы түріндегі мүсіншелер мен әшекейлердің табылуы басты себеп болды.

Осыған байланысты зерттеушілердің бір тобы обадағы жылқымен байланысты ғұрыптарды, қандай түрі болмасын, о дүниелік немесе жер асты құдайларымен байланыстыра қарастырды. Мәселен, А.К. Ақышев Есік обасынан табылған қос жылқы бейнесінде әшекейді ежелгі үнді мифологиясымен салыстыра келе келесідей қорытындыға келеді. Жылқы арийлердің мифологиясындағы әлемнің бейнесі болатын болса, Есік жылқылары полярлық бастауларды білдіретін ежелгі ортақ зооморфтық бейнені сипаттайды. Зерттеушінің сөзімен айтқанда, жылқы нышандық жағынан аспан әлемімен байланысты солярлық циклдегі құдайларға жатқан [16].

Осы бағытта зерттеу жүргізген Е.Е. Кузьмина өзінің 1977 ж. жариялаған «Конь в религии и искусстве саков и скифов» атты мақаласында аталған тайпалардың таным-түсініктеріндегі жылқы бейнесін иран тілдес халықтардың идеологиялық жүйесі арқылы негіздейді [17]. Яғни, ежелгі үнді құдайлары - Индра, Ашвин және т.б.; Авеста құдайлары - Митра, Фарн, Сиявуш және т.б. жылқыға айналады және оларға арнап құрбандық шалған деген пікір айтады [17]. Бұл жерде зерттеуші бір жағынан жылқыны ежелгі құдайлармен байланыстыра отырып, екінші жағынан оны құрбандық

малы ретінде сипаттайды. Оның көзқарасы бойынша өлікпен бірге жерленеген жылқы тірілер әлемі мен өлілер әлемі арасында дәнекер қызметін атқарған [17].

Ерте көшпелілер дәуіріне қатысты жазба деректердің ішінде Геродоттың «Тарих» шығармасы ерекше маңызға ие. Онда негізінен скифтердегі жылқы туралы мәліметтер кездеседі [18].

Жазба деректегі мәліметтер археологиялық зерттеулерде жиі кездескендіктен ғылыми ортаға кеңінен мәлім, дегенмен ондағы кейбір мәліметер үзік-үзік түрінде алынып, қосымша ақпарат ретінде қолданылған.

Жануарлар мен адамдарды құрбандыққа шалу желілерінен біраз мәлімет алуға болады. Геродоттың көрсетуінше скифтерде құрбандық малы ретінде қой мен жылқылар шалынды. «Құрбандыққа олар үй жануарларын, әсіресе жылқыларды шалды» [18]. Олардың тек қой мен жылқыны құрбандыққа шалғандығы айқындалады. Бұл әрине, скифтерден бөлек оларға іргелес басқа да көшпелі тайпаларға да ортақ ғұрып екендігін атап өтеміз. Оны біз еліміздегі және іргелес өңірлерде зерттелген қорымдардан ашылған жылқының толық немесе бөліктерінің қаңқаларын және обалардың кабірлерінде кездесетін қой құйымшақтары арқылы негіздей аламыз.

Геродот құрбандыққа шалу рәсімін сипаттай отырып, онда бізге маңызды болып көрінетін тұсы, малды құрбандыққа қан ағызбай шалуы. Оған Берел жылқыларының басындағы шақаннан қалған іздерді дәлел ретінде көрсете аламыз. Оған түркі-моңғол халықтарының кейбірінде бертінге дейін жылқыны құрбандыққа шалуда ұан шығармау рәсімінің орындалғандығы белгілі.

Патшалардың жерлеу рәсімі Геродот еңбегінің 71 және 72 бөлімдері, қатардағы скифтердің жерлеуіне 73 бөлімі арналған. Оның көрсетуінше патшаны о дүниеге шығарып салуға кез келген жылқы лайық деп есептелмеген. Геродот «50 ең әдемі жылқылар» таңдалғанын атайды. Тек осындай таңдалған жылқылар ғана патшаның о дүниелік өмірінде қызмет атқаруға лайықты болған.

«... Мәйітті шұңқырға арнайы әзірленген сабанның үстіне жатқызып, екі тұсына найза қадап, үстіне бөренелер қойып, артынан қамыс жапқышпен жабады. Шұңқырдың бос қалған жерлеріне алдын ала тұншықтырылып өлтірілген кәнізегін, аспазын, қызметшісін, хабаршысын және жылқыларды алтын тостағандармен бірге жерлейді» [18].

«Бір жыл өткеннен кейін олар тағы осылай жасайды. Қалған қызметкердің арасынан ең лайықтыларын таңдайды. Сонымен, 50 қызметші мен 50 жылқыны тұншықтырып өлтіргеннен кейін олардың іш-құрылысын босатып, арнайы затпен толтырады. Өлтірілген әр жігітті бір-бір атқа мінгізіп, моланы айналдырып орналастырады» [18].

Осы жолдар арқылы мұндағы адамдар мен жылқылар құрбандыққа шалынбаған, олар патшаға о дүниелік қызмет атқаруға жіберіледі деп тұжырым жасауға болатындай. Бір сөзбен айтқанда, Геродоттың жазбасы патшаның о дүниелік қызметіне тек лайықтылар, ең әдемілер таңдалғандығын байқатады. Ал олардың қан шығармай өлтірілуі ру-тайпаның күшін сарқымау деген сенімнен болса керек.

Осылайша, Геродоттың жазбаларына және еліміздегі археологиялық ескерткіштерден табылған жылқы қаңқаларына сүйене отырып, олар патшаны және басқа да қатардағы қауым өкілдерін о дүниеге шығарып салуға арналған мініс аттары деп тұжырым жасауға болады. Осылай дей отыра, құрбандықмалы, өлген адамды о дүниеге жеткізуші дәнекер, ежелгі бір ғұрыптық қағидаттың белгісі деген тәрізді тұжырымдарды да жоққа шығаруға болмайды.

Орта ғасырлар заманы. Орталық Азия мен оған іргелес өңірлердегі орта ғасырлармен сипатталатын археологиялық жерлеу ескерткіштері жылқының ежелгі түркі тайпаларының әдет-ғұрыптарындағы маңызын толыққанды ашып көрсетеді. Осыған қоса қарастырылып отырған кезеңде жазба деректердің бірқатар жинағы қордаланды. Олардың қатарына қытай деректері, араб және еуропалық саяхатшылардың жазбалары жатады. Түркі тайпаларының дүниетанымы мен шаруашылығындағы жылқының алатын орнына қатысты ол деректерді екіге топтауға болады.

Деректердің бірінші тобын түріктердегі жылқы шаруашылығына қатысты мәліметтер құрайды. Олардың көпшілігі жылқы малын түркілердің осы өмірдегі жан серігі ретінде сипаттайды. Мәселен, Әл-Джахиздің IX ғ. ортасында жазылған шығармасында былай деп келтіріледі: «Егер де сен түріктің өмір сүру уақытын есептеп шығарсаң оның өмірінің басым бөлігін жер бетінде емес, аттың үстінде өткізгендігін аңғарасың» [19, 237 б.]. С.П. Нестеровтың пікірінше бұл жерде Ферғана мен Шаш аймағын мекендеген қарлұқтар мен түргештер жөнінде айтылған [20, б.]. Әрине, бұл жерде деректегі мәліметтер белгілі бір тайпаға байланысты келтірілгенімен, дерек мазмұны сол замандағы бүкіл түркі жұртының болмысын сипаттап тұр деген тұжырым жасасақ қателеспейміз. Одан ары Әл-Джахиз былай деп жазады: «Егер ол бір жылқысын тынықтырса, онда екіншісін ауыстырып мінеді» [19, 274 б.]. Мұны өзіміз жоғарыда сипаттап өткен бірнеше жылқыны қосып жерлеген обалар, одан бөлек Таштық

материалдары дәлелдейді. Тепсей жапсырмаларының бірінде шауып бара жатқан салт аттылардың бірі ерттелген жылқыны жетекке алса, екіншісі тек жүгенделген жылқыны ерткен [20]. Бұл жапсырмадағы бейне ежелгі көшпелілердің жылқыны пайдалану әдісінен толыққанды сипат береді.

Жалпы жылқы малы ежелгі түркілердің шаруашылығындағы басты байлық көзі ретінде саудасаттық пен сыйлық құралы болған. Мәселен, Қытай мен Түрік қағанатының шекарасында 588 ж. жылқы сататын немесе тауарға айырбастайтын арнайы жәрмеңке жұмыс істеген [20]. Оған қоса 713 ж. екі ел арасында жылқы саудасын реттейтін арнайы құжатқа да қол қойылған [20]. 981-984 жж. Ұйғыр қағанатында елшілікпен болған Ван Яньденің жазбалары жоғарыда айтылғандарға біршама мағлұмат қосады. Оның ақпараты бойынша ақсүйектер жылқы етін, қоғамның қатардағы мүшелері қой етін жеген. Жылқыны өсірумен қағанның өзі тікелей айналысып, оның жылқылары түр-түсі бойынша үйірлерге жіктелген. Жылқының көптігі сонша олардың нақты санын білмейтіндігі туралы айтады. Сонымен бірге ұйғырлар жылқыны тек мініс үшін немесе ішіп-жеуге ғана емес, Қытайға сату үшін де өсірген. Мәлімет берушінің дерегі бойынша оларда жылқылар пайдалану саласына қарай өсірілген және дайындалған. Мәселен, соғысқа мінетін жылқылар бөлек, ал арбаға немесе күймеге жегілетіндері бөлек ұсталған [21].

Тағы бір дерек көздеріне негіз артар болсақ теле тайпаларында адам өлтірген үшін және жылқы ұрлаған үшін өлім жазасы түріндегі жазалау шарасы болған [20].

Жазба деректердің екінші тобын жылқының қатысуымен орындалатын түрлі ғұрыптық шаралар жөнінде мәлімет беретін жазбалар құрайды. Мәселен, қытай жылнамаларының бірінде түріктердің жерлеу ғұрпына байланысты мынадай жолдар кезігеді: «өлген адам денесін киізден жасалған үйдің ішіне жатқызады. Ұлдары, туыстары үйдің есігінің алдында құрбандық малын сойып, жайып қояды. Атқа мініп үйді жеті рет айналады, содан кейін үйге кірерде пышақпен беттерін тіледі, жас пен қан бірге төгіледі. Осылайша жеті рет жасайды, содан кейін ғана тоқтайды. Арнайы бір күн белгіленіп өлген адам тірі күнінде мініп жүрген жылқысымен бірге өртеледі және жылдың бір нақтыланған күні күлдері көміледі. Жазда және көктемде қайтыс болған адамды талдағы және өсімдіктегі жапырақтар сарғайғанда немесе түсе бастағанда жерлейді; күзде немесе қыста өлгенді гүлдер бүршік жара бастағанда жерлейді. Жерлеу күні, қайтыс болған күні тәрізді туыстары құрбандық шалып, атқа мініп шабады және беттерін тіледі...Қойды және жылқыны құрбан шалғаннан кейін олардың бастарын қадаға іліп қояды» [21, 230 б.]. Дәл осыған ұқсас мағлұматтар «Вэйшу» жазбаларында кездеседі: «бірнеше малдың түрінен құрбандық шалып, олардың сүйектерін өртейді және адам жерленген жерді атпен сан рет айналады, кейде атпен шауып жүздеген айналымдар жасайды» [21]. Бұл келтірілген деректерден келесідей мәселелерді байқауға болады. Біріншіден, адам қайтыс болған кезде және жерлеген уақытта құрбандық ретінде бірнеше малдың сойылуы, соның ішінде жылқының да орын алуы. Екіншіден, жылқыға мініп үйді, қабір басын айналу секілді ғұрыптардың орындалуы, жерлеу салтынан кейінгі ат шабыстар белгілі бір дәрежеде аза тұту, өлген адамды о дүниеге шығарып салу немесе қоштасу белгілері болуы мүмкін. Этнографиялық мәліметтерге сүйенетін болсақ, түркі халықтарының бірі қырғыздарда қайтыс болған адамды жерлегеннен кейінгі ұйымдастырылатын ат шабыс «көр бәйге» деп аталады. Зерттеушілердің пікірінше мұндай салттың басты қағидасы – өлген адамды еске алу. Аталған жосын-жоралға қайтыс болған адамға қырық күн, жыл толғанда да өткізілген. Соның барысындағы ат бәйгеде бірінші келген салт атты өлген адамның үйінің алдына келіп, ондағы қаралы жалауды алып, оның сабын сындырып құрбан малы пісірілген ошаққа тастаған. Осындай жоралғы әулеттегі қаралы мерзімнің аяқталғандығын білдірген [22]. Баяндалған әдет-ғұрыптарды орындау барысында да басты орында жылқы жүргендігін көруге болады. Мұнда да халықтың ауызында ең алдымен бәйгеден бірінші келген жылқы туралы және оның қаралы жалауды шешкендігі жөнінде әңгімелер қалады.

Ол жөнінде Ибн-Фадланнның жазбаларында төмендегідей мәлімет кездеседі: «Егер олардан бір адам қайтыс болса, оған арнап үй тәрізді үлкен қабір қазады, оған (өлікке) киімін кигізіп, белдігі мен садағын тағып, қолына ыдыс қояды да бүкіл затымен сол үйге қояды. Одан кейін оның үстінен жабын жауып, бетін топырақпен жабады...кейін жүз немесе екі жүз жылқыны өлтіреді, не болмаса бір жылқының басы мен тұяқтарынан, терісінен, құйрығынан басқасын жейді, ал терісін ағаш құрылысқа керіп қояды да, «бұл жылқылармен ол жұмаққа барады» деп айтады...Кейде олар бір немесе екі күн жылқыны өлтіруді (құрбан етуді) ұмытып кетеді. Сол кезде оларға үлкен ақсақалдардың бірі келіп былай дейді: «Мен оны түсімде көрдім, яғни қайтыс болған адамды, ол маған: «Көріп тұрсың, мені жолдастарым озып кетті, олардың артынан ілесем деп аяқтарым жарылды, оларды қуып жете алмағандықтан жалғыз қалдым». Осы жағдайдан кейін олар оның жылқыларын алып өлтіреді де, моласының басына іліп қояды. Тағы

да бір-екі күн өткеннен кейін сол ақсақал келіп: «Мен оны көрдім, ол маған: «Менің үйімдегілерім мен жолдастарыма хабарла, менен бұрын кеткендерді қуып жеттім, шаршаудан тыныштық таптым»» [23].

Ислам лексикасына қарамастан (жұмаққа баратын жол туралы), Инб Фадланның мәліметтерінде желінген жылқылардың терісін керіп қою салтының негізгі мәні айқын көрініс тапқан: бұл жылқылар қайтыс болғанды ана әлемге жеткізеді.

Осылайша, жоғарыда өзіміз сипаттап өткен қола дәуірінен бергі жылқыға байланысты жазба деректердің барлығы дерлік археологиялық мәліметтер арқылы негізделіп отыр. Бұл дегеніміз, қарастырылып отырған кезеңдердің әрқайсысында белгілі бір территориялық аймақ бойынша ортақ салт-сананың орындалғандығы.

1. Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 96–119.
2. Зданович Д.Г., Куприянова Е.В. Парные жертвоприношения лошадей в бронзовом веке в Центральной Евразии: Археология, мифология и ритуал // Происхождение и распространение колесничества. – Луганск: Глобус, 2008. – С. 188–197.
3. Гей А.Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идео-логических представлений. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 78–113.
4. Сотникова С.В. Формирование традиции вертикальной направленности погребального ритуала на территории евразийских степей в эпоху бронзы // Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 9.
5. Зданович Г.Б. Щитковые псалии Среднего Поишимья // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: Изд-во БашГУ, 1985. – С. 110–119.
6. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологический памятник арийских племен Урало-Казахстанских степей. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. – 407 с.
7. Бороффка Н. Некоторые культурные и социальные взаимосвязи в бронзовом веке Евразии // Комплексные общества Центральной Евразии в III–II тыс. до н.э. – Челябинск-Аркаим, 1999. – С. 80–81.
8. Кузьмина Е.Е. О некоторых археологических аспектах проблемы происхождения индоиранцев // Переднеазиатский сборник. – М., 1986. Вып. IV. – С. 169–228.
9. Алексеева И.Л. Трансформация идеологических представлений древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья как результат контактов в IV–III тыс. до н.э. // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. Киев, 1991.
10. Виноградов Н.Б. Могильник бронзового века Кривое озеро в Южном Зауралье. – Челябинск, 2003. – 362 с.
11. Сотникова С.В. Об раз колесницы и колесничего в ритуальной практике населения эпохи бронзы евразийских степей: опыт реконструкции ритуала и представлений // Вестник Томского государственного университета. 2014. – № 380. – С. 102–108.
12. Елизаренкова Т.А., Топоров В.Н. Мир вещей по данным Ригведы // Ригведа. Мандалы V–VIII. М., 1999. – С. 487–525.
13. Голан А. Миф и символ. – М.: Русслит, 1993.
14. Куштан Д.П. Колесницы в индоевропейской мифологии // Происхождение и распространение колесничества. Сборник научных статей. – Луганск: Глобус, 2008. – 319 с.
15. Авеста: Избранные гимны; Из Видевдата (пер. И. М. Стеблин-Каменского). – М., 1992. – 207 с.
16. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
17. Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. – Киев: Наукова думка, 1977. С. 96–119.
18. Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – Кн. IV. – 600 с.
19. Мандельштам А.М. Характеристика тюрок IX в. в послании Фатху б. хагану ал Джахиза // Тр. ИИАЭ – А, 1956. Т.1
20. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья – Новосибирск, 1990
21. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена – М.-Л., 1950
22. Васильев В.Е. К генезису обычая погребения с конем у народа саха в свете пограничья тюркского мира // Известия Лаборатории древних технологий № 2 (11) 2014
23. Жумагаев Р.С. Ежелгі түркілердің дүниетанымындағы жылқы // Материалы международной научно-теоретической конференции «Мировая история, историография и источниковедение в системе инновационно-научного познания». 26-27 апреля. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 273-275

Г.Т. Бексеитов, Д.С. Байгунаков, Е.Б. Оспанов

НОВЫЙ ГОЛОЦЕНОВЫЙ ПАМЯТНИК В ЖЕТЫСУ

Первые сведения о памятниках, относящихся к периоду раннего голоцена, получены в ходе случайных разведывательных археологических работ, проводившихся как единичными исследователями, так и научными учреждениями.

В исследование каменного века Казахстана огромный вклад внесли и вносят археологи Алпысбаев Х.А., Виноградов А.В., Зайберт В.Ф., Зданович Г.Б., Клапчук М.Н., Логвин В.Н., Медоев А.Г., Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К., Петрин В.Т., Формозова А.А., Чалая Л.А., Черников С.С., Чиндин А.Ю., О.А. Артюхова, В.С. Волошин и другие.

В 1960 г была издана сводная археологическая карта Казахстана, в которой впервые были отражены сведения о мезолитических памятниках, известных к тому времени, прежде всего, в Западном Казахстане у озера Сары-Айдан.

В 1957 году Институтом истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова АН КазССР под руководством Х.А. Алпысбаева был организован Каратауский отряд по изучению памятников каменного века на территории Жамбылской и Южно-Казахстанской областей. За три года (1957-1959 гг.) отрядом были открыты памятники Ушбулак 3б и местонахождение в районе урочище Коктас [1, с.12-37].

С 1960-1979 гг. А.Г. Медоев [2, с.48] и сотрудники сектора четвертичной геологии и геоморфологии Института геологии АН КазССР проводили разведочные работы на Мангышлаке, в Северном Прибалхашье и Левобережном Прииртышье. Ими были открыты эппалеолитические стоянки Шахбагата 2 на Мангышлаке и Кудайколь 3 в Левобережном Прииртышье.

В Западном Казахстане в течение 3 полевых сезонов (1967-1969 гг) производила разведку археологических памятников Астраханская экспедиция Ленинградского (Санкт-Петербург) отделения Института археологии АН СССР. В результате поисково-разведывательных работ были открыты стоянки мезолита в западной части Рын-песков, в урочищах Шошкалы и Кошелак Тенгизского района Атырауской области [3, с. 195-196].

С конца 40-х по 70-е гг. XX в. А.А. Формозовым [4, с.115-148] и А.В. Виноградовым [5, с.150-152] были открыты и изучены стоянки и местонахождения каменного века в Северном и Восточном Приарале, в древней дельте Сырдарьи и долинах Иргиза, Сагиза и Эмба. Большая часть памятников является неолитическими.

М.Н. Клапчуком [6, с.108-110], В.С. Волошиным [7, с.108-110] и Л.А. Чалой [8, с.24] в конце 60-х начале 70-х годов XX в. были открыты ряд памятников каменного века в Центральном Казахстане, из которых более половины датируется неолитом, лишь самая малая часть из них относится к мезо-неолитическому времени.

В эти же годы 1969-1971 гг в Кокчетавской области на реке Чаглинка в ее старицах и притоках С.Е. Здановичам [9, с.497], а также В.Ф. Зайбертом [10, с.15] обнаружено около 30 стоянок каменного века, среди которых Виноградовка 12, расположенная у села Виноградовка (Северный Казахстан), датированная ими поздним мезолитом. Поселение Виноградовка 10, материалы которого датированы концом мезолита – началом неолита.

В 1972-1974 гг. разведочными отрядами В.Ф. Зайберта, Г.Б. Здановича, А.А. Плешакова, Т.А. Бойко, М.К. Хабдулиной и др. на широтном отрезке реки Ишим и его притоках было открыто около 100 памятников, датируемых от эпохи палеолита до энеолита, среди которых основная масса относилась к неолитическому времени [11].

Начиная с 1975 г, в Кустанайской области проводит археологические изыскания В.Н. Логвин [12, с. 274-275]. Им выявлено около 30 памятников эпохи мезолита, среди которых обращает на себя внимание стоянка Евгеньевка, расположенная на развеевной песчаной дюне правого берега реки Тобол, которую он датирует Евгеньевку временем существования 5а, 5-6, 6 пещеры Джебел.

В эти же годы Х.А. Алпысбаевым обнаружены стоянки Жаначилик 1, 2, 3 и Маятас в Южном Казахстане. Местонахождения Жаначилик 1, 2, 3 расположены в 40-43 км к северу от райцентра – села Шаульдер Кызылкумского района Шымкенской области, в 3-х км северо-восточней бывшего совхоза Жаначилик, в 2-3-х км правее реки Чаян, на поверхности второй террасы. Стоянка Маятас расположена в 7 км к югу-востоку от села Тимур, у населенного пункта Маятас, на террасовидном уступе высотой 20-25 м. Эти комплексы Х.А. Алпысбаевым [13, с.93-103]. также датирован мезолитическим временем.

В 1975 году В.Ф. Зайбертом [14, с.123] были начаты исследования памятников каменного века Тельманского микрорайона, расположенных компактной группой в долине реки Ишим, близ города Атбасар (Акмолинской области). Здесь выделено 5 разновременных групп стоянок, из которых одна относится к мезолиту. Позднее им были открыты и исследованы стоянки мезолит-неолита Курапаткино 1, нижний слой Виноградовки 2, возможно, верхний слой Виноградовка 2, Курапаткино 1 в Виноградском районе Кокшетауской (ныне Акмолинской) области [15, с.115-116].

В эти же годы Южно-Тургайской экспедицией Института геологических наук имени К.И. Сатпаева АН КазССР были получены новые материалы по каменному веку Тургайского прогиба и Убаган-Тургайского водораздела. Экспедицией открыты разновременные памятники каменного века, в том числе эппалеолитические местонахождения Кайындьсор 2,4 и Уркаш 1, которые расположены на второй надпойменной террасе одноименных озер Сапсынагашской ложбины Убаган-Тургайского водораздела [16, с.15].

В конце 70-х – начале 80-х годов XX в. на территории Устюрта работала археологическая экспедиция, организованная отделом археологии Каракалпакского филиала АН УзССР под руководством Е.Б. Бижанова, и специальный отряд Хорезмской археолого-этнографической экспедиции института этнографии АН ССР, возглавляемый А.В. Виноградовым. Которые обнаружили около 20 стоянок и местонахождений, относящихся к разным периодам мезолита [17, с.33., 18, с.173]. Стоянки обнаружены как на территории внутренних районов Устюртского плато, так и на его окраинах – это стоянки Айдабол, Актайлак 1 (скопление 1), Актобе 2, Чурук 2 (скопление 1 и 2), Чурук 3 (скопление 3), Чурук 7, Косхатын 2, Кыйсыкшинграу 2 (скопление 1), Джарынкудук 1, и Сулама.

В Восточном Казахстане в 1981 году палеолитическим отрядом Шульбинской экспедиции Института истории, археологии и этнографии АН КазССР под руководством Ж.К. Таймагамбетова была обнаружена стоянка Шульбинка, которая расположена в Новошуйбинском районе Восточно-Казахстанской области. Стоянка состояла из 3-х культурных горизонтов, из которых поздний (голоценовый) комплекс представлен относительно небольшим количеством изделий. Этот третий позднплейстоценовый или раннеголоценовый комплекс Шульбинки является завершающим этапом палеолито-мезолитического времени [19, с.161-167].

В эти же годы в Центральном Казахстане была открыта стоянка Акимбек, расположенная на берегу реки Кызыл-Кент в ущелье Кентского горного массива на восточной окраине Казахского мелкосопочника. Мезолитический комплекс стоянки Акимбек обнаружен на границе темно-коричневой супеси и серого жирного суглинка на глубине 0,85-1,2 м. Памятник датируется А.Ю. Чиндиным мезо-неолитическим временем [20, с.21].

С начала 90-х XX в. На территории Казахстана работает совместная Казахско-Российская археологическая экспедиция по изучению памятников каменного века Казахстана под руководством академика А.П. Деревянко (г. Новосибирск) и Ж.К. Таймагамбетова (г. Алматы). За годы работ экспедицией при обнаружены исследованы многочисленные памятники эпохи палеолита – неолита, в том числе комплексы Шахантай I, Сорколь I, II [21, с.226-247].

В 2001 году образована Западно – Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (рук. К.М. Байпаков), отрядом под руководством Г.Т. Бексеитова были открыты памятники голоценового возраста Шауши и Карши [22, с.113-119].

В том же году был образован отряд в составе ЦКАЭ (рук. Ж.К. Курманкулов) по изучению и исследованию каменного века в Улытау-Жездинском регионе Карагандинской области, в ходе работ которого была обнаружена и начала исследоваться стоянка эпохи мезолита – Токтаул [23, с.13-19].

Из вышеизложенного следует что территория Жетысу в должной мере не исследована по поиску голоценовых памятников каменного века.

Памятник расположен на берегу речки Аксу Аксуйском районе возле населенного пункта Жансугурова Алматинской области. Стоянка была обнаружена впервые в ходе разведывательных работ археологической экспедицией лаборатории «Геоархеология». Каменные артефакты располагались на поверхности земли без культурного слоя. Артефакты были собраны предварительно в количестве 80 экземпляров. Коллекции были обработаны и описаны в лаборатории и предварительно датированы голоценовым периодом.

Среди каменных изделий имеются орудия, нуклеусы, нуклевидные формы, сколы, обломки, отщепы и отходы производства. Всего скребков 3 экз. Скребок на пластинчатом сколе, размеры которого составляет 10,7x3,2x4см. Сырьем для изделия служил серо-зеленый кремний. Рабочий край скребка расположен на дистальном конце пластинчатого скола. А на проксимальном конце скола имеются следы снятия одной пластинки. Дорсальная часть выпуклая, вентральная часть скребка ровная, плоская (рисунок 1,1).

Скребок на ребристой пластине изготовленная из серо-зеленого кремния. Ребристая пластина по сути является техническим сколом. Размеры изделия 8,3x2,5x1,5см. Рабочий край расположен с дорсальной части на одном боковом вертикальном крае на дистальном конце скребка. На проксимальном конце с дорсальной части имеется одно снятие пластинки. На изделии четко прослеживается ударная площадка. Вентральная часть плоская, ровная, на дорсальной поверхности две плоские параллельные края и покрыта патиной (рисунок 1,2).

Микроскребок на пластинчатом сколе из серо-зеленоватого кремния. Размеры орудия составляет 3,8x1,8x0,8см. Рабочий край изделия расположен на дорсальной поверхности на дистальном и одном боковом вертикальном крае. Вентральная часть относительно плоская. Рабочий край лезвия обработано плоской стелющейся ретушью (рисунок 1,3).

Нуклеусов в коллекции насчитывается 14 экз. Нуклеус двухплощадочный подтреугольной формы из серо-зеленоватого кремня размером 7х4,5х3,8см. Ударные площадки нуклеуса относительно плоские, подпрямоугольной формы. Снятие сколов с нуклеуса производились как с торцевой части, так и с фронта скалывания изделия. Четко прослеживается снятие с нуклеуса скола в виде острия. У нуклеуса одна ударная площадка преобразована в гребень-ребро. Поверхность изделия слегка покрыта патиной (рисунок 1,4).

Следующий нуклеус подтреугольной формы, размером 4,8х4,7х2,8см. Из серо-зеленоватого кремня. Ударная площадка подготовлена одним поперечным сколом, ровная. С рабочей поверхности были пробные снятия сколов которая заходила в торцевую сторону нуклеуса. Фронтальная часть относительно плоская, контрфронт ровный. Поверхность изделия слегка покрыта патиной.

Торцовый двухплощадочный нуклеус подпрямоугольной формы размером 5,8х4,2х4см. Ударные площадки подготовлены поперечными встречными параллельными сколами. Снятия регулярных сколов производилось с торца которая постепенно переходила на боковые стороны изделия. Поверхность изделия слегка покрыта патиной (рисунок 1,5). Конический нуклеус из серо-зеленого кремня, размером 4,7х3,4х3,6см. Ударная площадка относительно плоская, подготовлена встречными поперечными сколами. Фронт скалывания оформлен вертикальными снятиями сколов-пластинок которая заходила на торцевые стороны нуклеуса. Контрфронт ровный, плоский, покрыт патиной и карбонатной коркой. (рисунок 1,6).

Конический нуклеус треугольной формы, размеры которого составляет 3,8х2,8х2см. Ударная площадка слегка скошена от фронта в сторону контрфронта и подготовлена одним ударом в поперечника. Фронт рабочая поверхность имеет снятие узких пластин по вертикали в параллельном принципе расщепления. Контрфронт плоский, ровный. Поверхность изделия слегка патинизирована (рисунок 1,7).

Торцовый двухплощадочный нуклеус из серо-зеленоватого кремня размером 3х3,8х3см. Нуклеус в плане подпрямоугольной формы. Ударные площадки подготовлены с помощью снятия одного или двух сколов по плоскости в поперечнике. Регулярные снятия сколов производились с торцовых сторон нуклеуса. Поверхность артефакта слегка патинизирована.

Торцовый одноплощадочный нуклеус из серо-зеленоватого кремня размером 7х4,7х3,5 см. Ударная площадка относительно ровная. Сколы производились с торцевой части нуклеуса где были снятия треугольных пластинчатых сколов. Противоположная часть торца преобразована в гребень-ребро. Нуклеус частично патинизирован. (рисунок 2,1).

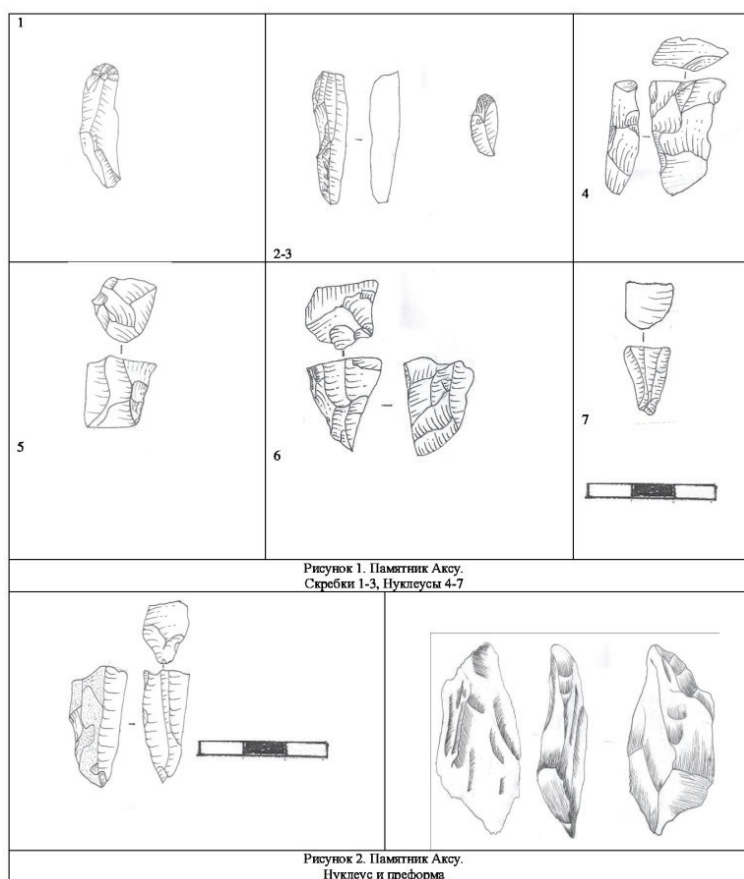
Остальные нуклеусы подпрямоугольной, подтреугольной формы которые изготовлены из серо-зеленоватого кремня. Следы снятия нечетко выраженные, слабочитаемые. Но они имеют все черты характерные для нуклеуса. Они возможно были истощены или пробными нуклеусами. Размеры их составляют от 3,7х2,6х2,2см до 8х6х4,2см. У всех нуклеусов имеются одно или два негатива снятия сколов. Ударные площадки относительно плоские, невыразительные. Нуклеусы на поверхности имеют следы легкой патинизации.

В коллекции каменных изделий стоянки Аксу присутствует одно изделие которое отнесено к преформе или пренуклеусу у которого небыло регулярных снятий сколов. Размеры которого составляют 12,2х7,3х3,8У изделия оформлена ударная площадка, фронт скалывания. Основание усеченное, на одном продольном крае имеется ребро. Частично на поверхности имеет карбонатную корку и слегка патинизировано (рисунок 2,2).

Анализ каменных коллекций со стоянки Аксу показывает что для оформления и снятия сколов применялись техника параллельного расщепления, торцовая техника. В коллекций отсутствует пластины, в большом количестве присутствуют нуклеусы.

В ходе обработки и изучения коллекций каменных изделий стоянки можно предположить что техника расщепления каменных артефактов не выходит за рамки голоценовой эпохи которая охватывает период от 10-4тыс. до н.э.

Данная стоянка перспективна для дальнейшего изучения археологии каменного века Казахстана так как голоценовые памятники единично встречаются на территории Южного, Центрального и Западного Казахстана которое способствует для построения периодизационной и хронологической колонки каменного века.

1. Алпысбаев Х.А. Находки памятников каменного века в хребте Каратау // Археологические исследования на северных склонах Каратау: Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, т.14–Алма-ата: АН КазССР, 1962. –220 с. – С.12-37
2. Медоев А.Г. Геохронология палеолита Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1982. –48с.
3. Мелентьев А.Н. Разведка памятников древности в Западном Казахстане // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. –245 с. – С. 195-196
4. Формозов А.А. Новые материалы о стоянках смикролитическим инвентарем в Казахстане // КСИИМК. – Вып. 31, 1950. – С. 115-148.
5. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 ТИИАЭ АН КазССР году // т.7, А-А, 1959. – С. 150-152
6. Клапчук М.Н. Стоянка Караганда 15//СА. -1970. –№4. – С. 153-160.
7. Волошин В.С. Работы в Центральном Казахстане // Археологические открытия 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С.108-110.
8. Чалая Л.А. Неолит Северо-восточного и Центрального Казахстана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Москва, 1971. –24 с.
9. Зданович Г.Б., Зданович С.Е., Зайберт В.Ф. Работы в Северном Казахстане // Археологические открытия 1971 года, Москва, 1972. С.497.
10. Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. Екатеринбург, издательство УрО РАН, 1992. –221 с. – С.15.
11. Зданович Г.Б. и др. Исследования в Северном Казахстане // Археологические открытия 1973 года, Москва, 1974.
12. Логвин В.Н. Новые памятники каменного века Кустанайской облвсти //СА. – 1977. -№4. – С. 274-275
13. Алпысбаев Х.А. Мезолитические и неолитические стоянки Южного Казахстана // Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. –144с. – С.93-103.
14. Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. УрО РАН, Екатеринбург, 1992. –221 с. – С. 123
15. Зайберт В. Ф. Потемкина Т.М. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья //СА. – 1981. -№3. – С.115-116
16. Артюхова О.А. Новые данные о каменном веке Тургая // Проблемы изучения и охрана памятников культуры Казахстана, А-А, 1980. – С.15.
17. Бижанов Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники Северо-Западного Устюрта // Археология Приаралья, Ташкент, Вып. 1, 1982. -33 с.
18. Виноградов А.А. древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М: Наука, 1981. – 173с.
19. Тамагамбетов Ж.К. Шульбинская стоянка // Археология эпохи камня и металла Сибири /Сборник научных трудов. – Новосибирск: 1983. –195 с. – С. 161-167.
20. Чиндин А.Ю. Каменные индустрии Центрального Казахстана эпохи мезолита – энеолита (на основе типологии, трасологии, эксперимента): Автореф. дис... к.и.н. –С-Пб., 1992. – 21 с.
21. Бексеитов Г.Т. Нуклеусы Шахантая // Каменный век Казахстана и сопредельных территорий (Материалы

международной конференции, посвященной 70-летию Х.А. Алпысбаева), Туркестан, издательство ТОО «Мирас», 1998. –282 с. – С.226-247

22. Бексеитов Г.Т., Артюхова О.А. Новые данные по каменному веку Прикаспийской низменности. //Исторична Наука: Проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції /17-18 травня 2002 р/секція «археологія». Луганськ:СНУ ім. М.В. Даля, 2002. -228с. – С.113-119.

23. Бексеитов Г.Т. и др. Талдысайский микрорайон эволюции каменных индустрии голоцена //Археологические исследования в Казахстане. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 14». –Шымкент-Алматы. 2002. –260 с. – С.13-19

Т.Б. Мамиров, С.Р. Куандык

КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА НА ТЕРРИТОРИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ СТОЯНКИ КАЛЫБАЙ ПУНКТ 1-2*

В 2015 году в ходе разведочных работ в целях изучения памятников каменного века в долине реки Ирғиз и песков Малые и Большие Барсукибыло обнаружено более 60-ти памятников каменного века относящиеся к различным этапам каменного века от палеолита до энеолита.

Палеолитические памятники были локализованы на двух участках – на плоских возвышенностях с выходами кварцитовидного песчаника. Первый, между озерно-соровыми понижениями северо-западнее озера Узынколь на левобережье реки Ирғиз, второй на участке, разделяющемпески Большие и Малые Барсуки.

Анализ техники первичного расщепления и орудийного набора на палеолитических памятниках свидетельствует о хорошо развитой индустрии бифасов, наличиилеваллуазской технологии раскалывания. Материал памятников находит аналогии по сырью и характеру обработки с памятниками Восточного Приаралья – Айтекеби, Северного Приаралья – Тастубек, Арал, и в некоторой степени имеют схожие черты с памятники Мугалжар[1, с.32-38; 2]. Однако, разведочные работы были ограничены небольшим сбором артефактов, что дает предварительные сведения о состоянии и перспективности памятников для дальнейших исследований.

Памятники голоценового периода (мезолит-энеолит)напротив привязаны к котловинам выдувания на берегах соров и озер в долине реки Ирғиз и в песках Малые и Большие Барсуки. Котловины выдувания преимущественно образуются в местах расположения зимовок, либо окрестностях сел, что связано, скорее всего, с уничтожением растительности, и вследствие чего активнойдефляции песков и образовании котловин выдувания [3, с.119-120].

Особняком в этой группе стоит стоянка Калыбайна небольшом песчаном массиве расположенной северней от песков вдоль среднего течения реки Ирғиз. Памятник, расположен на южной окраине небольшого песчаного массива на северном берегу соленого озера. Находки залегают на песчаномвыдуве на дневной поверхности. Песчаный выдув желтовато-серых оттенков, вытянут в широтном направлении на расстояние 150 метров, в меридиональном на 80 метров.

На дневной поверхности стоянки был собран 61 каменный артефакт из кремнистой породы различных оттенков ивыветрелогокварцитовидногопесчаника. Преимущественно в качестве сырья предпочтения было отдано кремнистой породе – 49 экз., кварцитовидному песчанику в незначительной степени – 12 экз.

Артефакты из кремнистой породы представлены двумя сработанными одноплощадочными микронуклеусами для пластин и микропластин. Фронт скалывания занимает 3/4 окружности нуклеуса (рис. 1: 1-2).

Орудий в коллекции – 19 экз., представлены следующими типами:

- пять концевых скребков на отщепах с выпуклыми лезвиями, обработанными лицевой субпараллельной и параллельной ретушью, единично чешуйчатой, в одном случае, с лезвием скошенном к краю. Один из скребков отличается сравнительно массивными размерами. Края некоторых отщепов несут следы подравок лицевой ретушью;

- два угловых скребка на отщепахполукраевом и вторичном, рабочее лезвие выполнено лицевой ретушью на правом верхнем углу отщепа;

- единично представлены боковое выпуклое скребло, выемчатое орудие и комбинированное орудие, сочетающие функции скребка и орудия с выемкой;

- отщепы с ретушью (2 экз.), представлены фрагментами сколов, с нерегулярной ретушью на краях;

- обломок орудия представлен обломком заготовки бифасиального орудия, со следами подтесок сторон, обломан из-за дефекта сырья;

- фрагменты пластин с ретушью (6 экз.), представлены двумя проксимальными фрагментами с микроретушью по краям, четырьмя медиальными фрагментами с лицевой и противоположной ретушью одного или обоих краев. У одного фрагмента пластины, на левом крае ретушью выделена выемка, на правом крае ретушью выделен рабочий элемент – резчик;

- целая ребристая пластина с противоположной ретушью правого края.

Остальная категория изделий представлена пластинами и фрагментами пластин без вторичной обработки (10 экз.) (рис. 1: 3-8) и отщепами и фрагментами отщепов без обработки (17 экз.).

Артефакты из кварцитовидного песчаника представлены всего двумя орудиями, концевым скребком на массивном сколе и обломком недиагностируемого орудия.

Отходы производства представлены шестью фрагментами пластин из очень выветрелого кварцитовидного песчаника, целым вторичным сколом округлой формы, двумя фрагментами пластин и осколком.

В метрах 250-ти к юго-востоку от стоянки были обнаружены 4 артефакта на дневной поверхности, представленные следующими типами:

- ногтевидный скребок округлой формы с угловатым высоким лезвием, занимающим половину периметра изделия. Лезвие выполнено лицевой параллельной крутой ретушью, несет следы активной утилизации;

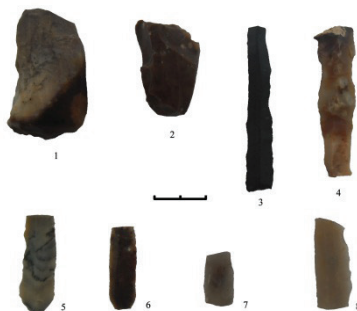
- боковой скребок на пластинчатом отщепе. Лезвие выполнено на левом выпуклом крае лицевой субпараллельной полукрутой глубокой ретушью. Противоположный край выпуклый крутой, дистал усечен;

- угловой резец, выполненный резцовым сколом на верхнем углу правого края проксимального фрагмента пластины;

- проксимальный фрагмент вторичного скола без ретуши.

По незначительному количеству инвентаря на стоянке, можно отметить, что в кремневой индустрии прослеживается наличие пластинчатой техники в первичном расщеплении и отщеповой в соотношении готовых орудий и заготовок. Памятник разновременный, предварительно относится к среднему неолиту и позднему неолиту – раннему энеолиту.

Каменный инвентарь имеет аналогии с материалами стоянок Иргиз, Сага, Караой и другими, открытыми А.А. Формозовым [4, с.58; 5, с.147].

* Работа выполнена по гранту 1824/ГФ4 МОН РК «Древнейшее население Арало-Каспийского региона: миграции и эволюции культур (эпоха камня и палеометалла).

1. Артюхова О.А. О палеолите Приаралья // Известия МОН РК, НАН РК. Сер.обществ. наук. – Алматы, 2001 – №1. – С. 32-38.

2. Деревянко А.П., Петрин В.Г., Гладышев С.А., Зенин А.Н., Таймагамбетов Ж.К. Ашельские комплексы Мугоджарских гор (Северо-Западная Азия). – Новосибирск: Изд-во ИАиЭт. СО РАН, 2001. – 136 с.

3. Астафьев А.Е. Неолит и энеолит полуострова Мангышлак // Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Том VI. – Астана, 2014. – 360 с.

4. Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. – Вып.25. – 1949. – С.49-58.

5. Формозов А.А. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане // КСИИМК. – Вып.31. – 1950. – С.141-147.

КАМЕННЫЙ ИНВЕНТАРЬ СТОЯНКИ МАНГЫСТАУ-69

Описание каменного инвентаря обнаруженные Мангыстауской комплексной экспедицией (МКЭ-69) 1969 году, под руководством А.Г. Медоева.

К сожалению точные данные местонахождение стоянки каменного века утеряны и отсутствуют, в связи с этим фактом, основной для обработки и описание послужат каменный инвентарь, общее количество артефактов – 8044 экз.

Коллекция представлена 8044 экз изделиями из камня. Для их изготовления сырьевой базой в основном использовались окварцованный и сильно окварцованные породы с разными цветовыми вариациями.

Первичное расщепление.

Пластины отходы. Пластины отходов 172 экз. В основном все они сломанные и в качестве проксимальных и дистальных частей. По ширине пластины варьируют от 5мм до 15 мм и выше. Сечение пластин разные начиная от трапецевидных, треугольных и с неопределимым сечением. Профиль пластин в основном прямой – 90% , изогнутый, неопределим 10%. Края пластин доминируют с параллельными краями, доля конвергентных и дивергентных пластин составляет 10% от общего числа пластин отходов.

Отщепы отходы – 4439 экз (55 % от общего числа каменного инвентаря) размерами от 5 до 25 мм.

Технические сколы и отходы производства – 482 экз. 3% от общего числа артефактов. Обломок пластин – 1206 экз.

Орудийный набор. Эта часть коллекции представлена 179 экз.

Пластины с притупленным краем – 20 экз, каменные изделие изготовлены из дистальных и медиальных частей пластин. В основном обработаны крутой вертикальной ретушью по обеим сторонам – 15 экз, у 5 экз изделия обработка крутой ретушью по одному краю.

Наконечники стрел 15 экз, из них 1 экз. целый, 14 экз. в качестве обломков. 8 экз. представлены с основанием насадкой. 3 экз. обломками перьевого части, 3 экз. медиальной части. В основном орудие обработаны параллельной чешуйчатой ретушью.

Геометрические изделие. 1 экз. представлен трапецией в качестве обломка, прямого профиля, целая часть обработана полукрутой ретушью.

Скребки 63 экз. изготовлены из отщепов 39 экз. и пластин 24 экз. У концевых скребков на пластине рабочий край выпуклый 12 экз, прямое 5 экз, скошенным рабочим краем налево 3 экз, на право 4 экз, лезвие обработано крутой вертикальной ретушью 10 экз. Дополнительно боковые края обработаны с дорсала по одному и двум краем – 15 экз.

Форма соединения скребкового лезвия с краями дуга-дуга – 12экз, угол-угол – 12экз. Из 24экз-в 5экз целые, остальные изделия в качестве обломков. Скребки на отщепе -39экз, представлены целыми 8экз и сломанными 9экз и в качестве обломков 22экз. У изделий рабочий край оформлен крутой или вертикальной ретушью 7экз, полукрутой ретушью 10экз. Форма соединения рабочих краев дуга-дуга 10экз, угол-угол 7экз. Индивидуальные орудия 2экз в качестве обломков, выемчатый рабочий край оформлен полукрутой ретушью.

Пластины с ретушью - 61экз из них 17экз из дистальных частей пластины, 44экз без обоих концов. По ширине дистальные части пластины распределяются следующим образом от 5 до 10мм – 5экз, от 10 до 15мм – 9экз, от 15 до 20мм – 3экз. Медиальные части пластин по ширине распределяются следующим образом от 5 до 10мм – 15экз, от 10 до 15мм – 21экз, от 15 до 20мм – 6экз, выше 20мм – 1экз. У всех пластин профиль прямой, сечение пластин трапецевидное – 25экз, треугольное – 19экз.

Из дистальных частей пластины по обоим сторонам с дорсала обработаны – 4экз, по одному краю – 12экз, 1экз обработан по двум краям с вентрала. Из пластин без обоих концов, 3 экз обработаны по одному краю с вентрала, по одному краю с дорсала обработаны 25экз, по двум краям с дорсала 15экз, 1экз в качестве обломка. Все изделия обработаны крутой или полукрутой ретушью.

Нуклеусы и их обломки 18экз, из них 3экз целые, 15экз в качестве обломков. Микронуклеус размером 17x15x11мм. С нуклеуса скалывались микропластины, ударная площадка овальной формы.

Микронуклеус размером 17x15x10мм. Ударная площадка овальной формы, возможно с торцевой стороны следы скалывания микропластин. Микронуклеус размером 22x18x10мм, двухплощадочный.

Каменная индустрия с ее технической характеристикой представляет собой полноправный информативный источник в решении ряда очень важных исторических вопросов. Анализ вышеназванного технокомплекса и каменный инвентарь стоянки проводился с точки зрения первичного и вторичного обработки орудийного набора.

На наш взгляд, анализ разновременных остатков путем выявления группировок внутри комплексов, технологии, а так же сравнительно-сопоставительный анализ с материалами стратифицированных или однослойных (сезонных) памятников сопредельных территорий позволяют выявить важные или основные направления в развитии каменной индустрии комплекса. Основываясь на технологическом и типологическом анализе имеем основание говорить о том, что единая линия развития каменной индустрии прослеживается здесь на хронологическом отрезке времени от среднего, до первой половины позднего неолита (вторая половина VI - начало IV – тыс. до н.э.)

П. К. Дашковский

МАТЕРИАЛЫ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА ИЗ МОГИЛЬНИКА ИНСКОЙ ДОЛ (ЗАПАДНЫЙ АЛТАЙ)

Курганный могильник Инской дол был выявлен автором в 2010 г. в процессе изучения разновременных археологических памятников в пределах Чинетинского археологического микрорайона, расположенного в Краснощековском районе Алтайского края. Обнаружение памятника связано с целенаправленным обследованием южной части долины, в северной и центральной части которой ранее были выявлены и частично исследованы разновременные объекты на некрополях Чинета-II и Ханкаринский дол [1-6; и др.]. Курганный могильник Инской дол расположен на второй надпойменной террасе в 2 км к ЮВВ от с. Чинета на левом берегу р. Иня в южной части долины. В 0,8 км к северу от могильника Инской дол протекает р. Ханкара. В 0,7 км к юго-востоку от памятника находится фундамент от здания пионерского лагеря у края берега р. Иня. Изучение топографии, планиграфии и конструктивных особенностей насыпей курганов позволило установить, что на могильнике Инской дол есть объекты скифо-сакского периода и эпохи энеолита [7-8; и др.]. В данной работе приводятся краткие итоги изучения курганов 5-7, относящиеся к эпохе энеолита.

Курган №5 расположен в южной части некрополя. После зачистки каменной насыпи было установлено, что курган имел каменную кольцевую ограду по всему периметру шириной 2,25-3,5 м из средних и крупных камней, в т.ч. камней в виде плит. Наиболее крупные плиты выявлены в северо-восточном секторе ограды. Диаметр каменной ограды, сложенной в 2-3 слоя, с севера на юг - 15,25 м, а с запада на восток - 15 м. Высота сооружения достигала 0,9 м. В западной части каменной кольцевой ограды зафиксирован преднамеренно оставленный проход шириной до 2 м. Внутри ограды зафиксирована подпрямоугольная конструкция из камней в один слой, которая углами была ориентирована строго по сторонам света. Конструкция имела длину двух сторон по 5,5 м, а ширину других двух сторон — по 5 м. После разбора данной прямоугольной конструкции была обнаружена могильная яма, которая ориентирована сторонами почти строго по направлениям горизонта. Могила имела следующие размеры 2,3x1,67x0,72 м. В могиле обнаружен скелет человека, который был уложен на спину, вероятно, с подогнутыми ногами и ориентирован головой на запад. В 0,15 м к северу от черепа выявлен керамический орнаментированный сосуд яйцевидной формы (рис. 1. -1).

Курганы №6-7 располагались в 0,2 км к северо-востоку от курганов №4-5 на отдельном небольшом елбане. До раскопок насыпи курганов фактически никак не выделялись на уровне современного горизонта. После зачистки насыпи курганов было установлено, что южная пола кургана №6 и северная пола кургана №7 перекрывают друг друга, образуя фактически единое сооружение. Диаметр каменной насыпи кургана №6, сложенного преимущественно в один слой из камней, достигал 9 м. Высота объекта составляла 0,35 м. При этом внешне курган представлял собой каменное кольцо шириной 1,5-2 м из мелких и средних камней. В центральной части кургана камни фактически отсутствовали. При разборе каменного кольца в северо-западной его части был обнаружен неорнаментированный фрагмент керамики. После полного снятия каменной конструкции удалось выявить могильную яму, которая была ориентирована длинной осью с небольшими отклонениями по линии СВ-ЮЗ. Могильная яма имела следующие размеры от уровня древнего горизонта 2x1,2x0,94 м. В могиле выявлен скелет человека, который был уложен в вытянутом положении на спине с подогнутыми ногами в сторону левого бока и ориентирован головой на восток. Скелет был обильно посыпан красной охрой. Никаких предметов сопроводительного инвентаря не обнаружено.

Курган №7 имел диаметр каменной насыпи, сложенной преимущественно в один слой также из мелких и средних камней, - 7,5 м. Высота объекта составляла 0,35 м. Как и предыдущего объекта по периметру сооружения выявлено кольцо из небольших камней шириной 1,5-2 м. В центре кургана камни практически отсутствовали. После снятия каменного кольца была выявлена могильная яма, ориентированная длинной осью по линии СВ-ЮЗ. Могильная яма имела следующие размеры от уровня древнего горизонта: 1,54x0,9x0,79 м. В могиле обнаружено парное погребение умерших людей. Скелеты оказались не очень хорошей сохранности. Погребенные, вероятно, были уложены в вытянутом положении на спине с подогнутыми ногами в левую сторону и ориентированы головой на восток. В процессе зачистки скелетов были обнаружены остатки красной охры, которой посыпали тела умерших. В северо-западном углу могилы у ног первого скелета человека выявлен орнаментированный керамический сосуд плоскодонной формы (рис. 1. -2).

Достаточно сложным остается проблема хронологии памятников афанасьевской культуры, в отношении которой высказываются исследователями разные точки зрения [9, с. 17; 10, с. 12-13; 11, с. 125; 12; 13, с. 134; .14, с. 95; и др.], в т.ч. с учетом данных радиоуглеродного анализа [15; 16, с. 164-167; и др.]. Не останавливаясь подробно на различных мнениях ученых на проблему датировки афанасьевской культуры Алтая отметим, что большинство исследователей относят ее, как правило, к разным периодам III тыс. до н.э. Очевидно в пределах III тыс. до н.э. можно предварительно датировать и курганы №5 могильника Инской дол, который по признакам погребального обряда и инвентаря как раз относится к афанасьевской культуре..

Вторая группа курганов №6-7, исследованных на могильнике Инской дол, имела существенные отличия от кургана №5. Так, насыпи курганов №6-7 сооружены в один слой, а по периметру объектов сооружена слабовыраженная кольцевая выкладка из камней, которая не образовывала единую конструкцию. Умерших помещали в грунтовые могилы на спине с подогнутыми ногами на левую сторону и ориентировали головой на восток. При этом погребенных посыпали красной охрой. Из сопроводительного инвентаря обнаружен только в одном случае (курган №7) у ног погребенного керамический орнаментированный сосуд баночной формы. Отмеченные особенности характерны для т. н. куротинского типа погребений, выделенного Н.Ф. Степановой: надмогильные сооружения округлой формы, положение умерших в грунтовых могилах на спине с согнутыми в коленях ногами; ориентация умерших головой на В, СВ, СВВ; окраска умерших охрой. Кроме того, как правило, такие погребения безинвентарны или в них встречаются преимущественно именно сосуды баночного типа [17, с. 179-180]. Идея о выделении куротинского типа погребений получила дальнейшее развитие в недавно опубликованной обобщающей монографии по афанасьевской культуре [18, 2014, с. 325-327]. При этом авторы указывают на сложность культурно-хронологической атрибуции памятников такого типа. Исследователи полагают, что во всяком случаи часть памятников куротинского типа может быть датирована серединой III тыс. до н.э., в то время как вопрос о верхней и нижних границах датировок они оставляют открытым. Кроме того, находки в ряде погребений куротинского типа остродонных сосудов может свидетельствовать об одновременности таких объектов афанасьевским [17, 2012, с. 179-181; 18, с. 328]. Дальнейшее изучение полученных материалов, а также проведение радиоуглеродного анализа, позволит внести уточнения в хронологическую атрибуцию объектов эпохи энеолита Южной Сибири.

1. Дашковский П.К. Памятники эпохи средневековья Чинетинского археологического микрорайона в Северо-Западном Алтае: предварительные итоги исследования и интерпретация // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. – М., 2008. – Т. III. – С. 216–218.

2. Дашковский П.К. Предварительные итоги исследования курганов скифского времени на могильнике Ханкаринский дол (Алтай) // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы межд. конф. –Иркутск: ИГТУ, 2011. — С. 160-163.

3. Дашковский П.К. Курганы енисейских кыргызов на могильнике Чинета-II (Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2014. – № 2(58) – С. 2-89.

4. Дашковский П.К. Кыргызы на Алтае в контексте этнокультурных процессов в Центральной Азии. – Барнаул, 2015. – 224 с.

5. Дашковский П.К. Исследование оградок тюркской культуры на могильнике Чинета-II // Мировоззрение населения Южной Сибири Центральной Азии в исторической ретроспективе. – Барнаул, 2015. – С. 20-28.

6. Дашковский П. К., Усова И. А. Погребение пазырыкской культуры на могильнике Ханкаринский дол (Северо-Западный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2011. – №3 (47). – С. 78-84.

7. Дашковский П.К., Мейкшан И.А. Исследование курганов скифского времени на могильнике Чинета-II и Инской дол // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – Вып. XX. – С. 94-100.

8. Дашковский П.К., Гончарова Н.С., Мейкшан И.А. Продолжение исследование курганов на могильнике Инской дол

// Полевые исследования в Прииртышье, Верхнем Приобье и на Алтае. 2014 г.: археология, этнография, устная история. – Барнаул: АлтГПУ, 2015. – Вып. 10. – С. 40-44.

9. Хлобыстина М.Д. Древнейшие могильники Горного Алтая // СА. – 1975 – №1 – С. 17-34.

10. Цыб С.В. Афанасьевская культура Алтая. Автореферат дис... к.и.н. Кемерово, 1984. – 19 с.

11. Молодин В.И. Горный Алтай в эпоху бронзы // История республики Алтай. –Горно-Алтайск, 2002. – Т. I. – С. 98-142.

12. Погожева А.П. Афанасьевская культура // Погожева А.П., Рыкун М.П., Степанова Н.Ф., Тур С.С. Эпоха энеолита и бронзы Горного Алтая. –Барнаул, 2006. – Ч. I, – С. 18-48.

13. Савинов Д.Г. Могильник Бертек-33 // Древние культуру Бертековской долины (Горный Алтай, плоскогорье Укок). – Новосибирск: Наука, 1994. – С. 39-49.

14. Бородавский А.П. Афанасьевские памятники Нижней Катунь // Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая. –Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 84-95.

15. Степанова Н.Ф. Проблемы абсолютной и относительной хронологии памятников афанасьевской культуры Горного Алтая // Роль естественно-научных методов в археологических исследованиях. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. – С. 154-159.

16. Поляков А.В. Радиоуглеродные даты афанасьевской культуры // Афанасьевский сборник. – Барнаул: Азбука, 2010. – С. 158-171.

17. Степанова Н.Ф. Афанасьевская культура Горного Алтая и погребения куротинского типа // Афанасьевский сборник 2: сборник научных статей. –Барнаул: АЗБУКА, 2012. – С 173-182.

18. Вадецкая Э.Б., Поляков А.В., Степанова Н.Ф. Свод памятников афанасьевской культуры. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – 380 с.

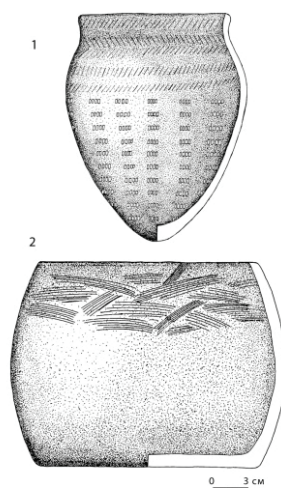

Рис. 1. Керамические сосуды: 1 - курган №5, 2 — курган №7.

С.Б. Алипова

ПАЛЕОЛИТ ДӘУІРІНЕ ҚАТЫСТЫ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАР

Қазақстан тәуелсіздігін алған соңғы жылдардан бері жүргізіліп келе жатқан зерттеулердің нәтижесінде палеолит ескерткіштерінің таралу кеңістіктері мен олардың түрлі палеоландшафтты аймақтармен байланыстарын айқындап беретін көптеген ғылыми еңбектер жарияланды. Қазақстан палеолитінің өзекті мәселелерін шешу үшін республика аумағынан анықталған ескерткіштер орнын нақтылап алмайынша, зерттеу жұмыстары түрлі қайшылықтарға ұшырауы әбден мүмкін. Дегенмен, Қазақстан палеолит дәуірінің тарихи-мәдени құндылықтарын жүйелеуде өзіндік қиындықтары кездеседі. Себебі Қазақстан аумағында палеолит дәуірі туралы толық мәлімет беретін, мәдени қабаты сақталған ескерткіштер өте аз. Жаратылыстану ғылымдары археология ғылымымен тығыз байланысты. Осы орайда палеолит дәуірінің жаңа материалдарының археологиялық мерзімдерін анықтауда, жаратылыстану ғылымдарының жеткен жетістіктері Қазақстан геохронологиясының өлшемін ашып көрсетуге мүмкіндік туғызып отыр.

Ұзақ жылдар бойы республикамыздың аумағындағы палеолит дәуірлерінің археологиялық материалдары жіті зерттеуден өтпей келді. Жалпы, адам өмір тіршілігінің аса маңызды кезеңі болып

саналатын палеолит дәуірінің материалдары дәйекті түрде зерттелмейінше, бірқатар өзекті мәселелерін шеше қою да мүмкін емес. Себебі тарихи дерек көздерінің даму тарихы осы дәуірден бастау алады [1, 13 б.].

Қазіргі таңда Қазақстан палеолит дәуірін зерттеуде отандық археология ғылымы үлкен табыстарға жетіп, алыс-жақын шетелдерге кеңінен танылып отыр. Қазақстан палеолит мектебінің қалыптасуы ұзақ әрі күрделі кезеңдерді басынан өткерді. Әрине, оған басты себеп, кеңестік дәуірде үстемдік құрған таптық көзқарастағы теориялар мен методологиялар әсерін тигізгені баршамызға мәлім. Дегенмен, осы дәуірде ізденіс жұмыстарын жүргізген ғалымдардың зерттеулерінде археология ғылымының теориялық-методологиялық мәселелері кеңінен қарастырылды. Сондықтан ғылыми талдауымызды есімдері кеңестік дәуірден танымал археологтардың еңбектерінен бастағанымыз орынды болмақ.

Қазіргі таңда баспадан шығып жатқан ғылыми еңбектер оқырманға палеолит жөнінде толыққанды мәліметтерді бере алмайды. Осы орайда, біз кеңестік дәуір ғалымдарының бірнеше еңбектерін ұсына аламыз. Бірінші кезекте, П.И. Борисовскийдың «Древнейшее прошлое человечества» [2] және В.А. Рановтың «Древнейшие страницы истории человечества» [3] атты еңбектері ерекше атап өтуге тұрарлық. Бұл еңбектерде палеолитті тереңірек түсінуге арналған негізгі түсініктер сипатталған. Аталған басылымдардан оқырман тек кейінгі палеолит жайында мағлұмат ала алады, ал жоғарғы палеолит ескерткіштеріне жалпылама сипаттама ғана берілген.

Кеңестік дәуір археологтарының бірнеше буынын П.П. Ефименконың «Первобытное общество» [4] атты ғылыми еңбегі тәрбиелеп шықты. Сонымен қатар палеолитпен танысу үшін маңызды мәліметтерді П.И. Борисовскийдың «Палеолит мира» [5] атты сериясының 1-томынан алуға болады. Еуропа елдеріндегі ерте тас дәуірі мәдениеттерінің қалыптасуын және басты бағыттарын, археология ғылымында кездесетін түрлі әдістерге, палеолит ескерткіштерінің ашылу тарихы мен хронологиясына ғалым А.Л. Монгайт «Археология Западной Европы. Каменный век» деген еңбегінде (А. Леруа Гуранның редакциялауымен баспадан шыққан француз тіліндегі оқулыққа ұқсатып жазылған) толық сипаттама жасаған [6].

Сондай-ақ кеңестік археология тарихнамасында «Каменный век на территории СССР» (МИА, 1970, № 166) деген жинақта, «Природа и древний человек» (М., 1981) атты ұжымдық монографияда, «Археология СССР» сериясының «Палеолит СССР» томынан Қазақстан аумағында орналасқан палеолит ескерткіштері жайында қысқаша мәлімет алуға болады.

Кеңестік дәуір кезеңінде тас ғасырына қатысты: З.А. Абрамова, Х.А. Алпысбаев, П.И. Борисовский, А.В. Виноградов, Г.П. Григорьев, М.М. Герасимов, В.Ф.Генинг, П.П. Ефименко, С.Н. Замятнин, У. Исламов, М.Р. Касымов, Г.Ф. Коробкова, В.П. Любин, В.М. Массон, А.П. Окладников, Б.А. Рыбаков, А.Н. Рогачев, В.А. Ранов, А.П. Смирнов, С.А. Семенов, С.П. Толстов, А.А. Формозов, А.П. Черныш және т.б. ғалымдар маңызды ашылулар жасады. Есімдері аталған әр археологтың зерттеу жұмыстары жеке сипаттауды талап етеді.

Жалпы палеолит дәуіріне қатысты А.П. Окладников, С.Н. Замятнин, Х.А. Алпысбаев, А.Г. Медоев, В.Г. Илларионов, А.А. Формозов, З.А. Абрамова, В.А. Ранов, Ж.Қ. Таймағамбетов және басқа да ғалымдар іргелі еңбектерінде өз пайымдауларын білдірген.

Сонымен қатар ежелгі Қазақстан тарихының барлық тарихи-мәдени кезеңдерін зерттеп, ғылыми айналымға тың материалдар енгізген, отандық тарихнамаға зор үлес қосқан ғалымдар арасында С.С. Черников ерекше орын алады. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстан палеолитін зерттеген ғалымдардың қатарына жатады. Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстарын ғалым бірнеше жыл ұйымдастырып, экспедицияға белді мамандарды (А.Г. Максимова, Л.П. Крылова, Э.Р. Рыгдылон, И.И. Гохман және т.б.) тарта білді. Нәтижесінде Қазақстанның ең көне дәуірі жайлы біршама тың да, қызықты мағлұматтар алынды [7]. Зерттеу жұмыстарының қорытындысын С.С. Черников «Находка палеолитических стоянок в Восточном Казахстане» атты ғылыми мақаласында баяндады [8]. Ғалым зерттеу жұмыстарында Шығыс Қазақстан аумағы тас дәуірін зерттеуде маңызды аймақтардың бірі екендігін айтып кеткен. Осы мәліметтерге сүйене отырып, Қазақстан палеолитінің зерттелуінің жаңа сатысының басталғанын байқаймыз.

Сонымен қатар Г.П. Сосновский «О поисках палеолита в Казахстане» мақаласында Ертіс маңында болашақта атқарылатын археологиялық қазба жұмыстары барысында көптеген палеолиттік тұрақтардың табылуы әбден мүмкін деген пайымдау айтқан. Ол: «Исследование палеолита в Казахстане, поиски здесь памятников древнекаменного периода – очередная задача советских археологов. Недавняя находка остатков неандертальца и его орудий в пещерах Узбекистана, явившаяся крупным событием в науке, обнаружение палеолита на южном Урале и на Алтае подтверждают, что в пределах Казахской ССР

могут быть открыты весьма древние остатки культуры первобытных насельников этой части Азии» [9, 10 б.], – деп жазған.

Екі ғалымның да зерттеулеріне талдау жасай келе, біз айтылған пікірлерімен толық қосыламыз. Әрі, ол уақыт өте келе отандық археологтардың зерттеу жұмыстарының барысында да рас екендігі дәлелденді. Кеңестік археологтар Қазақстан аумағында алғашқы адамзат баласы ежелден мекен еткендігін дәлелеп берді. Дегенмен, палеолит ескерткіштерінен анықталған артефактілерді сипаттау, техника-типологиялық жағынан ашып көрсету сынды жақтары әлсіз еді. Мұндай олқылықтардың орны кеңестік археологтардың кейінгі зерттеу жұмыстарында біршама жойыла бастағандығы бізге мәлім [7, 125 б.].

Ал С.Н. Замятиннің «Очерки по палеолиту» (1961) деген монографиясында ғалымның палеолит дәуіріне арналған ғылыми мақалалары жинақталған. Жинақтың мазмұны палеолит дәуірі туралы өте бай және құнды мәліметтерді береді. Атап өтсек, алғашқы адамдардың қалыптасуы, палеолит дәуіріндегі қолөнер мен идеологияның дамуы сынды өзекті мәселелер көтерілген [10].

Алғашқы қауым тарихына үлкен қызығушылық танытып отырған ғалымдарға, антропологтарға және қолөнершілерге бұл таптырмас іргелі еңбектердің бірі болып табылады. Археолог С.Н. Замятиннің зерттеулері археология ғылымының дамуына, экспедициялық қазба жұмыстарын ұйымдастыруда, сонымен қатар алғашқы адамзаттың пайда болуы сынды өзекті мәселелердің шешімін табуда талай ұрпақтарға көмегін тигізетін туынды болып қала береді.

Кеңес дәуірінің танымал археологы өз еңбегінде: «Каменные орудия являются наиболее многочисленным, а часто и единственным материалом, который имеется в нашем распоряжении для изучения древнейшего человечества. Поэтому необходимо предварительно остановиться несколько подробнее на истории древнейшей техники обработки камня» [10, 8 б.], – деп тас құралдарының өңдеу әдістерінің маңыздылығын айқын көрсеткен.

Бұл үзінділерден байқап отырғанымыздай, ғалым тас дәуірі ескерткіштерін зерттеуде ғылыми талдау жүргізу барысында артефактілердің басты назарда болуы қажет екендігін жазады. Қазіргі таңда палеолиттің тас ғасырынан алатын орны жайлы отандық және шетелдік археологтар бір тоқтамға келгендігі бізге мәлім. Ендігі кезекте біз кеңестік археологтардың көзқарастары мен пайымдауларына тоқталып өтуді жөн көрдік.

Кеңестік дәуір археологиясының тарихнамасында көптеген ғылыми еңбектер жарияланғаны белгілі. Солардың ішінде: А.И. Мартыновтың «Историография археологии Сибири», А.А. Формозовтың «Очерки по истории русской археологии», В.В. Бобровтың «Историография и современное состояние изучения социальной организации древних обществ в археологии» атты еңбектері ерекше атап өтуге тұрады.

Белгілі ғалым Г.Н. Матюшин «У колыбели истории» атты ғылыми еңбегінде – «тас дәуіріне қатысты жинақталған материалдардың өте ауқымды болуы, оны бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыру қажеттілігін туғызды» [11, 73 б.], – деп жазды. Бұл пікірмен толық келісуге болады. Себебі бастапқы кезеңде ХХ ғасырдың ғалымдары тас дәуірін палеолит және неолит деп екі кезеңге ғана бөліп қарастырған. Бұл терминдерді ең алғаш болып Ч. Дарвин теориясын жақтаушы, ағылшын ғалымы Д. Леббок (Lubbock) енгізген. Олар грек тілінен аударғанда: «paleo» - көне, «neo» - жаңа және «litos» - тас деген мағына білдіреді.

Осы орайда, кеңестік дәуірде археолог Г.Н. Матюшин: «Неолит дәуіріне өңделген, ал палеолитке өңделмеген тас құрал жабдықтары жатады» [11, 75 б.], – деген пікір білдірген. Нәтижесінде, Қазақстан аумағында палеолитке тән мәдениеттердің барлығы да көрініс тапқан деген қорытынды жасаймыз. Палеолит дәуірі мәдениеттерінің атаулары Франция және Швейцарияда зерттелген ежелгі тас дәуірі тұрақтарының аттарымен аталған.

Жалпы Қазақстан палеолиті де шетел ғалымдарының еңбектері бойынша ерте, орта (мустье), кейінгі деп бөлу жүйесімен қарастырылып келеді. Ал отандық археолог Х.А. Алпысбаев өз кезінде палеолитті тек ежелгі және кейінгі деп қана бөлген. Кейін ғалымның ізін жалғастырып келе жатқан белгілі тас дәуірінің маманы Ж.Қ. Таймағамбетов осы көзқарасты қолдап, көптеген еңбектерінде қолданды.

Жоғарыда атап өткеніміздей «палеолит» терминіне қатысты тұжырымдамалар тарихына белгілі археолог Г.Н. Матюшин талдау жасаған. Қазіргі археология ғылымында палеолит кезеңі жақсы зерттеліп келеді. Сондықтан болашақтағы ғылыми ізденістердің жандануына өз ықпалын тигізіп қалар деген үмітпен, біз палеолит дәуірінің тарихнамасына кеңінен тоқталып отырмыз. Палеолит кезеңінің материалдық мәдениеті туралы отандық тарихнамада ХХ ғасырдың 50-60-жылдары айтылғанымен, тек көрнекті археологтар Х.А. Алпысбаев және А.Г. Медоевтың Қазақстан аумағында жүргізген зерттеу

жұмыстарының нәтижесінде ғана палеолит туралы құнды мәліметтер жинақталды. Баршамызға мәлім палеолит тұрақтары көл, өзен жағалауларында орналасқан. Ал алғашқы адамдар бір жерде ұзақ тұрақтамай, жиі қоныс аударып отырған. Сол себепті Қазақстанда палеолиттік мәдени қабаты сақталған ескерткіштерді табу қиынға соғады.

Дегенмен, бұл мәселені Х.А. Алпысбаев республика аумағында палеолит ескерткіштерінің зерттеу жұмыстарының жеткіліксіз екендігімен түсіндірген. Ғалымның пікірінше бір өңірде көршілес орналасса да, алғашқы қауымдық ұжымдардың әрқайсысының өзіне тән тас индустриясы болғанын атап өткен. Қаратау жотасы, Шаян өзенінің алабынан ашқан ескерткіштерді ол кейінгі палеолитке жатады деген. Оның ойынша, Көктас, Тұрлан ескерткіштерінің шығу тегін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тұрақ кешендерінен іздеу керек [12]. Ғалым Қаратау жотасының тарихи-мәдени кезеңдерін бір-бірімен жалғастыруға талпынған еді, өкінішке орай өмірден ерте өтіп кетуіне байлынысты, ол өз тұжырымдамаларын аяғына дейін дәлелдеп үлгермеді. Қазіргі таңда ғалымның тұжырымдарының нақтылығын отандық археологтар өз ғылыми ізденіс еңбектерінде айтып келеді.

Палеолиттің жоғарғы геохронологиялық шекарасы плейстоценнің соңғы сатысына жатады. Ол палеоклиматтық талдаулардың негізінде жасалған. А.Г. Медоевтың пікірінше, Азияда кейінгі палеолит голоцендік бола алады. Ғалым еңбектерінде: «Голоцендік палеолит пен эпипалеолит екеуі екі бөлек құбылыстар, біріншісін – кейінгі палеолит деп, ал екіншісін – трансформациялық кезең деп түсінген дұрыс» [13, 44 б.], – деп жазады. Осыдан шығатын қорытынды, ғалым тек техникалық-типологиялық көрсеткіштерге сүйенгендігін аңғаруға болады.

Сонымен қатар А.Г. Медоев «Геохронология палеолита Казахстана» атты еңбегінде: «В принципе в Казахстане выделяются те же ступени палеолита, что и в Африке, и в Европе, но с коррекцией на специфичный, собственный путь развития, причем значительно опережающий прогресс в Западной Европе», – деп пікір білдірді [13, 40 б.]. Ғалымның бұл пікірінен біз, Қазақстан палеолитінің Африка және Еуропа тас дәуірі ескерткіштері мәдениеттерінің арасында ұқсастықтар бар екендігін анық байқап отырмыз.

Шындығында келгенде, белгілі ғалым Х.А. Алпысбаев пен А.Г. Медоевтың бірнеше ғылым салаларында жүргізген зерттеу жұмыстары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ал бұл өз кезегінде отандық ғылымға зор үлес қосқан олардың еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау жеке тақырып ретінде қарастырылып, зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Қазіргі таңда жыл сайын археологиялық дерек көздері артып келеді, бұл жағдай бірқатар палеолит ескерткіштеріне деген қызығушылықтың төмендеп қалуына ықпалын тигізуде. Осындай жайттардың алдын алудың бірден-бір шешімі – ол тарихнамалық бағыттағы ізденістер жүргізу. Жалпы тас ғасырының тарихнамалық негізгі бағыттарын анықтауға Ю.Н. Захарук, В.Ф. Генинг, Л.С. Клейн және т.б. ғалымдар үлес қосты. Палеолиттану тарихнамасы ең алдымен деректемелік қорға тікелей байланысты екендігін әрдайым естен шығармағанымыз дұрыс. Деректік қор көлемі аз болған жағдайда құнды пайымдаулар айту мүмкін болмайтындығы анық.

Кезінде кеңестік археологтар (Г.П. Сосновский, С.Н. Замятнин және т.б.) Солтүстік және Орталық Азиядағы кейінгі палеолит мәдениеттері жергілікті аумақтарда қалыптасып дамыған деген пікір айтқан. Ал, ғалым А.Г. Медоев республика аумағындағы палеолит мәдениеттері үздіксіз дамығандығын атап көрсеткен. Дегенмен, кейінгі палеолит кезеңі отандық тас дәуірі тарихнамасында ең аз зерттелген кезең болып табылады. Оны әрине, ең алдымен аталмыш кезеңге жататын деректік қордың аз болуы салдарынан, қазіргі таңға дейін анықталған кейінгі палеолит ескерткіштерінің өте аз зерттелгендігімен түсіндіруге болады. Бұл пайымдауды Қазақстанның кейінгі палеолит мәселелерін өзінің кандидаттық диссертациясында қарастырған археолог Д.В. Ожерельев те қолдайды [14].

Археология ғылымындағы соңғы жылдардағы ашылуларға қарап тас дәуірі саласының мамандары үлкен жетістіктерге қол жеткізіп отырғандығын ерекше атап өту керек. Жаратылыстану ғылымындағы жаңашыл әдістерді кеңінен қолдану археологияны нақты ғылымдар қатарына жатқызуға мүмкіндіктер туғызды. Артефактілердің нақты жасын анықтауда C_{14} әдісі (радиокарбон) мол мүмкіндіктер ашып, қызықты мәліметтер беруде. Археология ғылымындағы түрлі әдістерге қатысты пайымдауларын өз кезінде ғалым Д.А. Авдусин «Полевая археология» атты монографиясында ғылыми талдау жасап, сипаттама берген [15]. Қазіргі таңда ғалым Д.А. Авдусинның ғылыми еңбегі өз құндылығын жоғалтпай, көптеген ғылым салаларында қолданылып келе жатқандығын айта кету керек.

Қорыта келгенде, Қазақстан аумағында палеолит ескерткіштерін зерттеу барысында, әрбір тарихи-мәдени өңірдің өзіндік ерекшеліктері ескерілмей жатады. Біздің ойымызша, әрбір аймақтағы археологиялық ескерткіштердің археологиялық сипаттамасын жасауда, ғалымдар кеңестік

археологтардың ғылыми көзқарастарын үнемі назарда ұстап, мәдениеттердің өзіндік даралығы табиғи жағдайларына байланысты ғылыми ізденістерінде үнемі ескеріп отырулары қажет. Сондықтан тас ғасырының қай кезеңін болмасын қарастырғанда, бағыт-бағдарды көп жағдайда кеңестік дәуір археологтарының еңбектерімен байланыстырған дұрыс сияқты.

1. Таймағамбетов Ж.Қ., Байгунаков Д.С. Қазақстанның тас дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 266 б.
2. Борисовский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Ленинград: Наука, 1979. – 240 с.
3. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. – М.: Просвещение, 1988. – 158 с.
4. Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. – Л.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1938. – 658 с.
5. Борисовский П.И. Возникновение человеческого общества // Палеолит мира. – М., 1977. - Т. 1. – С. 11-42.
6. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – М.: Изд-во «Наука», 1973. – 355 с.
7. Байгунаков Д.С. С.С. Черников - тас және палеометалл дәуірлерін зерттеуші // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2007. – № 4 (47). – Б. 124-125.
8. Черников С.С. Находка палеолитических стоянок в Восточном Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1951. – № 12. – С. 63-70.
9. Сосновский Г.П. О поисках палеолита в Казахстане // ИАН КазССР. Сер. археол. – 1948. - Вып. 1. – С. 10-12.
10. Замятнин С.Н. Очерки по палеолиту // АН СССР. – М.; Ленинград, 1961. – 176 с.
11. Матюшин Г.Н. У колыбели истории. – М.: Просвещение, 1972. – 272 с.
12. Алпысбаев Х.А. Мезолитические и неолитические стоянки Южного Казахстана // Археологические исследования в Отрар. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. – С. 93-103.
13. Медоев А.Г. Геохронология палеолита Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 64 с.
14. Ожерельев Д.В. Позднепалеолитические памятники Казахстана: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2007. – 22 с.
15. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР: учеб. пособ. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Высш. школа, 1980. – С. 323-329.

О.А. Мякишева

МОГИЛЬНИК МАЙБУЛАК V – МАТЕРИАЛЫ РАСКОПОК ПОЛЕВОГО СЕЗОНА 1990 г. (из археологической коллекции ЦГМ РК)

В фондах Центрального государственного музея РК хранятся материалы эпохи бронзы могильника Майбулак V. Артефакты были получены в результате проведения полевых исследований в мае и июне 1990 года на аварийном памятнике в урочище Майбулак, археологической экспедицией Центрального государственного музея РК (Майбулакский отряд Алматинской Новостроечной экспедиции ИИАЭ АН КазССР), под руководством заведующего отделом археологии Мотова Ю.А. В составе экспедиции работали два отряда. Один отряд проводил исследования на могильнике Майбулак V, где были вскрыты 4 погребения эпохи бронзы, и одно погребение раннего железного века. Другой отряд исследовал семь погребений раннего железного века: Майбулак III – 3 погребения, Майбулак IV – 2 погребения, Майбулак VI – 2 погребения [1]. В данной статье мы остановимся на результатах исследования могильника Майбулак V.

Урочище Майбулак находится в Жамбылском районе, Алматинской области в 1,6 км юго-западнее поселка Фабричный. При выходе из ущелья Майбулак на северо-восточной части останца правого борта предгорной возвышенности был выявлен комплекс разновременных памятников [2]. Холм в течение продолжительного времени использовался местным населением в качестве глиняного карьера. В результате разработки карьера обнажились культурные слои уникального памятника, которые подвергались уничтожению.

Впервые в урочище Майбулак комплекс древних памятников был открыт краеведом В.В. Сараевым. С 1986 года археологами Центрального государственного музея М.М. Нурпеисовым и Ю.А. Мотовым, возглавлявшими отряд в составе Новостроечной археологической экспедиции (НАЭ) ИИАЭ АН КазССР были начаты полномасштабные исследования памятников. В результате разведочных работ

были зафиксированы археологические памятники эпохи бронзы и раннего железного века [3]. С 1987 по 1989 гг. Майбулакским отрядом НАЭ производились раскопки на поселении Майбулак-II (рук. раскопок А.М. Досымбаева и А.Е. Рогожинский), могильниках Майбулак-III и Каргалы (рук. раскопок Мотов Ю.А., Рогожинский А.Е.) [4,5,6].

В 1990 году были продолжены работы археологической экспедицией ЦГМК по исследованию северо-восточной части холма (Майбулак V), где был заложен раскоп площадью 168 кв. м, открыты 4 погребения эпохи бронзы и 1 погребение раннего железного века. Вскрытие памятника производилось сплошным раскопом, квадратами площадью 3x3 м, с оставленными между ними контрольными бровками. Всего было заложено 7 линий квадратов. В ходе работ было отмечено, что почвенный слой рыхлый, в различной степени гуммированный. В юго-восточных, юго-западных и северо-восточных квадратах раскопа обнаружены каменные выкладки (Рис.1).

Погребение 4, циста 3, находилась у восточного края квадрата 6 Г. Большая часть перекрытия погребения отсутствовала, сохранилось лишь у восточного края, в виде крупного валуна удлиненной формы, положенного по линии С-Ю. В процессе расчистки погребальной камеры обнаружены следы грабительского лаза, выделяющиеся темным заполнением перекопа на светлом глиняном фоне. В результате ограбления с западной стороны стенка камеры была развалена до основания. Еще один грабительский лаз с аналогичным пятном был зафиксирован с восточной стороны камеры. После расчистки была открыта погребальная камера округлой формы в плане, диаметром 1,76 м, высота стенки камеры достигает 0,8 м, а общая высота конструкции равна 1,1 м. На дне в юго-западной части камеры, среди обрушившихся камней, были обнаружены кости человека, которые были изломаны и находились в перемешанном состоянии. Сопроводительный инвентарь отсутствовал (Рис. 2,3,4).

Погребение 5, циста 4, находилась в квадрате 4В-Г. Конструкция погребальной камеры по сравнению с ранее исследованными цистами в этом могильнике оказалась наиболее сохранившейся и представляла особый интерес. К сожалению, она дошла до нашего времени не в первозданном виде. После зачистки погребения была открыта конструкция цисты: подпрямоугольной формы в плане, вытянута в направлении С-Ю на 1,3 м, шириной 0,9 м. Пол погребальной камеры выровнен глиняной заливкой толщиной 0,05 м, аналогичный прием «дно обмазанное глиной» был зафиксирован в погребениях могильника Ой-Джайляу [7, с. 50], стенки камеры выложены брусковидными камнями со значительным сужением кверху. На углах верхней части камеры были положены крупные брусковидные камни, реализующие архитектурный прием перехода четырехугольника в восьмиугольник. Выше были уложены брусковидные камни перекрытия, они клались поперек длинной оси сооружения. Над ними была выполнена выкладка из камней мелкого и среднего размера. По внешнему виду конструкция погребальной камеры имела вид – подземного мавзолея. В ходе раскопок были зафиксированы несколько следов ограбления, от которых пострадали перекрытие и выкладка камеры, два других грабительских лаза зафиксированы с северной и западной стороны основания камеры. Ход был завален выбранными из нижних рядов цисты камнями. Также свидетельством ограбления служили кости и фрагмент черепа погребенного обнаруженные на высоте 15 см от уровня пола. После расчистки погребения была открыта конструкция цисты, размером 2,65x2,30 м, высота камеры – 0,77 м, с перекрытием 1,20 м. Выкладка находилась на высоте 1,1-1,3 м, от уровня пола цисты. Погребальный инвентарь не обнаружен (Рис. 5,6,7,8,9).

Подобные конструкции Карабаспакова К.М. называет ящики-цисты с ложным сводом, которые известны на двух могильниках Талапты-I и Каракудук [7, с. 50].

Погребение 6, циста 5, находилась у южного края квадрата 2Б, на поверхности было зафиксировано перекрытие в виде крупной плитки. При подробном изучении в юго-восточной части погребения обнаружен грабительский лаз. После зачистки была открыта циста округлой формы в плане, площадью 0,57x0,61 м, высота стенки 0,33 м, с перекрытием 0,44 м. В центральной части камеры на высоте 0,11-0,17 м, выявлена прослойка из мелких кальцинированных костей, размер пятна 0,41x0,33 м, толщина слоя 0,04-0,06 м, погребальный инвентарь отсутствовал (Рис. 10,11,12).

Погребение 7, циста 6, находилась в квадрате 2Б, севернее цисты 6. Конструкция погребальной камеры была в полуразрушенном состоянии. Западная стенка цисты отсутствовала, утрачено и перекрытие. Сохранились мелкие камни, показывающие контуры восточной стенки цисты. После расчистки была открыта конструкция цисты овальной формы в плане, вытянутая с юго-востока на северо-запад на 0,78 м, и шириной 0,60 м. Высота камеры – 0,52 м. Стенки цисты в нижней части камеры выложены из мелких камней, а верхней – из крупных. В напольном слое в центре камеры выявлена прослойка из мелких кальцинированных камней, 0,55x0,26 м, толщиной 0,10x0,18 м. У

западной стенки цисты располагался керамический сосуд горшковидной формы, горловина короткая, венчик отогнут наружу, плечо с уступом, тулово округлое, донце дисковидное на поддоне. Ручной лепки, формовка сосуда грубая, поверхность неровная. Обжиг слабый, в изломе черного цвета. В примеси теста имеются органика и шамот. Высота сосуда 12,2 см, диаметр венчика 12,2 см, диаметр тулова 12,9 см, диаметр дна 7,3 см (ЦМК КП 24408/11, рис.13) (Рис. 10,11,12).

Погребение 8, циста 7, расположена на стыке квадратов 1Е-2Е, на склоне котлована, где брали глину. От ее конструкции сохранилось 5 камней нижнего «венца», образующих юго-западный угол. У западной стенки располагался разбитый керамический сосуд. Сосуд горшковидной формы, близок к биконической форме. Горловина короткая, венчик слегка отогнут наружу, плечо плавно переходит в тулово, линия тулова ровная заканчивается выступом поддоном. Обжиг хороший, поверхность сосуда выглажена. Высота сосуда 9,6 см высота шейки 3,5 см диаметр венчика 11,4 см, диаметр тулова 12,2 см, поддона 8,4 см (ЦМК КП 24408/8, рис.13) (Рис. 10,11,12).

По мнению одного из исследователей эпохи бронзы Жетысу К.М.Карабаспаковой биконические сосуды, составляют самую малочисленную группу, встречаются в могильниках Талапты-І, Жыланды и Куйган-ІІ [7, с. 80].

Керамические сосуды могильника Майбулак V имеют близкие аналогии с керамикой из могильника Ой-Джайляу-VII описанной Горячевым А.А.: «изготовлена из глины с примесью мелкого и крупного речного песка и органическими добавками. Сосуды изготавливались на твердой основе ленточным способом. Внутренняя и внешняя поверхность сосудов заглаживались травой и твердым инструментом. Обжиг сосудов костровой. Формы керамики могильника отличаются небольшим количеством вариантов, выраженных в соотношениях высоты сосуда, диаметра горловины, тулова и дна. Среди горшковидной посуды преобладают сосуды с четко выраженным уступчиком, что является одним из основных признаков алакульской культурной традиции. Среди керамики баночных форм встречаются сосуды со слегка раздутым туловом и более высокими прямыми стенками. Вся посуда низкая приземистая, не орнаментирована» [8, с. 192].

Аналогичные погребальные конструкции обнаружены А. Горячевым в могильнике Ой-Джайляу-VII, где крупные могилы сооружены в виде цист, сложенных из массивных каменных плит, уложенных плашмя. Верхний ряд каменных плит слегка уходил на свод, поверх которого погребение накрывалось двумя-тремя массивными плитами перекрытиями. Погребения ориентированы по оси запад-восток. Размеры погребальных камер прямоугольной формы составляют от 1,1x0,6-0,8 м до 1,5x0,9 м, глубиной от 70 до 90 см. По периметру погребений прослеживается наброска из камней мелких и средних размеров - «мантя» [8, с. 195; 9; 10; 11; 12; 13].

На основе проведенных исследований Таймагамбетовым Ж. сделан вывод, что могильник Майбулак V состоит из серии захоронений в каменных могилах типа цисты, сооруженных из каменных плит, уложенных плашмя. Внутри могил фиксируются захоронения людей по обряду кремации или частичной кремации. У западных стенок могил устанавливались керамические сосуды. Судя по материалу, эта часть могильника относится к андроновскому периоду эпохи бронзы (XV-XIII вв. до н.э.) [2, с. 197].

1. Мотов Ю.А., Джумабекова Г.С., Мякишева О.А. Отчет Майбулакской археологической экспедиции Центрального Государственного музея Казахской ССР за 1990 год. Рукопись. Архив фонда археологии ЦГМ РК. – 1991. – 11 с. – 37 приложений.

2. Таймагамбетов Ж.К., Ожерельев Д.В. К проблеме изучения каменного века Жетысу // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. – Вып. 2. – Павлодар, 2006. – С. 39-44.

3. Нурпеисов М.М., Мотов Ю.А. Отчёт археологического отряда Центрального государственного музея Алма-Атинской Новостроечной экспедиции в 1986 г. // Рукописный архив ИА НАН РК, ф. 1.

4. Мотов Ю.А., Рогожинский А.Е. Отчёт Майбулакского отряда Алмаатинской Новостроечной экспедиции ИИАЭ АНКазССР об археологических работах в урочищах Майбулак и Тамгалы Джамбульского района Алма-Атинской области 1987 г. Алма-Ата, 1988 // Рукописный архив ИА НАН РК, ф. 1.

5. Мотов Ю.А., Рогожинский А.Е. Отчёт Майбулакского отряда Алмаатинской Новостроечной экспедиции ИИАЭ АНКазССР об археологических работах в урочищах Майбулак и Тамгалы Джамбульского района Алма-Атинской области 1988 г. Алма-Ата, 1989 // Рукописный архив ИА НАН РК, ф. 1.

6. Мотов Ю.А., Рогожинский А.Е. Отчёт Майбулакского отряда Алмаатинской Новостроечной экспедиции ИИАЭ АНКазССР об археологических работах в урочищах Майбулак и Тамгалы Джамбульского района Алма-Атинской области 1989 г. Алма-Ата, 1990 // Рукописный архив ИА НАН РК, ф. 1.

7. Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. – Алматы, 2011. – 220 с.

8. Горячев А.А. Новые материалы по погребальной обрядности эпохи бронзы из могильника Ой-Джайляу-VII в горах Киндыктас // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2010. – N 2(июль). – С. 191-202.

9. Горячев А.А. К вопросу о погребальной обрядности в памятниках кульсайского типа // История и археология Семиречья. – Алматы, 2001. Вып. 2. – С. 45-62.

10. Горячев А.А. Погребальные традиции поздней бронзы урочища Тамгалы в Чуилийских горах // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. – Алматы, 2007. № 4 (47). – С. 132-138.
11. Горячев А.А. О погребальных традициях племен поздней бронзы урочища Ой-Джайляу в Чуилийских горах // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. Выпуск II. – Барнаул, 2008. – С. 101-109.
12. Горячев А.А. Археологические памятники эпохи бронзы на южных склонах гор Хантау // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – Алматы, 2009. № 4 (23). – С. 92-98.
13. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы типологии и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья // Российская археология. № 1. – М., 1993. – С. 5-21.

Рис. 1. План Могильника Майбулак V

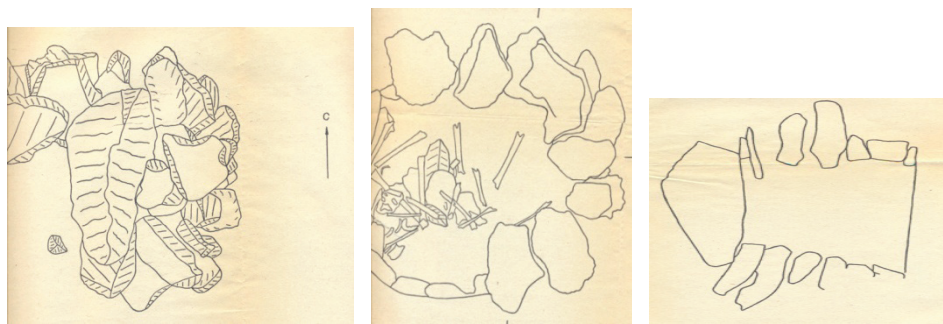

Рис.2,3,4. Могильник Майбулак V. Циста 3

Рис. 5,6,7,8,9. Могильник Майбулак V. Циста 4

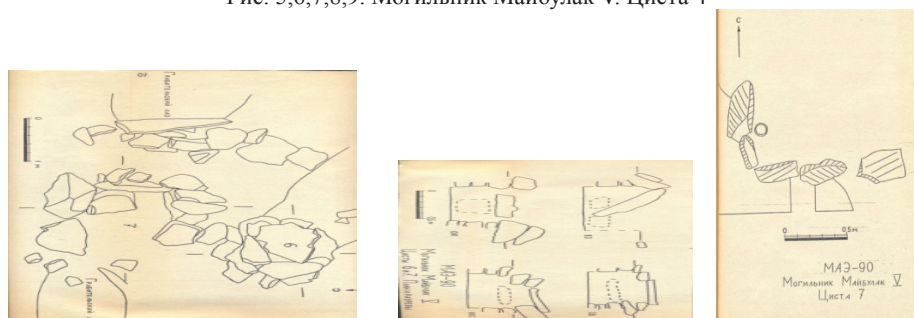

Рис. 10,11, 12. Могильник Майбулак V. Циста 6 и 7

Рис. 13. Керамические сосуды. Могильник Майбулак V. Циста 6 и 7

А.Н. Усачук

КОСТЯНЫЕ «ПРЯСЛИЦА»: ВАРИАНТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В материалах предыдущих VII Оразбаевских чтений автор поднимал вопрос о предназначении костяных и роговых «лопаточек», приводя в качестве примера «лопаточки», найденные в воинских погребениях доно-волжской абашевской культуры 2-го кургана Липецкого могильника [1, с.134-138]. В трех неординарных захоронениях этого кургана среди обильного погребального инвентаря [2, с.25-32] найдено 24 изделия из кости и рога, в том числе шип от щиткового псаля, 7 поясных пряжек и прочее [1, с.134]. Осенью 2011 г. был проведен трасологический анализ всех костяных и роговых находок 2-го Липецкого кургана с использованием микроскопа МБС-10.

Среди инвентаря п. 1, где похоронены пять взрослых мужчин, погибших, скорее всего в бою [3, с.74-75,77], найдено костяное «пряслице» (рис. 1, 1). Обратим внимание, что изделие лежало в районе шеи-груди костяка 1 [2, с.25-26] – мужчины 40-50 лет с наиболее сильно выраженным рельефом костей посткраниального скелета в местах прикрепления мышц (возможная профессиональная воинская специализация [3, с.75,77]) и тремя прижизненными травматическими повреждениями свода черепа без следов заживления [3, с.74-75; 2, с.25]. Очевидно, эти травмы и послужили причиной смерти пожилого мужчины.

«Пряслице» изготовлено из проксимального эпифиза бедренной кости крупного копытного (рис. 1, 1). В качестве сырья для подобных изделий изредка использовались и головки плечевых костей копытных [4, с.86], а в исключительных случаях – человеческая кость [5, с.106].

Исследователи давно обратили внимание на то, что орудия из головок (проксимальных эпифизов) бедренных костей крупных копытных – так называемые «пряслица» – полифункциональны [6, с.26,28; 7, с.224; 8, с.80-81; 9, с.80; 10, с.97; 11, с.147-148; 12, р.59-66; 13, р.157-174; 14, с.155-156; 5, с.108; 15, с.171; 4, с.84-86; 16, с.86-89; 17, с.347]. Схема изготовления подобных орудий довольно проста: головка отделялась либо пилением (ср.: [6, с.26; 9, с.76,80]), либо подрезкой по периметру в районе шейки бедренной кости с более-менее аккуратным сломом [17, с.345]. А.П. Бородовский указывает, что не приросшую эпифизную головку бедренной кости молодого животного можно было отделить простым постукиванием кости обо что-либо [18, с.47]. Правда, в таких случаях плоскость основания «пряслиц» оставалась неровной [18, с.47; 12, fig.2, 1; и др.] и, как показывают наблюдения за готовыми изделиями из коллекций различных памятников эпохи поздней бронзы, зачастую и не выравнивалась. Следы подрезки в основании головки бедренной кости на липецком изделии не сохранились, но достаточно ровная поверхность свидетельствует, скорее всего, о пилении заготовки. Зато при уплощении изделия (отчленение участка с ямкой головки) на «пряслице» сохранились плохо различимые в губчатом веществе следы резки (рис. 1, 2А). Характер лезвия неясен. Судя по материалам других памятников, подрезка и выравнивание поверхностей «пряслиц» осуществлялись металлическими лезвиями [17, с.345]. Нет сохранившихся следов и на стенках отверстия, но его аккуратность предполагает использование станкового сверла (ср.: [9, с.80; 17, с.345]).

Следы сработанности липецкого «пряслица» состоят только в некоторой залощенности всех его поверхностей. Отсутствуют следы продевания нитей или шнура в отверстие. Всё это, а так же размеры отверстия и его направленность, вес изделия, многочисленные аналогии [4, с.180,514-515,рис.6.44;6.45;6.46], не противоречат тому, чтобы определить эту находку как веретённый блок [4, с.84-86,147-149]. Обратим внимание на то, что подобные изделия в абашевских и покровских погребениях связывают, в основном, с женщинами [19, с.150], указывая, впрочем, что «считать пряслица атрибутирующим признаком только женских захоронений нельзя» [19, с.150], поскольку известны

и немногочисленные мужские погребения с «пряслицами» (ср. интересные данные о керамических пряслицах в мужских и женских погребениях: [20, с.87-90]).

Вероятно, в женских погребениях изделия из головок бедренных костей крупных копытных действительно вполне могли быть веретёнными блоками. В качестве примера укажем на п. 2 к. 1 могильника Новые Ключи III, где возле костяка женщины 35-45 лет лежал веретённый блок на боку [21, с.321,322, рис.5,1] – с опорой на истлевшее ныне веретено (на эту интересную деталь мое внимание обратил В.Б. Панковский, который привел и другие случаи подобного положения веретённых блоков [4, с.86]).

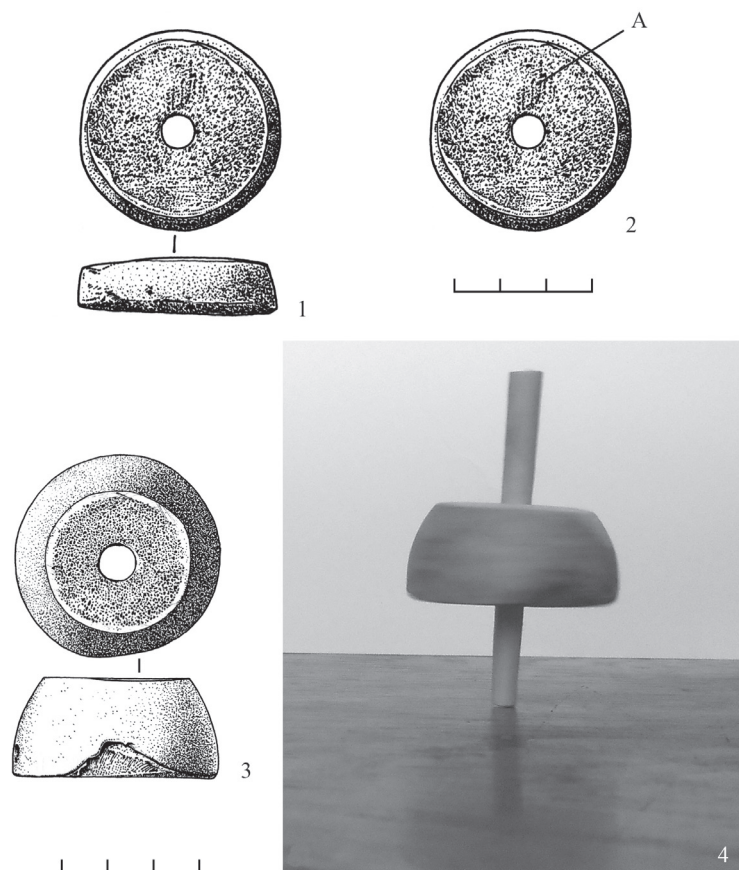

Рис. 1. 1 – Костяное «пряслице» из п. 1 кургана 2 Липецкого могильника; 2 – следы резки (А) на изделии из п. 1; 3, 4 – экспериментальное ротационное устройство с использованием диска из головки бедренной кости КРС (3) и деревянной палочки длиной 70 мм (4) (по: [16, с.88, рис.6,1,2]).

В случае же с мужским костяком коллективного п. 1 2-го кургана Липецкого могильника интерпретация веретённого блока может быть иной. Ю.Б. Сериков предполагает, например, что керамические, каменные и костяные диски служили маховичками в лучковых приборах для добывания огня [11, с.148]. Интересно, что Ю.Б. Сериков не только опирается на случай находки «пряслица» со вставленным в отверстие деревянным стержнем [11, с.145], но и проводит серию экспериментов, доказывая возможность добывания огня при помощи керамических «пряслиц» с надетыми на них зажигательными палочками [11, с.148]. Подчеркну, что подобный лучковый способ добывания огня исследователь считает обрядовым [11, с.148]. Среди перечисления возможных функций «пряслиц» Ю.Б. Сериков упоминает «диски для волчка» [11, с.147]. В.Б. Панковский недавно остановился подробнее на этом вопросе, сделав экспериментальное ротационное устройство с использованием диска (из головки бедренной кости КРС) (рис. 1, 3) и деревянной палочки длиной 70 мм (рис. 1, 4) (такие ротационные устройства в качестве игрушек дожили почти до нашего времени, только диски делались из дерева [22, с.117-118]). Опыты показали, что палочка длиной более 70 мм усиливает прецессию оси волчка [16, с.87], а потому неудобна. Экспериментальный волчок показал прекрасные результаты [16, с.87,89]. Замечу, что прежде всего В.Б. Панковского интересовали другие волчки – из проксимальных фаланг копытных [16, с.77-87] и ротационное устройство с «пряслицем» сделано им в качестве иллюстрации использования не только этих фаланг. Однако морфологически различные волчки исследователь

трактует одинаково: в качестве деталей игральные наборы, не исключая и их ритуальное использование [16, с.77,79,84-85,91-92] (кстати, и пряслица играли ритуальную роль, что изучено, в частности, на примере памятников срубной культуры [7]). Исследователи подчеркивают высокий социальный статус всех погребенных во 2-ом Липецком кургане [2, с.27], выделяя мужчину из п.1 (кость 1) особо [3, с.77]. Таким образом, «пряслице», сопровождающее этого погребенного, действительно можно с достаточной долей уверенности рассматривать, как деталь игрового/ритуального ротационного приспособления – «зажигательного станочка» (термин Ю.Б. Серикова [11 с.148]) или волчка. По поводу последнего обратим внимание на интересную, хотя хронологически и далекую параллель: находку юлы в сарматском погребении с богатым комплексом вооружения в могильнике Старые Кишки (п. 5 к. 15) [23, с.171-174].

1. Усачук А.Н. Костяные и роговые «лопаточки»: поиски предназначения // Казакстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы атты «VII Оразбаев окулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – С. 134-138.

2. Голотвин А.Н., Пряхин А.Д. Комплекс захоронений доно-волжской абашевской культуры Второго Липецкого кургана // Процесс культурогенеза начальной поры позднего бронзового века Волго-Уральского региона (вопросы хронологии, периодизации, историографии): материалы международной научной конференции. 12–14 мая 2014 года. – Самара: ПГСГА, 2014. – С. 25-32.

3. Казарницкий А.А. Новые краниологические материалы их Липецкого кургана № 2 (к вопросу о формировании степного и лесостепного населения Восточной Европы в эпохи средней и поздней бронзы) // Записки Института истории материальной культуры РАН. № 7. – СПб, 2012. – С. 74-87.

4. Панковський В.Б. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї. Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2012. – 596 с.

5. Подобед В.А., Цимиданов В.В., Погребения с шильями и иглами в культурах Восточной Европы эпохи поздней бронзы и предскифского времени (степь и лесостепь) // Донецький археологічний збірник. № 13/14. – Донецьк, 2010. – С. 98-120.

6. Пряхин А.Д., Килейников В.В. Хозяйство жителей Мосоловского поселка эпохи поздней бронзы (по данным экспериментально-трассологического анализа орудий труда) // Археологические памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1986. – С. 20-36.

7. Цимиданов В.В. Веретено в обрядах населения срубной культуры // Текстиль эпохи бронзы евразийских степей. Труды ГИМ. Вып. 109. – М., 1999. – С. 224-227.

8. Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX-XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. – СПб., 2001. – 352 с.

9. Коробкова Г.Ф., Виноградов Н.Б. Каменные и костяные орудия из поселения Кулевчи III // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. Серия 1. Исторические науки. 2/2004. – Челябинск, 2004. – С. 57-87.

10. Сериков Ю.Б. К вопросу о сакральном и функциональном назначении так называемых пряслиц // Археология Урала и Западной Сибири. К 80-летию со дня рождения В.Ф. Генинга. – Екатеринбург, 2005. – С. 93-101.

11. Сериков Ю.Б. Проблемы археологии и древней истории Урала. – Нижний Тагил, 2005. – 163 с.

12. Provenzano N. Fiche têtes de fémur perforées. / Cahier IX: objets méconnus. Fiches typologiques de l'industrie de l'os préhistorique. Néolithique/Âge des métaux // Société Préhistorique Française, 2001. – P. 59-66.

13. Becker C. Spindle whorls or buttons? Ambiguous bone artefacts from a Bronze Age castelliere on Istria // From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. – Tallin, 2005. – S. 157-174.

14. Куприянова Е.В. Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана). – Челябинск, 2008. – 244 с.

15. Усачук А.Н., Обыденнова Г.Т., Шутелева И.А., Щербаков Н.Б. Трассологический и функционально-типологический анализ коллекции костяных изделий раскопа IX Мурадымовского поселения (раскопки 2007 г., Республика Башкортостан) // XVIII Уральское археологическое совещание: культурные области, археологические культуры, хронология. – Уфа, 2010. – С. 168-173.

16. Панковський В.Б., Лолінсько-бабинська дзига // Донецький археологічний збірник. № 16. – Донецьк, 2012. – С. 77-99.

17. Усачук А.Н. Глава 11. Костяные изделия поселения Устье I // Древнее Устье. Укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье./ Коллект. монография. – Челябинск, 2013. – С. 331-362.

18. Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н.э. – первая половина II тыс. н.э.). – Новосибирск, 1997. – 223 с.

19. Матвеев Ю.П., Добрынин А.В. Костяные пряслица в памятниках абашевского ареала // Археология восточноевропейской лесостепи. Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж, 2003. – С. 148-152.

20. Берсенева Н.А. Социальная археология: возраст, гендер и статус в погребениях саргатской культуры. – Екатеринбург, 2011. – 204 с.

21. Мышкин В.Н., Турецкий М.А. Курганы бронзового века на реке Малый Кинель // Вопросы археологии Поволжья. Вып. 4. – Самара, 2006. – С. 314-334.

22. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля. / Матеріяли до етнології. I. – Київ, 1929. – 180 с.

23. Федоров В.К. «Юла» из сарматского погребения на Южном Урале // Башкирский край. Вып. 3. – Уфа, 1993. – С. 171-174.

АНДРОНОВСКИЕ ЗАХОРОНЕНИЯ МОГИЛЬНИКА КУЙГАН-II

В западной части Джунгарского Алатау и в долине реки Коксу в 80-90 гг. XX в. интенсивно проводились археологические исследования памятников региона. Здесь были обнаружены многочисленные поселения и могильники. Наиболее древние из них относятся к эпохе бронзы. В западной части хребта погребальные конструкции в виде оград и каменных ящиков и цист отмечены по берегу реки или у подножия крутых южных склонов горной гряды. Исследования, проведенные на некоторых из них, показали, что они относятся преимущественно к периоду поздней и финальной бронзы Жетысу (XII-IX вв. до н.э.) [1, с. 24 -39; 2, с.16].

Обнаружение в конце 90-х гг. XX – начале XXI вв. могильника Талапты-III, перекрытого слоем позднебронзового поселения Талапты-I и аварийных погребений в западной части могильника Куйган-II, заставили авторов исследований пересмотреть свои представления о хронологии погребальных комплексов микрорайона [3, с. 120-122; 4, с.50-52]. Было признано, что наиболее древнюю часть погребальных сооружений у подножия хребта Ешкиольмес составляют захоронения на могильнике Талапты-III и в западной части могильника Куйган-II, датируемые андроновским периодом эпохи бронзы.

Наиболее кардинально переосмыслила хронологию древних погребений данного региона К.М. Карабаспакова, которая отнесла все известные на тот момент могильники эпохи бронзы в регионе к периоду средней бронзы [5, с.117, 126-128]. Важным представляется подобное утверждение для могильника Талапты-I и ряда погребений на комплексе Талапты-II, который по структурной организации и вещевому материалу близок вышперечисленным андроновским материалам. Но для ряда захоронений в центральной и восточной части могильника Куйган-II, могильника Куйган-I (не отмеченного Карабаспаковой К.М. в своей работе) и части захоронений могильника Талапты-III подобная передатировка представляется преждевременной.

Исследования начала XXI века, связанные преимущественно с уникальным петроглифическим комплексом [4], позволили накопить материал и по древним захоронениям эпохи бронзы на могильнике Куйган-II. В 2015 году помимо аварийных раскопок была произведена детальная топографическая съемка всех археологических памятников у подножия южных склонов хребта Ешкиольмес. Это позволило не только определить хронологию отдельных памятников, но и выявить структурную организацию разновременных погребальных комплексов. Основной задачей настоящего исследования является культурно-хронологическая атрибуция и характеристика погребальных памятников комплекса Куйган-II и выяснение его роли в развитии древних культур региона.

Наиболее крупный археологический комплекс эпохи бронзы находится в районе ущелья Куйган. Он расположен между ущельями №11 и №14, состоит из поселения и двух могильников. На них исследовано более 30 оград эпохи бронзы. Определены особенности структур могильников и типология захоронений.

Могильник Куйган-I расположен на третьей надпойменной террасе правого берега ручья Ащibuлак, структурно сложносоставной. Всего на памятнике обнаружено 18 оград эпохи бронзы в западной и центральной части могильника. Размеры оград от 3х4м до 5х6м, высотой 0,1 – 0,2м. Значительная их часть находится под конусом выноса из ущелья № 14 и на поверхности не обнаруживается. Часть оград сползает постепенно в овраг, размывается полевыми дорогами или уничтожена при строительстве фермы. Каменные ограды квадратной или прямоугольной форм, внутри которых по одному захоронению в каменных ящиках по обряду трупоположения, скорчено на левом боку, головой на запад. В некоторых случаях с наружной стороны ограды найдены каменные ящики с захоронениями детей. Погребения эпохи бронзы соотносятся с памятниками рубежа II – I тысячелетий до н.э. В состав могильника входят 49 курганов и 23 ограды раннего железного века, из которых 2 кургана были исследованы и датируются I в. до н.э. - II в. н.э.

Могильник Куйган-II расположен на второй и третьей надпойменных террасах правого берега реки Коксу при впадении в нее ручья Ащibuлак, структурно сложносоставной (рис. 1: 1). Всего на памятнике обнаружено 60 оград эпохи бронзы, из них было раскопано 25, в которых зафиксировано свыше 40 погребений. Размеры оград от 3х2м до 8х6м, высотой 0,1–0,2м. В центральной его части фиксируются каменные ограды квадратной или прямоугольной форм, внутри которых найдено по одному захоронению в каменных ящиках, размерами до 2х1,2м. В некоторых случаях внутри или с наружной

стороны ограды находятся каменные ящики с захоронениями детей. Эти ограды, аналогичные по типу с могильником Куйган-I, но значительно выделяются ограды южной и западной части могильника. В них зафиксированы от двух до семи погребений внутри каждой ограды, разделенных на несколько секций.

Погребальный обряд представлен захоронениями по обряду трупоположения, скорчено на левом боку, головой на запад или по обряду трупосожжения. Прах обычно фиксируется в виде скопления кальцинированных костей у западной стенки могилы. В некоторых случаях оба обряда встречаются внутри одной ограды, иногда даже в одной могиле. Погребения эпохи бронзы в центральной части могильника соотносятся с памятниками рубежа II – I тысячелетий до н.э.

В состав могильника входят 93 кургана и 13 оград раннего железного века, из которых 6 курганов были исследованы и относятся к периоду от III века до н.э. до II века н.э. В центре всего могильника расположен наиболее крупный курган, диаметром 25м и высотой 2,5м. Вокруг кургана прослеживается двойная кольцевая каменная ограда, диаметром 40м. С западной стороны ограды выделяются несколько каменных конструкций разнообразных форм. Его местоположение и особенности устройства не исключают ритуальный характер объекта и принадлежность к эпохе бронзы.

В ходе полевых исследований в 1999-2002, 2004 и 2015 гг. в западной части могильника зафиксировано 5 каменных оград эпохи бронзы, наружные конструкции которых до этого не проявлялись на поверхности. Они постепенно сползли по склону конуса выноса из ущелья №13 и были обследованы (ограды 20-23, 25).

Ограды представляли собой семейно-родовые усыпальницы в виде каменных оград прямоугольной, округлой или квадратной форм, сложенных из крупных плит и камней, уложенных плашмя в 3-4 слоя и установленных вертикально (рис. 1: 2). Внутри прямоугольные ограды разделены каменными плитами на три-пять секций (рис. 1: 3). В ряде случаев к основной ограде с захоронениями взрослых индивидуумов примыкали каменные пристройки с останками детей младенческого и младшего (до 10 лет) возраста.* Диаметр погребальных конструкций округлой формы, как правило, достигает ~4м, квадратной до ~5х5м. Размеры прямоугольных оград варьируют от 2,2х1м до 6,5х5м.

Погребальные сооружения внутри оград были обнаружены в грунтовых ямах глубиной до 1,2м с каменными ящиками или цистами на дне. Однако погребальные камеры фиксируются ниже уровня оград на глубине 50-70см. Как правило, захоронения в каменных ящиках фиксируются внутри оград округлой или подквадратной формы. В таких случаях подзахоронения детей производились внутри больших оград или за их пределами непосредственно у стенок. Каждое захоронение в цисте ограждалось внутренними перегородками от других внутри большой ограды. При этом детские захоронения в каменных ящиках также имели собственные ограды-пристройки.

Цисты сложены из крупных каменных плит, уложенных плашмя. В верхней части стенки могилы переходят в ложный свод (рис. 1: 4). Сверху могила перекрывалась одной крупной каменной плитой продольно или двумя камнями поперечно. Размеры погребальных сооружений для цист от 2,5х2,2м до 4,2х3,8м, при этом параметры погребальных камер варьируют от 2х1,2м до 1х0,8м. Каменные ящики сложены из 4-6 каменных плит, установленных вертикально. Сверху могила перекрывалась 2-4 камнями средних размеров. Пространство между плитами в каменных ящиках и цистах было заполнено и выровнено мелкими камнями и плитками. Погребения взрослых индивидуумов отмечены в могилах размерами от 1,2х0,8м до 1,6х1м. Для захоронений детей сооружались могилы размерами от 35х25см до 1,2х1см.

Почти все исследованные погребения в западной части могильника Куйган-II оказались «ограбленными». Преднамеренно разрушалась верхняя часть скелета от головы до таза. В ряде случаев одна из плит перекрытия раздавливала череп погребенного. Из могилы изымались бронзовые украшения и инвентарь. При таком варианте непо потревоженными оставались кости ног и таза, что дает возможность определить характер трупоположения. В не разграбленном состоянии зафиксированы погребальные сооружения ограды 21, оказавшейся в законсервированном состоянии под слоем аллювиальных отложений толщиной 20-40см (рис. 1: 3).

Так в погребении 1 ограды 21 на дне могильной ямы на глубине 66 см (от верхнего края стенок цисты) зафиксировано захоронение мужчины 40-45 лет по обряду трупоположения в скорченном виде на левом боку, головой на юго-запад (рис. 1: 5). Сзади черепа обнаружены следы горшковидного сосуда. В погребении 2 зафиксировано захоронение мужчины (40-45) и женщины (35-40) по обряду

* Поло-возрастные определения произведены А.О. Исмагуловой в антропологической лаборатории НАН РК.

трупосожжения (рис. 1: 6). Прах в виде кальцинированных костей был сложен в виде двух скоплений в центральной части могилы. Кости отличались степенью сожжения. Их скопления по внешней форме напоминали горшки. У юго-западной стенки цисты зафиксирована посуда.

Кроме этих могил в ограде зафиксированы захоронения относительно молодых мужчины и женщины в цисте 3 и двух детей в ящиках 4 и 5. Помимо керамической посуды в цисте 3 найдены 2 бронзовые серьги с раструбом разной сохранности. С южной стороны к погребальному комплексу 21 примыкала отдельная ограда 22 с каменным ящиком-кенотафом. Аналогично к подобным семейно-родовым оградкам в западной части могильника примыкала ограда 23 с захоронениями детей и подростков.

Выделяются ограды 20 и 25 округлой формы, в которых наряду с захоронением взрослых есть и могилы детей. Подобная погребальная традиция зафиксирована на территории Жетысу в одном из наиболее ранних андроновских могильников Тамгалы-I (ограда 2) [6, с.16]. Система устройства семейно-родовых усыпальниц с заглубленными каменными ящиками и цистами известна в регионе на могильнике Каракудук [7, с. 62-71] и в урочище Ой-Джайляу [8, с. 44-59]. По характеру надмогильных сооружений указанные памятники имеют некоторые аналогии с могильниками Айшрак, Былкылдык-II и Шет-I из Центрального Казахстана [9, с.67, 92, 117; 10, с.86-89], датируемых в пределах XV-XIII вв. до н.э. и относятся к алакульскому этапу андроновской общности. Наиболее близкие аналогии устройству оград и погребальных камер встречаются в долине реки Коксу в соседнем могильнике андроновского периода Талапты-I [5, с. 121].

Уточнить культурно-хронологическую атрибуцию погребений в западной части могильника Куйган-II позволяет вещевой материал. Керамика из погребений традиционна по формам и способу изготовления. Все сосуды подразделяются на баночные и горшковидные с округлым плечом или уступчиком, чаще без орнамента (рис. 2: 1-6). Подобные формы посуды характерны для андроновских памятников региона, датируемых в пределах XV-XIII вв. до н.э. [3, с.109-138]. Вещевой материал разнообразен и представлен бронзовыми серьгами, браслетами, наконечниками, бляшками, бронзовыми и пастовыми бусами (рис. 2: 7-19).

Наиболее характерными украшениями для памятников эпохи бронзы Семиречья являются серьги с раструбом, найденные в оградах 20, 21, 25 (рис. 2: 7-9, 14). Они изготовлены из толстой бронзовой проволоки, расплющенной с одной стороны. Серьги округлой или овальной формы, диаметром около 3 см (3х2 см). Кованые серьги и подвески с раструбом большинством специалистов относятся к восточной федоровской традиции андроновской культурно-исторической общности [11, рис.1: 5-12].

Нашивные бляшки округлой формы изготовлены из тонких бронзовых кружков, диаметром 1,5 см, к которым с нижней стороны припаяны петельки из бронзовой проволоки (рис. 2: 10, 11). В материалах Казахстана и Средней Азии Н. А. Аванесова такие бляшки относит к группе нагрудных украшений андроновского периода [12, с. 64]. Фрагмент бронзового браслета изготовлен из толстой бронзовой проволоки – 0,8-1,1 см в диаметре в сечении (рис. 2: 16). Браслет был округло-овальной формы, диаметром 6-7 см. Подобные изделия также характерны для племен андроновского круга.

Бронзовые бусы округлой формы, диаметром 1-1,2 см, изготовлены из бронзовой проволоки в сечении биконической формы (рис. 2: 13, 15). Пастовая бусина ребристого типа, размерами 0,9х0,4 см, изготовлена из глины особой отмучки (рис. 2: 12). Они являлись важным элементом декора одежды племен эпохи бронзы Центральной и Средней Азии [12, рис.61]. В реконструкциях древнего костюма андроновского времени Казахстана бусинами обшивались по периметру края рукавов, платья и обуви.

Особую находку составляют три листовидных пластинчатых наконечника 78-80 мм в длину, ширина обоих наконечников 22 мм. Поверхность изделий декорирована чеканным рисунком точечного характера. Ряд выпуклостей небольшого размера оставлен инструментом, аналогичным современному пуансону и предназначен для выбивки выпуклых точек (рис. 2: 17-19). Рисунок на обоих наконечниках не идентичен, но схож по схеме и содержанию. Он представляет собой «древовидный» орнамент, где в нижней части ромбовидно обозначена «корневая система». Ряд точек вдоль Центральной оси символизирует «ствол», который пересекается четырьмя дугообразными линиями, обращенными концами вверх – «ветви».

Аналоги по форме подобным изделиям были изучены в центрально- и северо-казахстанских могильниках Бестамак, Лисаковский, Бозенген, Токанай-I, Шондыкорасы-I [13, с.30-33], где они датируются синташтинско-петровским (XVIII-XVI вв. до н.э.) и алакульским временем (XV-XIV вв. до н.э.). Наконечники с пуансонным орнаментом известны в алакульско-федоровских материалах Восточного и Центрального Казахстана [12, рис.49].

Данная ситуация, при которой в комплексах сочетаются федоровские и алакульские черты в материале для Семиречья, характерна в памятниках, датируемых в пределах XV-XIII до н.э. Этим

временем, вероятно, следует определить и начало функционирования могильника Куйган-II, который в дальнейшем существовал достаточно длительное время и в позднюю бронзу, и в раннем железном веке. Периферия могильника использовалась под отдельные захоронения в средневековье и в новое время.

1. Марьяшев А.Н., Карабаспакова К.М. Новые памятники эпохи бронзы Восточного Семиречья // Новые памятники Северной Евразии и их охранные раскопки. – Новосибирск, 1988. – С.24 -39.
2. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы периодизации и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья // РА. – 1993, №1. – С. 5-19.
3. Goriachev A.A. The Bronze Age Archaeological Memorials in Semirechie // Metallurgy in Ancient Eastern Eurasia from the Urals to the Yellow River. CHARTER IV. / Edited by Kathryn M. Linduff. – The Edwin Mellen Press. Lewiston, New York, USA. 2004. – С.109-138.
4. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Потапов С.А. Наскальные изображения в горах Ешкюльмес. – Алматы, 2005. – 226 с.
5. Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы – Алматы, 2011. – 220с.
6. Горячев А.А. О погребальных традициях племен эпохи бронзы Шуилийских гор // Известия НАН РК / Серия общественных и гуманитарных наук. – 2013. – № 3 (289). – С. 3-28.
7. Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Каракудук // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. – Т.12. – Алма-Ата, 1961. – С. 62-71.
8. Горячев А.А. О погребальных традициях племен поздней бронзы урочища Ой-Джайляу в Чуилийских горах // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. – Барнаул, 2008. Выпуск II. – С. 44-59.
9. Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 436с.
10. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247с.
11. Аванесова Н.А. Серьги и височные подвески андроновской культуры // Первобытная археология Сибири. – Л, 1975. – С.5-12.
12. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР – Ташкент, 1991. – 200с.
13. Усманова Э.Р., Логвин В.Н. Женские наkosные украшения Казахстана: (эпоха бронзы). – Лисаковск, 1998. – 64с.

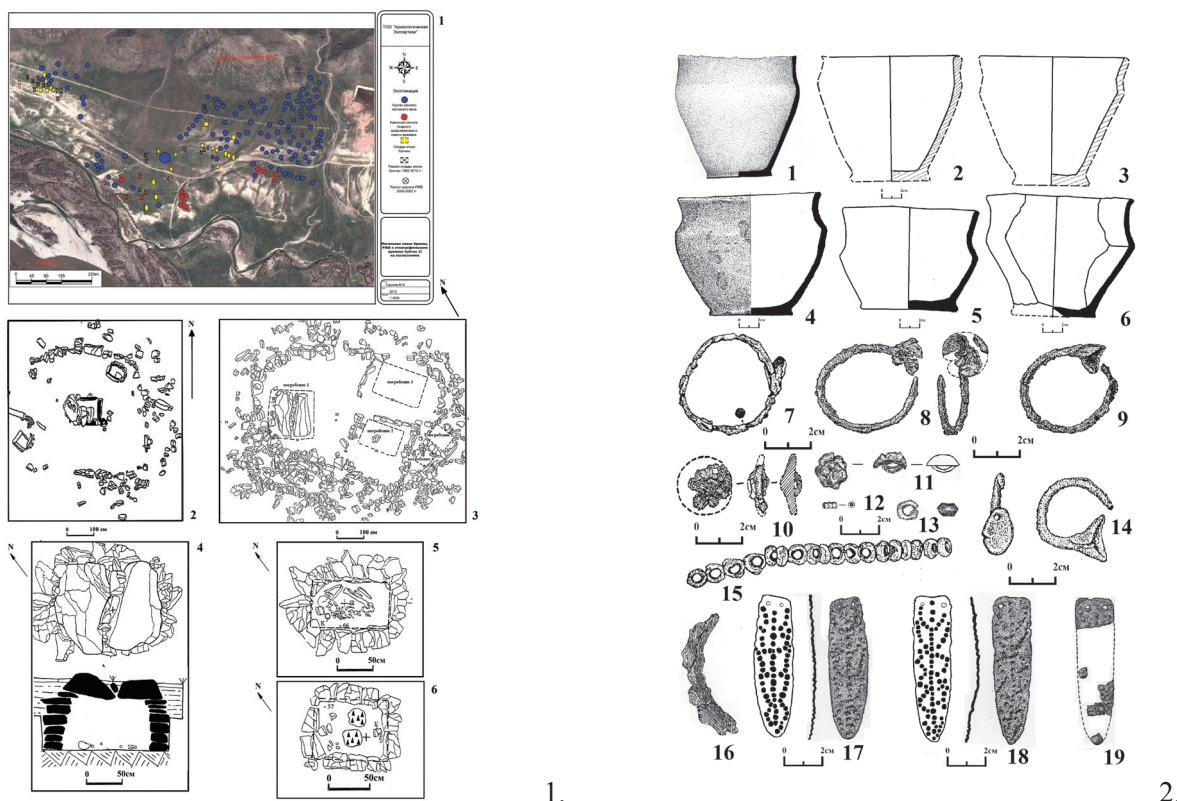

Рис. 1. Материалы могильника Куйган-II: 1 – топографический план могильника Куйган-II; 2 – план ограды 20; 3 – план ограды 21; 4 – план погребения типа цисты в ограде 21; 5 – план погребения по обряду труположения; 6 – план погребения по обряду трупосожжения.

Рис. 2. Вещевой материал из погребений эпохи бронзы в западной части могильника Куйган-II: 1-6 – керамика; 7-9, 14 – бронзовые серьги с раструбом; 10, 11 – бронзовые нашивные бляшки; 12 – пастовая бусина, 13, 15 – бронзовые бусы; 16 – фрагмент бронзового браслета; 17-19 – бронзовые наkosницы.

**ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНІҢ 2014 ЖЫЛЫ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ
ЖАМБЫЛ АУДАНЫНА ҚАРАСТЫ АҚТЕРЕК АУЫЛДЫҚ ОКРУГІНДЕ
ОРНАЛАСҚАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРГЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН ҚАЗБА
ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ**

ҚР МОМ-ның Алматы археологиялық экспедициясының Ақтерек тобы (жетекшісі Х.А. Айтқұл) 2014 ж. Іле Алатауының солтүстік-батыс беткейі, Ақтерек ауылының оңтүстік шетіндегі тау бөктерінде орналасқан қола, ерте темір дәуірі және түркі кезеңінің археологиялық ескерткіштерін анықтап, қазба жұмыстарын жүргізді. Атап айтар болсақ мынандай ескерткіштерде археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді:

1. Ақтерек қорымының солтүстік тобындағы №1, №2 және №3 обаларға;
2. Ақтерек қорымының оңтүстік тобындағы №1, №2 және №3 обаларға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді;
3. Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобындағы №1, №2 обаларға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді.

Сонымен қатар қазба жұмыстары жүргізілген обаларда рекультивациялық (қайта көму) жұмыстары да атқарылды. Сұлуқоян шатқалындағы барлау жұмыстарының нәтижесінде таутекелер, аңшылық көріністері бар шекілген петроглифтер анықталды.

Іле Алатауы Аспан (Небесный) тауының солтүстік жоталары тобына кіреді. Қар және мұзбен жабылған оның ұшар басы, күнмен шағылысқан Іле алабынан оңтүстікке қарай биік өркеш шыңдармен көтеріледі. Жотаның батыс шекарасы Шу өзені, шығысы – Шарын өзені болып табылады, оңтүстігінде Шон-кемін және Шелек өзендерінің шексіз жазықтарын бойлай отырып, Іле Алатаумен қатарласа Күнгей Алатау жоталары орналасқан, орта тұсында екі жота жалғасап, Шелек-Кеменді таулы тізбектерін түзе отырып қосылады. Осы аталған шекара аралығында Іле Алатау жоталарының ұзындығы 400 км-ден асады, ені 40-дан 60 км-ге дейін жетеді.

Жотаның батыс бөлігі Кендік-Тасты тауы атауымен белгілі, ол солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созылып жатыр және абсолютті биіктігі 1500 м-ге дейін жететін бірқатар биік емес (Қордай, Ырғайты) шоқылары орналасқан тегіс жер беті болып табылады. Жотаның осы бөлігі Шоқпар және Қопа ойпаттарымен солтүстікке қарай орналасқан биік емес Шу-Іле тауынан дараланады. Жотаның ең биік, орталық бөлігі, яғни шамамен ұзындығы 170 км болатын Іле Алатауының өзі батыстағы Қастек (2825 м) және шығыстағы Аманжол (3510 м) асуларының арасында орналасқан. Алматы қаласының меридианасында Іле Алатауы өзімен оңтүстікке қарай қатар жатқан Күнгей Алатауымен жалғасады.

Қазақстан территориясындағы көптеп кездесетін ежелгі көшпенділерден мұра болып қалған археологиялық ескерткіштердің бірі обалы қорымдар. Үлкен және кіші топтардан құралып тізбектеле орналасқан обалы қорымдар ежелгі отырықшы, жартылай отырықшы орталықтары Қазақстан территориясында өте көп кездеседі. Археологиялық ескерткіштердің дәл осы түрі Қазақстанның ежелгі тарихынан терең сыр шертеді.

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың ғылыми еңбектерде б.з.д. I - м.ж. ескерткіштері жайлы құнды деректер пайда болады. Қазақстанның тарихын археологиялық тұрғыдан зерттеуде: Н.К. Витзен, Д.Е. Мессершмидт, Ф. Страленберг, Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, В.В. Радлов секілді т.б. ғалымдар өз үлестерін қосты. XIX-XX ғғ. атақты өлкетанушылар С.И. Гуляев, А.П. Аниховский, М. Копалов, В. Никитин, Н.А. Абдраманов, Н. Коншин, А.А. Козырев, И.А. Кастанье, А. Адрианов секілді ғалымдар археологиялық зерттеу жұмыстарына өз үлестерін қосты.

1930 жылдың басында Қазақстанда кең көлемде екі археологиялық экспедиция зерттеу жұмыстарын жүргізді. Мемлекеттік мәдениет және тарих Академиясы жанынан құрылған экспедиция (П.С. Рыков, М.П. Грязнов, М.И. Артамонов, И.В. Синицин) Қарағанды қаласына жақын орналасқан Гигант совхозының аумағында бірнеше обаларда археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді [1, 40-68 бб.]. Екінші археологиялық экспедиция (Б.Н. Граков) Ақтөбе облысының Ор өзенінің бассейнде орналасқан обаларда зерттеу жұмыстарын жүргізіп құнды заттардың жиынтығын жасап шығарды [2, 253-261 бб.]. Бұл археологиялық экспедициялардың жүргізген зерттеу жұмыстары Қазақстанның тарихи ескерткіштерін археологиялық тұрғыдан зерттеуге үлкен жол ашты.

1930 жылдың екінші жартысында А.Н. Бернштам Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ерте темір дәуірінің ескерткіштерінде зерттеу жұмыстарын жүргізді. А.Н. Бернштам Берқара, Кенкөл, Алматы

облысының жекелеген қорымдарының обалары мен Шу, Талас алқаптарында орналасқан обаларда зерттеу жұмыстарын жүргізіп, алғаш рет Жетісудың ежелгі тарихи-археологиялық ескерткіштерінің кезеңделу тарихын жасап шығарды [3, 337-384 бб.].

1940 жылдың ортасында Хорезм археологиялық экспедициясы (С.П. Толстов) Сырдария өзенінің төменгі ағысында (Қызылорда облысы) кең көлемде зерттеу жұмыстарын жүргізе бастады [4, 333 б.].

Зерттеу жұмыстары қысқа мерзімде ерте темір дәуірі тайпаларының үш мәдениет ошағын анықтады, олар:

1. Жаңа-дарияның жоғарғы жағындағы апасиак ескерткіштерінің кешені;
2. Кубан-дария бассейндегі тохарлар ескерткіштерінің кешені;
3. Іңкәр-дария тобындағы сақ-хаумаварга ескерткіштерінің кешені;

Соғыс жылдарынан кейін Қазақстан территориясында Шығыс Қазақстан (С.С. Черников) және Орталық Қазақстан (А.Х. Марғұлан) археологиялық экспедициясы көптеген жылдар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде ескерткіштерге қатысты құнды мәліметтер алынып, Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің мерзімдемесі мен кезеңдемесі жасалып Беғазы-Дәндібай мәдениеті анықталды. [5, 21-36 бб.].

1954 жылдары Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда ерте темір дәуірі ескерткіштеріне кең көлемде зерттеу жұмыстары басталды. К.А. Ақышев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Е.А. Агеева секілді ғалымдар Жетісудағы сақтар мен үйсіндердің ескерткіштерін зерттеу жұмыстарын жалғастырды. К.А. Ақышев сақтар мен сақ мәдениетінің шығу мәселелерін қарастырып, жебе ұштарының хронологиялық жағынан топтастырды. Г.А. Кушаев Жетісудағы үйсін мәдениетін кезеңдерге бөлу сатыларын белгіледі [6, 21.]. 1959-1968 жж. ОҚАЭ құрамындағы ерте темір дәуірінің жеке отряды (М.К. Қадырбаев) Тасмола мәдениетін ашып, оны зерделеудің сол кездегі басты тұжырымдары мен нәтижелері бір қалыпқа келтіріп жариялады [7, 175-176 бб.].

Ақтерек қорымының солтүстік тобындағы №1, №2 және №3 обаларға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері.

Ақтерек обалы қорымы Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ақтерек ауылдық округі Алатаудың солтүстік бөктерінің етегінде Ақтерек және Сұлу қоян өзендерінің алқаптарында орналасқан. Қорым бірнеше топтан тұрады, біздің археологиялық қазба жұмыстары солтүстік және оңтүстік обалы топтарында жүргізілді.

Ақтерек қорымының солтүстік тобының №1 обасы:

№1 оба. Ақтерек қорымы солтүстік тобының №1 обасының диаметрі 6 м, биіктігі 0,3 м. Оба үйіндісі таспен топырақтан үйілген. Обаға диаметрі 7 м болатын қазба салынып, үйіндісі топырақтан тазартылды. Обаны 0,25 м тереңдікте топырақтан тазартылған соң, оның үйіндісі негізінен тау тастарынан үйілгені анықталды. Қазба орнын тау тастарынан тазарту барысында екі қыш фрагменті табылды. Қазба кейінірек 7,5 м-ге дейін кеңейтіліп 0,50 м, тереңдікке дейін қазылды, осы тереңдікте қазба орнын топырақтан тазарту барысында, қазбаның әр жерлерінен көлемі әр-түрлі болатын өзен тастары анықталды. Қазба орны тастардан тазартылып тағыда 0,20 м-ге тереңдетілгенде көр шұқырының іздері анықталды, алғашқы өлшемі 2,20x0,75 м болатын.

Обаның ортасында көр шұқыры іздерінің орнында өлшемі 4x4 м болатын қазба салынды. Көр шұқыры солтүстіктен оңтүстікке бағыталғаны анықталды. Қазба жұмыстары барысында көр шұқырын топырақпен ірі және ұсақ тау тастарынан тазарту кезінде, шұқырдың солтүстік бұрышынан 0,45 м тереңдікте адамның бас сүйегі табылды. Археологиялық жұмыстар барысында көр шұқырдың сол жақ бүйірінен лақат орны анықталды. Лақатты топырақтан тазарту барысында адам қаңқасының ретсіз орналасқан сүйектері табылды. Сонымен қатар шұқырдың оңтүстік шетінен 0,65 м тереңдікте жылқының бас сүйегі анықталды. Бұл жерде айта кететін жәйт жылқының бас сүйегінің адам бас сүйегінен 0,20 м тереңірек және қаңқасынан (лақат ішінен) 0,40 м шығысырақ, 0,35 м биіктеу жатуы түсініксіз болғанымен, кейінірек анықталғандай аталмыш оба ертеректе тоналып кетсе керек. Жылқының бас сүйегін топырақтан тазарту кезінде оның аузында темірден жасалған сулығы бар екені жәнеде сүйектен жасалған ауыздық немесі тартпа бөлігінің фрагменті табылды [8, 174 бб.].

Сонымен қатар шұқырды топырақтан барысында жылқының қаңқасы толығымен сақталғаны және сүйектермен темірдің қатты шірігені анықталды. Лақатты топырақтан тазарту кезінде, оның оңтүстік шетінен екі темір үзенгі табылды, сақталуы өте нашар, оны топырақтан тазартып алуда көп қиындықтар туындады. Үзенгілер өлшемі әр-түрлі, біріншісі; биіктігі 16 см, диаметрі 12 см, үзенгі табанының ені 5 см, ұзындығы 11 см, екіншісі; биіктігі 12,5 см, диаметрі 9 см, үзенгі табанының ені 5 см, ұзындығы 11 см. [9-10, 81-98; 16-20 бб.].

Бұл жерде айта кететін бір мәселе, жылқы оңтүстіке қарай бағытталса, адам қаңқасын солтүстіке қарай бағыттап орналастырған, жылқы оңтүстіке қарай бағытталса да, басын солтүстіке қаратып орналастырған [11, 51-53 бб.]. Адам қаңқасын топырақтан тазарту барысында сол жақ қол саусақтарының жанынан тат басқан сақина табылды, сақинаны таттан тазартылған соң оның күмістен жасалғаны анықталды. Сақина өлшемі; диаметрі 2 см, жуандығы 0,3 см. Жоғарыда айтып кеткенде адам қаңқасы ретсіз орналасқан, аяқ сүйектері тізеден төменгі бөлігі көкірек тұсынан табылды. Сонымен қатар адам қаңқасының бас сүйегінің негізгі орналасатын орны тұсының сол жақ төбесінен үш және екі қырлы темір жебелермен оның саптама фрагменттері табылды. Жебе ұштарының өлшемдері; ұзындығы 7 см, ені 1,2 см; ұзындығы 10,5 см; жебе қалемшесінің ұзындығы 4,5 см, ені 1 см; ұзындығы 3 см, ені 1 см; ұзындығы 5 см, ені 3 см; ұзындығы 5 см, қалемшесінің ұзындығы 3 см, ені 2,5 см; ұзындығы 5 см, сынған жерінің диаметрі 0,8 см; ұзындығы 2 см, ені 1,5 см; ұзындығы 2 см, ені 1,5 см. Жебе ұшының саптамасының өлшемдері; ұзындығы 2 см, ені 1,5 см [12, 104 б.]. Көр шұқырының оңтүстік бұрышынан жылқы қаңқасының мойын омыртқасы жанынан темір пышақ табылды. Пышақ өлшемі; жалпы ұзындығы 14,5 см, сабының ұзындығы 2,5 см, жүзінің ені 1,5 см. Жылқы қаңқасы топырақтан тазартылған соң өлшемі; жалпы ұзындығы 1,85 см, бас сүйегінің ұзындығы 0,53 см.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей және табылған заттарға сүйене отырып ескерткішті алдын-ала болжам бойынша түркі кезеңіне жатқызуға болады, сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып кеткен. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі көр шұқырының жалпы көлемі; 2,20x0,85 м, тереңдігі 1,50 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының солтүстік тобының № 2 обасы:

№ 2 оба. Ақтерек қорымы солтүстік тобының № 2 обасы № 1 обадан 3 м шығысырақ орналасқан. Диаметрі 6 м, биіктігі 0,3 м. Оба үйіндісі таспен топырақтан үйілген. Обаға диаметрі 7 м болатын қазба салынып, үйіндісі топырақтан тазартылды. Обаны 0,25 м тереңдікте топырақтан тазартылған соң, оның үйіндісі негізінен тау тастарынан үйілгені анықталды. Бұл жерде айта кететін жайт, аталмыш обада, № 1-ші обаның құрылымына ұқсастығы байқалды. Қазба кейінірек 7,5 м-ге дейін кеңейтіліп 0,50 м тереңдікке дейін қазылды, осы тереңдікте қазба орнын топырақтан тазарту барысында, қазбаның әр жерлерінен көлемі әр-түрлі болатын өзен тастары анықталды. Қазба орны тастардан тазартылып тағыда 0,35 м-ге тереңдетілгенде көр шұқырының іздері анықталды, алғашқы өлшемі 2,20x0,57 м болатын. Обаның ортасында көр шұқыры іздерінің орнында өлшемі 3,5x3,5 м келетін қазба салынды.

Бұл обаның да көр шұқырының бағыты солтүстіктен оңтүстіке бағытталғаны анықталды. Қазба жұмыстары барысында көр шұқырын топырақпен ұсақ тау және өзен тастарынан тазарту кезінде, шұқырдың орта тұсынан 0,45 м тереңдікте ірі қара малының ретсіз орналасқан сүйетері табылды. Көр шұқырының сол жақ бүйірінен лақат орны анықталды. Лақатты топырақтан тазарту барысында адам қаңқасының ретсіз орналасқан сүйектері жатқаны анықталды. Сонымен қатар шұқырдың оңтүстік шетінен 0,55 м тереңдікте жылқының өте нашар сақталған бас сүйегі анықталды. Бұл жерде айта кететін жайт жылқының бас сүйегімен жалпы қаңқасының ретсіз (шашылып) жатқаны анықталды. Осы тереңдікте жүрек және тегіс тіктөртбұрышты тоғалар тәрізді қоладан жасалған ат әбзелдеріде табылды. Сулық тізгінінің әшекей бұйымы, тізгінге екі қадама шегесімен қадалып қатаяды, өлшемі; ұзындығы 3 см, ені 1,2 см; ұзындығы 3 см, ені 1,2 см; ұзындығы 1,5 см, ені 1,2 см; ұзындығы 1,7 см, ені 1 см [13, 175-190 бб.].

Қазба жұмыстары барысында көр шұқырының оңтүстік шетінен адамның өте нашар сақталған бас сүйегі, лақат ішінен 0,25 м. шығысырақ жерден табылуы түсініксіздеу болғанымен, кейінірек анықталғандай аталмыш обада ертеректе тоналып кетсе керек. Адамның бас сүйегінің бет тұсымен маңлайы және төбесі ғана сақталған, бас сүйектің арт жағы мүлдем жоқ, обаны тонау барысында сынып не болмаса шіріп кеткен.

Жылқының бас сүйегін топырақтан тазарту кезінде оның жанынан шіріген темір фрагменттері табылды сулық, тоға немесе үзеңгі бөліктері болуы мүмкін. Темір фрагменттерінің өлшемдері; ұзындығы 11,5 см, ені 4 см; ұзындығы 6,5 см, ені 5 см; ұзындығы 5 см, ені 3 см; ұзындығы 4,5 см, ені 4 см; диаметрі 5 см; ұзындығы 9 см, ені 5 см; ұзындығы 13,5 см, ені 4 см [14, 170-177 бб.].

Бұл жерде айта кететін бір мәселе, аталмыш обада да жылқы оңтүстіке қарай бағытталса, адам қаңқасын солтүстіке қарай бағыттап орналастырған, жылқы сол жақ жамбасымен оңтүстіке қарай бағытталса да, басын солтүстіке қаратып орналастырған. Лақат ішіндегі адам қаңқасын топырақтан тазарту барысында қаңқаның ретсіз орналасқаны, аяқ сүйектерінің жанында қабырға сүйектері жатқаны анықталды. Сонымен қатар адам қаңқасының бас сүйегінің негізгі орналасатын орны тұсының сол

жақ төбесінен үш қырлы бір-біріне жабысқан темір жебелер табылды. Жебе ұштарының өлшемдері; ұзындығы 5 см, сынған жерінің диаметрі 0,8 см; ұзындығы 2 см, ені 1,5 см; ұзындығы 2 см, ені 1,5 см.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей және табылған заттарға сүйене отырып ескерткішті алдын-ала болжам бойынша түркі кезеңіне жатқызуға болады [15, 346 б.], сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып кеткен. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі көр шұқырының жалпы көлемі; 2,20x0,80 м тереңдігі 1,30 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының солтүстік тобының № 3 обасы:

№ 3 оба. Ақтерек қорымының солтүстік тобының оба № 3 диаметрі 5 м, биіктігі 0,2 м, № 3 оба № 1 обадан 25 м батысырақ орналасқан. Оба үйіндісі топырақпен тастан үйілген. Обаның үйіндісі топырақтан тазартылған соң, оба ортасына өлшемі: 2,30x2,30 м келетін қазба орны салынды. Қазба 0,20 м-ге тереңдетіліп топырақтан тазарту барысында ірі тау тастары алынды. Қазба орнын 0,60 м-ге дейін тереңдетілді, Аталмыш обадан ешқандау жерлеу орны анықталмады және экспедиция мерзімінің уақыты аяқталуына байланысты қазба жұмыстары тоқтатылып, обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының оңтүстік тобындағы №1, №2 және №3 обаларға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері.

Ақтерек қорымының оңтүстік тобының № 1 обасы:

№ 1 оба. Ақтерек қорымының оңтүстік тобының оба № 1 диаметрі 20 м, биіктігі 1,3 м. Оба тас аралас топырақтан үйіліп жоғарғы жағын жусан, ебелек секілді шөптер басып кеткен. Оба төбесінің орта тұсында көлемі 2x2 м, тереңдігі 0,15 м болатын ойық байқалады. Оба үстіндегі ойықтың пайда болуына мынадай жайттер себепкер болуы мүмкін;

- Обаның ішкі конструкциясының бұзылып құлауы
- Тонаушылардың қалдырған іздері

Обаның батыс бөлігінің үйіндісі басқа бөліктерге қарағанда үйінді топырағы аздау, сол себептен биіктігі төмендеу болып келеді. Оңтүстік бөліктегі шоқының биіктігі 0,60 м. Обаның шығыс және солтүстік бөліктерінің үйінді арасындағы тау тастары ірі және көп мөлшерде кездесті.

Обаға төрт жарма-кескіндеме (бровка) салынып солтүстік-шығыс-батыс-оңтүстік жиектер болып бөлінді. Қазба барысында анықталғандай обаның конструкциясы (құрылымы) үш бөліктен тұрады екен:

1. Қарашірік пен тас аралас қабаты
2. Тастан қаланған құрылыс қабаты
3. Диаметрі 3 м. келетін топырақтан үйілген негізгі ортанғы құрылыс қабаты (құрылыс қабатының ернеуі тастармен үйілген).

Солтүстік жиектің стратиграфиясына қарап, мәдени қабатардың бұзылмағанын байқауға болады. Шығыс жиектен солтүстікке қарай 0,40 м. қашықтықта, 1,3 м тереңдіктен өлшемі: 35x40x7 см болатын тас тақаша табылды. Сонымен қатар солтүстік және оңтүстік жиектердің алғашқы екі мәдени қабаттарынан ұсақ өзен тастары табылды. Оба ортасына 2,5x2,5 м келетін қазба орны салынды. Қазба орнын топырақтан тазарту барысында ұсақ тастармен қатар адамның тізеден төмен және тізеден жоғарғы бөлігінің сүйектері табылды. Тастарды тазалау барысында 1,65 м тереңдікте қабір шұқырының іздері байқалды. Бұл жерде айта кететін жайт аталмыш оба ертеректе тоналып кетсе керек, өйткені адам сүйектерімен қатар остеологиялық материалдарда, ағаш фрагменттері де көптеп ретсіз әр жерлерден табылып жатты, сонымен қатар обаның жоғарғы қабаттарынан ортағасырлармен кезеңделетін қыш фрагменттері де табылды. Өлшемі 2,5x0,70 м болатын көр шұқыры оңтүстік-батыс солтүстік-шығыс бағытымен орналасқан. Көр шұқырының шығыс және батыс жиектерінде ірі тұғыр тастар қаланған. Шұқырды топырақтан тазарту кезінде әр жерден ретсіз орналасқан остеологиялық сүйектердің фрагменттері табылды. Қазба жұмыстарының барысында көр шұқырын топырақтан тазарту кезінде шығыс жақ шетінен 0,50 м тереңдіктен алтын сырға табылды [16-17, 361; 150-164 бб.], ал батыс жақ шетінен 0,55 м тереңдікте адамның бас сүйегінің төбе бөлігі анықталды. Көр шұқырының еденің топырақтан тазарту барысында, жалпы мәйіттің жататын орнынан өртенген күлдің іздері байқалады. Бұл әдіс мәйітті жерлеуден бұрын оның жерлеу орнын зиянкес жәндіктерден тазарту негізінде қолданылуы мүмкін.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей және табылған заттарға сүйене отырып ескерткішті алдын-ала болжам бойынша ерте темір дәуірінің үйсіндер кезеңіне жатқызуға болады, [18-19, 30-31; 100-102 бб.] сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып

кеткен. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі көр шұқырының жалпы көлемі; 2,50x0,80 м, тереңдігі 1,05 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының оңтүстік тобының № 2 обасы:

№ 2 оба. Ақтерек қорымының оңтүстік тобының оба № 2 диаметрі 7 м, биіктігі 0,5 м. Оба үйіндісі топырақпен тастан үйілген. Обаның үйіндісі топырақтан тазартылған соң, оба ортасына өлшемі: 2,70x2,70 м, келетін қазба орны салынып 0,30 м-ге тереңдетілді, топырақтан тазарту барысында қазба орнының әр жерлерінен остеологиялық материалдар табылды. Қазба орнын 0,65 м-ге тереңдету кезінде шығыс жақ шетінде ірі жалрақ тас табылды, тастың жанын топырақтан тазарту кезінде көлемі: 2x2 м болатын жер қабатының түсі күйген (от өртеген орын) аумақ анықталды. Осы оттан күйген орынды тазалау барысында адамның бас сүйегінің төбе сүйек фрагменті табылды. Бұл жерде айта кететін мәселе көр шұқырының орны анықталмады. Оған мынандай мәселелер себеп болуы мүмкін;

1. Тонаушылар тонау орнын кең көлемде қазса керек
2. Бұл оба орны ғұрыптық құрбандық шалу орны болуы мүмкін

Қазба орнын топырақтан тазарту барысында 1 м тереңдіктен шұқырдың шығыс шетінен өртенген сүйек фрагменттері табылды. Аталмыш қазба орны еденіне дейін топырақтан тазартылды.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей ескерткішті алдын-ала болжам бойынша қола дәуіріне жатқызуға болады, сонымен қатар айта кететін мәселе жоғарыда айтылғандай оба ертеректе тоналып кетсе керек, өйткені өртенген сүйек фрагменттерінен басқа ешқандай заттар табылмады. Негізі өртенген сүйектердің жоғарғы мәдени қабатына дәстүрлі қыш ыдыстар қоюлы болу керек еді. Обадағы археологиялық қазба жұмыстарынан кейінгі қазба орнының жалпы көлемі; 2,70x2,70 м, тереңдігі 0,95 м болды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының оңтүстік тобының № 3 обасы:

№ 3 оба, Ақтерек қорымының оңтүстік тобының оба № 3 диаметрі 5 м, биіктігі 0,3 м. Оба үйіндісі топырақпен тастан үйілген. Обаның үйіндісі топырақтан тазартылған соң, оба ортасына өлшемі: 2,50x2,50 м. келетін қазба орны салынып 0,25 м-ге тереңдетілді, топырақтан тазарту барысында ірі тау тастары алынды. Қазба орнын 0,25 м-ге тереңдету кезінде көр шұқырының іздері анықталды. Өлшемі 2,10x0,60 м болатын көр шұқыры шығыс-батыс бағытымен орналасқан. Көр шұқырын топырақтан тазарту барысында 0,30 м. тереңдіктен шұқырдың шығыс және батыс шеттерінен өртенген сүйек фрагменттері табылды. Көр шұқыры еденіне дейін топырақтан тазартылды. Аталмыш обадан өртенген сүйек фрагменттерінен басқа ешқандай заттар табылмады.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей ескерткішті алдын-ала болжам бойынша қола дәуіріне жатқызуға болады, сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып кетсе керек, өйткені өртенген сүйек фрагменттерінен басқа ешқандай заттар табылмады. Негізі өртенген сүйектердің жоғарғы мәдени қабатына, ғұрыптық жерлеу дәстүрі бойынша қыш ыдыстар қоюлы болу керек еді. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі көр шұқырының жалпы көлемі; 2,10x0,65 м, тереңдігі 0,55 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобындағы №1, №2 обаларға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері.

Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобының № 1 обасы:

№ 1 оба, Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобының оба № 1 диаметрі 12x4 м, биіктігі 0,2 м. Обаның үйіндісі ұсақ тас аралас топырақтан үйіліп жоғарғы жағын жусан, мыңбас секілді шөптер басып кеткен. Обаның үйіндісі топырақтан тазартылған соң, обаның оңтүстік шетінен өлшемі: 6x2,50 м келетін қазба орны салынып 0,15 м-ге тереңдетілді, топырақтан тазарту барысында ұсақ тастар алынды. Қазба орнын 0,35 м-ге тереңдету кезінде жалпақ тастарды жерге жартылай батырып орнатқан қоршау түрінде болып келген конструкция анықталды. Тас қоршаулардың пішімі әр түрлі, сопақша, дөңгелектеу, тіктөртбұрышты, кейде шаршы (квадрат) түрінде де кездеседі. Әдетте, қоршаудың орта шенінде қабір болады. Осы конструкцияны топырақтан тазарту барысында қабырғалары кішігірім жалпақ тастардан қаланған тас сандық сияқты қабір орнындары анықталды. Тас сандық үсті (беті) екі-үш жалпақ тастармен жабылуы болу керек еді, біздің жағдайда жабулары болмады. Аталмыш тас сандықтарды топырақтан тазарту кезінде ешқандай заттай табыстар анықталмады.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей ескерткішті алдын-ала болжам бойынша қола дәуіріне жатқызуға болады, сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып кетсе керек, өйткені тас сандықтардың беттерін жабатын жабулары болмады және ешқандай археологиялық заттар табылмады. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі қазба орнының жалпы көлемі; 6x2,50 м, тереңдігі 0,50 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобының № 2 обасы:

№ 2 оба, Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобының оба № 2 диаметрі 7 м, биіктігі 0,3 м. Оба үйіндісі топырақпен ұсақ тастан үйілген. Обаның үйіндісі топырақтан тазартылған соң, оба ортасына өлшемі: 3x3 м келетін қазба орны салынып 0,30 м-ге тереңдетілді, топырақтан тазарту барысында ретсіз орналасқан ірі тау тастарыда алынды. Қазба орнын 0,25 м-ге тереңдету кезінде көр шұқырының іздері анықталды. Өлшемі 2,10x0,65 м, болатын көр шұқыры шығыс-батыс бағытымен орналасқан. Көр шұқырын топырақтан тазарту барсында 0,30 м тереңдіктен шұқырдың мәдени қабаттарынан өртенген сүйек фрагменттері табылды. Көр шұқыры еденіне дейін топырақтан тазартылды. Аталмыш обадан басқа ешқандай заттар табылмады. Бұл жерде айта кететін жайт, обаның Ақтерек қорымының оңтүстік тобының № 3 обасына конструкциясы және жерлеу дәстүрі ерекшеліктері жағынан өте ұқсас келеді.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей ескерткішті алдын-ала болжам бойынша қола дәуіріне жатқызуға болады, сонымен қатар айта кететін мәселе аталмыш оба ертеректе тоналып кетсе керек, өйткені өртенген сүйек фрагменттерінен басқа ешқандай заттар табылмады. Негізі өртенген сүйектердің жоғарғы мәдени қабатына, ғұрыптық жерлеу дәстүрі бойынша қыш ыдыстар қоюлы болу керек еді. Обадағы қазба жұмыстарынан кейінгі көр шұқырының жалпы көлемі; 2,10x0,65 м, тереңдігі 0,60 м болғаны анықталды. Аталмыш обада рекультивациялық жұмыстар жүргізілді.

№	Табылған жері	Ыдыс түрі
1.	Ақтерек қорымының оңтүстік тобы, оба №1. КП 27922/29	
2.	Қарғалы I қорымы, I жерлеу орны. Алматы облысы. Б.з.д. III ғ. - б.з. III ғ. КП 24409/1	
3.	Алматы облысы, Майбұлақ IV қорымы, топ 2, оба 3, жерлеу орны 2. Б.з.д. III ғ. – б.з. III ғ. КП 24408/12	
4.	Қызылсу қорымы, оба №4. Оңтүстік Қазақстан облысы. Б.з.д. III ғ. – б.з. III ғ. КП 27845/2	

№	Табылған жері	Артефактілер
1.	Ақтерек қорымының оңтүстік тобы, оба №1. КП 27922/30	
2.	Төменгі Каменка қорымы, жерлеу орны 1, оба 4, Алматы облысы. Б.з.д. IV-III ғғ. КП 24427/1/2	
3.	Төменгі Каменка қорымы, жерлеу орны 1, оба 5, Алматы облысы. Б.з.д. IV-III ғғ. КП 24433/1	

№	Табылған жері	Заттың түрі
1.	Ақтерек қорымының солтүстік тобы, оба №1 КП 27922/1/2	
2.	Кудыргэ қорымы. Таулы Алтай. Б.з. VI - VII ғғ.	
3.	Бике III қорымы, қоршау 15. Таулы Алтай. Б.з. VI - VII ғғ.	
4.	Кызыл-Таш қорымы, қоршау 1. Таулы Алтай. Б.з. VI - VII ғғ.	

Археологиялық зерттеулердің ақпараттылығын жоғарылату – далалық зерттеулерден бастап теориялық жиынтықтауға дейінгі олардың барлық уақытында өзекті мәселе болып табылады. Археологиялық нысандар туралы ақпарат жетімсіздігі өте ерте заманнан деректерді анықтау секілді жалпыға мәлім қиындықтарға ғана байланысты емес. Қазба барысында алынған материалдардың әр түрлілігі әр түрлі ғылыми сала мағлұматтарын ескере отырап, оларды сан жақты өңдеуді талап

етеді. Әр түрлі әдістемелерді біріктіру қажеттілігі осындай зерттеулерді ұйымдастыру мәселелерінің туындауын топшылайды.

Бір мәдени қабаттан байқалған антропологиялық материалдар және артефакттардың зерттелгенділік дәрежесі арасындағы үйлеспеушілік осы пайымдауды растайтын мысал болып табылады. Бірыңғай археологиялық мәнмәтінмен байланысқан осы материалдар тұлғалық сипатта айтарлықтай бөлінеді, бұл тек қазба және консервация әдістемелерін ғана емес, сонымен қатар аналитика тәртiптерiнiң әмбебап әдістемелерін өңдеуде қиындықтар туындатады. Археологиялық және палентологиялық әдістердің пайдалы үйлесімі археологиялық ескерткіштерді зерттеу практикасына ертеден енгеніне қарамастан, айтып отырған үйлеспеушілік көптеген археологиялық құрылымдарда байқалады.

Ежелгі қоныстардан және қорымдардан алынған остеологиялық материал сипаттамасы көбінесе түрін анықтаумен және затты пайдалану жайында талдаумен шектеледі. Антропологиялық материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатады.

Сонымен қатар Ақтерек және Сұлуқоян шатқалдарының орта тұстарының оң жақ тау жартастарынан шекілген бірнеше композициялы петроглифтер анықталды. Аталмыш петроглифтер композициясын негізінен тау текелерімен қатар мүйізді бұқалар және аң аулау көріністері құрайды. Екі шатқалда орналасқан петроглифтердің жалпы саны 300-ден астам және шеку тереңдіктерінде шамалас 0,2-0,4 см болады [20, 137-140 бб.].

Қорыта келе айта кететін болсақ аталмыш алқапта орналасқан қорымдарда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында 8 обада қазба жұмыстары жүргізілді, нәтижесінде алдын ала болжам бойынша солтүстік тобтың екі обасынан табылған артефактілер мен жерлеу ерекшеліктерін ескере отырып түркілер уақытымен кезеңделсе, оңтүстік тобының бірінші обасы ерте темір дәуірінің үйсіндер уақытымен кезеңделді.

Палеоодонтологиялық анықтама (т.ғ.к. Сихымбаева К.Б.)

ҚР МОМ-ның 2014 жылы ұйымдастырған далалық маусым қазбаларынан табылған ААЭ-ның Ақтерек тобының (жетекшісі Х.А. Айтқұл) тапсырған палеантропологиялық материалдарды зертханалық өңдеу және алдын ала одонтологиялық анықтау бойынша анықтама. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде сақталу дәрежесі әр түрлі 2 адамның бас сүйектері қарастырылады [21, 137-140 бб.].

Ақтерек қорымының солтүстік тобы, № 2 оба.

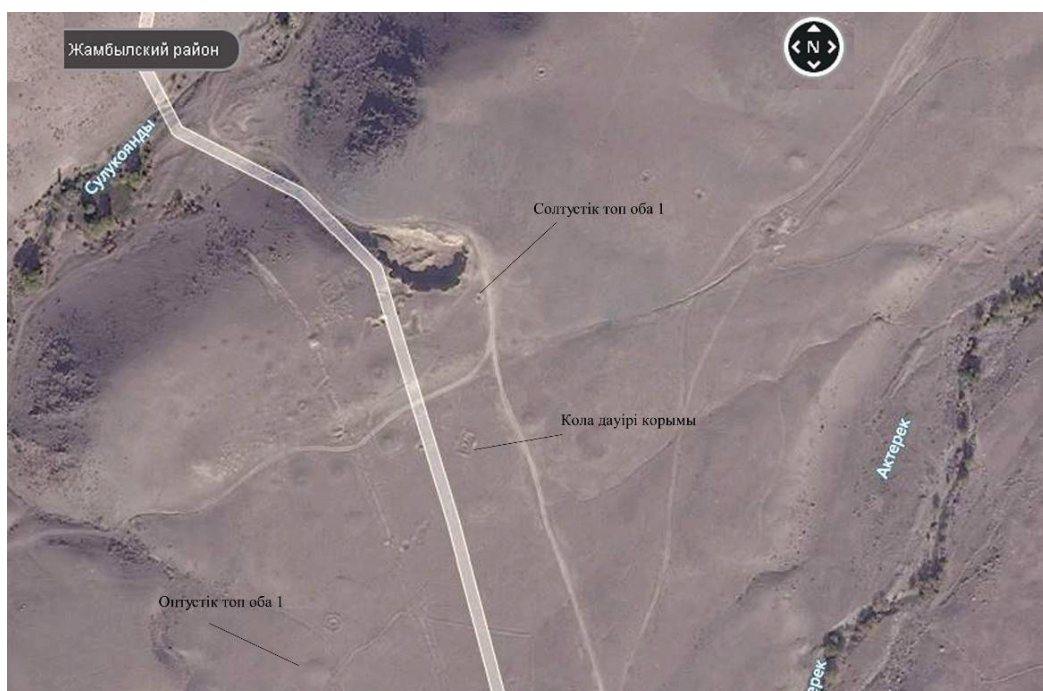
Адамның бас сүйегі. Қазба жұмыстарынан табылған бас сүйек өте нашар сақталған. Төменгі жақ сүйегі жоқ. Сондай-ақ, бет бөлігінен бірнеше бөліктерге сынған жекелеген бөлшектері табылды. Жоғарғы жақ сүйегінде сол және оң жақ бөліктерінде бірінші және екінші (M^{1-2}) үлкен азу тістер ғана сақталған, қалған тістер жоғалған. Тістердің эмаль қабатының қажалу дәрежесі және морфологиялық ерекшеліктері 15-17 балиғат жастағы адам екендігін білдіреді. Таксономиялық маңызы зор одонтологиялық анықтамалар бойынша антропологиялық типі (еуропеоидты-монголоидты) болып келген. Бірақ, еуропеоидтық компоненттері басым. Бұған дәлел бірінші үстіңгі үлкен азу тістегі Карабелли төмпешігі болуы (Сага 2-5), екінші үстіңгі үлкен азу тістегі гипоконус редукциясының болуы (hu 3), эмаль ойығының жоқтығы дәлел бола алады. Сонымен қатар, бірінші үстіңгі үлкен азу тістің одонтоглификалық белгілерінен бірінші үстіңгі үлкен азу тісте эоконус төмпешігінде Ieo (3) вариантының кездескендігін айта кеткен жөн. Өкінішке орай, төменгі тістер жоқ. Моңғолоидтық компоненті өте аз ұшырасады, тек бірінші үстіңгі үлкен азу тісте Ieo (3) вариантты ғана айтуға болады. Осы белгі «шығыстық» одонтологиялық бағыт популяциясын айқындайды.

Ақтерек қорымының солтүстік тобы, № 1 оба.

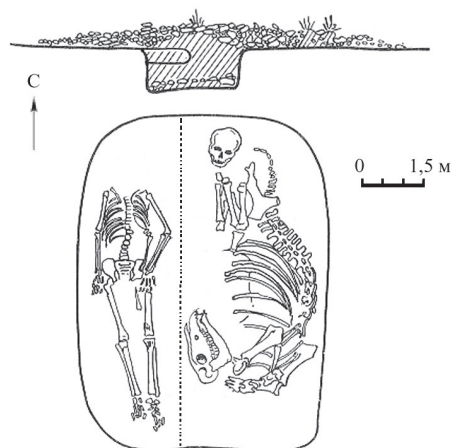
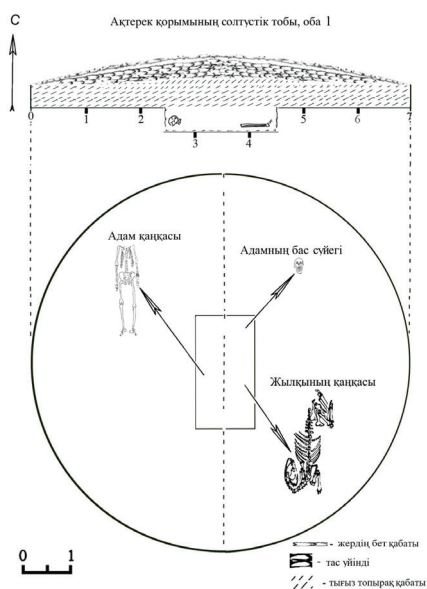
Адамның бас сүйегі. Бас сүйектің сақталуы орташа, төменгі жақ сүйегі бар. Бас сүйек пішіні брахикранды болып келген. Түркі дәуірінде бас сүйектің бұл пішіні өте жиі кездеседі. Жоғарғы жақ сүйегінде сол және оң жағындағы кіші азу тістер (p^{1-2}) және үлкен азу тістері ($M_{1-2,3}$) сақталған. Төменгі жақ сүйегінде сол жағындағы ит (C) тістен басқа тістердің бәрі сақталған. Ол тіс қайтыс болғанан кейін жоғалуы мүмкін. Тістердің эмаль қабатының қажалу дәрежесі 2-3 балды құрайды. Кейбір морфологиялық анықтамалар және тістердің эмаль қабатының қажалғандық көрсеткіші бас сүйек 20-25 жастағы ер адам екенін байқатады. Тістердің біршама морфологиялық ерекшеліктері зерттеліп отырған бас сүйектің антропологиялық типі еуропеоидты екенін аңғартады. Бірақ кейбір краниологиялық анықтамалары (мұрын құрылысы) шамасы моңғолоидтық элементтердің барлығын дәлелдейді. Бас сүйектің антропологиялық типінде еуропеоидтік компоненттердің басымдығы мынандай одонтологиялық анықтамалар: төменгі күрек тістерде ернелену пішіні ($I_1 I_2$), төменгі үлкен азу тістерде тригонидтің дистал жолы (DTC), тізе бұрыш қатпары (DW), эмаль ойығы, төменгі азу тістердің алты

төмпешікті пішіні (M_{223}) мүлдем кездеспегені дәлел бола алады. Сонымен қатар одонтоглификалық анықтамадан төменгі бірінші үлкен азу тістің метаконид төмпешігіндегі 2 мед (II) вариантының екінші фиссурада аяқталуы да аталмыш бас сүйектің типі еурпеоидты екенін толықтырады.

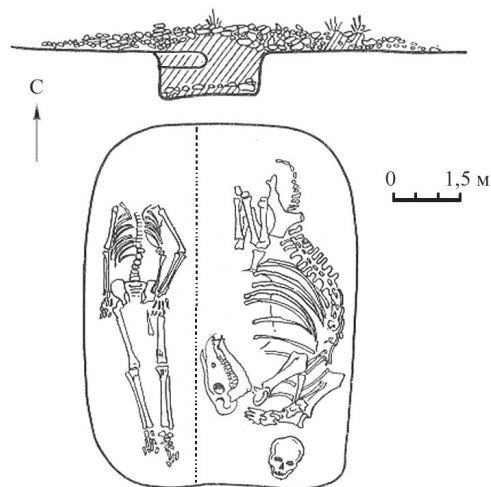
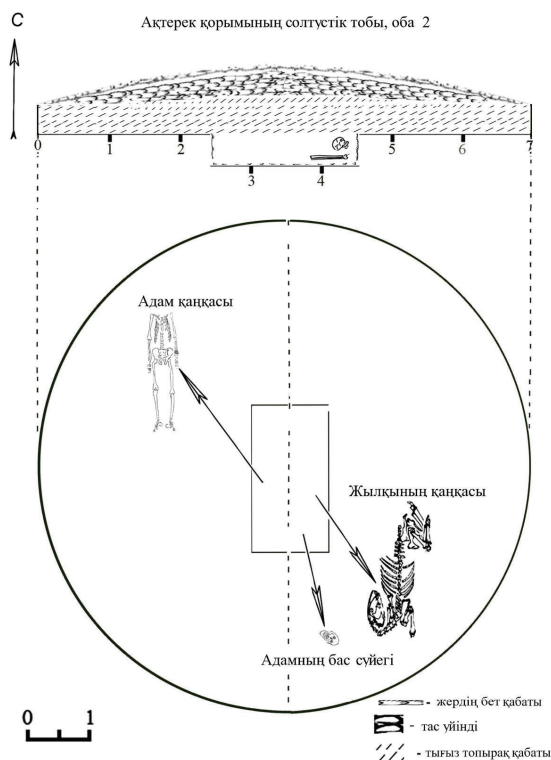
1. Рыков П.С. Работы в совхозе «Гигант» (Караганда) // «Известия ГАИМК». – М.-Л., 1935. Вып. 110. – 40-68 бб.
2. Максимова А.Г. Предметы эпохи ранних кочевников в Центральном музее Казахстана (Алма-Ата) // Труды ИИАЭ т. 1, – 1956. – 253-261 бб.
3. Бернштам А.Н. Основные этапы истории Семиречья и Тянь-Шаня // СА, т. XI. – 1949. – 337-384 бб.
4. Толстов С.П. По древним дельтам окса и Яксарта. – М., 1962. – 333 б.
5. Кадырбаев М.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата: «Наука», 1968. – 21-36 бб.
6. Қазақстан тарихы. I-том. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 21 бет.
7. Бейсенов А.З. Тасмола зерттеулері. Талды-2: Сарыарқа сактарының патша қорымы // «Мыңжылдықтар куәлері: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011)» Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы. 2011. – 175-176 бб.
8. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л.: ЛГУ, 1984. – 174 с.
9. Амброс А.К. Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV-VIII вв.). // СА. – 1973. № 4. – 81-98 бб.
10. Савинов Д.Г. К проблеме происхождения металлических стремян в Центральной Азии и Южной Сибири. // Актуальные проблемы сибирской археологии. – Барнаул, 1996. – 16-20 бб.
11. Кызласов Л.Р. Тува в период Тюркского каганата (VI-VIII вв.) // ВМГУ. 1960. №1. Сер. IX: Исторические науки. – 51-53 бб.
12. Кищенко В.Г. Стрелы древних и средневековых культур Евразии: реконструкция. Домонгол. 2010. – 104 б.
13. Савинов Д.Г. Сросткинский могильник (раскопки М.Н. Комаровой в 1925 г. и С.М. Сергеева в 1930 г.) // Древности Алтая. – Горно-Алтайск, Вып. 3. 1998а. – 175-190 бб.
14. Савинов Д.Г. Кудыргинский предметный комплекс на Северном Алтае (по материалам Осинкинского могильника) // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии. – Новосибирск, 2000. – 170-177 бб.
15. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб: 2005. – 346 б.
16. Қазақстанның ежелгі көшпелілер мәдениеті: археологиялық коллекция. Ғылыми каталог. – Алматы, 2009. – 361 б.
17. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің археологиялық коллекциясы: сактар мен үйсіндер. Ғылыми каталог. Өнер. – Алматы, 2011. – 150-164 бб.
18. Акишев К.А. Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963. XI. Таблица. – 30-31 суреттер.
19. Максимова А.Г. Погребальные сооружения скотоводческих племен // Археологические исследования на северных склонах Каратау. – Алма-Ата, 1962. – 100-102 бб. Сур 3.
20. Мирзабаев А.С. Наскальные изображения Актерек (Семиречье) // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – Москва. 1990. – 137-140 бб.
21. Сихымбаева К.Б. ҚР МОМ-ның 2014 жылы ұйымдастырған далалық маусым қазбаларынан табылған ААЭ-ның Актерек тобының (жетекшісі Х.А. Айтқұл) тапсырған палеантропологиялық материалдарды зертханалық өңдеу және алдын ала одонтологиялық анықтау бойынша анықтама.

Актерек қорымы

Сызба 1.

Сызба 2.

Омаров Ғ.Қ., Сапатаев С.А., Сагындыкова С., Куркеев Е.М.

ОҢТҮСТІК-БАТЫС АЛТАЙДАҒЫ 2015 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ*

Еліміздің шығыс аймағындағы қасиетті Алтай тауларының сілемдерінің қойнауы сонау бағзы замандардан-ақ сан алуан ғажайып ескерткіштерге толы өлке. Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері хронологиялық жағынан ерте темір және түркі дәуірі ескерткіштері болып мерзімделеді. Ғылыми зерттеудің негізгі бір бағыты аталған өңірдің және көршілес жатқан аймақтардың этноқайнар көздерімен бірге көне мәдениеттер арасындағы ықпалдастықты анықтау негізінде құрылып,

пәнаралық байланыстар нәтижесінде өткен жылдың өзінде-ақ біршама бағамды қорытындылар жасалды. Кешенді түрдегі археологиялық зерттеулер аталған өлкедегі көне мәдениеттердің дамуы мен басталуын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл мәдениеттердің әрқайсысынан қалған айқын белгілер бізге таңғажайып мол ескерткіштер түрінде жетіп отыр.

Оңтүстік-Батыс Алтайда бағытты түрде археологиялық зерттеу шаралары XX ғасырдың екінші ширегінде басталып, одан кейінгі уақытта С.С. Черников, Ә.М. Оразбаев, Ф.Х. Арсланова, З.С. Самашев, А.А. Тишкин, Ғ.Қ. Омаров, Ғ.А. Куш және т.б. ғалымдардың жалғастырғаны белгілі.

Еңбек және тұрмыс құрал-жабдықтарының ұқсастығы, шаруашылығы мен діни сенімдері, жерлеу құрылыстарының дамуындағы ерекшеліктер мен ортақ белгілер қола, ерте темір дәуірі тіпті түркі кезеңі мәдениеттерінің түбірінің бір, өзара сабақтастығының тамыры тереңде жатқандығын көрсетті. Атап айтқанда ерте темір дәуіріндегі Алтай ескерткіштерін жасаушылар қола дәуірінде өмір кешкен тайпалардың тікелей мұрагерлері екендігі дәлелдене түсті. Олардан қола дәуірі кезеңдерінің өзара байланыстары мен жүйелі хронологиялық дамуы жақсы көрінеді. Демек, Алтайлық ерте сақ мәдениетінің қола дәуіріндегі мәдениеттердің қарапайым түрінен, күрделі, жетілген сатысына өткен заңды жалғасты жетістігі деп қорытындылауға мүмкіндік береді. Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілеріне байланысты мәселе теориялық, тарихнамалық, этнографиялық және нақты материалдар негізіндегі сипаттамалық-талдау материалдары арқылы жасалды [1]. Алдыңғы жылы Қара Ертістің оң жағалауында VIII-X ғасырларда қимақтардың өмір сүргендігі нақты археологиялық материалдар арқылы дәлелденіп отырса [2], ал 2015 жылы осы уақытпен мерзімдес Он оқ, Түргеш (VIII-IX ғасырлар) дәуіріне жататын көне түрік мәтінінің табылып, лингвист ғалымдар тарапынан оқылып, таңба-графикалық ерекшелігі бойынша Талас ескерткіштеріне жақындығының анықталуы да былтырғы жылғы үлкен жаңалықтардың бірі де бірегейі [3].

Өткен жылғы жұмыстар нәтижесінде алынған жаңа деректік материалдар біздің Шығыс Қазақстанның көне мәдениеттері жайлы түсінігімізді біршама толықтыра түсті [4]. Осы орайда Алтай тауларының баурайындағы әр дәуір ескерткіштерінің ерекшелігі анықталды. Қарастырып отырған өлкедегі ерте темір және түркі дәуірі ескерткіштері көршілес аймақтардағы хронологиялық шеңбері бір мәдени ошақтармен теориялық жағынан салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды.

2015 жылы зерттелінген Қабырғатал қорымы Боран – Күршім тас жолынан солтүстік-шығыс бағытта 7 шақырым, Егіндібұлақ ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 13 шақырым жерде орналасқан. Нысан аталған фермадан шығысқа қарай 700 м жерде. Қоршаудан оңтүстік-батыс бағытта 400 м жерде бұлақ ағып шығады (сурет 1). Нысанның оңтүстік-шығыс бөлігінен 1 м қашықтықта Теріскей Бөкенбайға баратын дала жолы жатыр. Зерттеу нысаны орналасқан аймақ Алтай тауларының Зайсан қазаншұңқырымен астасатын жоталы-қыратты бөлігі. Қоршау жотаның етегінде, теңіз деңгейінен 595 м биіктікте. Биіктігі 0,2 м шамасында (сурет 2). Қорған өлшемі: ШБ – 6,5 м, ОС – 7,4 м, тік төртбұрышты етіп тұрғызылған. Қоршаудың солтүстік-шығыс бұрышында төрт қырлы сынтас тұр. Сынтастың жер бетіндегі биіктігі 30 см шамасында, ал толықтай жер астынан шыққандағы биіктігі 1 м жуық, сынтастың жер астындағы бөлігінің жартысы бүлініп, ажырап кеткен. Оның ерте кезде орналастырылғаны көрініп тұр. Сынтастың жоғарғы жағы сүйірлене арнайы қашалғаны аңғарылады.

№1 қоршаудағы жерлеу орнынан әртүрлі деңгейден адамның қаңқа сүйектері шашыраңқы кездесіп отырды. Бұл жерлеу орнының ертеректе, сол заманның өзінде-ақ тоналып кеткеніне көз жеткізгендей. Қабір шұңқырынан 1 м тереңдіктен малдың тоқпан жілігін кесіп жасалған бұйым табылды (сурет 2). Жіліктің домаланып келетін кемікті ұшының ең ұшар басын 1,2-1 см қалыңдықта кесіп жасаған. Формасы ұршықтың басына келеді. Сақталған диаметрі 5,2 см, ортасындағы тесігінің диаметрі 0,9-1 см (сурет 3). Аталған бұйымнан басқа қорғанның нақты мерзімделу уақытын анықтайтын ешқандай дерек табылмады.

Қабырғатал 1 қорымындағы № 2 қоршау осы аттас ферманың солтүстік-шығысынан 400 м шамасында, бұлақтан оңтүстікке қарай 200 м жерде орналасқан. Қоршаудың сыртқы құрылысы шаршы іспеттес. Өлшемі: ОС – 6,5 м. ШБ – 6,1 м. Солтүстік жағының тіреу тастары түгелдей алынып кеткені анықталды. Жерлеу орнының өлшемдері: ШБ бағытындағы қабір шұңқыры 1,6 м, СО бағытындағы қабір шұңқыры 1,5 м. Қабір шұңқырының әр бөліктерінен шашыраңқы түрде адам тістері мен қатты бүлінген сүйек қалдықтары табылды. Адамның қаңқасының кейбір сүйектерінен басқа дерек беретін материал табылмады. Жерлеу шұңқырының табаны (тереңдігі) 0,9 м, ені 1,2 м. Қазылған екі қоршаудың сыртқы құрылысы мен ішкі құрылымдарына қарап қалдын ала мерзімдеуіміз бойынша соңғы қола уақытында тұрғызылуы мүмкін.

Еңбек қорымы № 1 қорған. Зерттеу нысаны Қалғұты ауылына қарасты Еңбек ауылынан солтүстік бағытта 4 шақырым жерде. Қалғұты өзені мен тау шатқалының ортасындағы алаңқайда, тау етегіндегі тастақты аумақта орналасқан (сурет 4). Бұл террасада бұдан басқа да бірнеше жерлеу орындары бар, біздің зерттеу нысанымыз көлемі жағынан үлкендерінің бірі. Өзеннің оң жағалауынан солтүстікке қарай 40 м шамасында жайғасқан. Қорғанның шығыс тұсынан 5 м жерден дала жолы өтеді. Теңіз деңгейінен 574 м. Қорғанды тұрғызуға жақын маңдағы таудың жақпарлы гранит тастары пайдаланылған. Өйткені қорған тау етегінің шығыс тұсында 7 м жерде тұр. Қорғанның өлшемдері: БШ – 9 м, СО – 10,9 м. Қорған қазбаға дейін тік төртбұрыш пішіндес болып көрініп жатты. Нысаннан оңтүстік-батысқа қарай 10 м аралығында 2 құрбандық шалу орны бар, екеуінің арасы 1 м. Құрбандық шалу орындары да шеңбер пішіндес болып, әрқайсысы 8 тастан тізілген. Шеңбердің диаметрі 1 м. Құрбандық орны тікелей біздің зерттеу нысанымызға қатысты. Өйткені жақын маңдағы басқа жерлеу орындарынан алыстау.

Құрылысқа бірыңғай тас қолданылған (сурет 5). Екінші қабатты ашу барысында тастармен тығыз бекітілген қабір шұңқыры анықталды. Қабір шұңқырының көлемі СО бағытта 1,6 м, ШБ қарай 2,5 м. Жерлеу шұңқырынан 0,4 м тереңдіктен оң жақ қырымен жатқызылған адамның қаңқасы табылды. Қаңқа топырақ қабатынан толықтай ашылды. Басы оңтүстік-батысқа қаратылған. Қаңқа орташа деңгейде сақталған. Бас сүйектің сол жақ беті мыжылып кеткен. Қаңқаның оң жақ аяғының тізе тұсы дұрыс сақталмаған, тастармен бастырылып қалған болуы керек. Қалған қабырға, аяқ, қол сүйектері сақталған. Сүйекке қарап жерленген адам болжамды түрде 20 жасар ер адам. Қаңқа бойы шамамен 1,70 см (сурет 6). Жанынан мерзімдеуге дерек бола алатын заттар табылмады. Соңында қорған алғашқы калпына келтіріліп, рекультивация жұмыстары жасалды.

Өткен жылғы атқарылған жұмыстардың қысқаша қорытындыларына тотала кетейік. Оңтүстік-Батыс Алтай тауы баурайларынан археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде қола дәуірінен бастап, көне түркі кезеңіне дейінгі ескерткіштер анықталып, олар нақты орындарының координаталары бойынша картаға түсірілді. Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілерінің бастау қайнар көзі – қола дәуірінің ескерткіштері де сол жерден кездейсоқ табылған сына жазуы бар тас жәдігерге және сыртқы құрылысы қазбаға дейін түркі қоршауына ұқсас болғандықтан да қазба жұмыстары жүргізіліп, зерттелді. Жаңадан ашылған Еңбек қорымындағы бір қорған түркі дәуірінікі екендігі археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде анықталды.

Оңтүстік-Батыс Алтайдың ерте сақ кезеңінің «аң стилі» мәнеріндегі өнері туралы туралы соңғы жылдары тыңнан табылған жәдігерлер негізінде ой қорытылып, тұжырымдалды [5]. Қара Ертіс бойындағы VIII-X ғасырлармен мерзімделетін кимақ қорғанынан алғаш рет табылған жылқы әбзелдерінің құрамындағы үзеңгіге кеңінен тоқтала отырып, Корея, Жапония және көршілес орналасқан мемлекеттер аумағынан табылған үзеңгілердің зерттелуіне байланысты мағлұматтар жинақталды. Жобаны орындау барысында биылғы жылы алға қойылған міндеттер мен мақсаттар толық орындалды. Соның нәтижесінде Күршім тарихи-мәдени аймағындағы жаңадан ашылған археологиялық ескерткіштердің саны анықталып, географиялық координаталары бойынша картаға түсірілді, жоспары сызылды. Алтай бөктерлеріндегі археологиялық ескерткіштерден табылған сақ дәуірінің ерте кезеңі – майемер мәдениетіне жататын металдан жасалған артефактілердің химиялық құрамы алғаш рет анықталып отыр. Металдан жасалған ат әбзелдерінің беткі қабаты елімізде алғаш рет тестілеуден өтті. Алтай тауларындағы хунну-сяньбий-жужан уақытына жататын қорғандардан табылған жылқы сүйектері РФ зертханалардан радиокөміртектік саралаудан өтті [6].

Оңтүстік-Батыс Алтай өлкесіндегі археологиялық ескерткіштерді табысты зерттеу (шығу тегі мәселелері, семантикасы т.б), мәліметтерді әлеуметтік мәдени үлгілеуге қолдану үшін деректемелік қорды мәнді түрде кеңейту мен жаңа нысандарды кең көлемде қазып, зерттеу қажет. Оның үстіне осы өлкедегі аса ірі патшалық обалар қазіргі күннің өзінде-ақ тонаушылар тарапынан бұзылып, құртылуда [7].

Көне дәуірлер тарихын зерттеудің дәл осындай бағыты мен мөлшері қазіргі таңда әлі де жалғастыруды қажет етеді. Бұл біздің биылғы жылы басталып, болашақтағы жоспарланған зерттеулеріміздің нысандары болып табылады.

1 Омаров Ғ.Қ. Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу /Ғылыми зерттеу жұмысы жөніндегі есеп. – Алматы, 2015. – 127 б. Инв.№ 0215РК01519.

2 Омаров Ғ.Қ., Сапатаев С.А. Қара Ертіс жағалауынан табылған ортағасырлық ат әбзелі // Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Тарих және әлеуметтану-саясаттану сериясы. – № 2. – Алматы, 2015. – 174-180 бб

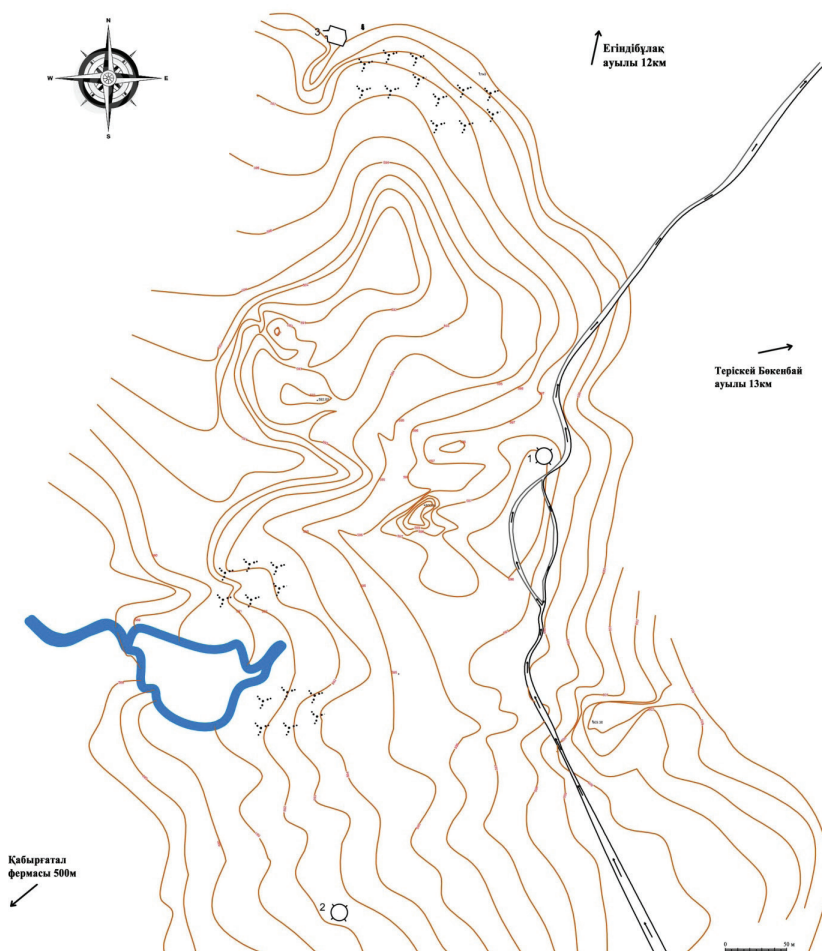
3 Омаров Ғ.Қ., Базылхан Н. Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №6(68), 2015.

4 Омаров Г.К. Новые археологические памятники Юго-Западного Алтая // VI Международная научная Конференция «Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири» (12-16 октября 2015 года, г. Хух-Хото) КНР. –Т.2. – 592-599.

5 Омаров Ф.Қ. Шығыс Қазақстанның ерте сак заманының «аң стилі» // Всадники Великой степи: традиции и новации. Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – 202-208 бб.

6 Тишкин А.А., Серегин Н.Н., Матренин С.С. Результаты радиоуглеродного датирования конских костей из курганов Алтая хуннуско-сяньбийско-жужанского времени // Казахское ханство в потоке истории. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. – С. 599–614.

7 Омаров Ф.Қ. Бесоба қорғандары – Алматы:Қазақ университеті, 2015. – 29 бет.

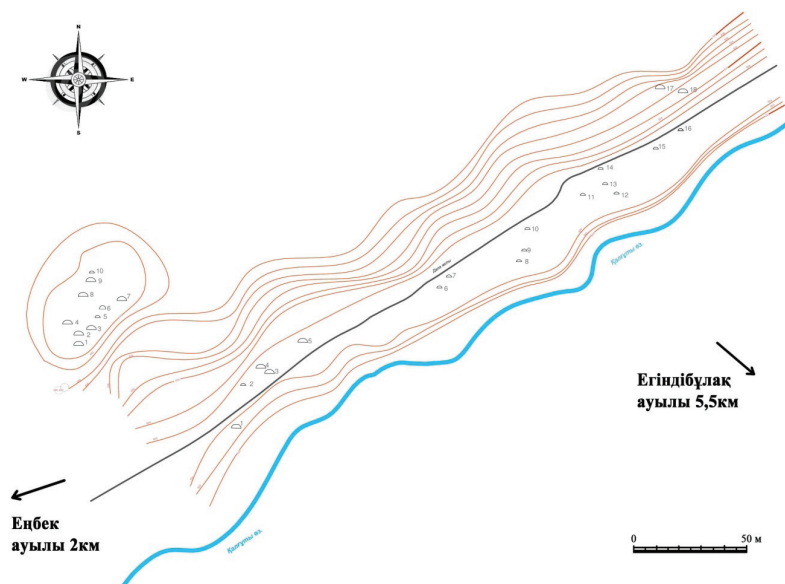
Сурет 1 – Қабырғатал қорымының топографиялық жоспары

Сурет 2 – Қабырғатал қорымындағы 1 қоршаудың көрінісі,

Сурет 3 – 1 қоршаудың қабір шұңқырындағы сүйек бұйымның ішкі және сыртқы беттері

Сурет 4 – Еңбек 3 қорымының топографиялық жоспары

Сурет 5 – Еңбек 3 қорымындағы 1 қорғанның шеткі тұғыр тастарының көрінісі

Сурет 6 – Еңбек 3 қорымындағы 1 қорғанның қабір шұңқыры

ҚЫРЫҚҮҢГІР ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ

2014-2015 жылдардың жазғы маусымында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Шыңғыстау археологиялық экспедициясы» Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданының территориясында өз зерттеулерін жалғастырды. Шыңғыстау өңірінде көне тарихымызды түгендейтін археологиялық экспедициялар осы уақытқа дейін тек бір бағытта немесе шағын топтардан тұратын зерттеушілердің қазбаларымен жүргізіліп келген болатын.

Археологиялық және этнологиялық кешенді зерттеулердің басты бағыты өңірдің көне тарихы мен жергілікті жерде қалыптасқан археологиялық мәдениеттердің ерекшелігі, сондай-ақ өңір халқының этногенезі мен этникалық тарихына қатысты мәліметтер жинау болды. Зерттеудің келесі бір бағыты этнологиялық зерттеулер барысында халықтың әлеуметтік жағдайы мен шаруашылық негізі, топонимикасы, тарихи маңызды ескерткіштері арқылы кластерлі туризм бағытын дамытудың алғы шарттарын қалыптастыру болды. Осы бағыттар бойынша зерттеулер бастамасы нәтижесіз де болған жоқ. Шыңғыстау жерінде ғылыми тұрғыда зерттеулер азды-көпті болғанмен олардың дені Сарыкөл төңірегінде жүргізілді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңдерде белгілі ғалым Әбусағит Жиреншиннің бастамасымен өлкетанушылық экспедициялар және Алматыдағы Орталық мемлекеттік музейдің қызметкері Л.К. Нифонтованың, Ленинградтық ғалым С.С. Черниковтардың барлау жұмыстары нәтижесінде Сарыкөл ескерткіштері тізімге алынды. Кейіннен 1980 жылдардың аяғында осы өңірдің тумасы Ә.М. Оразбаев осы Сарыкөл ескерткіштерін көріп сол маңнан бірнеше обаға қазба жүргізеді [1, 87-127 бб.], [2, 230 б.], [3, 37-86 бб.].

Тәуелсіздік кезеңінен кейін бұл өңірлерде Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің экспедициялары бірнеше маусым зерттеулер жүргізіп әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің археологтары Ә.Т. Төлеубаев, Ғ.Қ. Омаровтарды ат салыстырған болатын. Бұл экспедиция құрамында Семейлік тарихшы ғалым Амантай Исин және жергілікті әуесқой өлкетанушы Кәкен Шылғаубаевтармен бірге Семей университетінің бір топ студенттері ат салысты. Осы зерттеулерге әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің археологтары қатарында мақала авторы да ат салысқан болатын.

Осы зерттеулер барысында Сарыкөл маңынан біршама қомақты археологиялық жәдігерлер табылып ол жөнінде Амантай Исин бірнеше мерзімді басылымға мақалалары мен еңбегін жарыққа шығарды.

Кейіннен мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында белгілі археолог Зейнолла Самашевтің жетекшілігімен «Шыңғыстаудың түркі дәуірі ескерткіштері» атты жобамен үш жыл зерттеулер жүрді. Ол зерттеудің қазба жұмыстарын Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының жас ғылыми қызметкері Ерден Оралбай жүргізді.

Алайда осы жоғарыда көрсеткен шағын тізімнің барлық зерттеушілері Шыңғыстаудың оңтүстік сыртындағы Сарыкөл маңы ескерткіштерін зерттеумен шектелді. Нақтылап айтқанда 10 шақырымдық радиусты қамтитын шағын зерттеулер мен барлаулар Шыңғыстаудың көне тарихи- мәдени ерекшелігін айшықтап бере алмасы анық.

Осындай бағытты зерттеулердің сыртында бүгінгі күні өз бетінше қазына іздеу мақсатында археологтардың атын жамылып тонаушы топтардың көбейуі қынжылтады. Туған жердің тарихын көздің қарашығындай қорғап оны барша ел болып жұмыла сақтау ісі бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі.

Соңғы екі жылдың көлемінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археологиялық және этнологиялық экспедициясы Шыңғыстау өңірінде толық барлау жұмыстары мен қазба зерттеулерін жүргізуде. Осы уақытқа дейінгі барлық ақпараттарды қамти келе тас дәуірінен бастап, қола, ерте темір, түркі кезеңдерінің 270 тен астам кешенді ескерткіштері тізімделді. Сонымен бірге Олжай ауылының жер әкімшілігіне қарасты Қаракемер қойнауында, Тоқтамыс ауылының маңынан Айтуған, Қырықүңгір қорымдарында және Құндызды ауылының әкімшілігіне қатысты Суықбұлақ, Баймағұл қорымдарына қазба жұмыстары жүргізілді.

Солардың бірі, қола дәуірінен бастап орта ғасырларға дейінгі ескерткіштерден тұратын - Қырықүңгір жерлеу кешені.

Қырықүңгір жерлеу кешені – Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Тоқтамыс батыр (Бестамақ) елді мекенінен солтүстікке қарай 2 км жерде, екі мұсылман зиратының арасында жатыр. Қырықүңгір

тауынан батысқа қарай 350 метр жерде Шаған өзенінің сол жағалауындағы екінші террасада орналасқан. Таудың «Қырықүңгір» деп аталуы тау беткейінде көптеген үңгірлер орналасуында, соған байланысты қазақтың «қырық» және «үңгір» деген сөздерінің бірігуіне байланысты аталған.

Қырықүңгір жерлеу кешенінде бір шаршы шақырым аймақта орналасқан қола, ерте темір және түркі дәуірінің ескерткіштері кездеседі. Оңтүстік - шығыстан солтүстік – батысқа қарай созылып жатқан қорымда құрамында 100-ге жуық ескерткіштер анықталды. Ескерткіштердің негізгі бөлігін қола дәуірінің қоршаулары құрайды сонымен қатар, соңғы қола дәуірінің құрылысы күрделі болып келетін қоршаулары мен обалары, ерте темір дәуірінің қорғандары және түркі кезеңінің қоршаулары. Осылардың ішінде өлшемдерімен ерекшеленіп тұрған биіктігі 3-4 метр, диаметрі 35-40 метрді құрайтын ерте темір дәуірі қорғандары және биіктігі 2,5 метрді құрайтын пішіні тік төртбұрышты болып келетін соңғы қола дәуірінің қорғаны орналасқан.

Археологиялық қазба жұмыстары әр кезеңге жататын төрт ескерткішке жүргізілді. Олар: сақ дәуірінің мұртты обасы және қола дәуірінің үш қоршауы.

«Мұртты» оба – қорымның солтүстік шығыс бөлігінде жекелеу орналасқан. Қазба жұмыстарына дейін қорған тас және топырақ араласқан пішіні дөңгелек үйінді тәріздес болды. Өлшемдері: диаметрі оңтүстіктен солтүстікке қарай 11м, шығыстан батысқа 12 м, биіктігі 0,5 м. Мұрттың ұзындығы : солтүстік мұртының ұзындығы – 47,5 м, оңтүстік мұртының ұзындығы - 41,7 м, солтүстік мұртының ені – 3 м, оңтүстік мұртының ені – 2,5 м.

Қорғанның беткі бөлігіне тазалау жұмыстарын жүргізгеннен кейін орталық нүктеден оңтүстік – шығысқа қарай жер бетінен 0,3 м тереңдікте жылқының шашылған сүйектері табылды. Қорғанды тазалау жұмыстары біткеннен соң басқа құрылымдық ерекшеліктер байқалмады. Қорғанның орталық бөлігінен оңтүстік-батысқа қарай 1,5 метр жерден, жақсы сақталған қалпында жылқы сүйегінің алдыңғы бөлігі табылды. Сүйек қалдықтарының орналасуына қарағанда жылқының алдыңғы екі қол бөліктерін шығысқа бағыттап көмген.

Қазба жұмыстары барысында мұртты обаның мұртшаларының әр бөліктерінен от орындары мен күл қалдықтары көптеп кездесті. Солтүстік мұртшаның шығыс жақ басынан бүтін күйінде сақталған тігінен тұрған қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыстың формасы мен ернеуіндегі батырылып салынған өрнектеріне қарап ерте темір дәуірінің соңғы ширегіне жатқызуға болады.

Мұртшаның басқа да бөліктерінен шашылып табылған қыш ыдыс сынықтары кездесті.

Біздің пайымдауымызша мұртты кешеннің негізгі обасынан адам сүйектерінің кездеспеуі мен бірге от орындары, қыш ыдыс сынықтары мен жылқы сүйектеріне қарап сол дәуірдің ғұрыптық кешенді құрылысы болған деп жорамал жасауға болады.

№ I қоршау– мұртты қорғаннан оңтүстік – батыс бағытына қарай 65 м жерде орналасқан, пішіні шаршы тәріздес әрбір қырының ұзындығы 6 м – ге жетеді. Қоршау дөңгелек тастарды жерге қадап орнату арқылы тұрғызылған, тастардың диаметрі 25 – 35 см, жер бетінен 0,4 – 0,5 метр сыртқа шығып тұр. Қазбаға дейін қоршаудың беткі бөлігін қалың шөп басып жатты.

Қоршау толық шым қабатынан тазаланғаннан соң, ортаңғы бөлігінен ұзындығы 3,7 м., ені 2,7 м. құрайтын қабір шұңқырының ізі табылды. Қабіршұңқырды тазалау барысында 0,7 м, тереңдікте таспен қаланып қоршалған құрылыс (циста) анықталды, тас қоршаудың ұзындығы - 2,5 м, ені – 1,7 м, биіктігі – 1 м, құрайды. Қазу барысында тас қоршаудың ішінен ретсіз, шашылған кейпінде адам сүйектері және қыш ыдыстың сынықтары табылды. Қоршаудың батыс бөлігінің қабырғаға жақын жерінде орташа сақталған адамның бас сүйегі табылды. Қоршаудың ішін тазалау барысында материк деңгейінен киіздің қалдықтары табыла бастады. Киіз қалдығының сақталу деңгейі өте нашар. Киіз қалдығының сақталған бөлігінің көлемі 25x10 см болады. Киіздің табылуына қарап жерленген мәйітті киіздің үстіне жатқызған болуы мүмкін. Қоршау кезінде аяусыз тоналған. Жерлеу камерасының ішінен басқа қосымша ешқандай заттар табылған жоқ.

№ II қоршау – қорымның орталық бөлігінде, «мұртты» қорғаннан батысқа қарай 13 метр жерде орналасқан. Қоршау жақпартастарды тігінен жерге қадап орнату арқылы тұрғызылған диаметрі 6,5 м құрайды, тігінен орнатылған жақпартастардың жердің бетінде көрініп тұрған бөлігі 0,15 -0,2 метрді құрайды. Қазбаға дейін қоршаудың беткі бөлігін қалың шөп басып жатты. Қазба барысында оңтүстік – батыстан солтүстік – шығыс бағытына қарай бір тізбек бойында орналасқан 3 тас жәшік табылды. №1 және №2 тас жәшіктердің арасына ортақ, жақпартастан қабырға тұрғызылған.

№ 1 тас жәшік – қабырғалары жерге тігінен қадау арқылы орнатылған 4 жалпақтастан тұрғызылған. Тас жәшіктің өлшемдері: ұзындығы - 1,9 м, ені – 1,1 м, биіктігі – 0,72 м. Тас жәшіктің ішін тазарту барысында 70 см тереңдіктен ретсіз, шашыраңқы түрде орналасқан қыш ыдыстардың сынықтары мен

адамның сүйектері, қоладан жасалған әшекей бұйымдардың қалдықтары табылды. Жәшіктің солтүстік бұрышында еңбек құралдары, ал батыс бөлігінде адам сүйектерімен қатар қола пластиналар табылды. Осы тереңдікте тас жәшіктің оңтүстік – шығыс бөлігінде жиналған түрде 36 асық табылды.

№ 2 тас жәшік – жерге тігінен орналастырылған 3 жақпартастан тұратын қабырғалы жәшіктің оңтүстік қабырғасы № 1 тас жәшікке де ортақ. Тас жәшіктің өлшемдері мынадай: ұзындығы – 1,9 м, ені – 0,9 м, биіктігі 0,7 м. Қазба барысында тас жәшіктің ішінен 70 см тереңдіктен шашыраңқы түрде қыш ыдыстың сынықтары және адам сүйегінің қалдықтары табылды. Жерленген адам сүйегінің жоғарғы бөлігі шашылып қалған екен, ал белден төмен қарай алғаш жерленген кезіндегі, аяқтары бүгілген қалпын сақтапты. Тас жәшіктің оңтүстік – шығыс бөлігінен, жерленген адам аяқтарының қасынан үйілген күйінде 140 дана асықтар табылды.

№ 3 тас жәшік – қабырғасы жерге тігінен орналастырылған 4 жалпақтастан тұрады. Өлшемдері: ұзындығы – 1,4 м, ені – 0,8 м, биіктігі – 0,53 м болатын жәшіктің бетіне тазалау жұмыстарын жүргізген кезде жылқы сүйек қалдықтары табылды. Тас жәшіктің ішін тазалау барысында 0,5 м тереңдіктен қыш ыдыстың сынықтары, шашылған адам сүйегінің қалдықтарынан басқа ештеңе табылмады.

№ III қоршау - қорымның орталық бөлігінде, «мұртты» қорғаннан батысқа қарай 28 м жерде орналасқан. Қоршау жалпақтастарды тігінен жерге қадап орнату арқылы тұрғызылған диаметрі 5 м құрайды, тігінен орнатылған жалпақтастардың жердің бетінде көрініп тұрған бөлігі 0,15 -0,2 м, құрайды. Қазбаға дейін қоршаудың беткі бөлігін қалың шөп басып жатты. Қазба барысында қоршаудың ортасынан ұзындығы – 1,9 м, ені – 0,9 м, биіктігі 0,7 м., болып келетін тас жәшік анықталды. Тас жәшіктің қабырғасы жерге тігінен орналастырылған 4 тастан тұрады. Тас жәшіктің ішін тазалау барысында 72 см тереңдіктен шашыраңқы түрде қыш ыдыстың сынықтары, адам және жылқы сүйектері араласқан күйінде жатқанын анықтадық.

№ IV қоршау. Қоршау қорымның солтүстік бөлігінде орналасқан. Қоршаудың тастары анық көрініп тұр. Жер бетінде көрініп тұрған қоршау тастарының биіктігі 10 см. Қоршау шеңбер тәрізді. Қоршаудың диаметрі 6 м. Қоршауды ашу барысында 60 см тереңдіктен сүйектер кездесті. Сүйектер шашылған күйінде жүйесіз сақталған. Қоршауды қазу барысында 85 см тереңдіктен тас жәшік шықты. Тас жәшіктің бетінде жабылған тас плиталар сынған күйінде бөліктері кездесті. Тас жәшіктің ұзындығы 164 см, ені 94 см, биіктігі 67 см. Тас жәшіктің беткі қабатына қойылған тастың қалыңдығы 20 см. Тас жәшік шығыстан батысқа қарай орналасқан. Тас жәшіктің ішін ашу барысында шығыс бөлігінен шашыраңқы күйде адам сүйектері кездесті. Тас жәшік бұрын соңды ашылған, ішінен шашылған сүйектен басқа ешнәрсе табылмады. Табылған адам сүйектері толық емес.

№ V қоршау. №2 қоршау қорымның солтүстік бөлігінде №1 қоршаудан 3 метр оңтүстік бағытта арақашықтықта орналасқан. Қоршау тастары жер бетінде көрінбейді. Қоршаудың беткі қабатын ашу барысында тастары анық көрінді. Қоршаудың диаметрі 5 м. Қоршаудың шығыс бөлігінде көлемі 60*60 см болатын квадрат формадағы бесіктас орналасқан. Қоршауды ашу барысында 70 см тереңдіктен тас жәшік көрінді. Тас жәшіктің бетінде жабылған тастары сынған. Тас жәшікті ашу барысында ешнәрсе табылмады. Тас жәшік шығыстан батыс бағытқа қарай орналасқан. Тас жәшіктің ұзындығы 150 см, ені 73 см, тереңдігі 60 см. Қоршаудың шығыс бөлігінде орналасқан бесіктасты қазу барысында 30 см тереңдікте ұсақ сүйек қалдықтары табылды. Бесіктас тереңдігі 40 см.

№ VI қоршау. №3 қоршау №1 қоршаудан оңтүстік-батыс бағытта 227 м қашықтықта орналасқан. Қоршаудың формасы шеңбер тәрізді. Диаметрі 5,7 м. Тас қоршаудың бірінші қабатын ашу барысында қоршалған тастары анық көрінді. Жер бетінде көрініп тұрған қоршау тастарының биіктігі 7 см. Қоршау ішінен қоршау кездесті. Ішкі қоршаудың диаметрі 3,25м, радиусы 1,62 м. Ішкі қоршауды қазу барысында 60 см тереңдікте беті үлкен тастармен жабылған циста көрінді. Бетінде жабылған тастың ұзындығы 1,2м, ені 70 см, қалыңдығы 30 см. Циста бетінде жабылған тас сынған. Циста шығыстан батыс бағытқа қарай орналасқан. Цистаның ішіне түсу барысында 70 см тереңдікте сүйектен жасалған жебе ұшы табылды. Цистаның ұзындығы 2,1 м, ені 1,3 м, тереңдігі 1м. Цистаның қазу барысында сүйектен жасалған жебе ұшынан өзге ешнәрсе табылмады. Қоршаудың жалпы тереңдігі 1,6 м.

№ VII қоршау. №4 қоршау оңт.-бат. орналасқан қорғаннан солт.-бат. бағытында 120 м қашықтықта орналасқан. Қоршаудың тастары, тас жәшігі және оңт. Батыс бағытындағы бесіктас, оңтүстік бағытындағы бесіктас жер бетінде анық көрінеді. Қоршаудың диаметрі 8 м, радиусы 4 м. Тас жәшік шығыстан батыс бағытқа қарай орналасқан. Тас жәшіктің ұзындығы 160 см, ені 93 см. Тас жәшік бетінде жабылған тастары жоқ. Тас жәшікті ашу барысында 50 см тереңдікте шашыраңқы орналасқан адам сүйектерінің қалдықтары табылды. Тас жәшіктің тереңдігі 70 см. Тас жәшіктен ұсақ сүйектерден өзге ешнәрсе табылмады. Қоршаудың батыс бөлігіндегі бесіктас ұзындығы 69 см, ені 63 см, тереңдігі

55 см. Оңт.-батыс бөліктегі бесіктасты қазу барысында 10 см тереңдіктен қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыстың барлық бөліктері сақталған, бірақ сынған. Оңтүстік бөлігінде орналасқан бесіктас ұзындығы 68 см, ені 44 см, тереңдігі 50 см. Оңтүстік бағыттағы бесіктасты ашу барысында 10 см тереңдіктен қыш ыдыс бөлігі табылды, 15 см тереңдіктен екінші қыш ыдыс табылды. Екі қыш ыдыс толық сақталмаған. Жалпы №4 қоршаудан 3 қыш ыдыс және сүйек қалдықтары табылды.

№ VIII қоршау. №5 қоршау Қырықүңгір қорымының шығыс бөлігінде орналасқан. Қоршаудың тастары анық жер бетінде көрініп тұр. Қоршау пішіні шар тәріздес. Оңтүстіктен солтүстік бағытқа дейінгі ұзындығы 8,58 м, шығыстан батыс бағытқа дейінгі ұзындығы 7,18 м. Қоршаудың беткі бөлігін ашу барысында 10 см тереңдікте топырағы алынып тасталды. Беткі қабатын ашқан соң 3 (үш) тас жәшік анық көріне бастады. Тас жәшіктердің барлығы шығыстан батыс бағытқа қарап орналасқан. Тас жәшіктер оңтүстік бағыттан солтүстік бағытқа қарай реттік сандармен (№1,2,3) белгіленді. №1-ші тас жәшік пен №2-ші тас жәшіктің арақашықтығы 90 см, №2-ші тас жәшікпен №3 тас жәшіктің арақашықтығы 3,33 м. №2-ші тас жәшікпен №3-ші тас жәшік арасындағы аймақтан жылқы сүйегінің қалдықтары шықты. Жылқы сүйектерінің қалдықтары жер бетінен 25 см тереңдікте орналасқан. №2 ші тас жәшік пен №3 тас жәшік арасынан ағашпен жасалған жерлеу орны табылды.

№1-ші тас жәшік ұзындығы 183 см, батыс бөлігінің ені 107 см, ортаңғы бөлігінің ені 82 см, шығыс бөлігінің ені 79 см. Тас жәшікті ашу барысында 37 см тереңдікте батыс бөлігінде жақсы сақталған күйінде қыш ыдыс табылды. 49 см тереңдікте шығыс бөлігінен асық табылды, асық деңгейінен асықтан солтүстік бағытта 30 см қашықтықта 2 сүйектен жасалған жебе ұшы мен 2 (екі) сүйектен жасалған бұйымдар табылды. 54 см тереңдікте, 70 см тереңдікте, 74 см тереңдікте батыс бөлігінен 3 (үш) қыш ыдыс жақсы сақталған күйінде табылды. 60 см тереңдікте ортаңғы бөлігінен қоланың бөлігі, 74 см тереңдікте қыш ыдыс жанынан қоланың бөлігі, 74 см тереңдіктен ортаңғы бөлігінен сүйек қалдықтары, 48 см тереңдікте оңт.-шығ. бөлігінен тіс табылды. 69 см тереңдіктен жебе ұшы табылды, жебе ұшы сүйектен жасалған. Тас жәшік тереңдігі 80 см. №1 тас жәшіктен 3 жебенің ұшы (сүйектен жасалған), 1 асық, 4 қыш ыдыс (жақсы сақталған), қола сынықтары нашар күйде сақталған, 2 сүйектен жасалған бұйым және тіс табылды.

№2 тас жәшіктің ұзындығы 203 см, ені 103 см. Тас жәшікті ашу барысында 30 см тереңдікте батыс бөлігінен 5 қыш табылды. Қыш ыдыстар жақсы сақталған. 43 тереңдіктен шығыс бөлігінен сүйек пен қола бөліктері шықты, қола мен сүйектерде тесік бар, әшекей моншаққа ұқсайды. 46 см тереңдікте шығыс бөлігінен ұсақ сүйек бөліктері табылды. 54 см тереңдіктен ортаңғы бөлігінен қола бөлшектері шықты. 62 см тереңдіктен қыш ыдыс сынықтары табылды. 35 см тереңдіктен тас жәшіктің ортаңғы бөлігінен алтыннан жасалған әшекей бұйым табылды. Тас жәшік тереңдігі 70 см.

№3 тас жәшікті ашу барысында 40 см тереңдікте сүйек қалдықтары табылды. Тас жәшіктен сүйек қалдықтарынан өзге ешнәрсе шықпады. Тас жәшік ұзындығы 189 см, ені 90 см, тереңдігі 60 см.

№ IX қоршау №5 қоршаудан оңт.-бат. бағытында 11 м қашықтықта орналасқан. Қоршау тастары көрінбейді. Бірінші қабатын ашқаннан кейін тас қоршау көрінді. Қоршау диаметрі 4 м. Тас жәшік анық көрінеді. Тас жәшік ұзындығы 196 см, ені 102 см. Тас жәшік шығыстан батыс бағытқа қарай орналасқан. Тас жәшікті ашу барысында 21 см тереңдіктен батыс бөлігінде шашылған ұсақ сүйектер табылды. 37 см тереңдікте жәшіктің ортаңғы бөлігінен керамика бөлігі табылды. 50см тереңдікте, батыс бөлігінен сүйек қалдықтары табылды. 80 см тереңдікте тас жәшіктің шығыс бөлігінен қола мен тістен жасалған әшекей бұйым (моншақ) бөліктері мен адам сүйектерінің ұсақ бөлшектері табылды. №6 қоршаудың тас жәшік тереңдігі 85 см. №6 қоршаудан ұсақ сүйек қалдықтары, керамика бөліктері және қола мен тістен жасалған моншақ бөліктері табылды.

Тас жәшіктерден табылған қыш ыдыстардың барлығы тік кертпішті иықты болып келген өрнегі тек бүйірінен жоғары салынған алакөл мәдениеті ескерткіштеріне тән екенін айта кету керек. Алайда Шыңғыстау өңіріндегі қола дәуірі қыш ыдыстарының өрнектеріндегі ерекшеліктер Ертіс бойы қола дәуірі мәдениеттеріне қарағанда Орталық Қазақстандық нұсқаларға жақын екенін ескерте кеткен жөн.

Бұл жазғы далалық зерттеу маусымының қомақты жаңалықтарының бірі асықтардың табылуы болып саналады. Осыған дейін асықтар Орталық Қазақстанның қола дәуіріне жататын Бағанаты II [5, 56 б.] қорымынан және Солтүстік Қазақстандағы Амангелді I қорымының №5 қорғанынан [7, 84 б.] табылған. Сонымен бірге Еуразия даласында кең тараған ерте қола дәуірі мәдениеттері саналатын көне шұңқыр, катакомбалы және андронов – кима мәдениеттерін зерттеуші ғалымдар тарапынан қарастырылады. Олардың қатарында Ковалева И.Ф. [4, 142 б.], Кирюшин Ю.Ф. [5, 73 б.], Рослякова Н.В. [8, 97 б.], Сотникова С.В. [9, 240 б.] сынды ғалымдар еңбектері. Зерттеушілердің ойынша жерлеу орындарынан табылған асықтарды тек қана балалар ойынына қолданғаны туралы айтады, себебі осыған

дейін асықтар көбінесе балалардың қабірінен табылып келген. Бұл жолғы асықтар ересек адамдардың қабірінен табылып отырғандықтан және бір шетінде тұмар ретінде тағылған тесіктері бар, екі шеті де егелгені, қызыл түске боялғандарын ескере келе асықтың тек бала ойыны үшін емес, сонымен бірге, ғұрыптық, дүниетанымдық мәні бар деп жорамалдауға негіз болып отыр.

Жоғарыдағы зерттеушілер ішінде С.В Сотникованың пікірлері оқ бойы озық тұратынын айта кету керек. Оның зерттеулері бойынша асықпен жерлеулерді бір жүйеге келтіре отырып балалардың жас ерекшелігіне қарай екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші 5-6 жастағы балалар аз асықтармен жерленген яғни ата-анасының баланың жасына 1 – 5 дейін асықтар қою, екінші 7-14 жастағы балалар асықтардың көптеп кездесуі яғни өздерінің ойнап ұтқан асықтары деп жорамалдайды [9, 256 б.].

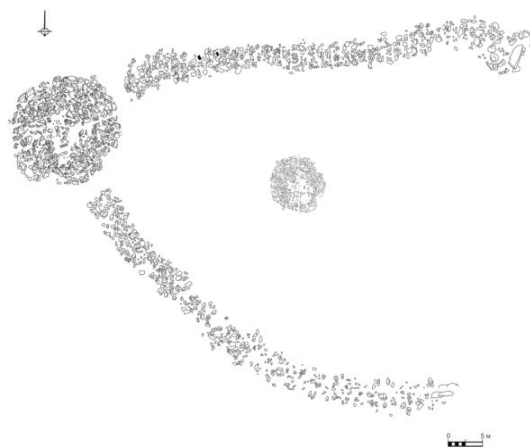
Ал ересек адамдар қабірлерінде кездесетін асықтар жөнінде мардымды ештеңе айтпайды. Сонымен бірге этнографиялық деректерді қолдана отырып тәжіктер мен алтайлықтардың және монғолдардың мысалында алады. Дегенмен бұл пікірлерінің өзі бала атрибутында ғана шектеледі.

Ал біздің ойымызша асықтың көне дәуірлерде атқарған функциялық қызметі әлдеқайда тереңірек болған. Мәселен қазақ халқында тіпті көпшілік түркі жұртында кездесетін кәрі жілік, жауырын сүйекпен бал ашу, жорамал жасау сияқты қызметімен қатар асықты халықтық ойын ретінде, ханның ойыны ретінде, рулық белгілерді беретін, шешімдер шығаратын асылы деп қарау керек сияқты. Әрине асықтардың қола дәуірлерінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі ескерткіштердегі археологиялық табылымдарымен бірге қазақ халқының тұрмысы мен дүниетанымында кездесетін белгілерін зертеу мен жүйелеу жеке ғылыми мақалаға арқау болатыны анық. Сондықтан да археологиялық зерттеулердегі барлық жерлеу орындарының бізге дейінгі дәуірлерде тоналса да, табылған заттық айғақтар сол дәуірдің материалдық және рухани өмірінен беретін деректік кілт болып табылады.

1. Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Төлегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е. Шығыс Қазақстанның байырғы өнер туындылары. – Алматы: «Археология» ЖШС баспа тобы, 2010. – 216 б.
2. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. - №88. – М.-Л.: Наука, 1960. – 272 с.
3. Исин А. Шыңғыстау, Берел, Шілікті, Абыралы: 1999-2003 жж. Археологиялық зерттеулер. – Семей, 2004. – 184б.
4. Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчиков. Исследования по археологии Поднепровья. Отв. ред. И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск. – «ДГУ». – 1990.
5. Кирюшин Ю.Ф., Папин Д.В., Позднякова О.А., Шамшин А.Б. Погребальный обряд древнего населения Кулундинской степи в эпоху бронзы. Аридная зона юга западной Сибири в эпоху бронзы: сб. науч. трудов. – Барнаул. – «Алт. гос. ун-та». – 2003.
6. Калиев Б.А. Об обряде захоронения детей у андроновских племен. Материалы республиканской научно-практической конференции // чтения Козыбаевские. – Петропавл. – 2014.
7. Калиев Б.А. Специфические обряды жертвоприношения в детских погребениях бронзового века на территории Северного Казахстана. Сибирский сборник 1 Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий. Книга 1. – СПб. – «Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН». – 2009.
8. Рослякова Н.В. Погребальные комплексы с костями животных из могильников срубной культурно-исторический общности Самарского Поволжья. Диссертация на соискание кандидата исторических наук. Автореферат. – Казань. – 2014.
9. Сотникова С.В. Детские погребения с наборами альчиков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы. Вестник археологии, антропологии и этнографии. Электр. журн. №2(25) Глав. ред. А.Н. Багашев. – Тюмень. – «ИПОС СО РАН». – 2014.

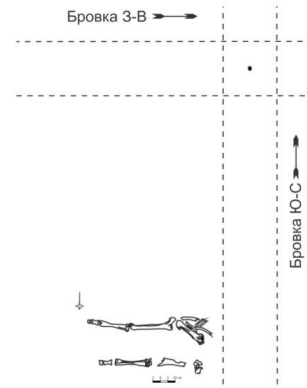
1 сурет. Мұртты оба. Жалты көрінісі.

1 сызба. Мұртты оба.

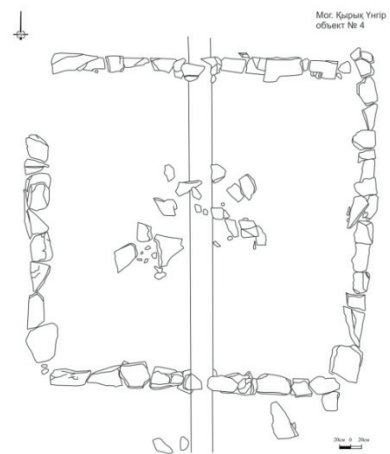
2 сурет. Мұртты обадан табылған жылқы сүйектері.

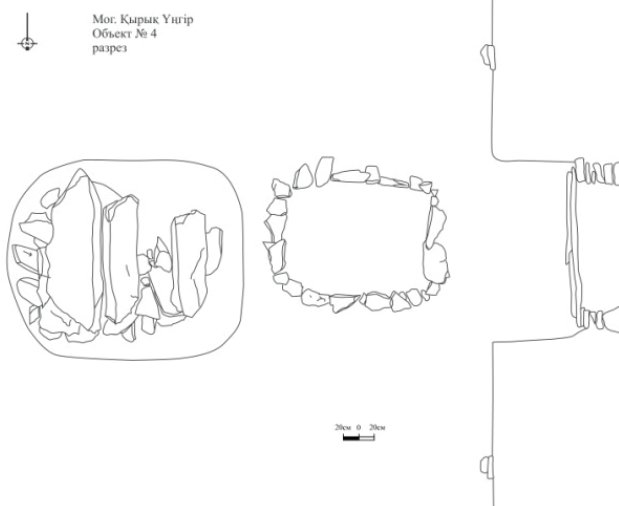
2 сызба. Мұртты обадан табылған жылқы сүйектері

3 сурет. №1 қола дәуірінің қоршауы. Шым қабаты тазаланғаннан кейінгі көрінісі.

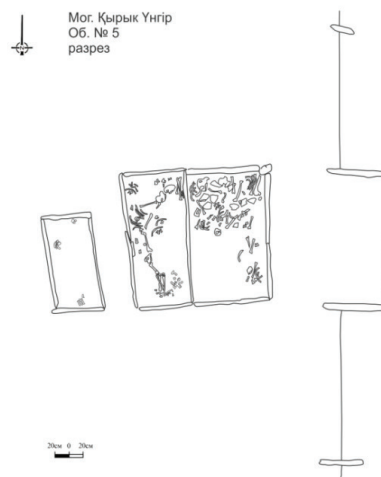
3 сызба. №1 қола дәуірінің қоршауы

4 сызба. №1 қола дәуірінің қоршауы. Тас циста.

5 сызба. №2 қола дәуірінің қоршауы.

6 сызба. №2 қола дәуірінің қоршауы.
Оңнан солға қарай 1,2,3 тас жәшіктер.

А.Е. Чотбаев

ПРЕДВОРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИИ В ДОЛИНЕ Р. ТЕКЕС*

Научно-исследовательский грант на тему «Ранние кочевники Северного Тянь-Шаня: памятники Текесской долины», является исследовательским проектом по изучению древней истории Восточного Жетысу, и в рамках проекта в 2015 году проведены рекогносцировка в обширных надпойменных долинах реки Текес, так же исследованы два археологических памятника эпохи ранних кочевников.

Изучение сакской культуры на территории Жетысу является одним из важнейших направлений в истории Казахстана, так как, период раннего железного века не имеет конкретной периодизации, не установлены четкие хронологические границы между так называемыми саками и усунями с обоснованием культурной принадлежности археологического материала. До сих пор нам не известны предпосылки появления раннекочевнического культурно-исторического комплекса на рассматриваемой территории.

Эпоха саков и усуней имеют почти двухвековую историю изучения. Историография сакской тематики насчитывает не одну тысячу наименований. Собран, исследован, обобщен огромный, во многом уникальный археологический материал.

Изучение древней истории Жетысу связано с именитыми именами как К.А. Акишева[1], Е.И.Агеевой[2], Г.А.Кушаев[1] и др.

Памятники рассматриваемой эпохи изучались и изучаются на территории сопредельных стран, информация о синхронных памятниках получены из территории Китая и Киргизстана. На сегодняшний день доступны основные публикации по данной проблематике. На территории Киргизии исследователями рассматриваемой нами эпохи накоплен огромный материал. В Киргизии погребения усуньского времени изучали Табалдиев К.Ш., Ташбаева К.И., Абетеков А.К., Баруздин Ю.Д.[3; 4; 5; 6; 7; 8]. На территории Китая исследования проводятся интенсивно, материалы вводятся в научный оборот, которые на данном этапе доступны.

С начала 2000 годов начинается новая волна исследований на территории восточной части Жетысу, среди них интересные результаты получены Казахско-Германскими учеными в 2008-2009 гг. Исследования проводились на погребально-поминальных памятниках номадов, особый акцент делался на их архитектуру. Впервые были изучены околурганные конструкции[9; 10].

Новые данные по погребальному обряду и древней архитектуре были получены в результате археологических исследований памятников Катар тобе[11] и Каркара[12], расположенных на высокогорных плато Шалкоде и Мынжылкы.

Исследования последних лет показали, что для определения этнокультурной принадлежности памятников региона собранные материалы не достаточны и необходимость продолжения изучения в данном направлении очевидна, по этому, одним из поставленных задач выполняемого проекта является выявление и документация археологических памятников.

Территория Жетысу, особенно его восточная часть, охваченная горными долинами, до сегодняшнего дня относятся к регионам где, археологические работы проводились редко, имеются отдельные труднодоступные микрорайоны, куда не доходили специалисты, в основном по причине пропускной системы в пограничные районы Алматинской области. Тем не менее, имеются определенные результаты работ проводившихся в прошлом столетии на восточной части Жетысу, но они ограничены как территориально, так и в хронологическом отношении, о чем свидетельствуют топография и хронологическая шкала исследованных памятников.

Для получения археологических данных и представления на их основе общей картины древней истории в целом, нами были произведены рекогносцировочные работы на территории Райымбекского района Алматинской области, разведочными работами были охвачены окрестности сел Нарынкол, Текес, Каратоган, Какпак, Кайнар, Сарыбастау, Костобе, Сумбе.

В результате нами были выявлены десятки памятников широкого хронологического круга, от начального этапа раннего железного века до этнографического времени. Основную часть памятников составляют погребальные сооружения с различными архитектурными решениями, а также поминальными памятниками, приуроченными к погребениям, которые объединены в погребально-поминальные комплексы. Погребально-поминальные комплексы расположены в предгорных долинах, группами – некрополями, состоящими из различных структур, сооруженные в разных хронологических рамках. Основообразующими являются курганы ранних кочевников.

Памятники сгруппированы и ниже даны по микрорайонам для системного и целостного восприятия. Микрорайоны образованы вокруг населенных пунктов, рек и гор, названия которых и даны к группам археологических памятников.

Некрополи, расположенные в микрорайоне Нарынкол относятся к раннему железному веку. Они представлены крупными наземными конструкциями и околочурганскими комплексами. Здесь задокументировано более 50 памятников раннего железного века, которые сгруппированы в 3 некрополя.

Памятники микрорайона Сумбе расположены на территории села, среди огородов и домов. Основная часть из них относятся к раннему железному веку. В данном микрорайоне задокументировано более 30 погребальных памятников.

Микрорайон Сарыбастау включает в себя окрестности села Сарыбастау ограниченную со всех сторон горными отрогами. На предгорных долинах микрорайона плотно расположены памятники разных хронологических рамок. Памятники в хронологическом плане в основном относятся к раннему железному веку и раннему средневековью, здесь зафиксированы кроме погребально-поминальных памятников наскальные рисунки, каменные изваяния. Как показали работы, каменные изваяния здесь встречаются редко, но они здесь были и свидетельством этому является обнаруженный нами фрагмент каменного изваяния, головная часть его, изготовлена из глыбы красного песчаника. На личине просматриваются брови, соединенные с носом в одно целое, губы и подбородочная часть (рис. 1).

В месте под названием Шартас зафиксированы наскальные рисунки оленей, которые нанесены на солнечной стороне плоских поверхностях гранитных глыб. Рисунки нанесены в статичной позе с ответвленными рогами (рис. 2).

Микрорайон Какпак включает в себя территорию меж двух рек УлкенКакпак и Киши Какпак. Здесь задокументировано более 50 разновременных погребально-поминальных структур, среди которых интересны каменные ограды с изваяниями. Изваяние подпрямоугольной формы, с острыми углами в районе корпуса, в районе головы углы закруглены. На лицевой части изваяния просматриваются брови, переданные двумя дугообразными линиями, широко раскрытые глаза, удлинённый по вертикали с фиксирующимися ноздрями нос, складки которого переходят в округлости – скулы или щеки, рот передан одной тире образной горизонтальной линией, подбородочно-челюстная часть выполнена в виде обращенного вниз треугольника. Изваяние ликом направлено на СВ. Туловище плоское и каких-либо изображений не имеет (рис. 3, 4).

Группа курганов Текес-I. Расположен в 5 км к югу от села Текес, к востоку от реки «Кысаннисуы» и к/х Абилгазиева, к северу от ущелья «Укирши», состоит из 4-х каменных грунтовых насыпей, расположенных по линии СЮ.

В результате проведенных работ выявлены и задокументированы более ста погребально-поминальных структур принадлежащих кочевникам, населявшим данный регион.

Ниже остановимся на предварительных результатах исследовании на некрополе Сарыбастау 3.

Для археологического изучения в текущем полевом сезоне нами был выбран некрополь Сарыбастау 3 (рис. 5).

Некрополь расположен на естественной возвышенности с плоской ограниченной со всех сторон впадинами местности, которая находится с левой стороны в 500 м от трассы Текес – Сарыбастау, в 2 км от одноименного поселка.

Местность густо травянистым покровом, почва каменисто-щебенчатая, по характеру поверхности подвергалась пахатным работам в прошлом столетии.

Некрополь состоит из более 40 структур, четыре из них расположены особняком (рис. 6): три стоят в меридианальном направлении с небольшим отклонением, четвертый же находится с восточной стороны цепи – одиноко стоящий объект.

Основа могильника состоящая из трех средних размеров объектов так же, дополнена поминальными оградками, в основном они сооружены из крупных валунов в сферической форме. Поминальные структуры расположились с западной стороны кургана под №2, визуальны фиксируются 3 ограды.

Наземная конструкции памятников сооружены из местной почвы, сверху которого были положены окатанные камни с небольшой долей плитняка, фрагменты которого фиксируются в некоторых оголенных участках насыпей.

Формы насыпей идентичны, в плане округлой формы, южная сторона пологая, на поверхности следов разрушения не фиксируются.

Четвертый курган расположенный с восточной стороны отличается по форме и характеру архитектуры. Объект визуальны фиксируется как ограда сооруженная в основном из речных окатанных камней, в центральной части имеется каменная забутовка, так же сооруженная из речного окатанного камня, плитняки в небольшом количестве. Высота объекта 0,1 м от современной поверхности, диаметр 10х10 мм.

Целью археологических работ в текущем сезоне является определение конструктивных особенностей наземной конструкции погребального памятника, так же изучение мест проведения трисн. Для достижения поставленной цели выполнены следующие задачи: 1 – изучение топографии структур, 2 – расчистка наземной конструкции сооружения, 3 – расчистка оград-жертвенников, 4 – фото и графическая документация, 5 – научное описание всех этапов работ.

В текущем полевом сезоне проведены археологические работы на двух памятниках ранних кочевников.

Курган 2 некрополя Сарыбастау 3 отличается крупным размером от остальных двух, и является основной в цепи (рис. 7). Курган визуальны представляется как округлая в плане насыпь высотой до 1 м и диаметром 14 м. Насыпь покрыта мощным наносным слоем и редкой растительностью. С восточной стороны в 5 м от основания наземной конструкции фиксируются каменные ограды, 3 структуры. Ограды на первый взгляд округлой в плане формы, каждая из них сооружена из 8 крупных плитняков.

С целью выявления конструктивных особенностей наземной части, а также полноценного изучения для исследования был применен метод ручной зачистки наносного слоя и сплошного раскопа. В результате удаления наносного слоя была выявлена каменная прослойка, положенная в один пласт, назначение которого как нам кажется, заключается в фиксации земляного пласта от расплывания. Данный слой образован из окатанных речных камней с небольшой долей горного плитняка. В ходе расчистки на верхней части насыпи данный слой отсутствовал по всему склону в ширине до 1 м, вероятно камни панцирного слоя со временем скатились к полу насыпи. На плоской поверхности панцирный слой сохранился, по крайней мере, не фиксируется антропогенное воздействие (следы грабителей).

Методом сплошного раскопа удалены пласты вокруг наземной конструкции площадью 40х40 м. Толщина наносного слоя от уровня погребенной поверхности достигает до 30 см. В южной стороне в 3 м от края насыпи зафиксирована каменное скопление диаметром 2х2 м.

Полученные результаты дополнили знания об эпохе, но являются первыми данными о памятниках региона. При изучении памятника появились вопросы различного характера, на данном этапе можно отметить один из них, суть которого состоит в том, что хронологическая совместимость самого памятника и поминальных сооружений пока не ясны. Так как, не понятны время проведения поминальных действий. Были ли они во время погребения или после? Ответы на этот и другие вопросы нам представится возможным получить при дальнейшем изучении памятника, работы в котором в

текущем полевом сезоне остановлены. Объект законсервирован, работы будут продолжены в полевом сезоне 2016 года.

Курган №4 расположенный с восточной стороны отличается по форме и характеру архитектуры (рис. 8). Объект визуально фиксируется как ограда сооруженная в основном из речных окатанных камней, в центральной части имеется каменная забутовка, так же сооруженная из речного окатанного камня, но здесь фиксируются плитняки в небольшом количестве. Высота объекта 0,1 м от современной поверхности, диаметр 10х10 мм.

Размеры камней в среднем 0,5-0,7м, ширина ограды 1 м, толщина стенки 0,1 м, сооружена из окатанных камней разных размеров, поставлены впритык и в два слоя. По внешнему и внутреннему периметру поставлены крупные волуны, пространство между ними заполнено более мелкими камнями. На поверхности представляется как каменная дорожка с бордюрами по краям.

Оградка с забутовкой в центральной части сооружена из крупных речных камней. Камни поставлены в три ряда и в один слой, пустоты между ними забутованы мелкими камнями. Внутренний периметр ограды задернован и камни забутовки фиксируются лишь в некоторых участках. Ограда в плане овальной формы, ориентирована длинной стороной по линии запад-восток. Наибольшая длина 3,5 м (з-в), наибольшая ширина 3м.

Для выявления конструктивных особенностей заложили раскоп с оставлением бровок ориентированных по сторонам света. Толщина бровок 0,25 м.

После удаления дернового наносного слоя оконтурилась округлая в плане каменная конструкция шириной до 1 м., в центральной части расчищена околмогильная выкладка, прямоугольной формы с округленными углами. Периметр между околмогильной выкладкой и наружной оградой чистый, следов антропогенного воздействия не фиксируются (рис. 9).

На уровне погребенной почвы четко оконтурилась могильная яма. При дальнейшем углублении на уровне материкового слоя на восточной стороне расчистили фрагмент дерева длиной 0,2 м толщиной 0,15 м. Фрагмент плохой сохранности определить принадлежность не удалось, вероятно это остаток от перекрытия. При дальнейшем углублении на глубину 0,5 м от нулевой отметки, так же зафиксировали несколько крупных фрагментов бревен. Размеры сохранившихся частей различные от 27 до 64 см. Фрагменты находились с небольшим наклоном ко дну ямы и перпендикулярно к длинной стенке могильной ямы в один ряд. Вероятно данные остатки являются бревенчатым перекрытием могильной ямы, на восточной части они сохранились в не тронутном положении но со временем сдвинутые. По этому не удалось установить на каком уровне были поставлены данные бревна, но точно ясно, что они поставлены в один ряд и перпендикулярно к длинной стенке ямы.

На дне могильной ямы расчищены остатки погребенного, которые собраны на западной стороне могильной ямы. Интересным является отсутствие черепа. Вероятно ограбление погребения произведено с целью осквернения современниками, так как кости находились членораздельно, т.е. тело погребенного грабили пока он еще не разложился. Не потревоженными остались трубчатые кости нижних конечностей (рис. 10), судя по их расположению погребенный был положен вытянуто на спине, ориентирован головой на запад. Рядом с погребенным зафиксирован каменный оселок прямоугольной формы и со сквозным отверстием на верхней части.

Таким образом, в результате археологического изучения впервые получены данные об архитектуре, погребальном обряде и поминальных действиях населения региона в раннем железном веке.

Рис. 1

Рис. 2

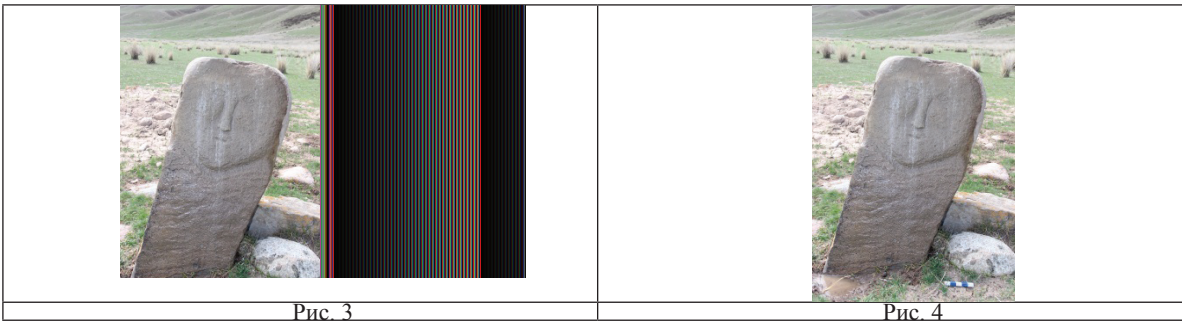

Рис. 3

Рис. 4

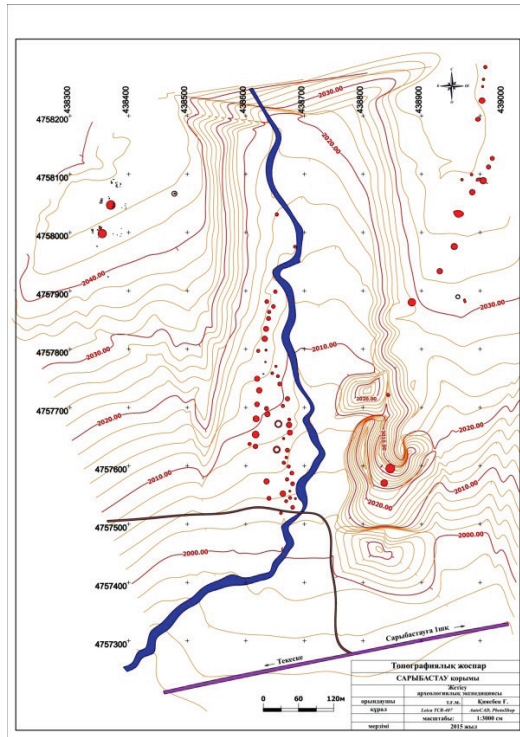

Рис. 5

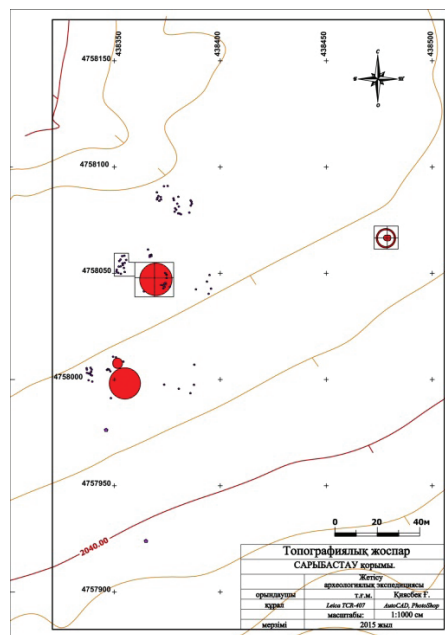
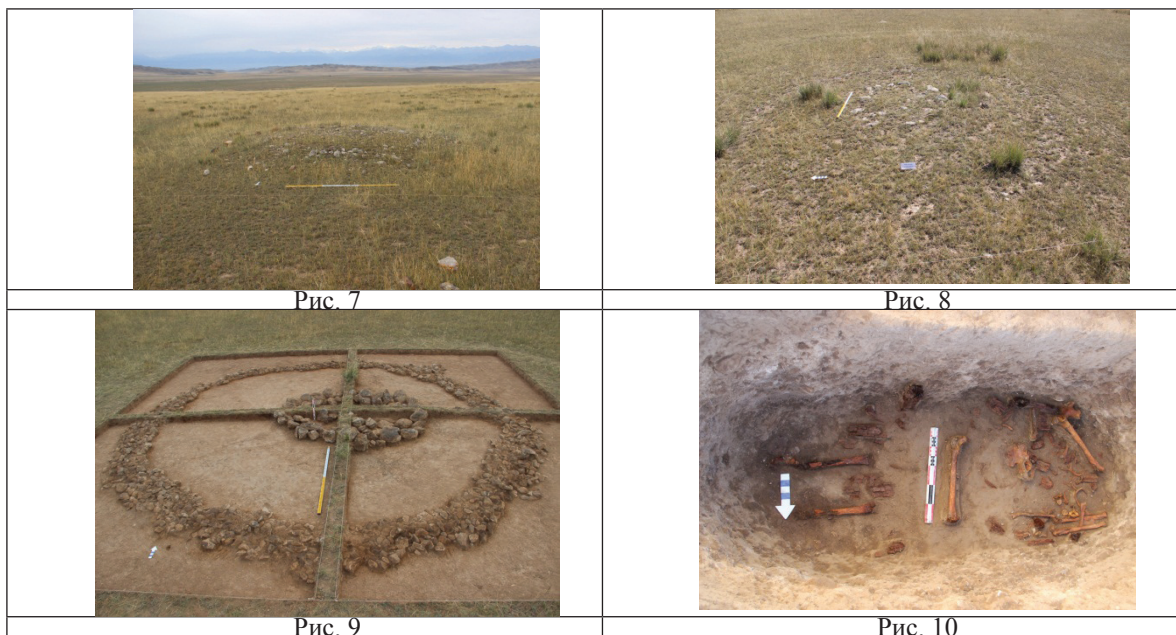

Рис. 6

* Работа проведена в рамках грантового проекта «Ранние кочевники северного Тянь-Шаня: памятники Текесской долины».

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963. – 318 с.
2. Агеева Е.И. К вопросу о древних типах погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды Института истории и этнографии АН КазССР. Т.12. –Алма-Ата, 1961. – С. 21-40
3. Абетеков А.К. Могильник Джаныш-Булак // Кетмень-Тюбе. История и археология. Фрунзе, 1977.
4. Абетеков А.К., Баруздин Ю.Д. Сако-усуньские памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963
5. Табалдиев К.Ш. Новые сведения из области духовной и материальной культуры сакского времени Тянь-Шаня // Древний и средневековый Кыргызстан. – Бишкек, 1996.
6. Ташбаева К.И. Новые аспекты в культуре ранних кочевников Тянь-Шаня // Из истории и археологии Древнего Тянь-Шаня. – Бишкек, 1995.
7. Ташбаева К.И. Археологические комплексы ранних кочевников Тянь-Шаня // Древний и средневековый Кыргызстан. – Бишкек, 1996.
8. Ташбаева К.И. Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая. – Бишкек, 2011.
9. Самашев З., Наглер А., Парцингер Г., Наврот М. Совместные Германско-Казахстанские исследования больших сакских курганов Семиречья // Пятая Кубанская археологическая конференция: материалы конференции. – Краснодар, 2009. – С. 350-352
10. Самашев З., Парцингер Г., Наглер А., Кариев Е.М., Чотбаев А.Е., Наврот М., Боровка Р., Хойсснер А. Предварительные результаты исследований Казахстанско-Германской экспедиции в 2009 году // Материалы ежегодной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2012». – Астана, 2012. – С. 226-239
11. Чотбаев А., Онгар А., Киясбек Г., Рахманкулов Е., Кожаматов Б., Бесетаев Б. Начало исследования на Катартобе // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана. – Астана, 2012. – С. 118-126
12. Онгар А., Киясбек Г., Чотбаев А., Кожаматов Б., Рахманкулов Е., Бесетаев Б., Толегенов Е., Айткали А. Предварительные итоги исследования погребально-поминального комплекса Каркара // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана. – Астана, 2012. – С. 49-56

Ғ.Қ. Омаров, Р.С. Жуматаев, С.Сапатаев

ШҚО ҮРЖАР АУДАНЫНДА 2015 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ*

Табиғи географиялық жағдайы әрқилы болып келетін Шығыс Қазақстан облысы Үржар өлкесінде, әрбір тарихи кезеңдерде тұрмыс тіршілігі әртүрлі халықтар өмір сүрген. Ежелгі дәуірде өмір сүрген тайпалар тарихының қайнар көзін ашар, мәдениетін анықтайтын жазба деректердің тым аздығына байланысты өлкені мекендеуші ежелгі тұрғындар қалдырған археологиялық ескерткіштер материалдары

осы олқылықтың орынын толтырар бірден-бір дереккөзі болып табылады. Осы ауданның ежелгі дәуір тарихына қатысты археологиялық деректер ХІХ ғасырдың өзінде-ақ жинала бастағанымен, ғылыми құндылығы жоғары шынайы дереккөздері ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жинақталынған болатын. Бұл орайда С.С. Черников пен Г.А. Кушаевтың барлау және жүргізген қазба жұмыстары нәтижесінде жинақталған археологиялық материалдарды атап айтуға болады. Аталған авторлардың кейбір жарияланбаған, жүйеленбеген материалдары, қазбалары зерттеудің деректік негізі болып табылады.

С.С. Черников 1947 жылы Шығыс Қазақстан экспедициясы құрылған уақыттан бастап кей жылдардағы үзілістерін санамағанда 1971-ші жылға дейін археологиялық барлау, ескерткіштерді есепке алу және қазба жұмыстарын жүргізді. Соғысқа дейінгі 1935-1937 жылдардың өзінде-ақ зерттеушінің басты назары осы өлкедегі кен орындарын іздестіру, археологиялық барлау мен стационарлық қазба жұмыстарына және шешуін күтпейтін күрделі мәселелер мен ірі ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеуге бағытталды. Отандық археологтардың «Археологическая карта Казахстана» атты ұжымдық еңбегінде археологиялық ескерткіштер ғылыми тұрғыдан жүйеленді, оның кіріспе бөлімінде Қазақстан археологиясының тарихына қысқаша шолу жасалынды. Онда Үржар өңіріндегі бірен-саран ескерткіштердің сипаты баяндалған еді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері бұл өлкеде археологиялық экспедициялар жұмыс істемеді, тек 2012 жылы жол салу барысында Жаңагілек және Лайұлақ аулының ортасында кездейсоқ қорған зерттеліп, соның негізінде ел тарихына «Үржар ханшайымы» деген тұжырым кірді.

Сондықтан Үржар ауданының зерттелу тарихының ақтаңдақтары жеткілікті, олардың қатарында қорғандар мен қоныстардың жалпы санын, тарихи-топографиялық құрылымын, өзара байланысын анықтау күні бүгінге дейін толық шешімін тапқан жоқ. Табиғи апаттан және шаруашылық жұмыстары кезінде бұзылып жатқан ескерткіштерді зеттеу де уақыт талабы.

2015 жылғы маусымда Үржар ауданында жүргізілген археологиялық жұмыстардың барысында 20-дан аса алғаш рет ашылған археологиялық нысандар зерттеліп, жобасы түсірілді, географиялық координаттары мен картадағы орыны анықталды. Сондай-ақ алғаш рет Бұқпан атты жерде құм мен қиыршық тастан тұратын 2 ерте темір дәуірінің қорғанына қазба жұмыстары жүргізіліп зерттелді және өзінің бастапқы қалпына келтірілді.

Бұқпан қорымы Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданына қарасты Таскескен ауылының солтүстік-батысына қарай 4 шақырым жерде ойлы-төбелі жерде орналасқан. Қорғандардың бір тобы аталған ауылдан тауға қарай өтетін қара жолдың сол жақ бойында және енді бір бөлігі жолдың оң жағындағы егістіктің ішінде жатыр. Қорғандардың көлемдері әркелкі. Кішіректерінің өлшемдері: биіктігі 0,5 м, диаметрі 10-12 м шамасында, ал үлкендерінің биіктігі 1-1,5 м, диаметрі 18-20 м болып келген.

Жалпы, алғанда қорым орын тепкен Бұқпан аңғарының географиялық жағдайының жер бедеріне, гидрологиялық ахуалына қарағанда бұл жер көне замандардан бері адам баласының қоныстанып, тіршілік етуіне қолайлы болған деуге болады. Алдын ала болжамымыз бойынша аталған жерлеу ескерткіштері Тарбағатайдың теріскей беті мен Жетісудың солтүстік-шығысын мекендеген көне тайпаларының мұрасымен сәйкес. Бұл тайпалар көшпелі мал шаруашылығымен бірге жартылай отырықшы-егіншілікпен де айналысқан деп болжауға болады.

№1 қорғандағы қазба жұмыстары. №1 қорғанның диаметрі солтүстік-оңтүстік бағытында - 11, 7 м, шығыс-батыс бағытында - 11,7 м. Обаның жекелеген тастары жер бетінен 0,1 м тереңдікте орналасқан. Бұл дегеніңіз, айналадағы жердің өсуіне байланысты, кезінде жер бетіне салынған тас обашықтың кейіннен топырақ бүркеніп жер астында қалғанын көрсетеді. Қазбаға дейін обашықтың солтүстік қанатының бірен-саран тастары ғана көрініп жатты. Қазба жұмысы оңтүстік-солтүстік бағытында 30 см жал қалдырылу арқылы жүргізілді. Қазба нәтижесінде қорғанның шетін айналдыра ұсақ тастардан шеңбер жаслғандығы анықталды. Сыртқа қарай шашылған тастарды есептегенде қорғанның бітер шекарасы (іргесі) орташа және кішірек малта тастармен тиянақталған. Кейбір сақталған тастарының орналасу ретіне қарағанда шетінен бастап орталығына қарай қойылған (сурет А 29).

Одан бөлек қорғанның орта тұсында СБ-ОШ бағытында созылған қабір үстіне қойылған тастардың қаландысы ашылды. Қаландының ұзындығы ОС-3,50 м, ШБ - 3,20 м. Орталық тас қаландымен сыртқы тас шеңбердің арақашықтығы 2-3 м. Сыртқы шеңбер тастарының орналасу ені - 1 м шамасында.

Ортадағы тас қаландының шеңберімен беткі тастар алынған соң оның ізімен қабір дағы анықталып, қабір шұңқырында қазба жұмыстары салынды. Қабірдің өлшемдері келесідей: солтүстік-оңтүстік бағытында - 1,9 м, шығыс батыс бағытында - 1,7 м. Қабірдің тереңдігі - 1,54 м. Қабір ішіндегі жұмыстар барысында қорғанның өз заманында тоналғандығы анықталды. Қабірдің түбіне дейін оның

ішінде түрлі көлемдегі тастар араласып жатты. Шұңқырдың әр деңгейінен жерленген адамның кейбір сүйектері кездесті. Қабір шұңқырының түбіне қарай жерленген адамның қалдық сүйектері ашылып, оның жанынан қола жебенің ұштығы мен пастадан жасалған моншақтың екі тасы, сонымен бірге ағаш қалдығы табылды.

Қоладан жасалған жебе шегелі, ұшы үш қырлы келген. Жебе ұштығының жалпы ұзындығы - 7,9 см. Сабының ұзындығы - 5,4 см. Ұштығы - 2,5 см. Қанаттарының диаметрі 1,2 см. Дәл осығын жақын жебе үлгілері Ақший 3 және Тасмола мәдениеті қорғандарынан табылған жебе ұштықтары арасынан кездестіруге болады. Қазақстан территориясында ағаштан, сүйек немесе мүйізден, қола мен темірден жасалған жебелер белгілі. Қондырмасы бойынша екі топ бар: ұңғылы және шегелі. Жебелер қимасының пішіні бойынша екі қанатты, үш қанатты, екі қырлы, үшқырлы, төртқырлы, оқ тәріздес және қауырсынына сәйкес жіктерге бөлінеді. Б.з.д. VI ғ. екінші жартысында көне жебелердің орнын үш қанатты және үш қырлы жебе үлгілері алмастырады.

Паста моншақтарының үлкенінің диаметрі - 0,55 см. Қалыңдығы - 0,25 см. Ортасындағы тесігінің диаметрі 0,1 см. Екінші кішірек моншақ тасының диаметрі - 0,4 см. Қалыңдығы - 0,25 см. Ортасындағы тесігінің диаметрі 0,08 см.

Қабір іші толығымен тексерілгеннен кейін қорғанды қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

№ 2 қорғандағы қазба жұмыстары. №1 қорғанның оңтүстігінде 10 м жерде орналасқан. Қорғанның қазба жұмыстарына дейінгі өлшемдері келесідей: оңтүстік-солтүстік - 9,6 м, шығыс-батыс - 7,4 м.

Обаның өлшемдері алынып, фотосуреті жасалынған соң обаның дәл ортасынан солтүстік-оңтүстік бағытында 3 м ендікте тілік салынды. Тілік салынғаннан кейінгі обаның кесінді бойынша құрылымы келесідей болды: үйінді кішірек, орташа және ірі тастардың топырақпен араласуынан тұрады. Үстіңгі қабаты негізінен кішірек тастар мен топырақ қабатынан тұрады. Алдыңғы зерттелген қорғандағы тәрізді мұнда да да қорғанның етегін айналдыра тас шеңбер салынған.

Тастар шоғырының шекаралары қабір шұңқырының іздерін анықтап тұрды. Қабір шұңқыры батыс-шығыс бағытында созылып, сәл ауытқушылықтар болды. Бұл қорғандағы қазба жұмыстары барысында оның тоналғандығы байқалды. Қабірдің әртүрлі деңгейінен қаңқа сүйегінің қалдықтары кездесті. Мүрдемен бірге қойылған ақыреттік заттар ұшыраспады. Қабірдің өлшемдері: солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созылған қабір ұзындығы - 1,5 м. Қазбадан кейін қорған қайта қалпына келтірілді.

Сонымен қарастырылған территориядағы түгел дерлік ерте темір дәуірі ескерткіштері, соның ішінде уақыты жағынан жақындарының да маңызды айырмашылықтары бар. Жиі түрде айтарлықтай ерекшеліктер қорымдардың өзінде де аңғарылады. Жерлеу ғұрыпының бірқатар белгілері үздіксіз өткен және трансформацияланған. Жерлеу ғұрыпының осындай сан түрлілігінің және тұрақсыздығының себебі – берілген өңірдің жағрапиялық жағдайында. Сақ кезеңінде Тарбағатай беткейлері осында орналасқан ескерткіштердің этномәдени ерекшелігін анықтаушы болған әртүрлі тұрғындар топтары мекен еткен контакті аймақ болған.

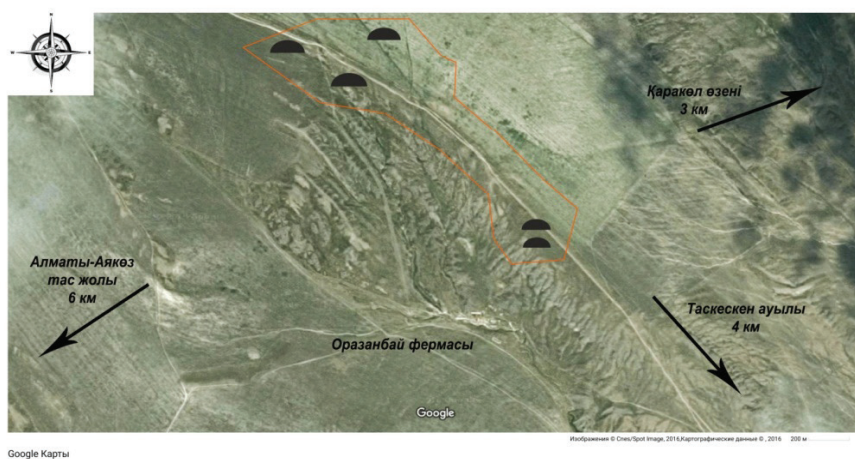
Жалпы Бұқпан қорымындағы қазба жұмыстары ерте замандағы өңір тұрғындарының жерлеу ғұрпы жөнінде, обалардың архитектуралық құрылысы жайлы біршама ақпараттар берді. Бұл материалдар болашақтағы Үржар ауданында жүргізілетін археологиялық зерттеулерімізде кейбір тұжырымдар жасауға септігін тигізіп, өңірдің тарихы туралы алғашқы көзқарастарымызды қалыптастыруға көмектеседі.

Жалпы Үржар өңіріндегі ерте темір дәуірі ескерткіштері құрлымының күрделілігімен, көрнектілігімен және көне сәулет құрлыстарын салудың жоғарғы техникасымен көзге түседі. Осының ішінде ежелгі тұрғындардың қол өнері мен шаруашылығына байланысты бірқатар тұжырымдар жасалуды.

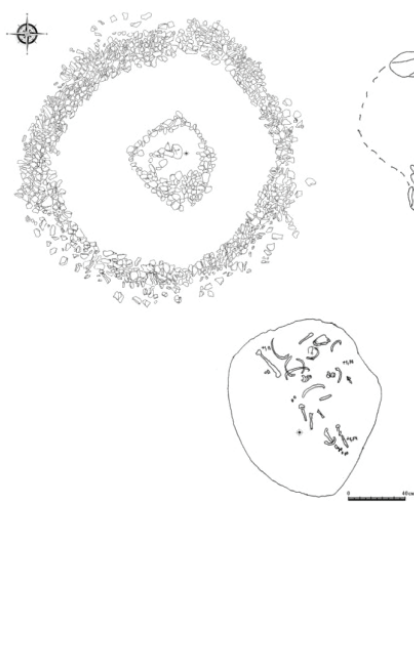
Остеологиялық материалдар лабораториялық сараптамадан өтуде.

Бұқпан қорымындағы қазылған қорғандар материалдарына, сыртқы құрылысы мен ішкі құрылымына қарағанда б.д.б. VI- б.д.б. IV ғасырлармен мерзімдеуге болады.

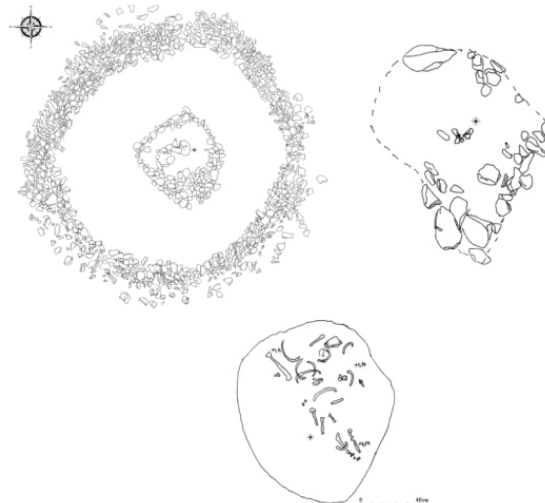
* Жұмыс ҚР БҒМ ҒК 5382/ГҚ4 «ШҚО Үржар ауданының археологиялық ескерткіштері» атты ғылыми жоба аясында орындалды.

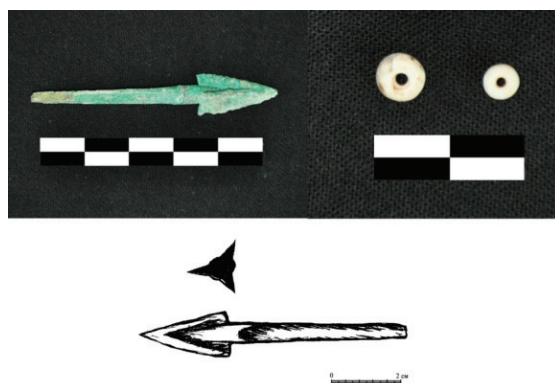
Сурет 1 – Бұқпан қорымының ғарыш картасы

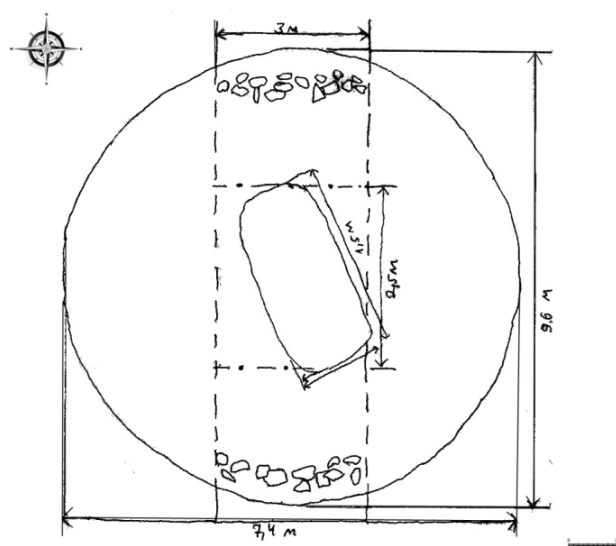
Сурет 2 – Бұқпан қорымының жоспары

Сурет 3 – Бұқпан қорымындағы №1 обаның сыртқы құрылысы мен қабір шұғқырының әр деңгейдегі сызбалары

Сурет 4 – Бұқпан қорымындағы №1 обадан шыққан заттар

Сурет 5 – Бұқпан қорымының №2 обасының сызбасы

М. Сатыбалдиева

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗУЧЕНИЯ ЖЕТЫСУ (1860-1930-ые гг.)

Историко-краеведческое изучение Жетысу имеет тысячелетние истоки, начиная с рукописей и путевых заметок исследователей-путешественников и миссионеров.

Весомый вклад в изучении географии, природы, истории и быта народов Жетысу внесли российские ученые, участвовавшие в экспедициях Российской академии наук, Русского географического общества, российского военного ведомства, проводившихся во второй половине XIX - начале XX веков.

Во второй половине XIX в. археологическое изучение края было поставлено на научную основу. В числе исследователей Жетысу можно назвать имена выдающихся ученых, как П.П. Семенов Тянь-Шанский, Ч.Ч. Валиханов, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, и В.В. Бартольд.

Значительный вклад в изучение Жетысу внесли и местные ученые-краеведы: Н.Н. Пантусов, В.А. Каллаур, В. И. Недзвецкий, В.Д. Городецкий, Дублицкий Б.Н. и многие другие. В связи с тем, что в Жетысу не было специализированных краеведческих учреждений, свои исследования в области краеведения ученые совмещали с профессиональной деятельностью в различных учреждениях, таких как статистический комитет, переселенческое управление, земельные органы, учебные заведения и т.д. Обращает на себя внимание широкий диапазон их научных интересов, их энциклопедические знания во многих областях науки, энтузиазм и преданность родному краю. Ими были собраны первые геологические, археологические, этнографические коллекции музеев, предприняты попытки систематизированного подхода к изучению края, создавались краеведческие общества, которые приобщали к краеведению молодежь и все население.

Выдающийся казахский ученый Ч.Ч. Валиханов, живо интересовавшийся памятниками древности Казахстана, в ряде своих статей, посвященных географии, этнографии Жетысу дал описания различных археологических памятников. В своих трудах ученый предложил классификацию памятников по нескольким типам – старые рудники, заброшенные пашни, каменные ограды, каменные изваяния и т. д. [1, с. 190-197]. Его описания и характеристики памятников, попытки связать их с историческим развитием края представляют ценность и для современной науки. Одним из памятников, отмеченных

Ч.Ч. Валихановым является городище на р. Чилик, названное исследователем «курганом» (в значении «крепость»). «... на самом Чилике – писал он, – выше Бауагача, к верховью лежат остатки другого более обширного кургана, по рассказам местных жителей, когда то бабы, дети находили там жемчуг, коралл, бусы и другие вещи <...> [я] сам нашел в первом кургане черепицы от глиняных ваз и горшков» [1, с. 312]. Ряд казахстанских ученых предполагают, что здесь речь шла о городище Чилик, которое впоследствии неоднократно обследовалось отечественными археологами [2, с. 17].

В верховьях р. Талгар Ч.Ч. Валиханов отмечал еще один памятник, именовавшийся местным населением «Рустемовский курган». Это одно из названий крупнейшего в предгорьях Заилийского Алатау Талгарского городища [2, с. 17]. «Курган этот, – пишет исследователь, – был в свое время очень крепок, даже в настоящее время в него есть только два входа. Он имеет три крутых и глубиной в 6 сажаней рва. Плац, на котором стоял курган, возвышен от земли на 8 сажаней. Около Талгара на долине много курганов, насыпей и киргизских пашен» [1, с. 349]. Кстати говоря, городище Чингильды впервые было замечено также Ч.Ч. Валихановым. Известно, что он, посетив проездом Чингильды изучал городскую водопроводную систему и даже «взял от него трубу» [1].

В своих научных трудах – «Очерки Джунгарии», «Записки о киргизах, «Географические очерки Заилийского края» [3] и др. работах Ч.Ч. Валиханов сообщал, что «в средние века оседлость здесь сильно распространилась, особенно в Илийской долине. Города Алмалык (ныне Туркестанское селение), Хонакай и Кайнак (существующие и теперь) и Алматы (где ныне укрепление Верное) были известны по своей торговле и служили станциями на большой дороге, по которой ходили генуэзские купцы в Китай и кипчакские послы к великому хану <...> ... мне удалось также приобрести несколько золотых вещей и монет, найденных на развалинах древнего Алмалыка. Я намерен изложить этот предмет в особой статье. [3, с. 332-333]. К сожалению, его намерению написать специальную статью о древностях Алмалыка не суждено было осуществиться ввиду болезни.

Известно, что его особо поражали и восхищали памятники различных эпох, в том числе и бронзы, которыми была богата территория Центрального Казахстана: «на пути из Каркаралинска в Актау встречаются множество гробниц, составленных из плит, вертикально и плотно стоящих между собой» – писал ученый [1, с. 197]. Но, к сожалению, безвременный уход ученого из жизни не дал осуществиться его долгосрочным планам по изучению родного края.

Позже, поисками памятников археологии Жетысу занимался Н.А.Абрамов. В его общегеографических работах содержатся описания могильников около городов Алматы, Капал, Лепсинск, по рекам Каратал и Коксу, по старому тракту Омск – Семипалатинск, древних выработок и рисунков на камнях в окрестностях г. Капала, укрепления на реке Чингильды, архитектурного памятника Козы-Корпеш и Баянсулу (кстати, также отмеченного в свое время Чоканом) [4, с. 60-63; 5]. Так, во время посещения 1860 г. г. Верного (Алматы) в. Н.Абрамов зафиксировал до 40 курганов на территории города.

С 1862 г. археологические исследования в Казахстане проводил академик В.В. Радлов. С его именем связаны первые, проведенные на научной основе, раскопки. Он обследовал курганы в окрестностях г. Семипалатинска, вблизи городов Верный, Капал и Сергиополь [6, с. XXII-XXIII]. В 1869 г. им было раскопано несколько курганов недалеко от поселка Тургенъ [7, с. 96-100]. «Во время моего путешествия по Южной Сибири и Киргизской степи, – сообщает ученый, я исследовал много могил в разных местах, а именно в продолжение 1862 г. в Кулундинской степи, близ г. Семипалатинска, кверху от г. Капала, к востоку от Коксуйской станицы, на реке Карабар, к востоку от Иссык-Куля, и наконец в долине Или, близ города Верного <...> 1865 г. на самом Алтае, в Чуйской степи, в Уйменской степи, в окрестностях деревни Катанда и в Берельской степи, на верховьях Бухтармы. Раскопки всех этих могил ясно доказали, что мы имеем дело с памятниками четырех эпох» [8, с. 40]. Историю древней культуры обследованных районов он делил на периоды: медный или век бронзы, древнейший железный век, новейший железный век и раннее средневековье. На основе изучения большой серии памятников эпохи бронзы и железа В.В. Радлов заключает, что и в древности, в этих плодородных местах жило многочисленное население, достигшее уже в известной степени культурного развития [8].

В 1872-1908 гг. в Жетысу работал один из наиболее ярких представителей русской востоковедческой науки – археолог, этнограф и фольклорист Н.Н. Пантусов (1849-1909) [9]. Будучи сотрудником Русского Археологического Общества, он не только выявлял, собирал, описывал, систематизировал материалы, но и являлся постоянным корреспондентом и поставщиком памятников древности Российским научным обществам и музеям. В 1887 г. он сообщил о находке «двух металлических изображений животных и двух таких же ножек от буддийского жертвенника», обнаруженных на окраине Верного (Алматы).

Ученый тогда принял бронзовые ножки сакского жертвенника в виде «крылатых драконов» и «львиных лап» за детали «буддийской курильницы» [10, л.132].

В 1887 г. Императорской Археологической комиссии было сообщено о жертвенном столике, найденном Семеном Коршуновым, на левом берегу р.Чу, в 40 км от реки, на урочище Алты-Кудук Аулиеатинского уезда. «Это должно быть, жаровня», – полагал Н.Пантусов. Находка была отправлена в распоряжение Археологической Комиссии [11, лл. 48-49.49об.; лл.57, 58].

Жертвенный стол, названный условно «Большой Семиреченский алтарь», найденный в окрестностях Алматы [12, л.3] и пересланный в Эрмитаж в Отчетах археологической комиссии за 1882-1888 г. был назван «большим буддийским жертвенником» [13, с. ХCV-ХCVI].

В последующем, в 1889 году по поручению археологической комиссии, Н.Н.Пантусов проводил раскопки трех курганов: двух – на правом берегу р.Весновка и одного между реками Карасу и Большая Алматинка [14, с.105-117]. В 1890 году, по просьбе также археологической комиссии, в целях проверки сведений о курганах и других памятниках древности осмотренных военным инженером Петром Нечогиным в 1850 г. близ Копала Н.Н.Пантусов раскопал несколько курганов в урочище Кызылагаш к северо-западу от Капала, составил карту местности, а также дал описание и снимки с изображений, «иссеченных на скалах» (петроглифов) [15, с. 72-74; 14, лл.182- 184 об.; 185 об.].

Особой активностью в указанное время характеризовалась и деятельность Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.). Деятельность кружка протекала под непрерывным наблюдением и воздействием известного востоковеда В.В. Бартольда. В 1893-1894 гг., совершая поездку в Семиречье, он побывал в Аулие-Ате (нынешний Тараз), в Пишпекке, на Иссык-Куле и в долине реки Или. В отчете В.В. Бартольд дал не только обзор и сводку памятников исторических сведений о Жетысу, но и краткую характеристику памятникам, а также изучил вопросы отождествления развалин городищ с их историческим названием. Так, он выдвинул вопрос о Таразе, как об одном из крупнейших средневековых городов Казахстана [16, с. 26-87]. В своих отчетах он также сообщал о развалинах некоего старого города, который находился к юго-западу от Верного, напротив Большого Алматинского ущелья [17, с.83].

Планомерный, научный подход археологических исследований стал возможен лишь после революции 1917 года. Так, по декрету Совета Народных Комиссаров Туркестанской республики от 23 мая 1921 г. создается самостоятельный орган – Комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы «Туркомстарис» – первое научное государственное учреждение, которое должно было не только сохранять, но и содействовать их исследованию. После осуществления национально-государственного размежевания Средней Азии «Туркомстарис» в 1925 г. был реорганизован в «Средазкомстарис» [18, с.228].

Необходимо отметить, что одним из первых учреждений культуры, занимавшихся изучением истории и культуры края был Семиреченский (Жетысуйский), позже – Центральный краеведческий музей Казахстана (с 13 июля 1929 г. Центральный музей Казахстана) [19, с. 6], чьи материалы легли в основу археологической коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Заведующий музеем, краевед В.Д. Городецкий во время разъездов по Чимкентскому уезду Сырдарьинской области обследовал расположение курганов и городищ уезда, собрал сведения о археологических памятниках края [20, ЛЛ.3, 4]. В 1920-е годы им были составлены Сводные данные о городищах, курганах, поселениях, рудных разработках, и т.п. с их кратким описанием. В свод вошли данные почти обо всех известных к тому времени памятниках истории, природы и археологии [21, 75 л.]. В 20-х - начале 30-х годов были продолжены работы, связанные с накоплением археологического материала., о чем свидетельствует, сохранившееся в государственном архиве Алматинской области прошение директора музея В.Д.Городецкого в Туркестанский комитет по делам музеев от 5 мая 1924 г., где он просит «разрешить музею раскопки, с обязательством руководствоваться в их производстве правилами, изданными бывшей Императорской археологической комиссией» [22, л. 113]. К сожалению, комитет считал, что организация раскопок нежелательна [23, л. 21]. Но, тем не менее, в отчетах о состоянии и деятельности Жетысуйского областного музея за время с 1.09.1923 г. по 1.10.1924 г. можно видеть, что музей «пополнялся двумя способами: пожертвованиями посетителей, служащих музея и специальным сбором во время поездок заведующего музеем» [24, 3, 3 об.].

В целом, если охарактеризовать развитие экспедиционной деятельности и ее масштабы, то ссылаясь на цифровую сводку, данную А.Е. Ферсманом можно констатировать, что с 1919 г. по 1928 г. было проведено до 70-ти разнохарактерных экспедиций [25]:

Виды экспедиций	1919	1924	1928		Всего экспедиций за 10 лет (1919-28)
			экспедиции	командировки	
Этнологические и археологические	4	5	9	12	45
Комплексные и общегеографические	1	-	10	-	25

В эти же годы оживляется научная деятельность Жетысуского областного музея, проявившаяся в регистрации памятников, учете случайных находок, произведении незначительных раскопок. Так, 1926 г. – начало комплексной Казахстанской экспедиции. В это же время В.Д. Городецким были обследованы остатки поселения в одной версте к югу от Алма-Аты. Поселение находилось у подножия Заилийского Алатау на правом берегу реки Весновка, по дороге в Каменское ущелье: «поселение представляло собой «остатки» – ряд возвышений в виде холмиков либо вала. Виден фундамент из камня» [26, л. 4].

Об активизации экспедиционных и исследовательских работ по изучению края свидетельствуют и археологические работы Б.Н.Дублицкого в 20-30-е гг. В 1927 г. им была произведена археологическая разведка укрепления, расположенного в одном километре на Ю.В. от села Талгар, которое ученый описал следующим образом: «Означенное укрепление представляло собой правильный квадрат со сторонами в 300 м. и состоит из насыпных валов или совершенно рассыпавшихся глинобитных стен со следами таких же башен... Означенное укрепление является крайне интересным вследствие большого количества обнаруживаемых в местах вымытия арыками вещей, как-то: крышки медного ларца (сасанидского типа), наконечников стрел, удила, бронзовых и железных ножей, больших (в 20-30 ведер гончарных сосудов и большого количества обломков обожженной красной и серой глиняной посуды с точечным и линейным орнаментом)» [27, Л.1, 5].

Также ведущее место в археологических работах 30-х годов на территории республики занимают экспедиционные исследования в Семиречье, организованные Институтом истории материальной культуры АН СССР совместно с Казахским филиалом Академии наук СССР под руководством А.Н. Бернштама. Хотя это были рекогносцировочные работы, но для них характерны широкие хронологические рамки исследуемых памятников.

Исследования А.Н. Бернштама внесли много нового и интересного в археологическое изучение Казахстана и дали большой научный материал, позволивший осветить важные вопросы древней истории края. Кроме учета археологических памятников, экспедиции проводили раскопки на городищах Тараз, Кулан, Чультобе и курганов в могильнике Берккара и др. [28, с.189 - 206].

Таким образом, в конце 20-х- начале 30-х годов XX в. было заложено начало исследовательских работ по археологическому обследованию всей территории Казахстана.

1. Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще. – С.190-197; Дневник поездки на Иссык-Куль. – С. 306-358 / Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том I, 1984. – 432 с.

2. Байпаков К.М. История изучения средневековых городов и поселений Северо-восточного Жетысу. – С.16-18 / Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-восточного Жетысу. – Алматы, 2005.– 188 с.

3. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии /Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том III, 1985.– 416с.; Записки о киргизах. – С.7-82 / Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том II, 1985. – 416 с.

4. Абрамов Н.А. Древние курганы и укрепления в Семипалатинской и Семиреченской областях // Изв. Русск. археол. о-ва, 1877, т. 8, вып. 1, стр. 60-63.

5. Абрамов Н.А. Алматы, или укрепление Верное с его окрестностями /Записки Русского геогр. об-ва по общей географии. – СПб.–1867. – Т. I. – С. 255-268.

6. Сообщение о раскопках В.В. Радлова в Семиреченской и Капальской областях и в районе г. Верного // Отчеты Археологической комиссии за 1862 год. – СПб., 1863. – С. XXII-XXIII.

7. Радлов В. В. Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область и на Иссык-куль летом 1869 г. // Известия Русского географического общества по общей географии. – СПб., 1870. – Т. 6. – С. 96-100.

8. Радлов В.В. Сибирские древности. Из путевых записок по Сибири. Пер.с нем. А.А. Бобринского. – СПб.: Микроафиша, 1896. –74 с.

9. Самигулин И.М. История изучения археологических памятников Семиречья во второй половине XIX - нач. XX века // Археология Семиречья. 1857-1912 гг.: Сборник документов и материалов /Сост. И.М. Самигулин. –Алматы: «Издательство LEM», 2011. – С. 17-23.

10. 1887 г., октября 28. – Отношение Императорской археологической комиссии старшему чиновнику особых поручений при военном губернаторе Семиреченской области Н. Н. Пантусову. № 569 //ЦГА РК. Ф.44. О.1. Д.375. Св.36. Л.132; 1887г., февраля 28. – Отношение старшего чиновника особых поручений при военном губернаторе Семиреченской области Н.Н.

Пантусова в Императорскую Археологическую комиссию с описанием медной жаровни // ЦГА РК. Ф.44. О.1. Д.375. ЛЛ. 48-49.49об.; 1887г., марта 16. – Рапорт Военного Губернатора Семиреченской области Господину Степному Генерал-Губернатору. г. Верный. №7010// ЦГА РК. Ф.44. О.1. Д.375. Св.36. Л.57, 58.

11. 1884 г., июля 16. – Описание памятника, открытого казаком Степаном Егориным, г. Верный // ЦГА РК. Ф.44. О.1. Д.39328. Л.3.

12. Случайные находки из Семиреченской области, доставленные в Археологическую комиссию в 1883-1884; 1885; 1888 гг. // Отчеты Археологической комиссии за 1882-1888 гг. СПб., 1891. – С. ХСV-ХСVІ.

13. Пантусов Н.Н. Описание раскопок трех курганов, находящихся на западной стороне г. Верного в апреле и мае 1899 г. // Протоколы Турк. кружка любителей археол., 1899 (1898-1899), 4, проток, от 25/IX-1899 г., прил. с. 105-117.

14. Раскопки в Семиреченской области. Раскопки Н.Н. Пантусова в 1890 г. курганов в урочище Кызылагаш близ Копала // Отчеты Археологической комиссии за 1890г. – СПб., 1893. – С. 72-74.

15. 1888 г., сентября 27 – Отношение генерал отв. инфантерии Г.А.Колпаковского Императорской археологической комиссии о состоянии памятников археологии // ЦГА РК. Ф.44. О.1. Д.375. Св.36. ЛЛ.182- 184 об.;185 об.

16. Бартольд В.В. Отчет о поездке в среднюю Азию с научной целью. 1893 – 1894 гг. // Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. – Т. II (1) –М: Издательство Восточной литературы, 1963. – 1024 с.

17. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. – Соч. Т.IV. – М: «Наука», 1966. – 467 с.

18. Савельева Т.В. Охрана и изучение древностей Казахстана Туркомстарисом(Средазкомстарисом) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1976. – 236 с.

19. Вестник Центрального музея Казахстана. Первому Всеказакстанскому краеведческому съезду. – Алма-Ата: Казиздат, 1930. – №1. – С. 6.

20. Джетысуйский обл. музей. Личное дело Городецкого Владимира Дмитриевича // ГААО РК. Ф. 187. О. 1. Д. 35.Св. 2. ЛЛ.3, 4.

21. Городецкий В.Д. Архив Института археологии МОН РК. Ф. Оп. 2. Д.4. Св.1. На 175 листах.

22. 1924 г., мая 5. – Отношение В.Д. Городецкого в Туркестанский Комитет по делам музеев // ГААО РК. Ф. 187. О. 1. Д. 21. Св. 2. Л.113.

23. 1924 г., июня15. – Выписка из протокола № 14 заседания Совета Туркомстариса// ГААО РК. Ф. 187. О. 1. Д. 21. Св. 2. Л. 121.

24. Отчет Джетысуйского губ. музея за 1923 – 24 год. Центральный историко-краеведческий музей Казахстана г. Алма-Ата// ГААО РК. Ф. 187. О. 1. Д. 25. Св. 2.ЛЛ.3,3 об.

25. Ферсман А.Е. Экспедиционная деятельность Академии наук СССР и ее задачи / А.Е. Ферсман; Академия наук СССР. – Ленинград: АН СССР, 1929. – [4], 38 с.

26. Городецкий В.Д. Древности Семиреченской области. 1924 // Архив ИА. Оп.2, д.4. св.1.Л.4

27. Дублицкий Б.Н. 1927 г., мая. – Отчет об археологической разведке, произведенной ученым хранителем Джетысуйского губернского музея Б.Н. Дублицким в мае месяце 1927 г. // ГААО РК. Ф. 187. О.1. Д.51. Св. 3. Л.1, 5.

28. Бабанская Г.Г. Берккаринский могильник. (К некоторым итогам изучения памятника). – Труды Института ист., археол. и этн. АН КазССР, т.I, Археология, 1956. – С. 189-206.

Е.Қ. Оралбай

ҚЫЗЫЛҮЙІК ТАС МҮСІНДЕРІ

Үстірт пен Маңғыстау өңірлерінен ерте темір дәуірінің Бәйте тектес ескерткіштердің ашылуы археология ғылымы үшін ерекше жаңалық болғаны анық. Осы ескерткіштердің ажырамас бір бөлігі ретінде және ғибадатханалардың мерзімін анықтаудағы негізгі маңызды рөл атқарған тас мүсіндер болды.

Бәйте текті ғибадатханалар қатарындағы Қызылүйікте де тас мүсіндер орталық ғимараттан шығысқа немесе оңтүстік-шығысқа қарай тізбектеле орналасқан. Мүсіндердің көпшілігі сынық күйінде жер бетінен табылды. Тек кейбір жағдайда ғана тас мүсіндердің төменгі жағы жерге көмілген күйі, өзінің алғашқы орнатылған орнында болды. Тас мүсіндердің әр жерден, бөлек-бөлек табылуы алғашқы орнатылған орнын анықтауға қиындық келтіреді. Сонымен қатар ғибадатхананың айналасындағы орды қазып зерттеу барысында тас мүсіндердің ортағасырларда да басқа мақсаттарға пайдаланылғаны белгілі болды. Ғибадатханаға маңына салынған қоршауларға құрылыс материалы ретінде пайдаланған тас мүсіннің сынықтары да табылды. Тас мүсін сынықтарын кейінгі қазақ зираттарын салуда да қолданған. Бүгінге дейін табылған тас мүсін сынықтарының саны – 23 дана. Мүсіндерде негізінен бес қаруын асынған батырлар бейнеленгенімен материалдың жұмсақтығына байланысты және әртүрлі факторлардың әсерінен өрнек-бедерлері өте нашар сақталған. Сондықтан біз барлық тас мүсіндердің толықтай сипаттамасын бере алмаймыз. Дегенмен бедерлері жақсы сақталған Қызылүйік тас мүсіндерінің сынықтарын ақпарат беру тұрғысынан өте жоғары бағалауға болады.

Қызылүйіктегі тас мүсін сынықтарының көпшілігінің кеуде тұсынан бастап кіндігіне дейінгі аралықтары сақталған. Морфологиялық жағынан аталған аймақтағы көпшілігі жалпақ тас мүсіндер болып келеді. Қызылүйік мүсіндерінің ішінде морфоогиялық және иконографиялық тұрғыдан

Бәйте, Қонай тас мүсіндеріне ұқсайтын және мүлде ұқсамайтын тас мүсіндер бар. Қызылүйік ғибадатханасында әйел мүсіндерінің болуыда бір өзгешелік болмақ. Бастары сәл доғалдана дөңгелек болып келген және бас киім бейнеленбейді, әйел мен еркек бейнелерінің бәрінде бастары домалақ пішінде беріледі. Қызылүйіктегі әйелдер мүсіндерінің бет- бейнелері сақталмағанымен, жалпы Бәйте тектес тас мүсіндердің бет пішіндері көне түріктердің тас мүсіндерімен өте ұқсас [1].

Бірінші топқа сақталымдары жақсы Бәйте тектес тас мүсіндерге өте жақын және ер адамның бейнесін бейнелеген тас мүсіндерді жатқызуға болады (1 сурет).

Бұл топта өте жоғары деңгейде жасалған мүсін екендігі сақталған сынығынан көрінетін бір тал тас мүсін сынығы бар. Негізінен қарудан белдікке көлденең екі жерінен ілінген семсер, оң қолының саусақтарының арасы ашық қалпында, қару ілінген белдіктің тұсына алып күштің иесі екенін көрсетіп, сом қылып берген және осы оң қолдың артына қарай қорамсағын бейнелеп, оған жебе салатын орын ретінде 15 тесіктер қалдырған. Белін бекем буған белдігі анық бедермен берілген. Қару ілген белдік одан жіңішкерек және сәл төменірек орналасқан. Морфологиялық тұрғыдан дене бітімін сомдағанда асқан шеберлікпен, адам денесінің әрбір бөлігін нақты беруге тырысқан және арқа тұсынан бастап, омыртқаның ойығы терең, көрнекті етіліп барьелекті түрде берілген. Адамның белінің тұсы жіңішкерек те жоғары кеуде тұсына қарай, конус пішінді жуандай береді. Сол қолы мен денесінің арасын бөлек бедерленген болуы керек, иық тұсынан сынған орнынан басқа сол қолының белгілері, сондай-ақ басы мен белінен төмен қарайғы бөлшектері тиянақты барлау жүргізілгенімен табылмады.

Морфологиялық тұрғыдан жоғарыдағы жоғарыда сипатталған тас мүсінге жақын тағы бір мүсіннің басы жоқ, кіндігіне дейінгі бөлігі сақталған. Мүсіннің артқы жағында қос жауырыны сызыла көрсетілген. Сол бүйірінде садақты ойып салған. Садақтың басы имек келеді. Алдыңғы жағынан қарағанда екі қолының, алып күш иесі екенін бейнелеген білектері мен денесінің бұлшық еттері көрінеді. Екі қолы да денесімен бірге, тек ойық сызықпен бөлектеп көрсеткен. Өкінішке орай мүсіннің де қалған бөліктері табылмады.

Осы топқа жатқызылған келесі мүсіндердің бастарынан басқа денесінің барлық мүшелері сақталған. Мүсіндер үш бөлікке сынған қалпында кешеннің әр тұсынан табылды. Морфологиялық тұрғыдан бұл мүсіндердің берілуі де кеуде тұсынан бастап, білектері терең, көрнекті етіліп беріліп мықты, күшті адамды сомдап тұр. Қарулары бедерленбеген, екі қолы төмен қарай созыла бел тұсына түсіп, саусақтарының арасы ашыла мықынына жатқызылған. Сол қолының саусақтарының астында қорамсағы бейнеленіп, сонымен қатар аяқтарының арасы ашылып бедерленген.

Екінші топқа ғибадатхана маңынан табылған Бәйте тектес тас мүсіндерге ұқсас екі әйел адамның мүсінін жатқыздық [2]. Өйткені ертедегі деректерде көшпелілердің күнделікті тұрмыс- салттан жауынгерлікті, батырлықты жоғары бағалаған ержүрек әйелдері туралы деректер аз емес. Көне көшпенділер қоғамында әйелдің әлеуметтік орны ерекше болатын. Бұл мүсіндердегі әйелдердің жауынгерлік киімдерінің жарқын үлгілері бүгінге дейінгі тас мүсіндерде бейнеленген бірегей үлгілер болып отыр [3].

Әйелдер тас мүсіндері иықтары мүсін ұстынынан аса шығыңқы емес қушық етіп берілген (2-сурет). Мүсінді жасаған материалдың жұмсақтығына әртүрлі факторлар әсерлерден бет бейнелері сақталмаған. Сондықтан біз Қызылүйік тас мүсіндерінің көпшілігінің бет әлпеттерін сипаттай алмаймыз. Екі қолдары мен де шынтағынан бүгілген. Оң қолының ашық алақанымен кіндік тұсын ұстап, сол қолы бүгілген жерінен сынған. Кеудесінде екі омырауы анық бедерленген. Мүсіннің белі жіңішке белдікпен буылған. Осы белдікке екі ілгекпен түзу балдақты, сабының түбі айшық тәрізді қанжар көлденеңінен ілінген. Мүсіннің арқы жағынан екі жауырындары нақты бедерленген. Мүсіннің белі жіңішке белдікпен буылып, оған екі ілгекпен түзу балдақты, сабының түбі айшық тәрізді қанжар көлденеңінен ілінген. Мүсіннің екі қапталында тағы екі қанжар ілінген. Қанжарлар белдікке бұр баумен тағылып, ұзынынан салбырап тұр және сол жақтағы оң жақтағы қанжарға қарағанда сәл қысқа. Үш қанжардың да саптарының түптері айшық тәрізді, балдақтары көлденең. Бұл жерде жалғыз қанжар болса, ол өзін қорғау мақсатында пайдаланған болуы да мүмкін. Ал бір мүсінде үш қанжардың бейнеленуі нағыз жауынгер екенінен хабар беріп тұр.

Үшінші топқа орындалу мәнері мен иконографиясы жағынан Бәйте тектес мүсіндерден бөлек тас мүсіндерді жатқызамыз. Бұл тас мүсіндер Меретсай тектес деп аталып жүр [4]. Бұл топта мүсіндердің денелері, қолдары ұстынынан бөлектеніп берілмеген. Иықтары кең емес, жалпақ тақта тастардағы мүсіндер болып келеді. Бұл топтағы мүсіндердің де көпшілігінің басы табылмады. Осы топтың көрнекті өкілі ретінде сипатталатын мүсіннің тек мойынының төменгі тұсынан бастап, тізесіне дейінгі аралықтағы дене ұстыны толық сақталған. Қолдары денесімен бірге берілген, тек ойық сызықпен

бедерлеп бөлген. Екі қолдары да шынтағынан бүгіліп кіндік тұсына қойылған. Осы қолының басынан төменірек балдағы да, ұштығы да тік болып берілген семсер бедерленген.

Осы топтағы келесі тас мүсіннің екі бөлікке бөлінген негізгі ұстыны сақталған. Сынықтың жоғарғы бөлігінде адамның кеуде тұсы кіндікке дейін, төменгі бөлігінде кіндіктен төменгі тұсы, нақты емес бедерлермен сақталып қалған. Кеуде тұсының сақталған бөлігінде оң жақ қолы кіндік тұсына қойылған. Мүсіннің артынан қарағанда екі жауырынның түйісер тұсының шеңберлерінің сілемі байқалады.

Келесі екі мүсіндердің бас мен кіндігінен төменгі жақтары сынып, кеуде тұсы ғана сақталған. Қолдары анық бедерленген. Біреуінде сол қолы шынтағынан бүгіліп сол омырауының астыңғы тұсын ұстап тұрса, екіншісінің оң қолы шынтағынан сәл бүгіліп оң омырауының төменгі тұсын ұстап тұр. Саусақтарының аралары ашылып бейнеленген. Бұл мүсіннің де оң жақ омырауы нақты, ал сол жағы өте қысқа берілген. Бұл тас мүсіндерде әйел адамдар бейнеленуі мүмкін.

Осы топтағы жалпақ тақта тасқа терең ойық сызықпен бедерленген адам бейнесі өте қызық. Мүсіннің басының маңдайынан жоғарғы жағы сынған және кеудесінің сол жағы беліне дейін бар. Оң жағы мүлдем сынып жоғалған. Беті сопақша келген, әлпеті анық, көздерінің іші дөңгелене бедерленіп, сыртын осы дөңгелекті айналдырып терең сызықты ойықпен жасаған. Мұрнының пішіні тамшы тәрізді. Еріндерінің сырты да дөрекі бедерленіп, тістері ақсиып берілген. Көздері бақырайып, аузын ашып қобалжыған адамды елестетеді. Сол қолының саусақтары тарамдалып кеуде тұсын ұстап тұр. Бұл мүсінде белгілі бір діни және басқа да рәсімдерді орындайтын абыз бейнеленсе керек (3-сурет).

Төртінші топқа техникасы өте қарапайым, жасалуы дөрекі тас мүсіндер мен мүсіндердің бастарының сынықтары жатады. Бұл топта мүсіндердің денелері, қолдары ұстынынан бөлектеніп берілмеген. Басы мен денесі бір-бірінен бөлінбеген, тұтастай ұстынмен берілген мүсін. Басы дөңгелене бейнеленген. Басында да, денесінде де ешқандай иконографиялық бедерлер немесе репертуралар бедерленбеген. Көздері дөңгелек, қастары айшық тәрізді, мұрыны сол бағытқа қарай қисық, аузы шағынбасы дөңгелек келген мүсін сынығы. Морфологиялық тұрғыдан жалпақ тас мүсіндер қатарына жатады. Осындай тас мүсін сынықтары зерттеушілер еңбектерінде «нашар антропоморфты тас мүсіндер – деп аталған [5, С. 141].

Осы тас мүсіндердегі түбі айшық тәрізді, тік балдақты семсерлер мен қанжарлардың б.з.б IV-II ғасырлардағы Орал маңы, Дон мен Еділ бойында пайда болуы, сармат дәуірінің ерте кезеңі прохор мәдениетіне тән деген бұрыннан қалыптасқан пікірлер [6]. бойынша бұл ғибадатханалар мен тас мүсіндер де осы кезеңмен мерзімделген. Бұл мерзімдеудің әлі талқылауды қажет ететіндігін осы ескерткіштерді алғаш ашқан зерттеушілерде жазған [5, С. 149]. Жалпы Үстірт пен Маңғыстаудағы ерте темір дәуірінің ғибадатханалары мен оған қойылатын тас мүсіндердің мерзімделуі мен шығу тегін Оңтүстік Оралдан іздеу қайта қарастыруды қажет етеді [7].

Бәйте тектес тас мүсіндер морфологиялық тұрғыдан алдыңғы Кавказбен Қара теңіз жағалауларының скифтік тас мүсіндеріне ұқсас келеді де, иконографиялық жағынан көпшілік жағдайда ұқсамайды [8]. Тас мүсінде бейнеленетін қарулардан басқа да бұйымдар алқа, қорамсақ, белдік т. б. анық бедерленген. Тас мүсіндердің мерзімін анықтауда осыларға көңіл бөлген жөн.

Осындай Бәйте тектес ғибадатханалар қатарына Қонай ғибадатханасы жатады. Қонайдан табылған тас мүсінде «ер қаруы бес қаруы» сай жауынгер бедерленген. Қару жарақтарынан қапсырмалы- ілмекті белдік, қынабының ұшы айшықтанып келген семсер, жағы мен жебелері түгел қорамсақ, көп қатпарлы алқа, иірілген білезік, тұла бойына шақталған сауыт пен дулыға, сол қолын шынтағынан бүгіп, ал оң қолын төмен түсіріп тұрған ресми тұрысы мүлтіксіз сомдалған Үстірттегі Қонай ғибадатханасынан табылған осы мүсінде киім киісі де, қару асынуы да жоғары талғамды, кең иықты, жауырынды жауырынды жауынгер сарбаз бейнеленген.

Қонай оба мен Қарамөңкедегі №2 және Бәйтедегі №6;7 тас мүсіндердің белдіктерінің ромб тәрізді бедерлері б.з.б. V ғасырдың ортасымен мерзімделген Пазырықтың №2 қорғанынан табылған белдікпен сай келеді [9]. Мұндай белдіктер Пазырық мәдениетінде алғаш кезігеді [10].

Өңірде б.з.б. VI ғасырда бұл тас мүсіндердің пайда болуымен прохор мәдениеті пайда болды деген тұжырым бар [11]. Бірақ нақтылауды қажет етеді. Керісінше ерте сарматтық прохор мәдениетінде ұштығы айшық тәрізді, балдағы тік семсерлер мен қанжарлардың пайда болуының алғашқы нұсқаларын шығыс Каспий маңылық дах-массагеттерден қарастыру керек.

Еуразия даласындағы көшпелілерге қатысты жазба деректерді сараптаған кейбір ғалымдар тарихи сахнаға б.з.б. VII ғасырдың соңынан бастап массагеттер мен савроматтар шықты деп тұжырымдайды [12]. Массагеттердік одақтың пайда болуын б.з.б. VII ғасырдағы далалық халықтардың жылжуымен

және археологиялық тұрғыдан Түгіскен мазарларымен, сондай-ақ қарасұқ (бегазы-дәндібай) ескерткіштерімен байланыстарғаны өте дұрыс деп есептейміз [13]. Бұл кезеңдердегі, яғни б.з.б. VI-V ғасырлардағы Каспий мен Арал теңіздері аралықтарындағы ескерткіштер осы Бәйте тектес ескерткіштердің алғашқы нұсқалары Қайнар, Тасастау 1-3 секілді көне жер бетінде жерлеу салтындағы ескерткіштер болуы керек. Ал әйелдердің еркектермен қатар соғысқа араласып, билікке белсене араласқан кезеңін б.з.б. V ғ. төртінші ширегіндегі шығыстан басталған толқынмен байланыстары болуы да мүмкін [14].

Көне түріктерде ғибадатхана маңына тас мүсін орнату дәстүрі өз бастауын Бәйте тектес ескерткіштерден алуы мүмкін. Ерте темір дәуірінде осы өңірдегі ескерткіштерде батырлық рухынан бастау алған әйелдер бейнесі көне түріктерде Ұмай ана бейнесіне дейін көтерілуі ғажап емес. Жазба деректерде массагеттердің күнді ғана құдай көретіндігі айтылған [13, С 49.]. Ол дәстүрде көне түріктерде бір тәңірге табынумен, яғни бір құдайшылықтың алғашқы нұсқасы болған. Ал Ұмай мен Жерсу тәңірмен ортаны жалғастырушы себепкер ретінде болуы мүмкін.

Ал жалпы тас мүсіндердің кейінгі қазақтардың құлпытас қою дәстүрінің алғашқы нұсқалары болғандығы ғалымдар назарынан тыс қалған жоқ [15]. Осы дәстүр өзінің өміршеңдігімен ислам дінінде де кейбір элементтерін сақтап қалған.

Бұл ескерткіштерде тиянақты зерттеу жүргізу, ежелгі жазба деректердегі дах- массагеттердің нақты территорияларын анықтап, даму тарихын, дүниеге көзқарастарын, шаруашылығы мен мәдениетін тереңірек тануға, сақ- скиф әлемімен нақты байланысын, сонымен қатар өзіндік жергілікті ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Оған қоса Маңғыстау- Үстірттік архитектуралық өнердің тамырының тереңде жатқандығын байқаймыз. Үстірт, Маңғыстау даласы сарматтардың тас қашау, тас өңдеу өнерінің орталықтарының бірі және қазіргі таңдағы Маңғыстаулық архитектуралық өнердің алғашқы негізі болды. Оған табиғи факторлар себепші болды.

Сондықтан біз бұл аймақты қола дәуірінен-ақ ірі архитектуралық өнердің үлкен бір ошағы болған және осы өңірде дүниеге келіп, өте тез дамыған нық айта аламыз. Үлкен құдық, Ақтау, Тоқсанбай сынды ескерткіштерге жүргізілген кейінгі зерттеулер осыны көрсетті.

Тастан қабырғаны жақсылап қалау дәстүрі қола дәуіріндегі Үлкенқұдық моласынан жақсы көрінеді. Қабырға қалаудың мұндай түрі Маңғыстау аймағында б.з.д. 4-3 мыңжылдықтарда кеңінен тараған болатын [16]. Сондықтан біз бұл аймақты ерте кезеңдерден-ақ ірі архитектуралық өнердің үлкен бір ошағы болған және осы өңірде дүниеге келіп, өте тез дамығанын нық айта аламыз. Ақтау, Тоқсанбай [17] сынды ескерткіштерге ерте қола дәуірінің ескерткіштеріне жүргізілген кейінгі зерттеулер осыны көрсетті.

Басқа да көшпелі халықтар тәрізді Каспий мен Арал теңіздерінің аралықтарындағы Үстірт даласында осындай кереметтей ескерткіштер қалдырған тайпалардың да өмірлері, шаруашылықтары малмен тікелей байланысты болды. Сондықтан көшпелі өмір салтына үлкен сарайлар мен көп бөлмелі баспаналардың ыңғайсыздығынан олар мұндай құрылыстарды тұрғызуға аса ынталы болмаған. Дегенмен күрделі архитектуралық құрылымдарды тұрғызуға қабілетті болды. Оған ішіне арнайы баспалдақпен жоғарғы жағынан кіріп шыққан Бәйте III мен қабырғасының қалыңдығы жеті метр, қазіргі сақталған биіктігі бес метрден астам Қызыл үйік ғибадатханаларының күрделі құрылыс орындарын, қиюластырып қалаулары дәлел. Шаруашылық пен тұрмыстан бабалар аруағы мен дәстүрді ерекше жоғары қойғандықтан осындай киелі ғибадатханалар құрылыстарын көтерген. Бұл құрылыстар бір-бірімен ондай тығыз орналаспаған көшпелілер үшін бастарын қосып жиналатын, жарылқаушыдан жақсы тілектер тілейтін аса киелі орындар болған. Көсем екі жақты, вертикальды және горизонтальды байланыстарды қатар ұстайды деген сеніммен, тілектерін жарылқаушыға жеткізеді деп сенген. Оған осындай алып құрылыстардың ішіндегі тазалық алаңқайының күмбезделіп барып, бір нүкте болып бітетіндігінен көруге болады.

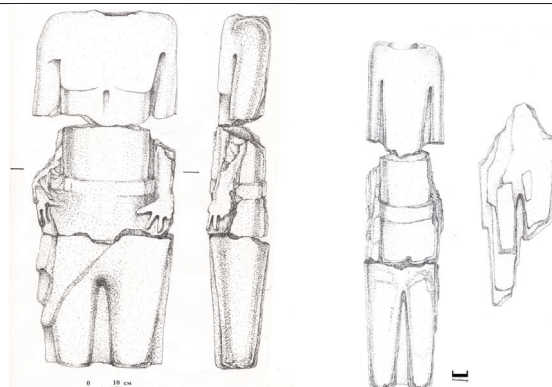
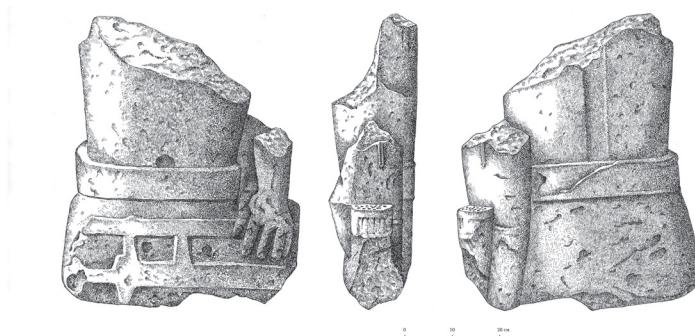
Өз уақытында осындай киелі орындар соғыс және табиғат апаттары жағдайларда державаның біртұтастығы үшін аймақтың идеологиялық орталығы ретінде үлкен рөл атқарған [18].

Сонымен, осы ескерткіштерге ғылыми талдау жасай келе Үстірт даласы сарматтардың мәдени, рухани орталықтарының бірі болғандығын көреміз және мүсіндерде бейнеленген қару-жарақ түрлеріне қарай отырып, бұл мүсіндерді б.з.д. V-IV ғасырлармен мерзімдейміз. Сондықтан, жазба деректерде кездесетін массагеттік тайпалық одаққа тән деген болжам айтамыз.

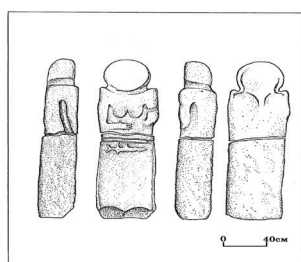
1. Чариков А. А. Изобразительные особенности каменных изваяний Казахстана // СА.– М., 1986. – С. 93.

2. Оралбай Е. Қызылүйік ғибадатханасындағы әйел тас мүсіндері жайында // Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. –№4 (28). –Алматы., 2010.– 41- 44 бб.

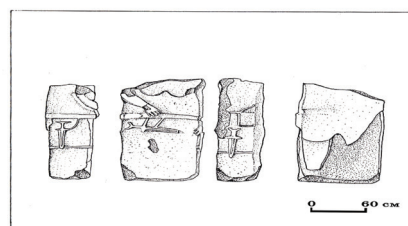
3. Яценко С.А. Костюм женщин-войтельниц у ранних кочевников // Мода и дизайн: исторический опыт новые технологии. Материалы XVIII международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 26-29 мая 2015. – 48 стр
4. Самашев З., Оңғар А., Оралбай Е., Қиясбек Ф. Қызылүйік. – Алматы: Археология ЖШС, 2011. – 160 б.
5. Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части Евразийских степей эпохи раннего железа – М.: Наука, 2005. – 299 с.
6. Таиров А.Д. Погребальный обряд ранних кочевников Южного Зауралья // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология: Материалы IV международной конференции. Проблемы сарматской археологии и истории. Вып. 2. – Самара: Издательство СНИЦ РАН, 2000. – С. 14.
7. Таиров А.Д., Гуцалов С.Ю. О генезисе каменных антропоморфных изваяний Арало-Каспийского региона // Материал по археологии Волго-Донских степей: Сборник научных статей. Вып. 1. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. – 2001 с.
8. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII – III вв. д. н. э. М., Издательство РАН, 1994 г.
9. Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.; Л., 1953 г. 123-124 стр. Табл. XXVII, 1, 2
10. Добжанский В. Н. Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск 1990 г. 22 стр. Табл. VIII, 5.
11. Гуцалов С. Ю. О генезисе каменных антропоморфных изваяний Южного Приуралья в скифо-сарматскую эпоху // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Вып. 4. – Уральск, 2005. – стр. 234
12. Пьянков И. В. Кочевники Казахстана VII в. до н. э. и античная литературная традиция // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского востока. – М., 1978. – С 187.
13. Пьянков И. В. Массажеты Геродота // ВДИ. – М., 1975. – С 68.
14. Таиров А.Д. К вопросу о савромато- сарматских миграциях в лесостепное и степное Обь- Иртыше // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. – Барнаул, 2004. – С. 53.
15. Самашев З., Көшербаев К., Аманшаев Е., Астафев А. Үстірт пен Маңқыстау қазыналары. – Алматы: Asar-basim, 2007. – 400 с.
16. Самашев З.С. Ермолаева А.С. Лошакова Т.Н., Логвин А.В., Шевнина И.В. Поселение Токсанбай // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2004 жылы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы, 2005. – 156-161 бб.
17. Самашев З., Жетібаев Ж. Оралбай Е. Қ. Қызыл үйік – үстірттегі ежелгі сарматтар ғибадатханасы // Мәдени мұралардың танымдық негіздері. – Ақтау, 2004. – 31-33 бб.

1- сурет. Қызылүйік ғибадатханасындағы 1 топ тас мүсіндері

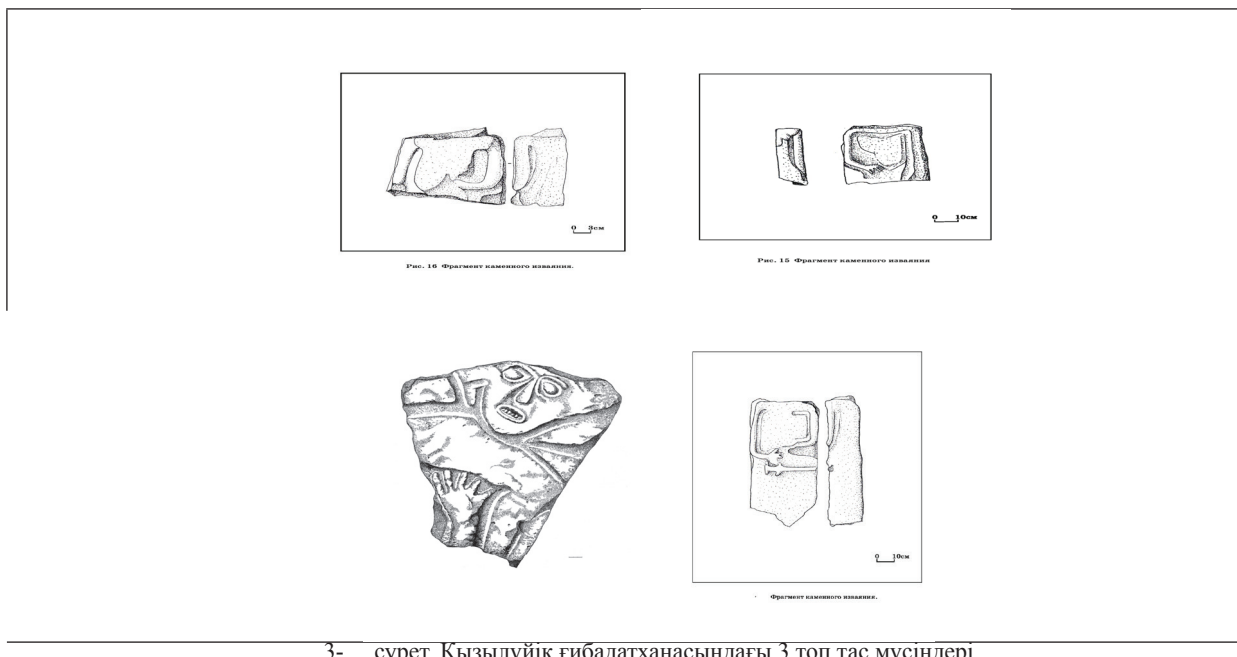

Женский каменный изваяния.

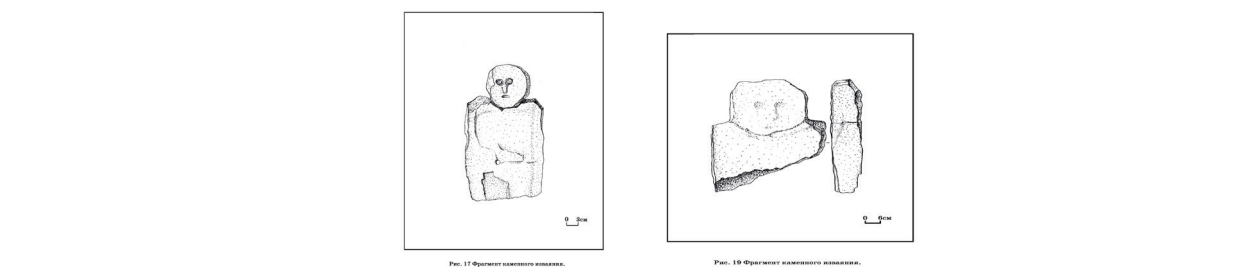

Фрагмент женского каменного изваяния.

2- сурет. Қызылүйік ғибадатханасындағы 2 топ тас мүсіндері

3- сурет. Қызылүйік ғибадатханасындағы 3 топ тас мүсіндері

4- сурет. Қызылүйік ғибадатханасындағы 4 топ тас мүсіндері

С.С. Иванов

ВОСЬМЕРКОВИДНЫЕ СЕРЬГИ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ПРИТЯНЬШАНЯ В САКСКИЙ ПЕРИОД

1) Материальная культура саков Притяньшанья* простые восьмерковидные серьги, свитые из бронзовой или золотой проволоки в виде несомкнутого кольца, с расположенной перпендикулярно к нему дополнительной маленькой петелькой (рис. 1, 1-17).

2) аналогичные серьги с одной или несколькими подвесками (рис. 1, 18-30).

При этом дополнительная петелька у обоих типов серег может быть, как припаяна, так и свернута из одного из концов основного кольца. Именно к малой петельке у второго типа сережек крепилась чаще всего одна подвеска, которая изготавливалась из поделочного камня, но также встречаются и металлические подвески, в том числе в зооморфном стиле.

Подвески с камнем, как правило, комбинированные и представляли собой каменную бусину различных форм, подвешенную к дополнительному колечку серьги при помощи маленьких колечек, спирально свитых из проволочек элементов и цепочек (рис. 1, 23, 25, 26). Единственной серьгой, имеющей не одну, а две подвески, причем, одна из которых была комбинированной, является серьга из знаменитого кургана Иссык [2, табл. 33].

Встречаются также подвески, искусно выполненные только из металла. Так, две близких серьги известны из могильников Западного Семиречья. Их подвески были скручены из проволоки и оканчивались двумя спиральными завитками [15, табл. V, 2; 16, рис. 3, 15] (рис. 1, 21, 22). В Берккаринском могильнике вызывает интерес уникальная серьга, нижняя часть подвески которой выполнена в виде полумесяца [4, с. 203, табл. VII, 1] (рис. 1, 18).

Отдельного внимания заслуживают серьги с зооморфными подвесками. Таких известно всего два экземпляра: один был найден в могильнике Сары-Джон (к. 2) в Кетмень-Тюбинской долине на Западном Тянь-Шане [20, с. 78, фото 24], а второй – в могильнике Шанкоу (Шанкоушуйку) (к. М17) в верхнем течении реки Или (Синьцзян) [25, рис. на с. 38, 4].

Первая серьга имеет подвеску в виде фигурок двух соколов, обращенных головами в разные стороны, к нижним частям которых был прикреплен небольшой колокольчик украшенный зернью (рис. 1, 24).

У второго экземпляра сложная подвеска, прикрепленная к серьге при помощи небольшого колечка. Верхняя часть данной подвески выполнена в виде обращенных друг к другу затылками горных козлов, снизу к ней была припаяна дополнительная деталь, украшенная зернью (рис. 1, 20).

Хронология. Серьги первого вида известны из хорошо датированных сакских погребальных памятников Западного Тянь-Шаня (Кетмень-Тюбинская долина) [20, с. 73, рис. 71, 6,7], где время их существования укладывается в рамки VI-III вв. до н.э. (рис. 1, 6, 12). Крайне сходные серьги известны из Нижнекаменского могильника, расположенного на окраине Алматы, который датируется IV-III вв. до н.э. [10, с. 470] (рис. 1, 13,14).

Однако совершенно аналогичные серьги известны из раннеусуньских захоронений долины р. Или, которые традиционно относят к III-II н.э. или же к III-I вв. до н.э. [13, табл. II, 1-2, V, 3; 17, рис. 3, 14,15; 1, рис. 7; 3, табл. I, 6-8] (рис. 1, 1-5, 7-11). Впрочем, в настоящее время нет никаких оснований рассматривать данную группу погребальных комплексов в рамках «усуньской» культуры, поскольку данные письменной традиции, зафиксировавшей вторжение новых волн кочевников с востока – юечжей и усуней только в середине II в. до н.э. [6, с. 29-30], что позволяет относить подобные памятники к сакской культуре Притяньшанья. Совершенно идентичные серьги известны в могильнике Караша I в Западном Семиречье, который был датирован I-III вв. до н.э. [17, с. 181-182, рис. 3, 14-15], что, ввиду упомянутых выше аналогий этим серьгам, вызывает сомнения и дает основания также отнести данный могильник к сакскому времени. Помимо этого, небольшая серия таких же сережек была найдена в могильнике Кара-Саз на Центральном Тянь-Шане, который также традиционно относят к культуре усуней [7, с. 81-82, рис. 6, 11] (рис. 1, 10,11).

Несколько экземпляров аналогичного типа серег были обнаружены в погребальных комплексах сакского времени в верхнем течении реки Или, также относящимися к сакской культуре Притяньшанья. Так, в частности, их находки были сделаны в могильниках Шанкоу (Шанкоушуйку) [25, рис. на с. 38, 2,4], Цзялекесикаинте [24, рис. на с. 12, 10] и Кулансарык [23, рис. на с. 27, 3] (рис. 1, 15-17).

Итак, все известные экземпляры серег первого типа в целом могут быть датированы в рамках VI-III вв. до н.э. Это полностью подтверждается крайне близкими аналогиями из материалов культур скифского типа Лесостепного и Горного Алтая, где совершенно аналогичные серьги появляются еще в VI в. до н.э., но наибольшее распространение получают в V-III вв. до н.э. [8, с. 95-96, рис. 42, 3-5,7,8; 9, с. 68-69, рис. 62, 14,17; 19, с. 75-76, рис. 55а, 1-2]. Очень сходные серьги, единственным отличием которых является то, что дополнительное колечко спаяно из нескольких проволочек, происходят также из погребальных комплексов Южного Урала, где они надежно датируются V-IV вв. до н.э. [12, с. 237-244, рис. 1; 2, 1-7,10-11]. Приведенные аналогии, таким образом, только еще более подкрепляют предложенную выше хронологию первого типа серег из Притяньшанья в рамках VI-III вв. до н.э.

Среди серег второго типа наиболее надежно датируется экземпляр из кургана Иссык, который большинство исследователей в настоящее время относят к IV в. до н.э. Несколько сережек второго типа найдена в сакских погребениях Западного Тянь-Шаня, датирующихся VI-III вв. до н.э. [20, с. 73-74, рис. 71, 1-5] (рис. 1, 24-27). Отдельно из них стоит остановиться на серьге с двумя соколами, датировка которой определяется в рамках VI-IV вв. до н.э. (рис. 1, 24). Нужно полагать, к этому же времени относится сходная зооморфная серьга из Шанкоу (Шанкоушуйку) (рис. 1, 30).

Целая серия аналогичных серег известна из усуньских погребений Семиречья [4, табл. VII, 1,2; 11, рис. 4; 3, табл. I: 5; 15, табл. V, 2; 16, рис. 3, 5,6,15] (рис. 1, 18-23). Как и в случае с первым типом серег, хронология аналогичных серег, но с подвеской последними веками до н.э. и тем более первыми веками н.э. крайне сомнительна. Особенно если учесть, что очень сходные типы проволочных серег с подвеской были широко распространены в скифских культурах на сопредельных территориях. Так, к примеру, они известны из тасмолинских памятников VI-III вв. до н.э. Центрального Казахстана [5, с. 125-126, рис. 6]. Такие же серьги с подвеской были широко бытовали в это же время и в Лесостепном и Горном Алтая [19, с. 75-76, рис. 55а, 22; 9, с. 69-70, рис. 62, 15; 22, с. 60-61, рис. 49: 10-15]. Отмечены они в этот же период и в погребальных комплексах соседней Тувы [18, с. 32-33, рис. 2, 21-23].

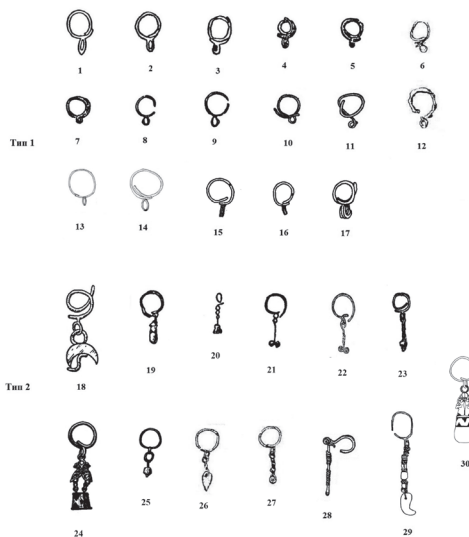
Итак, хронология второго типа серег так же, как и первого, в целом укладывается в рамки VI-III вв. до н.э. Впрочем, некоторый свет на более детальную хронологию проволочных серег из Притяньшанья проливает технология их изготовления. Исследователями уже отмечено, что серьги с припаянным дополнительным колечком существуют более ограниченный хронологический период, чем серьги с петелькой, свернутой из одного из концов основного кольца. Время бытования серег с припаянной петелькой в настоящее время определяется исследователями с VI по IV вв. до н.э. [9, с. 69-70; 12, с. 243-244; 5, с. 126]. Нужно отметить, что значительная часть серег из ранних усуньских захоронений III-I вв. до н.э. имеет именно напаянное малое колечко, что позволяет их удревить на несколько столетий, но не ранее IV в. до н.э.

В то же время серьги с завитой петелькой продолжают существовать более длительное время. К примеру, в Горном Алтае они известны на раннем этапе булан-кобинской культуры (II в. до н.э. – I в. н.э.) [21, с. 37, рис. 3, 10-13, 15]. Примечательно, что среди серег второго типа практически нет экземпляров с завитой из основного кольца дополнительной петелькой. Исключение составляет всего один экземпляр из к. 77 мог. Джуантобе II [13, табл. I, 7] (рис. 1, 28). В то же время среди серег первого типа подобные серьги встречаются несколько чаще. Так, к примеру, это экземпляры с Центрального Тянь-Шаня (мог. Кара-Саз, к. 13) и Западного Тянь-Шаня (мог. Джал-Арык II, к. 15), но в данных захоронениях они сопутствовали керамической посуде характерного сакского облика [7, рис. 6, 4-7; 20, рис. 71, 6; 78] (рис. 1, 10-12), поэтому нет оснований относить их ко времени позже III-II вв. до н.э., как, видимо, комплекс и из Джуантобе II. Впрочем, необходимо учесть, что серьги с напаянным и свернутым дополнительным колечком, вне сомнений, сосуществовали достаточно продолжительный период, но, по-видимому, не ранее V-IV вв. до н.э. Это позволяет комплексы, где были найдены серьги более простой технологии изготовления рассматривать в рамках V-II до н.э., но не позднее, поскольку с ними ни разу не были найдены вещи эпохального хуннского облика.

Таким образом, большая часть серег из погребений ранних кочевников Притяньшанья в целом датируется в пределах VI-IV вв. до н.э., хотя простые восьмерковидные серьги со свернутым дополнительным колечком могут встречаться и позже – в III-II вв. до н.э. Это обстоятельство позволяет более точно датировать целый ряд погребальных комплексов, которые традиционно относили к культуре усуней, и датировали III-I вв. до н.э. и даже более поздним временем. Теперь же нет никаких оснований относить их к периоду позднее конца IV в. до н.э. или, по крайней мере, рубежа IV-III вв. до н.э.

1. Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Труды института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 12. – Алма-Ата, 1961.
2. Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: Искусство, 1978.
3. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963.
4. Бабанская Г.Г. Берккаринский могильник // Труды института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 1. – Алма-Ата, 1956.
5. Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи. Вестник Томского государственного университета. – История, 2014. – № 6 (32).
6. Заднепровский Ю.А. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н.э. – V в. н.э. Страны и народы Востока. Т. X, 1971.
7. Кибиров А.К. Археологические работы в Центральном Тянь-Шане в 1953-1955 годах // Труды Киргизской комплексной археолого-этнографической экспедиции. – Т.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
8. Кирюшин Ю.Т., Степанова Н.Ф. Скифская эпоха Горного Алтая. Ч.3. Погребальные комплексы скифского времени Средней Катуни. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004.
9. Кубарев В.Д., Шульга П.И. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). – Барнаул: АГУ, 2007.
10. Культура ранних кочевников Казахстана. Археологические коллекции. Центральный государственный музей РК. – Алматы: ЦГМ РК, 2009.
11. Кушаев Г.А. Раннекочевнические курганы в районе городища Баба-Ата // Труды института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т.7. – Алма-Ата, 1959.
12. Лылова Е.В. Серьги в виде кольца с цилиндрическим блоком из погребений ранних кочевников степной зоны Южного Урала // Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. – М: Таус, 2010.
13. Максимова А.Г. Усуньские курганы левобережья реки Или // Известия АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. Вып. 1(9). – Алма-Ата, 1959.
14. Максимова А.Г. Погребальные сооружения скотоводческих племен. В: Археологические исследования на северных склонах Каратау // Труды института истории, археологии и этнографии Казахской ССР. Т. 14. – Алма-Ата, 1962.
15. Максимова А.Г. Курганные могильники в урочище Кызыл-Кайнар // Поиски раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972.
16. Максимова А.Г. Узун-Булак и Шошкала – могильники усуньского времени // Древности Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1975.
17. Максимова А.Г. Курганные могильники Караша I и II. // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука, 1976.

18. Мандельштам А.М. Исследования на могильном поле Аймырлыг // Древние культуры евразийских степей. – Л.: Наука, 1983.
19. Могильников В.А. Население Верхнего Приобья в середине – второй половине I тыс. до н.э. М., 1997.
20. Ташбаева К.И. Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая. Бишкек: Илим, 2011.
21. Тишкин А.А., Горбунов В.В. Горный Алтай в хуннское время: культурно-хронологический анализ археологических материалов // Российская археология, 2006. – № 3.
22. Шульга П.И. Могильник скифского времени Локоть-4а. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.
23. Excavation report of the cemetery of Kulansarak, Akqi county // Cultural relics of Xinjiang, 1995.– № 2.
24. Excavation of Jialekesikayinte Cemetery in Nileke County // Cultural relics of Xinjiang, 2007.– № 3.
25. Excavations of the Shankou reservoir cemetery in Gonglyu County, Yili Prefecture // Cultural relics of Xinjiang, 2006.– №1.

1. Серьги сакской культуры Притяньшанья.

1 – мог. Дехкан; 2, 5, 28 – мог. Джуантобе II; 3, 7 – мог. Капчагай III; 4 – мог. Унгур-Кора I; 6 – ?; 8, 9 – мог. Шормак I; 10-11 – мог. Карасаз; 12, 25, 26, 27 – мог. Джал-Арык II; 13, 14 – мог. Нижнекаменский; 15, 16 – мог. Цзялекесикаинте; 17, 30 – мог. Шанкоу (Шанкоушуйку); 18 – мог. Берккара; 19 – мог. Кызылауыз I; 20, 21 – мог. Узун-Булак; 22 – мог. Кызыл-Кайнар; 23 – мог. Баба-Ата; 24 – мог. Сары-Джон; 29 – мог. Кулансарык. (1-5, 7-9, 13, 14, 18-23, 28 – Семиречье; 10, 11 – Центральный Тянь-Шань; 6, 12, 24-27 – Западный Тянь-Шань (Кетмень-Тюбинская долина); 15-17, 29, 30 – верхнее течение р. Или (Синьцзян)).

А.А. Тишкин, А.Н. Мухарева

ДОКУМЕНТИРОВАНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЙ НА «ОЛЕННЫХ» КАМНЯХ ЗАПАДНОЙ МОНГОЛИИ

На территории Евразии к настоящему времени выявлено значительное количество так называемых оленных камней – древних изваяний, особым образом демонстрирующих культуру ранних кочевников 1-й трети I тыс. до н.э. Наибольшее их количество зафиксировано в Монголии. Известны такие объекты в Забайкалье, Туве, Казахстане, Кыргызстане, на Алтае, Кавказе и других территориях. Несмотря на значительную источниковую базу и существенные достижения в области изучения «оленных» камней [1–7 и др.], по-прежнему остаются актуальными их целенаправленный поиск, документирование и своевременная публикация. В последние годы внимание к данному виду археологических памятников необычайно усилилось. Их исследованием занимается целый ряд экспедиций из самых разных стран. В связи с этим, необходимо подробнее остановиться на возможностях современного документирования изображений на «оленных» камнях.

Для фиксации изображений на древних монументальных объектах исследователи часто использовали методы, зарекомендовавшие себя при работе с петроглифами. Но в отличие от наскальных рисунков документированию изображений на «оленных» камнях до сих пор не уделялось должного внимания. Лишь в отдельных случаях можно встретить краткие упоминания о применявшейся методике, в том числе и на страницах специальных монографических изданий, посвященных конкретным памятникам.

Так, В.Д. Кубарев, впервые опубликовавший серию «оленных» камней из юго-восточных районов Алтая, лишь упоминал о том, что для их документирования использовались «...рисунки, чертежи и фотографии» [1, с. 7].

В.В. Волков несколько подробнее описывает методику копирования «оленных» камней, применявшуюся участниками Советско-Монгольской историко-культурной экспедиции (СМИКЭ) в 1970-е – начале 1980-х гг.: «Таблицы оленных камней выполнены по прорисовкам с фотографий. Отдельные детали, особенно оружие, дополнительно копировались в поле на кальку. Копии эти, естественно, использовались для уточнения прорисовок». Поскольку изображения на камнях «...часто сохранялись недостаточно хорошо или плохо видны в силу особенностей освещения», копии с них не всегда получались достаточно точными. «Не раз случалось так, что при повторных посещениях и осмотрах памятников удавалось выявить какие-то новые детали и внести уточнения в ранее сделанные прорисовки» [8, с. 26].

Относительно методики копирования «оленных» камней, применявшейся участниками СМИКЭ во 2-й половине 1980-х гг., подобные описания отсутствуют. Тем не менее, В.В. Волков отмечал, что копии, сделанные в период 1987–88 гг. по точности значительно отличаются от опубликованных ранее. Судя по представленным в монографии фотографиям «оленных» камней того периода [8, рис. 8.-б–г, 9, 10], а также копиям, хранящимся в г. Кемерове в фондах Музея-заповедника «Томская Писаница» (Основной фонд №4831–4840), в 1987 г. их копировали на микалентную бумагу, а затем сразу же фотографировали. Вероятнее всего, прорисовки «оленных» камней, находящихся в районе тогдашней бригады Баян зурх (Ховдский аймак Монголии), были сделаны аналогичным способом, только основой в данном случае являлись фотографии не изваяний, а микалентных копий. Большая точность этих прорисовок объясняется тем, что микалентная копия позволяет выявлять изображения и их отдельные элементы даже при отсутствии комфортного освещения [9, с. 264].

Успех документирования изображений на «оленных» камнях, находящихся в природе, во многом зависит от таких факторов, как погода и свет. Очень часто нет возможности ожидать подходящего освещения для каждой из четырех граней «оленного» камня. Не все части изваяний могут быть доступны для осмотра и копирования (иногда обелиски лежат на земле, скрыты грунтом, плитами и т.д.), и зачастую нет возможности перевернуть тяжелый объект. В результате во многих публикациях (и даже в таком исчерпывающем своде, как книга В.В. Волкова [8]) некоторые объекты представлены не полно. Например, приводятся прорисовки не всех граней или не всех рисунков на отдельной грани; практически не встречаются случаи, когда были бы опубликованы фотографии всех граней; некоторые объекты представлены только описаниями, без иллюстративного материала [10, с. 76].

В настоящее время в документировании изображений на «оленных» камнях произошли существенные изменения. Техническое и технологическое оснащение позволяет значительно улучшить качество фотоматериалов. Имеются возможности для искусственного освещения, что позволяет выявить изображения на всех гранях. Появление новых материалов для традиционных способов копирования способствует более точно воспроизвести фигуры. Компьютерная техника и соответствующее программное обеспечение помогают обработать и репродуцировать полученные материалы. В настоящее время широкие возможности для фиксации изображений на «оленных» камнях дает 3D-сканирование. Таким образом, в результате документирования не только вновь выявленных «оленных» камней, но и древних изваяний, известных ранее, появляются возможности получить новые или дополнительные данные.

Некоторые из методов документирования изображений на «оленных» камнях были отработаны в ходе многолетних полевых работ Буянтской российско-монгольской комплексной экспедиции в Западной Монголии, в том числе при изучении знаменитого комплекса у поселка Баян зурх (рис. 1.-1–3) [11], а также в других местах Ховдского аймака [5, 6 и др.]. Кроме этого, копировался Чуйский оленный камень у скалы Адыр-Кан (Онгудайский район Республики Алтай, Россия) и ряд изваяний в Баян-Ульгийском м Архангайском аймаках Монголии.

Одним из основных методов полевого документирования «оленных» камней, применяемых участниками Буянтской экспедиции, остается микалентная натирка, уже долгое время являющаяся актуальной при копировании рельефных рисунков [5]. Непосредственно перед копированием лежавшие на земле «оленные» камни расчищаются капроновой щеткой от сухой земли или травы. Для удаления птичьего помета и лишайников применяются вода, капроновые щетки и деревянные палочки. Однако при такой расчистке необходимо соблюдать осторожность, чтобы не удалить, например, древнюю краску или следы ритуального «кормления». После расчистки отмеренное количество микалентной бумаги прикладывается к одной или нескольким граням «оленного» камня и прибивается с помощью

воды поролоновыми губками. Как известно, микалентная бумага обладает гидрофобными свойствами, при намокании немного растягивается и хорошо облегает каменную поверхность, точно повторяя ее рельеф. С помощью воды можно соединять отдельные куски микалентной бумаги друг с другом и таким образом последовательно «закрывать» все грани «оленного» камня, установленного вертикально. Как правило, бумага при выполнении копии, в некоторых местах может растягиваться слишком сильно или даже рваться. Для того чтобы краска, с помощью которой будут проявляться изображения на следующем этапе, не испачкала «оленный» камень, сразу же следует наложить второй слой микалентной бумаги поверх первого. В процессе высыхания, слои соединяются, тем самым делая копию более прочной.

После высыхания микалентной бумаги на нее наносится краситель. Для этого кусок ткани хорошо пропитывается темной масляной (художественной) краской, сворачивается и с его помощью равномерно тонируется вся поверхности копии. Готовую копию фотографируют непосредственно на камне (рис. 1.-1) и затем аккуратно снимают.

Идеальными условиями для изготовления микалентных натирок является жаркая и безветренная погода. В прохладное время, когда камень не нагревается, микалентная бумага хуже к нему приклеивается, а порыв ветра может сорвать бумагу и тем самым испортить копию.

Впервые микалентное полотно было использовано для копирования глубоко выбитых наскальных изображений в 1970-е гг. [12], но уже в 1980-е гг. такая бумага получает широкое распространение среди специалистов, работавших на памятниках наскального искусства Южной Сибири, а затем и сопредельных территорий. Полученный способ обрел популярность не только из-за высоких экспозиционных качеств получаемой копии. При натирке иногда выявляются такие изображения, которые не сразу заметны глазу. Натирка позволяет подчеркнуть особенности техники нанесения рисунков, выявляет слабо различимые сглаженные остатки выбивки, проясняет последовательность взаимоперекрывания изображений.

В меньшей степени участниками Буянтской экспедиции используется метод прорисовки изображений на прозрачный материал, для чего применяется целлофан высокой прозрачности и разноцветные перманентные маркеры различной толщины. При этом целлофан закрепляется на камне и на нем разными цветами прорисовываются контуры рисунков, имеющиеся на грани трещины или сколы, границы изобразительной поверхности и т.д. Эти копии, наряду с микалентными натирками, после соответствующей обработки в лабораторных условиях, служат основой для получения цифровых прорисовок (рис. 1.-4).

Пожалуй, самым важным и сложным этапом полевой работы остается фотофиксация изображений (рис. 1.-1–3). Многократное фотографирование необходимо осуществлять на всех этапах работы и при разном освещении: естественном косом свете, рассеянном свете, когда грани находятся в тени. Весьма эффективным является фотографирование рисунков с искусственно созданным светом (рис. 1.-3).

Значительно усложняли работы по фотофиксации и копированию размеры «оленных» камней. При работе с высокими объектами приходится использовать стремянки. Фотографирование такого камня одним кадром позволяет получить только общий вид объекта. Для детальной фотофиксации изображений необходимо при наиболее благоприятном освещении последовательно сделать для каждой грани серию кадров, из которых затем надо склеить панораму.

Что касается возможностей фиксации изображений на «оленных» камнях Западной Монголии, которые предоставляет 3D-сканирование, то участниками Буянткой экспедиции этот способ только планируется опробовать, в связи с чем уже приобретено соответствующее оборудование.

Зачастую, для наиболее качественного результата вышеописанные методы фиксации изображений на «оленных» камнях приходится использовать в совокупности. Только в этом случае появляется возможность получать точные прорисовки изображений, от которых зависит продуктивность сравнительного анализа и интерпретации как целостных композиций, так и отдельных ее элементов. Во многом именно на прорисовки опираются исследователи при воссоздании костюмов центрально-азиатских кочевников, а также при типологическом исследовании оружия и военного снаряжения эпохи. Полученные данные в свою очередь способствуют реконструкции социальной структуры, хозяйства и основ системы мировоззрения населения Евразии в начальный период формирования кочевых культур.

Рис. 1. Разные способы фиксации «оленных» камней. 1–3 – Баян зурх; 4 – Тавт хутул (Монгольский Алтай)

1. Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая (Оленные камни). – Новосибирск: Наука, 1979. – 120 с.
2. Членова Н.Л. Оленные камни как исторический источник (на примере оленных камней Северного Кавказа). – Новосибирск: Наука, 1984. – 100 с.
3. Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. – СПб.: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1994. – 208 с.
4. Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей раннего железа. – М.: Наука, 2005. – 299 с.: 156 ил.
5. Тишкин А.А. Выявление, документирование и изучение «оленных» камней в долине Буянта (Монгольский Алтай) // Теория и практика археологических исследований. 2013. – №1 (7). – С. 73–90.
6. Тишкин А.А. Оленные камни Центральной Азии и изображения на них: обзор существующих интерпретаций и новые открытия // Творчество в археологическом и этнографическом измерении. Омск: Издательский дом «Наука», 2013. – С. 222–228.
7. Турбат Ц. Оленные камни Западной части Монгольского Алтая // Культуры и народы Северной Азии и сопредельных территорий в контексте междисциплинарного изучения. – Томск: Томск. ун-т, 2008. Вып. 2. – С. 223–233.
8. Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М.: Научный мир, 2002. – 248 с.
9. Мухарева А.Н., Самашев З.С. Коллекция копий оленных камней Баян Зурха в фондах музея-заповедника «Томская Писаница» // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. – С. 263–265.
10. Миклашевич Е.А., Мухарева А.Н., Бове Л.Л., Солодейников А.К. Некоторые результаты исследования оленных камней и наскальных изображений в Центральной Монголии в 2012 г. // Древние и средневековые изваяния Центральной Азии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – С. 76–83.
11. Тишкин А.А. «Оленные» камни в долине Бодонча (Монгольский Алтай) // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Вып. 2. – Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2011. – С. 256–265.
12. Капелько В.Ф. Эстампажный метод копирования петроглифов (открытие и разработка метода) // Памятники древних культур Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск: ИИФиФ СО РАН, 1986. – С. 105–111.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗОБРАЖЕНИЯХ ОЛЕНЕЙ В ИСКУССТВЕ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ*

(на примере последних находок с территории Актюбинской области)

Одной из наиболее актуальных и малоисследованных тем современной сарматологии является изобразительное искусство кочевых обществ. Ярким и выразительным признаком, характеризующим и выделяющим культуру населения эпохи раннего железа Южного Приуралья и Западного Казахстана, среди всего ареала кочевой цивилизации степной Евразии, является яркое проявление своеобразного художественного искусства, получившего название скифо-сибирский звериный стиль.

В 2015 г. в ходе исследования могильника Кураша сотрудниками ТОО «Archaeology-KZ» под руководством А.А. Бисембаева, одного из аварийных памятников бассейна р. Илек, был обнаружен ряд предметов выполненных в зверином стиле, среди которых нас заинтересовала железная обойма с золотой аппликацией изображения оленя, выполненной из тонкой фольги, публикации которой посвящена данная статья.

Исследованный Памятник Кураша-I расположен на территории Мартукского района Актюбинской области Республики Казахстан, и представлен одиночным курганом, расположенным в 14,7 км к северо-западу от пос. Петропавловка и в 11 км к востоку от пос. Родниковка. В географическом отношении курган тяготеет к бассейну р. Илек и располагается на водоразделе к северу от балки Кураша – правого притока р. Жаздыбай (приток р. Жаксы-Каргалы). Впервые он был обнаружен в 1988 г. археологическим отрядом Актюбинского педагогического института под руководством С.Ю. Гуцалова. На момент фиксации курган представлял собой земляную насыпь расплывшейся в результате длительной распашки формы диаметром 40 м и высотой 1,3 м от уровня дневной поверхности. У северо-восточного и юго-западного основания кургана прослеживались пологие ровики. В результате ежегодных сельскохозяйственных работ, внешний облик памятника подвергся значительным изменениям: насыпь кургана была снивелирована, вершина уплощена, ранее прослеживаемые примыкающие ровики не наблюдались.

Современный диаметр кургана в ходе проведения исследования составил 31 м, высота 1,2 м. В процессе снятия насыпи были обнаружены фрагменты деревянного столба, являвшегося элементом конструкции кургана. Вокруг погребальной площадки, на расстоянии 6,53 м от условного центра кургана, находился вал, окаймлявший ее. Средняя ширина вала составляла 3 м.

Под курганной насыпью было обнаружено два погребения. Погребение №1 находилось к северу от условного центра под глиняным валом. Погребение №2, являвшееся основным, располагалось в центральной части погребальной площадки.

Могильная яма представляла собой дромосное захоронение глубиной 240 см. Яма также оказалось богатой на находки разнообразных предметов, в том числе и культовых. В юго-западной части дна погребения, на глубине – 2 м 40 см, был обнаружен костяк №1 плохой сохранности, предположительно результат деятельности грызунов. Костяк представлял собой частично сохранившийся скелет человека. У правой руки усопшего был расположен железный акинак. Также в яме были обнаружены золотые накладки, бронзовое зеркало, каменный алтарь, бронзовые наконечники стрел, в количестве 183 штук.

Интересующая нас железная обойма была обнаружена справа от костяка №1. Рядом находились фрагменты железного ножа плохой сохранности, железные поясные пряжки, покрытые желтым металлом. Обойма представляло собой железное изделие подквадратной формы с длиной сторон 60х65 мм. Лицевая сторона изделия плакирована листовым золотом художественно оформленного в зверином стиле. (Рис. 1-1, 1-2)

Данная категория находок является достаточно редкой для территории Южного Приуралья и во многих случаях выступает одним из хронологически диагностирующих предметов, позволяющих выделить реперные погребения с узкой датировкой

Один из первых исследователей образа оленей - М.П. Грязнов, по материалам Саяно-Алтайского региона выделил две стилистические группы: ранняя и поздняя. Первая из них охватывает VII-V вв. до н.э., а вторая датируется V в. до н.э. и заканчивается немного позже. В раннюю группу М.П. Грязнов включает три варианта изображения оленя: стоящий «на цыпочках», лежащий с подогнутыми ногами, в стремительном беге [1, стр. 226]

Изображение оленя, на рассматриваемом нами изделии, своеобразно представлено триксловыми орнаментами. Олень лежит с подогнутыми ногами, голова расположена на одном уровне с туловищем, морда опущена вниз. Бедро оленя отмечено рельефным узором – завитком. Основное внимание в данном изображении сосредоточено в области головы и рогов, возможно, это связано с их целительными свойствами. Также на лицевой стороне изделия прослеживается изображение еще одного животного, предположительно являвшееся уменьшенной копией основной композиции. Полноценное рассмотрение второго изображения было затруднено сильно коррозированной железной основы рассматриваемой обоймы.

Голова оленя читается в этой композиции совершенно явственно, остальная часть, если присмотреться составляет сложную головоломку, включающая в себя несколько зооморфных образов (Завершение отростков рогов птичьими головками). По утверждению Е.Ф. Корольковой такой феномен характерен для скифо-сибирского звериного стиля, особенно в V в. до н.э. [2, стр.44]

Похожее положение оленя с подогнутыми ногами встречается и в изображении изделия, найденного на Кубани, в захоронении - близ станицы Костромской. Выразительно переданы упругое тело животного, вытянутая шея и настороженно поднятая голова. Преувеличенно большие рога показаны условно. В центре уха и глаза некогда были вставки из камня или пасты. (Рис. 1-5) Также в изображении скифского золотого оленя из кургана Куль-Оба, IV век до н.э (Рис.1-6) и в изображении золотого оленя из Костромского кургана, VI век до н.э (Рис. 1-4)[4].

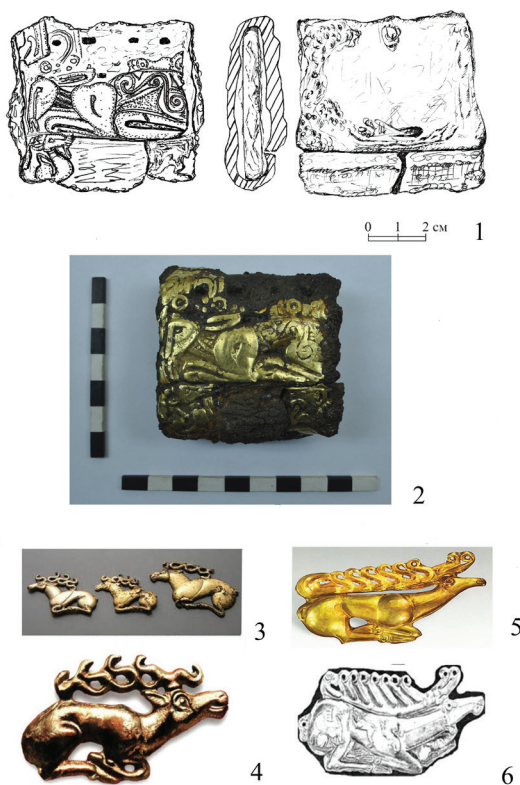

Рис.1. 1. Железная обойма (чертеж); 2. Железная обойма (фото); 3. Оленные бляхи тагарской культуры из собрания Хакасского республиканского краеведческого музея (VII-III вв. до н.э.); 4. Золотой олень из Костромского кургана (VI век до н.э.); 5. Золотой олень из захоронения на Кубани; 6. Изображение скифского золотого оленя из кургана Куль-Оба (IV век до н.э.)

Изображение оленя чаще встречается в оформлении художественных изделий из памятников Филипповка. В виде лежащего оленя сделана ручка от сосуда, на другой представлена сцена терзания хищником лежащего оленя. [3, стр.31] В обоих случаях у оленей под нижней челюстью имеется какой-то «завиток», а плечо и бедро отмечены рельефной орнаментацией, варьрующий мотив «запятой». [2, стр.40]. Такие завитки имеются и у изображения нашего оленя.

Большинство оленьих образов происходит из одного памятника – Филипповского кургана, где мотив представлен чрезвычайно многообразно и большим количеством находок, демонстрирующих вещи разного назначения [2, стр.40].

С развитием современной археологии, все больше внимания уделяется предметам скифо-сибирского

звериного стилия. На сегодня большинство известных находок из памятников бассейна рек Илек, Орь и Урал дали богатые сведения именно об изобразительном искусстве или даже о начале формирования некой школы, принесшей изменения в стилизации и оформлении ритуальных предметов ранних кочевников проживавших на этой территории в середине I тысячелетия до н.э.

* Работа выполнена при поддержке гранта 2985/ГФ4 МОН РК «Динамика формирования культур и миграционные процессы эпохи раннего железного века и средневековья Приаральско-Мугалжарского региона».

1. Грязнов М.П. Саяно-алтайский олень // ПА. – Вып. 2. 1978.

2. Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. –М., 2006.

3. Пшеничнюк А.Х. Роскопки «Царского» кургана на Южном Урале // Препринт доклада. – Уфа, 1989.

Цагарав В. Звериный стиль. Скифский стиль. Зооморфная знаковая система // <http://arx.novosibdom.ru/node/447>

К.Б. Сихымбаева

КҮЛТӨБЕ ҚОРЫМЫНАН ТАБЫЛҒАН ОДОНТОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Өткен ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап Оңтүстік Қазақстан өңірінің Күлтөбе қорымында археологиялық зерттеу жұмыстары жүйелі түрде жүргізіліп келеді. Оның археологиялық ғылыми нәтижелері белгілі археолог А.Н.Подушкиннің еңбектерінде жарияланды [1]. Әсіресе Күлтөбе қорымынан 1992-2007 жж. аралығында табылған қыш текшелер бетіне түсірілген көне жазба – бірегей эпиграфиялық артефактінің ғылыми маңыздылығы өте зор. Ол Қанлы (Канцзюй, Кангюй) мемлекеті туралы жаңа мағлұматтар беруімен ерекшеленеді. Зерттеушілердің пікірінше, күлтөбелік жазу б.з.д. II ғ.- б.з. IV ғ. аралығында қолданыста болғандығы туралы болжам жасайды [2].

Орталық Мемлекет музейдің палеоантропологиялық қорында Оңтүстік Қазақстан өңірінде орналасқан Күлтөбе қорымынан 1989–2015жж. аралығында А.Н.Подушкиннің археологиялық қазба жұмыстар барысында жинаған антропологиялық материалдары сақталуда. Оған Ресей ғылым академиясының этнология және антропология Институтының антропологтары Е.П. Китов, А.О. Афанасьева краниологиялық, остеологиялық, патологиялық зерттеулер жүргізіп жатыр.

Аталмыш мақалада Күлтөбе, Алтынтөбе, Төлебайтөбе және Қылышжар молаларынан (б.з.д. I - б.з. IV ғғ.) табылған палеоодонтологиялық материалдарға антропологиялық сипаттама берілмек. Бұл материалдар 1989-2013 жж. аралығында А.Н. Подушкиннің археологиялық қазба жұмыстарынан алынған. Одонтологиялық зерттеуге барлығы 21 бассүйектің жоғарғы және төменгі жақ сүйектеріндегі тістердің морфологиясы, негізінен таксономиялық маңызы зор анықтамалары қаралды. Өкінішке орай, тістердің толық сақталмауы, эмаль қабатының 15-18 жастан кейін желінуі, қажетті одонтологиялық анықтамаларды анықтауға шектеу жасайды.

Орталық Азияда палеоодонтологиялық материалдар толық зерттелмей келеді. Сондықтан салыстырмалы материалдардың аздығынан көпөлшемдік статистикалық талдау, анықтамаларға топаралық (тарихи) корреляцияны анықтау, яғни одонтологиялық анықтамаларға хронологиялық жүйелі түрде зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік болмай тұр. Осындай жағдайларға байланысты Күлтөбе қорымынан алынған одонтологиялық материалдарға салыстырмалы талдау жұмыстары тек қана Түркменстанның (б.з.д. IV – II ғғ.), Өзбекстанның Далверзітепе (б.з.д. I – б.з. III ғғ.), Ескі Термез (б.з.д. I – б.з. VI ғғ.), Шығыс Грузия (б.з.д. III – б.з. III ғғ.) және Молдовадан (б.з.д. III – б.з. III ғғ.) зерттелген одонтологиялық материалдармен ғана шектелуге мәжбүр болып отырмыз. Палеоодонтологиялық зерттеу таксономиялық маңызы зор мынандай анықтамалар: жоғарғы екінші күрек тістің краудинг формасы (I²), жоғарғы бірінші күрек тістің ернелену формасы (I¹2+3), гипоконус төмпешігінің редукцияға ұшырауы (hy^{3,3+}), Карабелли төмпешігі (Сага 2-5), төменгі азу тістердің төрт, алты, төмпешікті формалары (M₁6, M₁4, M₂4) тізе бұрыш қатпары (DW), тригонидтің дистал жолы (DTC), эмаль ойығы және кейбір одонтоглификалық фендер бойынша жүргізілді. Таксономиялық маңызы зор одонтологиялық анықтамалар «батыстық» және «шығыстық» болып екі комплекске бөлінеді. Күлтөбе қорымынан алынған одонтологиялық материалдарда «батыстық» бағыттағы анықтамалар «шығыстық» комплекске жататын анықтамаларға қарағанда басымдығын атап айтқанда, жоғарғы үлкен

азу тістегі гипоконус редукциясы (hy 3,3+), Карабелли төмпешігі (Cara 2-5), төменгі бірінші азу тістің төрттөмпешікті формасы (M₁4) байқатады. Сонымен қатар «шығыстық» бағыттағы тізе бұрыш қатпары (DW), тригонидтің дистал жолы (DTC) анықтамалары Шірік-Рабат қорымынан алынған материалдарға карағанда жиі кездеседі (1кесте). Ал одонтоглификалық фендердің (M₁2med II), (M¹ eo (3)), Tend(fc), M₁2med (III) көрсеткіштері де Күлтөбе қорымындағы материалдарда басқа салыстырмалы серияларға карағанда, «шығыстық» одонтологиялық бағыттағы компоненттердің басымдығын айғақтайды [3].

Антикалық дәуірдегі аталмыш сериялардың одонтологиялық сипаттамалары «батыстық» комплекстің басымдығын, яғни тұрғындардың антропологиялық типі еуропеидты болғанын көрсетеді [4]. Әсіресе ол Шірік-Рабат, Далверзітепе, Молдова серияларында айқын көрінеді. Ал Шығыс Грузия сериясында кейбір «шығыстық» бағыттағы анықтамалардың, атап айтқанда жоғарғы күрек тістің ернеленуі (I¹ 2+3), төменгі бірінші азу тістің алты төмпешікті формасы (M₁6), тригонидтің дистал жолы (DTC) фендерінің кездесуі, олардың тарихи дамуындағы тіс морфологиясының өзіндік генетикалық ерекшеліктерінің қалыптасқанын көрсетеді [5]. Негізінде осы айтылған тұжырымдарды «батыстық» және «шығыстық» комплекстегі анықтамалардың радиантық ортақ көрсеткіштері бойынша сызылған гистограммадан анық көруге болады (1-сурет). Онда батыстық - Карабелли төмпешігі (Cara 2-5), төменгі бірінші азу тістің төрт төмпешікті формасы (M₁4), төменгі екінші азу тістің төрт төмпешікті формасы (M₂4), шығыстық - жоғарғы екінші күрек тістің краудинг формасы (I²), гипоконус төмпешігі (hy³³⁺), төменгі бірінші азу тістің алты төмпешікті формасы (M₁6), тізе бұрыш қатпары (DW), тригонидтің дистал жолы (DTC). Батыстық одонтологиялық бағыттағы көрсеткіштер бойынша Күлтөбе қорымы тұрғындарына Далверзітепе, Ескі Термез сериялары жақындығын байқатады. Ал «шығыстық» комплекстегі анықтамалар Күлтөбе мен Далверзітепе серияларының жақындығын көрсетеді. Жалпы салыстырылып отырған серияларда шығыстық комплекстің көрсеткіштері Молдова мен Шірік -Рабат тұрғындарында төмен екені байқалады. Сонымен қатар осы салыстырмалы сериялардың фенетикалық көрінісін, жоғары да айтылған анықтамалар негізінде сызылған полигондардан көруге болады (2-сурет). Аталмыш фендердің формасы бойынша Күлтөбе қорымының тұрғындарына Түркменстан мен Далверзітепе серияларының ұқсастығы айқын көрінеді. Бұл олардың тарихи хронологиясына (I – IV ғғ.) байланысты болуы мүмкін [6]. Ал Шығыс Грузия мен Молдова сериялары өздерінің одонтологиялық типтерімен ерекшелінеді.

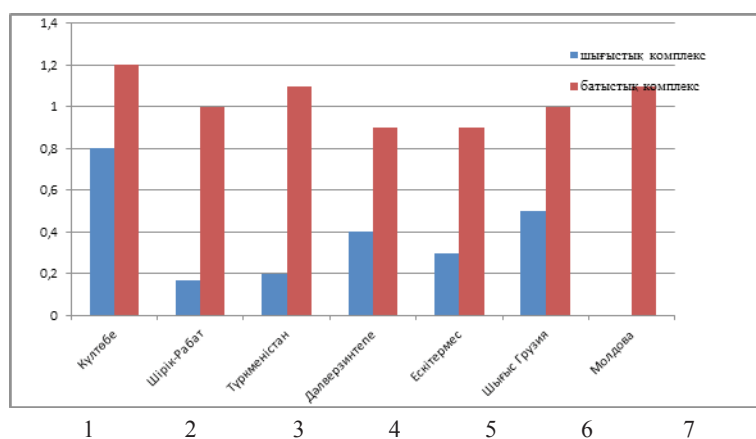
Қорыты айтқанда, Күлтөбе сериясында «батыстық» одонтологиялық типтің басымдығы, аталмыш тарихи кезеңде Орта Азия мен Қазақстанда өзіндік одонтологиялық типтің қалыптасқанын байқатады. Ол оңтүстік грацильді еуропеидтық типтің, аздаған «шығыстық» элементтердің барлығын айғақтайды. Сонымен қатар одонтологиялық нәтижелер, қола дәуірінде Қазақстан жерінде тіршілік еткен антропологиялық типі еуропеидты тайпалармен генетикалық байланысының айқын көрінісі болып табылады.

1-кесте.

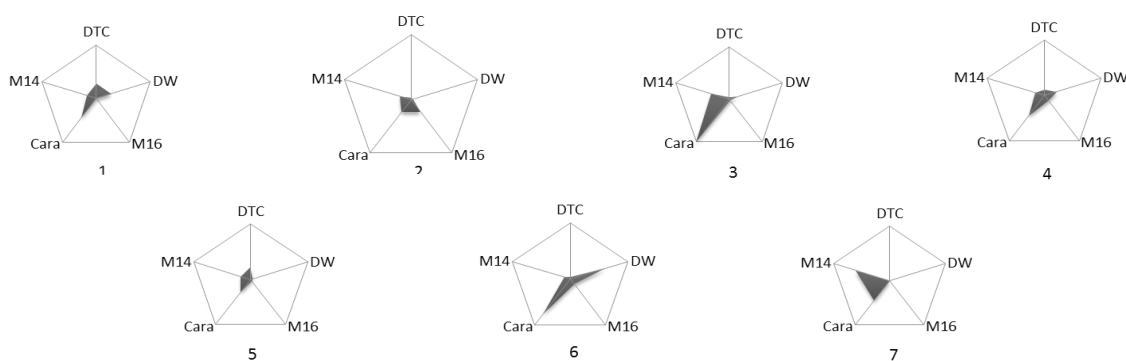
Анықтамалар	Күлтөбе б.з. I-IVғғ.	Шірік-Рабат б.з.д.IV-IIIғғ.	Түркмен-стан б.э.д.IV-IIIғғ.	Дальвер-зітепе б.з.д.I ғ.- б.з.IIIғғ.	Ескі Термез б.з.д.I ғ.- б.з.VIғғ.	Шығыс Грузия Б.з.д.III –б.з.IIIғғ.	Молдавия Б.з.д III-б.з.IIIғғ.
Краудинг I ²	-	0,0	13,6	0,0	0,0	0,0	0,0
Жоғарғы күрек тістің ернеленуі I ¹ (2+3)	-	0,0	5,9	12,5	0,0	7,1	0,0
Гипоконус төмпешігінің редукциясы M ²	18,8	57,1	26,1	56,2	26,7	0,0	16,7
Карабелли төмпешігі M ¹ (2-5)	25,0	14,3	53,6	26,7	18,2	43,8	25,0
Төменгі бірінші азу тістің M ₁ 4 формасы	33,4	28,6	5,7	28,1	30,4	10,8	11,1
Төменгі бірінші азу тістің M ₁ 6 формасы	0,0	0,0	0,0	3,1	0,0	5,4	0,0
Төменгі бірінші азу тістің M ₁ 5 формасы	66,7	57,1	31,4	2,8	4,1	83,8	-

Төменгі екінші азу тістің M_2^4 формасы	88,9	85,7	92,5	-	-	-	92,7
Тізе бұрыш қатпары $dw M_1$	12,5	0,0	4,2	10,3	0,0	28,5	0,0
Тригонидтің дистал жолы $M_1 dtc$	11,1	0,0	0,0	4,5	8,3	0,0	0,0
Эмаль ойығы M^2	7,1	0,0	-	8,3	8,7	34,1	-
Эмаль ойығы M_3	4,2	14,3	-	-	-	16,4	-
Вариант 2med (II) M_1	11,1	28,6	-	-	-	33,3	-
Вариант 2med (III) M_2	16,6	14,3	-	-	-	-	-
2end (IY) M_1	-	14,3	-	-	-	-	-
Tend (fc) M_1	-	14,3	-	-	-	-	-
1 eo (1) M^1	13,2	14,3	-	-	-	-	-
1pr (III) M^1	15,2	14,3	-	-	-	-	-
1eo (3) M^1	16,6	14,3	-	-	-	33,3	-

Күлтөбе қорымынан алынған палеодонтологиялық анықтамалардың салыстырмалы сипаттамасы.

1-сурет. Салыстырмалы сериялардың одонтологиялық гистограммасы. 1 – Күлтөбе, 2 - Шірік-Рабат, 3 – Түркіменстан, 4 – Дәлверзітепе, 5 – Ескі -Термез, 6 - Шығыс Грузия, 7 – Молдова.

2 - сурет. Салыстырмалы сериялардың фенетикалық көрінісі. 1 – Күлтөбе, 2 - Шірік-Рабат, 3 – Түркіменстан, 4 – Дәлверзітепе, 5 – Ескі -Термез, 6 - Шығыс Грузия, 7 – Молдова.

1. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана Iв.до н.э. – VI в.н.э. Туркестан,2000. – 242с.

2. Подушкин А.Н. Эпиграфические артефакты городище Культобе // Согдийцы, их предшественники, современники и наследники – Санкт-Петербург. – 2013 – С.82-95.

3.Сихымбаева К.Б. Шірік –Рабат қорымынан табылған антропологиялық материалдардың одонтологиялық ерекшеліктері // II Арғынбаев оқулары атты халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференцияның материалдары. – Алматы, - 106-110б.

4. Ходжайов Т.К., Ходжайова Г.К. Дальверзинский наус. К антропологии населения Кушанской Бактрии. Ч. // Вестник антропологии. – М.,2010. – С.88-109.

5. Кашибадзе В.Ф. Методические подходы к одонтологическому исследованию популяций Кавказа. – 2013. –312с.

6. Р.У. Гравера Этническая Одонтология Латышей. – Рига.,1987. – 238с.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНИХ ПОСЕЛЕНИЙ ХРЕБТА ЕШКИОЛЬМЕС

Хребет Ешкиольмес является западным отрогом Джунгарского Алатау. Он вытянут в широтном направлении на расстояние около 30 км, и находится на территории Ескельдинского района Алматинской области, в 30 км к югу от города Талдыкорган. Склоны хребта с северной стороны плавно понижаются к широкой долине реки Каратал, с южной стороны круто обрываются к одной из многоводных рек Жетысу - Коксу. Высшая точка хребта достигает 1300 м над у.м. На сегодняшний день в долине реки Коксу, протекающей вдоль южных и западных склонов хребта Джунгарский Алатау, известны могильники и поселения различных эпох.

Живописная и плодородная долина реки Коксу стала для древних людей своеобразной экологической нишей. Более четырех тысячелетий назад долина была освоена и плотно заселена. Горы прикрывали поселения от холодных ветров в зимнее время, а когда равнина покрывалась снегом, на южных бесснежных склонах для скота был корм. Лес в пойме реки шел на отопление. Воды было достаточно и в реке, но население использовало в хозяйственных целях ручьи, стекающие с гор. Вверх по течению реки в горах Шыбынды расположены летние пастбища-джайлау, которые использовались как древним, так и современным населением [1, с.15-22].

В сравнении с эпохой бронзы в раннем железном веке численность населения района значительно увеличилась. Могильники сакских племен тянутся по правому берегу Коксу вдоль хребта Ешкиольмес на 20-25 км, почти не прерываясь. Иногда погребения скотоводов раннего железного века устраивались прямо поверх захоронений эпохи бронзы. Однако их стоянок найдено немного. Вероятно, это связано с тем, что они строили временные легкие жилища, следы которых не прослеживаются [2, с.44-46].

На террасах и по правому берегу притока реки Коксу Ащибулак, а также у подножия и в предвершинной части хребта Ешкиольмес обнаружено несколько древних поселений. Как правило, они находятся на пологих склонах с южной экспозицией и состоят из 5-10 полуземлянок. Жилища устраивались на узких площадках в несколько ярусов. Стены выкладывались из камней, кое-где сохранились на высоту около 1 м. В некоторых случаях прослеживаются входы в помещения. Наиболее крупные из таких поселений сосредотачиваются обычно в ущельях с большим количеством петроглифов (ущелья 5, 12, 14, 18, 19, 20, 24) в горах Ешкиольмес.

Археологические исследования 2015 года в долине реки Коксу включили в себя детальное картографирование всех памятников древности и средневековья у южных склонов хребта Ешкиольмес, составление топографических планов наиболее значимых объектов района - поселений Талапты-I, Куйган-I и Ешкиольмес-XIV. Получены данные по GPS-навигации каждого археологического объекта, составлены генпланы и описания памятников. В ходе полевых исследований были произведены археологические раскопки на поселении поздней бронзы Талапты-I с целью уточнения конструктивных особенностей обустройства пола и стенок в жилище 2.

Археологической разведке и фиксации были подвергнуты все объекты, которые были расположены по правому берегу реки Коксу и ручья Ащибулак у подножия южных склонов хребта Ешкиольмес от западной его оконечности (в районе моста через реку Коксу) до восточной (в районе трассы Карабулак – Жалгызгаш). Всего зафиксировано 22 могильника и два поселения на выходе из 24 ущелий на протяжении почти 20 км. В верхней части ущелий 12, 14 и 18 обследованы три древних поселения (рис. 1: 1). В восточной части хребта ручей Ащибулак протекает непосредственно вдоль склона хребта Ешкиольмес, не оставляя свободных террас. Поэтому здесь у южных склонов памятники древности не известны. Благодаря особенностям рельефа поселения и могильники периодов раннего металла фиксировались уже на северных склонах этой горной системы.

Интересно следующее обстоятельство в верховьях ущелий №2, №5 и №6 известны следы поселений раннего железного века, а поселение поздней и финальной бронзы Талапты-I устроено на территории кладбища андроновского периода Талапты-III (рис. 1: 2). Археологические исследования памятника были начаты экспедициями КазПИ им. Абая (рук. Марьяшев А.Н.) в 1985-1991 гг. и продолжены различными экспедициями Института археологии МОН РК (1992-2004 гг.). Итоги этих исследований были подведены в серии статей и монографии [2, с.50-51; 3, с.5-19; 4, с.342-351].

Достаточно длительное время памятник являлся одним из ключевых при изучении поселений бронзового века Жетысу. Как правило, поселение и могильники в долине реки Коксу находились на

некотором расстоянии друг от друга (300-400м) и были устроены на верхних еетеррасах.Поселение Талапты-I расположено на 10-12м выше уровня реки, в 5 км к востоку от западной оконечности хребта. Общая площадь поселения составляет 4000м². Раскопки жилища производились в полевых сезонах 1987-1989гг.

Строительные материалы эпохи бронзы зависели от природно-климатических условий региона. Основные – это дерево, глина с примесью извести, камни, солома. Несущие конструкции жилища выполнены из дерева. Обмазка внутреннего и наружного пространства – глина. Полы – щебень, глина, возможно солома. Очаг – каменная выкладка. Верхнее покрытие кровли –шкура животных или ветви деревьев с листьями с последующей обмазкой глиной.

Реконструированное большое жилище (рис. 1: 3) представляет собой полуземлянку прямоугольной формы, размерами 12 x 18м по внешнему периметру. Котлован жилища составлял грунтовую яму размерами 16x11м. Вход в жилище находился с восточной стороны и имел Г-образную форму. Пол в полуземлянке плотно утрамбован, к центру слегка понижался (глубина 1,05-1,2 м), к входу постепенно повышался (глубина 60 см). По периметру жилища располагались также столбовые ямы для несущих деревянных конструкций полуземлянки.

В центре жилища размещен единственный очаг прямоугольной формы, сложенный из крупных каменных плит, вкопанных на ребро. Размеры очага - 2,4 x 2,2 м. Вокруг очага располагалось несколько ям хозяйственного назначения. В них обнаружены кости мелкого и рогатого скота (в одной - почти полный разрозненный скелет молодняка домашней овцы). К востоку и югу от очага были устроены две крупные хозяйственные ямы, обложенные внутри ровными каменными плитами по дну и стенкам, перекрытые сверху крупными камнями. Ямы могли выполнять функции холодильных камер - хранилищ продуктов питания.

Вокруг очага устанавливались столбы, которые были основной опорой конструкций крыши. На эти столбы укладывались балки, которые составляли собой раму подквадратной или пятиугольной формы. Внутренние стены представляли собой плетение из вертикальных жердей и горизонтальных ветвей. Вся их плоскость штукатурилась глиняным раствором. Дверные проемы устраивались до потолка и закрывались шкурами или тканями. Кровельное покрытие было четырехскатным, это обусловлено природными условиями - быстрое изменение направления ветров и обильные осадки. Четырехскатная кровля не позволяет осадкам задерживаться на поверхности крыши. Кровля укладывалась на опорные балки и на основные перекладины.

Проблемной ситуацией для реконструкции жилища являлась каменная вымостка вдоль его северной и восточной стенок. Она тянулась вдоль всей северной линии стены протяженностью 15м и шириной 1,2-1,6м. Аналогичная каменная конструкция с зольной засыпкой имела у восточной стенки, в длину она не превышала 2м. В районе кладок были обнаружены каменные песты, куски медной руды, костяные наконечники стрел листовидной формы, ложила, проколки из кости, камни с желобками для привязывания веревки.

Подобные каменные кладки не характерны для конструктивных решений построек предгорной или равнинной зон региона. Однако изучение жилищ в горах Шыбынды [1, с. 15-22] и на плато Асы [5, с. 112-123] позволили предположить, что в данном жилище выкладка являлась каменным основанием фундамента ее северной стенки и рухнула внутрь котлована после того, как жилье было оставлено. Решить эту научно-практическую задачу стало возможным в результате раскопок полевого сезона 2015 года в северной части жилища 2 поселения Талапты-I. В ходе раскопок был расчищен участок каменной кладки у северной стенки размерами 15x3м. Под каменной выкладкой были зафиксированы пол и многочисленные ямы хозяйственного назначения, что подтвердило предположение о рухнувшем основании северной стены.

Основной вещевой материал из поселения Талапты-I керамика и каменные изделия. Костяные инструменты представлены серией черешковых наконечников стрел листовидной формы, проколок и шильев. Интересно, что такие наконечники стрел присутствуют в позднебронзовых батальных сюжетах петроглифов близлежащего ущелья [7, с.31-32, табл.VI: 4,5,15]. Керамика близка саргаринским памятникам поздней бронзы [8, рис. 140], по ряду показателей она сближается с материалами поселения Кент из Центрального Казахстана [9, с.60]. Таким образом, поселение Талапты-I может быть отнесено к эпохе поздней и финальной бронзы и датировано рубежом II-I тыс. до н.э. Такой тип жилищ относится к однокамерным каркасно-столбовым конструкциям I категории андроновского времени по классификации Е.Е. Кузьминой [6, с.74-77]. Очаг характерен для I типа андроновских очагов, наиболее распространенных на территории Северного и Центрального

Казахстана в эпоху поздней и финальной бронзы [6, с.80]. Судя по материалу, поселение было однослойным и недолговременным.

В центральной части у южных склонов хребта зафиксировано другое поселение эпохи бронзы на мысу между рекой Коксу и ручьем Ащибулак (рис. 2: 1), получившее название Куйган-І. Оно было обнаружено в 1982 году археологической экспедицией КазПИ им. Абая (рук. А.Н. Марьяшев). В 1983-1984 гг. на нем проведены предварительные археологические раскопки в центральной части этого археологического комплекса. Зафиксированы культурные слои жилища эпохи поздней бронзы, получен вещевой и остеологический материал.

Комплекс состоит из поселения эпохи бронзы, слой которого установлен раскопом, размерами 12х9м, на глубине ниже 1м, могильника, состоящего из 5 курганов раннего железного века и 11 этнографических захоронений. Площадь его, по предварительным подсчетам, составляет 6000м². Центром является крупная площадка подпрямоугольной формы, расположенная в наиболее широкой части мыса. Размеры площадки 52х36м. На ее территории фиксируется керамика эпохи как андроновского времени, так и поздней бронзы. Плотные скопления фрагментов костей и керамики обнаруживались по берегу реки и на восточном склоне мыса, где прослеживаются площадки пригодные для жилья. Вероятно, это было наиболее крупное поселение земледельцев данного участка Коксуской долины.

Напротив него у подножия хребта фиксируются могильники эпохи бронзы того же времени (рис. 1: 1). Всего на сегодняшний день зафиксировано около 100 погребальных сооружений бронзового века. Однако опыт их изучения показывает, что многие объекты сокрыты под аллювиальными наносами из горных ущелий. Интересно также, что скопления наскальных рисунков с наиболее яркими и многочисленными сюжетами эпохи бронзы концентрируются как раз в ущельях (№5, 6, 10, 14, 18), на выходе из которых устроены древние кладбища [2, с. 46-49].

В отличие от многих регионов Северного Притаяншанья в долине реки Коксу поселения бронзового века не перекрыты слоями более поздних строений. Жилые постройки раннего железного века обнаруживаются в верховьях горных ущелий, где сохранились следы действовавших в древности родников. Исследования проводились на поселении Ешкиольмес XIV. Оно находится в 3 км к северу от села Талапты и расположено на южном склоне хребта Ешкиольмес в верховьях ущелья № 14 по обоим берегам сезонного родника (рис. 2: 2). На поверхности прослеживаются остатки 17 каменных фундаментов наземных строений западины 11 жилищных ям, врезанных в склон – котлованы домов раннего железного века. В восточной части поселения зафиксированы наскальные изображения на скале у ручья.

Жилища раннего железного века представляют собой полуземлянки прямоугольной и округлой форм, состоящих из 1 - 3 секций-комнат. Размеры помещений от 4х4м до 18х6м, глубиной до 0,8 м. Полуземлянки расположены в 2 ряда вдоль левого берега ручья на крутом склоне. С юга они окружены обваловкой, высотой 0,3–0,5м и размерами 16х42м, вероятно, служившим загонем для скота. Общая площадь жилых конструкций раннего железного века составляет около 3000м². Фундаменты стенок наземных домостроений сложены из крупных плоских камней, уложенных плашмя и обмазанных глиной. Внутриони разделены на секции – комнаты от одной до трех, основания стенок которых также выложены из камней. Размеры жилых помещений - от 2х3м до 9х12м. Площадь поселения, по предварительным подсчетам, составляет 4000м². Контрольными шурфами установлено, что наземные многокомнатные жилища функционировали как в средневековье, так и в новое время. Аналогичного времени остатки каменных конструкций отдельных усадеб зафиксированы на выходе из ущелий 12, 14, 18, 22.

В итоге выяснено, что в районе скоплений петроглифов в предвершинной части хребта устраивались как отдельные жилища, так и поселки, насчитывающие до 20 конструкций. Это типичные зимовки, в укрытых от ветра горных ущельях на площадках с южной экспозицией в районах сезонных родников, действующих обычно от поздней осени до ранней весны.

Таким образом, мы можем отметить в развитии домостроительства населения эпохи бронзы хребта Ешкиольмес следующие традиции. При устройстве поселений на всех этапах выбирались места на выходе из горных ущелий или отдельных саев на высоких надпойменных террасах горных рек и ручьев. Дома на поселениях устраивались в виде отдельных хозяйственных дворов, в 1-2 ряда по абрису надпойменных террас. Следы деревянных изгородей подтверждают наличие ограждающих конструкций по периметру отдельных жилых комплексов. В некоторых случаях к домам пристраивались хозяйственные постройки (рис. 2: 3).

Характеризуя древние поселения долины реки Коксу в районе хребта Ешкиольмес, следует также отметить, что этот природно-географический микрорайон, благодаря особенностям микроклимата,

был плотно заселен практически во все эпохи. Хозяйство, которое вели жители этой долины, было комплексным скотоводческо-земледельческим. Однако преобладание той или иной формы хозяйства напрямую зависело от циклических изменений климата. В любом случае южные склоны хребта Ешкиольмес оставались зоной постоянного проживания значительной массы населения, поскольку условия позволяли успешно вести хозяйственную деятельность при любой природно-климатической ситуации.

1. Фрачетти М. Д., Марьяшев А.Н., Доумани П.Н. Поселения горной части Семиречья и вопросы экологии и хозяйства в бронзовом веке // Известия НАН РК / Серия общественных и гуманитарных наук. – Алматы, 2014. – № 5(295). – С. 15-22.
2. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Потапов С.А. Наскальные изображения в горах Ешкиольмес. – Алматы, 2005. – 226 с.
3. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы периодизации и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья // РА. – 1993, №1. – С. 5-19.
4. Горячев А.А., Потапов С.А. К вопросу о реконструкции жилища эпохи бронзы поселения Талапты-I // «Казахское ханство в потоке истории» / Сборник материалов международной научной конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства. – Алматы, 2015. – С. 342-351.
5. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Поселения эпохи бронзы в верховьях ущелья Турген и на плато Асы // История и археология Семиречья. Вып.2.–Алматы, 2001. – С. 112-123.
6. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии. Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – М, 1994. – 464с.
7. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. – Алматы, 2002. – 264с.
8. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 360с.
9. Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана.– Караганда, 1987. – С.56-68.

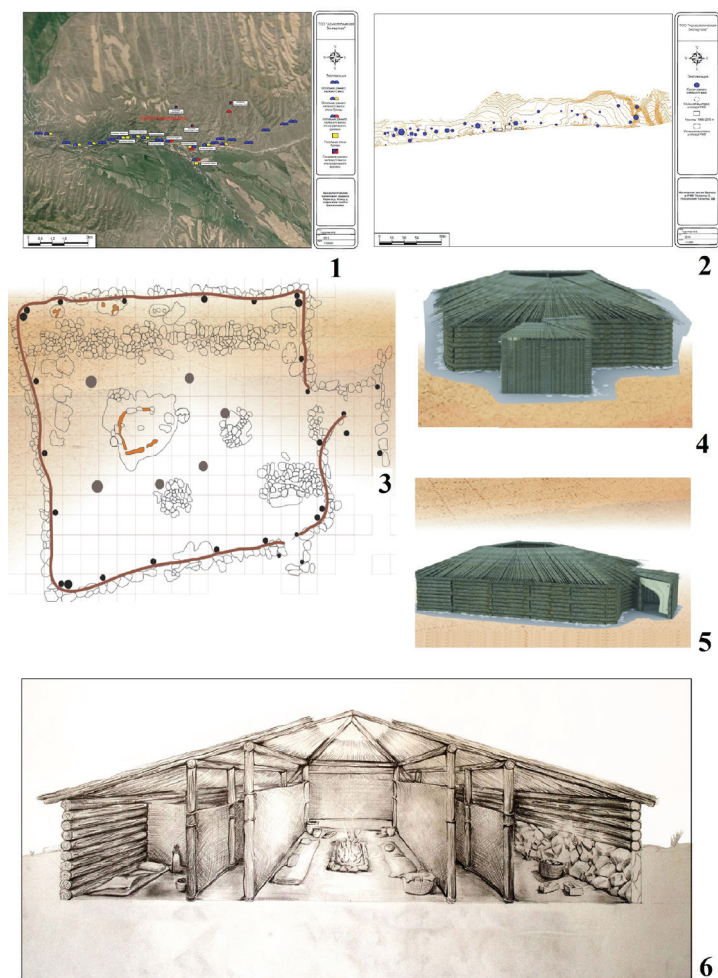

Рис. 1. Материалы археологического комплекса Талапты-I долины реки Коксу: 1 – общий план расположения памятников археологии у хребта Ешкиольмес; 2 – топографический план комплекса Талапты-I; 3 – план реконструкции жилища эпохи бронзы; 4, 5 – реконструкция внешнего вида жилища эпохи бронзы (М.В. Мутагирова); 6 – план-разрез внутреннего устройства жилища эпохи бронзы (К.С. Потапов).

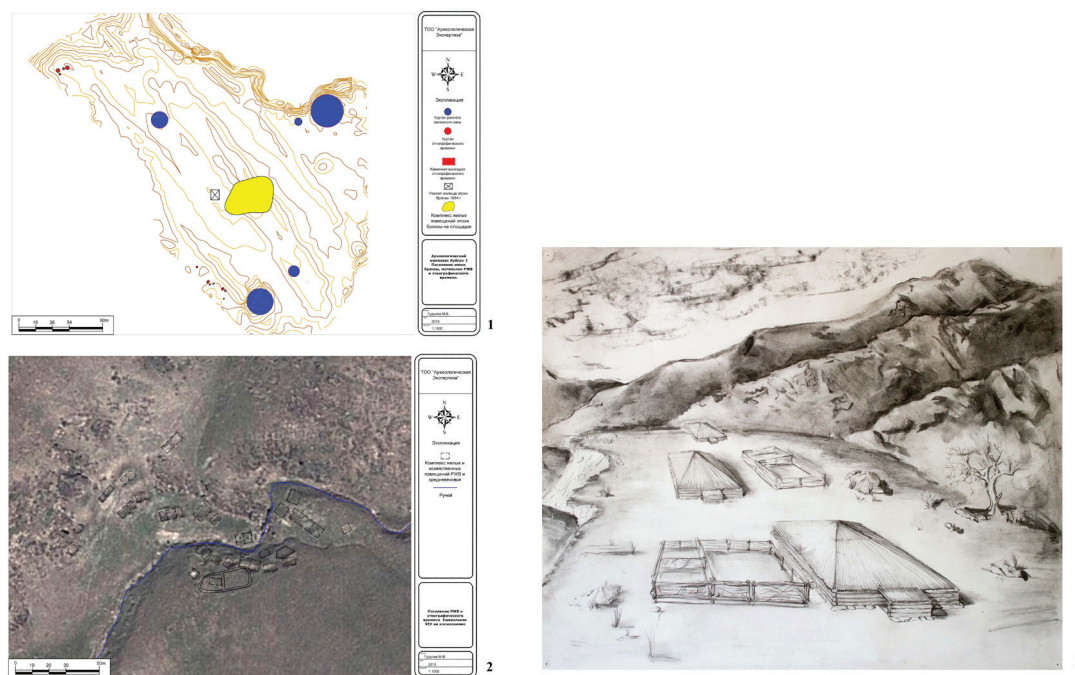

Рис. 2. Древние поселения хребта Ешкиольмес: 1 – топографический план комплекса Куйган-I; 2 – топографический план поселения Ешкиольмес-XIV на космоснимке; 3 – реконструкция древнего поселка по правому берегу реки Коксу (К.С. Потапов).

В. Хорват

ПАМЯТНИКИ СКИФСКОЙ ЭПОХИ ВЕНГРИИ

На территории России золотые предметы скифской эпохи известны уже с XVIII в. (напр. Куль-Оба или Сибирская коллекция Петра 1). До настоящего времени подобные памятники обнаруживали и в Карпатской котловине, на территории Венгрии. Здесь чуть позже, только со второй половины XIX в. начались исследования памятников скифской эпохи. Самый первый могильник был обнаружен ещё в 1860-х г. близ Пилинь (район Нограда, Северная Венгрия) бароном Ньяры, но в его работе описаны были только оружие, украшения из бронзы и железа, керамика скифской и кельтской эпох, их точное местонахождение не было определено [Nyáry J., 1870, с. 125-129].

Й.Р. Аспелин, участвовавший в Будапештской международной конференции по вопросам преисторической эпохи в 1876 году, заметил особенную форму скифского железного кинжала и обратил, в первую очередь, внимание на выставленные предметы скифской эпохи, исходя из имеющихся украинских и российских аналогов [Aspelin J.R., 1876, 23. t./7; 125.t./127]. После этого, спустя лет 20, в 1893 году появилась статья Й. Гампела. Это была первая публикация в ходе XIX века, в которой были описаны известные предметы скифского времени Венгрии, преимущественно самые важные находки этого периода. Здесь можно упомянуть, например, двухгранные бронзовые акинаки с антенной рукояткой и с украшениями в виде скифского звериного стиля, бронзовые зеркала ольвийского типа с боковой ручкой, с изображением зверей и бронзовые погремушки, декорированные с изображениями зверей. Аналогии бронзовых зеркал ольвийского типа и бронзовых погремушек можно увидеть среди предметов из Восточной Европы, западной и северо-восточной Украины, с Северного Кавказа, а аналогии же акинаков можно найти и в Средней и Внутренней Азии [Hampel J., 1893, с. 385 – 407].

Самые важные раскопки начала XX века проводились в 1906 году у г. Дьёндьёша, где под руководством Л. Мартона были обнаружены восемь погребений инцинерации с урном и гробница с кольцевидной канавой. На обожжённой территории могильника, окружённой канавой находились бронзовые погремушки с изображением звериного стиля, железные копья, железные конские удила и скипетры, а также треугольные украшения, шины, колёса, которые, по мнению Л. Мартона могут быть связаны, во-первых, со скифской, и, во-вторых, с гальштаттской культурой [1908, с. 37 – 54].

После Первой Мировой Войны и определения венгерских границ по Трианонскому договору, исследования скифской эпохи приняли более мощный оборот, чем раньше. Самые значительные предметы, такие как золотые олени у г. Тапиосентмартона и Мезёкерестеш-Зельдхаломпусты, были найдены в 1920-х гг, стали символами венгерской археологии. В 1923 г., у г. Тапиосентмартона, обнаружили кремационную гробницу, в которой лежала сложенная фигура в виде оленя из электровой пластинки. Глаза оленя с инкрустацией бирюзы, на ногах и рогах украшения в виде шнура, и на обратной стороне предмета можно увидеть маленькие кольца для подвески. По мнению Н. Феттиха, находка датируется в VI–V вв. до н. э. [1927, с. 138 – 145]. Другое изображение оленя, с золотыми цепочками и фигурами львов, было найдено тоже в кремационном курганном захоронении у г. Мезёкерестеш-Зельдхаломпусты. Подобно оленю из Тапиосентмартона, тут тоже можно увидеть украшения ног, обрамленные шнуровым узором и маленькие кольца на обратной стороне, но к концам рог оленя из Зельдхаломпусты присоединятся стилизованные птичьи головы. Н. Феттих, сравнив находку с аналогами из Костромской станицы и Куль-Обы, полагал, что возраст электровой пластинки можно определить VI в. до н. э. [1928, с. 9-21].

С этого времени, Н. Феттих стал глубоко интересоваться памятниками скифской эпохи. Об этом свидетельствует то, что, спустя тридцать лет после статьи Й. Хампела, он в монографии М. Ростовцева «Скифы и Боспор» вновь обозначил план размещения важных памятников скифской эпохи Карпатской котловины. Он важные находки скифского типа определил на трёх территориях: Трансильвания, берега Верхней Тисы и Трансданубия [Fettich N., 1931, с. 494 – 527].

В 1938 г. начались раскопки крупнейшего могильника скифской эпохи у г. Тапиосела (северная часть Большой Равнина, район Пешта). Раскопки протекали в четыре этапа. Первые две раскопки с 1941-1942 гг руководили Н. Феттих и А. Ботъян, а после Второй Мировой Войны в 1947-1953 гг М. Пардуц. В ходе раскопок были обнаружены 455 захоронений, приблизительно половина которых состояли из кремационных могил. Среди обычных типов погребальных обрядов количество скелетов в вытянутом положении невысокое, а в большинстве кремационных могил просматривается обряд рассеяния пепел. В женских могилах можно наблюдать обычай расчленения органов конечностей и непривычное расположение скелетов. К частым находкам относятся бронзовые наконечники стрел, они присутствуют даже в женских захоронениях. Встречаются также железные топоры, бронзовые или электровые кольца для волос, аналогии которых находятся в Трансильвании и в степях Восточной Европы. Кроме них встречаются бронзовые браслеты открытой структуры с концами в виде голов змей, которые имеют аналогии со степными и северо-кавказскими украшениями. Кроме оружия и украшения, необходимо заметить посуду и кружки местных типов и сероглиняную керамику. Также были обнаружены трубчатые предметы, изготовленные из кости и украшенные геометрическим орнаментом, иногда со следами красной краски. Предшественники этих костяных предметов, по мнению М. Пардуца, нужно искать на территории Кавказа. Могильник может датироваться VI в. до н. э по предметам, связанным с гальштаттской культурой из погребений №200 и 300, а также по бронзовому зеркалу ольвийского типа из погребения нр. 462 [Párducz M., 1966, с. 35 – 91].

В 1937 г. начались раскопки второго самого важного могильника данной эпохи у г. Сентеш-Векерзуга, которые, подобно раскопкам на Тапиоселе, проходили в несколько этапов (в 1937, 1941, 1953, 1954 гг.). Особенными находками первых раскопок являются фрагменты колёс, захороненные рядом со скелетами лошадей, имеющих конские снаряжения [Párducz M., 1952, с. 143-159]. Раскопки проводились под руководством М. Пардуца, который одновременно произвёл открытие в могильнике у г. Бекешчаба-Феньеша. Полученные материалы из могильника характеризуют предметы скифской эпохи: сероглиняные сосуды в виде бутылки и кружки, которые датируются VI–V вв. до н. э [Párducz M., 1943, с. 50-57].

В конце Второй Мировой Войны исследования скифской эпохи остановились и продолжились только в 1950-х гг. Окончание раскопок могильника у г. Сентеш-Векерзуга, начатых ещё в довоенное время, приходилось завершить в 50-годы.

В итоге из 151 захоронения, половина содержит скелеты в вытянутом положении. В половинах могил наблюдается кремация скелета и обычай рассеяния пепел. Скелеты лошадей были обнаружены в довоенных и послевоенных раскопках. В некоторых случаях скелеты лошадей были помещены отдельно от человеческих. Помимо конского снаряжения и удила, стоит заметить и о находках в виде золотого бисера, аналогии которых известны среди предметов у г. Бешеньсёг-Фокору и Мичальково. Примечательны сходства с упомянутыми феноменами материалов из могильника у г. Тапиоселе, таких как например, бронзовые браслеты с концами в виде голов змей, раковины ципреа, бронзовые

кольца для волос с электровым покрытием и обычай расчленение конечностей в женских погребениях [Párducz M., 1954, с. 25-89; Párducz M., 1955, с. 1-18]. Ш. Бёкёньиисследовавший скелеты лошадей, по размерам длинных костей и черепов пришел к выводу, что они принадлежат к породе тарпанов. Также он заметил, что все скелеты лежат на брюхе со свёрнутыми ногами, и выкрученным позвоночником. По его мнению это говорит о том, что лошади предварительно были убиты вне могилы во время погребальной церемонии, а потому уложены в могилу. По причине отсутствия рубленых ран на черепах лошадей, известных в восточных захоронениях, Ш. Бёкёньи не смог объяснить именно каким путем были умершвлены животные [1952, с. 173-183; 1954, с. 93-114].

Спустя более 20 лет после статьи Н. Феттиха, в 1955 г. М. Пардуцу удалось опубликовать готовые главы диссертации А. Боттьяна. В этом контексте можно сказать, что его дипломная работа является первым подробным заключением, в котором он детально рассматривал раньше опубликованные или до сих пор неопубликованные изделия и типы погребений скифской эпохи Альфёлда. Следуя местонахождениям и распространению предметов, отображённых в последнее время, А. Боттьян поменял группы Н. Феттиха и установил подгруппы, основой которых являются «княжеские» тумули, находящиеся у г. Тапиосентмартона, Зельдхаломпустай Дьёмы. Он распределил оружие, украшения и керамику, подчёркивая аналогии железных топоров и копий из территорий Подолии и Полтавы. Он, как и М. Пардуц, подтвердил гипотезу о происхождении сероглиняной гончарной керамики от кельтов, тем самым изменив хронологию появления скифов и кельтов в Карпатской котловине. Его работа считается пробивной в определении взаимоотношений типов погребальных обрядов. Он первый раз указал на большое количество кремационных могил с урнами, найденных на территории т. н. подгруппы Зельдхаломпусты, также он обратил внимание на чрезвычайно высокое количество скелетов в вытянутом положении, наблюдаемых в могильниках Южного Альфёлда. Они по ориентациям и по сопровождающим вещам походят на погребения ранней скифской эпохи Трансильвании, где также можно наблюдать низкое количество кремационных могил и почти отсутствие скелетов в скорченном положении [Bottyan Á., 1955, с. 1-77].

В конце 1950-х и в 1960-х гг. продолжались раскопки больших могильников данной эпохи, таких как у г. Альшётелекеша с 184 могилами, у г. Тёрёксентмиклош-Шурьяня с 82-могилами и у г. Орошхаза-Дьёпароша с 167 могилами. Среди погребений Альшётелекеша количество погребений по типу рассеяния пепел крайне высокое, ингумации очень мало, и то, в основном, детские. Погребения создают группы, несколько из которых прикрыты камнями. Находки меняются в зависимости от обряда, т. е. возле скелетов в большинстве случаев лежит немного изделий или вообще никаких предметов не находятся, наряду с чем, в прикрытых камнями ингумациях находились копии, топоры, раковины ципреа, бронзовый браслет с концами в виде голов змей, глиняный штемпель и большое количество бронзовых булавок с петельчатой головой, которые вообще нехарактерные для других могильников скифской эпохи Альфёлда. Также встречаются несколько типов местной керамики, среди них несколько кружек и фрагменты мисок. По расположению и форме погребения, распространению каменных набросков, типам находок, время могильника можно определить как конец VII – начала VI вв. до н. э [Patay P., 1961, с. 27-47; Patay P., 1962, с. 13-22; Patay P., B. Kiss Zs., 2001-2002, с. 79-141].

Раскопки могильника скифской и сарматской эпох у г. Тёрёксентмиклош-Шурьяня начались ещё до Второй Мировой Войны, а в начале 1960-х гг. число раскопанных погребений увеличились до 84 в пользу погребений со скелетами в скорченном положении и обычая рассеяния пепел. Среди находок имеются различные типы местной керамики и характерные предметы для скифской эпохи, как раковины ципреа, железный топор, жемчуг синего и жёлтого цвета, бронзовое зеркало с железной ручкой, имеющие аналогии из Подолии, крестовидный колчаный удар с изображением фигуры пантеры и клюва орла, имеющее венгерские аналогии и костяная пластинка в виде стилизованного зверя с точно-круговыми украшениями. Могильник датируется концом VII – VI вв. до н. э [Csalog Zs., Kisfaludi J., 1985, с. 307-343].

На основе публикаций новых материалов, исследование скифской эпохи расширилось до конца 1960-х гг., этому способствовали выход статьи по скифской культуре Й. Дь. Сабо (1963 г.), диссертация М. Пардуца (1968 г.), а также его публикации по вопросам скифской эпохи в Карпатской котловине (1974 г.). Спустя 14 лет после диссертации А. Боттьяна, Й. Дь. Сабо вновь дал полную характеристику могильников скифской эпохи, сравнив их по регионам, а также с особенностями погребений предскифского времени. В его тезисах, в основе которых лежали мнения и точка зрения Боттьяна, предполагалось, что происхождение традиции захоронения в вытянутой положении, связано с миграцией населения из Трансильвании вдоль реки Марош, или же в целом, с традицией населения

раннескифского времени Трансильвании. Он точно обозначил распространение большого количества инцинерации в урне на территории междуречья Тисы, Задьвы и Шайа, и выяснил, что в большинстве случаев предметы скифского происхождения обнаруживаются в погребениях с обычаям рассеяния пепел [Szabó J.Gy., 1969, с. 72-81]. М. Пардуц в своих публикациях, соединил подгруппы памятников А. Боттьяна, и сформировал группу памятников Трансильвании, Альфёльдя и Ньиршег-Куштанфальвы. Он подчеркнул исключительную важность предметов скифского происхождения: бронзовых наконечников стрел, крестовидных украшений, скифского звериного стиля, одно- и двухлезвых железных акинаков, железных топоров, конских упряжей Векерзугского типа, бронзовых и железных чешуйчатых панцирей, бронзовых погребушек и бронзовых зеркал. По их аналогам на южной территории СССР, он датировал культуру скифского времени Альфёльдя приблизительно с 550 г. до н. э. Взяв за основу распространение найденных предметов, он попытался определить направление миграционных потоков населения с киевщины, через лесостепную зону по Карпатской котловине. По его мнению, также нужно принять в расчёт отдельные волны населения, ранее пребывавших в Трансильванию [Párducz M., 1968, с. 135-168; Párducz M., 1973, с. 29-58; Párducz M., 1974, с. 311-331].

Среди важных исследований начала 1970-х гг. можно выделить раскопки у г. Орошхаза-Дьёпароша. Типы погребальных обрядов в могильнике находят сходство с материалами других могильников скифской эпохи Альфёльдя. Из 167 изученных захоронений большинство составили захоронения в скорченном виде, меньше половины составили скелеты в вытянутом положении, и немного скелетов лежали на животе. В женских погребениях были найдены украшения, характерные для скифской эпохи, такие как бисеры из стекла синего и красного цвета, бронзовые кольца для волос, бронзовые браслеты и глиняные штемпели с украшением геометрического мотива, раковины ципреа. Все они происходят с берегов Индийского и Арабского морей. В мужских погребениях предметов меньше: немного бронзовых наконечников стрел, один топор и фрагменты костяных пластинок с точечно-круглым орнаментом. Погребения лошадей отсутствуют, но часто попадаются кости животных (свиньи и барана). Могильник датируется VI – V вв. до н. э. [Juhász I., 1972, с. 214-223; Juhász I., 1976, с. 231-251].

В период между 1979 и 1984 гг. проводились раскопки в могильнике у г. Чаньтелек-Уйхалашто. Здесь обнаружены погребения схожие с памятниками срубной культуры, которые хорошо известны на украинской степной и лесостепной зонах. В погребении нр. 77 лежал скелет девочки, вокруг нее следы деревянных срубов. В другом случае найдены остатки сожженных скелетов, и фрагменты украшений умершего, причем, остатки одежды обнаружены в деревянной посудине, изготовленной техникой плетения. Глубина захоронений часто может достигать около 2 м. Исходя из В результате раскопок 218 могил было получено большое количество различных видов оружия. Кроме того, в могилах обнаружены два захоронения лошадей и кости животных (свиньи и барана). Культурная принадлежность курганов была определена по оружию и конским снаряжениям скифского типа, по бронзовому зеркалу, посудам местных типов, сероглиняной кружальной керамике, предметам гальштаттского типа, посудам с каннелюрами, и фрагментам фибул. По этим артефактам время сооружения могильника можно отнести к концу VII – началу VI вв. до н. э. [Galántha M., 1981, с. 43-58; Galántha M., 1984, с. 69-77]. В том же году, близ Цегледа также было изучено погребение срубной структуры. У восточной стены камеры лежал скелет молодого мужчины, возле него были найдены: бронзовый крестовидный колчанный удар, с изображением клюва птицы, железный нож, трёхгранные бронзовые наконечники стрел и два трубчатых предмета из кости [Dinnyés I., 1982, с. 55-56].

В 1980 –е годы был изучен могильник у г. Шандорфальва-Эперьеша, где были обнаружены 71 захоронение. Как обычно, и в этом могильнике количество скелетов в скорченном положении доминирует над захоронениями в вытянутом положении, но количество могил с урнами больше чем захоронения с подсыпкой пепла. Стоит упомянуть о могиле №145 с кольцевидной канавой вокруг, в которой найден обгоревший фрагмент сруба, а в канаве три черепа лошадей. Могила №165 богата изделиями скифской эпохи, тут найдены: электровое бронзовое кольцо для волос, бисер из стекла, пасты, янтаря и золота. Эта могила имеет аналогии в материалах могильника у г. Сентеш-Векерзуга. Исходя из найденных предметов возраст могильника датирован началом VI в. до н. э. [Galántha M., 1982-1983, с. 115-125].

В истории исследования скифской эпохи Венгрии очень важное значение имеют труды Й. Хохоровского. Он в своей монографии, опубликованной в 1985 г., достаточно полно классифицировал по типам предметы скифской эпохи. По его мнению, основанном на датировках М. Пардуца, скифская культура на Альфёльде зародилась во второй половине VI в. до н. э. Формирование скифской культуры исследователь связывает с движением населения конца VI в. до н. э. – начала V в. до н. э., которые,

сначала, повернули на юго-запад («Первая Векерзугская фаза»), а потом на северо-запад («Вторая Векерзугская фаза»). Одним из пунктов этой миграции может быть могильник у Хотина (Юго-Западная Словакия), куда, по его мнению заселилось векерзугское население [Chochorowski J., 1985; Chochorowski J., 1985a, с. 204-271].

В отличие от взглядов М. Пардуца и Й. Хохоровского, Г. Веконь пришёл к несколько отличному выводу. По его мнению, появление предметов скифского типа является результатом самостоятельного развития, и прототипы многих этих предметов можно встретить в более ранние периоды (например, глиняные штампы с геометрическим мотивом кобанской культуры или бронзовые спираловидные украшения для волос). По его мнению, поэтому такие предметы в Карпатской котловине встречаются более разнообразных форм, чем их восточные аналогии. Он также отрицал мысль о миграции населения с Восточной Европы, вместо этого он особое внимание обращает на связи с населением Трансильвании и Балкан [Vékony G., 1986, с. 73-78.].

С середины 1990-х гг., изменения произошли в хронологическом ряде изделий раннескифского времени. Это случилось в результате пересмотра и ревизии некоторых материалов и гипотез, связанных с предметами Келермесских курганов [Romsauer P., 1996, с. 432; Teržan B., 1998, с. 514-515; Chochorowski J., 1998, с. 480; Kemenczei T., 2000, с. 29-30; Вгуйако I.V., 2005, с. 270-273]. Это дало новый толчок к изменениям в исследовании скифской эпохи Венгрии. Теперь нижняя хронологическая граница, ранее принятая М. Пардуцом и Й. Хохоровским, сдвинулась к VII–VI вв. до н. э. Эту гипотезу подтверждает К такому выводу подталкивают, помимо предметов гальштаттского типа и присутствие т. н. «Дьёндьёш–Мишкольц–Диошдьёр –Артандского горизонта», который включает в себя свойства культуры скифской эпохи (железные предметы конского снаряжения, топоры, акинаки и бронзовые погремушки в скифском зверином стиле) [Márton L., 1908, с. 39-53; Gallus S., Horváth T., 1939, с. 149-151; Párducz M., 1965, с. 189-217].

В начале XXI в. под руководством Л. Бенде продолжаются раскопки на памятниках скифской эпохи близ г. Сегед-Альдье. Там обнаружены 80 захоронений. Погребальные обряды здешних могильников в целом схожи с материалами могильника скифской эпохи Альфёлда. но более сильное сходство они имеют с артефактами памятников у г. Шандорфальва-Эперьеша, где часто встречаются захоронения с кольцевидной канавой. Такая же структура была обнаружена и в могильнике у г. Альдьё, где вокруг погребения №100 были замечены следы срубной конструкции. Внутри деревянной камеры лежали скелеты ребёнка и взрослого. Сопровождающие предметы: оружие, золотой торквез, бронзовое зеркало, бисеры из золота, янтаря и стекла. Все они были найдены в пространстве вне бревенчатой камеры. Соседние могильники скифского типа у г. Чаньтелек-Уйхалашто, Шандорфальва-Эперьеша и датируются началом VI в. до н. э. [Bende L., 2002, с. 63-78].

В 2003 г., близ г. Абоня происходили раскопки, в результате чего было обнаружено 163 захоронения. Их погребальные обряды обнаруживают сходство с аналогичными могильниками скифской эпохи Альфёлда. В здешних захоронениях доминирует скорченного положение. Только в нескольких погребениях найдены кости животных (свиньи и барана). Среди изделий можно найти сосуды местных традиций раннего железного века и кружковидную керамику, железное копье, глиняный штампель, электронное и бронзовое спираловидное украшение для волос, бисер из пасты синего и коричневого цвета, трёхгранный наконечник стрел и железный топор. Могильник датируется VII–VI вв. до н. э. [Polgár Z., 2007, с. 313-324].

Во время построения автострады M0 (окрестности Будапешта) на границе Шорокшар-Акацошдюлё была обнаружена часть могильника. Около половины – 109 захоронений обычные, имеются 33 кремации. Большинство погребений имеют обычай в виде рассеяния пепла. Только в двух случаях можно заметить признаки расчленения трупа, в нескольких случаях были обнаружены остатки угля возле скелета. Данный памятник по богатству материалов беднее ранее известных могильников скифской эпохи: были обнаружены только удила векерзугского типа, два копия и захоронение лошади в северо-западной части могилы. Самое интересное – встречаемость двойных захоронений, в котором скелет женщины лежала на спине со подогнутыми ногами, на её груди, также с подогнутыми ногами, лежал её ребёнок. В ребре женщины был найден трёхгранный бронзовый наконечник стрелы, который указывает на то, что она умерла в результате ранения этой стрелой. По результатам антропологического анализа краниологических материалов было определено, что население оставившее эти памятники, возможно, принадлежало средиземноморскому типу. По полученным находкам могильник датируется VI в. до н. э. [Bencze Z., Bőröczky B., Szigeti J., 2010, с. 162-167]. Материалы могильника в настоящее время находятся в процессе обработки.

В результате современных исследований памятников скифской эпохи можно делать следующие предварительные выводы: во-первых, раньше памятники скифской культуры изучались больше, кроме того, эти полученные материалы часто терялись и не вошли в научный оборот, иногда просто не обрабатывались до конца, это особенно касается антропологических материалов, с другой стороны, Карпатская котловина – это самый западный район евразийской степной зоны, поэтому надо принимать во внимание существование связей культуры скифской эпохи с другими стратумами, как, например, культура Гальштатского типа и культура иллирийцев. Кроме того, нельзя забывать и о местных особенностях формирования культуры.

Место-нахождение	Кол-во погребений	Погребения со скелетами в вытянутом положении	Погребения со скелетами в скорченном положении	Кремации в урне	Кремации в яме (без урна)	Захоронения лошадей	Камеры или ящики со срубной структурой	Погребения с кольцевидной канавой
Сентеш-Векерzug	151	65	7	15	26	14		
Бекешчаба-Феньеш	77	15	8	6	12			
Чаньтелек-Уйхалашто	218	14	13	7	64	2	6	
Абонь	163	9	51	25	56			
Тисавашвари-Дожа телеп	61	9	5	13	32			
Орошхаза-Дьопарош	167	7	85	13	43			
Сабадсаллаш-Йозан	199	6	93	8	66			
Егер-Надь Егед	61	6	21	14	3			
Шандорфалва-Эперьеш	71	3	31	13	8			1
Шорокшар-Акацош дылё	109	3	***	***	***	1		
Ньяредьхаза	51	3	42		4			1
Тапиоселе	455	2	201	28	182	1		
Сегед-Альдё	80	2	66	2	9	1	1	1
Тёрёксентмиклош	82	1	46	13	17			
Цеглед	1	1					1	
Вамошмикола	64	1	4	6	14			
Дьёндьёш	11			11				
Альшотелекеш-Долинка домб	184		22	6	158			
Всего	2205	147	695*	180*	694*	19	8	3
Примечания *** - отсутствуют точные данные (под обработкой) * - примерные данные								

1. Aspelin J.R. Catalogue de l'exposition préhistorique. – Budapest, 1876.

2. Bencze Z., Böröczky B., Szigeti J. Szkíta temető és népvándorlás kori telepnyomok az M0-környűri Soroksár-Akácós dűlői lelőhelyén. Scythian period cemetery and marks of a migration period settlement on the Soroksár-Akácós dűlő sites of the M0 motorway // Aquincumi Füzetek. – 2010. – 16.

3. Bende L. Szkíta kori temető Algyőn. Cemetery from the Scythian Period at Algyő // Régészeti Kutatások Magyarországon. – 2001 (2002).

4. Bottyán Á. A szkíták a magyar Alföldön // Régészeti Füzetek. – 1955. – I.

5. Bökönyi S. Les chevaux scythes de Szentés-Vekerzug II // Acta Archaeologica Hungariae. – 1954.

6. Bökönyi S. Les chevaux scythes de Szentés-Vekerzug // Acta Archaeologica Hungariae. – 1952.

7. Брумяк И.В. Ранние кочевники в Европе. – Кишинёв, 2005.

8. Chochorowski J. Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa // Praehistorische Zeitschrift. – 1985. – 60.

9. Chochorowski J. Die Vekerzug-Kultur und ihre Östliche Beziehungen // Das Karpatenbecken und die osteuropäische steppe. Hrsg.: B. Hänsel, J. Machnik. – München, 1998.
10. Chochorowski J. Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. – Warszawa-Kraków, 1985.
11. Csalog Zs., Kisfaludi J. Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján Újtelep // Acta Archaeologica Hungarica. – 1985. – XXVII.
12. Dinnyés I. A táj a honfoglalás koráig. In: Cegléd története. Studia Comitatusenses 11. – Szentendre, 1982.
13. Fettich N. A tápiószentmártoni aranyszarvas. Die Goldhirsch von Tápiószentmárton // Archaeologiai Értesítő. – 1927. – 41.
14. Fettich N. A zöldhalompusztai szkíta lelet. La trouvaille scythe de Zöldhalompusztasza près de Miskolc. // Archaeologica Hungarica. – 1928.
15. Fettich N. Bestand der skythishen Altertümer Ungarns // M. Rostowzeff: Skythien und der Bosphorus. – Berlin, 1931.
16. Galántha M. Előzetes jelentés a Csanytelek-Újhalastói szkítakori temető ásatásáról. Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó // Communicationes Archaeologicae Hungariae. – 1981.
17. Galántha M. Előzetes jelentés a Sándorfalva – eperjesi szkíta kori temető feltárásáról. Vorbericht über die Ausgrabungen des Skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva – Eperjes // Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. – 1982-1983 (1985).
18. Galántha M. The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó // Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. – Budapest, 1984.
19. Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. A legrégeb lovassnép Magyarországon // Dissertationes Pannonicae Series II. 9. 1939.
20. Hampel J. Skythiai emlékek Magyarországon // Archaeologiai Értesítő. – 1893. – 13.
21. Horváth V. Eger, Nagy Eged szkíta kori temető. Szakdolgozat. – Budapest, 2013.
22. Juhász I. Az Orosháza-gyopárosi szkíta temető. La nécropole scythe de Orosháza-Gyopáros. // Archaeologiai Értesítő. – 1972. – 99.
23. Juhász I. Az Orosháza-gyopárosi szkíta temető. Le cimetière scythe de Orosháza-Gyopáros. // Archaeologiai Értesítő. – 1976. – 103.
24. Kemenczei T. Adatok a szkíta kor kezdetének a kérdéséhez az Alföldön. Beiträge zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der Ungarischen Tiefebene // Folia Archaeologica. – 2000. – XLVIII.
25. Márton L. Skytha sírleletek Gyöngyösön // Archaeologiai Értesítő. – 1908. – 28.
26. Nyáry J. A pilini régiségekről // Archaeologiai Értesítő. – 1870. – III.
27. Párducz M. Die Charakteristischen skythischen Funde aus dem Karpatenbecken und die damit verbundenen ethnischen Fragen // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. – Bratislava, 1974.
28. Párducz M. Graves from the scythian age at Ártánd (county Hajdu-Bihar). // Acta Archaeologica Hungarica. – 1965.
29. Párducz M. Le cimetière Hallstattien de Szentes-Vekerzug II // Acta Archaeologica Hungarica. – 1954.
30. Párducz M. Le cimetière Hallstattien de Szentes-Vekerzug III // Acta Archaeologica Hungarica. – 1955.
31. Párducz M. Le cimetière Hallstattien de Szentes-Vekerzug // Acta Archaeologica Hungarica. – 1952.
32. Párducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken // Acta Archaeologica Hungarica. – XXV. – 1973.
33. Párducz M. Szkíta kori temető Békéscsaba-Fényesen. Ein Gräberfeld aus der Zeit der Skythen in Békéscsaba-Fényes // Archaeologiai Értesítő. – 1943. – 4.
34. Párducz M. Szkítakorunk etnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez // Antik Tanulmányok. – 15. – 1968.
35. Párducz M. The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle // Acta Archaeologica Hungarica. – 1966. – XVIII.
36. Patay P., B. Kiss Zs. Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka. (Grabungskampagne 1962, 1964) // Folia Archaeologica. – 2001-2002. – XLIX-L.
37. Patay P. Az alsótelekesi vaskori temető. Cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes // Folia Archaeologica. – 1961. – XIII.
38. Patay P. Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. Nouvelles fouilles au cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes // Folia Archaeologica. – 1962. – XIV.
39. Polgár Sz. Szkíta kori temető Abony határában. Előzetes jelentés // Tisicum. – 2007. – 16.
40. Romsauer P. Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum // Die Osthallstattkultur. Hrsg.: Jerem, E., Lippert, A. – Budapest, 1996.
41. Szabó J. Gy. A hevesi szkítakori temető. Hozzászólás az Alföld szkítakori népességének kérdéséhez. // Egri Múzeum Évkönyve. – 1969. – VII.
42. Teržan B. Auswirkungen des skytisch geprägten Kulturkreis auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes // Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg.: B. Hänsel, J. Machnik. PAS. Band 12. – München, 1998.
43. Vékony G. A kora vaskor kérdései Kelet-Magyarországon // Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. – Debrecen, 1986.
44. Vulpe A. Spada de la Dobolii de Jos (Aldoboly). Das Eisenschwert von Dobolii de Jos (Aldoboly). // Angustia. – 2000. – 5.

Н.Ж. Торезанова

ДЕТАЛИ ПОЯСНОГО НАБОРА ИЗ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПАМЯТНИКА СУЛУКОЯН

В раннем средневековье в истории и системе ценностей кочевников степной полосы Евразии, детали поясного набора (ременной гарнитур) играли особую роль и являлись важнейшим источником для решения многих проблем. Они несли большую семиотическую нагрузку – их форма, технология изготовления, конструкция и орнамент содержали большой объем информации и отражали социальный

статус владельца. Большинство деталей поясного набора, обнаруженных во время археологических раскопок были обнаружены в слоях поселений и погребений тюркского периода. Как правило, только в неразграбленных могилах встречаются целые наборы, но, к сожалению, чаще находят в виде отдельных деталей гарнитуров. В данном случае рассматривается лишь несколько экземпляров серебрянных предметов из ременных украшений и одна индивидуальная геральдическая бляшка, хранящаяся в фондовых коллекциях Центрального государственного музея Республики Казахстан.

Детали этого набора были найдены при раскопках могильника Сулукоян в Жамбылском районе Алматинской области под руководством А.К.Акишева. К сожалению, отсутствует (место нахождения в актах поступления) и полевой отчет в архивах института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК. Тем не менее, нет сомнений в том, что все детали рассматриваемого набора происходят из одного погребения, о чем свидетельствует то, что изделия выполнены в одном стиле.

В наборе полностью отсутствуют металлические распределители ремней и пряжки, которыми ремни должны были крепиться. В состав данного набора входят серебрянные поясные наконечники, выпуклая бляшка пятиугольной формы и двухчастная накладка. Все детали соединялись ремнями с помощью шпеньков. Поясной набор из могильника Сулукоян по форме изготовления накладок и бляшек условно были разделены на пять типов:

I тип – наконечники ремня сделаны из серебра, иволистной формы, с прогнутыми боками и приостренным окончанием. Профилировка наконечников «двускатаная» с вертикальным ребром по середине. В верхней части наконечников находятся по два отверстия, разделенных вертикальным ребром. Они почти одного размера – длиной 3,5 см, шириной 0,9 см (Рис. 1, ЦМК КП 26973/8-10).

Подобные вещи встречаются на других поселениях в материалах из погребений тюркских народов Сибири VII-IX вв., Центральной Азии, а также, в слоях городищ Семиречья (VII-IX вв.).

Близкие по форме и по материалу аналогии найдены и при раскопках зданий верхнего слоя Пенджикента (начало VIII в.): найдены наконечники в виде узкого язычка с продольным ребром, а также два серебрянных наконечника происходят из слоёв середины VIII в. [1, с. 79].

Несколько ременных наконечников лодочковидной формы были найдены в комплексе Красная речка (Невакет), которые датируются VII-XIV вв. Данные предметы по мнению исследователя Торгоева А. характерны и для караханидского времени [2, с. 380]. Еще одно из интересных аналогий – серия серебрянных наконечников с продольным ребром из могильника Кудыргэ, которые имеют заостренные носики и обратнофигурно-скобчатое основание и, относятся к сросткинской культуре, датируемое 1-й половиной XI в. [3, с. 69].

II тип – представлена «геральдическим стилем». Эти изделия, обычно из серебра или бронзы, характеризуются сильной профилевкой с косым обрезаем краев и прорезной геометрической орнаментацией. Круг распространения памятников этого стиля чрезвычайно широк.

В последние годы в ареал геральдического стиля оказались включены Средняя и Передняя Азия, Ближний Восток и Восточный Туркестан, эпизодические находки есть и к востоку от Саяно-Алтая.

Наиболее подробная типология «геральдического стиля», в свое время была предложена исследователями П.П. Абзеловым, Л.А. Мацулевичом, А.К. Амброза, [4, с. 97]. В процессе исследований «геральдическая триада» исследователей определили несколько элементов: по их мнению «геральдики» стандартны и всеобщы и имеют два вида состыковки – продольную и лучевую, Кроме того, встречаются «в виде рыбьего хвоста» или «рогатые», четырехугольные щитки. Второй элемент – специфический ажурный (прорезной) декор (прорези), который Л.А. Мацулевич назвал «геометрическими» [4, с. 99]. Схожие бляшки крестовидной формы с тремя округлыми и одним треугольным выступам находили и в древнетюркском погребении у села Жана-аул в Горном Алтае [5, с. 118]. Они имеют отношения к узде, им украшали («острием» вниз) места соединения наносного ремня с нащечных ремней (реконструкция рис. 6.).

В разных культурах геральдические элементы играют различную роль, именно поэтому не стоит говорить об едином геральдическом стиле как об осознававшемся в древности культурном феномене; речь можно вести лишь о распространении по локальным стилям декора базового набора геральдических признаков, в разных сочетаниях элементов, на разных типологических этапах и в разном предметном контексте (украшения как ременные — пояс, узда и сбруя, так и не-ременные – костюм, оружие) – а следовательно, всякий раз при особенных исторических обстоятельствах.

Для нас представила интерес двухчастная серебрянная накладка с овальным щитком из могильника Сулукоян, имеющая все признаки геральдического стиля – вырезы при переходе к верхней части, оформленной в виде геометрических крестовидных фигур: треугольника образованного тремя

кружками. С обратной стороны имеет два штырка для крепления к ремню. Накладка имеет длину 3,4 см, ширину 1,8 см (Рис. 2, ЦМК КП 26973/4).

III тип – каплевидный, который представлен редким типом – удлинённой бляшкой (наконечник). Углы накладки сглажены за счет того, что они образованы выпуклыми каплевидными элементами, в центре накладки находится выпуклый ромб. Имеется два штырка для крепления к ремню. На концах штырков припаяно по одной тонкой пластине треугольной и прямоугольной форм (Рис. 3, ЦМК КП 26973/3). Бляшка размером длиной 2,3 см, шириной 0,9 см. Данная бляшка с орнаментом в форме выпуклых кружков и разделенных контурными каплевидными элементами могла служить в качестве наконечника ремня. Абсолютные аналогии таких наконечников известны в Нишапуре. Там, при раскопках Мадрасе-тепе, были найдены два коротких и три длинных наконечника. Датируются они в пределах IX-X вв., но очевидно, что в Семиречье наконечники такого типа появились позже [2, с. 394]. По мнению исследователя ременных украшений караханидов – А. Торгоева, эта форма явно привнесена из Ирана, так как информации о подобных наконечниках в культурах средневековых кочевников Южной Сибири и Восточной Европе неизвестно.

Аналогичные формы бляшек такого типа имеют весьма большое распространение на средневековых памятниках Алтайского края, например из могилы 1 кургана №20 памятника Иня-1, который датируется 2-й половиной VIII – первой половиной IX в; из одиночного кургана Грань (Алейский район) датируемого первой половиной XI в. [6, с. 75], могильника Кудыргэ VI-VII вв. [7, с. 37].

Орнаментация в виде выпуклых каплевидных и кружковым выступом имеет сходства также с металлической посудой IX-X вв., в частности с серией бронзовых бутылочек, тулово которых украшено выпуклыми элементами.

IV тип – «пятиугольный», который представлен деталью, непосредственно имеющей отношение к ремню – мелкий серебряный поясной пятиугольный наконечник, который объединен треугольным окончанием и прямым верхом и состоящий из пяти углов. Один край ровный, вдоль него пробито круглое отверстие в которое вставлен шпенек с расплюснутыми концами (Рис. 4, ЦМК КП 26973/7). Длина наконечника – 1,5 см, ширина – 1 см.

V тип – «пластинчатый». В состав комплекса входит перегнутая пластинка с точечным орнаментом. Боковые края оформлены в виде двух полукругов – вероятней всего накладка на венчик деревянного сосуда. (Рис. 5, ЦМК КП 26973/5). Длина 1,2 см, ширина 1,3 см.

Прямые аналогии описанным деталям ременной гарнитуры имеются среди памятников их могильника Кудыргэ, а также памятниках кудыргинского круга на Алтае [4, с. 99].

Во всех зафиксированных случаях в погребениях такие типы накладок составляют уздечный набор оголовья коней.

Таким образом, специфика деталей исследуемого поясного набора состоит в том, что украшения такого типа, имеют полные аналогии в культуре кудыргинского этапа культуры древних тюрок и имеют прямые аналогии в материалах могильника Кудыргэ. Хотя, описанные детали характерны, как было сказано, для памятников кудыргинского круга, на памятниках же вне ареала ранней культуры древних тюрок они практически неизвестны. В настоящий момент датировка могильника Кудыргэ в рамках середины-второй половины VII в. практически не подвергается сомнению.

Во всем массиве древнетюркских памятников известных на Тянь-Шане и в Семиречье, памятников, соотносимых с памятниками кудыргинского типа, датировка которых не выходит за пределы VII в., известно очень немного. Нахождение их в Семиречье дает возможность полагать миграцию алтайских тюрок, принесших с собой обряд захоронения человека с конем. Позже, уже в начале VIII в. в связи с походами восточных тюрок в Среднюю Азию, количество погребений с конем сильно возрастает. Но в этих погребениях обнаруживается ременная гарнитура уже катандинского облика, представленная поясами с бляхами и оправами геометрических очертаний, характерные для всех тюркских племен. Последние, как показывают материалы, как Алтая, так и Казахстана, сменяют гарнитуры кудыргинского типа на рубеже VII-VIII вв.

1. Распопова В.И. Поясной набор Согда VII-VIII вв.//СА. 1965. – №4. – С. 78-91.

2. Торгоев А.И. Ременные украшения караханидов. Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 62: Согдийцы, их предшественники, современники и наследники: на основе материалов конференции «Согдийцы дома и на чужбине», посвященной памяти Бориса Ильича Маршака (1933-2006) / Государственный Эрмитаж. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2013. – 504 с.: ил., XXVIII, [8] с. цв. вкл.

3. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. – М.-Л., 1965. – 145 с.

4. Азбелев П.П. Геральдическая триада. // Древности Сибири и Центральной Азии. №4 (16). – Горно-Алтайск: 2012. – С. 94-108.

5. Кочеев В.А., Худяков Ю.С. Реконструкция узды из древнетюркского погребения у с. Жана-Аул в Горном Алтае //

Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии. – Новосибирск: 2000. – С.117-127.

6. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаврин С.В. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов. – Барнаул: Азбука, 2009. –144 с.

7. Степи Евразии в эпоху средневековья. / Археология СССР. – Москва: Наука, 1981. – 300 с. илл.:

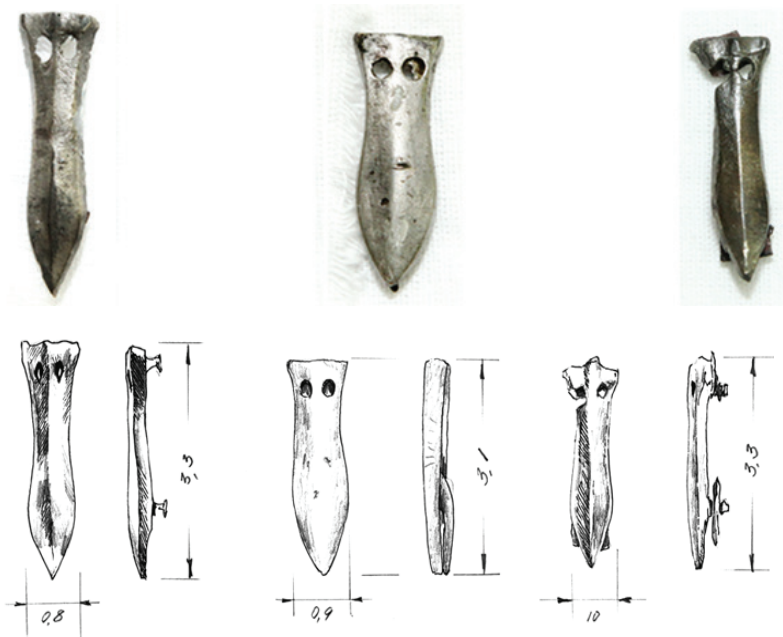

Рис. 1. Наконечники ремня. ЦМК КП 26973/8-10

Рис. 2. Бляшка в геральдическом стиле. ЦМК КП 26973/4

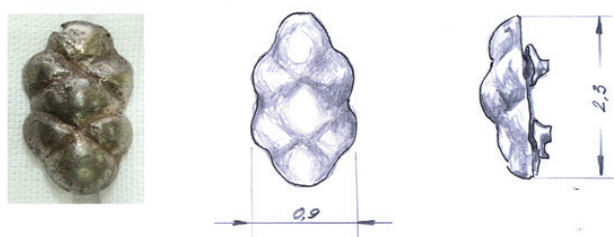

Рис. 3. Бляшка. ЦМК КП 26973/3

Рис. 4. Пятиугольный наконечник. ЦМК КП 26973/7

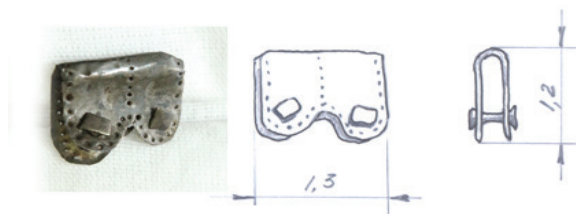

Рис. 5. Пластинчатая накладка. ЦМК КП 26973/5, прорисовка Б.Досымова

Рис. 6. Реконструкция узды из древнетюркского погребения у с. Жана аул в Горном Алтае.

А.А. Бисембаев, А.С. Фоменко

КОМПЛЕКС СЛУЧАЙНЫХ НАХОДОК РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ИЗ ПЕСЧАНЫХ МАССИВОВ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ УИЛА

В апреле 2014 года местным жителем Уилского района Актюбинской области Мукангалиевым Ералы Багытжанулы в фонды Областного историко-краеведческого музея были предоставлены предметы, обнаруженные им в песчаных массивах среднего течения р. Уил, юго-западнее в 27 км от одноименного районного центра, недалеко от небольшого поселка Курман (Шубарши). Оригинальные предметы, раннего средневековья, конца I тыс. н.э. периодически появляются в данном районе, обнаруживаемые пастухами, школьниками и находятся на хранении в районном музее и некоторых сельских школах. Приобретенные у Е.Б.Мукангалиева артефакты, выполненные из бронзы с серебрением, представлены разнообразными накладными и подвесными бляшками, пряжками наборного воинского пояса и, возможно, предметами конской сбруи, относятся к тому же кругу находок, заслуживающих пристального внимания.

По внешним морфологическим признакам, предметы делятся на несколько типов, они имеют следы окисления и механической очистки от окислов, выполненной, вероятно, автором находок. По наиболее явным внешним характеристикам можно выделить следующие предметы:

- обломок небольшого перстня из биметаллического сплава белого цвета. Щиток овальной формы, без орнамента, судя по диаметру отверстия касты, небольшого размера, вероятно, носился на мизинце (рис. 1: 7).

- в наборе имеется семь накладных бляшек подквадратной формы, размерами 2,5 x 2,5 см. Бляшки различной сохранности, присутствуют обломанные части, частично деформированы. Все имеют прямоугольную прорезь в нижней части; не орнаментированы, для крепления на ремне имеют по два штифта на тыльной стороне. Эти бляшки располагались на ремне прорезью вниз и к ним крепились подвесные его части воинского ремня (рис.2: 1-6).

- присутствует 13 литых бляшек - лунниц с «ушками», 2,5 x 0,8 см. Все они не имеют орнамента, каждая с 1-2 штифтами, расположенными на тыльной стороне ближе к центру. Одна сторона бляшек выпуклая, другая - вогнутая, поэтому по форме напоминают полумесяц, с округлыми выступами по краям, похожими на ушки (рис. 1: 6, 9, 10; рис. 2: 7-10).

- восемь бляшек прямоугольной формы, размерами примерно 2,5 x 1 см, без орнамента. Большая их часть имеет дефекты и повреждения. У каждой по одному-два штифта для крепления на тыльной стороне. Присутствует вертикальная линия в центре каждой пряжки, визуально делящая ее пополам (рис. 2: 11-13).

- четыре накладные бляшки с разделительной полосой по центру, схожие с предыдущими, но меньше их почти в половину (рис. 2: 14-18).

- подвесная бляшка ремня восьмерковидной формы, сильно испорченная, возможно фигурная. Орнамент не читается из-за сильного окисления. В одной из частей имеется овальная прорезь. Крепежные штифты расположены на тыльной стороне (рис. 1: 8).

- сердцевидная литая бляшка с растительным орнаментом. Имеет два штифта на тыльной стороне. Данная форма поясных бляшек-накладок, пожалуй, самая распространенная в огузо-печенежское время (рис. 1:5).

- две концевые подвески – наконечники ремней подпрямоугольной формы, без орнамента, размерами 1,9 x 1,5 см. Имеют скругленный нижний край (рис. 1: 2,3).

- бляшка, не орнаментированная, полуовальной формы. В нижней части части, вероятно, обломана (рис. 1:4).

- крупная бляха, округлой формы, орнаментированная в геометрическом стиле, около 3,5 см в диаметре. Имеет четкие округлые линии и три подтреугольных выступа. На бляшке имеются три симметричных отверстия, овальной формы, визуально делящие бляху на три части одинакового размера. Вероятно, представляет собой тройник крепления ремней (рис. 1:1).

Таким образом, рассматриваемый набор предметов, представляет собой интересный комплекс раннего средневековья со своеобразной хронокультурной позицией. Предметы, составляющие воинские пояса и металлические изделия конской сбруи, отлитые и штампованные из бронзы с серебрением, являются достаточно распространенной категорией инвентаря, бытовавшего в VIII – XI вв., обозначенного в истории Западного Казахстана, как огузо-печенежский период.

Наиболее близкие, территориально, аналогии происходят из Южного Приуралья, современной Башкирии, в комплексах предметов, относимых к бахмутинской культуре, исследовавшейся достаточно подробно А.В.Шмидтом, Н.А.Мажитовым [1, с.26; 2, с.76]. Памятники бахмутинской культуры связываются с племенами финно-угорского круга середины-второй половины I тыс. На рубеже VIII-IX вв. часть представителей бахмутинской культуры ушла из Приуралья на запад, оставшиеся группы ассимилировались в составе древнебашкирских племен. Наиболее близки по форме штампованные накладки-лунницы, бронзовые округлые пряжки, представленным в анализируемом уилском комплексе (рис.2: 7-10).

Определение хронологической позиции и культурной принадлежности анализируемого набора предметов в поиске аналогий в кругу надежно атрибутированных поясных наборов и предметов конской сбруи выводит на территорию Западной Сибири и Зауралья. Значительное сходство прослеживается в предметах релкинской культуры конца VII-IX вв., выделенной Л.А. Чиндиной [3]. Основной ареал распространения этой культуры - Средняя Обь, с выходом на Северный Казахстан. Для памятников релкинской культуры характерны прямоугольные и округлые неорнаментированные бляхи-оправы с прорезями; присутствуют сердцевидные бляхи со сходным орнаментом, бронзовые геральдические пряжки с неподвижным щитком; рамчатые пряжки, с рамками округлой и подпрямоугольной форм, близкие по форме и исполнению, присутствующим в уилском комплексе (рис 2: 1-6; рис 1:5).

Более дальние аналогии встречаются в предметах тюхтятской культуры древних хакасов, чьи пояса обычно были украшены бронзовыми пряжками с разнообразными бляшками (фигурными, квадратными, полукруглыми, сердцевидными), покрытыми растительным орнаментом или гладкими обоймами и фигурными подвесками; а также железными бляшками тех же форм. Ареал распространения этой культуры- Минусинская котловина, ср. и верх. Иртыш, горный Алтай и Монголия. Выделена тюхтятская культура была Л.Р. Кызласовым; и относят ее к IX-X вв. [4]. Бляшки аналогичных форм (а именно: сердцевидные, прямоугольные или округлые, украшенные в растительном стиле) часто встречаются в находках усть-ишимской, юдинской культур угров и самодийцев Урала и Западной Сибири, а также в памятниках кинтусовского этапа культур Нижнего Приобья [5, с.168-176, 193-200].

Усть-ишимская культура была распространена в основном в лесной полосе ср. Прииртышья и частично в его лесостепной зоне и связана с угорским по происхождению населением - обскими хантами.

Пожалуй наибольшее сходство рассматриваемый комплекс демонстрирует с предметами кушнаренковско-караякуповской культуры Башкирии. Сходство формы и орнамента с круглой бляхой-тройником (рис 1:1) прослеживается в материалах раскопок 2-го этапа караякуповской культуры. Это бляхи, найденные на Южном Урале, при раскопках Ишимбаевского, Лагереvского, Муракаевского, Хусаинского и др. могильников. Они имеют идентичную «нашей» бляхе форму: округлые, с симметричными овальными прорезями. Присутствует растительный орнамент. Так же наше внимание привлекли предметы, которые имеют широкие аналогии в степных древностях от Сибири до Венгрии и никак не могут поэтому датироваться более поздним временем, а именно это такие же поясные наборы и петли уилского комплекса (рис.1:4; рис.2:1-6).

Не вдаваясь в подробности длительной дискуссии уральских археологов о принадлежности кушнаренковско-караякуповских древностей, следует отметить, что наиболее последовательным сторонником тюркского происхождения был Н.А.Мажитов. Большая часть исследователей караякуповскую культуру сопоставляет с уграми, предками венгров. Она была распространена на Южном Урале в период VIII - X вв. Выделена эта культура Г.И. Матвеевой после раскопок у д. Караякупово в Чишминском р-не [6]. Многочисленные аналогии караякуповским древностям в материалах древнехантыйских и древнемансийских археологических культур бассейна р. Тобол, Иртыш и Исеть позволяют связывать носителей этой культуры с уграми. Данное этнокультурное определение подтверждается высокой степенью типологического сходства погребальных памятников караякуповской культуры с могильниками древних мадьяр IX-нач. X вв. Е.А. Халикова в 1975 году выдвинула концепцию об этногенетическом родстве носителей караякуповской культуры и древних мадьяр, а территорию распространения культуры отождествляла с древней родиной венгров – Великой Венгрией (Magna Hungaria) [7, с.40]. В последующее время, верхнюю дату караякуповских памятников – сер. IX в стали отождествлять с началом миграции мадьяров на запад.

В присутствии на территории Западного Казахстана предметов с отчетливыми древневенгерскими признаками в раннем средневековье нет противоречия общей канве исторических событий. Территория региона, примыкающая к Южному Приуралью, в древности и средневековье была населена племенными группами с близкими этническими и культурными чертами. В частности, П. Т.Верешом, на основе анализа данных антропологии, лингвистики, археологии поставлен вопрос о формировании древневенгерского этноса на территории Приаралья [8, с.167-170]. Предметы, происходящие именно из угорской среды, со следами изготовления на месте, обнаруженные недалеко от г.Актобе, уже введены в научный оборот. Эти предметы, отлитые из сплава серебра и бронзы, являются свидетельством активных контактов угорского и тюркского населения в раннем средневековье на территории Северного Приаралья [9, с.64-65]. Происходящие из окрестностей пос. Караой (Жетыколь) предметы конской сбруи в виде массивных блях со стилизованными личинами, птицевидная нашивка, фрагмент богато украшенной сероглиняной керамики [9, с.60-62], признаки бесспорно угорского происхождения, территориально очень близки рассматриваемым в данной статье предметам. Бронзовые предметы воинского наборного пояса представляют собой еще одно свидетельство богатой этнической истории Западно-Казахстанского региона в раннем средневековье.

1. Шмидт А.В. Археологические изыскания Башкирской экспедиции // Хозяйство Башкирии, №8-9. –Уфа, 1929.

2. Мажитов Н.А. Бахмутинская культура. – М.: Наука, 1968.

3. Чиндина Л.А. Могильник Релка // Вопросы истории Сибири. – №8. –Томск,1974.

4. Кызласов Л.Р. Тува в период Тюркского каганата (VI-VIII вв.) // Вестник МГУ, Серия IX. – №1. – 1960.

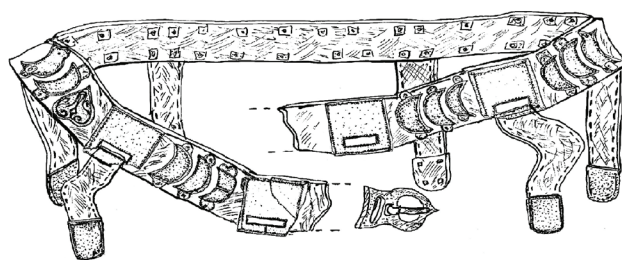
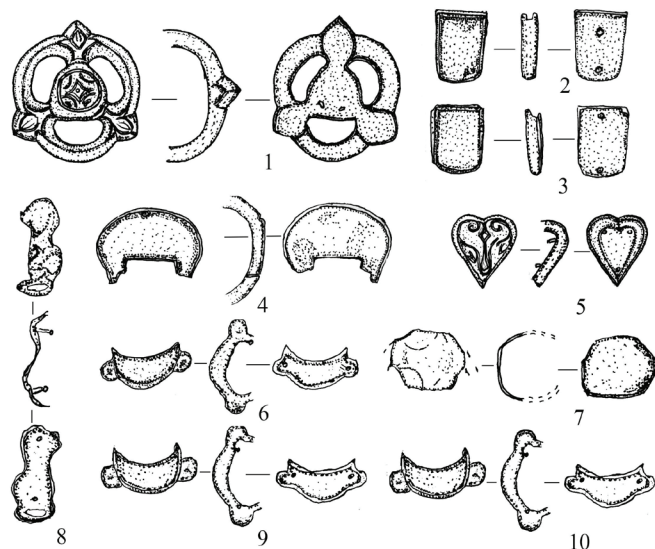
5. Могильников В.А. Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Археология СССР в 20-ти томах. – М.: Наука, 1987.

6. Матвеева Г.И. Памятники кара-якуповского типа в Приуралье // Из истории среднего Поволжья и Приуралья. Куйбышев. – вып. V. –1975.

7. Халикова Е.А. Magna Hungaria // Вопросы истории. – №7. –1975

8. Вереш П.Т. К вопросу о приаральской прародине древневенгерского этноса // Приаралье в древности и средневековье. К 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М.: Восточная литература, 1998.

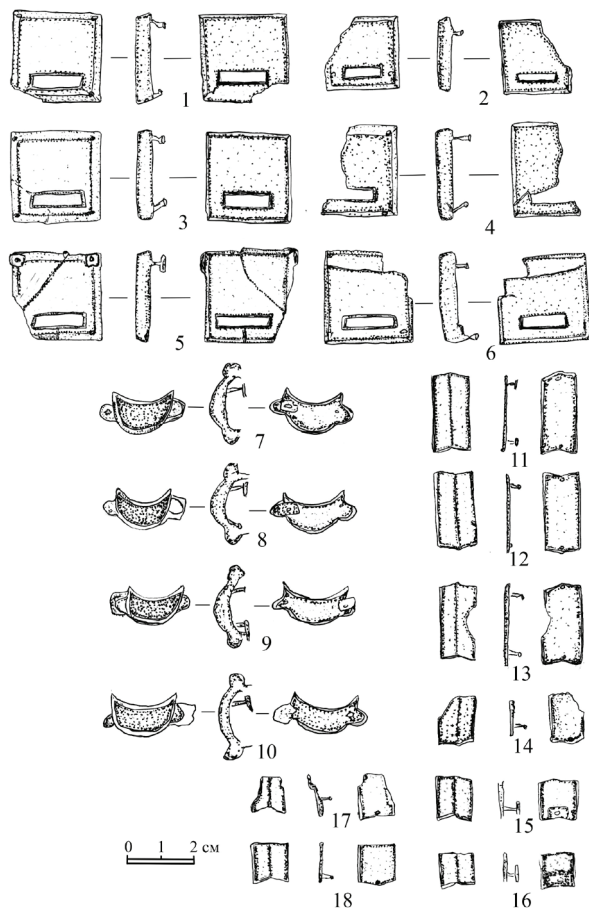
9. Бисембаев А.А. Случайные находки рубежа I – II тысячелетий с территории Актюбинской области // Известия НАН РК. Серия общественных наук. –№1. – 2003.

Реконструкция пояса

0 1 2 см

рис. 1 Случайные находки п. Курман

0 1 2 см

рис. 2 Случайные находки п. Курман

ҚОСКЕЛІНШЕК ҚАЛАШЫҒЫНА 2014 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Әл фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, тарих, археология және музеология кафедрасының профессоры, т.ғ.д. Ә.Т.Төлеубаевтың жетекшілігіндегі Алакөл археологиялық экспедициясы 2014 жылдың жазғы зерттеу мауысымында, Алматы облысы, Үшарал ауданы, Көктұма ауылдық округке қарасты аймақтан, Алакөлдің оңтүстігінде Көктұма қаласынан оңтүстікке қарай шамамен алғанда 5 шақырым жерде орналасқан ортағасырлық Қоскеліншек қаласына қазба жұмыстарын жүргізіп, біршама мағлұмат беретін материалдар алынған болатын. Қоскеліншек атауы қалашықтың оңтүстік батысында орналасқан ескерткіштің атауына байланысты қойылды. Жергілікті халық аңызына құлақ түрсек, Найманның Қызай руының бір байының екі жары болған-мыс. Байдың бір жарынан ұрпағы бар, екіншісінен жоқ болған. Жалғыз бала екі ананың арасында тең болып өседі. Бірде, жергілікті Жаманты өзені арнасынан тасып ағып жатқан кезінде, жас бала суға кетеді. Баланы құтқарамыз деп екі келіншек те суға батып, қайтыс болған. Кейінірек ел жиналып, қазіргі біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған қалашықтың оңтүстік батыс шетіндегі төбеге тастан қалап ескерткіш кесене орнатады. Кейін келе, кесене құлап жойылған. Орнында тек ірі жақпар тастардан үйілген үлкен екі үйілген тастар қалған. Жергілікті халықтың айтуынша, бірсыпыра адамдар келіп, кесене орналасқан жерге келіп құран бағыштап кетіп жатады. Қоскеліншек қаласының географиялық координаттары С.45°49'43.13»; Ш. 81°35'16.63», теңіз деңгейінен есептегендегі биіктігі 556 м. Қаланың жалпы пішіні шаршы тәріздес. Орналасу реті, қаланың төрт бұрышы дүниенің төрт бұрышына қарап тұрғандай. Шығыс қабырғасының ұзындығы 83 м, солтүстік қабырғасының ұзындығы 78 м, оңтүстігі 76 м, батыс қабырғасын, кейінгі жылдары жергілікті халық егін суғару үшін канал қазған сәтінде бұзып жіберген. Жалпы жергілікті антропогендік әсер қаланың қабырғасын ғана емес, қала ішіне де зиян тигізген. Барлау жұмыстары барысында анықтағанымыздай, арнайы жарықтардың ізіне қарап, қаланың ортасына егін салғанын анықтадық. Сондықтан, біздің зерттеу жұмыстарымыз негізінен қаланың солтүстік және оңтүстік қабырғасына жанастырыла салынды. Енді бір қазба қаланың батыс қабырғасының бұзылған жеріне салынды. Жалпы Қоскеліншек қаласы біз бұған дейін зерттеген Асусай қаласымен өзара ұқсастықтары көп болып шықты [1, 154-166 бб.].

Қазба I қаланың солтүстік шығыс бұрышына салынды (Сурет 1,2). Бастапқыда 7x5 етіп түсірілген қазба, зерттеу жұмыстарының барысында кеңітілді. Яғни шығыстан батысқа қарай 10 м, солтүстіктен оңтүстікке қарай 12 м дейін кеңітілді. Қазба I ортасы жалмен бөлінген екі құрылымнан тұрғанымен, бір-бірімен астасып жатқан бірнеше құрылыс бөліктері бар, күрделі кешен болып шықты. Алдымен солтүстікте орналасқан секторды алып қаралық. Қазба I, сектор 1 қаланың солтүстік және шығыс қабырғалары қиылысқан жерге дөп келіп отыр. Мұнда үш құрылыс орны анықталды. Оның біріншісі қазбаның солтүстік шығыс бұрышынан білінді. Зерттеу жұмыстары барысында анықталғандай, әрбір қабатты алған сайын құлаған шикі кірпіш іздері анық байқалды. Біз бұл құбылысты қаланың күзет мұнарасының құланды қабырғасы болуы мүмкін деп болжаймыз. Екінші құрылыс бөлмесі бұл ортасы қабырғамен бөлінген, кең бөлме орны болып шықты. Көлемі шамамен 5x5 болады. Үшінші құрылыста өзіндік ерекшеліктер бар. Мұнда солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып жатқан суфа үстіне қатар етіп екі ошақ орналастырылған. Оша ауыздары батысқа қаратылған. Қазан қоюға арналған аузының диаметрлері 20-30 см аралығында ауытқиды. Бірақ ошақтың екеуі де жер бетіне жақын орналасқандықтан, әрі жоғарыда айтқанымыздай, егін суғару кезіндегі су ылғалы тым тереңге сіңіп, тарихи ескерткішті бүлдірген. Қазбаның яғни қаланың мәдени қабатын анықтау мақсатында, қазба I-дің солтүстік батыс бұрышына шурф салынды. Шурфтың бастапқы көлемі ұзындығы 2 м, ені 1 метр етіп салынғанымен, кейін тереңдеуіне байланысты аздап кішірейтілді. Шурф қазу барысында біз бұған дейін Асусай қаласын қазу барысында кездеспеген екінші құрылыс қабатына кез болдық [2, 322-332 бб.]. Екінші құрылыс қабаты бірінші құрылыс қабатының еденінен 35-40 см тереңдіктен шықты (Сурет 3). Екінші құрылыс қабатынан тандыр ошақтың бұзылып жоғалуға айналған ернеуі мен құрылыс қабатының едені шықты. Шурф тереңдігі мерикке дейін 140 см құрап отыр. Шурфтың қабырға стратиграфиясын анықтап қарау барысында, үстіңгі құрылыстардың құлаған топырағын анық байқадық. Қазба I-дің екінші секторындашығыстан батысқа қарай ұзыннан созылған қабырға байқалды. 6-7 метрден кейін бұрылып, бірінші сектордағы бөлмелермен жалғасады. Дәл осы тұста тағы бір ошақ ізі анық байқалды. Жалпы қазба I-ден бірнеше құрылыс қабаты, үстіңгі қабаттан бірнеше

бөлме анықталды. Қазба барысында табылған заттардың негізін қыш бұйымдар құрайды. Сонымен қатар бірнеше диірмен тас сынықтары кездесті. Бұлар жайына төменде кеңірек тоқталамыз.

Қазба II қалашықтың оңтүстік батыс бұрышына салынды. Өлшемі 7x8 м, тереңдігі 50-60 см құрайды. қазба салынған бұрыш, кейінгі кезде салынған егінді суғару барысында жерге сіңген көп мөлшердегі ылғал көне құрылыстар мен одан қалған қылдықтарды ажыратылмастай етіп біріктіріп жіберген. Сол себепті айқын көрінетін құрылыс қабаты кездеспеді. Тек қазбаның орта тұсында орналасқан ошақ құрылысы бұзылмай қалыпты. Ошақ орналасқан сыпаның сыртқы формасы байқалмайды. Тек мұқият зер салып қарағанда, оның көлемі 3x3 м болғандығын байқауға болады. Бірақ сыпа сыртқы құрылыс құлданалырамен бірігіп кеткен. Сыпаның батыс шетінен оңтүстіктен солтүстікке қарай қабырға өткендігі байқалады. Ол да өте нашар сақталған. Қабырғаның қалыңдығы қазбаның шетіндегі стратиграфияға қарағанда 65-70 см болған. Сыпаның еден бетінен биіктігі 35-40 см. Ошақ дөңгелек келген, от жағатын ауызы шығысқа, түгін шығатын мұржасы батысқа қаратылған (Сурет 4). Қазан тұратын қуысының диаметрі 50 см. От жағатын камерасының тереңдігі 45 см. Мұржа қуысының ені 10 см, ұзындығы 15-16 см. Суфаның артқы жағынан өтетін батыс қабырғаның сыртқы жағынан тізбектеле орналасқан үш шұңқыр ашылды. Ортада орналасқан ең үлкенінің диаметрі 120 см, тереңдігі 40 см. Екі шетіндегі шұңқырлардың көлемі бірдей, диаметрлері 70 см, тереңдіктері 40 см. Шұңқырлардың ішінен мал сүйектері мен бірнеше қыш ыдыстардың сынықтары шықты. Қазбаның оңтүстік қабырғасының батысында жартылай кіріп тұрған тағы бір шұңқыр аршылды. Оның диаметрі 110 см, тереңдігі 25 см. Осы шұңқырдан ірі малдың бас сүйегі мен басқа да уақ малдардың сүйектері шықты.

Қазба III қалашықтың оңтүстік шығыс бұрышына жақын маңнан түсірілді. Көлемі 8x8 м, тереңдігі 60-70 аралығында ауытқиды. Бірақ қазбадан ешқандай құрылыс орны анықталмады. Тек орта тұсынан бір шұңқыр шықты. Шұңқырдың диаметрі 90 см, тереңдігі 40 см құрайды. Шұңқырдан аздаған мал сүйектері мен қыш ыдыс сынықтары табылды. Басқа ешқандай құрылыс ізі мен ақпарат берелік материал шыққан жоқ. Сондықтан біз, қазба 3-тің сипаттамасын осымен тоқтатуды жөн санадық.

Қоскеліншек қаласының сыртқы қабырғасына салынған кесік. Қаланың қорғаныс құрылысының жүйесін анықтау мақсатымен оңтүстік қабырғаның орта тұсына салынды (Сурет 5). Солтүстіктен оңтүстікке қарай сыртқы қабырғаны қиып өткен кесіктің ұзындығы 18 метр, ені 2 м. кесіктің ең биік жері 1,6 м құрайды. Қабырға мен құланды топырақ бірігіп кеткендіктен, қабырғаның нақты қалыңдығын анықтау қиындық тудырып отыр. Яғни қабырға жігі анық байқалмайды. Кесіктің оңтүстік шетінен орта көлемдегі және кесіктің орта тұсынан тағы бір шұңқыр шықты. Кесіктің оңтүстік шетінен шыққан шұңқырдың диаметрі шамамен 50-60 см, кесіктің орта тұсынан шыққан шұңқыр қабырғамен жанасып кеткен. Яғни біз қазу барысында шұңқырды қақ ортасынан қиып өткенбіз. Шұңқырдан бадырап ізі анық байқалады. Мұндай ерекшелік Асусай қаласының қабырғасына салынған кесіктен анық байқалған болатын [3, 73-80 бб.]. Қазба барысында аздаған мөлшерде қыш бұйым сынықтары мен мал сүйектері және өзеннің жұмыр тастары кездесті. Тастар әр түрлі көлемде кездесті. Біздіңше қала құрылысына пайдаланғаны анық.

Кесене қалашықтан оңтүстікке қарай шамамен 200 м жерде орналасқан. Жалпы қаланың осы оңтүстік жағында ежелгі жерлеу орындары төмпешік түрінде бірден көзге түседі. Үйілген төмпешіктерді ғарыштан түсірілген (*goofle earth*) картадан қарау барысында жалпы саны 20-30 екені байқалады. Арасында кейбіреулерінің тас қоршаулары да бар. Біз сол тас қоршаулары бар көне құрылыстың біреуіне зерттеу жүргізу барысында, аталған нысанның көне жерлеу орны, яғни кесене орны екенін анықтадық (Сурет 6). Кесененің географиялық координаталары С.45°49'37.47»; Ш. 81°35'15.52», теңіз деңгейінен есептегендегі биіктігі 561 м. Бастапқыда тұрғын үй болуы мүмкін деп болжанған нысанның беткі қабатын алу барысында, кесене екені анықталды. Алғашқы кескін-келбетіне қарап, яғни ірге тастардың көрініп жатқан құрылымына қарап, есігі оңтүстік бетте болуы мүмкін деп болжанған еді. Бірақ, зерттеу барысында, бұл ойымыздың қате екені анықталды. Қоскеліншек кесенесінің көлемі батыстан шығысқа қарай 11 м, солтүстіктен оңтүстікке қарай 8 метрді құрайды. Іргесі таудың жұмыр тастарымен қаланған бұл кесененің есігі шығысқа қаратылған. Оңтүстік жағының ірге тастары бір қатар етіп, ені 1 метрді құрай отырып орналастырылса, солтүстігінің іргетасы тек айналдыра қаланып, ортасы бос қалдырылған күйінде жеткен. Ішкі бөлігінің қақ ортасында айналасы кірпішпен қаланған жерлеу орны, оның солтүстік батысында, дөңгеленген, еңсіздеу келген екінші жерлеу шұңқыры және бірінші жерлеу орнының солтүстік батыс бұрышын ала орналасқан кішілеу келген үшінші жерлеу орны белгілі болған. Ең қызығы кесененің шығыс бөлігінде яғни есіктің аузында қара күйе немесе күлдің орны білінді. Арнайы от жаққаны анық. Айналасындағы құланды топырағы өте аз, әрі ешқандай кірпіш шықпады.

Қоскеліншек қаласынан түсірілген 3 қазба орны мен кесіктен шыққан материалдардың денін қыш бұйым сынықтары, құрылыс кірпіштері, шаруашылықта пайдаланған диірмен тас сынықтары және ошақ бөліктері құрайды. *Кірпіштер*. Қоскеліншек қаласына 2014 жылы жүргізілген қазба барысында күйдіріліп, құрылысқа пайдаланған екі кірпіш шықты. Біреуі бүтін, екіншісі жартылай сақталған. Екеуі де отта қатты күйдірілген Һдіктен шлаққа айналып кеткен. Арнайы өлшемді қалыпта құйылған. Жалпы өлшемі 30x15x5 см. Бүтін кірпіш ұзынынан қарағанда бір жағына қарай қисайғая жарылған. Жартылай сақталған кірпіштің өлшемдері ?x20x? см. *Диірмен тас*. Диірмен тастың жоғарғы бөлігі. Дөңестеу етіп, тау тасынан жасалған. Диаметрі – 21,5 см. Орта бөлігінің биіктігі 11,5 см. Ішкі шұңқырдың диаметрі 6,5 см. Шұңқыр ернеуінің қалыңдығы 2,5 см. Ернеуден иығына қарай кішкене шұңқыр бар. (Ағашпен диірмен тасты айналдыруға арналған болуы мүмкін). *Ернеулерді* жасалу ерекшеліетірен қарай 4-ке бөлеміз. Бірінші, тік болып келген ернеулер. Жалпы саны – 3. Барлығы қолмен жапсырылып жасалған. Екеуінде сыртқы бөлігі отта көп тұрғандықтан күйе қалдығы бар. Екінші топтамадағы ереулер діні тік болып келіп, бірден сыртына қарай тік бұрыш жасап қайтарылған. Жалпы саны – 4. Барлығы арнайы шарықта жасалған. Үшінші топтамадағы ернеулер сыртына қарай қайтарылғанда, жалпақ болып біткен. Барлығы дерлік шарықта жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Ішінара кейбіреулерінің сыртына күйе байқалады. Формаларына қарап, көзе және құмыра ернеулері болуы мүмкін деген болжам келтіреміз. Төртінші топтамадағы көзе ернеулері сыртына қарай екі дөңес болып қайтарылған. Барлығы шарықта жасалған. Құрамына қарап отырып, көзелерді жасау барысында әр қилы құм пайдаланғанын байқау қиын емес. *Тұтқаларды* жасалуына және ыдыстың пайдаланылу мақсатына қарай қарай төрт топқа бөлеміз. Қазан және көзе тұтқаларының барлығы бітеу жарты ай тәріздес етіп жасалған. Барлығының сыртында күйе іздері байқалады. Ернеулері сақталған тұтқа екеу. Қоскеліншек қаласынан табылған қазан ернеуінің диаметрі 22 см. Қақпақ тұқалары – 2. Біреуі ортасы тесік болып келген. Тұтқа биіктігі 4,5 см. Тұтқаның диаметрі 4,5 см. Қақпақтың екінші беті тегіс болып келген. Екінші тұтқаның беті тегіс болып келген. Тұтқа бетінің диаметрі 6 см, биіктігі 3,5 см. Отта күйдірілуі бір қалыпты. Ілмек тәрізді тұтқалар – 3. Тұтқа жалпақтықтары 2-3 см аралығында. Құмыра тұтқалары ернеуден сәл ғана төмен түсіріліп жасалған. Қ-к 35 нөмірлі тұтқа ернеуінің диаметрі 12 см. Қ-к 22 тұтқа ернеуінің диаметрі 6 см. Құмыра тұтқаларының қалыңдықтары 2,5 – 5см аралығында.

Ыдыс түптерінің жалпы саны – 26. Ыдыс түптерін жасалуына және пайдалануына қарай бес топқа топтауға болады. Бірінші топтағы ыдыс түптеріне тегіс болып келіп, тұғырланып біткен ыдыс түптерін жатқызуға болады. Құрамына қызғыш құм араластырып, арнайы шарықта сапалы жасалған. Ыдыстың қызғылт-сары түсіне қарап, күйдіру температурасын 900-1050°С деп топшылауға болады. Қ-к 106 ыдыс түбінің диаметрі 9 см. Қ-к 94 ыдыс түбінің диаемтрі 13 см. Мұндай қыш ыдыс түптері әдетте кубоктәрізді қыш ыдыс түптерінде жиі кездеседі. Екінші топқа түптері тегіс, табанынан дініне жалғасқан жері тік болып келген ыдыс түптері. Барлығы арнайы шарықта жасалған. Фромасына қарап, құмыра түптері деп жорамалдауға болады. Көлемдері әркелкі. Ең ірілерінің диаметрі 21 см, кішілері 10 см аралығында. Түстері қоңыр-қызыл, ашық-қызыл болып келген. Ыдыстардың мұндай түс ерекшелігіне қарап, күйдіру температурасы 500-900°С болуы мүмкін. Үшінші топтағы қыш ыдыстарға табақтардың түбі. Себебі ыдыс діні түбінен бірден жайыла шыққан. Ішкі жағының түбі де жайпақ болып келген. Диаметрі 6-7 см. Төртінші топтағы ыдыс түптеріне – құрамына ірі құм араластырылып жасалған таба және құмыра түптері жатады. Кейбіреулері шарықта жасалса, енді біреулері қолмен жапсырылып жасалған. Диаметрлері әр қилы 12 – 21 см аралығында. *Қазан немесе ірі құмыра қақпағы* шетінен жіңішкелеп басталып келіп, ортасына қарай қалыңдап келіп бітеді. Шетінің қалыңдығы 1 см. Ортасының қалыңдығы 2 см. Қақпақтың ортасындағы тұтқа шетіне дейінгі ара қашықтық 13 см. Түсі кара қошқыл болуына қарағанда, күйдіру температурасы 530-580°С. Қалған екі қақпақ бір-біріне ұқсас. Диаметрлері 31-34 см аралығында. Екі қақпақтың біреуінің ортасында ирелеңдеген өрнек бар. Қалыңдығы 1-1,5 см аралығында. *Ошақ фрагменті* түрлі өрнектермен бедерленген (Сурет 7). Өрнектердің құрылымына қарап, ошақтың бұрыш жағы болуы мүмкін. Өрнектер Асусай қаласынан табылған ошақ сынықтарына ұқсас [4]. Қоскеліншек қаласынан 15 дана қой асығы табылды. Оның ішінде біреуінің іші тесіліп, өңделген (Сурет 8). Қойдың жіліншігенен жасалған *шүмектің* ұзындығы 10 см. Жоғарғы бөлігінен 1,5 см төменде тесік жасалған. Шүмектің жалпақтығы 2 см, ені 1,5 см. Жоғарғы және төменгі бөліктерін егелеп, өңдеген (Сурет 9). Қоскеліншек қаласынан табылған қыш бұйымдардағы *өрнектер* құмыра және қақпақтарға бедерленген. Өрнек түрлеріне қарап, төрт топқа топтауға болады. Бірінші топтағы өрнектер тобына құмыра бүйіріне салынған, дөңгелек бедерлі өрнек. Екінші топтағы өрнектер сырға секілді салбыраңқы түрінде бейнеленген. Мұндай өрнектер бұған дейін Жетісу қалаларынан, Алакөл

аймағында бұған дейін зерттелген қалалардан жиі ұшырасты. Аталған өрнектер құмыралардың бүйірлерінде, қақпақ бетіне салынған. Үшінші топтағы өрнектер ошақ бөліктері мен қақпақтарға бенеленген. Бедерлер аса күрделі емес, қатты затпен тырналап жасалған. Төртінші топтағы өрнектер құмыралардың бүйірінен сызық түрінде сызылған. Ішінара кейбіреулері қара қошқыл ангобпен суғарылған. *Шарап* жасауға арналған ыдыс бөлшектері. Арнайы шарықта жасалған ыдыстың түбінен 3 см жоғарыда дөңгелек диаметрі 2,5 см құрайтын тесік бар. Ыдыс түбінің диаметрі 39 см. Ғалымдардың пікірінше, жүзімді ыдысқа салып езіп, шырынын осы тесік арқылы сыртқа шығарып, алуға арналған.

Қоскеліншек қаласының қазыргі сақталу деңгейіне қарай, толықтай зерттелді айта аламыз. Себебі біз қазба жүргізген жерден басқа аймақтарының барлығында, егін суғару кезіндегі ылғалдың сіңіумен, тарихи құрылыс қабаттарын жойып жіберген. Бізге дейін сақталып қалған бөліктеріне жоғарыда айтылған қазба жұмыстарын жүргіздік. Қаланың құрылыс ерекшеліктері мен табылған тарихи жәдігерлеріне қарап, аталған қала осыған дейін зерттелген Асусай қаласының жасымен шамамалас келеді деп болжаймыз. Себебі, қазба барысы мен негізгі ақпарат беретін материалдар көрсетіп отырғандай, екі қаланың орналасу ерекшеліктері мен құрылыс кешендерінде ұқсастықтар өте көп кездесіп отырды. Мәселен, топтық жалпы жерлеу қорымдары екі қалада да оңтүстік жағында, қаладан шамамен 200-300 м жерде орналасқан. Әрі жай жерлеу орындары мен арнайы кесенелер де бір-біріне жақын орналасқан. Кесенелерінің құрылысы мен есіктерінің шығысқа қарай қаратылуы да, қаланы мекендеген халықтардың дүниетанымының бір-біріне етене жақын екендігін дәлелдей түседі. Қыш бұйымдары мен тұрмыстық-шаруашылық бұйымдарының жасалу ерекшеліктері мен құрамы, сондай-ақ жасалу тәсілдерінде де аса үлкен алшақтық байқай қоймадық. Мұнымен қоса, Қоскеліншек қаласынан Асусай қаласы секілді сырлы ыдыстардың фрагменттерін кездестірмедік. Уақыт анықтайтын нумизматикалық материалдар да табылмады. Археологиялық әдебиеттердегі мәліметтерге назар аударсақ, Жетісудың солтүстік шығысына қарай сырлы ыдыстар XII-XIII ғасырлардан кейін ғана келе бастаған. Осындай мәліметтер негізінде, Қоскеліншек қаласында тіршілік X-XII ғасырлар аралығында өрбіген деп айта аламыз.

1. Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Омаров Ғ.Қ., Шағырбаев М.С. Алакөл жағалауындағы Асусай қалашығында 2012 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // ҚР ҰҒА Хабарлары. – Қоғамдық және Гуманитарық ғылымдар сериясы. – 5 (297) Қыркүйек-қазан – 2014 ж.

2. Төлеубаев Ә.Т., Шағырбаев М.С. Жетісу Алатауы мен Тарбағатай арасындағы орта ғасырлық ескерткіштердің тарих-хронологиялық сипаттамасы // «Археология және этнологиядағы мәдениеттер сабақтастығы мәселесі» атты тақырыппен өтетін дәстүрлі «VI Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 25 сәуір. – 2014 ж.

3. Төлеубаев А.Т., Талеев Д.Ә., Жұматаев Р.С., Шағырбаев М.С. Асусай қалашығында 2013 жылы жүргізілген қазба жұмыстары // «Археология және этнологиядағы мәдениеттер сабақтастығы мәселесі» атты «VI Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / құраст.: Р.С. Жұматаев. Жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 463 б

4. Зиливинская Э.Д. Очаги жылого комплекса на городище Джанкент // ИзвНАН РК сер. Общ. и гуманитарных наук. – Алматы, 2013. – №3.

Сурет-1. Қазба 1, оңтүстіктен қарағандағы көрінісі

Сурет – 2. Қазба 1, батыстан қарағандағы көрінісі.

Сурет – 3. Қазба 1, 2-ші құрылыс қабатынан шыққан ошақ (шурф).

Сурет – 4. Қазба 2-ден шыққан ошақ.

Сурет – 5. Кесік (солтүстіктен қарағанда).

Сурет – 6. Кесене, шығыстан қарағандағы көрінісі.

Сурет – 7. Ошақ бөлшегі

Сурет – 8. Қоскеліншек қаласынан табылған асықтар.

Сурет – 9. Қоскеліншек қаласынан табылған шүмек.

БУЛГАРСКИЕ МОНЕТЫ XIII в. С «ТРЕХНОГОЙ» ТАМГОЙ. ВЕС И НОМИНАЛ

Среди множества анонимных и анэпиграфных серебряных монет, выпущенных в Булгарском вилайате во второй половине XIII – начале XIV вв., выделяется группа дирхемов с «трёхногой» тамгой. Наиболее полно типы таких монет описаны в монографии А.З. Сингатуллиной [4, с.91-96, с.139-141]. Здесь под номерами 84-90, 94-100 и 102-113 описано 19 типов, включающих 77 экземпляров, хранящихся в четырёх крупнейших музеях страны – ГИМ, ГЭ, КМИИ и Национальном музее РТ. В дальнейшем условные обозначения типов болгарских монет будут указываться по книге А.З. Сингатуллиной, то есть С/100 – это значит, речь идёт о дирхемах, описанных в каталоге под №100. и т.д.

Из трёх основных компонентов атрибуции – эмитент, монетный двор, год чекана – на монетах с «трёхногой» тамгой полностью отсутствуют первый и второй компоненты. Проще всего оказалось определить время чекана дирхемов. Хотя точное годовое число стоит только у двух типов – С/89 – 688 г.х., и С/85 – 690 г.х., общий период выпуска всех типов с «трёхногой» тамгой ограничивается временем от 686 до 690 г.х. (1287-1291). С годом 686 известны два типа дирхемов с «двуногой» наследной тамгой Менгу-Тимура: Зено/ 106411 - мухаррам 686 (=февраль-март 1287 г.) без указания монетного двора (далее – МД) и С/56 чекана МД Булгар. После них стали выпускаться монеты с «трёхногой» тамгой. Последний год чекана таких монет – 690 г.х. С этой датой известен тип С/85, которого сменил тип с «двуногой» тамгой – С/60 – с такой же датой.

Необходимо отметить, что очерёдность выпуска недатированных дирхемов не устанавливается. Пока нельзя сказать, что какой-то из типов с «трёхногой» тамгой чеканен раньше другого.

Сейчас уже установлено, что Булгарским улусом в 686-690/ 1287-1291 гг. правил Кунчек, правнук Бату, которому и принадлежала трёхногая тамга [3, с.139]. Он являлся одним из четырёх соправителей Улуса Джучи после отстранения от власти хана Туда-Менгу (681-686/ 1282-1287).

Таким образом, проставленная на дирхемах тамга сообщает нам имя чингизида, в чью пользу шёл налог с чеканки монет в регионе – это Кунчек, сын Тарбу, сын Тукана, сын Бату, сын Джучи [2, с.49].

Что касается места чекана, то, из-за отсутствия названия МД на монетах с «трёхногой» тамгой, необходимо проанализировать места одиночных находок. Ничего не известно о находках монет с «трёхногой» тамгой на правом берегу Волги и в Приказанье. Такие монеты не встречались на Джукетау и в округе этого крупного средневекового центра. В то же время они фиксируются на Болгарском городище [6, с.430, №7, 2 экз., с.433, №27, 1 экз.; фонды Болгарского музея-заповедника – 3 экз.].

Существует ещё один немаловажный вопрос – это номинал (или номиналы) исследуемых монет. По материалам кладов времени Менгу-Тимура нам известно о большом разбросе веса различных типов. Например, в Лаишевском кладе вес золотоордынских монет колебался от 0,53 до 1,75 г [1], в III Болгарском кладе – от 0,49 до 1,62 г [5]. Конечно же, все эти монеты не могли обращаться по одному номиналу.

К какой весовой группе (группам) могли относиться монеты с трёхногой тамгой? Для выяснения этого вопроса необходимо было собрать информацию о весовых параметрах каждого из подобных типов. Для этого нами использовались все доступные источники, в первую очередь – монография А.З. Сингатуллиной, интернет-база данных ZENO [8] и аукционный каталог Ст. Албума [7]. Отдельный блок составляли частные коллекции из Казани, Москвы, Ульяновска и других городов. Несмотря на большое количество просмотренного материала, нами было выявлено очень незначительное количество монет в каждом отдельном типе.

Максимальное количество экземпляров с весом удалось зафиксировать для типа С/100 – 22 экз., чуть менее – для С/113 – 15 экз., для С/99 и С/102 – по 12 экз. Для остальных типов количество монет не превышало 10 экз., что не позволяло представить их вес в виде гистограмм.

Построенные гистограммы дали следующие результаты:

- максимум количества монет С/100 пришёлся на значение веса $1,29 \pm 0,01$ г (гистограмма 1);
- максимум С/113 – на значение $1,34 \pm 0,01$ г (гистограмма 2);
- максимум С/102 – на значение $1,32 \pm 0,01$ и $1,37 \pm 0,01$ (гистограмма получилась бимодальная) (гистограмма 4);
- максимум С/99 – на значение $1,35 \pm 0,02$ г (при построении гистограммы с шагом 0,03 г гистограмма

получилась полимодальная – максимумы выявились на значениях $1,32-1,34\pm 0,01$ г и $1,38\pm 0,01$ г) (гистограмма 3).

Для построения гистограмм с большим количеством экземпляров нами были использованы два отдельных нумизматических комплекса. Первый – это 32 необломанных монеты с трёхногий тамгой из Кокрятского клада (готовится к публикации). В нём было представлено 8 типов монет с количеством экземпляров от 1 до 6 в каждом типе, за исключением типа С/100 – таких монет в клада было 11 экз. Второй комплекс – это монеты из каталога А.З. Сингатуллиной: всего 73 необломанных экземпляра, представляющих 19 типов.

Гистограммы Кокрятского клада и каталога А.З. Сингатуллиной выявили почти равнозначные значения – $1,32\pm 0,01$ г (гистограмма 5) и $1,34\pm 0,01$ г (гистограмма 6) соответственно.

Анализируя приведённые гистограммы, логично констатировать, что все типы дирхемов с трёхногий тамгой с учётом потёртости чеканились с указным весом, близким значению 1,38 г, то есть являлись монетами одного номинала.

Таким образом, сейчас можно утверждать, что:

- 1. анонимные и анэпиграфные дирхемы выпускались в течение 4-х лет - с 686 до 690/ 1287-1291 годы;
- 2. они чеканились на монетном дворе, находившемся на территории Болгарского городища;
- 3. по весовым параметрам они соответствовали серебряным монетам с указным весом, близким 1,38 г.

Тот факт, что не удалось собрать достаточное количество экземпляров для построения весовых гистограмм отдельных типов с «трёхногий» тамгой свидетельствует о том, что необходимо продолжать поиски и публикации болгарских монет второй половины XIII в. для ввода их в научный оборот.

1. Бугарчѳв А.И., Степанов О.В. Клад золотоордынских монет из Татарстана // Нумизматика Золотой Орды. №5. –Казань, 2015. – С. 16-21.

2. Гаев А.Г. Генеалогия и хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. Выпуск IV. Нумизматический сборник. Том 3. Нижний Новгород: Информэлектрон, 2002. – С. 9-55.

3. Рева Р.Ю. Распределение власти в Улусе Джучи в 686-690 / 1287-1291 гг. // Нумизматика Золотой Орды. Казань, 2014, №4. – С. 134-147.

4. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты поволжских городов XIII в. – Казань: Заман. 2003. – 192 с.

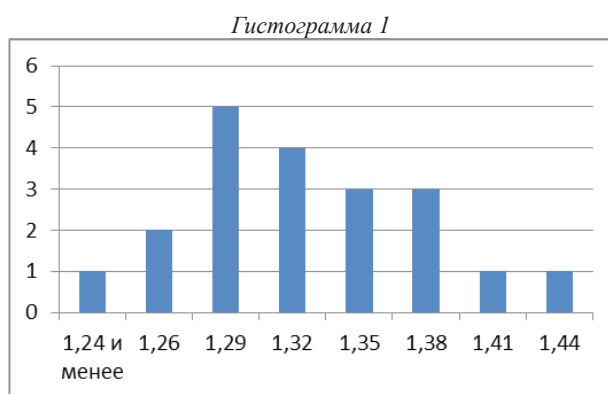
5. Фѳдоров-Давыдов Г.А. Клад серебряных монет XIII в. из Болгар // Краткие сообщения Института археологии. – Вып.183. 1986. – С.55-65: ил.

6. Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Болгарах в 1946-1952 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. №42. – М. 1954. – С.424-484

7. Album St. Auction 9, Dec. 11, 2010. – 96 p.

8. www.zeno.ru

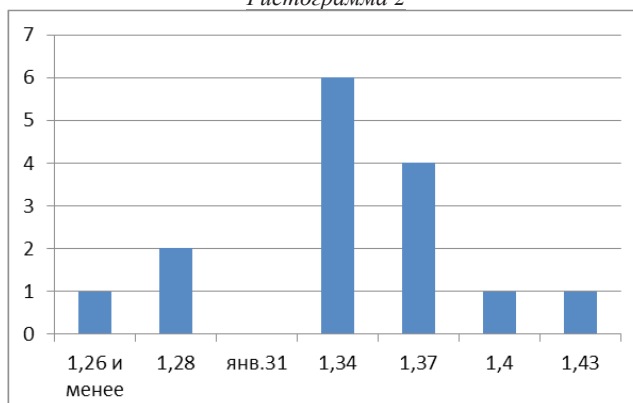
Зависимость количества монет С/100 от значения их веса. 22 экз. Шаг 0,03 г. (Кокрятский клад – 10 экз., каталог А.З. Сингатуллиной – 3 экз., Зено – 3 экз., фонды БГИАМЗ и аукцион 9 С. Албума – по 1 экз., личный архив – 4 экз.). Шаг 0,03 г. Ось Х – вес в г, ось Y – количество в экз.

Максимум количества монет С/100 приходится на значение веса $1,29\pm 0,01$ г – 5 экз. Возможен второй вариант – максимум на значении вес $1,27\pm 0,01$ г – 5 экз. Средний вес 1,32 г.

Зависимость количества монет С/113 от значения их веса (каталог А.З. Сингатуллиной – 8 экз., личный архив – 5 экз., лист 263 С. Албума и Зено – по 1 экз.). 15 экз. Шаг 0,03 г. Ось Х – вес в г, ось Y – количество в экз.

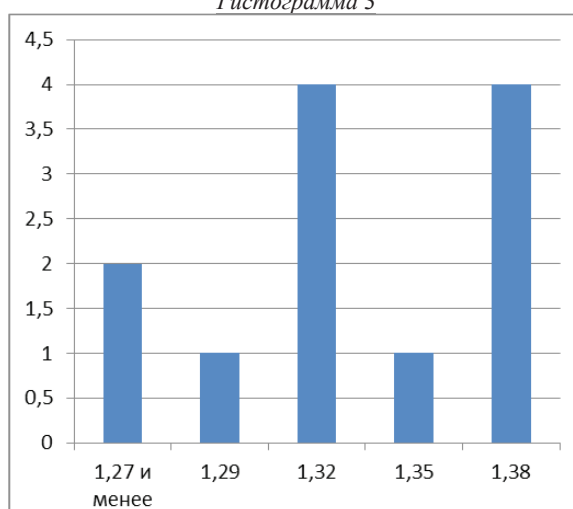
Гистограмма 2

Максимум количества монет приходится на значение веса $1,34 \pm 0,01$ г – 6 экз. Средний вес 14 экз. – 1,33 г.

Зависимость количества монет С/99 от значения их веса (Кокрятский клад – 4 экз., каталог А.З. Сингатуллиной 3 экз., Личный архив – 4 экз., Зено – 1 экз.). 12 экз. Шаг 0,03 г. Ось X – вес в г, ось Y – количество в экз.

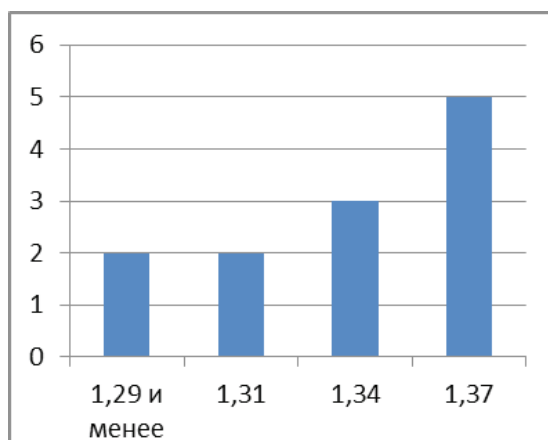
Гистограмма 3

Максимум количества монет приходится на значение веса $1,32 \pm 0,01$ г и $1,38 \pm 0,01$ г, по 4 экз. Аналогичный показатель – при построении гистограммы с максимумом $1,33-1,34 \pm 0,01$ г. Средний вес 1,32 г.

Зависимость количества монет С/102 от значения их веса. 12 экз. (Кокрятский клад – 4 экз., каталог А.З. Сингатуллиной – 2 экз., Зено – 2 экз., личный архив – 4 экз.). Шаг 0,03 г. Ось X – вес в г, ось Y – количество в экз.

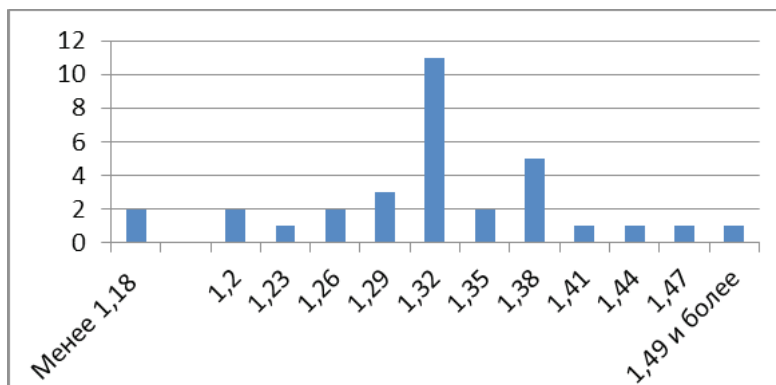
Гистограмма 4

Максимум количества монет приходится на значение веса $1,37 \pm 0,01$ г – 5 экз. Средний вес 11 экз. = 1,33 г.

Зависимость количества монет с «трёхной» тамгой (С/84, 89, 96, 99, 100, 102) от значения их веса, Кокрятский клад (32 необломанных экз.). Шаг 0,03 г. Ось X – вес в г, ось Y – количество в экз.

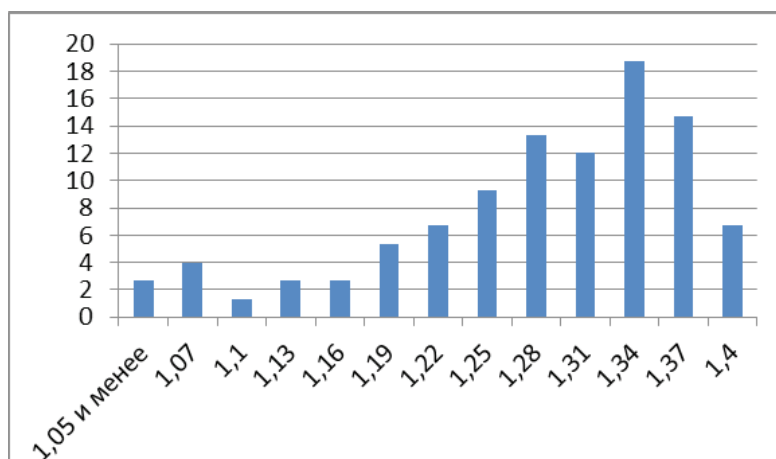
Гистограмма 5

Максимум количества монет приходится на значение веса $1,32 \pm 0,01$ г (35,5%). Второстепенный максимум – на значение $1,38 \pm 0,01$ г. Средний вес – 1,32 г.

Зависимость количества монет с «трёхной» тамгой из каталога А.З. Сингатуллиной от значения их веса. 75 экз. Шаг 0,03 г. Ось X – вес в г, ось Y – количество в %.

Гистограмма 6

Максимум количества монет приходится на значение веса $1,34 \pm 0,01$ г – 18,7% (14 экз.).

Таблица иллюстраций: 1 – мухаррам 686 г.х., вес 1,36 г; 2 – С/56, 686 г.х., вес 1,46 г; 3 – С/89, 688 г.х., вес 1,41 г; 4 – С/102, вес 1,22 г; 5 – С/97, вес 0,97 г; 6 – С/87, вес 1,32 г; 7 – С/100, вес 1,41 г; 8 – С/100, вес 1,30 г; 9 – С/102, вес 1,32 г; 10 – С/113, вес 1,33 г; 11 – С/85, 690 г.х., вес 1,27 г; 12 – С/60, 690 г.х., вес 1,44 г. Все изображения монет взяты из фотоархивов авторов.

МЕЛКИЕ ФРАКЦИИ ТАНГА В ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ ГОСУДАРСТВА АМИРА ТИМУРА

В ходе системного поиска информации о находках средневековых монет в Шымкентской области в двух скромных частных коллекциях были выявлены два уникальных экземпляра монет тимуридского времени. Эти монеты были найдены случайно в ходе земляных работ в садах. В ходе первичного осмотра ими оказались мелкие серебряные фракции (меньше *мири*) крупной тимуридской монеты *танга*. Столь малые фракции танга находят крайне редко. Причин тому может быть несколько: слишком мелкие это монеты и их трудно увидеть в земле; их могли чеканить в слишком незначительных количествах и не повсеместно, а в отдельных областях. Так что находка таких уникальных монет является событием в нумизматике Тимуридов и требует освещения в научной литературе.

Очень мало публикаций на сегодняшний момент посвящено монетному делу (в том числе и номиналам) и денежному обращению в Средней Азии в эпоху правления амира Тимура и династии Тимуридов.

Рассмотрим изученные экземпляры серебряных монет.

Монета №1.

Рис. 1.

Султан Махмуд хан и амир Тимур, Самарканд, 794 г.х.
1/12 танга (В= 0,51 г; Д= 11 мм).

Л.с. В связи с малым размером монетного кружка, не вся легенда попала в поле. В центре сохранилась калима, часть названия монетного двора и цифра года: [Самар]канд [79]4 г.х.

О.с. Картуш не сохранился. В поле легенда с упоминанием султана Махмуд хана и амира Тимура и тамга из трех колец .

Монета №2.

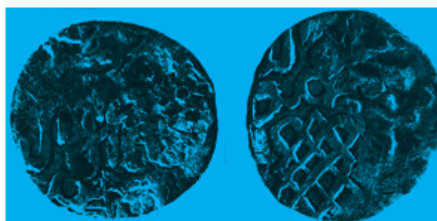

Рис. 2.

Султан Махмуд хан и амир Тимур, Самарканд, 802 г.х.
1/24 танга (В= 0,27 г; Д= 11 мм)

Л.с. Картуш не сохранился. Малый размер, а так же следы длительного обращения и непрочекан, позволяют лишь частично восстановить легенду. В центре частично видна начальная часть калимы и одна цифра года: *Нет Бога кроме Аллаха...*, а под словом *санат* – [80]2 г.х.

О.с. Картуш не сохранился. В поле остатки легенды с упоминанием султана Махмуд хана и одна виньетка. Справа от виньетки слабо просматривается окончание наименования монетного двора [Самар]канд. Употребление крупных виньеток на лицевой и оборотных сторонах монет характерно для чекана мелких номиналов выпуска 800-802 г.х.

Металл описываемых монет сохранил свою первоначальную структуру. Наиболее вероятно, что это произошло ввиду довольно высокой пробе серебра монетного металла [5, с. 152-153], а так же малой засоленности почвы в округе Шымкента. Но полной уверенности в высокопробности монетной продукции (стандарт чистоты металла «десять от десяти») всех тимуридских монет нет, поскольку такие исследования пока не проводились. В этой связи следует с осторожностью относиться к установлению номиналов монет по соотношениям значений их веса. На это указывает в своей работе

по монетной системе Джучидов П.Н. Петров: «... веса серебряных монет могут не четко отражать их номинальные соотношения между собой, поскольку покупательскую силу монеты определяет только чистый вес серебра в ней» [8, с. 43-44; 9, с. 30-34]. Однако, это положение, верное для монетного обращения в Золотой Орде, может не быть справедливым для монетного дела XV века при амуре Тимуре. Скучное количество исторических документов, в которых описывается пробирная чистота серебряных монет во время правления амира Тимура и Тимуридов, не позволяет нам по документам установить существование единой указной пробы для производства серебряных монет на монетных дворах государства. Отдельных научных работ по этому поводу, кроме статьи Е.А. Давидович нам найти не удалось. Елена Абрамовна Давидович предложила следующие выводы на основании своих исследований:

1. «Правдоподобно заключить, что стандарт чистоты «десять от десяти» использовали во всем государстве Тимуридов или в значительной его части. Это не исключает существования местных стандартов чистоты (вроде казвинского)»;

2. «серебряные монеты Тимура и Тимуридов всегда были высокопробными» [5, с. 146].

1. Существование более мелких номиналов чем *мири* в монетном деле государства амира Тимура и Тимуридов впервые было отмечено в инвентарном каталоге мусульманских монет Императорского Эрмитажа А. Марковым под номерами №374 и №379 в разделе «Джагатаиды» [6, с. 565], но без указания реального веса экземпляров. Также мелкие монеты описала в Райхан Закиевна Бурнашева, опираясь на изученный тимуридский клад с городища Куйрук-тобе*, который был найден в результате археологических раскопок в 1983 году. В этом кладе было обнаружено 12 серебряных монет плохой сохранности, весивших в пределах от 0,40 до 0,45 грамм* [2, с. 39; 3, с. 24-25]. Примечательно, что эти фракции танга также относились к чекану султана Махмуд хана с амиром Тимуром и Мухаммада Джахангира с Халил-Султаном. Работа В.Н. Настича по самаркандскому чекану амира Тимура и первых Тимуридов так же указывает на существование монет мелкой фракции, названной автором « $\frac{1}{3}$ дирхама (ним-данг)» при схожих весовых характеристиках, близких к 0,5 г [7, с. 156, п.14]. Обнаруженная нами монета с весом в 0,27 грамма (см. рис. 2) прекрасно дополняет ряд выпускавшихся серебряных монет еще одним номиналом.

Если принять за основу самую мелкую серебряную публикуемую здесь монету (см. рис. 2), то, с учетом хорошо известных монет *мири* (= $\frac{1}{4}$ танга), $\frac{1}{2}$ танга [10, с. 259, №2388E] и танга, выстраивается ряд номиналов. Соотношение этих номиналов можно обозначить, как: 1 – 2 (нимданги) – 6 (*мири* или данги) – 12 ($\frac{1}{2}$ танга) – 24 (танга). Если отталкиваться от основного серебряного номинала танга при построении имеем: 1 (танга) – $\frac{1}{2}$ (нимтанга) – $\frac{1}{4}$ (*мири* или данги = $\frac{1}{6}$ динара) – $\frac{1}{12}$ (нимданги) – $\frac{1}{24}$ (номинал?). То есть системы номиналов выстраивалась по двенадцатиричной системе счета. На серебряных монетах редко писали название номинала, поскольку он определялся количеством серебра в монете. Но иногда подобные подсказки из средних веков до нас доходят. Так ранее был обнаружен номинал «данг» (= $\frac{1}{6}$ часть номинала динар) на хорошо известной монете с названием *мири*, несущей имя Халил-Султана [1, с. 118].

Проанализировав топографию находок мелких монет Тимуридов, известную нам на данный момент, следует отметить, что все известные нам находки фиксируются в одном регионе, охватывающем две исторические области – Испиджаб и Параб. Возможно, существование столь мелких фракций танга не было распространено в других регионах государства?

Появление тимуридских монет в $\frac{1}{12}$ и $\frac{1}{24}$ танга можно объяснить тем, что существовавший уровень цен в районе находки (г. Шымкент) требовал участия в денежном обращении более мелких серебряных фракций, чем экземпляры в $\frac{1}{4}$ танга. В условиях свободной чеканки торговец или купец, приходя на местный монетный двор, заказывал монету именно тех номиналов, которые требовались на местном рынке для решения именно его задач. Мелкая серебряная разменная монета чеканилась, как правило, там, где и использовалась.

Из вышесказанного априори вытекает один интересный и актуальный вопрос – является ли производство мелких фракций в $\frac{1}{12}$ и $\frac{1}{24}$ танга с названием монетного двора Самарканд продукцией именно этого монетного двора? В пользу не самаркандского происхождения разменной монеты и интенсивного использования мелких номиналов может косвенно свидетельствовать то, что в истории Отрара были периоды (например, при Гармаширине – Йесун-Тимуре), когда выпускались только мелкие номиналы, а выпуск крупных номиналов (серебряных динаров весом в ~8 г) полностью отсутствовал, в то время как в южных регионах Чагатаидского государства они активно выпускались [9, с. 97-102]. Кроме того, в практике монетного дела Чагатаидского государства XIV века известны факты передачи

штемпелей одного монетного двора для работы на другом производстве. Так мелкие номиналы монет Кепек-хана с обозначением названия монетного двора *Бухара* активно выпускались в Алмалыке, но никогда не чеканились в Бухаре*. Поэтому принципиально чеканка самаркандским штемпелями мелких фракций танга могла осуществляться и не в области Самарканд.

В литературе существует два диаметрально противоположных взгляда на этот вопрос. О производстве мелких фракций в Отраре пишет Р.З. Бурнашева [2, с. 25]. В.Н. Настич в комментарии высказал сомнения в этом: «Предположение автора о возможной чеканке этих монеток в Отраре ничем не обосновано» [7, с. 160]. На данный момент нами получено первое косвенное подтверждение возможности чеканки мелких фракций с названием монетного двора Самарканд в регионе Отрар-Испиджаб – топография находок таких мелких монет ограничивается пока именно этой территорией. Но подтвердить правильность нашего вывода может тотальный и скрупулезный учет всех находок мелких серебряных тимуридских монет на территории Средней Азии. Ведь совершенно очевидно, что изготавливать такую монету в Самарканде не для местного рынка и транспортировать её в другой удаленный за сотни километров регион дорого и бессмысленно. И если серебряная мелочь весом в 0,5 г и менее не встречается в находках в области Самарканд, то она там и не чеканилась.

В заключении хочется сказать, что окончательное решение вопроса о месте производства мелких фракций с названием монетного двора *Самарканд* еще впереди. А собственно открытие нового мелкого номинала в $1/24$ *танга* это существенный шаг на пути к пониманию четкой системы монетных номиналов в государстве амира Тимура и Тимуридов. Сбор сведений о находках монет амира Тимура и его наследников продолжается методично в целях проведения более детальной реконструкции монетного дела конца XIV – начала XVI вв.

* Городище Куйрук

* Р.З. Бурнашева условно называет этот мелкий номинал «нимданговой тангачей» [2, с. 43].

1. Брагин А.О., Делинский И.И. Новые факты из истории денежного обращения Мавераннахра в эпоху правления Тимурида Халил-Султана // Нумизматика Золотой Орды. Научный ежегодник. Выпуск 3. – Казань: Изд-во Института истории АН РТ, 2013. – С. 115-119.

2. Бурнашева Р.З. Клад серебряных тимуридских монет конца XIV – начала XV вв. на городище Куйрук-тобе (Отрарский оазис) // Известия АН Казахстана. Серия общественных наук. 1989. – № 2. – С. 37–45.

3. Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. – Туркестан, 2006. – 255 с.

4. Давидович Е.А. О происхождении и значении термина *мири* в денежном хозяйстве Средней Азии XV – начала XX в. // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М., 1976. – С.124-127.

5. Давидович Е.А. О стандартах чистоты и весовых стандартах серебряных монет Тимура и Тимуридов (конец XIV-XV вв.) // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 4. – М.: ИВ РАН, 1995. – С.119-154.

6. Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. – СПб., 1896. – 565 с.

7. Настич В.Н. Ещё о самаркандском чекане Тимура и первых Тимуридов // Роль города Самарканда в истории мирового культурного развития: Материалы международного научного симпозиума, посвященного 2750-летию юбилею Самарканда. – Ташкент - Самарканд: изд. «Фан» АН Республики Узбекистан, 2007. – С. 152-160.

8. Петров П.Н. Названия серебряных монет в монгольских государствах XIII-XIV вв. (к вопросу о монетной системе в Улусе Джучи – предварительное сообщение) // Средневековый город Мохши и Наручатская земля: итоги 95-летнего изучения. Материалы Всероссийской научной конференции 23-24 сентября 2010 года. – Пенза. 2010. – С. 39-49.

9. Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов на территории Казахстана. Алматы: Хикари, 2014 – 264 с.

10. Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Мас'уд-бека (XIII в.). – М.: Наука, 1972. – 174 с.

П.Н. Петров, Ж.М. Белтенев

ПРОДУКЦИЯ МОНЕТНОГО ДВОРА ОТРАР ВО ВРЕМЯ МЕЖДОУСОБИЦ ПЕРВОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ XIV ВЕКА

В первом десятилетии XIV века в государстве Чагатаидов произошли существенные политические и экономические события. В 701/1301-1302 году умер хан Кайду из рода Угедея, примерно в 702/1302-1303 году ханом был избран его сын Чапар. Но вскоре владелец улуса Чагатаидов Дува и его многочисленные родственники начали «тихий саботаж» и «ошибочные» разоряющие нападения

на владения Чапара и других потомков Кайду. Примерно в 704/1304-1305 году ханом стал Дува (Чапару был выделен Кашгар), но в 706/1306-1307 г. хан Дува умер. С этого момента потомки Дувы начали активно теснить потомков Кайду, разорять их владения, сжигать ставки и города, что вызвало настоящий экономический кризис в государстве. Это период смуты без особых подробностей упомянут в средневековых письменных источниках, и понять какие города были разорены и сожжены, а какие перешли во владения Чагатаидов – крайне не просто. Частично решить вопрос может помочь нумизматика, но лишь в том случае, когда в интересующем нас городе располагался эмиссионный центр. По этой причине изучение нумизматического источника крайне важно и полезно. Настоящая публикация посвящена установлению времени перехода Отрара из состава владений Кайдучичей в непосредственное владение потомков Дувы-хана.

Отрарский эмиссионный центр на рубеже XIII-XIV веков функционировал достаточно активно. Он выпускал серебряные дирхамы [1, с. 94-95, №№ 39,40, 43,44], а в конце XIII века медные фалсы [1, с. 95, №41] и медные посеребренные(?) дирхамы [1, с. 95, №42]. Существует большая масса серебряных дирхамов Отрара с искаженными нечитаемыми годами выпуска. Это существенно осложняет установление регулярности чеканки серебра в Отраре. Необходимо отметить, что датированные серебряные монеты до 706/1306-1307 года несут на себе всегда только одну тамгу – тамгу Кайду ~ Монет Отрара с четко читаемым годом позднее 700 г.х. нам встречать не довелось и дирхамы 705 и 706 гг.х. нам известны только по работе Е.А. Давидович. Кроме этих дат Е.А. Давидович отметила существование дирхама с годом якобы 709 г.х. [2, с. 98]. Но, скорее всего, либо год прочтен или написан ошибочно и читать надо 707 г.х., либо сама монета является средневековой подделкой. Дело в том, что в 708/1308-1309 году Чапар (уже не будучи ханом, но оставаясь владельцем улуса Угедеидов) мог сохранять за собой некоторые владения и право чеканить монету с наследной тамгой хана Кайду. Но он восстал против Чагатаидов, потерпел поражение и бежал к своему прежнему противнику – к Юаням. По логике вещей с 708/1308-1309 года тамга Кайду на монетах в государстве Чагатаидов должна была бы исчезнуть, если только владельцем улуса Угедеидов не был назначен кто-то еще.

Медные и медные посеребренные(?) монеты конца XIII века также содержат только изображение одной тамги – тамги Кайду. То есть, в Отраре право *сикка* реализовывалось исключительно в отношении одного хана Кайду, а затем – Чапара. То есть в Отраре совладений с Чагатаидами у Кайду не было. Медных монет Отрара 700 – 706 гг.х. до сих пор нам не встретилось. В тоже время, среди находок и в округе Отрара, и в самом Отраре известны медные посеребренные дирхамы с тамгой Дувы ☐ и словами 'Адил / шах по сторонам от тамги [1, с. 96, №47]. А в последнее время нам стали известны многочисленные находки медных посеребренных дирхамов этого типа в районе Шымкента и его округи. В первую очередь настораживает присутствие тамги Дувы на этих монетах. Её наличие на монете указывает на то, что Отрар перешел под юрисдикцию Чагатаидов. Но к величайшему сожалению чекан этих монет таков, что диаметр штемпеля почти всегда больше диаметра монетного кружка. В результате на монетный кружок круговая легенда с выпускными сведениями попадает крайне редко. Кроме того, агрессивная засоленная почва за сотни лет нахождения в ней монет уничтожает остатки круговой легенды. И долгое время нам не удавалось найти экземпляр монет этого типа с сохранившейся датой. Были просмотрены сотни подобных дирхамов. В монографии П.Н. Петрова, К.М. Байпакова, Д.А. Воякина датировка монет этого типа была поставлена условно (исходя из логики исторических событий) таким образом: *после 707 г.х.* [1, с. 96, №47]. И в 2015 году в ходе изучения небольшой частной коллекции медных монет в одном из аулов под Шымкентом было обнаружено 2 экземпляра таких дирхамов в плохом состоянии, на которых, однако, сохранилась именно та часть круговой легенды, в которой цифрами указан год чеканки – 707 г.х. (см. рис. 1).

Рис. 1.
Медный посеребренный дирхам Отрара с тамгой Дувы и годом 707 г.х.

Таким образом, находка подтвердила наше предположение о начале времени чеканки в Отраре таких дирхамов – не ранее 707/1307-1308 года. То есть, если учесть существование серебряных монет Отрара с годом 706 г.х. и еще тамгой Кайду, то становится понятно, что Отрар перешел от Кайдувичей во владение Чагатаидов не позднее 707/1307-1308 г.х.

Любопытен еще один момент – это не единственный тип медных дирхамов Отрара, известный нам (см. [1, с. 96, №46]). Этот второй тип отличается надписью по сторонам тамги, где вместо 'Адил / шах (эти два слова могут являться именем собственным местного управителя) указано: *сиккат / Отрар* [=чеканено (в) Отраре]. А на обратной стороне указан титул: *ал-малик / ал-'адил*. Не исключено, что этот малик ал-адил носил имя Адил-шах. Года выпуска этой монеты пока установить не удалось. И еще одно очень необычное обстоятельство – если монеты, датируемые теперь годом выпуска 707 г.х. встречаются десятками и сотнями, то медные дирхамы второго типа не встретились нам в находках ни разу. Видимо, выпуск их был крайне ограничен, и чеканились они очень короткий промежуток времени, возможно, это был самый ранний пробный тип отраских медных посеребренных дирхамов с тамгой Дувы.

Кроме медного посеребренного дирхама Отрара П.Н. Петровым была осмотрена еще одна монета аналогичного вида и размера, но существенно худшего состояния, которое, однако, не помешало атрибутировать её как дирхам Шаша. По сторонам тамги Дувы точно так же, как на монетах Отрара стоит два слова: *сиккат / Шаи*. Круговых легенд не видно. Надпись с обратной стороны фрагментарна и, видимо, стилизована, поэтому пока осталась не прочтенной (см. рис. 2). Можно предположить, что и этот медный дирхам тоже был бит в 707 г.х., но правильнее дождаться обнаружения экземпляра с читаемым годом выпуска.

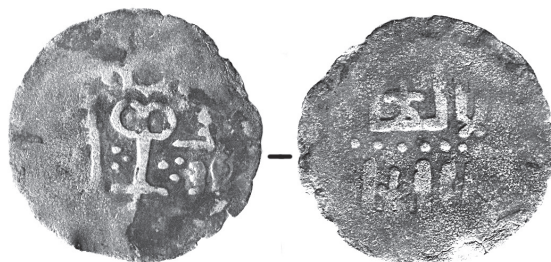

Рис. 1.

Медный посеребренный дирхам Отрара с тамгой Дувы и годом 707 г.х.

1. Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов на территории Казахстана. Алматы: Хикари, 2014 – 264 с.

2. Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Мас'уд-бека (XIII в.). – М.: Наука, 1972. – 174 с.

**А.Р. Хазбулатов, С.Ш. Акылбек, К.А. Шохаев,
Б.С. Султанмуратов, Е.А. Естемесов**

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ НА ГОРОДИЩЕ КУЛАН В 2015 ГОДУ

Город Кулан известен в письменных источниках начиная с начала VIII века. 730 году здесь проходил маршрут китайского паломника Сюань Цзян. В районе Кулана он описывает обширную местность под названием Цянцюань (Тысяча ключей, Мыңбұлак) [1, с.105-146], протянувшегося на 200 ли [2]. В этой местности у подножия величественных гор располагалась летняя ставка тюркского кагана[3, с.25, 36].

Город под названием Кулан известен в сообщениях арабских авторов VIII-XIII вв [4, с.72-88]. ибн Хордадбех называет Кулан богатым селением. По словам Кудама пустыня между Таразом и Куланом также называлась Куланом: «Песок между Таразом и Куланом с северной стороны, а за песком пустыня из песка и гальки, в ней ехидны, [она тянется] до границы кимаков. ... От Кульшуба до Кулана таким же образом 4 фарсаха. Итого от города Тараза до Кулана 14 фарсахов по пустыне, называющейся Кулан».

В конце X в. Макдиси все еще указывает Кулан в перечне городов округа Испиджаб, но отмечает, что он уже опустел. Но уже к XII в. в городе на короткий период заново возрождается жизнь, что позволяет автору географического словаря «Муджам ал-булдан» Якуту ал-Хамави, писать: «Кулан – приятный городок на границах страны тюрков, со стороны Мавереннахра».

В своем сочинении «Ал-камиль фи-т-тарих» ибн ал-Асир упоминает о походе арабов на Кулан при халифе Мамуне в 810 г.[5, с. 260], во время которого погиб хурасанский суфийский подвижник Шакик ал-Балхи [6].

Археологическое изучение Кулана началось с разведывательных раскопок экспедиции А.Н.Бернштама в 1936 г, Семиреченской археологической экспедиции АН КазССР в 1963-1965 гг [7, с.36]. САЭ были заложены шурфы на цитадели и шахристане площадью 16 м² и 15 м² соответственно; раскопаны центральная часть бугра Луговое А и частично бугор Луговое Б [8, с.77]. Разведывательными раскопками было установлено, что город жил в период с VII до начала XIII столетия.

На территории городища окруженного длинными стенами раскопаны несколько бугров, обозначенные литерами А, Б, В, Г и Д. Объект Луговое А был замком, Луговое Б – сельскохозяйственной усадьбой с мастерской по производству вина и сладостей из виноградного сока, Луговое Г загородной резиденцией одного из представителей знати.

В ходе раскопок замка Луговое А получен материал, позволяющий датировать постройку VII-VIII вв., просуществовавший с небольшими перестройками вплоть до X в[9, с. 61-66].

Луговое Г была одноэтажным сооружением дворовой композиции. Просторный внутренний двор по трем сторонам окружал ряд комнат. С четвертой стороны находилось несколько взаимосвязанных помещений, соединенных с двором одним широким проемом. Постройка была богато украшена резным декором[10, с. 114-138]. Резиденция существовала в X-XII вв.

Луговое Б – остатки сельской усадьбы. В одном из ее помещений находилась мастерская по переработке винограда. Мастерская состояла из давящих площадок, колодца-резервуара и сокосборных чанов. Датируется усадьба VIII в[11, с. 88-91].

Таким образом, на городище Кулан в основном исследовалась постройка сельской округи. Шурфы на цитадели и шахристане, давшие хронологическую колонку для городища не выявили существенных остатков, крупных сооружений, на основании которых можно было бы судить об архитектурно-строительных особенностях. Исследования по теме «Городище Кулан» было призвано восполнить этот пробел.

Городище Кулан состоит из трех частей: цитадели, шахристана и рабада (Рис.1). Центральная часть городища (шахристан) представляет собой бугор подквадратной формы, ориентирована углами по сторонам света. Размеры шахристана по верхнему гребню бугра: северо-западная сторона – 216 м, северо-восточная – 220 м, юго-восточная – 215 м, юго-западная – 216 м; по основанию бугра: северо-западная сторона – 250 м, юго-восточная – 252 м, северо-восточная – 254 м, юго-западная – 254 м. Средняя высота шахристана – 11,5 м, отметка наивысшей точки шахристана – 12,5 м. Цитадель вписан в северный угол шахристана. Параметры цитадели: северо-западная сторона – 47 м, северо-восточная – 41 м, юго-восточная – 49 м, юго-западная – 43 м. Центральной части цитадели имеется впадина на месте двора, диаметром около 25 м, глубиной 2,5 м. Высота над окружающей местностью – 13 м.

В шахристан ведут четыре въезда, расположенные друг против друга в середине крепостных стен. ЮВ въезд в центре стены шахристана, в виде ложбины шириной 20 м, глубиной 1,5 м, фланкирована двумя башнями, следы которых прослеживаются на топографии. Перед въездом возвышенная площадка, треугольной формы размером 65x50 м, высотой 4 м.

ЮЗ въезд также расположен в центре ЮЗ стороны. На поверхности маркируется в виде понижения около 2 м глубиной. С южной стороны выделяются остатки башни в виде округлого бугра. Перед въездом имеется мощная площадка полукруглой формы радиусом 45 м, высотой около 5 м. Вероятно, это остатки фортификации входной группы.

СВ въезд расположен в центре СВ стороны напротив ЮЗ въезда. Въезд в виде ложбины шириной 20 м, глубиной около 1 м, фланкирован с двух сторон башнями. В 20 м к востоку от линии ворот на месте выносных башен прослеживаются слабовыраженные бугры. Руины предвратных фортификаций образуют мощную подпрямоугольную площадку размером 85x45 м, вытянутая в длину по линии ЮЗ-СВ, средняя высота которой 4 м.

СЗ въезд, самый развитый в плане фортификации и укрепленный из ворот шахристана. Расположен в центре СЗ стороны. На месте въезда образовалась ложбина шириной 30 м, глубиной 1,2 м. Он фланкирован двумя башнями. В 40 м к СЗ от ворот прослеживается второй ряд башен. Руины входного комплекса образуют площадку с пологими склонами размером 80x60 м, высотой 8 м.

От ворот отходят прямые магистральные улицы, соединяющие противоположные ворота друг с другом. На месте улиц образовались ложбины шириной 25-30 м, глубиной до 1 м, ложе которых заросло густой зеленой травой. На пересечении улиц, с северной стороны читается впадина на месте площади.

Рабад окружает шахристан со всех сторон. Вал рабада имеет овальную форму, вытянут по линии север-юг. Длина с севера на юг – 600 м, ширина с востока на запад – 500 м. высота вала около 2 м, ширина 20-25 м. На территории рабада фиксируются бугры различной конфигураций, высотой до 5 м. Застройка рабада не плотная. В городах Южного Казахстана рабады начинают формироваться начиная с VIII в [12, с.36]. Запустение города застало рабад в зачаточном состоянии, что позволило говорить отдельным исследователям об отсутствии рабада у Кулана[13, с. 146-153].

Цитадель – это то ядро, вокруг которого складывался город, и его изучение даст ответы на многие вопросы возникновения и развития города. Археологические исследования производились на цитадели в раскопе 15х20 м.

Под рыхлым дерновым слоем зафиксирован плотный слой оплывов разрушенного строения, а также контуры могильных ям. В результате окончательного разрушения и запустения города, превратившего его в бугор, место цитадели стало использоваться для захоронений. В пределах раскопа выявлено девять захоронений: 5 детских и 4 взрослых костяка. Костяки ориентированы головой с небольшим отклонением на север и на северо-запад. Лицом повернуты на юго-запад, то есть в сторону киблы. Это обстоятельство, а также отсутствие инвентаря указывает, что захоронения мусульманские. Могильные ямы прорезали слои 1 и 2 СГ.

При углублении на 0,6 м выступили контуры стен монументального строения 2 СГ, вытянутого вдоль северо-западной стороны цитадели. В пределах раскопа выявлены три помещения, ориентированные углами по сторонам света. Внешняя, северо-западная стена строения, построенная на гребне крепостной стены оплыла, и не сохранилась. Стены были сложены из сырцовых кирпичей размером 48х20х10 см, сформованных из глины желтого цвета. Стены были оштукатурены глиной желтого цвета с примесью оболочек зерна. Штукатурка толщиной 2-3 см сохранилась местами на локальных участках, повреждена норами грызунов. В помещениях зафиксировано два уровня пола. Первоначально строение имела секционную планировку, помещения имели отдельные выходы во двор в юго-восточной стене. В период вторичного обживания эти проходы были забутованы, а помещения сообщались между собой через проходы устроенные в северо-восточных стенах. Таким образом, строение приобрело анфиладную планировку. Обмазка пола и штукатурка на стенах неоднократно обновлялись. В первоначальный период стены были украшены резьбой по глине. На полу обнаружены мелкие фрагменты резьбы и часть панели с растительным орнаментом в стиле «ислими». Обнаруженные на полу остатки декора и планировка строения позволяет предположить, что монументальное строение изначально осуществлял функции дворца. Затем после недолгого запустения и кардинальной перепланировки, стала использоваться как рядовое жилье.

Снос конструкций выявила тщательно подготовленную площадку для строительства «дворца» 2 СГ. Площадка представляла собой сплошную кирпичную кладку, заполнившие полости помещений 3 СГ. Кирпичи заполнения прямоугольной формы размером 48-47х20х10 см, вместе с ними встречаются и кирпичи размером 53х23х11 см. То есть, для заполнения использовались как новые кирпичи, так и кирпичи старого сооружения. На поверхности «читались» контуры капитальных стен. Для полноты исследования раскоп был расширен прирезками шириной 2 м с северо-западной и юго-восточной стороны.

Выявленные конструкции являются частью монументального сооружения занимавшую всю площадь цитадели (40х40 м) и развалины которого сформировали основу топографии цитадели городища. В пределах расширенного раскопа оштукатурено остатки шести помещений, три из которых полностью исследованы в нынешнем полевом сезоне. Помещения вытянуты по линии СВ-ЮЗ, обращены углами по сторонам света с небольшим отклонением. Стены сооружения сложены из сырцовых кирпичей, сформованных из глины желтого цвета перемешанными комками серой глины. Форма кирпичей прямоугольный размером 53х23х11 см. Внешняя, северо-западная стена сооружения примыкает к крепостной стене цитадели. Ширина стен варьируются от 1,4 м до 2,1 м. Помещения основной части сооружения примыкающей к крепостной стене имеют мощные стены, а стены помещений со стороны двора несколько уже.

Стены помещений были оштукатурены глиной с примесью оболочек зерна. Значит, такая технология изготовления смеси для штукатурки имеет более древние корни и использовалась в регионе длительное время. Толщина штукатурки 2-3 см. Как выяснилось позднее, эта штукатурка использовалась как выравнивающая поверхность грунтовка.

На данный момент, когда общая планировка здания остается неясной, несомненный интерес представляют два помещения (Рис.2). Помещение 2 прямоугольное в плане, размером 6,6х5,7м. Судя по оформлению и

элементам интерьера, помещение имело культовое значение, то есть выполняло функции дворцового храма. Длина северо-восточной стены 5,7 м, ширина 2,1 м, сохранившаяся высота 2,75 м. Северо-западная стена длиной 6,6 м, шириной 1,4 м, высота 2,5 м. Юго-западная стена помещения расчищена по внутреннему фасу, оставшаяся часть осталась под бровкой, высота стены 2,4 м. Юго-восточная стена длиной 6,6 м, шириной 1,9 м, 2 м высотой. Неоднородная структура кладки стены, отсутствие штукатурки, наталкивает на мысль о том что, стена перестраивалась. Кладка присутствует только в верхней части в виде широкой дуги. Нижняя часть стены представляет собой уплотненный грунт коричневого и желтого цветов. Проход в помещение располагалась на этой, юго-восточной стене, в восточном углу помещения. Неприметный, ничем не выделяющийся проход, вероятно, был устроен в поздний период, после перестройки стены. Ширина прохода 1 м. По всей вероятности юго-восточная сторона первоначально оставалась открытой, т.е. само помещение было айванного типа.

Верхняя часть помещения на глубину около 1,5 м был заполнен кладкой из сырцовых кирпичей, форматом соответствующих кирпичам 2 СГ. Затем шел слой из завалов битых кирпичей со стен данного помещения. Стены помещения были богато украшены декором из резной глины. Декор сохранился на стенах в северо-западной части помещения, т.е. на юго-западной стене начиная с середины до западного угла, на северо-западной стене начиная от западного угла до середины, и на северо-восточной стене начиная от северного угла до середины стены. На юго-западной и северо-восточной стенах, напротив друг друга, устроены арочные ниши.

Ниша на северо-восточной стене шириной 2,6 м, сохранившаяся высота 2,3 м, глубина 0,2 м. От панели ниши на юго-западной стене сохранилась правая, западная сторона высотой 1,6 м, шириной 0,9 м, с верхней частью боковой панели и антрвольта. Вероятно, ниши имели арочную форму.

Перед нишей в северо-восточной стене расчищен слой золы серого цвета и примесью древесных угольков. Под этим слоем обнаружен напольный очаг. Очаг полусферической формы, концы бортов упираются к краям ниши. Внутренняя поверхность сильно прокалена от непрерывного огня. Зола из очага также складировалась на юго-восточной суфе у прохода. В центре помещения расчищен еще один напольный очаг. Очаг под квадратной в плане формы, размером 1,15x1 м. Стенки очага сложены из сырцового кирпича в один ряд, толщина 0,23 м, сохранившаяся высота 0,13 м. За юго-восточным бортом очага складировалась зола. Здесь расчищен зольник с древесными угольками. Вероятно, выявленный нами пол является поздним полом периода вторичного использования помещения.

По уровню пола зафиксированы невысокие суфы вдоль юго-восточной, юго-западной и северо-западной стен.

Помещение 3 прямоугольное в плане, размером 7,7x6,8 м. Длинной стороной, в отличие от помещения 2, вытянуто по линии ЮВ-СЗ.

Заполнение помещения целиком состояло из кирпичной кладки, т.е. помещение было полностью заложено сырцовыми кирпичами, от пола до уровня сохранившихся стен, при подготовке строительной площадки для дворца 2 СГ. Таким образом, интерьер помещения, а это разноуровневые суфы, ступеньки, подиумы и остатки оформления стен, сохранился сравнительно хорошо. Высота стен составляет 3-3,5 м, толщина 1,8-2,1 м. Стены оштукатурены глиной желтого цвета с примесью оболочек зерна. Северо-восточная стена расчищена по внутреннему фасу, оставшаяся часть осталась под бровкой. Проход в помещение обнаружен по центру юго-восточной стены. Вдоль северо-восточной, северо-западной и юго-западной стен устроены суфы. К почетному месту на суфе, по центру, ведет двухступенчатая лестница. В середине помещения, ближе к входу устроен подиум подквадратной формы, размером 1,1x1,05 м, высотой 0,2 м.

Сохранность стен на высоту до 3,5 м позволила выявить систему освещения помещения. Освещение осуществлялась при помощи восьми светильников установленных на специальных нишах в стене, на высоте 2,1 м от уровня суф.

Стены были оштукатурены глиной толщиной 3 см, затем выровнены тонким слоем алебаstra (кыр). Штукатурка нижней части стены до 1 м повреждена влагой, верхняя часть по большей части сохранилась, но имеются значительные осыпавшиеся участки, а также повреждения нанесенные грызунами и термитами. На северо-восточной стене обитали целые колонии термитов.

На всех стенах зафиксированы прочерченные рисунки и нанесенные черной краской по белому алебастровому фону узоры широкой полосой на уровне груди человека. Верхняя часть полосы занимает орнамент растительного характера в виде завитков и побегов. На стенах выявлены граффити с изображениями человеческих фигур, представители животного мира и птиц.

Таким образом, раскопанное помещение 3 являлось парадным, выполняло функции зала для торжеств, проведения религиозных обрядов с поеданием жертвенных животных.

Во вскрытых помещениях отсутствуют находки за исключением нескольких фрагментов керамических сосудов с поверхности суфы помещения 3. Перед закладкой помещения были тщательно расчищены, следов разрушений или пожара не обнаружены, вследствие этого невозможно пока судить о характере перекрытия сооружения.

Раскопками на цитадели вскрыта часть монументального сооружения замкового типа, с разно функциональными помещениями, в том числе и культового характера. Обнаруженные конструкции уникальны тем, что имеют сравнительно хорошо сохранившиеся орнаментальные композиции, которые дают цельную картину. Уникальным также является использование изображений горных козлов и сцены охоты, присущих для наскального искусства в оформлении зала. Это свидетельствует о том, что оформление интерьера сооружения производилось местными мастерами.

По уровню залегания слоя, а также характеру изображений на стенах помещений раскопанное сооружение можно отнести к VII – началу VIII в.

Исследования на цитадели Кулана находятся на начальном этапе, что не позволяет приводить какие-либо аналогии по строению сооружения, определению культовой принадлежности храма, функциональному назначению отдельных помещений.

1. Байпаков, К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город [Текст] /К.М.Байпаков // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – Вып. 1 (268).
2. Сюань Цзянь и Вян Цзи. Записки о Западном крае при Великой Танской династии. - (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/VII/620-640/Sjuan_tsan/text1.htm).
3. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерден таңдамалылар [Текст]. Алматы, «Дайк-Пресс», – Том 1 – 2005.
4. Волин, С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах [Текст] /С.Волин //Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Том 8. – 1960.
5. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия /В.В.Бартольд // Соч. – М.-Л., 1963. – Т.1.
6. Кныш, А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история. [Текст] – М.-СПб., – 2004. – (<http://bukharapiter.ru/sufizm/musulmanskij-mistitsizm-2.html>).
7. Байпаков, К.М. Древние города Казахстана /К.М.Байпаков, Л.Б.Ерзакович. – А.-А. Наука. – 1971.
8. Байпаков, К.М. Керамика средневекового Кулана [Текст] // Поиски и раскопки в Казахстане. – А.-А. Наука. – 1972.
9. Байпаков, К.М. Раскопки раннесредневекового замка в Семиречье /К.М.Байпаков // Вестник АН КазССР, – 1966, –Вып. 8.
10. Байпаков, К.М. Резная глина Жетысу /К.М.Байпаков, Г.А.Терновая. –Алматы. CREDO. -2004; Байпаков, К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути /К.М.Байпаков. –Алматы. Ғылым. -1998.
11. Байпаков К.М. Раскопки средневековой мастерской в Семиречье/К.М.Байпаков // Вестник АН КазССР, – 1964, -Вып. 7.
12. Байпаков К.М. О структуре средневекового города Южного Казахстана/К.М.Байпаков// Вестник АН КазССР. – 1983, – Вып. 12.
13. Нуржанов А.А. Топография средневековых городов Чу-Таласского междуречья/А.А.Нуржанов // Известия НАН РК, серия общественных наук. – 2010. –Вып.1.

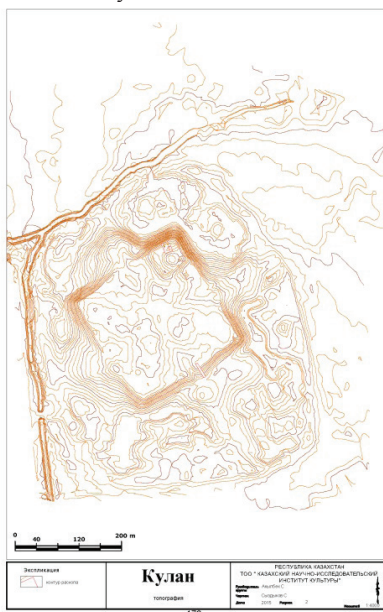

Рис1. топографический план Кулана

Рис2. Общий вид раскопа

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР МЕН ҚОНЫСТАРДЫҢ КЕРАМИКАЛАРЫН ТОПТАУ МӘСЕЛЕСІ (VI–XIII ғ. басы)

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарға жүргізілген қазба жұмыстарынан шыққан заттардың басым бөлігін керамикалар құрайтындығы белгілі. Олар алуан түрлі және сандық мөлшері жағынан көп. Осы қыш материалдардың көбісі бұйымның сынық бөлшектерінен тұрса, кейбірі бүтін күйінде бізге жеткен. Қордаланған материалдардан бір ыдыстың бөлшектерінен басқасының пішіндері, жасалынулары мен түстерінің біркелкі еместігі және бір-бірінен ерекшеленетіндігі байқалады. Осыған қарап қыш бұйымдардың қолданыс аясына қарай жасалынып, пайдаланғандығын да аңғаруға болады. Ерекшеліктер қыш бұйымның жасалған өндіріс орындарына да байланысты. Жалпы VI–XIII ғ. басындағы қалалар мен қоныстардың қыш ыдыстары Орта Азияның басқа аудандарында кездесетін ыдыстардан өзгешеленіп тұратын бірқатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Тек көршілес аудандар ғана емес, еліміздің өз ішінде де жекелеген өңірлер бойынша да кейбір керамикалар бір-бірінен ерекшеленеді. Сонымен қатар барлығына ортақ жалпы ұқсастықтар байқалғанымен, олар көбіне уақыт шегіне (кезеңдерге) байланысты болып келеді. Кейбір бұйымдардың пішіні бірнеше ғасырлар бойы сақталғанымен, жасалынуы мен өрнектелуінде айырмашылықтар кездесіп жатады. Бір қарағанда пішіндері бірдей ыдыстардың да геометриялық тұрғысына қарай өзіндік белгілері болады. Келесі бір ыдыстар тіпті барлығынан бөлектеніп тұрады. Мұндай қыш бұйымдарды жеке бөліп те қарастыруға болады. Дегенмен қыш бұйымдар құрамы, жасалыну технологиясы, қолданыс аясы және т.б. қарай ажыратылады.

Ыдыстардың қандай қызмет атқарғандығын түсіну археологтар үшін кейде көптеген мәселелерді туындатып жатады. Ыдыс пішіні мен түріне байланысты бекітілген категория, оның қызметі мен тұрпатына қарай аталған терминологиясымен байланысты. Айта кетерлігі, жалпы ортағасырлық ыдыстардың мағынасын ашатын белгілі бір дәрежедегі морфологиялық-технологиялық ерекшелігі олардың қызметін шектегендігі байқалады. Олар кейбір археологиялық әдебиеттерде негізінен пайдалы, қызметтік, тұрмыстық, дәрекі немесе қарапайым ыдыстар болып сипатталғанымен, бұл терминдердің ешқайсысы нақты емес.

Негізінен қыш ыдыстарды технологиялық-қызметтік (қолданылу аясы) белгілері бойынша бөліп қарастырған жөн. Керамикаларды осылай бөлу оларды топтау мен сипаттауға көп септігін тигізіп қана қоймай, олардың жасалу технологиясын да түсінуге көмектеседі. Бүгінде орыс тілінде жазылған әдебиеттерде керамикаларды «столовая», «кухонная» және «хозяйственная» немесе «бытовая» деп бөледі. Мұны қазақ тілді археологтар әртүрлі қолданып келеді.

Д. Тәлеев «столовая» мен «кухонная» ыдыстарын ас пісіретін және ас ішетін ыдыстар деп жазған [1, б. 77-92].

Басында төрт том болып жоспарланып, кейіннен бес том болып шыққан Қазақстан тарихының (көне заманнан бүгінге дейін) 1996 жылы жарық көрген бірінші томында қыш ыдыстар кешені үшке бөлініп топтастырылған: «ас пісіретін ыдыстар – қазандар, көзелер, қақпақтар, табалар, мосылар; азық түліктерді сақтауға, оларды тасымалдауға арналған ыдыстар – кеспектер, кеспекшелер, көзелер, құмыралар, кіреңкелер және ас ішетін ыдыстар – құмыралар, тегенелер, саптыаяқтар» [2, б. 367]. Жалпы бұл кітап орыс тілінде жазылып қазақ тіліне аударылғанға ұқсайды. Сондықтан, аудармашылардың осылай бергендігін ескерген жөн.

К. Байпақов пен А. Нұржанов өз еңбектерінде ыдыстарды қолданыс қызметіне қарай екіге: асханалық және шаруашылық деп бөліп көрсеткен [67, б. 138].

Махмұд Қашқаридың жазбасында «кухня» сөзі «AŞLIQ» яғни бүгінде қолданып жүрген ас сөзінен алыстамай жалғау жалғанып берілген [3, с. 63].

Орыс тіліндегі еңбектерде керамикаларды бірнеше топтарға бөлгенімен, онда да бұйымдарды функциясына қарай атаулар беріп топтастырған.

П.Н. Кожемяко өз еңбегінде «кухонная», «столовая» бұйымдарына қандай ыдыстар кіретінін жазғанымен, шаруашылықта да қолданылатын ыдыстарға тоқталған [4, с. 24-30].

М.С. Мерциев Тараз қаласынан табылған қыш ыдыстар үш мақсатта пайдаланғандығын («кухонная», «столовая», «хозяйственная») атап өткен [5, с. 40].

Т.Н. Сенигова Талас өңіріндегі VI–IX ғғ. және одан бұрынғы асүйлік және шаруашылық мақсаттағы қыш ыдыстар жапсыру арқылы дайындалған, ал, асханалық ыдыстар шарықта жасалған деп, оларға

жататын ыдыстарды атап өтеді [6, с. 84].

Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич шартты түрде шаруашылық және тұрмыстық ыдыс-аяқтарды қолданыстық қызметіне қарай төртке бөлген:

1. Сұйықтық пен сусымалы заттарды сақтау мен тасымалдауға арналаған ыдыс-аяқтар;
2. Ас әзірлеуге тұтынылатын ыдыс-аяқтар;
3. Шаруашылық жұмыстардың әр түріне қолданылатын ыдыс-аяқтар;
4. Тамақтануда және сусындауда пайдаланылатын ыдыс-аяқтар [7, с. 159].

О.В. Кузнецова Талғардан шыққан қыш бұйымдарды қолдану аясына қарай «кухонная», «столовая» және «хозяйственно-бытовая» деп бөліп, жекелеп сипаттама берген [8, с. 89-90].

Д.А. Воякин, А.А. Нуржанов, О.В. Кузнецова Ортағасырлық Мерке қаласының орталық төбесіне жүргізілген кесік қазбасынан шыққан қыш бұйымдарды тұтыну шарасына қарай төртке бөлген: асүйлік, асханалық, шаруашылық және тұрмыстық [9, с. 81-93].

Шу өңірі қалаларының заттай мәдениетін зерттеуші Б.Э. Аманбаева қыш ыдыстарды екі топқа: «А» (асханалық) және «Б» (асүйлік және шаруашылық) деп бөлген [10, с. 9].

Сонымен, жоғарыда аталған еңбектерде барлық қыш бұйымдар қолданылуына қарай бірнеше топтарға бөлінеді екен. Дегенмен, қыш бұйымдарды төмендегідей топтарға: асүйлік, асханалық, шаруашылық-тұрмыстық деп бөліп қарастырған оларды тереңірек түсінуге мүмкіндік туғызады.

Саны жағынан көп кездесетін, жасалуында құрамына саз балшыққа айтарлықтай мөлшерде құм, майда қиыршық тас қосылып сапалы жасалатын асүйлік ыдыстар, саз балшыққа аз мөлшерде құм қосып немесе қоспай жасалған асханалық ыдыстар, шаруашылық және тұрмыстық ыдыстар деп жекелеген топтарға жатқызып қарастыру, олардың қолданыс аясына қарай да жасалынуы мен пішіндері туралы көп мәліметтер береді.

Кейбір жекелеген ыдыстар сапасы мен жасалу технологиясына қарай асүйлік және асханалық болып кездеседі. Ондай ыдыстарға көзелектерді жатқызуға болады. Саздың құрамына құм және майда қиыршық тас қосылып сапалы жасалған көзелектер көбінде ошақта (тандырда) ас дайындауда, ал, сазға аз мөлшерде құм, ұсақталған қыш қосылып, сапалы жасалып күйдірілген көзелер асханада пайдаланылған. Олар сыртындағы от күйігіне және саздың құрамына қарай ажыратылады. Осындай белгілеріне байланысты асүйлік және асханалық ыдыстар тек асханалық деп те беріледі.

Құмыра, құман мен үлкен саптыаяқтардың жекелеген түрлері асхана мен шаруашылықта да пайдаланылған. Оларды ажырату қиындық туғызады, сондай белгілеріне қатысты Б.Э. Аманбаева асхана мен шаруашылық ыдыстарын бір топқа кіргізіп қарастырған болуы мүмкін.

Үш топтың да ыдыстарын жасалуына қарай пішінін үлкен екі топқа бөлуге болады: жабық және ашық пішінді (бұл жерде ыдыстың ауыз жағы айтылып отыр).

Жабық пішіннің өзі құмыралар мен қазандар тобы болып бөлінеді. Жабық пішінді ыдыстарға пропорциялық жағынан созылған, иығы бар немесе кішкене иықты ыдыстар кіреді. Пропорция бойынша созылған биіктігі диаметрінен көп барлық ыдыстар құмыралар тобына, ал биіктігі диаметрінен сәл үлкен немесе кіші ыдыстар қазандар тобына кіреді. Дегенмен кейбір ыдыстардың пішіндік құрылымын анықтау қиындық туғызып жатады. Ондай жағдайда барлық жабық ыдыстар құмыра ретінде топталады.

Ашық пішінді ыдыстарға иықсыз немесе кішкене иықты ыдыстар кіреді. Мұнда терминдік түсінбестік болмау үшін барлық ашық пішінді ыдыстарды тостаған тобына жатқызуға болатын сияқты. Олар: тостаған, тостақ, саптыаяқ, табақ, таба, үйкек, тегеш, тегене, майшам, келі, дастарқан және қақпақтар. Ашық және жабық пішіндегі ыдыстар шетелдік әдебиеттердегі ыдыстардың шектелген және шектелмеген пішіндеріне өте ұқсас келеді.

Топ ішінде ыдыстардың пішіні морфологиялық құрылымына қарай, яғни ыдыстың көлемі мен пропорциясына қарай бөлінеді. Сонымен қоса, ернеуінің (тәжісінің не жағасының) қайтарылуы мен қабырғасына, болса тұтқасына, жекелеген әшекейленуі мен өрнегіне қарай бөлінеді.

Асүйлік топқа мынандай пішінді бұйымдар кіреді: көзе, көзелек, қазан, таба, қақпақ, бірлі-жарым саптыаяқ, қазан тұғыры, үйкек және т.б.; асханалық топқа: тостаған, тостақ, кесе, табақша, табақ, түбек, гүлсауыт, саптыаяқ, құмыра, көзелектің кейбір түрлері, құман және т.б.; шаруашылық-тұрмыстық топқа: құм, құмша, тегеш, тегене, қақпақ, келі, шырақ, майшам, шырағдан, қор-қор, түтеткі ыдыс, үстел, дастарқан, тандыр және т.б. Ал, кейбір ыдыстарды, мысалы сынапкөзе (сфераконус) жеке де, болмаса тұрмыстық ыдыстарына қосып қарастыруға болады. Себебі, оны медициналық мақсатта да, яғни дәрі салатын ыдыс ретінде де қолданған.

Керамикалық зерттеу саласындағы ыдыстың пішіні мен оның қызметі арасындағы мәселелерді ажыратып беру қиындық туғызғанымен, кейбір ыдыс түрлері пішіндік құрылымына қарай нақты

шешімін тапқан. Кейбіреулерінің пішіні бүгінгі қолданылып жүрген ыдыс-ақтарға байланысты аталғанымен, қызметтік жағынан сай келмейтіндері де бар.

Дегенмен пішіндік/қызметтік қатынасына қарай морфологиялық немесе құрылымдық сипаты мен қызметтік рөлінің өзара әрекеттесуі әлі де болса толық зерттелмеген мәселе.

Американдық әдебиеттерде көбінде ыдыстардың пішіндерін жіктеудің келесі бір тәсілі көлеміне немесе геометриялық формаға негізделген. Мұндай жіктелуде негізінен геометриялық пішіндерге: үш қатты зат – сфера, эллипсоид пен сопақ (овал) және үш сыртқы көрініс – цилиндр, конус пен гиперболикка жүгінеді [11, p. 219]. Кейінгісінің ешқандай да анықталған нақты нүктесі немесе өлшемі болмайды. Ыдыс пішіндерін осылай жіктеу шектелген немесе шектелмеген ыдыс тұрқылары үшін пайдаланылады. Осы жерде түсінікті болуы үшін ыдыс пішіндерінің шектелген немесе шектелмеген деген атауларына тоқталып өткен жөн. Шектелген пішін геометриялық форманы біршама сақтаған тұрқы болса, ал шектелмеген пішін форманың жартысын не басым бөлігін жоғалтқан тұрқы. Мойны немесе жағасы бар осы пішіндердің кез-келгенінің ернеуі өз кезегінде геометриялық форманың бір бөлігі болып табылады. Олай болса, тек қарапайым ыдыс пішіні ғана емес, сонымен бірге құрама немесе күрделі нобайлысы да геометриялық баламада (эквивалентте) сипатталады.

Қазақстанның ортағасырлық қыш бұйымдары әлемде жетекші орынға ие деп сенімді айтуға болады.

VI–VIII ғғ. ыдыстардың көбінің түбі тегіс емес, яғни шарықта жасалмағандығының белгісі. Кейбір ыдыстарда пішінделгеннен кейінгі өңдеу іздері байқалады.

IX–X ғғ. бұйымдар жапсырма және көзеші шарығында жасалған топтарға бөлінеді. Жапсыру арқылы жасалған ыдыстардың пайыздық көрсеткіші азаяды. Сонымен қоса, осы кезде пайда бола бастаған түрлі түсте әшекейленген ыдыстарға байланысты, оларды «сырсыз» және «сырлы» деп бөлуге болады. Сырты сырланбаған ыдыстарды «сырсыз» дегеннен гөрі тек ыдыс күйінде беруге де болады. Тек X–XIII ғғ. басындағы ыдыстар «сырсыз» және «сырлы» деп бөлініп беріледі. Сырлы ыдыстардың күрделілігі мен орындалу тәсілінің барлығына ортақ болуына қатысты X–XIII ғ. басы аралығына жататын барлық бұйымдар жеке қарастырылды.

XI–XII ғғ. ыдыстардың көбі көзеші шарығында жасалған деуге болады. Қолдан жапсырылған бұйымдардың саны азаяды. Бұл тәсілмен негізінен асүйлік ыдыстар жасалынды. Осы кезде ыдыс сыртына өрнек жапсыру кең қолданылса, өрнекті қалыппен басу әдісі тарала бастады. Сырты көркемделіп сырланған ыдыстар пайда болды. Қазандардың өзі шарықта дайындалды.

Көзелік саздан бүтіндей немесе біртіндеп жапсырылып не шарықта жасалынған бұйым ежелгі дәуірде де, бүгінгі таңда да адамзат үшін үлкен маңызға ие. Дегенмен, жасалынған керамикалық ыдыстар сұйықтықты алып жүруге, құрғақ нәрсені сақтауға немесе ішіндегісін отта қыздыруға қолданылуы мүмкін. Қайсысын пайдаланса да ыдысқа өзіндік талаптар қояды, сондықтан оның негізгі қолданылуына қарай қажеттілігі тікелей құрылымымен байланысты.

Қыш бұйымдардың нақты қолданылу қызметі қажеттілігінен туындаған морфологиялық-технологиялық сипатымен, оның пішіндік ерекшелігі және технологиясымен тікелей байланысты болмақ. Көзелік саздан жасалған бұйымдардың негізгісі болған қыш ыдыстар мағыналық жағынан алғашқы болып табылғандықтан, оларды топтау мәселесі қарастырылып отыр.

Жалпы қыш ыдыстар қызметіне қарай үш түрлі қажеттілікте болады: сақтау, өңдеу, тасымалдау. Бұлай бөлу ыдыстардың пайдаланылуы мен дизайндық сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Яғни ыдыс қызмет етуіне байланысты жоспарланады немесе пішінделеді. Олар: 1) сұйықтық немесе құрғақ нәрсе құю; 2) ішіндегісі ыстық немесе суық болуы; 3) амалдың жиілігі, яғни ішіндегісін араластыру; 4) ішіндегісін пайдалану ұзақтығы, яғни сақтау; 5) тасымалдануы.

Қыш ыдыстардың пішіні мен геометриялық денелердің аралығындағы ұқсастық немесе сыртқы бейнелері керамикалардың тұрқын сипаттаудың негізін қамтамасыз етеді. Олай болса, ыдыс пішіндерін түріне және қолданылу қызметіне қарай топтастырылып немесе геометриялық денелерге қисындастырылып сипатталуы ыдыс көлемі мен сиымдылығын есептеуге, оның құрамын, өрнектелуін түсінуге септігін тигізеді.

1 Тәлеев Д. Келес өңірінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.): тарих ғыл. канд... дис. – Алматы, 1995. – 204 б.

2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. – Алматы: Атамұра, 1996. – Т. 1. – 544 б.

3 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.

4 Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – 188 с.

5 Мершиев М.С. К вопросу о стратиграфии нижних слоев Тараза // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1968. – С. 37-50.

6 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 218 с.

- 7 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН Каз ССР. – Т. 5. – Алма-Ата: Наука, 1958. – С. 3-215.
- 8 Кузнецова О.В. Новые данные технико-технологического анализа керамики с городищ Илийской долины // Новости археологии. – 1997. – №1. – С. 89-92.
- 9 Воякин Д.А., Нуржанов А.А., Кузнецова О.В. Исследования городища Мерке // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – Алматы, 2007. – №1(253). – С. 81-93.
- 10 Аманбаева Б.Э. Материальная культура городов Чуйской долины до монгольской эпохи (VI-нач. XIII вв.) и проблемы культурагенеза: автореферат канд. ист. наук. – СПб, 1993. – 24 с.
- 11 Prudence M. Rice. Pottery Analysis. The University of Chicago Press. – Chicago and London, 1987. – 559 p.

Ә.Ә. Тәжекеев, И.С. Құрманязов

СЫР ӨңІРІНДЕГІ ХVІІІ-ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БЕКІНІС-ҚАМАЛДАР

Мақалада ХVІІІ-ХІХ ғасырлармен мерзімделетін Сырдарияның ежелгі арналары бойында орналасқан бекініс-қамалдар жайлы жазба деректер мен археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері салыстырылып, сипаттамалар беріледі. Осы бекіністерге қатысты Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының архив материалдары енген. Сонымен қатар, зерттеліп отырған кезеңдегі Сыр өңірінің тарихы, саяси ақуалы, жергілікті халықтың шаруашылығы мен кәсіптері қысқаша қамтылған.

ХVІІІ ғасырда Орта Азия территориясының картасында жаңадан хандықтарының пайда бола бастады. Бұқар, Хиуа, Қоқан хандықтардың алдағы мақсаттары өз жерлерін кеңейту болды. Осы мақсатта жаңадан құрылған Орта Азия хандықтары қазақ жеріне шабуыл жасап, көптеген әскери жорықтар ұйымдастыру арқылы басып алған жерлерін өзіне қосып отырды. Соның ішінде Сырдарияның төменгі ағысы ХVІІІ ғасырда Хиуа хандығының ықпалында қалып, осы жерлерде тұратын қазақтардан алым-салық алынды. 1808 жылы Ташкент өз тәуелсіздігінен айырылып, қоқандықтар саяси аренаға шыға бастады. 1814 жылы Түркістанды Қоқан әскерлері басып алғаннан кейін, бұл жерлерде Қоқан хандығының билігі күшейе бастады [1, 155].

Қоқан хандығы Сырдария бойының орта ағысы мен төменгі ағысындағы жерлерге өз билігін жүргізді. Олар Ташкент, Ходжент, Қаратегін, Дарбаза қалаларын өзіне бағындырды. Енді бұл өңірлерді қазақтардан басқада кіші жүз хандарының қол астында болған қарақалпақтар мекендеді [2, 86]. ХVІІІ ғасырдың ортасында кіші жүз Ресейдің қол астына кіргеннен кейін бұл өңірлерде Патша үкіметінің арнайы әскери экспедициялары құрылып, подполковник Шульц басқарған 130 казакпен Арал маңын топографиялық картаға түсіру жұмыстары жүргізілді. Сырдың төменгі ағысын картаға түсіру ісі 1852 жылы басталды. Осы екі ортада қалған қазақтардың кейбіреулері қоқандықтарға, ал кейбіреулері хиуалықтарға өтіп кетті. Хиуа хандығы 1820 жылы Жаңадария, Қуандария, Қызылқұмнан өтіп, Қосқорғаннан (қазіргі Жосалы) Арал теңізіне дейінгі аралықтағы Сыр бойын мекендеген кішкене – Шектілердің, Жиеней, Жолшара, Асан, Үсен, Құрманай, Құттық руларына және Төртқара, Қарасақал, Жаңқабыл, Керейт, Жанқылыш, Шөмекей руларына дүркін-дүркін шабуыл жасап барымталап, әйелдерін, бала-шағаларын тұтқынға алып кетіп отырды. Сыр бойы қазақтары қоқандарға, хиуалықтарға қарсыбірнеше рет көтерілістер жасады. Олардың ішінде Жанкожа Нұрмахамедұлы, Арынғазы Әбілғазиев батырлар бастаған көтерілістер еді [2, 385;].

ХVІІІ-ХІХ ғасырларда феодалдық соғыстар, жоңғарлар шапқыншылығы тағы да өлке экономикасын төмендетіп жіберді. Суармалы егіншілік жүйесі бұзылып егіс көлемі азайды, көптеген мекендер бос қалды. Сырдария бойында Қоқан, Хиуа феодалдарының үздіксіз жасаған шабуылына қарамастан бұл өңірде егін шаруашылығы кең өріс алды. Сырдың төменгі ағысы егіншілер үшін өте маңызды болды. ХІХ ғасырдың ортасында Сырдарияда егіншілік кәсібі кедей шаруалар үшін кең түрде жайыла бастады. Қоқандықтар бұл өңірлерге келгенде бөгеттер тұрғызды. Осы өңірлердің қоқан бекіністерін алған И.Ф.Бларамберг күнделігінде бұл деректер береді. 1852 жылы келген И.Ф.Бларамбергтің өзінің естелігінде Шымқорған бекінісін басып алу барысында бекіністің маңынан көптеген бау-бақша бар екенін сипаттайды. *«Части своих людей я разрешил переправиться Жанадарью, чтобы разорить бахчи кокандцев. Мне принесли много огромных дынь, весом 30 фунтов, очень приятных на вкус и сладких. Все мои люди подкрепились этими замечательными плодами, которых здесь было в изобилии»*, яғни бұл өңірлерде егін шаруашылығының дамығанын байқауға болады [3].

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы ХХ ғасырдың 60-жылдары (С.П. Толстовтың жетекшілігімен) бұл өңірлерге зерттеу жүргізіп, бекіністерден бөгет ізін анықтаған. Бұл жерде арна ені 200 м, Б.В. Андрианов пікірінше, бұл плотина ортағасырларда бекініспен бірге салынып, ХІХ ғасырларға дейін пайдаланылған [4, 217-222]. Осы өңірдің мал өсірушілері ірі қараның тұқымдарын асылдандыруға көп көңіл бөлген. Сонымен қатар, қойдың да құйрықты түрлері, малдың қазақы тұқымдары кең тарады.

Шаруашылықтың тағы бір түрі балық шаруашылығы да жақсы дамыды. Сырдың төменгі жағалауы мен Арал маңындағы қазақтардың кеңбайтақ даласы тек Хиуа, Қоқан хандықтарын ғана емес, сонымен бірге Патшалық Ресейді де қызықтырды. Орта Азия хандықтарын бағындырғаннан кейін, осы жерлерде форттар мен Арал флотилиясының құрылуына әкелді. Арал өңірін зерттеу жұмыстары 1847 жылы Райым бекінісін салудан басталды. Балық кәсіпшілігінің дамуы Сырдария бойындағы халықтың өсуіне себепкер болып, Аманөткелде, Қармақшыда, Қамыстыбаста т.б. жерлерде қоныстар пайда болды. Алғаш болып Арал өңіріне аяқ басқан орыс ғалымдары тарапынан ғылыми зерттеу экспедициялары ұйымдастырылды. Алғаш бұл өңірлерге келген ғалымдар А. Бутаков, Л.С. Бергтің және Түркістан әуесқойлар үйірмесінің мүшелерінің еңбектерінде Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени мұралары жайлы айтылады [5, 49-50].

Жоңғар шапқыншылығы, 1723-1724 жылдары Сырдария төменгі ағысындағы халықтардың қалашықтары мен елді-мекендерін басып алып, қиратты. Орта ғасырларда Жаңадария арнасында су тартылып, мұндағы көптеген елді-мекендер мен қалашықтарды мекендеген халық басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. ХVІІІ ғасырдың екінші жартысында Жаңадария арнасында су қайтадан толып мұнда тіршілік қайта жанданды. Бұл жерлерді мекендеген халық ортағасырларда пайдаланылған каналдар жүйесін, қалашықтарды қайтадан қалпына келтірді. 1956 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Жаңадария арнасында орналасқан ортағасырлық Барақтам, Аралбай, Сырлытам, Шірік-Рабат қалашықтары маңайынан ХVІІІ-ХІХ ғ. мерзімділетін қоныстары мен жерлеу ескерткіштерін ашты.

Майлыөзек арнасының жағасында жартылай көшпелі халық мекен еткен және қорғандары бар кең көлемді кешен орналасқан. Бұл кешен 1960-1961 жылдары әуеден барлау кезінде мәлім болып, зерттелген. Бұл кешенде үш бекініс орналасқан. Олар: ең ірісі Қатынқала І, Қатынқала ІІ, Қатынқала ІІІ. С.П. Толстовтың пікірі бойынша бұл бекіністер ерте ортағасырлық бекініске жатады [6; 7, 297-302].

Осы аймақтарды қайта зерттеу мақсатында 2013 жылы Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (Ж. Құрманқұлов) барлау отряды (Ә.Ә. Тәжекеев) автордың қатысуымен барлау жұмыстарын жүргізді. Барлау барысында бекіністердің географиялық координаттары алынып, фото-фиксация жұмыстары жасалынды. Жергілікті халықтың айтуы бойынша осы бекіністердің атауы Қожанияз қала (Қатынқала І), Қатын қала (Қатын қала ІІ), Бұзықтам (Қатынқала ІІІ) екені анықталды.

Бұл елді мекенде судың тартылып, қайта толуына байланысты халық келіп-кетіп отырған. ХVІІІ ғасырда бұл елді мекенді қарақалпақтар қоныстанған. Ал, ХІХ ғасырдың 30 жылдарында Сырдарияның төменгі ағысынан келген хиуалықтар барымталап алған. Осы елді мекен сол уақытта тарихи және топографиялық мәліметтерге байланысты Қожанияз қала деп аталған. ХІХ ғасырдың І жартысында Сырдария өңіріне Патша үкіметі экспедициялар жіберіп, өңірді зерттеп, топографиялық картаға түсіріле бастады [8]. Солардың бірі ұлы географ, әскери топографшы, саяхатшы – И.Ф. Бларамберг еңбегінде Ақмешіт бекінісі берілмегеннен кейін, Райым бекінісіне қайтар жолда Шымқорған, Қышқорған, Қамысқорған, Күмісқорған бекіністерін қоқандықтардан босатқаны жазылады (сурет 1). Шымқорған бекінісіне былай деп сипаттама береді: *«Длина каждой из ее сторон составляла 27 сажень, на всех ее четырех углах возвышались башни; кроме того, она была окружена двойным рвом. Ворота были запорты, и гарнизон находился сначала на крепостных стенах высотой 24 фута»*. [3]. Осы жоғарыда айтылып жатырған бекіністерге тоқталып өтсек:

Ақмешіт бекінісі. 1852 жылы мамыр айларында Бларамбергтің естелігі бойынша «Сырдария өзенінің оң жағалауында орналасқан үлкен форт – Ақмешіт. Бұл бекініс үлкен қамалдары бар, жан-жағы орлармен қазылып, суға толтырылған. Алыстан барлап қарағанда ішінде көптеген үйлер, сауда жасайтын орындар, жылқыларды ұстайтын қора, бекініс басшысы отыратын сарай, әскерилер тұратын үйлер орын тепкен. Қамалдың төрт мұнарасы бар екендігі, оның мұнараларында атылатын ауыр артиллерия орналасқандығы және ішкі жағында цитадель бар екені айтылады. Ақмешіт бекінісін 1853 жылдың көктем айында генерал Перовский 3 мың адамдық әскерімен шабуыл жасап, басып алып, қалашыққа «Перовск» атауы беріледі [9, 154-156].

Бұзық қала – Аққыр ауылынан шығысқа қарай 12 км жерде орналасқан. Қуандария мен Жаңадария арнасының қосылатын иінінде орналасқан. Қалашықты алғаш рет 60-жылдары ХАЭЭ-сы (С.П. Толстов)

ашып зерттеген. Жоспары төртбұрышты болып келген, төрт бұрышында мұнаралар орналасқан, ішінде құрылыс іздері бар (сурет 2,3). Бекіністің сыртында қолдан қазылған орлардың іздері бар, қақпасы оңтүстік шығысқа қараған. ХАЭЭ-сы бұл жерлерге келгенде, қалашықтың маңайында көптеген арықтар, каналдар, ауыл орындары және егістік алқаптарының орыны бар екендігін анықтаған [6, 89-90].

Қожанияз қала (Қатын қала I) – Аққыр ауылынан батысқа қарай 5 км жерде орналасқан. Ескі арнаның жақ жағалауында орын тепкен. Бекіністі алғаш 60-жылдары ХАЭЭ-сы (С.П. Толстов) ашып зерттеген. Қалашықтың жоспары төртбұрышты болып келеді, ішінде цитадель ізі бар, бекіністі айнала қолдан қазылған орлар орналасқан.

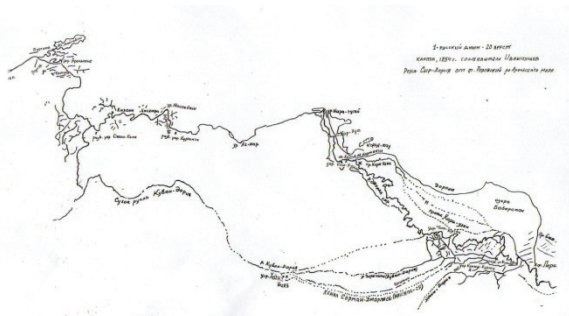
Қатын қала – Аққыр ауылынан солтүстікке қарай 8 км жерде, Жаңадария арнасының оң жағында орналасқан. Бекіністі сипаттап жазуға келмейді, орны үлкен ор сияқты болып келген. С.П. Толстов алғаш бұл бекіністерге сипаттама бергенде, бұл қалашықтардың ерте ортағасырларда жергілікті тайпалармен тұрғызылған деп сипаттама беріледі. XVIII ғасырларда қоныстанған халықтар ескі бекіністерді пайдаланған.

Күміс-асар (Күмісқорған) – Шаған ауылынан батысқа қарай 8 км жерде орналасқан. Қалашықтың салыну үлгісі төртбұрышты шаршы тәрізді болып келген. Жергілікті халық жоңғар-қоқан дәуірінде қорғанған қамал болған деп айтады.

XVIII-XIX ғасырларда бұл өңірлерге орта Азия хандықтарының соғыс экспанцияларының, бекіністер салу, халықтан салық жинау арқылы, орта азия территориясынан бір жола бекінгісі келді. Сырдария сағасына Ресей әскерлері келгенге дейін жергілікті қазақ халқы хиуа және қоқан әскерлерінің тұрақты шапқыншылықтарынан зардап шегіп отырған.

Осы өңірдің шаруашылығына тоқтала кетсек, жоғарыда айтып өткендей шапқыншылықтың салдарынан сыр бойында егіншілік жерлер тарылып, мал шаруашылығы құлдырағанын көрсетеді. Бұл өңірлерде балық шаруашылығы орыстар келгеннен кейін ғана, Райым бекінісінің салынуы тағы да басқа флотилалардың құрылуы балық шаруашылығына үлкен жол ашты. Қоқандар тұсындағы бекіністер Ресей империясының тарапынан жасалған жорықтар нәтижесінде қиратылды. Саяси аренадан орта Азия хандықтары Ресей империясының қол астына қарады. Қазіргі уақытта жоғарыда аталып өткен Ақмешіт бекінісінің орны жойылған, бұл бекініс жайлы тек жазба деректерден ғана білуге болады, ал қалған қала-бекіністер орны сақталған.

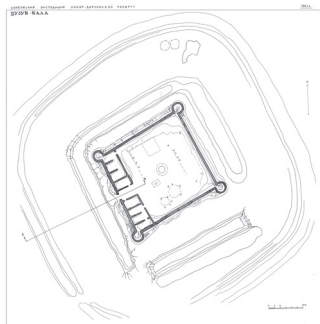
1. Қожақұлы Ө. Қазақ-қоқан қатынастары XVIII-XIX ғғ. – Қ., 2006
2. Арғынбаев Х.А. // Қазақстан тарихы III-том. – Алматы, 2002
3. Бларамберг И.Ф. Воспоминания. – М., Наука, 1978
4. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М., 1969
5. Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в (XVIII-XIX вв.) – Алматы: Ғылым, 1995.– 168 с.
6. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. – М., 1961
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962
8. Кереев Мәди Құрманұлы Сыр өңірі тарихы. – Алматы., 1998
9. Әбдіраман Ө. Сыр өңірі тарихы орыс деректерінде. – Алматы, 2009.– 348 б.

Сурет –1 И.Ф. Бларамбергтің түсірген картасы

Сурет 2– Бұзық қала қалашығы (сыртқы көрінісі)

Сурет 3– Бұзық қала қалашығы жобасы (ХАЭЭ қорынан)

МАВЗОЛЕЙ САБИТ –МЕМОРИАЛЬНОЕ СООРУЖЕНИЕ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА

Одним из наиболее распространенных типов мемориальных сооружений, в Арало-Каспийском регионе XIX – начала XX веков, являются купольные мавзолеи [1, с. 154-156, 2]. Систематизация сведений опогребально-культовых постройках этого времени уже проделана [2; 3; 4]. Новые источники позволят уточнить наши знания, и открыть новые страницы истории казахского традиционного зодчества и изобразительного искусства. Настоящая работа посвящена мавзолею обследованному автором на некрополе Сабит в Кызылординской области.

В 2014 году, по заказу Кызылординского областного государственного учреждения по охране памятников истории и культуры научно-исследовательской организацией «Археологическая экспертиза», были проведены работы по паспортизации памятников области [5, с. 92-97]. В числе памятников оказался мавзолей на некрополе Сабит, расположенном в 36 км к северу от г. Кызылорда, на пустынной равнине Дарьялыктакыр (Рисунок – 1). На некрополе находится более 50 погребальных сооружений: два мавзолея, ограды из сырцового кирпича, надмогильные насыпи с коктасами и др. Интересны ограды типа «торткулаков» с порталами. На самой вершине сопки расположен однокамерный портално-купольный мавзолей, который формирует ядро кладбища и видимо является одной из первых построек. Этот памятник впервые был обследован в 1986 году группой архитекторов института «Казпроектреставрация» (Итенов А.О., Иманбекова К.И.).

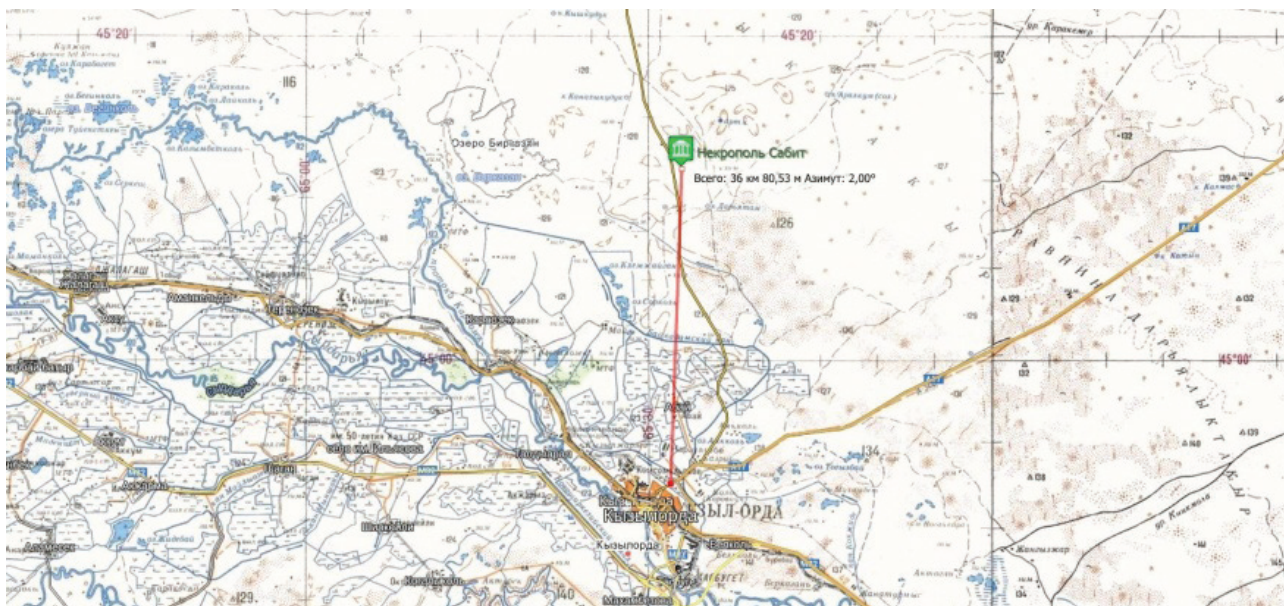

Рисунок – 1. Расположение некрополя Сабит на карте области.

Мавзолей, квадратной в плане формы, ориентирован углами по сторонам света, сложен из сырцовых кирпичей стандарта: 36-38 X 16-18 X 8 см, на глиняном растворе и оштукатурен глиной. Размеры мавзолея: 5,15 X 5 м, высота 4,3 м. Высота стен основного объема составляет 2,4 м, толщина 0,8-1 м. По углам мавзолея располагались башни, от которых сохранилось только основание фундамента (Рисунок – 2). Судя по архивной фотографии это были подпрямоугольные в плане конические башни-гульдаста, возвышающиеся над основным объемом стен на высоту около 0,5 м. Башни выступали от стен мавзолея на 0,6-0,8 м, их ширина составляла 0,4 -0,6 м. Стрельчатый вход, высотой 1,32 м и шириной 0,8 м, устроен в юго-восточной стене мавзолея. Портал мавзолея упал в юго-восточном направлении, судя по его остаткам, высота портала составляла примерно 3 м, а ширина колонн около 0,8, толщина 0,62 м. Сфероконический купол установлен на цилиндрическом барабане, и образован путем напуска кладки, высота купола 1 м. Переход от квадрата основного объема осуществлен посредством напуска кладки из углов – парусов. Высота купола 0,9 м. В центре купола было оставлено зенитное и световое отверстия.

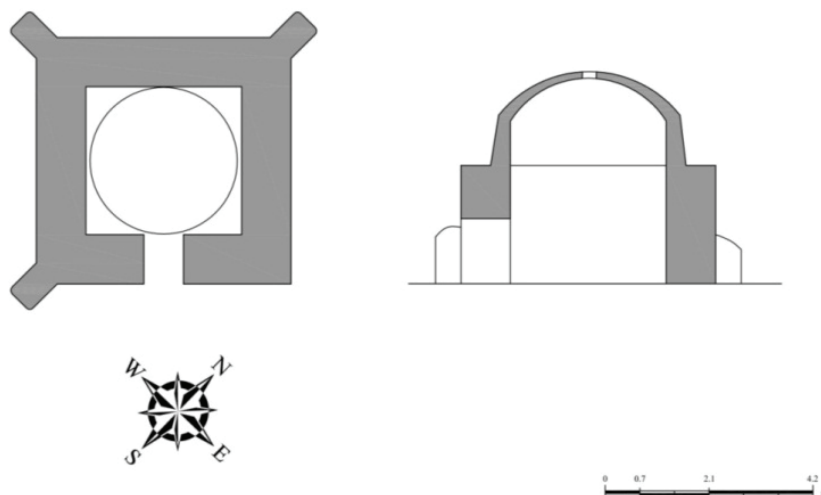

Рисунок – 2. План и разрез мавзолея.

Общей тенденцией для мемориальных сооружений, особенно конца XIX – начала XX вв. является большая декоративность простых объемов и, напротив, большая чистота форм при усложнении объемно-пространственной структуры. Так мавзолеи юга и запада Казахстана, этого времени более декоративны, нежели памятники северной и восточной его частей [6, с. 47].

Стены внутри мавзолея на некрополе Сабит, украшены геометрическим орнаментом, выполненными красными, синими, голубыми и изумрудными красками. В ходе обследования мавзолея, была проведена фотофиксация памятника, и на основе полученных фотографий создана стереофотограмметрическая 3D-модель внутренних стен мавзолея, хотя первоначально такой задачи не стояло. Обработка фотографий осуществлена с использованием программного обеспечения AgisoftPhotoScanProfessional. 3D-модель дала возможность лучше понять и изучить пространственную организацию орнамента на стенах мавзолея, а также верифицировать ранее сделанные выводы.

Стены мавзолея и нижней части барабана были побелены известковым раствором, поверх которого нанесен орнамент (Рисунок – 3, 4, 5). В нижней части барабана по кругу расположены две параллельные красные полосы, на которых иногда прослеживаются X-образные мотивы. Между полос в ряд нанесены ромбы разных цветов: красные, синие, изумрудные и голубые, причем последние иногда с красной каймой. С левой стороны от входа на стене нанесен «ковровый» рисунок, в виде неровной «сетки» полос красного цвета, образующих квадраты. В центре каждого квадрата расположены овальные пятна красного, голубого и синего цветов. В углах почти всех квадратов нанесены небольшие красные пятнышки. В углах мавзолея, прослеживаются остатки рисунков, имитирующих стрельчатые ниши, выполненные красной краской и окаймленные голубыми полосами, в одном случае от вершины ниши отходит петля голубого цвета. Вход также был окаймлен голубой полосой, в верхней части переходящей в листовидный контур.

Рисунок – 3. Орнамент в нижней части барабана.

Рисунок – 4. «Ковровый» рисунок на стене мавзолея.

Рисунок – 5. Художественное оформление входа и углов мавзолея.

В мавзолее находилось две могилы типа сагана. Сложенная из сырцового кирпича сводчатая могила 1, размерами 2,55 X 0,8 и высотой 0,6 м, расположена слева от входа и ориентирована по линии СЗ-ЮВ. Могила была накрыта белой тканью. Справа от входа расположена могила 2, идентичная по устройству первой, размерами 2,55 X 1,3 м, и высотой 0,95 м. Вдоль северо-восточной стороны могилы устроена подквадратная в сечении ступенька, размерами 0,15 X 0,15 м. Могила также была накрыта белой тканью, поверх которой положены козлиные рога. За могилой 1, с северо-западной ее стороны найдена поминальная стела-коккас, с письменами выполненными арабской графикой.

Трапециевидный в сечении коккас, из песчаника, длиной 0,65 м, ширина лицевой поверхности 0,08 м, боковой 0,06 м. Поверхность камня тщательно отшлифована с трех сторон. Лицевой поверхностью является самая широкая сторона – верх трапеции. Эпитафия написана в 2 строки. Первая строка помещена на всю длину камня. Содержит имя покойного, название рода и места проживания - аймака (округа). Завершается «шахадой» - свидетельством единобожия и пророчества Мухаммеда (С.А.С.). Во второй строке указаны возраст покойного и год смерти. Надпись выполнена на староказахском и арабском языках, скорописным насталиком (Рисунок – 6).

Рисунок –6. Надпись на коктасе.

Строка 1:

Бибасруы Қараша аймағы Кетікбас Ашһаду ля иләһә иллә Аллах уа ашһәду әннә Мухаммадур-Расул Аллах

Строка 2:

Опат? 81 жасында 1257 санат

Перевод:

Строка 1: Бибас из рода Караша, аймак (округ) Кетикбас. Свидетельствую, что нет божества кроме Бога, и свидетельствую, что Мухаммад пророк божий.

Строка 2: Скончался? в возрасте 81 года. Год 1257 (1257 год хиджры соответствует 1841-42 гг. григорианского летоисчисления).

Надгробные стелы типа «коккас» были распространены в Средней Азии в XVIII-XX вв. Наиболее ранний, из известных сырдарьинском регионе коккасов, зафиксирован на некрополе Арыстанбаб, и датирован 1718-19 гг. [7].

30-40-е гг. XIX в. отмечены бурными событиями в истории региона и всего Казахстана в целом. После избрания Кесары Касымова ханом казахской земли, осенью 1841 г. восставшие осадили кокандские крепости вдоль Сырдарьи, в том числе Ак-Мечеть и Жанакорган [8, с. 347]. Военные действия, вероятно привели к изменениям в расселении и маршрутах перекочевков казахских родов на Нижней Сырдарье, о чем в частности свидетельствует появление нового мемориально-культурного комплекса в пустыне Дарьялыктақыр.

Аральское море на протяжении столетий переживало процессы регрессий и трансгрессий. Современное состояние Аральского моря отразилось крайне негативно на природе и экологии региона и, не могло не повлиять, на сохранность памятников истории и культуры, и особенно сильно подверженных колебаниям влажности – сырцовым конструкциям. Но какова степень этого воздействия? Ответ на этот вопрос возможен только после проведения специального исследования о влиянии изменения экологических условий на объекты истории и культуры региона. На примере мавзолея на некрополе Сабит, можно констатировать что за прошедшие восемнадцать лет, была утрачена угловая башня (Рисунок – 7,1; 7,2) через отверстие в куполе вода поступает внутрь мавзолея, что может привести к обрушению купола и утрате рисунков нанесенных внутри мавзолея.

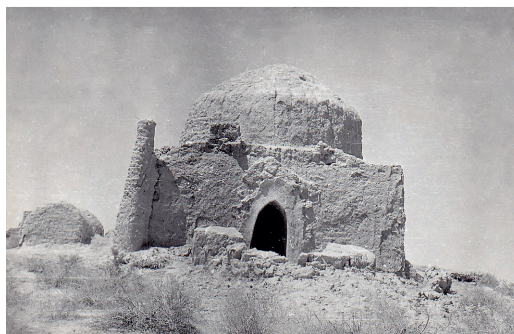

Рисунок –7,1. Фотография мавзолея 1987 г. Автор – К. Иманбекова

Рисунок –7,2. Фотография мавзолея 2014 г. Автор –Р. Ильин

1 Ажигали С.Е. Грандиозный очаг степной Евразийской культуры // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 15». – Алматы, 2004. – С. 149 – 159.

2 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы: Аруна, 2007. – 376 с.

3 Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Гылым», 2002. – 654 с.

4 Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы, 1994. – 260 с.

5 Воякин Д., Амиров Е., Ильин Р. Мониторинг и сохранение памятников истории и культуры Кызылординской области // Промышленность Казахстана. – №4 (85). – Алматы, 2014. – С. 92-97.

6 Байтенов Э.М. Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. – Автореф. дис... д-ра архитектуры. – Москва, 2004. – 51 с.

7 Ақылбек С. Арыстанбабмазаратындағы құлпытастар. – Шымкент, 2000. – 12 бет.

8 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Том 3. – Алматы, 2000. – 768 с.

Т.О. Өсеров

ТҮРКІСТАН ЖАЗИРАСЫНЫҢ СИДАҚ МИКРООАЗИСІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

Түркістан оазисіндегі археологиялық ескерткіштерге назар аударып, олардың құрылымын, бекініс жүйесін зерттеу, тарихи-топографиялық ерекшеліктерін анықтап, жобасын түсіру XVIII ғ. басынан басталады. XVIII ғ. басында сызылған Түркістан қаласының аксонометриялық жобасында оны қоршап тұрған қамал мен ор және көшелері мен алты қақпасы көрсетілген. Оазистегі археологиялық ескерткіштерді ғылыми зерттеу 1864 ж. Оңтүстік Қазақстан аймағы Ресейге қосылғаннан кейін қолға алына бастады [1, 3,8,9, 29 бб]. Әуесқой ғалымдар Н.А.Северцов, М.Бекчурин, П.И.Лерх, П.И. Пашино, В.И.Верещагин және т.б. осы өңір мұраларын зерттеуге үлкен үлес қосты. Алғашқы болып Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштерін А.К. Гейнс пен П.И.Лерх зерттеді. Ал, 1867 ж. П.И.Лерх археологиялық комиссияның тапсырысымен Түркістан өлкесінде болып Сырдарияның орта ағысында орналасқан Түркістан, Сауран, Сығанақ қалаларының және Міртөбе бекінісінің орналасқан жерін анықтап, олар туралы жазба деректер қалдырды. 1895 – 1917 жж. аралығында жұмыс істеген Археологияны ұнатушылардың Түркістан үйірмесінің мүшелері осы өңір ескерткіштері жайлы археологиялық және этнографиялық мол мағлұматтар жазды [2, 108 – 110,113,114 бб].

XX ғ. басында Түркістан өңірін зерттеу Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бағытталды. Өңірдің археологиялық ескерткіштерін зерттеу және есепке алу жұмыстары Ұлы отан соғысынан кейін де жалғасын тапты. Түркістан оазисіндегі бірқатар археологиялық ескерткіштердің ашылып, ғылыми айналымға енуі Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ жетекшісі А.Н.Бернштам) 1947 ж. Қаратау мен Сырдария өзенінің орта ағысында жүргізген зерттеулеріне байланысты. Жүргізілген барлау жұмыстары кезінде Түркістан оазисінен осы уақытқа дейін ғылымға белгісіз болып келген Шойтөбе, Ішкент, Иқан, Садықтөбе, Шорнақтөбе, Қаратөбе, Әбді-мәлік, қалалары мен елдімекендері ашылды.

1957 ж. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының А.Г. Максимова басқарған тобы Түркістан оазисінде барлау жұмыстарын жүргізген кезде Хантағы, Қарнақ, Ынтымақ елдімекендерінен бірнеше қорғандар қорымын ашып есепке алды.

1960 ж. жарық көрген «Археологическая карта Казахстана. Реестр» атты жинаққа Түркістан оазисінде орналасқан 29 археологиялық ескерткіштер кірген олардың қатарында 1 тасқа салынған суреттер орны, 15 оба топтары мен қорымдары және 13 ортағасырлық қалалар бар [1, 3,8,9, 29 бб].

Тәуелсіздік жылдардан кейінде 1996 – 2004 жж. аралығында Түркістан археологиялық экспедициясының (Е.А. Смағұлов) арнайы зерттеу тобы (М.Қ.Тұяқбаев) Түркістан оазисіндегі бұрын есепке алынбаған 22 ежелгі және ерте ортағасырлық елдімекендер мен ортағасырлық қалаларды зерттеп есепке алды. Солардың қатарында Мейрамтөбе, Көксарай I-II, Құлан төбе, Оқжетпес, Ақинтұма, Төрткүл – Қаратөбе, Шойтөбе I-II, Айнакөл – Бабай және т.б. бар.

2004 ж. АҒЗО ТАЭ (М.Елеуов) Түркістан ауданының археологиялық картасын жасау мақсатында археологиялық барлау және зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының барысында Түркістан ауданының Жаңа Иқан, Шаға, Оранғай, Қарнақ, Жүйнек, Бабайқорған ауылдық округтерінің жерінен бұрын есепке алынбаған, ғылымға белгісіз болып келген 203 ескерткіш ашылды, оның 7 елдімекендер, 194 обалар мен оба қорымдары, 1 тасқа салынған сурет орны, 1 тас құрылыс. Олардың жобалары сызылып, суретке түсірілді [2, 28, 174 бб].

«Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының ғылыми қызметкері т.ғ.кандидаты М. Тұяқбаевтың «Түркістан ауданындағы отырықшылық мәдениетінің ескерткіштері» тізімінде Түркістан оазисіндегі 93 ежелгі және ортағасырлық елдімекендер мен қалалардың аттары көрсетілген, оның 39 – ын 1997 – 2003 жж. аралығында зерттеушінің өзі ашқан.

Сонымен, Түркістан оазисінде XVIII ғ. басы – 2005 ж. аралығында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде барлығы 541 археологиялық ескерткіштер ашылып зерттелген (кесте), олардың қатарында 4 тұрақ, 26 тасқа салынған сурет орындары, 115 ежелгі, ортағасырлық елді мекендер мен қалалар, 4 кәріз, 6 канал, арық, 386 оба топтары мен қорымдары бар.

Бұдан кейінде ХҚТУ – ң археологиялық ғылыми зерттеу орталығының Тұран экспедициясы Түркістан өңіріне барлау жұмыстарын жүргізіп бірнеше ескерткіштерді ашты [1]. Осының нәтижесінде М. Елеуов «Түркістан оазисіндегі археологиялық ескерткіштердің ашылу тарихы» атты өз еңбегін жариялады. Сондай-ақ, «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының археология бөлімі өңірдегі тарихи ескерткіштерді тауып зерттеуде үлкен үлес қосып келеді. Соның бір айғағы бөлім меңгерушісі М.Тұяқбаев «Историческая топография и развитие городов и поселений туркестанского оазиса» (XIII – XIX вв.) деген кітабын жарыққа шығарды.

Онда автор Түркістан оазисінде орналасқан бұрын соңды тарихқа еңбеген бірнеше қалаларды атап өтіп, оларды ғасырына қарай топ – топқа бөліп қарастырған [3, 122-207 бб].

«Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының археология бөлімі (2009 ж.) қараша айындағы барлау жұмысында Түркістан ауданында орналасқан, бұрын ғылымға белгісіз болып келген Сасықбұлақ (Үлгіліде), Құмайлықас (Сертте) ортағасырлық қалалары және Қосмезгіл қоныс орындарын анықтап жобасын сызып алды [4, 2 б].

Түркістан өңіріне жүргізілген барлау жұмысы 2012 ж. қайта жалғасын тапты. Нәтижесінде шілде, тамыз, қыркүйек айларында Түркістан ауданының Игілік (Мес), Абай (Ақтөбе), Үлгілі, Коммуна (Жүйнек), елдімекендері мен олардың маңында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде бұрын есепке алынбаған, ғылымға белгісіз **13 ескерткіш** анықталды [5].

Түркістан өңіріндегі елдімекен ішінен де көптеген тарихи-мәдени ошақтардың табылуы, бұрынғы ғалымдарымыздың көбіне ауыл сыртынан ескерткіштерді іздегенін көрсетеді. Сондықтан да, 2014 ж. мамыр-маусым айлары аралығында «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының археология және тарихи ескерткіштерді қорғау бөлімі Түркістан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді микрооазистерге бөліп іздестіруді қолға алды. Нәтижесінде Сидак микрооазисіндегі Бабайқорған

және осы елдімекенге қарасты Абай, Ескі Абай, Игілік, Үлгілі ауылдарына археологиялық барлау жұмыстары жүргізді.

Бабайқорған елдімекеніндегі археологиялық ескерткіштер

Түркістан қаласынан 40 шақырымдай жерде, Қаратаудың күнгей бетінде, Жаңақорған өзені мен Ақтөбе өзенінің қосылған сағасында Бабайқорған елдімекені орналасқан. Сонау қола, темір дәуірлерінен бастау алатын өлке тарихы көне Жаңақорған өзенімен байланысты.

Асан Сарқұлов өзінің «Бабай батыр» атты еңбегінде Бабайдағы өзен атауының шығу тегіне жауап іздеген. Онда: «Бабай батырдың әкесі Нұрбай атаның (руы Сунақ) қазіргі Жаңақорған ауданынан ертеде көшіп келіп, қазіргі ауылдағы өзен маңына қоныстанғанын айтады. Міне, содан бастап қазіргі бастауы Қаратаудан аққан Көксарай өзенінің төменгі ағысы Жаңақорған өзені аталыпты. 1864 ж. Орыс әскерлері Түркістанды басып алған соң, Бабай және Жұмантай өздерінің қолында бар адам күші мен байлықты пайдаланып, бүгінгі осы жерден үлкен қорған салдырады. Қорған сол кезден-ақ Бабайдың қорғаны аталады» [6, 40-67 бб]. Мәселен, «Большой Атлас истории и культуры Казахстана» атты еңбектегі 1880 ж. Петербург қаласында жасалып шыққан Түркістан әскери округының картасында Бабайқорғанды қорғаныс қалашығы ретінде атап көрсетсе [7, 121 б], 1929 ж. Бабайқорған ауылдық округ болып құрылады [8]. 1963 ж. ғана Кеңес өкіметінің саясаты әсерінен ауыл «Күйбышев» қаракөл қойын өсіру кеңшары болып аталады [9, 121 б]. Әйтсе де, Бабайқорған атауы бұл тұста да халық жадынан шыққан жоқ. Тәуелсіздік алғаннан кейін ауыл қайта Бабайқорған деп атала бастады.

Бабайқорған елдімекенінің Үлгілі ауылына бара жатқан автокөлік жолдарының сол жағы Алтықұлаш әулие, оң жағында Ғайып ата (Аман) жер кепесі орналасқан. Ауыл тұрғыны Қалдыбек Жаперов ақсақал (1938 ж.) естелігіне сүйенсек: « Ғайып ата өзі Сунақ руынан болған, шын есімі Аман көрінеді. Бұдан 700 ж. бұрын өткен-кеткенді еске түсіретін бұл аңыз сарыны бойынша әулие өзі жатқан жер кепесінің ішіне кіріп Ғайып болыпты. Ал, Алтықұлаш әулиенің сыры ауру жан-жануарды бейіт басына әкеп айналдырса, төрт-түлік малдың шипасын беретін көрінеді. Сонымен қатар, қазіргі ауыл мазаратының ішінде, Қарабұлақ өзенінің жағасындағы Бабай батыр жерленген жерде Қара Сүңгір әулие жатыр. Бұл әулиенің нендей қасиеті бары жайында ауыл тұрғындары мардымды дерек бере алмады, тек оның Араб түбегінен келген сахаба екенін айта алды. Ауыл тынысы қашанда Жаңақорған өзеніне тәуелді болды. Өзеннен ауылға кәріздер тартылып егістіктер суландырылды. Бабайқорған ауылының жоғары солтүстік-шығыс бөлігінен тартылып оңтүстік-батысқа бағытталған 33 құдық тізімі (Жаңақорған кәрізі) және дәл сондай Опан атты жер атауымен тұратын кәріздің 82 құдығының қазылуы мұндағы отырықшылық мәдениеттің жоғары болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, ауылдың солтүстік бөлігіндегі Найманарық жағалауы мен оңтүстікке тартылып қазіргі Кәрізбұлаққа әкеп құятын 44 құдық суының да бір кездері ауыл төңірегін көк майса шалғынға бөлеп ауылға ажар бергендігін көрсетеді. Жоғарыдағы автордың (Асан Сарқұлов) еңбегінде: «Бабай батырдың Мештен (Игілік) (Бабайқорған маңайы) он бір жерден кәріз қаздырып Сауранға су тартқаны жайлы айтады» [6, 40-67 бб]. Бұл дерекке жүргізілген археологиялық барлау барысында Түркістан-Бабайқорған тас жолы бойының солтүстік бетіндегі Шорнақ арығының бойынан 4 кәріздер жүйесінің табылуы дәлел. Оның ішінде құдығы 100ден асатын кәріздер кездесті. Ал, жолдың (Түркістан-Бабай) оң бетінен кішігірім 2 кәріз жүйесі анықталды. Алайда, бұл кәріздер күні бүгінде көміліп көлемін түгелдей нақты анықтау мүмкін болмай қалған. Сондықтан да бұрын-соңды бұл ескерткіш спутниктік аэрофотоға да ілінбей археологтар тарапынан зерттеусіз тыс қалып қойған.

Сондай-ақ, ауылдың қақ ортасынан ағып өтетін Жаңақорған өзенінің жағасы су диірмендерінің де жұмыс істеуіне көп септігін тигізді. Жаңақорған өзені бойынан тартылған суды диірменге жал арықпен әкеп құйған. Ауыл тұрғындарының айтуынша: « ауыл маңында он диірмен болған, алайда, Асан Сарқұловтың пайымдауынша мұнда Шорнаққа дейін жеті диірмен болған дейді [6, 40-67 бб]. Барлау барысында аталған диірмендердің тек екеуінің ғана орынын анықтай алдық. Ал, қалғаны түгелдей жермен жексен болып жойылып кеткен. Барлығы да Түркістан Бабайқорған тас жолы бойының оң жағында Жаңақорған өзенінің жағалауында орналасқан. Ауылда 1990 жылдардың басына дейін жұмыс істеп келген Тойбазар диірмені екен. Жаңақорған өзенінің арнасы шілде айында тартылған соң өзеннің тастарынан әк өндірілген. Оны арнайы домалақ етіп тастан қаланған пештің ортасына қойып жан-жағынан от лаулатып барынша еріту арқылы жүзеге асырған. Оны «әкше» деп атайды. Әкшенің Бабайқорған ауылында үшеуі болған. Екеуінің сақталуы өте нашар, жойылып кеткен деседі болады. Ал, үшіншісі Ақтөбе өзені мен Жаңақорған өзенінің түйіскен жерінде ауыл шетінде орналасқан. Ауыл тұрғыны Нұрдиллә Нұртазаевтың айтуынша соғыс жылдары орыстар келіп әкшеден әк әкетіп тұрған. Әкше жайлы Әнуар Әлімжановтың «Көгілдір таулар» атты повестер желісінен де оқып білуімізге болады [10, 20-23 бб].

2014 жылғы барлау барысында да өзеннің сол жағалауынан ауылдың солтүстік-шығыс бетінен 1,8 км жерден Төрткүл-Бабайқорған II қонысының орынын анықтадық. Төртбұрышты дөңес келген қоныстың оңтүстігінен көлемі 2,5х2,5 м, ені 1 м шурф салдық нәтижесінде ошақ ізі шықты, төбеден теріліп алынған керамика сынықтары негізінде қоныстың XVIII басы мен XIX ғ. аяғына дейінгі аралықта өмір сүргені анықталды. Жергілікті ауыл тұрғыны Дастан Абибуллаев қоныстың оңтүстік-батыс бөлігінен топырақ алған, алайда, төбешіктің астынан қыш ыдыстар (хум т.б.) шығып кеткесін төбеден ары қарай топырақ алуын тоқтатыпты. Осы кісінің (Дастан Абибуллаев) марқұм әжесінің айтуынша мұнда XX ғ. жер кепелер де болыпты. Сондай-ақ, барлау барысында бұрын ғылымға белгісіз 120 обалар қорымы анықталып олардың географиялық координаттары алынып, жоспары сызылды. Табылған обалар тізбегіне сол маңдағы жер-су атауына байланысты Найманарық, Бабай-Жаңақорған, Үш қорған, Төрткүл-Бабайқорған, Шеру, Теренсай, Қарлығаш төбе және Шорнақ арық обалар тобы деп ат қойылды. Барлау барысында көптеген қорымдардың басына жайылған тастары жойылып, тоналып бара жатқаны байқалады. Әсіресе, Бабайқорған елдімекенінде орналасқан, тас және топырақ үйіндісінен тұрғызылған обаларды жабайы «археологтар» қазып тонап, бұзып жатқаны айқындалды. Бұл тез арада осы өңірдегі тарихи ескерткіштерді зерттеуді қажет ететінін білдіреді.

1. Елеуов М. Түркістан оазисіндегі археологиялық ескерткіштердің ашылу тарихы. –Түркістан, 2007. – 3,8,9, 29 бб.
2. Бахтыбаев М. Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштерін есепке алу мен қорғау мәселелері. // Тұран-Түркістан тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері. Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан археологиялық экспедициясының 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2006. – 108 – 110,113,114 бб.
3. Туякбаев М. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII – XIX вв.). –Алматы, 2009 г. –122-20
4. Өсеров Т. Археологиялық ескерткіштер – халық қазынасы. // Түркістан газеті, 2010. – №35-36, –2 б.
5. Туякбаев М., Өсеров Т., Мұсабаев Қ. Түркістан өңірінде жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының Есебі. Түркістан, 2012. Археология және ескерткіштерді қорғау бөлімі архиві(АЖЕКБ архиві).
6. Сарқұлов А. «Бабай батыр». –Алматы, 2012. –40-67 бб.
7. Бимендиев Ә., Ускенбай Қ. Большой Атлас истории и культуры Казахстана. –Алматы, 2008. – 508 б.
8. Ержігітов Арманның жеке қоры (Бабайқорған орталық аудан әкімшілігі).
9. Оңтүстік Қазақстан энциклопедиясы. – Алматы, 2005. –121 б.
10. Әлімжанов Ә. «Көгілдір таулар». –Алматы, 1982. –20-23 бб.

**С.З. Ахмет, Ө.Ж.Жұмабай, С.Т. Қалдыбек.,
Г.С. Ахметова, О.Б. Құлымбет.**

СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ОРТА АҒЫСЫНДА ОРНАЛАСҚАН ОТЫРАП ӨҢІРІНІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫНЫҢ 2011-2014 ЖЫЛ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУІ

Оңтүстік Қазақстан облысының батыс жақ бетінде Көне Отырап қала жұртының атын иеленген Отырап ауданы орналасқан. Аудан жері жазықты сортаң, шөлді болып келгенімен, өңірдің табиғаты мен ауа-райы егін мен мал шаруашылықтары үшін қолайлы болған. Өйткені сол замандардың куәсі болып бізге жеткен 240-ден астам көне мұралары қазіргі өлшеммен алғанда шағын болып келетін Отырап ауданында сақталған. Өңір ескерткіштері түр сипатына қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Археологиялық топқа қалашықтар, елді мекендер, шеберханалар, зираттар (обалар), этнографиялық топқа оман арықтар, егістік алқаптар, су тоғандары, үңгірлер, жер кепе орындары, архитектуралық топқа мешіттер, кесенелер, мұнаралар эпиграфиялық топқа – тас бетіне жазылған жазулар, таңба белгілер көк тастағы жазулар. Сан алуандылығымен ерекшеленетін Отырап өңірі ескерткіштерінің зерттелу тарихы XIX ғасыр аяғында басталып I – ғасырдан астам уақыт ішінде әліде жағасын тауып келеді.

Осы ауданда орналасқан Отырап мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы РМҚК-ы тарихи құндылықтарды қорғап, сақтау, насихаттау, зерттеу жұмыстарын жүргізіу мақсатында 1979 жылы құрылған, содан бергі уақыт ішінде мұражай ұжымы ескерткіштерді зерттеуге белсене араласып бұрын соңды кездеспеген 80 астам жаңа ескерткіштерді тауып археология ғылымына қосты. Археологиялық барлау жұмыстарының барысында 1992 ж. Сырдария өзенінің сол жағалауындағы Ақ қорған, Шаншар ескерткіштерінің орны [1, 105 б.] 1999 жылы Тастөбе кәріс суландыру жүйесі, Төбе құм шеберхана орны анықталды. 2002 жылдың сәуір айында музейдің археология және тарихи ескерткіштерді қорғау бөлімі

ұйымдастырған экспедиция (жетекшісі С.Ахмет) барысында Сырдарияның сол жағалауында кәріс суландыру жүйесі, Төбекүм шеберханасы, Тұщы құдық шеберханасы анықталды. 2002 ж. Көксарай ауылынан Айбек, Қанбаба, Жарты төбе, Өтеген төбе, Дүйсенбай әулие шеберханасы атты ескерткіштер анықталды [2, 104-121 бб.]. 2003 жылы музейдің археология және тарихи ескерткіштерді қорғау бөлімі мен Шымкент қаласындағы Археология және этнология ғылыми зерттеу орталағының қызметкерлері мен Қожатоғай жерінің Айғырұшқан, Дастарбасы, Тасқотан, ежелге тау жоталарын тастан үйілген обалар, су қоймасы, үңгірлер орны, [3, 76-79 бб.] тасқа түсірілген таңба белгілер, тоғыз құмалық орны анықталды [4, 63-71 бб.]. Сырдария өзенінің сол жағалауындағы Арыс, Отырар аудандарына қарасты Қызылқұм массивіндегі тың жерлерді мақта егістігіне айналдырудың III-IV кезеңін іске қосу мақсатында Шымкент қаласындағы «Оңқазсужоба» ААҚ, М. Үнембаев атындағы барлау және жобалау институты мен Алматы қаласындағы Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты арасындағы келісім шарт негізінде 2005 жылы мамыр айында ОҚКАЭ құрамында «Көксарай археологиялық тобы» құрылды (жетекшісі Х.А. Айтқұл). Аталмыш экспедиция егістікке және осы мақсатта салынатын құрылыс т.б. үшін бөлінетін жер аумағындағы тарихи ескерткіштердің бұзылуын, бүлінуін болдырмау ниетінде іргелі археологиялық зерттеу жұмыстарын атқарды. Ғылыми зерттеу жұмыстары барысында жер игеру аумағы мен осы аймақпен шектесетін аумақта 2 ортағасыр қала жұрт орны, 11 ортағасыр мекенжұрт орны, 8 төрткүл типтес қорған қамал, бірнеше тармақтардан құралған ежелгі оман арық орындары, 40-тан астам көне зираттар анықталды [5]. 2008-2009 жылдар аралығында Қожатоғай жеріндегі Дастарбасы тауынан тас бетіне ойып салынған екі басы дөңгелек түрінде жасалған ұзын сызықшалар белгісі мен бірнеше обалар анықталды [6, 367-369 бб.]. Отырар қорық-мұражайы ұйымдастырылған әрбір археологиялық экспедиция жұмысы өз нәтижесін беріп келеді. 2011-2014 жж. ұйымдастырылған археологиялық барлау Қожатоғай өңірінен – оба, үңгір, тоған орындары анықталды. Қожатоғай ауыл әкімшілігі Шәуілдірден 100 км оңтүстік-шығыста, Сырдарияның сол жағалауында, Қожатоғайдың ескі аты Жарсуат. Бұл жерде қазіргі есеп бойынша 36 археологиялық ескерткіштер бар: 18 тастан және топырақтан үйілген обалар, 5 төртбұрышты етіп тастан қаланған зират орны, 1 су қоймасы, 1 кәріз суландыру жүйесі, 1-(20) үңгірлер тізбегі, 1 ежелгі тас дәуірінің тұрағы, 2 тасқа ойып жасалған тоғызқұмалақ орны, 3 тасқа ойылып түсірілген таңба белгілер, 1 үңгір ішіндегі жазу, III ортағасырлық елді мекендер, 1 тоған орны.

Ақ мұрын 1 ші обасы, қола дәуірі (археол). Қожатоғай ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 29 км, Географиялық координаттары 42Т0449808, UTM 4631613. Тасқотан тұрағынан оңтүстік-батысқа 3 км жерде орналасқан 3 оба. 2011 жылы Обалар оңтүстіктен-солтүстікке қарай тізбектеле орналасқан. Обалар бір-бірімен 500 метр қашықтықта жатыр. 1-ші оба биіктігі 1 м, дм 9 м топырақтан үйілген. 2-ші оба биіктігі 90 см, дм 7 м топырақтан үйілген. 3-ші оба биіктігі 85 см, дм 8 м топырақтан үйілген.

Ақмұрын 2 обасы, қола дәуірі (археол). Қожатоғай ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 3 км, Тасқотан тұрағынан оңтүстікке қарай 1 км, Географиялық координаттары 42Т0431688, UTM 4692853, обалар қыр жиегіне оңтүстіктен-солтүстікке қарай тізбектеле орналасқан. 1-ші обаның дм 9 м, биіктігі 1 м, топырақтан үйіліп жасалған. 2-ші оба, 1-ші обадан 200 м қашықтықта орналасқан дм 6 м, биіктігі 40 см майда тастардан үйіліп жасалған. 3-ші оба, 2-ші обадан 20 метр қашықтықта орналасқан дм 5 м биіктігі 30 см. Тастардан үйіліп жасалған.

Жайлау 1 обасы, қола дәуірі (археол). Қожатоғай ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 32 км, Тасқотан тұрағынан 1,5 км оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Географиялық координаттары 42Т0454819, UTM 4629338. Обалар оңтүстік-шығыстан, солтүстік-батысқа қарай орналасқан. Саны 7, тастардан дөңгелек пішіндес болып қаланған. 1-ші оба дм 15,5 м, биіктігі 50 см, 2-ші оба, 1-ші обадан 5,5 м, қашықтықта дм 7,5 м, биіктігі 20 см, 3-ші оба, 2-ші обадан 9 м қашықтықта дм 2 м, 4-ші оба, 3-ші обадан 5 м, қашықтықта дм 10 м, биіктігі 20 см, 5-ші оба, 4-ші обадан 6 м қашықтықта дм 13 м, биіктігі 40 см, 6-шы оба, 5-ші обадан 11 м, қашықтықта дм 6 м, биіктігі 20 см, 7-ші оба, 6-шы обадан 14 метр қашықтықта дм 8 м, биіктігі 20 см.

Жайлау 2 обасы, қола дәуірі (археол). Қожатоғай ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 32 км, Тасқотан тұрағынан 1,5 км оңтүстік-шығыста орналасқан. Географиялық координаттары 42Т0454281, UTM 4628989. Обалар оңтүстік-шығыстан, солтүстік-батысқа қарай тізбектеле орналасқан 4 обадан тұрады. Обалар топырақтан үйіліп тұрғызылған. 1-ші оба дм 17 м, биіктігі 2 м, 2-ші оба, 1-ші обадан 34 м, қашықтықта орналасқан дм 20 м, биіктігі 80 см, 3-ші оба, 2-ші обадан 14,5 м, қашықтықта, дм 17 м, биіктігі 50 см, 4-ші оба 3-ші обадан 3,5 метр қашықтықта дм 19 м, биіктігі 70 см.

Жайлау 3 обасы, қола дәуірі (археол). Қожатоғай ауылын солтүстік-шығысқа қарай 32 км, Тасқотан тұрағынан 12 км, оңтүстік-шығыс Шардара ауданының жерінде орналасқан Географиялық

координаттары 42T0453850, UTM 4628761. (Отырар ауданының шекарасынан 200 м қашықтықта) 2 қорым. Қорымдар жалпақ тастарды қырынан қойып төрт бұрышты етіп қалаған, ортасында мүрде қойылған орын бар. Қоршалған тастардың біраз бөлігі бұзылып алынған, мүрде қойылған орын сай болып төмен түскен. Екеуінің бір-бірінен ара қашықтығы 10 м. Осы қорымнан жоғарыға қарай (оңтүстік-шығыс) бетінде тастан үйілген 10 шақты обалар бар. 1-ші қорымның дм 9x10 м, ішкі мүрде солтүстік-шығыс бұрышқа жақын 2,5x3 м қашықтықта орналасқан. Оның көлемі төрт бұрышты түрінде. 1,7x2,2 м көлемінде берілген. Қорым дм 9,5x8,5 м қоршау ішінде, сай түскен 2 мүрде орны бар. Үлкен мүрде орны ортада оның дм 3x2,5 м, кіші мүрде орны солтүстік-шығыс бұрышқа жақын орналасқан көлемі 1,4x1 м.

I. Маслихат төбенің солтүстік-шығысындағы 4 оба Қожатоғай ауылынан 21 км, қашықтықта. Географиялық координаты 42T0440961UTM4634959, обалар Байтоғай, Тасқотан қара жолының бойында орналасқан. Оңтүстік-шығыстан, солтүстік-батысқа қарай созыла ор жатыр. 1-ші оба Байтоғай, Тасқотан жолының оң жағында 10 м, жерде, көлемі 15 м, биіктігі 1,5 м, дөңгелекше келген. II-ші оба қара жолдың сол жақ бетінде 1-ші обадан 75 м, қашықтықта орналасқан. Көлемі 28 м, биіктігі 1,10 метр. III-ші оба, II-ші обадан 80 м, қашықтықта, көлемі 20 м, биіктігі 40x45 см. IV-ші оба, III-ші обадан 70 м, қашықтықта, көлемі 24 м, биіктігі 60 см.

II. Айғырұшқанның солтүстік-батысында екі оба. Қожатоғай ауылынан 30 км қашықтықта. Географиялық координаты 42 T 0455320 UTM 4639391, теңіз деңгейінен 319 м, биіктікте. Обалар жар жиегіне 10x12 м жақын орналасқан. I-ші обаның көлемі 20 м, биіктігі 1,40 см. II-ші обаның көлемі 11 м, биіктігі 50 см.

III. Кереге тас үстіндегі 5 оба. Қожатоғай ауылының солтүстік-шығысында 40 км жерде Географиялық координаты 42 T 0460005 UTM 46334428, теңіз деңгейінен 585 м, биіктікте. обалар бір біріне жақын шоғырлана, жар жиегінен 50x30 м, жақын орналасқан.

IV. Шондыбай тоғаны. Қожатоғай ауылының солтүстік-шығысында 32 км жерде. Этнографиялық ескерткіш XVIII ғ. аяғында жосаланған кереге таспен Дастарбасы тауындағы жазықтықтан келетін қар, жаңбыр, суларын бөген егістік егу үшін жасалынған. Тоған жасалынған арықтың ені 12 м, биіктігі 1,7 см. Тоған биік тастан тастар қалап жасалынып, үстіңгі беттеріне тас аралас топырақ төсеген. Тоған жалының ені 2,5 метр.

V. Кереге тас үңгірі. Қожатоғай ауылының солтүстік-шығысында 40 км жерде. Географиялық координаты 42 T 0459880 UTM 4633216, теңіз деңгейінен 237 м, биіктікте, үңгір ішінің көлемі 6,3x6,8 м, биіктігі, 1,3x2 м, аралығында үңгір іші қызғылт түсті нулы келген. Үңгір алды тастармен қаланған, есік орны 5 м, есік аузы шығысқа қараған. Үңгір алдында кішірек келген алаң бар. Үңгір алдынан 10 м, қашықтықта дөңгелекше түрінде бір-біріне жапсарлас жасалған төрт үй орны бар.

I-ші жапсарлас тұрғын жайдың көлемі 10 м, қабырғалары 2 қатар тастан қаланып ортасы топырақпен толтырылған. Есік ені 60 см, есігі солтүстік шығысқа қараған. Екінші үйдің көлемі 5,4x5,4 м, есік аузы 60 см, мұның да есігі шығыс жаққа қараған.

II-ші жапсарлас тұрғын жайдың көлемі 11,80 м, ауыз есігі 70 см, шығысқа қараған. Екінші үйдің көлемі 7,6 м, есігі шығысқа қараған. Екі үйдің де қабырғалары екі қатар тас қаланып, ішіне топырақ толтырылған. Қабырға қалыңдығы 60 см. Үңгірдің солтүстік жағында жар ернеуіне тас қалап көлемі 20 м асатын алаңқай жай салынған.

VI. Айғырұшқанның батысындағы үңгір. Қожатоғай ауылының солтүстік –шығысында 30 км жерде. Географиялық координаты 42 T 0454281 UTM 4638284, теңіз деңгейінен 275 м, биіктікте. Үңгір ішін қар, жаңбыр сулары шайып арық етіп жіберген. Үңгір ені 7-8 м, үңгір аузы 30 м, үңгір іші ұзыннан ұзақ болып созылып жатыр 50-60 м, аралығында.

Қожатоғай ауылындағы Городан қыстауының солтүстік-батысында орналасқан обалар тізбегі.

Обалар Қожатоғай ауылынан 40 км, шығыста биік қыр үстінде солтүстік-батыстан, оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Топырақтан үйілген обалардың саны 11. Обаларды оңтүстік-шығыстан, солтүстік-батысқа қарай белгіледік. Барлық обалар көз жетім жерде көрінеді. 1-ші оба жар жиегінен 40-50 метр қашықтықта орналасқан. Көлемі 19 метр, биіктігі 1,20 метр географиялық координаттары 42,T0461271UTM4631792, 2-ші оба 1-ші обадан солтүстік-шығысқа қарай 175 метр қашықтықта орналасқан. Оба көлемі 40x35 метр, биіктігі 1,50 метр, географиялық координаттары 42,T0461346UTM4631979, 3-ші оба 1, 2-ші обалардан 600x500 метр қашықтықта жар жиегінен 50 метр жерде орналасқан. Оба көлемі 30 метр, биіктігі 1,80 м, географиялық координаттары 42,T0461012UTM4631865, 4-ші оба 3-ші обадан 90 метр жар жиегінен 50 метр жерде орналасқан. Оба көлемі 20 метр, биіктігі 1,80 метр географиялық координаттары 42,T0460981UTM4631765 5-ші оба 4-ші

обадан солтүстікке қарай 15 метр, 3-ші обадан 90 метр қашықтықта оба көлемі 16 метр, биіктігі 1,20 метр. Географиялық координаттары 42,Т0460941UTM4631765, 6-шы оба 5-ші обадан 30 метр, жар жиегінен 30 метр жерде орналасқан. Көлемі 12 метр, биіктігі 40-50 см, географиялық координаттары 42,Т0460875UTM4631563, 7-ші оба №6-шы обадан 30 метр, жар жиегінен 30 метр жерде орналасқан. Көлемі 15 метр, биіктігі 30 см, географиялық координаттары 42,Т0460863UTM4631517, 8-ші оба №7-ші обадан 7 метр, жар жиегінен 30 м, жерде орналасқан. Көлемі 16 м, биіктігі 70 см, географиялық координаттары 42,Т0460860UTM4631497, 9-шы оба 8-ші обадан 8 метр, жар жиегінен 50 м, жерде орналасқан. Көлемі 18 метр, биіктігі 80 см, географиялық координаттары 42,Т0460860UTM4631474, 10-шы оба 9-шы обадан 27 метр, жар жиегінен 70 метр жерде орналасқан. Көлемі 18 метр, биіктігі 40 см, географиялық координаттары 42,Т0460830UTM4631432, 11-ші оба 10-шы обадан 800-900 м, солтүстікте орналасқан орта терең жыралы сай бар. Көлемі 20 метр, биіктігі 1 метр, географиялық координаттары 42,Т0460495UTM4631437.

1. Қожа. М., Ахмет С.З. Сырдарияның орта ағысындағы жаңа археологиялық ескерткіштер. Марғұлан оқулары. – Қызыл Орда. 2001.–105 б.

2. Ахмет С.З., Исабеков З.Қ., Есжан. Е.Ә. Отырар ескерткіштері. – Шымкент: Жебе баспа үйі, 2006.–104-121 бб.

3. Ахмет С.З., Железнаков Б.А. О пещерах Дастарбасы. Новые памятники Южного Казахстана. МОН РК, Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Тезисы Докладов научной конференции молодежи ученых «Ахинжановские чтения-2004». Алматы. – С. 76-79.

4. С.З. Ахмет, Б.А. Железняков. Дастарбасы үңгірінің құпиясы. NOMAD KAZAHSTAN. – № 5. Алматы (5). – 2005 ж. – 63-71 бб.

5. Айтқұл Х.А. Итоги проведения археологической экспертизы зоны освоения Кызылкумского массива орошения III-IV очереди. // Архив. – Института археологии им. А.Х. Маргулана. – 2005 г.

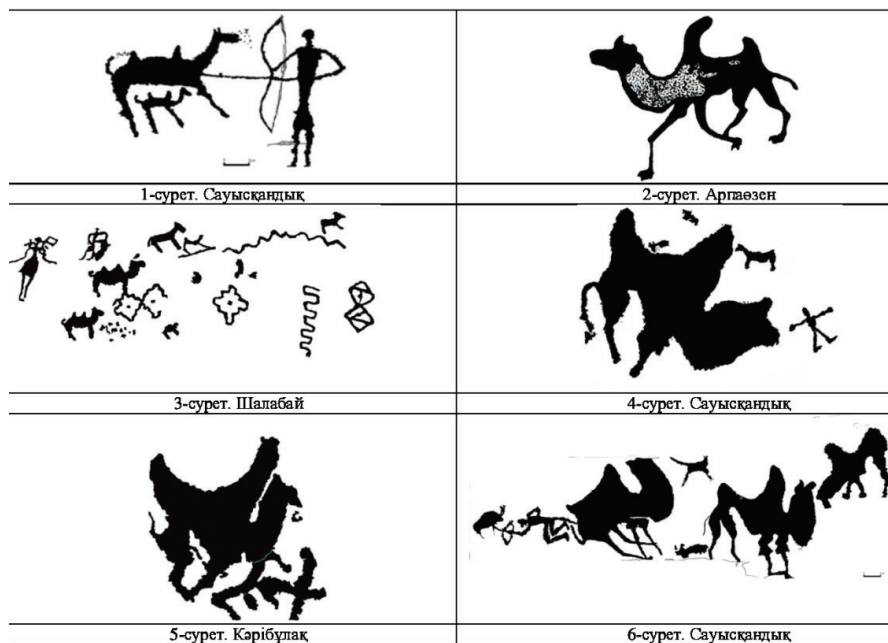
6. Ахмет С.З. Отырар өңіріндегі жаңа археология ашылымдар. Ахмет Ясауи атындағы халықаралық казак-түрік университеті ҚР Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өткізілетін IV Халықаралық түркология конгресі 13-14 мамыр, 2011. –Түркстан. – 367-36 бб.

С.С. Мургабаев, М.М. Бахтыбаев, Л.Ж. Малдыбекова

ҚАРАТАУ ЖОТАСЫНЫҢ ЖАРТАС СУРЕТТЕРІНДЕГІ ТҮЙЕ БЕЙНЕЛЕРІ

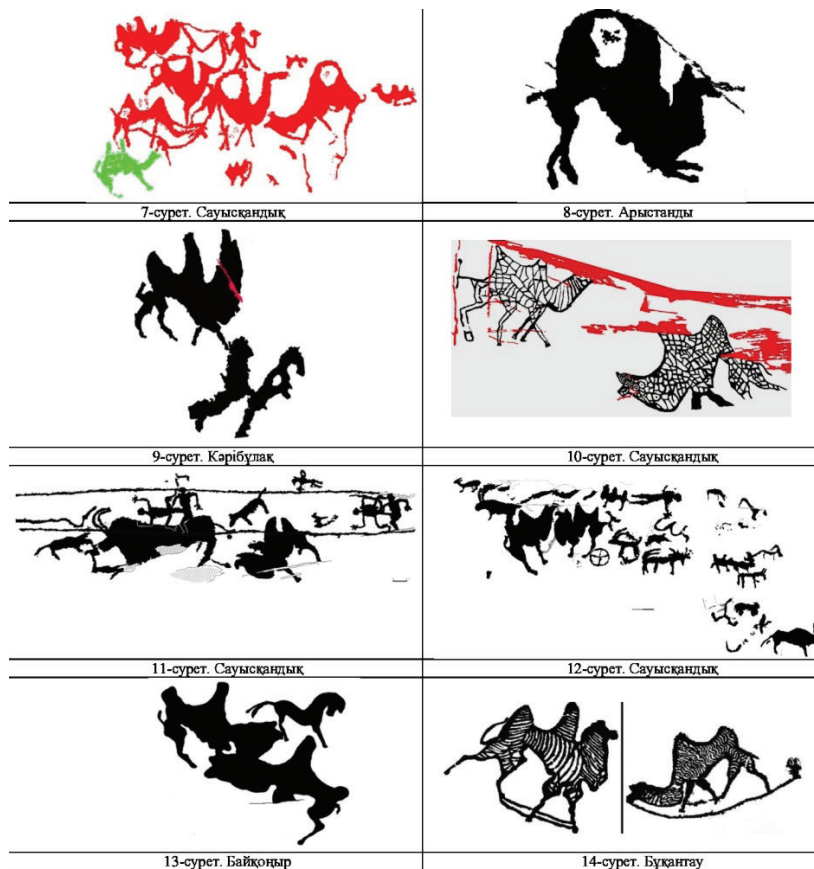
Бейнелеу өнерінің туындыларындағы әр кезеңнің өзіне тән стильдік ерекшеліктердің пайда болып қалыптасуына қоршаған табиғи ортаның, климаттық өзгерістердің, сонымен қатар саяси және мәдени байланыстардың үлесі басым. Соның ішінде археологиялық дерек көзі болып табылатын жартас суреттерінде, әсіресе оның ежелгі кезеңдері үшін бейнелеу нысаны ретінде таңдап алынған фауна өкілдерінің сандық құрамы мен бейнелену ерекшеліктерін анықтау жергілікті үрдісте қалыптасқан немесе көршілес аймақтармен байланыстың арқасында дамыған үлгілері мен олардың кезеңдерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда оңтүстік өңірлерінде, соның ішінде Қаратау жотасының жартас суреттері арасында түйе бейнелері жиі кездесетін бейнелер қатарында. Бұл аймақта түйе бейнелері саны жағынан да кескінделу үлгісінің саналуандығымен де ерекшеленеді (1-20 суреттер). Бұлай болуының негізгі себебі аймақтың табиғи-географиялық жағдайына байланысты болса керек. В.А.Новоженов «б.з.д. III м.ж. Евразияда климат өзгеріп, ол континентальді және құрғақ бола бастады, ол мал шаруашылығының дамуындағы алғышарттарға ықпал етті»- деп атап өтеді [1, с.190]. Қазақстанның солтүстік және орталық бөліктеріндегі голоценнің екінші жартысындағы климаттық өзгерістер туралы Д.А.Гаврилов голоцен тарихындағы ең құрғақ әрі ұзақ кезең қола дәуірінің соңына тура келсе, ең ылғалдысы –энеолитке келгенін мәлімдейді [2, с.227-228]. Ал Қаратау өңірінде ауа райы бұдан да қуан болды [3, с.8]. Ол оңтүстігінде Қызылқұммен, солтүстік-шығысында Мойынқұм шөлімен, ал солтүстігінде Бетпақдаламен шектеседі. А.В.Виноградов пен Э.Д.Мамедовтар да б.з.д. III мыңжылдықтың соңы, б.з.д. II мыңжылдықта Орта Азиядағы климаттық жағдайлардың құрғақ бола бастағанын, тіпті ландшафттық аймақтардың ығыса бастағанын айтады [4, с.95-97]. Еліміздің желгі дәуірлердегі болған климаттық өзгерістер міндетті түрде табиғаттағы фауна, флора өкілдерінің арасында түбегейлі, не құрамы жағынан бірқатар өзгеріс әкелетіндігі мәлім, соның нәтижесінде шаруашылық түрі де белгілі бір өзгеріске ұшырайды. Ал бұл екі фактор өз кезегінде қоршаған ортаға байланысты қоғамдағы кейбір дүниетанымдық, мифологиялық мәтіндер мен образдардың өзгеріске ұшырауына әкеліп соғатындығы заңдылық. Бұл өзгерістердің өз кезегінде бейнелеу немесе қолданбалы

өнер тындыларына ықпалының болатындығын байқауға болады. Осынадй өзгерістерді аймақтың жартас суреттерінен анық байқалады. Қола дәуірінің жартас суреттерінде б.з.д. II м.ж. ортасынан бері қарай ылғалды климатқа бейім бұқа бейнелері азайып, орнына құрғақшылыққа шыдамды түйе бейнелері көбейе түседі. Бұл құбылыс басқа аймақтарда да байқалады, мысалы Оңтүстіктегі Алтын-депенің ерте қола дәуіріне қарағанда дамыған қола дәуірінде (б.з.д. III м.ж. екінші жартысы II м.ж. басына сәйкес келеді) шаруашылықтағы мал құрамында өзгерістер пайда болады. Ірі қараның саны күрт төмендей бастайды [5, с.129-130].

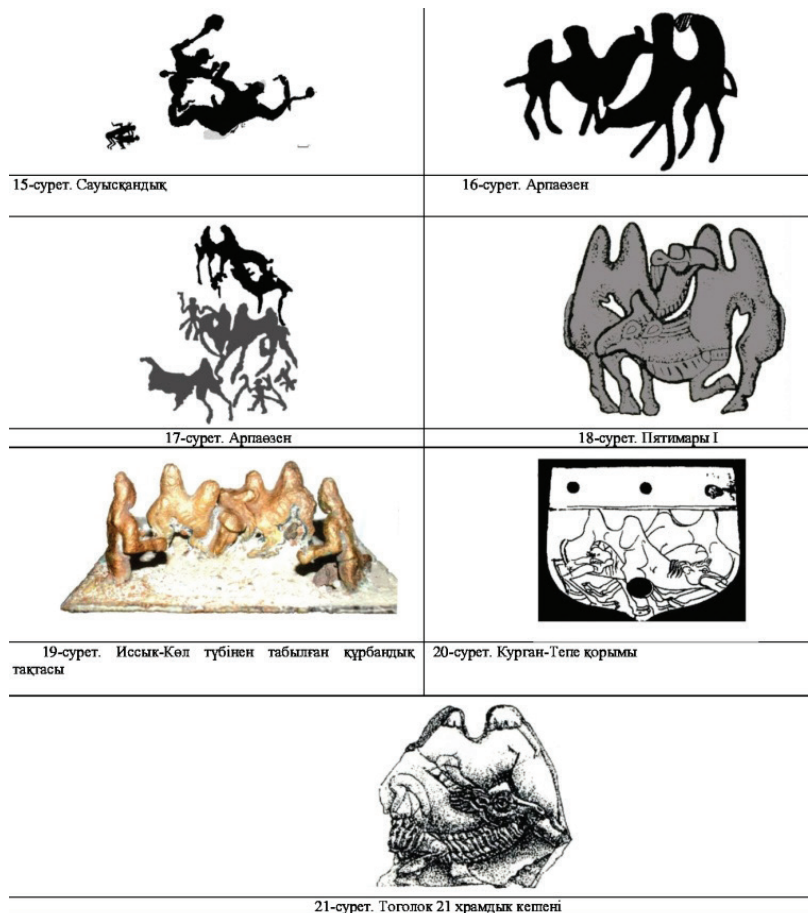
Жалпы түйе малының қолға үйретіле бастауы туралы қалыптасқан біркелкі пікір жоқ. Е.Е.Кузьмина Орта Азия мен Қазақстан аймағында қос өркешті түйелердің қолға үйретілген кезі б.з.д. II мыңжылдық ортасына дейін деп көрсетеді [6, с.42]. Орталық Қазақстандағы II мыңжылдықтың соңына жататын ежелгі елді мекендер мен жерлеу орындарында түйе сүйектерінің табылуы, олардың қолға үйретіле бастауы емес, шаруашылықта қалыптасқан көлік малы ретінде оған дейінгі уақыттарда пайдаланылып жүргені Е.Е.Кузьминаның болжамын растайды [7, с.175-176].

Соңғы жылдардағы жинақталған материалдар мен деректер жоғарыдағы тұжырымдарды толықтыра түседі. Үлкен Қаратаудың жартас суреттерінде ежелгі кезеңдерге тән бейнелерінде тек қана екі өркешті яғни бактриан тұқымдас түйе түрі бейнеленген. Жалғыз өркешті дромадер тұқымдас түйелер тек қана ортағасырлық кезеңдерде пайда бола бастайды. Жартас суреттеріндегі бұл тұжырымдарымызды зоо-биологиялық бақылаулар да дәлелдей түседі. Бұған бірінші себеп бұл екі түйенің түрінің пайда болған және тіршілік ету аймағының климаттық ерекшелігіне байланысты Д.Баймұқановтың айтуынша «дромадер тұқымдастарының таралу аймағы ыстық тропикалық, субтропикалық аймақтар, ал бактриан тұқымдасының тіршілік аймағы Қазақстан, Монголия, Сібір және Қытайдың қысы ұзақ әрі суық шөлейттік және далалық аймақтары» [8, с.112]. Археологиялық қазбалардан табылған остеологиялық материалдардың негізінде сараптама жасаған Н.М.Ермолова да қос өркешті түйелердің тіршілік аймағы Орталық және Орта Азияның құрғақ аудандары, Копетдаг тауларына дейінгі аралық деп көрсетуі, Д.Баймұқановтың пікіріне дұрыс келеді. Сонымен қатар Оңтүстік Түркияның археологиялық ескерткіштерінің материалдары б.з.д. III м.ж. бастап ортағасырлық кезеңдерге дейінгі аралықта тек қана екі өркешті түйенің болғандығын, ал кейінірек оларды Африка мен Аравиядан келген жалғыз өркешті түйе ығыстыра бастағанын көрсетеді. Сондай-ақ, жүрісі жылдам, сүті мол бір өркешті түйе экономикалық тұрғыдан тиімді болған [9, с.110-111]. Көріп отырғанымыздай бактрианға қарағанда дромадер тұқымының біз қарастырып отырған аудандарда кейін пайда болуы табиғи жағдайға байланысты болып отыр. Оларды асырау жергілікті түйе тұқымына қарағанда күтімді көп талап етті, яғни қысы қатал аймақтар үшін оларды қолда асырау қажет болды. Әйтсе де ол тек қана сүт бағытындағы шаруашылықтар үшін экономикалық жағынан тиімді болып есептелді. Ол қазіргі таңда да солай. Жартас суреттерінде бір өркешті түйенің ортағасырлық кезеңдерге жататындығының негізгі дәлелі – суреттердің күнге күйе деңгейінің төмендігі, кескінделуіндегі стилистикалық ерекшеліктер т.б. болып табылады.

М.К.Қадырбаев пен А.Н.Марьяшевтың байқауынша Қаратаудың жартас суреттеріндегі «ежелгі дәуірлерге тән түйе бейнелері бірқалыпты позада кескінделіп, көп жағдайда көріністің негізгі кейіпкері ретінде орталық бөлікте орналасқан. Бұндай көріністердің ежелгі арбалар кезеңіне жататындығының айғағы – көріністе көзілдірік тәріздес белгілердің кездесуі» [10, с.177]. Түйе бейнелерінің қатысуымен салынған бірқатар көріністердің ғұрыптық сипатта орындалғандығын, кейде көлемді етіп салынған түйе бейнесіне адамдардың табыну сәті кескінделген деп түсіндіреді. Сондай-ақ ежелгі суретшілер түйені көп жағдайда үй жануары ретінде, яғни, аяқтары тұсалған не мұрындықпен бейнелеген. Дегенмен бұл жануардың жалпы ерекшеліктеріне қарап, Қаратау жартастарында сирек те болса жабайы түйедегі негізгі ерекшелік – пішінің ашаң, сондай-ақ, тырнақтары шығыңқы болатындығы негізге алынады [10, с.177, рис.57]. Қазіргі таңда тек қана Гоби шөлінде ғана кездесетін өзінің алғашқы жабайы келбетін сақтап қалған қос өркешті түйелер мен қолға үйретілген түрлерінің бас сүйектерін морфологтар зерттей келе өте анық байқалатын ерекшеліктерінің бар екендігіне көз жеткізіп отыр. Олардың сыртқы пішініндегі айырмашылықты зоолог мамандар- жабайы түйе жеңіл, ашаң, аяқтары ұзын, сұласы екі бүйірінен «қысылған» тәрізді жалпақ болып келеді (жабайы түйенің монғоша атауы «хавтагай»-жапақ сөзімен сәйкес келеді). Олардың өркештері жіңішке, конус пішінді, үй жануарына қарағанда екі есе кіші болып келеді. Табандары жіңішке, сондай-ақ үй жануарында болатын тіздегі мүйізгектің (мазоль) жабайы түрінде мүлдем болмайды. Түк жамылғысы әлдеқайда қысқа, үлектердегі шүйдесіндегі кекілдері де қысқа болады [11, с.63-64].

Жоғарыдағы сипаттамаға сәйкес түйе бейнелері Қаратау жартас суреттерінде өте сирек кездеседі. Осы бейнелердің ең ежелгілерінің қатарында – өркештері кішілеу болып келген, кескінделуі өте қарапайым және көп жағдайда екі аяқпен ғана салынған бейнелер болуы ықтимал. Дегенмен бұндай қарапайым кескінделу әдісін барлық кезеңдердің бейнелері арасында кездестіруге болады. Әйтсе де бұл жағдайлардағы мерзімдеудің негізгі көрсеткіші көріністегі хронологиялық шегаралары анықталған басқадай бейнелер дәлелдей түседі. Мысалы аң аулау сәті бейнеленген көріністердегі түйелердің пішіндері ноқталанған немесе тұсауланған түйе бейнелерінен өзгеше болуы (1-сурет). Қолға үйретілген малды ешкім жабайы аң сияқты садақпен не найзамен аулап алмайтыны түсінікті жәйт. Сондай-ақ Арпаөзендегі (2-сурет) және Шалабай петроглифтерінің бірінде қола дәуіріне тән әйел бейнелерімен бір көріністе кездесетін түйе бейнелерін айтуға болады (3-сурет).

Түйелерді кескіндеудің келесі бір стилистикалық үлгісі ретінде өзінің реалистік пішіні өзгеріске ұшыраған, яғни қандай да бір «әсерлендіру» немесе мифологиялық түсінікке байланысты «басқа сипатқа теңеу» ретінде орындалған бейнелерді айтуға болады. Ондай бейнелердің қатарында Сауыскандық, Арыстанды, Кәрібұлақ, Жыңғылшық жартас суреттерінде кездесетін өркештері ерекше пішінге ие түйе бейнелері. Олардағы ортақ белгі – өркештері әдеттегіден өте биік (4-20 суреттер); өркештері өте биік етіп салынып, жоғарғы бөлігі домалақ зат қоюға арналған тұғыр ретінде не жарты ай шеңбер ретінде кескінделген (4;5;6;-суреттер); кейде өркештердің ұштарының бірігіп кетіп, екі өркештің ортас шеңбер ретінде қалдырылған бейнелерді айтуға болады (7, 8-сурет). Бұлай кескінделген бейнелерге қарап осы аймақты мекендеген ежелгі тұрғындардың дүниетанымдық, мифологиялық түсінігінде «ойсыл қараның» ерекше келбетке ие болғандығын және ол келбет аспан әлемімен немесе шексіздікпен байланысты болғандығын аңғарамыз. Бұл бейнелерге қарапайым сипаттама беретін болсақ – «ай арқалаған», «күн арқалаған» немесе «күн тұғыры іспеттес» деген теңеулер дұрыс келетін сияқты. Бұл теңеудің керемет үлгісін Қызылқұмдағы Буқантау петроглифтеріндегі қалықтап ұшып бара жатқан осы пішіндегі түйе бейнесінен көруімізге болады [12, с.151, рис.1].

Қаратау өңірінің жартас суреттерінде б.з.д. II м.ж. алғашқы жартысында кеңінен тараған ірі қара бейнесін, одан кейінгі кезеңдерде «ойсыл қара» мәтіні ығыстыра бастауы жоғарыда айтқан қола дәуірінің соңына қарай болған климаттық өзгерістердің нәтижесі болса керек.

Үлкен Қаратаудың жартас суреттеріндегі сеймалық үлгідегі тік кекілді етіп кескінделген жылқыларда кездесетін кейбір ерекшеліктерді түйе бейнелерінен де байқауымызға болады (4,5,9,11,12-суреттер). Екі жануардың кескінделуіндегі бұл ұқсастықты Сары Арқа жартас суреттерінде жиі кездестіруге болады [13, с.37]. Екі бейненің кескінделуіндегі ортақ ұқсастық – біріншіден, олардың қырынан қарағандағы келбетінде екі аяқпен кескінделіп, жануардың алдыңғы бөлігі артына қарағанда төмен орналасуы, екіншіден, олардың екеуінде де маңдайындағы кекілдері тік және желкесінің жалғасы ретінде көрсетілген. Жалпы кекілдің бейнеленуі екі жануарда да уақыт өте келе өзгеріске ұшырай бастайды. Мысалы ол өзгеріс жылқыларда тік кекілдің маңдай тұсынада салбырап шығыңқы бола бастаса, ал «ойсыл қарада» ол жоғары қайырылған жеке кекіл ретінде өзгеріске ұшырайды (5,12,15,16-суреттер).

Біз жартас суреттеріндегі жылқылардағы бұл өзгерістің заттай баламасы ретінде б.з.д. II м.ж. алғашқы жартысына жататын сеймалық мәтіннің кейінірек б.з.д. I м.ж. басына жататын Жетісудағы Мыңшұқырлық үлгіге алмасуы деп жорамал айтқан болатынбыз [14, 94-102-бб.; 15, 58-63 бб.].

Қола дәуірінде еліміздің оңтүстік, орталық, батыс аймақтарында бір –біріне қарсы тұрған қос түйе образы кеңінен тарала бастайды. Қосарланған бұл образдың белгілі бір тәртібі де болған сияқты. Қаратау жотасындағы бейнелерде де (5,7,10,12,16,17,- суреттер), Сарыарқа петроглифтерінде (13-суреттер), Қызылқұмдағы Бұқантау (Өзбекістан) [16, С-83-89] (14-суреттер) петроглифтерінде де оң жақтағы бейненің басы төменде, ал сол жақтағысының басы жоғарыда орналасқан. Бейнелердің кейбірінің кеуделері оюлармен өрнектелген. Ол оюлар оң жақтағысымен сол жақтағы бейнеде әркелі етіп өрнектелген (10,14-суреттер).

Бұл да кездейсоқтық емес әрине. Қосарланған образдар бұл өңірде тек түйелерге ғана тән емес - ірі қара бейнелерінде, антропоморфтылар арасынан да байқауға болады (15-сурет). Қарама-қарсы тұрған қосарланған бейнелердің түбінде ежелгі тұрғындардың дүниетанымындағы мифологиялық образдардың жатқандығы мәлім. Бұл шағын сценалар ежелгі мифтік текстерде жиі кездесетін дуалистік образдың негізінде өрбиді. Олар бір-біріне қарама-қарсы, әйтсе де бір «бүтіннің» ажырамас екі бөлігі болып саналатын оң-сол, өлілер - тірілер әлемі, ер - әйел, төменгі-жоғарғы, «мифтік егіздер» образында, күн –түн, оңтүстік-солтүстік т.б. сол сияқты сарынның желісімен өритінін көріністер деп қабылдауым керек.

Олар бергін келе яғни сақтар дәуірінде айқасып жатқан не шайнасып жатқан қос түйе образына айналады. Олардың керемет үлгілері жартас суреттерінде Арпаөзенде(16,17-суреттер), Байқоңыр петроглифтерінде(13-суреттер), ал қолданбалы өнер бұйымдарында Пятимары I қорымындағы 8 обадан табылған қола қапсырмадан (18-сурет) және Иссык-Көлдің түбінен табылған Құрбандық тақтасындағы бейнелерден(19-сурет) [17, –С. 307-327, рис.1] сондай-ақ оңтүстігіміздегі Курган-тепе (Өзбекістан) қорымы(20-сурет), Тоголок 21 храмдық кешенінен табылған заттай бұйымдардан (21-сурет) көруімізге болады.

Қаратау жотасының жартас суреттеріне арналған М.К.Кадырбаев пен А.Н.Марьяшевтың «Наскальные изображения хребта Каратау» атты еңбегінде ерте көшпенділер кезеңінің бейнелерін шартты түрде «бұғы кезеңі» деп атап өткен. Қаратау жотасының сақтар кезеңіне тән жартас суреттерінің арасында бұғы бейнесінің жиі кездесуін авторлар «... бұл образдың сақ дәуірінде және одан кейінгі кезеңдерде бұқа-турлар образын ығыстырып, жартас суреттері арасында негізгі орынға ие болуы Монғолия мен Алтайдан жана тұрғындардың келуімен байланысты» деп көрсетеді [10, с.187]. Әрине, бұл пікірді толық қолдаймыз, сондай-ақ Қаратау петроглифтері арасынан шығыстық ықпалдың негізінде дамыған бейнелеу үрдісін де бөліп көрсетуге болады. Олардың мерзімдік шеңбері де б.з.д. I мыңжылдықтың басына сәйкес келеді. Әйтсе де біздің бұл жерде айтпағымыз, Шығыстан келген «бұғы образынан» бөлек Қаратаудың жергілікті тұрғындарының арасында өз бастауын қола дәуірінен алып, сабақтастықты жалғастыра отырып үздіксіз дамып отырған «ойсыл қара» стилінің болғандығы.

*2,16,17-суреттер М.К.Кадырбаев... бойынша; 14-сурет А.В.Оськин бойынша; 19-сурет Г.С.Джумабекова... бойынша; 13, 20, 21 – суреттер В.А. Новоженев бойынша.

1. Новоженев В.А. Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии (к проблеме миграции населения степной Евразии в эпоху энеолита и бронзы) –Алматы,1994.– 266с., илл
2. Заводовский Б.М. Происхождение домашних животных. – М.,1956. – 111с.
3. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Байтанаев Б.А. Қаратаудың жаңа петроглифтері.– Алматы, 2007. – С.128
4. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Ландшафтно-климатические условия пустынных равнин Средней Азии в голоцене //Каменный век Средней Азии и Казахстана. Тез.докл.совещ. – Ташкент, 1972. – С.95-97
5. Массон В.М. Алтын-депе. Л.,1981.– 176 с.
6. Кузьмина Е.Е. Древнейшая фигурка верблюда из Оренбургской области и проблема доместификации бактрианов. СА. – 1963.-№2. – С.38-44
7. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М. Памятники эпохи бронзы //Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. –С.175-176
8. Баймуканов Д. Эволюция, экология распространения и систематическое положение рода *Camelus* (аналитический обзор) //Поиск. Алматы, 2002, №1. – С.108-120
9. Ермолова Н.М. Где же одомашнили двугорбого верблюда //Природа,1976.– №10.– С. 18-113
10. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. –Алма-Ата, 1977. – 232 с.
11. Банников А.Г. Дикий верблюд хавтагай // Природа, 1975. – № 2. –С 63-70
12. Оськин А.В. Небесные светила в символике петроглифов Букантау // Проблема изучения наскальных изображений в СССР.– М.,1990. – С.141-145.
13. Новоженев В.А. Петроглифы Сары-Арки. Алматы, 2002. – 125 с.

14. Мургабаев С.С. Үлкен Қаратаудың жартас суреттеріндегі ежелгі жылқы бейнелерін мерзімдеу //Алаш №3(24). Алматы, 2009. 94-99-бб
15. Мургабаев С.С. Үлкен Қаратаудың жартас суреттеріндегі «ойсыл қара» стилі // «Қадырбаев оқулары-2010» II халықаралық ғылыми конференция. Ақтобе 2010. 58-63-бб
16. Оськин А.В. Петроглифы Букантау // «Природа», №10. – С 83-89
17. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Торгоев А.И. Новые образы в художественной бронзе саков Прииссыкулья // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Астана, 2014. – С. 307-327, рис. 1

Ж.М. Терекбаева

ЕУРАЗИЯ ДАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ПЕТРОГЛИФТЕРДЕГІ «ДӨНГЕЛЕКТІ КӨЛІКТЕР»

Дөңгелекті көліктердің пайда болуы адамзат тарихындағы кеңістікті игеруге, шаруашылық, тұрмыстық, ғұрыптық қызметтердің дамуына, сондай-ақ әскери-саяси тұрғыдағы өзгерістерге алып келді. Дөңгелекті көлік құралдары андрондықтар арасында кеңінен етек жайды. Қоныстардан табылған заттар, жерлеу орындарына балшықтан жасалған дөңгелектердің үлгілерінің табылуы, жегілген жануарлардың сүйектері мен қаңқалары, Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі петроглифтерде бейнеленген дөңгелектер мен арбалардың көріністері ежелгі көлік жүйесінің болғандығын дәлелдейді.

«Шеңбер», «дөңгелек», «арба» терминдері жалпы алғанда «айналу» сөзінен бастау алады. Ежелгі үндіевропалықтардың мифологиялық түсініктерінде «айналу» сөзін, яғни дөңгелекті арбаның ағаш күпшегін күнмен байланыстырады. Көбінесе көне халықтардың дүниетанымында дөңгелекті арбалар о дүниемен байланыстырылып қарастырылады. Атқа жегілген арба сол заманның ұшқыр көлігі және мәңгілік айналу циклдарын көрсететін күнмен байланысы бар өзіндік символикалық мәнге ие деп түсіндірілді. Көлік-құралдарының «күн айналым», «жылдық айналым», «күн - дөңгелек» терминдері сакральды лексикаға енгізілген [1, с.163].

Андрондықтар арбаға ауыр жүк таситын жылқылар мен өгіздерді жеккен. Сонымен қатар екі өркешті түйелер де тарту күші ретінде қызмет еткен. Ақсу-Аюлы II, Тельжан-Күзеу, Бегазы қорғандарынан, Алексеевка, Атасу, Усть-Нарым, Милықұдық қоныстарынан сүйектер, Ұшқатта II (Е.Е. Кузьмина), Шортанды Бұлақ (Ә.Х. Марғұлан) қоныстарынан балшықтан жасалған дөңгелектер табылған болатын. Соның ішінде петровтық типтегі екі дөңгелекті арбалардың қалдықтары Сынтасты I, Солтүстік Қазақстандағы Ұлыбай, Бірлік II, Орталық Қазақстандағы Сатан обаларында анықталғаны мәлім. Әйтсе де тарихи деректің бірі болып саналатын жартас суреттерінде олар көптеп кездеседі.

Қола дәуірі мәдениеттеріндегі көне тайпалар үшін дөңгелекті көліктердің маңызды орын алғандығын жартастағы көріністерден көруімізге болады (1-сурет), мысалы Сарыарқа, Мойынқұм, Оңтүстік Қазақстандағы Қаратау жотасы, Шығыс Қазақстандағы Смағұл, Мойнақ және Талапты I, Тянь-Шаньдағы Саймалы-Тас, Памирдегі Текке-Таш және Ақджилга жоталары.

Сурет – 1. Қола дәуірінің петроглифтері.

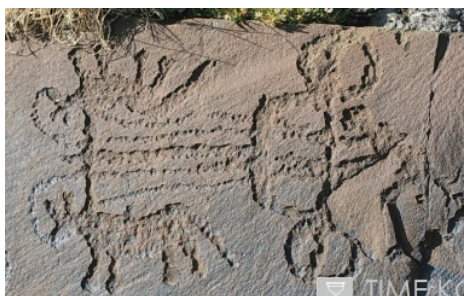
(А.А. Горячев, А.Н. Марьяшев, С.А. Потапов бойынша)

Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Қаратау жотасының жартас суреттерінде қазіргі таңда жүздеген арбаларды мысалға келтіруге болады. Аталмыш аймақтан атқа және түйеге жегілген арбалардың бірнеше суреттері табылған болатын. Бұл көріністерде жарманың және жылқының суреттері, артқы көріністе тігінен тұрған арбакештің сұлабасы бейнеленген. Бұл петроглифтердің ішіндегі екі адамның екі түйеге екі дөңгелекті арбаны тартып жатқан көрінісі ерекше назар аударарлық. Мұндай көріністер

жартас сюжеттерінде сирек кездеседі. Осыған ұқсас фрагменттер 1972 жылы Қойбағар шатқалында табылды [2, с. 20]. Бұл көріністің бір айырмашылығы арбаға түйе емес ат жегілген.

Оңтүстік Қазақстандағы Арпаөзен петроглифтерінде 16 арбаның суреті салынғандығы анықталды, тоғыз арба атқа жегілген, ал екеуі – түйеге жегілгенін көре аламыз. Кейбір арбалар жануарларсыз бейнеленген. Арпаөзен петроглифтерінде түйеге жегілген төрт дөңгелекті арбалардың екеуі кездесті.

Б.з.д. II мың жылдықтың ортасымен мерзімделетін Оңтүстік Қазақстандағы Құлжабасы тауларында сирек кездесетін дөңгелектер мен бұқаларға жегілген арбалардың суреттері табылды. Сонымен қатар Жетісудың шығыс аудандарында дөңгелекті көліктердің көптеген суреттері кездеседі. Ешкіөлмес тауларында жүзден астам суреттер бар, соның ішінде жылқыға жегілген арбалардың суреттері көрсетілген. Ал Құлжабасы тауларында көбінде өгіздер мен жылқылар суреттелген. Өгізге жегілген арбалар Тамғалы және Саймалы-Тастағы тастардан да табылды. Бірақ Саймалы-Тастағы дөңгелекті көліктер мен арбалардың барлығы дерлік екі дөңгелекті болып келген [3, с.167], ал Құлжабасы тауларындағы петроглифтерде төрт дөңгелекті және соғыс арбалары кездесті. Саймалы-Тас петроглифтері Қазақстан мен Қырғызстан территориясындағы ең ежелгі суреттер болып табылады (2-суретті қараңыз).

Сурет – 2. Саймалы-Таш петроглифтері. Соғыс арбасы.

Қазақстан территориясындағы жартастағы арбалардың суреттерінің мерзімделуі әртүрлі. Мысалы, Ақбауыр арбалары энеолит дәуірімен, Шығыс Қазақстандағы арбалар б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы – I мыңжылдықтың басымен, Мойнақтағы бір білікті арбалар б.з.д. II мыңж. мерзімделеді.

Соңғы жылдары Қазақстан территориясында ашылған және зерттелген петроглифтер жөнінде көптеген құнды еңбектер отандық басылымдарда жарияланды [4-14]. Отандық археологтардың ауқымды жұмыстарының нәтижесінде тас таңбаларына фиксация, анализ жүргізілді, петроглифтердің кезеңделуі көрсетілді, жекеленген сюжеттердің мазмұны зерттелінді.

Орталық Азия және Қазақстан территориясындағы жартас суреттеріндегі сюжеттер арасында ерекше қызығушылық тудыратын ол – дөңгелекті көліктер, яғни арба болып табылады. Осы петроглифтер тобының зерттелуі ежелгі коммуникацияның, яғни қатынас жолының бағытын қадағалауға, этномәдени байланыстарының шегін анықтауға, ежелгі популяцияның мәдени байланысын орнатуға, көшіп-қонудың техникалық амалын зерттеуге мүмкіндік туады.

Аталған мәселелер отандық археология ғылымында жете зерттелген. Петроглифтердегі арба сюжеттері Қазақстан [15], Орта және Орталық Азия [16-22], Оңтүстік Сібір [23-27] және Моңғолия [28-30] жерінде өткен ғасырдың екінші жартысында негізгі зерттеу нысандарына айналған. Жартас суреттері мен археологиялық материалдардың негізінде Еуразия даласындағы көлік қатынас-құралдарының зерттеу әдістері жетілдірілді.

В.А. Новоженовтың «Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии (к проблеме миграции населения степной Евразии в эпоху энеолита и бронзы)» атты монографиясы кезеңді зерттеу болып табылады. Автор өз монографиясында Еуразия даласында тасқа салынған арба көріністерінің толық жинағын жинақтаған, визуальды және статистикалық әдіспен петроглифтердің классификациясын жасауға әрекеттенген; жерлеу кешенінен табылған жәдігерлерімен тастағы суреттерді салыстыра отырып, ондағы құрылымдық ерекшеліктерін айқындап, арбаның әртүрлі типтерін анықтаған; ауқымды тарихи материалдарға сүйене отырып, Еуразия даласында және таулы аймақта көлік жүйесінің мал шаруашылығында алатын орнын көрсетті; б.з.д. IV соңы мен – II мыңжылдықта Еуразия даласындағы миграциялық үдерістердің реконструкциясын ұсынды [31].

Қола дәуіріндегі тасқа салынған дөңгелекті көліктердің суреттерін зерттеу барысында ғалымдар тарапынан ежелгі технологияларды және миграцияның технологиялық әдіс-тәсілдерін бағалау, қола дәуірінің мәдени байланыстарының популяциясын орнату, ежелгі еуразиялық коммуникацияларды

пайымдау, этномәдени байланыстардың шекарасы мен бағыттарын белгілеу, сонымен қатар сурет салу өнерінің таралуы, жауынгерлік істің әдіс-тәсілін қайта жаңғырту, мифологиялық сюжеттердің мағынасын түсіндіру, петроглифтерді жасаушылардың қандай этникалық құрамға жататындығына диагностика жасау және т.с.с. мәселелерді айқындау мүмкіншіліктері туындады. Аталған мәселелер қола дәуірінде Еуразия даласында мекендеген тұрғындардың мәдениеттерінің өзара әрекеттесуіндегі түсінікті қалыптастыруда маңызын арттырды.

Б.з.д. III мыңжылдықтың ортасына қарай екі дөңгелекті арбалар шаруашылық, тұрмыстық, ғұрыптық қызметтерде кеңінен қолдана бастады [32]. Арбалар шаруашылық, тұрмыстық, ғұрыптық қызметтерден басқа тасымалдаушы көлік-құралы ретінде соғыс барысында шабуылдау, қорғану амалдары үшін кеңінен қолданған.

Е.Е. Кузьмина Еуразия даласындағы дөңгелектің қалдықтарын (дөңгелектің шабағы мен қос жегілген ат), ауыздық, қару-жарақ жинақтамасы, қола және тас балталар, пышақ-қанжарлар, найза, тастан және сүйектен жасалған жебенің ұштары, қамшылар, сонымен қатар шотбалталар жерленген индоарийлік дегдарлар тобының салт атты жауынгерлерімен байланыстырады [33, с. 70-75]. Петроглифтерде бейнеленген арба үстінде садақпен атып тұрған антропоморфты кейіпкерлер немесе басқа да қару-жарақ ұстаған жауынгерлер (мысалы, Алтайдағы Елангаштық найза мен шокпар), сынтасты немесе аңыран кешеніндегі қару-жарақ құралдарының көрінісі соғыс барысында арбаларды кеңінен қолданғандығын дәлелдейді. Бірақ В.Д. Кубарев Алтайдағы петроглифтерді зерттеу барысында тасқа салынған «арба үстіндегі шайқастың» немесе басқа да соғыс көріністерінің жоқтығын айта отырып, соғыс ісінде арбалар қолданылмады деген қорытындыға келеді [34, с. 65–81]. Жалпы жартақ суреттерінен соғыс барысындағы шайқастарды, өлтіру, бір-бірімен алысу, өлімді бейнелейтін ортақ бір көріністерді кездестірмейміз, бірақ арбалармен бірге соғыс барысында қолданатын белгілі бір қару-жарақтардың жиынтығын кездестіреміз. Яғни, соғыс барысында арбаларды кеңінен қолданды деген қорытындыға келеміз. Сондай-ақ арба бейнелері жаугершілік, соғыс техникасымен қатар, мерзімдік қоныстарға ежелгі тайпалардың көші-қоны, қазақ жерінің байырғы тайпалардың транзиттік жолы болғандығынан мәлімет береді.

Жартастағы арба бейнелеріндегі сюжеттерді бір мағынада оқып шығу мүмкін емес, өйткені екі дөңгелекті немесе төрт дөңгелекті арбалардың «күн арбалары» немесе «арбалардың бір-бірімен тоғысуы» екендігін түсіндіру мәселе туғызады. Көп жағдайда жартастағы дөңгелекті сюжеттер түсініксіз, мағынасыз болып келеді. Мысалы жердегі немесе «аспандағы» арбалар жартастарда бейнеленген, арбалар – шынайы көлік құралы немесе нақты белгіленген аңыз сюжеттерін білдіреді. Арба үстіндегі антропоморфты кейіпкерлер – құдайлар, аңыз батырлары немесе әскери қолбасшы болған деген сан түрлі пікірлер бар [35, с. 93]. Сонымен қатар петроглифтердегі арба бейнелеріне қатысты көптеген сұрақтар пікірталас тудыруда, алдағы уақытта ғылыми тұрғыда ізденістер жалғасын табады деген ойдамыз.

-
1. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – М.: Вост. литература, 1994. – 464 с.: ил., карт.
 2. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы в горах Кульжабасы. Алматы: Ин-т археологии МОН РК, 2004. – 27 с.
 3. Шер Я.А. К интерпретации сюжетов некоторых петроглифов Саймалы-Таша // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – Л., 1978. – С. 163-171.
 4. Кадырбаев М.К. Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау, Алма-Ата: Наука, 1977. – 232 с.
 5. Самашев З. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 288 с.
 6. Самашев З. Петроглифы Казахстана. - Алматы : Өнер, 2006. – 199 с.
 7. Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Сауыскандық петроглифтер. Sauyskandyk petroglyphs. Петроглифы Сауыскандыка. – Астана: Полиграфкомбинат, 2014. – 374 б.
 8. Новоженев В.А. Петроглифы Сары-Арки. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2002. – 125 с.
 9. Маргулан А.Х. Сочинения. – Т. 3-4: Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема; Каменные изваяния Улытау. – Алматы : Атамұра, 2003. – 50 с.
 10. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Потапов С.А., Горячев А.А. Ешкіөлмес тауларындағы петроглифтер = Петроглифы в горах Ешкіөлмес = The Eshkiolmes Rocks Petroglyphs. – Алматы: OST-XXI век, 2005. – 226 с.
 11. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Байтанаев Б.А. Қаратаудың жаңа петроглифтері = Новые петроглифы Каратау = New petroglyphs of Karatau. – Алматы : Күмбезд, 2007. – 126 с.
 12. Байтанаев Б.А., Потапов С.А., Грищенко А.Н. Боралдайдың петроглифтері = Петроглифы Боралдая = Petroglyphs of Boraldav. – Алматы : Күмбезд, 2007. – 111 с.
 13. Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии. – Алматы: Kit Publishing, 2012. – 500 с.

14. Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы = Petroglyphs within the archaeological landscape of Tamgaly. – Алматы : Signet Print, 2011. – 342 с.
15. Байтилеу Д.А. История изучения петроглифов Казахстана [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2007. – 26 с.
16. Дэвлет Е.Г., Дэвлет М.А. Сокровища наскального искусства. Северной и Центральной Азии. М.: ИА РАН, 2011. – 472 с.
17. Жуков В., Ранов В. Древние колесницы на Памире // Pamir. – 1974. – №11. – С. 62-68.
18. Новоженев В.А. Компьютерный банк данных «Петроглифы Центральной и Средней Азии» (общая концепция и основные структуры // Современные проблемы изучения петроглифов. – Кемерово, 1993. – С. 48-60.
19. Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии. – Л.: Наука, 1980. – 272 с.
20. Памятники наскального искусства Центральной Азии [Текст] : общественное участие, менеджмент, консервация, документация. – Алматы : [б. и.], 2004. – 177 с.
21. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – 328 с.
22. Sher, J. A. Repertoire des petroglyphes d'Asie Central. Fasc. 5. Kazakhstan 1: Choix de petroglyphes du Semi-rech'e / J. A. Sher, A. N. Mariyashev, A. A. Goriachev [et al.]. – Paris: De Boccard, 1998. – 380 p.
23. Грач А.Д. Вопросы изучения петроглифов Тувы // Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев. – Кызыл, 1980. – С. 119-123.
24. Дэвлет Е.Г. Памятники на кочевой тропе. – М.: Наука, 1982. – 128 с.
25. Дэвлет Е.Г. Памятники наскального искусства. – М.: Научный мир, 2002. – 240 с.
26. Кубарев В.Д., Маточкин Е.П. Петроглифы Алтая. – Новосибирск: Институт Археологии и Этнографии СО РАН, 1992. – 123 с.
27. Леонтьев Н.В. Колесный транспорт эпохи бронзы на Енисее // Вопросы археологии Хакасии. – Абакан, 1980. – С.65-84.
28. Кожин П.М. Гобийская квадрига // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 35-42.
29. Новгородова Э.А. Древнейшие изображения колесниц в петроглифах Монголии // Советская археология. – 1978. – № 4. – С. 192-206.
30. Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. – М.: ГРВЛ. 1984. – 168 с.
31. Новоженев В.А. Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии (к проблеме миграции населения степной Евразии в эпоху бронзы). – Алматы: Аргументы и факты Казахстан, 1994. – 266 с.
32. Кузьмина Е.Е. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. – М.: Наука, 1985. – С. 169–182.
33. Кузьмина Е.Е. Новые данные о распространении колесниц в Евразии и расселении индоиранцев // Древность: Историческое знание и специфика источника: Материалы научной конференции, посвященной памяти Э.А. Грантовского. – М.: Когелет, 2000. – С. 72–75.
34. Кубарев В.Д. Вооружение древних кочевников по петроглифам Алтая // Археология, этнография, антропология Евразии. – 2004. № (19). – С. 65–81.
35. Черемисин Д.В. К дискуссии информативности петроглифов и методах их изучения // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2006. – №3. – С. 89-100.

Р.А. Бекназаров, Қ.С. Сақан

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТҮЙЕ БЕЙНЕСІ*

Қазақтың жылқыдан кейін қадірлейтін түлігі – түйе. Көш кезінде түйе жылқыданда артық бағаланған. «Бақырауық демесең бағалы көлік түйе ғой», «Нары бардың малы бар», «Тамырыңнан түйе сұра, қорыққаннан бие берер», «Көтерем деп түйеден безбе, салтанатың емес пе?» деген ескі мақалдардың өзі-ақ түйенің көшпелі тіршілікке аса құнды түлік болғанын айқындай түседі [1, 108 б].

Қазақстан территориясында түйелерді байырғы кезеңнен адамдардың пайдаланғаны жөнінде археологиялық материалдардан біле аламыз. Мысалы, жартас суреттері (петроглифтер), қазба жұмыстарында табылған сүйектер (остеологиялық материалдар), түрлі материалдардан жасалған мүсіндер, әшекей бұйымдар және т.б. М.Қ. Қадырбаевтың айтуы бойынша қола дәуіріне жататын жартастағы суреттердің көбінде түйе бейнесі салынған. Ежелгі суреттердегі түйелер Қаратау және Жылтырақ-Таша петроглифтерінде кездеседі. Соның ішінде Қаратау жартасындағы өрнектерде бір-бірімен айкасып жатқан түйелер бейнеленген [2, 87 б].

Сауыскандық петроглифтері – Қызылорда облысы, Шиелі ауданындағы Еңбекші аулынан солтүстікке қарай 50 шақырымдай жерде Үлкен Қаратау жотасының ең батысында орналасқан. Бұл ескерткіш 2004 жылы М. Елеуовтың басшылығымен археологиялық экспедиция барысында ашылған болатын. Кейін 2005 жылдан бастап З. Самашевтің басшылығымен зерттеледі. Зерттеу барысында Сауыскандықтағы петроглифтердің қола, ерте темір және көне түрік заманында салынғаны белгілі

болды. Сауыскандық жартасы суреттерінде түйе бейнелері өзінің саны жағынан өте көп. Бұл әрине біріншіден қарастырылып отырған аймақтың табиғи-климаттық жағдайына да байланысты. Әдетте жазықта жүретін түйе малының Сауыскандықтың тау бөктерінде, кейде жартасты-күзды бөліктерде жүруі таңқалдырады. Өзінің реалистік пішінін сақтай отырып, толық қашалып кескінделген кеудесі торлама сызықтармен, ал бастары күрделі өрнек ретінде кескінделген көлемдері 2 м жақын түйе бейнелері де кездеседі [3].

Авторлар пікірінше «Сауыскандық петроглифтеріндегі түйе бейнелерінің арасында бір-біріне қарама-қарсы тұрған немесе шайнасып жатқан қос түйе образы жиі кездеседі. Осындай қос түйе образының барлығының дерлік оң жақтағысының басы төменде, ал сол жақтағысының басы жоғарыда кескінделген. Бұл образдардың осылық кескінделуі белгілі-бір мифологиялық наным-сенімге байланысты сияқты. Мысалға, жоғарыда айтылған көлемі 2 м түйелер де осы қалыпта кескінделген және үстін безендірген торламалары да әркелкі. Бұл суреттерде оң-сол, жоғары-төмен, жақсы-жаман деген ұғымға келетін ежелгі тұрғындардың дүниетанымындағы дуалистік көзқарастары жатқан сияқты. Сонымен қатар арбаға жегілген түйе бейнесі және аяғы тұсалған, «мұрындықталған», адам жетегіндегі түйе бейнелері көптеп кездеседі» [3, 42–44 б].

Шоқпар таңбалы тастары – Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Алайғыр станциясынан оңтүстікке қарай 1,5 шақырым қашықтықтағы петроглифтердің саны 50-ге жуық. Жартастарға түсірілген петроглифтердің көпшілігін салт атты адамдардың, түйелердің, өгіздердің, арқардың бейнелері құрайды. Шатқалда қола, ерте темір дәуіріндегі жартастағы суреттері айқын бейнеленген. Жинақталған кешен ішінен сақ және қола дәуірі кезеңіндегі петроглифтер қыртысын бөліп қарауға болады. Оларға ерте темір дәуіріне арқау болар түйелерге қатысты желілер жатады. Шатқалда жиырмаға жуық қос өркешті түйенің бейнесі бар. Ірі көлемде контурлар қашалып сосын қаланған. Шатқалда кездесетін түйе бейнелері жабайы аңдардың бейнелері болып айқындалған. Дара түйені және боталы інгенді бейнелеген. Қола дәуірі желісіндегі суреттердің біріндегі түйедегі әбзел мен оның қасындағы ит түйелердің қолға үйретілгенін шамалауға мүмкіндік береді [4].

Е.Е. Кузьмина «Археологиялық материалдар, қос өркешті түйе б.з.б 1-мыңжылдықта Месопотамияда емес, Еуразия даласының шығыс бөлігінде алғаш қолға үйретілгенін көрсетеді» деген болатын [5, 39,40 б].

В.В. Иванов еңбегінде «бактриан түйесі б.з.б 3–2 мыңжылдықта Орта Азияда қолға үйретіліп б.з.б 2-мыңжылдықта ғана Месопотамияда пайда болды» дейді [6, 173 б].

Е.Е. Кузьмина қос өркешті түйенің андроновдықтарға 2-мыңжылдықтың ортасында-ақ белгілі болғанын дәлелдейтін б.з.б XV–XIII ғғ. Қазақстандағы андроновтықтардың тұрақтарынан табылған остеологиялық материалдарды келтіреді. Бұған Тобылдағы Алексеевка, Орталық Қазақстандағы Атасу және Шығыс Қазақстандағы Усть-Нарым қоныстарынан табылған түйе сүйектері және Орынбор облысындағы Үшқатты тұрағынан табылған, тұрып тұрған қос өркешті түйенің қыш мүсіндері айқын дәлел бола алады. Е.Е. Кузьминаның зерттеуі бойынша «андрон мәдениетінен табылған түйе сүйектері, Ассириялық және Қытай жазбаларының салыстырмалары, әр түрлі елдердегі түйе атауларына жасалған анализ қос өркешті түйе Қазақстанның және Орта Азияның далалық, тіпті Оңтүстік Сібір жерлерін мекен еткен иран тілдес тайпалармен қолға үйретілген» дейді [5, 38,40 б].

Ерте темір дәуірі кезеңінде кеңінен дамыған «аңдық стиль» өнерінде түйе түлігі бейнеленген бұйымдар көптеп кездеседі, оның ішінде Оңтүстік Орал және Қазақстан территориясында табылған түйе бейнелері б.з.б VI ғ. аяғы мен IV ғ. басына жатады. Бұл жерлерде түйе бейнелері әр-түрлі заттарда және әр-түрлі қимылда бейнеленген. Бірақ көлемі жағынан шағын ғана болып келеді. Бұйымдардан түйе мен жолбарыс айқасының көрінісі немесе жатқан түйе бейнесі және екі түйенің шайнасып жатқан көріністері кездеседі. Мысалы, Ақтөбе обылысынан табылған қола жапсырмалар ішінде бізге белгілісі, Бесоба қорымынан табылған қола жапсырманың екі үлгісі және осыған ұқсас Ногорненский қорымынан шыққан жалғыз тұрған және қарама-қарсы тұрған екі түйе бейнелері (1-сурет). Бұлар ат әбзеліне тиесілі қола бұйымдар жиынтығы, ондағы түйелер ортақ композицияның бір бөлігі секілді, олай дейтініміз түйелер тек бір бағытқа қаратылып бейнеленген [2, 85, 90, 101 б].

Қазақ даласындағы сонау бағзы дәуірден бастап, бүгінгі заманға дейінгі көшпелілер өмірінде түйенің алар орынының ерекше екендігін, археологиялық зерттеулер мен материалдардан біліп отырмыз. Дегенменде, бұл тақырып турасында әліде іргелі зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

1

2

1-сурет. Жылқы тұяғының ізі:

1–Жылқы әбзеліндегі қола жапсырма. Бесоба қорымы, қорған 5.

2–Жылқы әбзеліндегі қола жапсырма. Бесоба қорымы, қорған 9.

* Работа выполнена при поддержке гранта 2985/ГФ4 Министерства образования и науки Республики Казахстан «Динамика формирования культур и миграционные процессы эпохи раннего железного века и средневековья Приаральско-Мугалжарского региона».

1. Сабденов Қ. Төрт түлік.–Алматы: Қайнар, 2002. – 184 б.

2. Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э). Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности.-СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 272 с.

3. Самашев З, Мургабаев С, Елеуов М Сауыскандық пероглифтері. Sauyskandyk petroglyphs. Петроглифы Сауыскандыка. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2014. – 374 б.

4. Егорова К. Шоқпар шатқалының петроглифтері [электрондық ресурс]. URL: <http://e-history.kz/kz/contents/view/1865> (пайдаланған күн: 28.02.2016).

5. Кузьмина Е.Е. Древнейшая фигурка верблюда из Оренбургской области и проблема доместикации бактрианов// СА. 1963. №2. – С. 38–46.

6. Иванов В.В. О соотношении археологических, лингвистических и культурно-семиотических реконструкций (На материале комплекса Тоголок-21)// ВДИ. 1989. №2. – С. 185–187.

СЕКЦИЯ III

ЭТНОЛОГИЯДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ПЕН ДӘСТҮР / НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ В ЭТНОЛОГИИ

Г.Н. Гарустович

«ЖЕНЩИНЫ ИХ БЫЛИ КОЛДУНЫ И ГАДАЛИ ОБО ВСЕМ»

(К вопросу о женском шаманизме у средневековых кочевников)

В название данной статьи мы вынесли характеристики средневекового армянского историка Киракоса Гандзакеци (около 1200-1271), данного им религиозным особенностям монголов, подмеченному грозных завоевателей в XIII веке. И эти реалии дают нам возможность обратиться к рассмотрению проблемы роли женского шаманизма (монг. 'удоган') в обрядовой практике средневековых кочевников.

В 1238 г. монгольское войско пересекает границы Северо-Восточной Руси. *«И оттоле (от Онузы) послаша (Батый) послы своя жену чародейцу и два мужа с нею ко князем Рязанским, просящее у них десятины во всем»* [1, с.100; со ссылкой на: 2, с.105]. Н.И. Веселовский обосновано заметил: «Жена чародейка есть не кто иной, как шаманка. Шаманки существуют рядом с шаманами и в настоящее время (эти слова написаны в начале XX в.), но обыкновенно преимущество отдается мужчинам» [1, с.100]. К тому-же, слово 'жена' в XIII в. далеко не всегда употреблялось в современном значении 'супруга', а могло обозначать просто женщину. Обращаем внимание на то, что шаманка выполняла функцию посла, и подобные обязанности на служителей языческого культа в Центральной Азии возлагались и ранее. К примеру, у потомков этнической группы сяньби – монголоязычных(?) тугухунь, переселившихся в район Тибета, упомянут шаман (волхв), выполнявший функции посла [3, с.152].

В целом, на выполнении женщинами обрядовых функций в традиционном обществе тюрков и монголов в период господства у них политеизма, многократно обращалось внимание в средневековых нарративах. В «Вэй-шу» у гаоцзюйцев упомянуты *«шаманки, которые произносят заклинания»* [4, с.402]; а полная цитата Гандзакеци (в другом переводе) выглядит так: *«Их женщины были ворожеи и обо всем гадали. Без совета колдунов и кудесников они не пускались в путь. Бог на их языке Тангри - Тэнгэри (небо)...»* [5, с.47; 6, с.173]. Насклонность женщин к волшебству обращали внимание многие авторы, и среди этих сообщений наиболее ценны сведения очевидцев (Рубрук, Карпини, и др.). О женском шаманизме в своей известной статье Доржи Банзаров специально не пишет, но шаманок он упоминает [7, с.99].

Еще чаще можно встретить сообщения об участии женщин в коллективных родовых ритуалах, где они выполняли свои определенные функции. Скажем, оплакивание умерших у половцев еврейский путешественник Петахья Регенсбургский (XII в.) характеризовал в таких выражениях: *«Там существует обычай, что женщины день и ночь оплакивают с причитаниями своих умерших отцов и матерей, и это продолжается у них до тех пор, пока не умрет кто-нибудь из сыновей или дочерей или один из родни; тогда остальные члены семейства начинают оплакивать своих умерших братьев или сестер. Матери учат плачевным песням своих дочерей и они принимают по ночам стонать и причитать, а собаки вторят им своим лаем»* [8, с.266]. Длительность зауспокойных плачей подтверждает Винсент де Бове при описании похоронных ритуалов «татарских стрелков». Он отмечает, что мясо жертвенного коня (из которого делали чучело) съедают *«за помин его (т.е. покойного – Г.Г.) души и устраивают по умершему плач в течение тридцати, а иногда и более, но бывает, что и менее, дней»*, а после этого *«кости коня, съеденного по душу его, сжигают. ... Женщины собираются на сожжение костей за упокой души мертвецов»* [9, с.105-106]. Сожжение костей жертвенной лошади было частью поминального ритуала и культа предков, и эта обязанность возлагалась на женщин. Домашних идолов у монголов также изготавливали женщины. Плано Карпини заметил: *«Других же идолов (помимо войлочных – Г.Г.) они делают из шелковых тканей и очень чтут их... А когда они хотят делать этих идолов, то собираются вместе все пожилые хозяйки (выделено мною – Г.Г.), которые находятся в тех ставках, и с благоговением делают их, а когда сделают, то убивают овцу, едят ее и сжигают огнем ее кости»* [10, с.28].

Понятно, что традиции участия и даже самостоятельного проведения женщинами обрядову кочевников, основаны не только на нюансах гендерной психологии, и на факте безусловного влияния

религиозных факторов буквально на все стороны жизни древнего человека, но и на высокой роли женщин в хозяйственной жизни скотоводов. Н.Я. Бичурин подчеркивал: ухуани «в каждом деле следуют мнению жен; одни военные дела сами решают» [11, с.143]. В «Саньгочжи» (гл. 30) говорится: «Ухуань-сяньби - это древние дунху (в комментариях к «Вэйчжи» сказано: «ухуани - это суть дунху»)... Если кто рассердится, то убьет отца и старшего брата, но отнюдь не причинит вред своей матери. Причина [этого] та, что от матери ведут линию рода... [Муж] делается слугой в женином доме на два года... Поэтому в их обычае следовать замыслам жены. [Но] когда наступает время войны, то сами [мужья] решают это дело» [3, с.133-136]. Проходили столетия, менялись этнические наименования у кочевников, но роль женщин оставалась незабываемой. Сунский посол Чжао Хун в 1220 г. посетил монголов, и в своем отчете («Мэн-да бэй-лу» – «Полное описание монголо-татар») [12, с.80] вновь поражаемся статусу женщины в социуме номадов.

А вот как выделил роль женщины наблюдательный и оригинальный доминиканец Рикольдо де Монте Кроче: «Татары почитают женщин более чем кто-либо на свете, и в особенности своих, ибо те могут управлять царством и домом, покупать и продавать, а также наделены отвагой и воинственностью. Да и скачут они, словно мужчины, и частенько можно увидеть, как женщины въезжают в города с луком и стрелами на боку - совсем как мужчины. А также они наипреданней своим мужьям. Когда войско Абаги преследовало сарацин в Сирии, обнаружилось, что один великий татарский барон замышляет бунт. Император Хан, узнав об этом, приказал убить виновного, но татарские предводительницы и жены попросили, чтобы его им отдали. И вот, получив одного, они оскотили его живого и стали кормить на глазах у всего войска маленькими кусочками половых органов, чтобы другим неповадно было...» [9, с.153-154].

Однако, подлинной идилии и «гармонии полов» в средневековье конечно-же не было, да и быть не могло. Жреческий статус во все времена отчетливо выделялся в обществе, но люди никогда не умели ограничивать свои завышенные амбиции. А стремление женщин к вершинам политической власти всегда приводило к усилению опасности для их жизни. Таковы правила игры. Тем более-что излюбленным способом добиваться желаемого благополучия всегда были заурядные интриги и ложь. Рассказывая о деяниях жужаней в начале VI в., Н.Я. Бичурин сообщает: «Чэуну по вступлении на престол, вдруг потерял малолетнего сына по проименованию Цзухой и, несмотря на все разыскания, не мог найти его. Вызвалась одна Чабганца (шаманка - Г.Г.), фушенмуева жена, по имени Дэухунь Дивань, двадцати летотроду. Она лечила и волховала, т.е. шаманила силой духов, и Чэуну всегда имел веру к ней: почему она часто ходила к нему и сказывала, что сын его теперь живет на небе, и она может призвать его. Чэуну с матерью обрадовались. По прошествии года, в 15 день восьмой луны, поставили среди большого озера юрту; держали пред сим семидневный пост; во всю ночь молились духу Неба. Вдруг Изухой очутился посреди юрты, и сказал, что он постоянно жил на небе. Чэуну с матерью в радости обняли его, сделали большой пир для вельмож; Диване дал титул святой жены и принял ее к себе в ханьши; мужу ее Фушенму дал княжеское достоинство, и подарил ему 3000 голов быков, лошадей о овец. Дивань заняв почетное место, стала пригожей. Чэуну очень уважал и любил ее и, поступая по ее советам, привел государственное управление в запутанность. Таким образом прошло несколько лет. Когда Цзухой подрос, то мать спросила его о прошедшем. Цзухой сказал, что он всегда жил в доме Дивани, а на небе никогда не бывал; и сказать, что он жил на небе, Дивань научила его. Мать все это пересказала Чэуну. Чэуну сказал ей: Дивань предвидит отдаленное; нельзя не верить ей; не слушай наветов. Но Дивань, из опасности, оговорила Цзухой пред Чэуну, и Чэуну тайно убил его. В первое лето правления Чжень-гуань, 520, Гюйле, по приказанию чеунуевой матери, удавил Дивань...» [11, с.197-198; 4, с.279-280]. По-персидски «дивань» означает «одержимая духами»; как тут не вспомнить среднеазиатских «дивана», многократно описывавшихся этнографами.

Шаманы (тюрк. 'кам', монг. 'бугэ') и удоган постоянно находились в окружении правителей, и в случае неудовольствия их «работой» (точнее - «службой»), жрецы подвергались опале, и даже смерти. Так, явно с одобрения Чингисхана был убит его зарвавшийся соратник, фактически – верховный жрец, Тэб-Тенгри. По словам иранского историка, в Еке Монгол улусе один шиит решил оклеветать Фатиму-хатун, служанку и доверенное лицо Туракины-хатун, вдовы ка'ана Угедея. Ее обвинили в том, «что она околдовала Кудена, так что тот занемог. Так как болезнь его усилилась, то он послал к своему брату Гуюку [передать], что приступ болезни есть следствии колдовства Фатимы-хатун, и что если что-нибудь случится, чтобы он взыскал с нее». Под палками женщина созналась в содеянном, и ее утопили. Но обвинения в колдовстве и казни в орде и после этого не прекратились [13, с.117].

Старшая жена Гуюк-хана «*Огул-Каймиш большую часть времени проводила наедине с шаманами и была занята их бреднями и небылицами*» [13, с.122]. И после государственного переворота ка'ан Мунке (Мэнгу) объявил, что «*было раскрыто, что вдовствующая государыня Дин-цзуна (это посмертное имя хана Гуюка) вместе с матерью Ширемуна совершали чародейские жертвоприношения, обоих предали смерти. [Мэнгу] сослал Ширемуна, Есу, Бури и других в земли Моточи. Ходжа, Наку, Есун-Тока и другие были арестованы внутри воинского лагеря*» [14, с.188].

Обвинения в колдовстве было очень действенным способом сведения счетов с противниками. При этом надо сказать о том, что Мунке сам был очень религиозным человеком («*он крайне верил волхвованиям шаманов и ворожей; при каждом предприятии призывал их к себе и не скучал почти каждый день иметь их при себе*» (по Н.Я. Бичурину), и, похоже, твердо был убежден в справедливости обвинений свергнутой регентши. По словам Рубрука, «*Мангу сам сказал мне собственными устами, что Камус была злейшая колдунья, и что своим колдовством она погубила всю свою родню...*» [10, с.180].

Пытки, подозреваемых в колдовстве, были жестокими, Рубрук рассказывает об одном таком «дознании» в отношении женщины («*Ее вывели из стана на поля, семь дней били палками и подвергали другим наказаниям, чтобы она созналась*») [10, с.176-177]. В данном случае, женщина выдержала «допрос с пристрастием» и не стала оговаривать себя (хотя и просила о смерти – как избавлении от мук), «*то Мангу приказал позволить ей остаться в живых...*». Тогда прорицателя выбрали другую жертву, вину которой подтвердила после битвы ее же служанка – та «*женщина созналась кое в чем, ... затем ее убили*» (пострадал даже муж подозреваемой).

Опасность постоянно подстерегала жрецов, особенно - в случае неудачных предсказаний, неверных гаданий или неумелого целительства. Вспомним о том, что монголы и татары на многие десятилетия превратились в кровных врагов из-за того, что шаман татар не сумел вылечить брата жены Кабул-хана и был за это убит монголами [15, с. 104]. В таких условиях, жрецы в стремлении избежать преследований, пытались переложить вину на других людей. В рассказанном Рубруком случае, были и оговор и невинные жертвы, - в дело вынужден был даже вмешаться ка'ан. Исполнители мести были казнены, а госпожа (первая жена Менгу-ка'ана), направившая их, была наказана голодом («*с чего она взяла, что женщина может произносить смертный приговор без ведома своего мужа?*») [10, с.177-178]. О том, были-ли подвергнуты наказаниям шаманы за несбывшееся предсказание, за неумение спасти ребенка, за оговор, за провоцирование конфликта и гибель людей, - в источнике ничего не сказано... Как говорится - ничего личного, лишь желание оправдать себя.

Властители-чингисиды активно использовали шаманов и их «профессиональные» методы во внутренних раздорах с родственниками. В изложении ал-Муфаддала (XIII в.), «*Берке послал к Хулауну (Хулагу) послов своих и отправил с ними волшебников, (которые должны были) погубить волшебников Хулавуна. У Хулавуна был волшебник, по имени Якша... Хулавун приставил к этим посланникам людей для прислуживания им и, в том числе, приставил волшебницу из Хатая, по имени Камша (от тюрк. 'кам' - шаман), для извещения его о действиях их (посланников). ...Она уведомила его (Хулагу)... Он велел... умертвить их, убив также волхва своего, который прозывался Якшей. Когда до Берке дошло (известие) об убиении послов и волшебников его, то в нем пробудилась вражда к Хулауну*» [16, с.188-189]. В 1265 году Хулагу обвинил в колдовстве эмира Балакана, присланного ему в помощь джучидом Берке. Правитель Золотой Орды вынуждено утвердил это подозрение (поскольку обвиняемый сам сознался), и эмир был казнен [13, с.81; 17, с.54]. Закончилось соперничество многолетней враждой и войнами...

В заключении отметим, что и после принятия в государствах (созданных монголами) монотеистических доктрин (ислама и буддизма), роль шаманов в обществе меняется. Они лишаются элитарных функций - властных полномочий, сопричастности судебным практикам и праву трактовать ясу (как носители традиций), сохраняя лишь в народном представлении способности к врачеванию и влияние на плодородие магическими методами. Время политеизма ушло, сохраняясь только в виде пережитков (правда - долгоживущих). Анонимный автор XIV в. описал обряд вызывания дождя в Золотой Орде. «*Вот что я видел в городе Сарае, в степи Кипчатской, в землях тюрков*». В дни жестокой засухи женщина-чародейка обещала за деньги вызвать дождь. «*На другой день все из города отправились за черту его, к тамошней горе, на которой старуха уже успела разбить палатку. Когда стало подходить к полудню, старуха вышла из палатки, перед нею была одна коза (или козел), с которой была содрана кожа до головы. В руке ее (старухи) находился прут, который она устремляла по направлению к западу. Когда она*

сделала это, то Аллах всевышний заставил появиться тучу и повелел полить дождем... Старуха забрала... деньги» [16, с.550].

Еще дольше пережиточные явления держались к востоку от Волги (в Казахстане, Башкортостане, в Средней Азии, и т.д.), где баксы (в их числе и женщины) практиковали вплоть до наших дней. В начале XV в. все народы в названных областях значились приверженцами ислама. Однако даже в кратких писаниях авторов этого времени, можно обнаружить примеры пережитков язычества. К примеру, в 1413 году китайский посланник Чэнь Чэн, по распоряжению правителя Мин, побывал в Средней Азии и оставил «Описание государств Западного края» («Сиюй фаньгочжи»). По его словам, при укусе ядовитого «маленького черного лугового паука» у местных жителей «болит все тело и их лихорадит, а никакие лекарства не помогают». Однако, «варвары имеют заклинателей, они ветками мяты полевой бьют по человеческому телу, а также свежей бараньей печенью натирают все тело, вслух распевая заклинания, через сутки боли прекратятся, кожа повсеместно облезает...» [18, с.231].

1. Веселовский Н.И. О религии татар по русским летописям // ЖМНП. Новая серия. Часть LXIX (1916, №7), отд. 2. -Пг.: Сенатская тип-я, 1916. – С. 81-101.
2. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / Под ред. А.Ф. Бычкова // ПСРЛ. -Т. X. – СПб.:Изд-во МВД, 1885. – 248 с.
3. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: ИВЛ, 1961. – 392 с.
4. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Перев. и комм. В.С. Таскина. – М.: Наука. ГРВЛ, 1984. – 486 с.
5. Патканов К.П. История монголов по армянским источникам. -Вып. 2. –СПб.: Изд-во Имп. АН, 1874. –140 с.
6. Киракос Гандзакети. История Армении / Перев. с армян. Л.А. Ханларяна. Серия «Памятники письменности Востока». – М.: ГРВЛ «Наука», 1976. –359 с.
7. Банзаров Д. Черная вера, или шаманство у монголов // Банзаров Д.Собрание сочинений. – М.: АН СССР, 1955. – С. 48-100.
8. Три еврейских путешественника XI и XII столетий / Перев. с евр. П.В. Марголина.-СПб.: Тип-я Цедербаума и Гольденблюма, 1881.–316 с.
9. Книга странствий / Перев. с лат. и старофранц. Н. Горелова. – СПб.: Азбука-классика, 2006. –320 с.
10. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика / Под ред. Н.П. Шастиной.-М.: ГИГЛ, 1957. – 272 с.
11. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. I. -М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.-382 с.
12. Мункуев Н.Ц. Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар). – М.: ГРВЛ, 1975. -288 с. («Памятники письменности Востока». XXVI).
13. Рашид-ад-дин.Сборник летописей / Перев. с перс. Ю.П. Верховского.-Т. II. -М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 248 с.
14. Золотая Орда в источниках. -Т. III. Китайские и монгольские источники / Сост. Р.П. Храпачевский. -М.: Тип-я «Наука», 2009. – 339 с.
15. Рашид-ад-дин. Сборник летописей / Перев. с перс. Л.А. Хетагурова. -Т. I. -Кн. 1. -М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. –221 с.
16. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. -Т. I. Извлечения из сочинений арабских. -СПб.: Тип-я Имп. АН, 1884. –557 с.
17. Рашид-ад-дин.Сборник летописей / Перев. с перс. А.К. Арндса.-Т. III. -М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946.– 340 с.
18. Каримова Н.Э., Байтанаев Б.А. Казахстан в сочинениях китайского дипломата и путешественника Чэнь Чэна // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды науч.-практич. конф. «Маргулановские чтения-15». -Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2004. –С. 227-232.

Р.А. Бекназаров Б.О. Имантаев

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ «АСА ТАЯҚТЫҢ» ОРЫНЫ: БЕКЕТ АТАНЫҢ «КӨК АСАСЫ» НЕГІЗІНДЕ *

Адамзат тарихында ғажайып бір заңдылық бар: қарапайым ақылмен саралағанда жәй нәрсе болып көрінетін, бірақ оның астарын зерттей келген кезде, көзіміз жетегін кереметтер бар. Осылардың бірегейін тілге тиек етсем – «Аса таяқ». «Аса таяқтардың» өзі киелі – құдыретті ерекше белгілер және нышандар ретінде арнайы зерттеуді қажет етеді. «Аса таяқтар» қазақ халқындада көрініс табады. Мысалға Бекет атаның «көк асасы» белгілі және осы «көк асасына» көптеген аңыздар бар. «Аса таяқ» сонау ерте темір дәуірінде және көне түркі кезеңінде қашалған «Сауысқандық жартастарында» рәсімдік іс әрекеттерге қатысушылар қолдарына басы қисайған, асатаяққа ұқсас заттар ұстағандары бейнелерген [1, 172 б]. «Аса таяқтардың» қолданылу ауқымы өте кең таралған. Библиялық анықтама бойынша пайғамбар Мұса (Мойсей) аса таяқпен шөл далаға құздан су өндіріп, теңізді бөлгендігі жалпыға мәлім [2, с.151].

Белгілі ғалым Серікбол Қондыбай өзінің бір еңбегінде «Аса таяққа» қатысты былай анықтама береді: «Аса таяқ» – абыздық билік, молдалық функцияның белгілі атрибуты. Ертедегі сиқыршы, бақсы, дауагер, сәуегейдің құралы ретінде көрінеді. Мысалы, бір ертегіде сиқыршы шал таяқтың көмегімен көкекке айналса, енді бірінде асатаяқпен батырдың жеңе алмаған айдаһарын бір ұрып жайратады», – деп келтіреді [3]. Бірақ «Аса таяқты» шын мәнінде функциясы мен не үшін қажет екені бізге белгісіз.

«Аса таяқ» – ертедегі аңыздарда ерекше сипат берілген құрал түрі болып табылады. Осы сөз болғанда Бекет атаның «көк асасы» есімізге түседі. Бекет атаны білмейтін қазақ жоқ шығар. Ол қазақтың әйгілі батыры, қолбасшысы, ағартушы-ойшылы, сәулетшісі. «Бекет ата» туралы неміс ұлтынан шыққан орыс ғалымы Эверсман сәулетші бабамыз жайында: «Үстірттегі таудан үңгіп жасаған мешіттер араб, парсы жазуларымен безендірілген. Мұндай ескеткіштерді Бекет төрт жерде жасаған. Оның бірі Маңғыстаудан қашық емес, Оғыландыда, екіншісі Бейнеуде, үшіншісі Жем бойында, төртіншісі Арал жағасындағы Баялыда» – деп жазады [3]. Бекет атаға бұл «аса таяқ» Пақыржан қажыдан қалдырылады. Пақыржан қажы бұл «Көк асаны» шәкірттеріне шарттар арқылы табыстаған. Ал Бекет ата болса Пақыржан қажының шарттарын орындап «Көк асаға» ие болған [4, 33 б].

«Көк аса» сөзінің пайда болуына келсек, түркі тілдерінде – көк аспанды, ғарышты, шексіздікті білдіреді. «Көк аса» ғалымдардың айтуы бойынша XVI–XVII ғасырларға жатады. «Аса таяқ» үшкір ұшы бар, екі жерден болаттан соғылып жасалған діңгектен тұрады. Этнографиялық мәліметтер бойынша темір зат тіреуіш үшін емес, керісінше, иесі арқасына іліп жүруге арналған. Осы «көк аса» не үшін жасалған деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, ең алдымен оның этимологиясына және осындай таяқтардың тарихына тоқталуға тура келеді. «Көк асаның» бір жағында «Аң стилінде» жасалған орнаментте жылан (кобра) бейнеленген. Мифологияда жылан – білім, даналықтың белгісі, бұл орнаментті бір жағынан бас киімі бар сопы есебінде түсінуге болады. Екінші бетінде өсімдік орнаменті бейнеленген. Бұл өсімдік орнаменті, араб әріптері – «алиф, лям, мим». Құран аяттарының басында келетін «алиф, лям, мим» әріптерінің мағынасы Аллаға аян [5].

Дж.Фрезер өзінің «Золотая ветвь» атты еңбегінде: «Күзгі күн мен түннің теңелуінен кейін египеттіктер «Күннің Аса таяғының туылуы» деген атпен мереке тойлаған. Әр күні күннің жарығы мен жылуы тартылып, «Аса таяқтың» көмегіне сүйенген», – деп санайды [2, с.152]. Бұл әрине ғалым, ойшылдардың «Аса таяққа» берген анықтамалары. Ал негізгі «Аса таяқтар»:

- «Құрметті орын символы болатын безендірілген таяқ» (жезл) – рухани және зайырлылық символы және де ертедегі әскер басшылардың билік белгісі. Біздің күнімізге дейін сақталған маршалдық таяқтар күмістен, не алтыннан жасалған, бағалы тастармен және мемлекеттік эмблемалармен безендірілген қысқа таяқ түрінде кездеседі. Қазіргі кезде бұл таяқтарды салтанатты мерекелер кезінде ғана қолданады [6].

- «Асыл тастармен безендірілген аса таяқ» (скипетр) – ертедегі билік символы. Ертеде фараондар қолдарына ұстап жүрген. Тағы да айта кететін қызық жайт, мұндай таяқты Наполеон I Париж француздарының королі және Италия королі болып Миланда сайланғанда қолына ұстап шыққан [7].

Темір аса таяқтың «көк аса» деген арнайы атауы бар. Бұл сөздің этимологиялық екі түсінігі бар: «аса» және «көк» – «көк аспан»; «көк теңгір». Қазіргі таңда Бекет атадан қалған аса таяқтардың бірі Ақтөбе облысы, Қобда ауданының, Жиренқопа ауылында Нәкешовтердің отбасында сақтаулы тұр [5, 33 б].

«Көк асаның» астарында үлкен наным-сенімдер жатыр. Бұл киелі асаның қандай қызмет атқарғанын білу үшін, толығырақ зерттеу қажет.

* Жұмыс ҚР БҒМ 2985/ГҚ4 «Ерте темір дәуірі мен ортағасырлар кезеңіндегі Арал маңы-Мұғалжар аймағы мәдениеттерінің қалыптасуы және көші-қон үдерістерінің серпіні» атты гранттың қолдауымен орындалды.

1. Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Сауыскандық петроглифтері. – Астана: Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2014. – 374 б.

2. Бекназаров Р.А. Посохи, как предмет историко-этнографического исследования (на примере навершия из мавзолея Абат-Байтак XIV–XV вв.) // Вопросы археологии Западного Казахстана. Сборник научных трудов. Выпуск 2 – Ақтобе, 2005. – 164 с.

3. Битан А. Бекет атаның асатаяғы жайлы сөз аңыз ба, ақиқат па? [электрондық ресурс]. URL: <http://www.namys.kz/2012/11/azamat-bitan-beket-atany-asataya-y-zhajly-s-z-a-yz-ba-a-i-at-pa> (пайдаланған күні: 04.03.2016).

4. М.Рахатқызы. Бекет атаның көк асасы // Аңыз адам. №6 (22) Маусым 2008, –33 б.

5. Латып Ә. Священный посох «Көк Аса». Рукопись дипломной работы – Ақтобе, 2001 –70 с.

6. Жезл // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%B7%D0%BB> (пайдаланған күні: 04.03.2016).

7. Символы монархической власти;Регалии, знаки власти // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 18901–1907 [электрондық ресурс].URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%80> (пайдаланған күні: 03.03.2016).

1-сурет. Ақтөбе облысы, Қобда ауданының Жиренқопада ауылында сақтаулы тұрған Бекет Ата асаяқтарының бірі.

А.В. Овчинников

ЭТНОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ – ГРАНИЦЫ «РАЗУМНОЙ» МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТИ (К проблеме медиализации этничности)

Наблюдавшиеся за последние четверть века на постсоветском пространстве социально-политические и экономические катаклизмы не могли не сказаться на особенностях мировоззрения живущих там людей. Одним из последствий процесса «традиционализации» или даже «архаизации» можно считать этноцентричное восприятие прошлого и настоящего, когда сложнейшая палитра межчеловеческих отношений оказывается заключенной в «застенки» этнического мифа.

С одной стороны, этнонациональный миф – продукт модерна, с другой, покоящийся на иррациональных основаниях «восточный национализм» (по Х. Кону), искажив национализм западный (понимающий нацию как много-языковое, -культурное, -религиозное согражданство), не смог разрушить политические институты традиционного общества. Для последнего, как известно, нехарактерны разделение властей, многопартийность, свобода слова и т.д.

«Тотальность» постсоветских авторитарных режимов обусловила выбор ими таких же тотальных и цельных образов «этносов» в качестве главной единицы идеологической пропаганды. То, что «этносы» и «народы», являясь продуктами «высокой культуры», прижились в дискурсе «низкой культуры» связано с развитием всеобщего образования, абсолютной грамотностью, активной работой СМИ, сложностями в развитии гуманитарных наук. Главная же причина, на мой взгляд, заключается в глубинной схожести образа «этноса» и основных социальных структур традиционного общества, прежде всего таких, как семья и община. Последние были ещё и политическими единицами доиндустриальных обществ, что делало факт родства решающим в формировании политического статуса индивида. Таким образом, социальное понималось через биологическое и наоборот.

В современных постсоциалистических государствах население символически сегригируется по этническому принципу. Культурные границы, якобы, непреодолимы («народы разные»), в лучшем

случае фиксируется риторика о «диалоге культур» и всякого рода «взаимовлияниях». Индивид по факту рождения прикреплен к «своему» народу, что напоминает реалии традиционного общества, когда человек не мыслил себя вне своей семьи и общины и, что не менее важно, человека не мыслили вне этих структур. «Этнос» часто воспринимается в виде большой семьи, а государство – результатом самоопределения «народов-этносов», среди которых непременно есть «титультный», имя которого содержится в названии государства. Как и во главе семьи, так и во главе этногосударства находится несменяемый отец-патриарх.

Авторитарным идеологемам трудно устоять в глобализирующемся мире. Все более сужается сфера применения родного языка, образы западной массовой культуры кажутся само собой разумеющимися, тогда как родная культура превращается в набор обязательных литургий, насаждаемых чиновниками и интеллектуалами. Индивид часто перемещается не только в пределах своего государства, но и выезжает за его пределы, т.е. получает возможности для выбора культурных ориентаций. В странах политического национализма его и вовсе ожидают «невероятные» открытия. Так, американец, ставший гражданином Канады, становится канадцем, а получивший шведское гражданство бывший житель Сенегала, несмотря на черный цвет кожи, превращается в шведа. В работы гуманитариев постсоветских государств все активнее проникает конструктивизм, согласно которому народов нет, а есть люди, уверенные в том, что принадлежат к неким народам, и задача этнолога заключается в изучении этничности, а не «этноса». Примордиализм, не выдерживая критики, обращается за поддержкой и покровительством к чиновникам, выходя, таким образом, за рамки научного поля.

Разрушение символических образов этнонационализма может привести к конструированию его апологетами новых «линий обороны», основой которых будут неизменяемые в течение жизни физиологические параметры человека. Речь идёт не об обмерах черепа, актуализации цвета кожи и т.п. – это вызовет болезненную и опасную для местных элит реакцию мирового сообщества. Скорее всего, в новой редакции мифа единицей «фиксации» этнического может стать определенный набор генов. В отличие от языка, религии и культуры, гены вполне конкретно материализованы, они поддаются количественному исчислению, и никакая глобализация им «не страшна». Неспециалисты имеют смутные представления о генах, что открывает широкий простор для идеологических манипуляций. Использование знаний естественных наук добавляет этническому мифу престижности, которой так не хватает гуманитарным наукам. Конструирование нового аспекта мифа облегчается тем, что на постсоветском пространстве доминирует «определение национальности» через кровное родство («по матери», «по отцу» и т.д.).

Уже сегодня наполнение, в буквальном смысле, кровью и плотью «воображаемых сообществ» (Б. Андерсон) характерно не только для обыденного сознания, но и для научных работ. Биологизация этничности, выражаемая в отождествлении «этноса» и популяции, распространена в естественных науках. Своеобразным «флагманом» здесь выступает оформившаяся еще в советское время этногенетика, которая сегодня вторгается и в область медицины (типичный пример: [1]). В данной статье в научный оборот, прежде всего в «поле зрения» этнологов, будет введен эмпирический материал по проблеме медиализации этничности, а также предпринята попытка начала анализа этого явления.

Одним из постулатов генетического исследования нервных болезней в Мордовии является учёт того, что население республики подразделено как между «этносомами», так и внутри самой мордвы (имеются в виду мордва-мокша и мордва-эрзя), и это, якобы, «предполагает возможные различия по некоторым медико-генетическим параметрам...» [2, с.836]. В защищённой в Казанском университете в 2007 г. кандидатской диссертации Р.Г. Газизовой констатируется, что «*диагностическими маркерами генетической предрасположенности к гипертонической болезни ... в популяции русских является полиморфизм гена AGT, в популяции татар – полиморфизм гена APOE*» [3, с.8]. Другие авторы ищут гены, ответственные за развитие гипертензии у татар, проживающих на территории Башкирии [4]. Гены, провоцирующие гипертензию у русских Центрального Черноземья, выявляет в своем исследовании А.М. Шестаков [5, с.8]. О влияющих на развитие артрита межпопуляционных различиях в распределении полиморфных генов для русской и башкирской популяций Челябинской области пишет в кандидатской диссертации биолог Д.А. Сташкевич [6, с.9]. Изучает рассеянный склероз в группе больных именно «русской этнической принадлежности» Т.В. Андреевский [7]. Лиц «славянской этнической принадлежности» (? – А.О), болеющих боковым амиотрофическим склерозом, в своей кандидатской диссертации изучает Е.В. Лысогорская [8, с.7].

Сравниваются русская и молдавская этнические группы по признаку ДНК-маркеров, ответственных за инсульт [9, с.1395]. Постулируется «*межэтническое разнообразие генетических*

факторов», ответственных за развитие параноидной шизофрении у «двух наиболее распространённых популяций Башкортостана» – русских и татар, причём эти данные пытаются коррелировать с конкретными лечебными действиями [10]. Утверждается также, что носительство определённых аллелей полиморфного локуса, генотипа полиморфного локуса и гаплотипа полиморфных локусов определённого гена повышает риск суицидального поведения в обследованной группе лиц «русской этнической принадлежности» [11].

Генетики и медики пытаются доказать, что результаты изучения особенностей генофонда этнических групп могут быть использованы для предварительной оценки лекарственной терапии [12]. Некоторые авторы предлагают учитывать генные особенности популяции татар Татарстана при лечении их от гастроэнтерологических заболеваний [13].

В августе 2015 г. на базе Казанского (Приволжского) Федерального университета (КФУ) стартовал проект «Анализ экзотов этнических групп, проживающих на территории России, для определения особенностей генофонда татар в связи с их происхождением». Одной из задач проекта значится «поиск этнос-ассоциированных (так в источнике. – А.О.) медицинских маркеров с целью улучшения соответствующих диагностических алгоритмов и оптимизации лекарственной терапии» [14]. Участник проекта, руководитель лаборатории молекулярно-генетического анализа КФУ, Ольга Кравцова, ставя знак равенства между «этмосом» и популяцией, в одном из интервью заявила, что «межпопуляционные различия, в отличие от межрасовых, не так значительны, каждая из этнических групп, проживающих на определенной территории, имеет свои генетические особенности» [15].

Медикализация этничности может возродить опасные своими последствиями евгенистические методы поддержания «здоровья нации». Так заслуженный врач России и Татарстана, кандидат медицинских наук, доцент Казанской государственной медицинской академии Г.Г. Исмагилов негативно относится к выхаживанию «всех живорожденных с очень низким весом и маловесных детей, весом от 500 граммов», т.к. «женщина таким образом выбраковывает, т.е. выкидывает генетически больных зародышей, это предусмотрено природой, чтобы оздоровить ту или иную народность от детей, рожденных с генетическими уродствами». Он делится опытом генетиков Казани и Нижнекамска, которые по биологическому материалу из утробы беременной определяют «есть ли генетическое поражение плода и если есть, предлагают женщине аборт, и она охотно на это соглашается, видите, как можно на научной основе оздоровить нацию». Г.Г. Исмагилов с положительными коннотациями воспроизводит приписываемую им Д. Рокфеллеру-старшему фразу о том, что «иметь право на жизнь ещё не значит иметь право на потомство». Врач пишет о тщательном генетическом контроле за беременной женщиной, о государственном содержании, университетском обучении и трудоустройстве родившегося, «пока этот молодой человек сам станет, женившись, воспроизводить здоровое потомство и возвращать долги государству. Так оздоравливается нация» [16]. О какой именно «нации» (вернее, «этмосе») идет речь косвенно свидетельствует факт того, что Г.Г. Исмагилов является членом Нижнекамского филиала Всемирного конгресса татар [17].

Работы отдельных генетиков могут подвести читателя к мысли о нежелательности т.н. «межнациональных» браков в целях заботы о здоровье детей и «сохранения генофонда». Так, генетики и физики в совместной работе доказывают, что заболеваемость детей от «межнациональных» браков (по их выражению при «метисации») на втором-третьем году жизни выше, чем в «однонациональных», и это, якобы, не зависит от таких социальных факторов, как уровень образования родителей и начало посещения ребёнком дошкольного учреждения. Интерпретируются эти явно случайные данные при помощи аналогий с популяциями животных и растений, когда в результате межпопуляционного скрещивания происходит снижение приспособляемости потомков [18]. Подобными работами могут воспользоваться борющиеся «за чистоту крови» радикальные этнонационалисты.

Говоря о причинах медикализации этничности в специализированных научных исследованиях, следует особо отметить тот факт, что генетики, биологи и медики являются частью социальной среды, и поэтому профессиональные знания о генах встраиваются в общую для данной культурной традиции мифологизированную схему осмысления окружающего мира (данный вывод согласуется с результатами исследований по медицинской антропологии [19, с.29]). Необходимо помнить, что в «незападных» обществах наука имеет свои особенности [20], проистекающие, в конечном счёте, из трудностей соотношения бытующих социальных норм и принципов интеллектуального поиска.

1. Соколова Ю.В., Бубнова Л.Н., Павлова И.Е., Бессмельцев С.С. Особенности распределения иммуноглобулинподобных рецепторов киллерных клеток и их HLA-лигандов в русской популяции // Фундаментальные исследования. 2012. № 1. Медицинские исследования. –С. 115–120.

2. Петрин А.Н., Перепелов А.В., Нурбаев С.Д., Балановская Е.В., Ситников В.Ф., Иноземцев В.С., Руденская Г.Е. Наследственные болезни в Мордовии // Генетика. 1997. Т. 33. № 6. – С. 836–843.
3. Газизова Р.Г. Молекулярно-генетические маркеры предрасположенности к гипертонической болезни Республики Татарстан: дис. ... канд. биол. наук: 03.00.04. Казань, 2007. – 170 с.
4. Насибуллин Т.Р., Белоногова В.А., Туктарова И.А., Николаева И.Е. Каримова И.М., Мустафина О.Е. Ассоциация полиморфных маркеров гена CCL2 с эссенциальной гипертензией // Генетика. 2011. Т. 47. № 9. – С. 1262–1266.
5. Хрунин А.В., Фирсов С.Ю., Лимборская С.А. Полиморфизм генов репарации ДНК EKCC2 и XRCC1 в некоторых популяциях России // Генетика. 2011. № 47. № 11. – С. 1565–1568.
6. Сташкевич Д.А. Аллели и генотипы генов основных цитокинов и их межгенные и внутригенные связи в ассоциации с ревматоидным артритом у русской и башкирской популяций: дис. ... канд. биол. наук: 14.00.36. – Челябинск, 2009. – 133 с.
7. Андреевский Т.В. Комплексный анализ полиморфизма генов иммунного ответа при рассеянном склерозе у русских: автореф. ... канд. биол. наук: 03.00.03. – М., 2007. – 20 с.
8. Лысогорская Е.В. Клинико-генетический анализ бокового амиотрофического склероза в российской популяции: автореф. ... дис. канд. мед. наук: 14.01.11 – нервные болезни; 03.02.07 – генетика. – М., 2013. – 28 с.
9. Бондаренко Е.А., Шетова И.М., Шамалов Н.А., Мокан Е.И., Барбакар Н.И., Курочкин Г.С., Протопоп С.С., Лысый Л.Т., Сломинский П.А., Лимборская С.А., Скворцова В.И. Анализ ДНК-маркеров и предрасположенности к острому ишемическому инсульту в российской и молдавской популяциях // Генетика. 2011. Т. 47. № 10. – С. 1393–1401. С. 1395.
10. Гареева А.Э., Закиров Д.Ф., Хуснутдинова Э.К. Анализ ассоциации полиморфных вариантов гена GRIN2B с параноидной шизофренией и эффективностью терапии типичными нейролептиками у русских и татар из Республики Башкортостан // Генетика. 2013. Т. 49. № 9. – С. 1106–1113.
11. Халилова З.Л., Гайнуллина А.Г., Валиуллина А.Р., Захарова Г.Г., Валинуров Р.Г., Хуснутдинова Э.К. Анализ ассоциаций полиморфных локусов гена YWHAЕ с суицидальным поведением // Генетика. 2013. Т. 49. № 6. С. 767–772.
12. Хрунин А.В., Фирсов С.Ю., Лимборская С.А. Полиморфизм генов репарации ДНК EKCC2 и XRCC1 в некоторых популяциях России // Генетика. 2011. № 47. № 11. – С. 1565–1568.
13. Халикова А.Р., Архипова А.А., Ахметов И.И., Абдулхаков Р.А., Абдулхаков С.Р. Изучение полиморфизма гена цитохрома P-450 CYP2C19 в популяции татар, проживающих на территории Республики Татарстан [Электронный ресурс]: Практическая медицина 03 (12). Гастроэнтерология. 12 мая. 2012 г. URL: <http://pmarchive.ru/izuchenie-polimorfizma-gena-citoxroma-r-450-cyp2c19-v-populyacii-tatar-prozhivayushhix-na-territorii-respubliki-tatarstan/> (дата обращения: 14.03.2016).
14. Зачем в Казани ищут «код татар»? [Электронный ресурс]: Деловая электронная газета Татарстана «Бизнес-Онлайн». URL: <http://www.business-gazeta.ru/article/144981/> (дата обращения: 14.03.2013).
15. Ученые КФУ исследуют геном татар для оптимизации фармакотерапии в республике [Электронный ресурс]: Официальный сайт Казанского (Приволжского) федерального университета. URL: <http://kpfu.ru/news/uchenye-kfu-issledujut-genom-tatar-dlya-145792.html> (дата обращения: 14.03.2013).
16. Исмагилов Г.Г. (заслуженный врач РФ) // Звезда Поволжья. № 44(772). 10-16 декабря 2015 г. С. 4.
17. Исмагилов Гамир Гарифович [Электронный ресурс]: Сайт «Кто есть кто». URL: http://kekmir.ru/members/person_251.html (дата обращения: 14.03.2013).
18. Дуброва Ю.Е., Корзенёва И.Б., Стяжкина Т.В. Влияние экзогамии на заболеваемость детей на протяжении первых трёх лет жизни // Генетика, 1997. Т. 33. № 1. – С. 116-122.
19. Михель Д.В. Социальная антропология медицинских систем: медицинская антропология: учеб. пособ. для студентов. Саратов: Новый Проект, 2010.–80 с.
20. Овчинников А.В. Моральная экономика «незападных» академических сообществ (постановка проблемы) // Бусыгинские чтения: материалы Всероссийской научно-практической конференции 21 декабря 2011 года. Вып. 3. Казань: ЯЗ, 2012. – С. 153–164.

Бимендиев А.Ш.

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ О «ВЕЛИКОЙ ШАПКЕ» И «ТРОННОМ МЕСТЕ» КАЗАХСКИХ ЧИНГИЗИДОВ

Чокан Валиханов известен как ученый, мыслитель. В этой статье мы хотели обратить внимание на его наследие в области изобразительного искусства, хотя для ученого Чокана рисование имело лишь побочное значение и не составляло его основного занятия. В портфеле Валиханова было много композиционных набросков с историческими сюжетами, эскизных проектов, этюдов и неоконченных набросков, в которых были задуманы картины о людях казахской земли. Бесценность наследия состоит в том, что многие из его зарисовок сугубо документальны и написаны прямо с натуры. Маргулан А.Х. в своей работе «Валиханов как художник» метко подметил, что Валиханов изображает типы казахской феодально-аристократической верхушки, представляя их в нарядной и пышной одежде, в старинном головном уборе, украшенном перьями птицы каркара («Старший султан Тезек»). На этой картине автор воспроизводит портрет известного султана Большой орды Тезека, ярко оттеняя его властный вид, традиционную манеру султанов держать себя у «тронного места», рис. 1, [1, с. 89]. Для нас особый интерес представляет, из пышной одежды чингизида, его «старинный головной

убор», и подчеркивающий властный вид султанской аристократии «тронное место». Тонкий знаток народного быта, он с большой точностью передавал типы и одежду людей, в частности, чингизидов, с орнаментированным поясом, широким пышным халатом, тубетейкой и характерными коническими головными уборами.

Благодаря пытливости, любознательности, так же сноровистости военного наблюдателя, в портрете Старшего султана Тезека Валиханов зафиксировал редко освещаемый, не попадающий в поле зрения исследователей и путешественников атрибуты султанского положения и маркер знатности чингизидов – «головной убор» конической формы, украшенный «султаном» в виде перьев птицы каркара, а также «тронное место, называемое еще «ханское место» или «подушкой власти», представляющие собой непарадную форму трона [2].

«Тронное место», изображенное Валихановым, рис. 1, показывает, что оно выделено «подушкой власти, которая, как правило, бывает «подушкой бархату красного» [3, с. 12] или «красивой подушкой из бухарского бархата» [4, с. 29]. Подробно о «тронном месте» казахских чингизидов нами было раскрыто в работе «Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры» [2].

Рассмотрим другой символ, запечатленный Валихановым как атрибут султанского положения – старинный головной убор с перьями. Знаменитый английский художник и путешественник Томас Аткинсон вот как описал чингизида-султана в середине XIX в.: «Тут я увидел султана..., высокого роста, он был одет в черный бархатный халат, обшитый соболем и опоясан малиновой шалью. На голове у него была красная в виде конуса шапка, обшитая лисьим мехом, украшенная совиным пером, которое показывало, что султан принадлежит к потомкам Чингис-хана» [5].

Головные уборы в традиционных культурах всегда являлись многофункциональным элементом костюма. Не являются исключением в этом отношении и головные уборы казахских чингизидов. По наблюдениям Г.Д. Скрынниковой, головной убор лидера не просто часть обыденной одежды, но являлся и «атрибутом правителя», она же обратила внимание, что чингисовские наставления о «Великой шапке» в §255 «Сокровенного сказания», явились необходимым условием наследования власти Угедеем [6].

Вопрос об этнографической идентификации этих шапок с традицией головных уборов монгольского рода Борджигин, к которому принадлежал Темучжин, а также его потомков Керей и Жанибека, казахских ханов, необходимо рассмотреть в разрезе исторической ретроспективы, связанной с именем Чингис-хана, сына «Вечного Синего Неба», так как именно с его именем были связаны символы императорской власти во всем средневековом Евразийском мире.

Приведенный «старинный головной убор» Валиханова, отличающего носителя от своих соплеменников, придающие чингизиду «священные атрибуты», «божественность» – можно отметить как корону или «тэж» (каз.), как один из древних символов и воплощений верховной власти. При этом такой головной убор возвышается над своим носителем своей конусностью и одновременно возвышает его над окружающими, воплощая саму идею господства (превосходства). При этом «старинный головной убор», корона выступает знаком, проявлением высших сверхчеловеческих сил и полномочий, ниспосланных правителю.

Существование короны, как символа власти у казахских правителей, широко представлено в устном фольклоре, передававшийся из поколения в поколение. Упоминание и свидетельства о существовании короны у казахских ханов имеются и в письменных источниках. Как отмечает Атыгаев Н., в персоязычном сочинении «Алаш-ара-ий Шах Исмаил» неизвестный (анонимный) автор в первой четверти XVI века, описывая поездку посла Шибанидов Джанибек Султана к правителю Казахского ханства Касым-хану и его прием казахским ханом, пишет: «... Приглядевшись, он увидел Касым-хана, который как свирепый див, восседал на Чингисхановом троне, сделанном из чистого золота, и четыре угла этого трона были сделаны в виде льва, леопарда, тигра и дракона. На голове у него была украшенная драгоценными камнями корона Чингис-хана...» [7, с. 80].

Зафиксированное сефевидским историком, знатоком историографии ильханского Ирана и символов власти чингизидов, подробное описание короны казахского хана Касыма, дает очень ценную информацию, выделяя головной убор Касыма-хана – как корону Чингис-хана.

Относительно XVIII века имеется сведение о кратковременном правлении известного казахского хана Абул-хайра в Хиве. Очевидец этих событий Д. Гладышев пишет о головном уборе казахского хана: «Хан сидел на ханском месте, которое учреждено амвоном (возвышение) и оно покрыто персидским ковром, а на ковре подушка бархату красного, на которой хан сидел, и на нем надета чалма красная шелковая» [3].

Еще один источник, который свидетельствует о существовании короны у казахских чингизидов и напрямую исходит от самих носителей титулов правителей, казахских ханов и султанов – герб князя Чингиса рис. 2а, б, [8, с. 84], официальный геральдический знак сына хана Бокеевской Орды Жангира, князя и генерал-лейтенанта Султан Ходжи Губайдуллы Жангир Оглы Чингис-хана, где все официальные родовые чингизовские регалии признаны, как принадлежавшие казахским чингизидам.

Позволим себе привести здесь полный текст Указа Александра II и полное описание герба Чингиса из Общего гербовника дворянских родов Всероссийской Империи: «Именем Его величества, в Бозе почивающего Государя Императора Александра II, указом, данным Правительствующему Сенату 30 августа 1870 года, третий сын покойного хана внутренней Букеевской орды Джангера отставной полковник султан Ахмет-Гирей Чингис, нисходящим от него потомством, Всемилостивейше возведен в княжеское Россиской Империи достоинство, на которое 9 августа 1879 года пожалована грамота герб же Высочайше утвержден 14 января 1866 года» [9].

Описание герба: «Щит рассечен. В первой лазуревой части золотая тамга в виде скошенного креста Х (знак Чингис-хана), во второй червленой части золотая же тамга в виде буквы т (знак ханов Букеевской Киргизской Орды). В противогорностаевой главе щита, золотой лук, на котором косвенно накрест положены золотые секира и стрела острием влево. Щит увенчан булатным шишаком Чингиз-хана с золотыми украшениями и с двумя серебряными перьями. Вместо Намета кольчуга. Щитодержатели: правый – монгол в стеганой кукле и такой же шапке, с колчаном, опирается правой рукой на саблю; левый – киргиз в шляпе с саблей держит в левой руке копьё. Герб украшен червленой, подбитой горностаем мантией с золотыми кистями и бахромой и увенчан княжеской короной. (Намет кусок ткани, крепящийся к шлему для предохранения его от нагревания на солнце, традиционный элемент герба)» [9].

В основе герба казахского чингизида два главных элемента – тамги. Первый – в виде скошенного креста Х – знак Чингис-хана, второй – тамга в виде буквы т – знак ханов Бокеевской Киргизской (Казахской) Орды.

Центральная часть герба – щит, внутри которого размещены вышеназванные элементы, увенчан булатным шишаком Чингиз-хана с двумя серебряными перьями в виде султанов. Шишак или боевой шлем с перьями в древнетюркском языке назывался тугулга/тугуга (тюрк. из корневого «Туг»), (дулыга – каз), дабулга (монг) [10, строка 1432]. А два пера в боевом шлеме или в головном уборе чингизидов, в двух гнездах на маковке, либо спереди по бокам, называли «Тугом», т.е. «Кисть степени» [10, строка 1429]. Имеется в виду что туг – «знак, значок», мог выступать не только в форме того, что мы называем словом «знамя, штандарт», но и в других качествах, а именно «султана» на головном уборе чингизидов.

В данном случае булатный шишак Чингис-хана с золотыми украшениями и серебряными перьями – это боевой вариант короны казахских ханов чингизидов, рис. 3. Оно соответствует канонам доспехов золотоордынских правителей, например булатному шишаку Токтамыш-хана, который изображен в работе средневекового художника, рис. 3б, 3в, 3г, 3д, [11].

Еще один источник, на этот раз европейский – картина «Битва при Легнице», рис. 4. Слева – татаро-монголы, справа – европейские рыцари. В этой битве монголы разбили европейских рыцарей. Художник изобразил момент сраженного предводителя Чингис-хана, хотя он в этой битве не участвовал. Обратим внимание на головной убор Чингис-хана – это остроконечная шапка с двумя перьями и отороченная по краю синим ажурным материалом. А головные уборы воинов-монголов напоминают шапку в кукле в гербе Чингиса Губайдуллы.

К средневековому описанию казахской короны Касым-хана можно добавить два пера (султана) на этой короне, их можно обнаружить в головном уборе у предводителя монголов, изображенных на этом рисунке, которые являются маркером знатности. На это указывают и другие вышеприведенные источники.

Таким образом, корона Чингис-хана на голове Касым-хана, видимо, имела дополнительные элементы в виде двух серебряных или натуральных перьев, которые в более позднее время трансформировались в два «султана». Что и было зафиксировано Ч. Валихановым на головном уборе Старшего султана Тезека. Поэтому его работы имеют не только художественную ценность, но и историческую, представляя собой как ценный источник по такому вопросу – как символы власти казахских чингизидов.

1. Маргулан А.Х. Валиханов как художник // Вестник АН КазССР. – 1950.

2. Бимендиев А.Ш. Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // Отан тарихы. – 2015. – № 4 (72). – С. 75–98.

3. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 годах Гладышевым и Муравиным. Изд. с приобщением

современной карты Миллера пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно Я. В. Ханьковым. СПб., 1851. – 85 с.

4. Кэстль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды: перевод с немецкого Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – С. 152. – 13 илл.

5. Аткинсон Т. Путешествие по русско-китайской границе и степям Центральной Азии // Всемирный путешественник. – Т. IX. – СПб., 1871. – С. 49-93.

6. Скрынникова Т.Д. Представления монголов XIII в. о харизме и культ Чингиз-хана // «Тайная история монголов». Источниковедение, история, филология. – Новосибирск: Наука, 1995. – С. 66–88.

7. Атыгаев Н., Джандосова З.А. Новый источник по истории Казахстана XVI в.: предварительные результаты изучения Алам-ара-ий Шах Исмаил // Отан тарихы, 2013. – №2. – С. 73–84

8. Мукатаев Г.К. Хан Жангир. Великий преобразователь степи. – СПб.: Изд-во М.В. Иркиной, 2001. – 88 с.

9. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. Герб князя Чингиса. – Часть 12. – С. 12. Российский государственный исторический архив. СПб // эл. ресурс: <http://gerbovnik.ru/arms/1973.html>.

10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – М.: Изд. вост. лит., 1963. – Т. III. – Ч.2. – С. 1432.

11. Бимендиев А.Ш. Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам) // Отан тарихы. – 2015. – №3. – С. 18–46.

Рис. 1. Портрет султана Тезека

Рис. 2. Герб российского князя и генерал-лейтенанта Султан Хаджи Губайдулла Жангир-оглы Чингис-хана, сына хана Бокеевской Орды Жангира. Утвержден в 1866 г.

Рис. 3. «Султаны» чингизидов на шлеме герба князя Чингиса, 3а и в миниатюрах Зафар-наме, 3б, 3в, 3г, 3д.

Рис. 4. «Битва при Легнице», перья в головном уборе чингизида

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ У КЫРГЫЗОВ ЮЖНОЙ ЧАСТИ КЫРГЫЗСТАНА

В системе терминов родства, как и свойства, четко разграничиваются родственники отца и матери. Отличие состоит в том, что родственника отца различают по возрасту: старший брат – «акам, авам», младший – «үкам»; старшая сестра – «эжем, аммам», младшая – «синдим». Обозначение старших и младших родственников мужа образуется при помощи характерной составной частицы «кайын». Любой принадлежащий роду отца мужа для невестки является «кайын». По отношению к старшим она должна соблюдать все нормы обычая избегания.

Жена и родственники мужа по браку: Отец мужа, для невесты – «кайын ата», в обращении «атабыз», обратный термин со стороны отца «келин». Отец отца мужа, для невесты «чон кайын ата», в обращении «чон ата или ата», обратный термин с его стороны «келин». Мать отца мужа, для невесты - «чоң кайын эне», в обращении «чоң эне или эне», обратный термин с ее стороны «келин». Старший и младший брат отца мужа, для невесты - «чоң кайын ага, чоң кайын ака», в обращении «ака», «ага», обратный термин с их стороны «келин». Жена старшего и младшего брата отца мужа, для невесты, «чоң авысын», в обращении «жеңе», обратный термин с ее стороны «келин» или «авысын». Сын брата (любого) отца мужа (старше мужа), для невесты - «кайын ака», а если младше мужа - «бала», обратный термин с их стороны для старшего – «келин», для младшего – «жеңе». Дочь брата (любого) отца мужа (старше мужа), для невесты – «кайын эже», а если младше мужа – «кыз», обратный термин с их стороны для старшей – «келин», для младшей – «жеңе». Сестра (любая) отца мужа, для невесты – «чоң кайын эже», обратный термин с ее стороны - «келин». Муж сестры отца мужа, для невесты – «жезде», обратный термин с его стороны – «келин». Сын сестры отца мужа, для невесты – «жээн бала», обратный термин с его стороны – «тай жеңе». Дочь сестры отца мужа для невесты – «жээн кыз», обратный термин с ее стороны - «тай жеңе». Брат матери отца мужа, для невесты – «чоң кайын тага», в обращении «тага», обратный термин с его стороны – «жээн келин». Сестра матери отца мужа, для невесты – «чоң тай эже», в обращении «тай эже», обратный термин с ее стороны – «жээн келин».

Мать мужа для невесты – «кайын эне», в обращении «энебиз», обратный термин с ее стороны – «келин». Отец матери мужа, для невесты – «тай ата», обратный термин с его стороны – «жээн келин». Мать матери мужа, для невесты – «тай эне», обратный термин с ее стороны – «жээн келин». Брат матери мужа, для невесты – «кайын тага», в обращении – «тага», обратный термин с его стороны – «жээн келин». Жена брата матери мужа, для невесты – «кайын тай жеңе», в обращении - «тай жеңе», обратный термин с ее стороны – «жээн келин». Сестра матери мужа, для невесты – «кайын тай эже», в обращении - «тай эже», обратный термин с ее стороны – «жээн келин». Муж сестры матери мужа для невесты – «тай жезде», обратный термин с его стороны – «жээн келин».

Старший брат мужа, для невесты – «кайын ака», в обращении – «ака», обратный термин с его стороны – «келин». Жена старшего брата мужа, для невесты – «авысын», в обращении «жеңе», обратный термин с ее стороны – «авысын», или «келин». Сын старшего брата мужа, если старше мужа – «кайын ака», а если младше мужа – «бала», обратный термин с их стороны, для старшего – «келин», для младшего - «жеңе». Дочь старшего брата мужа, если старше мужа – «кайын эже», а если младше мужа – «кыз», обратный термин с их стороны, для старшей – «келин», для младшей – «жеңе». Младший брат мужа, для невесты – «бала», обратный термин с его стороны – «жеңе». Жена младшего брата мужа – «авысын» или «келин», обратный термин с ее стороны – «жеңе». Сын младшего брата, для невесты – «бала», обратный термин с его стороны – «жеңе». Дочь младшего брата мужа, для невесты – «кыз», обратный термин с ее стороны – «жеңе». Отец жены брата мужа – «куда», обратный термин с его стороны – «кудагый». Мать жены брата мужа – «кудагый», обратный термин с ее стороны «кудагый». Брат жены брата мужа – «куда», обратный термин с его стороны – «кудагый». Сестра жены брата мужа – «кудагый», обратный термин – «кудагый».

Старшая сестра мужа, для невесты – «кайын эже», в обращении «эже», обратный термин с ее стороны – «келин». Муж старшей сестры мужа, для невесты – «жезде», обратный термин с его стороны – «келин». Сын старшей сестры мужа, для невесты – «жээн кайни», в обращении – «бала», обратный термин с его стороны – «тай жеңе». Дочь старшей сестры мужа для невесты – «жээн кыз», обратный термин с ее стороны – «тай жеңе». Младшая сестра мужа – «кыз», обратный термин с ее стороны – «жеңе». Муж младшей сестры мужа – «күйөө бала», обратный термин с его стороны – «жеңе». Сын младшей сестры мужа – «жээн кайни», в обращении – «бала», обратный термин с его стороны – «тай

жеңе». Дочь младшей сестры мужа, для невесты – «жээн кыз», обратный термин с ее стороны – «тай жеңе». Отец мужа сестры мужа – «куда», обратный термин с его стороны – «кудагый». Мать мужа сестры мужа – «кудагый», обратный термин с ее стороны «кудагый». Брат мужа сестры мужа – «куда», обратный термин с его стороны – «кудагый». Сестра мужа сестры мужа – «кудагый», обратный термин – «кудагый».

Муж и родственники жены по браку: Отец жены, для жениха – «кайын ата», в обращении – «атабыз», обратный термин с его стороны – «күйөө бала». Отец отца жены, для жениха «чоң кайын ата», в обращении «чоң ата или ата», обратный термин с его стороны – «күйөө бала». Мать отца жены, для жениха - «чоң кайын эне», в обращении «чоң эне или эне», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Старший и младший брат отца жены, для жениха - «чоң кайын ага, чоң кайын ака», в обращении «ака», «ага», обратный термин с их стороны – «күйөө бала». Жена старшего и младшего брата отца жены, для жениха, «жеңе», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Сын брата (любого) отца жены (старше жены), для жениха - «кайын ака», а если младше жены - «кайним», обратный термин с их стороны для старшего – «күйөө бала», для младшего – «жезде». Дочь брата (любого) отца жены (старше жены), для жениха – «кайын эже», а если младше жены – «балдыз», обратный термин с их стороны для старшей – «күйөө бала», для младшей – «жезде». Сестра (любая) отца жены, для жениха – «чоң кайын эже», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Муж сестры отца жены, для жениха – «жезде», обратный термин с его стороны – «күйөө бала». Сын сестры отца жены, для жениха – «жээн кайни», обратный термин с его стороны – «тай жезде». Дочь сестры отца жены для мужа – «жээн балдыз», обратный термин с ее стороны - «тай жезде». Брат матери отца жены, для жениха – «чоң кайын тага», в обращении «тага», обратный термин с его стороны – «жээн күйөө бала». Сестра матери отца жены, для жениха – «чоң тай эже», в обращении «тай эже», обратный термин с ее стороны – «жээн күйөө бала».

Мать жены, для жениха – «кайын эне», в обращении «энебиз», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Отец матери жены, для жениха – «тай ата», обратный термин с его стороны – «жээн күйөө бала». Мать матери жены, для жениха – «тай эне», обратный термин с ее стороны – «жээн күйөө бала». Брат матери жены, для жениха – «кайын тага», в обращении – «тага», обратный термин с его стороны – «жээн күйөө бала». Жена брата матери жены, для жениха – «кайын тай жеңе», в обращении - «тай жеңе», обратный термин с ее стороны – «жээн күйөө бала». Сестра матери жены, для мужа – «кайын тай эже», в обращении - «тай эже», обратный термин с ее стороны – «жээн күйөө бала». Муж сестры матери жены, для жениха – «тай жезде», обратный термин с его стороны – «жээн күйөө бала».

Старший брат жены, для жениха – «кайын ака», в обращении – «ака», обратный термин с его стороны – «күйөө бала». Жена старшего брата жены, для жениха – «жене», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Сын старшего брата жены, если старше мужа – «кайын ака», а если младше мужа – «кайни», обратный термин с их стороны, для старшего – «күйөө бала», для младшего - «жезде». Дочь старшего брата жены, если старше жены – «кайын эже», а если младше жены – «балдыз», обратный термин с их стороны, для старшей – «күйөө бала», для младшей – «жезде». Младший брат жены, для жениха – «кайни», обратный термин с его стороны – «жезде». Жена младшего брата жены – «келин», обратный термин с ее стороны – «жезде». Сын младшего брата, для мужа – «кайни», обратный термин с его стороны – «жезде». Дочь младшего брата жены, для жениха – «балдыз», обратный термин с ее стороны – «жезде». Отец жены брата жены – «куда», обратный термин с его стороны – «куда». Мать жены брата жены – «кудагый», обратный термин с ее стороны «куда». Брат жены брата жены – «куда», обратный термин с его стороны – «куда». Сестра жены брата жены – «кудагый», обратный термин с ее стороны – «куда».

Старшая сестра жены, для жениха – «кайын эже», в обращении «эже», обратный термин с ее стороны – «күйөө бала». Муж старшей сестры жены, для жениха – «жезде», обратный термин с его стороны – «күйөө бала». Сын старшей сестры жены, для жениха – «жээн кайни», обратный термин с его стороны – «тай жезде». Дочь старшей сестры жены, для жениха – «жээн балдыз», обратный термин с ее стороны – «тай жезде». Младшая сестра жены – «балдыз», обратный термин с ее стороны – «жезде». Муж младшей сестры жены – «күйөө бала», обратный термин с его стороны – «жезде». Сын младшей сестры жены – «жээн кайни», обратный термин с его стороны – «тай жезде». Дочь младшей сестры жены, – «жээн балдыз», обратный термин с ее стороны – «тай жезде». Отец мужа сестры жены – «куда», обратный термин с его стороны - «куда». Мать мужа сестры жены – «кудагый», обратный термин с ее стороны «куда». Брат мужа сестры жены – «куда», обратный термин с его стороны – «куда». Сестра мужа сестры жены – «кудагый», обратный термин – «куда».

Таким образом, из женской родни мужа для невесты «кайын» относится только мать мужа – «кайын эне». В обращении к родственникам мужа употребляется термин «энебиз» - «наша мать», «эжебиз» - «наша старшая сестра». Свояченицы младше мужа для его жены являются «кайын синди» - «сестренка».

Отец жены является «кайын ата», а в обращении муж использует термин «атабыз» - «наш отец». Старший брат жены – «кайын ака», в обращении «акабыз». Из числа женской родни жены только ее мать «кайын эне», в обращении «энебиз» - «наша мать». Женская часть родни, которое младше жены «балдыз». Мужская часть родни, которое младше жены «кайын ука», в обращении «кайним». Для них ее муж является «жезде». А жена для младших родственников и родственниц мужа будет «жеце» эти термины используются в обращении.

Родственники же по материнской линии не различаются по возрасту и поколениям. Старший брат для детей матери являются «тага» - «дядя». Старшая сестра для детей матери являются «тай эже», а для их жен и мужей – «кайын тага», «кайын тай эже». В свою очередь, дети матери для родственников по материнской линии являются «жээн» - племянниками.

После совершения бракосочетания новобрачная становится невесткой «келин», а жених – зятем «күйөө бала», но для родственников матери является «жээн куйо бала», а невестка для родных жениха по матери является «жээн келин». Племянник или племянница – «жээн» жениха для его невесты будет также являться «жээн»; жених приходится ему «тага», то невеста «тай жене». По другой линии – для племянника или племянницы невесты – «тай эже» - ее муж будет «тай жезде». Мать отца является для обоих и со стороны мужа и со стороны жены «тай ата», мать матери является для обоих и со стороны мужа и со стороны жены «тай эне».[6, с. 28].

Таким образом, у кыргызов проживающих на южной части Кыргызстана различие родственников по матери и отцу особенно четко прослеживается в системе терминов родства. Их номенклатура являются классификационной и практически аналогичной подобной системе тюркских народов Средней Азии[4, с.69] и Южной Сибири – аналогична и по терминологии[2, с.27-40]. Приведенные групповые термины, используются для обозначения отдельной категории родственников, и являются взаимосвязанными с терминологией родства, употребляемой для обращения к родственникам по браку. Отличительной чертой по сравнению с северными кыргызами, произношения терминов, по местному диалекту старших братьев мужа называют – «акам», именно этим термином определяли что она им является невесткой, так как, своих родных братьев невестки называли «авам», младших – «укам», а также братьев со стороны матери называют - «тагам». Относительно к женщинам в селах, где проживают по соседству с узбеками старших женщин со стороны мужа после замужества называют термином заимствованный у узбекского населения - «аммам».

1. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М.Абрамзон.– Фрунзе: Кыргызстан, 1990. –480с.

2. Бекмуратова, А.Т. Терминология родства у каракалпаков [Текст] / А.Т.Бекмуратова // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана.– М., 1978. – С. 27–40.

3. Джумагулов, А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины [Текст] / А.Джумагулов.– Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960. – 96 с.

4. Калыш А.Б. Добрачное поведение казахов и других этносов в Казахстане (по материалам этносоциологических исследований) // Вестник ПГУ. Гуманитарная серия. – Павлодар, 2010. – №3. – С.68-77.

5. Мамбеталиева, К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии [Текст] / К.Мамбеталиева. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – 123 с.

6. Осмонова, С.К. Традиционные свадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганской долины (конец XIX- начало XXвв). [Текст] / С.К.Осмонова – Ош, 2015. – 208.

А.С.Коробейников, М.С.Зими́на

ОТ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ К СОВЕТСКОМУ СОЮЗУ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ВИЗУАЛЬНОГО ОБРАЗА НАСЕЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ, 1858-1932 гг.

Первая фотография в Центральной Азии появляется в 1858 г., определяя нижнюю границу создания имперского визуального дискурса Российской империи. Многие социологи выделяют сразу несколько аспектов фотографии, которые важны при изучении истории с использованием визуальных нарративов. Во-первых, они обращают внимание на проблемы, связанные со временем: остановленный момент они

рассматривают в качестве одного из главных механизмов исторической памяти. Фотография фиксирует уходящие моменты – то, что стирается из визуальных источников, – не акцентируется в памяти. Важен выбор объекта съёмки: был ли это город, пейзаж или человек. Фотограф или заказчик считают эти объекты особенными и достойными внимания современников и потомков [1, с. 15].

Визуальная информация существует независимо от исследователей и включает в себя внутренний нарратив о социальных структурах. Визуальное передаёт опыт, который символически закодирован – изображение может быть прочитано как текст. Задача исследователей, работающих с подобными источниками, – найти код, с помощью которого изображения расшифровываются [2, с. 53]. Так как главным источником для данного исследования является фотография, следует применить подобную методологию работы с визуальным нарративом. Историки могут использовать визуальные источники не только как средства для получения новой информации о реалиях прошлого, но и для того, чтобы понимать способы репрезентации разными социальными группами окружавшей их действительности.

Цель работы – проследить динамику визуального образа и трансформацию идентичностей населения Центральной Азии посредством анализа фотографического наследия региона от имперского к раннесоветскому дискурсам. Что касается первого периода исследования, ограничением в данной работе является то, что фотография рассматривается как государственный имперский проект по конструированию образа *Другого*; этап локальной активности характерен появлением фототехники у местного населения в начале XX в., поэтому следует проследить механизмы самоописания с помощью фотосъёмки локальных интеллектуальных элит позднеимперского периода. Верхняя хронологическая граница (1931 г.) – последний год до провозглашения официального художественного метода – социалистического реализма, после чего вновь меняется способ репрезентации региона. Актуальность данного исследования заключается в том, что несмотря на изученность колонизации империи и разделения региона на национальные государства, визуальные источники почти не использовались, особенно это касается раннесоветского периода. С применением данного вида источников есть возможность указать на неоднозначность понимания региона в указанный период и расширить поле исследования в изучаемом регионе.

После завоевания в 1860-1870-е гг. визуальный дискурс становится средством освоения региона: в качестве итогов экспедиций появляются альбомы, состоящие из карт, рисунков, чертежей сражений, архитектуры и фотографий. Последние занимают особое место в истории колонизации региона. Объектами для съёмки служили местности, архитектура, люди и их занятия. Фокус фотографов был направлен на фиксацию местного населения: создаются альбомы с отдельной этнографической информацией («Туркестанский альбом»), либо полностью посвященные изучению данной темы («Типы народностей Средней Азии») [3].

К концу XIX в. Центральная Азия приобрела статус стратегической цели для Российской империи. С ростом влияния России в центральноазиатском регионе повышались имперские амбиции на международной арене, усиливался статус империи в качестве колониальной державы [4, с. 148-150]. Вдохновляясь примером британской Индии, российские управленцы старались расширять рынки сбыта промышленных товаров и ресурсов в данном регионе. Несмотря на то, что уровень торговли был невысоким, это не помешало проникновению в Степной край капиталистических отношений [5, с. 62-63].

В имперском воображении важнее, чем отражение настоящей этнографической картины, становится конструирование образа *Другого*, внешне проявляющийся в одежде, внешности и других факторах, которые могут быть отражены на снимках [6]. Фотографии выполняются условно: например, отбором людей для съёмки «типичных» представителей занимаются солдаты, руководствующиеся не данными современной им этнографии, а лишь «чутьём» [7]. Одним из важных аспектов фотографий с местными жителями был ислам и его влияние на быт и развитие туземцев. Первым пунктом можно назвать фотографии местных святынь: выполнялась съёмка старых, полуразрушенных мечетей, медресе и других зданий, относящихся к исламу [8] (вне альбомов такие снимки выполняются, в основном, искусствоведами, скульпторами и т.д.), и новых православных церквей, что говорит об отсталости, устаревании и замещении роли ислама. Второй пункт – прямые отсылки к религии: постановочная фотофиксация этапов молитвы [9], наказания в мусульманских школах, многочисленные портреты дервишей; нищих, стоящих около мечетей. Наблюдается разнообразие поз и ракурсов: в полный рост или сидя, на уровне глаз; фотограф находится выше, фон чаще всего нейтральный, портреты одиночные. В руках люди ничего не держат, что нехарактерно для съёмки в XIX в. Местное население в сознании колонизаторов приравнивалось к конфессиональной категории – мусульманам.

Ситуация трансформируется в позденимперский период. Движение за права казахов, которое сформировалось в течение Первой русской революции 1905-1907 гг., следовало сдержанному курсу антиколониальных движений по типу других регионов империи [10, р. 12-14]. Колонизация сыграла огромную роль в кристаллизации национального самосознания казахских элит. Активность явилась следствием колониционных процессов со стороны имперского кабинета, направленных на освоение и русификацию степного края [5, с. 49-52]. Колонизаторы, по мнению народов степи, не учитывали интересов местного населения, забирая родовые земельные участки. Киргизские (казахские) интеллектуалы, почувствовавшие угрозу будущему существованию этноса, предприняли попытки реакционных действий, направленных на защиту прав местного населения, которые привели к учреждению автономий Алаш и Туркестана.

В связи с «пограничным» (автономным) состоянием среднеазиатского общества в период имперского кризиса происходят изменения в фотографических практиках. Фотографии лидеров национальных автономий Алаш и Туркестана (1917-1919) были сделаны участниками общекиргизских съездов. Согласно переписи населения Российской империи 1897 г. население Центральной Азии было включено в категорию «инородцы», что, по мнению лидера казахского движения А.Н. Букейханова, отражало угнетенный статус и «исключение» из состава империи жителей центральноазиатского региона [11, с. 112, 221, 238, 249]. Ввиду этого, казахские интеллектуалы стремились позиционировать себя в качестве «западных» акторов, репрезентируя свой стиль посредством фотографий. Поэтому на многих фотографиях мужчины одеты в современные классические костюмы [12], для визуализации и легитимации своих намерений – лидеры будущей автономии таким образом формировали просвещенный образ казахского народа. При этом во время обрядов, например, свадеб, невеста облачалась в киргизский национальный костюм, чтобы продемонстрировать сохранение традиций и национальные корни. В фотографии наблюдается гендерная асимметрия: женщины – хранительницы традиций, мужчины – источник передовых взглядов. При анализе карты мест фотофиксации видно, что съемка велась не зависимо от территориального положения, но при этом в пределах автономии. Прослеживается тенденция всеохватности фотографических практик для вовлечения населения в потенциальную национальную жизнь. В отличие от фотографий автономии Алаш, в туркестанской автономии существовало сильное влияние религиозных идей, тенденции национализма не имели сильного воздействия, поэтому люди, независимо от обстоятельств фотографирования, полностью одеты в традиционный костюм: религиозная идентичность была важнее национальной.

Ситуация меняется в 1920-х гг., в раннесоветском периоде в рассматриваемом регионе границы этносов не совпадали с границами административных единиц [13]. Важным нововведением большевиков стало право народов на самоопределение вплоть до возможности создания национальных государств или автономных областей и республик. Фотографических источников по 20-ым гг. XX в. значительно меньше, чем имперских: это объясняется и гораздо более непродолжительным периодом, и неопределённостью власти по поводу того, как следует отображать регион. В Центральной Азии проводится ряд экспедиций, результатом которых было в том числе появление большого количества фотографий. Наблюдается смешение интенций: с одной стороны, всё ещё сохраняются имперские паттерны изображения края, которые проявляются на снимках участников экспедиций: местное население всё так же ассоциируется с религиозной категорией – мусульманами. Роль ислама ещё не была определена большевиками, не было чёткого решения по поводу его сохранения или уничтожения, лишь в 1929 г. после постановления ВЦИК «О религиозных объединениях» [14, с. 29-45] начинаются гонения на ислам так же, как на другие религии. С другой стороны, появляются черты советской пропаганды, которые достигнут своего пика после 1932 г.: фотографии коренного населения с томами учений Ленина, изображения трудящихся и так далее. Даже после издания постановления 1929 г. видны противоречия в борьбе репрезентаций: с одной стороны, религия официально запрещена; с другой – в 1931 г. была проведена этнографическая экспедиция РАН, на снимках которой ислам всё же присутствует [15]. Перелом наступает лишь в 1932 г. с объявлением официального художественного метода – социалистического реализма.

Гораздо большее внимание уделяется промыслам. Ракурсы уже не являются такими искусственными, какими были в империи. Это обусловлено тем, что совершенствуется техника: с изобретением переносных лёгких камер съёмка в поле всё больше облегчается. [16]. Однако из-за костюмов местного населения и их внешности люди на снимках воспринимаются как *Другие*. Съёмки выполняются профессиональными этнографами и тюркологами. Выполняются фотографии жителей, которые занимаются народными искусствами: музыкой, ткачеством и т.д. В больших количествах есть снимки

молодёжи, которая обучается в школе или университете, или курсантов, которые прошли трёхмесячные курсы по ликвидации безграмотности.

Интересным представляется то, что люди на снимках наделены или не наделены именами в зависимости от того, был человек вовлечён в советскую жизнь или нет: при типичной этнографической съёмке люди не имеют имён [17], зато они подписаны у председателей колхозов, студентов и так далее [18]. Большая масса фотографий посвящена местной интеллигенции, которая одета не в традиционную, а в европейскую одежду.

Комплексный анализ фотографических источников Центральной Азии позволил сделать выводы об общих тенденциях репрезентации властных отношений в визуальном дискурсе региона в указанный период. В контексте имперского кризиса стремление алашординских политиков подчеркнуть европейскую идентичность приводит к существенным различиям в фотографиях на территории современного Казахстана и других частей Центральной Азии, где сохраняются традиционные репрезентации. После 1920-х гг. ситуация меняется во всем регионе: фотография становится проводником модерной советской идентичности, но при этом и средством конструирования вновь созданных центральноазиатских наций.

1. Зонтаг С. О фотографии. – М.: AdMarginem, 2012.

2. Барт Р. Camera Lucida: комментарий к фотографии. – М.: AdMarginem, 2011.

3. Толмачева Е. Б. Фотография как этнографический источник: дис. канд. ист. наук. Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого. – СПб., 2011.

4. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981.

5. Центральная Азия в составе Российской империи / отв. редакторы С.Н. Абашин, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова. –М.: НЛО, 2008.

6. Абашин С. Н. Власть и фотография. Визуальная репрезентация в имперской рамке. – Неприкосновенный запас, 2012. 4(84).

7. Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX - начала XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб: Наука, 2011.

8. Коллекция МАЭ РАН Коллекция МАЭ РАН: № 2662-10, ID изображения: 3683926. Название: Развалины старой мечети. Казахи.

9. Коллекция МАЭ РАН: И 1718-244, ID изображения: 3659784. Название: Туркестанский альбом: молитва мечети Кок-Гумбаз. Таджики.

10. Suny R.G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. Stanford, CA: Stanford University Press, 1993.

11. Букейхан А. Н. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: «Сарыарка». 2009. 1 т.

12. Мурсалим Б., Койгельдыев М. Алашорда: Фотоальбом. – Алматы, 2012.

13. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Culture and Society after Socialism). Ithaca and London: Cornell University Press. 2005.

14. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Culture and Society after Socialism). Ithaca and London: Cornell University Press. 2005.

15. Коллекция МАЭ РАН: И 72-370, ID изображения: 4039299. Название: Моление в пятницу в соборной мечети.

16. Толмачева Е. Б. Фотография как этнографический источник: дис. канд. ист. наук. Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого. – СПб., 2011.

17. Коллекция МАЭ РАН: № 3793-79, ID изображения: 3613351. Название: Замужняя женщина в традиционном костюме.

18. Коллекция МАЭ РАН: № 4258-20, ID изображения: 3626462. Изображён молодой студент из народа дунган.

Б. Қақабаев

АҚҚУ ІШІК (ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ АҚҚУ ТЕРІСІНЕН ТІГІЛГЕН БІРЕГЕЙ КИІМ ЖӨНІНДЕ)

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі – қазақтың дәстүрлі құндылықтарын сақтап, әрі насихаттап отырған, қоры жағынан еліміздегі ең үлкен музей. Орталық музей қорларында қазақтың дәстүрлі мәдениетінің бірегей үлгілері болып табылатын, тарихи құндылығы өте жоғары көптеген экспонаттар бар. Сондай бағалы экспонаттың бірі – қалыңдық жасауының аса маңызды құрамдас бөлігін құрайтын, аққу терісінен тігілген ішік (осы ретте аталмыш ішіктің аққу терісінен тігілгендігін алғаш байқап айтушы Нұрсан Әлімбаев екендігін ескертуді өзіме парыз деп санаймын. Өйткені, бұрын ол аққудың мамығынан дайындалды деген жаңсақ пікір орын алған-тын – Қ.Б.).

Жалпы қазақ халқы, қыз жасауына арнайы тігілетін ішік, шапандарды *бастон* деп атап, сәукеле тәрізді ерекше құндылық ретінде бағалаған [1, 109]. Сөз болып отырған бастонның – аққу ішіктің бірегейлігі мен музейлік құндылығы:

– біріншіден, оның қалыптасқан дәстүрге сай аң терілерінен емес, қауырсыны жұлынып, тек қана мамығы қалдырылған аққу терісінен тігілген ерекшелігінде;

– екіншіден, ішіктің қазақтың біртуар ұлы, ғұлама ғалым Шоқан Уәлихановтың есімімен тікелей байланыстылығында болып отыр.

Ішікті музейге 1974 жылы Алматы тұрғыны Ричард Иманұлы Әкімбеков тапсырған (Ричард есімі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы жазбаларында Рашат деп көрсетілген) [2, 393].

*Тәжібай Шыңғысқызы Уәлиханованың жасауына арнап
аққу терісінен тігілген қалыңдықтың ішігі (ҚР МОМ КП № 13950).*

Енді ішіктің тігілуі мен музей қорына келіп түсуінің тарихына тоқталып өтелік. Тапсыру құжаттарында бұл жөнінде Ричард Әкімбеков төмендегідей деректер келтіреді: Әуел баста, ішік Шыңғыс Уәлихановтың кіші қызы **Тәжібайдың** сол кездегі Баянауыл дуанының әйгілі биі Шорманның немересі **Әмір - Темір** Әужанұлына ұзатылғанда қыз жасауына арнайы тігілген көрінеді. Осылайша Орталық музей қорындағы аққу ішік Шормановтар әулетінің иелігіне өтеді. Тәжібай ерте қайтыс болғаннан кейін, **Әмір-Темір** Шыңғыс төренің үшінші ұлы Қозыкөненің қызы **Бәденге** үйленіп, Мақыш атты қыз бен Асфандияр атты ұл сүйеді. **Мақыш Әмірқызы Шорманова** үш атадан қосылатын ағайыны, қазақтың әйгілі биі Мұса Шормановтың немересі **Көкен Біләлұлы Шормановқа** тұрмысқа шығады. Сөйтіп аққу ішік *бастон* ретінде Мақыштың жасауының құрамында Біләл Шормановтың отбасының иелігіне айналады. Кейін **Мақыш** ішікті өзінің қайын бикесі, Көкеннің қарындасы **Фарихаға**, оның тұрмысқа шығу құрметіне, тарту еткен екен. Уақыты келгенде Фариха аққу ішікті қызы **Ғафифаның** жасауына қосады. Осылайша ішік Шормановтар әулетінің аса бір құнды бұйымы ретінде қалыңдық жасауының құрамында ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған.

Бұл жерде бір ескерте кететін жайт: дерек берушінің мәліметі бойынша, кітаби мұсылмандық қағиданы ұстанатын шонжарлар әулеті, араб елдерінде қабылданған дәстүрді ұстанып, нағашылы-жиен өз алдына, тіпті үш атадан бастап өзара қыз алысып, қыз беріскен екен. Осы себепті, Уәлихановтар әулеті мен Шормановтар әулеті қыз алысып, қыз берісіп, қарсы құда бола беретін. Мысалы, Тәжібайдың шешесі Зейнеп Шорманқызы – Әмірдің әкесі Әужан Шорманұлының туған апасы, ал аққу ішіктің екінші иесі Мақыш Әмірқызы Шорманова мен жұбайы Көкен Біләлұлы Шорманов үш атадан қосылатын немере ағайындар болған. Аққу ішіктің Шормановтар әулетінен тысқа кете қоймағанын Ричард Әкімбеков өткізу құжаттарында осы жағдаймен байланыстырып, ерекше атап көрсетеді.

Айтылған қисынға орай, Шормановтар әулеті мен Уәлихановтар әулетінің туыстық қатынастарын көрсету үшін, екі әулеттің Ричард Әкімбеков жазып берген қысқаша шежіресін келтіруді жөн көрдік: Шыңғыс Уәлихановтың Зейнеп Шорманқызынан алты ұл, бес қызы болған: Жақып, **Мұхамед Ханафия**

(Шоқан), Сақыпкерей(Қозыке), Әбілмақыжан(Мақы), Махмет, Нұрмұхамед(Қоқыш), қыздары – Бәдігүлжамал (Абылай Қоңырқұлжинның әйелі), Нурилә, Әфия, Тәжібай (Әмір-Темір Әужанұлы Шормановтың бірінші әйелі).

Қаржас руының әйгілі биі Шорманда төрт ұл болған: Мұса, Иса, Мұстафа, Әужан.

Мұса Шормановтың төрт ұлы болды: Сәдуақас, Біләл, Жәми, Қабыш.

Әужан Шормановтың үш ұлы болды: **Әмір-Темір** (бірінші әйелі – **Тәжібай Шыңғысқызы Уәлиханова** (аққу ішіктің бірінші иесі, екінші әйелі – **Бәден Қозыкеқызы Уәлиханова**), Әкіш, Шәмен.

Біләл Мұсаұлы Шормановтың (жұбайы Абылай Қоңырқұлжинның қызы) үш ұл, бес қызы болды: Жаржан, Көкен, Нұркүш, Хафса, Халима, **Мәшәу**(Ричард Әкімбековтың шешесі), **Фариха** (Ғафифа Рахматулиевна Бекжанованың шешесі, аққу ішіктің үшінші иесі) және Зейфүш.

Әмір-Темір Шормановтың екінші әйелі Бәден Қозыкеқызы Уәлихановадан бір ұл, бір қызы болды: **Мағыш** (аққу ішіктің екінші иесі. Көкен Біләлұлы Шормановтың жұбайы, **Фариха** Біләлқызының жеңгесі), Аспандияр.

Сонымен бірге, Ричард Әкімбековтың музей қорына тапсырған құжаттарында келтірілген шежіреде XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы аралығында өмір сүрген, қазақ тарихында едәуір із қалдырған тұлғалардың есімдері кездеседі [3]. Олар – Шыңғыс Уәлиханов пен ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов, орта жүздің әйгілі биі Шорман және оның балалары Мұса, Иса, Мұстафа, Сәдуақас Шормановтар. Мысалы, Ақан серінің «Жігіттің падишасы Әмір-Темір» деп басталатын, «Майдақоңыр» әніндегі Әмір-Темір Шоқанның қарындасы **Тәжібайдың** жұбайы **Әмір-Темір** екендігі жайлы деректі белгілі сәулетші Шот-Аман Уәлихан келтіреді[4, 214]. Біздің мақалаға ұйытқы болып отырған қалыңдық жасауының *бастоны*, аққу терісінен тігілген ішік – осы аталған әулеттердің жүз жылдан астам тарихының куәсі. Әсіресе, Шоқан Уәлихановтың есімімен тікелей байланысты болғандықтан, оны баға жетпес музейлік тарихи құндылық деп бағамдауға болады.

Шоқанның қарындасының туған жылы шамамен XIX ғасырдың 50-ші жылдары екендігін ескерсек, ішік XIX ғасырдың 70 жылдары шамасында тігілген болуы керек. Демек, аққу ішіктің құжаттармен тиянақталған 140 жылға тақау тарихы бар.

Басына сәукеле, үстіне бастон киген жас келіншек. Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Қунсткамера) қорынан (418-2).

Қалыңдық(Басына сәукеле, үстіне бастон киген). Суретші Болкоев Ф.И. ҚР МОМ қорынан (КП 3546).

Тапсырушының берген дерегі бойынша, аққу ішік о баста трапеция тәріздес етіліп, қазақтың дәстүрлі кебенекше ойып пішу үлгісімен тігіліпті. Тысы қызыл барқытпен тысталып, етек-жеңі, өңірі құндыз терісімен жұрындалған екен. 1910-1915 жылдары сол кездегі Баянауыл өңірінің елге сыйлы, көзі ашық азаматы Сәдуақас Шормановтың кеңесімен ішік замана талабына сай пішіліп – қондырма жең, қынама бел етіліп, сырты жаңадан сарғыш боз жібек барқытпен қайта тысталып, өңірі мен етек-жеңі аққудың мамық терісімен жұрындалып, еуропа үлгісіне жақындатылып қайта тігілген екен. Жаңа үлгімен жаңғыртылған аққу ішікті бүкіл Баянауыл қалашығын тамсандырып, Фариха апамыз біркиер

киімі ретінде тұтынған. Кейін бойжеткен қызының жасауына қосып, аққу ішік Ғафифаның меншігіне айналған көрінеді. Аққу ішікті 1974 жылы, музейге тапсыру кезінде Ғафифа Наурызбаеваның (Бекжанова) жасы 62 екен. Ричард Әкімбековтің шешесі **Мәшәу – Фариханың** туған әпкесі, яғни Ричард Әкімбеков **Ғафифаға** бөле болып келеді. Ричард Әкімбеков ішікті музейге **Ғафифа Наурызбаеваның (Бекжанова)** өтініші бойынша тапсырып отырғанын қабылдау құжаттарында көрсеткен. Аққу ішіктің Орталық музей қорына түсуінің қысқаша тарихы осындай.

Шыңғыс төренің қызы Тәжібайдың жасауының бастоны болған аққу ішік маңызы жағынан сәукелемен пара-пар бағаланып, ұзатылатын қыз жасауының негізгі бұйымдарының бірі болды. Әдетте, бастондар жібек, барқыт, камқа сынды қымбат матамен тысталып, өңірі, етек-жеңі құндыз терісімен жұрындалып, бағалы аң терісінен тігілетін [1, 109].

Қазақ халқы тон, ішік сияқты түрлі қыстық киімдер тігуде жыртқыш аңдардың терісін де кең қолданған. Аң терісі жылу ұстайтын қасиетімен ғана емес, киімге сән беретін декоративтік сипатымен де ерекшеленетін. Бағалы аң терісінен жағалы киім, баскиімдер сияқты біркіер киім-кешек тігілетін. Қалыптасқан дәстүр бойынша, ең құнды аң терілерінің қатарына сусар, құндыз, кәмшат, күзен, түлкінің терілері жатады. Мұндай киімдер қолданылған материалына қарай *құндызішік*, *сусарбөрік* немесе *түлкітымақ* деп, терісін пайдаланған аңның атауымен қоса аталады. Қазақ халқында құс терісін киім-кешек тігуде қолдану дәстүрі орын алмаған, өте сирек құбылыс деуге болады. Оған басты себеп – құс терісі жұқа, беріктігі төмен, өте нәзік болады және құстың қауырсыны мен мамығы, аң түгіндей емес, морт сынғыш, теріден тез ажырағыш келеді, яғни іс-тәжірибелік тұрғыдан алғанда сүтқоректілердің терісімен салыстыруға келмейді. Осыған орай қазақ этнографиясына байланысты әдебиетте құс терісінен тігілген киім-кешек өте сирек кездесетін жеке факт ретінде аталғаны болмаса, арнайы зерттеу объектісі болған емес. Ә. Марғұлан «Казахское народное прикладное искусство» атты еңбегінде құс терісін қолданып тігілген киім-кешек ерте кезде болғанын, тіпті 1878 жылы Ақмолада өткізілген қазақтың қолөнеріне арналған көрмеде бірегей (раритет) зат ретінде қойылғанын жазады [1, 108]. Қазіргі таңда қазақ этнографиясына қатысты, біздің уақытымызға дейін жеткен, құс терісінен тігілген екі ішік белгілі. Біреуі біздің мақаламыздың арқауы болып отырған Орталық музей қорындағы аққу ішік болса, екіншісі – Ресей этнография музейінде сақтаулы, қырғауыл терісінен тігілген қалыңдықтың ішігі.

Ресей этнографиялық музейіндегі қалыңдықтың бастоны (қырғауыл терісінен тігілген ішік), XIX ғасырдың екінші жартысы.

Құс терісінен тігілген екі ішік те қалыңдықтың бастоны екенін ескерсек, киімнің бұл түрінің тігілу мақсаты практикалық қолданыстан көрі, ритуалдық салт-жоралармен байланысты болуы мүмкін деп жорамалдауға болады.

Қазақ халқында құдалық рәсімдері көне салт-жоралардың орындалуы жағынан, өлікті жөнелту рәсімдерінен кейінгі орында тұрады десек жаңсақ болмас. Еуразия халықтарында, оның ішінде

түркі тілдес халықтарда құс бейнесі әйел затымен, әсіресе өсіп – өну, өркендеу идеясымен тікелей байланысты болғанын көптеген зерттеушілер жазады [5, 222-223; 6, 282-284; 7, 27-40]. Қазақ халқының көнеден сақталған дүниетанымында жанды, жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күшті кие деп атайды [8, 90-92]. Киесі бар аң-құсқа қалыптасқан наным-сенім бойынша, «киесі соғады» деп залал келтіруге тыйым салынады. **Ш.Уәлиханов қазақы ортадағы кие туралы наным-сенім жөнінде былай деген болатын: «Қазақтар киеге үлкен мән береді. ... құдіретті күші бар жан-жануарлардың киесі бар дейді, ал олардың өзін киелі деп атайды. Жан-жануарлардың киесін қадірлемеу – киенің қаһарын туғызады. Киенің ашуы, қаһары – кесір деп аталады»** [9, 64]. Халықтық дүниетанымда аққу киелі құстардың санатына кіргендіктен аққуды атпаған [10, 210; 11, 121]. Осылай болған жағдайда, Уәлихановтар әулеті неліктен киелі құстың терісінен бас тон тіктірген деген заңды сұрақ туындайды? Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлиханов мұсылманша, орысша хат таныған, көзі ашық адам болғаны белгілі. Ол кісінің, көптеген жағдайда, қазақ даласында зерттеу жүргізген орыс ғалымдарына салт – дәстүрдің сарапшысы ретінде қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен шаруашылығы жайлы деректер беріп отырғанын ескерсек, қалыптасқан дәстүрге кереғар әрекет етуі мүмкін бе? Әрине, Шыңғыс төре аққу құсты атқызып, терісін жинатуы мүмкін емес. Дейтұрғанымен, қазақ дәстүрінде киелі затты немесе оның бөлшектерін тұмар ретінде қолдану кең таралғанын ескерсек (мысалы, үкінің, бүркіттің қауырсындары мен тырнақтары), аққудың терісін тауар ретінде жәрмеңкеден сатып алып, одан ішік тіктіру аққуды өлтіруге салынған тыйымды бұзбай, салт-жоралғының аясындағы рәсімдерді орындаудың бірден-бір оңтайлы шешімі болса керек. Айта кететін жайт, XIX ғасырда Еуропа елдерінде құс терісін қолданып киім тігу модасы кеңінен өріс алғандығы аққудың, гагарканың терісіне сұранысты жылдан – жылға арттырды. Осыған байланысты, қазақтар мен орыс келімсектері қазақ жеріндегі жәрмеңкелерге аққу және гагарка терілерін сатылымға шығара бастады. Мысалы, Омбыдан шыққан «Памятная книжка Акмолинской области в 1909 г.» атты кітапшада Ақмола оясында өтетін Константинов жәрмеңкесінде 1897 жылы 870, ал 1909 жылы 700 аққудың терісі сатылғандығы жайлы мағлұмат кездеседі. Бұл – аса ірі емес, бір ғана жәрмеңкенің дерегі; осыған ұқсас мәліметтер басқа да сауда-саттық жайлы статистикалық материалдарда кездеседі [12, 87-88]. Яғни, қазақтың салт-дәстүрлерін терең ұғынатын Шыңғыс Уәлихановтың сатылып алынған киелі құстың терісінен тон тіктіруі табулық нормамен қайшылыққа түспейді деп тануға әбден болады.

Қазақ халқының көшпелі өмірсалтының қалыптасу процесінде, қолданыстық бұйымдар мен құралдардың және материалдық құндылықтардың функционалды, прагматикалық түрлері «табиғи» сұрыптаудан өтіп, өзіндік бір ерекше кешендері қалыптасты. Оған мысал ретінде ысталған, қыбықтырылған терілерден жасалынған бұйымдар топтамасын (саба, талыс, қауға-шелектер, жағлан, күдеріден тігілген киімдер) келтіруге болады. Көшіп-қонып жүргенде жеңіл және морт сынбайтын тері, былғары ыдыстар немесе қоршаған ортаның экологиялық ерекшеліктеріне бейімделген қазақы киім үлгілері – осының дәлелі. Біздің айтайын деп отырғанымыз, тез тозатын, жасық, жұқа құс терісін киім тігуге қолдануға басқадай маңызды себептер болуы керек деп топшылауға болатын сияқты. Ол қандай себеп болуы мүмкін деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Қазақ халқының салт-дәстүрлері институты халықтың рухани өмірінің негізгі тірек-бағдарламасы, яғни этномәдени өзіндігінің сақталуының, өркендеуінің өзегі болды. Салт-дәстүрлер, жосын-жоралғылар жүйесі қоғамдық қатынастарды жүзеге асырудың құқықтық, негіздемелік базасының ролін атқарып отырды. Жоғарыда атап өткендей, қыз ұзату жосын-жоралғыларының көп өзгеріске ұшырамай ескі формаларының сақталғанын ескерсек, сәукеле, бастон сынды жасау жиынтығының міндетті құрамдас бөліктері де өздерінің архаикалық пішіндерін сақтап қалған түрлеріне жатады. Уақыт ағымында, діни және идеологиялық ұстанымдардың өзгерулеріне байланысты, бұйым элементтерінің семантикалық мағынасы көмескіленіп, ұмытылғанымен, халықтық ұғымдағы тіл-көзден қорғау функциясы мен әсемдік канондарының консервативтігіне байланысты пішіні мен композициялық құрылымы көп өзгеріске ұшырамай архаикалық пошымы сақталып қалуына себеп болды.

Ұзатылатын қыздың жасауын қымбат, бағалы заттармен топтастыру әрбір шаңырақтың, тіпті бір атаға жататын ортаның (қауымның) атақ-мәртебесін көтеретін абыройлы іс-шараларға жататын. Қазақ арасында мұндай ұстаным құдалықтың ру аралық деңгейде (экзогамдық неке) болатындығымен, яғни туыстық қатынасы жоқ, құдалар жағына өз руының дәрежесі мен беделін көрсету ниетімен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, Уәлихановтар әулетінің кенже қыздары – Тәжібайды ұзатқанда, ел аузында қалатындай салтанатпен шығарып салуын, дәстүрлі арнадағы іс-әрекет деп тануға болады. Байлығы жағынан да, мансабы жағынан да Уәлихановтармен терезесі тең Шорман бидің әулетіне қыз беріп отырған Шыңғыс төренің, «құс төресі» аққудың терісінен тон тіктіруі ырым-тыйымнан аттап өтпейтін

казактардың алдында төре тұқымының мәртебесін көрсетудің бір жолы болса керек. Ал көзі ашық, білімді төре тұқымының тауар ретінде сатылып алынған теріні қолдануы, ырым-тиымды аттап өтпей, жосын-жоралғыны орындаудың бірегей тәсілі болды деуге саяды.

Шоқан Уәлихановтың қарындасы Тәжібайдың бастонының бірегейлігінің бір қыры құс терісінен тон тігу дәстүрінің қазақ халқында өте сирек болса да кездестіндігінде болса, екінші қыры – тарихта із қалдырған тұлғалар шыққан, Уәлихановтар мен Шормановтар әулеттерінің туыстық қатынастары арқылы ХІХ–ХХ ғасырдағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдайды айқындайтын куәгер артефакт болып отырғандығында.

1. Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1984.
2. Мәшһүр-Жүсіп (Қазақ фольклоры үлгілері) 10 том. – Павлодар, 2005.
3. Акт приемки-сдачи № 70 от 19.08. 1976 г. // ЦГМ РК. Акты поступления экспонатов основного фонда за 1976 г.
4. Шот-Аман Уәлихан. Шығармалар. 1 Т.Астана: Фолиант,2013.
5. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарики, 1998.
6. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. – М., 1975. – С. 281-297.
7. Кармышева Б.Х. К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. – С. 27-40.
8. Кие // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012 – 90-92 бб.
9. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. – Алма-Ата, 1985. – С.48-70.
10. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (бог) // Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. 208-215.
11. Акқу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 87-88 бб.
12. Звероловство и птицеводство // Памятная книжка Акмолинской области в 1909 г. Издание Акмолинского статистического комитета. – Омск, 1909. – С. 87-88.

К.Н. Райымхан, П. Мұсырманқұл

ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫ АРАСЫНДА

(тарихи-этнографиялық деректер)

2012 жылы Халықаралық Түркі академиясының жүргізген «Түркі халықтарын этнологиялық тұрғыда зерттеудің теориялық және қолданбалы аспектілері» атты ғылыми жоба аясында Стамбұл (Түркия) қаласында тарихи-этнографиялық бағыттағы іс-сапар ұйымдастырылды. Іс-сапар барысында Стамбұл қаласында орналасқан «Түркия қазақтарының қоғамы» ұйымымен тығыз (қоғам басшысы Әбдулвақап Қылыш) байланыс орнатылды. Қоғам басшылығының қолдауы арқасында экспедиция мүшелері Стамбұлдың Гюнешли, Зейтинбурну елді мекендерін аралап, осы жерде тұрып жатқан көнекөз қариялардан 1953 жылдан бастап Түркияға қоныс аударған қазақтардың көші-қон тарихына қатысты ауызша деректер қоры жинақталды. Іс-сапар барысында бала, бозбала кездерінде көрген білгендері жадында сақтаулы қариялардың естеліктерін тыңдап, ескіден келе жатқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа қатысты мәліметтер жазыпалдық.

Аталған елді мекендерде тұрып жатқан қандастарымыздың бүгінгі күнгі өмір тынысы, болмысы туралы да көзбен көріп, ой-пікірлерін құлағымызбен естіп қайттық.

Сондай-ақ, ел аузында сақталған ән-жырлардың (жар-жар, жарапазан, сыңсу, жоқтау) біраз нұсқалары бейне және аудио таспаларға жазылды. Сондай-ақ бұл сапарымыздың сәтті болуына, тұрғылықты қандастарымызбен байланыс орнатуға ат салысып, көмек берген тарихшы ғалым Әбдуқап Қара мырза болды. Ол кісі сол жердегі қариялармен кездесуге, әр түрлі шараларға қатысуға мұрындық болды. Сондай-ақ ол кісінің өзімен де Түркиядағы қазақтардың тарихына, түркі халықтарының этнографиялық мұрасын зерттеу мен насихаттау мәселелеріне қатысты сұхбат жүргізілді. Тарихшы ғалым өз кезегінде тек өз ойларымен бөлісіп қана қойған жоқ, сондай-ақ көптеген тарихи-этнографиялық деректермен де бөлісті. Соның арасында әлемдік деңгейдегі танымал атақты спортшы Мұстафа Өзтүріктің «қара жорға» билеген бейнесі бар бейне таспа, үйлену салтын көрсететін түсірілімдер бар.

Түркия қазақтарының Түркияға қоныс аударғандарына 60 жылдан астам уақыт болды. Бүгінгі таңда Түркия қазақтарының басым көпшілігін Түркияда туып өскен қазақтар құрап отыр. Қазір бұл елде 20 мыңдай қандасымыз тұрады.

Қазақтар Түркияға Үндістан-Пәкістан арқылы келген болатын. Олар Түрік үкіметінің 1952 жылғы 13 наурыздағы қаулысы бойынша Түрік еліне қабылданды. Осыдан кейін Үндістан мен Пәкістандағы екі мыңға жуық қазақ Түркияға қоныс аудара бастады. Сөйтіп қазақтың алғашқы тобы болып Құсайын Тәйжі бастаған қазақтар 1952 жылдың қыркүйек айында түрік еліне қадам басты. Көш 1953-1954 жылдарға дейін жалғасты. Үндістандағы соңғы топ ретінде Қалибек Әкім бастаған қазақтар 1954 жылдың көктемінде Түркияға келді. Сонымен 1952 жылдың қыркүйегі мен 1954 жылдың мамыры арасында Үндістан мен Пәкістанда өмір сүрген 1850 қазақтың барлығы Түркияға қоныс аударды.

Бұл жерде атап өтерлік бір жәйт, сол кезеңдегі көш жетекшілері жоғары білім алған немесе бірнеше тілді меңгерген кісілер емес-ті. Олар қазақтың ұлы даласында ел арасында жүріп билер мен ақсақалдардан өнеге алып өскен ұрпақ болатын. Сондықтан оларда дала мәдениетіне тән адалдық пен халыққа деген жанашырлық басым болды. Осындай жетекшілер бастауындағы қазақтар 1940 жылы Тибет пен Үндістан шекарасына келгенде Пәкістан деген мұсылман елі құрылмаған-ды. Ол 1947 жылы пайда болды. Сол жылы Үндістандағы мұсылмандар бөлініп өз мемлекеттерінің шаңырағын көтерді. Осы кезеңде қазақтар да мұсылмандар жағында болып Пәкістан мемлекетіне өтті. Үндістан және Пәкістан мұсылмандары әр қашан қазақтарға жылы лебіз білдіріп, оң қабақ танытты. Оларға әрдайым қамқоршылық жасады. Қазақтар олардан ешқашан этникалық кемсітушілік көрген жоқ. Керісінше қолдау және жанашырлықты сезінді. Соған қарамастан қазақтың ел бастаған жетекшілері Пәкістаннан Түркияға қоныс аудару қажет деп тапты. Өйткені ұрпақтарының тілін, ділін және тегін ұмытпауы үшін, келешекте өз ортасына қосылуы үшін қажет еді. Сондықтан Пәкістандағы түрік елшілігіне арыз беріп Түркияға баруға рұқсат алады. 1952 жылы 13 наурызда Бас министр Аднан Мендерестің басқаруындағы түрік үкіметі Пәкістандағы қазақтарды қабылдау жөнінде шешім қабылдады. Сөйтіп қазақтар Түркияға барып орналасты [1].

«Осы Баркөлден аттанған көштің басы-қасында болған марқұм Халифа Алтай атамыз өзінің естелігінде: “Құмыл аймағы Баркөл ауданынан 1936 жылы ауа көшіп Гансу, Шинхай жерін басып өткен 18 мың адамнан 5 мың адам ғана 1940 жылдың аяғында Тибет арқылы Үндістан шекарасына аман келдік. 1941 жылдың басында осылардан тірі қалған 3 мың адам үнді еліне аман жетті. Үндістанға келген соң да ауа райы жақпай індетке шалдығып, қырыла-қырыла 1952 жылы тірі қалған 1500 адам Кашмирге қоныстандық. Бізге 1951 жылы Қытайдан көшкен 350 адам келіп қосылып, барлығы 1850 адам 1954-60 жылдары Түркияға келіп тұрақтадық” дейді. Қазақ көшінің тағдыр -тауқыметі жайлы оның басы-қасында болған екінші бір қазақ қайраткері Дәлелхан Жаналтай ақсақал өзінің естелігінде: “Тауға таяғанда алай-дүлей боран басталды. Аттар жүре алмай ыс тие бастады. Сол жерде бір әйел өліп кетті. Көмуге шама келмеді. Мүрдесін түйеге артып жүрдік. Әр күні кемінде үш жаназа шығарылып отырды. Ыс тиген атқа көк шүберекті тұтатып иіскетсе жазылады екен. Ашыққан түйе мен жылқыға қой сойып етін жегізіп алға қарай жылжып отырдық...”[2].

Осы көштің қыр-сырын есінде жақсы сақтаған, ел басына түскен тауқымет пен ауртпашылық жайында айтқанда амалсыз көзге жас үйірілетін тарихтан сыр шерткен Гунешлі елді мекенінің тұрғыны Омер Жигит ақсақалдың аузынан жазылып алынған естелікте былай айтылады: «Түркия жеріне келгенімде 18 жаста болдым. Мен қазіргі Қытай жеріндегі Баркөлде. 1935 доңыз жылытуыппын. Сол уақытта менің 5 жасқа толғанымда сүндет тойымды жасады. Менің әкемнің бір қарындасы бар еді. Әкем алты ағайынды, атамның аты – Жылқышы деген кісі. Руы Қарақас, он екі керейдің біреуі, бай адам болған екен. Көп сұр-ала жылқысы бар еді, менің өзім көргенім солай. Сонда маған «сүндет тойы» деп бір дөнен мінгізіп, атам жетектеп ертіп жүргені есімде.

Одан кейінгі әңгімесі барысында Омер Жигит ақсақал көзімен көрген көш барысын: «Содан көшкен ел, бір қоныс, бір күн көш. Адамдардың бәрі қинау-қыспақта, жоқшылық деген нәрсе, жол жоқ жерден жол тапқан, асудай асу белдерді асқан адамдар. Түйелі көш. Басқа бір дайындық нәрсесі жоқ, бұлар бір ауыл адамдары көшіп келе жатқан. Құдайға сенгенел, олар, әйтеуір кетіп бара жатыр. Хиндистанға (Үндістанға) барамыз дейді. Сөйтіп бір жыл жол тартты. Қыркыншы жыл шықты, 41-ші жылдың оныншы айы ма деймін Хиндистан (Үндістан) үкіметіне келіп сол жерде санақ бергенін білемін. Адамдардың бойын, салмағын өлшеп, мал-мүлкінің санағын өткізді. Ол жердің мұсылмандары алдымыздан шашу шашып, тамақ алып шығып, өзімізге сыйлық көрсетіп, жақсы қарсы алды.

1947 жылдарында Үндістан мен Пәкістан бөлініп, көп адамдар қырылды. Біз Пәкістан мұсылман мемлекеті жағында қалдық. Бұл жерде бірқанша кездер (жылдар) жасап, қиыншылық, ашаршылық та көрдік, қатты ыстық, қатты қырғын да көрдік. Адамдардың түңлігі, есігі ашылмай қырылып қалғандары да болды. Қайтіп өледі... адамдар ұйықтап жатқан жерінде өліп қалады. Я болмаса, құтырып өлгендер, я болмаса азап тартып жатып өлгендер бар. Ол жердің үкіметіемханаға апарып бағады, баққанмен

біразы жазылып, ал көбі өліп қалды. Қайтқан кісіні біреулер енді жерлеп келіп жатса, үйде тағы біреуі өліп жатады. Тіпті жерлеуге баратын адам да жоқ болып қалды. Пәкістанның адамдары келіп бір топ әйелдер, бір топ еркектер жиылып, ер өлсе еркектер жаназасын шығарады, әйел өлсе әйелдер жөнелтіп отырған еді. Мұсылмандардан көрген жақсылығымыз осы болды. Солар бізге сондай үлкен жақсылық істеді. Өзіміз туып өскен жеріміз суық мемлекет болғандықтан, тау асып келгендегі көрген зардаптарымыз аз емес еді, оған қоса ыстық ауа райына шыдамай ауырғандар, өлгендер көп болды. Көбісі жолда, жауда қалды, сөйтіп, біреуге біреу жалғасып екі-үш үй бір үй болып отырды. Бұл жердегі он екі жылға жуық уақыт кейде бар, кейде жоқ, кейде жалаңаш, кейде тоқ, кейде аш болып өтіп кетті.

Ат басына күн туды, ауыздықпен су ішті,

Ел басына күн туды, аяғыменен су кешті...

Арықтаған жауда қалды, адасқан шөлде қалды.

Қалды ғой, талай асыл ерлер қалды ғой!» деп, бұл күнді ел үнемі еске алады.

Көш барысында барған жердегі көрген қорлықтарын да ақсақал қинала айтады: «Дүнгеннен көрген қорлығымыз да аз болмады. Ол да бізге бір қатал сын болды. Онда да бүтін қазақ бастықтарын өлтіріп тастады. Батырларымызды абақтыға салып өлтірді. Сауатты адамдардың бәрін апарып өлтірді. Қатын-балаларды олжалап кетті, қатындар күң болды, әйелдер тұл болды. Қыздар солардың қасында күң болып кетті. Ер жігіттердің басы кетті. Бұл ұмытылмайтындай, сүйекке таңба басқандай дүрбелең болды.

Пәкістандағы мұсылман бауыр болсадағы, бұның қаны бөлек, бізден бөлекшелігі бар, түрімізге, бүтін жағдайларымызға ұқсайтын жерлері жоқ. Жалғыз мешітте ғана, намазда, Алланың бес парызында ғана табысамыз. Басқа не біздің тіліміз, не түріміз, не мәдениеттегі ескі уәждеріміз сай келмейді».

Бұл көш ұзақ уақыттар бойы қиыншылықтармен жылжып отырып, жайлы жағдай жасалған Түркия еліне барып тұрақтаған. Түркия еліне келгендегі жағдай мен көңіл-күйлері де қалыпқа келе бастайды. Қырғыннан қалған қазақтар қоныс теуіп, естерін жияды. Бұл жайында да Омер Жигит ақсақал төмендегіше толғанады: «Ал енді біздің өмірімізде ерекше сақталған, есте ұмытылмайтын қуаныш келді. Бұл - біздің Түркияға келуіміз. Біз бір жарық дүниеге шыққандай болдық. Бізді үлкен қонақ үйге алып келіп бақты. Ас берді. Өзімізді оқытты, қандай өнер үйренесің деп, өнер үйретті. Соның бәрін көріп, етегімізді жапқандай болғанда, қай жерге орналасасыңдар деп ауыл-ауылдарды аралатып, көңілдерің қалаған жерге орналастырамыз деп, бар жағдайды жасады. Тегін жер берді, үй салып берді, алдымызға мал берді, жер игергісі келетіндерге трактор берді. Соныменен жан сақтап кеттік. Бұл біз үшін ұмытылмайтын қуаныш болды. Үй салып, жерге орналасқаннан кейін біздің әкелеріміз «әй, шіркін дүния! «Осы біз осы тірідей жұмаққа кіріп кеттік пе? Мынау дүния ма, жәннат па?» деп қалды. Неге десеңіз, мемлекетіміздегі киіз үйден шыққалы мұндай үйлерге кіріп көрген жоқпыз. Адам басына 16 га жер берді. Оған егіс егіп тастадық, бидай шығып жатыр. 10-20, 40 тонна бидай түсіреді. Елге бидай түсіріп береді. Онан кейін қолөнер ілесіп, өзіміз бас киім тігіп, теріден киім тігіп, бұдан жан сақтап қалдық. Кейін адамдар Ыстамбұлдан фабрика ашып, жақсы болып кетті. Бұл бір айта алмайтын қуаныш еді. Түркиямызға өз жұртымыз, өз туысымыз, қанды қанға қостық. Түбі бір түркі еліміз. Түріктер төлқұжатымызды туралап қолымызға шығарып берді. Біз иесіз едік, Пәкістан бізге сендер Чиннен (Қытайдан) келген адамсыңдар деп төлқұжат бермеген еді.

Ширек ғасырға жуық қиын көштің соңында жүрген қазақ үшін өзінің ұлттық мемлекеті болды деген хабар күтпеген жағдай еді. Елден жырақта жүрген Түркиядағы қандастарымыз балаша қуанғандарын еш жасыра алмаған. «Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті құрылған дегенде, бізге дүнияда көрмеген, ойламаған қуаныш болды. Тәуелсіз Қазақстанда тарыдай шашылған әлем қазақтарының бірінші құрылтайына Түркиядан көп кісібардық. Елге барғанда, мұндай дүния, бұндай құрметті біз көрмегенбіз. Қатты сый-құрмет көрдік. Алла разы болсын, әр уақытта Қазақстанымыздың тілегін тілеп отырамыз. Түркия мен Қазақстан арасындағы достық бізді өте бір марқайтып отырады. Елге бардық, қуаныш болды. Бұл бізге, адамға дәнекершілік, рухани байлық болатын» – деп, Омер Жигит ақсақал сол кездегі әсерлерімен тебірене бөлісті[3].

Түркия қазақтары үшін үшінші тарихи сәт Қытайда қалған қандас бауырмен қайта қауышу сәті болатын. Елу жыл бұрын бірін-бірі Құдайға аманат етіп, тарасып, майданнан табысайық деп қоштасқан халық қайта қауышты. Омер Жигит өз сөзінде былай дейді: «Барып сол елді аралап, тегінде өзім туған жер, көк жейде киіп көбелек қуған жер, қызық дүниясының басталған жерін көрдім. Қазақстанымыз анау, Алтай жері анау деп қуанып, үлкендеріміз «біз енді армансызбыз ғой» деп марқайды».

Баркөлден басталған көш тарихын арнайы зерттеу жасап, өз еңбектерін арнап жүрген белгілі тарихшы-ғалым Ә. Қара Түркия қазақтары тарихын негізгі бес кезеңге бөліп қарастырады. Олар:

1- кезең: Ес жию кезеңі 1952-ден 1960- жылға дейін.

2- кезең: Бейімделу немесе адаптация кезені 1960-1980 жылдар.

3- кезең: Туған жер – туған елмен (Қытайдағы туыстармен) қауышуы кезені 1980-1990 жылдар

4 -кезең: Атамекенмен (Қазақстанмен) қауышу кезені 1990-2002 жылдар

5- кезең: Қайта түлеу кезені 2002-ден кейінгі кезең[4].

Түркия қазақтары арасында ескіден келе жатқан жосын-жоралғылар мен салт-дәстүрлердің біршама түрлерінің бұрынғы қалыпта және өзгеріске ұшырап та сақталған үлгілерін көруге болады. Мысалы, сүндет тойдан кейін *ашамай ерге* отырғызу дәстүрі қазіргі қарттардың бала күнінде болған екен.

Түркияға жетпестен бұрын Алтайдан келе жатқан қазақтар Пәкістан жерінде өз мұрамызды, дәстүрімізді тастамаймыз деп ескі киімдерімен жүрген. Бастарындада үкілі тымағы, үлкен шапандар, шалбарларымен аяққа киген етіктерімен жүрген. Әйелдерде кимешек, жаулық, оларда тағылған теңге, моншақтары бар, тіпті бастарындасәукелесі де сақталған екен. Пәкістан жері өте ыстық, жергілікті халық қазақтардың бұлай киінгендеріне таңырқай қарайтын болған. Тек оншақты жыл өткесін ғана, біртіндеп солардың қалпына түсе бастадық. Ал Түркия аумағына келгенде олар Пәкістанның киімдерін киіп келген. Дерек беруші информанттардың мәліметтеріне қарағанда, Түркия территориясына қоныстануға рұқсат беріп, қабылдау кезінде қазақтарды шомылдырып, сын шапан кигізіп, үстілеріне жергілікті киімдер кигізген. Оның басты себептерінің бірі жұқпалы аурулардың болу қаупінен сақтану болған дейді.

Бұл жерде құда түсу, қыз ұзату салты бар. Мұндағы қазақтар ертеде бесіктен бастап айттырып қоятын дәстүрдің болғандығын да айтады. Қыз бен жігіт бір-бірін көрмейді екен, есік көретін кезде ғана кездеседі екен. Ал бүгінгі заманда, қанша сүйектес дос болса да, балаларының сыртынан ұйғара алмайды. Біріне бірін үйлендіре алмайды. Неге? Қазір өздері біледі. Заманына сай, Түркияның жосын-жоралғысы негізінде отасады жастар. Қалың мал беру қазіргі таңда жоғалған. Тек сүтақы сақталыпты. Оны әркім өзінің шамасынша (2000-3000 доллар көлемінде) шүберекке түйіп береді. Жасау бар, ол әйелдердің шаруасы. Төсек-орын, жиһаздарын, кілемдер, түскиіз береді. Тұсау кесу, сүндетке отырғызу да бар.

Той тойлау дәстүрлерінен бөлек, діни-ғұрыптық жосын-жоралғылардың да ұқсастықтарымен өзіндік ерекшеліктері бар. Тіпті, Керей руында сақталған кейбір дәстүрлер де болған екен. Бұл мәселе тұрғысында ақпарат беруші О. Жигит ақсақал ойын былайша өрбіткен: «Он екі керейдің өзінше ғұрыптар бар. Олар араларынан өзара ақша жинап қойып отырады. Бүгінгі таңда міндетті түрде 10 түрік лирасын беріп отырады. Бір адам қайтыс болса, мысалы мен Қарақаспын, соның бәрі сол жерге барады. Барғасын сол күні жаназасын атқарады, жерлейді. Жерлегесін сол күні құран-қатым түсіріп, жиналғандарға «қатым тамағы» беріледі. Сосын әйелдер арасында «бата» деген бар. Екінші күні қатым оқытатын болса сол елдің қыздары, үшінші күні жақын достары қатым оқытады. Сөйтіп 7-ші күні үй иесі қатым береді. Молдалар ертерек барып құран аударады. Түскі намаздан кейін, бәрі жиналып, құран оқып, жетісін аттандырады. Қыркыншы күні тағы бір қатым түсіріледі. Туыстары, бауырлары, қарындастары, құдалары тағы басқалары жеке-жеке құран аударады. Отырғандар арасынан менен қатым бар деп 10 адам, 20 адам құран оқиды. 30 бет құранды аударған бір қатым болады. 20 қатым бар екен нешеуін түсірейін деп сұрайды молда. Мысалы, 10 данасын түсірейік, онын тағы жұма күндері түсіреді ғой өздері дейді жамағат. Қатым түсіріп біткесін, бір тамағын жеп жұрт тарқайды. Сосын жылы болады тағы осылай жасайды. Адамда сатып алған жері болса сонда, болмаса мемлекет берген жерге жерлейді. Тірісінде сатып алып, 1,2,3 қабат етіп дайындап қоятындар да бар. Ол жерге жанұясынан басқаны қойдырмайды»[3].

Стамбұл қаласындағы «Түркия қазақтарының қоғамы» қорында сақтаулы біраз ұлттық киімдер бар. Оның дені бір ғасырға жуықтап қалған дүниелер. Киімдердің дені әйел адамдардікі. Осы осы киімдердің сыр-сипатымен, тарихымен ой бөліскен Абдулжәлел Инан деген ақсақал болды. Аталған баға жетпес жәдігерлердің ішінде бірден көзге басылатыны, әсіресе ауқатты үйдің ұзатылған қызына берілген қызыл тон ерекше бұйым.

Абдулжәлел Инан (78 жаста) ақсақалмен жүргізілген сұқбаттан үзінді: «Біз Зайсанның қазағымыз. 1935 жылы туылғам. Бүгінде 24 немерем, 5 келін, 8 қызым бар. Ескіде, 20-30 жыл бұрын бізде балаларды молдалар сүндетке отырғызатын. Қазіргі жастар баламыз ауырып қалады деп доғдырға апарады. Біздің Қарақожа деген молдамыз бар еді Қайсериде (Түркия жерінде), қайтыс болып кетті. Сол кісі сүндеттелген баланы тез жазатын, сосын шешекті, екпені емдейтін еді. Бұл қазақ емі», – деп ойын түйіндейді А. Инан [5].

Түркия қазақтары арасында жүргізілген сауалнамалар мен сұхбаттар нәтижесінде мәліметтер жинақталған тағы бір бағыт ұлттық ойындар еді. Алтайда отырғанда қазақ арасында сақталған, қариялардың есіндегі ұлттық ойындар бұл күнде олардың ортасынан жоғалған. Алайда, ескіде болған ойын-сауық түрлері туралы да біршама деректер алынды. Жоғарыда аталған А. Инан ақпараттары бойынша оларда ұлттық ойын көп жоқ екен. «Оның себебі, біз елден, жерден кеткелі 80 жыл болғанынан ғой» деп түйіндеді ақсақал. «Бұрын балуан күрестіріп, айтыстырып, бәйгесін алып жатады екен. Ал, шетелдегі қазақтар арасында сақталып қазіргі таңда Қазақстан жерінде кең етек жая бастаған каражорғаны – «жорға биі» деп атап, ескіден ескіден келе жатқан қазақтар билейтін би түрі түрі екен. Тіпті әріректе кейбір адамдар ішікті теріс киіп алып, танауына ағашты тағып билегенде елдің бәрі шошып қашатұғын би түрі болған екен. Әйелдерді барып шошытқанда аюға ұқсап кететіндіктен, оны «жорға аю» деп атаған. Қазір билейтіндер жоқтың қасы. Сондай ақ, тоғыз құмалақ, асық ойындары да бұрынсақталып, бүгінгі таңда пайдаланудан шыққан.

Жоғарыда атап өткеніміздей, бұрынырақта қызды он сегізге келмей ұзатып тастайтын болған екен. Қазіргі таңда жағдай мүлде өзгеше. Түркияның өмір сүру салтына сай ер жігіттер үйлі-жайлы болмай отбасын құрмайды, қыздар басында баспанасы бар, қосымша дәулетіне қарай тұрмысқа шығады. Бұл қазақтар арасында да өз орнын ойып тұрып алған. Соның нәтижесінде бүгінде үйленбей жүрген 25-30 жастағы жігіттер көп, елуге таяған, тіпті одан жасы үлкен тұрмысқа шықпаған әйелдер көбейе бастаған. Бұрынғы үлкенге ізет тәрбиесі де жоғала бастаған дейді ол жақтағы қарттар. Ақсақалдарды немерелері - ата, келіндері – «баба» деп атайды[5].

Ол жақтағы қазақ әжелердің арасында жыр, жоқтау, сарын айту, сыңсу секілді түрлі дәстүрлердің сарқыншақтары сақталған екен. Төменде информанттардан жазып алынған өлең-жырлардан үзінділер:

Баркөлден үркіп біз шықтық, отыз сегіз жылында.
Көш бастаған үлкендер, айдауға түті ау білінбей,
Жетпіс екі жыл болды ау, шұбарланып өтеді оу,
Дүние шіркін білінбей.
Тақымақан шөлінде ай, мидай тақыр торында
Ішіп жейтін суы жоқ, жұлып жейтін шөбі жоқ
Көш бастаған үлкендер, заман қандай болар деп
Мойны сонда иылды ай.
Гималия тауында, көшті айдап сауырға ай
Ісіп-кеуіп адамдар, іс тиіп сонда ауырды ай,
Тау менен тасты аралап,
Төбеттің келдік жолымен
Шейітсің деп қояды, өткендерді қолымен.
Пәкістанға біз келдік қырық бірінші жылында
Сарысүзек деген дерт келіп, қазағым сонда қырылды ай
Түңлік қалды ашылмай, өлгенді көрдім көтерсе,
Қала ма көңлім жасымай...
Осының бәрін мен ойлап, көкірекке тоқыдым
Он үшке келген жасымда ай
Мың тоғыз жүз елу үш санасында,
Түркияның келіп кірдік қаласына,
Түркиям құшақ жайып жерімен үйін берді ау,
Алланың бізге берген саясын да
Басынан ер жас таудың қары кетпес
Отырдық етегінде сәні кетпес
Көк ала, көк шалғын жазғы күнгі
Қарасаң жан-жағына көзің жетпес.
Алтай мен болдым Сауырда ай,
Мал жатады бауырында ай
Тоғыз жаста айырылдым,
Қош дей алмай мен кеттім, аға-жеңге, бауырыма-ай.
Шығада Алтайда бетеге шөп,
Жайылған жазығында мал қандай көп.
Айырылдым тоғыз жаста атамекен,
Ойласам таусылмайтын арманым көп.
Алтайдың туы биік, бауыры жазық
Ойнайды бауырында бала биік
Айырылдым тоғыз жаста амал қанша
Кетеді ау ойлағанда ішім күйіп.
Алтайдың тау да алтын, тасы да алтын
Жосыған ақбөкендей қалды-ау халқым

Айырылып Отанымнан шығып кеттім
Қалмайды ау қайда жүрсем көшкен атым.

Уәуірімге келмейді шырқап салмай ей
Жігіт саны келмейді қаршы қылмай әләулім
Бізді іздеп балалар келгенінде ей
Деп отырам бос қарап ән шығармай ай
Угәй, угәй, угәй ай
Жылқы көркі құлын тай
Ел мен жерден айырылып
Сағынышпен жүрміз ай
Ән сал десең салады әуел қарттар ей
Бағым тайсы түсер таптап әй-угәй
Бір ауыз ән салып мен берейін ей
Сексен тоғыс жасыма келген шақта әй-угәй
Ән сал десе салайын айдай-айдай ей
Ән салған ашылады ұйқым шайдай әй-угәй
Өлең айт деп баладар шегіп* жатыр ей
Ән салатын жас күндей көңлім қайда әйугәй
Угәй, угәй, угәй ай
Жылқы көркі құлын тай
Ел мен жерден айырылып
Сағынышпен жүрміз ай
Өлең айтсақ келмейді ау әлімізде ей
Сартаң ұйқым келмейді, ел жерді ойлап әй-угәй [6].

Жар, сарын.

Ақ отауын тіккен жер ойыл-қиыл ай-оу
Беремін деп айтыпты мені биыл ай-оу
Өзім барып айтуға ұяламын ай оу
Жан жеңеше барып айт, қойсын биыл ай-оу
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай
Ақ отауын тіккен жер ойран болсын ай-оу
Ақ жүзімді көруге айнап болсын ай-оу
Кісі атасын кісіге ата дейді ай-оу
Айна бірақ атамда оу қайдан болсын ай-оу
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай
Суға салсам жас жіп те салмақтайды ай-оу
Құлынтайдай ойнаған оң жақ қайда ай-оу
Кісі апасын кісіге апа дейді ай-оу
Айналайын апамдай болмақ қайда ай-оу
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай
Шымылдығын сілкей сал, көрсін апам ай-оу
Көздің жасын қойнына төксін апам ай-оу
Көздің жасын қойнына төккен болып ай-оу
Бір міндеттен құтылдым, десін апам ай-оу
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай
Отқа қойсам жас шәйнек жылымайды ай-оу
Өгейіне өз апам жыламайды ай-оу
Жыламаған апамды жылатайын ай оу
Неден көңілі қалды екен, сұратайын ай оу
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай
Торғай басым сыймады төр көзге де ай-оу!
Көп көргенің мен болсам кеттім ата ай-оу.
Е-е-е-ей сәулем оу,
Қош-аман бол ауылым ай[7].

Іс-сапар барысында бізге басқа да көнекөз қариялар ақпарат беріп, естеліктерімен бөлісті. Ол кісілерге деген алғысымыз шексіз!

Мақаланың көлеміне байланысты өзге мәліметтерімізбен де болашақта міндетті түрде бөлісеміз.

Түркиядағы қазақ қандастарымызбен жүздесіп, ғылыми жоба аясында тарихи-этнографиялық

зерттеулер жүргізуге мүмкіндік бергені үшін өз атымыздан Халықаралық Түркі академиясына зор алғысымызды білдіреміз!

Түркия қазақтарының этнографиясын, әсіресе рухани болмысын зерттеу аса тыңғылықты, терең зерттеуді қажет етеді. Осы уақытқа дейінгі жүргізілген зерттеулер де жоқ емес, алайда қазіргі таңда жүйелі, кешенді зерттеулер аса қажет екені сөзсіз.

1. Абдуқап Қара Түркия қазақтарының қысқаша тарихы// <https://baq.kz/kk/diaspora/turkiya-kazaktari/turkiya-kazaktarinin-kiskasha-tarihi-71>

2. **Қанат Ғұмаров.**Түркия қазақтары // **Серпер газеті** // <http://mtdi.kz/til-saiasaty/aleumettik-lingvistika/1583-turkiadagy-kazaktar>).

3. Информант: Омер Жигит -77 жаста

4. <http://abdulvaharkara.com/arastirma-konulari/kazak-diyasporas/169-turkiya-qazaqtari-keshe-bugin.html>

5. Информант: Абдулжәлел Инан – 78 жаста

6. Информант: Айтуған Қамзақызы, 89 жаста

7. Информант: Жәмила апа, 85 жаста

Омер ЖИГИТ ақсақал

Айтуған апа

Гүнешілідегі кездескен қария аналарымыз

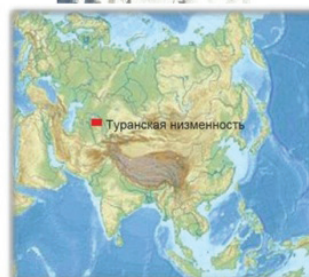
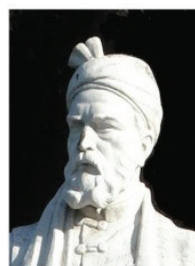
Стамбулдағы қазақ қоғамында

ОБ УЗЛОВЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ДРЕВНИХ МАССАГЕТОВ-ТУРАНЦЕВ

(в связи с происхождением некоторых этнонимов, топонимов и антропонимов)

Персы (фарсы) и их заядлые противники массагеты, как равноправные, независимые друг от друга народы (племена), а также проходившие между ними сражения, описываемые в своем известном сочинении древнегреческим “отцом истории” Геродотом (484–425 гг. до н.э.), примерно через тысячи лет после него легли в основу большой поэмы-эпопеи “Шахнаме” Фирдоуси (936–1020 гг.) как фольклорно-исторические сюжеты, но уже под названиями “иранцы” и “туранцы”, последние из которых зависят от первых, находятся в их подчинении. Такой поворот событий, конечно, прежде всего был связан с подлинными патриотическими чувствами автора поэмы. Не трудно допустить предположение, что именно из-за этого Фирдоуси материально понес жестокое, но справедливое наказание – султан Махмуд Газневи (971–1030 гг.), туркмен по национальности, отказался платить из казны государства обещанный ему большой гонорар, состоящий исключительно из золотых монет. Султан сам узнал или ему подсказали, что поэт специально искажает историю в пользу иранцев, ибо он пользовался историческими легендами, распространенными только среди иранцев, игнорируя при этом таковыми у туранцев. Но Фирдоуси все таки был прав в главном: он ставит равенство между древними туранцами и современному ему тюрками (туркменами).

Легенды рассказывают, что эпический Иран – это страна мировых царств, первое из которых было основано Каюмарсом, соответствием первочеловека Гаюмарта, персонажа зороастрийской мифологии. По «Огузнаме», современником Каюмарса был Огуз-хан – легендарный прародитель современных туркмен. Неслучайно, древняя история Ирана практически представляет собой противопоставление его Турану – стране туров (тюрков). В последующем туранцы со стороны соседей назывались не только как массагеты, но и как саки, скифы, аланы, кушаны, эфталиты (абдалы, т.е. ак-хунны) и другие тюркоязычные народы, проживавшие в странах на севере-востоке современного Ирана. Ср.: современные этнонимы с идентичным содержанием Deutsch / Germany / Almanlar / немцы. Что касается этнонима “фарс” (ср.: фарси / персидский), исторически (этимологически) в древних европейских языках он был связан с такими значениями, какими являются: ‘циничное’, ‘лживое’ или ‘обман’. Не трудно догадываться, что при описании сражений, проходивших в эллинистических полисах против персов (фарсов), Геродот и другие европейские авторы придавали этому этнониму наряду с этнической семантикой также указанные выше значения. Неслучайно, по требованию Реза-шаха Пехлеви от всех европейских государств, тогдашнюю Персию с 1935 года все стали официально называть его древним именем Ираном («страной ариев»).

Первичной родиной всех народов, входящих в “алтайскую” (“туранскую”) языковую семью (по Геродоту – массагеты), была современная Туранская низменность и сопредельные территории [Об этом

еще см.: 1]. Ниже хотим проводить краткие этимологические этюды по топониму “Туран” в сравнении с этнонимом “туркмен”, которые наряду с освященными уже вопросами характеризуют по существу суть рассматриваемой проблемы.

Если говорить более конкретно, общим корнем топонима “Тур(ан)” и этнонима “тур(к+мен)” является выделяемая нами лексема (тур-/тур) с первоначальным глагольно-именным значением ‘твориться/твар (т.е. человек)’, ‘создаваться/созданный (т.е. человек)’. Именное составляющее лексемы тур-/тур сохранилось до наших дней почти в неизменяемом виде, но уже в составе производного от него глагола, и при этом, не утратив свою первичную семантику: *tür-e-mek* (турец.), *dög-e-mek* (туркм.) и т.д. (Ср. туркм.: *ýaş* ‘молодой’, ‘возраст’ – *ýaş-a-mak* ‘жить, проживать’; *güýç* ‘сила’ – *güýj-e-mek* ‘усиливаться’ и др.)

Во времена флективного состояния внутривидового развития тюркских (туранских) языков, которое непосредственно предшествовало их современному агглютинативному строю, глагол *tür-e-(mek)* послужил основой для появления *ýar-a-(t-mak)* почти с идентичным значением: *ýazuýunýdöredijiligi* (турм.) // *ýazuýunýaradyýlygy* (азерб.) ‘творчество писателя’. В туркменском языке в значении ‘Бог’ имеет широкое употребление слово *Ýaradan* (*ýar-a-t/d+an*), т.е. ‘Творец’, ‘Создатель’. Таким образом, первоначальное значение этнонима *tür(k-men)* является ‘созданные (Богом люди)’, а *Ýar(a-dan)* – ‘их создатель’. Типологическую аналогию не трудно находить в других языках. Например, в арабском языке: Халык ‘Создатель’, ‘Бог’, а халк ‘созданный’, ‘народ’ – лексемы, восходящее из единого гнезда. Следовательно, Туран/Туркестан – эта ‘страна народов, созданных Богом’.

XI веке тюркские (туранские) авторы Юсуф Баласагунский и Махмуд Кашгарский вслед за персом (иранцем) Фирдоуси одновременно писали, что древний тюркский герой Алп-Эр-Тонга (*Alp Er Toŋa* ‘Герой-мужчина подобно льву’) в легендах иранских народов называется Афрасиабом из Турана. Как свидетельствует М. Кашгарский, Алп-Эр-Тонга обосновал несколько городов, в том числе город Мерв (современный Мары), а город Казвин (в современном Иране) назван в честь его дочери по имени Каз (совр. газ ‘гусь’).

Правители Караханидского государства, являясь представителями туркмен-карлуков (термин Махмуда Кашгарского), возвели свой род к Афрасиабу (жил примерно в VII веке до н.э.), легендарному шаху Турана, и стали называться “домом Афрасиаба”. В более позднее время старый Туран справедливо стали называть официально Туркестаном, ибо древние туранцы(туры) действительно были прямыми предками современных тюркских народов. Умышленное противопоставление друг к другу Турана и Туркестана, присущее работам отдельных современных авторов, не назовешь иначе как кощунство в отношении исторической памяти и достоинства современных тюркских народов.

Еще несколько эпизодов из древней истории туранцев (массагетов) и иранцев (персов). О массагетской царице Томарис, начиная с Геродота, писали и пишут античные, средневековые и современные авторы Европы, как она, Томарис, во главе войск массагетов в начале декабря 530 г. до н. э. разгромила персидские войска под командованием царя Кира II Великого, который, перейдя реку Аракс (т.е. совр. Амударья, другое древнегреческое название Окс или Оксус ‘река огузов – потомков хуннов’, а до этого Джейхун ‘река хуннов – предков огузов’), углубился на территорию массагетов. Следует отметить, что Окс (Огуз) – один из древних названий Амударьи сохранился в виде Унгуз (Заунгузские Каракумы) и Узбой (т.е. Огуз бойы), обозначая старые русла ее ответвлений, проходивших через Каракумы и выпадавших в Каспийское море. Древнее название другой, некогда полноводной реки Турана – Сырдарьи (Сейхун), как и название Амударьи (Джейхун), восходит к словам сей/ джей (т.е. чай ‘река’) и хун (‘хунны гунны’).

Мы впервые этимологию имени массагетской царицы Томарис также хотим связывать с тюркским лексиконом, а именно со словом темир (/демир, тамир / дамир, тимур...) ‘железо’. Эта этимология бесспорно относится и к именам последующих грозных правителей – Тему(р)чина (Чингисхан, 1155–1227 гг.) и Тамерлана (1336–1405 гг.). Более того, личное имя великой грузинской царицы Тамар (1184–1209 или 1213 гг.), – родилась во времена Тему(р)чина-Чингисхана, – по нашему мнению, также можно связать с тем же тюркским словом темир, ибо она была дочерью Георгия III и царицы Бурдухан, дочери Худана, – царя аланов, о тюркоязычности которых (хотя бы части их) не сомневаются многие современные ученые. Вполне логично, что царица Тамар, как и ее мать, красавица-аланка Бурдухан, сравниваемая с Пенелопой (персонаж «Одиссеи»), могла иметь личное имя тюркского происхождения. Следует также отметить, что в грузинской царской истории была еще и другая Тамар, дочь царя Давида III Строителя (жена Ширванского шаха), которая после смерти мужа вернулась в Грузию и воспитала своего племянника Георгия.

Библейское женское имя Тамара (предположительно от ивр. תָּמָר 'финиковая пальма'), сохранившее память об общей праmaterи Иисуса и израильских царей Давида и Соломона, может быть заново этимологизировано в будущем в свете новых достижений науки о первичной религии Евразии – тенгрианстве, на основе которого возник в последующем и древний зороастризм [См.: 2]. Этому в значительной степени способствуют также монографии и статьи патриарха тюркологии наших дней, академика Академии наук Республики Татарстан (РФ), профессора М.З. Закиева, посвященные обоснованию адекватной тюркологии в XXI веке [См.: 3].

Если заглянуть в географическую карту, то отчетливо видно, что Туранская низменность с длиной около двух тыс. км. с юга на север начинается там, где заканчивается Копетдагский хребет Туркмено-Хорасанских гор, а своей конечной частью на севере она соединяется с Западно-Сибирской низменностью. На Туранской низменности расположена основная часть территорий трех современных тюркоязычных государств – Туркменистана, Узбекистана (с Республикой Каракалпакстан) и Казахстана. Низменность занята величественными пустынями Каракумы, Кызылкум и Муюнкум, по ней текли некогда полноводные реки Амударья и Сырдарья, а также многочисленные более мелкие реки – речки. Имеет богатую флору и фауну. В этих краях когда-то водился исчезнувший подвид тигра – туранский тигр (gaplañ 'felis tigris'). На западе низменность омывается водами седого Каспия, вблизи Каспийского моря находится подвергнутое к засыханию Аральское море. Туранская низменность богата углеводородными ресурсами (газ, нефть) и другими многими полезными ископаемыми. Государства Туранской низменности имеют высокоразвитое сельское хозяйство. В них сохранились многочисленные остатки древних цивилизаций.

В отличие от Алтая, региона с небогатыми остатками древних культур, что очевидно связано его климатическими и другими природными условиями, Туран, в частности, территория современного Туркменистана, просто изобилует древнейшими очагами человеческой цивилизации: Анау (Pumpelly), Джейтун (Марущенко), Маргуш/Маргиана (Сарианиди), Алтындепе (Массон) и т.д. Возникновение в глубокой древности единого общетуранского ("общеалтайского") праязыка, обусловившего появление в последующем туранской ("алтайской") языковой семьи, дальнейшее внутривидовое развитие языков данной семьи, а именно переход их структуры от одного состояния в принципиально другое, дальнейшее группировка на близкородственные языки – все это мы связываем с последовательным чередованием появлений, рассветов и угасаний упомянутых цивилизаций. По существу древний Туран (современная Туранская низменность) был первичной Месопотамией, и он фактически является родиной предков шумеров [См.: 4].

Разработки историков-археологов (В.И. Сарианиди и др.) убедительно доказывают, что именно на территории современного Туркменистана (древний Туран) возникла и развивалась (на основе тенгрианства – солнцепоклонничества), первая общечеловеческая религия зороастризм (огнепоклонничество) многие представители которой со временем в поиске места нахождения Солнца ("богоискатели") двинулись на Восток, на "край света", туда, где "живет" по их представлению (восходит) Бог-Солнце, и дошли до Корейского п-ва, а оттуда – в Японские острова. Поэтому неслучайно, что в основе мифологической базы древней корейской культуры лежит миф о Женщине-Солнце и ее родителях.

Небольшая часть бывших туранцев через Сибирь и п-в Дежнева, преодолев современный Берингов пролив, проникла в Америку и составила предков некоторых племен американских индейцев [См.: 5]. В последующем, уже в начале нашей эры, объединившие вокруг общих и благородных (в их понимании) идей, аланы (усуни), хунны-бывшие туранцы (гунны Аттилы) и огуры (огузы) всем миром двинулись в обратном направлении – на Запад, которое (в отличие от предшествовавшего движения на Восток) в той или иной степени полноты описано в научной литературе.

1. Соегов М. Диалектами и говорами какого единого языка пользовались при общении между собой древние туранцы // Хакасский этнос на рубеже XX–XXI веков. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием (27–28 сентября 2013 г.). Абакан, 2013. С. 22–24; Его же. Об обладающих направлениях исследования предполагаемого древнего генетического родства туркменского, калмыцкого и корейского языков // Актуальные проблемы востоковедения. Вып. 5. Хабаровск, 2013. – С. 175–199.

2. Соегов М. О «Народном исламе», сформировавшемся у туркмен в раннем Средневековье под влиянием древнего тенгрианства, и его современное состояние // Вестник БИСТ (Башкирского института социальных технологий). Серия "Регионалистика и этнополитика", № 4 (29). Уфа, 2015. С. 127–132.; Его же. Задолго до 'железных' Тамерлана и Темучина были еще Томарис и другие 'железные леди' // Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Материалы V-й Международной научно-практической конференции (20–24 сентября 2015 г., Камчия, Болгарии). – София, 2015. – С. 197–198.

3. Закиев М.З. Тюркология без постулатов европоцентризма // Язык и культура: проблемы соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (27 ноября 2015 г.). – Уфа, 2015. – С. 21–25.

4. Söyegov M. AnauMedeniyetivedevamolarakSümerler: Tengri/ Dingir‘Sema’Oğulları // KardeşlikDergisi. Sayı: 257–258 Mart–Nisan. Bağdat (Irak), 2011. – S.56–58.

5. Söyegov M. AmerikanKızılderilileriDilAkrabalarımızdır? // KardeşlikDergisi. Sayı: 275–276 Eylül–Ekim.Bağdat (Irak), 2012. –S. 43–46.

С.К. Өтенизов

АРҒЫН (УАРХУН) ҚАҒАНАТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Арғындар хундардың яғни ғұндардың тікелей ұрпағы екені талай жылдардан бері айтылып келе жатыр. Жалғыз арғын тайпасы емес Түркі халықтарының бәрі өз мәдениеті мен тілін хундардан алады. Түрік жазуы яғни түркі әліппесі де Түрік қағанаты заманында емес одан көп ғасырлар бұрын Хундар империясы дәуірінде дүниеге келген. Арғын тайпасы Хун мемлекеті қайда болса да жуан ортасында болған сияқты. Хун мемлекетінің аса мықты, құдіретті болған кезі Еуропада болды. Ал сол Хун мемлекеті 5-ші ғасырдың ақырынан бастап Уархун яғни Арғын мемлекеті деп аталуы кездейсоқ емес...

Еділ /Аттила/ 454 жылы қаза болған соң хун империясы әлсіреген еді. Еділ-Жайық пен Рейн өзеніне дейінгі ұлы территория Еділ /Аттила/ тұсында хун ордасына бағынған еді. Еділ /Аттила/ өлген соң оның өз орнына тағайындалған үлкен ұлы Эллақ қаза табады.

Хун ордасы әлсіреді сондықтан Римнің бай мұрасы әркімнің қолында кетті. Вандалдар мен вестготтар білгенін істеп 12 ғасыр өмір сүрген Римді тонап жатты. Аттиланың Одоакр деген шәкірті (ұстазы Едеконның баласы) 476 жылы бүкіл Италияны көп әскермен келіп бағындырып жалғыз әміршісі болды. Оның әскері хундар мен герман тайпаларынан тұратын еді.

Сол 476 жылдан бастап ол Рим империясы деген аттың көзін құртты. 494 жылы оның орнын остгот королі Теодорик ауыстырды... Еділ /Аттила/ қазасынан кейінгі бір ғасыр ішінде осы үлкен территорияда бірнеше қағанат /хандық/ пайда болды. Олардың ішінде ең ірісі Днепрден Алтайға дейінгі алқапты түгел билеген Түрік қағанаты 552 жылы құрылды. Паннониядан Қара теңізге дейінгі территорияда Уархун қағанаты құрылды. Түрік қағанаты Батыс және Шығыс болып бөлінгенде Еділден Қара теңізге дейінгі жерде Хазар мемлекеті пайда болды. Бұрын Еділ (Аттила) тұсында бұл жерлер оның баласы Эллақтың билігінде болған еді.

Уархун /Арғын/ қағанаты. Еділдің /Аттила/ мұрагерлері Теңіз бен Ернақтың тұсында хун ордасы түгелдей әлсірейді. Алайда осынау “жаңа хун ордасы” Еуропада әлі үш ғасыр өмір сүріп көп әбігер туғызған еді. Көптеген тарихи деректерге қарағанда V-ғасырдың ақырында хун тайпалары Шығысқа яғни Қара теңіз жағалауына шегінеді. Бірақ, Қара теңіз жағалауындағы хун тайпалары тарихта басқа атпен атала бастаған. Тіпті сол кезде Днепр өзені “Хунауар” деп аталған. Тіпті “хун” мен “ауар” сөзі бірнеше тайпалардың аты болып қалды. Мысал үшін айтсақ, Уархун /Арғын/, тайпасы. Кейбір тарихшылар Уархун деп аталуының мынадай себебі болды деп көрсетеді... Әрине, Хун ордасының құрамында көптеген хун тайпалары кіргені тарихи шындық. Ал хундардың өзі бірнеше бөлікке бөлінген. Уар – деген батырдың соңынан ерген тайпалар кейінірек Уархундар – болып аталып кеткен, - деп тұжырымдайды. Көптеген тарихи деректерге қарағанда уар қағанатын авар – деп атап кеткен.

VIII-ғасырда өмір сүрген Лангобард /герман тайпасының бірі/ жазушысы Павло Диакон, өзінің ата-бабасының бір кезде еріксіз уарлар қолында болғанын айта келіп, лангобард королі Аудигун және оның баласының тарихын жазып қалдырады. /”Альбуин вступил в вечный союз с аварами, которые первоначально назывались гуннами, впоследствии же по имени своего вождя были названы аварами” [1]. Бұл жерде “авар” деп жазған тек аудармашы. Түпнұсқада “уар”. Бұл текстегі Альбуин, лангобард королі Аудигунның баласы.

Еділ /Аттила/ құрған орасан үлкен хун ордасы әрине, бөлшектенеді. Сол кезде хундардың өзі әлденеше бөлікке бөліне бастады. Солардың тарихта аты қалғандары мыналар: Сабир, Утургур, Кутургур, Сарагур, Уархун (Арғын), т.б. мысал үшін айтсақ, утургур мен кутургур тайпалары кеммириялық хундар деп аталған. Бұл екеуі негізінде хун тайпасының екі тетесі.

V-ғасырдың ақырында VI-ғасырдың басында Қара теңіз жағасы мен Паннонида Уархундар қағанаты пайда болды. Бұл қағанатты латын тілінде және басқа Еуропа халықтарының тілінде “Авар қағанаты” әлде “Уар /Ouag/ қағанаты” – деп аталады. Бұлар екеуі екі мемлекет болса да соңғы Уархун қағанатын Еуропадағы бұрынғы Авар қағанаты атымен шатыстырған.

Амедей Тиерридің және басқа Еуропа ғалымдарының айтуына қарағанда, хундардың құрамында, яғни хундардың бір бөлігі уархундар сонау ерте кезден-ақ /II-ғасыр/ пайда болған. Хун ордасы бастыққа қарай жылжығанда олардың көп бөлігі ордамен бірге кеткен, ал азғантай бөлігі Каспиймен Арал теңіздерінің ортасында қала берген. Каспийдің бергі жағында қалып кеткен уархундар V-ғасырдың ақырында Қара теңіз жағалауына келіп өз туыскандарымен яғни Еділ /Аттила/ ордасының хундарымен қосылған. Осыған байланысты Уархундар саны әжептәуір көбейіп кетсе керек, жаңадан пайда болған хун қағанаты “Уархун қағанаты”, - деп аталған [2].

Уар қағанаты хун ордасы сияқты керемет үлкен болған жоқ. Еділ /Аттила/ тұсындағы хун ордасының дәрежесіне жетпегенмен Уар қағанаты өз заманындағы үлкен қағанаттың бірі болды.

Уарлар мен батыс түркі тайпаларының арасында көптеген қақтығыстар болды. Уар құрамына көптеген көшпелі тайпалар кірді. Қағанаттың ең күшейген кезі Баян ханның тұсында.

Баян хан туралы А.Тиерри былай деп жазады: “...Ce fut une bonne fortune pour le nouveaux Huns d’avoir a leur tete un homme tel que Baian...” [3]. Француз тілінде жазылған бұл сөйлемнің қазақ тіліне дәл аудармасы мынандай: “...Жаңа хундар үшін Баян сияқты тамаша қолбасшының басшылық етуі өте сәтті оқиға (ic) болды...”

Уарлар Византиямен көп қарым-қатынас жасаған. Тіпті Византия Баянхан тұсында Уар қағанатына салық төлеп тұруға мәжбүр болды. А.Тиерри айтқандай уархундар көсемі Баянханның тарихи маңызы өте үлкен. Баянның Еуропа тарихынан өшпестей орын алатыны соншалық, Украинада Баян атты жер атауы сақталған[4]. Себебі ол Уар қағанатын дамытуға, нығайтуға көп еңбек сіңірді. А.Тиерри осы жағдай туралы:

“...J’ai dit qui trois grandes tribus de Ouar-Khouni, les Tarniakhs, les Cotzaghers et les Zabenders avaient refuse de suivre dans sa fuite la horde qui etait venue en Europe et avait adopte le nom d’Avars; Ces trois tribus occupaient encore en Asie que leur avaint assignes les Turks. Des emissaires de Baian vinrent les solliciter de briser aussi leur joug et rejoindre leurs freres au pied des Carpathes; elles le firent prudemment, passerent en Europe et se fundirent dans la horde de Baian, dont elles accurent considerablement l’importans...” [5].

Бұл тексттің қазақ тілінде дәл аудармасы мынадай: “...Уархундардың үлкен үш тайпасы: Тарниактар, Котзагерлер, Забендерлер Еуропаға келіп Авар атын қабылдаған орданың ізіне ермей қалып қойғандығы туралы, мен айтқан едім. Бұл үш тайпа Азияда түріктерден [6] алған жерін қоныстанушы еді. Оларға Баянхан жіберген адамдар барып Карпаттың төменгі жағындағы Баянхан ордасына қосылуын өтінеді. Олар бұл ұсынысты қабыл алып Еуропаға келіп Баянхан ордасына қосылады, сондықтан бұл оқиғаның орданы күшейтуге маңызы бар... Қысқаша айтқанда, Паннониядан /қазіргі Венгрия/ Қара теңізге дейінгі, яғни Карпаттан Қара теңізге дейінгі территориядағы Уар қағанаты Баянхан тұсында өте күшейген.

Негізгі біз назар салатын жәйт мынау: Қазіргі қазақ халқының құрамындағы Арғындар-хундардың, яғни хун ордасының бүгінгі ұрпағы: Олардың “арғын” деп аталуына себеп Еділден /Аттиладан/ кейінгі хундардың бір бөлігінің Уархун – деп аталуы... “Арғын” терминінің негізгі түбірі “Уархун” болуы әбден мүмкін. Тарихтағы Уархун есімі көптеген тарихи деректерде “Авар” деген атпен берілсе, орыс совет ғалымдарының еңбектерінде “Вархон” – деген атпен айтылады. Алайда француз ғалымдары “Уар” /Ouar/ деген атпен жазады.

Көптеген ғалымдар және А.Н. Бернштамның Уар туралы пікірі былай: “...вархониты были этнически связаны с родом “авар” /абар, ауар/, быть может древним гуннским родом, кочевые племена причерноморских степей. Вархониты- продолжение аттиловского рода; псевдоавары и авары суть те племена, которые объединились вокруг этого рода. Повидимому, в конце V в., после распада гуннской орды и выделение утургуров, кутургуров, оногуров, сарагуров и всех разновидностей болгар, остался гуннской род, который продолжал свою историю под новым именем аваров.

Авары вместе с лангобордами выступал против гепидов и их предводителя Гунимунда. Они заняли территорию гепидов, а позднее, как уже было отмечено, разбили и лангобардов /610 г. [7].

Қысқасын айтқанда, V-ғасырдың ақырында Еуропада пайда болған хундардың яғни Еділ /Аттила/ ұрпақтарының жаңа ордасы “Уархун” қағанаты деп аталуының негізгі себебі мынау.

Каспий мен Арал теңізінің аралығында II-ғасырдан бері жасайтын Уархун тайпалары V-ғасырдың ақырында Еуропаға келіп Еділден /Аттиладан/ қалған хун тайпаларына қосылған. Хундардың жаңа ордасында Уархундардың санының көбеюіне байланысты “Уар” қағанаты деп аталған.

Кейінірек, VII-ғасырдың ақырында VIII-ғасырдың яғни Баян-хан билеген заманда Каспий мен Арал аймағындағы Уархундардың қалған бөлігі Еуропаға келіп “Уар” қағанатына қосылады. Олар негізінен Уархундардың Тарниак, Котзагер, Забендер атты тайпалары еді. Осы үш тайпаның аттарын біз VI-

ғасырға дейінгі Қазақстан жерінде жасаған тайпалар арасынан көре аламыз [8]. Ал, соңғы дәуірлерде бұл тайпалар туралы Қазақстан жерінде ешқандай мағлұмат қалмаған. Соған қарағанда бұл тайпалар Еуропадағы Баянхан ордасына түгелдей өтіп кеткені тарихи шындық.

М.И. Артомонов жасаған Орта Азия мен Қазақстан жерінің VI-ғасырдағы қартасында уархундардың Арал теңізі маңын жайлағаны көрсетілген. Кейінгі уақытта бұл территориядан олардың атын көре алмадық.

Жоғарыда айтылғандай Уар ордасы Баянхан тұсында керемет күшейген. Бұл дәуірде көптеген герман тайпаларымен қатар Еуропаның біраз тайпалары Уархун ордасына бірікті. Тіпті Византия империясының өзі Баянханға тәуелді болып көп жылдар бойы ордаға салық төлеп тұрды.

Алайда 730 жылы Баянхан қаза болған соң Уархун ордасының әлсірей бастағаны сезіледі. Әрине, бұл жағдай Византия үшін өте сәтті оқиға болды. Бұған негізгі себеп Еуропада VIII-ғасырдың ақырында Франк королдігінің /Германның франк тайпасы./ нығая бастауы. Орданың құрамындағы көптеген герман тайпалары франк королі Ұлы Карльге алаңдай бастаған. Осындай үлкен себептер Уархун қағанатын әлсірете бастады. Сондықтан 791 жылы Ұлы Карл Уархун әскерін жеңіліске ұшыратты. Ал 827 жылдан бастап Уархундардың Еуропада ықпалы өше бастады.

Қағанат құлаған соң уарлар әртүрлі халықтардың құрамында араласып кеткен. Солардың Днестр өзенінің шығыс жағына өтіп кеткендері, біздің Арғынның ата тегі болуға тиісті. Қазақ халқының ішіндегі хундардың тікелей ұрпағы Арғындар деп көп жерде айтылып жүр. Алайда оның Арғын болып аталуында әртүрлі жорамалдар көп[9].

Қазіргі қазақ халқының құрамындағы Арғын руы - ең үлкен, халқының саны көп ру. Сол сияқты Арғындардың /Уархундардың/ кішкене бөлігі Башқұрт халқының құрамында да бар.

Қазіргі венгерлер - өзін өзі “мадияр”- атайды. Ал, мемлекеттің аты Хунгрия, түбірі хун. Мадияр болса қыпшақтардың бір тетесі, яғни, бір бөлгі.

Қыпшақтардың бір бөлігі Башқұрт және басқа көп халықтардың құрамында да бар.

Қазақ халқының этникалық құрамындағы үлкен рудың бірі - Қыпшақ. Қазақ халқының құрамындағы қыпшақтардың ішінде Мадиярдың саны 10 мыңнан астам екен. Қазір осы Мадиярлардың бәріне жуығы Қазақстанда тұрады.

Өте таң қаларлық жәйт: қазақ халқының көптеген тайпалардан құралған, яғни қырық рулы, әрбір тайпа ертеде іргелі ел болған, керемет мәдениеті болған. Ал, осы көптеген тайпалардың қазіргі бір жеңнен қол шығарып, бір жағадан бас шығарып- қазақ халқын құрауы шынында да таңданарлық жағдай. Мұндай жағдайлар адамзат тарихында өте сирек болады.

... Еділден /Аттила/ кейін Қырым түбегінде жасаған готтардың бір бөлігі қазір қазақ халқының құрамында. Олар Кете руы [10].

Әрине бұл мәселе де ғылыми түрде дәлелденбеген. Алайда, біздің ғалымдарымызды ойландыратын өте күрделі мәселенің бірі. Қазақтың Кете руы Батыс Қазақстанда жасайтын үлкен рудың бірі. Сол сияқты Албандар ертеде Каспий маңында жасаған. Кейінірек олар Хун империясы құрамында болды. Айта кететін жағдай, сонау ертедегі жасаған Албан тайпаларының бір бөлігі қазақ халқының құрамында. Екінші бөлігі Еуропада өз алдына ұлт болып отыр.

Ертедегі хун тайпасының құрамында Шор, Алтай – деген рулар болған. Қазіргі қазақ Арғындарының көп бөлігі осы Шор мен Алтайдан құралады. Ал, Шорлардың Арғынға қосылмай қалғаны сонау Алтай жерінде, яғни хунның ата мекенінде өз алдына ұлт болып отыр.

Арғын ішіндегі Алтайлардың кім болғанын керейіт Нысанбай жыраудың:

Арғын болсаң Алтай бол,
Алшын болсаң Адай бол,
Найман болсаң Матай бол,
Осы үшеуі болмасаң,
Қайсысы болсаң онысы бол,

Мейлің құдай бол ... - деген бір толғауынан-ақ көруге болады. Біз осы жерде тек батырлық емес Арғын Алтайларының аса көп болғанын айтуымыз керек. Бұған дәлел 2014 жылы Алматыда «Алтай шежіресі» [11] атты кітаптың жарық көруі. Әрине кез келген қазақ шежіресінің соңғы екі ғасыры ғана дұрыс болуы мүмкін. Одан арғы жағы қара түнек, әлде әртүрлі жорамалдан тұрады. Алайда, Арғын тайпасының тарихтағы даңқты хундардың тікелей ұрпағы екеніне ешкім шек келтірмесе керек.... Қазақтың философ ақыны Шәкәрім Құдайбергенұлы шежіренің артықшылығы мен кемшілігін:

*Арғыннан ары барсаң адасасың
Ми жетпес көп дүниеге шатасасың*

Ол кезде сен де жоқсың, мен де жоқпын

Несіне шежіреге таласасың... – деп көрсеткен. Бұл жерде философтың айтпағы барлық мәдениетіміз хундардан басталады. Яғни барлық түркі халықтары өздерінің саяси тарихын хундардан бастайды. Біздің оған қоса айтарымыз әлем ғылымында айтылып жүрген «Түркі жазуы» да хун империясы кезінде шыққаны. Солардың ішінде Арғын тайпасы сол даңқты хундардың есімін біздің заманға жеткізгені. Оған негізгі себеп Еуропа тарихында өз атын ерекше жазып кеткен Уархун қағанаты. Оған да көзімізді жеткізген француз ғалымы, Амедей Тиерри. Сол ғалымның алдында біз қарыздармыз. Айтпақшы кезінде оның әйгілі зерттеуі «Аттила және оның ізбасарларының тарихы» атты 2 томдық кітабы 1856 жылы Парижде шыққанда қазақ ғалымы Ш.Ш.Уәлиханов ерекше көңіл бөліп Ресей ғалымдарының назарын аудартып еді....

1. М.С. Стасюлевич. Истории средних веков. 301-б. – СПб. 1905.

2. A.Thierry. Histoire d’Attila. – Paris 1856. II-tome. – 3-10 б.

3. A.Thierry. Histoire d’Attila. – Paris 1856. II-tome. – 5 б.

4. Утениязов С.К. Казахско – украинские этнические связи (после УІ века). ЭТНИЧНА ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРОПЫ. Киевский Национальный университет им. Т.Г.Шевченко. № 32. 2010. Стр. 39-43

5. A.Thierry, көрсетілген шығарма, – 10-бет.

6. Түрік – бұл жерде Түрік қағанаты айтылған.

7. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. –181-б.

8. История Каз.ССР, том1. –Алма-Ата 1977. – 321 б.

9. Қазақ энциклопедиясын қараңыз.

10. Ә.Қоңыртаев. Қазақ эпосы. –А. 1970. –3-10 б.

11. Алтай шежіресі. Құрастырған Исламхан Ж. –Алматы, 2014.

Бабақұмар ХИНАЯТ

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНДЕГІ ӨЛІККЕ АРНАП ШЫРАҚ ЖАҒУ ҒҰРПЫ ТУРАЛЫ

Шоқан Уәлихановтың мұраларындағы қадау-қадау құнды тұжырымдарының ішінен ерекше ден қойдыратын бірегей пікірлерінің бірі – дүниеден озған адамның қырқына дейін оған арнап *шырақ жағу ғұрпына* байланысты [1, 209]. Ұлы ғалымның мәліметіне қарағанда, марқұмның *қырқына* дейін қырық күн бойы, әр күн сайын бір шырақтан немесе төрт күн (шамасы он-оннан) жағып отырған. Ғұрыптың орындалу барысында үйдің есігін айқара ашып қою, есіктің тұсына (шамасы босағаға) ақ киіз төсеу, аруақты қонақ тәрізді күту (орысша мәтінде – *готовят прием пищи для покойника*) [1, 209] сияқты маңызды үрдістер де атқарылған екен. Алғашқы қауымдық кезеңде адам өлімі оның тууы тәрізді ұзаққа созылатын үрдіс болғандықтан тәннен ұшқан жан күту, тамақтандыру сияқты қолдауға мұқтаж дейтін түсінік орын алған*. Мұндай параллельдер ортағасырлық түркі фольклорында кездеседі. Мысалы, «Оғыз хаған» дастанының өзбек нұсқасында аруақтарға ас-тағам «ұсыну» жайы баяндалады: қолдан жасалған ата-баба бейнесінің алдына қойған ыдысқа оның «сыбағасын» үлестіргеннен кейін ғана адамдар өздері ас-тағам ішкен**. Дүниеден озған адамның сыбағасы деп бір тостағанға ақ тағам құйып қою ғұрпы Алтай-Саян өңірінің түркі тілді халықтарында, сондай-ақ моңғол тектес жұрттарда да кездеседі.

Дәстүрлі қазақы ортада үлкен мәні болған шырақ жағу ғұрпының кейбір қыры бүгінгі күні мүлдем ұмытылған немесе өзгеріске ұшырап, өзінің бір кездегі қалыбынан мүлдем алшақтап, қарапайым күйге енген [2, 182]. Шамасы қазақ арасында мұсылмандықтың дендеп орныққан кезден бастап ислам канондарына қайшы деп саналған архаикалық ғұрыптың кейбір элементтері (киіз төсеу, үстіне тостағанға толтырып қымыз құйып қою) қолданыстан біртіндеп қалған болса керек. Мұндай құбылысты Нұрсан Әлімбаидың пікірінше, этностың қорғаныс механизмінің әлсіреуімен түсіндіруге болады.

Орталық музейдің қазақтар тұратын өңірлерде (республикада ғана емес, алыс және жақын шетелдерде) жүргізген этнографиялық экспедиция материалдары шырақ жағу ғұрпының сорабы Алтай, Тарбағатай, Баркөл және Маңғыстау қазақтары арасында ішінара болса да сақталғандығын анықтап отыр. Көнекөз қариялардың айтуынша, ертеректе қырық шырақ марқұмның қырқы берілерден бір күн бұрын толық атқарылып бітуі тиіс болса, қазіргі кезде оны марқұмның жетісіне дейін атқарған орынды деп есептейді. Ал, жүзі және жылдығы немесе асын беру сияқты өлімді еске алу ғұрыптарында шырақ жағылмайды. Өліктің «жетісін» немесе «қырқын» маңызды күн деп санау Еуразия тұрғындарының

дәстүрінде кездесетін [3,168-172] әмбебап мәдени элемент ғана емес, оған қоса шырақ жағу ғұрпы қатар жүрген. Мысалы, славян халықтарында ертеде өлікті жерлеген соң үшінші және қыркыншы күні оған арнап 40 шырақ жағатын салт болған [4, 517].

Атқарылу реті. Шырақ жағу мәйітті «оң жаққа» салу, күзету, ерулеу, қонақ асын беру, жуып «арулау», жерлеу сияқты үрдістен кейін атқарылады. Демек, бұл ғұрып өліктің артын күту үрдісінің бастауы болып саналады. Мәйіт жерленген күні кешкісін қас қарайып, жұлдыз шыққан кезде мәйітті арулаған төсекті сыртқа шығарып, оттың жалынына ұстау, шоқ пен қозамен «сырықтау» (ұру) жолымен ғұрыптық тазалау рәсімі жасалады [6, 99]. Ал, мәйітті арулаған орынға астық дәнін (бидай, арпа, сұлы) шашып тастайды. «Өлмектің артынан өлмек жоқ» деген принцип бойынша атқарылатын бұл жайтты өркендеу идеясының ғұрыптық проекциясы деуге болады [5, 46-48].

Шоқан Уәлиханов шырақ жағу киіз үйдің оң жақ босағасында жасалатындығына тоқталады. Өліктің артын күту мәселесіне ден қойған В.Н.Чернецовтің пікіріне қарағанда, анималистік түсінікке дейінгі кезеңдегі мәйітті адамдар тұратын үй-тұрақтарда жерлеуге байланысты баспанадағы от жаққан жер мен босаға аса ерекше культтік мәні бар сегмент ретінде өлік жөнелту ғұрыптарында маңызға ие болған***. Осыған байланысты қазақта мәйітті өзінің, я болмаса жақын адамның босағасынан шығару, күзету, қонақасын беру сияқты ғұрыптарға ерекше ден қоюы аталған ошақ (от) пен баспана (босаға) культіне байланысты аталған архаикалық наным-сенімнің сорабы деуге болады. Аталмыш культтің реликті қазіргі кезде үлкен қалаларда өлік жөнелту салтында марқұмның жақындарының (немесе жерлес адамдардың) киіз үйін әкеліп арнайы тігіп қоятын салттан аңғарылады.

Расында да, жинақталған мәліметке қарағанда, киіз үйдің оң босағасындағы мәйітті арулаған (ұзыны бір жарым, ені бір кездей) бөлік шырақ жағатын орын ретінде белгіленеді. Ғұрыпқа арналған 40 дана шырақ майға шыланған жүн немесе матаны ұзындығы бір қарыстай шиге (немесе ағаш істікке) орау жолымен дайындалады. Бүгінгі кезде оны марқұмның жетісіне дейін теңдей бөліп, әр күні кешкісін 6-7 шырақтан жағады [5, 40]. Ғұрыпқа қатысатын адамдар алдымен дәреттеніп, бір-бір шырақты ұстап, белгіленген орынды жағалай отырады. Мәйітті арулаған су тиген топырақты абайсызда басып кетуден сақтанады. Себебі ол «көр топырағы кеуіп» үлгірмеген аруақтың жатқан орны да киелі болғандықтан, оны аяқасты ету аруақты қорлау деп саналған.

Шырақ жағуда өзіндік қалыптасқан қазақы этикет мұқият сақталуы тиіс: оны міндетті түрде шақпақпен ғана тұтатуға тиіс; екіншіден марқұмға арнап шырақ жағатын адам оны өзі тұтату керек. Жанып тұрған шырақтан от алуға тыйым салынады, себебі шырақтың «қуаты» әлсірейді, ондай әрекетке барған адамның марқұмға бағыштаған бата-тілегі қабыл болмайды.

Май сіңген шырақ лаулай жанған кезде, шырақ жағушы адам «Бисмилла! Жаққаның шырақ болсын, мінгенің пырақ болсын!» деген қалыптасқан сөз орамын шырақ жанып біткенше қайталап айтып, оттың жалынына қолын көлегейлеп алып, алақанын уқалап, бетін сипайды. Шырақ толық жанып біткен соң аруаққа бағыштап бата-тілегін айтып, дұға бағыштайды (бұл бізге жеткен мәліметтің архаикалық кескін-келбеті өзгеше болуы мүмкін, өкінішке орай, ғұрыптың процессия мен халықтық семантикасы туралы дерек тапшы болып отыр).

Шырақтың жалынан қарап, марқұмның артындағы ісін кім қаншалықты дәрежеде әйгілей алады деген топшалау жасаған: егер шырақ маздап жанса, марқұмның ісін соншалықты екпінмен жалғастырады, ал шырақ тұқылына дейін жанса, әлгі адам марқұмның ісін соңына дейін жеткізеді деген деп ырымдаған. Ал, тез шырағы тез жанып кетсе, онша дұрыс белгі деп санамаған, яғни шырақ жағушы адамның жеке тірлігі соншалықты жақсы болмайды деп топшылаған [21].

Орталық музейдің этнографиялық экспедиция материалдарына қарағанда, шырақ жағу марқұмның артындағы үрім-бұтағы мен жақын туыс-туғандарына, етжақын ағайындарына міндет деп саналған. Оның алғашқы кезегі шаңырақтың иесі санатындағы кенже ұлынан басталып, оның бірге туғандарына, сонан етжақын туыстарына беріледі. Ғұрыпқа әйел-еркек, үлкен-кіші, баға-шаға барлығы атсалысуына рұқсат етілген, яғни белгіленген шектеу жоқ. Бір ғана шарт – шырақ жағушы марқұмның тікелей туысқаны, оның ісін, ізін жалғастырушы адам болуы тиіс.

Түрлі себептермен топырақ салуға немесе жетісіне келуге үлгермей қалғандар қыркына дейін шырақ жағуға қатысуы аруақтың алдындағы парызын өтегендігінің белгісі ретінде қабылданған [2, 183]. Яғни, шырақ жағуды, аза тұту кезіндегі аруақпен «символды» түрде болса да «сырласу», оның о дүниедегі «баяндылығы» үшін тілеулес екендігін білдірудің бір амалы деп санаған. Этнографиялық экспедиция барысында мәлімет берген информатордың (Тоқтасын Зияұлы) шырақ жағудың мәнін марқұмның жақсы қасиеттерін жақын туыстарына дарытады, ал оның рухына қиналмай диттеген жеріне жетуіне септігін тигізеді деп түсіндіреді [2, 183]. «Аруақ қырық күн бойы өзінің шаңырағына

айналып соғып тұратын» кезеңінде, яғни оның пәни дүниедегі адамдармен ара байланысын үзілер сәтінде атқаралатын бұл ғұрыпта міндетті түрде айтылатын *«Жаққаның шырақ болсын, мінгенің пырақ болсын»* деген паремиологиялық формула, шын мәнінде шырақ жағудың түпкі мән-мағынасын білдірсе керек. Көшпелі ортада қалыптасқан ежелгі наным-сенім бойынша, шырақ жағу марқұмның рухын нұрландыруға, әрі жатқан жерін жарық етуге септігін тигізеді. Ал марқұмның аруағына бағышталып сойылған жылқы малы оның рухын ұшпаққа (пейішке) шығуына мүмкіндік туғызады деп санаған [6, 138-143]. Сондықтан да, қазақы ортада дүниеден озған адамның аруағына бағыштап жылқы шалу – өлік жөнелту ғұрпында берік орныққан ғұрыптың бірі. Марқұмның жетісі немесе қыркына арнап жылқы шалмау, үлкен әбестікке саналады, ондайда марқұмды *«жаяу жіберіпті»* деп сөгетін болған. Яғни, қазақы санада рухты басқа әлемге, пейішке алып шығатын бірден-бір «күш», дәлірегі, о дүниедегі кәдесіне жарайтын «пырақ» міндетін марқұмға арнайы бағыштап сойған жылқы атқарады деп санаған [6, 141-146; 10] Әлбетте, қазаға арнап сойған малдың жіліктерді сындырмай, басын кесіп ішіндегі майын алған соң барлық сүйегін, төрт сирағын, терісін қоса көмген. Сонда ғана аруаққа «тиеді», кәдесіне жарайды деп санаған [6, 137-149; 2, 182-183; 21].

Шырақ жағудың түпкі мәні неде? Шырақ жағу ғұрпының түпкі мәніне қатысты екі түрлі түйін жасауға болады: а) бұл ғұрып ақиқат өмірдің бейнесі туралы дәстүрлі түсінікке, дәлірек айтқанда от культіне байланысты қалыптасқан. От тазартатын, емдейтін, тіпті қорғайтын алуан түрлі функциясымен қатар, отбасының желеп-жебеушісі, әрі символы болып саналған [13, 239-240]. Түркі тілдерінде тарихи этимологиясына қатысты зерттеулер [o:t] ұғымы жалын, жарық, түтін сияқты негізгі мағынамен бірген, онан туындайтын тұрақ, баспана, ошақ, бөлме, шатыр, тұратын орын, құрылыс түрі, ру бірлестігі, жер-отан сияқты сан алуан мәнге түрленген. Осыған орай тіршіліктің төрт стихиясының ең маңыздысы саналған «оттын» функциясы мен культтік мәніне байланысты негізгі тірек ұғым адамдар тұрағының (баспанасы), сондай-ақ онда тұратын адамдар қауымдастығының құрылымдық бірлігінің атауына айналғандығы бірден байқалады [18, 483-488]. Мұндай параллельдер индоевропа тілдеріндегі мифтік ұғымға қатысты символдарда от ұғымы кесу (өшіру), жарқырау, жоғарыға көтерілу (секіру), биіктік, шың, мүлік-мүкәмал, байлық-ауқат [19, 240-243] Демек, ғарыштағы алғашқы элемент делінетін «от» тіршіліктің куәсі ғана емес, оның жалғастығын, яғни отбасы ұғымын символдайды.

Тіршіліктің төрт стихиясының бірі – от адам баласына екі дүние қызығын көруіне сеп болады: пенденің бұл дүниедегі тіршілігіне негізгі арқау болса, о дүниеде жанына «араша» болады деп түсінсе керек. Әлемдегі көптеген халықтарда кездесетін архаикалық культтің *символы* саналатын шырақ өлік жөнелту ғұрыптарында кең таралған. Шынтуайтында, от шеңбері екі әлемнің арасындағы шекара ретінде бағамдалған [4].

Қазақ дәстүріндегі шырақ жағу ғұрпының бар концептуалды мәні тілдік деректерде, паремаларда көрініс тапқан. Қазақы ортада көптен кездеспеген, әсіресе бейтаныс адамдар жолыққанда қойылатын *«Шырақ жағушың бар ма?»* сауал соның айқын мысалы. Нұрсан Әлімбаидың ауызекі айтуынша, бұл артында жалғасың болар ұрпағың бар ма дегенді білдіреді, яғни, *шырақ* ұрпақ жалғастығының, хәм сабақтастығының метафоралық символы болып шығады. Осы зерттеуші *«шырағың сөнбесін!»* дейтін тілек-батаны да ұрпақаралық байланыстың үзілмейтіндігіне бағышталған символдық мәнді метафора деп есептейді.

Марқұмға арнап шырақ жағу, сайып келгенде, адам о дүниелік болып кеткенімен, оның шаңырағының отын өшірмей, тіршілік (ұрпақ) сабақтастығын үзбей жалғастыратын үрім-бұтағы (заузаты) бар екендігін «ғұрыптық тілмен» паш ету болып табылады. Демек, шырақ жағудың екінші мәні – дүниеден озғанына көп уақыт болмаған рух (жан) дүниедегі қараңғы түнек, өлілер әлеміне толық бойсұнбай, өз шаңырағына айналып соғып жүрген екі дүниенің «аралығындағы» жанға «ақпарат» (сигнал) беру. Дәлірегі, мәдени кодқа салынған ғұрыптың мәні аруаққа артындағы ұрпақтарының іс-әрекетінен, яғни ғибадат жасап жатқандығынның дәйегі, шырақ жағу ғұрпы болса керек (ол туралы Шоқан Уәлихановтың дерегі ден қойдырады: *түпнұсқа мәтінде – до сорока дней дух умершего посещают свою юрту и узнает о расположении детей*) [1, 209].

б) Шырақ жағудың түпкі мәніне қатысты тағы бір түйін Шоқанның еңбегіндегі басқа бір мәліметке, яғни шырақ оты адам жанының символы орнында жүреді деген пікіріне байланысты туындайды. Ертеректе қазақ арасында адам жанының өтеушісі деп саналған «аспандағы жұлдыз» ол жантәсілімін еткен кезде ағып түседі деген (мәліметті Шоқан әкесінің аузынан естігенін баяндайды) [1, 209]. Демек, ертеде қазақ арасында адам жанының бір тұрағы аспан немесе жоғарғы әлем (тәңір), ал нақты қонағы ондағы сансыз жұлдыз деп түсінген.

Түркі халықтарында кең таралған әлем жаратылысы туралы түсінікке ден қойсақ, оның үш бөлігінің

(жоғары, орта және төменгі әлем) бірі адам өлімінен кейін оның жанының тұрағына айналады. Дүниеден «қайтқан» адамның жаны да аталған үш әлемге бөлінеді деген. Осыған орай, мысалы сақаларда жанды (олар кут, тың, сюр деп атаған), *салғын кут*, *буор кут*, *ийэ кут* (ауа жан, жердегі жан, басты жан) деп үш түрге бөлген [15,120]. Ертедегі абыздар мен баксылардың басты функциясының бірі – қайтыс болған адамның жанының төменгі әлемнен басқа әлемге «көтерілуіне» (көшуіне) жәрдем ету болған [16, 24-85]. Мұндай параллельдер қазақтың байырғы дүниетанымына қатысты фольклорлық, этнографиялық және тілдік деректерде кездесетіндігін ескерер болсақ шырақ жағудың мәніне қатысты ілік боларлық дәйек қылаң береді. Яғни, марқұмның тәні көрде, яғни жер астындағы сүреңсіз, қараңғы қапас әлемде жатқанымен, «жаққан шырақтың» қуатымен (жарығымен) оның «шыбын жаны» марқұмға бағыштап сойылған о дүниедегі «көлігінің», яғни пырағының көмегімен басқа әлемге өте алады деген түсінік орныққан (осы орайда мәйітпен қоса жерленетін аты, қажетті заттардың да аруақтың о дүниелік кәдесіне арналатындығын ескерген ләзім) [10; 6, 137-148].

Осылайша аспанға көтерілген соң ол рухтар тайталасына түседі: Шоқан жазғандай, «ұлылар мен мықтылар о дүниелік болғаннан кейін де құдыретті, аруақты онгонға айналады, ал ұсақ күйкі пенделер рухсыз, яғни әрекетсіз қалады» [8, 51-52]. Демек, яғни күйкілер құрып жоғалады, ал рухы мықтылар жеңіп шығып, қайтадан басқа жанға қонады. Дәстүрлі түсінікте мұндай құдіретті субстанция тәннен ажырап кеткен соң басқа әйелдің құрсағына қонақтап, басқа тіршілік иесінің жанына айналады деп санаған [7, 207].

Осы орайда, Нұрсан Әлімбаевтің айтқан қызықты бір идеясы ары қарай енді ізденуді талап етеді: Есіктен табылған жасөспірімнің алтын кебіні, оның артықша туған жан екендігінің айғағы болатындығы өз алдына тұтастай алғанда жанып тұрған отты (бәлкім шырақты) елестеткендей. Зерттеушінің ойынша, бұл марқұмның шырықтай жанған от кейпі (бәлкім оттай жанған шырақ кейпі) оның рухының бұл дүниемен, тірілер әлемімен, туған ортасымен байланысының үзілмегендігін һәм үзілмейтіндігін символдық тілмен білдіргендігі болса керек. Сонымен бірге, ежелгі көшпелілер әлгі от-кейіп (шырақ) марқұмға о дүниеде жарық беретін шырақтың функциясын да қоса атқарады деп есептеген болуы керек. Расында да, Әлішер Ақышевтің пікірінше, көне индоиран тілдерінде алтын ұғымының контекстуалдық этимологиясы от ұғымын білдіреді [11,131-134]. Бұл жайт бағзыдағы жерлеу ескерткіштеріндегі кейбір ғұрыптық заттардың алтыннан немесе алтымен апталып жасалатындығының бар қыр-сырын аңғартатындай.

Ертеректегі түсінік бойынша, марқұмды алғашқы қырық күнге дейін о дүниедегілер санатына толық қоспаған [3, 172]. Шырақтың қырық күн бойы жағылуы осы жайтқа байланысты болса керек [1, 209]. Марқұмның аруақ-рухы қырық күн бойы басын көтерген соң ғана, яғни бейітті тұрғызғаннан кейін біржола кетеді деп санаған [5, 36-48]. Өзінің үйінен «келіп-кету» біршама ұзақ уақытқа дейін жалғасады деген түсінікке байланысты аптаның қасиетті күндері «иіс шығару», «жеті шелпек пісіру», тіпті ас беру қарсаңында «ошақ қоңырсыту» сияқты ғұрыптар, сайып келгенде, аруақтарға бағышталып атқарылып жатқан ғибадатты оларға «сездіру», ғылыми ұғыммен айтқанда, «ғұрыптық тілмен» жеткізудің ұтымды тәсілі ретінде қалыптасқан деуге болады. Мысалы, Хорезмдік өзбектер аруақ отыз жыл бойы апта сайын өз шаңырағына келіп-кетіп жүреді деп санайды [14, 251]. Әу бастағы функциясы тіршіліктің жалғастығының куәсі орнында жүрген от (шырақ) классикалық діндерден кейін рухтармен байланысқа шығудың амалы туралы түсінікке ауысқан (трансформацияланған). Аруақ шырақ жағушы жақындарын жердегі пенделер тілегін Жаратқанға жеткізе алатын ерекше пәрмені бар деген сенімге байланысты олардың желеп-жебеп жүруін күтетін түсінік қазақы исламда орныққан [9, 196-197]. Қазақ дәстүріндегі шырақ жағу мінәжат ету (зират, кесенеге тәу ету, Наурыз күні төрге қос шырақ жағып қою, пәле-жаладан аластау, ауруды көшіру, Қыдыр атадан медет тілеу (өйткені ол соқыр болғандықтан, онымен жолығу үшін) ғұрыптарында да қолданылады [20, 746-747].

Бүгінгі кезде, шырақ жағу мәйітті арулаған орыннан гөрі, пәтер үйлерде марқұмның жатқан орнында немесе ерулеген кезде орналасқан бөлмесінде кеш қараңғысында жүргізіледі. Ал, марқұмның жетісіне дейін кеш қараңғысында мәйіт шыққан бөлменің жарығын қосып қою шырақ жағудың түпкі мәнінің өзгеріске түскен қалыбы болып табылады.

* Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930. – С. 27; Шишло Б.Н. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. –М.: Наука, 1975. – С. 256.

** Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-Дарья // Труды ХАЭЭ. Т.1. – М., 1952. – С. 409.

*** Чернецов В.Н. Представление о душе у обских угров // Труды института этнографии (новая серия). 1959. Т.51. С.114-156. Сілтеме Б.П. Шишло еңбегі бойынша.

1. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (бог) // Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.1. – Алма-Ата: Казахская советская энциклопедия, 1984. – С.208-215.

2. Жаққаның шырақ болсын, мінгенің пырақ болсын! // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 2-том. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 181-182 бб.
3. Төлеубаев Ә.Т. Қазақ жерлеу салтындағы аза тұту күндері – үші, жетісі, қыркы (жүзу) жылы (дүниетанымдық мәні, шығу тегі) // әл-Фараби атындағы ҚҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2015, №3. –167-179 бб.
4. Огонь // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Под ред. Н.И.Толстого. Т. 3 К (круг)–П (перепелка). – М.: Междунаодные отношения, 2004. – С.513-519.
5. Әлімбаев Нұрсан. Қазақтың өлікті жөнелтуге байланысты жосын-жоралғыларының этномәдени проекциясы // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1994. №4. – 36-48 бб.
6. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX вв). – Алматы: Ғылым, 1991.
7. Жан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 2-том. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 206-209 бб.
8. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.IV. – Алма-Ата: Казахская советская энциклопедия, 1985. – С.48-70.
9. Аруак // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 196-197 бб.
10. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск: Наука Сибирского отделения, 1992.
11. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1984.
12. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы: Ғылым, 1973.
13. Токарев С.А. Огонь // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.2 К-Я. – М., 1998. –С. 239-240.
14. Шишло Б.Н. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. –М.: Наука, 1975. – 248-260.
15. Алексеев А.Н. Традиционная верования якутов в XIX – начале XX веков. – Новосибирск; Наука, 1975.
16. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). – Новосибирск: Наука, 1984.
17. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1992. – 242 с.
18. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М.: Наука, 1974.
19. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М.: Владос, 1996.
20. Шырақ // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 5-том. – Алматы: DPS, 2014. – 746-747 бб.
21. ҚР Мемлекеттік орталық музейінің этнографиялық экспедиция материалдарынан.

А.В. Шабашов

ТЮРКСКАЯ ГИДРОНИМИЯ НИЗОВИЙ БУГО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ. КУЯЛЬНИЦКО-ТИЛИГУЛЬСКОЕ МЕЖЛИМАНЬЕ

Данная работа является продолжением статей автора, посвященных тюркской гидронимии Северо-Западного Причерноморья. Предыдущие были посвящены лиманам Хаджибей и Куяльник [1, с. 133–140] и региону Днестро-Куяльницкого междуречья [2, с. 141–145]. Статья посвящена анализу тюркской гидронимии, локализуемой между крупными причерноморскими лиманами Куяльник и Тилигул. Поскольку первый был рассмотрен в предыдущей работе, остановимся, в первую очередь, на ограничивающем регион с востока Тилигульском лимане.

Название лимана и реки Тилигул (рис. 1) фиксируется не позднее середины XVII в. – у Г. Боплана (*Teligol*) и Эвлии Челеби (в русской транскрипции: *Дели-гёлю*). Г. Боплан отмечает, что «Озеро настолько кишит рыбой, что вода нею аж воняет» [3, с. 48]. Эвлия Челеби, проезжая через эту местность, пишет: «мы берегом Черного моря после пятнадцатичасового перехода прибыли к озеру под названием Уч-Аджылы-гёлю [о нём будет сказано ниже. – *Ш. А.*] Здесь мы со многими предосторожностями, держа оружие наготове и не поднимая шума, дали отдохнуть коням, ибо около этого озера под названием Уч-Аджылы-гёлю имеется рыбацкое укрепление под названием Оба-керман. Потому мы проходили по этой местности без шума и [никем] не замеченные, [а затем] подошли также к местности Дели-гёлю. Здесь мы сняли с себя тяжелые одежды и отдохнули. Эти места тоже небезопасны» [4, с. 109]. Другие ранние упоминания гидронимов см.: [5, с. 470].

В основном, все исследователи сходятся на том, что гидроним восходит к тюрк. *тели* / *дели* (*teli* / *deli*) «сумасшедший», «бешенный», «безумный», «умалишенный» (другие фонетич. формы и значения

см. также [6, с. 214–217]) и *кӧл / гӧл* (*köl / göl*) «озеро, река» [7, с. 95–96], то есть «бешенное, безумное озеро» [5, с. 470]. Хотя, в литературе можно встретить и такие его этимологии, как «Кустарниковое озеро», «Степное озеро», «Тюрма-озеро» [8, с. 60]. Открытым остается вопрос о мотиве такой странной для озера номинации. Есть, например, такая версия: «Тюрки дали лиману это название из-за местных долинных ветров, дующих преимущественно с юга на север или с севера на юг – вдоль лимана. Именно непредсказуемость местной погоды обусловила подобное название. Высотный ветер не всегда совпадает с ветром приземным: летом морской бриз оказывает существенное воздействие на местную аэрологию и его влияние ощущается иногда на расстоянии 25 км от береговой линии Черного моря» [9]. Однако на основе своего личного опыта, позволю себе утверждать, что никакого ощутимого отличия в климате, погодных условиях, как-либо влияющих на жизнедеятельность человека, на этом лимане не существует.

По предлагаемой мною гипотезе, первоначально название было дано не лиману, а одноименной реке, в связи с тем, что в своем нижнем течении она имеет длинную и широкую пойму (до 3-х км), по которой она двумя рукавами впадает в лиман. Эта пойма, поросшая камышом и болотной растительностью, периодически затопляется даже в последние годы, когда уровень воды в реке и лимане резко упал. В прошлом же, в период паводка, река, разливаясь, могла резко затапливать огромную площадь, при этом удобную для обустройства зимних кочевий (рис. 2). Это и могло стать причиной данной номинации. Данная гипотеза аргументируется совпадением названий причерноморских лиманов и рек, впадающих в них, при этом, как было показано мной, и другие лиманы – Куяльницкий, Дальницкий (ныне – Сухой лиман) были названы по рекам, впадающим в них, а не наоборот [1, с. 139; 2, с. 144], а также тем, что территория вокруг самих лиманов в тюркское время была слабо освоена и малообитаема. Последнее видно уже из описания Эвлией Челеби его пути по берегу Черного моря, где им не было встречено практически ни одного поселения, и в котором неоднократно отмечается опасность пребывания в этой дикой степи. Тогда как кочевья, судя по картографическим материалам, довольно плотно размещались в широкой полосе к северу от лиманов до границы с лесостепью.

Можно предложить и принципиально другую, по-видимому, не менее обоснованную гипотезу. А именно, связать первую часть гидронима с тюркским родоплеменным названием, зафиксированным у казахов (*телеу* – из объединения жетыру, Малый жюз), узбеков (*курама*), каракалпаков (*тели* – муйтен), киргизов (*мунтен*), башкир (*телев* – табын), ногайцев, средневековых кочевых узбеков, алтайцев (*телеуты*) [10, с. 370–371]. Этот этноним, возможно, восходит к названию одного из наиболее известных древнетюркских народов *теле*. Таким образом, *Телегӧл / Телеугӧл* (видимо, точнее *Теле^вгӧл*) > *Тилигул* – «озеро Теле», «озеро, на котором расселяются представители племени теле».

В пользу этого говорит фонетическое совпадение (другой вариант – *Делигӧл* мог возникнуть под влиянием позднейшего, огузско-турецкого консонантизма и быть контаминацией со словом *дели*), безусловное преимущественное присутствие в рассматриваемом регионе на протяжении многих столетий именно кыпчакского компонента (с которым, вероятно, связан по своему происхождению род *теле*), а именно: половцы (кыпчаки) – население Золотой Орды – ногайцы (с конца XI до конца XVIII вв.). Интересно, что Северо-Западное Причерноморье на протяжении большей части XVIII в. занималось именно Едисанской Ордой ногайцев (едисан = казах. жетыру), почему оно, даже как географический регион, именовалось Едисаном.

Более того, возможно, этноним *теле* фиксируется в названии соседнего с Причерноморьем историко-географического региона Северо-Восточной Болгарии – *Делиорман* (болгарское Лудогорие) и в названии румынской провинции (жудеца) в регионе Влахии – *Телеорман*. Первую часть названия болгарской области (также издавна заселявшейся тюркскими, в том числе, кыпчакскими народами) также склонны переводить, как «бешеный, безумный», но и здесь получается довольно сомнительное «Бешеный лес». Возможно, это также контаминация родоплеменного названия *теле* и турецкого слова *дели*. В Румынии же сохранилась первоначальная форма – *Телеорман* – «лес теле». Название водных объектов, по названию проживающего на его берегах рода – достаточно распространенный случай, в том числе и для названия озер. Так, в Буджаке – исторической области к юго-западу от низовий Днестра – имеется озеро Китай, по имени известного тюркского рода *кытай*.

В низовьях рассматриваемого межлиманья расположены два сравнительно небольших лимана: **Большой** (к западу) и **Малый Аджалыкский лиман**, последний также обозначается без определения – Аджалыкский лиман. Большой Аджалыкский лиман в верховьях разделяется на два рукава. Для этих водных объектов встречаются также варианты *Аджиголь*, *Аджилик*. На некоторых старинных карта все три водных объекта сливаются при впадении в море. Реальность такой гидрографии в прошлом

может подтверждаться названием, которое приводит для него Эвлия Челеби: *Уч-Аджылы-гёлю*, т. е. «Тройное озеро с горькой водой». Эти лиманы имеют прозрачную этимологию: из *аджы* «горький, неприятный на вкус, соленый» [11, с. 89–90] и уже упоминавшееся *көл / гөл* (*köl / göl*) «озеро», т. е. «озеро с горькой, неприятной на вкус, соленой водой» (у В. В. Лучика, *аджы* почему-то «киснуть, бродить» [5, с. 14–15]).

Для этих трех рукавов, в которые раньше впадали небольшие речки, на старинных картах имеются и такие отдельные названия: овраг *Сухой Аджилик* (западный), речка *Малый Аджилик* (центральный), и *Большой Аджилик* (восточный), в последний, в свою очередь, слева впадают овраги *Дюзель* и *Мерзар* [12], т. е. современный Малый Аджилик обозначен как Большой, Большой, как Сухой, а между ними – Малый. На двух картах второй половины XVIII в. три реки, которые образуют лиман, обозначены с запада на восток: *Куцей Кагальник*, *Средний Кагальник* и *Сухой Кагальник*, на последней из них обозначено и озеро, которое они образуют, тоже *Кагальник* [13, 14]. Трудно сказать, либо это ошибочная информация (на картах этого региона периодически встречается перенос одних названий на другие), либо это параллельные, очевидно, позднейшие названия для Аджалыка.

Достаточно значительной для данной местности является река **Балай** (или **Балайчук**) – правый приток Тилигульского лимана (по карте 1792 г. овраг *Баланчук* – левый приток реки Балай). Одноименная река имеется в Красноярском крае. В древнерусских летописях под 1243 г. встречается имя золотоордынского военачальника Балая, фамилия Балаев распространена среди осетин, азербайджанцев и других народов Кавказа. В связи с этим, предполагаю антропонимическое происхождение гидронима. Возможна тюркская – *бала(j)* «дитя, мальчик», либо монгольская этимология слова – *balaj* «слепой, глупый, темный, интеллектуально или морально ограниченный» [15, с. 240]. На карте Шмидта река Балай обозначена как *Саригол* [13]. Вероятно, автор ошибочно перенес название левого притока Тилигула, который сейчас называется *Царега*, на его правый приток. Это позволяет этимологизировать название реки Цареги (на старых картах также *Царигол*) – от Саригол «желтое озеро, река», ср. Царицын = Сары-су.

Можно предположить тюркское происхождение и реки **Кошково** или **Кошачья (Кошечья)** – левого притока Большого Куяльника, как далекое видоизменение на славянской почве тюркской основы *кош* (*koş*) «кочевка».

Очевидно тюркского происхождения и название речки (балки) **Кубанки** – левого притока Куяльницкого лимана, от которой получило название село, основанное в 1803 г. болгарями, бежавшими из Османской империи. Другая балка, соединяющаяся при впадении в Куяльник с Кубанкой, называлась *Калмыцкой (Кемлыцкой)* [16, с. 10, 90]. Хорошо известно о давнем расселении ногайцев в районе реки Кубань, известно и о переселениях кубанских ногайцев в Западное Причерноморье. Видимо, от прародины или этнонимического названия, восходящего к названию реки Кубань, и была названа речка Кубанка. Кроме того, источники в турецкий период фиксируют в этом районе ногайские села *Кубанлык (Cubanlic)* (на Большом Куяльнике), *Орта Кубанлык (Orta Cubanlik)* (на Среднем Куяльнике) и *Каракаш Кубанлык (Caracas Cubanlik)* (на Малом Куяльнике) [17, с. 124]. Вероятно, в этом регионе расселялась какая-то родоплеменная группа ногайцев *кубан / кубанлык*, в названии современного села трансформированная под славянским влиянием.

Подводя итоги, можно утверждать, что все значительные водные объекты Куяльничко-Тилигульского межлиманья имеют тюркское происхождение. Некоторые из них относятся к более раннему периоду – Тилигул, Аджиголь (не позднее XVII в., а, возможно, и значительно раньше), другие связаны с более поздними переселениями ногайцев – Кубанская, Калмыцкая балки.

1. Шабашов А. В. Тюркская гидронимия низовий Буго-Днестровского междуречья. 1. Хаджибей и Куяльник // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы развития археологической и этнологической науки в Казахстане», 16 мая 2014 г. – Алматы, 2014. – С. 133–140.

2. Шабашов А. В. Тюркская гидронимия низовий Буго-Днестровского междуречья. Днестро-Куяльническое междуречье // Материалы международной научно-практической конференции «VII Оразбаевские чтения» «Казахстанская археология и этнология: прошлое, настоящее и будущее», 28-29 апреля 2015 г. – Алматы, 2015. – С. 141–145.

3. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.

4. Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1 Земли Молдавии и Украины. – М.: Наука, 1961. – 340 с.

5. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. – К.: ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.

6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». – М.: Наука, 1980. – 392 с.

7. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ». – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.

8. Иванова С. В., Островерхов А. С., Савельев О. К., Остапенко П. В. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья. – К.: КНТ, 2012. – 300 с.

9. Тилигульский лиман // Википедия. Свободная энциклопедия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

10. Лезина И. Н., Суперанская А. В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. – Ч. 2. – М.: б/и, 1994. – 466 с.

11. Севортыан Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М.: Наука, 1974. – 769 с.

12. Карта Новопробретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству // Атлас Российской Империи 1792 года. – СПб.: Географический департамент Кабинета Е.И.В.

13. Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным. Составлена Академии наук адъюнктом Я. Ф. Шмидтом. 1774 год.

14. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исланьевым.

15. Rybatzki V. Die Personnamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung. Helsinki, 2006. – 841 с.

16. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. – Одесса: В Типографии Т. Неймана и К°, 1848. – 156 с.

17. Серда А. Силистренско-Очаковскит ялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-территориално устройство, селища и население в Северозападног Причерноморие. – София: Дио Мира, 2009. – 262 с.

Рис. 1. Тилигульский лиман в среднем течении

Рис. 2. Пойма реки Тилигул при впадении в Тилигульский лиман

Рис. 3. Фрагмент «Карты Новопробретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству (1792 г.)»

«ЛУННАЯ ТАМГА» АЛТАЙЦЕВ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

История и этногенез тюркоязычных народов приобретает в последнее все большую актуальность в связи с появлением новых государств, таких как Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и другие. Древняя история народов этих стран так тесно переплетена, что сегодня изучение всех аспектов социально-политических и этнокультурных проблем этих народов каждой в отдельности не представляется возможным. В этом плане изучение тамговых знаков – как знаков собственности и символом каганской власти в эпоху средневековья, - имеет особое значение.

В своей книге «Родовые тамги алтайских тюрков» мы попытались доказать, что символическая система кочевников Алтая сформировалась еще в хуннскую эпоху. Начиная примерно с III в., когда хунну под натиском сяньбийских племен, стали активно продвигаться в Среднюю Азию и в Южную Сибирь, они стали применять свои тамговые знаки в качестве этнических маркеров и государственных «печатей»[1].

Привлечение многочисленных и самых разнообразных знаков, не только тамговых, но петроглифических позволило выделить круг тамговых знаков, характерных для тюркских племен Алтая. Наиболее устойчивыми оказались такие знаки как «корыто», «луна», «удила», «рог барана», «трубка от самогонного аппарата *чорго*». Несмотря на то, что племенные подразделения *сёёки*, - пользовались разными тамгами, было выявлено, что имеются такие знаки, которые сразу уверенно опознаются как тамга племени или её аристократического рода. Так, многие называли тамгу «удила» как кыпчакскую, «гусь» - как алматскую, «корыто» - как тодошскую, «луна» - как тёлёсскую.

Как известно, крупнейшими племенными объединениями алтайцев являются тёлёсы и тодоши. Тёлёсы проживают в Горном Алтае повсеместно. Л.П.Потапов, долгое время проводивший полевые исследования среди северных алтайцев, в своей книге «Этнический состав и происхождение алтайцев» указывает на такие подразделения как *чагат*, *ярык*, *тыакшылык* северных алтайцев, входивших в это крупнейшее племя[2]. Ближайшим родственным подразделением считается род *кёбёк*. Кёбёки в свою очередь делятся на более мелкие деления как ак-кёбёки, могол-кёбёки.

Происхождение тёлёсов устойчиво связывается с верблюдом [3, с.251-254]. В одном случае тёлёсы являются «молочными» мундусов и отделились от них после совершения обряда дележа наследства, получив при этом лишнего верблюда.

Почитаемая гора *тёс* представителей племени – Абакан, - расположена в северо-восточной части Алтая. Племя тодош занимал преимущественно Прииртышье и левый берег Катуня, часть черневой тайги. Тодоши были наиболее крупным племенем. Почитаемая гора *тёс* представителей племени – Бабырган, - расположен юго-западной части Алтая.

В последние годы в Горном Алтае заметно возрос интерес к этнической истории и традиционной культуре. В книге Н.В. Екеева «Проблемы этнической истории алтайцев (исследование и материалы)» введены в научный оборот новые материалы по алтайским тамгам [4]. Знакомство с материалами показало, что тодоши и их родовые подразделения почти не пользуются тамгой «луна». Наиболее часто употребляемыми знаками выступают «корыто», «рог барана», «удила».

Разнообразные тамговые знаки присутствуют, как известно, на самых разнообразных предметах утвари, вооружения, орудиях труда и т.д. Средневековые художники, как выяснилось, оставляли свое клеймо на наскальных рисунках, каменных изваяниях. Что касается наскальных рисунков, то знак «корыто» обнаружено на композиции Бичикту-Боом/Бичикту-Бом, изображающей сцену сражения с применением колесниц. Композиция включает изображения персонажей в трехрогих головных уборах. Но, к сожалению, изображение тамги не попало в книгу «Бичикту-Бом – святилище Горного Алтая», где даны наиболее полная версия наскального искусства Бичикту-Бома[5].

Этот тамговый знак был зафиксирован нами на каменном изваянии, обнаруженном у подножья горы Текпенек, вблизи стоянки, недалеко от Пашадарских курганов. Правда, изваяние было лишено головы. Изображение крупной тамги «корыто» (в длину 8-10 см.) было выбито «ниже пояса на левом боку» изваяния.

Тамга «корыто» часто встречается на шаманских бубнах, представляющих один из самых консервативных элементов традиционной культуры [6, рис. №№ 55, 63, 65].

Тамговый знак «луна», в отличие от знака «корыто» встречается на Алтае, на предметах традиционной культуры и на наскальных композициях, не так часто. Но её значение огромно с точки зрения исторических интерпретаций и преемственности. Этот знак является тамгой племени тёлёс, вернее сказать, тамгой его аристократической верхушки – подразделения кара-тёлёс, выходцев из Чолушманской долины, проживающих ныне в долине реки Урсул. Лунная тамга является тамгой родственного подразделения кёбёк. Тёлёсы и кёбёки пользуются изредка тамгой «корыто». Помимо тамги «луна» тёлёсы пользовались ромбикообразной тамгой с отростком *мыйман* (бубновая масть). Последнее сообщение принадлежит Н.А. Шодоеву – одному из самых авторитетных знатоков традиционной культуры алтайцев, создателю Усть-Канского филиала Республиканского музея им. А.В.Анохина.

Лунная тамга с «серьгой» - с небольшой «припаянной круглой сережкой» на внешней стороне полукруга, - называемая «луна с серьгой» *сыргалу ай*, являлась, как указывалось, родовой тамгой кара-тёлёс. Родовое подразделение кёбёк пользуется лунной тамгой без каких-либо дополнений. Указание на такие детали как серьга или коса *кетъеге* свидетельствовало о внешней части некоего, единого предмета или единой системы. В то время как «сердце» *тыюрек* указывает на элемент внутренней структуры. В какой-то, условной степени тамговый знак *сыргалу ай* мы бы приняли как знак «внешних тёлёсов». А тех представителей племени, которые пользуются знаком *тыюрекутай* мы бы приняли как знак «внутренних тёлёсов». Информаторы акцентировали на то, что «луна должна быть изображена как бы в полулежачем виде» *тыатырай*, т.е. не в лежачем виде, когда луна изображена в виде нижнего полукруга, не «стоячем виде», когда луна стоит. Безусловно, луна не должна быть старой. Таким образом, знаком родового подразделения кара-тёлёс служит тамга «новая луна, изображенная наискосок, с серьгой».

Столь пристальное внимание деталям этой тамги уделено нами по той причине, что аналогичная тамга, похожая на «новую луну, изображенную наискосок, как бы в полулежачем виде», идентифицирована авторами книги «Западный тюркский каганат» [7] как тюркешская. Небольшая, но существенная разница заключается лишь в том, что здесь изображена тамга «луна с сердцем» *тыюрекутай*. Как известно, лунная тамга изображена на стеле Моюн-Чура. В данной надписи, помимо упоминания тёлёс/тардуш, кстати, имеется следующая надпись: «...от народа десяти стрел и от сына моего, кагана тюркешского, пришли хранитель печати Макрач...» [8, строка 53]. Надо сказать, что другая тёлёсская тамга алтайцев «ромбик с отростком в виде рогов» также фигурирует среди тамговых знаков среднеазиатских тюрков. Любопытно, что тамга «луна» и «ромбик с отростком» совместно фигурируют на доннышке сосуда из Катанды с рунической надписью [9, с.143-144].

В нашей работе не ставилась цель каким-либо образом интерпретировать эти факты. Очевидно, что наличие двух тамговых знаков алтайских тёлёсов и кёбёков, имеющих сходство с тамгами средневековых тюрков Семиречья и Ферганы, заслуживает внимания. Привлекая материалы по тамгам тёлёсов и тодошей, мы также имели в виду известный факт деления центральноазиатских кочевников на правое и левое, восточное и западное крыло.

1. Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрков. – Горно-Алтайск, 2003.

2. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – М.-Л., 1969.

3. Несказочная проза алтайцев /Сост. Н.Р.Ойноткинова, И.Б.Шинжин, К.В. Яданова, Е.Е. Ямаева. – Новосибирск, 2011.

4. Екеев Н.В. Проблемы этнической истории алтайцев (исследования и материалы). – Горно-Алтайск, 2011.

5. Мартынов А.И., Елин В.Н., Еркинова Р.М. Бичикту-Бом – святилище Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2006.

6. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. – Горно-Алтайск. Л., 1924.

7. Атлас. Западно-тюркский каганат. – Астана, 2014.

8. Малов С.Е. Памятники письменности древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.

9. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2012.

О.К. Каратаев

КЫРГЫЗДАРДАГЫ УМАЙ-ЭНЕНИН КУЛЬТУ

Негизинен түрк тилдүү элдердин, уруулардын диний ишенимдеринин пантеону жалпы негизге ээ, анын философиясы өтө бай, ары түпкүлүктүү экендиги илимге белгилүү. Борбордук Азиянын ландшафты жана рельефи, фаунасы жана флорасы, тилдик-маданий жалпылыктар, чарбалык укладдын окшоштугу философиялык-диний ишенимдердин системасындагы этногенетикалык жалпылыктарды

калыптандырган. Ошондуктан, бүгүнкү түрк (анын ичинен түрк-моңгол) тилдүү элдердин динияттык синкреттик түшүнүктөрүнөн байыркы диний ишенимдердин калыптанган жалпы пантеонун байкоого болот.

Түрк-моңгол тилинде сүйлөгөн уруулардын, элдердин жаңы этникалык аймактарга көчүп барып отурукташуусу, жергиликтүү этникалык-маданий чөйрөгө таандык ар кыл диний ишенимдердин элементтерин кабыл алуусун шарттаганы ырас. Мындан сырткары, дүйнөлүк диндердин (ислам, буддизм, христиан) кенен ареалга тараган түрк урууларына өз таасирин тийгизгени ырас. Ооба, ислам дини терең жайылган бүгүнкү өзбектерден жана будда (лама) дининдеги тувалардан, шаман дининин таасири күчтүү сакталган христиан-якуттардын философиялык-диний ишенимдеринин системаларынан эзелки доорго таандык этногенетикалык параллелдерди жыш учуратууга болот. Ошону менен бирге, мындай этнографиялык параллелдер аркылуу огуз тилдүү түркмөндөр, түркиялык түрктөр жана гагауздардын кыргыздар менен тектик жалпылыктарын кадам сайын учуратууга болорун белгилөө зарыл. Түрк-моңгол элдеринин диний синкреттик түшүнүктөрү ар кандай диний окуулар жана культтук негиздер менен байланышкан. Бул албетте, жергиликтүү ареалдагы этникалык-диний, маданий-тилдик кубулуштар менен терең байланышкан.

Байыркы түрк тилдүү элдер жана алардын жашоо образы, чарбасы, мамлекеттик курулушу, диний ишенимдери тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында, араб графикасында жазылган булактарда, Орхон-Енисей эпиграфиялык эстеликтеринде чагылдырылган. Байыркы кыргыздар ишенген шаман дининин пантеонун Көк Теңир (Көк Асман), Умай жана Жер-суу (Ыдык Йер-суб = “ыйык жер-суу”) түзгөндүгү илимге белгилүү. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул пантеонго Түштүк Сибирь элдерине таралган Эрлик жана Ульгенди да кошуп жүрүшөт (1, с.294-306).

Түшүмдүүлүктүн кудайы Умай эненин элеси түшүрүлгөн, алтын коңгуролор илинип жасалган, күмүш чегерилген алтын сөйкөлөр. Койбалы көрүстөнү. Кыргыз каганаты. V-XIII кк. Хакасия.

1878-ж. А.Корчаков деген орус дыйканы бүгүнкү Хакасиянын Юдин жана Монок кыштакчасынан алыс эмес жерде жайгашкан Алтын-Көлдөн кочкул кара түстөгү эки чоң кайрак таштарды тапкан. Бул эпиграфиялык эстеликтер атактуу кыргыз каганы Барс-бекке жана Тибетке элчиликке барып кайтпай калган кыргыз элчиси Эрен-Улукка багышталып жазылганы кийинчерээк илимге белгилүү болду. Кыргыз кагандыгында билими жогорку шамандарга кошумча “элчи” наамы ыйгарылып, дипломатиялык тапшырмаларды аткарууга укугу болушкандыгын белгилөө зарыл. Тизими Е–29 номуру менен катталган Барс-бекке арналган эстеликте: “...жердеги жасаган эрдигиме (же барс тегиме) эрдемдигиме бөкбөдүм (канбадым). Атышар алп элеңиз, утушар күч элеңиз, инилүү бөрү уча (качып), барс айрылбай кетти. Бул биз(дин) атыбыз Умай бег, биз уялаш тукумубуздан алп эрбиз, баатыр адамбыз... (2,170-б.). Бул кыргыз жазуу эстеликтеринен оболку ирет учураган Умай-эне тууралуу маалымат болуп эсептелет. Салыштыруу максатында түрк ханзадасы Күлтегинге арналган эстеликке токтолсок болот. Кыргыз жана көк түрктөргө таандык болгон жазуу эстеликтери (Барс-бек жана Күлтегин эстеликтери) бири-биринен өтө ыраакта жайгашкандыгы менен тарыхый бир доорду жана бир мезгилди камтыйт. Эпиграфиялык эстеликтер бир мезгилде чегилген дегенге толук негиз бар. Ошол эле Барс-бек, Күлтегин, Тонйокук, Билге-кагандардын баары тең замандаш болушкандыктары илимге белгилүү. Көк түрк ханзадасы Күлтегиндин эстелигинен мисал келтирилет: “...Кыргыз каганды баштап балбал тиктим. Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды, өгүм Умай энемди (хатунду) Теңири көтөрдү... Андан ары жазуунун 31-сабында мындайча маалымат бар: “Умай энедей каныша энемдин багына иним

Күлтегин эр атын (наамын) алды. Он алты жашында каган агам элин, бийлигин ушунча чындады. Эски түркчө төмөндөгүдөй жазылган: «Умај-таг өгәм катун кутына інім күл-тагін әр ат болды» (2, 64-б.). Ал эми Тоңюкукка багышталган эстеликте (б.з.VIII к. биринчи чейреги): “...мен Билге Тоңюкук, Алтын-Жышты аша келдик, Иртыш өзөнүн кече келдик, келгендери алп деди. Туйбады (түшүнүшпөдү). Теңири, Умай, Ыйык жер-суу жеңиш берди, неге качабыз (2, 89-б.).

Демек, байыркы түрк жазуу эстеликтерде жогорку пантеондун кудайлары катары Теңир, Умай жана Ыйык жер-суу аталып жатат. Теңир жана Ыйык жер-суу менен катар Умай да кыргыз жана түрк кагандарынын колдоочусу, тирөөчүсү экендиги айтылат. “Теңири, Умай, Ыйык жер-суу жеңиш берди” деген билдирүү көк түрк кагандарынын бийлиги кудайлар тарабынан ыйгарылгандыгын, мамлекетти жана элди аталган кудайлар колдой тургандыгын туюнткан. Түрк жазма эстеликтеринин алгачкыларынын бири болгон Күлтегинге багышталган жазууларды изилдөөлөрдө В.В.Радлов Умайды “аял кудай” деген мааниде которгондугу белгилүү. Изилдөөчү мындай тыянакка сибирлик шорлордун диний культтарына карата изилдөөлөрдүн жыйынтыгында келген. Жазууну чечмелөөнү жыйынтыктоодо Умайды “аял кудай” жана “эркек аты” деп которгон (3, с.1893).

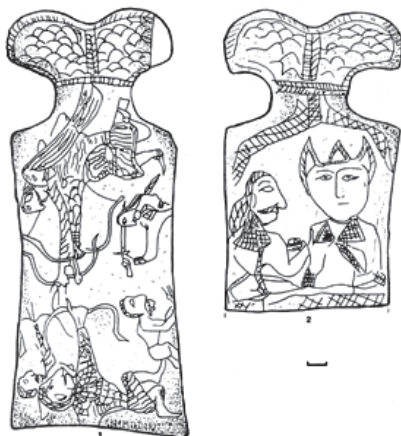

Канаттуу аялды (Умай энени) элестеткен чач бекиткич ийнелик. М.Мартьянов музейи. Минусинск шаары. Новосибирск облусу. Россия Федерациясы.

П.М.Мелиоранский өз изилдөөлөрүндө байыркы түрктөрдөгү Умай менен алтай шаманистеринин түшүнүгүндөгү аял кудайды параллел кароону сунуш эткен. Ал “мурда Алтайда кенен таралган, шорлорго белгилүү болгон аял кудайы бүгүн жаңы туулган балдардын колдоочусуна айланып калгандыгын” жазат (4, с.16). Таанымал этнограф жана сибиртаануучу Л.П.Потапов Умай деген аталыштын жана анын пантеондогу жогорку кудай катары маанисинин трансформация болгондугуна өзгөчө маани берет (1, с.283). Орто кылымдардагы Турфан текстеринде (“Алтын Яруг сутрасы”, X к.) жана Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” (XI к.) Умай шаман кудайларынын бири катары катары эскерилбейт. Аталган булактарда “умай” – эненин жатыны, эненин курсагында бала жаткан орун маанилерде чечмеленет. Уйгур тилинде жазылган буддисттик диний булакта да (Алтун Яруг сутрасы), түрк диалектилеринин араб тилиндеги котормолорунда (М.Кашгари) “умай” сөзүнүн маанисине бирдей түшүндүрмө берилген. Анда кызыктуу, ары талкууга толук укугу бар суроо келип чыгат! Түрк урууларынын, элдеринин, мамлекеттеринин диний-философиялык пантеонунда орун алган негизги кудай болгон “Умайга” карата болгон түшүнүк трансформацияга ээ болгонбу деген суроо пайда болот?

“Умай” – тибет тилдеринде “эне” маанисин туюнтса, моңгол тилдүү элдерде – “эненин жатыны” маанилерин туюнтат. Айрым түркологдор бул терминдин келип чыгышын байыркы индоевропа (индоиран) тилдериндеги “Хумай” сөзү менен байланыштырышат. Мифологиялык термин “хумай” – кут алып келген куш (феникс кушу) маанисин билдирерин белгилешет. Араб тилиндеги орто кылымдык чыгармаларда да бул термин “куш” маанисин түшүндүргөн. Кыргыздарда “кумайык ит” деген түшүнүк “канаттуу ит маанисин” туюнткан. Кыргыз тилинде “умай” абага уя салган жомоктогу куш маанисин да билдирет. Мындан сырткары, кыргыз оймолорунда (шырдак ж.б.) “умай” орнаменти учуп бара жаткан кушту элестетери белгилүү. Ал эми енисей кыргыздарынын урпактары болгон хакастарда Умай эненин элеси аялдардын төш белгиси – погода чагылдырарын профессор В.Я.Бутанаев эмгегинде жазган (5, с.93-105).

Этнограф Л.П.Потапов Саян-Алтай элдериндеги Умай енезі, Умай енчезі, Умай ічезі – жаш балдардын колдоочусу, ошондой эле өлгөн (чарчаган) балдардын жанын алуучу периштелик милдетти да аткаргандыгын белгилейт (1, с.285). Хакастарда (сагай, шор, белтирлерде) “умай” деген сөз менен жаңы төрөлгөндөн баштап, 5-6 жашка чейин чыккан баланын жанын аташат. Өз учурунда В.В.Радлов да Сибирдеги шорлор “умай” деген ат менен оң образдагы периштени – балдарды колдоочу жана өлгөндөрдүн жанын алуучу периштени аташарын эскерген (6, с.193). Алтайлык телеуттарда «маі анасі» же «маі аназі»-балдарды сактоочу-периште. Ошол эле телеуттарда, алтай куу-кижилеринде (лебединцы) жана туваларда жакшылык кылуучу периштенин аты «пајана» деп аталган.

Кочкор өрөөнүнөн Сүттүү-Булак көрүстөнүнөн табылган сөөккө түшүрүлгөн Умай кудайынын элеси. А.Анке, М.И.Москалёв, О.Солтобаев, К.Табалдиев. 1997-ж. Кыргызстан

Моңгол тилдүү буряттар түшүмдүүлүктүн кудайы болгон Этүген - Умай эне сыяктуу эле балдардын төрөлүшүнө, төрт түлүккө жана жер иштетүүгө көз салып тура деп түшүнүшөт. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде Этүгендин бир гана айрымасы, ал Умай сыяктуу жогорку пантеондун кудайы болгон эмес (1, с.292). Ошол эле буряттарда “эхын умай” (эненин жатыны) же үңкүрлөргө ж.б. жаратылыш объектилерине бала сурап кайрылуу, сурануу түлөөлөрү кездешет. Мындай реликтик көрүнүштөрдү бүгүнкү кыргыздардын мазарларга ж.б. жаратылыш объектилерине сыйынууларынан көрүүгө, байкоого болот. Бул этнографиялык параллелдердин өзбектерде да өтө кенен жайылганын белгилөө зарылчылыгы бар. Аталган реликтик көрүнүштөрдүн башатынын параллелдерин байыркы түрк доорундагы генеалогиялык санжырадан көрүүгө болот. Тан Кытайынын (618-907 жж) тарыхчылары жазган (Тан-шу) түрктөр жана алардын келип чыгышы тууралуу санжыраларда үңкүрдө эне-карышкыр тарабынан багылган, кийинчерээк Ашина (аш-дэ) уруусунун легендарлуу атасы жөнүндө эпизоду белгилүү.

Кыргыздарда Умай (Умай эне) аялдардын кудайы жана жаш балдардын колдоочусу катары түшүнүк мурда өтө кенен жана терең жайылгандыгын, кийинчерээк трансформацияга учурагандыгын С.М.Абрамзон белгилеген. Автор этнографиялык талаа материалдарына таянып, кыргыз аялдары Умай энеге өзгөчө сыйынгандыктарын жазат. Өз учурунда М.С.Андреев кыргыздар Арашан коктусундагы будданын элеси түшүрүлгөн ташка келишип, Умай-энеге багыштап сыйынышарын белгилеген (7; 293). Мисалы, хорезмдик өзбектер Амбар-эне аркылуу төрөт учурунда жардам берүүчү, колдоочу энени түшүнүшкөн. Арийне, Амбар-энеге сыйынуу асман, суу, көл, талаа ж.б. менен байланышкан. Төрөткө байланыштуу ырым-жырымдардын борборунда Амбар-эне турганын белгилөө зарыл. Демек, байыркы түрк доорунан белгилүү болгон Умай кудайынын образы жаратылыштагы түшүмдүүлүктүн, тукум улоочулуктун культу менен байланышкан дегенге негиз бар.

Маселен, Умай-эне болочоктогу Манас баатыр төрөлгөндө да жардам берет:

Умай эне - периште
 Урду келип баланы
 Урганына чыдабай
 Ужутту көздөй барганы
 “Ак амири, чык – деди,
 Айтканымды ук” – деди,
 Анда бала муну айтат:

“Ыгы менен айда – деп, -
Ырыскым менин кайда ?” –деп.
Уруп кирди Умайың,
Ур деген улук кудайым (8, 312-б)

Кыргыз оймолорундагы Умай эненин элесинин берилиши

Байыркы түрк дооруна таандык диний ишенимдердин пантеонундагы негизги кудайлардын бири болгон Умайга ишенүү бир кыйла трансформацияга ээ болуп, анын айрым элементтери реликтик кубулуштарга айланып калгандыгын бүгүнкү кыргыздардагы Умай-энеге болгон ишенимдеринен байкай алабыз. Умай эне- балдардын төрөлүшү жана төрөлгөндөн кийин убактарда колдоочу, сактоочусу болгон мифологиялык эне (9, 423-б.). Ошону менен бирге, төрөт учурунда аялдарды кырсыктан сактайт деген ишенич кеңири тараган. Умай киндик кескенге жардам берген, ал жеке эле баланы коргобостон, аны карап, бетин жууган, кирпичтерин тазалаган (1, с. 285).

Умай-эненин колунун тагы. Илимий адабияттарда “моңгол меңи” деген ат менен да белгилүү

Умай баланы алаксыткан, тарбиялап аны менен өз тилде сүйлөшкөн. Алар бири-бирин жакшы түшүнүшкөн. Анын далили катары баланын уктап жатканда же ойгоо кезинде эле, жатып алып күлүп же жылмайып башташын келтиришет. Бирок, айрым учурларда бала тынчсызданып уйкусу бузулганда, Умай энени убактылуу башка жерге кетти деп түшүнүшкөн. Эгерде баланын денесинде меңдер болсо жакшы белги катары кабыл алышкан. Бул меңдерди Умай эненин колунун тагы дешкен. Умай эне жаратылыш жана жана арбактар дүйнөсү менен байланышын үзө элек ымыркайларды колдогон. Ымыркайларды кудайлар жана тигил дүйнөнүн өкүлдөрү менен сүйлөшө алат деп эсептешкен, анткени алар жогорку дүйнөнүн тилинде сүйлөшөрүнө ишенишкен. Умай чоң баатырлардын аялдарынын колдоочусу да болгон. Умай эненин колдоосу менен алар кулунду тандаганды билишкен, андан кийин баатыр аргымагы боло турган бул кулунду булак суу берип асырап, атайы жайлоолордо багышкан, баатырдын болочок мингич атына усталар атайын ээрдик жасашкан. Кыргыздарда төрөт учурунда Умай эне төрөй турган аялды жана анын ымыркайын коргоо максатында боз үйдүн таза деп эсептелген сол жагына жайгаштырышкан, төрөп жаткан энени жана төрөлгөн баланы коргоп турган, төрөлгөн ымыркайдын киндигин кескен (9, 423-б.). Кош бойлуу аялга өтө кылдаттык менен мамиле жасашкан, эл ичинде мындай сөз бар: «төрөт- аялдын экинчи өлүмү», - деп коюшкан.

Умай эненин эң байыркы, түпкү образы эмнени туюнтат деген суроо пайда болот? Ар түрдүү этникалык-маданий, дийин чөйрөлөрдө жашаганга карабастан адамдар Умай-эненин образы аркылуу жаш балдардын жана энелердин колдоочусун, коргоочусун көрүшкөнүн, ага сыйынышканын, курмандык чалышканын байкадык. Арийне, илим адамдарынын пикирлеринде Умай-эненин түпкү

образы байыркы доордогу адамдар ишенген күн кудайына барып такалат. Бул образ бүгүнкү саха-якуттардын диний ишенимдеринде сакталып калганын белгилөөгө болот. Бул образдын элементтери Орто Азия, Саян-Алтай элдеринин (кыргыз, өзбек, казак, алтай, тува ж.б.) диний ишенимдеринде сакталып келет. Күн кудайынын образы куштун элесин билдирет. Ошол эле күн кудайынын образынан оттун культу калыптана баштайт. Албетте, бул культ жашоонун берилиши, уланышы, жарыктык, анан калса жылуулук менен байланышкан.

Умай-эне түрк элдеринин түшүнүгүндө жаңылануунун, мол түшүмдүүлүктүн, ошондой эле өлгөн (чарчаган) балдардын жанын алуучу периштелик милдетти да аткарган. Бүгүнкү түрк тилдүү элдерде Умай-эне ар түрдүү формада аталганы менен, анын аткарган философиялык-диний функциясынын мазмуну бирдей. Түрк тилдүү элдердеги энелердин жана балдардын колдоочусу, сактоочусу болгон Умай-эненин символикалык образы курчак, бешиктеги кичинекей формадагы жаа, жебе ж.б. формаларда берилген.

1. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – М.: 1991. – 321 с.
2. Орхон-Енисей текстери. – Фрунзе., 1982. – 200 б.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. – СПб., 1893.
4. Мелиоранский П.М. Памятники в честь Кюль-Тегина. – СПб, 1899.
5. Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов//Этнография народов Сибири. – Новосибирск: 1984. – С. 93-105.
6. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалмалуу эмгектер, – Бишкек, 1999. –198 б.
7. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.– Бишкек, 1990. – 480 с.
8. Манас. Энциклопедия. Т II. – Бишкек, 1995. – 560 б.
9. Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. –Бишкек, 2005. – 500 б.
10. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары. –Бишкек, 2013, – 555 б.

В.В. Медведев

«ПОЛЕ» АВТОРА: ОТ СЛОВ ИНФОРМАНТА ДО ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Полевые исследования этнологов / этнографов, как многодневные комплексные экспедиции, так и кратковременные одиночные выезды по сбору новых и подтверждению имеющихся сведений, прежде всего, предполагают общение с носителями традиции – информантами. Сопутствующие этому фотоиллюстративные собрания и вновь обнаруженные экспонаты коллекций вещей и предметов представляют неотъемлемую часть полевой деятельности. Но именно работа с информантами, их сведения и комментарии по проблематике исследования способствуют реконструкции изучаемых вопросов и получению необходимой информации. По отношению к таким людям, передающим свои знания исследователю в процессе общения, вполне уместны слова этнолога А.К. Салмина «они хранят традиции», сказанные им относительно некрещёных чувашей д. Старое Афонькино Шенталинского района Самарской области [1, с. 17–22].

Мотивом для написания данной статьи послужили научные изыскания и полевые материалы, зафиксированные во время экспедиций совместно с коллегами-этнологами и студентами, находящимися на этнографической практике. Сбор информации также осуществлялся в процессе самостоятельных поездок. С 2008 г. по настоящее время главным вектором исследовательской деятельности автора служит тема «Поселения, жилища и постройки чувашей Республики Башкортостан (региональный феномен)».

Справедливо заметим, что сейчас по этой тематике собран значительный материал, почерпнутый в период экспедиционных выездов. Беседы с информантами проводились в административных районах Республики Башкортостан, располагающихся в различных естественно-географических зонах. Данный факт позволил рассмотреть различия в использовании чувашами разнородного материала для строительства, а также в самой архитектуре.

Научные изыскания автор проводил в с. Бердяш и с. Ивано-Кувалат Зилаирского р-на РБ (2008–2009 гг.); в с. Бишкаин, д. Юламаново Аургазинского р-на РБ; с. Ахманово, д. Юльtimiровка Бакалинского р-на РБ; с. Ивано-Кувалат, с. Ямансаз Зилаирского р-на РБ; д. Пугачёво, с. Яковлевка Хайбуллинского р-на РБ (2010 г.); в с. Антоновка, д. Дмитриевка Гафурийского р-на РБ (2011 г.); в с. Бишкаин, д.

Куезбашево, с. Месели, с. Наумкино, д. Ташлыкуль, с. Толбазы, д. Утаркуль, с. Чуваш-Карамалы Аургазинского р-на РБ; с. Ивано-Кувалат Зилаирского р-на РБ (2013 г.); с. Бердяш Зилаирского р-на РБ (2015 г.).

Для наилучшей реконструкции исторического процесса и изучения общих черт и регионального феномена чувашей Республики Башкортостан были проведены выезды в сопредельные субъекты РФ. Организована экспедиция в Свердловскую область – в с. Горбуновское Талицкого р-на Свердловской обл. (2012 г.). Также осуществлён выезд к чувашам Челябинской области – в п. Полетаево и с. Чипышево Сосновского р-на Челябинской обл. (2013 г.). Совместно с этнологами Е.А. Ягафовой и И.Г. Петровым посещены поселения чувашей Республики Татарстан и Самарской области: с. Клементейкино, с. Новое Суркино, с. Старое Суркино Альметьевского р-на РТ; с. Новое Серёжино Лениногорского р-на РТ; с. Новое Ильмово Черемшанского р-на РТ; с. Рысайкино, п. Сирмабусь Похвистневского р-на Самарской обл.; с. Девлезеркино, с. Чувашское Урметьево Челно-Вершинского р-на Самарской обл.; с. Старое Афонькино Шенталинского р-на Самарской обл. (2014 г.). Обширная география расположения населённых пунктов позволила побывать у чувашей, сохраняющих традиционные воззрения, у чувашей, исповедующих православие, и у чувашей-мусульман.

На всём протяжении экспедиционной работы проводилась фото- и видео- фиксация материала, получаемого во время встреч с информантами, и обследования пространства поселений, с подробным фотографированием и зарисовками жилых и хозяйственных построек. Накопленные сведения можно подразделить на тематические рубрики. Во-первых, информация, касающаяся заготовки материалов, процесса строительства, обрядов и представлений чувашей, непосредственно связанная с проблематикой исследования. Во-вторых, сообщения о быте, домашних занятиях, хозяйственной деятельности и других сторонах сельской жизни, имеющих отношение к решению поставленных задач и формирующих образ традиционной культуры чувашей.

Документальные фото- и видеосъёмки позволили анализировать материалы по завершению поездок и перепроверять сведения о структурном разделении поселений, постройках, жилище и интерьере.

Деятельность экспедиционных студенческих отрядов предоставила возможность интервьюирования значительного числа жителей д. Юльtimiровка Бакалинского р-на РБ (2010 г.), с. Антоновка и д. Дмитриевка Гафурийского р-на РБ (2011 г.), с. Горбуновское Талицкого р-на Свердловской обл. (2012 г.), п. Полетаево и с. Чипышево Сосновского р-на Челябинской обл. (2013 г.).

Сбор полевого материала проводился методом непосредственного наблюдения, в результате которого возникал прямой контакт. Для исследовательской работы допускалось простое наблюдение, происходившее во время экспедиционных выездов со студентами, и включенное в долгосрочных поездках и проживании в различных чувашских поселениях Республики Башкортостан. В период полевой работы использовались комбинированные приёмы наблюдения при проведении выборочного и сплошного изучения.

Сплошное обследование представляло опрос в виде анкетирования. Для заполнения анкет были привлечены студенты. Выборочное обследование позволило фиксировать компоненты традиционной культуры чувашей, бытующие на современном этапе, и уделять внимание особенностям развития поселения, композиции дворов, комплексу жилых и надворных построек. Близкое общение и радушие информантов способствовали созданию фотоиллюстративной и видео коллекции. Личный архив автора пополнили бесценные воспоминания и предметы, переданные на хранение чувашами крупных сёл и малых деревень.

Разновидность опроса представлена интервью. В беседах с информантами использованы как индивидуальные интервью (с представителями старшей возрастной категории, краеведами, музейными сотрудниками, участниками фольклорных ансамблей), так и совместные интервью. Проводились они в формате тематических бесед с достаточным количеством информантов, подтверждавших и опровергавших сведения, полученные ранее, и высказывавших свои комментарии и дополнения. Подобные встречи помогли в создании ясной картины восприятия и анализа проблемы.

Довольно часто интервью, планируемое формализованным по заранее подготовленному вопроснику, переходило в полуформализованное. Протекало и в виде открытой беседы, при которой автор только озвучивал тематику предстоящих вопросов. Реконструировать недавно исчезнувшие детали традиций строительного дела помогали «таблицы узнавания», составленные из старых фотографий, иллюстративных материалов и схем. В таблицы входил перечень обрядовых действий и воззрений, связанных со строительством и терминология, свойственная поселениям, домам и бытовым постройкам. Вариативность названий разных объектов у чувашей прослежена благодаря этим таблицам.

Фотоиллюстративной основой выступили фотографии автора, музеев и архивов, например, снимки, выполненные П.А. Петровым-Туринге в 1929 г., во время экспедиции со студентами Приуральского чувашского педагогического техникума по семи чувашским поселениям Белебеевского кантона БАССР (например, рисунок № 1). Были посещены сёла и деревни Слакбаш, Кистенли-Богданово, Базлык, Бижбуляк, Елбулак, Кош-Елга и Зириклы [2, с. 32–44]. В настоящее время материалы экспедиции хранятся в научном архиве Чувашского государственного института гуманитарных наук [3].

Общение с информантами проводилось и в соответствии с методом кейс-стади (case stadi method) – получение сведений в виде рассказов старых жителей о событиях из жизни и услышанные разговоры. Например, строительство нового дома, совершение обрядов, помочь. Информант на вопросы отвечал рассказом из жизненной практики, вспоминая бытовые ситуации.

Наиболее близким к кейс-стади можно считать биографический метод. Его суть заключена в рассказах информанта о событиях, произошедших на протяжении жизни. Биографический метод позволяет использовать три типа рассказов – полные, тематические и отредактированные. Проанализированы были, прежде всего, материалы тематических повествований о поселениях и строительном деле. Старожилы часто говорили о возведении собственных домов и построек или *ниме* «помочи». Полученную информацию вполне можно интерпретировать для более раннего периода. Пространственно-временной анализ возможен только по отношению к сведениям, полученным от старых людей, помнящих быт и жизнь своих отцов и дедов. В таких случаях использовался метод реконструкции. Обращение к научной реконструкции позволяет воссоздать события исторической реальности в процессе извлечения из источников необходимой информации.

Воспоминания и рассказы, относящиеся к проблематике исследования, свойственны методу устной истории. Обоснованность метода на реконструкции определённых событий позволила применить его для воспроизведения планов дворов и земельных наделов у чувашей в прошлом, на которых отмечено расположение ворот, изгороди, колодца, дома и построек.

Ретроспективный метод позволил изучение в настоящее время с целью восприятия прошлого. Сведения от информантов и тщательное обследование разных жилых и хозяйственных зданий помогли в реконструкции и воссоздании сюжетов прошлого. Использовался метод терминологического анализа для разбора специальной номенклатуры. Разновидностью метода является топонимический анализ. Он раскрывает этимологию названий деревень, позволяет выявить степень преобладания естественно-географических названий, позаимствованных из языка соседей или принадлежавших личным именам первопоселенцев, т.е. антропонимическим.

Рис. 1. Двухэтажный амбар (БАССР, Белебеевский кантон, с. Кистенли-Богданово)
Фото П.А. Петрова-Туринге, 1929 г. // НА ЧГИГН. Отд. VIII. Ед. хр. 210. № 1599

Как видим, полевые исследования могут базироваться на весьма разносторонней методике. Тем не менее, основное в подобной работе – это общение с информантами и сведения, приобретённые в ходе бесед. Можно выделить несколько этапов – первоначальный сбор информации, последующая систематизация и анализ. К сожалению, «кабинетные» исследования в наши дни становятся более популярными, по сравнению с «традиционной» работой «в поле». Нередко и оригинальный полевой материал преподносится автором только как дополнение к содержанию работы и остаётся без надлежащего к нему внимания и критики. Это характерно, прежде всего, для начинающих исследователей. Подобные ошибки допускал и автор этих строк.

Этнографические материалы, собранные за годы полевой работы, позволяют привести простые примеры с соответствующей аннотацией. Первым послужит сюжет, зафиксированный в с. Бердяш Зилаирского р-на РБ в августе 2009 г. Автору посчастливилось записать фрагмент чувашской народной песни, исполненной Сантиметровой Еленой Васильевной (1921 г.р.) [4]. Перевод отрывка звучит:

*В начале реки, рядом с лесом,
родилась я в чувашском селе...*

В данном случае фольклор содержит конкретные этнографические факты. Во-первых, сказано о приречном расположении поселения, что было необходимо для его динамичного развития. Во-вторых, отмечено наличие леса – одного из условий жизнедеятельности. Лес служил материалом для строительства жилищ, хозяйственных построек, изгородей, ворот. Использовали его для изготовления мебели, домашнего инвентаря и предметов быта, а также в качестве красильных веществ и дров для дома, лачуги, бани. Отмечена и традиция расположения сёл и деревень чувашами в укромных местах «в начале реки, рядом с лесом». Об это ещё в XVI в. во время похода на столицу Казанского ханства писал князь Андрей Курбский: «А сёл со живущими зело мало: понеже у них (чувашей. – В.М.) сёла при великих крепостях ставлены и незримы, аще и по близку ходящим» [5, с. 12]. Небольшой отрывок песни содержит достаточно ёмкое объяснение, моделируя расположение поселения и связь с природным ландшафтом.

Другой пример был записан в августе 2014 г. в п. Сирмабуть Похвистневского р-на Самарской области [6]. От информанта во время беседы прозвучала фраза «под стук топоров выходили». Естественно, он говорил о традиции участия в *ниме* (диалектное произношение – *миме*) «помочах». Известно, что *ниме* разделяли на мужские и женские, собирали их в свободное от повседневных забот время. К мужским занятиям относились «сенокос, жатва озимых и яровых хлебов, уборка их; срезывание подсолнухов, молотья их... также в большинстве случаев перевозят дом, купленный на слом в другое село» [7, л. 163]. Помочане совместно заготавливали и строительный материал для будущего дома, построек, рубили сруб, устанавливали его на фундамент и выполняли прочие плотничные работы (рисунок № 2).

Рис. 2. *Ниме* «помочи» при строительстве дома (БАССР, Бакалинский р-н, с. Бугабаш) // Из собраний В.В. Медведева

Таким образом, полевые материалы являются важными источниками этнографических / этнологических работ, имеющие разнообразную исследовательскую методику и требующие не только сбора, но и тщательного анализа информации и последующих содержательных комментариев.

1. Салмин А.К. Они хранят традиции / А.К. Салмин // Материалы полевых исследований МАЭ РАН. Вып. 9. – СПб.: МАЭ РАН, 2009. – С. 17–22.

2. Петров И.Г. Слово о педагоге, краеведе и этнографе П.А. Петрове-Туринге / И.Г. Петров // Чувашский гуманитарный вестник. – 2008. – № 3. – С. 32–44.

3. Научный архив Чувашского государственного института гуманитарных наук (далее НА ЧГИГН). Отд. VIII. Ед. хр. 210 – П.А. Петров-Туринге. Фотографии этнографической экспедиции по чувашским селениям Белебеевского кантона БАССР. 1929 г.

4. Полевой материал автора (далее ПМА) – 2009 (РБ, Зилаирский р-н, с. Бердяш).

5. Князь А.М. Курбский и царь Иоанн IV Васильевич Грозный. Избранные сочинения. – СПб.: Тип. Глазунова, 1902. – 261 с.

6. ПМА – 2014 (Самарская обл., Похвистневский р-н, п. Сирмабуть).

7. НА ЧГИГН. Отд. I. Ед. хр. 158 – Никольский Н.В. Этнография. 1904–1908 гг. – 179 л.

АССИМИЛЯЦИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК СТРАТЕГИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Культурное многообразие и разнообразная и интенсивная миграционная активность выступают центральными характеристиками современной цивилизации. В современном мире только 10% стран могут рассматриваться в качестве культурно однородных, монокультурных. И хотя в разных странах «титальное население» продолжает быть большинством, перечни этнических групп «меньшинства» довольно объемны. В ситуации массовых миграций эти соотношения, как и сами отношения между группами и внутри групп, постоянно меняются: так, в некоторых случаях до 30% населения страны может жить за границей, а порядка 15-20% населения страны могут представлять иностранные граждане, а сами потоки иммиграции и эмиграции могут быть как резко асимметричными, особенно в кризисные моменты, так и отчасти уравнивать друг друга, внося вклад в изменение взаимоотношений между разными этническими группами. В этой ситуации можно говорить о мультикультуральности цивилизации и о том, что многие цивилизованные страны, стоят перед вопросами внедрения политики мультикультурализма или поиска иной, более оптимальной модели [1; 2; 3; 5].

При этом, как показывает анализ отечественных (российских), казахских и иных исследований проблем миграции и кросскультурных взаимоотношений, например, работы Дж.Берри и С.Бокнера, К.Б. Жарыкбаева, А.К. Олжаевой и М.К. Ахметовой, М.Р. Минигалиевой, П. Педерсена, Т.Г. Стефаненко и Г.У. Солдатовой, многих других исследователей, в современном человечестве культуре миграционные потоки, в том числе в Казахстане и в России, достигли критического значения [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Проблемы этнокультурного и кросс-культурного взаимодействия и воспитания становится одной из центральных [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22] Они начали задавать проблемы и определять формы и качество отношений людей, побуждая практиков и теоретиков рассматривать разные страны и сообщества в качестве принимающих и отправляющих, общества большинства и меньшинства, «западных» и «восточных», «северных» и «южных», «цивилизованных» и «примитивных», «христианских» и «мусульманских» и т.д. В ходе анализа проблемы кросс-культурных (транскультурных) отношений, можно выделить ряд основных теоретических практических моделей. Все эти модели реализуются не только как исследовательские подходы, но и как конкретные практики и политики: в характере повседневных отношений, особенностях научных исследований культур и миграций, государственных и региональных программах по работе с мигрантами и т.д. [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. Эти модели отражают старый спор между «либералами» и «коммунитаристами», который сводится к проблеме приоритета личной свободы или социальной включенности. Либералы полагают, что индивид может свободно определять свое собственное понимание жизни: принцип примата личности над общиной предполагает, что если индивиды не видят необходимости сохранять существующие культурные традиции и практики, то община не обладает правом препятствовать модификации или отказу от них. Коммунитаристы полагают, что личность «встроена» (embedded) в систему социальных отношений: человек наследует тот или иной образ жизни, он – результат социальных практик. А приоритет личной свободы ведет к разрушению общества. В любом случае, оба этих потока присутствуют и отражаются в диалектике «глобализации» - «мультикультурализма» [10; 11; 12; 13; 14; 20].

Во взаимодействии человека с миром человек всегда стремится к тому, чтобы оставаться одновременно имманентным и себе и миру. Но это соответствие, эта имманентность постоянно нарушается, и тогда возникает проблема выбора — отдать предпочтение представлениям, предоставляемым миром или реализовать собственные возможности, увеличив уровень самопонимания и миропонимания, выйдя из сферы частнокультурной в транскультурную. Однако, в каждый момент времени человек «вживлен» в мир и составляет с ним единую систему и, в то же время, остается самостоятельным суверенным субъектом активности. Кроме того, поскольку современная эпоха характеризуется обострением многих процессов, включая процессы миграции, последствия такого взаимодействия выходят далеко за рамки индивидуальных. Поэтому, например, современная концепция транснационализма обращает особое внимание на взаимовлиянии и трансформациях, происходящих в культурах стран приема и стран исхода в связи с массовыми миграциями. Эта концепция предполагает, что мигранты связывают разные общества, они являются «трансмигрантами»: существуя в разных местах и сообществах, в своих действиях они опираются на множественные рамки референций. Мультикультурный контекст

предполагает множественную и неоднородную, гетерогенную и полиморфную репрезентацию культурной идентичности: формы понимания себя и мира, возникающие на полях и в центре доминирующей и подчиненной культур, могут использоваться для «переосмысления сложных, множественных, мультикультурных реалий, которые составляют этнокультурное различие. «Принадлежность мигранта расщеплена между опытом «домашнего очага» и «беспределом улицы» [25, с.1]. Представители разных культур меньшинства и большинства так или иначе признают свою собственную этническую гибридность как данность, иницирующую силу и власть, исследуют пути превращения своего этнического сообщества в культурно значимый, действующий слой общества. Эти поиски неотделимы от процесса превращения или ассимиляции, которая идет параллельно с процессом рождения нового, «гибридного». Субъект мультикультурного контакта, обладающий переходной двойственной или «гибридизированной» идентичностью, расположенной «где-то между», «над схваткой», отражает диалектику бинарной оппозиции «общности — необщности», «принадлежности — непринадлежности» к той или иной нации [2; 5; 6; 7; 20].

Первой моделью является ассимиляция: поглощение меньшинств в более широкой, доминирующей культурной и этнической общности. В таких странах мультикультурная политика представляется опасной, поскольку способна привести к фрагментации общества на множество культурно специфичных этнических и религиозных сообществ. В соответствии с предложенной У. Беком «контейнерной теорией общества» (the container theory of society), общества, называемые «национальными», основаны на государственном контроле над занимаемыми этнокультурной группой «большинства» территориями. Внутренняя однородность обществ – результат такого государственного контроля: всевозможные социальные практики тиражируются и стандартизируются государством, которое идентифицирует их как «национальные», превращая территорию в «накопитель» (container), внутри которого систематически фиксируются различные статистические показатели: категории государственного учета, бюрократии, становятся категориями науки [9; 13].

Однако, этому представлению нанесен существенный урон: с середины XX века наблюдается, по выражению Э. Смита, «этническое возрождение» (ethnic revival), или подъем этнонационализма как деколонизации, борьбы с экономической, социальной и политической дискриминацией мигрантов и на рубеже веков – утверждение нациями собственного существования и культуры, вопреки тенденциям глобализации, декларация «нестираемых различий» и требование их публичного признания странами и миром в целом. В борьбе наций за признание смешались три больших тенденции: стремление к разнообразию и борьба против дискриминации или неравенства, саморефлексия и индивидуализация, признание ценности и желание реабилитировать негативную идентичность, эгалитаризм и властные амбиции народов [13; 26].

Вторая модель основана на интеграции - сохранении каждой этнокультурной общностью своей идентичности в рамках частной жизни (Германия выступала за «мультикультурную демократию», опираясь на идеи Ж.-Ж. Руссо.). Культурные, этнические, религиозные и другие аспекты – частное дело отдельного человека. С. Бенхабиб обозначила ситуацию культурного плюрализма термином радикальный, или мозаичный мультикультурализм, понимая под последним наличие в пределах одного политического образования четко дифференцированных общностей, сохраняющих свою идентичность и границы, подобно элементам, составляющим мозаику. Мозаичный мультикультурализм предполагает набор механизмов, обеспечивающих долгосрочное функционирование: эгалитарная взаимность, добровольное самопричисление, свобода выхода и ассоциации [27, с. 9, 31.]. Это особенно важно потому что современные виды миграции, как вынужденной, так и добровольной, могут рассматриваться как территориальная экспансия: 1) государство оказывает поддержку родственным себе этнокультурным или конфессиональным группам, находящимся на территории другого государства, которые, существуя в виде локальных гомогенизированных групп или диаспор, не всегда «вливаются» в общий культурный контекст; 2) миграция больших этнических групп на территории стран с резко отличными культурами приводит к интенсивным деформациям культур и более или менее обширным «захватам» территорий мигрантами, начинающими насаждать свою культуру. Миграционные потоки, размывая этническую и религиозную однородность того или иного государства, формируют в пределах его территории очаги различных культур: происходит «колонизация наоборот» [7; 13; 20]. Поэтому более точной и этически корректной признана модель или концепция «салатницы», ее акцентом о важности как на транскультурных, так и специфических для каждой культуры аспектов.

Третья модель - мультикультурализм возник в 70-е гг. XX в. в Канаде и США. Он стал третьей влиятельной моделью решения проблем, связанных с культурной, расовой и этнической разнородностью

государств. Мультикультурализм обычно противопоставляется концепции унификации или «плавильного котла» (melting pot), который предполагает слияние всех культур в одну [13]. Мультикультурализм – комплекс идей и действий различных социальных субъектов (государственных и иных организаций), направленных на равноправное развитие различных культур, преодоление дискриминации различных групп населения во всех сферах общественной жизни, обеспечение равных шансов при трудоустройстве и получении образования, отмену скрытых и явных препон в административной карьере и т.д. [1; 7; 13; 28].

В России и странах СНГ «поток мигрантов неоднороден: для одних категорий достаточно простейшей первичной адаптации, другие нуждаются в максимальной интеграции, поэтому политика мультикультурализма должна быть дифференцированной по отношению к различным категориям», – пишет Л.В. Русских [29, с.85]. Она описывает мультикультурную политику как «балансирование между полюсами «исключения» и «включения» иммигрантов в культурный контекст». Такой, несколько смягченный вариант адаптации иммигрантов в форме «сдержанной интеграции», подразумевает заботу о сохранении культуры «большинства» наряду с принятием новых культур – групп «меньшинств» в рамках формирования и укрепления общей гражданской идентичности, препятствующей размыванию границ и традиций национальной культуры государства [29, с.85].

Как сам мультикультурализм, так и его последствия противоречивы и неоднозначны: отрицание культурного универсализма, отказ от сколько-нибудь существенной интеграции и тем более ассимиляции – его опасности, существующие наряду с признанием важности культур и поддержкой развития самобытных культур и их представителей. Мультикультурализм продолжает и усиливает тенденции культурного релятивизма, распространяя его на каждую национальную культуру, сохраняя принцип равенства всех культур и дополняя его принципом культурного плюрализма [30; 31; 32; 33; 34]. В умеренной форме мультикультурализм делает акцент на равном достоинстве всех культур, входящих в общество, в крайней – на отсутствие общности культур и людей. Жесткий мультикультурализм как защита групповых прав меньшинств не только не избавляет их членов от стигмы «второсортных» («проживающих», не-граждан и т.д.), но и приводит к нарушению прав личности. поскольку попытки законсервировать и изолировать культуры и нации друг от друга превращают людей в пленников их групп. Благодаря выгодам политики мультикультурализма, меньшинства могут начать отделять себя от этнического большинства: политика мультикультурализма не должна создавать систему специфических групповых прав, затрудняющих гражданскую консолидацию («реактивный мультикультурализм» (differential multiculturalism) как самоизоляция, самогеттоизация, подобные американским) [1; 13; 27; 29; 32; 33; 35; 36]. Меры по предотвращению дискриминации включают поддержку и компенсацию в развитии ранее дискриминированных групп [4; 37; 38]: «Предоставление преимуществ» должно только выровнять права («программа поддерживающих действий»), а не создать преимущества («программа предоставления преимуществ»).

Современный мир — тотальная множественность: классовая и культурная, религиозная и конфессиональная, расовая и этническая, половая и гендерная. Осмысление себя и мира в «зонах пограничья», дает пространство для критического дистанцирования, необходимого для понимания новой эпохи после крушения полиполярного мира. Это должно быть учтено как на уровне теоретических исследований современных культур, так и на уровне практических моделей работы с мигрантами. Мультикультуральность, или культурная многосоставность – «характерное проявление современной мировой культурной динамики, связанное с усилением и усложнением межкультурных взаимодействий, а также с активным переосмыслением понятия и роли «Другого» [13; 37, с.11; 40; 41; 42]. Исследование проблем мигрантов и кросс-культурных отношений необходимо, таким образом, вести в рамках представлений о мультикультурности и транскulturности мира. Мультикультурализм в разных странах и регионах сравнивается с иными моделями кросс-культурных отношений, включая модель универсализма («плавильного котла»), различий (культурной специфичности) и транскulturальности (модель «салатницы»). Выявляются положительные и отрицательные аспекты мультикультурализма в политике как практике кросс-культурных отношений: свобода переходящая в отчуждение, предоставление преимуществ переходящее в изоляцию, толерантность, переходящая во

вседозволенность и равнодушие [1;4; 40; 43; 44; 45]. В странах бывшего СССР процесс протекает зависимости от выбора между привычными интеграционными и полярными ими ассимиляционными стратегиями и варьирует от крайнего национализма и геноцида собственного народа до полного игнорирования проблем мигрантов и мультикультурности.

1. Арпентьева М.Р. Проблемы взаимопонимания в мультикультурном консультировании // Представительная власть — XXI век. — 2014. — № 7-8 (134-135). — С. 59-65.
2. Малахов В. Зачем России мультикультурализм? // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.С. Малахова и В.А. Тишкова, М., 2002. — С. 48-60.
3. Малахов В. Скромное обаяние расизма. М.: ДИК, 2001.
4. Минигалиева М.Р. Кросс-культурные аспекты социально-психологической помощи. — Калуга: Манускрипт, 2002. — 190с.
5. Минигалиева М.Р. Толерантность и мультикультурализм. — Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012. — 332 с.
6. Касавин И.Т. «Человек мигрирующий»: онтология пути и местности // Вопросы философии, 1997, № 2. — С. 84.
7. Солдатова Г.У., Нестик Т.А., Шайгерова Л.А. Принципы формирования толерантности и управления рисками ксенофобии // Национальный психологический журнал . 2011. №2. С.60-79.
8. Beck Ul. What is Globalization? — Cambridge (UK), Polity Press, 2000.
9. Berry J.W, Pleasants M. Ethnic Tolerance in Plural Societies // International Conference on Authoritarianism and Dogmatism. -Potsdam, 1984.
10. Brislin R.W. Cross- cultural encounters. — New York, 1981.372p.
11. Hughes R. Culture of Complaint . N. Y.: Oxford Univ. Press, 1993.
12. Kymlicka W. Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity. - Oxford : Oxford University Press, 2007. 374p.
13. Le Coadic R. *Multiculturalism* // Débats sur l'identité et le multiculturalisme / Под. ред. Е. Филипповой и Р. Ле Коадика. М.: ИЭА РАН, Наука, 2005. P. 78-104, 126-149.
14. Mendus S. Toleration // Encyclopedia of Ethics. N.Y., L., 1992. P. 1251.
15. Артыкбаев Ж.О. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. ХҮШ ғ. Қарағанды : Қар МУ,1995-266 б.
16. Бөлесев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге дайындаудың теориясы мен практикасы., — Тараз,2001. - 343 б.
17. Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері. — Алматы: 1995,463 б.
18. Әбілова З.Ә., Қалиев К.М. Этнопедагогика оқулығы. — Алматы:ҚазХҚ және ЭТУ, 1999. -394 б.
19. Әлсағов Т.М. Қазақ хандығы тұсындағы педагогикалық ойлардың дамуы. Докторлық дисс.. - Шымкент, 2000. 321 б.
20. Жарыкбаев К.Б., Олжаева А.К., Ахметова М.К. Казахская этнопсихология. Учебное пособие. — Алматы: Казак Университеті, 2014. —303с.
21. Кожахметова К. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. — Алматы: Ғылым, 1998. — 317с.
22. Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. (Оқу куралы). — Алматы: Білім, 2003. — 280 б.
23. Құрсабаев М.Қ.,- Ғұламалар ғибраты және ұлттық тәрбие // Ұлт тағылымы. 2005. - № 4. — 28-31 б.
24. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. — Алматы: Тағылым,1992. — 250 б.
- Толкачев С.П. Мультикультурализм в постколониальном пространстве и кросс-культурная английская литература // ИГП «Знание. Понимание. Умение». 2013. №1. - С 1.
25. Smith A. D. The Ethnic Revival in the Modern World. - Cambridge: Cambridge University Press, 1981. - 240 p.
26. Бенхабиб С. Притязания культуры. —М.: Логос, 2003. — С. 9, 31.
27. Головкина О.В. Канадский мультикультурализм как основа национальной идентичности Канады // Вестник Волгоградского ГУ. - Сер. 4, История. Регионовед.. Междун. отнош.. - 2004. - №9. С.44-54.
28. Русских Л.В. Основные направления политики мультикультурализма в России // Вестник Южно-Уральского ГУ. Сер. Соц.-гуман. науки. — 2014.— №2. — С.85-89.
29. Lentin Al. *Racism: a beginner's guide*. — Oxford: Oneworld, 2008.
30. Modood T. *Multiculturalism*. — Cambridge: Polity, 2007.
31. Radtke F.-O. Multikulturalismus // *Fliuchtpunkt Europa*. Hrsg. von Martina Fischer. Fr.,1998, S.138-157.
32. Sharma S. *Multicultural encounters* - Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2006.
33. Weldon S. Images of nationhood and tolerance of ethnic minorities. California: University of California, 2003.
34. Гукаленко О.В. Теоретико-методологические основы педагогической поддержки и защиты учащихся-мигрантов: Дисс. ... докт. пед. наук. Ростов на Дону: РГОУ, 2000. — 404 с.
35. Smith A.D. Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — 350 p.
36. Миронов В. В. Глобальное коммуникативное пространство и кризис культуры // Вопросы философии. — 2006. — № 2. — С. 27–43.
37. Тлостанова М. В. Мультикультурализма и литература США конца XX века: дисс.... доктора филол. наук.— М.: ИМЛ РАН, 2000.— 353 с.
38. Цатурян С.А., Филимонов Г. Ю. Мультикультурализм в США и Европе // Политика и общество, № 2, 2012. — С.62-71.
39. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: АспектПресс, 2014. — 223с.
40. Paniagua F.A. Assessing and treating culturally diverse clients. — L.: Sage Publ., 1994. —140 p.
41. Pedersen P. Multicultural counseling // *Improving intercultural interactions* / Eds. by R.W. Brislin, T. Yoshida. Newbury Park: Sage, 1994. — P.221–240.
42. Pedersen, P., Ivey A. Culture-Centered Counseling and Interviewing Skills: A Practical Guide. Westport, CT: Praeger, 1993.
43. Ponterotto J.G., Casas J.M. Handbook of racial/ethnic minority counseling research. Springfield, Il.: Charles C.Thomas, 1991. 380 p.
44. Ward C., Bochner S., & Furnham A. The psychology of culture shock. Hove, UK: Routledge, 2001.

ТАСҚА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КЕЙБІР БАЙЫРҒЫ ҰҒЫМ-ТҮСІНІКТЕРІ МЕН НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Табиғат нысандарының, солардың ішінде тастардың жаратылуы туралы көне замандарда әртүрлі ұғым-түсініктер халық жадында сақталып, миф, көне жырлар мен аңыз-әңгімелер арқылы ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралып, бүгінгі күнге келіп жетті.

Мифтік сана бойынша дүниенің басы ең алғаш тастан жаралған. Бұл жөніндегі деректер қазақтың ескілікті жыраулар поэзиясында сақталған. Дүниенің жаратылысын байырғы жыраулар былай баяндайды.

*Дүниенің басы әуелі
Меруерт тастан жаралған
Меруерт тас еріп су болған,
Судан түтін бу болған,
Аспан мен жер содан жаралған.
Адам, Лаухы, Ғалам, Абзал – баршасы
Сол заттан дейді жаралған.*

Байырғы ұғымда «Дүниенің пайда болу, қалыптасу сатысы: 1. Гауһар тас – су – бу – аспан – адам, лауқы, ғалам, абзал – он сегіз мың ғалам» түрінде болған [1, 116 б.].

Келесі бір көне аңыз бойынша *сонау-сонау соны меңіреу заманда, арғы-арғы аңғырт тұйық алаңда, ертеден де ертеде, астан-кестен аунаған лай теңіздің ішінде жұмыртқадай жұмыр малта тас жүзіп келе жатыпты. Жалғыз жаратушы Жасаған бұл тасқа бар ынтасымен, мейірімімен таңырқай қарапты. Қолына алып байқаса, оң беті оттай қызыл, астар беті судай мөлдір, таңғажайып тамаша тас екен.*

Жасаған өзінің шебер қолымен малта тасты қоспасынан (қосылған жерінен) қақ жарыпты. Сол сәтте екіге айырылған жұмыртқадай жұмыр тастың тең жартысы – отқа, тең жартысы суға айналыпты да, от пен су қайта қосылып, буырқана қайнапты. Одан көтерілген будан Көк Аспан пайда болыпты, ал тандыр сияқты қатты қабыршағынан Қара Жер жаратылыпты...[2, 164 б.].

Ертеде жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, сондықтан олар жарқырап көрінеді; олар жерде өмір сүріп отырған адамдардың тағдырына әсер етеді деген түсінік болған [3, 21 б.].

Көне аңыздардың айтуынша адамдар алғашында шөппен қоректенген екен. Жануарлардың етін жейтін болған заманда Тәңір оларға көктен қолын созып бір ақ, бір қара тастың арасына құрғақ шөп салып, бірін екіншісімен ұрғанда от ұшқындап, құрғақ шөп лап етіп жанады. Адамдар шақпақтаспен от жағуды содан үйренсе керек.

Ежелгі мифтердің бірінде әртүрлі тастардың (немесе асыл тастардың) пайда болуы былай түсіндіріледі. Ерте-ерте заманда теңізде бір қорқынышты аждаһа пайда болады. Сол заманның батырлары оның көзін құртуды ойлайды, өйткені әлгі жалмауыз – аждаһа судан тілін шығарып, адамдарды қармап алып жей береді екен... Күндердің күнінде теңіз жағасында жүрген Тяран деген батырды аждаһа тілін созып, теңізге тартып алып кетпек болғанда, батыр оның тілінен шап беріп ұстай алып, судан сүйреп алып шығады да, төбесіне көтеріп бар күшімен тасқа соғады. Сол кезде аждаһаның ішек-қарны ақтарылып, қаны жан-жаққа атқылайды. Сол қаннан айналадағы тастар қызыл қанға боялады. Сол уақыттан бастап тастардың реңі өзгеріп, түрлі түсті тастар пайда болған екен [2, 42-43 бб.].

Көне ұғым-түсініктердің бір тобы жер бетіндегі тас нысандар, тау-тасты жерлердің қалай пайда болуына байланысты болып келеді. Ертеден келе жатқан аңыздар оларды адамдар мен жануарлардың тасқа айналуынан пайда болған деп баяндайды. Оның себептері жазықты болып Алланың қаһарынан қорқудан (Бәйбішетас, Келінтас), жау қолына түспеу үшін Аллаға жалбарынып, тасқа айналдыруды тілегендіктен (Қырыққыз), атаның қарғысынан (Келіншектау), жаумен алысқан батырдың қалжырап ұйықтап кетуінен (Ұйқыдағы батыр, Жекебатыр), зияны тиген жануар немесе малдың көпшіліктің қарғысына ұшырауынан (Түйетас), сүйгенінен айрылған жігіттің қатты қайғыруынан, сарыуайымға салынуынан (Алтайтас), қасиетті жануардың (бура) оқтан ауыр жарақат алуынан және т.б. деп түсіндіріледі [3, 96-111 б.].

Белгілі фольклоршы ғалым С.А. Қасқабасов: *Миф міндетті түрде себеп-сардарлы болады. Қандай да бір құбылушылықтың, яғни өзгерістің (айталық қарлығаш құйрығының өзгеруі) себебі бар.*

Мифтегі құбылушылық үш түрлі себепке байланысты болып келеді. Бірі – адам өте шаршағандықтан ұйықтап кетіп, сол бойда тасқа я болмаса аңға, құсқа айналып кетеді. Мұндай мифтер Африка мен Австралияның жергілікті тайпаларының фольклорында өте көп. Қазақ даласында да мұндай мифтерді кездестіруге болады. Мысалы, жоғарыда баяндалған «Ұйқыдағы батыр» деп аталатын тасқа байланысты миф.

Екінші себеп – адамның кінәлі болуы. Мұндағы құбылушылық жаза ретінде қабылданады. Мәселен, «Сынтас», «Келіншектау» мифтерінде әкесінің алдында кінәлі болғандықтан қыздар тасқа айналып қалады. Кейінгі дәуірлерде адамның кінәлілігі (виновность) күнәлік (грех) деген түсінікпен ауыстырылады.

Құбылушылықтың үшінші себебі – зор қауіптен құтылу. Адамға ғаламат қатер төнеді. Содан құтылу үшін ол не тасқа, не жұлдызға т.б. нәрсеге айналып кетеді. Қазақта сондай мифтің бірі Қазығұрт тауындағы «Қырық қыз» деп аталатын тастарға байланысты айтылады, – деп жазады.

Бұндай мифтің мақсаты – ру-тайпада қалыптасқан киелі қағида- ережелерді бұздан сақтандыру, ал оған қарсы келушілерді ауыр жаза күтіп тұрғанын көрсету. Сол арқылы қоғамдық тәртіп-қатынастарды реттестірудің идеологиялық тетігі қызметін атқарған [4, 73 б.].

Қазақтың мифтік әңгімелерінде тас нысандардың пайда болуының басқа да себептері көрсетіледі. Зерттеуші А.Тойшанұлы сондай себептерді баяндайтын аңыздардың бірі ретінде 1890 жылы «Этнографическое обозрение» журналында жарияланған Толағай тауы туралы деректің екі нұсқасын келтіреді.

«Қалмақ Толағай», яғни бұл – қалмақтың басы деген сөз. Қалба тауының бөктеріне жақын оқшау орналасқан тау осылай аталады. Таудың бүйірінде Ақтас, Қызылтас деген екі төбешік бар. Бұл таудың маңында үнемі боран соғып тұрады (тау мен даланың қиылысы болғандықтан солай). Оның себебін қазақтар былайша түсіндіреді: Қазақ батырлары солтүстіктен қалмақтарды ығыстырып, түре қуған заманда Тарбағатай өңірінде әкелі-балалы екі алып өмір сүріпті. Бұл қалмақтың екі батыры таяп келе жатқан жауды тоқтату үшін Ертіс өзеніне бөгеу салып, сары далаға суды жайып жібермек болады. Ол үшін екеуі құрбан шалып «ұрғашыға жақындаспауға» серттеседі де, иықтарына Тарбағатай тауының бір жотасын арқалап келе жатып, орта жолда тынығады. Баласы әкесінен қалыңдығына қыдырып келуге рұқсат сұрайды. Әкесі рұқсат береді де, сертті бұзбау керектігін ескертеді. Бірақ баласы уәдені орындамай, ертеңінде тауды қайта көтеруге қос алыптың күштері жетпей қалады. Ашуланған әкесі ұлын өлтіреді. Содан Қызылтас пайда болады (баланың тәні мен қанынан бұл төбе жаратылыпты). Қаһарлы әке Дәуіркезең шатқалындағы үңгірге еніп кетеді. Алып ата бұрынғы оқиға есіне түсіп, ауық-ауық ашуланғанда, демінен боран пайда болып, дауыл соғады-мыс.

Екінші нұсқада ұлы қалыңдығына қонақтап келген соң, тауды көтеруге әлдері келмеген әке мен бала осы жотаның астына бастырылып қалады. Қалыңдық пен анасы бұл оқиғаны естіп, қос алып қаза болған орынға жетеді. Қайғырып, қапаланған анасы қазіргі Ақтас төбешік тұрған жерге келіп, жылап еңірегенде, көз жасы көл боп, омырау сүті бұлақ боп ағады. Қазіргі Ақтас осылайша пайда боп, бауырындағы бұлақ содан жаралыпты. Қасіретті ана түрегеліп, біраз жүрген соң, ауыр қайғыны көтере алмай, отыра қап тағы да еңірейді. Бұл жолы көзінен жас, емшегінен сүт шықпай, оның орнына көз бен омырауынан қып-қызыл қан ағады. Содан Қызылтас пайда болған екен дейді.

Алып атаның қаһарлы рухы Дәуіркезең үңгірінде өмір сүретін дәу жыланға көшкен. Соның ызалы демінен қазір оқтың-оқтың боран пайда болады-мыс [5, 39 б.].

Байырғы мифтік санада екі басқа әлемнің шегарасы ретінде су, бәйтерек, Қап тауы тәрізді нысандар аталады. Аңыз әңгімелердің кейіпкерлері басқа әлеммен және онда тұрушылармен осындай қасиетті орындарда кездеседі. Осындай орын, шегара ретінде қазақ ертегілерінде тас та аталады. Мәселен, «Қасиетті құдық» ертегісінде құдық түбіндегі тас басқа әлемге барар қақпа ретінде былайша баяндалады: «Әлгі құдықтың қанша жыл суарса да суы таусылмапты, мөлдіреп шығады да тұрады екен. Өлер алдында хан баласына айтады: «Балам, сен осы құдыққа барған сайын бір ту бие тастап кетіп жүр, ұмытпа, өзі бір қасиетті бар құдық, – дейді. Әкесі өлген соң бала уәзірдің баласы екеуі ақылдасып, мұның не кереметі бар екен деп ойлады. Ханның баласы айтады: – Сен не де болса, осы құдыққа түс, осының бір кереметі бар шығар, әйтпесе құдыққа жылына бір ту бие тастап кетеміз, ол неге сасымайды?– дейді. Сөйтіп уәзірдің баласын шаңырау құдыққа түсіреді. Бала түсіп, құдықтың түбінен бір тас көреді. Әлгі тасты аударып қараса, ар жағы жап-жарық, кең бір дүние екен. Бала аралап кетеді» [6, 186 б.].

Халық ұғымы бойынша таста көптеген қасиеттер, тылсым күш бар. Өз заманында Юсуф Баласағұни «Әр тастың бөлек-бөлек қасиеті бар» деп жазған болатын. Бұндай түсінік басқа халықтарда да кездеседі. Мәселен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірінде «Әр тастың бөлек-бөлек белгісі бар» дейді. Сондықтан зергерлік, тұрмыстық бұйымдар мен қару-жарақтарды әртүрлі тастармен әшекейлеуде әрбір тастың (ақық, маржан, інжу және т.б.) халық танымындағы өзіндік қасиеттері ерекше ескеріліп отырған [7, 268 б.].

Тастың қасиетін баяндайтын «Сиқырлы тас» ертегісінде тастың кереметі, онымен ойға алған нәрсенің бәріне қол жеткізуге болатындығы туралы айтылып, ол үшін тасты бостан-бос жерге тастауға болмайтындығы жөнінде ескертіледі.

Қазақ фольклорын жинаушы, белгілі түрколог В.В.Радлов жинаған ауыз әдебиетінің үлгілеріндегі «Қармақ салған жігіт» ертегісінде мал мен басқа жеткізетін ғажайып тастың *зымырық, ермектас* деп аталатындығы айтылады [8, 83 б.].

Қазақ халқында осындай қасиеті бар деп саналған тастардың бірі *жайтасы* деп аталған. Жайтасының көмегімен жауын шақыратын адамдарды *жадышы* деген. Кезінде Шоқан Уәлиханов жадышылардың іс-әрекетіне көңіл аударып, олардың көмегімен жауын жауғызып, ауа райын бұза алатындығын айтқан [9, 183 б.].

Жайтасы туралы деректер VII ғасырдан бері хатқа түсе бастағандығы, ол туралы араб, парсы, қытай, түрік оқымыстыларының құнды мәліметтер қалдырғандығы зерттеуші Б.Абылқасымовтың еңбегінде бірсыпыра сөз болады. Фольклорист ғалым жауын шақыруда қолданылатын арбау сөздерге талдау жасайды [10, 75-80 бб.].

Шоқан Уәлихановтың айтуынша ертеде тұмарды қазақтар малдың, аң-құстың сүйектерінен немесе тастардан жасаған. Тіл-көзден сақтану үшін тұмар ретінде тағатын тасты *есектас* деп атап, оны саудагерлерден сатып алып отырған [9, 187 б.].

Ертеде қазақтар жартастарға қашап салынған тұлпардың тұяғына тәжім етіп табынған. Ол суреттер Орталық Қазақстан, Қаратау, Маңғыстау аймағынан мол кездесетін. Сол аймақтағы тұрғындар ондай тастарды *Тұлпартас* деп атаған. Тасқа түсірілген ат тұяғының ізі, зергерлік бұйымдарда кездесетін *тұлпарбас* өрнегі қазақ жерін мекендеген ертедегі тайпалар тұрмысында жылқының атқарған рөліне, оның киелі деп саналуына байланысты шыққан. «*Тұлпардың ізі өшпес*» деген қазақ мақалы тұлпар тұяғының қаттылығын, сондықтан оның тасқа салынған таңбасының өшпейтінін ишаралайды. Тастағы тұлпар ізіне тәу ету – жылқыны қасиетті санаудың бір көрінісі [11, 31 б.].

Қазақ елінің кейбір өңірлерінде жаңа туған нәрестені шомылдырғанда «жаны тастай берік болсын» деген тілекпен үш қара тасты ырым етіп салатын. Тас қондырып арнайы жасаған тұмарлар мен әшекей бұйымдардағы түрлі түсті асыл тастар да аман-сау болып бойжеткен, ержеткен адамды тіл-көзден, табиғи апаттан, қандай да бір жаманшылықтан, ауру – сырқаудан сақтау қызметін атқарған.

Тілек, алғыс, қарғыс сөздерінің кейбіреуі тастың қасиетіне байланысты пайда болған. Мәселен, ұзатылған қызға «Барған жерінде тастай бастып, судай сің» деп тілесе, біреуге өлім тілегенде «кеуденді қара тас бассын» деп қарғайды. Мұндағы жақсы тілек те, қарғыс та тастың ауыр болатындығына байланысты шыққан. Өйткені қазақ тұрмысында қайтыс болған адамның іші кеуіп кетпесін деп кеудесіне тас бастырып қоятын әдеті бар. Сондықтан тірі адамға өлім тілегенде «кеуденді қара тас бассын» деп қарғаған. Бұл ауыр қарғыстың мазмұны «өліп жатқанда көрейін» дегенді аңғартады [12, 354 б.].

Қорыта айтқанда, тастың жоғарыда айтылғандардан басқа сан алуан қасиеттері туралы байырғы түсініктерді мифтік әңгіме, ертегілерден молынан кездестіруге болады. Оларды жинақтай айтқанда ол қасиеттер мына тәрізді:

- тастың күшімен жаңбыр, қар жаудыруға болады;
- өртті сөндіруге көмегі тиеді;
- тас өзінің иесіне күш дарытады;
- ғажайып тасы бар адам көріпкелге айналады;
- қасиетті тасы бар адам жаудан жеңілмейді, оған оқ дарымайды;
- сиқырлы тас тек ақылды, әділетті адамдардың қолына түседі;
- ғажайып тасты адамға қыран бүркіт көктен әкеліп береді;
- сиқырлы тас жануарлардың аузында, ішінде болады;
- адамдарды су апатынан сақтайды;
- адамды малды-жанды етеді («Қармақ салған жігіт» ертегісі);
- бақытқа жеткізеді;

- тастың қатты, берік қасиеті сәбиге ауысып, оның денсаулығын нығайтады;
- адамға бүкіл жан-жануарлардың тілін түсінуге көмектеседі;
- адамның көңілдегісіне қолын жеткізеді («Сикырлы тас» ертегісі) және т.б.

Зерттеуші Қондыбай Серікбол тарих, лингвистика, фольклор, география материалдарын мифологиялық реконструкция тоғысында ұштастыра отырып жазған мәдени-танымдық еңбектерінің бірінде тасты материалдық ырзықтың (байлықтың) қайнар көзі, тіршіліктің қайнар көзі, жылудың қайнар көзі, ылғалдың қайнар көзі, жарықтың қайнар көзі деп қарастырады [13, 184-185 бб.].

1. Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (батыс жыраулық мектебі) «Астана» Нұр- Астана, 2008.– 432 б.
2. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы. – Алматы: Аруна, 2006.– 252 б.
3. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002.– 320 б.
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.–272б.
5. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. Монография. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. –192 б.
6. Қазақ халық әдебиеті. Көптомдық. 2-том. Ертегілер. – Алматы: Жазушы,1988.–288 б.
7. Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы, 2001.– 471 б.
8. Ел қазынасы – ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
9. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. 2-басылымы. – Алматы: Жазушы, 1985.– 560 б.
10. Абылқасымов Б. Телқоңыр (Қазақтың көне-наным сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 160 б.
11. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. I. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 256 с.
12. Қайдар Ә. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Толағай Т, 2004.– 560 б.
13. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс,2004.– 488 б.

В.В.Ушницкий

КЕРЕИТСКАЯ ПРОБЛЕМА В ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Кереиты и найманы были самыми влиятельными племенами Монголии до возвышения Чингисхана. Центр владений кереитов находилась вдоль верховий реки Орхон; на востоке их территории ограничивались рекой Тула, а на юге - рекой Онгин. По проблеме происхождения кереитов, а также найманов и меркитовдомонгольской эпохи существуют в основном две точки зрения о происхождении названных выше этносов. Большинство исследователей, опираясь на достоверные монгольские, персидские и китайские источники, признают их монгольское происхождение, другие же считают их тюрками на том лишь основании, что кереиты, найманы и меркиты не включены Рашид-ад-дином в число «коренных» монгольских племен XI-XII в

В начале X в. к северу от киданьского государства складываются предпосылки для образования одного из первых монгольских государств-союзов племен, представлявших большую потенциальную опасность для Ляо. В основном источнике по истории Киданьского государства; Ляо ши; по отношению к этим племенам применяется собирательное название цзубу. В киданьских письменных источниках (Ляо ши, Циданьгочжи) четко различаются термины цзубу и шивэй, т.е. татар.

Л.Л.Викторова отождествляла тюрков-шато, название которых с китайского переводится как «ворон», с кереитами, название которых также происходит от монгольского кэрэ – ворон [1, с. 197]. В то же время нельзя не заметить, что Е.И.Кычановкереитов, как и найман, относит к племенам «кыргызскоговеликодержавия».

Л.Л.Викторовой была высказана гипотеза о том, что кидани называли различные тюркоязычные племена, генетически связанные с тюрками и уйгурами, собирательным словом «цзубу» [1, с. 197]. Прежде всего, в состав «цзубу» входили кереиты (центральная группа) найманы (сев.-зап. группа), меркиты (сев.группа). Киданьское слово – иероглиф «цзубу» принято выводить от тибетского «сог-по». Весьма любопытно, что под этим названием тибетские источники обозначали сначала согдийцев, затем монголов [1, с. 80].

В то же время есть мнение, выводящее этноним кереит от слова крест – кириэс, постольку кереиты восприняв несторианское христианство, присягнули кресту и массово приняли крещение. В языке саха возможно сохранились реликты той древней эпохи. Слово кэриэс обозначает память об ушедшем из жизни, о предках.

Рашид-ад-дин, которому нельзя отказать в объективности при освещении событий XIII века, прямо говорит о кереитах: «Они представляют собой род монголов; их обиталища есть по рекам Онону и Керулену, земля монголов» [2, с. 127]. В другом месте «Сборника летописей» Рашид-ад-дин вновь отмечает: «Они (кереиты - А.Г.) были славны многочисленным племенем, войсками и древними государями, имели сходство с монгольскими племенами, и их обычаи, нравы, наречия и словарный состав (лугат) - близки друг другу» [2, с. 108]. Однако эти замечания персидского историка некоторыми исследователями опускаются, а приводятся также примеры из контекста, где термину «тюркские племена» Рашид-ад-дин придавал расширительное, политическое значение, но не этническое.

В эпоху владычества монголоязычных киданей в Центральной Азии после уйгурского господства упоминается группировка цзубу, в которую входили кереиты, найманы и меркиты. Центральную группу цзубу «исследователи отождествляют именно с кереитами, во главе которых известен вождь Мо-ко-сы, т.е. Маркус или Меркуз, Хурчаус, Буюрук-хан монгольских и персидских источников. Этот Меркуз или Буюрук-хан доводился дедом Тогорил (Тоорил) - хану или же Ван-хану кереитскому. После разгрома Киданьской империи (Да Ляо) чжурчженями в 30-х годах XII века ведущая роль в Центральной Азии перешла к кереитам. Кереитское ханство охватывало земли от верховьев Селенги на севере до излучины Хуанхэ на юге, от Хангайских гор на западе до земель унгирагов и татар в районе Буир-Нора и Халхин-гола на востоке. На севере кереиты граничили с монголоязычными ойратами и меркитами, на западе с найманами, на юге с тангутами государства Си-Ся и подчиненным им тогонами или «а-ша». Это пограничное состояние кереитского племени диктовало условие постоянной военной готовности против возможных набегов соседей. Кереиты и монголы Трехречья занимавшие северную часть Монголии были естественными союзниками против найманов Монгольского Алтая и меркитов Забайкалья и татар в юге Монголии [3, с. 104].

Историк из Внутренней Монголии Сайшиял считает, что кереиты были ветвью татар – племени тунгусского происхождения. «Татары девяти родов», кочевавшие по долинам рек Тола и Орхон, стали кереитским аймаком [4, с. 90].

В сочинении Карпини и Рубрук место кереитов упоминаются караниты. Вероятно, в этом можно увидеть тождество этнонима кереит и кара-ит, по Абульгази этноним кереит происходит от слова «кара ит» - «черная собака».

Также любопытно, что Пелльо и Пейтнер видели в упоминаемых Марком Поло мекритах кераитов. В.Рубрук излагая историю Унка брата пресвитера Иоанна, утверждает, что он правил народом, именовавшимся крит и меркит. Отсюда делается вывод, что народ крит (мекрит) есть кереиты [5, с. 159-160].

Г.А.Авляев утверждает, что сам термин «кереит» (кэрэит, кэрээд и т.п.) объясняется только с монгольских языков и в переводе с ойратского (западно-монгольского) и калмыцкого языков означает «вороны». Термин этот происходит от ойрат-калмыцкого слова «кэрэ» в значении «ворон», которое во множественном числе оформляется как кереит, кэрэй т, (на халха-монгольском - хэрэит). На тюркских языках значение слова «ворон» звучит как «карга» и этноним «карга» известен в этническом составе ряда тюркоязычных этносов - башкир, казахов, хакасов и т.д. Отсюда следует, что монгольский и ойрат-калмыцкий этноним кереит и тюркский этноним карга являются терминами различного происхождения, одинаково отмеченные в этническом составе монгольских и тюркских этносов как самоназвания определенных родоплеменных групп. Учитывая, что этноним кереит легко объясняется с монгольских языков и непереводим с тюркских, следует признать ошибочными мнения тех исследователей, которые считают кереитов тюрками по происхождению. Так мнение хивинского хана Абул-Гази о том, что слово «кераит» якобы в переводе значит «черный баран» и имеет тюркское происхождение, Г.А.Авляев считает ошибочным [3, с. 103].

Считается, что после ухода основной массы огузо-уйгурского населения на запад территорию Монголии с X–XI вв. постепенно заселяли монголы, вышедшие из своей прародины – Большого Хингана и верхний Амура. Продвижение монголов на запад «сопровождалось вытеснением и ассимиляцией местных тюркоязычных объединений и группировок» [Кызласов Л.Р., 1975, с. 171]. Как полагает китайский исследователь Илинчжэнь, кереиты и найманы были все-таки монголами, но управлялись христианизированной тюркоязычной знатью [Кычанов, 1997, с. 178].

Имеется также гипотеза, что кераиты были тюрками и произошли от тюркских канглы и огузов и их язык был тюркским. Относительно их монголоязычия, Пауль Ратчневски предполагает, что часть киданей осталась и была ассимилирована кераитами. Пауль Ратчневский подчеркивает дружественные отношения между кераитами и западными киданями, что иллюстрируется тем фактом, что хан

кереитов Тогрул находит убежище в Западной Ляо. Пауль Ратчевский упоминает, что кераиты приняли несторианскую веру, и что дед и отец Тогрула имели латинские имена Маркуз и Кириакис.

Найманы и кереиты прослеживаются в китайских источниках и до киданьского государства. Китайцы рассматривают их и еще онгутов как потомков разных уйгурских родов. Точнее, правящие рода все восходят к уйгурам, остальная родовая композиция была разной, хотя и близкой по составу. Онгуты, найманы и кереиты китайцами рассматривались как части татар, известных по киданьским источникам как цзубу.

Тюркское происхождение кереитов Грум-Гржимайло считал сомнительным, так как не удалось установить их преемственной связи с современными киреями в составе тюркских этносов. Так остатки кереитов, части той тысячи, которая, по приказанию Чингисхана, была из них собрана, вступили в XIV веке в узбекский, а затем и в казахский союз с именем керейт, а не кирей, и что роды, носившие оба эти названия, существовали в этом союзе одновременно. Некоторое сомнение в их тюркизме возбуждает также и указание „Юань-чао-ми-ши» на их родство с монголами. Наконец, не отождествляет кераитов с киреями и «Цзинь-Ляо Юань сань-ши-юй-цзэ» — „Словарь исправлений туземных названий, встречающихся в историях Цзиньской, Ляоской и Юаньской династий», изданный ученым комитетом, учрежденным императором Цянь-луном, который называет киреев—цзюй-линь, а кераитов—кэ-лэ (хэрэ)[9]. Таким образом, в документах юаньской эпохи фигурируют два разных народа/эля - кэрэиты (ке-ле) и керей (це-ле).

Кереитское ханство XII века, как найманское и меркитское, нужно отнести к типу раннефеодальных ханств, в которых ещё были живучи родоплеменные пережитки. Сам термин «кереит» (кэрэит, кэрээд и т.п.) объясняется только с монгольских языков и в переводе с ойратского (западно-монгольского) и калмыцкого языков означает «вороны». Термин этот происходит от ойрат-калмыцкого слова «кэрэ» в значении «ворон», которое во множественном числе оформляется как кереит, кэраат, (на халха-монгольском - хэрэит).

Рашид-ад-дин утверждал о том, что первоначально родными землями кереитов были Иртыш и Алтай, на основе китайских источников выдвигается версия об их происхождении от канглы и огузов. Известно о тесной, а возможно, и генетической связи канглов с кераитским улусом Тогрул-хана. Представители канглийской знати, например упомянутый в «Юань-ши» Кайранбай, служили при дворе кераитских ханов, а китайское сочинение «Менуэр-шицзы» прямо пишет об их родстве: «Кераиты были предками канглы. Западные именовались канглы, восточные кераитами»[10, с. 35–36].

Л.Л.Викторова отождествляла тюрков-шато, название которых с китайского переводится как «ворон», с кереитами, название которых также происходит от монгольского кэрэ – ворон [1, с. 197]. Следовательно, в древности ворон был предком-тотемом некоторых предков саха, как и кереитов. В то же время нельзя не заметить, что Е.И.Кычанов кереитов, как и найман, относит к племенам «кыргызско-великодержавия».

Имена и титулы кереитских правителей являются тюркскими. Тогрул - это монголизированная форма тюркского имени Тогрил. Отец и дед Тогрула носили тюркский титул «буйрук» («командир»), титул кереитской принцессы, Докуз-хатун - тюркский, так же как титул «Желтый Хан» под которым один из кереитских лидеров был известен. Указание Рашид-ад-Дина, что первоначально родными землями для кереитов были Иртыш и Алтай намекает на происхождение кереитов от распавшегося Кимакского каганата. Эти территории были заселены киргизами до того, как их оттуда вытеснили найманы. Поэтому не исключается возможность того, что часть киргизов двинулась на восток из-за атак найманов, хотя основная часть племени была отброшена назад на Енисей[11].

П.М.Мелиоранский считал, что буюруками назывались «подчиненные хану начальники отдельных отрядов, которым давались иногда и самостоятельные поручения, наместники хана и тому подобные лица». Выражение «внутренние буюруки» встречающееся в памятниках рунической письменности, он интерпретировал как означающее «адъютанты, состоящие при особе самого хана». В то же время, он допускал, что «значение буюруков было большое», так как им приписывали мудрость и понимание нужд государства и народа и «мужество» [12, с. 99].

В то же время есть мнение Г.Дерфера, что человек с титулом буюрук стоял на вершине «общегосударственного правительственного кабинета» и применялся к должности – премьер-министр, великий визирь, рейхсканцлер. Однако он считал, что буюрук, кроме того, «обозначал в общем плане всех членов министерской коллегии». В середине VIII в. в Уйгурском каганате было девять «великих буюруков», во главе которых стоял Ынанчу-бага-тархан. Девять буюруков участвовали в интронизации Элетмиш-Бильге-кагана. Буюруком в известном памятнике из Суджи назван обладатель титулов тархан,

ога и ярган. По китайским источникам, буюруки командовали войском кагана, поэтому пользовались очень большим влиянием, оттесняли каганов и даже захватывали престол [13, с. 96].

Первые сведения о керейтах дает арабский историк АбульФарадж, который пишет о том, что царь керейтского народа обратился в 1007 г. к несторианскому митрополиту Ебед-Иещу в г. Мерве (одном из городов Хоросана) с просьбой принять его в христианскую веру вместе с народом, насчитывавшем 200 000 чел. Считается, что керейты были обращены в несторианство вскоре после 1000-го года при обстоятельствах связанных с сирийским летописцем Бар Эбраусом (BarHebraeus). хан керейтов, который заблудился в степи, был спасен, как сказано, видением Святого Саргиса (Сергия) (Sargis, Sergius). В 12 веке члены керейтской королевской семьи продолжали носить христианские имена. Этот факт явился источником на Западе легенды опресвитере Иоанне, по другим источникам относящейся к негусу Эфиопии. За два поколения до эры Чингисхана, их хан который называл себя Маргуз (т.е. Маркус, Марк) Буйрук, по-видимому, стремился к гегемонии над восточной Гоби, как и татары и короли Цзинь Пекина. Но, побежденный татарами, он был доставлен ими в руки Цзинь, и приколочен гвоздями к деревянному ослу [11, с. 204].

Согласно источнику калмыков “Шара Туджи” ойраты делились на 6 омоков: Чорос, Дэрбэт, Хэрэит, Уджиэт, Хошоут, Багатут. Известно, что и торгоуты ведут свое происхождение от кереевТугрул хана. Таким образом, получается, что керейты были как в составе казахов, так и в составе ойратов. Возможно, поэтому ойраты вынуждены были прикочевать к своим соплеменникам - кереем Сибирского улуса, когда последние были устранены от власти в Сибири шайбанидами в начале 80-х г. 16 века.

По данным монгольских, ойратских и калмыцких летописей, средневековые ойраты-торгоутыДжунгарии и их потомки калмыки-торгоуты Калмыцкого ханства на Волге ведут свое происхождение от керейтов, а родословные таблицы торгоутских ханов и нойонов восходят к Ван-хану керейтскому. Керейты и меркиты являются одними из древних и постоянных этнических элементов в составе торгоутовского населения Калмыкии. Их отсутствие в этническом составе калмыков-дербетов служит еще одним доказательством того, что именно уцелевшие керейты и меркиты вошли в состав корпуса «тургаут-кешиктен» и поэтому они сохранились в этническом составе ойратов-торгоутов, джунгарскиххошоутов и калмыков-торгоутов Поволжья.

Одним из самых крупных этнополитических образований в Западной Сибири было объединение тюркоязычных племен на территории Среднего Иртыша, Тобола, Ишима и Туры, в котором главенствующую роль играли керейты. Это отмечает и один из исследователей родоплеменного состава казахов Среднего жуза М.С. Муқанов: «В начале XIII в. керейты бежали в степи Северного Казахстана под ударами Чингисхана ..., жестокость монголов вызвала бегство некоторой части керейтов состарых кочевий. Многочисленные роды керейтов двинулись вниз по Иртышу, от его истоков вплоть до реки Оми, оседая в различных местах долины Иртыша, а также на запад, вплоть до кочевий племени аргын и кипчак...» [14, 1974].

В начале 13 века часть кереев (т.е. керейтов) родов Аксары и Курсары, преследуемая войсками Чингизхана, отошла в северные степи и остановилась в низовьях реки Ишима. Во главе ишимскихкереев находился Тайбуга, сын керейтского Ван-хана. С именем Тайбуги сибирские летописи связывают постройку древнего города на реке Туре-Тюмени. В 16 веке ишимскиекерейты (Тайбугинские, Сибирские) входили в состав Сибирского ханства, а после распада ханства часть их присоединилась к барабинцам и башкирам. но основная масса, вошедшая в составказахской народности, осталась в Северном Казахстане [Валиханов, Собрание сочинений. т.1. 1961].О том, что предки казахских родов керейты и Уак начали заселять юг Западной Сибири еще в начале XIII в. свидетельствуют и некоторые памятники устного народного творчества казахов Омской области [16].

По одной из версий «АлтанТобчи», в состав древнеойратского союза, видимо, входили и керейты (в тексте - «керейт-гуд»). По данным Рашид-ад-дина, керейты имели в своем составе следующие племена: керейт, джиркин, конкаит (тунгкаит, донгхаит), сакаит (сахайт), туманут, албат (элиат, альмат). Таким образом, керейтский племенной союз включал в себя 6 племен, из которых лишь одно сохраняло собственно имя «керейт» и оно же дало название всему союзу. К ним еще следует добавить и род хиркун, причисляемый в монгольских летописях к керейтскому племени. Следовательно, керейты еще в «домонгольский» период имели смешанный разнородный состав, в котором собственно керейты играли доминирующую роль, определив этнический облик керейтского союза в целом.

По сведениям «Сокровенного сказания» и «Сборника летописей» Рашид-ад-дина видно, что остатки керейтов, меркитов и найманов приняли активное участие в формировании гвардейского корпуса тургаут-кешиктен. Один из сподвижников Онг-хана по имени Куду отделился от хана и примкнул

к Чингису, за этот поступок Чингис приказал ему собрать кераитов и тункаитов и составить из них тысячу воинов во главе с Куду. Примкнуло к Чингису в ходе сражений и племя сахаит из керейтов. Часть керейтов после разгрома их монголами была рассеяна среди тюркских народностей и племен, где они со временем ассимилировались. Потомков керейтов видят в носителях этнонимов кирей, герей, гере среди тюркских этносов. Керейты участвовали в этногенезе многих тюркоязычных этносов – крымских татар, карачаевцев, ногайцев, башкир, казахов, узбеков, киргизов, алтайцев, татар и др. В составе перечисленных этносов присутствует этноним кераит, кирей, гере и т. п.

Наименования керейтских племен по списку Рашид-ад-дина, видимо, можно сопоставить с уже известными нам племенами предмонгольского времени. Так, племя тумат из Керейтского ханства напоминает племя тумат XII века и хори-тумат из «Сокровенного сказания», обитавшее в Восьмирье (Сегиз-мурен), откуда они, по нашему мнению, были оттеснены пришлыми дербен-ойратами. Название племени сакаит, сахаит созвучно тюркскому этнониму саха или сахалар, вошедшему в самоназвание якутов - урангхай-сахалар. В составе монголов также известны нам племена сакаит и сукан. Среди донских калмыков в станице (аймаке) Зюнгарской имелся ясунсохад. Термин албат или альмат весьма напоминает этноним калмыцкий альмат и казахский албан.

Кераиты становятся нам известными в начале XII века, хотя, может быть, они уже задолго перед тем занимали покинутую уйгурами центральную часть Халхи. Первый их государь, попавший на страницы истории, носил имя МэргузБуюрук-хана. Он был схвачен татарами, выдан цзиньцам и замучен последними. Ему наследовал его старший сын Худжатур, а от него престол перешел к ван-хану Тогрулу, которому пришлось, однако, выдержать предварительно упорную борьбу с найманами, принявшими сторону его дяди гурхана лишь благодаря помощи Есукэя он удержал за собой ханскую власть, но засим должен был вновь бежать перед своим младшим братом Эркэ, действовавшим также в союзе с найманами, и только уже Чингис-хану удалось окончательно утвердить за ним кераитский престол. О своей стороне и ван-хан Тогрул во многом содействовал упрочению власти Чингис-хана среди монголов, и только Чжамухе удалось нарушить связывавшую их дружбу[9].

Считается что торгоуты и хошауты образовались из воинских частей Чингисхана—охраны, гвардии, отборных частей, которые были сформированы из кереев после разгрома Керейтского ханства Тогрула. Здесь имеет место один в один обычная история происхождения народа из войска или из обособленной группы.

Кераиты были частью истреблены, частью распределены между сподвижниками Чингис-хана—мера, которая должна была бы повести к гибели племени, если бы некоторой его части не удалось спастись бегством; впоследствии эти остатки племени приняли даже участие в коалиции 1204 года против Чингиса[2, с. 105].

Имеются роды керейт и среди кундровских татар и алтайцев, а также кость хирейд у урянхайцев; с другой стороны, однако, среди бурят имеется род убур-кирей, который перекочевал из Халхи в Забайкалье в начале XVIII столетия[9].

Этнонимы керейт, меркит, найман широко распространены в составе ойратов, калмыков-торгоутов и монголов Ордоса. Обобщая сказанное выше, можно предположить следующий состав Керейтского племенного союза домонгольской эпохи: монгольские элементы - керейт, хиркун (?), альмад или албат, дунгхоит; тюрко-уйгурские - джиркин (?), сакаит, самодийские - тумат (потомки дубо).

Два пастуха Бадай и Кишлык подслушали разговор одного из военачальников Ван-хана о предстоящем нападении и поспешили сообщить Чингисхану [17, с. 39]. Имена Бадая и Кишлыка сохранились в названиях ногайских родов бадай и кыслык и аулов Альшин-Бадай и КыслыкЕдисанской орды на Молочных водах, откуда ногайцы ушли в 1860 году в Турцию. Если этноним бадай сохранился только у ногайцев, то этноним кышлык, кроме ногайцев, представлен еще в этнонимии дештикипчакских узбеков и узбеков-кураминцев. Кураминский этноним отражен в названии кишлака Кишлык в Камашинском районе Кашкадарьинской области.

Носители этнонима кышлык считают своим предком и эпонимом племени историческое лицо — Кышлыка, который вместе с Бадаем, будучи табунщиками правителя керейтов Онг-Хана, предупредили Чингис-хана о заговоре против него их хозяина, за что благодарный Чингис-хан сделал обоим тарханами и старшими эмирами, о чем рассказывают “Сокровенное сказание” монголов и историк Рашид-ад-дин[18, 1974].

Русские документы XVIIв. наряду с кыргызами постоянно упоминают племя керейтов (керетцов). Н.Н.Козьминкерейтов ошибочно отождествлял с езерскимикыргызами. Однако керейты не являлись езерскимикыргызами. Так по документу, обнаруженному В.К.Чертыковым, керейты не подчинялись

езерским и тубинским князьям. Езерцы на протяжении всего XVIIв. жили обособленно от керейтов. Керейтские князья считались данниками Тайчин-нояна, брата Алтын-хана. На протяжении всего XVIIв. они проживали на устье р. Абакан. Таким образом, нет оснований, отождествлять керейтов с езерцами и считать их «за особый род тувинцев». Керейтов также нельзя считать за киргизское племя. В документах они обычно упоминаются в качестве «кереицких татар», но не киргизов. На Алтае имелась одноименная Керецкая волость, платившая ясак в Кузнецк. Чертыков предполагает, что после поражения от Темучина небольшая часть керейтов оказалась на Абакане и на Алтае. В последний раз керейты упоминаются в киргизской земле в начале XVIII в. Вероятно они выселены вместе с киргизами в Джунгарию в 1703 г, так как служилые люди придя в устье Абакана в 1707 г. керейтов там не обнаружили [19, с. 50-52].

Таким образом, керейты появляются в истории Центральной Азии в татарский период – Хв. Они выделяются вместе с найманами из состава племен цзубу-татар. Керейты активно участвовали в происхождении торгоутов – предков калмыков и кереев, вошедших в состав крымских татар, ногайцев и казахов, узбеков и башкир. Керейты также обнаруживаются в истории Сибирского ханства и в этническом составе хакасов – енисейских киргизов.

1. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. -М.: Наука, 1960.– 224 с.
2. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. кн. I.–М.-Л.: Наука, 1952. – 221 с.
3. Авляев Г.О. Происхождение калмыцкого народа. – 2-е изд., перераб. и исправл. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 2002. – 325 с.
4. Сайшиял. Сказание о Чингисхане. Перевод со старомонгольского Норпола Очирова. – Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2006. – 576 с.
5. Юрченко А.Г. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 г. – СПб.: Евразия, 2002. – 478 с.
6. Кызласов Л.Р. Ранние монголы // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. – Новосибирск: Наука, 1975. – с. 170-178.
7. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Изд.фирма «Вост.литер» РАН, 1997. – 320 с.
8. PaulRatchnevsky [Электронныйресурс] “Genghis Khan - His Life and Legacy”, translated and edited by Thomas NivisonHaining, Blackwell, Oxford UK & Cambridge, Massachusetts, USA, 1999 (Cinggis-Khan: Sein Leben und Wirken, Franz Steiner Verlag GmbH, 1983).
9. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т.П. –Л., 1926. – 523 с.
- 10.Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII-XIV вв. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 158 с.
11. Груссе Рене. Империя степей. История Центральной Азии. Перевод с французского Вилла Мирзаянова. [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.mirzayanov.com/1048108410871077108810801103108910901077108710771081.html>
12. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюльтегина. – СПб., 1899. – 144 с.
13. Угдыжеков С.А. Социальная структура раннесредневековых киргизов. –Абакан: изд-во Хакаского госуд. унив-та имени Н.Ф.Катанова, 2003. – 168 с.
14. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза. – Алма-Ата, 1974. – 200 с.
15. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Под ред. Маргулана А.Х. / Ч.Ч. Валиханов.– Алма-Ата: Наука, 1986. – 420 с.
16. Кабульдинов З.Е. Фольклор казахов Западной Сибири как исторический источник // Исторический ежегодник. Омск., 2001. – с.158-163.
17. Хартог Лео. Чингисхан. Завоеватель мира. – М.: Олимп: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2008. – 285 с.
18. Бушаков В. Чингисхановы нойоны Бадай и Кишлык и ногайские этнонимы Бадай и Кишлык // Известия крымского республиканского краеведческого музея. - 1974. № 6. – с. 74-76.
19. Чертыков В.К. Хакасия в XVII – начале XVIII века и ее взаимоотношения с Россией и государствами Центральной Азии. – Абакан: Хакаское книжное изд-во, 2007. – 336 с.

Г. Темиртон

ТРАДИЦИЯ КАК ПРЕДМЕТ ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Традиции – передающееся от поколения к поколению наследие, которое присутствует во всех «социальных и культурных системах» и в известной мере является необходимым условием их существования. Многообразие существующих в мире культур в значительной мере обусловлено многообразием соответствующих культурных традиций. Благодаря современным средствам коммуникации значительно расширяются возможности заимствования и взаимообмена в сфере культурного наследия различных обществ. Заимствуемые элементы культурного наследия, выступающие первоначально как инновации для заимствующей культуры, впоследствии нередко традиционализируются в ней, становясь органичной частью собственного культурного традиционного

комплекса. Традиции образуют “коллективную память” обществ и социальных групп, обеспечивая их самоидентичность и преемственность в их развитии. Каждое поколение, получая в свое распоряжение определенную совокупность традиционных образцов, не просто воспринимает и усваивает их в готовом виде, но оно всегда осуществляет их собственную интерпретацию и выбор. В этом смысле каждое поколение выбирает не только свое будущее, но и прошлое. Общества и социальные группы, принимая одни элементы социокультурного наследия, в то же время отвергают другие, поэтому традиции могут быть как позитивными (что и как традиционно принимается), так и негативными (что и как традиционно отвергается) [1].

Традиционная культура представляет собой комплексный монолит, для которой не свойственно деление на материальную и духовную сферу, либо на отдельные виды искусства. Да и понимание определения «искусство» принципиально отлично от распространенной точки зрения. В традиционных обществах понятия «культура» и «искусство» тождественны. Это объясняется тем, что на ранних этапах развития человеческого общества функции искусства поистине всепроникающи. Трудно назвать жизненную сферу, в которой оно не играло бы заметную роль. В традиционном искусстве (как и в самой культуре) сливаются разные функции: ритуально-магическая, познавательная, коммуникативная (общенческая), воспитательная, эстетическая, гедонистическая (искусство как наслаждение). Именно полифункциональность позволяет традиционному искусству точно и сильно запечатлевать многообразие реальной действительности, быть моделью исторически и географически конкретных культур. В этом – уникальная способность традиционной культуры и искусства, являвшихся универсальной духовно-практически-образной формой освоения мира. Здесь следует отметить, что традиционная культура как этнокультурологическое понятие вбирает в себя одухотворенный универсум, целостную систему взглядов на мир, воплощенной в разнообразных, но единых, по сути, формах (религии, видах искусства, обычаях и обрядах, поведенческих стереотипах...). Именно такой способ придавал ей всеобщность и обязательность. Термин «традиция» и его варианты (*традиционное общество, традиционная культура, нетрадиционная медицина, устная традиция, фольклор*) широко используются в этнографических науках и именно этнологам мы обязаны тем, что этот древнейший пласт освещен достаточно полно как самоценное явление, составляющее вместе с тем, неотъемлемую часть мирового историко-культурного процесса. В этом значении определение «традиция» синонимично термину «ментальность»: «образ мышления, общая духовная настроенность человека, группы» [2, 263]. Ментальность – первообраз, «тот мощный пласт сознания, где коренятся его автоматизмы и привычки, исторически обусловленные способы освоения мира. Иными словами, менталитет – стереотипы, ставшие «исторической традицией» (Л.Н. Гумилев).

Определение «традиционная культура» перекликается с термином «народная культура», однако шире его по историческим параметрам, ибо включает первобытное и древнее искусство. По Н.Г. Михайловой, народная культура – собирательное понятие, не имеющее четко определенных границ и включающее культурные пласты разных эпох от глубокой древности до настоящего времени. Формирование и функционирование феномена народной культуры в этническом сообществе или социальных группах и общностях разного типа связано с осознанием их принадлежности к народу. Самоидентификация с народом, народными традициями в стереотипах социального поведения и действия, обыденных представлениях, выборе культурных эталонов и социальных норм, ориентациях на определенные формы досуга, любительской художественно-творческой практики – проявления народной культуры. В наше время ее общая особенность – внепрофессиональный статус в сфере современной многослойной культуры, неспециализированный характер культурной деятельности, что, впрочем, не исключает высокого уровня мастерства, умения, знания, в основе чего лежит свободное владение традицией.

Важное качество народной культуры – традиционность, во все периоды определяющее как ее ценностно-нормативное и смысловое содержание, так и социальные механизмы его передачи, наследования в непосредственном общении от лица к лицу, от мастера к ученику, от поколения к поколению, минуя институционально-организационные формы.

Народная культура в историческом прошлом в значительной мере совпадает с этнической, затем обретает выраженный социальный, национальный компонент, смыкается с субкультурными образованиями и даже элементами идеологии (например, в советское время). Культуролог отмечает, что традиционная народная культура определяет и нормирует все аспекты жизнедеятельности общины: уклад жизни, формы хозяйственной деятельности, обычаи, обряды, регулирование социальных взаимоотношений членов сообщества, тип семьи, воспитание детей, характер жилища, освоение окружающего пространства, тип одежды, питания, отношения с природой, миром, предания, верования,

поверья, знания, язык, фольклор как знаково-символическое выражение традиции. Многообразие конкретных форм традиционных культур носит исторически преходящий характер. Целостная система нормативно-ценностного жизнеобеспечения народа распадается на фрагменты, которые со временем теряют функционально-смысловое наполнение. Вместе с тем, общие идеи и предельные ценности народной культуры остаются актуальными и переходят в область профессиональной деятельности специалистов разного профиля. Однако затем они могут снова вернуться в массовое сознание и, в видоизмененном виде, снова стать частью народной культуры. Подобная тенденция наблюдается в настоящее время во многих странах, в особенности странах постсоветского пространства, где в последние годы активизировался интерес к традиционным культурам, включая их ранние формы. Согласно Н. Михайловой, ориентация на постмодернизм в культуре и постиндустриальные формы цивилизации обусловили переосмысление обширных пластов истории и возрождение традиционализма, чем объясняется актуальность разработки целостного культурологического подхода к кругу явлений, объектов, процессов, связанных с народной культурой [3].

Еще одно понятие, эквивалентное определению «традиционная культура», это – фольклор; в культурологическом аспекте, в «широком» смысле, – вся народная традиционная крестьянская духовная и отчасти материальная культура; в «узком» – устная крестьянская словесная художественная традиция. Фольклор – это совокупность структур, интегрированных словом, речью, вне зависимости от того, с какими несловесными элементами они связаны. В современной фольклористике наибольшим авторитетом пользуются четыре основные концепции, которые вместе с тем постоянно взаимодействуют:

а) фольклор – устно передаваемый простонародный опыт и знания. При этом имеются в виду все формы духовной культуры, а при максимально расширенном толковании – и некоторые формы материальной культуры. Вводится только социологическое ограничение («простонародные») и историко-культурный критерий – архаичные формы, господствующие или функционирующие в качестве пережитков. (Слово «простонародный» определеннее, чем «народное», в социологическом отношении, и не содержит оценочного смысла («народный артист», «народный поэт»);

б) фольклор – простонародное художественное творчество или, по более современному определению, «художественная коммуникация». Эта концепция позволяет распространять употребление термина «фольклор» на сферу музыкального, хореографического, изобразительного и т.д. простонародного творчества;

в) фольклор – простонародная вербальная традиция. При этом из всех форм простонародной деятельности выделяются те, которые связаны со словом;

г) фольклор – устная традиция. При этом устности придается первостепенное значение. Это позволяет выделять фольклор из других вербальных форм (прежде всего, противопоставлять его литературе).

Таким образом, перед нами следующие концепции: социологическая (и историко-культурная), эстетическая филологическая и теоретико-коммуникативная (устная, прямая коммуникация). В двух первых случаях это «широкое» употребление термина «фольклор», и в двух последних – два варианта «узкого» его употребления.

Современная культурология подчеркивает связь «культуры и традиции». Нет общества без культуры, то есть, адаптивно-адаптирующего механизма, обеспечивающего функционирование общества (Э.С. Маркарян). Подобный механизм не может сформироваться без «негенетической памяти коллектива», то есть без традиции, которая в значительной мере представляет собой систему социально-значимых стереотипов (Ю.М. Лотман) [4].

По-разному определяются временные (хронологические) рамки традиционной культуры. Одни авторы, как, например, Б.С. Ерасов, связывают ее структуру и ценности с доиндустриальным обществом, весьма критически характеризуя традиционную культуру как пережиточное явление [5]. Другие авторы (К.В. Чистов) отстаивают «вечный» характер традиции как синонима культуры вообще и считают, что переход «от доиндустриального общества к индустриальному и урбанизированному сопровождался не ликвидацией традиции как таковой или (что в этом случае одно и то же) культуры как таковой, а сменой одной системы традиций другой, одного типа культуры другим. Таким образом, противопоставление доиндустриального общества как «традиционного» индустриальному как «нетрадиционному» не имеет теоретического основания и сохраняется по инерции или (что чаще), весьма условно. К.В. Чистов обосновывает свою точку зрения на фольклорном материале: «Всякая трансмиссия текста, фольклорного или литературного, устного или закрепленного на письме, распространенного изустно тиражированием рукописи или типографским способом изготовленной книги, есть традиция.

Различие между ними – это различие в содержании того, что передается посредством прямой или опосредствованной коммуникации, в способах формирования такой трансмиссии, наборе стереотипов, темпе и способах их обновления» [4].

Если же обратиться к отечественной культурологии, шире – к социогуманитарному знанию, то, следует отметить, что здесь в основном принимается вторая позиция, при которой определения «традиция» и «культура» в некотором роде являются синонимами. При этом указываются такие характерные приметы традиционной культуры, как синкретичность, целостность, сакральность, полифункциональность, включенность ее в повседневную жизнь. Истинная традиция согласно сторонникам этой точки зрения, живет в развитии, естественным образом преобразовываясь в соответствии с реалиями культурной практики, модернизируясь и адаптируясь к изменяющимся условиям жизни.

В Казахстане сегодня, в изменившихся социокультурных условиях предпринимается немало мер, направленных на сохранение и развитие традиционной культуры. Так, были приняты ряд программных документов, цель которых – возрождение традиционных ценностей. Среди них наибольший удельный вес имела Государственная стратегическая программа «Культурное наследие», а также и другие проекты – «Актуализация системы ценностей как фактор консолидации казахстанского общества», «Мониторинг этноконфессиональной сферы как метод диагностирования состояния казахстанского общества и эффективности его управления» [6]. Статус профессиональной сферы художественной деятельности обрело декоративно-прикладное творчество, его изделия демонстрируются на престижных выставках, экспозициях современных музеев, в частности, Центрального государственного музея РК (г. Алматы), где поддержка и проведение ежегодных выставок изделий народных мастеров, как Казахстана, так и всего центрально-азиатского региона, стали традиционными.

Органичное сочетание традиции и современности, преемственность с традиционной культурой, имеет в современном Казахстане целенаправленный характер и наиболее заметно обнаруживается в сфере пространственных видов искусства, а именно: архитектуры как символов новой национально-государственной идентичности казахстанцев, средств выражения «народной души» и народной культуры, выраженных в казахских национальных орнаментах, образе тюркского кургана, шанырака, а также, в главном символе Астаны – Байтерек. **То есть, ведутся активные поиски, очерчены пути развития, способствующие сохранению самобытного культурного облика. Цель состоит, таким образом, в упрочении данной тенденции, поскольку именно в таком качестве Казахстан и казахстанцы интересны человечеству.**

1. Гофмин А.Б. Традиция // Культурология. XX век. Энциклопедия // <http://www.velikanov.ru/culturology/t.asp#BM17019>
2. Краткая философская энциклопедия. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Энциклопедия», 1994. – 576 с.
3. Михайлова Н.Г. Народная культура // Культурология. XX век. Энциклопедия // <http://www.velikanov.ru/culturology/i.asp#BM80029>
4. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории / К.В. Чистов; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1986. – 303 с.
5. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Изд. третье, доп. и перераб. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
6. Сураганова З.К. Консолидирующие и интегрирующие аспекты традиций дарения и дележа у казахов // Психология. Социология. Политология. Республ. научн. ежемесячный журнал. – №4. – 2007. – С. 107-114.

О.Х. Мұхатова

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЫРЫМДАРЫ

Тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы өзінің бары мен жоғын, жоғалтқаны мен рухани мұрасындағы байлығын түгендеуде ауызша тарих айту дәстүріне үлкен мән беріп келе жатқаны белгілі. Осы бағытта бірқатар еңбектер жазылып, жарық көріп, ұрпақ өзінің түп тамарын тану үстінде. Осы орайда жүз томдық «Бабалар сөзін» ауыз толтырып айтуға болады [1]. Ауызша тарих айту деректерінің бұдан кейінгі уақыттарда жариялана беретіндігі сөзсіз. Ауызша тарих айтуда ырымдардың алатын орны ерекше. Сол ырымдар қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының, күнделікті тұрмыс-тұрмыс тіршілігінің, салт-дәстүрінің болмысынан, дүниетанымынан, тарихи ойы мен білімінен хабар береді. Бір жағынан ырымдар атадан балаға ауызша айтылған дерек, екінші жағынан сол деректерді дүниеге келтіруші халықтың өмірінің айнасы ретінде саналады. Ырымдар фольклорлық деректер ретінде халықтың тарихи білімінің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Ырымдардың тарихи дерек ретіндегі

де маңызы зор, өйткені олар этникалық тарихтың басты дерегі түрінде қарастырып, қазақ халқының салт-дәстүрінің негізін қалайды. Ал салт-дәстүрдің өзі - ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын тарихи қалыптасқан нормалар мен үрдістер. Ол - халықтың мінез-құлқының, іс-әрекетінің рухани негізі. Дәстүр, соның ішінде ырымдар қоғамдағы патриархалдық-рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты туындаған. Дәстүр қазақы мәдениетпен тығыз байланысты, сондықтан мәдениеті дамыған Қазақ Елінің дәстүрі де бай. Ырымдар көшпелі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылыққа бейімделген мінезіне және соған сәйкес қанға сіңген қылықтардың көрінісі түрінде қалыптасып дамыған. Сондықтан да жаһандану үдерісі етек жайған тұста оларды тәрбие құралы ретінде пайдаланудың маңызы зор.

Қазақтардың халықтық рухани мәдениеті, салты мен дәстүрі туралы еңбектер отандық тарих ғылымынан орын алғанымен ырымдар жөнінде зерттеулер бірлі-жарым ғана. Ғылыми зерттеулерді былай қойғанда, ырымдардың өздері бір жүйеге келтіріліп, баспа бетінен жарық көрмеген. Мұның өзіндік себебі де бар. Қазақ халқының болмысындағы, дүниетанымындағы бар игі қасиеттері тілі, ділі, діні, әдет-ғұрпы, салт-санасын ұлттық дәстүрі баласынан немересіне, немересінен шөбересіне жеткізіліп отырған. Бір сөзбен айтқанда, ырымдар тек ауызша тарих айту деректерінде ғана сақталған.

Ал халықтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі алғаш рет қазақ жүздері Ресей бодандығын қабылдағаннан кейінгі уақыттарда хатқа қондырыла бастаған. XVIII ғасырда қазақтардың өмір сүрген аумағын, тұрғындарын, шаруашылығын, олардың мінез-құлқын, салт-дәстүрін, мәдениетін зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды, себебі отарлау саясатын жүргізу үшін ең алдымен өлкені егжей-тегжейлі зерттеу қажет болды. «Орыс емес халықтарды оның этнографиясын жақсы білу арқылы табысты басқаруға болады», - деген қағиданы ұстанған отаршыл зерттеушілер, соның ішінде «Сібір Прометейі» атанған Г.Ф.Миллер[2] және И.К.Кирилов[3] патша өкіметінің отаршылдық саясатының мүдделері үшін этнографиялық материалдарды пайдалану өте қажет деп санады. XVIII ғасырдың 40-50-жылдарында қазақ ауылдарында бірнеше орыс адамдары болып қайтты. «Орынбор өлкесінің Колумбы» деген даңққа бөленген, қазақ халқының тілі мен мәдениетін терең білген Ресей Ғылым академиясының мүше-корреспонденті - П.И. Рычков Кіші жүз аумағын көп аралап, халықтық фольклорының көптеген үлгілерін жинастырды. П.И. Рычковтың 1759 жылы жарық көрген «Орынбор тарихы»[4] деген еңбегінде үш жүздің рулық құрамы және орналасуы, қазақ халқының шығу тегі және кәсібі, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, діни нанымдары туралы мәліметтер берілген.

XVIII ғасырда қазақ даласына II-ші Академиялық экспедиция деп аталған арнайы іс сапар ұйымдастырылып, метрополия үшін таптырмас құнды мәліметтер жинақталды. Қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, дүниетанымын, мінез-құлқын зерттеу арнайы ғылыми негізде жүргізіліп, іргелі шығармалар дайындалды. Аталмыш кезеңде Петербург Ғылым Академиясының ғалымдары П.С. Паллас, И.П. Фальк, Х. Барданес, А.И. Левшин, Н.П. Рычков, И.Г. Андреев тәрізді ғалымдар қазақтар жөнінде арнайы зерттеулер жазды. А.И.Левшиннің 1832 жылы жарияланған «Қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен даласының сипаттамасы» деген еңбегінің ерекше бағалы үшінші бөлімінде қазақтардың рулық-тайпалық құрылысы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, діни нанымдары, шаруашылық және әлеуметтік, мәдени өмірінен көптеген мәліметтер келтірілген[5]. XIX ғасырда А.Н.Харузин[6], Ә.Диваев[7] қазақтардың этнографиясын зерттеді. Г.Н.Потанин қазақ этнографиясын зерттеуге баса назар аударған. Шығармаларының артықшылығы да, құндылығы да сонда, автор өзінің көзімен көріп, құлағымен естіген мәліметтерін қағаз беттеріне түсіріп отырған[8]. Қазақ оқымыстылары мен ғалымдарынан халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын, ауыз әдебиет, шежіре үлгілерін жинап, нәтижесінде 30 томдық «Мес» жинағын шығарған - Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы[9]. Кеңестік кезеңде Х. Арғынбаев «Қазақ халқының от басылық дәстүрлері» атты іргелі еңбегін жариялаған[10]. Коммунистік идеологияның қасаң талаптарына қарамастан, ол қазақ халқының салт-дәстүрі мен отбасылық әдет-ғұрыптарын ғылыми тұрғыда зерттеген бірегей болып табылады. Еңбекте көшпелі шаруашылықтағы ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрдің негіздері қарастырылған. Тәуелсіздік жылдары ырымдар арнайы зерттеу объектісіне айнала қоймады. Тек Кенжеахметұлы өзінің «Салт-дәстүрлер мен ырымдар»[11] деген шағын еңбегінде ырымдарды жинақтап, оларды тізіп көрсетті, алайда оларға сипаттама беріп немесе талдау жасамады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі қазақ халқы ырымдарының тарих ғылымында арнайы зерделенбегендігін дәйектейді. Сондықтан да мақала жазудың мақсаты - ырымдардың пайда болуы мен дамуы үдерісін көрсетіп, олардың тәрбиелік мәні мен маңызын айқындау.

Ырымдар көбінесе белгілі бір шараларға тиым салуға бағытталған, яғни жаман әдетті болдырмауды, келеңсіз әрекеттер жасамауды, позитивті өмір сүруді, жақсы ойлауды, жағымды мінез қалыптастыруды, т.б. көздеген. Сондықтан да ырым сөзі тиым деген ұғыммен қатар жүреді. Мұның өзі көшпелі қоғам

мүшелерін тәрбилеу, жақсылыққа ұмтылу, халықтың құнды ұстанымын байыту дегенді білдіреді. Ырымдарды бала тәрбиесіне, отбасылық қарым-қатынасқа, үйлену мен тұрмыс құруға, сапарға шығуға байланысты топтап, жүйелеуге болады.

Бала тәрбиесіне қатысты ырымдардың мәні өте зор. Қазақ халқы «баланы жастан» деген қағиданы басшылыққа алған, соның негізінде балаға ес білетін кезінен бастап тәлімді тәрбие беруді мақсат еткен. «Жақсы бала жанып тұрған шырақ» деген мақалдың шығуы тегін емес. Бала тәрбиесіне байланысты ырымдар көп. Солардың бірі - бос бесікті тербетпеу ырымы ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып келеді. Оның өзіндік сыры және түсінігі бар. Бос тұрған бесікке Ібіліс баласын салып қояды екен. Бос бесікті тербеткен шайтанның баласын тербеткенмен бірдей. Сондықтан «бос бесікті тербетпе» деп тиым етеді. Ібілістің баласы бос бесікте жасырынып жатады екен. Сәбиді бөлер кезде отпен аластамаса жасырынып жатқан шайтан баланың ішінен нұқи береді. Содан сәбидің іші ауырады. Мазасы қашады. Сондықтан бөпені бесікке бөлерде аршамен, адыраспенмен, болмаса жеті шырпымен аластаған жөн деген ырым шығыпты[12].

Бала тәрбиесіне байланысты қазіргі уақытқа дейін жеткен ырымдардың бірі - үһлемеу. Үһлеу жаман ырым деп саналады. Осы турасында ертеректе халық арасына мынадай тарихи әңгіме тараған. Ертеде бір жігіттің қарт анасы болыпты. Шешесі ауырып, төсек тартып, жатып қалады. Жігіт отын шауып, оны қалаға сатады екен. Шешесі күнде баласының қамын ойлап, төсекте отырады. Баласы кешке үйге келгенде: - балам, шаршамадың ба? - деп сұрайды екен. Баласы шаршаса да, білдірмей: - шаршағаным жоқ, апа - деп жауап береді. Бұл сөз ауру шешесіне кішкене де болса қуат береді екен. Бір күні баласы жұмыстан шаршап келеді. Жанына батқан ауырлығы шаршатты ма, баласы ошақтың жанына жылынып отырып, аһлап-үһлейді. Шешесі ұлының қатты қажығанын сезеді. Баласының жағдайы жанына батқан шешесі ұлын түнімен уайымдап, жүрегі қысыла бастапты. Баласы еш шара жасай алмай отырып қалады. Таң ата шешесі сары уайымнан жантәсілім болыпты. Баласы шешесінің жүрегіне қайғының дертін салғанына өкініп, өкіріп жылапты. Содан бері ата-ананың жанында отырғанда аһлап-үһлеуге болмайды, олардың жанына батады деген тиым пайда болыпты[13, 526].

Сонымен қатар жас баланың аузына түкірту ырымы халық арасына кең тараған. Қазақ сахарасына танымал шешендерді, жырауларды, әншілерді, тағы сол сияқты шапағаты мол тұлғаларды, сыйлы қонақтарды солардың жолын берсін, жақсылығы тисін, ерекше адам болсын деген ниетпен жас баланың аузына түкірткен. «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат» деген нақыл сөз осыдан қалған[14]. Қазіргі уақытта да халыққа танымал тұлғалардан баланың аузына немесе қолына түкіртуі орын алған. Мәселен, белгілі скрипкашы Айман Мұсаходжаева, Қазақстанның халық әртісі Асанәлі Әшімов, дарынды да дара тұлға Нұрғиса Тілендиев өз кезегінде қазір мәдениеттің бигінде жүрген атактыларға «түкірген» деген ақпарат бар.

«Нанның қиқымын жесе - бай боласың» деген ырымның тәрбиелік мәні зор. Нанның қиқымын рәсуа ету адамның берекесін кетірумен бірдей деген түсінік қалыптасқан. Ырыс нанның қиқымына жасырылған деп те айтылады. Бабаларымыз «Ас ішкенде бір түйірін де жерге түсірмей жесең береке дарып, дәулет тез бітеді» деген екен. Осыған орай «нан қиқымын теріп же, бай боласың» деген сөз қалған. Оған қоса ел ішінде мынадай аңыз бар. Ертеде ағайынды жалшы жігіттер байдың қойын бағып жүреді екен. Бай олардың еңбек ақысына бір жапырақ нан мен бір кесе сүт береді екен. Бір күні ағасы нан жеп отырып, оның қиқымын жерге түсіріп алады. «Ысырап болды ғой» деп нанды іздей бастайды. Кеш батып, қас қарайып қалған кез екен. Ол нанның қиқымы түскен жерге таяғын қадап кетеді де «ертең жарық кезде келіп, тауып алармын» деп ойлайды. Ертесіне келсе, таяғы қап-қатты ауыр темірге айналып кетіпті. Оны жерден әрең дегенде суырып алады. Қараса, темір дегені алтын екен. Жігіт бір күнде байып шыға келеді. Ертесіне інісі қалай баығанын сұрайды. Ағасы болған жайтты айтып береді. Інісі де ертесіне нанд жерге шашып, қиқым түскен жердің бәріне ағаш қадап кетеді. Таңертең келіп қараса, ағаштары алтынға емес, сом темірге айналыпты. Ниетінде кінәраты бар інісі ақжүрек ағасы сияқты бай бола алмапты[15, 546].

Қазақ халқында қыз баланы құрметтеу, оны үйдің төріне отырғызу сияқты ұғым ертеде кездерден бері ұрпақтар сабақтастығымен жалғасын тауып келеді. Мұның өзіндік тәні мен маңызы бар, өйткені қыз баланы құрметтеу аңызды өмір бойы құрметтеумен бірдей деген түсінік қалыптасқан.

Қыз балаға кәрі жілік ұстатпайды, ұстаса күйеуге шықпай оң жақта отырып қалады деп ырымдаған. Шындығында халық арасында кәрі жілік кәделі сый саналған. Кәрі жілік ел басын сақтайды деген сенім бар. Оны үйдің оң босағасына, қорасының айналасына байлап іліп қояды. Ел аузында «Кәрі жілік ер жігітті қырық жаудан қағады» деген сөз қалған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қайтыс болған кезде бейітінің ішіне қырық кәрі жілік қойған екен. Діни сенім бойынша кәрі жілік қабірді қорғап

жатады деседі. Бұл жайында Дихан Әбілевтің естелігінде: « Мәшекеңнің бейіті екі бөлмелі үй түрінде салынған. Төргі үйінде шкаф тұр, ондағы екі қатарда араб-парсы тілінде жазылған 60кітап жиюлы екен. Шкафтың үстіне тірі күнінде қолданған ер-тоқымын қойыпты. Үйдің оңтүстік жақ қабырғасында қойдың 40 кәрі жілігін ілген екен... »[16].

Сонымен қатар бала ортан жіліктің майын жесе, ата-анаға мейірімсіз болады деген де ырым бар. Мұның өзі жас балаға май тәрізді ауыр тағамды бермеуден шықса керек.

Сәбиге көз тимес үшін күйе жағып қоятын ырымды қазақтар қазіргі күні де жасайды. Көз тию немесе тіл тию деген түсініктер ертеде пайда болған. Көзі өткір немесе тілі удай адамдардың болатындығына көпшілік сенеді. Кезінде атам қазақ көз бен тіл тиюден қорғану үшін неше алуан әрекет жасаған. Сондай шаралардың бірі - үшкірту. Жаман көз бен тілден дер кезінде емдемесе адам өліп кететін болған[17]. Әсіресе сәбилер мен жас бабаларды жағымсыз әсерден қорғау үшін маңдайына күйе жағып қояды.

Шала туған баланы тымаққа салып, неше күні кем болса сонша күн кереге басына іліп қоятын болған. Қазіргі кезде бұл ырым ұмыт болды, өйткені шала туған шақалақ вакумда сақталады. Жаңа туылған баланың мойны тез әрі түзу өссін деп оның шілдеханасына арнап сойылған қойдың мойнын және омыртқасын тұтас асып, әбден мүжілген таза сүйекке шыбық өткізіп, кептіріп, кереге іліп қоятын болған.

«Киімді желбегей жамылма» деген ырым бар. Оның мәні жеңі бар киімді дұрыстап кию. Егер киімнің жеңдерін кимесе, оларға жамандық орнайды, жамандық бар жерге пәле-жала үйір болады деп түсіндірілген. Қазақ арасында өз балаларына шапанды, сырт киімді желбегей жамылуға тиым салу осыған байланысты қалыптасқан.

Бала бас ұстамайды. Егер бала бас ұстаса әкесі өліп қалады деп тыйым салған. Мұның өзі әке тұрғанда баланы өз орнын білу, үлкенді тәрбилеу, ата-бабадан келе жатқан салтты ұстануға үйрету дегенді білдіреді.

Қазақ баласын «бүйірінді таянба» деп тәрбиелейді. Бүйірін тек қайғылы қазаға ұшыраған немесе басына ауыр жағдай түскен адам ғана таянатын болған. Әлбетте қазақ қоғамындағы әйелдер ерлері өмірден озған уақытта бүйірлерін таянып, жоқтау айтып, жылайтын болған. Сондықтан да үлкендер, ата-аналар балаларға бүйірлерін таянға тиым салып отырған.

«Үйге сол аяқпен кірмеу» деген де ырым бар. Адамның оң аяғында құт, сол аяғында жұт бар деседі. Оң қолына береке дарыған деген түсінік бар. «Басқан қадамың оң болса, құтың қасыңда болар» деген тәрбиелік мәні зор ырымды күні бүгінге дейін ұстанатындар көп. Олар алыс жолға шыққанда, үйге кіргенде, бір іске кіріскенде, жаңа бір шаруаға бекінгенде оң аяқпен бастайды. Киімді оң жақпен киіп, сол жақпен шешеді. Сәлемдескенде де Алланың нұры жаусын, береке болсын деп оң қолын ұсынады. Осы үлгі-өнеге кең таралып келеді.

Өсек айтпау ырымы қазіргі заманда кез келген адам үшін қажетті әрі қоғам үшін маңызды екендігіне көз жеткізіліп келеді. Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі соңғы уақыттардағы әлемдегі қаржылық дағдарысқа байланысты елдегі жағдайды ушықтырып, өсек-аяң, дүрлікпе тараттушылардың қатаң жазалатыны туралы бірнеше рет айтты. Өсек-аяңның жақсылыққа жеткізбетіндігі әлдеқашан дәлелденген. Мұсылмандықта өсек айту аса ауыр күнә деп саналады, себебі ол ғайбат айтумен тең. Алайда өсекші өз ісін күнә деп есептемейді, екі адамды шағыстырып, бүлікке жол ашады. Соның салдарынан көптеген адамдар азап шегіп, қиянат көреді. Мұсылмандар арасында өсек айтуға тиым салынған. Қазақ халқы осыған орай «Ердің ғайбатын айтпа, қайратын айт» деген сөз тараған. Халық айды құрметтеу жақсылыққа бастайды дейтін ырымды ұстанады. Жаңа ай туғанда:

Ай көрдім, аман көрдім,
Бұрынғыдай заман көрдім,
Ескі айды есірке,
Жаңа айда жарылқа, -

деп сәлемдеседі.

Ел аузында «Айға қаратып дәрет сындырма», «Айға қол шошайтпа», Айға қарап күлме, жылама» деген тиымдар пайда болған. Ай сәулесі адамға түспесін деп терезені түнде жауып жатады[18].

Қазақ халқында айтылғандардан өзге де көптеген ырымдар кең тараған. Олардың бірқатар қазіргі уақытта ұмыт қалған. Кейбіреулері салт-дәстүрмен шатастырылып айтылып жатады.

Осылайша қазақ халқының даналық ауызша шығармашылығынан орын алған ырымдар туралы сөз еттік. Ырымдар кез келген халыққа тән рухани құбылыс. Олар шаруашылыққа, дүниетанымға, наным-сенімдерге, рухани мәдениетке, дін мен ділге байланысты күнделікті тұрмыста пайда болып, халық арасына кең таралды. Ырымдар адам өмірінде, ұрпақ тәрбиесінде зор рөл атқарады. Осыған

орай қазіргі қоғам мен ғылымда ырымдарды жаңғырту қажет дейтін көзқарастар кездеседі. Ырымдар ескіліктің нышаны, ырымшыл болған жақсылыққа әкелмейді, адам сол ырымдарға байланып, әрбір басқан қадамынан қорқатын ахуалға тіреледі дейтіндер де бар. Ондайлар өз пайымдарын жаңа заманда жаңаша ойлап, жаңа бағыттарда әрекет еткен дұрыс деген негіздеумен бекітеді. Десек те ырымдарды білген жөн. Өзге елдердің ғылымдарында тәрізді арнайы зерттеулер жүргізу де артық болмайды.

1 Бабалар сөзі. 100-томдық. - 9 т. – Алматы, 2013.

2 Миллер Г.Ф. История Сибири. В 4-х томах. Т.3. – М., 1937-1941.

3 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. II том. Русские летописи и официальные материалы XVI -первой трети XVIII в. О народах Казахстана. – Алматы, 2005.

4 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. III том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII в. – Алматы, 2006.

5 Левшин А.И. Описание орд и степей. – Павлодар, 2005.

6 Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа.

7 Диваев А. Казахское народное творчество//Библиотека казахской этнографии 50 томов. Т.15. – Астана, 2007.

8 Потанин Г.Н. История Казахстана в русских источниках. XVI-XX веков. УII том. Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. - Алматы, 2006.

9 Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1 т. – Алматы, 1990.

10 Аргынбаев Х. Семья и быт казахского народа. – Алма-Ата, 1976.

11 Кенжеахметұлы. Салт-дәстүрлер мен ырымдар. –Алматы, 2009.

12 Салт-дәстүр сөйлейді. Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014. – 288б.

13 Әлдиден эпосқа дейін. Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: Орхон, 2013.

14 Құлахмет Ф. Ұрпағың үзілмесін. – Алматы: «Жалын», 1991.

15 Бабалар сөзі. Діни аңыздар мен әңгімелер. 7 т. – Алматы, 2013.

16 Ұлы тұлғалар сериясы. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы, 2013.

17 Тіл, көз тию. –Алматы, Алматы, 1997.

18 Еркінбекқызы Бибібәтиманың аузынан жазып алған Оразгүл Хасенқызы Мұхатова. – Талдықорған қаласы, 2007.

А.И. Исаева

ЕЩЕ РАЗ О ПРИЧИНАХ КОНФЛИКТНОСТИ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

В данном докладе мы проанализируем ряд проблемных ситуации в жизни, которые способствуют распаду семьи. Естественно, все они привлекают внимания не только психологов, юристов, юристов, педагогов, но и этнологов.

Как известно, в настоящее время распад семьи становится обыденным явлением у нас в республике, не говоря о странах ближнего и дальнего зарубежья. Стало реальностью, когда мы становимся свидетелями того, что до одной трети наших друзей, приятелей, сослуживцев, близких и родственников являются разведенными или приближаются к этому состоянию. Нередко данный процесс становится характерным не только для всех половозрастных (молодого, среднего, пожилого) категорий населения, но и для лиц разной социально-профессиональной принадлежности. Но наиболее этому подвержены представители среднего поколения, который принято именовать так называемым кризисом среднего возраста.

Очень часто жизненные ситуации, способствующие конфликтной ситуации, приводящей разводу супругов, похожих друг на друга. Вне сомнения, что одни и те же ошибки встречаются в самых разных семьях, и результат этих отношений – похожи друг на друга.

Рассмотрим ряд таких семейных проблем, которые порождают такие негативные отношения.

Систематические побои. Одним из основных причин, которые являются превалирующими факторами разрушения устоявшихся семейно-брачных устоев является избиение супруги. Данное негативное явление встречается среди всех возрастов вне зависимости от этнической принадлежности. На наш взгляд, здесь прослеживается одна закономерность, как правило, такое нелицеприятное действие имеет «наследственный» характер, которое нередко передается от отца сыну. Такой плачевный симптом может проявляться не сразу, а постепенно или в период семейного кризиса, вызванного объективными или субъективными причинами, например, материально-финансовыми, спорами по поводу воспитания детей, вмешательством третьих лиц из числа близких, родственников, друзей. Избивает супругу по каждому поводу, находя для этого те или иные причины, ведомые только ему: к не так поданному

завтраку, обеду или ужину, к телевизионными передачам, которые она смотрит зря. Аналогичные разборки могут иметь продолжение после любого семейного торжества, банкета или юбилейного вечера – почему она разговаривала или танцевала с тем или иным человеком. Рукоприкладство может сопровождаться его излюбленные словами: «Ты будешь такой, какой я хочу тебя видеть!». Терпеть побои ни в коем случае нельзя и смириться с этим также нельзя. Муж, наносящий побои жене, желает от нее прежде всего удовлетворения его воли и желания. При этом надеяться на то, что однажды такой супруг одумается или снова станет прежним – добрым и ласковым – не стоит, обычно, начавшись, болезнь очень быстро прогрессирует.

Нередко домашние тираны опьяняются этой демонстрацией своей грубой силы, что становится невыносимым при наличии не только малолетних детей, но и подростков. Поэтому женщины могут часто попадать в такой замкнутый круг, из которого тяжело выбраться. Женщины европейской национальности более решительны, чтобы положить конец таким отклоняющимся и противоправным действиям супругов по сравнению с женщинами тюркских этносов или тех, которые придерживаются исламской конфессиональной принадлежности [1]. Здесь не принято афишировать избиение, они должны проявлять терпение и смирение, избегать нежелательную для общественности огласку, постараться сохранить «видимость» семейного благополучия. В силу указанных и других обстоятельств некоторые жены боятся пойти и подать заявление в суд о разводе.

Тем не менее и здесь есть выход из указанной ситуации. Следует бороться, защищать себя, своих детей, так как подобные дикие сцены часто происходят на глазах у детей, в их присутствии. Возможно, если имел место единичный случай – можно попытаться решить конфликт, как говорится, «мирный» путем. В то же время, при наличии постоянных конфликтов, сопровождающихся регулярным избиением – прощать такого человека нельзя. Если произошла ссора, муж ударил или избил жену – необходимо позвать кого-нибудь на помощь, не получится – обращаться в соответствующие органы внутренних дел и вызывать наряд полиции. В других случаях сразу же после нанесения побоев обратиться в травматологический пункт за медицинской помощью, рассказать, что произошло, зафиксировать все нанесенные побои, так как травмпункт обязан дать телефонограмму в отделение внутренних дел, и участковый инспектор позднее должен взять объяснения, как от нее, так и от ее мужа.

В крайнем случае можно написать заявление о возбуждении уголовного дела в отношении такого злостного супруга по трем статьям Уголовного кодекса Республики Казахстан (умышленное причинение легкого вреда здоровью, побои и истязание).

Статья 108. Умышленное причинение легкого вреда здоровью. «Умышленное причинение легкого вреда здоровью – наказывается штрафом в размере до двухсот месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до ста восьмидесяти часов, либо арестом на срок до шестидесяти суток» [2].

Статья 109. Побои. «Нанесение побоев или совершение иных насильственных действий, причинивших физическую боль, но не повлекших причинение легкого вреда здоровью, – наказывается штрафом в размере до ста месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до ста двадцати часов, либо арестом на срок до сорока пяти суток» [2].

Статья 110. Истязание. «Причинение физических или психических страданий путем систематического нанесения побоев или иными насильственными действиями, если это деяние не повлекло причинения тяжкого или средней тяжести вреда здоровью, – наказывается штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок» [2].

Тем не менее, на практике такие действия со стороны супруги осуществляются крайне редко. Например, если муж и жена не находятся в разводе, то как правило полиция избегает заниматься решением данной проблемы, порой полагая, что поговорка «милые бранятся – только тешатся, но бьет – не значит любит!» верна.

Однако, если брак официально расторгнут, органы внутренних дел обязаны возбудить уголовное дело по заявлению потерпевшей. В то же время и здесь не все отработано, имеются свои специфические трудности. Согласно новому Уголовно-процессуальному кодексу указанные выше три статьи перешли в разряд дел частного обвинения. И теперь жертве насилия для того, чтобы были приняты меры по ее заявлению, приходится самой обращаться в суд и претерпевать все связанные с делом тяготы судебной процедуры. Если прежде производство по административным правонарушениям длилось всего пару дней, то теперь в суде эти процедуры длятся до 15 дней, поэтому ни одна жертва не захочет столь

длительное время связывать себя судебными заседаниями и доказывать, что она была подвергнута насилию. Потому и такая статистика: если за 2014 год к такой ответственности судами были привлечены 1 259 граждан за побои, то в 2015-м – всего 395 лиц, из них только были 52 осуждены и 14 оправданы, в отношении остальных дела прекратили в основном за примирением сторон. Идентичная ситуация складывается и в отношении причинения легкого вреда здоровью.

В 2015 году, согласно статистике досудебного расследования, было зарегистрировано 204 умышленных убийства женщин и 33 несовершеннолетних, тяжкий вред здоровью причинен 222 женщинам (из них 111 с летальным исходом) и 54 несовершеннолетним (7 из них также погибли), 2 527 изнасилований женщин и 169 несовершеннолетних [3].

Для преодоления не только последствий, но и для профилактики ничем не оправданных жертв бытового насилия, необходимо объединить усилия государства и общественности в решении данной проблемы, используя законы, включая и неписаные, общечеловеческие. Есть и другой легальный выход. Сейчас во многих городах созданы центры помощи женщинам и детям в кризисных ситуациях, центры социальной адаптации и различные благотворительные фонды, которые координируются Союзом кризисных центров в Казахстане. Там принимают женщин, которые попали в трудную жизненную ситуацию, несовершеннолетних мам, женщин, подвергшихся домашнему насилию, а также женщин, находящихся в состоянии развода и после разводной ситуации, одиноких матерей с несовершеннолетними детьми. Они предназначены для оказания различных видов социальной, психологической, юридической помощи женщинам с детьми, оказавшимся в трудной жизненной ситуации; для обеспечения максимально полной социально-психологической реабилитации и адаптации в обществе и семье.

По результатам опроса, который провел общественный фонд «Аман-саулык», 12% женщин и 17% мужчин в возрасте от 15 до 49 лет в Казахстане допускают или считают нормальным «нанесение побоев жене со стороны мужа за поступки, которые им кажутся заслуживающими наказания» [4].

Для помощи женщинам и детям, находящимся в трудной жизненной ситуации, в том числе жертвам насилия по линии неправительственных организаций в республике функционируют 28 кризисных центров и 18 государственных Центров адаптации несовершеннолетних [5, с. 10].

Считаем, что требуются рекомендации, которые способствовали бы преодолеть последствия разводов, избежать потери своего достоинства, не травмировать детей или хотя бы сделать их последствия минимальными, найти свое место в дальнейшей жизни в новых условиях.

1. Бидайшиева А.Б. Дәстүрлі құқық нормалары бойынша Қазақстандағы әйелдерінің құқықтық жағдайы // «Әділеттің» ғылыми еңбектері = Научные труды «Әділет». – 2013. – № 1 (43). – 7-11 бб.

2. Уголовный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Изд-во Юрист, 2015. – 208 с.

3. Пархоменко М. Не будет агрессии – не будет и жертв // Казахстанская правда. – 2016. – 19 февраля.

Глушкова С. Жертвам бытового насилия негде укрыться // <http://rus.azattyq.org/content/domestic-violence-astana/24807497.html> (Дата обращения: 25.12.2012 г.).

4. Информация Комитета по охране прав детей МОН РК к Глобальному обзору деятельности по предотвращению насилия в отношении детей (с использованием материалов Четвертого периодического доклада о реализации Республикой Казахстан Конвенции о правах ребенка, утвержденного постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2011 г. №1242). – Астана, 201. – 77 с.

I. Kuzikulov

THE MIGRATION PROCESS OF TURKISTAN LIVESTOCK BREEDERS AT THE END OF XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURIES

Despite the rapid process of settlement of nomad and half-nomad livestock people in Turkistan under the external influence in the end of XIX and the beginning of XX centuries, there were quite a number of nations whose main economy consisted of livestock. Most of the nomad settlers of Turkistan consisted of the Kyrgyz, Kazaks, and Turkmen. According to the information of the 900s, though the 80 % of the Turkmen in Caspian region were engaged in peasantry [1, С. 25], the opportunity for livestock breeding and raising round the year was the reason for nomadic (migratory) lifestyle of some Turkmen nations to remain, and the areas which The Kyrgyz lived in enabled to raise livestock all year round.

The natural condition influenced on which branch of livestock to be developed. Most of the livestock of the Kazak consisted of sheep and horses. While the lack of condition prevented from raising big horned animals,

the difficulties and lack of water in the desert areas caused camel-raising to develop. We can see such kind of condition in Turkmen too: the most part of the livestock, that is, 80% consisted of sheep and camels.

One of the most important processes in the life of livestock breeders is migration. This process, which has its own laws, customs and traditions, also happened under the influence of the nature. For the Kyrgyz nomads the mountainous areas, where they settled in, gave a good opportunity to raise and breed their livestock all the year round. Because of the weather and the pastures, especially, lack of water migration of Turkmen livestock breeders differed from others'. For example, the livestock breeders who lived by the Caspian Sea and the Atrak River could go farther away from their territory, but the ones who lived in the Korakum Desert couldn't go far away from the natural lakes where water could be stored. Sometimes the livestock breeders themselves had to excavate artificial lakes. When the water supplies finished in them, the water wells in the deserts were moved to other places. According to G.E.Morkov's notes, in the 90s of the XIX century the migration cycle of Turkmen livestock breeders was divided into three periods such as *yaylag* (summer migration), *kishlag* (winter migration) and *yazlag* (spring migration) [2. 213].

In Kyrgyz livestock breeders vertical migration, which was different from the meridian migration (movement from the South to the North) in Turkmen, was developed, it depended on the natural condition and opportunity. In winter the livestock was moved to *Kishtoo* (winter quarters) pastures [3. – C. 24–25]. The livestock was kept in the gorges (mountain valleys) and sheltered places to protect from cold weather: rain and wind. Special buildings (shelters) were not built for the livestock and no grass was gathered. As soon as the spring came the livestock was moved from *Kishtoo* to *Koktoo* (spring quarters) pastures. And in summer the livestock was moved to *Jayloo* (summer quarters) pastures. Most of the *Jayloos* were situated in 3.5 thousand meters height, and bordered on the waterways and glaciers [4. – C. 84]. In some tribes the summer quarters (pastures) were divided among the members. When the autumn came and began to get cold in the *Jayloos*, the livestock moved to *kuzdoo* (autumn quarters) pastures. When the winter came and the weather got cold they came back again to the *kishtoo* (winter quarters). In the second half of the XIX century and the beginning of the XX century only the rich families who had a lot of livestock, enough animals to carry their luggage fully followed this cycle of migration. The middle class livestock breeders who had not much livestock raised their livestock near the winter quarters.

Like the Kyrgyz Kazak livestock breeders also had approximately four moving pastures: *qystoo* (winter quarters), *kokto* (spring quarters), *Jayloo* (summer quarters) and *kuzdo* (autumn quarters) [5. – C. 353]. Naturally, for the winter quarters places sheltered from winds and snowstorms, with high reeds or forests were chosen. For the summer quarters pastures and mountains with lots of grass and near the lakes, streams and rivers were important. The migration movement was from the South towards the North (meridian). For example, the livestock breeders who spent the winter near *Mangishlak* and *Ustyurt Plateau* in western Kazakhstan moved to the valleys near the rivers *Uil*, *Emba*, *Sagiz* and *Hodba*, the livestock breeders who spent the winter in the north of the Caspian sea moved to the valleys near the *Katta Uzan* and *Kichik uzan* rivers, and the livestock breeders who spent the winter in the reed-beds near the *Syrdarya*, *Chu*, *Ili* and *Balkhash* moved to the territories of northern Kazakhstan.

In Kazak, Kyrgyz and Turkmen livestock breeders we can see various migration distances like the migration cycle. This migration distance included from 200-300 to 1000-1200 kilometers. Migration places and ways of the richest and the most numerous tribes didn't always change. Because of the various weather conditions in the wide deserts of Kazakhstan the migration (moving) time of Kazak nomads was not always the same: the nomads in the southern regions began to move from the winter quarters in February, however, the migration time of the most began in the middle of March [6. – C. 14.].

The migration distance of Turkmen depended on the natural conditions, especially, on the availability of water reservoirs. Because it was difficult to live far from the water reservoirs for a long period of time, so, the migration distance was about 6-7 and sometimes 10 kilometers long. Thus, the term "stationary (fixed) migration" by V.Kenig for Turkmen livestock was used appropriately [7. – 214]. In XVIII century the number of livestock and livestock breeders decreased as a result of Turkmen settlement in *Akhal* oasis. They raised their livestock not going far away from the water reservoirs too. The migration distance in the regions between *Guyuktepa* and *Bakherin* was comparably long. The livestock breeders of the region didn't go farther than 12-15 kilometers away from the water reservoir, but some other tribes went as far as 20-25 kilometers.

In the scientific sources about the Kyrgyz no information about the lack of water is given at all. The Kyrgyz nomads in the mountains and foothills didn't have any problem about water. That's why, the migration distance never depended on water [8. – C. 86].

In conclusion we can say that the nature has always influenced on the customs and traditions of people, especially, on their household life for centuries. Thus, livestock and the types of livestock and other processes in Kyrgyz, Kazak and Turkmen livestock breeders developed under the influence of the natural conditions.

1. Михайлов А. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. – Асхабад. 1900. – С. 60.
2. Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – Москва, 1976. – С. 213.
3. Плоских В. М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70-е годы XIX в.). – Фрунзе: Илим, 1969. – С. 24–25.
4. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – С. 84.
5. Народы Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1963. II том. – С. 353.
6. Добромислов А. И. Скотоводство в Тургайской области. – Оренбург, 1893. – С. 14.
7. Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – Москва, 1976. – С. 214.
8. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – С. 86.

М.Қ. Егізбаева

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халықтың өмір салты мен тұрмысында басты элементтердің біріне жататын дәстүрлі тамақтану жүйесі этнология ғылымында аса маңызды зерттеу объектісі болып табылады. Қазақ халқының дәстүрлі тағамына байланысты этнолог ғалымдар да зерттеулер жүргізуде. Мәселен, Н.Ж. Шаханованың «Традиционная пища казахов как историко-этнографический источник», «Мир традиционной культуры казахов» атты еңбектерінде ұлттық тағам түрлеріне тарихи-этнографиялық тұрғыдан тоқталып, тағамға қатысты әдет-ғұрыптардың семантикасын қарастырған.

Қарастырылып отырған мәселеге тікелей қатысы бар маңызды еңбектердің бірі – Досымбек Қатранның «Монғолиядағы қазақтардың дәстүрлі тағамдар жүйесі» атты кандидаттық диссертациясы мен осы зерттеудің негізінде жазылған оның «Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті» атты еңбектерінде қазақ халқының тамақтану жүйесін этнографиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырған.

Сондай-ақ, Д.М. Оспановтың «Қазақстанның оңтүстік аймағындағы дәннен жасалған ұлттық тағамдары» атты тақырыптағы кандидаттық диссертациясында дәстүрлі ұлттық тағамдардың бір түрі – дәннен жасалған тағамдар қарастырылып, зерделенген.

А.Д. Сандыбаеваның «Қазақ халқының еттен дайындайтын ұлттық тағамдары (Оңтүстік Қазақстан деректері бойынша)» атты кандидаттық диссертациясында да қазақтардың мал сою тәсілдері, еттен жасалған тағам түрлері жан-жақты сараланған.

Қазақ халқының тағамдану жүйесінің қалыптасуы халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық ерекшеліктері және географиялық ортасымен тығыз байланысты болды.

Тамақ - адам ағзасын (организм) қалыпты физиологиялық жағдайда ұстау үшін және күш-қуатпен (энергия) толықтыру үшін керекті заттармен жабдықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, тамақтану жүйесінің биологиялық жағы оның негізі болып табылады. Алайда, тамақтану барысы тек қана адамның аштық инстинктісін қанағаттандыру ғана болып табылмайды. Себебі, тағамдану жүйесі, этностың дәстүрлі тұрмыстық мәдениетінің бір бөлігі ретінде де қарастырылады, сонымен қатар, ол маңызды қоғамдық қызмет атқарады. Бұл – өмірдің басқа салаларымен өзара байланыстағы, адамдардың қоғамдағы қарым-қатынасын және сол қоғам үшін дәстүрлі мінез-құлық ережесін көрсететін тұрмыстық мәдениеттің көрінісі [1, 143 б.].

Тамақтану жүйесінің маңызды қоғамдық қызметінің бірі – бірге тамақтану барысында қалыптасқан әлеуметтік қарым-қатынасты бекіту және оны көрсету болып табылады.

Мәселен, қазақтарда және басқа да түркі халықтарындағы тамақты бірге ішіп отырған адамдарды, олардың әлеуметтік және жастық мәртебесіне (статус), туыстық және жақындық жүйедегі жағдайына қарай бөліп отырғызу, сондай-ақ, тамақтану барысында етті үлестіру, олардың арасындағы қалыптасқан орындық (роль) ұстанымдарды қатаң сақтау және т.б. осының көрінісі бола алады.

Тағам мәдениеттің ғұрыптық кешенімен тығыз байланыста болғандықтан, дәстүрлі тамақтану жүйесінде культтік-ғұрыптық белгілер өте көп. Ғалымдар «тағаммен байланысты ғұрыптық әрекеттер кешенінің дамуы (генезис) адамзат қоғамының қалыптасуының өте ерте кезеңіне жатады» - деп болжайды. Тамақтану жүйесінің қоғамдық қызметінің маңызы сонда, ол бас қосып тамақтану кезеңінде әлеуметтік қатынастарды айқындап отырады [2, 45 б.].

Қазақ халқында тағамның әлеуметтік қолданылу жолдары, яғни күнделікті тұрмыстағы және мереке күндеріндегі тағамның даярлану және қолданылу ережелері мен нормалары болды. Тамақтанудың классификациялық қағидаларын негізге ала отырып қазақтардың дәстүрлі тамақтану жүйесін төмендегі негізгі екі жікке бөлуге болады: үйдегі және жиындық тамақтану. Бұл жіктеудің негізгі белгісі – қатынасқан адамдардың саны мен сый-құрмет ерекшелігіне байланысты болады. Үйдегі астың өзі екі түрге – күнделікті және қонақ күту кезіндегі тамақтану деп бөлінеді. Күнделікті асқа негізінен отбасы мүшелері, кейде көршілері мен жақын туысқандары да қатысса, қонақ асына – арнайы шақырылған немесе кездейсоқ келіп қалатын «құдайы қонақтары» кіреді. Сондай-ақ, қонақасыға жақын туыстары, көрші-қоландары қатысатын шағын той-мерекелер (шілдехана, соғым бас, бастаңғы, тоқым қағу, тілек тілеу, шашыратқы, ақсарбас айту, көтен асу т.б.) жатады [3, 112 б.].

Осы аталған тамақтанулар кезінде белгілі бір тағам түріне ерекше мән беруден туындайтын кәделі мүшелер айқындалады. Мәселен, мәртебелі орындарды айқындау, бірге тамақтанушылардың жастық, отбасылық, рулық мәртебесіне қарай тамақтарды бөлу сияқты ұстанымдары қалыптасқан. Қазақ халқында дастархан жайғанда отырған әр адамның жасына, жынысына қарай өзіне лайық сыбағасы болады. Мысалы, құрметті кісілерге бас жамбас ұсынылса, күйеу мен қызға асықты жілік пен төс, балаға бүйрек пен құлақ ұсынылады. Егер лайық мүше ұсынылмаса ол кісілердің өкпелеуге хақысы бар, айып та сұрай алады.

Жалпы менюдің этномәдени түрлеріне тоқталсақ, оның көшпелі түріктік және жер өңдеуші ирандық түрлері болады. Бірінші түрдің негізгі элементі пісірілген ет пен қышқыл сүт өнімдері болды. Ол қазақ, қырғыз, түркмен, қалмақ, монғол және т.б. Евразия даласының көшпелі халықтарына тән. Екінші түрдің негізі - палау мен май. Бұл түр тәжік, парсы, өзбек, ұйғыр және т.б. жер өңдеуші халықтар арасында тараған.

Қазақ халқының негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болғандығын олардың тағамынан көруге болады. Олардың негізгі тамағы ет және әр түрлі сүт тағамдары болды. Одан кейінгі орнында ұннан жасалған тағамдар қолданылды. Тек мал саны аз кедей қазақтарда ғана егіншілік өнімдерін (ұннан жасалған) тағамға жиі пайдаланылды. Қыста қазақтар негізінен етпен және ұннан жасалған көже, таба нан, бауырсақ, салма, төңкерме, ботқа сияқты тағамдармен қоректенді, ал сүт тағамдарынан құрт, ірімшік, егежей, майды пайдаланды. Ірімшіктен қоспа, жент дайындайтын.

Адамның бүкіл өмірін қамтитын салт-дәстүрлер мен ғұрыптар (өмірге келу-үйлену-өлім) циклының барлығында осы аталған тағамдардың орны ерекше болды. Баланың дүниеге келу салтында да тағамның орынды аспектілері бар. Жүкті әйелдің тамақтануына шектеулер (түйе, қоян, балық, етін жеуге тыйым) қойылды.

Бала тууға байланысты әдет-ғұрыптар әр түрлі магиялық кезеңдермен сипатталады. Әсіресе, тағамға байланысты жүкті әйелдерге қойылатын тиымдар мен ырымдар өте көп. Мәселен, аяғы ауыр әйел түйе етін жеуге болмайды, олай етпесе жүктілік кезеңі он екі айға созылып кетеді деген түсінік болған. Егер әйел түйе етін жеп қойып, босану уақыты кешеуілдесе, онда тағы да асылған немесе қуырылған түйе етін жеу керек. Жүкті әйелдің қоян етін жеуге тиым салынады. Қоян етін екі қабат әйел жейтін болса, онда «жырық ерін» бала туады деп түсінеді. Балық етін де екі қабат әйелдің жеуіне рұқсат етілмеді. Себебі, оны жесе, баланың аузынан сілекей тоқтамайды деген сенім болған. Сондай-ақ, аңшының, балықшының олжасын екіқабат әйелдерге жеуге болмайды. Себебі, осы уақытқа дейін халық арасында аңшылар мен саятшылардың, балықшылардың құрал-саймандарына, қару-жарақтарына тіл, көз тиеді, бұзылады деген наным-сенім сақталған. Әсіресе қақпанға түскен, мылтықпен атып алынған аңның, құстың етіне жерік болған әйел жеп қойса, онда мылтық немесе қақпан «бұзылады» деген сенім болған [2, 67 б.].

Жүктілік кезеңнің бастапқы кезінде әйел адам «жерік» болады. Бұл кезде әйел қалаған тамағын жеуі керек. Әйел қалауы діни тиымдарға қайшы келсе де, оның қалауы орындалады.

Бұндай қазақтағы жүкті әйелдің жейтін тағамына қатысты ырымдар мен тиымдары тағам арқылы, әсіресе, ет тағамдары арқылы баланың әр түрлі кемістіктерді немесе жақсы қасиеттерді «жүктыруы» мүмкін деген түсініктен туындаған болуы керек.

Бала туа салысымен құйрық майды ерніне жалатып, денесін маймен сылап, аузына кішкене түйірін салатын болған.

Жүктілік және босанғаннан кейінгі кезеңмен байланысты ас түрлері болды. Мысалы, құрсақ той, қалжа той, шілдехана. Баланың алғашқы әлеуметтенуіне байланысты астарға бесікке салу, қырқынан шығару, тұсауын кесу, сүндетке отырғызу, ашамайға отырғызу, айдар қою және т.б. жатады.

Қазақтардағы үйлену тойы кезеңіне байланысты астың түрлеріне құда түсу, ұрын басу, үйлену тойы жатады. Дәстүрлі тағамдар төс пен құйрық бауырдың құда түсу салтының негізгі атрибуты ретіндегі мәні ерекше болды. Осы кезде ұсынылатын тағам құдаласушылардың арасындағы байланыстың белгісі ретінде көрініс тапты. Мысалы, құда күткенде үй иесі құдалар мен қонақтардың алдына ұсақ етіп туралған төстік қойып, отырғандардан құдалықтың куәлері ретінде ауыз тиюді өтінеді [4, 9 б.]. Осыдан кейін құдалар алдына қатықпен араластырып, ұсақтап туралған құйрық май мен бауыр қойылады. Үлкен құда ауыз тиеді де, өзінен кейінгілерге береді. Ең кіші құда ауыз тиген соң, қонақтарға кезекпен құйрық-бауырды қолмен асатады. Асау үшін еңкейе берген адамның бетіне қолындағысын жағып жіберуге тырысады. Бұл жерде төстік беру, құйрық-бауыр асату сияқты ғұрып тек серттесуді ғана білдірмейді. Бұл ғұрыпта қойдың ең майлы жерлерін пайдаланудың өзі болашақ отбасына байлық пен береке тілеуді білдіруі мүмкін, бір-бірінің бетін майды жағып жіберу де осыған байланысты болса керек [5, 132 б.]. Кейіннен бұл ғұрыпқа әзіл-қалжың, ойын ретінде қарайтын болған.

Жерлеу дәстүрі жүйесіндегі тағамның да өзіндік орны бар. Мұнан қазақтардың наным-сенімдерінің синкретизмін (тұтастығын) көруге болады, яғни, исламға дейінгі көзқарастардың мұсылман дәстүрінің элементтерімен ұштасуы көрініс тапқан.

Қайтыс болған кісінің “қонақасы”, ”жетісі”, ”қырқы”, “жылында” халықты жинап тамақ берген. “Қонақасы - адам қайтыс болған күні жиналған адамдарға мал сойып тамақ беру. Осы күндері (жетісі, қырқы, жылы) марқұмды еске алу құрметіне құрбандыққа мал шалады. Көбінесе бұл күндері жылқы сойылады. Қазіргі кезде шамасына қарай қаралы үй қой, сиыр, жылқы сояды. Жылы өткенше бейсенбі, жұма күндері осы күндері «марқұм шыққан үйіне тамақ дәмөтіп келеді» деген түсінікпен шелпек пісіріледі. Бұлай ете алмаған жағдайда “бисмилла” деп отқа май тамызып, иісін шығарса, аруақ риза болады деп ырымдаған [3, 98 б.].

Сонымен қатар, қазақ халқында әр түрлі мерекелерге, соғым сою, бие байлау, бие ағытуға және т.б. жағдайларға байланысты тағам түрлері болады. Атап айтсақ:

Соғымбасы. Соғым сойған күні отбасы алдымен соғымбасына ауыл ақсақалдарын шақырып, қонақасы береді.

Сіргемөлдiретер. Бие ағытылардағы соңғы қымыз әдеттегідей ауыл үлкендеріне беріледі. Мұны «сіргемөлдiретер», кей жерлерде «сіргежияр» деп атайды.

Сарқыт. Қонаққа шақырылғанда үлкен әжелер, келіні мен немерелеріне ет, конфет алады. Оны балаларына бөліп береді. Егер сарқыт әкелмесе емшектегі баласы бар келіндердің төсі іседі деген ырым бар.

Наурызкөже. Ұлыстың ұлы күні әр үйде пісірілетін жеті дәмнен тұратын қасиетті әрі дәстүрлі көже. Бұл көжеден барлық адам ауыз тиюге тиіс және оны әр үй дайындайды.

Нәзір. Үлкен іс бастағанда, үй салғанда тағы басқа игілікті іс алдында адамдар ауылдағы үлкен кісілерді «нәзір» деп аталатын дәстүр бойынша әдейі шақырып батасын алады.

Ұйқыашар. Аста, тойда мерекеде қыз-келіншектер жігіттер ұйықтап қалмасын деп арнайы ас дайындап ұсынады. Ол – ұйқыашар.

Тоқымқағар. Жас жігіт алғашқы сапарға шыққанда оның ата-анасы тоқымқағар жасап, ауылдарына кең дастарқан жаяды.

Қазақ жерінде болған өзге ұлт зерттеушілерінің көбі қазақ мәдениеті, оның ішінде дәстүрлі тамақтану тәртібінің кейбір тұстарын толыққанды түсінбей, «жабайылықтың» салдары деген деген жаңсақ пікір негізінде жазып кеткен. Мәселен, қазақ халқындағы «асату» ғұрпын көрген кейбір орыс зерттеушілері бұл ғұрыптың мәнін түсінбеген. Жоғарыда айтып кеткендей, тамақтану жүйесінің маңызды қоғамдық қызметінің бірі – бірге тамақтану барысында қалыптасқан әлеуметтік қарым-қатынасты бекіту және оны көрсету болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының дәстүрлі тамақтану жүйесінің тәртібі, құрамы, дастархан басындағы этикет мәселелері этнология ғылымындағы әлі де болса толық кешенді зерттеуді талап ететін нысан.

1. Этнография питания народов Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. – М.: Наука, 1981. – 256 с.

2. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 173 с.

3. Қатран Д. Монғолиядағы қазақтардың дәстүрлі тағамдар жүйесі: т.ғ.к....дисс.- Алматы, 1995. – 182 с.

4. П. Обычай казахов Семипалатинской области // Русский вестник. - 1878. - № 9. – С.23-46.

5. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- нач. XX в.). - Алма - Ата: Ғылым, 1991. – 213 с.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ «ИТКӨЙЛЕК» ЖӘНЕ ОНЫҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ МӘНІ

Қазақтың ұлттық киімдері – сонау ұзақ ғасырлар бойы елінің тарихымен бірге дамып, ұлттық тұрмыс және рухани мәдениеттің қажеттілігімен біте қайнасып келе жатқан көне мұра.

Киімнің шығуы адам еңбегінің ерекшеліктеріне, қоғамдық өндіріс пен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Киім қоғамның материалдық және рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Бір жағынан бұл адамдардың еңбегімен жасалған және кейбір қажеттілікті қанағаттандыратын материалдық құндылықтар болса, екінші жағынан – ол адамның келбетін эстетикалық жағынан өзгертетін қолданбалы сән өнері.

Қазақтың ұлттық киімдерінде, оның этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетеді. Қазақтың қандай киімі болмасын, онда халықтың әсемдік талғамы, өмір салты, өткендегі хал-ахуалы да суреттеледі. Олар пайдаланылуы мен қолданылу ерекшеліктеріне де байланысты топталып отырды. Қазақ киімдерінің практикалық, эстетикалық, ғұрыптық және магиялық маңызы болумен қатар жас ерекшеліктері мен кәсіби деңгейіне қарай этноәсер етуші белгілерді де ұстанды. Киімдердің мұндай қызметтері дәстүрлі далалық этикалық нормалармен де байланыстырылып, әлеуметтік-тұрмыс мәселесі шеңберінде қарастырылды. Сондай ерекшелікті белгісі бар киімдердің бірі жаңа туған сәби үшін кигізілетін ең алғашқы киімдердің бірі – иткөйлек.

Қазақтың дәстүрлі киімдерінің ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты балалар киімі ерекше саналды. Бала дүниеге келгенде, ол жолдасында туса, онда онымен бірге бақ-дәулет, бақыт келді, - деп сол кезде «көйлегінде туған» деп айтқан. Туғаннан кейін, жолдасын алып кептіріп, бақыт үшін сандықта сақтаған. Бұл әдет Сібірдегі түркі халықтарының арасында да кездеседі [1, С.173]. Ал баланы тұзды суға шомылдырып, денесі жара болмас үшін және жылы, әрі жұмсақ болсын деген ниетпен қойдың жабағы жүніне аунатып алатын салт болған. Сондай-ақ нәрестенің ең алғаш киетін киімдерінің бірі – иткөйлек. Ол жұмсақ сисадан не жұқа бәтестен жеңі мен бойын тұтас пішіп, жағасын ойып алатын да, шет-шетін бүкпей, екі жанын қолмен тепшіп жас баланың нәзік етіне тігістің батпауы үшін дайындалатын. Иткөйлектің етегін бүкпеу әдеті – баланың жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеген ырымнан туындады. Әдетте, иткөйлекті баланы қырқынан шығарғанша кигізген. Содан соң оны тәтті дәмге толтырып, ауыл балаларын шақырып, иттің басына іліп жіберетін болған. Бұл баланы қауіп қатерден сақтаудың және баланы ит тиюден сақтаудың бірден-бір жолы деп білген. Ал кейбір өңірлерде, иткөйлектегі тәтті дәмдерді балалар бөліп алғаннан кейін, ол иткөйлектен үш бұрышты бойтұмарлар жасап мойындарына іліп жүретін болған.

Жаңа туған нәрестенің алғашқы көйлегін «иткөйлек» деп атайды [2]. Шілде күзет біткен соң немесе бесікке саларда балаға ат қою рәсімін жасайды. Белгілі бір есімді таңдап алған соң, молда азан шақырып, баланың құлағына үш мәрте «Сенің атың ... пәленше», деп үш рет айқайлайды. Тіліміздегі «азан шақырып ат қою» деген тіркес осыдан қалған. Бесіктойда жөргектен шығарылып, итжейде кигізілген нәрестені ауылдың беделді әйелі бесікке салады. Сәби бұл көйлегін қырқынан шыққанға дейін киеді. Көйлек сәбидің денесіне батпауы үшін тігісі сыртына қаратылып, жөрмелеп, іліп қана тігіледі. Кейде ит көйлекті көп жасаған адамның киімінің қалдығынан да тіккен. Етегін, шеттерін бүкпей, кең мол, әрі үлкен етіп тігуі нәрестенің жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеуден туындаған. Бұл жейденің екі түрлі атауы орын алаған. Итжейде, кейде иткөйлек аталды. Итжейде ұл балаға, иткөйлек қыз балаға кигізілді. Кейін келе бұл екі атау ұл қызына қарамай бірімен бірі ұласып айтыла берген.

Бала дүниеге келгеннен қырық күн өткен соң «қырқынан шығарылады». Қырқынан шығарылар күні әйелдер жиналып, үлкен табаққа 40 қасық су құйып, күміс теңгелер салынған суға нәрестені шомылдырады. Содан соң қарын шашы мен тырнағы алынады. Осы уақытқа дейін киген иткөйлегіне түрлі тәтті дәмдер түйіледі де, иттің мойнына байлап жібереді. Оны ауыл балалары қуып жетіп, иткөйлекке түйілген тәттілерді өзара бөліп алып, иткөйлекті иесіне әкеліп береді. Бұл ғұрып «ит қуу» деп аталады. Мәні сәбидің пәле жаласын қырық жаны бар хайуан – ит өзімен бірге алып кетеді, - деп түсінгендіктен туындаған. Балаға иттің жүйрік, ақылы озық, алғыр қасиеттері дариды, сәби күшікше бауырын тез көтеріп, жаны берік «итжанды» болады деп те ырымдайды. Қазақта «итжанды» деген сөз оның беріктігі мен төзімділігін білдірген.

Иткөйлекті баласы жоқ әйелдер ырым етіп алады. Көйлекті берген кезде ырымдап, бір шетінен кішкене кесіп алып қалады. Ит жейдені қазақ халқы қастерлейді. Кейбір ауыл оны сақтап қойып, келесі балаларына кигізеді. Кейбіреулер иткөйлекті күте алмағандықтан «оттай қаулап жас бер» деп, отқа өртеп жібереді [3].

Ертеде де дауға барған адамдар, жауға шапқан батырлар, жауынгерлер, сапарға шыққан адам баланың иткөйлегін сақтап, өзімен бірге алып жүрсе пәле жаладан сақтап, жолаушының жолын ашады, «баланың періштесі қағып, аман-есен сапардан келеді», - деп сенген.

«Иткөйлек» атының шығуы оны иттің мойнына байлағандығында емес, халық итті «жеті қазынаның бірі» деп бағалауында болуы мүмкін. Ит – адамның қолға үйреткен алғашқы хайуандарының бірі. Сонымен бірге баламыз көп болсын, қиындыққа берік болсын деп те ырымдайды.

А.Тойшанұлы қазақ пен моңғолдың фольклорлық материалдары бойынша жазылған «Антропологиялық мифтердегі ит символы және «итжейде» салтының семантикасы» атты еңбегінде «итжейде кигізу» салтының түпкі негізінде осы мерзім ішінде нәрестенің жанын иттің рухы күзетіп, басқа әлемнің өкілдерімен шайқасып жатады деген наным сенім бар. «Итжейде» әу баста адамның үстінде болып, кейіннен итке тиесілі болған жүннің символы. Сәби қырқынан шыққан соң «итжейдені» шешіп, ішіне тәтті дәмдер орап, иттің мойнына іліп жіберуі «өтпелі ғұрып кезеңінен «өтіп» басқа әлемнен біздің әлемге жеткен соң адам ретінде алды жырық көйлек кигізіліп, өңірі бітеу тігілген «итжейде» шешіліп тасталады», - деген [4, 7-б.].

Ал Қ.Серікбол өзінің «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде иткөйлектің мифологиялық астарын былайша түсіндірген. «Дүниеге келген нәресте қырқынан шыққанға шейін «ол әлі туған жоқ, әлі о дүниеде өмір сүруде», деп түсіндірілген». 40 күн болғанда нәресте шынымен де туады, бұл дүниеге келеді. Осы ғұрыпқа иттің қатыстырылуы жайдан жай емес, себебі ит - әлі тумаған адам жанының тұлғалануы, ит – о дүниелік күзетші, ит - өлген адамның жанының кейпі болып саналған [5].

Нәрестенің дүниеге келгеннен бастап киген көйлегінің «иттің көйлегі» деп аталуының да осы көйлектің ит мойнына байлануы да, этнографиялық көрініс болып табылады.

Итжейде салты тек қазақтарда ғана емес көптеген қазақ, қырғыз, өзбек, татар т.б. түркі халықтарында да бар. «Итжейде», «иткөйлек», «эт күлмәк» деген атаулар қалыптасқан. Осыған қарап осы түсінікті жалпы түркілік деп есептеуге болады.

Медицина тұрғысынан бұл жөнінде Ж.Ахмадиев былай түсіндіреді: «тегінде, баланы қырқынан шығару» дегеннің өзі де әлдебір тұспалмен алына салынбаған. Бал ана құрсағында, қағанақтың ішінде, сұйықтық кеңістікте ғылым тілімен эмбрион қалпында жатқанда терінің сыртында қосымша пайда болған қайызғақ қабат бала туылғаннан кейін қырық күн ішінде үлпершектеніп түлеп бітеді. Сол үшін бір түлеуден өтті деп, сәбиді қырқынан шығарады. Нәрестенің кеудесіндегі ит жейдені де осы мезгілде ауыстыруының себебі – ендігі қайызғақсыз денеге тұрақтаған жейде керек деген мәнмен түсіндіреді.

Қазақтар жаңа туған сәбидің басына иткөйлекпен бірге екі жиегін көмкеріп, екі басын тұйықтап, төбесін бүрмелеп, астарсыз жалаң тіккен бас киім «сылау тақия» кигізген. Баланы қырқынан шығару салтында сәбидің кіндік шешесі арнайы «адал жейде» деп аталатын жейдені тігіп әкеліп, жөн жоралғысын алған. Итжейде мен сылау тақиясының орнына адал жейде мен сырма тақия кигізген. Адал жейдені жұмсақ кездемеден кәдімгідей жаға, жең салып, тігісін ішіне келтіріп тіккен.

Қазақ этнология ғылымын қалыптастырушылардың бірі көрнекті этнограф – ғалым Халел Арғынбаев өзінің «Нәрестенің дүниеге келуі жайлы ырым - жоралар» жазбасында иткөйлекке анықтама беріп кеткен : Иткөйлек жұмсақ сисадан не жұқа ақ бәтестен жеңі мен бойына тұтас пішіп, жағасын ойып алатын да, шет- шетін бүкпей, екі жағын қолмен тепшіп, жас баланың нәзік етіне тегістің батпау жағын қарастырады. Мұнымен бірге иткөйлектің етегін бүкпеу – баланың жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеген ырымға байланысты. Әдетте иткөйлекті баланы қырқынан шығарғанша кигізеді [6, 76 –б.].

Халықтың мифологиялық түсінігінде «ит» тақырыбы ерекше орыналады. Біріншіден, «ит» түсінігінің символикасы, екі дүниенің аралық шекарасында орналасып, сол дүниелерді байланыстырушы медиатор есебінде қарастырылады. Жаңа туған сәбиге иткөйлек кигізу дәстүрі, ол сәбидің тылсым күштердің әрекетінен сақтау, көз тимеу мақсатында жасалады. Қырық күннен шықпаған сәбиді толыққанды адам қатарына жатқызбаған, ол уақытта сәби биологиялық түр ретінде тіршілік етіп, әлеуметтік қоғамның мүшесі ретінде саналмайды. Себебі, бұл уақытта жаңа туған сәби аралық дүниеде өмір сүріп жатыр деп есептеген [7, С.20].

Ит көйлек - қазақ этномәдениетінің ерекшелігін аңғартатын дәстүрлі киімнің құрамдас бөлігі. Қазақтың дәстүрлі киім түрлерінің қай саласы болмасын, оның сырға толы құпиясы өте көп.

1. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск, 1988.
2. Ел арсындағы этнографиялық мәліметтерден
3. Ел арсындағы этнографиялық мәліметтерден
4. Тойшанұлы А. Итжейде және иткөйлек семантикасы туралы бірерсөз. – Алматы, 2007.
5. Серікбол Қ. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы, 2004. – 488 б.
6. Арғынбаев Х.А. Өнегелі өмір. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 368б.
7. Ерназаров Ж.Т. Этнознаковые функции семейной обрядности казахов (Этнолог – культурологические аспекты). Алматы, 2001.

С.Е. Әмирлан

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ «БЕСІКШАППАЙ» САЛТЫ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСТЫ ҒҰРЫПТЫҚ ЖЫРЛАР

Қарақалпақ халқының дәстүрлі ұғымындағы балалар әлемі жөніндегі түсінікке орай орындалатын әртүрлі әдет-ғұрыптар, жол-жоралғылар бар. Ұзақ замандар бойы қалыптасқан мұндай ұлттық құндылықтар кешегі кеңестік заманда едәуір қысымға ұшыраса да, біржола дәстүрден шығып қалмай, әлі де өз жолы, өз қағидасы бойынша атқарылып келеді. Соның бірі – «бесікшаппай» салты.

Ғылыми әдебиеттерде «бесікшаппай» салты туралы материалдар өте аз. Осы дәстүр жөнінде қысқаша мәліметті А.Троицкаяның Түркістан өлкесі тұрғындарының нәресте күзетімен байланысты жазған мақаласынан ғана табамыз. Мақала авторы А.Троицкая, баланы бесікке салу құрметіне ие болған кейуанының бесікке атша мініп алып, «сатып ал» деп дауыстайтынын, сол сәтте осы рәсімге жиналып отырғандардың ырымдық кәделерін беретінін келтіріп өткен [1, 14 б.]. Бұл дәстүрдің бір-бірімен іргелес отырған халықтар арасында бертінге дейін сақталғандығы жайлы Х.Арғынбаев та жазады [2, 118 б.].

Қарақалпақ халқының әдет-ғұрпынан берік орын алған осы салт түрі кеңестік кезеңдегі көп қағажу көрген дәстүрдің бірі болды. Соның салдарынан болар, ұлттық ғұрыптардың барлығын ескіліктің қалдығы сыпатында сынаушы ғалымдардың бұл тақырыпты айналып өтуді жөн көргені сезіледі [3, 79 б.]. Алайда осы дәстүрдің этнофольклорлық сипатына мән берген зерттеуші И.Қурбанбаев өзінің қарақалпақ балалар әдебиетіне қатысты еңбегінде: «Ауылдағы құрметлі ананың биреуі нәрестені бирінші рет бесікке бөлеу алдында баланы бесікке миндиріп, бесікке бөлеуші кемпир баланың тилинен «Қум сатаман» ямаса «арба айдайман» деген қосық қатарларын айтып, сарпай алады» деген деректерді алға тартады [4, 17 б.]. И.Қурбанбаев келтірген ғұрыптық шаралар С.Қазақбаевтың зерттеу жұмысында да назарға алынған [5, 17 б.]. Қазақ балалар фольклорын зерттеген К.Ісләмжанұлы: «... баланы бесікке салу рәсімі ауылдастар арасында арнайы тойланып, түрлі әдет-ғұрып салттары, ырым, жоралғылар жасалады», - деп аталмыш салт бойынша жалпыламай түсініктеме береді [6, 32 б.].

Баланы бесікке салу рәсімімен байланысты орындалатын «бесікшаппай» салты қарақалпақ халқы арасында «атшабар», «ат шабу» немесе «бесік шабу», «бесік шауу» деп те айтылады [7, 2 б.; 8, 4 б.; 9, 21-21 б.; 10, 683 б.]. «Бесікшаппай» салты бүгінгі таңда қарақалпақ халқының «бесіктой» ғұрпы құрамында міндетті түрде орындалатын кешендік шаралардың біріне кіреді. Осынау салт түрі қарақалпақ халқының бірегей дәстүрі ретінде жалпыұлттық мерекелерге, республикалық және халықаралық форумдарға да алып шығылып, көпшіліктің назарына ұсынылып келмекте [11, 65]. Бұл мақалада біз дәстүрлі қолданыста болған әрі нақты терминдік мәнге ие «бесікшаппай» атауын пайдалана отырып, оған байланысты ғұрыптық жырларды келтіріп өтпекпіз және осы мәселеге орай кейбір тұжырымдарымызды да ортаға салмақпыз.

«Бесікшаппай» салты – «бесіктой» салтанатының ең бір қызықты мезеті болып, бұл ғұрыпты өткізуге бесік әкелуші тарап өкілдері мен тойхана иелері және олардың көрші-қоландары, негізінен әйелдер жағы тегіс қатысады. Әдетте, бесікті қыздың үйі әкеледі. Бесікке салу өкілдігі берілген құрметті әйелді «бесікашы» немесе «кейуаны» («кейуана») дейді [12, 161; 13, 52]. Салт бойынша бесікті әзірлеуші өкіл алдымен бөбекті қалай етіп бөлеу тиіс екендігін жас анаға және көпшілікке тәптіштеп түсіндіреді.

«Бисмиллаһи раһмани ир-раһим!» деп жаратушыға сиынып, өз міндетіне кіріскен өкіл бесіктің барлық әбзелдерін таныстырып, оның жасауларының мәнін айтып, сәбиді қалай бөлеу керектігін үйреткеннен кейін жиылып отырғандар «Баланың тұлпары дайын тұрған болса, шаппайсыз ба?» дейді. Сол кезде бесікашы жырау әуезіне салып толғаған күйде:

*Арғымақ атта сын болмас,
Азамат ерде мин болмас,
Ақ сақаллы аталар,
Сизлер салған жоллар бар,
Ақ жаулықлы аналар,
Сизлер тиккен тонлар бар,
Үлгисіз тонлар пишилмес,
Ескинің жолы ескирмес,
Адамыйзаттың мийўеси,
Бөбеклер сүйген өкинбес,
Шаппайын бедеу минилмес,
Бедеулер минген түңилмес,*

Шүу жаныўар, шүу деймен! – деп бесіктің бір қапталында тұрып, оның үстіне мініп алғандай түр көрсетіп, оны атша тулатып жорғалата бастайды [14, 4]. Отырғандар арасынан «Апасы, бұл тұлпарды сатпайсыз ба?» деген сұраулар туыла қалғанда даусын кенеп алып:

*Ал шаптым-а, ал шаптым,
Алапаға ат шаптым,
Аларманы бар болса,*

Алып қалың, ат саттым, - деген дәстүрлі өлең үлгілерін айтып, жан-жағына қарап, аттың басын кімге қарай бұру керек екендігін бажайлап алады. Дәстүр бойынша алдымен отағасының алдына барылады. Осыны назарда ұстаған құрметті өкіл бесіктің басын солай қарай қайымдап:

*Ал шабайын, шабайын,
Атымды минип шабайын,
Ағайынның ырысы,
Ауыл-елдің ұллысы,*

Айда, бабасына қарап шабайын, - деп баланың бабасы алдына шапқылатып барады. Мұның кәделік жолы «алапа беру». Алапа – орамалға түйілген ақша немесе әртүрлі тағыншақтар. Сәбидің бабасы алапасын бергеннен кейін аттың басы оның ұлы анасы тарапқа қарай бұрылады:

*Аялы қолдан май берген,
Ақ ордадан жай берген,
Ағайынның панасы,
Ауылдың ай мамасы,*

Ал-ха мамасына қарап шабайын, - деген жолдарды аса бір көтеріңкі үнмен айтып, үлкен әжесінің тұсына тоқтайды [14, 5]. Осы ғұрыптың ең сыйлы қонақтарының бірі баланың түп нағашылары болып есептеледі. Сондықтан үй иелерінің алдынан өткен өкіл енді нағашыларды нысанға алады.

*Асыу-асыу таулардан,
Асып шауып келемиз,
Тасыу-тасыу сайлардан,
Тасып шауып келемиз,
Шүу жаныўар, шүу деймен,*

Түп дайысына қарап шауамыз, - деп үлкен нағашы апасының алдынан өтіп алып, кейін кезекпе-кезек одан кішілерінің жанына да бір-бір аялдап өтеді [14, 6]. Олардың әрбірінен алапа алады.

Бесікашы тек алапа алуды мақсат тұтпай, кезі келгенде әртүрлі әрекеттер жасап, күлдіргі бейнесіне де кіреді. Өзін анық аттың үстінде отырғандай етіп көрсетіп, жүрген жерін, келген өңірін де жырға қосады.

*Кегейлинің суулары,
Кертисимнен келмейди,
Шортанбайдың суулары,*

Шонтығымнан келмейди, - деп отырғандарды бір күлдіртіп алса, енді бірде қайтадан бойын жиып алып, бірден түр-түсін суытып, көзге көрінбес зиянкестерді, жын-перілерді қуған болады.

*Кет, кет бүжій,
Кет бүжій,
Келе батыр,*

Келди өзій!, - деп тылсым күштерді бесік маңынан аластайды [15, 18]. Осылайша бесікашы әрі кейуана, әрі асаба, әрі күлдіргі, әрі төңіректі жын-жыпырлардан қорғап, сыртқы жауыз күштерге қарсы тұрушы керемет иесі – порқан (бақсы) кейпіне де еніп, бір өзі бірнеше образдарды сомдайды. Ғұрыптық шаралардың толық орындалуы, бесікашының атты үй иелеріне «сатып беру» ырымын жасауымен қорытындыланып, соны кәдуілгі сый-сияпатқа ұласады.

Қорыта келгенде, қарақалпақ халқының «бесікшаппай» салтынан бірнеше наным-сенімдердің ізін көреміз. Біріншіден, бесіктің «арғымақ», «тұлпар», «бедеу» т.б. деп аталуы, ертедегі түркілердің ат культімен байланысты түсініктерінен туындағаны аңғарылады. Халық ұғымында адам дүниеге өзі атпен

келіп, о дүниеге де өз атымен «аттанады». Аттың өз иесімен бірге көмілуінің негізі де осы дәстүрден келіп шыққандығы белгілі [16, 14]. Бесіктің «ат» орнына жүруі болса, сол сенімдердің ғұрыптық жаңғырығы іспетті. Екіншіден, «бесікшаппай» салтының түгелдей әйелдер тарапынан орындалуы, аналық басқару негізінде қалыптасқан рулық қоғамды еске түсіреді. Аралбойы халықтарының аналық ру ықпалында болғандығын Тұмар патшайым туралы аңыздар да, VI ғасырдағы Ұрым (Византия) елшілері қалдырған естеліктер де дәлелдейді [17, 13]. Қарақалпақ халқының «Қырық қыз» жырын да осыған қосымша еткіміз келеді [18, 464]. Ендеше, «бесікшаппай» салтын сол тарихи дәуірлердің ғұрыптық сарқыншағы деп қараймыз. Мұның арғы төркінінде, сол қоғам ұғымындағы «бала бірінші кезекте әйелге тиісті» деген түсініктің де жатқандығын ескергеніміз жөн [19, 29].

Ал ғұрыптық жырлардың орындалуында жыраулық поэзияның сарындары мен аруақ шақырушы бақсы бейнесінің қатар көрінуі, о баста бірнеше міндетті қоса атқарған жырау феноменінің дарабоз тұлғасын айқындап береді [20, 120]. Жалпы, бұл дәстүр әртүрлі кезеңдердегі наным-сенімдерді, ғұрыптық кешендерді өн бойында сақтағандығымен ерекшеленеді.

1. Троицкая А.Л. Первая сорок дней ребенка (чилля) среди оседлого населения Ташкентского и Чимкентского уезда // В.В.Бартольд туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент. 1927.
2. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973.
3. Есбергенов Х. Қарақалпақтардың гейпара дәстүрлері хақында. – Нөкис, 1964.
4. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиаты тарихының очеркі. – Нөкис, 1974.
5. Казакбаев С.С. Каракалпакская обрядовая поэзия (Специфика. Пути формирования и развития). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 2000.
6. Исламжанұлы К. Рухани уыз (қазақ балалар фольклоры). – Алматы, 1995.
7. «Бесікшаппай» айтымдары. – Информант Айтгүл Жуманияз қызы. 1914 ж.т. // Автордың дала жазыулары. 12.12.1994. – Нөкис. Д.-№2.
8. Әбдиниязова З. «Бесік шабыу» дәстүрі хақында // Қарақалпақстан жаслары. – Нөкис, 2011. -№7 (7608).
9. Леотар Ф., Әмирлан С. Балалар дүнясы менен байланыслы қәдириятлар // Жаңа педагогикалық технология – оқыту теориясын хәрекетке келтириуіш күш // Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. 06.05.2011. – Нөкис.
10. Léotar F., Āmirlan S. Les conceptions syncrétiques de l'au-delà chez les Karakalpaks of Boukhara // ĒMSCAT. – Paris, 2013.
11. «Халық дәрепелерін үйреніу» атамасындағы республикалық илимий-әмелий конференция материалы. 25.04. 2015. – Нөкис.
12. Убайдуллаев Ж. Қарақалпақ тили сөйлесімлеріндегі сәйкесліклер // Международная конференция «Устойчивое развитие Южного Приаралья», 25-26.11.2011. – Нукус.
13. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус, 1969.
14. «Бесікшаппай» салты // ӨзРИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар пәндер илим-изертлеу институты, фольклор кабинети: 98-топтам, 1-дәптер.
15. Этнографиялық жазыулар (1990) // ӨзРИА ҚБ Фундаменталь китапханасының қолжазбалар қоры. Р-589, Инв.-№181280.
16. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе. Краткое сообщение Институт этнографии АН СССР. Вып. II. – М., 1947.
17. Толстов С.П. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпаки и каракалпаков // Бюллетень АН УзССР. – Ташкент, 1945. – №9-10.
18. Қырық қыз / Қарақалпақ фольклоры (көптомлық). VI т. – Нөкис, 1080.
19. Төлеубаева К.М. Қазақ және Орталық Азия халықтарының отбасы, отбасылық әдет-ғұрып, салт-саналары (салыстырмалы-этнографиялық зерттеу). Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010.
20. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб. т. VI. 1911.

Ж. Елеуов, Д.Б. Ескекбаев

ҚАЗАҚ ОТБАСЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ НЕКЕНІҢ БҰЗЫЛУ СЕБЕПТЕРІ

Бабалардан қалған даналық, өсиеттерде ер мен әйелдің өзіндік міндеттері белгіленген. Некенің тірегі – ер кісілерге отбасын асырау, жанұясын түрлі қиын жағдайлардан қорғау, материалдық жағынан қамтамасыз ету міндеттелсе, әйел күйеулеріне бағыну, бала тәрбиесіне көңіл бөлу, жұбайының мүлкін ұқсатып ұстау, ар-ұятын қорғау, отбасы абыройына дақ түсірмеу міндеттелген. Ерлі-зайыптылардың өз міндеттеріне жауапкершілікпен қарауы – отбасының тұрақтылығының кепілі. Сондықтан «Үйлену – сүннет, үй болу – міндет» деген халқымыздың дана сөзі бар. Отбасының берік болуы жұбайлардың теңдігінен гөрі екеуінің бір бүтінді құрауына, әрқайсысының өзіне тиесілі міндеттерін атқаруына байланысты. Өйткені, жаңа қосылған ерлі-зайыптылардың өздерінің жаңа құрыла бастаған отбасы өмірдің әрбір саласында өзіне бір үлгіні қажетсінеді. Үлгілі отбасын құру – ер азаматтың мойнында, ол өз шаңырағына жауапты, отбасы мүшелерін жақсылыққа тәрбиелеуге міндетті. Отбасы ұғымына

үлкен жауапкершілікпен қарай отырып, бақытты қоғам орнатуды мақсат етеді. Сондықтан қоғамның бұзылуы да, түзелуі де әуелі отбасынан бастау алатыны белгілі. Іргесі берік отбасылардан қоғамның тұрақтылығы беки түседі. Дінде әйел мен ердің қосылуын биологиялық қажеттілік шеңберінде ғана қарастырмайды. Отбасы адамның рухани қажеттіліктерін де өтейтін орта. Қазақтың жанұясында ер мен әйелдің әлеуметтік деңгейі немесе ерекшеліктері екінші орынға ығыстырылады, бірінші орында екеуінің рухани жарастықтары, бір-бірімен тіл табысуы мен сыйластығы тұрады. Отбасылық өмірдің реңін кіргізетін маңызды бір мәселе – оның мүшелерінің бір-біріне деген құрметі, адал махаббаты. Бүгінгі уақытта отбасы іргесінің берік болмауы ерлі-зайыптылардың қарапайым отбасылық құндылықтарды, өзара міндеттері мен жауапкершіліктерін білмеуінде. Неке бұзу бүгінгі күні түкке тұрмайды, қосылады, ажырасады, баланың ойыншығы сияқты.

Ажырасу қазіргі кезде қазақпен біте қайнасып келе жатқандай. Бүгін мұны әркім әрқалай түсіндіреді. Ғалымдар жастарды әлеуметтік қиындықтардың салдарынан көп ажырасады дейді. Ол рас, оған дәлелдер жеткілікті. Алайда әлеуметтік, басқа да қиындықтардан гөрі қазіргі ажырасулар жастардың отбасылық жағдай туралы сауатсыздығынан дер едік. Сезімнің жетегіне ерген жастар тез үйленеді. Бірақ әрі қарай қалай өмір сүрудің жолын таппайды, жолын іздеп басын қатырғысы келмейді де. Осыған байланысты неге деген сұрақ туындайды, өйткені ата-анасы үйленгенге дейінгі және үйленгеннен кейінгі жағдай туралы мәлімет бермеген. Ата-аналар, естеріне түсіретін, ұлдары мен қыздарына үйлену тақырыбын аз қозғайды? Ақшасы көп байдың қызына немесе лауазымы жоғары адамның қызына үйленгенін қалайды. Ол қыздың ақылы көркіне сай, білімді, мәдениетті, иманды, үлкенді сыйлай білетін, ата-анасының дәстүрлі тәрбиесін алған, көрген, болашақтан үміті бар баланы ал деп айту қажет. Жан-жаққа ойланып қарап, ақылды, адамгершілігі мол, иманды қыз-жігіт бір-бірін тапқан соң әрі қарай қол ұстасып бірге өмір сүру керек екенін біле тұрып, біз осы жағына келгенде ақыл-кеңес айта бермейміз. Біз қызымызға ақ босағаны аттаған соң кездесетін түрлі қиындықтар мен кедергілерді қалай жеңуді, ұлымызға отбасын қалай сақтап, асырауды күнде санасына құйсақ, онда ажырасу жағдайлары да аз кездесетін болды. Ол үшін ата-ананың жасөспірімдеріне үлгі болатын іс жасауы керек, айта бергеннен гөрі олар көргенін істейді. Қыздарына анасы болашақ келіннің өмірінен білгенін айтып, ене мектебі туралы, сол елді бақытты қылуға ат салысатынын, күйеуінің туыстарын құрметтеуді үнемі санасына сіңіре берсе, ондай қыздан жаман келін шықпайды. Туған босағасын аттап кеткеннен кейін шешесі қызына «бізден кеттің, ендігі қиындығың мен қуанышыңды күйеуіңмен, оның туыстарымен бірге бөліс» деп үйретуі қажет. Туған үйіңе тек қонақ болып келдің, балалық дәуірің сонымен бітеді, қандай қиын жағдай болса да бізге айтушы болма» деп қатаң ескертсе, санасында саңылауы бар қыз ендігі жерде ата-анасына емес, күйеуіне арқа сүйейтінін түсінеді. Қазақта жақсы бір мақал бар: «Ет бұзылса тұз себеді, қыз бұзылса ше», осының жауабын бүгін таба аламыз ба? Бабаларымыз мен даналарымыз сақтай білген ізгі салтын. Қыз деген – гүл, қыз дегеніміз – аяулы жар. Қазақ «Бақыт дегеніміз ұзатылған қыз емес пе, ұл дегеніміз артта қалған із емес пе» - деген. Қыз – болашақ ана, қыз ұлттың болашағында, тағдырында үлкен рөл атқарады. Қыз ана ретінде бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетуші абзал жан. Көпке күл шашуға болмайды. Бірақ бүгінгі кейбір қыздардың бір қолында темекі, екінші қолында арақ көреміз.

Кешегі қыздар:

Қыз емес қыздың аты қызыл алтын,
Көрінер туған айдай жарқын.
Үлкеннің алдын кесіп сөз сөйлемес,
Халқының сақтай білген ізгі салтын.

Бүгінгі қыздарға қарасақ Мұқағали Мақатаевтың төмендегідей жырлағанындай:

Қарындас неге қидың қолаң шашты,
Біртіндеп неге жұлдың қиғаш қасты.
Бетіңе бірінші сорт ұн сепсең де
Баяғы қара жүзің ағармапты.
Ернің қан ішкендей кезеріпті,
Қара шашың қызылға өзгеріпті.
Боксқа қағыстың ба, қарындасым?
Көзіңнің айналасы көгеріпті [1].

Некенің бұзылуы, оның бүгін көбеюі халқымызға үлкен қауіп, болашаққа балта шапқанмен бірдей. Әрбір ер-азамат некесін өзінің жанындай қорғауы керек, оның бұзылуына жол бермейтін амалдарын қарап, күресуі керек. Егер ол ер-азамат отбасын қорғай алмаса отанды да қорғай алмайды. Өйткені, отан отбасынан басталады. Некесін қорғай алмаған ер-азаматтың қоғамға тигізетін зияны жерге шыққан арам шөппен бірдей. Ондай азаматтардың жүрегінде Отан, ел, жер туралы бір тамшы қаны жоқ. Бастарына бір жағдайлар түсетін болса басы ауған жаққа қашып кетіп жатқандар солар емес пе?

Отан, ел, жер ана азаматтарға жанындай қымбат. Сонда бабалар төккен қаншама қан мен жанның бір мысқалы да қалмағаны ма? Ит сияқты тойған жағына кім көрінгеннің соңынан еріп кететіндер кеше де, бүгін де толып жатқан жоқ па? Арын, ең қымбат арын да ақшаға сатып, сатып алып жатқандар қаншама? Мал да, құс та өз ары, болашағы үшін күреспей ме? Ішінен шыққан баласын ана қанынан, жанынан жаратқан ерлер баласын далаға тастап жатқандар қаншама? Жануарлардың өзі баласы үшін жанын беріп жатқанда санасы мол, ақылы бар ерлі-зайыптыларға не болған? Тарихқа қарап көрейікші, бабалар не үшін күресті, отбасы некесін қорғаған жоқ па? Болашағы үшін күресті емес пе? Ұрпағымды жоғалтып, үзіп алмайын деп жанын бергендер қаншама. Отбасы болып осы ұрпағының болашағы үшін алысады ма?

Некенің бұзылуының басты себебіне көңіл бөліп, біріншіден – отбасында дұрыс тәрбие бере алмаудан; екіншіден – тәрбие беретін ата-аналардың ақыл-өрісі халқымыздың салт-дәстүріне терең бойламағандықтан. Осы қазақ құдайдан бала тілейді. Не үшін? Өзінің ұрпағының түрін көргісі келе ме, әлде елден қалмайын дей ме, әлде жасаған күнәсін бөліскісі келе ме? Бүгінгі ата-аналардың баланы тәрбиелеуге білімі, ақылы, адамгершілігі жете ме? Өз басын өзі алып жүре алмаған ата-аналар баласын дұрыс өсіріп, оның болашағына жол көрсете ала ма? Егер неке бұзылатын жағдайға жетсе, онда отбасы мүшелерінің бірін-бірі қолдауы – аса маңызды. Ажырасып жатқан ата мен ана бірін бірі жамандап, ауыр сөздер айтып жатса, онда сол отбасындағы балалар адасады. Сондықтан өз ата-анасын құрметтемейтін, олардың алдында перзенттік шын ниетімен орындамайтын, кішіпейілділік, әдептілік, сүйіспеншілік, сезімталдық көрсетпейтін, бұл қасиеттер қанына сіңіп, жүрегіне ұяламаған ұрпаққа отбасын құрады деп сенуге бола ма? Олар некені сақтай, қорғай ала ма екен? Сондықтан мемлекеттің іргесі берік дамыған, экономикасы өркендеген елге айналғымыз келсе, алдымен әр отбасының беріктігіне біраз көңіл бөлу керек. Әрбір ата-ананың адам, тұлға деген атын дәлелдеп өтуі, мемлекет алдындағы өзінің парызы екенін толық түсінуі қажет. Бабаларымыздың халқының алдындағы, баланың Анасы алдындағы парызын өтеу. Ана сүтін ақтау. Ананың сүтінен, күннің нұрынан жаралған адамзат емес пе? Қарап тұрсақ, Ислам жолы да Ананы бәрінен артық ардақтауды талап етеді. Ананы түсініп, оны ардақтаған адам ешқашан некені бұзған емес. Сондықтан әрбір әйел адам «Ана» деген ардақты есімді құрметтеп, соған лайық өмір сүруі керек. Әрбір ер-азамат әйелді анасындай құрметтеп сыйлау керек емес пе? Әрбір ата-ананың арманы өзінің өмірге алып келген ұрпағының амандығы мен үбірлі-шүбірлі, бақытты бай, атақ-абыройлы болуын тілейді, ұрпақ ұтарына кір келмей ата дәстүрін жалғағанын көру арман.

Неке бұзудың негізгі себептерінің бірі – байлық пен жоқшылық. Біріншісі, ақшаға сатылмайтын пенде жоқтың қасы. Бай адам үшін көрсе қызар, төсек жаңғырту түкке тұрмайды. Олар әйелді зат есебінде ұғынады. Ата-анасының жиған байлығын теріс жолға пайдаланып, олардың төрдегі бастарын есікке қарай сүйреп, қалған өмірлерін азапқа салып, ажалынан бұрын ол дүниеге аттандырып жатқандар қаншама? Екіншісі, отбасын асырай алмай, табыс таба алмай ішімдікке салынып, басы ауған жақа кете баратындар – бұлар бүгінгі күннің басты дертіне айналған жағдай.

Некенің бұзылуының тағы бір себебі – нәпсіқұмарлық. Адамда ақыл нәпсіден үстем болса, онда ол адамға бақыт алып келеді, адамда нәпсі ақылдан үстем болса, онда ұятқа, тіпті азғындыққа апарып соғады. Нәпсінің бұзықтығы – адамның бұзақтығы. Олар ешкіммен санаспайды, бәрін өзі сияқты деп ойлайды. Хайуан нәпсісін тыя алмайды. Хайуаннан көп саты жоғары тұрған адам ар-ұят, ақыл-парасат, мәдениет иесі болғандықтан өз нәпсісін іркуге, тыюға мүмкіндігі өте зор, нәпсісін тыюға болатыны анық. Нәпсіқұмар адамдар өзінің қанбас құмарын қандырам деп әуреленеді, кәсіпке айналдырады, жазылмайтын дертке шалдыққанын білмейді. Сондықтан қазіргі қоғамымызда орын алып отырған маскүнемдік, нашақорлық, ұрлық-қарлық, парақорлық, зорлық-зомбылық, ашық айтсақ – нәпсіні тыя алмаудың басты себебі болып табылады. Бүгінгі қоғам осы кемшіліктермен ерекше күресу керек. Келешек ұрпаққа жеткізбей нақты дұрыс шешім қабылдау керек. Қоғамның, ата-ананың бүгінгі күні ұятты, ұстамды, әділ, орнықты, қайырымды, рахымды, мейірімді, ақылды, парасатты болып тәрбиеленген адам нәпсінің құлы болмайды, осындай жағдайда ақылмен ойланып жақсы өмір сүруге қалыптасады. Сонда ғана Абай атқандай, жақсы мен жаманды айыратын, ақ пен қараны білетін ұрпақ шығады.

Некенің бұзылатын тағы бір себебі – екі жастың ата-аналары, олар өз балаларын жақтап, әділдігіне көз жеткізбеуінде. Әсіресе, екі жастың аналарының бас араздығынан жастардың некесінің бұзылуына алып келетінін ескермей, олардың өмірлеріне кедергі келтіреді. Осыдан екі жұбайдың аралары ашылып, бір-бірін кінәлай бастайды. Жоқ жерден шу шығып, арты некенің бұзылуына алып келеді. Бұл жерде екі жақтың ата-аналары кеш түсініп, қателіктерін түзетуге шамалары жетпей қалады. Бірақ осы жағдай барып тұрған білімсіздік, ақылсыздығының куәсі.

Некенің бұзылуының тағы бір үлкен себебі – тұңғыш нәрестенің өмірге келгеннен кейін басталуы. Мысалы, оның әкесіне ұқсатпайтындығында, әкесі көңіліне алып, осы нәрестем кімге тартты деп іштей ойланып, толғанып жүргенде үйіне келген ағайын, туыс, жолдас-жоралар, көрші-қолаң «мына бала кімге тартқан, әкесіне ұқсамайды, нағашыларына тартып кеткен бе?» - дейді. Осыны естіген әке көңілінде үлкен күдік пайда бола бастайды. Әйелінің бұрынғы жүрген жігітінен, не көршілерден, немесе әйелінің жұмыс істейтін орнындағы әріптестеріне ұқсата бастайды. Осы жағдайлардан кейін араларында сенбеушілік пайда бола бастайды, не болса соған әкесі жанжал шығарып, тырнақ астынан кір іздеп, әйелімен байланыса бастайды. Түсініспеушіліктің аяғы некенің бұзылуына алып келеді. Медицина дамыған заманда баласының өзінікі екенін тексертіп көз жеткізетін әкелер жоқтың қасы. Осындай жағдайда оның өміріне басқа әйел араласып, көңілі соған ауып кеткенін өзі де байқамай қалады. Осыдан жетім бала, жесір әйел шыға келеді. Жесірін қаңғытпаған, жетімін жылатпаған біздің ұлтымызға жетпегені осы еді. Дүниеге әкелген сәбиінен безінген тас жүрек әкелерден не үміт, не қайыр күтуге болады. Тірі жетімді көбейтіп көз жасына қалмайық, мұндай әкелерге жер бетінен орын бергеннен жер астынан екі метр жер де беруге болмайды.

Неке бұзылуы себептерінің келесі бір себебі – жаңа түскен жас келіннің келген жерін сыйламауы, менсінбеуі, құрметтемеуі, өзін олардан жоғары ұстауы, ерінің ата-анасын қабылдамауы, бауырларымен, туған-туыстарымен қатыспауы. Осыдан ерлі-зайыптылардың арасында жанжал шығады, аралары алшақтап, бірін-бірі сыйламайтын жағдайға жетеді, осыдан барып некелері бұзылады. Ата-анасының намысына тию – кешірілмес әдепсіздік екенін түсінген ері ондай әйелді кешіре ме? Ері әйеліне қол жұмсауға дейін баруы мүмкін, ата-анасын, туғандарын қорлаған әйелін ешқашан кешірмейді. Шынында да өз ата-анасын құрметтемейтін, олардың алдында келіндік парызын үлкен ынтамен орындамайтын, әдептілік, кішіпейілділік, сезімталдық көрсетпейтін, бұл қасиеттерді бойына сіңіп, жүрегіне ұяламаған ұрпақтан не опа, не пайда күтуге болады? Ондай келіндердің қолынан әдептілік пен тәртіпті отбасын құру, бала тәрбиелеу келер ме екен? Бүгінгі күні жазылмас дертке кездескеніміз анық, өзінің перзенттік борышын түсінбеген, ата-анасын жерге қаратып, аңыратып, ат ізін салмай кеткендер мен жалғыз басты қарттарын кәрілер үйіне тапсырып, артына қарамай кеткендерден қандай жақсы отбасы шығады? Өзін асырап, оқытып, ел қатарына қосып, не ішемін, не жеймін дегізбеген ардақты ата-анасын жерге қаратып, тірідей өлтіріп, қара жауып, қара жердің қойнына дұрыстап шығарып сала алмаған азамат қоғамға қандай перзент сыйламақ? Дүниеде баласының қызығын көре алмаған, көз алдынан тірідей кетіп қалған ұлының қайғысынан артық қайғы бар ма? Енесімен тіл табыса алмаған, қызының сөзін сөйлеген әке-шеше баласын ешқашан бақытты қыла алмайды.

Біз ата-аналар балаларымызды жеткіземіз, оқытамыз деп жиған-тергенімізді солардың жолына ешкімнен кем болмасын, барымыз да, нарымыз да осылар, ендігі қалған өмірімізде осылардың жолына құрбан болайық, осылар адам болсын дейміз. Ата-ана өз баласының кемшілігін ешқашан байқамайды, көрмейді, елемейді, қандай жолмен жүргенін сезбейді, дос-жолдастарын да жамандыққа қимайды. Мектеп бітіргеннен кейін ұл-қыздарына бар жиғанын беріп, жоғарғы немесе орта оқу орындарына түсіріп, оқысын, ешкім кедергі жасамасын деп жеке үй сатып алып немесе жалдап тұрғызады. Бұл айтылғандардың ұл-қызы тек қана ата-анасының көңілін тауып, бәйек болып еңбек етуге тиіс, үлкендерден ештеңе сұрауға, талап етуге болмайды деген ұғым тумайды. Үй-ішінің мүмкіндіктерімен санаспай және соншалық зәруі жоқ нәрселерді – ананы-мынаны әпер деп орынсыз талап ету, сол арқылы отбасының берекесін кетеріп, ата-анасын қиын жағдайға, қарызға батырып, үйіне зиян келтіргеніне қарамай үсті-үстіне талап қоя беретін жасөспірімнің келешегіне қараңызшы. Ол болашақта қандай азамат болып шығады? Отбасы құрып, некеге отырса осы ата-анасының істеген жақсылықтарын өз баласына жасай алады ма? Балам оқысын деп жалдап, не сатып алып берген үйде не болып жатқанынан ата-аналары бейхабар. Ол үйде күнде туған күн, неше түрлі ойын-сауықтың түрлері, жолдас та, дос та көбейіп, түрлі ішімдіктер араласқасын ұл да, қыз да аяғы неге апарғанын білмей қалады. Оқу да, ар да, адамгершілік те қайда қалғанын білмей, түсінбей, бармағын тістеп қалады. Қалаға оқу оқып, ата-аналарының үмітін ақтауға келген қыздарымыздың біршамасы оқу ордасының емес, түнгі клубтардың сәніне айналған. Білім іздеп кітапхананың емес, ақша іздеп қонақ үй мен сауналардың есігін тоздырумен жүр. Ақшасын бергеннің нәпсісінің күңіне, ойнақ салып жүргендердің қолжаулығына айналған. Қазір қаншама қыз-қырқын саябақтарда жігіттермен құшақтасып, кейде мінгесіп алып отырады. Бұл біздің қазақ ұлтына жат нәрсе. Әйел адамның бұзылуы жер бетінің, қоғамның, оның ішінде қазақ үшін үлкен қасірет, қайғы, болашақ жоқтың қасы. Бұл біздің ұлтымыздың дәрежесінің төмендегенін көрсетеді. Боса да бастан қан шықты деп, «болашағым бітті, менен қандай ана шығады, құрысын мұндай өмір» деп жеңіл жолға түсіп кеткендер қаншама. Алда-жалда отбасын құрып қалса қандай отбасы шығады, қандай ұрпақ

әкелмек, осындайлардан некені қалай сақтап қалады. Өткен өмірі алдынан кедергі болады да тұрады. Сондықтан «баланы жастан, келінді бастан» деген қазақтың бір ұлы сөзі бар, осының мағынасына қарап тұрсаң үлкен мағыналы, ұлағатты тәрбиесі бар сөз. Бұл әрбір отбасының заңына айналуы тиіс. Біз бүгін мұны өмірге қолдана аламыз ба? Қарап тұрсақ отбасының өмір отын лаулатып тұрған ошақ иесі әйелдің орны да, еңбегі де алабөтен. Ертеден қалған бір сөз бар: «Әйелдері тәрбиелі болған – халық тәрбиелі, бай, дәулетті тұрады, әйелдері тәрбиесіз болған халық – тәрбиесіз, болашақ ұрпақтары нашар – берекесіз, нашар, кедей тұрады», - деп тегін айтылған емес. Бір сөзбен айтқанда, әрбір отбасының қос тіреуі, ерлі-зайыптылар өздеріне байланысты адамгершілік талаптарын, міндеттерін мүлтіксіз орындаса, бүкіл қоғамда, елімізде бейбіт, үлгілі ұрпақтарының болашағы зор, некесінің бұзылуы азаяр еді. Адам баласы, оның ішінде ерлі-зайыптылар бірін-бірі түсіну дегеніміз, сезіну, түсіну дегеніміз, келісу, түсіну дегеніміз – сыйластық, құрметтеу, отбасының бірлігі, тұрақтылығы, болашақ ұрпаққа үлкен жол, тапқызбайтын «өмір мектебі». Біздің ата-бабаларымыз артындағы ұрпақтарына айтқан аманаттары «Отаның – алтын бесігің», оны жаныңнан артық бағала, қолыңнан келгенше, кеудеңнен жаның шыққанша көзіңнің қарашығындай қорғай біл. Ол үшін берік отбасын құр, Отаныңды қорғайтын ұл-қыз өсір, олар да сенен артық Отаның, отбасың сүйіп, қорғай білсін.

Ұзақ жолға қол ұстасып шыққан екенсің, өмірлеріңнің аяғына дейін бір-бірлеріңнен қолдарыңды ажыратпай берік ұстану қажет. Сендерді тек ажал ғана айыратын болсын, ол дүниеге барғанда қолдарың бірігетін болады. Ұлы хадистерде: «Некемен тұрмыс құрып, өсіп-өніңдер. Мен қиямет күні болғанда басқа үмбеттердің алдында сіздердің көптігіңізбен мақтанатын боламын» – дейді. Некеден аттаған еш халық жоқ. Ол қасиетті, қадірлі, жауапкершілігі зор, адамның адам екенін дәлелдейтін құрметті жауапкершілік. Ата-ананы ешқашан естен шығаруға болмайды, ананы әйелінен кейін қоймау қажет. Ақылсыз әйел болмаса, отағасының ісіне әйелінен жаны ашитын адам аз. Ер адам іскерлікпен жүріп жетіледі, ой-өрісі арта түседі, көзқарасы өзгереді. Үйде отырып қалған әйелмен ой бөлісіп отырмаса әйелі оны, ол зайыбы түсінбейтін болады, аралары суып, әйелі еріне керексіз болып қала бастайды. Осы жағдай некені бұзылуға алып келеді. Осының барлығы, бір сөзбен айтқанда, имандылықтың жоқтығынан туатын іс-әрекет. Жүрегінде иманы жоқ адам білмегендіктен жаман жолға тез түсіп кетеді, оны істеген жаман істерінен тез бас тарту – Алланың жарылқауына ие қылады, уақытында тәубе қылумен бірге жақсы істер істеудің керегін адамдардың есіне ылғи салып отырады. Құранда Алла тағала «мені кім тәубе қылса, иман келтірсе, жақсы істер істесе, кейін тәртіпті жүрсе оны жарылқаймын» – деген. Сондықтан тәнінің, арының, жанының тазалығын сақтау – парыз. Тәнінің тазалығы – түрлі жұқпалы аурулардан, жаман істерден сақтайды. «Тәні саудың – дені сау болары хақ» – демей ме халық. Арының тазалығы: сөйлеу (тіл), ойлау (ми), жаман сөздерден тілін тыю, жаман ойлардан аулақ болу, осы екі тазалықтан жаны таза, бақытты, тату, болашағы зор отбасын құруға болады, ұрпақтары да еркін өсіп өмір сүретін болады, некенің бұзылуына жол бермейді. Иманды адам әділ адам. Құранда тек әділдікке, теңдікке ерекше мән берілген. Шын мәнінде Алла әділдікке шақырады, әділ адамдарды қорғайды. Ата-бабаларымыздың ерекше қастерлегені – қасиетті некенің әділдігі болды. Біздің қазақ халқының ұғымында некенің әділдігі үшін күрес – шынайы адамшылдық өмір үшін күрес. Ер азаматқа үш нәрсе қымбат – астындағыаты, қойнындағы әйелі, қолындағы қаруы, бұл үшеуін өлсе де бермеу қағидаға айналған, бабаларымыз осыны қатты ұстанған. Осыдан салт-дәстүр қалыптасқан, некенің бұзылуына жол бермеген, отбасын берік, біртұтас мемлекет ретінде қалыптастырған, осы ата дәстүрге айналған. Қазақта қалыптасқан бітпейтін үш дау – жер дауы, жесір дауы, мал дауы. Жерін жаудан қорғаған, соның салдарынан ұлан-байтақ жерге ие қылып кеткен жоқ па? Жесір дауы ұрпағымызды, болашағымызды, туысқандық тазалығымызды, балаларымызды жетім қылмауымызды, некемізді берік бұзылмайтын камалға айналдыруды, таза қанды, ержүрек, батыл, қайтпайтын қайсар қазақа айналдырды. Бүгін не болдық, біздің өліміз жетім-жесірге көбейді, ата-анасыз балаға толды, қазақ баласын басқа жаққа сататын, қор болған заманға айналды. Қорлықтың әкесі алда ма деп қорқамыз. Мал ұстау – бабалардан қалған күн көріс, бүгін ауылдағылар осы малмен ғана немесе жер игеріп күн көріп қалды, оның құнын кім білсін, кім көрсін, көкірегі бітелген, екі көздері аспанда, ойлары айда тіршілік болса соған көшіп кетуге дайындалып жүргендер.

Ел болам десек әйел мен балаларды жылатпау қажет! «Ел болам десең – бесігіңді түзе!», – деген Мұхтар Әуезов. Сондықтан елдің келешегі ердің қолында, ерлер елді жерге қаратпау керек. Бойларымыз елімізге, жерімізге бір тамшы қанымызды жер Ананың қойнына сіңіру – нағыз адам екенімізді дәлелдейді. Тірі жетімдерді көбейтіп көз жасына қалмайық, ағайын, жетім, жесір дегенді ұмытайық, ағайын!

1. Мақатаев М. Өмір – өзен. – Алматы: Өлендер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.
2. Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері. Қарағанды облысы, 2015 жыл.

М. Жунусова

ЮВЕЛИРНОЕ УКРАШЕНИЕ И СЦЕНИЧЕСКИЙ ОБРАЗ (по материалам коллекции ювелирных украшений из фондов ЦГМ РК)

Обычай украшать себя всякого рода, в том числе и блестящими предметами, присущ всем народам, об этом свидетельствуют и древние могильные раскопки [1, с. 55]. Казахское ювелирное искусство унаследовало многие традиции художественной культуры еще скотоводческих племен, в древности населявших основные районы современного Казахстана, от Алтая до Урала и от Сырдарьи до северных лесостепей, и сохранило их до наших дней, творчески переработав и обогатив новыми мотивами [1, с. 163]. Выполнение изделий в полихромном стиле с использованием драгметаллов и цветных камней было особенно характерным для женских украшений. Историческая ценность традиционного ювелирного искусства казахов широко представлена в научных трудах таких ведущих этнографов, как А.Х. Маргулан, Х.А. Аргынбаев [2], С. Касиманов [3], Д. Шокпарулы [4] и др.

Как известно, народное творчество, в большинстве своем анонимно. Ювелирные украшения из фондов ЦГМ РК – лишь часть древних украшений, но это действительно уникальные творения безымянных мастеров прошлого. Среди них – нагрудные украшения различной конструкции типа «өңіржиек», «бойтұмар», украшения девичьих кос – «шолпы», подвески на косы – «шашбау», браслеты – «білезік», серьги – «сырға», кольца – «жүзік», пряжки, застежки – «қапсырма», массивные шаровидные пуговицы – «түйме» и др. В фондах «Драгметаллы» ЦГМ РК насчитывается более 14 тысяч ювелирных предметов. Здесь представлены ювелирные украшения редкостной красоты конца XVIII – нач. XX вв., изготовленные по многовековым традициям непревзойденными мастерами. Многие ювелирные творения, будучи уникальными, нашли свое отражение на страницах изданной Центральным государственным музеем Республики Казахстан, 5-томной энциклопедии «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі»¹, под руководством директора ЦГМ РК – Нұрсан Алимбая.

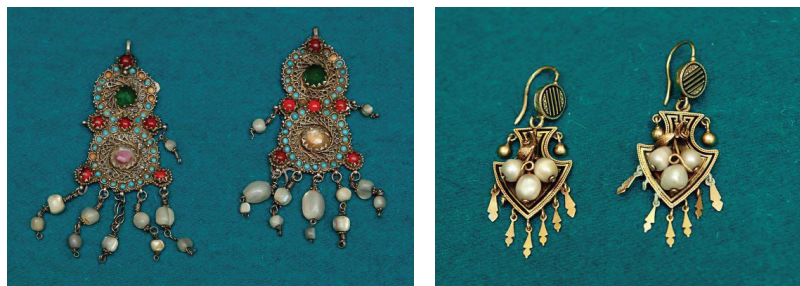

Среди всех коллекций хотелось бы особо выделить комплексные наборы легендарных женщин XX века. К примеру, украшения «великой и непревзойденной» К. Байсеитовой.

Народ, услышав голос Куляш – чистый и полетный, опережая официальное признание, дал ей свое «звание» – «казахский соловей». Высокое сценическое мастерство Куляш сочетается с бесценными образцами ювелирного искусства из числа ее личных вещей, пополнивших фондовые коллекции ЦГМ РК. Следует отметить, что украшения певицы отражают своеобразную форму художественного творчества и самовыражения этноса. Шолпы из белого металла с позолотой (КП 9753/2) и шашбау из монет белого металла (КП 9753/1 а,б), кустарной работы были неизменными атрибутами ее сценического костюма.

Серьги (КП 9753/5, КП 22202/а,б) также сыграли свою роль при создании образов главных действующих лиц в операх казахских, русских и зарубежных композиторов.

¹ Более подр. см.: Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Т.1. Алматы: DPS, 2011; Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Т. 2. Алматы: РПК Слон, 2012; Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Т. 3. Алматы: РПК Слон, 2012; Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Т.4. Алматы: РПК Слон, 2013; Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Т. 5. Алматы: Азия Арна, 2014.

И это лишь малая часть всех украшений К. Байсеитовой – одной из основоположников казахской оперы, которые были переданы в музей ее матерью З.Беисовой в 1960 г.

В фондовых коллекциях имеют место ювелирные украшения и заслуженной артистки КазССР – Ж. Омаровой. Среди них пояс (КП 13098/а, б), состоящий из пряжки и 7 звеньев филигранной работы, со вставками из бирюзы и цветных стекол, отделан зернью.

Тұмарша-подвеска (КП 13106 а), пуговицы (КП 13099/1- б) из четок перламутровых бус с зернью на конце – из личных вещей народной артистки, несколько пряжек (КП 13100/а,б; 13101/а, б; 13102/а,б; 13103/а,б; 13104/а,б), которые выставлены в экспозиции одного из залов нашего музея и радуют глаз жителей и гостей столицы стилями своего исполнения. Отдельно хотелось бы сказать об «үкіаяк» (КП 13106а) – подвеске, состоящей из когтей сокола, оправленная в металл, украшенная бирюзой, кораллами.

Такого рода подвески всегда наделялись магическими свойствами и выполняли функцию талисмана-оберега, защищая от «дурного глаза и языка». Личные вещи Ж. Омаровой были сданы в музей в 70-е годы второго тысячелетия.

Немалый интерес могут вызвать ювелирные украшения Ш. Жиенкуловой – казахской танцовщицы, народной артистки Республики Казахстан, лауреата Государственной премии Казахстана. Ее комплекс представлен нагрудными (КП 19476), головными (КП 19477/а,б,в,г) украшениями, кольцом (КП 19475) и парой серег (КП 20295 а, б), а также браслетами (КП 19472/1, 2; 19473/1,2; 19474).

Браслеты – гарнитурного плана, «бес білезік», с кольцами на цепочках, выполненные в чисто национальном стиле, были подарены небезызвестной Мариям Жагоркызы, а другие браслеты, плоские, с несомкнутыми концами подарила ей сама Дина Нурпеисова. Эти две «звездные» женщины тем самым благословили танцевальный талант Ш. Жиенкуловой, предрекая ей широкую известность. В музей личные вещи своей матери заботливо передал ее сын – Б. Джандарбеков в 1985г. Как пишет Ш.Ж. Тохтабаева: «...все эти изделия, придавая художественную завершенность костюму своим мелодичным

звоном, серебряным блеском и цветовой насыщенностью камней, подчеркивали грациозную походку девушки и усиливали ее очарование...». «...именно украшения создавали атмосферу праздничной торжественности...». И в отношении наших героинь мы, несомненно, согласимся с этими словами.

Задевает за живое «легенды» последних.

В художественном оформлении ювелирных украшений использовались самые изысканные декоративные приемы, и, наверное, поэтому многие из них передавались из поколения в поколение. Музейное собрание предметов ювелирного искусства, свидетельствующее о высоком искусстве и таланте казахских зергеров, является ценным достоянием национальной культуры и служит не только важным источником в деле ее изучения и пропаганды, но и представляет собой благодатную почву для творческих исканий современных мастеров-прикладников республики.

1. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1986.
2. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987.
3. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995.

Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматы кітап, 2007.

М.Қ. Дауытбекова

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-РУХАНИ БОЛМЫСЫ МЕН БЕДЕЛІ

Мемлекет үшін қоғам тұрақтылығы, ондағы халықтың бейбіт, қауіпсіз өмір сүруі аса өзекті мәселелердің бірі. Қазақ ұғымында батыр болып туу тумысынан Құдайдың артық адамы етіп жаратуының нақты көрінісі. Себебі, батыр әркімнің қолынан келе бермейтін қасиетті іс. Бұл туралы Шал ақынның «Құдай артық жаратқан Сары, Баянды» деп олардың батырлық қабілеті Тәңірден нәсіп болғанын еске салады [16 191 б.].

Зерттеуші Қ. Ахметжанов батырлардың тұлғалық қасиеттерін былай айқындап өтеді: соғыс ісін кәсіпке айналдырған, өмірі соғыста өтетін, кәсібі әулетіне жалғасып отыратын, елдік, мемлекеттік, билікті қолдарына ұстаған, әртүрлі меншік иелері болған, хандық билікпен тығыз байланысты, өздерінің жеке идеологиясы, моралдық этикасы, жауынгерлік намыс кодексі, өзіндік салт-дәстүрі, діни наным, ырым жоралғылары бар көшпелілер қоғамының, қазақ қоғамының ерекше жігі деп атап өтеді [2, 28 б.].

Батырлардың әлеуметтік – рухани бет-бейнесін ашатын басты қағида олардың өлімге деген көзқарасына байланысты. Батырларға соғыста өлу қасиетті саналып, үйде, төсекте өту өкініш болды.

Түркі-моңғол халықтарының ұғымында хас батырдың шайқаста шейіт болуды армандағаны туралы Р.Г. Липец: «Его костям место в поле, как и костям его сотоварища – боевого коня. Лишняя гореть праха, несколько лишних капель крови на земле – так и должен кончать жизнь мужчина! Позор – умереть в юрте от старости и болезней» [3, с. 113], – деп тұжырым жасайды.

Батырлардың мұндай қағидасы Доспамбет жыраудың: «Екі арыстан жау шапса, оқ қылқандай шаншылса, қан жусандай егілсе, аққан судай төгілсе, бетегелі сары арқаның бойында соғысып өлген өкінбес!» деген жыр жолдарынан айқын аңғарылады [1, 67 б.].

Ғұмырын нағыз батырларша майдан даласында өткізгенімен «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші, Ақтамберді жырау тоқсан жасқа келгенде «Бар арманым, айтайын, батырларша жорықта, өлмедім оқтан, қайтейін!...» деп өкіне отып, батырлық принципін жоғары қояды [1, 32 б.].

Қалнияз ақынның «Ер Қармыс» дастанындағы: «Жорықта ал деп жанымды, әуелден тілек салғанмын» деген сөздері де батырлардың жауынгерлік дәстүрге деген қағидаларының берік екендіктерін нақтылай түседі [1, 121 б.].

Батырлар өлімді кез келген уақытта қабыл алуға тәрбиеленді. Олар үшін соғыста өлмеу өкініш. Олар үшін жауынгерлік намысы, әскери парызы жоғары тұрды. Елінің, өзінің намысы үшін, ханы үшін, әскери парызын өтеу үстінде жан қию – даңқ, нағыз батырлық өлшемі. Бұл олардың қанына тәрбие арқылы және үлкен батырлардың қасына еріп, нөкерлікте жүру арқылы сіңді [4, 53 б.]. Елім деп туған ұлдың мұндай асыл мұратын халқыда қастерлей білген. Халық даналығы «Ерім дейтін ел болмаса, елім дейтін ер қайдан болсын» деген қасиетті ұстанымды берік ұстанған. Отаны үшін от кешіп, қасық қаны қалғанша күресіп, бақилық болған батыр ұлдарын Жер-Ананың қойнауына берген тұста да қолдан келгенше ханмен тең бағалаған. Бұған ұлтының ұлылары жерленген Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде ел билеген хандармен, билермен қатар батырлардың жерленуі дәлел бола алады. XVII-XVIII ғасырларда осы кесенеді жерленген батырлардың тізімінен үзінді бере кетсек;

Қанжығалы Бөгенбай батыр 1775 ж.,
Шақшақ Жәнібек батыр XVIII ғ.,
Матай Бөрібай батыр 1756-60 жж.,
Қойкелді батыр 1795 ж.,
Тобықты Мамай батыр XVII ғ. – 1810 жж.,
Тобықты Көкенай батыр 1648-1728 жж.,
Тобықты Жандос батыр Олжайұлы 1715-52 жж.,
Қоралас Жауғаш батыр Қырбасұлы 1733-82 жж.,
Қаракесек Жарылғап батыр 1784-86 жж.,
Сейдалы Нияз батыр XVIII ғ.,
Қоңырат Сырғақ батыр Ниязұлы ...
Қарпықұлы Текей батыр ...
Мәнжіғұлбатыр ...
Сіргелі Тілеуке батыр ...
Атығай Қойлы Андықожабатыр 1752 ж.
Тарақты Наймантай батыр 1745 ж.
Есіркеп батыр ...
Есей батыр ...
Әжібай батыр ...
Қаржас Мырзақұлбатыр ...
Арғын Күлке батыр Тәңірбердіұлы Есенқұл 1750-60 жж.,
Шекті Тілеу батыр Айтұлы 1630-84 жж.,
Шекті Жолдыаяқ батыр Тілеуұлы 1665-84 жж.,
Қанжығалы Әлібек батыр Құдайбердіқұлы XVIII ғ.,
Есенбай батыр 1778-1844 жж.,

Найман Көшербайұлы Дулыға батыр 1836-90 жж. [5, 17 б.] – тізімнен кесенеді жерленген игі жақсылардың қатарында қазақ қоғамындағы батыршылық институтының көрнекті өкілдерінің, есімі елге кеңінен таныс емес, зерттеуді қажет ететін есімдердің бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Әскери сословиенің екінші ерекшелігі батырлар үшін әскери кәсіп ата кәсіп саналған, яғни әкеден балаға мұра болып жалғасқан. Батырлар әулетінде туған балалар жастайынан ел қорғау ісіне араласып, әскери кәсіппен айналысуға міндеттелді. Қазақта мұны «шынжырлы тұқым» деп атаған. Бұл туралы батырлар жырында:

«Тақтаболат, Тасболат,

Шынжырлы ердің бірі еді», – деп көрсетілген [2, 25 б.].

Бұл сөзімізді батырлар эпосы «Нұрадын» жырындағы мына шумақтармен де қуаттауға болады: «Ноғайлының ішінде, Шынжырлы тұқым аз еді» [6, 98 б.]. Елдің сөзіне қарағанда, Исатайдың тегі Шынжырлы батыр. Бесінші буындағы бабасы Беріш деген рудың ұранына шыққан Ағатай [7, 79 б.].

Осы жерде Сүйінбай ақынның:

«Ұрпағы Қарасайдың түгел батыр,

Орнатқан дұшпанына заман ақыр» [8, 26 б.], – деген жолдарынан-ақ батырлық дәстүрінің сабақтасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырғаны айқын көрінеді.

Қазақ тарихында әкелі-балалы батырлар туралы мәліметтер өте көп. Қазақ батырлары жауына әкелі-балалы, аға-інілі болып шынжырлы тұқымымен шапқан. Батырлар әулеті үшін ата кәсібін жалғастырмау – масқаралық еді.

Келесі бір ескерер ерекшелік, батырларды ұрыста қорғайтын, желеп-жебеп жүретін сиынатын пірлері, аруақтары болған. Мысалы, Жалаңтөс баһадүр әкесімен Даһбеттегі Махдуми Ағзамның немересі – сол дәуірдегі сопылардың жетекші пірі Қожа Хашимиға келіп қол беріп, мүридтікті қабылдап алады да оның тәрбиесіне кіреді [9, 39 б.]. Бұдан өзге:

«Пірлеріне сиынып

Енді атына мінеді», – деген жолдарды «Қарадөң» жырынан да кездестіреміз.

Батырлық эпостарда Баба Түкті Шашты Әзиз сияқты пірлері жиі айтылады. Н. Қосжанұлының «Сартай батыр» дастанында мынадай жыр жолдары берілген:

Бұл Сасық деген бақсы еді

Даусы елді шарлаған.

Құлымбеттің пірі еді,

Қара аруақ орнаған [10, 31 б.].

Тағы бір деректерде, 1680 жылы Күлтөбеде Тәукені хан ретінде таққа отырғанда рухани тұлға ретінде Сұпы Әжінің пір сайланғаны да айтылады [11, с. 46]. Сондай-ақ исламға дейінгі көне рухтардың бірі – Ғайып Ирен, қырық шілтен де батырлардың пірі ретінде белгілі.

Ислам дінінің енгізілуімен бірге қазақтар Қыдыр атаны пір тұтады. Дәуіт пайғамбар ең бірінші металл өңдеуді үйренген адам. Алла тағала оған темір соғып, сауыт жасауды үйреткен. Сондықтан ол қару-қарақ жасаушы ұсталардың пірі саналды. Сондықтан ұсталар соққан сауыттарға Дәуіт пайғамбардың балғасы тиген деп сенген. Сондай-ақ бүкіл мұсылмандардың атақты батыры, төртінші халиф – Ғали (Әлі, Хазрет Әлі) қазақ батырлары пір тұтып, сыйынатын әулиелердің бірі.

Батырлар қиналған шақта, соғысқа түскенде аруақтарын шақыратын болған. Олар ұйықтағанда да киелері оларды қорып, қорған болып жүреді. Батырдың киесі болуы оның күштілігінің белгісі. Негізінен батырдың киесі жайшылықта көзге түсе бермейтін, тек соғыс кезінде, қиналған шағында батырды қолдап жүретін ерекше күш ретінде сипатталды.

Көптеген түркі халықтарында батырлар ант берген кезде өз қылышының жүзін сүйетін салт болғанын көрсетіп отыр. Бұл туралы Л.В. Гребнев: «В старое время человек, произнося слова клятвы, в подтверждение ее лизал острие стрелы, ножа и т.п. Понималось, что стрела, нож или другие предметы, которые дающий клятву лизал, в случае нарушения клятвы поразят его» [12, с. 156-157], – деп жазады.

Мысалы, «Еспенбет» жырында Қабанбай батыр жар салып, қалмаққа атанбақ болып жатқанда жас Еспенбет батырдың тыным таппай Ақбөрте атын баптағаны, сары ырғай садаққа адырнаны таққаны, терісінен бұғының алмас қылыш асынғаны, еменге найза саптағаны суреттеледі [13, с. 179].

Батырлардың өздеріне тән намыс кодексіне беріктігі де жиі көрініс береді. Ол ең бірінші Отан, ел, халық мүддесін жеке бас мүддесінен жоғары қою. Мәселен, Мағжан Жұмабайұлының «Батыр Баян» дастанындағы Баян батырдың қалмақ қызымен жат елге қашып бара жатқан Ноян інісін атып өлтіруі де ар-намысты, батырлық, жауынгерлік дәстүрді туыстықтан жоғары қою әрекетінен туған [14, 165 б.].

Ел аузында сақталған әңгімелерде Арғын мен Найман тайпалары арасында үлкен дау дамай туып, оның арты ушығып бара жатқанда Аралбай батыр өзінің он жеті жасар баласы Жандырды оққа қиғаны туралы оқиға баяндалады. Батырлар арасындағы бірлікті ру мүддесінен жоғары қойған Аралбай батыр мынадай шарт қояды. Құн даулап келген найман батырларының бірі көзін байлап, алдынан шауып өтуге келіскен Жандырды атуға тиіс болатын. Бұл Аралбай батырдың екі тайпа арасындағы кісі өліміне соқтырар құн дауын бейбіт жолмен шешуге тырысып, өзінің жар дегенде жалғыз баласын құрбандыққа шалып, тәуекелге барған харекеті еді. Ал, Ақтамберді, Қабанбай батырлар өз кезегінде әкесінің сөзін

екі етпей көзделген жерге барып қалшыып нысана болып тұра қалған Жандырдың бетінен сүйіп: «Адам бол, Жандыр балам! Жүрегің – жаудан, тілегің елден қайтпасын!» деп батасын беріп, екі ру бейбіт жолмен тарқасқан екен [14, 170 б.]. Міне, ел бірлігі жолындағы батырлардың биік принциптері осындай қасиеттерінен көрінсе керек.

Батырлыққа тән қасиеттің бірі – шыдамдылық. Олар аптап ыстыққа да, ызғарлы суыққа шыдамдылық танытып, денеге түскен жарақатын да елемей ұрысын жалғастыра береді. Олардың бұл қасиеті қазақ «Етігімен су кешіп» деген сөзінен көрінетін сияқты. Батырлардың шыдамдылығы туралы Базар жыраудың шығармаларында көрініс тапқан. Ақынның толғауындағы:

«Ерегіскен хандарды,

Алтын тақтан тайдырған,

Жетіде тағам бір татқан,

Қысқа күнде қырық шапқан» [15, 158 б.], – деп келетін жыр жолдары айқын білдірсе керек.

Қорыта айтқанда, батырлар жауынгерлік этиканы қатаң ұстанатын. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қазақ батырларының өзіндік ұстанымдары, дәстүрлері, қасиеттері мен тұрмысы, салт-санасы, ар-намыс кодекстері, принциптері, портреті мен бейнелік тұлғалары, өзіндік мұраты, қоғамдық қызметі, этикалық ерекшеліктері, ырым-жоралғылары санадағы құндылықтар жиынтығымен тоғысқан. Қазақ батырлары жазылмаған дала ар-намыс кодекстерін басшылыққа алған. Бұл дәстүрді насихаттау бүгінгі жас ұрпақ бойында отансүйгіштікке тәрбиелеу мектебі болып табылды. Батырлар отаншылдық пен азаматтылықтың ең жоғарғы бейнесін құрады.

1. Алдаспан. – Алматы: Жазушы, 1971. – 241 б.
2. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.
3. Липец Р. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 264 с.
4. Ақберен. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының жырлары: Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 1972. – 221 б.
5. Рыскелдиев Т. Әзірет Сұлтан. Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі. Алматы: Нұр, 2003. – 39 б.
6. Батырлар жыры. – Т.5. / Ред алқасы Асқаров Ә., Бердібаев Р., Қасқабасов С. – Алматы: Жазушы, 2001. – 296 б.
7. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Өлке, 1991. - 256 б.
8. Қазақтың Қарасай батыры / Құраст.: Дәуітов С. – Алматы: Жалын, 2000. – 127 б.
9. Өткелбаев Н. Жалаңтөс баһадүр // Тамыры терең, тарихы кенен – Қазалы. – Алматы: Телеарна, 2008. – 34-58 бб.
10. Қосжанұлы Н. Сартай батыр. Дастан. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 72 б.
11. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – Вып. 34. – 556 с.
12. Плетнева С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии. – 1958. – № 62. – С. 151-226.
13. Гребнев Л.В. Сказания о богатырях: Тувинский героический эпос / Предисл., пер. и коммент. Гребнева Л.В. – Кызыл: Тувинкнигоиздат, 1960. – 321 с.
14. Алмас қылыш: батырлар жыры / Құраст. Дәуітұлы С. – Алматы: Жалын, 1993. – 224 б.
15. Сматаев С. Елім-ай: Роман. – Алматы: Жазушы, 1978. – 158 б.

Л.Х. Алламуратова

ОБРЯД ВЫТИРАНИЯ СВЯЩЕННОГО ОГНЯ У БАШКИР

Вера в сакральную, магическую, защитную силу огня, почитание данной стихии относится к числу наиболее древних форм религиозной культуры многих народов мира. Культ огня является одним из самых важных, центральных, структурообразующих в общей системе культов.

К наиболее значимым обрядам башкир, связанным с почитанием огня, необходимо отнести обряд вытирания нового (священного) огня. Добытый посредством трения огонь башкирами назывался «сыгыр уты». Основные смысловые значения данного обряда заключаются в: 1. обновлении мира; 2. разрешении кризисных ситуаций (эпидемий, эпизоотий, неблагоприятных явлений природы); 3. защите человека и окружающего пространства от нечистой, «чужой» силы. Так, по данным источников и литературы, у башкир обряд вытирания нового огня проводился для предохранения от сибирской язвы (*түләмә, төрткө*) [1, с. 106], лихорадки (*тапма*) [2], ящура (*узәлмә, беимә*) [3], тифа (*кара һаркау*) [4]. Отметим, что добывание огня посредством трения применялось башкирами еще в третьей четверти XX в., хотя и не повсеместно. По сведениям информаторов, недалеко от деревни Бекечево Кугарчинского района Республики Башкортостан (далее – РБ), на берегу реки Белой до сих пор сохранились столбы для вытирания священного огня [2].

В традиционном мировоззрении народов переломные, кризисные моменты являются следствием нарушения равновесия между «своим» освоенным и «чужим» опасным, неосвоенным миром. Поэтому, когда в населенном пункте усиливается масса «чужого», неосвоенного хаоса, население защищает не только свое жилище, но и все поселение в целом. Одной из причин данного кризиса является то, что огонь, как один из основных символов «своего» мира, по представлениям, теряет свои целительные и сакральные свойства, вследствие чего коллектив оказывается под угрозой со стороны враждебных сил «чужого». Утраченное равновесие восстанавливалось ритуалами, «причем это восстановление является одновременно и преобразованием, которое чаще всего интерпретируется в традиционной ритуалогии как смерть – возрождение» [5, с. 148].

Так, старейшинами назначался определенный день, для совершения обряда, непременно условием являлось предварительное гашение всех очагов в деревне. В случае невыполнения этого условия, ритуал считался недейственным или невозможным – огонь не загорался; тогда отправляли молодых парней проверять очаги и заливать их водой. Символически данное действие оценивается как уничтожение «старого» (ослабшего, износившегося) огня, и, в то же время, как нейтрализация враждебных сил «чужого» (болезней, бедствий). Обряд проводился летом, местом проведения ритуала могла быть гора, возвышенность, территория близ мечети [4], побережье реки. Так, например, имеются сведения о проведении обряда близ берегов рек Нугуш [6], Белая (*Агизел*) [2], у подножья гор *Акташ тауы* (Баймакский район) [3], Масим (Бурзянский район) [7, с. 122]. Возжигание нового огня происходит коллективно, организаторами и исполнителями обряда являются зрелые, взрослые мужчины. Они путем трения деревянных досок, бревен, поленьев добывали «новый» огонь. Материал для разжигания должен был быть сухим, использовались деревья разной породы, отличавшиеся по твердости, плотности: дуб (*имэн*) [1, с. 106], сосна (*карагай*) [7, с. 122], лиственница (*карагас*) [7, с. 122], береза (*кайын*) [6, с. 200], липа (*йукэ*) [4]. Так, например, для основания рекомендуются мягкие породы, а для веретена (сверла) – твердые породы деревьев [8]. Затем добытый огонь (*сыгыр уты*) разносили по домам, чтобы разжечь «новый очаг». Нередко обряд вытирания огня объединялся с ритуалом прогона скота. Для этого устанавливались два столба (*капка* – досл. ворота), по краям которых разжигали костры, и между ними проводили всю домашнюю скотину или окуривали их трутом от вновь добытого огня. Подобные обряды, связанные с окуриванием домашней скотины башкиры также называют *тэтэсләу*, *аласлау*.

Интересны сведения, записанные этнографом Э.В. Миграновой в Баймаском районе РБ, когда во время проведения обряда вызывания дождя «*ямгыр теләу*» с помощью *сыгыр уты* разжигали костер, и на нем варили мясо жертвенного животного. До и после трапезы, в которой принимали участие все сельчане, читали молитвы, произносили пожелания, а после угощения топили в реке котел, где было сварено мясо [9, с. 200]. По другим сведениям, новый огонь разжигали в период затяжных дождей. Если купанием, разбрызгиванием имитировали дождь и тем самым его вызывали, то для остановки обращались к силе огня [10, с. 110]. Также с факелами, зажженными от нового огня, обходили селение, окуривали, опаживали его плугом или очерчивали оставшимися после горения кусками древесины. Как отмечал один из информаторов, очерчивание начинали с восточного конца деревни, далее на юг и следуя дальше замыкали круг. Делалось это для того, чтобы в деревню не вошли нечистые силы (*ен*) [11]. В монографии М.Н. Сулеймановой имеются сведения, когда башкиры, вооружившись факелами, «гнали» болезнь в сторону реки, «направляли» ее вниз по течению, чтобы оно унесло болезнь из селения [10, с. 20]. Там же сообщается, что в XIX в. обряд вытирания нового огня совершался муллой. С факелом, зажженным от «священного огня», или с обуглившейся головешкой мулла трижды обходил деревню, как бы очерчивая магические круги, одновременно произнося мусульманские молитвы [12, с. 116], здесь мы наблюдаем слияние языческих и исламских воззрений башкир. Таким образом, одной из функций вновь добытого огня являлось выдворение «чужого» за пределы «своего» мира и обновление, усиление границ всего населенного пункта.

В данной работе мы хотим привести несколько способов (техник) добывания священного огня башкирами. Первый метод описан известным этнографом С.И. Руденко, который летом 1906 г., зафиксировал обряд вытирания огня у прибельских башкир рода бурзян (на кочевке Масим). Как пишет С.И. Руденко, сама техника заключалась в следующем: к бревенчатому срубу (*бурама*) была прибита сухая сосновая доска около 8 см толщиной, а на расстоянии 50-60 см от нее вкопан в земле столб из сухого лиственничного дерева. Между столбом и доской в незначительных углублениях, проделанных в них, была укреплена сухая дубовая палка (*ургалык*), около 6 см в диаметре, хорошо заостренная на концах. Когда вершину столба туго притянули веревкой к срубу и *ургалык* зажали таким образом между доской и столбом, ее дважды обернули веревкой, и восемь человек, по четыре с каждой стороны, начали

ее вращать. Сверление дерева этим дубовым веретеном продолжалось непрерывно, дым показался скоро, но огня долго не могли добыть. Только после часа работы, когда в третий раз принялись за его добывание, показался огонь (*сыгыр уты*), который и приняли на трут [13, с. 135].

Другой способ зафиксирован Л.И. Нагаевой в Мелеузовском районе РБ. Жители деревни, прежде чем выйти на обряд вызывания дождя (*телэк*), гасили все очаги в деревне и на берегу реки Нугуш вытирали новый огонь. Для этого 10-15 веревок привязывали с одной стороны к стволу березы, а с другой – к лошадям, которых гоняли по кругу, пока дерево не загоралось от трения. Затем, держа в руках факелы, зажженные от нового огня, трижды обходили вокруг деревни, и каждая семья забирала по угольку для своего домашнего очага [6].

В ходе этнографической экспедиции по Кугарчинскому району РБ в 2013 г. нами был записан следующий способ добычи священного огня: «У нас такой огонь разжигали в 1913 году... на месте проведения обряда заранее подготавливают бревна. Два чурбана до половины закапывают в землю, на них укладывают липовое бревно. Поперек липового бревна кладут другое дерево длиной около 3 метров, для которого делается специальное углубление в нижнем основании. По обе стороны верхнего бревна встают по трое мужчин и начинают с нажимом, силой тереть их меж собой. Через некоторое время место трения начинает дымиться, искриться, затем появляется огонь. Вот от этого пламени в каждый дом берут новый огонь для очага» [4].

Другой информатор из дер. д. Каран-Елга Гафурийского района РБ сообщил некоторые сведения об интересующем нас обряде: «трут для огня подготавливают заранее. Для этого труху, перемешав с золой, варят, высушивают. Несколько человек растирают бревно. Движения как во время пиления ручной пилой. Через некоторое время из-за трения возникает искра, которую разжигают подготовленным трутом [11].

Следующую технику добычи священного огня в середине 1960-х гг., еще ребенком, наблюдал этнограф З.Г. Аминев. По его словам, приспособление для вытирания огня имело высоту 20-30 см, внутри деревянной рамы вертикально устанавливался заостренный с обоих концов колышек (веретено), толщиной с карандаш. Данное веретено перевязывалось посередине веревкой, за концы которого тянули, приводя в движение колышек. Отличительная черта данной конструкции в компактности размеров, поэтому действия по добыче священного огня мог осуществлять один или несколько человек по очереди.

Отметим, что новый огонь башкиры также высекали при помощи кресала, кремния и трута. Однако наиболее распространенным являлся способ добычи огня путем трения дерева о дерево. Итак, нами отмечены способы: 1. «пиление», когда деревянная основа пилилась, скоблилась другим деревом поперек ее волокон, 2. «сверление», когда деревянной палочкой, бревном сверлили доску. Конечно, способов добычи священного огня было больше, и они различались по сложности, используемым материалам, конструкциям. На это косвенно указывают сообщения, записанные С.И. Руденко у башкир племен кара-кипчак и бушман-кипчак: «снаряд для добывания огня трением был сложнее описанного выше и основывался на принципе вращения колеса на оси» [7, с. 122].

Таким образом, стихия огня для башкир имела важное сакральное значение. Коллективное вытирание огня было распространено больше как ocasionальное обрядовое действие, выполняемое в наиболее кризисных для общества ситуациях. Обряд предполагал повсеместное тушение огня во всем населенном пункте; затем посредством трения деревянных материалов добывался новый огонь, который раздавали всему населению. Добывание огня *сыгыр уты* у башкир в качестве единичных случаев сохранялось еще до третьей четверти XX в., возможно, и позже. В работе рассмотрены несколько способов добычи башкирами нового, священного огня, используемого для очищения, защиты и обновления «своего» мира.

1. Башкирское народное творчество. Обрядовый фольклор (на башкирском языке). – Уфа, 1995.
2. Полевые материалы Минибаевой З.И., дер. Ташлыккуль, Мелеузовский район, 2013 г.
3. Полевые материалы Аминев З.Г.; записано в дер. Идельбаево Баймакского района Башкирской АССР.
4. Полевые материалы автора; записано 16.08.2013 г. в д. Юлдыбай Кугарчинского района РБ от Вахитова Рахимьяна Валиулловича, 1938 г.р.
5. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993.
6. Полевые материалы Нагаевой Л.И.; записано в Мелеузовском районе РБ. Цит. по: Мигранова Э.В. Башкиры. Традиционная система питания: Историко-этнографическое исследование. – Уфа, 2012. С. 200.
7. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. – Уфа, 2006.
8. Как добыть огонь методом лучкового веретена [Электронный ресурс] // URL: <http://survivalbook.ru/kak-dobyit-ogon-metodom-luchkovogo-veretena/> (дата обращения: 14.03.2016).

9. Мигранова Э.В. Башкиры. Традиционная система питания: Историко-этнографическое исследование. –Уфа, 2012.
10. Сулейманова М.Н. Доисламские верования и обряды башкир. –Уфа, 2005.
11. Полевые материалы автора; записано 25.06.2014 г. в д. Каран-Елга Гафурийского района РБ от Газизова Мухаметдина Гирфановича, 1931 г.р.
12. Нагаева Л.И. Башкирские народные праздники, обряды и обычаи. – Уфа, 1999.
13. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. – М-Л., 1955.

Е.К. Рахимов

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХОВ РОССИИ В ОМСКЕ

Научный интерес к этнографическому изучению казахов в г. Омске сформировалось под влиянием таких видных ученых, как Ч.Ч. Валиханов, Г.Н. Потанин, Г.Е. Катанаев, М.В. Певцов, А.Е. Новоселов, И.Н. Шухов, И.В. Захарова. Большую работу по этнографическому изучению казахского населения проводил Западно-Сибирский отдел ИРГО. Ныне исследования ведут Омский филиал Института археологии и этнографии СО РАН, Омский областной государственный историко-краеведческий музей, а также ученые кафедры этнологии, антропологии, археологии и музеологии Омского государственного университета [1, с. 124-130].

Крупнейший представитель Омской этнографической школы, ныне фактически его лидер, профессор Н.А. Томилов выделяет три периода в развитии данной научной школы: 1) с 1854 по 1875-е гг.; 2) с 1876 по 1920-е гг.; 3) с 1921 по 1973 гг.; 4) с 1974 г. по настоящее время. Причем, в первом периоде выделены два этапа: а) 1854-1865 гг. – так называемый научно-этнографический или валихановский; б) 1866-1875 гг. – краеведческо-этнографический. Во втором периоде выделены также два этапа: а) 1876-1904 гг.; б) 1905-1920 гг. В третьем периоде первый этап приходится на 1921-1939 гг., второй этап – на 1940-1950-е гг., третий этап – на 1951-1973 гг. В четвертом периоде автор выделяет следующие этапы: а) 1974-1985 гг.; б) с 1985 г. по настоящее время. Принципы периодизации истории Омской этнографической школы подробно изложены в специальной статье Н.А. Томилова, поэтому мы ограничимся лишь схематическим упоминанием [1, с. 124-126]. Так, общепризнанной в научном мире Омской этнографической школе более 160-лет, что ставит ее в ряд старейших научных сообществ России.

Периодизация же истории этнографического изучения казахов Западной Сибири была разработана Ш.К. Ахметовой совместно с Н.А. Томиловым. Ученые выделили три основных, взаимосвязанных периода: первый период охватывает конец XVIII – середину 70-х гг. XIX в. и характеризуется появлением первых работ по сибирским казахам (труды И.Г. Андреева, И.И.Завалишина, М. Красовского, А.Ф. Миддендорфа, П.А. Словцова, И. Русанова, А.Н.Букейханова, М. Чорманова, М.А. Шестакова и др.); второй период – конец 1870-х гг. – первая половина 1970-х гг., связан с исследовательской деятельностью различных научных и музейных учреждений; третий период начался во второй половине 1970-х гг. и продолжается до настоящего времени [2, с. 380].

Начиная со второй половины 1970-х гг. этнографическое изучение казахского населения Западной Сибири переходит в новый, в более качественный в научном и методологическом плане этап своего развития. Благодаря исследованиям Н.А. Томилова, О.М. Проваторовой (Бронниковой), Г.А. Бояубаевой, и с подключением во второй половине 1980-х гг. Ш.К.Ахметовой город Омск превращается в крупнейший научный центр по изучению казахов России. Причем, омичи сконцентрировали свое внимание на объект изучения местных казахов [1, с. 127].

Наряду с традиционными историко-этнографическими исследованиями к 1970-м годам в Западной Сибири сложилось направление, ориентированное на изучение современных этносоциальных процессов в регионе. Формируется научная группа по исследованию этнических процессов в среде местного казахского населения. Неудивительно, что первые этнографические исследования российских казахов были проведены учеными из Омска. Так, под руководством Н.А. Томилова были организованы полевые экспедиции по изучению сельских казахов Омского Прииртышья, которая получило название «Казахская экспедиция ОмГУ 1976 г.».

Эта экспедиция стала традиционной, явилась полевой школой для многих этнографов-казаховедов западносибирской научной школы (О.М. Проваторова (Бронникова), Ш.К. Ахметова, Б.К. Смагулов, А.А. Дайрабаева, А.С. Сарсамбекова, З.Е. Кабульдинов, А.В. Матвеев, Е.А.Бельгибаев, Б.А. Тынысов и др.) [2, с. 16-23; 1, с. 127-128]. Омским ученым удалось успешно совместить историко-этнографические

и этносоциологические исследования как сельского, так и городского казахского населения данного региона, что в итоге позволило проводить системное изучение казахского населения.

В рамках обозначенной научной проблемы наибольший интерес представляют исследования, посвященные казахам Омского Прииртышья, выполненные Н.А. Томиловым, Ш.К. Ахметовой, О.М. Проваторовой. Выводы, полученные ими, обеспечивают возможность сравнительного анализа этносоциальных и этнокультурных процессов в региональных сообществах казахов Западной Сибири и ориентируются на определение их в качестве этнолокальных (этнографических) групп единого казахского этноса [3-5].

На рубеже XX–XXI вв. этническая история и культура казахского населения Российской Федерации стала основным объектом исследования многих этнографов и историков. Этнодемографическое и этнокультурное развитие казахов Алтая исследовалось И.В. Октябрьской [6-7]; поминально-погребальная обрядность казахов Сибири – Е.А. Бельгибаевым и Б.К. Смагуловым [8-9]; этнографо-археологические исследования погребальных и поселенческих комплексов казахов Западной Сибири – Ш.К. Ахметовой и И.В. Толпеко [10-14].

Большой вклад в изучение этнографии казахов западносибирского региона внесла и продолжает вносить Ш.К. Ахметова – с.н.с. Омского филиала ИАиЭ СО РАН, кандидат наук, автор многочисленных статей и докладов, нескольких монографий, посвященных различным аспектам этнической истории, культуры и быта казахов Сибири, проблемам изучения современных этнокультурных и этно-социальных процессов в среде местного казахского населения [15]. С 2004 г. Шолпан Камалиденовна возглавила Международную Казахскую этнографическую экспедицию в российско-казахстанской пограничной зоне. Данная работа проводится совместно с научными сотрудниками и учеными Павлодара и Кокшетау [1, с. 127-128].

Выход в свет в 2002 г. монографии Ш.К. Ахметовой «Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде» явился знаковым событием в этнографическом изучении казахов России. В ней была подытожена многолетняя исследовательская работа по выявлению факторов формирования городского населения Западной Сибири, были определены динамика численности казахов-горожан, показаны основные направления этнокультурных и этнических процессов в среде городского казахского населения региона [3]. При написании данного труда автор использовала материалы и результаты полевых этнографических и этносоциологических изысканий в среде казахского городского населения Западной Сибири (в городах Омск, Исилькуль, Называевск, Тюкалинск, Карасук, Купино, Куйбышев, Барабинск, Татарск).

Другой важный труд – совместная работа Ш.К. Ахметовой и Н.А. Томилова «Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири», изданная в 2013 году. Книга в основном состоит из публикации материалов полевой этнографической экспедиции ОмГУ 1976 г. в казахских селах Омского Прииртышья. Она снабжена ценными, информативными очерками Н.А. Томилова по истории этнографического изучения казахов Западной Сибири, об этнической ситуации в Западно-Сибирском регионе в исторический период, Ш.К. Ахметовой об истории казахского аула Каскат. Монография содержит ценные сведения по процессам трансформации традиционных культурных ценностей казахов Западной Сибири, интересны описания особенностей обрядов жизненного цикла и материальной культуры сибирских казахов [2].

Научная ценность указанной выше работы заключается в том, что авторы представили итог многолетней работы по изучению традиции, этнической истории, культуры локальной этнографической группы казахов Западной Сибири. Это и сведения собранные в ходе полевых этнографических экспедиций, и интерпретация данных материалов, и научные выводы.

Также авторы, на основе историографического анализа исследований этнографии казахов Западной Сибири разработали схему периодизации истории их изучения, выделили периоды и этапы, разграничивающие определенными логическими доводами и достижениями в разное историческое время.

Другой немаловажный аспект – оформленные результаты исследования этнической истории казахов Западной Сибири. Представлены важнейшие факторы этнокультурного взаимодействия казахов с местным русским, татарским, украинским населением, обосновано определение казахов региона как локальной западносибирской этнографической группы казахского народа (в разделе «Казахи в этнической ситуации Западно-Сибирской равнины в конце XVI – начале XX века») [2].

Подытоживая, со всей справедливостью можно заключить, что Омская этнографическая школа внесла существенный вклад в дело научного изучения казахов России, их культуры, быта, а также

этнических и этнокультурных процессов. Причем, если в XIX – первой половине XX вв. происходило накопление фактического материала, то начиная с 1960-1970-х гг. началось практическое научное исследование группы казахского населения Западной Сибири [16]. В этом деле большая заслуга принадлежит профессору Н.А. Томилову и доценту Ш.К. Ахметовой.

Высоко оценивая научно-исследовательскую деятельность омских коллег в этнографическом изучении казахов региона, хотелось бы отметить некоторые моменты, которые можно представить в виде перспективных направлений исследовательской работы.

Во-первых, в последние годы не издаются монографии и научные труды, основанные на материалах новейших полевых исследований казахов западносибирского региона (за исключением книги «Казахи аула Каскат»), уменьшилось число этносоциологических опросов в среде казахского населения. После выхода в свет коллективной монографии омских этнографов «Народы Западной и Средней Сибири: культура и этнические процессы», где была размещен очерк о казахах, прошло более 13 лет [17]. Лишь через продолжительный период была издана рецензируемая монография Н.А. Томилова и Ш.К. Ахметовой [2].

Совместные российско-казахстанские комплексные экспедиции проводятся ежегодно с 2004 г. [1, с. 127-128; 15, с. 46; 2, с. 22], однако научная общественность плохо осведомлена об их предварительных и окончательных результатах, в виду того, что материалы не были обнародованы и опубликованы в печати.

Во-вторых, мы наблюдаем явное снижение научного интереса к этнографии казахов региона со стороны российских ученых, что наглядно видно по составу докладов на международной научно-практической конференции 2014 года – «Казахи в Евразийском пространстве: история, культура, и социокультурные процессы». Так, из опубликованных в издании 87 докладов, лишь 15 докладов посвящены проблемам истории, культуры и быта казахов России [18]. Следует отметить, что авторами подавляющего числа статей, вошедших в сборник конференции, являются казахстанские ученые: этнологи и археологи.

В-третьих, считаем, что Омская этнографическая школа не реализовала пока в полной мере свой научный потенциал для подготовки и написания цельного монографического труда, посвященного полномасштабному раскрытию аспектов традиционной этнографии и тенденций современных этнических и этнокультурных процессов в среде казахского населения Западной Сибири. Считаем, что актуальность такого научного издания в условиях начавшегося усиления процессов аккультурации и ассимиляции сибирских казахов, унификации их народной культуры было бы своевременным. Нам приходится сожалеть, что с каждым годом безвозвратно утрачиваются ценные этнокультурные традиции казахов Западной Сибири, родной язык активно вытесняется из разговорной среды сельского казахского населения, а среди городских казахов он фактически уже не вытеснен, за исключением старшего населения [19].

Таким образом, Омская этнографическая школа, имеющая богатую полуторастолетнюю историю, обладает всеми научными и методологическими ресурсами для проведения более плодотворных исследований ключевых проблем истории, культуры и быта казахов России, этнических и этнокультурных процессов в среде современного казахского населения региона Западной Сибири.

1. Томилов Н.А. 160 лет Омскому этнографическому центру и его вклад в изучение казахского народа // Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Региональной общественной организации Сибирский центр казахской культуры «Мөлдiр». / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко. – Омск: Амфора, 2014. – С. 124-130.

2. Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири: монография. – Омск: Наука, 2013. – 392 с.

3. Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. – Новосибирск.: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2002. – 104 с.

4. Томилов Н.А. Казахи Западной Сибири в конце XVI первой четверти XIX в. // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1983. – С. 68-86.

5. Проваторова О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1986. – 24 с.

6. Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая: ислам и самоопределение этнической группы // Ислам, общество и культура. Материалы междунауч. конфер. (к 600-летию ислама в Сибири). – Омск, 1994. – С.115-117.

7. Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культуры. – Новосибирск, 1995. – С. 197-199.

8. Бельгибаев Е.А. Погребальная обрядность казахов Барнаула // Исторический ежегодник. – Омск, 2002. – С.118-123.

9. Смагулов Б.К. Погребальные комплексы казахов Горьковского района Омской области // Вестник Омского отделения Академии гуманитарных наук. – Омск, 2001. – С. 181-187.

10. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Поселения и жилища казахов XIX – начала XX вв.: перспективы археолого-этнографического исследования // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 1998. – Ч. 1. – С.10-12.
11. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. К методике этнографо-археологических исследований погребально-культовых памятников казахов Западной Сибири // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 1999. – С. 94-97.
12. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. К проблеме археолого-этнографического изучения поздних погребальных памятников юга Омской области // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 2003. – С. 33-34.
13. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Казахские кладбища Омского Прииртышья как объекты культурно-исторического наследия // Казахи Омского Прииртышья: история и современность. – Омск, 2007. – С.28-34.
14. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Погребальные и поселенческие комплексы казахов юга Западной Сибири // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы годовой сессии Института археологии и этнографии СО РАН 2008 г. – Т. 14. – Новосибирск, 2008. – С. 292-295.
15. Балтабаева К.Н., Баймагамбетова А.Ж. История и этнография казахов Западной Сибири в трудах Ш.К. Ахметовой // Исторические знания казахской диаспоры о Казахстане: Материалы регионального «круглого стола» (г. Алматы, 31 октября 2013 г.). – Алматы, 2013. – С. 40-47.
16. Балтабаева К.Н. Российская историография о казахах России // Отан тарихы=Отечественная история. – 2014. – №3(67). – С. 66-79.
17. Народы Западной и Средней Сибири: культура и этнические процессы / Отв. ред. И.В. Локин, Н.А. Томилов. – Новосибирск: Наука, 2002. – 325 с.
18. Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Региональной общественной организации Сибирский центр казахской культуры «Мөлдiр». / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко. – Омск: Амфора, 2014. – 326 с.
19. Sarsambekova A., Maslov H., Esimova Zh. Ethno Linguistic Processes of the Kazakhs of Western Siberia // Anthropologist (Kamla-Raj, India). – 2014. – № 18 (2). – PP. 559-563.

1.

2.

Рис. 1. Автор статьи с ученым-этнографом Ш.К. Ахметовой во время прохождения научной стажировки в г. Омске (ноябрь 2015 г.).

Рис. 2. С профессором Н.А. Томиловым в г. Омске на научной конференции, посвященной 180-летию Ч.Ч. Валиханова (октябрь 2015 г.).

Қ. Нұрғожа

«КӘРІ ЖІЛІК ЖЫЛҚЫ ҚАЙТАРАДЫ»

Тіршіліккамы малшаруашылығы болған қазақтарда төрт-түлікке және оның әрбір мүшесіне байланысты көптеген ырымдар мен тыйымдар ежелден қалыптасқан. Сол себепті қазақы ортада малдың сүйектерін бей-берекет тастауға, аяқпен басуға, жөнсіз пайдалануға тыйым салынған. Мысалы, жабыса біткен жанама сүйегі бар, қолдың қарында болатын сүйек *кәрі жілік* деп аталып, ол мал етіндегі жіліктің басты бөлігі саналған. Кәрі жіліктің жанама біткен сүйегін *қамшысы*, *құрығы* немесе *ілдіргесі* деп атайды. Халық танымында кәрі жілікті үй адамдары өздері мүжіген соң, үй босағасына *мал аман болады*, *үйді*, *малды ұры-қарыдан*, *пәле-жаладан сақтайды* деп ырымдап сүйек арасындағы тесігінен ши өткізіп, іліп қойғанда ол құрық ұстаған жылқышыға ұқсап тұрады.

Бұған дейін кәрі жілікті этнографиялық тұрғыда талдап жазған ғылыми мақала белгілі этнолог ғалым Нұрсан Әлімбаидың жетекшелігімен жарыққа шыққан *Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі* атты 5 томдық ғылыми энциклопедияның 3-томында жарық көрген болатын [1, 21-22]. Ал, бұл мақаланың жөн-жосығы – қазақы ортада жіліктің басты бөлігі саналатын кәрі жілікті ас-тағам ретінде тұтынудан бөлек, кәрі жілік соматизмінің мәдени

семантикасындағы кодқа салынған жабық тілдік ақпаратын ашу. Сонымен қатар, аталмыш кодты ғылымда ең алғаш Ш.Уәлиханов ашқандығы, сондай-ақ кәрі жілік сөзі алғашында қары жілік болғандығы жайында айтылады.

Кәрі жілік. ҚР MOM қорынан

Ғылымда кәрі жілік алғашында *қары жілік* деп аталған, кейіннен *қары* сөзі өзінен кейінгі *жілік* сөзінің жіңішке айтылуына орай *кәрі* болып өзгерген деген пікір қалыптасқан. Аталмыш пікірді белгілі лексиколог ғалым, профессор Нұргелді Уәли өзіне дейін кәрі жілік жайлы құнды мәліметтер қалдырған этнограф ғалым Ш.Уәлихановтың еңбегін негізге ала отырып төмендегідей жіктеп түсіндіреді:

«Кәрі жілік (*«қары жілік, қол жілік»*) малды ит-құстан, ұры-қарыдан сақтайды деген наным-сенім бойынша оны үйдің керегесіне іліп қояды. Кәрі жілікті ердің алдыңғы қасына байлайды. Ондағысы кәрі жілік атты, ат әбзелдерін ұры-қарыға алғызбайды деп сенген. Кәрі жіліктің қасқырдың, ұрылардың көзіне көптеген адам кейпінде көрінетін қасиеті бар деп білген.

Кәрі жілік соматизмінің мәдени семантикасындағы кодқа салынған жабық тілдік ақпаратты Ш.Уәлиханов дәлме-дәл ашады. Кәрі жіліктің әуелгі дыбыстық тұрпаты *қары* «қол жілік» екені даусыз. *Жілік* сөзінің жіңішке дыбыстық ауанымен *қары* атауы, *кәрі* болып өзгерген, яғни *кәрі жілік* – *қары жілік* атауының сингармоварианты. *Қол* соматизмі тілдік-мәдени семантикалық өрісте «әскер» деген терминдік мағынаны білдіреді: *қалың қол, қолбасы, ауыр қол* т.б. Шындығында, адамның күш-қуаты қолында, қолсыз құр денеден дәрмен жоқ екені белгілі. Сондай-ақ, кәрі жіліктің ұры-қары, барымташыларға көп адам түрінде елес беріп көрінуі – *кәрі жілік* «жалғыз», «дара» болмайды, яғни «біреуден көп» деген семантикалық ұяға жатады» [2].

Бұл ретте Н.Уәли кәрі жілік жайлы жазған этнограф ғалым Ш.Уәлихановтың кәрі жілікке берген анықтамасымен бірге ол жайындағы аңызды да басшылыққа алған. Ш.Уәлихановтың келтірген аңызының желісі төмендегідей:

«Ертеректе ұрылар бір ауқатты адамның отарын бірнеше күн андыса керек. Бірақ олар отарды қолдарына құрық ұстап жүрген адамдар күзетіп жүргендіктен, бірде-бір мал ұрлай алмайды. Бір қызығы ұрылар бұл үйде үй иесі, оның кемпірі мен қызы ғана бар екенін біледі. Ал қаптаған күзетшілер кімдер екенін түсінбей дал болады. Сөйтіп ұрылар не де болса, бұл үйге «құдайы қонақ» болып баруға бел байлайды. «Құдайы қонақпыз» деп кіріп келген кісілерді үйдің иесі құшақ жайып қарсы алып, бір қойын сояды. Сонда үйдің иесінің қонақжайлылығына риза болған «қонақтар» өздерінің ұрылар екендерін, бірнеше күн андып, отардан бір қой да ала алмағандарын айтып, түнде отар маңында тобырымен қару ұстап жүрген адамдар кімдер, оның құпиясы неде деп сұрайды. Олардың сөздерін тыңдап отырған үй иесі: «Мұның еш құпиясы жоқ. Мен тек әкемнің өлер алдындағы *өсиетін* орындадым. Әкем маған өлерінде қанша қой сойсаң, солардың бүкіл кәрі жілігін үйдің босағасы мен шаңырағына іле бер деген еді. Мен әкемнің айтқанын орындадым. Осының арқасында күні бүгінге дейін менің бірде-бір малымды, тіпті тышқақ лағымды не ұры, не ит-құс ала алмады дейді. Сонда барып ұрылар жан-жақтарына қарап, өздері түнде көрген, отарды қарауылдап жүрген қарулы күзетшілердің санымен шамалас кәрі жіліктің ілініп тұрғанын көріп қайран қалса керек» [3, 94-95].

Ел арасында Ш. Уәлихановтың келтірген аңызымен мазмұндас кәрі жіліктің қасиетін көрсететін және бір аңыз бар:

«Ертеректе келіні қайын атасын базарға шығарып саларда оған ішінде заты бар дорба беріп, оны үйге дейін келгенше ашпауын тапсырады. Базардан қайтар жолда қайын атасы не бар екен деп ойлап дорбаның аузын ашып қараса, ішінде қырық кәрі жілік бар екен. Ол мұнысы несі деп кәрі жілікті дорбасымен лақтырып тастап, жүріп кетеді. Сәлден соң оны қарақшылар қоршап алып, бүкіл дүниесін тартып алады да, кетерінде олардың басшысы қасындағы атқа мінген қырық қорғаушың қайда кетті деп сұрайды. Сонда ғана ол қырық кәрі жіліктің өзін қорғап келе жатқанын түсініп, бармағын шайнайды» [4, 132-133].

Жоғарыда айтылған екі аңыздан шығатын қорытынды – қазақы түсінікте кәрі жілік қашанда сырт көзге (ит-құс, ұры-қары) қарулы жауынгердің, күзетшінің немесе құрық ұстаған жылқышының кейпінде көрінеді. Бұл жоғарыдағы Н.Уәли айтқан «*кәрі жілік* «жалғыз», «дара» болмайды, яғни «біреуден көп» деген семантикалық ұяға жатады» дегенге саяды.

Осылайша, қазақы түсінікте кәрі жілік ертеден-ақ пәле-жаладан сақтайтын қасиеті бар деп танылған. Оны босағаға немесе мал қораға іліп қою үрдісі күні бүгінге дейін сақталған. Мысалы, түйе көп өсірілетін өңірлерде тіл-көз сұғынан сақтайды деп ботаның мойнына, сондай-ақ, жылқы мен ертұрманды сақтайды деп ердің алдыңғы қасына кәрі жілік тағу да көнеден бастау алатын үрдіске жатады.

Дәстүрлі қазақы ортада кәрі жілікпен байланысты қалыптасқан басқа да ырымдар мен тыйымдар, ұлттық ойын түрлері сақталған. Айталық, біз сөз етіп отырған кәрі жілік қашанда қазанға бірінші салынады. Себебі оны қасиетті, еттің бәрін кәрі жілік ұстап тұрады деп сенген. Қазақы түсінік бойынша кәрі жілікті отбасы мүшелерінің сыбағасы деп туыс-туғанның және ауыл адамдарының табағына салған. Басқа сүйектердей кәрі жілікті мүжіген соң шақпайды. Сонымен қатар кәрі жілікті *құда табаққа* немесе келген қонақтардың ішіндегі бөтен, жат, яғни туыстығы жоқ кісілердің табағына салмайды. Олай істесе, құт сол адамға, яғни бөтенге кетеді деп ырымдаған. Егер ет тартқанда абайсызда кәрі жілік бөтен кісілердің табағына тартылып кетсе, қонақ ырыс пен құт маған бұйырып тұр деп байқатпай кәрі жілікті тығып алуға тырысады.

Жоғарыда айтылғандай, кәрі жілік туыс-туғандардың табағына тартылғанымен онда да белгілі бір мәні бар наным-сенімге байланысты реттілік сақталған. Айталық, қазақы ортада кәрі жілікті бойжетіп келе жатқан қыз балаға *«оң жақта отырып қалады»* деген ырым бойынша бермесе, *«сұр бойдақ болады»* деп бойдақ жігітке де ұстатпаған [5, 610]. Бұл жерде аталмыш ырымның қалыптасуына *кәрі жілік* атауындағы *кәрі* сөзінің бейнелі түрде қолданылуы да ықпал етуі мүмкін деп топшылауға болады.

Дәстүрлі ортада кәрі жілікке деген сенімнен шыққан кейбір ауру түрлерін емдейтін де үрдіс болған. Айталық, кішкентай балалар құлақ ауруына шалдықпасын деп ырымдап босағаға кәрі жілікпен бірге тесіктерінен жіп өткізілген *бұлақтас* деген затты да ілетін ғұрып болған. Көпті көрген қарт кісілер баланың құлағы ауырса немесе бұлақ ақса ырымдап босағаға бұлақтас ілдіріп қоятын болған. Аталмыш ырым қазақ жерінің батыс өңірлерінде көбірек тараған.

Қазақы ортада *басқатырмақ* немесе *жаңылтпақ* деп аталатын кәрі жілікпен ойналатын, ептілікті қажет ететін ерекше ойын түрі бар. Ол үшін асылған кәрі жілікті мұжып, әбден тазалап, кептіреді. Сосын оның екі басындағы саңылаудың біріне тесілген екі асықты тізіп өткізген соң жанама сүйегінің қылы арасынан ілмектеп байлап, жіптің ұшын жіліктің келесі басына байлайды. Сонда кәрі жіліктің үш жерінен байланған жіп пайда болады. Аталмыш ойынның басты шарты – ойлана отырып, жіпке тізілген асықтарды кәрі жілік қылына ілмектеліп тұрған жіптен еппен өткізу арқылы келесі ілмекке апару қажет. Кәрі жілік қылынан шалынып байланған жіптен асықтарды белгілі амалдар арқылы өткізе отырып, келесі басына шығарып ойналады. Бұлай еппен өткізіп алғанда ешқандай да жіп шешілмейтіндіктен басқаларға асық кәрі жіліктің шыбығы екеуінің арасындағы саңылаудан өтіп кеткендей көрініп, ойыншылардың қызығушылығын арттырады.

Жаңылтпақ ойынын ойнау құралы.
ҚР МОМ қорынан (НВФ 5619/1-3)

Асқан ептілік пен шеберлікті қажет ететін аталмыш ойын ертеректе тек жастардың ғана емес, сонымен қатар оны білмеген кез-келген адамның қызығушылығын тудыратын және ойлау қабілетін жетілдіретін ойындар қатарына жатқызылып, қазақы ортада кең тараған.

Жіліктің басты бөлігі саналып, еттің бәрін ұстап тұрады деп саналған кәрі жіліктің күні бүгінде ауылды жерлердегі үйлердің босағасында, мал қоралардың төрінде ілініп тұрғанын көруге болады. Бұл тіршілікқамы малмен біте қайнаған қазақы санада төрт-түлікке қатысты атқарылатын белгілі бір ғұрыптар мен ежелден қалыптасқан ырым-тыйымдардың берік орныққанын көрсетсе керек.

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: РПК Слон, 2012. – 736 б;

2. Нұргелді Уәли Қолжазбасы;
3. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. 2-е изд. доп.– Астана: Алтын кітап, 2007.–(Библиотека казахской этнографии), Т.1., 1835-1865г.–291 с;
4. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу. – Алма-Ата: Наука, 1980.– 256 с.
5. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. Алматы: Дәуір, 2013.– 1488 б;
6. Шоқпарұлы Д. Сүйектерге тіл бітсе (этнографиялық түсініктеме) // АТ. –1994. – №5;
7. Сандыбаева А. Қазақтың ет тағамдарына байланысты дәстүрлі нанымдары мен діни сенімдері // ҚазҰМУ Хабаршы. – Тарих сериясы. –№2. –64-67 бб.

О. Әлім

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӨРМЕК ТОҚУ ӨНЕРІ

Қазақ даласының климаттық ерекшелігіне сай жылдың төрт мезгілінде көшіп-қонып, дәстүрлі көшпелі өмір салтын ұстанған халқымыздың киім-кешегі мен тұрмыстық-шаруашылық бұйымдарының барлығы қол жетімділігіне қарай, қолындағы төрт түлік малының жүні мен терісінен жасалғандығы белгілі. Көктем мезгілінде қырқылған қойы мен түйесінің жабағы жүнін өңдеп, одан шекпен, шалбар сияқты киім-кешегін сондай-ақ, киіз үйдің кілем, алаша және бау-басқұр, қоржын, керме, қаршын, сандыққап, атжабу, асмалдық (түйежабу) сияқты тұрмыстық-шаруашылық бұйымдарының барлығын өрмекпен тоқып жасаған.

Өрмек тоқу өнері жайында XIX-XX ғғ.-да қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін және әдет-ғұрыптарын зерттеген бірқатар орыс зерттеушілері мен Отандық тілші және этнограф ғалымдардың бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері мен мақалалары жарық көрген.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тұрмыс-тіршілігін зерттеген А.И. Левшиннің [1], И.А. Парамоновтың [2], Р.Каруцтың [3], Е.Р.Шнейдердің [4], С.М.Дудиннің [5], А.И. Добросмысловтың [6], И.С. Руденконың [7] еңбектерінде қазақтардың әр үйінде өрмекпен киіз үйдің бау-басқұрын және түрлі тұрмыстық және шаруашылық тоқыма бұйымдарын, ерлердің маусымдық сырт киімдері шекпен мен шалбар тігетін мата тоқитындығы айтылады. Сондай-ақ, XX ғасырдың 50-90 жж. этнограф ғалымдар И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның [8], К.И. Антипина мен Е.И. Махованың [9], С.Қасимановтың [10], Ә.Тәжімұратовтың [11], М.Мұқановтың [12] және Қ.Кенжеғалиеваның [13] зерттеу еңбектерінде өрмек тоқудың технологиясы және оның бетіне салынатын ою-өрнек түрлері арнайы зерттеу нысаны болған.

Еліміз Тәуелсіздігін алған жылдары ұлттық мәдени құндылықтарымызды зерттеуге деген қызығушылық арта түсіп, бірнеше ғылыми еңбектер жарияланды. Мәселен, этнограф К.Н. Раймханованың [14], өнертанушы Ш.Тоқтабаеваның [15] зерттеу еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар, 2012 жылы ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің директоры Нұрсан Әлімбаидың жетекшілігімен және ғылыми редакторлығымен шыққан «Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан» атты ғылыми каталогы [16] мен «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияның 3-томындағы «Күзүжіп / Күзіпжіп», «Кілем» және «Кілем тоқу» атты мақалада [17], сондай-ақ, аталмыш энциклопедияның 4-томындағы «Мата» [18], 5-томындағы «Өрмек», «Өрмек тоқу», «Шекпен¹» мақалаларында [19] қазақ әйелдерінің өрмек тоқу өнерінің технологиясы және оның ою-өрнектерінің түрлері, олардың аймақтық ерекшеліктері нақты, әрі жан-жақты сипатталған.

Өрмек – кілем, алаша және қоржын, керме, боғжама (тең), қаршын, бау-басқұр сияқты түрлі тоқыма бұйымдарды тоқуға арналған құрылғы. Әдетте, өрмек екі түрлі құрылады. Біріншісі – кілем тоқуға арналған көлемді түрі. Оның ені 2-2,5 м, ұзындығы 4-5 м. шамасында болып келеді. Бұндай өрмекті әркім қолындағы бар материалына қарай, үй алдындағы бастырманың астына немесе үйдің үлкендеу бір бөлмесіне жерге көлбеу немесе тік етіп құрады. Кейде, халық арасында кілем тоқуға арналған өрмекті қалып деп те атаған.

Екіншісі – басқұр, алаша, керме, қоржын және шекпен сияқты бұйымдардың жолдарын тоқуға арналған түрі. Оның ені 20-40 см. ал, ұзындығы тоқылатын заттың көлеміне қарай 10-15 метрге дейін жетеді. Бұндай өрмек есік алдына жерге көлбеулетте құрылады. Оны жай өрмек деп те атайды. Мал бағып көшпелі тіршілік кешкен қазақ қауымында көбінесе, осындай жай өрмек түрін қолданған. Себебі, көші-қон кезінде оның құрал-жабдықтарын тасымалдауға жеңіл әрі қолайлы болып келеді. Сондай-ақ,

өрмектің бұндай қарапайым түрі – жай өрмек току өнері Қазақстанның барлық аймағында кеңінен тараған.

Тік өрмекпен кілем тоқыған шебер.
ҚР МОМ материалдары бойынша
суретті салған Ж.Шәйкен.

Жай өрмек. Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан (1199-147)

Біз бұл мақаламызда өрмектің қарапайым құрылған түрі – жай өрмекке токталып отырмыз. Ал, өрмектің жоғарыда аталған бірінші түріне яғни, өрмек токудың ауқымды бір саласы кілем току өнеріне байланысты арнайы мақала жарық көрген [20].

Қазақ әйелдері қойдың және түйенің көтемде қырқылған жабағы жүнін жуып, өңдеп, жерге арнайы құрылған өрмек деп аталатын құралдың көмегімен киіз үйдің бау-басқұрларын тоқыған. Сонымен қатар, өрмектің көмегімен бетіне түрлі ою-өрнек теріп тоқылған жолдардың бірнешеуін қатарластыра қойып, ұзындығын бойлай шуда жіппен жөрмеп тігіп, үйдің еденіне төсеніш ретінде қолданылатын алаша және керме, қоржын, аяққап, сандыққап, боғжама (тең), атжабу, асмалдық (түйежабу) сияқты тұрмыстық-шаруашылық бұйымдарын жасаған. Сондай-ақ, өрмекпен қойдың немесе түйенің боялмаған жүнінен тоқылған жолдардың бірнешеуін қатарластыра қойып, ұзындығын бойлай шуда жіппен жөрмеп тігіп шекпен немесе қақпа деп аталатын үлкен кездеме матаға айналдырған. Осындай матадан ерлердің маусымдық сырт киім түрлері – шекпен мен шалбар да тіккен.

Кейде жұмсақ әрі сапалы тоқылған матаның астарына жақсылап жуылып өңделген қойдың жүнін салып, киіз басқандағыдай басып, қалыңдау мата жасаған. Осындай өрмекпен тоқылған маталарды XIX ғ.-да орыс көпестері «армячина» немесе «домотканное сукно» деген атпен ішкі Ресейге апарып сатқан [18, 336].

Шекпен матаның бір кесегінің бағасы әртүрлі болып келген. Яғни, жұмсақ әрі сапалы тоқылған түрі 1 сом 50 тиыннан 10 сомға дейін жеткен. Ресейдің әскерилері одан қыстық сырт киім түрі – шапан (шинель), шалбар және жейде тігіп киген [2, 60].

Өрмек тоқу – өрмекпен бау-басқұр, алаша, қоржын, керме, қаршын, боғжама (тең) сияқты т.б. тұрмыстық және шаруашылық тоқыма бұйымдарын тоқу. Өрмек тоқу ісіне дейін көп сатылардан тұратын дайындық жұмыстары жасалады. Ол қой қырку, жүн жуу, сабау, жүн түту, жіп иіру, жіп бояу, өрмек құру сияқты қат-қабат келетін жұмыстардан тұрады. Дайындық қойдың көктемгі жабағы жүнін қыркудан басталады. Қыркым басталардан бір-екі күн бұрын қой отары өзен суына екі-үш рет тоғытылып, жүніне жабысқан шөп-шалаңнан арылтылады. Қой жүні кепкен соң ғана қырку жұмыстары жүргізіледі. Ақ және қара түсті қойлардың қыркылған жүндері түр-түсіне қарай бөлек жиналады. Жиналған жүнді су құйылған арнайы ыдысқа салып, кір жуғыш ұнтақтар қосып шуашынан, кірінен тазартылып жуылып, кептіріледі. Содан соң, жүнді тулақ бетіне жаймалап, сабаумен сабап, қоқымнан арылтып, ұйысқан жерлерін жазып көпіртеді. Келесі саты – жүн түту. Көпіріп сабалған жүн темір тісті жүнтаракпен таралып түтіледі. Түтілген жүн иіруге дайындалып, әртүрлі көлемде шүйкеленеді. Осылайша, жіп иіру жұмыстары басталады.

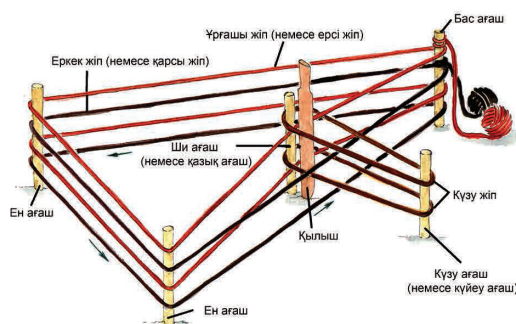
Өрмек жіптерін иіру – түтілген қой жүні әртүрлі жуандықпен иіріледі. Өрмектің желісі мен арқауына арналған жіп жуан, ал түгіне арналған жіп жіңішке әрі бос иіріледі. Иірілген жіптер келетеліп оралып, шатыспауы үшін үш-төрт жерінен байланады. Жіптердің беріктігін арттыра түсу үшін оларды шындайды. Ол үшін келеп жіпті қазандағы қайнаған ыстық суға бірер сағат салып алады. Оны қазаннан шығарып сорғытып, кептіреді. Кептірілген соң, келеп жіпті арасы бір қадамдай етіп жерге қағылған екі қазыққа айналдыра орап, ортасынан бұрау ағаш салып керіп қояды. Осылайша, керілген жіп, бір

апта тартылып тұрады. Бұлай шындалған жіп өрмекке жүгіртілгенде созылмай, бір қалпын сақтайды және бұйымның бетіне терілген өрнек қисаймай жақсы шығады. Өрмек тоқуға дайындығының келесі сатысы – тұр салуға арналған жіптерді көп түске бояу.

Өрмек жіптерін бояу – шебер өрмек жіптеріне арналған бояуды өсімдік тамырынан, жапырағынан не табиғи минералдық заттардан алады. XIX ғ. соңына қарай сауда керуен жолдары арқылы шетелден келе бастаған арзан әрі қолжетімді анилин сияқты химиялық бояуларды да пайдаланған. Өрмек жіптерін иіріп алғаннан кейін де, иірмей тұрып жүн күйінде де бояй береді. Жаздың ыстық күндері жүн тез кебетін болған соң иірмей тұрып бояса, қыста иіріп алған соң бояған. Жіп немесе жүн бояу үшін астына от жанып жатқан қазанға су құйып, оған алдын-ала ерітіліп дайындалған бояуға тұз бен мүсәтір қосады. Тұз бен мүсәтір жіпке, жүнге бояудың қанық болып сіңуіне және болашақта тоқылған бұйым бетіндегі бояудың ұзақ уақыт берік сақталуына септігін тигізеді. Судағы бояу толықтай еріген соң, жүнді салып, қазанды баяу қайнатады. Бояу қанығып сіңгенінше арнайы жасалған ағаш қалақпен жіпті немесе жүнді аударыстырып отырады. Арасында бояудың сіңгенін байқау үшін екі ағаш қалақпен шымши көтеріп көреді. Егер бояу толық сіңген болса, жүнді көтергенде бозғылт тартпай, қанық түске енгені байқалады. Боялған жіп қазаннан шығарылып, суық суға бірнеше рет шайылып, көлеңке жерге кептіріледі. Осылайша боялған жіп шөлмектерге төгіліп, домалақтап оралып, өрмек құруға дайындалады.

Өрмек құру – тоқыма бұйымдарын тоқуға арналған құрылғыны құру. Тоқымашы ойына алған бұйым көлемін айқындаған соң, өрмек құру ісіне кіріседі. Өрмекті құрмай тұрып түрлі түске боялған өріс жіптерін және қазығы, адарғы, қылыш, мосы немесе көтерме ағашы, күзужіп, күзуағаш, есептаяқ (серуағаш), бақылау жіп сияқты қажетті өрмек құрал-жабдықтарын дайындап алады. Басқұр мен алаша жолдары сияқты еңсіз жолақтарды тоқуға арналған өрмек үшін тегіс ашық алаңқай таңдап алынып, шөп-шалаңнан тазартылады. Содан соң, жерге үшбұрыш жасай, үш қазық қағылады. Бұл қазықтардың өзіндік атаулары бар: олардың біреуі бас өріс қазық, қалған екеуі ен өріс қазық деп аталады. Бас өріс қазық пен ен өріс қазықтың бірінің орта тұсынан қосымша өрмекті қағатын қылыш және оған қатарластыра күзуағаш пен күзушыбық деп аталатын жіңішке шыбық қағылады. Осыдан соң өрмек жүгірту ісі басталады.

Өрмек жүгірту – өрмектің өріс жібін құру; өрмектің ерсі және қарсы жіптерін екі адам алып, өрістің үш кейде төрт қазығын айнала жүріп, жіпті төгуі. Өрмек жіптері бас қазық пен екі ен қазық қағылып болған соң жүгіртіледі. Бас қазық пен ен қазықтың бірінің орта тұсынан терме теруге арналған қылыш пен күзуағаш және күзушыбығы қағылады. Бас қазаққа өрмек жүгіртуге арналған домалақ жіптің ұшы байланып, үшбұрыш (кейде төрт бұрыш) жасай айналдырылады. Бірінші қатары қылыштың оң жағынан, екінші қатары сол жағынан өткізіледі. Келесі қатарлары осы ретпен тартылады.

Өрмек жүгірту. Нұрсан Әлімбайдың схемасы бойынша суретті салған Ж.Шәйкен. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. (Алматы: РПК “Слон”, 2012. – 736 б) атты еңбектен.

Бас қазық пен ен қазықтың бірінің орта тұсынан қағылған қылыштың жанына тәжірибелі әйел отырып, күзужіп пен өрмек жібінің қылыштың сыртынан өткен жіптерін әрқайсысын бір орап, күзуағаштан оңға, күзушыбығынан солға қарай шалып айналдырып отырады. Мұны тоқымашылар өрмек шалу деп атайды. Қазықтарды айналдыра өрмек жіптері жүгіртіліп болған соң, орта тұсына бақылау жіп деп аталатын жіп өткізіліп, тұйықталып байланады. Ол қазықтарды жерден суырып алып, желі жіптерін екі еселеп жинағанда шатастырмау қызметін атқарады. Осыдан соң қазықтар суырылып, жерге көлбеу жатқызылады. Екі шетіндегі тұйықтарының арасынан өрмек жіптерінің енінен сәл ұзындау жұмырағаш өткізіліп, жерге арнайы қағылған қазыққа тартылып, бекітіледі. Өрмектің орта тұсынан мосы қағылып,

оның ілмегіне күзуағашқа шалынған өріс жібінің астыңғы ерсі жібі (немесе ұрғашы жіп деп те аталады) көтеріліп ілінеді. Сонда өрмектің астыңғы жібі жоғары көтеріліп, мосының екі жағынан айқас пайда болады. Мосының алдыңғы жағынан қылыш, артқы жағынан адарғы сұғылады. Адарғымен қатар 20-30 см ілгеріректе есептаяқ немесе серуағаш, кергіш сабау деп аталатын жіңішке шыбық өткізіліп, өрмек жіптерінің шатаспауы үшін топтап байланады. Осыдан соң, өрмек тоқу жұмысы басталады.

Өрмек тоқу үрдісі – тоқымашы арнайы құрылған терме немесе жай өрмектің көмегімен тоқылатын бұйымдардың бетіне түрлі өрнек салып түкті немесе түксіз етіп тоқиды. Бетіне түр салып түктеп тоқу тәсілінде желі және арқау жібімен қоса өрнек жібі деп аталатын үшінші жіп қатысады. Түктеп тоқу тәсілінде тоқылатын бұйымдардың желі және арқау жібі боялмай, тек түр салуға арналған өрнек жібі ғана көп түске боялады. Ал тықыр (тақыр) тоқу тәсілінде тек желі және арқау жібі қатысады. Мұндай тәсілмен тоқылатын бұйымдардың өрнегі көп түске боялған желі жібінен санап отырып, термелеп теру арқылы шығарылады. Қарапайым құрылған жай өрмектің көмегімен өрмек тоқу жұмысы төмендегідей тәсілмен атқарылады.

Тоқымашы арнайы құрылып, дайындалған өрмектің қарсы алдына жүрелеп отырып, тоқу ісіне кіріседі. Өрмек тоқу барысында мосының алдыңғы және артқы жағынан сұғылған қылыш пен адарғыны алма-кезек бірде жатқызып, бірде қырынан қойып отыру арқылы іске асырылады. Яғни, өрмектің бірқатары тоқылып болған соң, қылышты жатқызғанда, адарғыны қырынан қойып, керісінше адарғыны жатқызғанда, қылышты қырынан қойып отырғанда өрмектің қарсы және ерсі жібі бірде төмен, бірде жоғары шығып, айқас түсіріліп отырады. Осы айқастың арасынан көлденеңнен арқау жібін өткізіп, қылышпен нығырлап қағып қояды. Осылайша, өрмек тоқу ісі тоқыма бұйым тоқылып болғанға дейін жалғаса береді. Өрмек терме теру, кежім теру немесе бұқар теру, орама теру және бұйымның бетіне түр салып түктеп теру тәсілдерімен тоқылады. Өрмек тоқу барысында тоқылатын бұйымның бетіне әркім өзінің ойға алған ою-өрнегін санап отырып теріп шығады.

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. В 3-х частях. – СПб.: Тип. Карла Крайя. 1832, – 940 с.
2. Парамонов И.А. Производительные силы Туркестана. На Всероссийской выставке // ТС. Т.XL. Сост. В.И. Межов. – СПб., 1871. – С.56-66;
3. Каруц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1911. – 189 с.
4. Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика // Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. – Л.: АН СССР, 1927. – С.135-172;
5. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // СМАЭ. Т.VII.1928. – С.71-166;
6. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. – Оренбург: Тургайский обл. стат. комитет, 1895. – 360 с.
7. Руденко И.С. Очерк быта казахов бассейна Уила и Сағыза// Казаки. Антропологические очерки: Вып. 3. Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик / С.Ф. Баронова, А.Н.Букейхана и С.И. Руденко. – Л.: АН СССР, 1927. – С. 7-32.
8. Захарова И.В. Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда: XIX – начала XX вв. – Алматы: Наука, 1964. – 178 с.
9. Антипина К.И., Махова Е.И. Безворсовое узорное ткачество // Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. Под. ред.: С.В. Иванова, К.И. Антипиной. – М.: Наука, 1968. – С.48-58.
10. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 240 б.
11. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.
12. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 120 с.
13. Кенжеғалиева Қ. Терме және қақпа алаша // Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К.Мұқанов. – Алматы: Қайнар, 1990. – 70-97 бб;
14. Райымханова К.Н. Ата кәсіп: этнографиялық зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 2001. – 150 б.
15. Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.
16. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ICOS, 2012; – 387 б.
17. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: РПК “Слон”, 2012. – 736 б.
18. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: РПК “Слон”, – 736 б.
19. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: «Азия Арна» 2014. – 839 б.
20. Әлім О. Қазақ халқының кілем тоқу дәстүріндегі кейбір беймәлім аспектілері жөнінде // «II Аргынбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары 25-желтоқсан. 2014. ҚазҰУ. – Алматы: «Қазақ Университеті» баспасы. – 265-268 бб.
21. ҚР Мемлекеттік орталық музейі, антропология және этнология орталығы қызметкерлерінің 2013 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының Шымкент қаласына және Шәуілдір, Сарыағаш, Мақтарал аудандарына жасаған этнографиялық экспедиция материалдарынан.

**ФОТОТЕКА ОТДЕЛА ЭТНОЛОГИИ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ УФИМСКОГО НАУЧНОГО ЦЕНТРА РАН: ИСТОРИЯ
ФОРМИРОВАНИЯ И ТЕМАТИКА***

Становление этнографической науки в Башкирии относится к 50-м годам и связано с созданием Башкирского филиала АН СССР [1, с. 83-84].

Традиционно изучением материальной, а так же духовной культуры народов занимается этнографическая наука, которая в основном базируется на полевых исследованиях в среде изучаемого этнического сообщества.

Таким образом, 1950-е годы стали началом развития в институте Истории, языка и литературы нового научного направления – этнографии.

К концу 1959 года уже существовала небольшая группа ученых - Р.Г. Кузеев, Н.В. Бикбулатов, С.Н. Шитова и Б.Г. Калимуллин, которые начали исследования в области материальной культуры башкир и других народов Южного Урала.

Систематические полевые исследования начались в связи с разработкой коллективной темы «Декоративно-прикладное искусство башкирского народа». Они охватили сотни населенных пунктов на территории Башкортостана и за ее пределами – в соседних районах Татарстана, башкирское население Пермской, Свердловской, Челябинской, Курганской, Оренбургской, Самарской, Саратовской областей.

Собранные в этот период материалы послужили основой для опубликованных в 60-е годы XX в. этнографических работ по декоративно-прикладному искусству, по народной одежде, общественному быту и т. д. [2; 3; 4].

В конце 60-х годов XX столетия начинается фронтальный сбор сведений практически по всем областям народного хозяйства и быта. Стали изучаться различные виды хозяйственной деятельности башкир (скотоводство, земледелие, пчеловодство, охота, рыбная ловля), транспортные средства, народная архитектура, система питания, игры, религиозные представления. Эти полевые исследования проводились по программам-вопросникам, разработанным самими авторами на основе опыта предыдущих лет [5, С.119].

С начала 70-х годов XX в. центральное место в этнографических исследованиях института Истории, языка и литературы занимает проблема этногенеза и этнической истории башкирского народа. Нужно отметить, что часть работ была посвящена специальному изучению отдельных аспектов материальной и духовной культуры, хозяйственной деятельности, которые связаны с происхождением народа [1, С. 85].

Изучением происхождения и формирования башкирского народа в эти годы активно занимается Р.Г. Кузеев [6].

Сложность проблемы этногенеза башкир вызвала необходимость проведения Всесоюзной научной сессии по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1978-79 гг., которая состоялась в мае 1980 г. в г. Уфе [7].

К началу 80-х годов значительно увеличились масштабы и уровень этногенетических исследований в Башкирии [8].

В 90-е годы XX в. предпринимались главным образом индивидуальные выезды. Так, например, традиционные средства передвижения и лесные промыслы башкир, народная хореография и празднества исследовались М.Г. Муллагуловым, Л.И. Нагаевой и т.д. [9; 10].

С начала 2000-х гг. разрабатывалась тема «Башкиры в системе народов Евразии» [11, С. 67]. По данной проблеме были проведены широкомасштабные этнографические и антропологические исследования башкир в исторических границах их расселения. Были изучены башкиры Оренбургской, Пермской, Самарской, Курганской и Челябинской областей. В результате этих исследований была проведена межрегиональная конференция «Проблемы этногенеза и этнической истории башкирского народа, посвященная 70-летию С.Н. Шитовой», которая прошла в декабре 2006 года в г. Уфе [12].

Таким образом, в результате систематической экспедиционной деятельности этнографами института накоплен уникальный по объему материал, характеризующий материальную и духовную культуру башкир и других народов Волго-Уральского региона.

Прежде всего интересы ученых-исследователей были сосредоточены на башкирской традиционной культуре и истории формирования башкирского этноса.

Эти исследования заложили основу фонда фототеки. Данные материалы представляют фототоллекции по традиционной башкирской этнографии. Они классифицированы следующим образом: «Хозяйство», «Декоративно-прикладное искусство», «Семейные обычаи и обряды», «Общественные праздники» и «Народная хореография». А также хранятся фотографии, отображающие материальную культуру башкирского народа и представляют следующую тематику: «Народная одежда и украшения», «Домашняя утварь» и «Система питания», «Жилища и поселения» и «Традиционный народный транспорт».

Каждая фотография описана и приклеена на карточки, которые представляют собой отдельные паспорта. Эти паспорта и составляют главное содержание фототеки. Каждый паспорт пронумерован. В нумерацию паспортов и негативов включен год и место сбора материала, сообщаются сведения об информаторе (фамилия, имя, возраст, образование). Далее в строке «Народ» отмечается национальность информатора. В графе «Тема» записывается отрасль хозяйства или одна из областей материальной и духовной культуры, которые представляют объект исследования. В конце указывается фамилия собирателя данного материала.

Эти материалы хранятся в специальных ящиках, которые пронумерованы по тематике исследований. Каждая из больших тем содержит разделы и подразделы. Наиболее обширные разделы фототеки связаны с материальной культурой народов или ярко выраженной обрядностью – свадьбой, праздниками, народным искусством.

Фотоматериалы расположены по следующему тематическому каталогу: пейзаж, письменные памятники, промышленность, сельское хозяйство, домашние производства, транспорт, поселения и жилища, кухонная утварь, продукты питания, одежда и украшения, семейный быт и обряды, воспитание детей, колыбели, детские игры, общественный быт, религия, искусство и т.д.

Фототека содержит значительное количество материалов, характеризующих жизнь и быт других народов Башкортостана: различные группы татар, марийцев, чувашей, мордвы, удмуртов и др. Они отражают народную одежду, утварь, жилища, предметы декоративного искусства.

Также научный интерес для ученых-этнографов нашей республики представляют собранные С.Н. Шитовой и Н.В. Бикбулатовым в 60-е годы во время этнографических экспедиций фотоматериалы по народам, проживающих на территории Туркменистана, Узбекистана, Таджикистана и Киргизстана.

Имеющиеся в фототеке коллекции включают более 13 тыс. паспортов по разным народам, проживающим на территории Республики Башкортостан.

Таким образом, фототека Отдела этнологии представляет ценный источник для исследований, а так же является объектом историко-культурного наследия народов России.

* Работа выполнена при поддержке гранта Республики Башкортостан для молодых ученых 2016 г.

-
1. Бикбулатов Н.В. Становление и развитие этнографической науки \ В научном поиске. К 50-летию Института истории, языка и литературы Башкирского филиала АН СССР. –Уфа, 1982. –159 с.
 2. Авижанская С.А., Бикбулатов Н.В., Кузеев Р.Г. Декоративно-прикладное искусство башкир. –Уфа, 1964. –260 с.
 3. Шитова С. Н. Народная одежда башкир \ Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1968. Т. 3. –153 с.
 4. Бикбулатов Н.В. Башкирский аул (очерк общественной и культурной жизни). –Уфа, 1969. –215 с.
 5. Шитова С.Н., Бикбулатов Н.В. Этнографический архивный фонд сектора археологии и этнографии ИИЯЛ БФАН СССР \ Южноуральский археографический сборник. Вып. 2. –Уфа, 1976. –391 с.
 6. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. –Уфа, 1974.
 7. Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1978-1979гг. –Уфа, 1980.
 8. Юсупов Р.Г. Антропологическая характеристика башкир по данным краниологии. – В кн.: Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических исследований 1978-1979гг. –Уфа, 1980.
 9. Муллагулов М.Г. Башкирский народный транспорт. Уфа, 1992; он же. Лесные промыслы у башкир. –Уфа, 1994.
 10. Нагаева Л.И. Башкирская народная хореография. Уфа, 1995; она же. Башкирские народные праздники, обычаи и обряды. –Уфа, 1999.
 11. Институт истории, языка и литературы. Время, открытия, люди. К 75-летию юбилею. – Уфа: Нефтегазовое дело, 2007. – 108 с.
 12. Проблемы этногенеза и этнической истории башкирского народа. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию С.Н. Шитовой. –Уфа, 2006. –206 с.

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ КОЧЕВНИКОВ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В современной номадологии достаточно теоретических вопросов, которые до наших дней остаются открытыми и нерешенными. Одна из них - проблема земельной собственности у кочевников.

Данная проблема берет свое начало с первой половины XX века, исследователи и по сей день не пришли к единому мнению, она остается дискуссионной в научных кругах. В связи с этим мы попытались проанализировать эту сложную задачу, которая зародилась в советской номадологии под давлением марксистско-ленинской идеологии.

К началу XX века по кочевым народам дореволюционными исследователями были накоплены достаточное количество историко-этнографических материалов, которые нуждались в анализе и концептуальном осмыслении. В них кочевые народы преподносились в противопоставлении с оседлыми народами. В накопленных материалах не прослеживаются теоретические или какие – либо концептуальные проблемы номадизма, исследования эти в основном носили описательный характер.

В советский период, начиная примерно со второй половины 20-х гг. XX века коммунистическая партия дает установку по внедрению пятичленной модели К. Маркса. Именно на основе такой идеологии рассматривается развитие кочевых народов Центральной Азии и Казахстана. Ни один ученый не мог противоречить установкам коммунистической партии.

После революции и гражданской войны в середине 1920-х годов возобновляются исследовательские изыскания по кочевым народам. Советские ученые изучали кочевников, руководствуясь методологическими направлениями, которые сосредотачивались на новой идеологии.

Так, 30-е годы XX века появились серия публикаций по истории кочевников, в которых кочевое общество трактовалось на основе новых установок. Логическим завершением этой концептуально-идеологической политики было принятие “Краткого курса ВКП(б)”, где утверждались принципы формационного подхода к истории человечества.

Одним из первых исследований по кочевникам Азии была, монография Б.Я. Владимирцова “Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм” [1], в ней была разработана теория “кочевого феодализма”, учитывающая феодальную собственность на пастбища, где феодал руководил и контролировал систему землепользования. Зависимые рядовые скотоводы, использовали землю в качестве пастбищных угодий для выпаса скота, одновременно выполняли различные натуральные повинности. Исходя из особенностей “кочевого феодализма” у номадов должна была присутствовать собственность на землю.

В конце 1940-х годов и начале 1950-х годов происходит возрождение работ, касающихся дискуссионных вопросов номадизма.

Большое значение для советской историографии имели в 50-е годы XX века, где важную роль сыграла научная сессия в Ташкенте в 1954 году [2]. *Так, на этой сессии рассматривались проблемы патриархально-феодальных отношений у кочевых народов Центральной Азии и Казахстана. Большая часть участников конференции поддержали идею о том, что у номадов преобладали патриархально-феодальные отношения. Но среди участников были разные мнения по поводу основных средств производства при кочевом образе жизни, которые и стали основной и главной проблемой дискуссии, затем нашли отражение на страницах журнала “Вопросы истории” (1954-1956) и научных исследований в виде монографий.*

При историографическом обзоре частной собственности у кочевников казахов, Г.Ф. Дахшлейгер в монографии “Историография Советского Казахстана” [3] выделяет несколько форм собственности у казахов в период XIX – начала XX веков.

В результате научных дискуссий появились две точки зрения: 1. Базой феодальных отношений являются феодальная собственность на землю (С.З. Зиманов, А. Еренов, И.Я. Златкин, Л.П. Потапов и другие) [4-8]; 2. Основой феодальных отношений является собственность на скот (С.Е. Толыбеков, В.Ф. Шахматов и другие) [9-10].

Г.Ф. Дахшлейгер считал, что “земля находилась в общинной собственности, а частная собственность на землю (как в феодальной, так и в капиталистической формах) появилась в Казахстане только после перехода казахов – кочевников к оседлости и земледелию, т.е. после завершения вхождения казахских земель в состав Российской империи” [3, с.116-117].

О положительных итогах дискуссии в исследовании Григорий Федорович писал так: “В сущности уже снят спор об общественных отношениях и формах землепользования казахского аула XIX-начала XX веков“. У автора не вызывает сомнения наличие у казахов рассматриваемого периода различных форм земельной собственности, а также отсутствие в этот период так называемых абсолютно “чистых кочевников” [3, с. 118-119].

Выводы автора о дискуссии частной собственности были следующими: “обозначилось сближение разных точек зрения, но главный предмет дискуссии о феодальной собственности на землю, главным средством производства в условиях кочевого скотоводческого хозяйств остался” [3, с. 119].

Причиной незавершенности дискуссии, по мнению Г.Ф. Дахшлейгера, “в том, что накопленный и обобщенный в последние годы документальный материал относится главным образом к XIX и началу XX века, а XVI век и начало XVIII в. в области социально-экономической истории документированы куда слабее” [3, с. 119].

Сейчас мы понимаем, что дискуссия была оторвана от жизни и бесосновательна во многом, так исследователи выясняли один вопрос, что же является основой кочевого феодализма: собственность на скот или земля. Ученые – кочевниковеды, осознающие особенность номадизма, должны понимать, что при экстенсивном скотоводстве невозможно иметь земельную собственность.

Одним из сторонников первой точки зрения был Л.П. Потапов, который относился к числу разработчиков теоретической концепции. Опираясь на мнение, что именно пастбище было основным условием ведения кочевого хозяйства, не приуменьшал значение владения на скот. Так как считал, что пастбище хотя и основополагающее, но не основное средство производства [8, с.76].

По его мнению, на основе собственности на скот зародилась частная собственность на общинные пастбища, которые со временем перешли к зажиточным владельцам скота, тем самым происходило общее увеличение поголовья скота. В итоге автор приходит к заключению, что в кочевом обществе шел непрерывный процесс развития монополизации собственности на пастбища. Таким же путем шло прикрепление к земле обычных скотоводов и формирование феодальных отношений [8, с.76]. Передача скота обедневшим кочевникам было главным орудием прикрепления их к собственности феодала-кочевника, которое выражалось в патриархальной форме [8, с.79-80]. По мнению Л.П. Потапова сохранялась территориальная община, которая консолидировала кочевников не по родственному, а по военному принципу.

Сторонники второго подхода в теоретических вопросах собственности С.Е. Толыбеков и В.Ф. Шахматов считали, что в основе кочевого скотоводства лежали общинные формы собственности на землю и частной собственности на скот, но при этом пастбища были в положении производства. Такие патриархально-феодальные отношения воспринимались учеными, как начальный этап феодализма и базис для его сложения. По мнению исследователей, монопольное владение пастбищами принадлежала зажиточному кочевнику. С.Е. Толыбеков придерживался мнения, что в кочевом хозяйстве не могли сложиться полностью развитые феодальные отношения без перехода к оседлости [9, с. 112; его же с.75-76, с. 79-80].

Однако мнение С.Е. Толыбекова и его идейных единомышленников на конференции в Ташкенте не поддержали. Основная часть участников сессии были на стороне идей Л.П. Потапова, тем не менее, отрицательно отнеслись к его суждению о том, что у кочевников средства производства составляли как земля, так и скот.

В итоге, дискуссия в Ташкенте утвердила на долгие десятилетия в кочевниковедческой литературе феодальную концепцию номадов. Большинство ученых считали, что частная собственность на землю была основой производственных отношений у кочевых народов. Тем самым утвердилось мнение об одинаковых производственных отношениях, как оседлых народов, так и кочевников.

Советская историография так и не сумела раскрыть и решить проблему частной собственности на землю. Применяемые методологические подходы в исследованиях ученых в номадологии не сумели раскрыть теоретическую проблему, и завели дискуссии в тупик. В связи с идеологическим давлением на ученых была дана необъективная интерпретация исторических фактов, и дореволюционный период истории Казахстана отнесли к феодализму.

Историк М. Вяткин в монографии “Батыр Срым” касается земельной проблемы у кочевников казахов. Описывая положение султанов в казахском обществе, автор считал что “распоряжение основным условием производства – землей – находилось в их руках” [11, с. 82]. По мнению ученого, частная собственность на землю в кочевом казахском обществе сложиться не могла из-за особенности кочевого хозяйства. Однако подчеркивает, что отсутствие земельной собственности не свидетельствует

об однородности отношений всех членов общества к пастбищам. Он оценивает казахское общество как феодализирующееся, но с присущей только ей социальной структурой. Для подтверждения своих мыслей, М. Вяткин приводит сведения 1514 года из источника, автором которого является Мухаммед Хайдар: “Лето уже подходило к концу. Казахи по распоряжению Касым-хана двинулись на зимовки” [11, с.83].

До монгольского завоевания в южных регионах “преобладала земледельческая культура, образование феодальной земельной собственности получило широкое распространение еще в эпоху караханидов (999-1141г.)” [11, с.83]. Право распоряжения общинными пастбищами в Казахстане сложилось до образования Казахского ханства.

При сравнении поземельных отношений земледельцев и кочевников нужно исходить из специфики ведения хозяйства при оседлом образе жизни. Так у владельца пастбища или земли была грамота, т.е. правоустанавливающий документ, который подтверждал собственность на недвижимое имущество, а при кочевом ведении хозяйства мы не видим подтверждающие юридические права на пастбища (землю) практически до XIX века.

Право распределения пастбищ для ведения перекочевки не доказывают присвоение общинной земли. Казахская община использовала сообща пастбища, концентрация поголовья скота в собственности одной семьи приводило к фактическому использованию пастбищ знатью. Однако полного захвата, который бы, отбирал пастбища из пользования основной массы общины не было. Ученый выделяет аульное кочевание, при данном кочевании право распоряжаться пастбищами приводило к монопольному использованию отдельными семьями общинных земель [11, с. 84-86]. При кочевом хозяйстве невозможно выжить отдельной семье и по этой причине в казахском кочевом обществе жили целым родом.

М. Вяткин характеризует наличие собственности на скот и распределение пастбищ знатью– формой узурпации коллективной собственности на землю особенно в летнее и зимнее время. Право распоряжения общественной землей являлась экономической формой присвоения общинных пастбищ казахской знатью и родовыми старшинами. Захват земель в частное пользование мог вызвать взаимные столкновения [11, с.87-88]. В кочевом казахском обществе существовала зависимость от крупных скотовладельцев, которая была закономерностью, так как чем больше поголовья скота, тем значительнее был охват земельных пастбищ.

По его мнению, патриархально-родовой уклад казахского общества в области имущественных отношений проявляется в сохранении родовой собственности на землю. В рамках такой собственности складывались поземельные отношения, характерные для феодализирующегося общества. В условиях кочевого хозяйства частная земельная собственность сложиться не могла.

Ценный вклад в советскую историографию внес С.З. Зиманов. В монографии “Общественный строй казахов первой половины XIX века” [5], написанной на основе детального изучения письменных источников, дан объективный анализ производственных процессов в кочевом хозяйстве казахов, а также причины, которые тормозили их развитие. Большое внимание в ней уделено изучению хозяйства казахов и проблемы феодальной собственности на землю, которым отведена 4 глава, где рассматриваются формы и отношения собственности у кочевников.

В работе также подробно рассматривается роль земли, формы землепользования, монопольное право феодалов на землю, характер частного владения землей, а так же феодальные и общинные отношения в землевладении и выводы. По мнению С. Зиманова “чистых” кочевых народов не существовало. Скотоводство и земледелие имеют общую материальную основу [5, с.130].

По суждению автора, кочевое скотоводство возникло в ходе освоения пастбищных пространств, по этой причине земля не могла быть в основе кочевого скотоводства. Не поголовье скота определяло площадь пастбищ, а пастбища влияли на степень развития скотоводства. Чем меньше было неосвоенного пространства, годных под пастбища, тем меньше было возможностей для его развития [5, с.130-131].

Главным условием воспроизводства стада является земля-пастбище, так же как основным условием кочевого скотоводства являлись обширные пространства. В данном случае мы согласны с мнением С.З. Зиманова о том, что освоение пастбищных угодий напрямую связано с количеством скота, которым владеет номад, однако считаем не правомерным сравнение хозяйства земледельцев и скотоводов – кочевников.

В монографии утверждается, что в казахском обычном праве по существу нет никаких указаний о земельной собственности. В сфере земельных отношений наиболее живучи были патриархальные пережитки. Все это подтверждает отсталость форм земельных отношений у казахов. Однако отсутствие

сложившихся правовых институтов в поземельных отношениях казахов еще не говорит об отсутствии различных экономических форм в землепользовании [5, с.134].

Вобычномправеказаховпроблемаобщиннойземельнойсобственностиболееилименеепредставлено. Опираясь на эти сведения, некоторые исследователи полагают, что в Казахстане господствовала общинная собственность на землю, но С.З. Зиманов считает его ошибочным. Исследователь полагает, “что в казахском обществе существовала индивидуальная, и феодальная собственность на землю. Не смотря на то, что эти последние формы собственности доминировали в общественной жизни казахов, в обычном праве казахов почти нет упоминания об этих формах собственности” [5, с.135-136].

Исследователь делит земельную собственность на три вида: “феодальная собственность, индивидуальное и общинное землепользование. Все эти три вида землепользования не были отделены друг от друга...” [5, с.138]. Однако, к сожалению не раскрывает суть видов собственности.

По мнению С.З. Зиманова земельная собственность существовала у казахов-кочевников. Монопольное “право феодалов на пастбище было правом фактическим, а не юридическим” - пишет автор [5, с.148]. Опираясь на обычное право казахов, СалыкЗимановичу пускает из виду законодательство Российской империи второй половины XIX века, опираясь на которые Россия объявила земли Казахстана своей собственностью.

Монография Н.Г. Аполловой “Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII-начале XIX в.” показывает изменения в хозяйстве и общественно-политическом строе Казахстана после присоединения к России. Данная работа является исследованием социально-экономических последствий присоединения Казахстана к России. В монографии земельным отношениям уделен пункт 1 в 5 главе.

Земельные отношения в Казахстане второй половины XVIII и начала XIX вв. трансформировались медленно. По нашему мнению, у кочевников-скотоводов существовала собственность на землю. Собственность на землю (пастбищные угодья) через обычное право закреплялась за патриархальной большой семьей, родом, родоплеменной группой. Отношения – распределения отдельных участков загонов, кыстау, жайлау имели внутренний общинный характер, т.е. их перераспределением время от времени занимались старейшины аула, рода, родовых объединений. Собственность на землю у кочевников-скотоводов имела завуалированную форму.

Что касается узурпации земли крупными скотовладельцами – она отсутствовала. Внутри общины разных уровней этот вопрос решался (время от времени) в зависимости от численности поголовья скота.

Крупному скотовладельцу не было выгодно делить пастбища между отдельными хозяйствами, что и тормозило процесс развития земельных отношений в Казахстане. Но Н. Аполлова утверждает, что появление частной собственности на землю у казахов может ускориться в связи с переходом к оседлости.

Собственность на пастбища проявлялись в монопольном праве “феодалов на подвластную им обширную территорию кочевий. Но с углублением имущественного расслоения аульной общины возрастала роль ее богатой верхушки в земельных отношениях” [12, с.336].

Во второй половине XVIII века лучшие зимовки были закреплены в потомственном владении феодальной знати [12, с.337].

В южных регионах монопольное право феодалов на земельную собственность основывалось на земельно-водных отношениях. В этих регионах на такие отношения “установилось наследственное владение феодальной знати ирригационной сетью. Система раздачи ханских ярлыков подтверждает феодальное право хана на землю своего ханства и свидетельствует о вассальной зависимости султанов и биев от хана” [12, с. 339-340]. Но такое положение было не везде.

Автор в исследовании упоминает, об известных фактах распределения сезонных пастбищ для подвластных родов. Во второй половине XVIII в. встречались случаи, когда части одного и того же рода кочевали в разных районах. “Объединение слабых, малочисленных родов вело к перераспределению “родовых” угодий, что в свою очередь сопровождалось узурпацией лучших пастбищ феодальной знатью” [12, с.341].

Со временем не занятые зимние пастбища осваивались отдельными наиболее зажиточными семьями общины и становились частной собственностью семьи. Процесс захвата лучших зимовок богатой верхушкой аульных общин усилился в начале XIX в. с углублением имущественной дифференциации аула и укреплением материального положения байства. Вследствие роста социально-экономического расслоения и отделения происходит распад общинного землепользования, развивается частная

собственность на землю. Зимние пастбища начали передавать в наследственное пользование [12, с. 341-342].

В заключении в разделе земельной собственности Н.Г. Аполлова отмечает общие линии развития земельных отношений. Колонизация региона и захват пастбищных территорий Россией у казахов “усиливала потребность более точно определить границы своей земли” [12, с.344]. Исследуя историю Казахстана, ученый использует большое количество источников, которые подтверждают проявления частной собственности на землю. Из исследования мы видим, что фактическим собственником пастбищ был феодал. Учитывая особенность ведения хозяйства кочевников и их отношение к пастбищам (земле) автор остается сторонником преобладания собственности на землю.

В научных работах кочевниковедов 60-80 годов XX века продолжались споры по поводу основных средств производства. Хотелось бы особенно обратить внимание на монографию Г.Е. Маркова, одну из первых работ, в которой рассмотрены хозяйство и социально-политическая структура, особенности жизнедеятельности казахов, туркмен, монголов и арабов.

Г.Е. Марков особенно подчеркивает то обстоятельство, что “пастбища, как и в позднейшие времена, не являлись частной собственностью и ими пользовались в границах расселения жуза входившие в него группы скотоводов. При этом пути кочевания и места сезонных пастбищ определялись обычаем, правом первого захвата, личной договоренностью, правом сильного, что подтверждается личными сообщениями источников того времени” [13, с.141].

Автор отказался от феодального характера социально – экономических отношений у кочевников, отметив, что ни поголовья скота, ни земля, ни несложные приемы переработки в отдельности не создают кочевого или полукочевого хозяйства. Только человеческий труд дает возможность этим трем составляющим существовать в качестве формы производства [13, с. 288-293].

По мнению ученого, общими чертами социально-экономической структуры номадов были частно-семейная собственность на землю и на скот [13, с. 252-253]. Однако ученый видит разницу в отношении скотоводства к скоту и к земле, показав эту разницу в следующем виде: “Одомашненный скот-результат трудовой деятельности человека; скот – основной и оборотный капитал скотоводческого хозяйства; трудовая деятельность в кочевом хозяйстве – пастьба скота, уход за ним, обработка полученных от него продуктов. Продукты труда скотоводства: мясо, молоко – все, что дают животные, не являются в представлении кочевников (в отличие от земледельца) “дарами земли”. Характер труда, направление производственной деятельности в кочевничестве предусматривают преимущественно заботу о животных и в значительно меньшей степени о колодцах обрабатываемых клочках земли и пастбищах” [13, с.289]. Таким образом, мы видим, что скот является основным средством производства, т.е. существует собственность на скот, а не на землю.

Опираясь, на исторические и этнографические данные автор, доказывает, что скот с древности был в частной семейной собственности. По мнению исследователя, частная собственность на скот появилась уже в процессе формирования кочевничества. С зарождением кочевого скотоводства произошло разложение первобытно общинных отношений и углубление имущественного неравенства [13, с.290].

По утверждению ученого монополярная собственность на средства производства отсутствовала (на пастбища и скот) как у монголов, казахов, туркмен, арабов так и у других народов [13, с. 293].

Частная собственность на землю у кочевников-скотоводов стала возникать по мере перехода к оседлости. Исследователь подтверждает, что до присоединения Казахстана к России земля не была в частной собственности “когда кочевники оказывались под властью оседлых государств, к последним переходило и право верховного суверенитета на пастбища...по мере проникновения и развития капиталистических отношений, стала возникать частная собственность на землю, причем в основном на обрабатываемую” [13, с.300].

В кочевом обществе казахов частная собственность принадлежала роду, который являлся основным юридическим лицом, источником права общинника скотовода. Г.Е. Марков не акцентирует внимание на колонизации региона и не видит в ней причину разложения кочевого хозяйства.

По мнению советского исследователя Л.П. Потапова ведение комплексного экстенсивного хозяйства было возможно только при наличии пригодных для этого больших территорий. Ученый считает, что главным средством производства у кочевников была земля, в которой пастбища были решающим фактором производства. При наличии обширных земель и при круглогодичном выпасе скота в течении года возможно воспроизводство стад. При этом следует учесть и то обстоятельство, что традиционное хозяйство казахов было натуральным, оно было рассчитано только на свои потребности [8].

Таким образом, в советской историографии главное внимание уделялось формационному развитию номадов, а не особенностям ведения кочевого хозяйства. Кочевничество не рассматривалось как отдельная цивилизация, имеющая свои особенности требующей своего конкретного исследования. Однако были

специалисты, которые учитывали характерные черты номадизма и особенности кочевой цивилизации, но им приходилось подчеркивать ее нерасчлененность, в которой собственность на землю у кочевников было не исключением.

Переходя к исследованиям ученого-номадолога Н.Э. Масанова который внес значительный вклад в разработку исследуемой нами проблемы. Он считал, что частная собственность на скот объективно обусловила особенности ведения хозяйства и общественных отношений у кочевников, способствуя в частности, интенсификации системы кочевания, складыванию в последующем отношений собственности на землю [15, с.124-125]. Номады по мнению ученого использовали землю не просто в качестве данного им извне вещественно-предметного условия труда, но и в качестве средства производства, без которого не могло существовать скотоводческое хозяйство. Отношения к земле как к средству производства определялось их отношением к выпасу скота, стремлением эффективно использовать имеющиеся в их распоряжении пастбищные угодья, кормовые и водные ресурсы среды обитания [15, с.125].

В заключении мы хотим отметить, что в историографии советского периода большое внимание уделялось формационному развитию кочевников и в меньшей степени, хозяйственному развитию. Историография советского периода не рассматривала кочевников как отдельную и особенную отличающуюся уникальностью хозяйственной деятельностью имеющую уникальную государственность. В ней недооценивался общественно-политический строй и социально-экономические отношения кочевников, следовательно, их выводы приводили к тому, что по сравнению с сельскохозяйственными народами номады не могли самостоятельно развиваться и создать отдельную особую государственность с развитыми отношениями. В то же время были исследования, в которых признавалось уникальность их государственности, но по идеологическим соображениям признавали слитность, неразделенность кочевого общества так же это касалось отношения к земельной собственности у кочевников. Основная идея при исследовании частной собственности - доказательство эксплуататорской формы собственности у кочевников. В советском кочевниковедении институт собственности не раскрыт.

Таким образом, проблема собственности на землю казахов до середины XIX века в историографии исследуется по сей день и дискуссия остается открытой.

1. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – М. - Л., 1934. – 224 с.
2. Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. – Ташкент: АН Узбекской ССР.– 1955. – 590 с.
3. Дахшлейгер Г.Ф. Историография Советского Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 210 с.
4. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: Арыс, 2009. – 496 с.
5. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН КазССР, - 1958. - 294 с.
6. Еренов А. Очерки по истории феодально-земельных отношений у казахов. – Алма-Ата, 1961. – 357 с.
7. Златкин И.Я. К вопросу о сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов// Вопросы истории. – М., 1955. – с.72-80
8. Потапов Л.П. О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстана// Вопросы истории. - 1954. - №6. - с. 73-89;
9. Тольбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII - XIX вв.- Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. – 448 с.; Тольбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1971. – 636 с.
10. Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. – Алма-Ата, 1964. – 207 с.
11. Вяткин М. Батыр Срым. – Алматы: Санат, 1998. – 344 с.
12. Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII-начале XIX в.- М.: АН СССР, - 1960 - 456 с.
13. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. - М.: МГУ, – 1976. – 319 с.
14. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд.3-е доп. – Алматы: Дайк - Пресс, 2002. – 604 с.
15. Масанов Н.Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX вв. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Т. Болсынбек

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН ТҮРМЫСЫНДА ҚАМЫСТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Қамыс – өзен, көл жағаларында, саздауыт жерлерде өсетін, биіктігі үш-төрт құлашқа жететін, сабағы тік өсімдік. Дәстүрлі қазақы ортада қамыс ежелден-ақ күнделікті тұрмыс пен шаруашылықта кеңінен қолданылған. Ол жайында, XVI ғасырда қазақ жерінде болған Ибн Рузбеханның мәліметінде,

қыс мезгілінде қазақтар жерден сыз тартпас үшін, биіктеу жерді киіз үйдің көлемінде тереңдетіп қазып, сол жерге үйлерін тігіп, кереге сыртын киізбен қос қабаттап жауып, етегін құммен бастырып, сыртын айналдыра қамыспен қоршайтыны айтылады [1, 93 б.]. Мұнымен қатар, келер жылдың қысы қатты, боранды боларын білген, ауыл адамдары ертерек қамданып, қалың қамысты-құрақты жерлерді қыстаған. Шөп шықпай қалған жылдары малшылар қамысты малға азық ретінде де ұнтақтап берген.

Тұрмыс-тіршілігі орта деңгейден төмен, яғни кедейлердің баспанасы *жеркепені* (кей жерлерде *жеркөмбе* деп те аталады) салуға да қамыс қолданылған. *Қақыра* деп аталған тұрғын үйді салу барысында қабырғасын көтеріп, төбесін жапқанда құрылыс материалына *қамыс* қосып, сыртын балшық-лаймен сылаған.

Қыстық тұрғын үй – қақыра. Сырдария ауданы, С.Сейфуллин ауылы. 1950 жж.
Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 307 б.

Өзен, көл, теңіз жағасына жақын жерге салынған балықшылардың *батаға*, *шалаш* деп аталатын баспана түрлері де негізінен қамыстан салынды [2, 435 б.]. Қамыстан салынған үй қыста жылы, жазда қоңыр салқын болады. Сонымен қатар, жауын-шашын кезінде үй төбесінің жиектерін ұстап тұру үшін, екі шетін шығыңқы етіп қамыс тұтатын болған. Оны жергілікті жерлерде *боғат* немесе *бұғат* деп атаған. Үй төбесінің кедір-бұдыр біткен жерлерін біркелкі етіп, тегістеп жіберу үшін қолданатын, қамыс шиінен тоқылған тоқыманы *шипәтік* дейді. Шипәтікпен үйдің төбесін жауып, үстінен сылақ жүргізген. Осындай қамыс шиінен тоқылған келесі бір бұйымды *бойра* деп атайды. Бойрамен төменнен сыз өтпеуі үшін *киіз*, *текемет*, *алаша* сияқты төсеніштердің астына төсеген. Ал үйдің іші-сыртын, төбесін сылау үшін жасалған балшықтың берік ұстап тұруы үшін оған қамысты арнайы ұсақтап шауып қосады.

Мұндағы басты айта кететін жайт: тұрғындар мекен етіп жатқан өңірлерде *кірпіш*, *ағаш* сияқты құрылыс материалдарының тапшылығынан әрі оларды басқа жерлерден жеткізу қиындыққа соғатындықтан, жергілікті жерде өсетін қамысты басты материал ретінде қолданып, онымен *үй*, *қора салу* т.с.с. шаруашылықтарға пайдалану әлдеқайда тиімді болды. Оның үстіне қамыс өңдеуді қажет етпейтін, экологиялық жағынан таза, дымқыл-сызға шыдас беретін өсімдік. Қамыстың табиғат құбылысы *дауыл*, *жауын-шашынға* да төзімді өсімдік екенін Ахмет Байтұрсынов аударған «Емен мен қамыс» атты өлең жолдарында былай делінеді:

...Білеміз, қамыс нашар, емен мықты,
Еменді мықты деген дауыл жықты.
Майысып, қарсыласпай, қамыс бұғып,

Сынбастан сол дауылдан аман шықты... [3, 54 б.].

Қамыстың қандай түрін құрылысқа пайдалану керектігі туралы арнайы зерттеген А.Гостев: «Құрылысқа пайдалануға кез-келген қамыс жарай бермейді. Қамыс піспей жатып, мезгілінен ерте шабылса, ол тез шіриді. Мұндай қамыс сабағының төзімділігі төмен, қаттылығы нашар болады. Аса қатып кеткен қамыс осал, сынғақ болып келеді. Қамыстың пісу мерзімі, сол жердің климаты жағдайларына тікелей байланысты. Қамыс сабағының сарғая бастауы оның піскендігін көрсетеді», – дейді [4, 8 б.].

Енді, қамысты шаруашылықта пайдаланбас бұрын, алдымен оны дайындау тәсілі туралы сөз етпекпіз. Балқаш ауданында қамыс көп өсетіндіктен, дайындау тәсілі туралы жергілікті тұрғын Нұрғазы Болсынбеков мынадай мәлімет береді, «қамыс шабуға өзен, көл бетіне мұз әбден қатқан желтоқсан айының ортасынан бастап, ауылдан шамамен 10 шақты адам бірігіп шығады. Арасындағы тәжірибелі қамысшылар қамыс бойы биік, жуан, бітік өскен жерлерге барып, сол жылы шыққан (өткен жылдардан қалған қамыс әбден пісіп кететіндіктен морт сынғыш келеді), жақсы піскен нар қамыстан ора бастайды. Құрғақ, қатты жердегі қамысты сабы ұзын, жүзі өткір орақпен немесе сабы қысқалау шалғымен орады, ал мұз бетіндегі қамысты өткір күрекпен шабады. Қамысшылар

қамысты қажеттіліктеріне қарай жарты ай, ары кетсе 1-1,5 айдың көлемінде орады. Орып болған қамысты тегіс жерге немесе мұз бетіне тастап, балтамен екі жағын біркелкі қылып тегістеп шауып шығады. Болған соң, кәдімгідей шөп баулағандай буып алып, ауылға әкеліп, салатын құрылыстың биіктігіндей етіп қиып, көлденеңінен бірнеше жерден сыммен арасынан алма-кезек жүргізіп байлайды. Қамысты тұрмыстық қажеттілікке қолдану үшін оны жауын-шашын, қар түспейтін, құрғақ жерге қойып пайдалана береді» [5].

Қазақтар қамыстан уақытша өткел де жасаған. Өткелді жасау үшін алдымен қамысты қажетті мөлшерде нығыздап баулап алады. Дайын болған бауларды батпақ немесе мұздың үстіне төсеп, оларды өзара арқанмен мықтап біріктіреді. Ол үрдісті дәстүрлі ортада *күзер салу* деп те атайды [6, 249-250 бб.]. Байланған қамысты тура осындай тәсілмен өзеннен өту үшін *көпір* де жасаған. Сал ретінде де пайдаланған. Тараз өңірінде су бөгеуге салатын буған қамысты *қарабура* деп атайды. Балқаш өңірінде қамысты мал қора салуға пайдаланған кезде, әсіресе ашық қора салғанда, ашыққан ірі қараның қамысты ұңғып жеп қоймауы үшін, қораның ішкі жағын жыңғылмен жауып, сыртын шеңгелмен қымтайды. Сонымен қатар, қамыспен бау-бақшаны қоршайды. Қыстың суық, аязынан үсік шалып, сабағының жарамсыз болып қалмауы үшін жүзімнің бетін қымтап жабуға да қолданады. Қамыстан себет те тоқиды. Балық кәсіпшілігімен шұғылданған Сыр өңірі қазақтарында ауланған балықты сақтау үшін, мұздатқыштың рөлін атқарған құрал *мардан* да қамыстан тоқылды. Қатты кеуіп, пісіп кеткен қамыс сынғыш келетіндіктен, оған бойында әлі жұмсақтығы бар, күздің бас кезіндегі қамыс таңдалды. Аулаған балықты марданның үстіне тастап, балық үстінен тағы мардан жапқан. Қамыстың арасынан жердің ызасы өтіп, содан балық бұзылмаған [7, 35 б.]. Қамыстан музыкалық аспап – *сыбызғыны* да жасайды. Ол туралы, өнертанушы З.Жәкішева былай дейді: «*ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби үрлемелі аспаптардың пайда болу негізін құрай-қамыс секілді өсімдіктерден таратады. Соның бірі – сыбызғы. Оның қос қамыс, қамыс тілік, қос сыбызғы секілді түрлері қамыстан жасалады*» [8, 15 б.].

Өзен, көл жағаларында қамыс қалың, нулы болып өсетіндіктен оның арасында түрлі жабайы аң-құстардың да мекен ететіні белгілі. Ол туралы қазақтың тұңғыш энциклопедист ғалымы Шоқан Уәлиханов былай дейді: «*Іле өзені бойындағы ну қамыс ішінде жыртқыш аңдардан жолбарыс, сілеусін, аракідік қабылан да ұшырасады. Сондай-ақ, талы көп, қамысы мол өзен жағасында қырғауылдар топ-топ болып ұшып жүреді*» [9, 89 б.].

Аңшылардың аң аулаудағы ерекше тәсілдерінің бірі *арандату* деп аталады. Қазақтың тұрмыс-тіршілігін зерттеген, орыс ғалымы А.Левшин еңбегінде қазақ аңшыларының қамыстан жасалған аранға киікті қалай түсіретіні туралы дерек келтіріледі. А.Левшиннің айтуынша, аңшылар киіктер келетін суат маңын жартылай дөңгелете үйінділермен қоршап шығады. Шабылып әкелінген қамыстың өткір сүйрік жағын қоршаудың ішкі жағынан сыртқа шығып тұратындай қылып орнатады. Болғаннан кейін аңшылар қоршау маңына жасырынып, суатқа келетін киіктерді күтеді. Суатқа келе бастаған жануарларды тасада отырған аңшылар артқы жағынан қаумалап келіп үркіте бастайды. Үріккен киіктер суаттың қоршау жағынан арнайы қалдырылған ашық тұсқа қарай қашып, қоршаудан қарғып кетуге ұмтылған кезде, манағы қамыстың өткір ұшына барып арандайды [10, 384 б.].

Арандату тәсілімен аңшылар қоянды да аулаған. Ол үшін, мұз әбден қатқан кезде, қамысты түп жағынан орып, бойын бір қарыстай қалдырып, сояу, сүйрік қамысқа қоянды қаумалап қуып әкеліп, арандатады. Ел арасында содан қалса керек, «*ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер*» дейді. Қазақ тілінде *аранда* сөзі «*абайсызда ұрыну, соғылу, табан асты бейнет шегу*» деген мағыналарды білдіреді [11, 96 б.]. Осы сөздің түп төркіні жоғарыда аталған іс-әрекеттерден, яғни қазақ аңшылары қолданған байырғы аңшылық тәсілмен байланысты қалыптасқан болса керек.

Қазақтың рухани өмірінде де қамыстың өзіндік орны болды. Мысалы, Сыр өңірінің кей жерлерінде жаңа түскен келіннің бетін қамыспен ашу дәстүрі де бар. Беташар ғұрпы кезінде келіннің басына жабылған орамалдың бір ұшына көлемі аса ұзын емес қамысты беташар айтушының көмекшісі ұстап тұрады. Мұндағы ырымның түп-төркіні жаңа түскен келіннен дүниеге келетін балалар қамыстай қаулап, өсіп-өнісін дегенді білдіретін секілді. Сол сияқты тілімізде сымбатты жылқыны сипаттағанда «*қамыстың қияғындай сүйір құлағы бар*» десе, жүйрік жылқыға қатысты *қамыс құлақ* деген теңеу сөз қалыптасқан. Ол ұлы ақын Абай Құнанбайұлының жылқыны сынаған өлеңінде көркемдегіш құрал ретінде қолданылған.

Қазақта ер баланың қамысты өңірлерде тууына байланысты *Қамыс, Қамысбай, Қамысбек* деген есімдер қойған. Қазақстанның кейбір өңірлерінен *Қамысты, Қамысқала* деп аталған елді мекен, жер атауларын, *Қамыстыбас, Қамыскөл* тәрізді көл атауларын кездестіруге болады. Ел ішінде қамыспен байланыстырылып айтылатын мақал-мәтелдер де көптеп сақталған. Соның бірі, зерттеуші Шоқан

Уәлихановтың ел арасынан жазып алған мақалы: «Сусыз жерде қамыс жоқ, азған елде намыс жоқ» [12, 234 б.]. Сондай-ақ, қамыспен байланысты, «Еті тірі жігіт елінің намысын қорғайды, тоғайының қамысын қорғайды»; «Қамыс көп пе, жаныс көп пе?»; «Қамысты бос ұтасаң, қолыңды кеседі»; «Бітісі жаман қамысты су ішінен өрт алар»; «Қамыс көлімен, адам тілімен сәнді»; «Үкілі қамыс - көлдің көркі» және т.б. мақалдар бар.

1. Фазаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман наме-ий Бухара (Записки Бухарского гостя) Перевод, предисловие и примечание Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.
2. Батаға / Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Энциклопедия. 1-т. А-Д. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Ә.Шәріпов, С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 319 б.
4. Гостев А.А. Қамыс және оны құрылысқа пайдалану. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік баспасы, 1955. – 30 б.
5. Алматы облысына жасалған экспедиция материалдарынан
6. Күзер салу / Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Энциклопедия. 3-т. К-Қ. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – 736 б.
7. Картаева Т. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 325 б.
8. Жәкішева З. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары (тарихи-этнографиялық зерттеу) // Қазақ тарихы. 2011, №1. – 11-16 бб.
9. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
10. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
11. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбаков, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
12. Уәлиханов Ш.Ш. Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Толағай групп» баспасы, 2010. – 376 б.

С.К. Жунусов

КАЗАХИ МОНГОЛИИ В ФОКУСЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Проблема сохранения и развития культурного наследия остается наиважнейшей в культурной политике современного Казахстана. В данный момент в стране прослеживается положительная тенденция в отношении ее решения. Особо заметим, что в Послании народу «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», Президент Республики Нурсултан Назарбаев отметил, что Казахстан стал родным домом для представителей 140 этносов и 17 конфессий: «Казахстан – уникальная страна. В нашем обществе причудливо объединились и взаимодополняют, взаимоподпитывают друг друга самые разные культурные элементы. Нам следует оберегать нашу национальную культуру и традиции во всем их многообразии и величии, собирать по крупицам наше культурное достояние», - подчеркнул Глава государства [1]. Эти слова в полной мере относятся и к казахам зарубежья.

Одной из главных задач современной этнографической науки Казахстана является комплексное изучение истории и культуры казахов не только внутри республики, но и за ее пределами, в дальнем и ближнем зарубежье. Интеграция в мировое пространство, глобализация в качестве адекватных мер выдвигают на передний план важную проблему сохранения казахов как этноса с его уникальной историей и самобытной культурой.

Огромный импульс для изучения казахских диаспор был дан в первые годы обретения независимости Республики Казахстан.

Настоящая работа подготовлена в рамках грантового проекта «Национальная идентичность казахов Центральной Азии и Европы в артефактах нематериального культурного наследия» КН МОН РК и посвящена историографическому обзору научных исследований, посвященных изучению казахского населения Монгольской Народной Республики [2].

Активное исследование казахских диаспор и ирреденты в 90-е годы прошлого века, повлияло на появление нового направления междисциплинарных исследований – диаспорологии. Одной из первых работ в этой области является труд М. Татимова «Қазақ әлемі» [3] 1993 г. и «Дербестігіміз – демографияда» [4] 1999 г., в которых автор обратился к проблеме диаспоры и репатриации, изучению некоторых вопросов материальной и духовной культуры казахов зарубежья. В 1997 г. была опубликована

первая крупная в казахстанской историографии монография Г. М. Мендикуловой – «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» [5]. В ней автор представила свой взгляд на историю формирования казахской диаспоры на теорию диаспор. Монография, подготовленная на богатом документальном и полевом материале автора, собранных в в библиотеках Казахстана, России, Европы и США, представляет собой первый опыт осмысления истории возникновения казахской диаспоры.

В ходе научных экспедиций в Монголии исследователями выявлен интересный этнографический материал, свидетельствующий о жизнеспособности традиционной культуры.

По некоторым данным «казахская диаспора в странах ближнего и дальнего зарубежья составляет около 5 миллионов человек» [6]. Хотя, надо отметить, что эта цифра подвергается сомнению (Казакпаев). Согласно утверждению председателя Баян-Ульгийского отделения Всемирной ассоциации казахов Х. Омарулы, опирающееся на статистические данные «численность казахов в Монгольской Народной Республике в 2008 году составила 145 тысяч человек» При этом около 30 - 40 тысяч из них проживает вне пределов национальной автономии казахов в Монголии Баян-Ульгий [7]. Около 10 тысяч этнических казахов проживают в столице Монголии Улан-Баторе и его окрестностях. География расселения казахского населения отражает их проживание на территории 21 края в Монголии, в 181 населенном пункте.

Основным занятием и главным источником дохода казахов в Монголии, несмотря на растущее влияние модернизационных и глобализационных процессов в мире, остается введение традиционного скотоводства с сохранением кочевого уклада. Казахи Монголии осмысленно стремятся сохранить свою самобытность, этническое лицо с упором на язык, традиции, религию и культурные практики, которые являются маркерами идентичности в инокультурной среде.

В обзоре работ по изучению казахов Монголии стоит отметить работы исследователей – уроженцев Монголии, которые внесли огромный вклад в изучение казахской этнической культуры.

В 1997 году Мусахан Озила защитила кандидатскую диссертацию на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тема диссертационного исследования – «Традиционной песенная культура казахов Монголии». Автор, окончив консерваторию, защитила кандидатскую диссертацию в Институте искусства и литературы имени М. Ауэзова. В данной работе автор попыталась раскрыть ряд особенностей в песенной традиции казахов в системе духовной жизни. Ею выявлен локальный вариант песенного творчества казахов Монголии. Источниковой базой работы стали сборник А. Кабыкея и полевые материалы автора, собранные ею во время исследований в период с 1974-1994 гг [8, стр.3]. В настоящее время Озила Мусахан работает в Государственном музыкальном вузе Монголии. За вклад в развитие искусства и культуры 2015 году она была награждена «Золотой медалью» Монголии [9].

Народный мастер, автор М. Ныгмет описал в своем труде «Қазақ ұлттық колөнері» технологию изготовления, обработки, орнаментирования ювелирных украшений; инструменты для изготовления ювелирных изделий и тем самым внес неопределимый вклад в изучение декоративно-прикладного искусства казахов Монголии [10].

Особой заслугой Б. Камалашулы стало детальное описание традиционной материальной культуры. Им выявлено три основных типа – юрты: летняя юрта, юрта для гостей и юрта для «кочевания» [11], [12].

Уроженец Монголии, Зардыхан Кинаятулы посвятил свои труды изучению традиционного жилища казахов Монголии является– Казахи Монголии [13], [14]. Кроме того, область изучения данного автора является межэтнические и межплеменные отношения [15], история становления и социально-экономическое развитие Баян-Ульгийского аймака.

Изучение родоплеменного состава казахов в Монголии осуществлялось К. Мухамадиулы [16]. Так, в своем труде «Моңғолиядағы қазақтың қалыптасуы және ислам» он выделяет 10 основных племен: керей, аргыны, найманы, уак, ногаи, татары, торе, кожа, узбеки, уйгуры, дунгане. Примечательно, как отмечает автор, что потомки племен: ногаи, татары, узбеки, уйгуры, дунгане, которые вошли в состав казахских племен, воспринимают себя как часть этнического единства – *қазақ елі*.

В начале 2000-х г. были сформированы комплексные экспедиции по изучению культуры казахов за пределами республики. Так, к примеру, отделом этнологии Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова с начала проводились экспедиции в Монголию (МонГКЭ – 2001–2008), исследовательские работы на тему «Культура казахской диаспоры в современную эпоху: традиционные основы и происходящие инновации (на примере этнических групп в Китае и Монголии)» руководитель д.и.н., проф. С.Е. Ажигали. Результаты этих экспедиции были опубликованы в различных изданиях, и

по сей день не утратили своего интереса. В настоящее время отдел этнологии занимается исследованием темы «Культура казахских диаспор Китая и Монголии на современном этапе» [17] и по подготовке итоговой монографии «Казахи Монголии (историко-этнографическое исследование)» [18].

Итак, рассмотрение научной литературы об истории и культуре казахского населения в Монголии позволяет сделать следующий вывод – изучение истории и культуры зарубежных казахов имеет значительный потенциал.

1. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_215750_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-17-yanvarya-2014-g (дата 14.03.16 время 10:32)
2. <http://www.cultural.kz/> (дата 13.02.16 время 10:54)
3. Тәгімов М. Қазақ әлемі. Алматы: Қазақстан-Атамұра, 1993. – 160 б.
4. Тәгімов М., Әлиев Ж. - Дербестігіміз – демографияда. Алматы: Жеті жарғы, 1999. - 264 б.
5. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие: монография.- Алматы, 1997. – 265 с.
6. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие: монография.- Алматы, 1997. // <http://bibliotekar.kz/istoricheskie-sudby-kazahskoi-diaspory-g> (Дата обращения: 10.01.2016).
7. Казакпаев К. Казахи за границей: Сколько их насчитывается и в каких странах они живут? 17 августа 2009, 13:09 // <http://www.zakon.kz/145379-kazakhi-za-granicejj-skolko-ikh.html> (Дата обращения: 03.12.2016)
8. Мусахан О. Традиционная песенная культура казахов Монголии: Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. искусствоведения: 17.00.02. Алматы, 1997. – 25 с.
9. <http://rus.azattyq.org/content/article/1609020.html> (дата 13.02.16, время 15:23)
10. Нығмет М. Қазақ ұлттық қолөнері. Өлгий. 1991. – 77 б.
11. Кәмәлашұлы Б. Қазақтың байырғы баспаналары, үй-жиһаздары, ұлттық киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-сусын, тамақ-тағамдарына қатысты салт-дәстүрлері // арнайы сарапшылар Ә. Көпіш, Ө. Бикұмарұлы. Алматы: Өнер, 2006. - 148 б.
12. Кәмәлашұлы Б. Қазақ халқының дәстүрлі той-мереке, сауық-сайран, ұлттық ойын, тамашалары. – Алматы: Өнер, 2005. – 96 б.
13. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2001.– 317-б.
14. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы, 1995. – 298-б.
15. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары. ҚХ – ХҚҚ ғасырлар. –Астана. 2001.
16. Мұхамадияұлы Қ.. Моңғолиядағы қазақтың қалыптасуы және ислам.//Шұғыла, 2013. –№2. –3-22 бет.
17. http://www.iie.kz/?page_id=245&lang=ru (дата 19.02.16, время 12:04)
18. http://www.iie.kz/?page_id=56&lang=ru (дата 02.03.16, время 16:48)

A.E.Abdikhanova

ISLAM CIVILIZATION IN THE WORLD SPACE

The collapse of the Soviet Union when communism became a history and the transfer of the post-soviet countries into the market economy at the end of the XX century has its own effect on the Kazakh nation as a part of Islamic civilization. The mental life of the countries which were firstly under the Russian Empire, then the Soviet Union that fettered fifteen republics was changed. Especially the standard concepts of religious and philosophical knowledge were criticized and incorporated with the world's common theories and concepts. The Islam rose to new levels in the fresh independent countries as Kazakhstan and countries of Central Asia. As a proof, in above mentioned countries in the last two decades thousands of mosques, madrasah and other religious places were opened. There were held international, intercultural symposiums and conferences. Now, in order to show the place of the Islam and Islamic civilization in these countries we have to define the meaning of civilization. This term comes from the Latin “civilas”, meaning citizen, civil society, country and city. That is why historians and archaeologists closely connect the civil stage research of the society with the urbanization. The term civilization came into usage in XVIII century and emerged as a notion of the stage that comes after barbarism. Thoughts of German philosopher of history O. Spengler have an important role in discussion of basic elements of history research from the point of civilization. He considered that civilization as a phenomenon resulting from the degradation of a culture, that is not the result of culture's renovation or development but it is an outflow of inner capabilities of a particular culture, limitation of further development level, direction to decay, burning down the concession for a new civilization. He says: “Future of the West not unilinearly forward and upward. Due to certain factors it undergoes a decline. Therefore, as a consequence of Western decline a new civilization will come. This is a new phase. Hence, civilization is a death of culture's spirit. Culture is also not for forever [1, 264p]”.

In defining the notions of culture and civilization Spengler wrote that “all cultures are equal, each of them is special and do without external intervention. The phenomenon of each culture is their diverse language, different life custom [2,50p]”. Consequently, civilization shows the role and function of religion Islam in

global cooperation. Recently, the world is experiencing the ethnic and inter-civilizational clashes of the West and East. Kazakhstan as a part of global cooperation depends on the action taking place in international scale. Cause religious and ethnic clashes have taken place in one part of global cooperation will certainly affect to the other part. Collisions in Arabic countries, Pakistan, Afghanistan and in other parts of the Islamic world could be repeated on Kazakh land. That's why there is a need to deliberately stabilize the religious condition. It is not surprising that these collisions may be either natural law or unrelated to each other phenomenon. This pattern can be conveyed in own words of American scientist S. Huntington: "We can define civilization as a cultural community of the highest rank, as the broadest level of cultural identity. The next stage contains what distinguishes mankind from other living species. World Civilizations determined by the presence of features in common objective elements such as language, history, religion, customs, institutions, and subjective identification of people" [3,5p].

Civilization is forever moving phenomenon. It has stages as emergence, development, decline, disappearance or transformation into another civilization. The emergence of the civilization starts with a changes of life customs of majority, the birth of new values, the release of charismatic leaders in arena and the creation of civilization doctrine (sacred religious books, party programs, etc.). The development stage is the result of good work of the view, mentality, institutional systems of the civilization. While decline – comes with the decrease of supporters of its idea. In other words, it is clear that in order to prevent the Islamic civilization from degraded state there is a necessity in the support of majority. Nowadays, the nomination of Islam as a monster and the cognition it as obscene movement are taken as granted. Unfortunately, due to the lack of religious knowledge many people limit it with their "knowledge". As a result appears shallow concepts and actions as extremism and terrorism associated with religion. Our main duty is to restrict these actions as much as possible and wide propaganda of Islam as a religion of peace. Thereon, for the introduction of works on the mentioned spheres and the upgrade of Islamic values according to new age the association of Hajj was established in the I Congress of Kazakhstani Hajj in 2004 Astana. It is know that there were four Congresses of World and Traditional Religions' Leaders. This gathering can give a lot for our country. First of all, this Congress is a great opportunity for Kazakhstan because there sore spiritual state of the today's society is discussed. As well as the whole world turned its attentions to this Congress. To say nothing of handshake, leaders who do not even sit at the same table were discussing and coming to a consensus in Astana. This is an immense contribution of our country to world stability. During the Congress serious and wide thoughts as spiritual problems, peace-keeping, mutual consent of world and traditional religions and the questions of organizing between them a dialogue were analysed. It is known from past that capitalist and communist system ruled in the world. The competition between these ideologies was under the sight of the world. Though when the communism left the stage of the history, capitalist society emerged a concept "Islamic threat" instead of it. As a result there appeared new notion - clash of civilization. It is the opposite of a fair world order. According to this in the last Congress N.A. Nazarbayev said that 'global crisis of moral human values is increased. Deployment of moral human crisis is slandering of every religion's believer, ousting the religion beyond the boundaries of social trends[4,10-11p], ' In this way, it was openly said about the displacement of religion from our society. Moreover Leader of the Nation added: "In many stages religion acted as a guardian of folk wisdom, culture and customs". For this point, the fact that we have retained our National values thanks to our noble religion in past soviet era is comes as a proof. The Leader of the Nation also touched on the topic of today's world's spiritual decline through saying: "Nowadays religions are standing at the crossroad. Human being is the highest conscious, it means instead of using the news of the God for the benefit of the world we seeding seeds of falsity, shameless notions and malice. Family's consent, childe upbringing, continuity of generations were destroyed as a moral sample core of any society" [5,10-25p]. Now we move on to how important such thoughts of big forum to Kazakhstan. Every problem that mentioned by the President are found in our country. Today most of the western morally corrupt actions are taking place in our home country. Furthermore, there is also a risk of implementation of above mentioned vulgar material society. In order to nip in the bud of such an annoying phenomenon together with republics of Central Asia Alash people are implementing the concept of "decent society". The significance of fresh idea is following: decent society is fair, merciful and worthy society. For this, if we can create such society among us, there is no doubt that the future of our country will be bright and stable. If we try to find the answer for the question as how have the odd religious movements appeared, the answer is the consequences of mistake as understanding Islam religion in general and fitting in the personnel needs. At the beginning the differences are not vital but after a certain time it varies from genuine religion and has contrasting interpretations. As a outcome appears another religious movement. That is why it is very essential for us to deeply understand our traditional religion. We must not delay it. Each person should aspire to be religiously illiterate. Moreover in the fight against odd

religious movement we need comprehension and cooperation. We should act as a whole society, not only as a religious department or responsible bodies. It means we should start these activities from kindergarten and schools. If we teach our teenagers the traditional religion, human and decent values, it won't be superfluous. In the solution of above mentioned problems we can lay on foreign practice. For example, neighbouring Russia adopted a document called 'Islam doctrine against extremism'. There given deep definitions to notions as 'Caliphate', 'jihad' and 'takfir' and it is remarked that they stand below the national and county's interest. Such experience is obligatory for us too.

Recently, Leader of the Nation raises this question in front of the global civilisation through offer the project "G-global". During the last Congress ou President touched this theme. According to this project, Nursultan Abishuly as always shows his openness and trust also he divulges his fidelity to the principles of Virtue for the benefit of the mankind. "G-global" is a meeting and consensus of opinions in the global scale and dispute of issues of our common house-Earth's future and notions for the human being. In recent times often raises an initiative as "new order". According to this initiative only elected, rich and powerful part of the people should live. Cause if the population grows with same intensity, in the future the resources of the Earth won't be enough to provide whole human being. Due to this factor, developed western countries are discussing this issue. When such unfair ideas exist in the world, we should accept the congress of religion leaders that was held in Astana as vital part of global consensus which leads humanity to the fair global order. In other words, there should be a worldwide unprejudiced order. It is our duty to think about all, not only oligarchs. The project "G-global" is based on this notions. Also there exists an international organization called "Rome club". According to its reasoning due to the intensity of scientific, technical and economic development in XXI century there might be a disaster. In accordance with this in order to save the Earth they are offering different ideas and theories. One of these theories – theory of "Golden billion". By this idea it is impossible to save the whole population because of this they will make attempt to save only one billion rich and aristocrat people. The second theory that is offered by western giants – "Haderland linear". The idea of this theory is to identify not flooded places of the continents, settle their people from "golden billion", because there is a risk of earth flood. It should be noted that this line lies on the north of our country. According to their theory one part of Kazakhstan won't be flooded. It means that some certain organizations enviably intended to use it. Emergence of Islamic civilization in the territory of Central Asian countries is hard process. For example, Islamic civilization in Uzbekistan is identified by main three signs:

- ethno geographic;
- relatively religious (relation of Islamic and non-Islamic religions);
- geopolitical (external factors' effect on religious processes).

These signs have a direct effect on the country's development.

In conclusion, Islamic civilization in Kazakhstan and republics of Central Asia develops in Sunni direction and there are following basic elements showing Islamic civilization in named countries:

- National cognition;
- Islamic doctrine against extremism;
- Haderland linear;
- Theory of golden billion;
- Congress of world and traditional religion

1. O. Spengler "The Decline of the West". – 1 V. M.-1993. – p.264.

2. Saidbaev T.S. Islam and society. – M.: Nauka, 1984. – 302 p.50.

3. «Polis», – 1994 – №1., p. 5-7.

4. «Islam zhane orkenyet». – 2013. – №2.– p.10-11.

5. Gainer I. The Officials. Materials for the study of household damn musulmansкого population of Turkestan // Collection of materials for statistics Syrdarya region. – T.I. Tashkent, 1891. – 10-25p.

З.Ө. Ибадуллаева, Э.А. Кисманова

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ «СҮЙЕК» ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің белгілі бір бөлігін құрайтын «сүйек» ұғымы және оның этнографиялық мәні, оның қазақи болмыстағы этномәдени ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерделеу

қазақ этнографиясы үшін маңызды мәселелердің бірі. Тақырыптың зерттеу ауқымына орай «сүйек» ұғымына қатысты салт дәстүрлер да қазақ этнографиясы үшін зерттеу объектісі ретінде орын алады. Сол себептен зерттеудің басты мақсаты, сүйектің этнографиялық қыр сырын анықтауда сүйектің әдет ғұрыптар мен салт дәстүрлер және наным сенімдер жүйесіндегі мәселелерді тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеп саралау да бүгінгі біздер, яғни болашақ ұрпақ алдындағы келелі мәселелердің бірі.

«Сүйек» ұғымының философиялық мәнін қазақ халқының ұлттық рухани дүниетанымындағы ата-тек, ру, түбі бір, намыс, ар-ождан, ұят сияқты семантикалық мәнге ие «сарысүйек», «сүйек жақын», «сүйек шатыс», «сүйектес», «сүйегін қорлау», «сүйегіне таңба салу», «сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді», «сүйегі менікі, еті сенікі», «сүйегі асыл», «сүйек тістеген ит», «сүйек тамыр» сияқты ұғымдардан аңғаруға болады.

Қазақта сүйекті қадірлеу, қастерлеу салты ерте замандардан қалыптасқан. Сондықтан бақи дүниеге сапар шеккен адамның мәйітін туған жеріне, кіндік қаны тамған жерге әкеліп жерлегенді жөн көрген. Жаугершілікте қаза болған жауынгерлердің сүйегін «қорлайды» деп жат жерде қалдырмай, мәйітін киізбен орап, туған жердің топырағына әкеліп қоятын рәсім болған. Төтенше жағдай туып, сүйекті түгел әкеле алмаса, бір саусағының сүйегін алып келген [1, 28-б].

Көңіл жақын, жекжат адамдар кейінгі ұрпақ суысып кетпесін деп, бір – бірімен қыз алысып, қыз беріп отырған. Оны «сүйек жаңғырту» деп атаған. Қаза болған адамның мәйітін жер-бесікке тапсырар алдында жаназасын шығармай тұрып, тазалап жуындырады. Осы рәсімді «арулау» деп атайды. Оны марқұмның тірі кезінде бірге жүріп, біте қайнасқан жақын жолдас – жобалары, құрбы – құрдастары атқарады. Осыны «сүйекке түсу» деп атайды.

Кімде – кім ерсі, оғаш қылығымен көзге түсіп, жұртын ұятқа қалдырса, ондайды «сүйекке таңба салды» дейді.

Тұғырынан таймаған, қайратты, ширақ адамдарды «сүйегі асыл екен» дейді. Әдет, салт, ғұрып, наным, сенімдерден «Жауға қойынды қалдырсаң да сойынды қалдырма», «Су сүзілмейді, сүйек үзілмейді», «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді» деген сөз мәйегі – мәтелдер де туған.

«Сүйек» ұғымының қызмет аясының кеңдігіне ақсүйек, сүйекші, сүйектес, сүйек шатыс, сүйегі шымырлады, сүйегі қақсады, сүйегі жасыды, сүйегі сырқырады, сүйегі сынды сияқты атаулар мен тіркестер нақты дәлел болады.

«Сүйегі ауыр» сөзі де ұлттық дүниетанымындағы «салмақты», «сабырлы», «денелі» мағыналарын білдіреді. Сүйегі ауыр кісі ғой, анау – мынауға қозғала қояр ма екен деген сөз ел арасында бар. Мұндағы ауыр сөзінің мағынасы шеңберінде «жеңіл емес», «салмақты, мінезі ауыр», «сүйегі ауыр» сияқты мәндер жатыр.

Қазақ тіліндегі сүйек-саяқ қос сөз құрамындағы сояу сөзі түркі- монғол тілдер жүйесінде «пілдің, қабанның азу тісі» деген мағынаны білдіреді екен.

Ал қазіргі қазақ тілінде «сой» сөз ретінде батыс аймақтарының жергілікті тіл ерекшеліктерінде сақталып, «тек, ру, тұқым» мағынасында қолданылады. «Тұқым, тек» мағынасында Орал өңірінде қолданылатын «сүйектес» атауы да «шөбереден туған бала, шөпшек» дегенді білдіреді.

Ежелгі түрік дәуірінен бізге белгілі қыз беру, құда болу дәстүрі хакастарда В.Я.Бутанаевтың айтуы бойынша «сүйек нандырушы» «возврат сеока», яғни қазақша айтқанда сүйек жаңғырту. Мәселен, «бұрыт сүйегінен шыққан қыз қырғыс сүйегінен шыққан», яғни өз анасына жақын руға шығуға тиісті болды. Мұндай некелік байланыс түптілікті және сенімді болып ең бастысы тектілік, атақ және байлық басқаға кетпей өздерінде қалатын» [2, С.73].

Қазақ халқында сүйекке қатысты салттардың алатын орны ерекше. Олардың қатарында «сүйек жаңғырту», «сүйекке түсу», «сүйекке таңба», «асықты жілік ұстату» сияқты салттардың бүгінгі ұрпақ үшін маңызы зор. Аталған салттарды бүгінгі ұрпақтың бойына сіңіруінде де үлкен мән мағына бар.

Сүйек жаңғырту – қазақ дәстүрі. Әке-шешесі мен ата-әжесі қыз беріп, қыз алысқан әулеттің кейінгі шаңырақ иелері қайтадан сол жақпен қыз алысып, қыз берісіп, құда-құдағи болады. Мұны «сүйек жаңғырту» деп атайды. Қазір сүйек жаңғыртқанда екі жастың келісімі болуға тиісті. Ұзақ уақыттан құдалығы жалғасқан немесе көне құдаларды «Сары сүйек құдалар» дейді.

Халық дәстүріне сәйкес «сүйек жаңғырту», «сүйек шатыс» деген сөздер жиі кездеседі. Бұл да үйлену, құдандалық жолына байланысты шыққан ғұрып. Бұрын құдандалы болып бірімен бірі сыйласқан екі жақ, екі ру бұрынғы іліктілікті қайта жалғастыратын болса, оны «сүйек жаңғырту» деп атайды. Яғни бұл бұрынғы үзілген құдалық қайта жалғасты деген сөз. Жалпы қазақ рулары бұрын соңды құдалық салтты бұзбай қыз алуды немесе қыз беруді үнемі қадағалап, кей жағдайларда еске салып отырған. Қанаттас, қоныстас отырған екі елдің бұл қарым қатынасы елдің тұтастығы

мен бірлігіне, әлеуметтік жағына да қатысты болған [3, 221-б]. Мысалы, ел арасындағы мәліметтер бойынша «сүйек жаңғырту» жоралғысы туысқандық, тамырластық мәселе ұзап кеткенде, ұрпақ аралық сабақтастық сақталсын деген ниетпен жасалатын болған.

Асықты жілік ұстату – ежелгі қазақ дәстүрі бойынша, асырап алатын баланың қолына міндетті түрде ер балаға асықты жілік, қыз балаға – тоқпақ жілік ұстатқан. Мәселен, ел арасында, Қолына асық жілік ілініпті. Бауырын қаңсып кісіден бала асырасаң, қолына әуелі асық жілік ұстат. Әйтпесе, ата-анасы ертең құн сұрауы мүмкін...”, - деген сөз бар.

Қазақтың бауырына бала салу салтында, бағып алған балаға асықты жілік ұстататын әдет бар. Бұл ерте кездерде, жаугершілік замандарда дүниеден өтіп бара жатқан ер азамат артында қалған жалғыз тұяғын ең жақын серттескен досына, жанашыр туыс-туғанына, дос жарандарына тапсырарда «Көзің түссе, асықты жілікті ұстата жүр» деп табыстайтын болған. Мұның мағынасы, көкірегінде жаны, жалыны бар, артымда қалған тұяғым. Тәрбиелеп қатарға қос, іске жарат, жетімдік тақсиретін тартпасын, дегенді білдірсе керек.

Сүйекке түсу немесе сүйекке кіру – қайтыс болған кісіні ақ жауып арулауды атайды. Бұған сүйекті жуудың жөнін білетін мәйіттің өзі қатарлы адамдары кіреді. Сүйегіне кіретін адамдарды марқұмның өзі де айтып кетуі мүмкін. Бұған шарифат заңы бойынша әр рудан (атадан, ата ұлынан) бес немесе жеті кісі түседі. Олардың міндеті мәйітті жуып, тазарту. Бұдан кейін марқұм әйел болса бес қабат, еркек болса үш қабат ақ мағаға ақиретке оралады.

Мәйітті жерлеудің алғашқы дайындықтарының жосын-жоралғысының бірі – «ғұсылдандыру» немесе «сүйекке түсу» болып табылады. Өлікті жуу көбінесе «сүйекке түсу», «сүйекке кіру» деп те аталады. Сүйекке кіретін адамдарды марқұм көреген болса, алдын ала белгілеп кетеді, әйтпесе оның жанашыр туыстары не басы қасында жүрген молда белгілейді.

Ол бойынша жаназаға шақырылған адамдардан басты-басты адамдар, қожа-молдалардың (қазақ рулары басым мекен ететін орталарда қожа руынан 2-3 шаңырақ орын алғандығы ескерілген) бас-аяғы жиналып болған соң, марқұм болған кісінің жақын тумаластары ақылдасып, 5-7 атаның ұрпағынан бір-бір адамның сүйекке түсуін сұрайды [4, 41-б].

XIX ғасырдағы Ақмола облысының жерлеу салты бойынша, алыстан келгендер өлген адамның отбасы тұратын киіз үйге немесе үйге кіріп амандасады, тағы да жылап сықтау, дауыс қылып жоқтау басталады. Содан соң әйелдер іште қалады да, ер адамдар біраз уақыттан кейін далаға шығып, қыс болсын, жаз болсын жақын маңдағы ашық жерге жайғасады. Өйткені көбіне жиналғандардың бәрі үйге сыймайды.

Намазшылар келгеннен кейін өлген адамның жақын туыстары ақылдаса келіп әр рудан үш адамнан шығады: олардың бірі ата ұлы – аталған елдің басшы адамы, екіншісі – молда және үшіншісі – ақсақалдардың бірі – сүйекші, яғни өлікті жуындыратын адам болды. Ата ұлы мен сүйекші бір адамда болуы мүмкін. Мысал ретінде Ақмола губениясындағы аралбай руларының бірін алсақ, байтоқа руынан біреу қайтыс болса, онда аралбай руына кіретін қалған рулар шақырылады. Және де осындай рудың ішнен ауыл ағасын, молда және ақсақалын шығарады. Бұл аталған рубасылар, молдалар мен сүйекшілер жерлеу кезінде ештеңе тындырмаса да, әрқайсысы өздеріне берілген сыйақыны алады. Мысалы, намазшы келгенге дейін Құранды осы таңдаған молдалар оқуы тиіс, бірақ алғашқыда олар әлі келіп үлгірген жоқ қой, бұлар одан әрі де ештеңеге қатыса қоймайды. Сонда да басты сыйақыны солар алып, олардың орнына бәрін атқарған ауыл молдаларының қолына ештеңе тимейді. Егер мысалы, сайланған молда он адам болса, ауылдың солар үшін Құран оқыған молдасы сыйақының оннан бір бөлігін ғана алады, басқаша айтқанда, барлығы жиылып сайланған бір молданың алатынын алады. Ал рубасыларына сыйлық ретінде «ысқат малының» «сыйыт» деп аталатын бір бөлігі тиеді. Ел ішінде «Киіт киітте қайтады, сыйыт сыйытта қайтады» деген мақал бар, яғни киіт – үйлену тойындағы күйеудің немесе қалыңдықтың әке шешесіне берілетін сыйлық – үйлену тойында сыйлық болып қайтады, ал сыйыт – өлікті жерлеу кезіндегі рубасыларына берілетін сыйлық – дәл осындай жағдайда қайтарылады.

Ал сүйекшілер сыйақыны малмен (ысқат малымен) алмайды. Оларға қлген адамның киімі беріледі. Әр қазақ өзінен кейін көбірек және мүмкіндігінше қамбатырақ киім қалдыруға тырысқан. Сондықтан бай адамдарда қымбат теіден тігілген тон – ішіктер болған, олардың бағасы кейде 10 ірі қараға татитын еді. Осы ішіктерді белгілі ру басылары ел ішінде немесе өздерінің ішінде үлкен құрметке бөленген адамдарға өлген адамнан қалған киім сыйлық ретінде берілген. Және де осы тондар ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырған.

Сүйекшілер санын мүмкіндігінше өліктен қалған киім санына сәйкестендіріп белгілеуге тырысады. Мынадай адамдар сүйекші болады деп хабарлағаннан кейін, олардың бәрі бірдей өліктің жанына

жиналады. Бірақ мұнда да өлікті көбіне тағайындалған сүйекшілер емес, туыскандардың ішінен ниет білдіргендер жқындырады: олар әрине бұл үшін ештеңе алмайды. Бірақ кейде сүйекшілердің өзіне де жұмыс істеуіне де тура келеді. Шымылдықтың ар жағында отырған молданың басшылығымен өліктің іш киімін шешеді де, астынан көрпені алып, оны дайындалған табытқа салады.

Сүйекті әдетте 5 адам жуындырады: біреуі шәугімнен жылы су құйып тұрады, екіншісі молданың айтуымен жуындырады. Ал қалғандары денені ұстап және аударып тұрады. Әйелдердің сүйегін әрине, әйелдер ғана жуындырады. Қолмен жумай, таза қолғап киіп жуындырады. Сүйекті жуған соң, оны бір жақ қырына аударып, таза сумен оның астындағы шөпті шайып, сонан соң «табыттан» түсірместен, ақ матаға (кебін немесе ақырет) орай бастайды немесе көбіне ақ киізге салады.

Сүйекке кіретін адамдардың саны 70-80 жылдары Алматы облысында 7-ге дейін жетсе, қазіргі кезеңде көбінде 5 адамнан артылмайды. Ал Қарақалпақстаннан келген қазақтарда оның саны көбіне ағайын туғанның көп аздығына байланысты 9-ға дейін жететін. Яғни сүйекке әр атадан бір-бір адам кіретін болу керек. Талғар ауданындағы Нұра ауылының тұрғыны Сатыпалды Қасымхан (албан) сүйекке түсушілердің саны кейде өлік салмағына байланысты дей келіп, кейде 5-3 адам ғана кіруі де мүмкін екенін айтады [5,112-б]. Негізінен жуатын адам біреу-ақ. Қалғаны оған көмектеседі. Жуу – алланың парызы. Жуған адам оған хақы тілемеуі керек делінеді. Қалай дегенмен де Алматы облысы қазақтарында сүйекке түсетін адамдардың саны тақ, марқұммен жұп болып шығады. Ал бұл көрініс Түркістан және Жаңақорған өңірлерінде сүйекке түсушілер саны 4 адам, ал өліктің өзімен тақ сан бесеу, яғни олар барынша жанашыр аталастар немесе аталас қожалар болады. Олардың қызметтері бірі басын сүйесе, екіншісі су беріп тұрса, үшіншісі су құйып, төртіншісі жуады. Әдетте, олар мұрындық қап, қолғап киіп жуады. Осы сүйекке түскен кісілерге, қайтыс болған адамның киім-кешектерін «теберік» («тәбәрік») ретінде таратып берген, ал мәйітті жуу үшін пайдаланған қолғапты ырым етіп жара, ісік ауруларына пайдалану үшін алған.

Саян түріктері арасында өлімді бір қара күш керек еткен соң, оның жанын, яғни «тынын» (демін) керек еткен соң алған деген сенім бар. Марқұмды олар «тоң соок» (нағыз сүйек) деп атады [2,С. 22].

Ата ұлы мен сүйекші бір адам болуы мүмкін. Әдетте, сүйекшілер сыйақыыны малмен (ысқат малымен) алмайды. Оларға өлген адамның киімдері беріледі. Әр қазақ өзінен кейін көбірек киім және мүмкіндігінше қымбаттырақ киім қалдыруға тырысқан. Сондықтан бай адамдарда қымбат теріден тігілген тон – ішіктер болған. Олардың бағасы кейде 10 ірі қараға татитын еді. Осы ішіктерді белгілі ру басылары ел ішінде немесе өздерінің ішінде үлкен құрметке бөленген адамдарға өлген адамнан қалған киім сыйлық ретінде берген. Және де осы тондар ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырған.

Ант сүйек – соғымға сойылған мал етінің сақталған ақтық (ең соңғы кәделі) мүшесі. Қазақтарда, әдетте, соғымның ең ақырғы еті ретінде жамбас сүйек сақталады, мұны қонаққа асса, қонақ: “ант сүйек салыпты, бұл үйде енді ет жоқ” – деп ойлайды.

Сүйекке таңба. Бетке салық, сүйекке таңба - салтқа, жөн-жосыққа қатысты императивті этикалық нормалардың бұзылуымен байланысты тұтас бір әулеттің, тіпті рудың ар-намысына дақ түсіретін жағымсыз әрекеттің атауы. Ел ішінде қатаң сақталатын дәстүрді аттаған адамның жүзі қара есептелгендіктен ортадан аластаған белгісі ретінде етегін кесіп, елден қуу, бас құйқасын мандайдан желкеге, оң самайдан сол самайға қарай қасқалап тілу (қасқалдақтау) сияқты әртүрлі масқаралау әрекеттері жасалған [6, 121-б].

Әдетте, дәстүр және ерекшелікті бұзғаны болса немесе оғаш қылығымен ел арасында көзге түссе, онда ол жанұясы, туған-туысқаны, айналасы тарапынан шеттетіліп «сорлы» саналатын. Бұл көрініс Орта Азия және түркі халықтарының арасында да бар.

Қазақ салтында ұзатылған қыздың әке үйіне қашып келуі бетке салық, сүйекке таңба түсіреді. Өте ұятты іс саналған. «Қайта шапқан жау жаман, қайтып келген қыз жаман» деп қыздарының барған жерінен қайтып келуін өте жек көретіндіктен, қазақ қыздары өздері келін болып барған отбасы мен ел-жұртын «өз елім, өз жұртым деп» біліп, сол өзі түскен отбасы мен ел-жұртқа бауыр басып, сонда түтін түтетіп, жақсы іс, жайдары мінезімен қиындық атаулыны жеңіп, ата-анасы ел-жұртының бетіне шіркеу келтірмеген. Қандай жағдайда да төркініне қашып-піспеген. Қайта ақылдылығы мен алғырлығы, қайсарлығы мен іскерлігі арқылы барған жеріндегі үлкен-кішімен түгел тіл табысып «текті келін, жақсы келін, іскер келін іскер келін, ақылды келін, білімді келін, би келін» атанып, ел жұрттың сый-құрметіне бөленіп отырған.

Қорытындылай келгенде, сүйекке қатысты салттардың қазіргі қазақ халқының өмірінде бар екендігі, әрі оның әр аймақта орын алуы халқымыздың этномәдени ерекшеліктерінің бірі десек те болады.

1. Шокпарұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы, 2007.
2. Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан, 2005.
3. Кенжахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы, 2007.

4. Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. – Алматы, 1996.
5. Қалшабаева Б.К., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының отбасына байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлер: өткендегісі және бүгіні. – Алматы, 2001. – 428 б.
6. Әжіғали С., Оразбек Е. Қазақтардың дінге сенгіштігі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет – ғұрыптары. 1 –том: біртұтастығы және ерекшелігі. – Алматы, 2005. – 328 б. – 37-72-бб.

Ш.О. Смагулова

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ СРЕДИ КАЗАХСКОГО И РУССКОЯЗЫЧНОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Одним из важнейших индикаторов характера и направленности развития этнокультурных процессов в Республике Казахстан является этноязыковая ситуация. По своей сущности она, с одной стороны, выражает степень реального распространения и уровень функционирования языков различных этнических общностей, с другой, отражает важные закономерности, тенденции и перспективы этнокультурных и этнодемографических процессов в республике, включая рассматриваемый регион. Анализ этноязыковой ситуации значительно конкретизирует наши знания о многообразии форм этнического взаимодействия, взаимовлияния традиционно-бытовой культуры и единой общеказакстанской системы ценностей.

Важно отметить, что этноязыковая ситуация в четырех областях Северного Казахстана (Акмолинской, Костанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской) в силу своей большей динамичности и пластичности гораздо сложнее и демонстрирует значительно большее разнообразие вариантов по сравнению с этнической ситуацией в республике. И если самосознание, фиксированное в самоназвании, отражает либо в прямой, либо в опосредованной форме этническую структуру, то этноязыковые процессы не всегда являются адекватным отражением этнического самовыражения или самосознания.

Рассмотрим дифференциацию различных народов по степени отношения к языку своего этноса. Согласно материалам переписи 1999 г., от 96,5 до 99,7% казахского населения, проживающего в Северном Казахстане, указали, что владеют родным языком. Аналогичные показатели русского населения во всех четырех областях региона составили 100,0%. Лишь небольшая часть немцев (от 19,6 до 23,7%), украинцев (от 11,6 до 16,0%), белорусов (от 11,3 до 13,8%) и поляков (от 6,3 до 10,8%) знают родной язык [1, с. 50, 122, 149, 158]. Причем, процессы снижения степени функционирования ряда языков в качестве этнодифференцирующих признаков того или иного этноса фиксируются достаточно отчетливо при сравнении с данными предыдущих переписей населения. Так, например, в Павлодарской области у украинцев рассматриваемый показатель понизился с 61,9% в 1959 г. до 51,5% в 1970 г., с 39,5% в 1979 до 34,1% в 1989 г.; у белорусов – соответственно 62,7–50,2–35,6–31,5% [2–4, с.423]. Это убедительно свидетельствует о контактном характере этнокультурных процессов в регионе и более высоком уровне интеграционных факторов в его развитии.

В исследуемых областях Северного Казахстана по сравнению с другими регионами республики динамика функционирования национальных языков несколько отличается. С одной стороны, в Казахстане и в областях Северного Казахстана в отношении казахского и русского этносов этноязыковая ситуация носит примерно аналогичный характер. С другой, – в южных регионах республики, как например, в Южно-Казахстанской области среди немцев, украинцев, белорусов и поляков наблюдается более высокий удельный вес населения, ориентированного на язык своего этноса, который в 1999 г. составлял соответственно 34,0–30,5–21,0–37,5% [1, с.167].

Особого разрыва между сельской и городской средой в степени функционального использования национальных языков в исследуемом нами регионе не отмечено, за исключением казахского языка, роль которого еще выше в сельской местности.

Очевидно, что для казахов, у которых в сельской местности наблюдается больший удельный вес традиционных элементов культуры и ценностных ориентаций, значимость родного языка выше, а сфера его функционирования значительно шире, нежели в городе. Язык своего этноса играет большую роль в качестве этнодифференцирующего признака. Поэтому темпы снижения престижа и распространения языка своего этноса на селе заметно меньше по сравнению с городской средой.

В целом, процесс осознания этноязыкового развития отличается большей пластичностью и живее откликается на закономерности развития этнокультурных процессов по сравнению с

собственно этническими и особенно этнопсихологическими явлениями, т.е. прежде всего этническим самосознанием. Фактически мы можем говорить о том, что язык своего этноса не всегда является признаком этнического самовыражения и идентификации. Причем возрастание значимости данного явления свойственно всем этническим группам, за исключением казахского и русского этносов. Для этих народов язык по-прежнему сохраняет свое этнодифференцирующее значение, тогда как в отношении других этносов прослеживается снижение значимости данного индикатора. Несомненно, что в этом случае речь идет о реальном существовании интеграционно-ассимиляционных процессов, формировании единой системы этноязыковых реалий. Как известно, языком межнационального общения в республике выступает русский язык. Для уточнения высказанных положений необходимо рассмотреть отношение различных этносов в зависимости от их образа жизни к русскому как к родному языку, обеспечивающему социальное функционирование и жизнедеятельность человека вне зависимости от его этнической принадлежности. Как показывает сравнение материалов переписей, русский язык во всех областях Северного Казахстана становится средством этноязыкового развития для большей части нерусского населения. Это особенно наглядно видно на примере немецкого, украинского, белорусского и польского населения. Среди них возрастание удельного веса русскоязычного населения происходит ускоренными темпами. Так, по переписи 1999 г., в исследуемом регионе на владение этим языком указали от 98,6 до 99,8% представителей указанных четырех этносов. Эта тенденция фиксируется довольно четко как в городской, так и в сельской местности. Те же процессы наблюдаются в регионе и при рассмотрении языковой ориентации казахов, хотя и в меньшей степени по сравнению с перечисленными выше этносами. Так, среди них на знание русского языка в целом указали от 88,7 до 92,8%. Интересно, что на селе, также как и в других случаях, масштабы этого явления несколько меньше. Например, среди сельских казахов они колеблются в пределах 85,5–91,3% [1, с. 56, 128, 159, 164].

Иная картина в городе, здесь динамика процессов освоения русского языка в качестве основного или второго языка независимо от этнической принадлежности значительно интенсивнее по сравнению с сельской средой. Например, в Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областях соответственно 94,8–96,4–96,4–95,5% казахов владеют этим языком [1, с. 53, 125, 152, 161].

В целом можно говорить о необратимости процессов утраты родного языка и постепенной замене их русским языком среди немцев и славянских этносов. При этом русский язык является не просто средством межнационального общения для ряда этносов и этнических групп, он становится фактором этнического самовыражения. Вследствие этого очевидно, что зафиксированная тенденция этноязыкового развития не просто отражает динамику ассимиляционных процессов в Северном Казахстане, но прежде всего, важные закономерности в развитии этноязыковых и этнокультурных процессов в республике. Наибольшая восприимчивость к переходу на русскоязычное самовыражение и утрата родного языка имеет место у субэтнических групп населения, проживающих за пределами территории основного расселения. Значение казахского языка в качестве родного языка для представителей иноэтнических групп населения невелико. Более или менее отчетливо оно прослеживается только лишь в отношении тюркоязычного населения региона – татар, башкир и др.

Важнейшим фактором развития этноязыковых и этнокультурных процессов является двуязычие. Оно обеспечивает коммуникативную функцию языка среди представителей различных этнических групп, способствует взаимообогащению и взаимодействию национальных культур. Оно возникает естественным путем в связи с общественной потребностью в общении в условиях экономического, политического и культурного контакта.

В Северном Казахстане значимость двуязычия среди разных этносов неодинакова. Как свидетельствуют материалы переписей, значение двуязычия для казахского населения постоянно возрастает. Так, если в Павлодарской области в 1970 г. двуязычным было немногим более 60,2% казахов, в 1979 г. – 76,9%, в 1989 г. – 82,5%, то в 1999 г. – уже 92,6%. Среди русского населения области эти показатели были следующими – 1,8–1,0–1,1–12,1%. В отношении других этносов фиксируются, наоборот, процессы снижения двуязычного населения: у немцев за указанные годы – 66,3–55,6–47,9–30,5%, у украинцев – соответственно 42,9–36,1–30,9–23,5%, белорусов – 45,2–39,6–34,4–21,9% [1, с. 148; 4, с. 423].

Сопоставление данных по двуязычию с общереспубликанскими показывает, что в исследуемом регионе доля двуязычного населения среди казахов как в городе, так и на селе выше по сравнению с аналогичными показателями по республике. Если по Казахстану в целом доля казахского двуязычного населения составляла в 1999 г. 74,5%, в том числе 83,5% в городе и 67,5% на селе, то в Акмолинской

области эти показатели соответствовали 87,7–93,1–84,9%, в Костанайской – 88,0–91,4–86,1%, в Павлодарской – 92,6–95,1–90,2% и в Северо-Казахстанской – 92,4–95,6–91,4%. Иные показатели у других этносов. При сравнении видно, что двуязычие в Северном Казахстане среди них распространено в меньшей степени, чем в целом по республике. Так, например, у русских доля двуязычного населения в 1989 г. по республике составляла 1,5%, в том числе в городах – 1,3%, а в селах – 2,2%. В изучаемых областях региона это соотношение колебалось в пределах 0,4–1,1%, в том числе в городах – от 0,3 до 1,1%, а в селах – от 0,5 до 1,6%. Идентичные показатели были свойственны и для европейских этносов, контактирующих с казахами. Если обратиться к переписи 1999 г., то на владение двумя языками указали по Казахстану уже 16,1% русских, в том числе в городах – 16,1%, а в селах – 15,9%, тогда как в изучаемых областях региона, соответственно от 9,1 до 13,3%, в том числе в городах – от 10,3 до 13,2%, а в селах – от 7,6 до 13,7%. Схожие процессы наблюдаются среди украинцев, белорусов и немцев.

В целом, сравнительно-сопоставительный анализ материалов переписей свидетельствует, во-первых, о возрастании доли двуязычного населения среди казахов и русских; во-вторых, о снижении удельного веса двуязычного населения среди других этнических общностей, проживающих в Северном Казахстане; в-третьих, о более высокой доле двуязычного населения среди горожан по сравнению с сельскими жителями вне зависимости от их этнической принадлежности. Вместе с тем имеют место несовпадения в степени распространения двуязычия при сравнении областных с общереспубликанскими данными, которые в значительной степени зависят как от этнической принадлежности, так и от образа жизни и социокультурных параметров межэтнических процессов.

Двуязычие, получившее распространение в регионе в основном носит «национально-русский», либо «русско-национальный» характер. Структура двуязычия в значительной степени обуславливается этническими факторами и направленностью этнических процессов в Северном Казахстане. Так, по переписи 1999 г., среди казахского населения преобладает преимущественно казахско-русское двуязычие, которое в Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областях составляет соответственно 99,1–98,9–99,1–99,5 %. Интересно, что среди других этносов удельный вес национально-русского двуязычия меньше по сравнению с казахско-русским двуязычием. Так, в указанных областях у украинцев он равнялся 92,9–90,4–91,1–93,9%, белорусов – 93,7–91,5–91,3–94,3%, немцев – 91,2–87,2–87,9–91,9%. С другой стороны, среди русского населения полностью преобладает русско-казахское двуязычие, которое в упомянутых нами выше четырех областях достигает 92,2–94,1–90,9–92,9% [1, с. 50, 122, 149, 158]. Вместе с тем прослеживается дифференциация по рассматриваемому комплексу вопросов в зависимости от образа жизни. Так, в среде городского казахского населения удельный вес казахско-русского двуязычия колеблется в пределах 98,2–98,7%, что ниже, чем у сельского населения, где этот показатель равняется 99,6–99,8%. Примерно аналогичные тенденции мы имеем по украинско-русскому (90,5–22,7% в городе и 91,7–94,4% на селе) и белорусско-русскому двуязычию (91,4–93,5% в городе и 91,0–94,6% на селе), немецко-русскому – среди немцев. Значительно отличаются в этом смысле данные по немецко-русскому двуязычию – 84,4–90,1% в городе и 87,1–92,6% на селе.

Таким образом, степень распространения русского языка, национально-русского двуязычия находятся в прямой зависимости от этнодемографической и этнокультурной ситуации в регионе. Например, в районах, где выше удельный вес и численность казахского населения в силу отсутствия или недостаточности языковой среды для общения, больше доля только казахоязычного населения, ниже процент двуязычия в среде казахов, а также выше удельный вес русского населения, владеющего казахским языком. И, наоборот, в полиэтнических районах региона с возрастанием русского населения уменьшается доля знающих казахский язык, увеличивается численность только русскоязычного населения; там же выше доля казахско-русского двуязычия, уменьшается удельный вес только казахоязычного населения.

Таким образом, этноязыковые процессы в Северном Казахстане характеризуются сложностью и рядом отличительных черт по сравнению с этноязыковой ситуацией в республике в целом. Будучи этноконтактной зоной Северный Казахстан отличается большей интенсивностью процессов утраты национальных языков дисперсными субэтническими группами, проживающими за пределами территории основного расселения; значительным развитием национально-русского и русско-национального двуязычия; широкими масштабами функционирования русского языка не только в качестве языка межнационального общения, но и в качестве родного языка для все более значительной части нерусского населения;

определенными сдвигами в знании государственного казахского языка европейскими этносами; ускорением процессов изменения языковой ориентации, реального бытования языков в городской среде по сравнению с сельской.

1. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т. 2. Население Республики Казахстан по национальностям владению языками / Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы, 2000. – 272 с.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. КазССР. – М., 1962. – С.162, 164, 166.
3. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М., 1984. – С.116-117.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Национальный состав населения Казахской ССР, областей и г.Алма-Аты. – Алма-Ата, 1991. – 555 с.

Э.Ә. Арызгулова

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІ

Көп ұлтты Қазақстан Республикасында ХХІ ғасырдың басында 130-дай этностар тұрады. Сондықтан олардың әрқайсының өзін-өзі басқарулары мен ұйымдастырулары қоғамды алаңдатпай қоймайды. Қазіргі кезде Қазақстанның шағын этникалық топтардың ұлттық-мәдени орталықтары тек өздерінің диаспораларының ағартушылықтарына ғана емес, сонымен қатар оны этникалық және мәдени жобалада көп ұлтты мемлекеттерде сақтап қалуына бағытталған шаралар қатарын өткізуде. Бір уақытта ұлттық-мәдени сұраныстарды қанағаттандырушы құралдар мен өкілеттіліктер қызметімен қатар алып жүруді көздеген.

Қарастырып отырған тақырыпта біз Қазақстандағы шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтарға әлеуметтік-саяси және демографиялық аспектілердің енуін салыстырмалы түрде зерделейміз. Ұлттық-мәдени орталықтардың құрыла бастауы 1980-ші жылдардың аяғында, яғни тоталитарлық жүйенің соңғы кезеңінде болғандығы баршамызға аян. Екіншіден, Қазақстан Республикасының ішкі саяси ахуалына демографиялық және миграциялық процестердің тигізетін ықпалын ұмытпауымыз қажет. Халықтың миграцияға деген жылжымалдығын жеделдету жолымен этностарды кезінде «жақындастыру» әрекеті, шындығында бұрынғы Кеңес Одағының жалған интернационализмінің идеологиясының тасасында ұлы халықтың пайдасына бола басқа шағын және әлсіз этностарды ассимиляциялауға ұмтылған эззіл саясаты еді.

Миграция бір жағынан бұрынғы КСРО-ның жерінде ешкімнің басқаруынсыз, ешкімнің бақылауынсыз өз бетінше, былайша айтқанда стихиялы түрде жүрді. Бұндай тәртіпсіз өктем миграцияның салдарынан Кавказ бен Орта Азиядағы, Балтық жағалауы мен Молдавиядағы және Қырымдағы ұлтаралық жанжал осы уақытқа дейін басылмай отыр. Сондықтан бұрынғы отаршыл саясаттың қасақана жасаған озбырлық миграциялық қысымнан кейін этностар арасындағы қарым-қатынасты ерекше қадағалап, зерттеуді және жанжалдан алдын ала сақтандыруды талап етеді. Миграциялық процестер тиімді түрде реттеуді, ел ішінде басқаруды, дұрыс қоныстандыруды талап етеді. Онсыз тәуелсіз Қазақстанның толық дәрежедегі мемлекет болып қалыптасуына кесірін тигізері анық. Кейбір Ресей зерттеушілерінің пікіріне қарасақ, ұлтаралық тұрақтылық қазақтардың әлсіздігінен, ал екіншіден орыстардың сол елде әлі күшті өктемдігі арқасында «қамтамасыз» етілетін көрінеді. Демек, олардың ойынша бұл тұрақтылық болашақта қазаққа қарсы күш теңескенде, бұзылып кетуі мүмкін. Екі халықтың толеранттық дәстүрлі ұстамдылығын олар мүлдем естен шығарған сияқты.

Мемлекетімізде 1980-ші жылдардың екінші жартысында қайта құруға байланысты әкімшілік-ұжымдық жүйеде дағдарыс туды. Мемлекеттік-құқықтық және саяси институттар қоғамдық мекемелердің жұмыс істеуін қамтамасыз ете алмады. Мемлекеттік билік органдары, басқарма, қоғамдық ұйымдар бұқара халыққа емес, коммунистік партияға қызмет атқарды.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, саяси дағдарыс немесе саяси өзгеріс бұқара халықтың белсенділігін көтереді, этникалық ерекшеліктеріне қатысты қоғамдық бірлестіктердің дамуын жетелдетеді. Саяси дағдарыс немесе саяси өрістеу деп анықталатын қайта құру негізінде әртүрлі диаспораларда қоғамдық ұйымдарда, орталықтарда ұлттық-мәдени армандарының орындалуына, қоғамның жаңғыруына өзіндік үлестерін қосатындығына үміттері болды [1].

КСРО-ң күйреуі және тоталитаризмнен бастартулары тек тәуелсіз мекемелерді ғана емес, сонымен қатар жаңа саяси партиялар, азаматтардың қоғамдық қалыптасуын, этникалық ерекшеліктеріне байланысты қоғамдық-саяси қозғалыстарды, ұлттық-мәдени бірлестіктер түрлерін құруға әкелді.

Осының бәріне белгілі бір жағдайлар, барлық қазақстандықтарға көрініп тұратын кедейшілік, орталық диктатураның шексіз билігі мен тоталитарлық жүйенің ашықтан-ашық насихаттарының озғырлығы бұқара халықтың, соның ішінде шағын этностар өкілдерінің өміріндегі жақсы жағына қарай өзгертуінің мүмкін еместігін ұмытпауымыз қажет. Соның барлығын еске түсіріп келесі сауалды ескеру қажет: өзінің күллі «сәнімен» социализмнің құрдымға кеткеніне өкінудің қажет еместігі.

Ақиқатқа келетін болсақ: Қазақстан бұрынғы КСРО халық шаруашылығы кешенінің» ықпалынан айрыла алмай әлектенген тәуелеіздігіміздің алғашқы жылдары да қазақстандықтарға көп қиындықтарды өткеруге тура келді. Мұның үстіне республиканың толық экономикалық дербестігі, қалыптасқан әрі салиқалы, экономикалық жағынан тиімді шаруашылық байланыстарды түпкілікті ұзу жағдайына әкелді. Сол кездің өзінде-ақ республиканың басшылары экономикалық интеграцияның қажеттігі туралы бар дауыспен жар салды. Кейіннен өмірдің өзі сол әрекеттің дұрыстығы мен көшелілігін толығымен қуаттады.

Бірақ, республика басшылары Мәскеу жүргізіп отырған, әлсін-әлсін дағдарыстың кезекті құрылымына итермелеген саясаттың аласапыран толқынында қалт-дұлт етіп кете бармады. Баға бірден босатылып, барлық бұрынғы кеңестік республикалар есеңгірерлік соққы алып, орны толмас күйзеліске ұшыраған 1992 жылдың қаңтарына дейін солай болып келді.

Тек өзіміздің ұлттың валютасын енгізгеннен кейін ғана республика осы бір қауіпті кеселді өз бетімен емдеуді қолға алып, тәуелсіз экономикалық, бағыт жүргізе бастады. Сондықтан инфляцияны ауыздықтауға көпұлтты елімізге екі жылдан астам уақыт керек болды.

Бүгінгі таңда еліміздің қоғамдық, және экономикалық өміріне барған сайын сенімдірек қадам басқан мектеп оқушылары, әлбетте, біздің жеті-сегіз жыл бұрынғы бол-мысымыздың салты мен психологиясын білмейді. Бірақ бұл олардың ата-анасының есінде жақсы сақталған. Олар балаларына сол уақыт туралы шындықты айтып берсін.

Азаматтардың этникалық ерекшеліктеріне байланысты қоғамдық бірлестіктердің пайда болуы саяси-құқықтың жаңалықтарымен бейімделді. Оларға нормативтік актілер, қоғамдық бірлестіктер туралы заң шығаратын орынды қабылдау, дүниеге өзгеше көзқарастарды тұтқындауды тосқауылдау, ереуілдерге, жиналыстарға, митингілерге шығуға азаматтардың толық құқылы екендігі және ақпараттарды тарату саласында цензураға еркіндік бермеу және т.б. кіреді.

Шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтарының қалыптасуына қазақстандық диаспоралардың тығыз қоныстануы, өзіндік мәдени және конфессионалдық қатынастарының кеңейе түсуі, сонымен қатар ұлттық саяси-дәстүрдің жаңғыруы айтарлықтай үлкен себеп болды. Сонымен қатар аталмыш ұлттық-мәдени орталықтар орыстанып кеткен неміс, украин, поляк, кореец және т.б. шағын этностардың ұлттық сана-сезімін оятуға айтарлықтай қызмет істеуге бағытталды.

Ұлтаралық қоғамдық бірлестіктер институттарының қалыптасуына елеулі ықпалды этнодемографиялық аспект тигізді. Негізінен орыстар, немістер, еврейлер, украиндер, белорустар, татарлар, гректер, поляктар, молдавандар, чешендер, ингуштар, әзербайжандар және т.б. этностар өз тарихи отандарына қайтып жатты. Лек-легімен үдере көшіп-қону немесе бүгін емес, «тың жерді» сәтті игеруден кейін-ақ басталды. Содан соң бұндай көрініс Кавказ бен Қырымнан және Еділ бойынан, тіптен Қиыр Шығыстан Қазақстанға күштеп жер аударылған халықтарға өздерінің ежелгі атамекендеріне қайтуларына рұқсат берілгеннен кейін одан сайын күшейді. Бұдан кейін республикамыздан халықтың эмиграцияға қопарыла көшуінің біртіндеп бәсеңдейтініне байланысты, 12-15 жылдың ішінде біршама тұрақтанатынын байқауға болады. Қазақстан Республикасынан аталмыш этностардың көшіп кетуін төмендегі себептерімен түсіндіруге болады:

- Қазақстанның тәуелсіздік алуы және жергілікті қазақ халқының іс жүзінде титулдық этносқа айналуы;
- республика экономикасының бұрынғыдай экстенсивтік жолмен дамуының шектелуі;
- Сібір, Байкал-Амур магистралі және т.б. Ресей Федерациясындағы жұмыс күшін талап ететін басқа да өлкелерге орыс, орыс тектес және еуропалық халықтардың Қазақстанмен салыстырғанда жалақының көптілігіне қызығуы;
- ауылдық елді мекендердегі жұмыс күшінің «ауылдан - қалаға» қозғалысына енуі;
- ауылдан келген жергілікті мигранттардың көп жағдайда жатаханаларда тұруы мемлекет үшін

арзан жұмыс күшіне айналуы және олардың бұрынғы келімсек халықтардың өндіріс немесе жұмыс орнына келуі [2-3].

Сонымен, Қазақстанның келешектегі тұрғылықты халқының «сұрыпталған» азаматтығы іріктеліп шығатындығы белгілі. Бірыңғай азаматтық сұрыптау ағымының барысына ешкімді өз тұрғысынан әдейілеп араласпағаны білініп тұрғандықтан, өздігінен жүріп жатқан стихиялық өзгерістер болып көрінуі мүмкін. Бірақ ол қазіргі экономикалық қиыншылық жағдайдың ықпалынан екені белгілі.

Сондықтан еңбек, демографиялық, миграциялық және т.б. секілді өмірлік мәселелердің қанағатсыздырмауы ұлттық-мәдени орталықтарын құрудың алғы шарттарының бірі болып отыр.

Этникалық диаспоралардың ұлттық-мәдени сұраныстарымен және ұлттық-мәдени орталықтардың пайда болуымен өзара байланысын ұмытпауымыз керек. Өткізіліп отырған шаралар тереңнен емес үстіртін қамтылған. Мәдени-ағартушылық жұмыстар қазақ және ұлттық тілдерге қарағанда орыс тілінде басым жүргізілді. Теледидар мен радиохабарлар бағдарламалары негізінен орыс, қазақ, неміс, кореец және ұйғыр тілдерінде жүргізілді.

Республикамыздағы шағын этностардың рухани мәдениетіндегі қайшылықтарды жеңуі мен көптеген шешілмеген мәселелерді қамтуы ұлттық-мәдени орталықтарды ашудың басты себебі болды.

Өткен ғасырдың 80 жылдарының аяғы мен 90 жылдарының басында республикада 34 ұлттық-мәдени орталықтар Қазақстан Республикасының қоғамдық және аймақтық бірлестіктер жөніндегі Конституциясы мен Заңдарына сәйкес өз қызметтерін жүргізді.

Қарастырылып отырған мәселеге сәйкес келесі төрт хронологиялық кезеңнің қалыптасуын айтқан жөн. Бірінші кезең: 1977-1989 жылдары. Осы уақытта ұлттық-мәдени орталықтардың дәрежесі, олардың міндеттері мен өкілеттілігі «кемелденген» социализмнің теориясы мен тәжірибесінің қатаң сәйкестігімен айқындалды. Екінші кезең: 1989-1991 жылдары. Ұлттық-мәдени орталықтарды реттеу үшін 1989 жылдың 14 сәуірінде Қазақ КСР Жоғары кеңесінің «Жеке қоғамдық бірлестіктердің құрылу тәртібі мен қызметі» туралы Жарлығының күшіне енуінен басталып, 1991 жылдың 27 маусымында «Қазақ КСР-ғы қоғамдық бірлестіктер» Заңына дейін. Үшінші кезеңнің хронологиялық шеңберінің 1991 жылдың 27 маусымнан басталып, «Қазақстан Республикасында қоғамдық бірлестіктер туралы» 1996 жылдың 30 мамырдағы жаңа заңды қабылдағанға дейінгі уақытты қамтыды [4].

Аталмыш мәселенің материалдарын қорытындылай келе түйіндейтініміз: 1980-ші жылдардың екінші жартысында кеңес қоғамын, оның саясатын, идеологиясын, әлеуметтік-демографиялық құрылымын және т.б. жүйелік элементтерін қамтыған шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтарға өзгерістер мен қозғалыстардың барлық контекстісінен көрініс тапты. Коммунистік партияның ресми түрде жария еткен «қайта құруы» шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтарының өсуі мен нығаюына үлкен септігін тигізді.

1. Карсаков И.Б. Общественно-политическая жизнь Казахстана (1985-1997 годы): Автореф.дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1996. – С.17-18.

2. Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. – Алматы, 2001.

3. Берлібаев Е.Т. Көші-қон процестері. – Алматы, 2009.

4. Тлепина Ш.В. Национально-культурные центры Республики Казахстан (1985-1995 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997.

Е.Е. Айдарханова

АҢ-ҚҰС, ЖАН-ЖАНУАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚАТЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМ, ЫРЫМ-ТИЫМДАР ЖҮЙЕСІ

Қазақ халқының ежелгі ата-бабалары «бұғыны» қасиетті жануар ретінде тотем санаған. Алтайлықтардың тотемдік ерекшеліктерін археологиялық және лингвистикалық тұрғыдан зерттеген ғалым Л.П. Потапов: «Алтай халықтарымен бірге урянхай, сояттарда да тотем болған», - дейді. Сол секілді қазба жұмыстары барысында табылған бұйымдарда бұғы, марал мүсіндерінің көптеп кездесуі бұғының тек Алтай халықтарында ғана емес, қазақ-қырғыздарға да тотем болғанын дәлелдейді. Оның үстіне қырғыз тумаларының түп атасы бұрын Енесей (Енесай) бойында мекендеп, әрі Алтай халықтарымен тығыз қарым-қатынаста болғанын дәлелдейтін деректер де бар. Әлі күнге дейін қырғыздар «мүйізді енеден» таралғанын аңыз етіп айтады [1, 44 б.].

Бөріге табынуды Оғызнама – жырынанда көре аламыз: «Көк бөрі» оғыз қағанына: «О, Оғыз! Мен сені бастап барайын», деп тілдескен. Түркілер «көк бөріге» құрбандық шалып, оған өздерінің көсемі ретінде сыйынып жүрген. Бөріге табыну қиын шақтарда ерекше орын алған. Қыпшақ ханы Боняк венгрлерге қарсы жорыққа аттанудан бұрын орманға барып қасқырша ұлыған, оған қасқырлар да ұлып, жауап қайтарған. Сонда Боняк соғыста жеңіске жетеміз, жолымыз болады деп қуанса керек. Бөріге табыну қазақтарда да белгілі. Қазақтар балаларға, не жақсы атқа (бәйге аттарға) тіл тимеу үшін бөрінің қылынан, тырнақ, тағы басқа көз, тіл сияқты мүшелерінен тұмар жасап тағып қоятын болған. «Бөрінің құдайы бар» деген мәтел де бекер айтылмаса керек [2, 39 б.].

Осы бір тұз тағысын тілге тиек еткенде, елең етпейтін жан жоқ шығар. Табиғатына дүлей долылық, қайтпас қайсарлық және жанкештілік тән қасқырға қазақ халқы «ит-құс», «ұлыма» деп жанама ат қойғаны да мәлім. Қанша қаскөйге баласақ та, бөрілік болмысты қазақы сана тектілікке жатқызады. Түркілер ескі аңызға сүйеніп, өздерінің ғұн бекзадасы мен қаншық қасқырдан тараған ұрпақпыз деп санайды. Жаратылысы нашар болса, туысын да парша-паршасын шығарып қылғыта салатын, «табиғат санитарлы» атанған, терісін тірілей іресе де, қыңқ демейтін, көзінен от шашып тұратын көкжалдардың адамдарға қайырымдылық қылған кездері де болған. Мәселен, далада адасқан аяғы ауыр келіншекті бір топ қасқыр шабуылдаудың орнына суықтан қалқалап, қамқорлап ауылға аман-есен жеткізіп салған хикаяттары да болған.

Тарихты сүзсек, бөрілік ұлт ұстыны болған екен. Байраққа таңбалыныпты. Жанары отты, жүрегі түкті азаматтарды қазақ халқы арланға балайды. Түркілік тұңғыш тілтанушы Махмұд Қашқари (XI ғасыр) бабамыздың дерегінде де тамаша дәйектеме бар. Онда бөрінің бір апта бойына ауамен қоректеніп, ашығатыны туралы дерек келтіріпті. Нәрсіз, сусыз жүре береді екен. Қақпанға түссе, сирағын азуымен қырқып құтылатындығы да бар екен [3, 10 б.].

Қазақ халқы итті жеті қазынаның біріне балап, бағзы замандардан бері жанына серік етіп келеді. «Ит – адамның досы» деп қора-жайын күзеттіріп, осы бір төрт аяқтыны үйіміздің ажырамас бір мүшесіне айналдырдық [4, 14 б.]. Иттер – атақты, асыл тұқымды, аңшылық қанына сіңген пәлелер. Аңшылықты иесіне өздері үйретеді. Иттер қасқырдың алыстан сезілген иісін шалады екен. Бұл кезде қаншық қасқырлар жалғыз жүрмейді, бөлтірігін ауыздандырып бірге жүреді [5, 198 б.].

Құйрығын шаншып ала жөнелгені – түлкінің қаншығы болады. Оның басы құйрығының түп жағында емес, қалай қарай жүгіріп бара жатса сол жағында. Құйрығының түп жағынан киліксең бет аузыңа сарып кетеді [5, 205 б.]. Қыстың орта кезі болса қаншықтың иісі тіпті күндік жерден танылады. Бірінші соғылған аңды – аңға бірінші рет шыққан адамның қанжығасына байлап алып қайтады. Ырымы сол [5, 209 б.].

1895 жылы «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Қазақтардың аң аулауы» атты мақаласында: «Егерде бір аңды атып алса, өздерінің рәсімдеріне қарай, қасындағы жолдастарының ең үлкеніне байлайды», «күндыз алса жүн-терісін мергеншінің өзі иеленеді, бауыр терісін жолдастары иеленеді», «аң аулауға алғаш рет шыққан мергенші немесе жаңа мылтық сатып алған, жаңадан бапталған құс, жаңадан үйретілген тазымен шыққан аңшылар алған аңдарын біреуге байламастан, ырым қылып өзі алады» және «қазақтар шарият бұйырған адал аң-құстарды аулайды», – деген мәліметтердің айтылуы қазақтар арасында аңшылық кәсіпке қатысты өзіндік әдет-ғұрыптар, ырымдардың болғандығын дәлелдей түседі [6, 106 б.]. Сыр бойындағы қазақтардың аңшылыққа қатысты өзіндік ырымдарын да Ә.Диваев Перовск уезі қазағы Мақан Шықтыбаевтан жазып алған: «Аңдағы бірінші олжа ешкімге сыйланбайды, бірінші олжа қоян, ал кейінгісі қасқыр немесе түлкі болса да солай етеді. Атып алған құланның немесе жабайы ешкінің басын немесе сауырын аңды атқан аңшының міндетті түрде өзі пайдаланады, ал қалған ет оның серіктес аңшыларымен бірдей етіп бөлінеді» [6, 167 б.]. Бұл жерде аңдағы бірінші олжаны өзіне қалдыруы несібем өзімнен кетпесін дегені, ал, олжаны аңшылардың бірдей бөлісуі жолдастықты, «өле жегенше бөле жейік» деген қазақы көңілді білдіреді. Ертеде оғыздар ұлын 15 жасқа толғанда құс салып, аң аулауға алып шыққан. Алғашқы аңшылығы деп шешесі аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойып той жасаған, бұл аңшылыққа жол ашуға ырымдалған [7, 132 б.]. Сыр аңшылары аңға шығар алдында қара қазанға суды құйып қақпағын жауып кетеді, бұл да жолашар есебінде жасалады, себебі қазанды қасиетті, аңды олжалауға ниетті санаған. Аңшыны әйелі «қанжығаң майлы болсын, қазан аузы жоғары», – деп айтып, шығарып салады [8, 186 б.].

Иттер адамнан ақылды болады. Бірі – қасқырды қуып кетсе, біреуі – алдынан тосқауылдауға кіріседі. Аңға шыққанда далақтап шауып, айқайлап, шулап аңды күндік жерден үркітуге болмайды [5, 214 б.].

Көшпелі қазақтар тазы иттің ең сирек кездесетін түрі құмай тазыға ерекше мән берген. Әрі құмай тазы ең сирек кездесетін түрі. Ә. Диваевтың айтуынша, Перовск, Қазалы және Шымкент уезі қазақтарының

нанымында құмай итала қаздың жұмыртқасынан пайда болған. Итала қаз жұмыртқасын елсіз және биік төбелердегі ескі, айдаладағы молаларға салады екен. Құмай ұстаған адам берекеге кенеледі деп сенген. Ә. Диваев «бұл сенімнің күштілігі және шынайылығы сондай, тіпті қазіргі жас ұрпаққа да берілуде», – деген [6, 105 б.]. Тазы итті қазақтар аңға салған. Көшкенде ескі жұртта қалдырмаған. Құмай тазыны қасиетті санаған. Ертеректе дос-жекжат, құда және туыстан ит алмаған, ағайынның арасы сөгілмесін деген, қазір бұл ырым сақталмаған. Итті қасиетті санағандықтан жаңа босанған әйел тісім түсіп қалады деп, киіз үйге кірген итті қумаған. Итті күндіз, түнде де дұшпандарды біліп тұрады, ит үйдің етегіне келіп бұтын көтеріп сисе, құт құйды дейді. Ал, иттің пысқырғанын, ұлығанын жамандыққа санайды. Итке кеш батқан соң тамақ құймайды, бұл шаруа-тірлікті күн жарықта жасап ал деумен, әрі түнде ит сақ болсын дегенмен байланысты.

Үй маңына байғұс келіп бақылдаса, жамандыққа жорыған. Байғұс ескі жұртты, ескі қыстауды мекендейді деген, үй жанына келіп бақылдауын жамандық хабарға ескерту деп сенген. Ертеректе үйдің шаңырағына байғұс қонса – ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тігеді екен, жамандыққа жорып, сол шаңырақты дереу отқа жағып жібереді екен. Түн құстарынан қорқу қазақтар арасында көп кездеседі. Үйге жапалақ кірсе, қуып шығуға тырысады, жапалақ сиіп кетсе, бетке сепкіл түседі деп сенеді, енді біреулер үкі көрсе шошиды [8, 198 б.]. Түн құстарынан қорқу тылсым табиғаттың құпия жұмбақтарының қыр-сырларын әлі ашпаған, аша алмаған кезеңдерден қалған әдет болса керек немесе түн құстары адамдардың тыныштығын бұзады, түнде байғұс сияқты құстың бақылдауы, иттің түнде ұлуы сияқты жамандық шақырады деген үрейден туындауы да мүмкін. Ал, жұтшы деген құстың киіз үйдің шаңырағына, ескі қонысқа келіп қонуы жақсылықтың нышаны. Түнде байғұс келіп қонып отырғанын көрген адам, шала жанған отты көсеумен алып, әлгі байғұзды «жамандығың өзіңе болсын» деп қуалайды. Түркістан, Жаңақорған қазақтары оны байғұз демей, Мұраталы дейді. Мұраталы атануына байланысты халық арасында мынадай аңыз тараған: «Ертеде Қаратаудың ойында, Жиделі Байсын жерінде, Қоңырат деген елінде бір бай болыпты. Балаға зар болыпты. Етегі жасқа толып жүріп көрген жалғыз ұлына, құдай мұратқа жеткізді ғой деп, Мұраталы деп ат қойыпты. Ол өте ерке болып өседі. Еркелік пен есерліктің арасы тым жақын екен, өсе келе үлкенді үлкен, кішіні кіші демей, беталды сөйлейтін болыпты. Қаралы жиында қарқылдап күлсе, той-томалақты төбелессіз тарқатпапты. Сөйтіп жүріп Ұмай анаға тіл тигізіп, «Ұмайы кім десем, көп қатынның бірі екен», – депті. Ұмай ананың қарғысына ұшыраған Мұраталы бір түнде құсқа айналып кетеді, ал түнімен сұңқылдап жылап шығатыны өткен іске өкініші екен дейді. Жұрт жаман тамның басына келін қонып отырған құсты көрген сайын «е, мынау Ұмай ананың құсы ғой, ұмайқұс, майқұс, байқұс болды ғой», – деп аяйды екен. Мұны естіген Мұраталы «мені мазақтаған мендей болсын» деп қарғайтын көрінеді. Ал енді «Мұраталы, ассалаумағалейкүм» десең мәз болып, сұңқылын қойып, билей береді екен» [8, 199 б.]. Қазақтар біреуге аянышпен қараса, «е байғұс-ай», – деуі осымен байланысты болар.

Ордалы жыланға тиісуге болмайды екен, себебі олар кекшіл келеді екен. Кім-кім де болмасын жыландарды көрген кезде оны алыстан тас кесекпен қуып жүріп қалайда өлтірудің қамын жасайды.

Жыландар да табиғаттың өзі жаратқан тіршілік иесі емес пе? Адамдар оны өлтірейін деген оймен тиісіп жатса, әрекет жасамай қалайша сылқия салады. Сондықтан, жыландар да табанға тапталмай, өзіне төніп тұрған өлім қаупінен құтылудың қарекетіне кіріседі. Осылайша, өзіне төне түскен адамдарға бойындағы уын шашуға жанталаса ұмтылады. Хайуандардың да өздеріне төнген қауіптен құтылуға ұмтылуы – табиғи құбылыс.

Осы кезге дейін адамдар үшін жұмбақ әрі үрейлі болып келген жыландардың тіршілігімен айналысып жүрген биолог ғалымдар бұларды киелі жәндіктер қатарына қосады. Әрі жыландардың киелі болып есептелуінің басты бір себебі – жорғалайтын аяқтарын байқатпауында. Адамдарға өздігінен тиіспеуінде. Оларды өлтіретін – адамдардың өздері. Әрине, жыланның сыртқы түрі өте сұсты келеді. Өзіне қатер төнген тұста зәр, у шашу үшін жаратылған сүйріктей тілі тіптен қорқынышты. Бұған қарап үрей мен қорқынышқа бой алдыруға болмайды, – дейді. Жылқы жүрген жерде жылан болмайды. Тіпті, жылқының өзі тұрмақ, оның тері сіңген қамшы, ер-тоқым, жүген, ат-әбзелдеріне де жоламайды. Сондықтан да, әр қазақтың үйінің төрінде қамшы ілулі тұрсын [9, 9 б.].

Өрмекті бойлап түсіп келе жатқан өрмекшіні құдайы қонақ келеді деп өлтірмейді. Сондай-ақ, үйге кірген жыланды көрсе, қарғысқа ұшыраймыз, деп ақ құйып шығарады. Қазақтардың сенімінде жылан ордалы болады. Өлтірген күнде жетіге бөліп жеті жерге көмсе де, жер астынан бір-біріне қосылып алады, дейді. Жылан ізін баспайды, айналып өтеді. Бұл наным өрмекші мен жылан пайғамбардың жүзін көрген айуандар болуымен байланысты туындаған. Тарихи деректе Мұхамед пайғамбар Меккеден қысым көргенде Сәуір тауындағы үңгірге барып тығылады, Мұхамедті өлтіруге келгендер үңгір аузындағы өрмекшінің өрмегін көріп кері қайтады. Сыр қазақтарының арасында «Суырды «балпық» деп атап, кірпік шешен, тасбақа (қайырымсыз адам болып тас төңкеріліпті) үшеуі адам екен, қарғыс алғаннан болып, хайуанға айналған»,

– деген де әңгіме бар, яғни бұлар бұрын адам болғаннан соң, олар адамға еш зиянсыз. Ал, қарақұйрықты аң патшасы, оның аты шықса барлық аң жата қалады екен, – дейді [8, 200 б.].

Қазақ халқы ежелден жылқы мен құсқа ерекше мән берген. Ел ішінде «тұяғы бүтін тұлпар бер, қияғы бүтін сұңқар бер» деген тәмсіл де бар. Абай ағамыз «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап» деген өлеңі арқылы ұлт өмірінде ұлы философиялық ой қалдырды. «Қансонарда бүркітші шығады аңға» атты өлеңі де халық жадында. Қазақтың сал-серілері мен ақын-жырауларының бекзат бітімді бүркіт турасында жырламағаны кемде-кем. Қолға үйреткеніне 3 мың жылдан асқан құс туралы италиялық саяхатшы Марко Полоның жазбасында Құбылай ханның саятқа шығатын 500 қыраны және басқа да құстары болғаны хатқа түссе, Жошы ханның 3 мың бүркітшісі болғаны, қазақ хандарының да өз ордаларында бүркіт ұстағаны туралы тарихи деректер бар. Ата-бабаларымыз заманында қыран құсқа ерекше құрметпен қарап, бір бүркіттің өзін отыз жылға дейін түлеткен екен. «Аңшылықта кісіні ақын күйіне жеткізетін сезім күйі көп» деп ұлы Мұхаң, Мұхтар Әуезов жазғандай, құстардың аң аулау сәттеріне тамсанғандардың бірі сол мезетте өзінің өлеңдерін шығарып жатты. Мысал ретінде, Қазыбет ауылының тұрғыны Ерзат Байқадамовтың өлеңдерінен үзінді келтіре кетейік.

Бетімді желге тондырып,
Қолыма қыран қоңдырып.
Ат жалын тартып мінгенде,
Қиқулап, шулап жүргенде.
Ең қызығы осы ғой –
Қыранын түлкі ілгенде!, -
деп саңқылдаған екен [10, 7 б.].

Ертедегі адамдардың дүниетанымында құс – жоғары әлемнің бейнесі, аспан тәңірімен тілдесіп тұратын, көк пен жерді байланыстыратын күш ретінде қаралған. Сондықтан ертедегі адамдар оны өзіне тотем санап табынған. Мәселен, қазақ қыздарының, сал-серілерінің тақиясына тағылатын үкі қауырсыны, көктің, яғни үстіңгі әлемнің көрінісінің белгісі. Жалпы құс қауырсындарын төбеге қадау арқылы ертедегі адамдар аспан әлемін шартты түрде кескіндеген, өзінің көкке, тотем санаған объектісіне деген құрметін білдірген. Қазақтар үкі шоғын бесікке, кілемге, шымылдыққа, үкі қанатын қабырғаға ілінген кілемнің жоғарғы жағына іліп қоюы да үкінің қасиетіне сенумен тығыз байланысты. Сыр өңірінде бала бесігінде міндетті түрде үкі ілінеді, бар болса үкінің тырнағын іліп қояды. Жыртқыш құстың белгілері адамға күш-қайрат берумен қатар тіл-көзден, біреудің сұқтануынан сақтайды. Ертеректе адам аттарының Қаршыға, Бүркітбай, Лашын, Сұңқар, Үкібай т.б. деп қойылуы да көне сеніммен байланысты. И.И. Ибрагимов жазбасына сүйенсек жыртқыш құстардың қасиеті босана алмай жатқан әйелдерге де көмектескен. Бақсы келгенге дейін қазақтар болса үкіні әкеліп бақыртады, бүркітті ішіне отырғызады.

Аңыз бойынша, пайғамбар пайдасы тиеді деп мысық ұйықтап жатқан шекпенінің жеңін кесіп тастап кеткен екен-мысалы, сөйтіп ұйқыдағы мысықты оятпаған. Қазақта мысық қай жерге барып жатса, соған қарап үй салу керек, ол жер жайлы болады делінеді.

Қарлығаштың ұясын үйге салуын жақсылыққа санайды, ұясын бұзбайды. Қарлығаштың жақсылықтың жаршысы болып саналауы, оның халық арасында кең тараған аңыз бойынша айдаһарға қарсы күресіп, адамның қанын ішкізбей қорғап қалуымен байланысты болса керек.

Жылан, архар, жылқы, өгіз, ит культтері ерте архайкалық тотеммен астасып жатты, зороастризмде де бұл тотемдік культтің маңызы жоғары болды [8, 201-202 бб.].

Қорыта айтқанда, қазақ халқы етек жеңін жинап, ел болған тұсынан бастап өзінің күнделікті тұрмысы мен отбасы жағдайына ерекше мән берген халық. Соған сай қазақ отбасы қажет жағдайларда өмір заңдылығына сәйкестендіріп түрлі ырымдар мен тиымдарды қалыптастырған. Бұл әрине бір күнде емес, ғасырлар бойы бірін-бір толықтырып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырған. Ырымдар мен тиымдардың қорлануы мәдениетіміздің рухани саласын толықтырып, жандандырып отырғаны даусыз.

Қазіргі кезеңде халқымыздың әдет-ғұрып, салт-санасы мен наным-сенімдеріне деген қызығушылықтар артып отыр. Олар халық қазынасының ғұмырын жалғастырар тіршілік арналары екендігі де белгілі. Бүкіл зиялы қауымның міндеті – бір жағынан осы мәселелерді толыққанды зерттей отырып, жас ұрпақтың тәрбиесіне, мектеп жастарының санасына ұғындыру болып отыр.

1. Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыпы. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 152 б.

2. Мырзаханова Г.М. Зороастризм және қазақ халқының наным-сенімдері // Магистрлік диссертация. – Алматы, 2013. – 88 б.

3. Текебаев Н. Бөрі туралы бірер әңгіме // Орал өңірі газеті. – Орал, 2016. - №12 (20264) 30 қаңтар. - 10 б.

4. Лұқпанов Р. Дауға айналған мәселе // Жайық үні газеті. – Орал, 2016. - №4 (1300) 28 қаңтар. - 14 бет.

5. Мүсрепов Ғ. Қазақ әйелі: Роман және әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982. – 416 бет.

6. Диваев Ә. Тарту /Құрастырған Ф. Оразаева. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 256 б.

7. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1999. – 799 б.

8. Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ға-сырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 325 бет.

9. Құсайын Т. Маң далада жыландармен бірге тұрған отбасы иесі бүгінде ел таныған атбегі // Егемен Қазақстан газеті. – Орал, 2016. - №20 (28748) 2 ақпан. - 9 б.

10. Анаш Д. Бүркітшілер бауашары // Егемен Қазақстан газеті. – Орал, 2016. - №20 (28748) 2 ақпан. - 7 б.

Б.Т. Нугаева

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ КИІЗ ҮЙІ

Өнер тарихы адамзаттың өткенімен біте қайнасып, өзара қабысып келе жатқан дүние. Тіпті оның тарихы адамзаттың жүріп сара жолы болып табылады. Сонау ілкі замандардан бері адам баласы қоныстар мен қалаларда, сайын далаларда сан алуан сәулет ескерткіштерін, күмбезді ғимараттарды салды, күнделікті өмір мен тұрмыс-тіршілікке қажетті мындаған бұйымдарды, еңбек құралдары мен қару-жарақтарды ойлап тапты. Бұдан қазақ халқы да кенде қалған жоқ, ол да әлем өркениетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Сондай бірегей туындылардың бірі, ұлттық сәулеткерліктің ең үздік шыңы болып табылатын жылжымалы тұрғын үйі немесе киіз үй саналады. Сан ғасырлар бойғы практика нәтижесінде қалыптасып, өмір сынынан өткен көшіп қонуға ыңғайлы, жиналмалы күмбезді сәулет үйінің қазіргі жетілген түрі қазақ киіз үйі десек, артық айтпаған болар едік. Киіз үй көшпелі өмірге бейімделген, ерте заманнан келе жатқан көшпелілер баспанасы. Еуразия далаларындағы жартылай көшпелі және отырықшы халықтардың арасында кең тараған. Көшіп-қонуға лайықталып жасалады, түйе мен атқа тиеу арқылы жеңіл көшіріледі. Кезінде ата-бабаларымыз (ғұндар, сақтар, скифтер) осы үймен күнелтіп, дүниенің түкпір-түкпіріне саяхат жасаған. Осындай сәулет ағымын өмірге әкелген көшпенді халық VI-VIII ғасырларда ғажайып сәулет өнерін жаппай өркендетті. Кезінде шартарапқа әйгілі болған қалалар: Сауран, Отырар, Тараз, Баласағұн және т.б. Жібек жолының бойында бой көтеріп өркендеген мәдениетімен, ерекше сән салтанатымен талай елдің саяхатшыларын аузына қаратқан [1].

Сайын дала төскейінде ғұмыр кешкен көшпенділерге ең алдымен қажет нәрсе көшіп-қонуға ыңғайлы баспана болғандығы белгілі. Тұрмыстық қажеттіліктерден туындаған осындай әмбебап дүние киіз үй болған еді. Тарихи зерттеулерге қарағанда, киіз үйден бұрын түрлі баспаналарды мекендеген көшпелілер, табиғи жағдайлар мен тұрмыс қаракеттеріне сай ең алдымен «күрке» секілді қоста тұра бастаған. Қабырғасы ағаш қадалармен бекітіліп жасалған күркелер қамыс, шөп сияқты жеңіл өсімдіктермен бүркелген. Сырдария бойының елі «киіз үй» деудің орнына, қазірге дейін «қара үй» дейді. Мұны бір орыннан жылжымайтын қойы аз егіншілер шығарған болуы керек [2].

Киіз үй – көшпелі халықтардың негізгі баспанасы. Киіз үйдің тарихы тереңде жатыр. Үш мың жылдық тарихы бар, түркі тектес халықтардың «Қара шаңырақ» иесі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, өмір сүретін ортасын киіз үйден тысқары елестетуге болмайды. Қазақ халқының ата-бабалары қадым, бағзы заманнан бері қарай, атап айтсақ скиф, сақ, ғұн, түркі, «қос оқ» тайпалары дәуірінен киіз үйде өмір сүріп келгенін тарихи деректер айқындайды. Кейбір деректерде киіз үйдің пайда болғанына 7-10 мың жыл болған деп те көрсетіледі. Ертеде түрік дәуірлеріндегі үйлер биік, шошақ, ашық шаңырақты келген. Мұның өзі «ашық от» жағуға қолайлы болған. Мамандардың айтуына қарағанда, қазақ киіз үйі көне, байырғы «түрін» сақтап қалған. Киіз үй «үй ағаштан», «үй сүйегі», кереге, уық, есік, шаңырақ, бақандардан тұрса, жамылтағы үзік, туырлық, түңлік, бау-шудан, шиден құралады. Қазақ халқының көшпелі тіршілігінде баспана болған киіз үй ерекше міндет атқарып келген. Қазақ баласының ұрпақ өсіру, тіршілік құру және де о дүниеге «соңғы сапары» да осы киіз үймен тығыз байланысты. Бір сөзбен айтқанда киіз үй қазақ халқының киелі ордасы, өткені және тарихы. Отандық және шетелдік зерттеушілердің көпшілігі киіз үйдің көшпелілер өміріне өте ерте заманнан белгілі болғанын айтады, олар киіз үйдің прототиптеріне де пайымдаулар жасаған [3]. Мұндай зерттеулердің барлығы да киіз үй қазақ халқы өмірінде де көне заманнан келе жатқанын аңғартады.

Қазақ киіз үйлерін қырғыз, түркімен, моңғол тектес тайпалардың киіз үйлерімен салыстыра қарағанда, бұл айырмашылық айқын көрінеді. Басқа ұлт өкілдерінің баспанасынан қазақ киіз үйі үлкен болып келеді. Киіз үйді толық жабдықтап, өмірде пайдалануды қазақтар өз қолдарымен істеп келген. Қазақтар киіз үйлердің небір жақсы үлгілерін сақтап қалған. Әлем түкпірінен келген саяхатшылар, жиһангездер бұған куә болып та жатыр. Өткен ғасырларда жаз айларында қазақтар түгелдей дерлік киіз

үйде отырады. Қаладағы тұрғын үйде тұрушылардың өзінде де киіз үйлері дайын болып тұрған, жазда жайлауға киіз үймен шыққан. Қазақтар үй ағашты өздері байырғы қазақи әдіспен өндеген, жөндеген, үйге қажетті жабдықтарды, жиһаздарды жасаған, басқұр, т.б. тіккен.

Үйдің негізгі бір басты мүшесі, оның үй ағашы яғни «сүйегі» болып табылады. Үй ағашты орманды өлкеден күні бұрын белгілеп көктемде, күзде қиып алып жақсылап түзу жерде сақтап, күн жылына үй сыртында ағаштардың қабығын аршиды. Көбінде тал қаратал, қызыл тал басқадай да ағаштарды пайдаланады. Қабығы аршылған ағаштарды қарыстап көреді. Үйге тапсырыс, сұраныс берген адамдар, сондай көзді шаңырақ, сонша қарыс уық, сондай басты кереге деп дәстүрлі ұсыныстар жасайды. Сол бойынша ағаштар сұрыпталып дайындалады [4]. Қазақ халқының өмірінде ежелден бері ағаштан жасалатын үй бұйымдарының алатын орны ерекше. Көшпелі мал шаруашылығымен немесе жартылай отырықшылыққа ауысып, егіншілікпен айналысқан қазақ қауымының күнделікті тұрмысына қажетті ағаштан жасалатын бұйымдардың түрі сан алуан. Ағаш өндеуді кәсіп еткен шеберлерді халық олардың өндіретін бұйымдарына қарай «үйші», «ерші», «арбашы», «ұста» деп даралады. Ал, бұл шеберлердің әрқайсысы өзінің негізгі кәсібiнен басқа да уақ-түйек бұйымдар түрлерiн жасай бiлдi. Әсiресе, «ұста» атанған шеберлер үй бұйымдарының көптеген түрлерiн жасаумен бiрге, әр түрлi металл және сүйек өндеу iсiмен де айналысты. Ағаш өндеу өнерiнiң iшiндегi аса iскерлiк пен қыруар еңбектi, шынайы талғамды керек ететiн түрi – киіз үй сүйегiн жасайтын үйшiлер iсi. Мұны халық тiлiнде «үй басу» деп те атайды [4, 9].

Егер ою-өрнек бейнелеу өнерiнiң шыңы десек, киіз үй көшпелi өнерiнiң биiк шыңы деп айтуға болады. Сондықтан сәулет өнерiнде басты орын киіз үйге берiлуi тиiс. Алдымен киіз үйдiң абылайша түрiнен бастап, қараша үй, қоңыр үй, салтанатты үй, орда түрлерi, олар қанат санына қарай ажыратылады. Екiншiден, киіз үйдiң түзiмдiлiк сипатына келсек, оның сүйегi – шаңырақ, уық, кереге және жабындары – түндiк, үзiк, туырлық секiлдi басты құрылымдық бөлiктерi ажыратылады. Одан кейiнгi, киіз үйдiң есiгi – киіз есiк, сықырлауық, маңдайша, табалдырық, таяныштары – босаға, есiк жақ деген түсiнiктердi бередi. Мұның бәрi адамның, яғни баланың дүниетанымдық түсiнiгiн арттырып, эстетикалық көзқарасы мен талғамын қалыптастыруға үлкен мүмкiндiк жасайды.

Тарихи деректерге сүйенсек, XI ғасырдағы моңғол шапқыншылығы кезеңiнде Қазақстан жерiнде экономикалық және мәдени даму тежелiп қалды. Дегенмен киіз үй жасау одан ары жалғаса бердi. Қолөнер шеберлерi бар күшi мен бiлiмiн негiзiнен киіз үй iшiн сәндеуге жұмсады. Киіз үйдiң құрылысы жетiле түстi, оның ағаш бөлiгi (сүйегi) - шаңырақ, уық, керегеден құрастырылды [5].

Киіз үйдiң «сүйек» аталатын iшкi қаңқасы: кереге (қабырға сүйегi), үйдiң шаңырағын керегемен жалғастырып тұратын уық және шаңырақтан құралады. Бұлардың бәрi «тез» деп аталатын сайман арқылы жасалады. Тезге салып қажеттi түрде келтiретiн ағашты қоламтаға (шоғы аралас ыстық күл) сүңгiтiп, балқытып алады, сонда ол июге жылдам көнедi. Халықтың: «тез қасында қисық ағаш жатпайды» деуi осыдан шыққан. Айта кететiн бiр жайт, моңғол тайпаларының киіз үй ағаштарында уықтың қарымы болмайды, керегелерi жазықтау келедi, ал үйдiң өзi аласа болып келедi. Алайда ертедегi ауқатты адамдарда ақ күмбез үйлерi көп болғанын кейбiр тарихтар баяндайды. Қазақтың үйi үлкен, кең болады. Соған сай үй ағашты үлкен кең iстейдi. Олардың мөлшерiне келсек шаңырақ 60, 70, 80, 90, 100 көздi, кереге де, уық та сондай басты, қаламды келедi. Ал кереге саны 4, 6, 8, 10 қанатқа дейiн барады. Бұл қазiргi қазақ киіз үйлерiнiң үлгiлерi. Аз қанат үй ертеде тек жағдайсыз кедей адамдарда ғана болған. Жүк көздi шаңырақ, сегiз, он қанат үйлер арнаулы етiп тiгiлген үйлерден қазiр де кезiгетiнi өмiр шындығы үйдiң сүйек ағашы дайын болып, оны күнi бұрын киюластырып тiгiн, бiраз күн қалыптастырып қойғаннан кейiн киіз үйдiң жамылтықтары өлшенiп пiшiледi [6].

Киіз үй сүйегi, яғни керегесi мен уықтары, көбiнесе, өзен жағасында өсетiн әр түрлi талдан жасалады. Мәселен, оған Қазақстанның әр өңiрлерiнде өсетiн сәмбi тал, көк тал, қара тал, боз тал, құба тал сияқты түрлерi пайдаланылды. Сән-салтанат құрған iрi байлар, төрелер мен билер үйшiлерге киіз үй сүйегiн түгелдей қайыңнан жасатады. Әдетте, қайыңнан жасалатын үйлердiң көлемi үлкен, сүйегi салмақты, өзi өте берiк келедi. Қайыңнан жасалған кереге-уықтарды мұқият өндеген соң, оны боямайды. Өйткенi, ағаштың жылтырата өңделген табиғи түсi үй iшiне аса ұнамды рең берiп тұрады.

Киіз үй сүйегiне жарайтын ағашты, көбiнесе үйшiлердiң өздерi ерте көктемнен бастап әзiрлеп, кемiнде бес-алты ай, кейде, тiптi, жыл бойы көлеңкеде кептiредi. Жаңа кесiлген жас тал мен қайыңның қабығы оңай сыдырылады, көп еңбектi қажет етпейдi; екiншiден, қабығы алынбаған ағашты көлеңкеге жиып қойса, ол жуыр-маңда кеппей, қабық астында құрт пайда болып, ағаш борсып, шiри бастауы ықтимал. Сондықтан, кесiлген ағашты жылдам аршып, бас-аяғын тегiстеп отап, 20-30 ағаштан бiр-бiр бума жасап, көлеңкеге бiрiнiң үстiне бiрiн жинай бередi. Мұндай бумаларды, әдетте, сыдырылған тал

қабығының өзімен-ақ буады. Үй ағашын бұлайша бумалап кептірудің де өзіндік себебі бар. Біріншіден тасымалдауға ыңғайлы, екіншіден, көлеңкеге жиналған көп бумалардың бәрін дұрыс, біркелкі кептіру үшін оларды әлсін-әлсін аударыстырып астын үстіне, ортасындағысын шетіне шығарып қозғап отырады. Ал, барлық бумаларды бір шамада жел қақтырып отыруға немесе шыжыған ыстықтарда ағаш тез қурап, жарылып кетпеу үшін оларға су бүркетіндей етіп бумалап жинау тым қолайлы болады. Осындай әдіспен әбден кепкен үй ағашын үйшілер: «Қақсал кепкен ағаш», - дейді де ол жоғары бағаланады [4, 10 б.].

Киіз үйді біздің халық «қасиетті киелі қара шаңырағымыз» деп дәріптейді. Шаңырақ – заттың болмысы жағынан қазақ киіз үйінің бар «сүйегін» біріктіріп тұратын ағаш төбешік. Ал екіншіден, ұлттық сана-сезім, дүниетаным, тәлім жағынан келгенде, шаңырақ – «үй», «отбасы», «әулет», одан жоғары халық ұғымын беретін қазақ жұртының өсіп-өну ұйтқысын, дәстүр тәрбиесін, біртұтас бірлік-тірлігін білдіретін рухани философиялық көркем баламалы қасиетті кең ұғым. Халқымыздың тарихы, өсіп-өнуі, шежіресі, яғни қазақ шаңырағы – қазақ елі деген мағына береді [1].

Кереге санына қарай киіз үй: төрт, алты, сегіз, он екі, он төрт қанаттардан құрастырылады. Жеке ағаштардан, талдан немесе теректен жонылған керегені бір-біріне біріктіріп, байлауды «көктеу» дейді. Тігілетін киімдердің бөлшектерін алғаш сирек шаншып тігісін біріктіріп алуды «көктеу» дейтіні де, осыдан шыққан. Көктеуге ең қолайлысы түйе мойнағының терісінен тілетін қайыс. Ол керегені жинағанда да, жайғанда да үзілмейді. Керегенің көздері «желкөз» және «торкөз» болып екіге бөлінеді. «Желкөзі» кең, ал «тор көзі» тар болады. Дауылға желкөз шыдамды, жауынға торкөз шыдамды келеді [7]. Киіз үй сүйегінің ең күрделісі де, қыруар еңбекті қажет ететіні де кереге болғандықтан, үйші ең алдымен кереге сағаналарын дайындауға кіріседі. Ол үшін алдын-ала дайындалған қозға немесе мор мен обынға, керегеге арналған ағаштардың он шақтысын салып, әбден жұмсартады. Жақсы кепкен ағашты қозға салар алдында суға малып алса, ол тез жұмсарып, бабында балқиды, ағаштың сырты күймейді де. Қозда жатқан ағаштарды біртіндеп алып өңдеуге кіріседі. Ең алдымен ағаштың қисық жерлерін тезге салып, түзетіп алады. Ол үшін қоздан шыққан ыстық ағашты боялмай киген сол қолымен ұстап, оның қисық жерін тездің кертпегіндегі қазықшаның тұсына апарып ұстайды да, оны сықаурын алақанымен жанши отырып түзетеді. Сықаурынды оң қолымен ұстап тұрып, сабы жағын жамбасқа салып, бар дене салмағымен бір басып, бір босатқан уақытта түзетілетін ағашты ретіне қарай аударыстырып, қозғап отырады. Оның ұзына бойындағы олпы-солпысын түзетіп шығады да, бас-аяғын шапашотпен шауып, сағаналар ұзындықтарын біркелкі етеді. Одан соң ағаштың жуан басының екі жағын түзу жонғымен тегістейді, тісті жонғымен ыру сызықтарын жүргізеді. Кереге сағаналарының қалған ұзына бойын түгелдей қуыс не ойыс жонғымен жұмырлай жонады. Жону, түзеу жұмысы біткен соң тезге салу арқылы кереге сағаналарына арнайы мүсін бере, әр жерінен белгілі мөлшерде иіндер жасайды. Осының нәтижесінде кереге сағанасының басы сәл шалқақтау болады, мойын тұсы ішке еніпкі, бүйірі сыртқа теуіп шығыңқы келеді. Ал, бір жағы біртіндеп ішке тартып, төменгі ұшы тіп-тік келуі қажет. Кереге сағанасын тігінен қойғанда оның басы мен етегінің ең төменгі ұшы бір түзу бойында болуы шарт. Мұның өзі киіз үй сүйегінің орнықты және берік, әсіресе, киіз үйдің салмағына керегенің шыдамды болуының басты шарты. Кереге сағанасының осылайша мүсінделуі бүкіл қанатының әдемі болуына айтарлықтай әсерін тигізеді [4, 12 б.].

Қазақ сахарасында киіз үйдің ең көп тараған негізгі түрі – алты қанат үй. Яғни, алты керегелі киіз үй. Сөйтіп, үйдің үлкен-кішілігі оның қанат санымен анықталады. Қанат санына қарай кереге бастарының саны, кереге басына қарай уық саны әр түрлі болып келеді. Мұнымен бірге кереге көздерінің үлкен-кішілігіне қарай тор көз кереге (жұдырық сиярлықтай ғана) және жел көз кереге (қос жұдырық сиярлық кең көзді) болып екіге бөлінеді. Олай болса тор көз және жел көз керегелі киіз үй сүйегінің кереге басы, оған қарай уық саны да әр түрлі болады. Мәселен, Қызылорда, Алматы облыстарынан өзіміз ел арасынан жинаған деректерге қарағанда, тор көзді 12 қанат үйде – 180 бас, 8 қанат үйде – 130 бас, 6 қанат үйде – 90 бас, 5 қанат үйде – 80 бас, 4 қанат үйде – 60-65 бас болса, жел көз керегелі 6 қанат үйде 72 бас, 5 қанат үйде – 60 бас болады. Тор көзді керегенің біреуінде (яғни, қанатта) 15-16 бас, 6 қанат үй керегелерінің үшеуі 15, қалған үшеуі 16 басты болып келеді, яғни үйдің қанат саны қанша өскенімен, оның жартысы 15, жартысы 16 бастан тұратындығы заңдылық. Ал, жел көзді керегенің біреуінде 12-13 бастан болады, ал оның жартысы 12, қалған жартысы 13 бастан тұрады. Бұлай болу себебі, қанаттарды бір-бірімен қосқан, киіз үйді тіккен уақытта екі керегенің бір-бір басы бірігіп, бір бас болып шығады да, тігілген үйдегі керегелердің әрқайсысының басы тор көзді керегеде 15-тен, жел көздіде 12-ден шығады. Бұл арада айта кететін тағы бір заңдылық – киіз үй сүйегінің қанат саны 6-дан артқан соң оның керегелері әрдайым тор көзденіп жасалады, ал жел көз керегелі үйлер, әдетте, 4, 5 және 6 қанаттан аспайды.

Кереге сағаналарының көгі мен уық алақандары тесіліп болған соң, оның әрқайсысы майда түрпі, темір қырнауыш немесе шыны сынықтарымен мұқият өңделіп, көбінесе, жосамен боялады. Ал, шамасы келгендер кереге мен уықтарды түгелдей қызыл, жасыл, көк түсті май бояулармен боятады, содан олар сырлы үй атанады. Тек қайыңнан жасалған киіз үй сүйегін мұқият өндегеннен соң өсімдік майын неше қайтара сіңіре жағады. Содан барып өте ұнамды қайың ағашының өзіндік табиғи түсін сақтайды. Кереге мен шаңырақ арасын біріктіріп, киіз үйдің төбесін шығарып тұратын иінді ұзын ағаштарды уық деп атайды. Бір үй сүйегіне арналған уық саны кереге бастарының жалпы санына тең болады. Олай болса, уықтың саны да, әрқайсысының ұзындығы да, әлділігі де киіз үйдің көлеміне, яки қанат санына, керегенің тор көз не жел көзділігіне тікелей байланысты болады.

Әдетте, киіз үйдің маңдайшасына алты уық байланады. Сонда кереге бастарының санына 6 маңдайша ұяларын қосып, жалпы уық санын есептеп шығару қиынға түспейді. Орта есеппен 6 қанат үйдің уығының ұзындығы 12-13 қарыстай болады. Әрине, әр жағдайда, әсіресе, шаңырақ көлеміне қарай уықтың ұзындығы жоғарыда көрсетілген мөлшерден не аздап ұзарып, не қысқаруы да ықтимал. Қанат саны өскен сайын уықтың ұзындығы да арта түседі. Біздің көп жылдар бойы ел арасынан жинаған деректерімізге қарағанда, Жетісу өңірінің киіз үй уықтары иінсіздеу, шаңырағы шағындау келеді де, үй төбесі қалмақ үйі тәрізді шошақтау болады екен, ал Қазақстанның қалған өңірінде уық иіндірек, шаңырақ көлемділеу болады да, үй төбесі күмбез тәрізді жалпақтау келеді [8]. Ә.Х. Марғұлан дәл осындай талдау жасай келіп, төбесі конус тәрізденген киіз үй конструкциясын киіз үй сүйегінің көне түрі болуы ықтимал деген болжам жасайды. Шынында да, жалпы киіз үйдің пайда болуы, даму процестеріне ой жүгіртсек, бұл болжамның дұрыстығына шүбәлануға болмайды.

Уықтың ұзына бойын қазақ халқы төртке бөледі: алақаны - кереге басына байланып бекітілетін жалпақтау түбі; иіні – алақанға жалғаса иілетін тұсы; қары – иіннен ұшына дейінгі оқтығы; қаламы – шаңырақ тесігіне еніп тұратын уықтың төрт қырлы ұшы. Уықтың алақанының бетін түзу жонғышпен тегістеп алып, тісті жонғышпен ыру жүргізеді. Уық түбін шапашотпен доғалдап шауып, үскімен уық бау өткізетін тесік жасайды. Уықтың қарын ойыс жонғымен жұмырлап жонады. Уық иінінен бастап қаламының дәл ұшына дейін біртіндеп жіңішкере береді. Уықтың мұндай конструкциясы, үйшілердің айтуынша, тегін қалыптаспаған. Біріншіден, уықтың жеңілдеу болуына әсерін тигізсе; екіншіден, шаңырақ шеңбері де онша жуан болмайтындықтан, оған жасалатын көптеген тесіктер саусақ сиятындай ғана болып жасалатындықтан, уық ұшына қарай жіңішкере беруі керек; үшіншіден, дөңгелене құрылған кереге бастарынан киіз үй аумағының 1/3-дей көлемде болатын, дөңгелек шаңыраққа қарай жарыса ұмтылатын уықтардың кереге басына бекітілетін алақан аралықтары алшақтау болады да, уық қаламдары сұғынатын шаңырақ ұяларының арасы 2,5-3 сантиметрден аспайды. Олай болса, уықтар аралығындағы кеңістік те, уықтардың өздері де төменнен жоғары қарай біртіндеп жіңішкере беріп, шаңырақ шеңберінде тыныштық тапқандай келісті көріністі аңғартады.

Мұның өзі халық шеберлерінің ғасырлар бойы эстетикалық талғамы дамуының нәтижесі; төртіншіден, қаламының жуандығы оның алақанымен тең болса, олар шаңырақ шеңберіне сыймайды, ал уық иіні жіңішке, әлсіз болса, жоғарыдан түсетін салмаққа шыдамайды. Сондықтан, уықтардың төменгі жағының жуан, әлді болуымен қатар жоғары қарай жеңілдеп, жіңішкеруі заңды қажеттіліктен туған өнер үлгісі. Уықтың ең жоғарғы жіңішке ұшынан оның 7-8 сантиметрдей төрт қырлы қаламын шығарады. Уық қаламының төрт қырлы болуы мен түбінен ұшына қарай жіңішкере беруі уықтың аунамауына және шаңырақ ұясына оның нық сұғынып, орнықты болуына ең қолайлы жағдай туғызады. Төрт қырлы уық қаламын шапашот және түзу жонғы арқылы теп-тегіс етіп шығарады, оның біркелкілігіне мұқият көңіл бөледі.

Қорыта айтқанда, киіз үй қазақ халқының өзімен бірге ғасырдан ғасырға жасасып, сан тарам тарих белестерінен бірге асқан материалдық және тұрмыстық мәдениетінің көрінісі болып табылады. Ол сонымен қатар қазақ халқының материалдық мұрасының бірегей үлгісі ретінде де бағаланады. Заман ағымымен бірге келе жатқан қазақтың киіз үйі бүгінгі күні де өз маңызын жоғалта қойған жоқ. Мыңжылдықтар қойнауынан жеткен киіз үй әлі күнге шейін ауылдық жерлерде пайдаланылып, тұрмыста (шаруашылық нысандарда, туристік базаларда, т.б.) кеңінен қолданылып келеді. Оның қолайлы екендігін пайдаланылып отырған ұрпақ та біліп-көріп жүр. Сайып келгенде, киіз үй өзіндік баға жетпес мәдениет пен өнер туындысы екенін дәлелдеді, оның ұлтымыздың көшпелі өмір салты мен жосын-жоралғыларымен, әдет-ғұрпымен, дүниетанымымен астасып жатқандығын ешкім жоққа шығара алмайды.

1. Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Советская этнография. – 1976. – №4. – С.46-56.

2. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы, 1974. – 28-30 бб.

3. Харузин Н.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // Этнографическое обозрение. – 1896. – №1; Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб.1. – Алма-Ата, 1935. – С. 29.
4. Аргынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. – Алматы, 1987. – 13-18 бб.
5. Бикұмар К. Қазақ халқының байырғы баспаналары, ұлттық киім-кешектері, ыдыс-аяқтарына байланысты әдет-ғұрыптар. – Алматы, 2006. – 22-23 бб.
6. Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. – М., 1964. – С. 3.
7. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерк теории и истории. – Алматы, 1998. – С. 111.
8. Тәжімұратов Ә.С. Шебердің қолы ортақ. – Алматы, 1977. – 23 б.

А.И. Жұмағалиева

ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАЛАРЫ

Қазақ халқының рухани мәдениетінің етене саласы музыка өнері болды. Жеке ән салу мен аспапты жеке тарту кең тараған. Шығармалардың негізгі түрлері ән мен күй болған. Жиырмадан аса әр түрлі музыкалық аспаптар болған, олардың кейбіреулері – шертер, жетіген, саз сырнай, шаңқобыз, даңғыра, асатаяқ және басқалары музыка өнерінің кәсіби талаптарына сай келмей, біртіндеп құри берген. Ал дыбыстық сапаларын жетілдіруге келетін басқалары музыкалық аспаптар тобын құрады. Олар: домбыра, қобыз немесе қылқобыз, сыбызғы, дауылпаз.

Ән мен күй халық өмірінің барлық салаларымен етене аралас болды. Той-думан ән-күймен басталды, ақсақалдар кеңестерінің алдында, жайлауға көшу мен қыстауға қайтып оралу да ән-күймен атап өтіліп отырған. Әйелдер үй тігіп, мал сауып, жүн сабаған, жіп иіріп, кілем тоқыған, киіз басқан кездерінде өлең айтып, балаларын тербете отырып, бесік жырын жырлаған. Қайғыға ұшыраған отбасын жұбататын көңіл айту, қуаныш хабарға сүйініп сүйінші сұрап, құттықтау дәстүрі де өлеңмен айтылған. Музыкалық туындылар мазмұны мен құрылымы жағынан әр алуан болған.

Тұрмыстық жол-жора (той-томалақ, жерлеу) кезінде орындалатын әндер, сондай-ақ балалар әндері, бесік жыры қысқалылығымен, әсерлілігімен ерекшеленеді. Бұларды жұрттың бәрі айтатын болған. Ал лирикалық, әлеуметтік тақырыптарға, тарихи, эпикалық және аңыздық сюжеттерге шығарылған әндер мен күйлердің әуендері ырғақты қайырмалы, формалары күрделі болып келген. Оларды танымал дарындар айтатын болған. Орындайтын шығармаларының тақырыптарына қарай “ақын”, “жырау”, “әнші”, “күйші”, “ертекші” деп атаған. Кәсіби музыкалық өнерпаздардың дарындылығы көпшілік алдындағы арнайы айтыстарда көрінген. Мұндай музыкалық-поэзиялық жарыстар тойларда, жайлауға көшуге байланысты, қыз ұзатқан кезде және басқа да отбасылық қуаныштарға орай өтіп отырған. Аса көрнекті ақындардың есіміне “сал”, “сері” деген құрметті атақтар қосылып айтылған. XVIII ғасырда әншілердің, аспаптарда ойнаушылардың, ақындардың шығармашылық-орындаушылық шеберлігі барынша дамыды. Осы ғасырдағы тарихи оқиғалар қазақтың музыкалық өнер туындыларынан да орын алды. Жоңғар шапқыншылығы кезінде өмірге келген қазақ күйшілерінің шығармаларының арасында аса белгілілері “Қаратаудың шертпесі”, “Қалмақ биі”, “Беласар”, “Абылайдың қара жоғасы”, “Кеңес” т.б. күйлер.

Сол заманның белгілі күйшілерінің бірі - Керейдің Абақ тайпасынан шыққан, тендесі жоқ өнер иесі Байжігіт күйші. 1723 жылы 18 жасында ол “Ақтабан” атты күй шығарған. Одан кейінгі оның кең тараған шығармасы “Қайың сауған”. Ол да ақтабан шұбырынды оқиғасымен өзектес, мұң, зармен басталып, жеңіске деген жігер мен қажымас күреске шақырған, сенімге толы күй. Байжігіттің халық өмірі мен тұрмысы тақырыбына шығарған күйлері көп болған (300-ге жуық), олардың ішінде аңға шыққан кезде болған әр алуан жайлар туралы 10 бөлімді “Аңшының зары” күйінің орны бөлек. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың алғашқы жартысында бүкіл қазақ халқына аты шыққан домбырашылардың арасынан республиканың батыс өңіріндегі күйшілердің ішінен Қара ұлы Боғданы атауға болады. Ол домбырашы болумен бірге ел тағдырын, халық қамын өз күйлеріне өзек етіп, әлеуметтік маңызы, көркемдік қасиеті күшті күйлерді көп шығарған. Солардың ішінде “Ақ желең”, “Боз төбе”, “Қара жаяу” деп аталатын күйлерінің жөні бөлек.

Сол заманның белгілі күйші-композиторлары Құрманғазы, Дәулеткерей, Абыл, Сарымалай, қобызшы Ықылас, Қазанғап, Диналардың арасында Махамбет батыр да болды. Махамбеттің “Ақ желең”, “Жайық асу”, “Жорық”, “Қайран Нарын”, “Тарлан”, “Нарын” сияқты оннан астам күйлері

сақталған. Бұл шығармалары оның қатардағы көп күйшінің бірі емес, аса дарынды тұлға екендігін дәлелдейді. Қазақ күйшілерінің арасында халқымыздың рухани бітім-болмысына қайталанбас қасиет, нәр берген, оның ажарын ашып келе жатқан тұлға – Құрманғазы Сағырбай ұлы (1818-1889). Ол Батыс Қазақстан облысының Жаңақала ауданында туған. Құрманғазының анасы аса дарынды әнші, өнерпаз адам болған. Жасынан өнер дарыған Құрманғазы күйшілікпен ерте айналысқан. Ол халық арасына кең тараған елуден аса күй шығарған. Құрманғазы күйлерінің бірі өмір жайындағы философиялық толғау, бірі нәзік махаббат лирикасы болса, енді бірінде халық мерекелерінің шат-шадыман көріністері бейнеленеді. Солардың ішінен “Адай”, “Алатау”, “Байжұма”, “Балбырауын”, “Жігер”, “Кішкентай” “Көбік шашқан”, “Кісенашқан”, “Қайран шешем” күйлерін ерекше атауға болады. Қазақ өнеріне өзіндік қолтаңбасымен із қалдырған, жанға жағымды, жаймақоңыр күйлердің дәстүрін жалғастырған Тәттімбет Қазанқап ұлы (1815-1860) заманының белгілі, беделді, лауазымды адамы болды. Оның шертпе күйлер шығарып, орындаушы ретінде даңқы жайылды. Күйлерінің көпшілігіне әсерлі, асқақ лирикалық сарын тән. Ол елуден аса халыққа кеңінен тараған күйлерін қалдырды. Бұлардың арасында “Азына”, “Бес төре”, “Балқан тау”, “Былқылдақ”, “Қос басар”, “Боз торғай”, т.б. күйлері кейіннен камералық, симфониялық туындыларға арқау болған. XIX ғасырда өмір сүріп, төре күйі деген ұғымды орнықтырушы, төре күйі мектебінің негізін қалаушы Дәулеткерей Шығай ұлы (1820- 1887) есімі қазақ еліне ертеден кең тараған адам. Ол Кіші ордадағы Жәңгір ханның баласы Шығай сұлтанның ұрпағы. Өмірден көрген-түйгені көп, қазақ елінің тарихын, мәдени дәстүр, салт-ғұрпын жақсы білген. Дәулеткерейдің шығарған күйлері аз емес. Олар өзінің сұлу, сырлы сазы, әсем үнімен ерекшеленеді. “Ақбала қыз”, “Желдірме”, “Жігер”, “Қосалқа” күйлері қазақ музыкасы мұрасынан орын алған. XIX ғасырда қазақтың музыкалық мәдениетін дамытуға елеулі үлес қосып, халықтың музыкалық қазынасын тамаша күй туындыларымен байытқан композитор күйшілердің арасында Ықылас пен Динаның орны айрықша бөлек. Қобызға арналған шығармалар классикасының қалыптасуына Ықылас Дүкен ұлының (1843-1916) композиторлық таланты мен орындаушылық шеберлігі зор ықпал жасады. Ол арғы аталарынан қобыз ойнау өнерін әбден меңгерген тамаша музыкант болған. “Айрауық”, “Аққу”, “Асанқайғы”, “Бозторғай”, “Жалғыз аяқ”, “Жез киік”, “Ерден” күйлерін халық қобызшы-күйшілердің орындауында қызыға да құмарта тыңдайды. Дина Нүрпейісова теңдесі жоқ домбырашы болған. Сонымен бірге Дина шығарған “Әсемқоңыр”, “Байжұма”, “Бұлбұл”, “Науысқы” сияқты күйлер өнердің қайталанбайтын тамаша туындылары болып табылады. Сарымалай (1835-1885) сыбызғыға арнап классикалық күйлер шығарумен қатар, аса шебер орындаушы болған. Ол сыбызғы тарту өнерін әкесінен үйренеді. Сарымалай эпос, аңыз-ертегілердің желісі бойынша бірқатар тамаша күйлер шығарды. “Қоңыр қаз”, “Нар идірген”, “Қоңыр бұқа” күйлерінің орны ерекше. Қазақ ән мәдениетінің дамуына Біржан сал Қожағұл ұлы (1834-1897), Мұхит Мералы ұлы (1841-1918), Ақан сері Қорамса ұлы (1843-1913), Жаяу Мұса Байжанұлының қосқан үлесі де зор. Олардың әсерлі, сазды әндері жүрекке жылы тиер жан толқытар сыршылдығымен ерекшеленеді. Бұл әндерде тұрмыстың, қоғамдық өмірдің күрделі әлеуметтік проблемалары көрініс тауып, адамның ар-намысын аяққа басатын ескілік қалдықтарына және әлеуметтік теңсіздікке қарсылық шебер бейнеленеді. Қазақ халқының музыкалық шығармашылығы өзінің санғасырлар бойындағы дамуында музыка тілінің бейнелеу құрамы жағынан негізінен, екі бағытта вокалдық және аспаптық музыка түрінде қалыптасты. Бірінші - терме сарынды және кең тынысты созып айтатын шалқымалы әннің түрлері де, екіншісі - домбыра, қобыз және басқа үрлеп ойнайтын аспаптарда орындалатын, көбінесе, белгілі бір оқиғаға байланысты болып келетін күйлер [1].

Кеңес өкіметіне дейінгі дәуірдегі қазақ қоғамындағы рухани өмірінің маңызды белгілі ауыз екі музыка мәдениетінің, объективтік жағдайларда қалыптасуы, сондай-ақ көшпелі өмір және ауыл тұрмысының көптеген тұрақты дәстүрлері халық музыка өнері қайраткерлерінің бірнеше түрін қалыптастырды. Олар - ақындар, жыршы-жыраулар, әншілер мен өлеңшілер, күйшілер мен ертекшілер, сықақшылар және басқалар. Әдетте, олар көбінесе өзінің негізгі өнеріне қоса басқа да бірнеше өнердің иесі еді. Арнаулы «композитор» деген термин ол кезде болған жоқ. Себебі оның творчестволық халыққа тарауы өзінің әншілік, күй-шілік-орындаушылық шеберлігіне байланысты болатын. Қазақ халқының музыкалық өнері жайлы мәлімет беретін ертеректегі еңбектің бірі 1795 жылы басылып шыққан капитан И.Г. Андреевтің «Орта жүз қырғыз қайсақтары туралы, Россиямен шекаралас жатқан Колыван және Тобыл губерниясының бөлімдері мен қосымша бекіністерін суреттеу» атты кітабы. Бұл еңбек алты тараудан тұрады, жиырма сегізінші бөлімінде қазақ халқының шығу тегі, тұрмысы, діни сенімдері, салт-санасы мен мінез-құлқы, кәсібі, сауда-саттығына байланысты мәселелер қамтылған. Кеңес өкіметіне дейінгі қазақ музыкасының зерттеушілері өз еңбектерінде музыкалық фольклордың

өміршендігін баяндағанымен, халық өнерінің профессионал кайраткерлері туралы аз да, сирек жазды. Ал, төменде аттары аталған бірнеше әншілер мен күйшілер, халық музыкасының көптеген классикалық шығармаларының авторлары XIX ғасырда өмір сүргендері аян. Олар; Құрманғазы Сағырбаев /1806-1879/, Дәулеткерей Шығабай /1820-1887/, Біржан сал Қожағұлов /1832-1894/, Мұхит Мералиев /1847-1918/, Абай Құнанбаев /1845-3904/, Жаяу Мұса Байжанов /1835-1929/, Тәттімбет Қазанғаров /1815-1862/. Ықылас Дүкенов /1843-1916/ және басқалар.

Олардың шығармалары халықтың рухани мүддесіне сан келген сүйікті шығармалары болды, бірақ олардың жиналуы және жазылынып алынуы тек кеңес өкіметі кезінде ғана жүзеге асырылды.

Қазан төңкерісіне дейін қазақ даласында кәсіби музыкалық білім беру жүйесі жоқ болатын, соған карамастан республиканың түкпірлерінде /Петропавл, Орынбасар/ музыкалық үйірмелер /хор, оркестр/ жұмыс істеді. Оған қатысушылар нота сауатын білмесе де хор бірнеше дауысқа бөлініп айтылды. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқының бай музыкалық мұрасы шетел және орыс саяхатшыларының да назарына іліккен.

Қазан төңкерісінен соңғы кезеңде де республикамызда музыкалық үйірмелер жұмысын жалғастыра берді. Жиырмамыншы жылдары Орта Азия және Қазақстанның, музыкалық фольклорын жинауға ерекше ықылас көрсетіле бастады. Белгілі музыка зерттеушісі әрі жинаушысы А.В.Затаевич қазақ даласын аралап, жүріп, екі мыңға жуық ән-күйлер жазып алған. А.В.Затаевич «Қазақ халқының мың әні». 1931 жылы «Қазақтың бес жүз әні мен күйлері» бұл күнде де тарихи маңызы зор еңбектер болып отыр. М.Горький, А.Затаевичтің еңбегін жоғары бағалай келіп, қазақтың ән-күйлері болашақ композиторлар үшін творчествоның кайнар көзі екенін айтқан еді. Басылым ерекшелігі - мұнда көптеген белгілі халық әндерінің сөздері табылып, жазылған еді.

А.Затаевич бастаған үлкен істі отызыншы жылдары Д.Мацуцин, Б.Ерзакович, Е.Брусиловский, А.Жұбанов, Л.Хамиди, бертін келе М.Төлебаевтың жалғастырып, ән - күйлерімізді нотаға түсіріп, ел игілігіне айналдырғанын сүйсіне еске аламыз.

Қазақ Республикасы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, өнертану ғылымының докторы, республикаға еңбек сіңірген өнер кайраткері, композитор, музыка зерттеушісі, профессор Б.Г.Ерзакович өзінің бар күш жігерін табиғи қабілетін қазақ музыкасы өнеріне жұмсауды мақсат тұтты.

Б.Г.Ерзакович аз уақыт ішінде бес жүзге жуық ән-күй жазып алып, оның екі жүзден аса әуенін әншілердің фортепианоның сүйемелімен айтуына лайықтап еңдеді. Ол мұнымен ғана қанағаттанып қоймай, халық әншілерін бұдан да мол жинап алу мақсатымен республика облыстарына жиі-жиі сапарға шығып тұрды. Сөйтіп, ол Семей, Солтүстік-Қазақстан, Павлодар, Ақмола және Қарағанды облыстарын түгелге жуық аралап шығып, орасан бай қазынаны 2500-ден астам ән мен күйді нотаға түсірді, біразын радио таспаларға жазып алды. Б.Г.Ерзаковичтің өзі жинақтаған қазақтың ән мен күй туындыларына, оның орындаушыларына алғаш рет толық сипаттама бергендігін ерекше атай өткен жөн. Экспедиция кезінде халықпен қоян-қолтық араласа жүрген Б.Г.Ерзакович қазақ музыкасының Кенен Әзірбаев, Естай Беркімбаев, Шәкір Әбенев, Қали Байжанов, Жүсіпбек Елебеков секілді аса дарынды өкілдерімен де тығыз қарым-қатынаста болды. Атақты Естай ауылында болған сәтінде былай әңгімелеген: «Табиғатында өте байсалды, өз әндерімен өзге авторлардың әндерін салмақты саздылықпен шырқайтын Естай әйгілі «Қорланды» орындағанда бөлекше толқып кетеді екен. Тіпті радиоға жазу кезінде де әннің шарықтай шырқалатын тұстарында көзіне жас үйірілді. Тегі, жас шағында қалын мал төлей алмай сүйіктісімен айырылған жан трагедиясы оны өмір бойы толқытып етсе керек» [2].

Б.Г.Ерзакович отызыншы жылдардың өзінде де өзі жинақтаған көптеген халық әндерін музыкалық аспаптар сүйемелінде орындауға лайықтап еңдеді. Мұндай әндер сол кезде радиодан көп орындалып жүрді. Ал елуінші жылдардан бастап оларды жүйелі түрде зерттеуге кірісті. Зерттеуші ғалымның терең білімінің арқасында дүниеге келген «Қазақ халқының ән мәдениеті» монографиясы, «Қазақ совет халық әндері» атты музыкалық - этнографиялық жинағы жарық көрді.

Б.Г.Ерзаковичтің Ахмет Жұбанов және Мәриям Ахметовамен бірлесіп жазған «Советтік қазақ музыкасы» деген еңбегі Қазақ ССР Ғылым академиясының Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлығына ие болды.

Халқымыздың ауыз әдебиеті шығармашылығы ұрпақ тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосты және әлі де үлес қосып келеді. Қазақ фольклоры тілінің бейнелілігімен, көптеген мақал-мәтелдерінің мәнділігімен, мазмұндық өткірлігімен аса құнды қазына. «Өнер алды - қызыл тіл» деп, «Тоқсан ауыз сөздің, тобықтай түйінін» шешкен ата-бабаларымыз, халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің алуан түрлі жақтарын қамтитын өзінше бір жылнама болатын, ұрпақтарға тәлім болатын асыл мұра қалдырған. Сол бай құндылықтардың ішінде, патриотизмді дәріптейтін мұра - батырлық дастандар. «Алпамыс»,

«Қобыланды», «Қамбар батыр», «Едіге», «Сырым батыр» т.б., «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезіндегі елін, жерін сырт даулардан қорғаған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай сияқты мыңдаған қазақ батырларына арналған көптеген дастандар, өз халқының мүддесі, арман-тілегі, туған жері үшін жан аямаған батырларға деген халықтың сүйіспеншілігі, азаматтарының рухани жан дүниесінің беріктігі, ерлігі мен патриоттық қасиетін баяндайтын, сол сияқты «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» және т.б. лиро-эпостық жырлар мазмұны, рухани тазалықты, адамгершілік пен махаббатті паш ететін, халқымыздың этномәдениетінің асыл қазыналары.

1. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтардың отбасылық дәстүріндегі қыз көру, қалыңдық айттыру //ҚазҰУ Хабаршысы. – Тарих сериясы. – 2004. – № 3 (34). – 126-128-бб.

2. Қазақ отбасылық ғұрып фольклорының этнографиямен байланысы // ҚҰУ Хабаршысы. – Шығыстану сериясы. – 2005. – № 3 (32). – 66-69-бб.

Н.А. Досымбетов

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰРАН ШАҚЫРУ ДӘСТҮРІ

Ұран – халықты, ру-тайпаны аса маңызды іске, мақсатқа жұмылдыру үшін жігерлендіре, рухын көтеру мақсатында жар сала айтылатын дабыл сөз. Қазақ ру-тайпаларының ұрандары тұтас қауымды біртұтас етіп, ортақ мақсатқа жұмылдырып, күш-жігер қосатын, патриоттық сезімін оятатын, рух беретін ерекше қасиеттерге ие. Бұл жөнінде Орынбор Шекара Комиссиясының чиновнигі Л.Баллюзек қырғыздар (қазақтар) үшін әдет-ғұрыптардың бірде-бірі дәл ұран сияқты қасиетті бола алмайтындығын айрықша атап өтеді [1, с. 245]. Л.Баллюзектің айтуынша, ұран бүкіл руластарды, тіпті олардың дос-жарандарына да, басқа рудағы құда-жекжаттарына да қарсы шапшаң түрде жұмылдыра алатын күшке ие. Өйткені, қазақ өзіне етене таныс ұранды естіген бойда-ақ өзге дүниені ұмытады.

Қазақ халқындағы ұран ұғымының түп тамырын шежірелік аңыздар Шыңғыс ханмен байланыстырады. Бұл жөнінде татар оқымыстысы Ибрагим Хальфиннің 1822 жылы қазанда жарық көрген «Ахуал Шыңғыс хан уа Ақсақ Темір» атты еңбегінде Шыңғыс хан династиялық әулеттің негізін салушы ретінде қарамағындағы бағынышты ру-тайпалардың билерін тағайындап, руларға рәміздік белгілерді – таңбалар, ұрандар, ерекше құстар мен ағаштарды белгілеп бергендігі туралы баяндалады [2]. Мәселен, Қоңырат би оғлы Сеңлеге «Қоңырат», Үйсін Майқы биге «Салауат», Қыпшақ биге «Тоқсаба» ұран ретінде берілген. Осы тектес аңызды Ш.Құдайбердіұлы да өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде келтіреді [3, 16 б.].

Дәстүрлі қазақы ортада ұранның әрбір ру-тайпаның, халықтың функционалдық мәні үлкен атрибуты болғандығын әз Тәуке ханның (1680 – 1715-18 жж.) әйгілі «Жеті Жарғы» заңдар жинағынан да байқауға болады. «Жеті жарғының» Саққұлақ би нұсқасында «*Әр рудың ұраны, таңбасы болсын*», – деген арнайы бап (113-бап) кездеседі [4, 313-389 б.]. Бұл ұранның мемлекеттік идеологиялық күш ретінде жұмыс атқарғандығын көрсетеді.

Ұран қасиетті ұғым болғандықтан жөн-жосықсыз шақырылмаған. Батырлардың ерлігі сыналар жекпе-жек және жаппай ұрыстарда ұрандатқан. Сондай-ақ, ірі астарда берілетін бәйгеде де ұрандату үрдісі болған. Дәстүрлі қазақы ортада, негізінен, ел басына іс түскен қиын-қыстау заманда ақылымен, ерлігімен көзге түскен тұлғалардың есімдері мен туған жер атаулары ұранға айналған. Әсіресе, қазақ халқы үшін ауыр қасірет әкелген жоңғар шапқыншылығы тұсында атқа мінген көптеген қазақ батырларының есімдері бір ғана емес бірнеше рулардың да ұрандарына айналған. Мысалы, сол тұста Жетісу өлкесінде қол бастаған Райымбек батыр есімі өзінің шыққан руы Албаннан өзге осы өлкені қатар мекен еткен Суандардың да ұран салу дәстүріне кірген.

Қазақ қоғамында әр ру-тайпаларының өзіне тән ұраны болғаны секілді (**кесте 1**), жүзге кірмейтін төре, қожа және өзге де рулардың да өз ұрандары болған (**кесте 2**). Мұны қазақ халқында кездесетін «*Арқар ұранды төре*», «*Алла ұранды қожас*», «*Алаш ұранды қазақ*» деген сөз тіркестерінен байқауға болады.

Ұлы жүз ру-тайпаларының ұрандары					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Албан	Райымбек	7.	Сарыүйсін	Байтоқ
2.	Суан	Байсуан, Райымбек	8.	Шапырашты	Қарасай, Бақтияр
3.	Жалайыр	Бақтияр, Қабылан	9.	Қаңлы	Айырылмас, Бәйтерек
4.	Дулат	Бақтияр	10.	Ысты	Жауатар
5.	Ошақты	Бақтияр	11.	Шанышқылы	Айырылмас, Бәйтерек
6.	Сіргелі	Тоғанас			
Орта жүз ру-тайпаларының ұрандары					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Арғын	Ақжол, Қарақожа	5.	Қыпшақ	Ойбас
2.	Найман	Қаптағай, Қабанбай	6.	Қоңырат	Алатау, Мүкәмал
3.	Уақ	Бармақ, Жаубасар	7.	Таракты	Жаубасар, Жауқашар
4.	Керей	Ақжол, Жаубасар, Ошыбай			
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Он екі ата Байұлы)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Шеркеш	Шағырай	7.	Тана	Тана
2.	Ысық	Бәйтерек	8.	Жаппас	Баймұрат, Бақтыбай
3.	Байбақты	Дәуқара	9.	Беріш	Ағатай
4.	Масқар	Қаратай	10.	Адай	Бекет, Тегелен
5.	Алаша	Алтыбас, Байбарак	11.	Есентемір	Алдоңғар
6.	Қызылқұрт	Жиенбай	12.	Таз	Бақай, Төремұрат
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Алты ата Әлімұлы)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Кете	Майлыбай	4.	Төртқара	Айыртау
2.	Шекті	Айыртау, Бақтыбай, Жанқожа	5.	Қарасақал	Алдажар
3.	Қаракесек	Ақпан	6.	Шөмекей	Дөйт
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Жетіру)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Телеу	Арғымақ, Тұлпар, Ханзада	5.	Керейт	Ақсақал, Үнтүм
2.	Рамадан	Дулат, Қайғұлым	6.	Табын	Алаш, Серке, Тостаған
3.	Тама	Қарабура	7.	Жағалбайлы	Манатау
4.	Кердері	Қожахмет			

Қазақ ру-тайпаларының ұрандары халықтық, жүздік, рулық болып жіктеліске түседі. Ең алдымен жалпы қазақ халқына ортақ Алаш ұранына тоқталсақ. Бұл туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы келтірген «Бұл қазақ қай уақытта «Үш жүз» атанған?» атты аңызда: «Бұрынғы заманда қазақтың «Жүз» деген аталарының аты болса керек. «Алаш» деген де аталарының аты болса керек. «Жүз» деген атты руға, «Алаш» деген атты ұранға қойып, жауға шапқанда, «Алаш, Алаш» – деп шабыңдар!. «Алаш, Алаш!» – демегенді әкең де болса, ұрып жық!» – деп бата қылысыпты» [5, 131-135 б.], – деген жолдар

«Алаш» ұранының жалпы қазақ үшін қасиеті өте жоғары болғандығын айғақтайды. Алаштап ұрандату қазақтың батырлар жырында да кездеседі:

- Қияқты күміс найзаны,
- Сілтеп жауға салалы,
- Қаптап жауға баралы,
- Алаштап ұран салалы,
- Не қылар дейсің жау шіркін?! [6, 29 б.]

Ұлы жүз ұрандары – Бақтияр, Қабылан, Орта жүз ұраны – Ақ жол, Кіші жүз ұрандары – Алшын, Алдияр, Тұлпар тәрізді ұрандар қазақтың жүздік құрылымдарына тән. Бұл жүздерге тиесілі ұрандар кейбір ру-тайпалардың да жекелеген ұрандары болып табылады. Сондай-ақ, шежіреде түп атасы бір болғандықтан кейбір ру-тайпалардың ұрандары да бірдей болып келеді. Мысалы, Дулат, Жалайыр, Ошақты руларының ұраны – Бақтияр болса, Қаңлының ұраны – Бәйтерек. Бұл қазақ ұрандарының шежіремен шендесіп жатқандығының айғағы. Шежіреде Қаңлы мен Шанышқылы Бәйтеректен тараса, өзге Ұлы жүздің руларын Бақтиярдан таратылады [7, 111-120 б.].

Кесте 2

Жүзге жатпайтын ру-тайпалардың ұрандары					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Төре	Арқар, Абылай, Саңқай	10.	Моғалтай	Қайрақты
2.	Қожа	Қожа Ахмет, Алдияр	11.	Қырғызалы	Шолпан ата
3.	Бақсайыс	Абылай	12.	Баршылық	Бахадүр
4.	Сунақ	Сунақ ата, Әбілғазы, Қожа Ахмет	13.	Барлас	Темір
5.	Ноғай	Айдархан	14.	Дүрмен	Темір
6.	Қырғыз	Шолпан ата	15.	Қатаған	Қатаған
7.	Құрама	Алаша	16.	Көлеген	Ұршатай
8.	Қараша	Қарашық	17.	Қалпақ	Қарақат
9.	Қорасан	Шайбан	18.	Қият	Арухан

Жалпы қазақ халқында ұрандардың қолданысқа шығу негізі рулардан бастау алады. Белгілі рудың батыры ең алдымен, ерлігімен көзге түсіп өз руының ұранына айналса, кейіннен даңқы үш жүзге тараған тұлғаға айналғанда есімі жүздік немесе халықтық ұрандарға айналып жатады. Мәселен, жоңғар шапқыншылығына қарсы шайқастар барысында қол бастаған хандардың, батырлардың есімдерін бүкіл қосын ұрандатып, атой салған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Үйсін Төле бидің түйесін баққан Сабалақтың қалай Абылай атанғандығы туралы аңызда елеусіз жүрген Сабалақ жоңғарға қарсы жорықта «Абылай, Абылайлап» ұрандатып шапқан. Осы шайқаста ерлік көрсеткендіктен, Абылай атанып, есімі ұранға айналған [8, 17-20 б.].

Ел басқарған тұлғалардың айтуымен де кейбір батырлардың есімдері ұранға айналып отырған. Ел аузындағы аңыздардың бірінде шайқаста хан Абылай өзін құтқарып қалған Тоғанас батырды шақыртып: *«Сенің есімің – елде жоқ есім екен, елде жоқ есімді иеленген адам бір тайпаға көсем болуға лайық. Лайықтығыңды ісіңнен көрдім. Атың бір рулы елге ұран болатындай-ақ ер екенсің. Көп жаса, шырағым»*, – депті. Аузы дуалы Абылайдың сөзінен соң, Тоғанастың есімі күллі Сіргеліге ұран болып қалыптасыпты [9, 155-158 б.].

Шежірелік аңыздарда батырлардың шайқаста көрсеткен ерлігі үшін өз руының ұранын сұрап алған оқиғалар да кездеседі. Сондай аңыздардың бірінде жас батыр Ағатайдың өзі руға ұран болуын қалап сұрап алғандығы баяндалады: *«Ағатайдың жасы он алтыға толғанда, елді жау шауып кетіп, ауыл адамдары жауды қумақшы болады. Ағатай бірге барғысы келсе де, әкесі жібермейді. Жұрт кетіп қалғасын қолына бір қылыш алып, Ағатай тай мініп қуып жетеді. Жұрт оған: «қал» дейді. «Орталарыңа бір есер керек, мені қумаңдар» – дейді. Сонымен жауды қуып жетіп соғыс болғанда, Беріш жағғы жеңіліп қалады. Жау арасында қалып қойған Ағатай жаудың артында шауып отырып бір-бірлеп құлата береді. Жаудың саны азайып кейін шапқанда, Ағатай «Ағатай, Ағатайлап» ұран салып, қуа жөнеледі. Беріштің адамдары да қуып, жаудың қалғанын тұтқынға алады. Осы жолы Ағатай олжа алмайды. Енді не керек дегенде: «Беріштің ұранын берсеңдер болады» – деген екен [9, 293-294 б.]. Сөйтіп, Беріштің ұраны жас батыр Ағатайдың есімімен аталған.*

Жауынгерлік ерлік көрсетуден өзге дін жолында рухани ұстаз болған әулиелердің де есімдері ру-тайпалардың ұранына шыққан. Мысалы, қожаның ұраны – Қожа Ахмет, таманың ұраны – Қарабура. Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыздардың бірінде, ол өлерінің алдында өзін қара бура мініп келген кісі алып кетіп, жерлейтіндігі жөнінде айтады. Сол айтқандай, Сұлтанның денесін алып кетуге келген Тама

өзін диуана, шейх етіп көрсетіп, Сұлтанның мүрдесін Қара бураға өңгеріп алып кетіп, Қожа Ахмет Ясауидің аманатын орындаған. Кейіннен халық Таманы «Қара Бура Әзі» атап кетіп, есімі бүкіл тама руына ұран болған [9, 323-324 б.].

Қазақ халқында есімі ұранға айналған Қызай, Қарқабат сынды ел аналары да болған. Бәйдібектің Нұриладан туған қызы Қызайым он жеті жасында найман еліне ұзатылады. Барған жерінде тәрбиелі мінезі, тәлімгерлік ісімен елге танылып, ел ішіндегі даулы істерге араласып, әділ шешімдерімен халықтың анасына айналады. Ұрпақтары есімін ұранға алып, Найманның ішіндегі Қызай руы атанады [10, 17 б.].

Көшпелі ортада жер-су атаулары да ұран ретінде қолданылған. Мәселен, қоңыраттардың Алатау ұранын атап өтуге болады. Бұл жөнінде елаузында аңызда сақталған. Аңыз желісі бойынша, *қоңыраттар Шыңғыс ханның жорығына қатты қарсылық білдіргендіктен, «қоңырат» дегенді өлтіре беріпті. Солай бола тұрса да, қоңыраттың бір қызын алады. Ол кісі 7 жасар Мейрамды (інісі) сандыққа салып жасырып жүреді. Шыңғыс ханның бір көңілді кезін пайдаланып: «Сіз үлкен қателестіңіз, өзіңіз қайынсыз, балаңыз нағашысыз, әйеліңіз, мен төркінсіз қалдық», деген екен. Сонда Шыңғыс хан «Қоңыраттан ұрпақ болса, Алатаудан асыра көтерер едім» деген екен. Сонда сандықтағы Мейрамды шығарып көрсеткен екен. Қоңыраттың «Алатаулап» ұран шақыратыны содан қалған екен* [9, 248-249 б.]. Бірақ, Алатау ұранын тек қана жер-су атауынан шыққан десек, Сыр бойы мен Қаратаудың етегін мекен еткен қоңыраттардың Алатау деп ұрандатуы қисынға келіңкіремейді. Демек, аталмыш ұран кісі есімінен шыққандығы даусыз. Өйткені, қоңыратта Тәуекел хан тұсында ерлігімен көзге түскен, Есім хан тұсында бас қолбасы болған Алатау (шын есімі Өз-Ғараб) батыр Бесайдарұлының даңқы Үш жүзге тараған. Демек, қоңыраттардың Алатау ұранын жер-су атауына да, кісі есіміне де жатқызуға болады.

Жер атауына байланысты қалыптасқан ұран Кіші жүздің Төртқара руына тиесілі. Бұл жөнінде, шежірелік аңызда Әлімнің балалары Қаратаудың солтүстігіндегі, Ұлытауға жақын «Айыртау» жайлауында мекендеген екен. Сол тұста Қарамашақ 21 жасында қалмақтармен соғыста шейіт болып, Айыртауға жерленіпті. Қарамашақтан қалған төрт қара бала Жаманақтың қамқорлығында, тәрбиесінде өсіпті. Ал Жаманақ болса осы төртеуіне: *«Сен, төрт балам, Қарамашақтың баласысыңдар, әкең – Қарамашақ, әкең осы жерде соғыста қайтыс болды, әкең Қарамашақ екенін ұмытпаңдар, өскен соң «Айыртаудағы» әкеңнің бейітіне келіп зиярат етіп, дұға оқып тұрыңдар, мен сендерді – «төрт қарамды» ер жеткізіп, ел қатарына қосып жіберсем, арманда жастай марқұм болып кеткен інім Қарамашақтың рухы риза болып, оған деген туыстық, ағалық борышымды ақтаған болар едім»* – деп күніне бір рет айтып, санасына сіңіре берген екен дейді. Ел қатарына қосылған төрт бала Қарамашақтың баласымыз деп өсіпті. Жауға шапқанда әкесі Қарамашақтың бейітіне барып дұға оқып шыққан соң, «Қарамашақ», «Қарамашақ», «Айыртау», «Айыртау», деп ұрандап, атой салады екен. Осыдан тараған ұрпақтар Төртқара атанып, Қарамашақтың жерленген жері «Айыртау» олардың ұранына айналыпты [9, 313-314 б.]. Айыртау деген кісінің аты Төртқара руының шежіресінде кездеспейді.

Жоғарыда көрсетілген аңыздарды қорыта келе, қазақ ру-тайпаларының ұрандарын кісі есімдеріне, жер-су атауларына және жер-су атауына да, кісі есіміне де жататын ұрандар деп үш топқа жіктеуге негіз бар. Кісі есімдеріне Бақтияр, Райымбек, Қарасай, Бекет т.б., ал жер атауларына Айыртау, Алтай ұрандары жатады. Қоңыраттың Алатау ұранын кісі есіміне де, жер атауына да жатқызуға болады. Бұдан өзге «Аруақ», «Аттан» сынды ұран салу үлгілері қалыптасқан. Атап айтқанда, қазақ халқы ел ішіне жау шапқанда «Аттан» салып ұрандатса, шайқастар мен жекпе-жек ұрыстарда «Аруақ» деп ұран шақыру да болған.

Қазақ халқын «туған жер», «ата-баба» сынды қасиетті ұғымдар біріктіре түседі. Демек, ру-тайпалардың ұрандары қазақ халқының ұлт болып ұйысуында өзіндік символикалық жоғары мәнге ие болғандығы даусыз. Өйткені, қазақ ру-тайпаларының ұрандарын әйгілі тұлғалардың есімдері мен жер-су атаулары құрайды.

1. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 6-том. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – С. 205-246.

2. Хальфин И. Жизнь Джингизь-хана и Аксакь-Тимура. – Казань: Университетская типография, 1822.

3. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хам хандар шежіресі. – Алматы: Сана баспасы, 1991. – 80 б.

4. Саққұлақұлы Е. Есім ханның ескі жолы // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 4-том. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 145-152 б.

5. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. Т.8. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 312 б.

6. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т.41.: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – 448 б.

7. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі (ғылыми дәйектер мен «Ана тілі» газетіне келіп түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде жасалған). – Алматы: Атамұра, 1994. – 160 б.

8. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. Т.9. – Алматы: Ел-шежіре, 2009. – 352 б.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.83: Шежірелік аңыздар / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Әлбеков Т., Орынғали Қ., Елесбай Н. – Астана: «Фолиант», 2012. – 448 б.
10. Суан шежіре: Ұраны – Байсуан, Таңбасы – Абак / Құрастырушы: С.Ешмұхамбетов. – Алматы: Жалын, 1993. – 144 б.

А.А. Жұмашова

ОТЫРАР ЖӘДІГЕРЛЕРІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕКТЕР

Қазақ халқы ою-өрнек арқылы өз тыныс-тіршілігін, мәдениетін, өнерін, мәдени құндылықтарын көрсете білді. Өз ойын басқаға жеткізу үшін адамдар әуелде заттың өзін пайдаланды. Ойды зат арқылы білдіру үрдісі ежелгі замандарда тайпалар арасындағы елшілік қарым-қатынастарға да пайдаланылған.

Ою-өрнек тарихын Ә.Х.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, К.Ақышев, К.Байпақов, М.Ш.Өмірбекова, С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, Ө.Тәжімұратов сынды белгілі ғалымдар зерттеп, ғылыми еңбектер арнады.

Археолог, этнограф, академик Ә.Марғұлан қазақ ою-өрнегін ғылыми тұрғыда түбегейлі зерттей келе былай деп жазады: Қазақ халқының ертегі жырлары сұлу болатыны сияқты оның ағашқа, матаға, киізге, темірге, сүйекке т.б. затқа түсірген ою үлгілері де сондай өрнекті болған. Жазу тарихы да ою – өрнек тарихы да өте ерте замандардан бастау алады. Қолөнер шеберлері табиғат сұлулығын өнер туындыларына арқау ете білген. Ойды зат арқылы білдіру үрдісі ежелгі замандарда тайпалар арасындағы елшілік қарым-қатынастарда да пайдаланылған. Ою-өрнектер адамның тұрмыс-тіршілігінен көптеген ақпарат береді. «Қолөнердің ежелгісі болсын қазіргісі болсын өсімдік, геометриялық, космогониялық, зооморфтық элементтерден басталады.[1, 54 б.]

Дүние жүзіндегі халықтары өз бейнелеу өнерінде геометриялық, космогониялық, өсімдік типтес ою-өрнектерді түрлендіріп сан мыңдаған ою-өрнек жасап, олар өз қолөнерін әшекейлеуде.[2, 54 б.]

Ежелгі заманнан бері қазақ халқының ою-өрнектері әр затта өзіндік ерекшелікке сай орналасқан. Көлемі кіші, жіңішке әрі жапырақ тәріздес оюлар киімде бейнеленеді. Өте ұсақ түрлері зергерлік кестелік, сүйек, мүйіз, сияқты нәзік істерде ал ірі ою-өрнектер сырмақ, кілем, текемет, тұскиіз, алаша сонымен бірге сәулет өнерінде кеңінен қолданылған.

Қазақ жұртшылығының материалдық мәдениетін, шаруашылық мәселелерін зерттеу негізінде И.В.Захаров, В.В.Востров, Р.Д.Ходжиева сияқты этнографтардың бірнеше ғылыми еңбектері жарық көрді. ХІХ ғ. екінші жартысы Ш.Уалиханов, М. Шарманов, М. Бабажанов, Қ. Қастеев т.б. еңбектерінде халық өмірін этнографиялық тұрғыда қарастырып, қазақ қолөнеріне байланысты біраз деректер берілді.

Елімізге белгілі этнограф С.Қасиманов жаңа қазақ ою-өрнектері үш түрлі ұғымды білдіреді дейді: біріншіден мал шаруашылығын, аңшылықты; екіншіден жер, су, көшіп қону көріністерін, үшіншіден күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың сыртқы бейнесін береді дейді.[3,52 б.] Оңтүстік өңірі мен Жетісу қалаларында сол кездің әлемін тәнті еткен сәулетті сарайлардың, мешіт, медресе, озық құрылыс үлгілерінің болғандығын мәлім. Сондай-ақ археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған алтын, күміс, мыс теңгелер, терракота, саз, шыныдан жасалған заттар киім әшекейлеріндегі Отырар-Қаратау мәдениеті деген атпен танылған әсем ою-өрнектер Ұлы Дала деген атпен енген қазақ кеңістігіндегі қала мәдениетінің жоғары өреге көтеріліп, ғылымның дамығандығын көрсетеді. Көптеген тарихи деректер мен соңғы кездегі археологиялық қазбалар отырықшылық пен жер өңдеудің нәтижесінде көне замандарда қала салу мәдениетінің едәуір дамығандығын дәлелдеп отыр.[4, 22 б.] Далалық өркениеттің бесігі болған Қазақстан қалалары әсіресе, Х-ХІІ ғ.ғ. гүлденіп, мәдениет, ғылым мен өнер шыңына жетіп қолөнер, сауда ауыл шаруашылығының шоғырланған орны болды.

Қазақ халқының өткен тарихын тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені – мұражай арқылы жас ұрпаққа танытудың маңызы зор. Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық – мұражайы рухани өміріміздің өркенді өнегесіндей болып өзгелердің назарына ілігіп келеді, оның қорында бүгінгі таңда 23000 нан астам жәдігер сақталуда, бұлар асылдың сынығындай тұлпардың тұяғындай қастерлі дүниелер.

Басым бөлігі ежелгі қолөнердің биік туындылары болып саналатын археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған саздан, тастан, сүйектен, шыныдан, металдан жасалған заттар және этнографиялық мұраларға жататын үй бұйымдары, шаруашылық құрал-саймандары мен музыкалық

аспаптар, киім-кешек т.б. заттар. Көріп көңіл толтыратын мұралар бір күннің, бір жылдың емес ғасырлар бойғы халық мәдениетінің, өнерінің көрінісі.

X-XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан халықтарының мәдени өмірінде айтарлықтай жаңалықтар болды. Қала тұрмысы өрлей түсті. Қолөнер кәсібі, зергерлік, сәулет өнері т.б. едәуір дамыды. Отырар – көшпелі және отырықшы түркі тайпаларын өзара байланыстырып тұрған экономикалық орталық қана емес сонымен қатар ол аса ірі сауда, қолөнер әрі ғылым мен мәдениет ошағы еді. [5, 129 б.] IX ғасырдан бастап Оңтүстік Қазақстанда жылтыр керамика пайда бола бастады. XII ғ. аяғы мен XIII ғ. басында керамикаларға қара түс көп қолданылды.

XIII ғ. ортасында Отырарда керамика өндірісі дамып, керамиканың жаңа түрлері қалыптаса бастады. Заттарды жасауда қызғыш қоңыр түс геометриялық ою-өрнектер қолданылды. Ал XIV ғ. аяғында Отырар керамикасына сарғыш бояу, ашық ангоб, крест тәрізді геометриялық ою-өрнектер қолданылды. [6, 90 б.]

Ою-өрнектердің ішіндегі геометриялық және космогониялық ою-өрнектерге тоқталатын болсақ, геометриялық ою-өрнектерді ромбылар, ирек, жұлдызшалар, үшбұрыштар, көпбұрыштар құрайды. Ал, космогондық ою-өрнектер ғарышпен байланысты жұлдыздарды, күнді, айды, жарты айды, кемпірқосақты бейнелейді. Ұлан ғайыр далада көшіп-қонып жүрген көшпелілерді ғарыш пен әлем құпиясы үнемі қызықтырған.

Ежелден келе жатқан көне өрнектердің бірі дөңгелек. Бұл күн сәулесі, күн көзі, ирек су өрнегі. Көне түркілер түсінігінде құс көктің, балық судың, ағаш жердің бейнесі болды. [7, 123 б.]

Ең ежелгі ою-өрнектер космогониялық, күн символы архитектуралық декорларда, атап айтатын болсақ, Жамбыл өңіріндегі Бабаджа хатун мавзолей фасадында, Орталық Қазақстандағы Алаша хан мавзолейінде кездеседі. Космогониялық ою-өрнектер жоғарыда аталған озық құрылыс үлгілерімен қатар археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған саздан жасалған бұйымдарда және құлпытастарда көп кездеседі. Отырар қаласының орнынан табылған X-XI ғ.ғ. тән көзенің мына бір түрі мойнынан төмен қарай айналдыра күн сәулесі деп аталатын космогониялық өрнек түсірілген. Отырар төбеден табылған мына бір қақпақ түрі бетіне айналдыра космогониялық ою-өрнек түсірілген одан төмен қарай тырнақша, сызықша, тәрізді ою-өрнектер түсірілген. Келе-келе космогониялық ою-өрнектер ағаштан жасалған бұйымдар мен жүннен жасалған бұйымдардың ішінде кілемде көп қолданыла бастады. Отырар мұражайының қорында сақтаулы тұрған ыдыс-аяқ сақтап қоятын жиһаздың бірі асадалдың мына бір түрі ерекше көз тартады, оның екі ашпалы есігінің ортасына үлкен күн сәулесі өрнегі түсірілсе оны айналдыра төрт бұрышына да майда күн сәулесі өрнегі түсірілген. Космогониялық өрнекке күн көзі өрнегі жатады, күн сәулесі, шыққан күн, ай гүл, айшық гүл, ай гүл өрнегі ежелгі өрнектердің бірі – ғұн дәуірі есерткіштерінде кездеседі.

Геометриялық ою-өрнектер архитектуралық декорларда кілемнен, ағаштан, теріден жасалған бұйымдарда көп кездеседі. Бұлар квадрат, ромб, төртбұрыш, үшбұрыш, квадрат пен ромбының жартысы, алтыбұрыш, сегізбұрыш, төртбұрыш пен квадрат, үшбұрыш, параллелограмм. Геометриялық ою-өрнектер түсірілген бұйымдарға тоқталатын болсақ. Мына бір өрнекті қыштың бетіне крест тәрізді ою-өрнек түсірілген. XIII-XIV ғ.ғ. тән. Мыңшұқырдан табылған. Өлшемі: ұз. 22,5 см, ені 10,5 см. Мысалы, Отырардан табылған құмыраның мына бір түрі XI-XII ғ.ғ. тән. Өлшемі: Биіктігі. 18 см. Тұтқа ұзындығы - 8 см. табан дм - 6,5 см. Құмыра сары түсті саздан жасалған ыдыстың сыртына сызықша, үшбұрышты геометриялық ою-өрнектер түсірілген. Құмыраның келесі түрі: сары түсті саздан жасалған тұтқа тұсынан сызықшалар көлденеңнен түсірілген, сызықшалардың ара-аралары үшбұрышты геометриялық фигуралармен безендірілген. XIII-XIV ғ.ғ. тән саздан жасалған кеселерге де геометриялық ою-өрнектер түсірілген. Саздан жасалған бұйымдардың түріне, өрнегіне қарап қай ғасырға жататыны анықталады. К.Ақышев өз еңбегінде былай деп жазады: керамика барлық уақытта да сән талғамының дәрежесін байқатып отырады. [8, 69 б.] Саздан жасалған жәдігерлердегі белгілер – крест, айыр, дөңгелек, қисық сызықтар, үш бұрышты, т.б. болып келеді.

Қазақстанда зергерлік өнері б.э.д. II – I мың жылдың екінші жартысынан бастап белгілі. [9, 24 б.] Ежелден бүкіл шығысқа кеңінен танымал болған Отырар өңірінде зергерлік өнердің дамығанын археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған зергерлік заттар арқылы біле аламыз. Қолөнері зергерліктің дамығанын көрсететін Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайында Отырар алқабынан табылған зергерлік заттар сақтаулы. Олар Қоңыртөбеден, Көк-Марданнан табылған III-V ғ.ғ., X-XII ғ.ғ., XVI-XVII ғ.ғ. тән әшекейлер: ақ, қара, көк түсті, шыныдан жасалған моншақтар. Жұмыр немесе цилиндр тәрізді шыныдан жасалған моншақтар мен дөңгелекше болып келген кедір-бұдырлы моншақтар жиі кездеседі. Көк-Марданнан табылған сердолик тасынан және қара түсті тастан

жасалған формасы сопақша, цилиндр тәрізді үш қырлы моншақ та жасалу зергерлігі жағынан жоғары деңгейде. Табылған заттардың коллекциясында табиғи тастардан өңделіп жасалған моншақтар да бар, атап айтатын болсақ сердолик, яшма, лазурит, агат, халцедон т.б. түрлі-түсті тастардан жасап шығарды. Пайдаланылған тастар табиғи және жасанды болып екіге бөлінеді. Археологиялық қазба жұмыстары барысында сондай-ақ бетінде өрнегі бар сакина, сырға, жүзік, білезік тәрізді заттар да табылды. Әсіресе мыстан, қоладан бетінде өрнегі бар жүзіктер ерекше көз тартады. Бірінің беті алты бұрышты екіншісінің беті төрт жапырақты болып келген, сондай-ақ бетіне сердолик, лазурит, нефрит, яшма, агат, гагат, серпантинат, тау хрусталі т.б. көздер орнатылған.

Сырғалардың жасалу ерекшеліктері бойынша ай сырғалар, дөңгелек сырғалар деп бөлуге болады. Осы тәрізді Маңғыстау өңірінде алтынмен қапталған сырғалар табылды. Зергерлік бұйымдардың тағы бір түрі білезіктердің иілген жерлері бір жері алты бұрышты, жыланбас, ромб тәрізді өрілген білезіктер де кең тараған.

Саздан, металдан жасалған бұйымдар мен сүйектен жасалған заттардағы геометриялық үлгідегі ою-өрнектер келе-келе киізге, алаша, кілем, ағаштан жасалған үй жиһаздарына, зергерлік бұйымдарға салынатын болған.

Ағаштан жасалған қолөнер бұйымдары – кебеже, сандық, киіз үйдің есігі сықырлауық, асадал т.б. бұйымдарда геометриялық ою-өрнектер кең қолданылған. Отырар мұражайының қорында геометриялық ою-өрнек түсірілген кебелердің бірнеше түрі бар, оларға тоқталатын болсақ, кебенің мына бір түрі, алты жерден ромб тәрізді геометриялық фигуралар жоньлып және ирек өрнектері сүйектен ойылған, әрбір сүйек әшекейлердің беттеріне ортасында ноқаты бар шағын шеңберлер сызылған оның айнала шеттеріне ирек су өрнектерін сүйектен ойып жасаған. Оюлар кебеже бетіне күміс шегелермен шегеленген. Өлшемі: ұзындығы 47 см, ені 74 см.

Халық қолданбалы өнерінің жәдігерлері ХІХ-ХХ ғ.ғ. зергерлік бұйымдарға келетін болсақ, мысалы, бойтұмарлардың ою-өрнектері геометриялық және сызықша тәрізді болып келген. Күміс түймені әр түрлі тастан қырнап, өңдеп, жиегін таза күміспен көмкеріп жасаған. Оны ертеректе қыз-келіншіктер, апалар сән үшін де әшекей ретінде де таққан. Оларға түсірілген ою-өрнектер геометриялық, және өсімдік тәрізді болып келген. Мұражай қорындағы білезіктердің ішіндегі аса қызықтысы қызыл, қоңыр тастан көздері бар қалыңдығы – 1 см, жалпақтығы 3,5 см, биіктігі 5,5 см және араларына геометриялық ал, шеттеріне ирек су өрнектері түсірілген түрі. Бір көзінде арабша жазуы бар білезіктің әсемдігімен қатар беріктігі де көрініп тұр.

Қазақ халқының қолөнерінің ішінде ерекше орын алатын жүннен жасалған бұйымдардың бірнеше түрі Отырар мұражайының қорында сақтаулы: түкті кілем, алаша сырмақ, текемет, тұс киіз, қоржын, аяқ қап т.б. оларға геометриялық ою-өрнектермен бірге, өсімдік түрлерінен гүл, жапырақ, түрлі шөптерді, зооморфтық өрнектерден аңдар мен олардың мүйіздерін бейнелеп отырған. Мысалы, сырмақтың мына үлгідегі ою-өрнектері - бетіне екі немесе үш жерден ромб түсіріліп, оның шетіне төрт құлақ өрнегі шеттеріне айналдыра сыңар мүйіз өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі. Ал, текемет бетіне геометриялық ою-өрнек тобына жататын ромбы өрнегі екі, үш немесе бірнеше жерден түсіріліп, оның ішіне қошқар мүйіз өрнегі салынып, жиектеріне айналдыра сыңар мүйіз, қос мүйіз, қаз мойын ою-өрнектері түсірілген түрі көп тараған.

Әрбір үлкен қалаларда ұсталық, сүйек ұқсату, шыны өндірісі, зергерлік тәрізді көптеген қолөнер түрлері дамып, оларға қолданылған ою-өрнектер халқымыздың тұрмысы мен өмірі туралы құнды деректер береді. Бұйымдарға зер салып қарайтын болсақ, әрбір ою-өрнектің философиялық мәні бар, ою-өрнектердің өзінен мағыналы ой түйіндеуге сол арқылы сол заманнан бай мағлұмат алуға мүмкіндік беретіндігін бірден байқауға болады. Ертедегі ата-бабаларымыздың қолөнер үлгісін, шеберлігін сақтап қалып, кейінгі ұрпаққа жеткізу, үйрету бүгінгі таңда игілікті іс болып табылады.

1. Өмірбекова М.Ш. Сақ тарихы мен мәдениеті. Алматы: Зият. Пресс, 2004, – 54 б

2. Осында 54 б.

3. Осында 52 б.

4. Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндер. Байбосынов К. – Алматы. Өнер. 1996, – 22 б.

5. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы, Ана тілі, 1998, – 129 б.

6. Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Г.А. и др. История Искусств Казахстана. – Алматы. Издат-Маркет, 2006, – 90 с.

7. Жәнібеков Ө. Жолайрықта. – Алматы. 1995, – 123 б.

8. Ақышев.К. Ертедегі ескерткіштер елесі. – Алматы: Қазақстан.-Алматы. 1976, – 69б.

9. Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Г.А. и др. История Искусств Казахстана. – Алматы: Издат Маркет, 2006, – 24 с.

ТӨЛЕҢГІТ ТАРИХЫ

Біздің Төлеңгіт дегенде мұны Саттар Елубаевтың «Менің құрдастарым» атты романындағы Төлеңгіт жыршы екен деп қалмаңыз. Бұл басқа бір білікті адамның да есімі емес. Онда сіздер мұны рудың аты екен ғой дерсіз. Рудың аты екені рас десек, сіз тағы да «Е, онда біздің қазақ үш жүзге кірмейтін Қожа, Төре, Төлеңгіт дегендер бар деп отырушы еді, сол төлеңгіттер осы екен ғой» дерсіз. Иә, ондай Төлеңгіт дегендердің бар екені рас. Олар әртүрлі рулардан, тайпалардан хандар мен сұлтандарға қызмет етуге жиналғандар. Бұларды жұрт әдетте «Төрениң төлеңгіттері» деп атайды. 1822 жылы қазақ арасында хандық жойылған соң олар тарап кеткен. Біздің төлеңгіттеріміз бұлар емес. Бұдан мүлде басқа. Өйткені біздің төлеңгіттеріміз хан, сұлтандарға ешқашан қызмет істемеген, олардың қоңсысы болып көрмеген.

Біздің айтайын деп отырғанымыз - тарихы да, құрамы да өзгеше Шұбартау Төлеңгіттері туралы болмақ. Баласағұни «Кетпе ұмытып, ойлан тек пен түбінді» деп бекер айтпаған [1]. Егер сіз Төлеңгіт болсаңыз, шыққан тек пен түбіріңізді білгеніңіз жөн. Ал егер сіз Төлеңгіттермен араласып ғұмыр кешіп келе жатқан басқа рулар мен тайпалардың адамы болсаңыз, олардың қайдан шыққанын білгеніңіз артық болмайды. Қазақ халқын құрап отырған барлық тайпалар мен рулардың тарихын білсеңіз, тіпті жақсы.

Шұбартау Төлеңгіттері Арғын, Найман, Керей, Уақ немесе Албан, Дулат, Алшын, Адай сияқты арыстардың бірінен шығып өсіп-өрбіген бір текті ру емес. Шұбартау Төлеңгіттері үлкен үш халықтан: қазақтан, қалмақ және қырғыздан құралған ру. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталған қазақ пен қалмақ арасындағы қырғын соғыстан бұрынырақ пайда болған.

Ақындардың Төлеңгіт туралы толғауларында үш арыс: Мамадайыр, Құсшы, Қалмақ деген өлең жолдары жиі кездеседі. Мұндағы Мамадайыры – қазақ, Құсшысы- қырғыз, Қалмағы-кәдуілгі қалмақ (жоңғар). Төлеңгіт руының ішінде бұл негізгі үшеуінен басқа бірнеше рулар бар. Мәселен, Найманнан қосылған ру бүгінге дейін «Найман-Төлеңгіт» аталады. Ұлы жүз Ошақты руынан қосылған ру қазірде де «Ошақты» Оңтүстіктен келіп қосылған (біреулер Қызылбас, біреулер Сарт дейді) рудың аты «Оңажыт», ал сабанның арасынан тауып алған баладан тараған рудың аты «Сабаншы» аталады. Сол сияқты қайдан келіп қосылғаны мағлұм емес (ұмытылған) ұсақ рулар да бар. Сондықтан да жұрт оны «Жаназардың туына, Өмірзақтың құтына жиналған сиырдың бүйрегіндей 40 рудан құралған Төлеңгіт», - деп айтады.

Жаназар - Қалмақ руынан шыққан ту тіккен батыр, Өмірзақ- Мамадайыр руынан шыққан, ақыл иесі, ел басқарушы. Екеуі бірігіп осы айтып отырған Төлеңгіт руын құрған.

Үлкен ақсақалдардың үзбей айтып келе жатқан әңгімесі бойынша (аңыз деуге болмайды) қалмақтарға қарсы соғыстың кезінде 40 үй ғана қалыпты. Аш-жалаңаш болған. Жаназар қалмаққа жорыққа кеткенде, Өмірзақ елді басқарып, жалғыз боз биенің сүтін күніне бір үйге сауғызып отырған. Тебержін деген кісіге кезек келгенде, биеден сүт шықпай қойған екен, ол биенің емшегін кесіп алыпты. Содан оның етін 40 үйге бөліп беріп отырғанда Жаназар келіп, Тебержінді өлтірмекші болған, Өмірзақ ара түсіп, жанын сауғаға сұрап алған, бірақ рудан қуып жіберген. Жаназар оған «Ауызың асқа жарымасын, тақымың атқа жарымасын, бір жерге екеуіңнің басың бірікпесін» деп теріс батасын беріпті. Шұбартау Төлеңгіттерінің 250 жылдың ар жақ, бер жағына созылған тарихында елден осы Тебержіннен басқа ешкім кетпеген.

Кейін Төлеңгіт руы өсіп, 2500 түтін болған. Қарқаралы аға сұлтандығына (Қарқаралы округіне) қараған. Сарыарқадағы қоныстанған жері Қаракесек, Керей, Тобықты, Матай, Қаракерей, Садыр елдерімен шектесіп жатқан. Қалмақтармен соғыстан соңғы 200 жылдан артық уақыт ішінді өсіп, осындай дәрежеге жеткен. Сиырдың бүйрегіндей қырық рудан құралса да, Төлеңгіт руының ұйымы мықты болған. Тіпті халқы көбейген кездердің өзінде рулардың арасында үлкен жанжал болмаған. Қайта, қаңғырып қалған, жетім қалған бала-шағаға дейін әкеліп, тәрбиелеп ала беріпті. Мәселен даладан тауып алған Қазыгүл, Қазыбек деген екі жас баланы Өмірзақ бала етіп асырап алған. Содан тараған «Дейіт» деп аталатын ру қазір де бар. Жоғарыда аталған «Оңажыт», «Ошақты», «Сабаншы», «Найман-Төлеңгіт» сияқты ұсақ рулардың бәрі де әртүрлі жолдармен келіп қосылып, кейін жүздеген түтінге дейін өсіп, өркендеген.

Жаназар мен Өмірзақ бір-бірімен жан қияр, ажырамас дос болған. Екеуі ел басқару, Төлеңгіт болып біріккен рулардың бірлігін сақтау жөнінде өсиеттер қалдырған. Бұл өсиеттердің бәрін олардың қол астына қараған ірілі-ұсақты рулар берік сақтап, орындап келеді.

Мәселен, үлкен үш арыс: Мамадайыр, Құсшы, Қалмақ қана өзара қыз алысып, ал олардың ішінде ұсақ рулар, яғни әрбір аталы елдер жеті атаға толса да қыз алыспайтын болсын деп айтқан өсиеті кейінге дейін мықты дәстүр ретінде сақталып, орындалып келді.

Олар орнатып, кейінгіге өсиет етіп қалдырып кеткен бір дәстүр – көрші елдермен сыйластықта болу да берік сақталып келеді. Мәселен, жондағы Жобалай керей атанған көршісімен бауырмал қатынас орнатқан. Төлеңгіттер Шұбартау болысы аталса, Керейлер Дағанды болысы аталған. Алда-жалда бірлі-жарым адамдар арасында келіспеушілік бола қалса, ол дереу реттеліп, жөнге келтірілген. Бұл жөнінде кейбір мысалдарды келтіре кету артық емес.

Қаракесек ішінде Қара-шор аталатын үлкен, азулы елдің айттырып қойған жесірі Салиха деген қыз атастырған күйеуін менсінбей Төлеңгіттің Оспанқұл деген кісісімен көңіл қосады. Оспанқұл оны алып қашады. Қара-шордан 100 кісі келіп қыздың елін шаппақ болады. Оған Төлеңгіттен де бір топ кісі барып, «Қыздың төркінінің жазығы жоқ, шапсаң бізді шап, өйткені біз алып қаштық, олар ештеңе білмейді» деген. Оспанқұл содан кейін дереу өзінің немере туысы Бижанұлы Әзімбай деген кісіні Қара-шордың ең беделді, әділ биі Кенжеге жібереді. Кенже 40 кісімен келіп, қыздың қалың малы үшін 100 түйе, айыбы үшін 5 ат, 9 түйе төлегіп, бітім қылған. Қара-шор 4 болыс ел болса да, бір-ақ болыс Төлеңгітті шауып алмай, бейбіт бітім жасаған. Мұның өзі көршілерімен Төлеңгіттердің өмір бойы салқынқандылықпен дұрыс бейбіт қатынас жасап келуінің нәтижесі еді.

Төлеңгіттердің шыққан тегі де белгісіз, олардың қоғамда атқарған қызметі де түсініксіз, құрамы да нақты анықталмаған» деп пікір білдірген шұбартаулық Б. Кемелбеков пен Е. Жасымбаев дәстүр салтымен ерекше көзге түсетін Шұбартау елі аталған төлеңгіт қауымына ұйытқы болған мамыт, уанас, дейіт, құсшы, оңажіт және таз ру- әулеттердің тарихын шежірелік деректері негізінде дәлелді түрде жазған. Олардың ішінде тарихы жоғарыда айтылған Мамадайыр, Мамашық тағдыры ерекше қызық [2].

Төлеңгітті құраған үш арыс аталатын тармақтардың шығу тегін көнеқұлақ қарттар бүгінге шейін былайша әңгімелейді.

Тайшы деген қазақ баласы нағашысы қалмақ ханына қонаққа барады. Жастардың өнерін сынағанда, Тайшы садақтың оғын жеті кетпеннен өткізіп жібереді. Мұны көрген қалмақтар ойланып қалады, егер түптің түбінде соғыс бола қалса, жиен болғанымен зиянын тигізуі мүмкін деп, мас қылып, білдірмей екі жауырынының шеміршегін алып тастайды. Өзі жетім, бірақ өте пысық, күш – қуаты артылып, төгіліп жүрген, сондықтан да ел билеушілеріне ұнамай жүрген Мамыт деген қалмақ бақсы бар екен. Ол Тайшымен дос екен. Сол Мамыт Тайшыға жауырынының шеміршегін қалмақтардың мас қылып алып тастағанын айтып қояды. Тайшы нанбайды. «Нанбасаң, садақ тартып көр»,-дейді Мамыт. Тайшы садақ тартып көрсе оғы бір кетпеннен ғана өтеді. Бұны білген соң Тайшы бұлар бір күні өлтіріп тастаудан да тайынбас деп қалмақтарға білдірмей Мамытты ертіп еліне қашып келеді.

Төлеңгіттің, оның ішінде қалмақ руының үлкендері Мамытты көбінесе «Желден» деп атайды. Осы жерде бір аңыз-әңгімені айта кеткен артық емес.

Қалмақта Зеңгі баба атанған әулие сиыршы болған. Қызметіне риза болып хан оған қызын берген. Сол әулиенің үрлегенінен (демінен) қыз жүкті болып, Мамытты тапқан. Сондықтан Мамыт «Желден» аталған, «Біз әулиенің тұқымымыз» де отыратын. Біз мұны әркім өз атасын басқалардан артық етіп көрсетуге тырысатын әдеттен туған шығар деп ойлаймыз.

Тайшы кейін қалмақтармен болған бір соғыста қаза табады. Соғыстан соң Мамыт Арғынның бір топ батырларымен бірге Қарқаралы өңіріне келіп орнығады. Солардың бірі – Арғынның Мамадайыр деген батырынан «Мамадайыр» руы, Мамыттан «Қалмақ» руы өсіп тарайды. Мамадайыр Арғынның Қуандық руының Алтай атасынан шыққан адам екен. Революциядан бұрын Алтайдан Иса деген кісі бастаған бір топ адам Шұбартауға келіп, Мамадайырды көшіріп әкетпек болған. Бірақ олар жүздеген жыл тұрып, осындай елмен бауырласып кеттік деп көшпеген. Исаның тобын көп сыйлықпен шығарып салған.

Сол сияқты ертеде Қырғыздың бір дәулетті адамы өліп, бәйбішесінің балалары еншіге ортақ болады деп тоқалдан туған Қарымсақ деген баланы өлтірмек болғанда, байдың жылқышысы жүйрік ат мінгізіп оны қазақ арасына қашырып жібереді. Қарымсақ келіп Борын деген атадан қыз алып Төлеңгіттің «Қонай» аталатын атасымен көрші болып, осы күнгі Балқаш көлінің маңына орналасады. Содан өсіп-өркендеп Құсшы руы тараған. Құсшылардың бірқатар адамдары қырғыз еліне ауық-ауық барып қайтып жүрген. Құсшы Танабай деген кісі туысын іздеп неше қайтара қырғыз еліне барады. Ақыры сонда барып дүние салды.

Мұның бәрі жай әңгіме де емес, аңыз да емес, болған шындық. Құсшылардың қырғыз екені даусыз. Қырғыздардың арасында «Құсшы» деген ру қазір де бар. Сол сияқты Өмірзақ даладан тауып алатын екі баладан өсіп «Дейіт» аталған рудың да түбі қырғыз. Қырғыздарда «Дөйіт» деп аталтын ру қазірге дейін өмір кешіп келеді. Бірақ дыбысталуына қарай бізде «Дейіт» деп аталса, оларда «Тейіт» деп аталады.

Сонымен жоғарыдағы жинақтап айтсақ, Шұбартау Төлеңгіттерінің құрамы төмендегідей болады:

Мамадайыр - өз ішінде Боран, Жалаң, Өмірзақ аталатын үш руға бөлінеді. Жоғарыда айтқандай

Өмірзақтың асырап алған екі баладан тараған «Дейіт» руы «Өмірзақ» руына туысы жағынан жақын болып есептеледі. Құсшы – тұтас бір ру. Аталарға бөлінеді, руға бөлінбейді. Қалмақ – «Уанас», «Қанай», «Қонай», «Тақай», «Ақтабын» (кейін бір себептермен «Таз» аталған), «Сартабын», «Қаратабын» (бұл кейінгі үшеуі «үш ағайынды» деп те аталады), «Жөлке, «Аю», «Жемет» (Қара ешкі), «Құлтан» аталатын рулардан құралады. Бұлардың басқа төлеңгітке әртүрлі жолдармен келіп қосылған «Ошақты», «Найман-Төлеңгіттер», «Оңажыт», «Сабаншы» т.б. ұсақ рулар кіреді. Бұған Мамадайырмен бірге туысқан Мамашықтан тараған «Мамашық» аталатын ру қосылады [2].

Енді қалай Төлеңгіт аталғаны жөніне келсек, ол жөнінде ешбір дерек жоқ. Тіпті, бұл туралы үлкен адамдар да ештеңе айтқан емес.

Біздің ойымызша бұл атты көрші елдер қоюы мүмкін. Ханға қызмет істейтін Төлеңгіттер әртүрлі рулардан ғана емес, әртүрлі ұлттардан да жинала берген ғой. Солар сияқты қазақтың талай руларынан жиналып жатқан ел болған соң дәл ханға жиналған Төлеңгіттер сияқты деп «Төлеңгіт» атаған болар. Алғашқыда оған барынша қарсы болғанмен уақыт өте келе, еті әбден үйренген соң, өздері де солай атап кеткенге ұқсайды.

Тарихта мұндай мысалдар көп емес пе? Мәселен, немістің аты дойтч. Орысша сөйлей алмайды, мылқау-неміс деп атаған орыстар ғой. Кейін Совет еліндегі немістер өздері де «неміспіз» деп кетті. Сол сияқты біздің еліміздің халықтары бірқатар елдерді Хань, Суами, Хай, Картвели деген аттары бола тұрса да Қытай, Фин, Армян, Грузин деп атап келе жатқан жоқ па?

Парсы тарихшысы Рашид-ад динның айтуынша Жалайырдың он баласының бірінің аты Төлеңгіт [3]. Ал Алтайда Төлеңгіт аталатын халық қазір де бар. Орыстар оларды тау қалмақтары деп келген. Мүмкін Мамыт осылардың біреуінен келген шығар. Сондықтан Төлеңгіт аталып кеткен болар.

Төлеңгіттен атақты адам көп шыққан. Жаназармен қоса қалмақтарға қарсы соғыста оның бірге туған ағасы Ерназар, інісі Құназар және туысқандары Боздақ, Тақай, Өтеулі Аю (Сары) сияқты көптеген батырлар, Абылаймен бірге болып, тізе қосып соғысып, жеңіске жетіп отырған. Жұрттың көзіне түскен Ерназар бір соғыста қалмақтардың қолына түсіп қалады. Қалмақтың сыншысы «мұның заты қалмақ болғанмен, әбден қазақ болып кеткен екен және өзінің иесі бар адам екен, қолға қапыда түсіп қалыпты, егер бүгін көзін жоймасақ, кешке қашып кетсе, басыңа заман ақырды осы орнатады» деген соң Ерназарды отырған киіз үйінің айналасына отын үйгізіп, үймен қоса тірідей өртеп жіберіпті.

Жаназар мен Құназар ұрпақтары олардың әкелерінің атымен «Уанас» деп аталатын Қалмақ руын құрайды. Ал Боздақ, Өтеулі батырларының тұқымдары «Қанай» деп аталатын қалмақ руын құрайды.

Тақай көзсіз батыр болған. Айласы жаннан асқан. Ері – артқы және алдыңғы қасы жоқ ашамай сияқты жайдақ болса керек. Соғыста аттың жалына жабысып жатып та, екі қабырғасына жатып та, тіпті кейде бауырына жатып та көрінбей шаба береді екен. Бір соғыста аттың жалына жабысып, қалмақтың мергендеріне тұтқиылдан қарсы шапқанда садақтың оғы арқа омыртқасын тегіс сыдырып кеткен екен, сонда қаза тауыпты. Ұрпақтары қалмақтың «Тақай» аталатын руын құрайды. Аю аталатын батыр жойқын күштің иесі, әрі Тақай сияқты көзсіз батыр болған. Бір соғыста теректі түбімен жұлып алып, жойрата берген. Содан оның Сары аты қалып, Аю атанған, оның ұрпақтары қазір де Аю аталады.

Бірде Абылай хан қалмаққа қарсы соғысқа аттанып бара жатып, Жаназарды тосқызып, екі – үш күн аялдатыпты дейді. Бұған ел азғантай адамдарды күттің деп наразы болыпты. Жаназар суыт жүріп Абылай қолына түнде жетіп ұйықтап қалса керек. Абылай Жаназарды шақырып келуге кісі жіберіпті. Шақырушы сарбаз келсе, Жаназар шалқасынан түсіп ұйықтап жатыр екен, екі емшегін екі қара шұбар жылан еміп жатқанының үстінен түсіпті. Қорқып кетіп, Абылайға айтса Абылай келіп көріп, ішін тартыпты, қазақтар мұны естіп бір түйсінсе, соғысқа барғанда қамал бұзған ерліктерін көріп және түйсінген екен. Абылайдың аз ғана қолды екі-үш күн тосқанын сонда барып бірақ түсінген. Жаназардың және қасындағы көзсіз батырлар тобының атағы содан соң көпке тараған.

Қазақтардың қалмақтарға қарсы азаттық соғысында асқан ерлік көрсеткен Тіленші, Байсақ деген батырлар Төлеңгіттің «Мамадайыр» аталатын қазақ руының «Жалаң» деген тармағынан шыққан. Қырғын соғыстан аман қалып, сүйегі Шұбартау ауданындағы «Шұбартау» совхозының жерінде жерленген. Қатар тұрған екі зират «қос батыр» аталады. Осы жердегі шопанның қыстағы да «Қос батыр». Тіршілігінде тізе қосып бірге соғысып «Қос батыр» аталған ағайынды екі батыр, өлгенде де бірге жерленіп, зираттары да Қос батыр аталып, мәңгі ескерткіш болып қала берген [4].

Төлеңгіттен бұлардан басқа да атақты адамдар шыққан. Мәселен, Құсшы руынан шыққан Қойтан әрі батыр, әрі аруақты адам болған. Мүрдесі осы күнгі Қарқаралы ауданындағы Ақтайлақ өзенінің бойында жерленген. Оның мүрдесі жатқан жер қазірге дейін «Қойтанның жарығы» аталады. Бұрынғы кезде бұл жерде Төлеңгіттер мен Қаракесек руының адамдары жыл сайын

жиналып, қой сойып, құран оқып, екі жақ болып балуан күрестіріп, ойын өткізіп отырған. Науқас адамдар түнеген.

Төлеңгіте «от ауызды, орақ тілді» дейтін небір шешендер де өткен. «Қараешкі» руынан шыққан Балбала, Дейіт руынан шыққан Байсары, Сартабан руынан шыққан Тілеміс, Оңажыт руынан шыққан Кемелбек сияқты шешендер болған. Жазық деген ақын қыз «Мамадайыр» аталатын қазақ руының «Өмірзақ» тарауынан шыққан. Жазықтың ақындығы, адамгершілігі, білгірлігі, сезімталдығы жөнінде 1846 жылы Ұлы жүздің Россияға қосылу рәсіміне қатынасу және Қарқаралы округіне қараған елдің мал санағын жүргізу жөніндегі экспедицияға қатынасқан поляк революционері, ұзақ жылдар қазақ даласында айдауда болған А.Янушкевич өзінің күнделігінде жазып қалдырған [5]. Оны жұрттың бәрі біледі, сондықтан қайталау артық болар.

Осы Жазықтың ең жақын туысы Әзімбай Бижанұлы – «Ақтамберді-Жаскілең», «Көшпелі» деп аталатын қиссалар және көптеген замана толғауларын шығарған төкпе ақын. Әзімбай осы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының орта кезінде дүниесі салған.

Әзімбай Ақтамберді толғауларын тегіс жатқа білген. Көнекөз үлкендердің айтуынша, атақты ақын, әнші, жыршы, атқұмар сері Шашубайдың өзі де Ақтамберді толғауларын Әзімбайдан үйренген. Соның бірі – «Күмбір-күмбір кісінетіп» деп басталатын толғауын С.Мұқанов Шашубайдан жазып алып, өзі шығарған кітаптарына енгізген. Әзімбай - Ақтамбердінің осы толғауын кеңейтіп, қиссаның кіріспесі етіп алған.

Әзімбаймен немерелес Оспанқұл Меңаяқұлы өзі малсыз адам болса да, ел басқаруға қатынасқан, неше рет болыс болып сайланған адам. Елге қылдай қиянат жасамаған. Мәселен, кейде үлкен ұлық келіп қалып, қыстан жұтап шыққан елге көп салық төлеуге тура келген қиын жағдайда, тағы сол сияқты халыққа басқа да ауыртпалық түскен кезде болыстар Қарқаралыға жиналып, «төлеңгіттің қисық ауызы келсін» деп тосып отырады екен. Өйткені Оспанқұл ауызы қисық, өзі сиықсыздау адам болыпты. Оспанқұл келген соң тілмашты ертіп ұлыққа кіргізеді екен. Оспанқұл ұлыққа тілек-талаптарын тегіс орындатып шығады екен. Сондықтан оны «22 болыстан асқан» деп шын дәріптеген.

Қазан төңкерісінен кейін де Төлеңгіттен білікті адамдар шықты. Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Орынбек Жәутіков Қалмақ руының Қараешкі атасынан. Атақты биші, Қазақстанда тұңғыш хореографиялық мектепті ұйымдастырушы, ұстаз Шара Жиенқұлова Төлеңгіттің қырғыздан қосылған бөлімі «Күсшы» деп аталатын рудың тумасы.

Кейінгі толқын аға-апкелеріміз де ғылым жолына түскендер баршылық. Ақанбаев Кәрім химия ғылымдарының, Даданбаев Еділ медицина ғылымдарының, Майтанов Бақытжан филология ғылымдарының докторлары. Ақанбаев Кәрім қазірде жоғары оқу орындарына арнап қазақ тілінде химия ғылымынан екі кітап жазып жатыр. Тәттібеков Өріс – философия, Өмірбеков Жеңіс – физика-математика, Мыңжасаров Асқар – философия, Мыңжасарова Клара - филология, Мыңжасаров Шаймұрат – медицина, Мыңжасарова Шайзада - өнер ғылымдарының кандидаттары.

М.Қашқаридың «Бір – бірлеп мың болады. Тама-тама көл болады» [6] дегеніндей, қазіргі қазақ елін құрап отырған талай рулардан ұзақ уақыт ішінде бір-бірлеп, жиналып құралған Шұбартау Төлеңгіттерінің жайы осындай.

1. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. Көне түрік тіліне аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А.Елеубаев. – Алматы: Жазушы, 2012. – 616 б.

2. Кемелбеков Б., Жасымбаев Е. Шұбартау төлеңгіттері: тарихы, аталары мен тұлғалары, дәстүр-салты. Алматы: «Информ Арна», 2012. – 296 б.

3. Рашид ад - Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О. И. Смирновой, редакция проф. А. А. Семенова. — М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т. 1, кн. 2.

4. Кемелбеков Б., Жасымбаев Е. Қазақ хандығының аталықтары мен төлеңгіттері: мемлекетке қызмет істеу, тарихи оқиғаларға қатысы және шежіресі. Алматы: «Информ-Арна», 2013.– 480 б.

5. Күнделіктер мен хаттар [Мәтін]: қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар / А. Янушкевич ; ауд. М. Сәрсекеев. – Алматы: Жалын, 1979. – 272 б.

6. Махмұт Қашқари. «Түрік тілінің сөздігі»: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егубай. – Алматы: ХАНТ баспасы, 1997, 1-том, 30 б

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ У КАЗАХОВ ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ РФ

(на примере Алтайского края)

Реструктуризация постсоветского пространства перевела проблему границ России с независимыми государствами Центральной Азии из сферы экономической географии в сферу геополитики. Принципиальное значение в развитии сотрудничества в пограничной зоне имела подписанная 6 июля 1998 г. в Москве российско-казахстанская декларация о вечной дружбе и союзничестве, ориентированная в XXI в.

В ходе российско-казахстанского диалога по вопросам юридического оформления и делимитации государственной границы 1998—2004 гг. были определены базовые понятия приграничной территории, пограничной зоны, самого приграничного сотрудничества; обозначен факт отсутствия пограничных притязаний соседних государств. Протяженность государственной границы Республики Казахстан составила 14 тыс. км; граница между Казахстаном и Россией - 7,5 тыс. км, стала самой протяженной сухопутной границей в мире [1. с.13].

В число наиболее важных в геополитическом отношении приграничных регионов Российской Федерации вошли Республика Алтай и Алтайский край, образующие ее центрально-азиатский рубеж. Эти административные образования являются частью Большого Алтая, который также объединяет Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая (СУАР КНР), Баян-Ульгийский и Ховдосский аймаки Монголии, Восточно-Казахстанскую область Республики Казахстан. Большую роль для современного российского Алтая играет развитие региональных и трансграничных форм сотрудничества в сфере экономики, культуры и межэтнических контактов в пределах алтайского макрорегиона.

В рамках открытия года России в Казахстане 9 января 2004 г. в Астане был подписан Договор о сотрудничестве и взаимодействии по пограничным вопросам между Россией и Казахстаном. Главы обоих государств, поручив правительствам завершить подготовку Договора о делимитации государственной границы, высказали единое мнение о том, что государственная граница России и Казахстана является границей дружбы, добрососедства и сотрудничества, объединяющей братские народы.

В настоящее время программы трансграничного сотрудничества подпитываются идеями евразийского союза и перспективами межрегиональной интеграции. Этнополитический фактор занимает одно из важных мест в оценке современной ситуации в макрорегионе. Особенность ситуации состоит в том, что доминирующим в полиэтничных сообществах приграничных регионов стран Большого Алтая является казахский этнос, объединенный общностью истории, обладающий при всех локальных различиях единой культурой, единым языком и единой религией. Исторический опыт миграций, экономические, культурные и этнополитические контакты казахов приграничной зоны служат основой консолидации трансграничного сообщества. Можно предположить, что его геополитические ориентации и приоритеты в перспективе будут иметь существенное влияние на развитие ситуации в этой части Центральной Азии

Интерес официального Казахстана к казахскому сообществу Евразии воплотился в ряде межгосударственных соглашений. Развитие казахстанско-российского сотрудничества в гуманитарной сфере обозначило перспективу конструктивного взаимодействия по вопросам обеспечения прав граждан и соотечественников, проживающих на территориях двух государств; решение проблем соотечественников стало рассматриваться как часть программы стабилизации евразийского этнополитического пространства.

Был разработан проект Концепции государственной программы Республики Казахстан об оказании содействия соотечественникам на 2003-2007 гг. Поддерживая соотечественников, официальный Казахстан утверждает стандарты межэтнического сотрудничества и толерантности. Наряду с практическими шагами по укреплению межрегионального сотрудничества и развитию всесторонних контактов с казахскими общинами России, Монголии, Китая, Турции и др. государств официальные круги Казахстана поощряют программы изучения культурного достояния и исторического опыта соотечественников за пределами исторической родины. Исследование прошлого и современных проблем казахских сообществ Центральной Азии и России занимают одно из основных мест в гуманитарной науке суверенного Казахстана.

Процессы демаркации границ и колонизационная политика, административные и земельные реформы в Российской империи XVIII — середины XIX вв. предопределили становление казахского

сообщества трансграничной зоны. В этот период казахи начали продвижение в высокогорные и степные районы Алтая. Анализ казахской миграции XIX-XX вв. и связанных с ней стратегий социокультурной адаптации и межэтнического взаимодействия казахского этноса в рамках полиэтничного сообщества Алтая занимает центральное место в работе. Численность казахов Алтайского края около 10000 чел.

Предметом системной оценки в рамках данной работы становятся процессы формирования и структурирования регионального полиэтничного сообщества юга Западной Сибири, частью которого является казахский этнос.

Воссоздание социально-исторического и этнополитического контекста появления казахов на Алтае имеет важное значение не только в связи с процессами делимитации российско-казахстанской границы и модернизацией стратегии взаимодействий Республики Казахстан с соотечественниками в России; анализ этнической истории локальных сообществ казахов Алтая также необходим для оценки процессов межэтнических взаимодействий в регионе с целью утверждения принципов толерантности и предотвращения тенденций этнической напряженности.

Цель и задачи исследования определяются перспективами изучения процессов формирования и структурирования регионального полиэтничного сообщества Западной Сибири - Русского Алтая (в традиционных этно-географических определениях) как части Большого Алтая.

В целом, начиная с 1990-х гг. в гуманитарной науке Казахстана заметно меняются оценки исторического прошлого: отвергается цивилизационный фактор и утверждается факт разрушения национальной казахской государственности и этнической целостности в ходе колониальной экспансии России в Казахстане и Центральной Азии. В работах ряда авторов пересматриваются сложившиеся политические и геополитические стандарты Евразии; степи Южного Урала, юг Западной Сибири, Прииртышье включаются, с подачи казахстанских авторов, в ареал традиционного расселения казахского народа; как незаконно отторгнутые и составляющие часть исконной казахской этнической территории воспринимаются сопредельные с Казахстаном земли Алтая.

В контексте сохранения стабильности в макрорегионе и развития двусторонних отношений Российской Федерации с Республикой Казахстан и другими государствами Центральной Азии проблема воссоздания истории казахов пограничной зоны Алтая приобретает новое звучание. При этом в российской гуманитарной (этнографической и исторической) науке отсутствуют исследования, посвященные данной теме. Формирование и трансформация локального казахского сообщества юга Западной Сибири, частью которого является казахский этнос, не укладывается в исторические схемы, заданные официально ангажированной наукой Казахстана, и нуждается в системной оценке.

Академический свод историко-этнографических и этнографических исследований, посвященных казахам Алтая, не отличается обширностью. Формирование информационной базы, ориентированной на полиэтничное сообщество Большого Алтая, начинается с XVIII в. в рамках комплексных рекогносцировочных изысканий на окраинах Российской империи.

Выполнение работы обеспечено широким кругом литературы и источников. Формирование академического свода, посвященного полиэтничному сообществу Большого Алтая, начинается с XVII в. в рамках геолого-топографических и энциклопедических изысканий на окраинах Российской империи. В «Книге Большому Чертежу» - описании несохранившейся карты Азиатской России (1627 г.) - данные об Алтае укладываются в несколько строк: «А Бия река течет из озера Тележского, а вдоль отозеро 5 дней, а поперек день, и около тех мест кочуют многие иноземцы, саянцы, мундусы, калмыцы, телеуты, ямундусы, караганцы. А от устья Бии и Катуня рек степью до Китайского царства ход есть».[5. с. 13]

Этнополитической и социокультурной реальностью пограничной зоны казахский фактор стал благодаря прикладным изысканиям, начатым на Алтае в ходе демаркации и разметки границы и последовавших за этим административных и земельных преобразований.

Оценка передвижений казахского этноса, которые играли заметную роль в истории пограничных регионов Большого Алтая XVIII-XX вв., опирается на современные теоретические разработки в области изучения миграции. Выявленные демографами, социологами и этнологами на основе анализа мирового опыта типологические характеристики миграции, представляют собой инструмент описания миграционных процессов в Алтайском крае XIX-XX вв. Содержание работы определяет изложение и анализ этно-политической истории пограничных территорий макрорегиона в связи с миграциями казахского этноса, которые имели вариативный, многофакторный, динамичный характер и определяли напряженность межэтнического взаимодействия. Оценка передвижений казахского этноса, которые

играли заметную роль в истории пограничных регионов Большого Алтая XVIII-XX вв., опирается на современные теоретические разработки в области изучения миграции.

В контексте развития миграции выделяются различные типы межэтнических взаимодействий. Это-языковая и культурная. Этническая разнородность (эта модель была реализована в ходе освоения казахами степного и предгорного Алтая при взаимодействии с русским этносом). Негативные социально-психологические и социокультурные последствия возможны в обоих случаях, так как миграция прежде всего проявляется в росте нагрузки на социально-экономическую и социо-культурную сферу, что приводит к росту конкуренции, оценка которой в массовом сознании неизбежно преломляется сквозь призму этносоциальных и межэтнических отношений.

Этническая идентичность, по Ф. Барту, образуется в результате взаимодействия групп; в зависимости от контекста выбираются специфические черты (культурные образы), которые наделяются символическими смыслами и используются для конструирования границ этнической принадлежности. Это понимание этнической идентичности также актуально при изучении диаспоральных стратегий.

Категория «диаспоры» занимает одно из центральных мест в изучении этнополитических реалий постсоветского пространства. Среди множества определений диаспоры, диссертант ориентируется на классическое, рассматривающее это явление как результат переселения части этноса, сохраняющего память о местах исхода и базовую идентичность. Для диаспоры характерны: множественная самоидентификация, предполагающая наличие этнокультурной связи и со страной проживания, и с этнической родиной; существование институтов, призванных обеспечить сохранение и развитие диаспоры (в том числе международного характера); наличие стратегии взаимоотношений с государственными институтами как страны проживания, так и титульного государства. Данное определение имеет функциональный характер и позволяет рассматривать диаспору как динамичное образование, различным стадиям развития которого соответствует определенный уровень идентичности. [4.с.20; 3.с.15; 2.с.32 и др.]

Введение в научный оборот оригинальных архивных и полевых материалов позволяет реконструировать многие ранее неизвестные страницы истории казахов Алтая, в том числе: историю казахской Сарасы XIX в., историю крещеных казахов Северо-Западного Алтая и образования «антиисламской миссии» АДМ во второй половине XIX в., историю массовых миграций казахов на Алтай конца XIX в. и казахский исход вследствие «казахского геноцида» в Монголии 1913 г. и т.д.

В исследовании представлена как общая оценка динамики этнополитических и социокультурных процессов в регионе, так и анализ системы социокультурных ценностей и стереотипов, присущих этническому сообществу казахов, формирующемуся в пограничной зоне Западной Сибири.

1.Рязанцев К.А. Казахи Северо-Западного Алтая / 2004. – 25 с.

2.Попков В.С. Современная этнополитическая ситуация в пограничных районах Западной Сибири. // 2002. – 54 с.

3.Вишневский Г.Ю. Ислам и православие. 2000. – 157 с.

4.Полоскова А.П. Стратегии межэтнического взаимодействия сквозь призму этнического сознания / 1998. – 189 с.

5.Бурштейн Н.А. Этнополитические процессы в трансграничной зоне Алтая. 2003. – 256 с.

А.А. Кайратова

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕКТЕРДІҢ ЭТНОГРАФИЯСЫ: АЛТЫН БЕСІК МӘСЕЛЕСІ

Қазақстанның қазіргі таңда тарихымыздың ақтандақ беттерін ашу саяси байланыстарына жаңа көзқарас тұрғысынан баға беріліп, зерттеулер жүргізіп жатыр. 1993 жылдың маусым айында Ордабасы жиынында Н.Назарбаев, И.Каримов, А.Акаевтың бас қосқан кездесулерінде Төле, Қазбек және Әйтеке билерді еске ала отырып өзбектер, қырғыздар, түркімендер, тәжіктер карақалпақтар өздерінің көмектерін көрсеткендіктері айтылған. Осылайша аймақтық тұтастыққа қол жеткізу мен саяси тәуелсіздік жолындағы шешуші қадамдардың бірі жасалынған.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Орта Азиялық елдермен саяси, экономикалық, мәдени жақтарында айтарлықтай өзгерістер орнады. Қазіргі таңда бұл тарихты зерттеу өзекі мәселеге айналып отыр. XX ғасырдың басында Орта Азияның, соның ішінде жергілікті тәжіктердің тарихи мұрасы бұрмаланды. Оны саясаткерлер мен тарихшылар өзіне ыңғайлы етіп өзгерткен. Бұл кейінгі феодализм кезеңінде Орта Азиялық хандықтар мен мемлекеттер өзбектер деп аталған уақытқа сай

келеді. Ал қалған халықтар қайда кетті деген сұрақ пайда болады. Шынымен олар ассимиляцияға ұшырады ма, әлде жоғалды ма? Мәуереннахр тарихында ерекше орында Орта Азияға өзбек Шайбанилықтардың билік етуі мен басып кірулері алады. Аймақтағы жаңа саяси, тарихи үдерістердің нәтижесінде Мәуереннахрдың этникалық картасы, көшпенді ру мен тайпалардың шаруашылық, мәдени өмірлері өзгерістерге ұшырады. Билік үшін күрестердің салдарынан әрқашан халық (егіншілер мен көшпенділер) жапа шекті. Соғыстан бейбіт халықтың сандары азая берді.

Қоқан мен Қазақ халқының қарым-қатынастары пәп ғасырлық дәстүрмен байланысты. Этномәдени, экономикалық аяда бір нысанға келді. Олардың өзіндік ежелгі, бай, ортақ тарихи алаңы бар. Бір-бірімен шаруашылық, әлеуметтік, салт-дәстүрінде, мәдениетінде үлкен табыстарға жетті.

Тарих ғылымында тұңғыш рет Қазақ-Қоқан (өзбек) мемлекеттерінің қарым-қатынастары жан-жақты талданып, тәуелсіз мемлекеттің көз-қарастар тұрғысынан сараптауға түскен. Қарым-қатынастардың жағымсыз жағы (қоқандардың отарлау саясаты, ұлт-азаттық көтерілістер, салық жүйесі), жағымды жақтары (ғылым, білім, мәдениет) қамтылған. Еңбекте алғаш рет қазақ-өзбек байланыстары Ресей немесе Кеңес үкіметінің көз-қарас талабымен емес, тәуелсіз елдің еркін ойлау жүйесі негізімен жазылған. Қарым-қатынастар (сауда, әскери, мәдениет) көрсетіледі. Түп нұсқа ретінде қақан жазба деректері, қазақтың шежіре мәліметтері пайдаланылған. Бұл бағытта іргелі мамандардың Бейсембиев Т.К., Құрбанғали Халид, Қожақұлы Ө., Уәлиханов Ш. Мұқаметқанұлы Н, Әбдәкімұлы М. еңбектері тарихи таным мағынасына тартылған. Сонымен қатар қазақ-қоқан саяси және шаруашылық байланыстары мәселесін зерттеудің методологиялық негіздері көрсетіліп, зерттеу деңгейі айқындалып, дереккөздеріне талдау жасалды. Қоқан хандығының қоғамдық-саяси қатынастарындағы салық жүйесінің рөлі айқындалып, оған ғылыми тұрғыда баға берілді.

Өзбек хан заманында жалпы қауымы «Өзбек елі» атанғанымен Өзбек хан өлген соң өзге тұқымнан болған тайпалар бұл атаудан сырт қалған. Асылы татар–монғолдан исламға енгендері осы атауда мәңгі қалған болар. Аталарын санағанда осы 1883 жылы Өзбек ханға дейін 29-30 буын десек, әр буыны 20-25 жылдан есептегенде сегізінші ғасырда келген Өзбек хан заманына тура келеді. Бұған қарағанда, бұлардың «Өзбек атауына» таласқанда басқа мағына болмай «Өзбек елі» болып аталып кеткен. «Мұстафадал–ахбардың» авторы да осылай көрсеткен. Қандайда болса ыдыраған мемлекеттер тарихта алғашқы атауымен қалады да, халқы да мемлекет атымен аталып қалуы сияқты құбылыстар тарихта көп кездеседі. Армения жайлы да осыны айтуға болар еді. «Атамыз Өзбек, Өзбек балаларымыз» деген ұрандары, тапша ата орнында, халық бала орнында екенін айғақтап тұр.[1, 59 б.]

Өзбек – өзі бек дегені, бұл тайпаның уәли (уәлаяттың басқарушысы) мен әкімдері сауланып, мәжіліс алқаларының шешімімен емес, өз бетінше іштерінен бір сөзшен шығып, өзгелерімен дауласып өз руластарының сөзін қорғап алса, өзара даулы мәселелерінің әділетпен шешіп бере біле оған еріксіз «би» болмаса, әкім және бек атақтары беріліп әмірші болған. Сонан «Өзібектің» «і» –сі түсіп қалып, «Өзбек» аталып, кейіннен халық, «бұрынғы би, жықсыны құдай қылған, ендігіні орыс пен қытай қылған» деп, осы атулардың мағыналарын бәрін мойындаған. Олай болса, бұл мағына жалғыз қазаққа тиісті деуге болмайды. Ханы болмаған, хан орнына әміршісі болмаған түркі тайпа елге айтуға болар еді. Ескіде қырғыз–қыпшақ аты да осы тәрізді өзін-өзі басқарушылар. Тарихшылар бірінші кезекте бүгінгі қалыптасқан «Өзбекстан» хандықтары халқын «Өзбек» дегені осы пікірді анықтайды. Өзбек туралы жазылған үш қаулының тарихи шындыққа жақыны осы. Өзбекстан ішінде Шыңғыс әулетінен төре, уан, қырғыз еліне манап, сияқты ақсүйектері үзілмей келгендіктен бұларға «Өзі бек» атауы лайық емес демейміз, себебі бұлардың да төре, манаптары бірлесе отырып сайланбайды. Мүмкін, әркім өз қабілетімен билікті қолына алып еліне иелік ете береді. Бұл біздің дәлелдемемізді анықтай түседі.» [1, 60 б.]

XVIII ғасырдың II жартысында Ферғана жазығында байырғы өзбек-тәжік жазбагерлері Мыңжүзді – «Минка юз», (кейінгі тарихшылардың жазуынша – минг, менгі) Қырықпанжүзді – «Карапин юз» деп жазған. Олардың жазуы бойынша, кейінгі үлкен хандыққа айналған, бастапқыда бектік (ұлыс мағынасында) аталған Қоқанды алғаш құрған Ерезеноғлы Шахрух бек осы мыңжүз (минка юз) тайпасының Тобағыш тармағынан шыққан. Қазіргі ғылыми айналымдағы осы бір мәлімет – нақты тарихи дерек болып есептеледі.

Хандықтың құрылуы мен күшеюі туралы айтпас бұрын, Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» еңбегінде келтірілген деректерге тоқтала кетсек. Онда: «Өзбекке қатысты бірнеше дерек бар. Менің сүйенетінім, өзбек түркі тектес бір адам болған. Оның 92 ұлы болған. Сондықтан олардан тараған ұрпақ – әулеттері «тоқсан екі баулы Өзбек» деп атанған. Тоқсан екінің аттары мынадай: 1. Мың, 2. Жүз, 3. Қырық, 4. Ұғажат, 5. Жалайыр, 6. Прай, 7. Қоңырат, 8. Алшын, 9. Найман, 10. Арғын, 11. Қыпшақ,

12. Қалмақ, 13. Фрат, 14. Қырықтық, 15. Торғауыт, 16. Бурлан, 17. Шымыршық, 18. Фатаған, 19. Кәжі, 20. Кеңекас, 21. Бұйрат, 22. Ойрат, 23. Қиат, 24. Бағлан, 25. Қынай, 26. Қаңлы, 27. Өзбек, 28. Қойшы, 29. Бұланшы, 30. Шабұт, 31. Жоют, 32. Шілшауыт, 33. Баяуыт, 34. Отаршы, 35. Арлат, 36. Керейіт, 37. Ұнғыт, 38. Манғыт, 39. Танғұт, 40. Оймауыт, 41. Қашат, 42. Меркіт, 43. Бұрқат, 44. Қият, 45. Қоралас, 46. Төралас, 47. Қырааб, 48. Илашы, 49. Шұбырған, 50. Қышлақ, 51. Оғлан, 52. Түркмен, 53. Дүрмен, 54. Табут, 55. Тама, 56. Мачад, 57. Кердері, 58. Рамдан, 59. Керей, 60. Надай, 61. Кафсана, 62. Қырғыз, 63. Ұяршы, 64. Жойрат, 65. Үйсін, 66. Жорға, 67. Баташ, 68. Қойсын, 69. Молдыз, 70. Төбел, 71. Татыр, 72. Тілеу, 73. Басхал, 74. Ниан, 75. Қарған, 76. Шірін, 77. Ұнтан, 78. Курлат, 79. Шілкас, 80. Үйқорған, 81. Тарғын, 82. Жабу, 83. Суран, 84. Тұрғақ, 85. Мутиян, 86. Қасқа, 87. Мажар, 88. Тушлық, 89. Шоран, 90. Шүршіт, 91. Баһаршы, 92. Ұйғұрат.

Бұл тарих былайша баяндалады. Өзбек ата барлық ұлдарымен жорыққа шыққан екен. Мұхаммед пайғамбардың кәпірлермен соғысына кез болып, тау басынан көз салса бір жағы басым болып жатқандай екен. Мұның қайсысы мұсылман екеніне көзі жетпей, алайда ерлік әлсізге көмек болар болар деп жақындап келіп, көмекке кірісіп кеткен. Содан кәпірлер жеңілген. Пайғамбардың батасымен тұқымдары көбейіп, жан-жаққа таралып кеткен деседі.

Бірақ ол кезде ажам (арабтардың өзінен басқа шығыс халықтарының атауы) мен түркі елдері түгелдей мұсылман болып пайғамбарға қызмет етті деген ақпарлар ешбір ислам тарихында кездеспейді. Демек, бұл бір жай әңгіме, қисса болар. Егер соңғы сардарларынан (әскери басы) біріне осындай қызмет етіп дұғасын алды десе жобалы болар еді. Бұл әңгіме Рим патшасы Сұлтан Алауддин Кейқабат ибн-Хисрау шахқа бір соғыста Османдықтардың арғы бабалары Ер Тұғрул-ибн-Сүлеймен Бектің істеген қызметіне айтылған қағида.

Бір қарт адамның қолындағы көне нұсқалардан былай көрді, бір қарағанда-ақ екі-үш ғасырлық жазба деп ойлауға болады. Түрлі оқиғалармен араб, парсы тілдерінде безендіріліп біраз нәрсе жазған екен. Алайда сенуге де болмас еді. Соның бірінде Мұхаммед пайғамбардан өзбек туралы сұрағанда Ибраһим пайғамбар мен зайыбы Сарадан туған дегенді де қосып қойыпты. Дегенмен, жоғарыда жазылған адам аттарына ұқсас тайпалардың бәрі де бары даусыз.

Қарттар аузындағы өзбек нәсілін Ибраһим пайғамбармен тұтастыруы белгілі дәйектемеге тірелмелі. Көпшілігі мына сияқты кітап, жазбаларынан алынған негізсіз бір сөздер ғана.

Егер Бәни Қантұра тайпаларына қатыстырып содан өзбек бөлініп шығады десе, кейбір тарихи деректерге жанасар еді. Ал Бәни Қантұра Ибраһим пайғамбардан бастау алады. Арабтар болса Шын мен шығыс халықтарының Ибраһим пайғамбардан екенін қолдайды. Өзбек те шығыстан емес пе? Бірақ бұл талас татар-монғол тарихына дәл келмейді. Түрік, монғол, татар баяны тәртібімен алынып, соңынан қосымша беріледі.

Бұл ақпарлардың Өзбек туралы түбірі болмаса да түркілер туралы Мұхаммед пайғамбардың, сендерге түркілер тимесе, сендер түркілерге тимендер деген сөзіне қарағанда ол кезде-ақ түркілер ауызға ілініп, қалғандығын, олармен санасу керек екенін айқын көрсетеді. [1, 58 б.]

Ферғана хандары 919 хижра жылынан Алтын Бесіктен бастап, Алтын Бесік пен Шаһруһ хан арасы екі жүзден артығырақ, яғни он ата (200 жылдай) өтеді. 1703 жылы Шаһруһ хан таққа отырғаннан бастап тарих жазылып келген. Әкімшілік орталығы Қоқан болды. Бұл нәсілден 28 кісі таққа отырып, Шаһруһ ханнан бұрынғысы «би» аталып, кейінгілері «хан» деп аталды. Ақыры Құдияр хан, ол екі ортада белгісіз тағы бір екі кісі хан аталып, 1876 жылы бұл уәлаяттан (өлке, аймақ) «хан» атауы жойылады. Да патшалық дәуірлері 374 жылға жеткен.

Бір замандарда Ферғана халықтарың арасында алауыздық туып, оны тоқтату жолы: тек бір әділ адамның әміріне көніп, соңынан еру болды. Халық басқа шара таппай, атыраптағы тайпалардың ішінен біреуді хан көтеруді мақұлдасты. Алайда, кімнен хан сайлансын дегенде, әркім өзіне тартқандықтан бір топтамаға келе алмай сырттан бір ханзаданы хан сайлауға ойысты. Ол Түркістан хандарынан болсын дегенге тағы келісімге келе алмады. Осы мезгілде Шайбани тұқымынан абдулла Асам мен Самарқанд-Андижан ханы мырза Мухаммед Бабыр ибн Умар Шайх оқиғасы (соғысы) болып, Бабыр хан қашқанда Қоқан арқылы өткен.

Содан Өзбек тұғымынан бір ақылды адам шығып жақындарымен кеңес құрып, хан сайлауға халықта білік болмай тұр, егер бір лайықсыз адам таққа отырса, жағдай одан да бетер ауырлайды, халықты бұл бәледен құтқару деді. Оның жолы: бәлен жерден Бабыр хан өтіпті деп, сол жерге бір жас баланы алып барып қойып, оны тауып алған болып, Бабыр баласы деп жариялап, оны тәрбиелеп, өскен соң хан көтереміз дейді, дау-жанжал сонда тиылады. Бұл сөзді өзгелері құп көріп, сол данышпанның немересінің бірін ерекше киіндіріп, алтын бесікке салып, Бабыр хан жолынан тауып келген болысты.

Тауып алғанда киік емізіп жүр екен. Төбесінен қонбай құс ұшып жүр деген ғажайыптарды қоса сөйлеп, көпшілікті нандырып, оған «Алтын Бесік» деген ат қойып тәрбиелейді. Ақыл айтқан кісінің есімі де Бабыр болған. Демек бабасының атымен Бабыр баласы десе де, Бабыр хан баласы десе де өтірік болмайды. Алайда оның шын сыры елге мәлім болып, басқа тұрғауа тайпалары жанжал шығарғанымен Алтын Бесік өскен соң билерге сөзі өтімді болды.

Алтын Бесіктің алты баласы өсіп, жетінші баласы Қоқан қаласын салған (кеңіткен, түзеткен болса керек, себебі ол тумай-ақ қала бар еді) [1, 11 б.]. Содан бұл бала өзінің хан сайлауын талап етіп тұрғауа тайпалар басшыларының Шахмаст биге келгенде бұл кісі дербестік талап етіп, өзі хан болу үшін қанша әрекет етсе де оған жете алмай, сонда да «би» атына қосымша дәреже қостырып алған. Соңыра бұның төртінші немересі Шаһрух хан, яғни Алтын Бесіктің он бірінші буыны әр түрлі билерге тыйым салып, түрліше саясатпен өз тұқымын Бабыр ханнан шыққандығын дәлелдеп, Қоқанды орталық етіп, өзіне хан дәрежесін алған. Сонымен бұрын болған тайпалар арасындағы дау-жанжал Шаһрах кезінде тыйылған.

Жақсы таныс болатындай Құрбанғали Халидтің келтірген «Алтын бесік» шежіресін атап өткен жөн болар. Алтын Бесік, ибн Мырза Бабырхан, ибн Мырза Омар шайх, ибн Мырза Сұлтан, ибн Әбу Сағидхан, ибн Мырза Мираншах, ибн Әмір Темір көреген, ибн Әмір Турғай, ибн Әмір Барқал, ибн Әмір Илнғир, ибн Әмір Инжил, ибн Қаражар Ноян, ибн Әмір Суғучин, ибн Барухи хан, ибн Ирумчи Залас хан, ибн Қажули Бахадур, ибн Буртан хан (Темір әулеті мен Шыңғыс тұқымы осы буртан ханда түйіседі). Осылай етіп Шыңғыс хан, ибн Язди Бахадур, ибн Буртан хан болып, ол ибн Қабыл хан мен ибн Тумне ханнан тарайды. «Раузат-ас-сафа» кітабында Темір әулеті мен Шыңғыс балалары Тумне ханнан бастап айырылады деген. Тумне хан, ибн Байсунқар – ибн Байду хан, ибн Дутемнен, ибн Юзнжир хан, ибн Аңқу Диюн қызы. Диюн Баян сұлтан, ибн Чебне хан, ибн Мұңлы хан, ибн Айхан, ибн Кун хан, ибн Тимуртас хан, ибн Қиян хан, ибн Илхан, ибн Юлдуз хан, ибн Магул хан мен Татар хан, бұл екеуі Алынша ханның балалары. Алынша ханнан, ибн Ильяс хан мен Өгуз хан нәсілі (ұрпағы), яғни балалары Рум султаны мен Қараханада қосылады. Рум султандарының балалары Ғази Осман ханмен замандас болған Алтын Бесіктің бабалары Қаражар Ноян (Ғази Осман хан Алтын Бесікпен дәуірлес). Қаражар Ноян мен Қарахан арасы 25 ата, Осман ханнан Қараханға дейін 45 ата өткен. Алтын Бесіктен Адам Атаға дейін елу ата саналған. Ал Қарахан, ибн Түрік хан, ибн Яфас, ибн Нух пайғамбар, ибн Ламак, ибн Мтушлах, ибн Ыдрыс пайғамбар, ибн Бурд, ибн Михлаил, ибн Кинан, ибн Ануш, ибн Шис, ибн Адам Ата.

Алтын Бесік баласы Сұлтан Елік, оның ұлы Сұлтан Құдияр, ұлы мұхаммед Әмин хан, ұлы Әділ Қасым, ұлы Асылзала, ұлы Шахмаст би, ұлы Шаһруһ би, ұлы Рүстем би, ұлы Хажы би, ұлы Ашур би, ұлы Шаһруһ хан. Осы Шаһруһ хан атасына шек келтірген билердің келіскенін ертіп, қарсыласқандарын жоқ етіп, өзіне «хан» дәредесін алған дегенбіз. Бұл кісі 1704 жылы таққа отырып, толық он екі жыл патшалық құрып қайтыс болған. Одан Абдрахим бек, Абдул-Карим бек, Шади бек деген үш ұлы қалып, үлкені әкесінің тағына ие болды. Бұл да он екі жыл хандық етіп 1729 жылы опат болған [2, 31 б.]. Абдул-Карим бек таққа отырып, 18 жыл хандық құрып, 1729 жылы қайтыс болған соң, баласы Абдуррахмах (Әбдірахман) таққа отырды. Алайда тоғыз айдан соң орнынан алынып, таққа ағасының (Абдуррахманның) баласы Ердана хан отырды да Абдуррахманды хақим-билеуші етіп Марғұланға жіберді. Бір жылдан соң Ердана хан да тақтан түсіп, орнына туысқаны Абдуррахим ұлы Баба бек отырды. Бір жыл өтер-өтпесте Баба бек өлтіріліп, Ердана хан қайыра таққа отырды. Содан соң екі жыл хан болып, 1759 жылы өлген. Содан соң өзбек, сырт қауымдары топталып, Шаһрухтың екі баласының кезегі өтті. Үшіншісі Шади бек әулетінің кезегі келді деп 1760 жылы Шади ұлы сүлеймен бекті хан көтергенмен 6 айдан соң тақтан тайдырылып, кейін өлтірілді.

Момбек Әбдәкімұлы айтуы бойынша, қазақта көне тайпа аттарын жеке-жеке кісілер есімдеріне айналдырған. Одан соң өте көне тұр мағынада айтылғанымен, астарында орасан зор мән-мағына жатқан жүздік, рулық құрылымдарды ауызша қалыптастырған шежіре бар. Сол шежіреде Ұлы жүз Ақарыстың үшінші ұрпағы Төре бидің төрт баласының бірі Меркіден – Мыңжүз, Қырықпанжүз деген рулары тарайды деп көрсетілген. Ары қарай олардан ұрпақ таратпайды да, екеуінің жұрты қашқарлық ұйғырлар мен өзбектерге сіңіп кеткен деп келте қайырады. Расында, түбі түркі тілдес халықтар қатарына жатып, арғы тегі қазақтармен тамырлас болған мыңжүз бен қырықпанжүз XV ғасырдың аяғында Жетісу мен Қашғар өңіріндегі Моғолстан хандығы ыдыраған кезде ассимиляциялық жолмен бір жағы - ұйғыр, бір жағы – өзбек этностарына сіңісіп кеткен. Бұл екеуі өзбек пен ұйғырдың басқа тайпалармен араласып, XV-XVIII ғасырлар аралығында Ферғана жазығы мен Қашғар арасын жайлаған. Уақыт өте келе, өзбек арасындағы мыңжүздер (мингілер) санының көптігімен және билігіне құмарлығымен үстем тайпаға айналған [3, 35 б.].

Өзбек халқы қазақтардың өміріне елеулі ықпал жасады. Осының арқасында қазақтардың кейбір топтары егін шаруашылығына, отырықшылыққа көшті [4, 20 б.]. Екі халықтың этнологиясының бірталай ұқсастықтарын: шаруашылығын, тілдерін, діндерін, менталитеттерін байқауға тұрарлық [5, 52 б.]. Қазіргі біздің салт-дәстүрлеріміз бір уақытта пайда болды [6, 131 б.]. Екі жұрттың да болашақтары жарқын болар.

1 Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

2 Бейсембиев Т.К. Тарих-и Шахрухи. – Алматы: Наука, 1987. – 200 б.

3 Әбдәкімұлы М. Қоқан хандығының тарихы. // Жалын, 2013. №10. -34-45 б.

4 Қожақұлы Ө. XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен - XIX ғасырдың 70 жылдарына дейінгі қазақ-қоқан қарым-қатынастары (саяси және шаруашылық мәселелері бойынша)

5 Уәлиханов Ш. Қоқан хандығы хақында. Ақиқат, 1996, №1. – 50-55 б.

6 Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1994. – 144 б.

Н.В. Майба

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ФОТОГРАФИЯХ Д.П. БАГАЕВА

В одной из своих многочисленных статей Д.П. Багаев писал: *«Фотография не пустая забава, фотография – наука, искусство, фотография – свидетельство времени...»*

Тому подтверждение этнографические исследования жизни казахского народа, отраженные в работах Д.П. Багаева.

Летописец своего времени он был очевидцем происходящего. Через свои снимки он передал нам материальную и духовную культуру, особенности быта казахского народа.

Его интерес к истории края, его энтузиазм был отмечен очевидцем того времени – членом Общества Пролетарского туризма и экскурсий врачом Д.А. Петуховым. В его записке о поездке в Баянаул в июле-августе 1931 года есть следующая запись: *«В Павлодаре посетил местного фотографа Д.П. Багаева, живо интересующегося своим краем, имеющего богатую коллекцию художественно исполненных фотографий, изображающих, по преимуществу, быт казахов».* [1]

А это запись самого Д.П. Багаева:

«Демонстрировал свои краеведческие работы в музее Этнографии и Антропологии при Академии наук в Ленинграде. Академик Нефёдов в присутствии работников отдела «Передней и Средней Азии» выразил мне благодарность за то, что я не упустил случая, увековечил кочевой быт». [2]

В 1930 году Багаев знакомится с Е.А. Клодтом – художником, преподавателем Сибирского художественно – промышленного института (позднее реорганизованного в художественно-промышленный техникум), автором альбома русского орнамента (изд. Сытина г. Москва).

Результатом совместной работы явились зарисовки казахского орнамента, сделанные Е.А. Клодтом, которые вошли в альбом «Казахский народный орнамент», изданный в 1939 году.

Во время предпринятой экспедиции Багаев и Клодт побывали в Баянаульском районе, Экибастузе, Павлодарском районе. Зарисовки орнамента Е.А. Клодт сделал в таких аулах, как Ушал, Кулюк, Аю, Балкескен, Тускай, Мусин-Атмучи, аулах № 14, 15, 28. Фотоаппарат Багаева фиксировал всё: с самых первых шагов появления экспедиции в казахской степи, процесс работы Клодта, а также повседневную жизнь народа, его традиции, обычаи и характерные особенности культуры.

Д.П. Багаев принимал участие в этой экспедиции не только как фотограф, но и как краевед, исследователь.

В его дневниках за 9 августа 1940 года читаем: *«Мы прибыли на большое и многоводное озеро Жарлыкуль. Озеро имеет больше 2-х километров длины и не менее 1-го километра в ширину. На северо-западной низменной стороне озера стоит прикочевавший аул из 14 юрт, на южном высоком берегу майкаинская рыболовная артель. На озере в изобилии водятся утки и другая дичь, а в озере рыболовная артель и прикочевавшие казахи ловят сетями большое количество карасей, достигающих величиной до 25 сантиметров».*

Лето засушливое, но последние дни идут дожди. Отсюда хорошо видны баянаульские горы, сегодня ненастье, они окутаны облаками...». [3]

Другая запись: «Я привёз до 700 негативов, сделал снимки ещё не подвергавшиеся культуре кочевого быта...». [3]

По заданию музея г. Омска Е.А. Клодт зарисовал большую серию типичных для Северного Казахстана орнаментов. Этот материал явился ценным вкладом в изучение казахского искусства, которое сложилось в условиях кочевого уклада жизни и определялось характером кочевого производства. Возникновение главнейших его видов было обусловлено потребностями оборудования и украшения жилья – юрты, её меблировкой. Отсюда и развитие производства ковров, настенных кошм, кошм – аппликаций, узорчатых войлочных мешков, чехлов для деревянных сундуков и т.п.

Отчётливо мы видим на фотографиях Багаева, снятых в 1911-1913 годах и на более поздних его работах, как разбросаны по степи казахские юрты. Это жилище являлось не только символом кочевой жизни целого народа, но и являет собой образ мира, через который мы постигаем его вселенское бытие. Казахи не только изобрели удобную и мобильную кочевую палатку, годную для жаркого лета и для суровой зимы, они выработали систему жилища, которая позволяла утвердиться на плоской ковыльной земле народу особого духовного склада.

Юрта имеет достаточно сложную конструкцию. Её купол, стены собираются из деревянных решёток – кереге и покрываются сверху войлочными кошмами. За короткое время юрту можно было разобрать и собрать на новом месте. Для её перевозки не требовалось особых усилий. Чтобы представить себе всю эту картину достаточно взглянуть внимательно на такие фотографии как «Аул перед кочёвкой» - полуразбросанные юрты, стадо домашней скотины, бродящие между жильём. Вдали стоят кони, запряжённые в телеги. Перенесём взгляд на следующий снимок «Кочуют» и перед нами вереница кочевников, на телеги погружены разобранные юрты, домашний скарб.

Д.П. Багаев отразил уникальные жизненные моменты, благодаря которым мы наглядно представить жизненный уклад кочевого народа.

Фотография «Молотьба» рассказывает нам о том, что помимо скотоводства в Павлодарском крае занимались и земледелием. Обычно ток (кырман) располагался вблизи посевов, его площадь зависела от объёма ожидаемого урожая, а также от количества рабочего скота. Посредине кырмана вбивался короткий, высотой до двух метров столб со свободно вращающимся металлическим колесом, к которому прикрепляли приводы быков. Так молотили пшеницу, ячмень. [4, с. 17]

Время от времени снопы ворошили вилами, отгребали соломы граблями, зерно провеивали.

Среди казахов было немало сапожников. Они шили в основном из материала заказчика. Со второй половины XIX в. в Казахстане начали приобретать фабричные кожи, изготавливаемые в России.

Мастера шили сапоги (етіг), женские ичиги (мәсі) и кожаные калоши (кебіс). Инструменты сапожника (молоток, шило, нож, формы для шитья различных частей обуви) были несложны и не отличались многообразием. [4, с. 22]

Снимок «Сапожник» рассказывает нам о кропотливом труде исключительно мужчин.

А вот обработка шерсти, и производство войлока являлось специфически женским трудом. Фотографии «Ткёт алашу», «Катают кошму» повествуют о нелёгком ремесле – ковроткачества. Необходимо было заблаговременно накопить чий (солону), заготовить баранью шерсть – состричь, постирать, покрасить. Каждую кипу шерсти в определённый цвет. Затем разложить крашеную шерсть на циновке из чия. Обдать горячей водой. А затем мять ногами завернутый в чий будущий ковёр, чтобы шерсть сваялась накрепко. По истечению нужного времени разворачивают чий, из каждого цвета вырезают нужный узор и на отдельной соломенной подстилке составляют аппликации воедино. Затем, снова заворачивают, мнут до тех пор, пока аппликации плотно не пристанут друг к другу. [5, с. 45]

Из войлока делали потники (тоқым) под сёдла, шили войлочные головные уборы (қалпак), плащи (кебенек), ухваты для казана (қол қап) и т.д.

Но основная масса войлочных предметов использовалась во внутреннем убранстве юрты, дома. Кроме утилитарного назначения, эти предметы были образцами декоративно-прикладного искусства, выполнялись в различном цвете и орнаментальном стиле.

Орнаментальные узоры, нанесённые на ковры, предметы домашнего обихода, те, что были зарисованы Е.А. Клодтом, передавались на протяжении многих веков от матери к дочери. Мастерницы создавали свои символы (рога животных, цветы, небо, солнце, звёзды): зооморфные, растительные, геометрические узоры, явившиеся впоследствии основными мотивами казахского национального орнамента. Вся жизнь казахского народа, весь его быт, культура зашифрованы в национальных коврах.

В совместной экспедиции с Клодтом фотоаппарат Багаева запечатлел и элементы казахского национального костюма.

Повседневная традиционная одежда показана на таких фотографиях как «Вечерний аул», «Перед кочевкой», «Аул на жайляу», «Кочуют», «Полевые работы», «Водопой», «Мальчики в степи», «Девушки у юрты» и многих других.

Преобладание скотоводческой формы ведения хозяйства у казахов определило характер и особенности национальной кухни, являющейся элементом материально-бытовой культуры народа.

Основу казахской кухни составляли мясные и молочные продукты. Почти вся пища у казахов готовилась в казане – чугунном котле различной величины.

Обычный котёл ставили на железную треногу над костром или в специально вырытую яму – жерешак.

Центральное место в экспозиции Дома-музея Д.П. Багаева занимает фотография «Женщина у очага». Эта фотография завораживает взгляд каждого посетителя, она вобрала в себя и сам процесс приготовления угощения, и собирательный образ казахской женщины – хранительницы очага.

Разнообразной по форме, размерам и назначению была посуда и утварь казахской кухни. На фотографиях показаны отдельные виды этой посуды: астау, шара, ожау, казан, кесе, тостаган.

На снимке «Баянаульский бай Шорманов» - 1929 г. заснят ритуал угощения кумысом. Вместе с тем на этом снимке мы можем наблюдать и такие исторические моменты, когда происходит вытеснение самодельной посуды фарфором, домотканых ковров коврами фабричными.

Пристальное внимание посетителей музея притягивают и такие фотографии как «Мысли матери над колыбелью сына» - где присутствуют элементы национальной традиции – бесикке салу. «Алтыбақан» - переносные качели, традиционное место для веселья. Днём здесь собирались дети, а в вечернее время молодёжь и жители аула. На этом месте проводили музыкальные состязания, национальные игры.

Фотографии Д.П. Багаева – подлинные шедевры, оказывающие большое эмоциональное воздействие на зрителя, предающее тем самым особую музейную ценность экспонируемому материалу. Многие поколения будут открывать разные грани его творчества для себя.

1. Петухов Д.А. Записка о поездке в Баянаул июль-август 1931 г. Фонды музея. Опись 1 дело №49

2. Багаев Д.П. Рукописная статья «Фотовыставка» 1957 г. Фонды музея. Опись 1 дело № 69

3. Багаев Д.П. Багаев Рукописная статья «Высыхают степные озёра» 1940 г. Фонды музея. Опись 1 дело № 59

4. М.К. Козыбаев «Казахи. Историко-этнографическое исследование» Алматы. 1995. – 156 с.

5. Кармышев Б.Х. «Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков» Алма-Ата. 1980. – 85 с.

Т.Н. Смотрич

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА РОЛЬ НОМАДОВ В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В условиях динамичного развития суверенного Казахстана происходит процесс становления национального самосознания. Комплекс геополитических факторов, связанных с определением роли и места Республики Казахстан в мировом сообществе, привел к возрождению интереса к древней и средневековой истории страны. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в послании участникам симпозиума «Степь и культура. Великий путь во времени» отмечает: «С обретением Казахстаном независимости появилась возможность наиболее полно и объективно оценить феномен кочевой культуры и значение Степи в формировании мировой цивилизации»[1, с.12].

Отличительной чертой современных исторических исследований стала активная роль государства в организации этих работ в ходе выполнения Государственной программы «Культурное наследие», которая была инициирована Главой государства Н.А. Назарбаевым [2, с. 8].

Учитывая роль скифо-сакской культуры в истории человечества и значимость археологических реалий сакского времени на территории евразийского пояса степей и за ее пределами как источника по номадной эпохе, необходимо создание целостной системы изучения и восстановления этих историко-культурных памятников, как важнейшей составляющей компоненты развития духовной и образовательной сфер современного Казахстана.

Познавательные функции исторической науки в советский период отодвигались на второй план, поскольку приоритетными провозглашались потребности идеологии и политики, хотя и сегодня нельзя полностью отрицать определенную взаимосвязь и взаимовлияние между исторической наукой с одной стороны, идеологией и политикой с другой. Длительное время в науке господствовали представления о кочевом образе жизни как об исторически тупиковом пути и о кочевниках, не создающих культурных богатств.

В период становления независимого Казахстана наблюдается другое явление – популярным становится обращение к мифологизированному прошлому, в котором пытаются найти ответы на вопросы настоящего. Доступных объективных данных об историко-культурной значимости памятников скифо-сакской эпохи очень мало. Исследователи-археологи изучают проблемы, публикуют материалы открытий, однако это находится в замкнутом пространстве исключительно научного интереса – для непрофессиональной публикации, имеющие свою специфику, малопонятны. Это приводит, с одной стороны, к «конструированию героико-эпической панорамы» [3, с. 41] далеко от реальности, с другой стороны – к разрушению археологических памятников в результате антропогенного вмешательства. Губительное воздействие промышленного детерминизма, несанкционированные раскопки, грабительские вторжения приводят к невосполнимым потерям в историческом и общекультурном смыслах. В этом отношении своевременность программы «Культурное наследие» позволяет выявить и спасти от забвения памятники скифо-сакской эпохи Казахстана, включив их в научно-исследовательский процесс с последующей музеефикацией.

В настоящее время в сакской археологии сложились парадоксальная ситуация: несмотря на значительные достижения по изучению раннекочевнического общества историками, лингвистами, представителями естественных наук, основные проблемы истории этого периода остаются либо нерешенными, либо остродискуссионными. Это касается происхождения саков и их культуры, этнической принадлежности населения евразийских степей VIII-III вв. до н.э., вопросов размещения племен относительно современной географической карты, характера сакского общества и уровня его развития, символического значения искусства звериного стиля, причин смены культуры. Для дальнейшего поступательного и эффективного развития научного направления, изучающего ранний железный век Казахстана, необходим анализ обширного материала по скифо-сакской археологии, представленного в исследованиях ученых [4, с.5].

Обобщая результаты изучения памятников скифо-сакской эпохи Казахстана, проведенных в рамках выполнения государственной программы «Культурное наследие», можно сформулировать несколько выводов:

1. Исследование элитных курганов степной зоны Евразии пополнило количество источникового материала по изучению процессов социальной дифференциации сакского общества;

2. Впервые были сделаны выводы о планиграфических особенностях могильных насыпей элитных курганов сакской знати как архитектурных сооружений, функционирующих не одновременно, а в определенный, довольно длительный хронологический период;

3. Получена уникальная коллекция золотых изделий, выполненных в скифо-сакском зверином стиле, что позволит активизировать изучение происхождения искусства древних кочевников, вопросов изобразительной символики и ряда важных проблем, связанных со статусом погребенных;

4. Уточнена хронология элитных курганов сакской культуры Казахстана, которая по традиционному и радиоуглеродному датированию укладывается в рамки середины I тыс. до н.э.

Показателем социализации достижений археологической науки Казахстана и адаптации научных открытий в современное общество является активное использование скифо-сакской символики в различных сферах культуры [4, с. 7].

В начале 1990-х гг. государство фактически отстранилось от охраны историко-культурного наследия, следствием чего явилась возможность приватизации любых бесхозных объектов, в том числе и расположенных в непосредственной близости от памятников археологии. В это время произошло ослабление государственного контроля за системой охраны памятников, что привело к распространению грабительской практики на могильниках скифо-сакской эпохи Казахстана. Это было обусловлено становлением антикварного рынка как части новой рыночной экономики. Второе обстоятельство – распространение совершенных металлодетекторов, которое вывело на новый уровень возможности извлечения древних вещей культурного слоя и погребений, что сделало «труд» бугровщиков гораздо более эффективным и разрушительным. Объектом массового разграбления в Казахстане стали скифо-сакские могильники Жетысу, Западного и Восточного Казахстана, привлекающие богатством

золотых украшений погребального костюма, своеобразием и художественной выразительностью сопровождающего инвентаря.

В настоящее время в Республике Казахстан создана правовая система охраны историко-культурного наследия, предусматривающая запрещение незаконных раскопок, а также работы по учету и определению памятников и районов, находящихся под охраной государства с целью сохранения материальных свидетельств для изучения. Однако специалисты отмечают существенные пробелы в вопросах уголовной и административной ответственности за уничтожение или повреждение памятников истории и культуры, в том числе археологических объектов [5, с.35].

Процесс эволюции отношения к историко-культурным ресурсам привел к важным изменениям концептуально плана. Практика простой охраны памятников переросла в сложной и многослойной комплекс мероприятий государственной программы «Культурное наследие» по сохранению материальных исторических ресурсов или, говоря шире, наследия, которое включило в себя его изучение, интерпретацию и использование, подразумевающее в ряде случаев музеефикацию.

Отношение к музеефикации памятников имеет два аспекта. С одной стороны, осознание ценности археологической части культурного наследия может прийти только после длительного и масштабного знакомства с ним, которое не может состояться без музеефикационных и популяризационных программ.

С другой стороны, туристское посещение памятников не только наносит вред, но и порой является главной угрозой их сохранности. Это противоречие требует особого внимания со стороны лиц, занимающихся охраной памятников, а процесс музеефикации должен решаться комплексно с привлечением специалистов различных научных направлений. Целесообразно оценить состояние и перспективы сохранности каждого памятника, в соответствии с чем и строить программу контроля за их использованием. Из числа наиболее доступных, посещаемых, расположенных близ трасс и населенных пунктов, памятников необходимо определить те, которые пригодны для музеефикации и организованного посещения. К остальным объектам культурного наследия, включая курганные группы, привлекать внимание не следует.

Если в современных условиях в эпоху глобализации культурное наследие рассматривать как стратегический ресурс, то следует подчеркнуть, что памятники скифо-сакской эпохи Казахстана – его весьма солидный компонент, который необходимо соответствующим образом позиционировать и активно использовать [5, с.47].

1. О культуре: Закон Республики Казахстан, 15 декабря 2006г. Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2006 №24. Ст. 147; Казахстанская правда. 2006. №271. – 26 декабря.

2. Об охране и использование объектов историко-культурного наследия: Закон Республики Казахстан, 2 июля 1992г. Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1992. 1488-ХП.

3. Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ: учеб. пособие. И.Э. Мартыненко. Москва, ИКД «Зеркало-М», 2012. – 943 с.

4. Акишев К.А. Искусство и мифология саков. – Алматы, 1984г. – 154 с.

5. Золотарева Л.Р. История искусств Казахстана: Учебное пособие. – Караганда: Изд-во КарГУ им. Е.А. Букетова, 2000. – 332с.

Ж.К. Омурова

ПОЯВЛЕНИЕ МЕСТНЫХ ЯЧЕЕК ПАРТИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ “АСАБА” И ИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

С момента основания партии национального возрождения “Асаба” увеличилось количество сельских жителей, одобряющих и горячо поддерживающих перспективные цели и задачи, рабочую программу партии. Возьмем к примеру, ознакомимся с Постановлением № 1 собрания с участием сельских жителей Кубана Мамбеталиева (руководитель), Турдумамбета Соодонбекова, Алмазбека Шергазиева, Сагынбека Малаева, Жакшылыка Шергазиева, Жамангула Сарыгулова, Сагындыка Үсөнбека для создания местной ячейки партии национального возрождения “Асаба” (30.01. 1992.) в селе Тосор Иссык-Кульской области. На собрании выступил Алмазбек Шергазиев, который отметил

политические изменения, происходящие в обществе со времен перестройки, упущения, на которые следует обратить внимание. Подчеркнул необходимость создания местной ячейки партии в селе Тосор с учетом собравшихся с целью внесения вклада в непрерывное развитие в будущем кыргызской нации» [1]. На собрании было проведено ознакомление со статьями партии, опубликованными в газетах и журналах, и единогласно одобрено создание такой партии.

18 февраля 1992 года в городе Сюлюкте по инициативе горожан было проведено собрание с участием 20 человек, основной целью которого было создание местной организации партии национального возрождения “Асаба”, создание инициативной группы для регистрации городской организации и рассматривались разные вопросы. Инициативу создания местной организации партии в городе Сюлюкте в соответствии с решением Ордо Кенеша (Высшего политсовета партии) города Бишкек (04.03. 1992.) председателем организации утвержден Махаматжан Ибрагимов, секретарем – Абдиллабек Авазов [2].

15 сентября 1993 года в селе имени Абдураимова Базар-Курганского района Джалал-Абадской области проведено собрание по поводу создания местной организации партии национального возрождения “Асаба”, где участвовало 13 местных жителей и председатель заседания Манас Акматов в своем выступлении остановился на следующих проблемах: на юге созрело время для создания партии национального возрождения “Асаба”, что промедление непροститительно, необходимо тесно связаться с органами управления партии в Бишкеке, и в единстве с ними незамедлительно действовать. Эта проблема рассматривалась на заседании Ордо Кенеша (Бишкекского городского политсовета) партии “Асаба” и его решением (23.11.93.) №55 Базар-Курганский районный отдел признан как легитимный (законный), принято решение утвердить сопредседателями отдела партии А.Сариева и Б. Жусупова.

17 января 1993 года жители села Казарман Тогуз-Тороуского района, одобрив Устав партии национального возрождения, считая правильным проведение в своем регионе работы, провели учредительное организационное собрание. На собрании полную информацию о партии представил Максат Жээналиев, который был с самого начала в тесной связи с партией. Итогами собрания партии национального возрождения «Асаба» было принятие решения о создании первичной организации Тогуз-Тороуского района, и просить Ордо Кенеш (Высший политсовет партии) утвердить ее (взято за основу Постановление № 1 Казарманского собрания). Бишкекский Ордо Кенеш (Высший политсовет партии) на основании Постановления №47 (04.02.1993.) вынес решение о признании местной организацией ячейку партии в Тогуз-Тороуском районе.

Первыми мероприятиями политических акций партии национального возрождения “Асаба” являются:

6 июня 1990 года в связи с Ошскими событиями первые организаторы-активисты партии национального возрождения “Асаба” в целях доказательства того, что кыргызы – древний народ, который перенес на своем веку разные сложные ситуации, но никогда издавна не сдавался врагу, не преклонял колени, народ военно-демократического настроения, несмотря на запреты, не отвечающие закону того времени, и предупреждения того, что будут привлечены к ответственности, их могут посадить в тюрьму, называли “националистами”, прессинговали, они вышли на митинг в столице, Бишкеке, развывая кыргызское знамя Кок Асаба (Синий флаг) [3].

24 октября 1990 года против тоталитарной коммунистической власти политическую голодовку объявили: Чапрашты Базарбаев, Буркан Зулкайнаров, Нарынбек Исабеков, Асылбек Чолпонбаев, Таалай Абылкасымов. Демократы горячо поддержали политическое требование партии в то время. Участникам политической голодовки посвятил стихи участник политической голодовки журналист Дыйканбек Садык уулу “Кээээрүү” (Не давать просимого) [4]. Они звучат следующим образом:

Камни пасмурны, небо пасмурно,
Взяв просимое, народ успокоится.
Не давать просимого: потребностей много
Не давать просимого, это – революция!

Всю неделю вселенную
Заставляло ...прислушиваться.
Не давать просимого – борьба,
Которую ведут сыны воинственные.

Пусть даже цвет флага синего
Немного выцвел и стал тускл,
Не давать просимого – это пища,
Для кыргызов на будущее.

Осыпая свои листья,
Береза плачет, ива плачет.
Переживая и печалась,
Мать плачет, дитя плачет.

Плач... не-еет музыка,
Это великий Гимн народа.
Вставай, мой народ, высоко
Поддержи дочерей, сыновей!

В 1991 году партия “Асаба” вместе с общественно-политическими движениями ДДК, “Ашар” принимали активное участие в пешем марше “Үркүн (Исход)-75”, посвященном жертвам колониальной политики царской России, в качестве поминок по погибшим кыргызам в национально-освободительном движении 1916 года. Они превратили в традицию эту инициативу каждый год чтить память погибших и приходиться к символическому памятнику жертвам колониального преследования, и читать коран. 15 членов партии “Асаба” в память погибшим в этих событиях провели акцию пешего марша от Бишкека до Каракола.

Организаторами были Ч. Базарбай уулу, М. Чекир уулу, А. Чолпонбай уулу, Б. Зулкайнар уулу, Д. Нусуп уулу, Т. Абакир уулу, А. Жумагул уулу, А. Сулайман уулу и др.

Кроме этого партия одной из первых предложила читателям книгу “Восстание кыргызов и казахов в 1916 году”. Этот труд посвящен 80-летию национально-освободительного движения 1916 года, 5-летней годовщине пешего марша «Кочевье жизни», прошедшего в 1991 году от Бишкека до Каракола.

В 1991 году решением Ордо Кенеша (Высшим политсоветом) партии “Асаба” предложено создать движение “Кожоюн (Хозяин)”. Его основной целью была справедливая оценка приватизации, защита национальных интересов. Проведена официальная регистрация движения “Кожоюн (Хозяин)”, оно было разделено на три отдела: в Токмоке, Бишкеке, Иссык-Куле. Эти отделы активно функционировали и 79 процентов государственного имущества, которое было распределено на передачу в частную собственность, перешло в руки кыргызов [3]. В этом направлении на страницах печати была организована рубрика на тему: “Кыргыз, хочешь разбогатеть?” [5]. По этому призыву была оказана помощь тем, у кого на руках не было денежных средств (около 300 граждан), создана инициативная группа из 20 человек. Необходимость создания движения: в принятой в то время законе “О приватизации” были одинаково рассмотрены права представителей других наций, проживающих в Кыргызстане, не учитывая интересов кыргызов.

Кроме этого, партия национального возрождения “Асаба”, трудясь в демократическом обществе республики, думала о будущем государства, народа, подрастающего поколения молодежи, не забывали также граждан, которые честно трудились во благо народа. Оказывала им материальную помощь и моральную поддержку. К примеру: разработанный Рахимом Усубакуновым учебник “Математический анализ”, I–III части, опубликован в 1975-1981-е годы, был представлен решением (Постановление Ордо Кенеша (политсовета) №31) к государственной награде Кыргызской Республики. Было отправлено письмо-представление в Комитет по Государственным наградам Кыргызской Республики: “учитывая факт, что обучающаяся кыргызская молодежь использует его в качестве основного учебника, полностью книга достойна получения государственной награды”. Так как, первое издание указанного учебника по высшей математике впервые на кыргызском языке было издано в 1966-1968-е годы под названием “Дифференциальные и интегральные вычисления”. В связи с тем, что в высших учебных заведениях учебник используется в качестве основного учебника на кыргызском языке, в 1975-1981-е годы было второе дополненное переиздание учебника под наименованием “Математический анализ”, пересмотренный и утвержденный на коллегии Министерства образования и науки. Итого десятки лет студенты и преподаватели пользуются данным трудом, и появлением местных ячеек партии увеличилось количество местных жителей которые поддерживающие ихнюю рабочую программу и политическая деятельность.

1. Личный архив партии. Село Тосор. Постановление №1.
2. Личный архив партии. Село Сулукта. Постановление №1.
3. Еркин Тоо. – 2000. – 11 февраль.
4. Личный архив партии. – 2009. – 21 август.
5. Мугалимдер газетасы. – 1992. – 31 август.

СЕКЦИЯ IV

АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІНДЕГІ ЖАҢА ТҮРҒЫЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР / НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В АРХЕОЛОГИИ, ЭТНОЛОГИИ И МУЗЕЙНОМ ДЕЛЕ

А.Б. Калыш

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОФИЛЬНОГО ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА «РЕПАТРИАНТЫ КАЗАХСТАНА» ДЛЯ РНД-ДОКТОРАНТОВ ФАКУЛЬТЕТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ

Актуальность курса. Вследствие преподавания данного курса актуализируется необходимость определить, что представляет собой интеграция репатриантов (понятийный аппарат), её составные части и этапы, шкалы измерения/оценки степени интегрированности репатриантов в принимающем обществе, типологизация репатриантов по странам происхождения и социальному капиталу, оценка моделей интеграции и поиски наиболее адекватной или гибкой модели интеграции, а также разработка концептуальной основы для политики интеграции репатриантов, как составной части миграционной политики страны.

В ходе преподавания курса важно проследить различие между репатриантами по странам происхождения, принимая во внимание следующие положения: какое место занимали/занимают казахи в странах исхода в системе производства и распределения общественного продукта, исходя из доминирующей политико-экономической модели развития страны и общества; каковы особенности социокультурного развития казахов в стране исхода; каковы степень и форма «опытного или практического применения» политики государства по реформированию/трансформации кочевого социума.

Эти положения помогут помочь обучающимся понять отношение репатриантов к принимающему государству и обществу по ряду ключевых показателей – доверие и лояльность, степень зависимости от государственной помощи, роль традиционных институтов и самоорганизации группы и сетевых структур для её развития, способы существования традиционной культуры на микро, мезо и макро уровнях – язык, традиции, культурные и бытовые практики, отношение с инокультурным окружением. В процессе обучения докторантов мы учитываем, что репатрианты являются приоритетной категорией иммигрантов в Республике Казахстан, несмотря на зигзаги политики репатриации, и стараемся объективно учитывать формат государственной политики в отношении репатриантов. Поэтому стараемся избегать упрощенного понимания сложного многослойного процесса этнической репатриации и показать положение дел в отечественной и зарубежной историографии. Поэтому, перед докторантами, которые изучают процессы построения суверенного государства и общества в Казахстане стоит задача освоения лучших достижений научной мысли зарубежных стран, изучения и приложения концепций, идей и неустанно вести способы интерпретации уже введенных в оборот источников, а также изыскивать новые источники для более полного описания процессов и последствий этнической репатриации.

В рамках изучения проблем, относящихся к этнической репатриации, нами используются различные образовательные технологии, включая:

- интерактивные формы проведения аудиторных занятий – групповые дискуссии, рассмотрение кейсов, ролевые игры;
- практические занятия, нацеленные на разбор научных публикаций по тем или иным аспектам проблематики курса, на анализ исследовательской методики авторов предлагаемых к обсуждению работ;
- семинары, нацеленные на развитие навыков критического анализа источников (газетных публикаций, выступлений политиков) с использованием методов контент-анализа и дискурс-анализа;
- работа в группах, предполагающая выработку и презентацию коллективного решения;

– самостоятельная работа – проработка научных текстов, поиск необходимых материалов, подготовка сообщений;

– работа с наглядными пособиями (презентации, схемы, таблицы, фотографии, рисунки и т.п.).

Процессы изучения адаптации и интеграции репатриантов проходят на фоне реализации стратегических проектов по трансформации казахстанского общества и к выводу страны в разряд экономически успешных и политически стабильных государств в международном измерении.

В ходе преподавания курса во внутреннем контексте этническая репатриация вливается в следующие взаимосвязанные процессы:

- нации и государственное строительство;
- укрепление историко-культурных основ казахской государственности;
- возрождение казахской культуры и традиций;
- реализация стратегических геоэкономических проектов;
- поддержка сельских районов;
- миграционная политика;
- демографическая политика;
- сохранение гражданского мира и этносоциальной стабильности.

Разработанность проблемы этнической репатриации в ходе преподавания курса. К настоящему времени в казахстанском высшем учебном заведении назрела настоятельная необходимость в преподавании магистрантам и PhD-докторантам качественно новых методик диагностики интеграционных параметров этнической репатриации с позиций государственных интересов (административные структуры на разных уровнях по регионам), принимающих сообществ и групп репатриантов. Это возможно при разработке теоретико-методологических вопросов процессов интеграции и изучении взаимосвязи между поступательным развитием страны и эволюцией государственной политики в отношении репатриации, а также показать «видение» этого процесса в психоментальной картине самих репатриантов. Накопленный нами фактологический и публицистический материал по вопросам этнической репатриации к настоящему времени ставит на повестку дня концептуальное осмысление различных аспектов этнокультурных и социокультурных проявлений миграционных процессов в целом, и репатриации, в частности, а также проблем адаптации и интеграции мигрантов в Республике Казахстан.

При преподавании данного учебного курса мы должны учитывать масштабы и глубину знаний об особенностях формирования современного общества Казахстана с учетом репатриационных волн, которые являются важным фактором формирования казахстанской идентичности. Преподаватели высших учебных заведений должны разработать не только схемы преподавания, но и способы оригинальной подачи происходящих процессов и явлений, необходимые для информативного и критического анализа социальных явлений с учетом изменения состава населения в ходе реализации программы этнической репатриации. Мы, преподаватели, должны всегда помнить, что в научной и публицистической литературе наблюдается тенденция к усложнению взглядов на этническую репатриацию (и казахстанской, в частности), репатриантов и зарубежных казахов.

Анализ осмысления данного курса об репатриантах выявили не только противоречия в понимании сути и особенностей развертывания самого феномена этнической репатриации во внутреннем наполнении – поиски рациональных стратегий и моделей адаптации и интеграции оралманов в различных регионах, но и взаимоотношений между иммигрантами и принимающим сообществом. Мы показываем докторантам, что портреты репатриантов становятся все более пестрыми и не безликими, а содержательными с социально-психологической точки зрения. Нами учитывается то обстоятельство, что публикации полны не только сочувствием и пониманием их проблем, но и обнаружением «печальных» открытий, которые не могут быть отнесены к национальным чертам, сколько к «давлению внешних обстоятельств». Положительное отношение к репатриантам, которые сохранили казахские традиции и культурные практики сменяются раздражением, недовольством их поведением и потребительским отношением к государству и обществу. Это не способствует созданию «положительного имиджа» репатрианта среди принимающего общества. В свою очередь, репатрианты также не принимают многие аспекты современного состояния казахского социума.

Источниковая база предлагаемой дисциплины. Учебный курс основан на широком круге разнообразных источников. Среди них важное место занимают полевые этнографические материалы, собранные нами в ходе выполнения научного проекта ГФ №0620 КН МОН РК «Возвращение на Родину: ожидания и реальность: психологические проблемы адаптации оралманов в казахстанское общество»

в Мангыстауской, Актюбинской, Южно-Казахстанской, Жамбылской, Алматинской, Акмолинской, Восточно-Казахстанской и других областях республики, а также в г. Алматы и Астана, которые получили освещения в опубликованных нами изданиях [1-3].

Следующую группу источников составили материалы этносоциологического исследования в различных регионах Казахстана в 2012-2014 годы. При этом основным методом сбора информации являлось анкетирование респондентов с включением в него преимущественно вопросов открытого и незначительного количества закрытого характера.

Третью группу источников составили разнообразные статистические данные, в частности, переписей населения 1989, 1999 и 2009 гг., которые представили богатый материал для изучения численности и размещения репатриантов, с распределением по полу и возрасту, гражданству или стране исхода, прибывших на постоянное место жительства в период 1989-2009 гг. в целом по всем 14 областям, городам и районам Республики Казахстан.

Значительные ценные материалы по исследуемой учебному курсу содержатся в официальных документах государственных и правительственных учреждений, материалах законодательных и нормативных актах государственных органов Республики Казахстан, касающихся регулирования процесса возвращения соотечественников, а также в различных демографических ежегодниках, других статистических сборниках и в материалах периодических изданий.

Методология преподавания курса. Здесь мы опирались на следующие методы: комплекс исторических методов (принцип историзма, аналитико-описательный метод, метод сравнительно-исторического анализа, ретроспективный и перспективный анализ), различные методы интервью (глубинное, экспертное, нарративное), анкетный опрос, включенное наблюдение, дискурсивный анализ текстов в СМИ, публичных высказываний политиков.

Особенности преподавания курса показывают, что существуют серьезные сложности в продвижении процессов по реализации политики этнической репатриации правительства Республики Казахстан. Сложности имеют две стороны – системную и коллективно-индивидуальную.

Административное и правовое оформление системной организации – сквозной и по уровням – процессов репатриации не поспевают за её реальным ходом, как он протекает на уровне коллективов репатриантов (группы по странам происхождения и организации по местам проживания после миграции в Казахстан) и восприятия семьями репатриатов и индивидами. Именно существенный (по объективным и субъективным причинам) разрыв между тем, что должны и могут предпринимать административные структуры и реальной деятельностью чиновников на местах является основной причиной того, что практическая реализация программы репатриации оралманов поставлена под угрозу и несет в себе серьезные социальные риски.

Заключение. Нами подробно показаны динамика межгосударственных миграций (из стран исхода в Казахстан по годам) и внутри Казахстана (по регионам) и сделаны предварительные выводы по причинам миграций (комплекс социально-экономических факторов – поиски работы, семейно-родственные связи, социальная мобильность для подрастающего поколения, климатические условия). Определены базовые этнокультурные конструкторы для формирования идентичности репатриантов, которые и в странах исхода были основополагающими – язык, комплекс традиционных практик, идентификация с родом и кланом через соотнесение в системе генеалогий жузов и модифицированные исламские практики. Все они соотносятся с примордиальными положениями системы родства в рамках этнической территории, которая после 1991 г. именуется «ата-бабалар жері» – или современный Казахстан. Таким образом, основы для формирования новой идентичности имеются, так как сам процесс репатриации рассматривается оралманами как право на то, чтобы воссоединиться со своим народом и стать гражданами нового Казахстана: Проанализированы жизненные стратегии, выработанные несколькими поколениями оралманов после репатриации по интеграции в казахстанское общество – экономическая деятельность (сельское хозяйство, животноводство, торговля), образование, обустройство семьи – её расширение, материальные условия, изучение русского языка, приобретение новых трудовых навыков и социальная активность (участие в публичных мероприятиях и событиях на уровне села и города – празднования, обрядовые циклы, социально значимые явления – государственные и национальные праздники). Выяснено, что существуют несколько механизмов интеграции репатриантов в казахстанское общество, причем большая часть из них разработана опытным путем самими репатриантами – создание своих сообществ в целях оказания помощи и обмена опытом, разветвленные социальные сети – по странам исхода и местам проживания, участие в органах местного самоуправления (маслихаты, советы аксакалов, советы женщин), семейные установки на активное участие в жизни местного сообщества и

настойчивости в достижении поставленных целей – учеба, экономическая деятельность, демонстрация своих творческих способностей. Местные органы власти стремятся интегрировать репатриантов через виды экономической помощи – выделение земельных участков и привлечение для участия в культурных и социально-значимых мероприятиях. Показываем, что в правовом плане большая часть репатриантов не защищена, что с одной стороны объясняется системными (несовершенство правовой базы этнической репатриации и бюрократическая природа самого процесса решения административных вопросов) и субъективными факторами (специфика деятельности кадрового состава административных органов) и правовой культурой репатриантов, многие из которых не знают письменного казахского языка и не владеют русским языком.

Отмечаем, что по результатам системных обследований групп оралманов в ряде областей республики выявлено, что образ Казахстана и представления о реалиях социально-экономических и культурных процессов в нашей стране зарубежными этническими казахами имели до приезда частично идеализированный вид, а также завышенный характер их ожиданий от миграции в краткосрочной перспективе. Субъективные оценки принимающего общества варьируются от негатива до понимания, что все население Казахстана проходит сложный путь восстановления после развала СССР. Но все оралманы постулируют, что настоящая казахскость все еще должна быть найдена путем компромисса и критического анализа пути духовного и культурного развития народа. Констатируем, что практически все проблемы, так или иначе связанные с этнической репатриацией, необходимо показывать, используя современные теоретико-методологические подходы. Этнические группы, проживающие за пределами своей исторической родины можно рассматривать с точки зрения теорий международной миграции, или теорий диаспор. Последняя обладает более широким спектром аналитических инструментов и включает несколько уровней анализа – от макро до микро, в том числе биографический анализ, а также специфику внутренней политики принимающего государства и заинтересованных сторон.

Значительный интерес для нас представляло рассмотрение объективных и субъективных факторов, связанных с трудностями в адаптации репатриантов – как протекают процессы фрагментации диаспоры – на уровне самой группы, умонастроений этнических репатриантов до и после приезда в Казахстан; либо инспирированные государством и принимающим сообществом, а также внешней стороны – к примеру, политическим руководством и правительством, находящимся у власти на исторической родине и т.д. Показываем, что репатрианты осознанно апеллируют к общей истории и предкам – «ата-бабалырымыз бір ел болды», соучастию их предков в защите казахской земли, не критикуют местных казахов, несмотря на некоторые отступления от казахских традиционных культурных канонов – языковых, обрядовых, бытовых. Дискурс Родины четко звучит в выражениях – «мы один народ», «право на возвращение на родину предков», «наш Президент».

1. Қалыш А.Б. Ата жолы. – Алматы: Арыс, 2013. – 208 б.

2. Қалыш А.Б., Қасымов Д.Б. Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 206 с.

3. Қалыш А.Б., Қасымов Д.Б. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 202 с.

4. Қалыш А.Б., Қозғамбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 172 б.

Б.К. Қалшабаева

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ - САПАЛЫ МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ КЕПІЛІ

Әлемдік жаһандану жағдайында Қазақстан республикасы білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адами капиталдың сапасын көтеру, білім беру саласында басқарудың жаңа тиімді әдістерін ойлап табу, білім беру саласының қолжетімділігіне, сапасына көп мән беріп, түрлі шаралар жүргізуде. Сондықтан да Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі қоғамның қазіргі даму кезеңінен туындап отырған әлеуметтік сұранысқа орай, маманның тұлға ретінде қалыптасуына, ақыл-ойын дамытуға, интеллектуалдық және ерік пен сезім белсенділігін қалыптастыруға септігін тигізетін жаңа инновациялық білім мазмұнын жасау және онымен үйлесімді оқытуды ұйымдастыруды қолға алып отыр. Қазіргі кезеңдегі өміріміздің барлық салаларына үздіксіз еніп жатқан ақпараттық

технологиялардың ықпалымен болып жатқан оқытудағы өзгерістер оқытушының да біліктілік деңгейіне үлкен талап қойып, студенттерге кеңесші де бола білу ролін меңгеруге икемдейді. Сондықтан да біздің университетіміздегі жаңа өзгерістер әлемдік білім беру жүйесін, тәжірибесін пайдалана отырып, маманның жеке тұлға, кәсіби маман ретінде дамуын қамтамасыз ететін жүйелі де терең білім беруге, жаңа ақпараттық технологияларды іздестіруге және оларды барынша қолдануға бағытталған.

Қазіргі ақпараттық қоғам оқу орындарының барлық типіне мамандар дайындаудың жаңа міндеттерін, яғни ақпараттармен сауатты жұмыс істеуге, коммуникабельді, әртүрлі әлеуметтік топтармен қарым-қатынаста бола білуге, әртүрлі ахуалда бірге жұмыс істеуге, өзінің интеллектін, адамгершілігі мен мәдени деңгейін дамытуға қабілетті бола білу керек.

Кәсіби білім беру жүйесінің инновациялық сипатын қалыптастыру білім беру сапасын көтерумен бірге жүретін тұтас және арнайы стратегиясында оқыту мекемелерінің басты стратегиясын жасау және жүзеге асыру, яғни инновация стратегиясы мен инновацияны басқару болып табылады. Оқытудағы инновация ең алдымен барлық салаларда өзінің мүмкіндігін табыс әкелуге жұмсайтын тұлғаны қалыптастыруға бағыттау. Соған сәйкес, инновациялық үдерістерді дамыту - білім беруді модернизациялауды, оның сапасын, тиімділігін және қолжетімділігін қамтамасыз ету тәсілі.

Инновация нарыққа ғылыми-техникалық потенциалы жоғары, жаңа тұтынушы қасиетті меңгерген уақыт өте келе дамудың нысаны бола алатын адамның жоғары деңгейде дамыған интеллектуальды әрекетін енгізеді. Инновациялық әдістер оқытуда ғылым мен ақпараттық технологиядағы жаңа жетістіктерін пайдалануға негіздейді (1, С.56). Олар маман дайындаудың сапасын көтеруге, студенттер бойында творчестволық қабілет пен дербестікті (оқытудың бағдарламалық және жоспарлау, іздену, зерттеу әдістері, портфолио әдістері, проблемалық-іздеу әдістері, практика-бағыттау жобалары, тренинг түрлері, студенттердің шығармашылық потенциалы мен дербестік белсенділігін арттыру) қалыптастыруға бағытталған. Инновациялық әдістер дәстүрлі түрмен де оқытудың дистанциялық технологиясымен жүзеге асырыла алады.

Сапалы «Археолог», «этнолог», «музеолог» мамандарын оқытудың бір кепілі оқу үдерісінде мультимедиялық технологияларды пайдалану. Қазіргі мультимедиялық құрал және мультимедиялық технологиялар компьютерлік телекоммуникациялармен тығыз байланысты. Компьютерлік жүйеде жарық көрген барлық ақпараттық ресурстар мультимедиялық ресурстар болып табылады (2, С.168). Сондықтан да аталған мамандықта оқытудың жаңа инновациялық технологиясын пайдалану археология және этнология салаларындағы көптүрлі теориялық ғылыми мәселелермен таныс болу және әртүрлі мәдени және интеллектуальды дәстүрдегі көз-қарас тұрғысынан тәсілдік ерекшелікті меңгеру, археология және этнологияның барлық түсініктемелерімен ғылыми потенциалын жоғары деңгейде игертіп қана қоймай, студенттік танымдық әрекетімен, оқуға деген құлшынысын арттыруға септігін тигізетін сөзсіз.

Студент өзінің білімін қалыптастыруда компьютерлік презентацияларды пайдалануы олардың өзі қалаған уақытынша дербес жұмыс істеуге, өзін-өзі жоспарлауға, өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі бақылауға және баға беруге үйренуге мүмкіндік береді. Бұл өз іс-әрекетін түсінуге, өзінің білімді игеру деңгейін анықтауға және өзінің білімі мен ептілігінде не жетіспейтіндігін көре алады.

Оқытушының оқыту әрекетін түйсіну енді оған ақпарат беру тәсілінен кеңес беру, басқару қалпына ендіреді. Аталған тәсіл студентке модуль ішінде еркін таңдау мүмкіндігін қамтамасыз етеді. «Археология және этнология» мамандығының модульдік жүйедегі жұмыс оқу бағдарламасы ең алдымен білім мен біліктілікті меңгерген, ең алдымен тарих ғылымы саласында сұранысқа ие білікті маман археолог-этнологтарды дайындауға бағытталған. Мұнан басқа, Қазақстанның орта және арнайы оқу орындары, ғылыми-зерттеу орталықтары, мемлекеттік және мемлекеттік емес профильдегі мекемелерде, ежелгі тарих және ұлтаралық қатынастармен айналысатын ұжымдарда, ҚР этникааралық және конфессиональды саясатпен айналысатын ұжымдарда істейтін мамандар қажеттігі талабын қанағаттандырады. Осыған орай археология және этнология саласында білікті маман дайындау үшін студенттерге археология және этнологияның негізгі курсы бойынша жүйелі білім беретін теориялық және эксперименталдылыққа негізделген, сонымен қатар ғылымның жаңа жетістіктеріне сүйенген элективті бағыт бойынша білім беруді қамтамасыз ететін курстар оқытылады. Оларды атап кетсек, «Теориялық археология», «Теориялық этнология», Қазақстан археологиясы кезең-кезеңдерімен, қазақ халқының этнографиясы шығу тегінен бастап шаруашылығы, материалдық және рухани мәдениетімен аяқталады. Сондай ақ Қазақстандағы этникалық топтар этнографиясы мен Қазақстанның этносаясаты, Шетелдік археология және Әлем халықтарының этнографиясы, т.с.с. курстар. Бұл пәндердің барлығы студенттің археология не этнология бойынша тұтас әрі жүйелі білім алуына бағытталған. Айта кету

керек, модульдік жүйе бойынша элективті курстар блогында археология және этнология саласы бойынша тереңдей білім алу мақсатында модульдер белгілі бір кезең не бағыт бойынша топтастырылған. Бұл студенттің тікелей археолог не этнолог болып қалыптасуына негіз салады. Топтастырылған пәндерді студент өзінің кәсіби қызығушылығына орай таңдай алады.

Археология және этнология мамандығының студенттері жаңа ақпараттық пайдалана отырып, оқу барысында сараптамалық және лабораториялық факторларды пайдалана отырып, талдаудың әртүрлі деңгейіндегі әдістерін, археологиялық ескерткіштерді барлай білуге, этнографиялық материалдарды жүйелеуге, талдауға қабілеттілігі артады. Себебі, қандай да табылған археологиялық артефактілерді, этнологиялық деректерді немесе ел арасынан жиналған материалдарды компьютерлік, мультимедиалық технологиялармен (слайд, презентация, кинофильм, диаграмма, сызба, иллюстрация) көрсетсек, оқытудың сапасы артып қана қоймай, студенттің білімге деген құштарлығын арттыруға септігін тигізуі ақиқат (3, 121-122 бб.).

«Археология және этнология» мамандығы бойынша құрылған модульдік жүйе концептуалды ұйымдастырылған археологиялық және этнологиялық білімді түсінуге, кәсіби білімнің контекстінде оның рөлін ұғыну, мемлекеттік, орыс және шет тіліндегі деректерден ілім, оқу және ғылыми ақпараттар алуға, сондай ақ өзінің жеке ғылыми жетістіктерін әлемдік ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік алады. Археология мен этнология ғылыми саласында қарым-қатынас жүргізу қабілеттілігі, оқу мекемелерінде археология мен этнология саласындағы жаңа жетістерді, қазіргі компьютерлік технологияларды, білім берудің интерактивті әдістерін қолдана отырып, білім берудің кәсіби-тәжірибелік білім мен дағдыларын әлемдік тарихта игеру, экономикалық және әлеуметтік жағдайдың әртүрлі деңгейінде адамзат қауымының даму заңдылықтарын логикалық түрде түсіне білу, тарихи жағдайлармен байланысты қоғамның генезисінің даму заңдылықтарын түсіне алады. Сондай ақ, маман және маман емес аудиторияға өзінің тұжырымдарын, ұсыныстарын және аргументтерін қаперіне жеткізе білу, қазіргі ғылымның оның ішінде археология және этнологияның алдында тұрған мәселелерді шешуде проблемалық аумақтарды анықтай білу, түйінді аспектілерді қалыптастыру және мүшелу, әлем дамуының жаңа жағдайында инновациялық және ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалана отырып, зерттеу проблемасын творчестволық түрде шешудің жолдарын анықтауға, ҚР тарихи, саяси және әлеуметтік өзгеріске түскен жағдайында алынған білімді сол жағдайға талдау жасауда және жаңа ғылыми бағыттарды іздеуде пайдалана білуге қабілетті болуға құрал ретінде ұстануға мүмкіндік береді.

Білім берудің сапасын көтеру мақсатында қолданылатын ақпараттық технологиялар студенттердің алған білімін, өздері тапқан археологиялық не этнографиялық материалдарын жаңа ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалана алады. Сондай ақ археология мен этнология саласындағы жаңа білімдер мен жаңалықтарды игеру базасында жаңа білімді синтездей білу, дербес жұмыс істей білу, өзіндік жұмыстың нәтижелерін дұрыс шеше білу үшін өзіндік шешім қабылдай білуге жетелейді. Оқытудың мұндай әдістері студенттің белсенділігін арттыруға және кәсібилігін шыңдауға ұмтылдырады.

1 Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну.- 2-е изд.- М.: Академический проспект, 2006.- 448 с.

2 Патрина Л.В. Внедрение инновационных форм медиатехнологии в образовательный процесс как фактор повышения качества обучения студентов СПО // Медиакультура и медиаобразование. Материалы международной научно-практической конференции 22-23 ноября 2013 года. – 450 с.

3 Қалшабаева Б.К. Әлем халықтарының этнографиясы пәнін оқытуда жаңа технологиялар мен инновациялық әдістерді пайдалану //Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және жаңа Қазақстанның білім беру стратегиясы. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушы-профессорларының XXXVIII ғылым-әдістемелік конференциясының материалдары, Алматы, 2008. -1 кітап. -222 б.

А.М. Досымбаева

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ КОМПЛЕКСНОГО СРАВНИТЕЛЬНОГО И СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО АРТЕФАКТА

В процессе изучения вопросов идеологии тюркских народов необходимо обратиться к ее истокам и произвести реконструкцию мировоззренческих эталонов номадов на основе анализа одного из видов артефактов, повсеместно встречающихся в культовом искусстве номадов Евразии. Комплексный сравнительно-сопоставительный анализ образа дракона, изображаемого на археологических

артефактах, происходящих из различных типов памятников, позволяет раскрыть его семантическое содержание в контексте исторических условий тюркской эпохи.

Результаты системного анализа источников, позволяют распознать историческое значение образа дракона в традиционном мировоззрении тюрков и показать его значение в развитии традиционной культуры современных тюркских народов.

Комплексное изучение различных видов археологических материалов, нашедших выражение в формах культовых конструкций с каменными изваяниями, наскальных рисунков, родовых тамг, рунической письменности, сосредоточенных в рамках единых по своему содержанию тюркских святилищ и их сравнительный анализ с другими источниками дают возможность для реконструкции основ мировоззрения средневекового тюркского общества. Смысловое единство содержания основ идеологии тюрков, сокрытое в различных формах и типах источников узнаваемо. Важно увидеть и распознать их в знаках и символах, которые до современности дошли в материалах археологических и этнографических источников и сохранились в традиционной культуре тюркских народов (рисунок 1).

Анализ культовых атрибутов из курганов у Борового и Кара Агач (Акмолинская область), из кургана с усами Коктал (Жамбылская область) позволил определить принадлежность описанных памятников жреческой элите и что в хуннском обществе их представляли женщины. Образы мистических животных на гривнах из кургана Кара Агач в форме дракона по своему смыслу близки мифологическим сюжетам эпохи хунну, юечжи, усуней. С другой стороны, появление собирательного образа волкодракона, отображенного на гривне жрицы из кобяковского кургана (Ростов-на-Дону) и диадемы из Каргалы (Алматинская область) отразив сюжеты реальной исторической ситуации свидетельствует о факте этнокультурного сближения этносов и создание на его основе новых идеологических маркеров.

Особую ценность представляет факт достоверности культурных параллелей между усуньским, хуннским и сарматским мирами, нашедшие отражение в близких по содержанию атрибутах культа. Сюжеты сходного по содержанию мифа, выраженные в образах мифического животного – волкодракона, присутствующих на каргалинской диадеме (рисунок 2, 1) и кобяковской гривне, так и в образе центрального персонажа гривны, показанного сидящим, с сосудом в обеих руках и др., были понятны и имели хождение в кочевой среде степей Евразии (рисунок 2, 2). В историческом контексте в образе волкодраконов олицетворена идея единства и неразрывности двух кланов: отцовского, родовым тотемом которых являлись волк и женского с тотемом в образе дракона.

В контексте социальной истории Тюркского каганата, управляемого представителями кланов ашина (тотем – волк и птица) и ашидэ (тотем – дракон), наличие в прикладном культовом искусстве кочевников образов описанных мистических существ основано на содержательной идеологической основе. Вера, наполненная мистическими образами, сопровождающаяся легендами и мифами о божественном происхождении этносов вызывала доверие у народов и служителям культа верили. В традиционном культовом искусстве изображения мистических животных с туловищем дракона и головами волков присутствовали на навершиях каменных стел Бильге кагана, Культегина и других. Большое количество артефактов с изображениями различных сцен с животными и людьми в масках происходят из памятников с территории Евразии. Головы некоторых персонажей увенчаны «трехрогими» головными уборами (рисунок 1).

В пользу существования единых мировоззренческих эталонов в кочевой среде эпохи свидетельствуют и данные письменных источников. В китайских источниках есть информация о том, что усунь поклонялись идолам и «юэчжийский князь Сюту совершал жертвоприношения Небу перед изображением Золотого человека». Жертвоприношения перед образом сарматской богини Си-ван-му, вырезанной из черного камня совершались и другими представителями племен. Традиция создания культовых памятников подтверждается материалами сарматских святилищ с каменными статуями, которые устанавливались на каменных курганах на западе Казахстана. Культурная взаимосвязь между ценностями сарматского и тюркского кочевых миров нашла отражение в топографии, планиметрии, конструктивных особенностях культовых сооружений, составляющих элементах ритуальных построек и сходстве стиля памятников монументального искусства.

В таком контексте существование общих канонических представлений населения степей Евразии на рубеже эры находит свое объяснение и может способствовать реконструкции картины мира в целом

В ареале обитания тюрков, на территории правобережной Волги, в районе Самарской Луки были изучены Шиловские курганы, в одном из которых обнаружены костяные пластины с изображениями противостоящих драконов, интерпретируемых учеными как символы верховной власти у тюрков (рисунок

3, 2). Почти аналогичные изображения обнаружены на ажурных бронзовых предметах от поясного набора с территории Восточной Болгарии близ города Разград (рисунок 3, 1). В Конье, центре Анатолии (Турция) стены средневековой крепости были украшены красочными рельефными изображениями драконов с двумя волчьими головами. В изобразительном стиле волкодраконов из Коньи, в отличие от шилловских, разградских присутствует особенность, выраженная в форме двух голов, расположенных на обоих концах единого перевитого туловища мистического животного (рисунок 3, 3-4). В верхней части всех трех изображений только с одной стороны, выше передней лапы изображено крыло. Стиль изображения крыла сходен с таковыми у драконов на шилловских пластинах. В оригинальном стиле изображен дракон на третьем рельефе из Коньи. Являясь центральной фигурой, на котором сделан акцент, двуглавый волкодракон показан в богатом ореоле растительных побегов, перлов, которыми украшена верхняя часть лапы. Возможно, что в описываемом стиле кроется истинный смысл образа, в содержании которого отражены представления связанные с культом плодородия.

Согласно этимологии слова в средневековых источниках казахское айдахар звучало как ашидэ, аждахак или аштак, реконструкция которого производится из двух основ аз/ас и дах/тух. А древние племена асов и дахов и тухов/тухси населяли земли в пределах между Иртышом и морем Даукара/Тохарским как два тысячелетия назад называли Аральское море. Другой географический топоним, связанный с местожительством мифического дракона также именовался Айдарханденизи/Каспийское море. Слово айдахар могло произойти из лексических основ ай и дахар/тохар, в которых первое слово значившее - луна, совместно с этнонимом тохар могло передавать их как лунных тохаров. По источникам тохары были одним из племен тюрков теле. По сведениям древнерусских летописей среди племен кыпчаков царствующим родом являлись представители токсоба/шарукан/дракон, генетически связанные с тухси/тюргешами. Тюргеша же своими корнями связаны с родом усуней - дулы, а их современными потомками являются представители племенного объединения дулатов, по-прежнему проживающие на территории Жетысу. Токсоба, вместе с другими кыпчакскими племенами населяли земли между Волгой и Днепром. Из этого рода происходил знаменитый половецкий князь Кончак. Источники сообщают о существовании шаруканева града/города, который называли также змиев или чешуев. Шаруканев род продолжал занимать ведущие позиции в кыпчакском мире и после монгольского нашествия, в государстве мамлюков. Представителями племени дулы/дуло была династия болгарских ханов, вначале населявших просторы степей Приазовья и Северного Причерноморья, а затем, во главе с Аспарухом создавших Болгарское ханство на Дунае.

Первые ханы дунайских болгар жили в местности Апоба (впоследствии г. Плиска, Болгария). Значение термина апоба распознается из двусоставного ап/аб – вода (с иранс. яз.) и оба – род, племя (с тюрк. яз.). Предводителей болгар именовали субеги, дословный перевод которого, вероятно, мог быть обозначением - хозяев воды (су – вода, бег – хозяин). Первая столица Западного Тюркского каганата расположенная в долине реки Чу/Су носила название Суяб, перевод которой этимологизируется из одного и того же тюрко-персидского смыслового обозначения воды: су/вода (тюрк.), аб/вода (иранс.). Альма-матер представителей рода дулу/дуло/дулатов - долина реки Су/Чу. Вода – основной символ божества Жер-Су, который оберегает айдахар/дракон.

В социальном контексте совместное правление двух знатных родов ашина и ашидэ нашло свое выражение в том, что каган мог заключить брак только с представительницами из рода ашидэ, игравшего важную роль в Тюркском каганате. Законными женами тюркских каганов считались жены из рода ашидэ и только сыновья от женщин из этого рода становились наследниками престола. Факту узаконенного совместного правления двух ведущих кланов ашина и ашидэ в структуре тюркского государства соответствуют наблюдения о диалектных особенностях языка памятников письменности. Надпись в честь Куль тегина составлена на диалекте господствующего племени ашина, а надпись Тоньюкука – на диалекте, второго по статусу клана ашидэ. Надо заметить, что согласно легендарным преданиям родовым тотемом ашина являлись ворона и волк, покровителем рода ашидэ был дракон. Идея совместного правления двух тюркских кланов нашла свое отражение в культовом искусстве и наиболее ярко выражена в изобразительном стиле памятников кагана Бильге и Культегина. Вершины посмертных монументов тюркской элиты завершают извивающиеся туловища драконов с волчьими головами. Мемориальную стелу Тоньюкука венчает тамга в форме треугольника, свидетельствующая о родовой принадлежности женскому, катунскому клану ашидэ.

Содержание информации из различных источников, дошедших в символах, в действительности способствует распознаванию основной мысли, составляющей стержень тюркского миропонимания. Это – идея незыблемости основ мироздания, концепция единства Неба и Земли-Воды тюрков. Водой закрепляли клятву - ант суынішү/выпить клятвенную воду. Присягание в процессе заключения клятвенного договора в форме закрепления его выпиванием воды – исконно тюркская традиция, о которой в древнерусских летописях

сказано, «что они роту пили по своей вере». Символом земли западных тюрков являлась священная вода, святыня именовалась Мынбулак/Тысяча источников (современное село Мерке, расположено в долине реки Чу). Дракон, знаками которого являлись стрелы, стоял на защите отечества, а народ обладающий стрелами назывался бозок, учоқ, қосок, он оқ. Сооружая святилища с каменными изваяниями, в руках которых изображались сосуды, символически наполненные водой, изображая драконов на скалах, в присутствии баксы в трехрогих головных уборах (рисунок 4), тюрки проводили ритуалы поклонения Тенгри, с мыслями о благоденствии и стабильности в обществе. Так создавался на протяжении тысячелетий этногеографический феномен Туркестана, колыбели тюркских народов, границы которого были незыблемы, потому что на страже находился дракон, хозяин земли и воды тюрков, вооруженный стрелами. Стрелами являлся народ. Следовательно, в созданном тюрками календаре с изображениями 12 животных, место мистического персонажа в образе дракона является одним из самых значимых и почетных.

Представления о змее/драконе, как символе родовой территории, коренного юрта отложились и сохранились в этнографии казахов. Представляет интерес, что основу боевого клича казахских племен, составляет понятие *уран* (в переводе с монг. яз. - змея/дракон), в значении родового тотема, символизирующего конкретную землю. Названия уранов/кличей отдельных племен и родов казахов, содержат имена старейших предводителей племен и родоначальников. Следовательно, содержание понятия *уран* может быть объяснено с позиции идеальных представлений о родовом тотеме. Сохранившаяся до современности, в традиционной лексике казахов, в форме выкрикивания урана/клича с именем выдающегося предводителя племени могло символизировать призыв духа главного *урана/змея/дракона*, иными словами хозяина конкретной земли.

1. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 365 с.
2. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1995. – «Гылым». – 294 с.
3. ДәулетханӘлімғазы. Түргешқағанаты. - Алматы, 2005. – 185 б.
4. Досымбаева А. Уникальное наследие тюрков из коллекции Бекета //ж. Мәдениетмұра. Культурное наследие. - Астана, 2008. - №5-6 (20-21).- С. 44-49.
5. Досымбаева А. Дракон - символ земли тюркской // Вестник Казну. Серия историческая. 2012, №1.
6. Комар А.В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов //Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. – Донецк, 2001. – Изд-во. ДонНУ. – 454 с.
7. Peter B. Golden. PolovciDikii //Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs. - Ashgate. Variorum, 2003. – С. 296-309.
8. РадловВ.В. Опытсловарятюркскихнаречий. – Т.1, часть 1. – СПб, 1893. – Изд. дом. Типография Академии наук. – 968 с.
9. Тотев Б., Пелевина О. Борба между животни в Коллонатаметаллопластика от езическия период на ДунавскитеБългари //Изследования по Българскасредновековна археология. Сборник в чест на проф. РашоРашев. – Болгария, 2007. – Фабер. – С. 11-123.

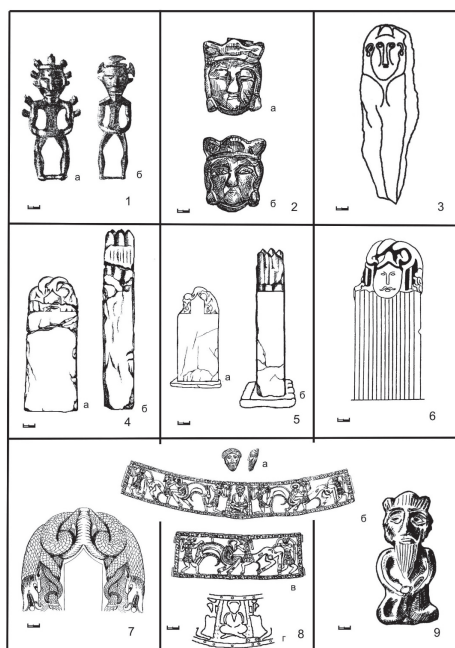

Рисунок 1. 1 - Галичские идолы (а,б); 2- Бляшки (а,б). Краснореченское городище. 3- Жайсан 26. Статуя жреца; 4- Стела Бильге кагана: а- вторая сторона;б- вид с боку. 5- Стела Культегина: а-вторая сторона; б -вид с боку; 6- Стела на р. Боро; 7- Реконструкция наверхия стелы Культегина; 8- Кобяковская гривна: а-портрет персонажа; б- разверстка; в- сцена борьбы с драконом; г- поза центрального персонажа. 9 –статуэтка с изображением служителя культа.

Рисунок 2. 1 - Каргалинская диадема. Казахстан, Алматинская область 2 - Кобяковская гривна. Россия, Ростов-на-Дону.

Рисунок 3. 1- Наконечник ремня с изображением драконов. Разград, Болгария; 2- Противостоящие драконы на костяной пластине из Шиловки, Россия; 3,4- Изображения перевитого туловища дракона с двумя волчьими головами. Конья, Турция.

Каменное изваяние	Стелла из музея Аланьи	Монета	Ковер	Ковер
Казахстан	Турция	Узбекистон	Турция	Турция
				

Рисунок 4. Символы дракона на различных типах артефактов

О МЕТОДИКЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ОГРАДОК

(по материалам комплекса Баян-Булаг-I в Монгольском Алтае)

Введение. К одной из многочисленных групп тюркских памятников относятся археологические комплексы, представленные каменными оградками, изваяниями, балбалами и другими сооружениями. Такие объекты исследованы на обширной территории Азии, демонстрируя особенности ритуальной практики номадов во 2-й половине I тыс. н.э. [1–12 и мн. др.]. Несмотря на то, что тюркским оградкам посвящена обширная литература, часть вопросов остается дискуссионной. В их решении большое значение имеет эффективная методика полевых раскопок, позволяющая осуществлять детальную фиксацию всех составляющих элементов памятника. Осложняет этот процесс то, что значительное количество тюркских комплексов разрушено или повреждено.

На сегодняшний день актуальным остается проведение исследований «рядовых» тюркских оградок на территории так называемого Большого Алтая, который включает горные и предгорные системы, находящиеся в границах России, Казахстана, Монголии и Китая. Принимая во внимание выше обозначенные обстоятельства, выявление и изучение тюркских памятников должно стать одним из приоритетных направлений работ в данном регионе. При реализации такой программы важное значение имеет Монгольский Алтай, на территории которого к настоящему времени тюркские оградки исследованы отдельно или в составе ряда археологических комплексов. Полученные материалы полностью или частично введены в научный оборот [5, 9–12 и др.]. Однако их пока недостаточно для каких-либо обобщений или сравнительного анализа.

В настоящей статье представлена характеристика разработанной и реализуемой методики полевых работ [7, 9–11 и др.] на примере результатов изучения тюркской оградки на памятнике Баян-Булаг-I, который расположен в одноименном урочище, на левом берегу р. Буянт, в 24–25 км юго-западнее г. Ховда, в Ховдском аймаке Монголии. Географические координаты раскопанного объекта, полученные при помощи GPS-приемника, такие: N – 47° 55.734', E – 091° 21.525' (± 4 м). Высота над уровнем моря, зафиксированная тем же прибором, составила 1584,5 м.

Методика полевых исследований. До проведения любых раскопочных работ обязательным условием является сплошное обследование территории, картографирование обнаруженного памятника и получение его детального плана. В 2009 г. на комплексе Баян-Булаг-I зафиксированы два каменных изваяния, находившиеся у разрушенных тюркских оградок [12, рис. 1–3]. Позднее один из этих объектов был полностью исследован. Раскоп разбивался с учетом полного охвата отдельно стоявшей оградки, у которой располагалось изваяние, и фиксировалась выкладка (рис. 1). Через него, примерно по центру объекта, намечалась линия разреза А–А'. Нулевым репером в раскопе обозначалась самая южная отметка. Нивелировка поверхности проводилась по линии разреза через каждые 0,5 м. Кроме этого, фиксировались углы раскопа и значимые конструктивные элементы (камни забутовки и выкладки, плиты от стенок, изваяние, ямы, столб, находки). Высоты и глубины выставлялись от нулевого репера.

После разбивки раскопа производилось снятие гумуса по всей его площади до материка с зачисткой камней забутовки и выкладки. Затем камни, относящиеся к заполнению оградки, убирались, и производилась зачистка по материк. После изучения каменной конструкции оградки и выкладки выбиралось заполнение обнаруженных ям, в которых были установлены изваяние и деревянный столб. С изваяния, столба и ям снимались размеры и делались необходимые разрезы. Все эти параметры и сделанные находки фиксировались на общем плане (рис. 1).

По окончании исследования проводилась рекультивация раскопа с элементами музеефикации. Столбовая яма засыпалась до уровня материка. Изваяние устанавливалось обратно в свою яму, выравнивалось, обкладывалось контрфорсами и присыпалось до уровня современной поверхности. Установленная площадь оградки выкладывалась камнями забутовки согласно логике конструкции. Отбитая голова изваяния была помещена в реконструированную оградку. На заключительном этапе вся площадь раскопа, кроме камней, присыпалась грунтом до уровня современной поверхности. Такой подход обеспечивал возможность использования частично воссозданного объекта в качестве площадки, включенной в экскурсионно-туристическую деятельность, так как получена информация, которая может полностью представить исследованный объект.

Результаты осуществленных работ. Выбранная для раскопок оградка и находящаяся к востоку от нее выкладка были объединены в раскоп прямоугольной формы, размерами 6х3 м (рис. 1). Более

длинной стороной раскоп ориентирован по линии запад–восток. Структура раскопа прослежена по разрезу А–А': длина – 6 м, глубина в точке А до уровня материка – 0,1 м, в точке А' – 0,07 м. В разрезе отмечены элементы конструкции оградки (девять камней забутовки, уложенные в один-два слоя), а также материк (супесь светло-охристого цвета с вкраплениями галек) и ямы.

В разрез попадала яма с остатками деревянного столба. Стенки ямы наклонные, дно ровное. Ее длина по разрезу – 0,4 м, глубина в материке – 0,4 м. Оставшаяся часть столба имела такие размеры: 0,3х0,1 м. В восточной части разреза зафиксированы два крайних камня от кольцевой выкладки, расстояние между которыми оказалось 3,1 м. Кроме того, в разрез попадала яма с изваянием. Ширина ее в разрезе – 0,45 м, глубина – 0,38 м. Западная стенка ямы наклонная (отмечены два камня-контрфорса), восточная прямая, дно ровное со скругленными углами. Изваяние в яме оказалось размещено наклонно. Его размеры в разрезе – 1,15х0,2 м.

Расчистка оградки выявила сооружение, основу которого составляла выкладка из средних и мелких камней, сложенных в один-два слоя. По периметру выкладки зафиксированы остатки от стенок. От восточной стенки сохранился фрагмент основания поставленной на ребро плиты (размерами 0,2х0,05х0,1 м). От западной стенки – три фрагмента основания плит (размерами 0,1–0,2х0,05х0,1 м), два из которых заходили друг за друга. От северной стенки остался лежавший плашмя фрагмент плиты (размерами 0,4х0,05х0,2 м). Судя по положению обнаруженных плит первоначальные размеры оградки составляли 1,85х1,85 м. Внутри этого сооружения, ближе к южной стенке, найден фрагмент стенки керамического сосуда без орнамента (рис. 2.-1).

В центральной части оградки зафиксирована яма с деревянным столбом (рис. 1). На уровне материка она имела округлую форму диаметром 0,4 м. Сверху по ее периметру располагались шесть камней, образывавших «гнездо». У южного края ямы (между двух камней) обнаружен железный нож длиной 8,5 см (рис. 2). Его черен – прямой, трапециевидного абриса, длиной 3 см, шириной в основании 0,85 см, толщиной 0,02 см. Клинок ножа – однолезвийный, треугольного абриса (лезвие слегка вогнуто от сработанности), длиной 5,5 см, шириной в основании 1,3 см, толщиной 0,03 см. При переходе черена в клинок имеются два немного наклонных плечика (более короткое со стороны обуха и более длинное со стороны лезвия).

С глубины 0,1 м от уровня материка в заполнении ямы стала попадаться древесная труха, а на глубине 0,2 м обозначилось основание деревянного столба (рис. 1). Его зафиксированные размеры такие: высота – 0,2 м, диаметр – 0,1–0,12 м. Нижний край столба был ровно спилен, а верхняя часть, видимо, сломана. Общая глубина ямы в материке составила 0,4 м. Стенки ямы наклонные, дно ровное. Заполнение ямы состояло из гумусированной супеси с примесью мелких галек и камней от контрфорсов.

К восточной стенке оградки примыкала выкладка, ооконтуренная 24 камнями, среди которых преобладали окатанные валуны (рис. 1). Они образывали неровное кольцо средним диаметром 3 м. У западного края этого кольца находилось изваяние (рис. 1), которое было установлено в яму овальной формы, размерами 0,6х0,48 м, углубленную в материк до 0,38 м, на расстоянии 0,45 м от восточной стенки оградки. Голова изваяния оказалась отбитой и лежала за его спиной. Она полностью состыковывается с туловищем (рис. 3). Изначально изваяние «лицевой» стороной было обращено к востоку. Оно сделано из каменного блока, со скульптурной проработкой головы и туловища. Отколотая голова размерами 47х32,5х19 см в анфас имеет овальную форму (43х32,5 см), а в профиль – ближе к прямоугольнику (не считая шеи, отделенной канавкой). На лицевой стороне выбивкой переданы глаза, слегка выступающий трапециевидный нос, а также брови и рот. На левой стороне головы читается скула. На уровне уха изображена серьга, которая обрамлена канавкой, имеет кольцо каплевидной формы и подвеску с шаровидным утолщением и раструбом. Наибольшие размеры серьги 13х5,5 см. Правая сторона головы повреждена. Глаз, бровь и рот сильно испорчены. Размеры туловища такие: 116,5х39х20,5 см. На уровне плеч (с прогибом на груди) канавкой показан воротник верхней одежды. Правая рука согнута в локте и поднята к лицу. Она заканчивается расширением, напоминающим кубок для питья. Левая рука присогнута в локте и опущена к поясу. Она заканчивается четырьмя пальцами, сжимающими рукоять меча. Пояс (шириной до 4 см) выбит двумя канавками. Справа он подходит к рукояти меча, слева – к кисти руки и заходит на оба бока изваяния. Контур меча обрамлен канавками. Оружие изображено в наклонном положении, рукоятью вверх. Рукоять прямоугольная, шириной 3 см. Перекрестие меча тоже прямоугольное, размерами 11х2 см. Ножны меча (шириной до 4 см) заходят на левый бок изваяния. Они имеют две скобы сегментной формы (у перекрестия и ближе к середине) и соединены с поясом двумя портупейными ремешками. На правом боку изваяния, у пояса, рельефно выбита сумочка овальной формы (6х5 см) с небольшим выступом наверху. За ней в вертикальном

положении изображен прямоугольный предмет, обрамленный канавкой, размерами 17x2 см, со слегка выделенной рукояткой. Скорее всего, это напильник. Ниже меча скульптура слегка сужается (рис. 4).

Изваяние не только детально было описано и зарисовано, но и сфотографировано (рис. 4а). Кроме этого, получена микалентная копия (рис. 4б–в). По всей видимости, для изготовления тюркского изваяния использовался «оленный» камень. Об этом свидетельствует выбитое кольцо (серьга) на нижней боковой части каменного блока (рис. 4в).

Заключение. Оба изваяния, найденные на памятнике Баян булаг-I, по своим канонам (правая рука с сосудом, левая на мече, подвешенном к поясу), относятся к серии классических тюркских изображений мужчин-воинов [12]. По имеющимся на них реалиям определена датировка оградок. Так мечи с прямоугольными удлиненными перекрестиями характерны для тюркского оружия 2-й половины VII – 1-й половины VIII вв. [13, с. 63–65, рис. 50.-4]. Серьга с изваяния у оградки №2 находит соответствия среди аналогичных предметов из тюркских памятников 1-й половины VIII в. [14, рис. 10.-5]. Исходя из приведенных данных, изваяния Баян булага-I могут быть определены катандинским этапом тюркской культуры [12]. Не противоречит такой датировке и железный нож, обнаруженный в ходе раскопок оградки №2, имеющий многочисленные аналогии среди материалов тюркских поминальных и погребальных памятников [15, табл. IV.-9; 14, рис. 28.-6, 15; 16, рис. 19.-5, 8].

1. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. –М.: Изд-во вост. лит-ры, 1961. –94 с.

2. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. –Новосибирск: Наука, 1984. –230 с.

3. Баяр Д. Монголын тов нутаг дахь турэгийн хун чулуу (Тюркские каменные скульптуры Центральной Монголии). – Улаанбаатар: Ин-т истории АН МНР, 1997. –148 с.

4. Досымбаева А. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. – Алматы: Комплекс, 2006. – 168 с.

5. Төрбат Ц., Баяр Д., Цэвээндорж Д., Баттулга Ц., Баярхуу Н., Идэрхангай Т., Жискара П.Х. Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд-I: Баян-өлгий аймаг. – Улаанбаатар: Өнгөт хэвлэл, 2009. – 424 т.

6. Суразаков А.С., Тишкин А.А., Шелепова Е.В. Археологический комплекс Котыр-Тас на Алтае. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. – 112 с.

7. Горбунов В.В., Тишкин А.А. Тюркские оградки памятника Яломан-II (Центральный Алтай) // Теория и практика археологических исследований. – 2013. №2(8). – С. 82–99.

8. Серегин Н.Н., Шелепова Е.В. Тюркские ритуальные комплексы Алтая (2-я половина I тыс. н.э.): систематизация, анализ, интерпретация. – Барнаул: Азбука, 2015. – 168 с.

9. Горбунов В.В., Тишкин А.А., Эрдэнэбаатар Д. Тюркские оградки в Западной Монголии (по материалам раскопок на памятнике Улаан худаг-I) // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. Вып. 3. — С. 62–68.

10. Горбунов В.В., Тишкин А.А., Шелепова Е.В. Исследования ритуальных комплексов Монгольского Алтая на памятниках Бугатын зуур-I и II // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. Вып. 4. – С. 92–102.

11. Горбунов В.В., Тишкин А.А., Серегин Н.Н., Мухарева А.Н., Мунхбаяр Ч. Продолжение исследований тюркских оградок на территории Монгольского Алтая // Теория и практика археологических исследований. – 2015. №1 (11). – С. 70–86.

12. Горбунов В.В., Тишкин А.А. Выявление и изучение тюркских изваяний в долине Буянга (Монгольский Алтай) // Древние и средневековые изваяния Центральной Азии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – С. 23–27.

13. Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III–XIV вв. Часть II: Наступательное вооружение (оружие). –Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. – 232 с.

14. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X веках. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 223 с.

15. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – М.; Л.: Наука, 1965. – 146 с.

16. Кубарев Г.В. Скульптура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 400 с.

И.М. Акылбаева

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ДИСКУРС В ИЗУЧЕНИИ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНСКОЙ НАУКЕ

Проблема исследования этнических процессов в казахстанской науке постсоветского периода вызывает большой интерес в условиях формирования новых научных парадигм. Тенденции национального ренессанса, переосмысление истории народов бывшего СССР, провозглашение политики гласности в отношении некогда запрещенных страниц истории, поиск начала точки отчета возникновения национальной государственности происходило на фоне суверенизации постсоветского пространства. Необходимо отметить и феномен «этнического взрыва», который характеризовался ростом этнического самосознания народов, интереса к этническим корням и этно - культурной идентичности.

Все эти трансформационные процессы казахстанского общества повлекли за собой изменение научных взглядов на исторический процесс. Научная интеграция привела к проникновению новых взглядов и идей в отечественную науку и переосмысление отдельных научных понятий. Современная научная сфера казахстанских ученых по проблемам этнических процессов охватывает практически все стороны социума и изучается с применением междисциплинарного подхода. Такие термины, как национальная идея, национальное и этническое самосознание, национальный характер, национальный дух и национальный менталитет, национальная и этническая идентификация прочно входят в исследовательский междисциплинарный инструментарий. Идет процесс формирования терминологии, выходящей за рамки традиционной этнографии.

Новое видение Казахстана, ценность которого рассматривается как многообразная взаимозависимость судеб разных этносов, где каждая этническая группа имеет свои особенности демографического, этнокультурного, социального поведения предопределили необходимость разработки новых междисциплинарных подходов к изучению этничности, где основополагающими принципами должны стать развитие этнической самобытности и сохранение национально-культурного многообразия Казахстана.

В дискурсе междисциплинарных исследований вызывает интерес научная работа Байтеновой Н. «Межэтническая интеграция (социально-экономический анализ)», где рассматривается проблема межэтнической интеграции и фундаментальные методологические вопросы изучения классификации этнических общностей, этнических процессов в Казахстане. Этнос рассматривается как сложная динамическая система, так как в совокупности представляет собой переплетение географических, биологических, психологических, социальных явлений, которая проходит все стадии развития, подъема, спада, но при этом для нее характерна целостность основанная на специфических связях. Автор считает, что для Казахстана, который по своей природе является полиэтническим и многоконфессиональным государством под «нацией - государством» подразумевается государство, где все этнические группы сумели объединиться в единую гражданскую общность, т.е. нацию. Таким образом «нация - государство» в такой трактовке является наиболее оптимальным и выступает как объективный фактор межэтнической интеграции и способствует консолидации общества по гражданскому принципу [1, с.192].

Национальная идеология также относится к основным факторам межэтнической интеграции и базируется на принципах межэтнического согласия и гражданского мира и формировании общенационального самосознания и казахстанского патриотизма.

Междисциплинарный подход к изучению проблем семейно – брачных отношений в городах с моноэтническим и полиэтническим составом населения современного Казахстана посвящена работа А.Б. Калыша. Автор в контексте этнической специфики, а также межэтнических взаимодействий выявляет основные дестабилизирующие факторы нестабильности браков казахов, а также других контактирующих с ними этносов республики. В полиэтнической среде, а также среди городских казахов уровень конфликтных ситуаций и разводов в семейно – брачных отношениях выше чем в моноэтнической, что представляет для казахстанского общества серьезную социальную проблему [2, с.117].

Теоретико – методологические вопросы изучения этносов и этнических процессов, социальных аспектов языковой, миграционной, религиозной ситуации, социального взаимодействия этносов и роли социальных институтов в регуляции межэтнических отношений в современном казахстанском обществе исследовала З.К. Шаукенова. В современном полиэтническом Казахстане сложилась биэтническая структура населения: доминирующий по численности этнос - казахи, второй – русские, остальные в значительно меньшем количестве, что способствовало в условиях их межэтнического взаимодействия формированию партнерских отношений, где большую роль сыграла их национальная ментальность. С другой стороны, относительная успокоенность субъектов регуляции межнациональных отношений привела к тому, что многие объективно существующие проблемы стали игнорироваться, загоняться вглубь, этнические интересы не находят своего удовлетворения в полной мере, что привело к нежелательным последствиям. Напряженность в межэтнических отношениях, находясь на относительно низком уровне, все же стала иметь тенденцию к росту и выражается она не в привычных формах открытого конфликта со всеми его стадиями и формами, а в виде подспудной борьбы в различных кругах общества за сферы влияния, занятия определенных социальных ниш, этнокультурного доминирования и в других отношениях [3, с.3-4].

Проблеме изучения этноса посвящены исследования К.К. Котошевой, где исследуются теоретико-методологические аспекты познания этноса. Этнос рассматривается как субстанция, сохраняющая целостность и является многоуровневой системой, единым информационным полем. Этнос делится

на следующие уровни: социальный, генетический, духовный. Этнос - единое информационное поле, характеризуется единым историческим временем и территориальной целостностью. При этом в социальный уровень познания этноса входят языковая и территориальная идентичность, в генетический уровень познания этноса включаются биосоциальная сущность, расовая идентичность и антропологическая особенность этноса. Духовная сущность этноса представляет собой этническое самосознание и этническое мировоззрение, они и определяют качественный уровень развития этноса. Чем выше духовное развитие этноса, тем выше его социальная сущность, выраженная через национальную идею. Благодаря единству этнических уровней и элементов, таких как территория, язык, этническое самосознание, культура и т.д. возможно существование и развитие этноса как целостной системы. Этнос представляет собой сложную систему спецификой которой является самодвижение [4, с.11].

Социально-философский анализ ценностных измерений этноса отражен в работе Сарсенбаевой З.Н. Автор в исследовании исходит из определений этноса С.М. Широкогорова (процессуальности компонентов этноса) и Ю.В. Бромлея. Она отмечает, что история жизни любого этноса есть история не его биологического созревания или его «лепки» под прессом внешних обстоятельств, а процесс индивидуального жизнеустройства, т.е. самопреобразования и самodelания в соответствии с собственными жизненными ориентирами. Каждый этнос исполнен воли пополнить уникальными ценностями, образом жизни существующее пространство. Этот сложный, исторически индивидуализированный процесс самоформирования через свободу индивида, лежит в основании неповторимости, самобытности и динамичности культуры этноса и ее ценностей. При этом фактор социальной организованности этноса требует непрерывного обновления и осмысления идентификационных стратегий. Этнос, его субъектность, свобода и самобытность ценностных измерений находятся в процессе постоянного развития, эволюции. Историчность ценностных измерений этноса обоснована процессуальностью, непрерывностью развития этноса. Таким образом, автор приходит к выводу, что этнос является дополитической общностью, при этом нация являет собой полиэтническое и надэтническое единство и ее консолидация определяется, в конечном счете, духовно-этической совместимостью составляющих этносов. Никакая интеграция (экономическая, политическая) не сделает народ единым народом: решающим фактором всегда будет воля народа, единая историческая судьба и ценности культуры, разделяемые или поддерживаемые большинством [5, с.19-36].

Изучая проблему становления и развития этнического самосознания, А.Х. Кукубаева подчеркивает, что для этнических общностей самосознание выступает непререваемым компонентом. Это означает, что без самосознания нет этнической общности. Высшей формой этнической общности считается нация. Для нее характерна единая территория, экономика, политика, язык, психический склад. Это более сплоченная общность людей. При этом понятие «нация» шире и сложнее понятия «этнос», «этническая группа», поскольку в нацию могут входить представители нескольких этнических групп, осознанно идентифицирующих себя с конкретной национальностью и самоопределяющихся в отдельную социокультурную систему. Чтобы быть типичным представителем своей нации, необходимо свободно владеть своим родным языком, знать основные национальные традиции и обычаи, историю своего народа, т.е. быть носителем основных национальных черт (быть этнофором). Другими словами, нация - это та часть народа, которая сознательно принимает свою принадлежность к данному этносу. При этом со времени обретения Казахстаном независимости актуализировалась проблема этногенеза казахского этноса. Само слово «казахский этнос» означает «казахский народ» и понимается в двух значениях: во-первых, как этникос, значение которого включает все группы данного этноса, живущие за пределами страны; во-вторых, как этносоциальный организм, охватывающий казахов, живущих в национальном государстве - Республике Казахстан. [6, с.99-100].

В этом контексте с конца 80- годов XX века наблюдается на постсоветском пространстве огромный интерес к исследованию национального самосознания, которое отразилось в росте осознания своей собственной национальной истории и общности исторических судеб этносов. Историческая память народа хранит многие факты своей судьбы, истории предков. Повышение интереса к своему историческому прошлому, стремление возродить утраченные языковые и культурные традиции - свидетельствует о росте национального самосознания народов.

В социологическом исследовании Забировой А.Т, посвященном описанию и анализу новейших процессов миграции, урбанизации и идентификации казахов на примере современной миграции в Астану исследуются основные концептуальные направления в трактовке этничности и нации. Как отмечает автор, Казахстан как полиэтническое общество имеет в своем основании этнокультурное

разделение труда и этносоциальную стратификацию, а также наличие социальных и культурных различий между различными (в том числе этническими) группами, которые наиболее рельефно проявляют себя в городах республики. При этом постсоветские практики показали роль этничности в ситуациях кризиса, которая и сегодня выступает в качестве основного объекта идентификации, именно она во многих случаях служила (и служит) основой взаимодействия как на внутrigрупповом, так и на межгрупповом уровне, именно этничность продолжает оставаться на протяжении уже более чем десятилетия основным фокусом преломления в восприятии человеком окружающего мира. При этом на осознание человеком своей этнической идентичности большое влияние оказывает факт проживания в полиэтничной или моноэтничной среде, большую роль играют сравнения различных этнических групп в полиэтничных обществах [7, с.82-83].

Одним из важных факторов проявления этноса и этничности является проблема формирования национальной идеи, которая рассматривается казахстанскими учеными А. Нысанбаевым, Р. Кадыржановым как системообразующее начало консолидации казахстанского общества, формирования адекватного уровня национальной идентичности граждан страны, духовным фундаментом подъема общественного сознания и культуры, основой поступательного социально-экономического развития Казахстана в условиях глобализации. Ее компоненты содержатся в глубинах национального самосознания, отражая картину национального бытия. Национальная, или употребляемый нами в определенном смысле термин «общенациональная», идея представляет собой комплекс ориентаций, ценностей и идеалов мировоззренческого характера, направленных на консолидацию народа, устойчивое социально-экономическое развитие общества, укрепление безопасности и независимости государства.

Авторы приводят различные мнения по вопросу концепции «национальное строительство» (nation-building) в русле которого лежит национальная идея, смысл которой состоит в формировании единой нации из полиэтничного по своему составу общества. Однако по поводу концепции национального строительства нет единого мнения. Многие политологи и политики считают, что построение единой нации в полиэтничном обществе невозможно, так как этническая идентичность людей всегда будет довлеть над их идентичностью с государством и с представителями других этнических групп. По их мнению, в Казахстане существует только одна нация, которую составляют казахи, тогда как все остальные проживающие в республике народы являются диаспорами. Поэтому национальная идея Казахстана суть не что иное, как национальная идея казахов, или казахская национальная идея. Национальная идея должна стать основой возрождения казахов как нации. В результате этого подхода коренной этнос получил в общественном мнении, а затем и в науке, название титульной нации. В литературе по национальному вопросу такой подход называется «этнокультурным пониманием нации». Такое название вытекает из того, что элиты коренного этноса, выступая от его имени, как защитники интересов народа, во главу угла ставят этническую культуру, в первую очередь язык. При этом особую роль они возлагают на государство, которое должно оберегать культуру коренного этноса от влияния других культур и в то же время возводить ее в статус фундамента культуры многонационального общества.

На принципиально иных позициях стоят те, кто считает, что национальная идея не может быть идеей только одного народа, в полиэтничном государстве. В Казахстане национальная идея должна быть по существу общенациональной идеей, направленной на объединение всех граждан страны, независимо от их этнической принадлежности, в единый народ на основе общности их казахстанского гражданства. Такой подход называется в современной этнополитологии гражданской нацией.

Таким образом, вопрос дискурса понимания этнических процессов в казахстанской науке актуален в условиях применения междисциплинарного подхода, который позволяет рассмотреть широкий спектр проявления этничности в различных аспектах казахстанского общества.

1. Байтенова Н. Межэтническая интеграция (социально-экономический анализ). - Алматы: Санат, 1998. – С. 192.
2. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – С. 117.
3. Шаукенова З.К. Социальное взаимодействие этносов в современном казахстанском обществе. Автореферат дис... д-ра социол. наук. – Алматы: НЦ ПФЗОЖ, 2003.– С. 3-4.
4. Котошева К.К. Социально-философский анализ этноса как целостной системы. Автореферат дис... д-ра филос. наук. – Алматы: КазНТУ, 2006. – С. 11.
5. Сарсенбаева З.Н. Социально-философский анализ ценностных измерений этноса. Автореферат дис... д-ра филос. наук. – Алматы: Колор. 2008, – С.19-36.
6. Кукубаева А.Х. Национальное самосознание казахского народа. – Астана: Кокшетауский ун-т, 2006. – С. 99-101.
7. Забирова А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. – Алматы: НИЦ«Гылым», 2002. – С. 82-83.

МУЗЕЙ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ МОДЕРНИЗАЦИЯ МӘСЕЛЕСІН МАГИСТРАТУРАДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазіргі таңдағы ғылыми-теориялық қарекет музей ісіне басқаша көзқарастың болуын, яғни қазіргі өскелең қоғамның талаптарына сай бейімделуін, музей ісін ұйымдастыруда түбегейлі бетбұрыстардың болуын, жаңа методологиялық көзқарастың болуын, музейлердің ғылыми-техникалық базасын қалыптастыруды, оны практикамен ұштастыруды талап етеді. Мемлекеттің қарқынды дамуында, еліміздің мәдени құндылықтарын әлем құндылықтары қатарында көрсетуде, музейлерді дамытудың шешуші рол атқаратыны сөзсіз. Бұл ХХІ ғасыр музейлері жолға қойып отырған инновациялық қадам. «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығының магистратура бойынша оқу бағдарламасында «Музей ісіндегі инновация: теориясы және әдістемесі» пәні қамтитын тақырыптардың бірі – музей қызметін модернизациялау. Бұл тақырыпта модернизация ұғымы, теориялық негіздері, музей қызметінде жүзеге асуы және музей саласында қамтитын бағыттары оқытылады. Тақырыпты игеру арқылы білім алушылардың музей ісін жүргізудегі заманауи көзқарастары мен біліктіліктері қалыптасады.

Модернизация – ғылыми білімдердің жаңаруы, тез дамуы, өсуі. Модернизация әлемдегі әлеуметтік өзгерістер мен қоғамның даму үдерісіндегі қарқынды даму өзгерістерін сипаттайтын жаңа бағыт. Модернизация теориясын құрушылардың бірі белгілі маман Сирил Блэктің анықтауы бойынша, модернизация – бұл дәстүрлі қоғамның ғылыми-техникалық революцияның бақылауына түскен жаңа қоғамға бейімделу үдерісі. Швед әлеуметтанушысы Геран Терборннің пайымдауынша «*modernity*» бұл өткен дәуір мен қазіргі заманмен салыстырғанда әлдеқайда күшті, жақсы дәуір, яғни болашаққа апаратын немесе болашақты көрсетін дәуір деген түсінікті береді. Г.Терборн бойынша «*modernity*» дәуірінің соңы адамдардың мәдениет пен қоғам талқылауында өткен мен болашақтың айырмашылығы өзектілігін жойған кезде, тіршілікқамаы жүйесінде көне дәстүрдің қазіргі заман дәстүріне, даму мен өрлеуге локолизацияланған кезінде аяқталады [1].

Музей қызметіндегі модернизация мәселелері қазіргі таңда өзекті мәселе болып саналады, қазіргі таңдағы музейлік басылымдар, музейлік зерттеулердің негізгі дені осы сұрақты шешу жолдарына арналған. Соңғы онжылдықта осы мәселеге қатысты ойды білдіруге мүмкіндік беретін жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бағытталған музейлерді реформалау тәжірибесі жинақталған. Музейлік модернизация мәдениет пен қоғам дамуына негізделген музейлерді қалыптастырумен тікелей байланысты.

Әлем музейлері мен отандық музейтану жүйесінде соңғы онжылдықтарда нарықтық заманға бейімделген түбегейлі бетбұрыс жасалып, музей ісінде маркетинг, менеджмент, фандрейзинг, Паблик Рилейшнз (PR) деген жаңа бағыттар қалыптасты. Қазіргі заманда жаңа көзқарастарды жүзеге асыру жолына түскен музейлер идентификация, консервация және ағартушылық міндеттерінің дәстүрлі көлемінен шығып, қоғам мен қоршаған орта өміріне, ғылыми-ақпараттық өмірге қызу араласып, өз аясын кешенді бағдарламаларды жүзеге асырумен кеңейтуі керек. Музей құндылықтарының интерпретациялануы және интеграциялануы әлемдік ақпараттық кеңістікте орналасуы маңызды болып табылады.

Қазіргі кездегі көптеген музейлердің жетістігі көбінесе ұйымдастыру, жоспарлау, идеяны жүзеге асыруға негізделген менеджменттегі технологияларды қолданумен байланысты. Нәтижесінде музейлерді басқару жүйесіндегі стратегия, тактика, құрылымдық қайта құрулар сияқты менеджменттік бағыттарда музей ісін дұрыс ұйымдастыру, музейдің алдағы қысқа мерзімде және ұзақ мерзімде дамуындағы мақсаты мен міндеттерін қойып, стратегиялық жоспарын жасап оны жүзеге асыру игерілді. Қазіргі заманғы музейтанушылардың негіздеуінше 5, 10, 15 жыл, тіпті одан да ұзақ мерзімге стратегиялық даму тұжырымдамасын жасаудан көрі, қысқа мерзімдік мақсатты жүзеге асыру бәсекеге қабілетті музейлерді қалыптастырады, яғни музей дамудың қарқынды жолын жүзеге асырады. Осы бағытта білім алушыларға нақты ақпарат беру үшін озық тәжірибе қалыптастырған музейлердің стратегиялық даму бағдарламалары және олардың нәтижелері ұсынылады.

Музейлік тәжірибелер көрсеткендей, музейдің даму тұжырымдамасын жасаған кезде оның аудиториясы мен мүмкіндіктері (интеллектуалдық, материалдық, қаржылық, аумақтық және т.б.) ескерілуі керек. Тұжырымдаманың басты принциптері қажеттілік, заманауилық, ғылыми сенімділік, сабақтастық болуы тиіс. Тұжырымдаманың негізінде музей жинақтарын қайтадан електен өткізіп, тек қазіргі күннің ғана емес сондай-ақ болашақтың талаптарына да негізделген ғылыми болжам жасайтын жаңа миссиясы болуы қажет [3-4].

Музей модернизацияның тұжырымдамалық негізіне музейдің болашақтағы даму жоспарына талдау жасайтын мына тұжырымдамалар кіреді: музейді басқару, музейдің материалдық базасының дамуы, ғылыми-зерттеу жұмыстары, музей қорларының ғылыми жинақтамалары, ғылыми-қор, ғылыми-экспозиция, реставрациялық/реконструкциялық жұмыстары, ағартушылық, білім беру, халықаралық, жарнамалық, баспагерлік және басқа да музей қызметінің түрлері. Музейлердің модернизациялық тұжырымдамасы мемлекеттің мәдени құндылықтарын сақтайтын, жинайтын және бір уақытта ғылыми зерттеуді, ағартушылық пен білім берушілік қызметін қоса жүргізетін музейлер қызметін реттейтін маңызы бар заңнамалар мен заңдық құқықтық актілер шеңберінде жүзеге асырылуы тиіс.

Модернизацияның теориялық негізі, басты өзектісі музейдің даму тұжырымдамасының құрылуы болып табылады. Кеңестік дәуірде музейдің даму стратегиясында «материалдық» құндылықтан әрқашан «идеологиялық» құндылық жоғары тұрды, ал қазіргі кезеңдегі музейлер өз қызметінде шаруашылықты жүргізу қызметін үнемдей отырып, бюджеттік табыстан тыс қосымша қаржылай табыс көздерін іздеу, табыс табуды күн тәртібіне шығарып отыр. Қаржылай қор қалыптастыру музейдің дамуы мен қалыптасуының табысты кепілі болады.

Музейлерді модернизациялау ісін жолға қойғанда құрылымдық және технологиялық қайта жасақтаусыз мүмкін емес. Олардың негізінде музейдің жаңа материалдық-техникалық бейнесін, оның экспозициялық-көрмелік, қор және басқа да кеңістіктерін қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар штаттық құрылымын жетілдіру, қызметкерлердің функцияналдық міндеттерін, штаттық және штаттан тыс бөлімшелерін, топтарын, ұжымдарын, дәрежелерін нақтылау сияқты қызметтер де жатыр.

Музей модернизациясының келесі деңгейі музейдің құрылымын түрлендірумен байланысты. Өзгеріп отыратын ортаның жағдайына бейімделу процессінде музей ортамен өзара қарым-қатынас жасауды тиімді ету үшін өзінің құрылымын жетілдіреді.

Музейдің даму стратегиясын қалыптастыру үшін жаңа технологиялық шешімдермен, яғни ғылым мен техниканың жетістіктерінсіз нығайту мүмкін емес. Сонымен бірге модернизацияның технологиялық деңгейі әрқашан музей қызметінің тұжырымдамасы мен құрылымына бағытталған болуы керек. Модернизацияның технологиялық деңгейі – бұл музей стратегиясы дамуының қозғаушы күші. Ол тек қана компьютерлендірумен, музей кеңістігін виртуалдандырумен, ғимаратты жөндеу немесе жаңа құрылғылар мен жиһаздарды алумен ғана байланысты емес. Техникалық жаңалықтар мен жаңа технологиялар құжат айналымын кеңейтуге, музей қорын тіркеу мен сақтауға, жаңа жобалар құруға, музей аралық соның ішінде халықаралық байланыстарды жеңілдетеді, мемлекеттік билік мүшелерімен және қоғамдық институттармен, сондай-ақ келушілермен және қоғамдық ортамен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Музейлердегі модернизация мәселесін қарастырғанда алдымен модернизация мәнін ұғынумен қатар, виртуалды экспозиция, виртуалды музей, ауди/видео экскурс, электронды каталогтардың жаңа үлгілері мен оларды қолданысқа енгізу тәжірибелері де қамтылады. Қазіргі кезде музей экспозицияларын және музей жинақтарына визуалды қарап, оларға баға беруге мүмкіндік беретін барлық музейлердің Интернетте сайттары бар. Музей экспозициялық практикада заманауи өнер тілін жан-жақты қолданады. Яғни, модернизациялау музейлік затқа қатысты жаңа ойларды, жаңа көзқарастарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, музей ісінде пәнаралық байланысты дамытып, педагогтардың, психологтардың, әлеуметтанушылардың, IT инженер-технологтардың және басқа да ғылыми пәндердің жетістіктері музей ісінің игілігіне қолдану деңгейін көтерудің де маңызы жоғары.

Қазіргі таңдағы музейлер халыққа нақты білім беретін, көпшілікпен үздіксіз байланыс жасайтын мәдени және шығармашылық орталықтар бола отырып, олар күнделікті өзгеріп тұратын мәселелер мен қажеттіліктерге бейімделе алатын институционалдық құрылымға айналуы тиіс.

Музей қызметінің көпшілікпен үздіксіз байланыс жасайтын басты бағыттарының бірі, әрі қоғаммен байланыс орнатудың негізгі жолының бірі, музей туралы жазылған басылымдар корпусы – музеографиялық өнімдері каталогтар, альбомдар, буклеттер, жолсеріктер, афишалар, банерлер шығаруға да жаңа көзқарас қалыптастыру да заман талабы. Музеография музей қызметінің барлық саласының жетістіктерін қамтиды. «Музей ісі және ескерткіштерді» қорғау мамандығының білім алушыларына әлем музейлерінің озық үлгідегі музеографиялық өнімдері мен отандық тәжірибе қатар ұсынылады. Әлем музейлерінің музеографиялық туындылары электронды кітаптар жүйесінен, кітапхана қорларынан, кафедра қорынан, әлем музейлерінің сайттарындағы бысылымдар жүйесінен ұсынылады, талдау жасалады. Отандық музеографияның жаңа туындыларын білім алушылардың қолданысына енгізу өте маңызды. Соның бірі ҚРМММ жүзеге асырған «Қазақтың дәстүрлі этнографиялық категориялар,

ұғымдар мен атаулар жүйесі» атты іргелі ғылыми қолданбалы жоба аясында ғылыми айналымға енген 5 томдықтың ғылыми-танымдық салмағы жоғары, бұл көптомдықтың отандық, тіпті шетелдік «музейлік этнография» ғылымындағы бірегей «этнографиялық энциклопедия» екені айғақ. Аталмыш туындыны жаңа музеологияда музей объектісін ғылыми-танымдық тұрғыда түсіндірудің күрделі жүйесі музей интерпретациясы және музейлік дискурс ұғымын ғылыми-практикалық тұрғыда игерудің озық үлгісі деп тануға болады [5]. Музей өнімі – кәдесыйлар, аудио/видеодисктер, фотоальбомдар, кітаптар, буклеттер, CD-дисктер, ашық хаттар, күнтізбелер және т.б. сатылымға шығару арқылы ды музей келушілерге өз мәліметтерін жеткізе алады.

Музей ісін модернизациялау үдерісінде жаңа басқарушылық технологиялар мен маркетингті қолдану маңызды болып саналады. Маркетингтік технологияларды музей қызметінде қолдану музей маркетингінің ерекше бағытының қалыптасуына әкеледі. Атап айталық, өткен ғасырдың екінші жартысында музейлердегі тек қана қаражат жетіспеушілігі маркетинг пен менеджмент технологияларынан құтқару жолдарын іздестіруге мәжбүр етті.

Модернизациялау – заман талаптарына сай әр түрлі жақсартуларды, жетілдірулерді енгізуді білдіреді. Қазіргі кезде музейлер әр түрлі білім деңгейіндегі, әр түрлі жастағы және көптеген арнайы мамандарға кәсіби қызмет ететін, көпфункционалы мәдени кешенге айналууда. Әрі, келушілерге көрмелік залдар мен музейлік коллекциялармен қоса, барлық қызметкерлердің жұмыстары, әкімшілік пен гардеробтағы қызметшілердің де әсер етеді. Кафе, музейлік ресторандар, музей өнімінің түрлерін құрайтын дүкендер, интернет-кластар, сондай-ақ көліктің қол жетімділігі де музей беделін қалыптастыруда маңызды факторлар болып саналады. Сонымен қоса, музейге келуден алған пікірді арттыратын оның ішкі және сыртқы сәулеттік, дизайндық көрінісі [4].

Музей ісіндегі тәжірибе негізінде, музейлердегі модернизацияның кейбір ерекшеліктеріне байланысты білім алушыларға анықтамалық терминдер ұсынылады. Музей модернизациясы – бұл музейлердің болашаққа бейімделуіне бағытталған тұжырымдамалық, құрылымдық және технологиялық өзгертулері. Музей модернизациясы – музей ісіндегі әр түрлі деңгейлердегі өзгертулерді сипаттайды. Музейдегі модернизация үдерісі көп деңгейлі, кешенді, жүйеленген, музейдің қызметтерінің барлық түрлерін, музей қызметкерлерін, музейге келушілердің және мемлекет пен қоғамның қажеттілігін ескеретін жүйе болып табылады.

1. Mergel Thomas: Modernization. <http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/modernization/thomas-mergel-modernization>

2. Будко А. Гавров С.Н. Модернизация // Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект: Константа, 2012. – С. 821-830.

3. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация. – М.: Изд-во АСТ, 2004. – С.18-19.

4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-3 том. Алматы, 2011-2014.; Н.Г.Хлудов. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика. Алматы, 2003.; ҚРМОН-ның этнографиялық коллекциясы. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. – Алматы, 2009; Қазақстанның нумизматикалық мұрасы және Сарайшық тиындары.– Алматы, 2008; Ежелгі көшпелілер мәдениеті: Археологиялық коллекциялар каталогы. – Алматы, 2009; Қазақ кілемдері. – Алматы, 2013.

Р.И. Бравина

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЯКУТИИ

В начале XXI в. в археологии появились новые методы датирования, различные химические и физические методы анализа артефактов, костей животных, экофактов, методы палеопатологии болезней, генетики, геоинформационные технологии и т.д. - все это позволяет получить совершенно новые результаты, а иногда пересмотреть устоявшиеся представления. Со времени создания в 2009 г. сектора археологии в Институте гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН подобного рода исследованиям уделяется значительное внимание. Это хорошо иллюстрируются, например, на изучении двойного неолитического погребения Вилюйское Шоссе, обнаруженного в г. Якутске. На основе полученных в ИГиМ СО РАН (г. Новосибирск) и Университете штата Аризона (г. Тусон, США) радиоуглеродных дат обосновывается абсолютный возраст этого погребения и предлагается концепция существования трансляции архаичного обряда ярусных антитезных погребений от Прибайкалья (китайская традиция) на Верхнюю Лену, в Якутию

и на Чукотку. Методом АМС было получено две радиоуглеродных даты: 4200 ± 55 л.н. (AA-79324) – по фрагменту черепа ребёнка, 4235 ± 60 л.н. (AA-79325) – по рёбрам женщины. Калиброванный возраст первой даты (± 2 сигма) приурочен к интервалу 2910–2620 гг. до н.э., второй – 3010–2620 гг. до н.э. Обе полученные даты чётко указали на один временной интервал и приурочили погребение Вилуйское Шоссе к середине первой половины III тыс. до н.э., что не дало оснований надёжно соотнести его с определённой археологической культурой, т.к. в указанный период в Якутии сосуществовали белькачинская и ымыяхтахская традиции в стадии смены первой на вторую. Антропологические исследования показали, что останки женщины и ребёнка принадлежали большой монголоидной расе с сочетанием признаков арктической расы в строении мозговой коробки и черт байкальского расового типа в морфологии лицевого отдела. Одонтологические и остеологические особенности индивидуумов (микродонтизм, общая массивность и крупные размеры костяка женщины, значительные широтные размеры эпифизов и диафизов верхних конечностей, усиление роста дистальных сегментов нижних конечностей) позволили допустить также участие европеоидного компонента. По данным последних междисциплинарных исследований (радиоуглеродному датированию, генетическим и антропологическим анализам) погребения Бугачанское, Куллатинское и Покровское I, которые ранее относили либо к бронзовому веку (А.П. Окладников), либо к позднему неолиту (С.А. Федосеева), относятся к раннему железному веку. Генетические исследования Покровского погребения II показывают, что население раннего железного века Якутии имело генетическую близость с кочевниками Центральной Азии, Южной и Средней Сибири (Монголия, Бурятия, Алтай-Саянский регион). В погребальном обряде населения Якутии раннего железного века проявляются элементы, которые в дальнейшем прослеживаются в погребальном обряде культур позднего средневековья (следы огня во внутримогильных камерах, ориентация по течению рек, варианты труположения и др.) [1].

Значимыми достижениями сектора за последние годы являются выявление и изучение погребений, относящихся к раннеякутской кулун-атахской культуре XIV-XVI вв.: Атласовское I, II, Сергеляхское, Балыктах, Кудук, Ат Быран I и IV. В лаборатории антропологии ИПОС СО РАН (г. Тюмень) велись работы по восстановлению облика человека по черепу из Атласовского погребения I, проведены подробные антропологический, палеопатологический, одонтологический анализы. Исследование этого одного из наиболее ранних якутских погребений показывает морфологическое сходство с антропологическим типом современных бурят и монголов. По патологическим изменениям костей и травмам черепа сделана попытка реконструкции образа жизни и смертельного исхода погребенного. В Лаборатории ускорительной масс-спектрометрии Университета Аризоны (г. Тусон, США) по кости Атласовского погребения была получена радиоуглеродная дата 515 ± 45 л.н. (AA-86203). Калиброванный возраст даты (± 2 сигма) – 1310–1450 гг. н.э. [2].

В настоящее время мы располагаем данными радиоуглеродного и дендрохронологического датирования более 20-ти раннеякутских погребений, сделанных в разных лабораториях страны и зарубежом: Институте мерзлотоведения СО РАН (Якутск), Лаборатории ускорительной масс-спектрометрии Университета Аризоны (г. Тусон, США), Центре изотопных исследований университета Гронингена (Нидерланды) и др. [3, с.27]. Продолжается сотрудничество со специалистами лаборатории антропологии ИПОС СО РАН (г. Тюмень) и Медико-криминалистического отделения Бюро судебно-медицинской экспертизы Министерства здравоохранения РС (Я) по проведению антропологических и патологоанатомических исследований древних останков погребенных. Сотрудники сектора также принимают участие в совместных исследованиях ученых Якутского научного центра комплексных медицинских проблем СО РАН и СВФУ им. М.К. Аммосова с исследователями из Института биохимии и генетики Уфимского научного центра РАН (г. Уфа) и Эстонского биоцентра (г. Тарту) по изучению генетической истории аборигенного населения Якутии, по результатам которых издана коллективная монография [4].

Сектор ведет целенаправленные исследования археологических объектов в северных районах Якутии. На территории Томпонского района открыто поселение Буор Хайа (Хомустаах) I, где были выявлены фрагменты керамики, продолжающие традиции керамического производства автохтонных племен железного века, раннеякутской кулун-атахской культуры XIV-XVI вв. и якутской культуры XVII-XIX вв., железные изделия, отходы кузнечного производства в виде шлаков, кости домашнего

скота, диких млекопитающих, птиц и рыб. Палеозоологический анализ остеологического материала сделан доктором биологических наук Г.Н. Боекорковым. По количеству костей абсолютно доминирует домашняя лошадь (71 костей и фрагментов из всех определенных). Второе место занимает крупный рогатый скот: 23 фрагмента, в основном, трубчатых костей и фаланг. Костей лося и северного оленя равное число (по 18). Количество остеологического материала других видов млекопитающих (лисица, кабарга, заяц-беляк) незначительно. Видовой состав диких млекопитающих из поселений Буор-Хая соответствует современному среднетаежному фаунистическому комплексу. Встречаются единичные остатки тетеревиных (по-видимому, глухарь) и утиных птиц, немногочисленные остатки рыб, среди которых достоверно определены карась и щука. Костные материалы поселения в целом свидетельствуют о смешанном скотоводческо-охотничье-рыболовном хозяйстве носителей кулун-атахской культуры XIV-XVI вв. и позволяет выдвинуть предположение о раннем освоении скотоводами-якутами северо-восточных районов Якутии.

Данная гипотеза подтверждается материалами якутских погребений, раскопанных в приполярных Оймяконском и Верхоянском районах. В погребениях Обугэ I и II зафиксированы: железная пальма-батас, фрагменты сложносоставного лука с костяными концевыми вкладышами, характерными кулун-атахской культуре, железные наконечники стрел, железные удила с витыми кольчатыми псалиями и двусоставными звеньями грызла неравной длины, а также украшения в виде парных конских голов, характерные для археологических культур кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. В Верхоянском районе открыты погребения с парным труположением в гробу с продольной перегородкой хуннского типа и захоронение с конем [5].

Таким образом, конкретные археологические материалы на основе междисциплинарного изучения показывают, что миграционные потоки из сопредельных с Якутией территорий прослеживаются уже с эпохи каменного века, которые интенсивно продолжаются и в последующие эпохи, проникая в высокие Арктические широты, где, начиная с XVI-XVII вв., помимо самобытных культур охотников и рыболовов, складывается скотоводческий культурно-хозяйственный тип.

Помимо целенаправленных археологических исследований по поиску и изучению новых памятников в целях привлечения новых источников по ранней этнической культуре якутов ведутся работы по атрибуции экспонатов музеев Якутии, Сибири и Дальнего Востока. В ходе этих работ в фондах Тойбохойского краеведческого музея республики впервые научно обследован уникальный сложносоставной лук, состоящий из 13 роговых и костяных накладок, в том числе из бивня мамонта. В Центре изотопных исследований университета Гронингена (Нидерланды) проф. Й. ван дер Плихтом по фрагменту роговой накладки получена радиоуглеродная дата 195 ± 30 л.н. (GrA-60340), показывающая, что он был, вероятнее всего, изготовлен в 1640-1810 гг. В Вилуйском краеведческом музее им. П.Х. Староватова была атрибутирована свистящая стрела хуннского типа. В Нюрбинском музее дружбы народов им. К.Д. Уткина изучены бронзовый топор-кельт раннетагарского времени красноярско-ангарского типа, бронзовый бубенчик с китайскими иероглифами и китайский халат из якутского погребения XVIII в. Получена экспертная справка по расшифровке иероглифов, сделанная В.П. Зайцевым, н.с. отдела Дальнего Востока Института восточных рукописей РАН (СПб.). Артефакты из музейных фондов свидетельствуют о наличии древних исторических связей с регионами сопредельных территорий [6, 7].

Одной из современных тенденций в развитии региональных отраслей науки является интеграция в мировое научное пространство. В этом плане продолжается сотрудничество с французскими исследователями из Университета им. Поля Сабатье и Национального Центра сибирских исследований (г. Тулуза, Франция) в рамках совместной Саха-французской экспедиции по комплексному изучению материалов древних погребений приполярных районов Якутии, что сопровождается совместными международными публикациями [8, 9 и другие].

Таким образом, современное состояние археологических исследований в Якутии характеризуется тесной интеграцией с естественными науками, развитием международного сотрудничества и созданием более гибких интерпретаций прошлого. Дальнейшее развитие междисциплинарных связей и интеграция в российское и мировое археологическое пространство дадут новые импульсы региональной археологической науке и будут способствовать получению новых знаний о древнейших этапах прошлого Якутии.

1. Дьяконов В.М., Кузьмин Я.В., Ходжинс Г.В.Л. Погребение Вилуйское Шоссе в Якутске: проблемы определения абсолютного возраста и культурной принадлежности // Известия Лаборатории древних технологий. – 2012. – Вып. 9. – С. 122-128.

2. Дьяконов В.М., Степанов А.Д., Багашев А.Н., Ражев Д.И., Кузьмин Я.В., Ходжин Г.В.Л. Атласовское захоронение XIУ – ХУ вв. кулун –атахской культуры в контексте проблем этногенеза якутов // Всадники Северной Азии и рождение этноса: этногенез и этническая история Саха. – Новосибирск: Наука, 2014. - С. 233 – 240.
3. Бравина Р.И., Дьяконов В.М. Раннеякутские средневековые погребения XIV–XVII вв.: совокупность отличительных признаков // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2015. – №3. – С. 27 - 32.
4. Генетическая история народов Якутии и наследственно-обусловленные болезни / под ред. Федоровой С.А., Хуснутдиновой Э.К. // Новосибирск: Наука, 2015. – 328 с.
5. Бравина Р.И. Погребальные памятники якутов Верхоянья (XVII–XVIII вв.) // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2013. – № 1. – С. 3-9.
6. Бравина Р.И. Этнокультурные контакты якутов с народами Приамурья // Дальневосточно-сибирские древности: сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения В.Е. Медведева. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2012. – С. 144-150.
7. Бравина Р.И., Дьяконов В.М., Степанов А.Д., Масумото Т. Предметы китайского происхождения в атрибутике якутских шаманов / 中国北方及蒙古, 贝加尔, 西伯利亚地区古代文化: 全 3 册 / 内蒙古博物院, 内蒙古自治区文物考古研究所编. – 北京: 科学出版社, 2015.9. – 页数1327-1334.. Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири: Т. III / Музей Внутренней Монголии, серии Археологического института автономного района Внутренняя Монголия. – Пекин: Наука-Пресс, 2015. – С. 1327–1334.
8. Мир древних якутов: опыт междисциплинарных исследований (по материалам Саха-французской археологической экспедиции) / Под ред. Э. Крюбеси, А. Алексеева. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2012. – 226 с. Alexeev A.N., Dabernat N., Thèves C., Bouakaxe C., Keyser C., Gérard A., Duchesne S., Gérard P., Crubézy E., Ludes B., Nikolaeva D., Mokrousov I., Tuberculosis Epidemiology and Selection in an Autochthonous Siberian Population from the 16th-19th century // PLoS ONE. – 2014. – Т. 9. – № 2.

Ф.Р. Латыпов

ОТ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ДЕКОДИРОВКИ ЗВУКОВЫХ СИГНАЛОВ В СЛУХО-РЕЧЕВОЙ СИСТЕМЕ ЧЕЛОВЕКА (СРСЧ) К ДЕШИФРОВКЕ ДРЕВНИХ ТЕКСТОВ НА ПРАТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ЗАПАДА

Изучение церебральных механизмов перекодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) важно для разработки методик диагностирования состояния предболезни людей по речи в медицине [1,2] (впервые этот метод разработали этруски [3,4]), для активизации восприятия устной речи лекторов в студенческой аудитории и для исследования фоногенеза языковых семей Земли.

В России в ведущих научных центрах до 2000 г. работа «фонетического процессора» слухо-речевой системы человека (ФП СРСЧ) изучалась довольно фрагментарно, в основном при восприятии логотомов VC, CV, VCV [5] или перцептивной реставрации отсутствующей фонемы [6]. Между тем, более углубленно и структурированно функционирование ФП СРСЧ можно изучать при восприятии сплошных речевых потоков в условиях непрерывных остаточных колебаний звуковых волокон и отключенном центре логико-смысловой идентификации речи. Для этого не нужна специальная нейрофизиологической аппаратуры. Достаточно организовать дихотическое калькирование аудиторами инородных речевых потоков, содержащих провоцирующие тот или иной церебральный механизм, «специальные ловушки» для кодирующе-анализирующего аппарата речевых центров мозга, когда известные закономерности восприятия одного языка (когнитивные эталоны, фразовая интонация, вариативность звуковых цепочек и т. д.) проектируются на неизвестный текст.

Особый интерес в кибернетическом плане представляет исследование алгоритмов реконструкции восприятия звуковой цепочки у носителей агглютинирующих декодирующих программ в речевом центре мозга [7]. В этом случае соблюдается микропроцессорный принцип переадресации сигналов при простой аддитивной закономерности организации морфологической структуры речевого потока.

В 1980–81, 1987–89 гг. в городе Красноярске в Красноярском институте цветных металлов, а также в 1995–96 гг. в лаборатории активным методом обучения Уфимского технологического института сервиса (УТИС) были проведены опыты по фонетическому калькированию инородных речевых потоков у студентов очного и заочного обучения (128 чел.) в возрасте 20-30 лет обоего пола, изучающих или доминантно пользующихся родным языком (в Красноярске – русским, в Уфе – татарским). Для того, чтобы далее не путаться с более тридцатью другими татарскими языками – абаканским, кавказскими, амурско-тихоокеанскими, северо-китайским, литовско-польскими, крымскими, батыевскими и др., далее выбранный нами вариант языка будем называть казанско-тюркским (КТ) языком.

Для русскоязычных аудиторов г. Красноярска предлагались тексты на итальянском и английских языках, а носителям казанско-тюркского языка в Уфе – на языке индейцев Америки – сиу-лакота (также

агглютинирующий, но неизвестный аудиторам язык). Кроме этого, подбирались фразы с обилием опорных звуков (в системе адаптации СРСЧ к шумам) в начальных позициях слов (для более полного «запуска» интересующих нас механизмов), а звуковые цепочки заполнялись словами с большой оппозицией аллофонов в своем составе [8-10].

Обработка опытных данных проводилась визуально по рукописным текстам аудиторов и в поисковом режиме на компьютере по специально разработанной программе «Слух-ОО».

В результате этих исследований удалось выявить следующие механизмы и очередность их взаимодействия в ФП СРСЧ в процессе восприятия непрерывного речевого потока [11] :

1. механизм идентификации звуков [МИЗ];
2. механизм компоновки звуковой последовательности слова (МК ЗПС);
3. механизм выравнивания (гармонизации) восприятия звуковой цепочки (МВВЗЦ).

Обнаруженные перекосы в идентификации звуков удивительно совпали с фреквенталиями – мировыми эволюционными процессами в языках Земли [12,27], а также с данными типовых ошибок наборщиков шрифтов в печатном деле в СССР, Монголии, Венгрии [11].

Полученные результаты позволили реконструировать реально имевшие место изменения у предков КТ языка вглубь веков на 3,5 тыс. лет назад. Был найден тензор исторического развития фонетической системы тюркской языковой семьи. Эти данные стали своеобразным «ключом» для дешифровки текстов на античных тюркских языках, обнаруженных в бассейне Средиземного моря и на прилегающих территориях.

Для дешифровки античных пратюркских текстов Средиземноморья был разработан специальный алгоритм идентификации семантических единиц текстов – метод ПЭКФОС (последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью) [11].

На основе метода ПЭКФОС и фоноэволюционной пратюркской гипотезы, в 1981 году была переведена значительная часть (~67%) самого крупного этрусского (самоназв. *turc*) текста, нанесенного красной краской на льняные бинты Загребской мумии из Среднего Египта (IV в. до н. э.) [13]. О результатах исследования этого текста было доложено на тюркологической конференции в БашГУ в Уфе в 1982 г. [14] и в Гос. Эрмитаже в Ленинграде в мае 1983 г. [15]. Было обнаружено то, что согласно нашего перевода, имело место принесение в жертву богу *Tin* молодой этрусской девушки *xis' cis*, с описанием инструментария заклания (*usli θacac* «острый нож» и др.), очередности ритуалов и участников священнодействия этого главного обряда этрусской религии, а также химикатов и смол, использованных для бальзамирования тела (*θenθ*).

В 1985–87 гг. в лабораториях Словении и Австрии было осуществлено комплексное физико-химическое обследование тканей тела и бинтов Загребской мумии, и к августу 1988 г. вышел отчет [16] по итогам этих исследований, поступивший в Загребский Археологический музей. Спустя 10 дней, после появления указанного отчета в названном музее, мы уже стояли на пороге этого музея и одними из первых приобрели отчет югославских и австрийских ученых с комментариями на английском, немецком, итальянском и сербско-хорватском языках. Сразу обнаружилось 5 прямых и косвенных фактов (включая химический состав бальзамирующих веществ), подтверждающих наш перевод 1981 года (спустя 7 лет после перевода на пратюркской основе исследованного проекта TLE 1). Об этих фактах мы доложили в 1990 г. в г. Москве на этрускологическом коллоквиуме в ГМИИ им. А. С. Пушкина [17] и на тюркологической конференции в Казани в 1992 г. [18].

Таким образом, наша методика перевода ТАРКских (этрских) текстов получила доказательства своей верификативности [11].

Воспользовавшись гипотезой Артура Эванса о генетическом родстве этрусского и минойского языков, в 1982–2014 гг. нами были осуществлены переводы 4 крупнейших текстов на минойском языке (из Угарита [19], с острова Кипр [20-21] и с острова Крит [13,22]).

Во II-ом тысячелетии до н. э. значительное количество мигрантов Восточного Средиземноморья (сардов, пеласгов, минойцев и др.) осела на восточном побережье Испании [23], послужив ядром в формировании племен иберов (турдетан, контестан, илергетов и др.). На юге Испании государство Тартесс (пратюрк. *tar-tess* «узкое место (Средиземного моря)») процветало в XI–VII вв. до н. э. за счет торговли металлами (железо, олово, серебро, медь). Иберы стали основными поставщиками металлов (до 70%) во все регионы Средиземноморья [24] и считались великими оружейниками и воинами античной эпохи.

На основе метода ПЭКФОС, в 2013–15 гг. нами были переведены некоторые иберийские тексты Леванта (восточного побережья древней Испании). Была найдена система фонетических и

морфологических отличий иберийского и этрусского языков. За счет интенсивных контактов иберов с финикийцами, греками, кельтами, римлянами (по этой территории прокатились две пунические и одна гражданская войны Рима), иберийский язык испытал экспресс-фонетическое развитие, обогнав в этом плане более спокойно (в господствующем положении) развивавшийся в Италии этрусский язык, приблизившись почти до современного тюркского языкового состояния северо-кавказских тюркских языков [25].

Далее приводится таблица сопоставления соответствующих лексем в иберийском, этрусском и казанско-тюркском языках.

Сопоставления соответствующих лексем в иберийском, этрусском, казанско-тюркском языках

Наш перевод	Ибер. яз.	Этрусск. яз.	КТ язык
«я»	ban	mi	min
«вот это»	ošbu	ca, ica	ošy, ošbu
«парни»	egitar	exeθai	egetlār'
«человек»	gesi	ceše	keše
«мужчина»	iř	er	ir'
«железо»	timuř	tamur	timer
«жеребец»	aubir	*avpir	aıgyr
«бешенный»	kuturiř	eturur	qotyryr
«знайте»	belagas	mlaxas	belegez'
«1»	bir, ber, pēr	pr	ber'
«10»	on	un	un
«40»	garuk	caruc	qyryq
«что»	ne, nemē	ni, nist	ni, nāstā (диал.)
«дело»	eš	eš	eš
«хлеб»	ipi	ipe	ipi, āpi
«спор»	lid	?	bāhās
«правило»	pekeřr	picasr	kagyidā
«читать»	okare	acare	ukyrğa
«должен»	tiiš	teiš	tieš
«небо»	eg	ec	kük
«внизу»	as-te	as-θi	as-ta
«очень»	enn	en	iñ
«ещё»	edna	etnam	tagyn
«дополнительно»	tagim	estac	—//—

Как видно из таблицы в иберийском языке, в отличие от более раннего пратюркского (ближе к этрусскому варианту) состояния, произошли фонетические изменения **m > p > b**, **c > g**, **e > i**, **v > u**.

По сравнению с этрусским языком, в иберийских текстах значительно больше (до 30%) восточно-семитских (аккадско-праарабских) заимствований. Встречаются показатели множественности -om, -em и предлоги том «сокрыто», nal- «нет», заимствованные из семитских языков, что говорит о более тесной взаимосвязи иберийского языка с Древним Ближним Востоком (Сирия, Ливан), чем этрусского языка.

Исследование иберийских надписей Испании, выполненных на свинцовых и бронзовых пластинах показало, что они не содержат никаких коммерческих контрактов, как предполагают испанские ученые. Они посвящены морально-этическим и дорожно-транспортным проблемам [25,26] в локальных иберийских сообществах.

1. Латыпов Ф. Р. Ранняя диагностика предболезни у студентов на основе оценки экстремальной морфологической температуры речевого потока// Методико-социальные аспекты охраны здоровья студентов/ Под ред. В. Г. Николаева; – Красноярск: Красн.ГУ, 1988. – С. 86-99.

2. Латыпов Ф. Р. Человеческий язык с позиций термодинамики/ Сб. науч. трудов: Взаимодействие наук как фактор их развития. – Новосибирск: Наука (СО), 1988. – С. 264-275.

3. Латыпов Ф. Р. Исчезнувшие цивилизации: медицинская практика древней Этрурии в описании этрусскими терминалами// Сб. трудов юбилейн. науч.-практич. конф. кафедры поликлинической терапии Баш. Гос. Мед. ун-та: Актуальные проблемы поликлинической терапии. – Уфа: Изд. БашГМУ, 2006. –С. 24-26.

4. Латыпов Ф. Р. Установочная концепция, методы и средства использовавшиеся в Этрурии для профилактики и лечения заболеваний// Сб. науч. статей участ. всеросс. науч.-практич. конф. с междунар. участием: Актуальные вопросы экологии человека. – Уфа: РИО ИЦИПТ, 2015. – С. 38-43.

5. Речь: теоретические и прикладные аспекты. Коллективная монография// Сост. Л. В. Златоустова. – М.: Изд. МГУ, 1999. – 368 с.

6. Королева И. В., Кашина И. А., Сахнова О. С. Перцептивная реставрация отсутствующей фонемы: Новые данные о восприятии речи детей// Сенсорные системы, т. 5. № 3. 1991. – С. 30-40.

7. Бектаев К. Б., Пиотровский Р. Г. Автоматическая переработка текста. Лингвистические аспекты искусственного интеллекта// Советская тюркология. № 5. 1986. – С. 80-84.
8. Латыпов Ф. Р., Синев А. Д., Иващук А. Ю. Исследование механизма восприятия речи при дихотическом калькировании иноязычного речевого потока// Тез. докл. Всеросс. науч.-метод. конф.: Роль вуза в перестройке народного образования. Красноярск: КИЦМ, 1989. – С. 170.
9. Латыпов Ф. Р., Сибгатов Р. Г., Алтайская А. В. Работа механизмов идентификации звуков и компоновка звуковой последовательности слова при восприятии иноязычной речи// Тез. докл. региональн. конф.: Языки и литература народов Башкортостана в евразийском диалоге культур. – Уфа: Изд. БашГУ, 1997. – С. 93-95.
10. Латыпов Ф. Р., Галиуллин В. К., Низамудинова Р. С. Очередность взаимодействия церебральных механизмов слухоречевой системы человека// Тез. докл. региональн. конф.: Диагностика качества подготовки студентов. – Уфа: БашГМУ, 1997. – С. 113-114.
11. Латыпов Ф. Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа: Китап, 1999. – 276 с.
12. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. – М., 1965.
13. Латыпов Ф. Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. – Уфа: «Полиграфдизайн», 2014. – 152 с.
14. Латыпов Ф. Р. Об италийском диалекте пратюркского языка Средиземноморья// Тез. докл. и сообщ. IX конф. по диалектологии тюркских языков. – Уфа: Изд. БашГУ, 1982. – С. 35.
15. Латыпов Ф. Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией// Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. – Л-д: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. – С. 55-57.
16. Liber linteus Zagrabienensis// Vjesnik archeološkog muzeja u Zagrebu. 3 serija, vol. XIX. Zagreb: Poseban otisak. 106 s.
17. Латыпов Ф. Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этрусского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в августе 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1981 г.)// Тез. докл. междунар. коллоквиума: Этруски в их связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство. М.: ГМИИ им. А.С. Пушкина, 1990. – С. 42-44.
18. Latypov F. R. Phonetic changes of the Bashkir, Kazan-Turkic and Azerbaijani languages in comparison with real Parent Turkic languages// Труды междунар. конф. в 3-х томах: Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность, т. 1. Казань: Изд. АН Татарстана (ОГН), 1992. – С. 234-236.
19. Латыпов Ф. Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1, 2)// Ядьяр. 1995. № 3. С. 99-100; 1996. № 2. – С. 66-80.
20. Латыпов Ф. Р. Название сторон света в кипро-минойской надписи XIII в. до н. э. из Энкоми// Тез. докл. междунар. конф. по первобытному искусству. Кемерово: Изд. САИПИ, 1998. – С. 168-170 (франц.).
21. Латыпов Ф. Р. Кипро-минойская лексическая компонента в пиджин-древнегреческой силлабической надписи на бронзовой пластине из Идалейона// Сб. матер. IV Междунар. науч.-практич. конф.: Язык и культура. Новосибирск: ЦРНС, 2013. – С. 7-13.
22. Латыпов Ф. Р. Афористическое поучение в минойской спиральной надписи на золотом перстне из Мавро - Спелио// Вестник АН Респ. Башкортостан, 2014. том 19. № 4. – С. 57-61.
23. Аррибас Антонио. Иберы. Великие оружейники железного века/Пер. с англ. Е.Б. Межевитова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.– 190 с.
24. Hinarejos Benjamín Collado. Los íberos y su mundo. Madrid: Ediciones Akal, S.A., 2014. – 269 p.
25. Латыпов Ф. Р. Некоторые этрусские параллели в языке иберийской надписи на свинцовой пластине из Ла-Серрета-де-Алькой// Сб. матер. междунар. науч.-практич. конф., посвящ. 80-летию академика М. З. Закиева. Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. Академия, 2008. – С. 174-176.
26. Латыпов Ф. Р. Инструкция по «разруливанию» транспортных пробок на переправе через реку Ибер на бронзовой пластине из Ульястрета//Матер. III Междунар. науч.-практич. конф.: Современные проблемы социально-гуманитарных наук. Казань: Изд. КФУ, 2016. – С. 94-101.
27. Латыпов Ф. Р. От физиологических процессов работы речевого центра мозга к связующим элементам культур древних племен Евро-Афро-Азии и Нового Света// Тез. докл. II Междунар. конгресса этнографов и антропологов, т. 1. Уфа: Изд. Восточн. ун-та, 1997. – С. 34.

Г.К. Муканова

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗЛОЖЕНИЮ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ШОКАЕВЕДЕНИЕ)

На применении междисциплинарных методов в комплексном исследовании развития СМИ можно настаивать однозначно. Так, к примеру, тема парламентаризма слабо исследована для региона Центральная Азия начала 20 века. С другой стороны, представительные органы власти России (Государственная Дума) в некоторой степени были предтечей эмигрантской журналистики, и в этой связи ярко вырисовывается миссия Мустафы Шокая.

Казахский политический деятель в эмиграции организовал ряд периодических изданий, сеть подписки

по всему материка Евразия, чтобы своевременно информировать аудиторию о значимых политических событиях в Центральной Азии, советском Туркестане. Для комплексного исследования наследия Шокая и его места и роли в мировой социалистической философии важно применение междисциплинарных методов.

К наследию эмиграции применимы как общенаучные диалектические, так и исторические методы и принципы, методы количественного и качественного анализа, дешифровки и верификации источников на разных языках; сам Шокай писал на казахском, русском, турецком, французском, английском, башкирском и уйгурском языках. Его адресаты и корреспонденты также владели несколькими языками. Все эти факты актуализируют лингвистические методики исследования источников.

Работа с источниками требует знания методов работы с мемуаристикой, эпистолярным наследием. Данный аспект слабо освещен, ввиду закрытости темы в советский период.

К сожалению, в вузовских учебных пособиях указанный период развития связи с общественностью не находит освещения. Между тем, в структуре «царской» Государственной думы России имелся институт секретарей и переводчиков (при фракциях). Секретари по сути выполняли функции связи с общественностью: они регистрировали письма и законопроекты, составляли протоколы заседаний и обеспечивали информационные материалы для периодических изданий.

Особенно хлопотной оказывалась задача так называемых «инородческих» фракций (к примеру, мусульманская); секретари здесь занимались переводами на русский язык наказов и предложений с мест, и, напротив, переложением с русского языка на язык электората (казахский, татарский, башкирский и др.) материалов Думы. Совсем скоро этот опыт пригодился; как выясняется, подавляющее большинство секретарей Госдумы стали редакторами независимых периодических изданий, в эмиграции, продолжили публикаторскую деятельность за рубежами России. География охвата подписчиков превзошла собственно российские; периодика эмиграции составляла сеть по всему Евразийскому материка, Новому свету.

Другой вопрос, что их работа не всегда по достоинству отражена в историографии. К примеру, поездки Шокая в Лондон и доклады, в тексте которых он употребляет выражение «геополитика», способны по-новому высветить роль национальной интеллигенции в научном понимании текущего момента! Но даже имеющиеся на сегодня сведения позволили выявить внутреннюю взаимосвязь с большой «школой» госслужбы и парламентаризма, пройденной ими в формате Гос дум первых созывов. Так или иначе, феномен «царской» Думы выплеснулся в институте специалистов по связи с общественностью, умевших доходчиво толковать смысл принимаемых доктрин, самостоятельно находить источники информации и интерпретировать их. Парламентаризм, согласованное принятие социально значимых решений, работа в команде как стиль интеллектуальной деятельности, критические дискурсы и диспуты, контакты со СМИ де-факто стали достоянием народов России, в лице передовой интеллигенции.

Материалами к написанию статьи послужили мемуары, архивные первоисточники, рассекреченные материалы НКВД, ГПУ СССР, прижизненные публикации, эпистолярное наследие, исследования политологов и специалистов в сфере PR. [1]

Анализ последних по времени публикаций отечественных и зарубежных авторов наводит на вывод о незавершенности исторических исследований в части выявления, идентификации персоналий секретарей мусульманской фракции Госдумы России начала 20 века. Так, фамилии некоторых секретарей (Шокай М.) вовсе не упоминаются или заменяются другими, более исследованными. Мусульманская фракция четвертой Государственной думы состояла из 6 членов, возглавлялась К.-М. Тевкелевым. Секретарем был И. Ахтямов [2]. Вероятно, оба и Ахтямов, и Шокай исполняли обязанности секретарей и переводчиков...

Тогда как в других публикациях (казахстанских) Шокай вполне активно представлен в роли секретаря фракции [3]. Причинами оказываются «белые пятна» историографии, утеря архивных данных вследствие вынужденной эмиграции, угрозы арестов и т.д.

Интерес к персоналиям депутатов-мусульман сохраняется, изучается в контексте культурно-национальной идентичности, и это не может не радовать.[4] Для постсоветского пространства эти исследования имеют колоссальное значение.

История созывов Государственной Думы в монаршей России представляет интересное полотно эволюции политических взглядов, которое действительно достойно изучения. Вместе с тем, идеологический догматизм советского периода выставлял этот институт парламентаризма как однозначно негативный опыт (разгон Думы). Постепенно, в сознании поколений граждан социалистического лагеря, образ Госдумы вовсе обратился в нечто аморфное, неуклюжее, несвоевременное...

Что говорить о тех, «дореволюционных», депутатах, борьба которых за права избирателей непременно должна была, по замыслу советских «идеологов», выглядеть непременно несурзадной на фоне самодержавия... В этом случае, советская избирательная система смотрелась как пионерская в эффективном представительстве мнения граждан. История государства и права СССР, таким образом, дезавуировала имевший место (пусть недолго!) институт парламентаризма в Российской империи, а вместе с общей концепцией, - и такое явление, как формирование уникальной правовой культуры и практики. Что любопытно, значительная доля сотрудников, задействованных в работе фракций Думы начала 20 века, впоследствии (и в эмиграции зачастую) вернулись к публикаторской деятельности. Они стали редакторами, корреспондентами, политобозревателями и литературными критиками, экспертами и журналистами, продолжая и развивая связи с общественностью. Эта тенденция впервые нами реконструируется, после длительного периода умолчания, на основе рассекреченных материалов и биографий.

Мусульманская фракция Госдумы 4-го созыва (15.11.1912–25.02.1917 гг.; 5 сессий) из-за малочисленности потеряла статус фракции и официально называлась мусульманской группой. Она состояла из 6 депутатов (из них 5 татар): трое – от Уфимской и по одному – от Оренбургской и Самарской губ. Пост председателя сохранил К.-М. Тевкелев. [5] По инициативе членов фракции, в июне 1914 г. в Петербурге был созван IV Всероссийский мусульманский съезд. В тот же период фракция поставила вопрос о необходимости увеличения числа войсковых мулл в армии, об облегчении тех тягот военной службы солдат-мусульман, которые проистекали от нарушения законов их религии. Постоянное бюро при фракции начало функционировать в марте 1916 г. Первоначально в него входило 4 представителя от Казани, Уфы, Оренбурга и Троицка, затем география заметно расширилась. Среди наиболее деятельных членов бюро отмечались А. Цаликов (Кавказ), Н. Курбангалиев (Оренбург), А.-З. Валиди (Урал), М. Чокаев (Туркестан), А. Букейханов (Казахстан). Председателем бюро был избран А. Цаликов. Бюро приняло на себя роль информационного и координирующего центра мусульман России. Фракция и бюро все более воспринимали себя единственными законными представителями мусульман России.

Работа с фотодокументами и применение физико-химических методов их обработки остается актуальной; есть прижизненные публикации фотографий депутатов начала 20 века. [6]

Общее знание истории сложного периода требует искусного владения материалами правового характера. Законность принимаемых решений правительства, протесты депутатов составляют целостную картину правового поля, что немаловажно.

Четвертая Государственная Дума (1912–1917). Четвертая и последняя из Государственных Дум Российской империи действовала в период с 15 ноября 1912 по 25 февраля 1917. Она избиралась по тоже же избирательному закону, как и Третья Государственная Дума.

Выборы в IV Государственную Думу пришлось на осень (сентябрь-октябрь) 1912. Они показали, что поступательное движение российского общества идет по пути утверждения в стране парламентаризма. Предвыборная кампания, в которой активно участвовали лидеры буржуазных партий, проходила в обстановке дискуссии: быть или не быть конституции в России. Даже некоторые кандидаты в депутаты из числа правых политических партий выступали сторонниками конституционного строя. Кадеты при выборах в IV Государственную Думу провели несколько «левых» демаршей, выдвигая демократические законопроекты о свободе союзов и введении всеобщего избирательного права. Декларации буржуазных деятелей демонстрировали оппозиционность правительству.

Таким образом, междисциплинарные подходы чрезвычайно важны при изложении интеллектуальной истории Центральной Азии, в применении к изучению наследия «Алаш» (А. Букейханов, М. Шокай, др.). насколько богато их наследие, настолько широким должен оставаться спектр методов научного исследования (история, философия, право, журналистика, культурология, языкознание, геополитика, социология и др.).

1. Марков А.А.Связи с общественностью в органах власти. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2014.– 190 с.

2. <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3393>

3. См. публикации шокаеведов: Б.Садыкова, К.Есмагамбетов и др.

4. <http://history-kazan.ru/v-kurse-sobytij/chitalnyj-zal/13000-1500>

5. <http://cheloveknauka.com/musulmanskie-deputaty-v-gosudarstvennoy-dume-rossiyskoy-imperii-1906-1917>

6. Первая Российская Государственная дума / Литературно-художественное издание под ред. Н.Пружанского.- СПб.,1906.-156 с; Четвертый созыв Государственной думы. Портреты. Биографии. 1912-1917 / Альбом. – СПб.: Изд. Н.Ольшанского,1913.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТРАДИЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПИТАНИЯ БАШКИР

Исследование традиционной системы питания башкир показывает, что в XVIII – начале XX в. она находилась в зависимости от местной среды обитания, от ведущих отраслей хозяйства и формировалась в процессе адаптации населения к окружающей реальности. Природное разнообразие территории способствовало сложению территориальных особенностей в структуре хозяйства, где полукочевое скотоводство в той или иной мере сочеталось с земледелием, охотой, рыболовством, бортничеством (пчеловодством).

В начале 80-х годов XX в. Э.С. Маркаряном, С.А. Арутюновым, Ю.И. Мкртумяном в монографии «Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования: (на материалах армянской сельской культуры)» и ряде научных статей был предложен комплексный культурологический подход к изучению системы жизнеобеспечения этноса (в том числе питания). Эти авторы, на базе армянской культуры, представили универсальные методы исследования традиционных и современных систем питания. С.А. Арутюновым и его коллегами были раскрыты закономерности эволюции и функционирования системы питания в этнической культуре, введены такие термины, как «*система питания*», «*модель питания*», «*тип питания*»; подчеркнута связь системы питания с хозяйственно-культурными типами. С.А. Арутюнов обосновал тезис о возможности выделения пластов в системах питания: *основного*, связанного с преобладающим типом хозяйства; *субстратного* или пережиточного; *адстратно-субстратного* (с новациями и культурными заимствованиями).

Большое значение для исследования традиций питания, как в методологическом, так и в практическом плане имеют коллективные работы «Этнография питания народов стран зарубежной Азии» (М., 1981), «Традиционная пища как выражение этнического самосознания» (М., 2001), «Хлеб в народной культуре» (М., 2004), «Хмельное и иное: Традиционные напитки народов мира» (М., 2008) и другие монографии и сборники статей, издаваемые в Институте этнологии и антропологии РАН имени Н. Н. Миклухо-Маклая (г. Москва).

Феномен питания человека с точки зрения исторической экологии затрагивается в этнологических работах В.П. Алексеева, В.И. Козлова, Н.И. Григулевича, М.В. Добровольской и др. Необходимо отметить также работы Б.Х. Бгажнокова, касающиеся места пищи и трапезы в жизни индивида и традиционных обществ (на примере адыгов). Автор подробно останавливается на коммуникативных аспектах питания, определяет значение пищи в мировоззрении народа и его духовной культуре. Б.Х. Бгажноковым вводятся в научный оборот такие понятия, как «*этноэтикет*», «*пищевой аниматизм*», «*культ пищи*» и др.

Разработка теоретических проблем этнографического изучения этикета, в том числе и застольного, содержится в исследованиях А.К. Байбурина. Вопросы семантики и ритуальных функций пищи и трапез (на примере различных народов) рассмотрены А.К. Байбуриным и А.Л. Топорковым в монографии «У истоков этикета» (Л., 1990). Использование продуктов питания в обрядовых трапезах жизненного и календарного цикла восточных славян раскрыто в работе А.К. Байбурина «Ритуал в традиционной культуре» (СПб, 1993).

Вышеизложенные положения и разработки применимы к пищевым комплексам практически всех народов. На их основе, а также, опираясь на традиционный этнографический подход к изучению материальной и духовной культуры, а также полевые этнографические материалы, нами была подготовлена и издана научная монография Башкиры. Традиционная система питания: Историко-этнографическое исследование (Уфа, 2012; 2-изд., Уфа, 2016). При изучении традиций питания башкир, мы посчитали наиболее актуальной фиксацию и научное осмысление главной составляющей пищевого комплекса (системы питания) – «*модели питания*», включающей основной набор используемых пищевых продуктов, способы их обработки в процессе приготовления блюд, типы кушаний и напитков, а также всестороннее изучение аспектов функционирования традиционной пищи в повседневной, праздничной и обрядовой жизни башкирского общества, в том числе рассмотрение локальных вариантов пищевого комплекса, традиций пищевого режима и других немаловажных вопросов.

Методы систематизации и классификации этнографического материала помогают выявить специфику традиционной башкирской пищевой культуры, строящейся на сочетании молочных, мясных, растительных (дикорастущих и культурных) продуктов. По мере перехода к оседлости баланс продуктов в питании смещался

в сторону злаково-молочно-мясной модели. Одной из особенностей пищевого комплекса башкир, связанного с натуральным хозяйством, была сезонность – преобладание тех или иных продуктов в пищевом рационе в течение года. Анализ традиционной башкирской кухни показывает, что, несмотря на кажущееся однообразие используемых продуктов (мясо, молоко, культурные злаки, травы, мед), башкиры применяли множество способов их переработки, вследствие чего меню было разнообразно, особенно в летне-осеннее время.

Социальный аспект питания выражается в трапезах. Наиболее существенные различия (по ассортименту кушаний и напитков, способам приготовления, составу участников трапез, поводу, месту, времени проведения) прослеживались в общественных и повседневных трапезах. Общественные трапезы были связаны с жизненным циклом, календарным годом, трудовой деятельностью, мусульманскими праздниками. Общественные трапезы делились на мужские и женские, при рассаживании учитывался также социальный и возрастной статус. С XX века все чаще организуются совместные застолья. Мясные и молочные продукты по частоте присутствия в рационе занимали ведущую позицию. Набор гостевых кушаний внутри определенных территорий оставался однотипным, включая мясные блюда (бишбармак, мясной бульон, конские и говяжьи колбасы и др.), мучные изделия (блины, лепешки, пироги, баурсак и др.), молочные кушанья (творог, корот, катык, масло, сметану и др.), а также напитки (кумыс, бузу, медовуху). Некоторые общественные трапезы характеризовались определенными обрядовыми кушаньями - с радостной или печальной направленностью. Выполняя посредническую роль между человеком и духами (позже – Всевышним), пища и сама часто становилась объектом почитания. Сохранились представления о том, что пища обладает некоторыми антропоморфными качествами (чувствует отношение человека к ней, может обеспечить успех или спровоцировать неудачу). Продукты питания нередко использовались в качестве лечебных средств.

Исследуя эволюцию системы питания, мы выделили в ней ранний пласт, связанный с пережитками древнего допроизводственного хозяйственно-культурного типа, основанного на использовании природных богатств; основной пласт, который определялся скотоводческо-земледельческим хозяйственно-культурным типом; новый пласт, появившийся вследствие усложнения структуры производящего хозяйства (в первую очередь, земледелия), а также с усилением межэтнических контактов и культурных заимствований. В конкретных природно-климатических условиях закрепились разнообразные варианты сочетания продуктов, относящихся к различным пластам, что определяло локальные особенности системы питания. Этнографические, исторические и фольклорные материалы позволяют говорить об особенностях питания башкир южных, западных, северных, северо-восточных и восточных (в том числе, зауральских) районов; некоторым своеобразием отличался пищевой комплекс у башкир горно-лесных и центральных районов. Но, несмотря на наличие местных особенностей, базисным повсюду оставался основной скотоводческо-земледельческий пласт, поэтому можно говорить о локальных вариантах единой системы питания внутри исследуемой территории.

В традициях питания башкир прослеживаются аналогии с другими скотоводческими и скотоводческо-земледельческими народами, объясняющиеся не только развитием в однотипных природно-климатических и хозяйственных условиях, но и этногенетическим родством. Однако, это не исключает национальной специфики системы питания башкир, что дает возможность использовать характерные элементы пищевого комплекса в качестве маркирующего набора в исследованиях исторического плана. Многие особенности системы питания башкир, несмотря на унификацию пищевой культуры в условиях современного города, остаются в быту до настоящего времени. Включение традиционных кушаний и напитков в повседневный рацион, в программу общественных мероприятий и праздников, выработка башкирских кушаний предприятиями пищевой промышленности, выпуск красочных кулинарных книг способствуют укреплению национального самосознания, определяют стабильность этнической общности.

1. Арутюнов С.А., Мкртумян Ю.И. Проблема классификации элементов культуры: (на примере армянской системы питания) // СЭ. 1981. – № 4. – С. 3-16.
2. Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования: (на материалах армянской сельской культуры) / Под ред. Э.С. Маркаряна, С.А. Арутюнова. – Ереван, 1983.
3. Арутюнов С.А. Основные пищевые модели и их локальные варианты у народов России // Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – М., 2001. – С. 10-18.
4. Этнография питания народов стран зарубежной Азии / Под ред. С.А. Арутюнова. – М., 1981.
5. Традиционная пища как выражение этнического самосознания / Отв. ред. С.А. Арутюнов, Т.А. Воронина. – М., 2001.
6. Хлеб в народной культуре / Отв. ред. С.А. Арутюнов, Т.А. Воронина. – М., 2004.
7. Хмельное и иное: Традиционные напитки народов мира / Отв. ред. С.А. Арутюнов, Т.А. Воронина. – М., 2008.
8. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. – М., 1993.
9. Козлов В.И. Экология питания. – М., 2002.
10. Козлов В.И. Пища людей. – Фрязино, 2005.
11. Григулевич Н.И. Этническая экология питания. – М., 1996.

12. Добровольская М.В. Человек и его пища. – М., 2005.
13. Бгажноков Б.Х. Адыгский этикет. – Нальчик, 1978.
14. Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. – Нальчик, 1983.
15. Бгажноков Б.Х. Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов // Этнические стереотипы поведения. – Л., 1985.
16. Бгажноков Б.Х. Традиционное и новое в застольном этикете адыгских народов // СЭ. 1987. – № 2.
17. Бгажноков Б.Х. Культь пищи и пищевой аниматизм // ЭО. 2001. – № 2.
18. Байбурин А.К. Об этнографическом изучении этикета // Этикет у народов Передней Азии / Под ред. А.К. Байбурина, А.М. Решетова. – М., 1988. – С. 12-37.
19. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. – Л., 1990.
20. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993.
21. Мигранова Э.В. Башкиры. Традиционная система питания: Историко-этнографическое исследование. –Уфа, 2012; 2-изд., Уфа, 2016.

А.А. Плешаков

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ АРХЕОЛОГИИ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Подготовка бакалавров специальности 5В011400 «История» в Республике Казахстан осуществляется на основе ГОСО, в числе других предметов подразумевается изучение археологии и истории первобытного общества. Данные курсы непосредственно связаны между собой и являются основополагающими при изучении первобытности всемирной и отечественной истории.

Археология является одной из основных специальных исторических дисциплин. Курс «Археология» призван сформировать на основе особой группы источников общее представление о ранней истории человеческого общества, об основных этапах и закономерностях формирования и развития материальной культуры в различных регионах мира.

Теоретический курс археологии изучается на основе учебников Авдусина Д.А. и Мартынова А.И. освещающих археологию бывшего СССР, и археология Казахстана изучается по учебнику К.М. Байпакова. Кроме того, в вузах разработаны свои методические пособия по археологии, представляющие региональные достижения ученых на фоне общих исследований в данной отрасли науки. Совокупность полученных знаний по археологии и истории первобытного общества позволяют будущим историкам и преподавателям истории разобраться в исторических процессах, происходивших на планете за многие тысячелетия. На основе археологических источников возможна реконструкция процесса появления и развития человека, смены формаций, становления общественных образований, классов и государств, технического прогресса в первобытных обществах, возникновения древних культур и культурно-исторических обществ и т.д.

Предмет археологии, в сочетании теоретического курса и практических полевых раскопок на объекте историко-культурного наследия дает знания и навыки методов археологических исследований и принципов исторического развития древних обществ. Будущие учителя и ученые посредством полученных знаний могут быть подготовленными к профессиональному пониманию социальных, культурных, экономических и политических условий развития цивилизаций, способными свободно ориентироваться в современных представлениях и подходах к изучению истории отечества и мировых цивилизаций. Полученная информация позволяет уметь применять при научных исследованиях принципы и методы исторического познания с использованием знаний в области современных археологических открытий.

После изучения теоретического курса археологии, согласно учебного плана и общеобязательного стандарта образования, в летний период проводится учебная полевая археологическая или археолого-этнографическая практика, которая закрепляет знания студентов, приобретенные в стенах университета на лекциях, практических занятиях, СРСП и при подготовке СРС. В разные годы данный вид практики менял свое название и, соответственно, наполнение. В настоящее время эта практика получила название просто «учебная», что дает возможность вузам заменять археологическую практику другими видами практик, что может снизить уровень подготовки бакалавров исторической специальности. Вероятно, это обусловлено отсутствием во многих вузах специалистов-археологов. Эта проблема может легко решаться в рамках академической мобильности, отправляя студентов на практику в экспедиции других университетов.

Программа теоретических занятий получает свое продолжение на практике при раскопках древних поселений и могильников. Студенты овладевают методикой археологических раскопок различных типов объектов и системой знаний по охране, реставрации и консервации памятников согласно Закона «Об историко-культурном наследии Республики Казахстан».

Каждый будущий историк должен своими руками ощутить прикосновение к реликвиям, оставленным нашими предками, и только в этом случае он сможет бережно и честно относиться к историческим хроникам и предметам старины для правильного осмысления и освещения исторических событий прошедших эпох. Учитель, побывавший однажды в экспедиции, никогда не забудет тот трепет души, происходящий при находке древних уникальных предметов, которые много веков назад в своих руках держали наши предки, а затем передаст это волнение ученикам. Это является одним из главных компонентов причастности в деле воспитания молодого поколения, патриотизма и любви к родному краю.

Казалось бы, в постсоветское время, принципиальных изменений в преподавании археологии в вузах не произошло в связи с переходом на новую систему образования, за исключением внедрения современных методов преподавания и обогащения знаний, накопленных учеными в процессе археологических работ за последние годы. Но сокращение часов бакалавриата по сравнению с линейной системой образования подготовки специалистов сказывается отрицательно.

В планах на 2013 - 2014 учебный год не было предусмотрено изучение студентами-историками курса истории первобытного общества, в этом году изучение данного предмета было восстановлено, однако студенты этого года обучения остались с пробелом знаний по данной дисциплине. Курс археологии предполагает получение студентами конкретных знаний о памятниках археологии и локальных культурных образованиях по материалам археологических исследований, а история первобытного общества раскрывает знания об исторических процессах и смене общественно-исторических формаций. Таким образом, эти два курса дисциплин органично дополняют друг друга в познании древних исторических процессов. Отсутствие знаний по одному из предметов создает брешь в понимании этапов происхождения человека, и роли древних культур Казахстана во всемирных формационных процессах.

В последние годы в учебных планах сократили срок археологической практики. Теперь, вместо 3 недель, студенты выезжают в экспедицию на 5 дней. Первый и второй день уходит на проезд к месту археологических раскопок, на обустройство палаточного городка, разбивку раскопа и снятие общего плана. Третий день пребывания в археологической экспедиции – начало работ – снятие верхнего слоя (дерн). Четвертый день – снятие верхнего гумусного горизонта (балласт). Пятый день – консервация раскопа, снятие лагеря и выезд. Таким образом, за пять дней только один, максимум полтора дня уделяется раскопкам для подготовки объекта к научному изучению, но на получение практических знаний по предмету в изучении культурного слоя дело не доходит. Можно сделать вывод, что провести полноценную практику в данном случае не представляется возможным из-за элементарного отсутствия времени.

В археологической экспедиции студенты получают навыки не только по археологии, но и учатся основам топографии, почвоведения, палеозоологии, остеологии и т.д. Кроме того, в условиях экспедиции у студентов происходит сплочение коллектива, они развивают коммуникабельность, и приобретают обычные житейские навыки. Им приходится самим и разжигать костер, и готовить пищу на 20 и более человек, устанавливать палатки и многое другое в обустройстве бытовых условий в археологическом лагере, что, несомненно, пригодится в дальнейшей их жизни.

При проведении археологической практики необходимо ставить задачу таким образом, чтобы археологическая практика не становилась обычным добыванием древних предметов, а являлась процессом воспитания историков как будущих педагогов и настоящих патриотов-казахстанцев. Известно, что бескрайние степи Казахстана являются прародиной многих и многих народов, сегодня населяющих евразийский континент и наша задача показать истинное место нашей республики в общеисторическом процессе. В этом деле огромную роль играет труд студентов-практикантов в археологической экспедиции и их научная деятельность в студенческих научных обществах.

Ранее, при подготовке специалистов-историков, студенты, заинтересовавшиеся в углубленном изучении древности продолжали заниматься археологическими исследованиями на протяжении всего периода обучения и могли выполнять курсовые работы, связанные с археологией, теперь, согласно учебного плана, студенты выполняют курсовые работы только по определенным дисциплинам на 3 курсе.

В Северо-Казахстанском государственном университете им. М. Козыбаева археологическая практика проводится на исторических специальностях согласно государственным стандартам, типовым и учебным планам с 1967 года. Финансируется за счет соответствующих статей расходов университета. Базой практик является Северо-Казахстанская археологическая экспедиция. В СКГУ им. М. Козыбаева сохранена археологическая экспедиция и, соответственно, археологическая практика. Это, конечно же, заслуга руководства нашего университета и студенты будут всегда благодарны за предоставленную возможность побывать в экспедиции, прикоснуться своими руками к древней истории нашей страны, ощутить дух романтики в свои молодые годы.

В разные годы студенты нашего вуза принимали участие в работе многих археологических экспедиций, что стало доброй традицией. Они принимали участие в раскопках знаменитого поселения Джейтун в Туркмении, работали по программам сброса сибирских рек в Арал, в обследовании и раскопках памятников в зоне строительства Красноярско-Ачинского топливно-энергетического комплекса, в работе археологических исследований известного протогорода Аркаим на Южном Урале, в работе экспериментально-трассологического отряда в Литве, Молдавии и Украины, проводили совместные работы в Тюменской области со студентами Самарского университета. На протяжении нескольких лет студенты СКГУ и ученики школ области из археологического кружка принимают участие в археологических работах на неолитических стоянках в Ханты-Мансийском округе совместно со студентами вузов Урала. Работы проводятся на основе научных связей и заключенным договором о научных связях с ООО «АВ КОМ – наследие» (г.Екатеринбург, Российская федерация).

В свою очередь, составе Северо-Казахстанской археологической экспедиции в разные годы принимали участие студенты Карагандинского государственного университета им. Е. Букетова, Челябинского государственного университета, Челябинского педагогического института, магистранты из Германии, Чехии, Австралии. В работе на городище Ак-Ирий у с. Долматово вместе со студентами СКГУ им. М. Козыбаева проходили практику студенты Костанайского педагогического университета, два года подряд на городище проходили этнографическую практику студенты МГУ им. М.В. Ломоносова (филиал г. Астана).

Следует сказать о том, что археологические находки, добытые руками студентов, дали материалы материал для научных статей и монографий, защиты кандидатских и докторских диссертаций. На основе научных данных Северо-Казахстанской археологической экспедиции написаны сотни научных работ, защищено более десяти кандидатских и четыре докторских диссертаций. Ежегодно по результатам археологической экспедиции готовятся отчеты в Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.

Невозможно переоценить значение работ на энеолитическом поселении Ботай, могильнике Байкара и других археологических объектах, которые знает весь ученый мир. И эти открытия было бы невозможно сделать без студентов и школьников, которые принимали участие в непосредственной работе в экспедиции при раскопках археологических памятников и обработке материалов в лабораторных условиях.

Давно стало доброй традицией участия в экспедиции вместе со студентами учеников старших классов школ города и области. Это является и определенной работой по профориентации и своеобразной педагогической практикой студентов в обстановке археологического лагеря. В свое время в экспедицию направлялись трудновоспитуемые подростки, которые прекрасно вписывались в здоровый коллектив студентов и школьников. В целом, ежегодно за летний период в экспедиции принимали участие около 100 школьников. Поэтому, совершенно не случайно, ежегодно на исторический факультет поступали абитуриенты, участвовавшие ранее в археологической экспедиции.

В 2015 году получен грант по фундаментальным исследованиям в области гуманитарных наук по приоритетному направлению Интеллектуальный потенциал страны по теме: «Комплексное исследование городища раннего железного века Ак-Ирий у села Долматово и реконструкция хозяйственных комплексов древних племен Северного Казахстана» и на месте создается музей под открытым небом. Идея проекта состоит в создании музея под открытым небом на основе реконструкции погребальных комплексов и жилищных конструкций разных эпох в натуральную величину.

Внутренние интерьеры и площадки межжилищных пространств предполагается использовать для реконструкции различных производств и домашних промыслов от каменного века до средневековья. Функциональные реконструкции кузнечного дела, керамического производства, плетения и вязания, изготовление одежды и украшений по древним технологиям привлекут интерес экскурсионных групп для активного отдыха в полевых условиях с возможностью участия в различных древних производственных процессах.

Осуществление проекта позволит вписать территорию Северного Казахстана, бывшую до того белым пятном на карте экономических путей Великого Шелкового Пути, в общую евразийскую панораму событий раннего этапа континентальных миграционных процессов. Материалы исследования актуальны в плане сравнительного изучения процессов древнего культурогенеза в Евразии. Уже начаты работы по восстановлению жилищных комплексов, реконструкции одежды и украшений, гончарному делу, ювелирному промыслу для создания музея под открытым небом на основе реконструкции жизнедеятельности древнего населения Казахстана в разные периоды первобытности от каменного века до средневековья.

В полевом сезоне 2015 года приняли участие студенты СКГУ им. М. Козыбаева, 75 учеников школ Кызылжарского района и 20 учеников Мамлютского района Северо-Казахстанской области.

Для успешного проведения археологической практики в СКГУ им. М. Козыбаева создано учебно-методическое пособие: «Подготовка и проведение полевой археологической практики студентов», которое содержит Положение о проведении практики, образцы документов, необходимых для подготовки и проведения археологической практики, методические рекомендации по методике проведения археологических работ, технике безопасности и оказания первой помощи при травмах. Издание снабжено терминологическим словарем с подробным описательным и иллюстративным материалом. Для дистанционного обучения разработана электронная версия.

Данное пособие составлено в соответствии с действующим государственным общеобязательным стандартом образования Республики Казахстан, типовой учебной программе и разработанному на ее основе рабочему учебному плану.

Структура данного пособия включает в себя ряд образцов обязательных документов, которые, регламентируют и упорядочивают как сам процесс течения археологической практики, так и ее завершающий этап (итоговая конференция и написание отчетных документов, которые представлены в пособии в виде приложений). Общий объем методического пособия 200 страниц (А-4).

Особое внимание уделено технике безопасности и оказания первой медицинской помощи при проведении археологических работах. Поскольку подобного пособия не существует, многие вузы Казахстана и РФ уже используют данное пособие в своей работе. Сведения, содержащиеся в издании, могут быть полезными для преподавателей вузов при проведении археологической практики и самостоятельной работы студентов, для историков, археологов, учителей и учащихся школ, для всех, кто интересуется вопросами древней истории края.

Практика позволяет закрепить и расширить теоретические знания, полученные при изучении курса «Археология». Основой практики является непосредственное участие в полевых археологических исследованиях, в первую очередь, в раскопках памятников историко-культурного наследия племен, проживающих в данном регионе в разные исторические эпохи. Исследование различных типов археологических памятников и их культурное многообразие имеет положительное значение для процесса обучения. Как правило, именно в ходе полевых работ, выявляется устойчивый интерес к научным исследованиям в этой области и вырабатывается стремление к углубленной специализации.

Подобное совмещение теории и практики и самое главное - непосредственное участие студентов во всех видах работ экспедиции позволяет им овладеть тем объемом знаний, который определен государственным образовательным стандартом по этой дисциплине.

Г.Б. Қозғамбаева

САБАҚТА ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Саналы тәрбие, сапалы білім алатын ұрпақтан салиқалы ой, парасатты пайымдау күту үшін оқытушы әуелі өзі білімді, жаңашылдыққа жаны құмар жан болуы керек. Студентке білім беруді мақсат тұтқан оқытушы өз сабақтарында студенттің идеясы мен білім біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастырылуын талап етеді. Қазіргі кезеңдегі технологиялардың дамуы барысында ұстаздардың рөлін түбегейлі өзгерту мүмкіндігі туды, ұстаз тек қана білімді алып, жүруші ғана емес, сонымен қатар студенттердің өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі. Инновациялық әдістерді пайдалану әрбір ұстаздың міндеті екендігін ескере отырып, тарих сабағында оқытудың белсенді түрлерін қолдану тиімділігін қарастырдық. Белсенді әдістерге: топпен жұмыс, пікір-таластар, проблемалық шығарма әдістері, презентациялар, рөлдік ойындар, блиц-сұрақтар әдісі, кейс-стадийлер, миға шабуыл әдісі,

викториналар, мини зерттеулер, іскерлік ойындар, инсерт әдісі, анкета алу әдісі т.б. Көрсетілген белсенді әдістерді қолдану арқылы - тарих пәнінен өтілетін дәріс, семинар сабақтарын жаңаша ұйымдастыруда оқытушы студенттердің сабаққа ынтасын арттырады. Дәріс сабағында жаңа материалдағы негізгі теориялық мәселелердің мазмұны терең, жүйелі бірізділікпен ашып көрсетіледі. Сонымен қатар тың, маңызды жаңалықтар, түрлі көзқарастар мен даулы мәселелер нанымды түрде баяндалады. Дәріс тақырыбы неғұрлым айқын, проблемалы, пікір-сайыс түрінде өтілсе, қойылған сұрақтарға дайын жауап болмай, оны студент өздігінен ізденіп тапса сабақтың тиімділігі жоғары болады [1, 10-б.]. Бүгінгі таңда ұстаздардан талап етіліп отырған үрдіс ол жаңа оқыту технологиялары негізінде инновациялық іс-әрекет атқару. Соңғы кезде «қарасам көремін, тыңдасам-естимін, ал әрекет жасасам-білемін» деген қағида педагогикалық қауым ортасында жиі айтылуда. Бұл мақал жаңа педагогикалық технологияларға көшудің қажеттілігін айқындайтын ой түрткі іспетті. Ғылыми деректерге сүйенсек, К.К.Платонованың зерттеулері төмендегідей көрініс береді: есту арқылы – он, көру арқылы – отыз, қарапайым әрекет арқылы – тоқсан пайыз есте сақтау пәрменділігін көрсетеді [2, 232-б.]. Сондықтан студенттерді сабаққа қызықтырып, белсенді әрекетімен сабаққа қатыстыруға тырыстырып, білім сапасын жетілдіру үшін оқытушы түрлі әдіс- тәсілдерді пайдаланады. Оқытушы тарих пәнінен дәріс беру барысындағы басты мақсат студенттерге қазақ жерін ежелгі заманнан бүгінге дейін мекендеп келген адамзат жүріп өткен тарихи жолдың аса маңызды фактілерін, оқиғаларын, құбылыстарын оқып үйрету, адамдар жинаған әлеуметтік, рухани, адамгершілік тәжірбиені меңгерту, сол арқылы жас ұрпақты тәуелсіздік жолында еліміздің өркендеуіне белсене қатысуын және Қазақстан мен дүниежүзінің тарихына деген жоғары жауапкершілік сезімін қалыптастыру болып табылады.

Кезінде көптеген әдіскерлер тарихты оқытудың әдістері мен тәсілдерін зерттегенде оны бірнеше топтарға бөлген. Мысалы П.Г.Гора оларды: көрнекілік әдісі, ауызша баяндау әдісі, практикалық оқыту әдісі деп, ал әдістемелік тәсілдерді: тарихи факті туралы әсерлі түсінік қалыптастыру тәсілі, оқышылардың есінде фактілер, даталар, бекіту тәсілдері, тарихи материалды игеру мен қалыптастыру тәсілдері деп қарастырады [3, 103-б.]. Ал кейін оқытудың жаңа әдіс – тәсілдері туралы, оларды сабақта пайдалану жолдары, тарих сабағына қойылатын дидактикалық және әдістемелік талаптар туралы танымал әдіскерлер: А.Г.Колосков, Ф.П.Коровкин, Л.Н.Алексашкина, Г.В.Клокова, М.Т.Студеникин т.б. еңбектер жазды. Замнауи талаптарға сай соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың білім беру үрдісінде кең құлаш жаюы мен жаһандану заманында оқыту әдісі мен тәсілдері едәуір өзгерістерге ұшырап, жаңашыл әдістер көптеп қолданылуда. Дәстүрлі «білім беру» өз мақсаты мен мағынасын нақты белгіленген білім жиынтығын игерумен шектейді. Ал инновациялық көзқарас оқу (үйренудің) негізін тек пәндер ғана емес, ойлау мен рефлексияға негізделген белсенді әдістер құрауы керек деп түсінеді. Белсенді әдістер педагогикалық тәсілдердің өзгеруіне алып келіп, білім алушылардың өздік және өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктері мен ұстанған құндылықтарын түсінуге және бағалауға жетелейді. Дәріс сабағын оқытуда қолданылатын әдістерге әңгімелеу әдісі, түсіндіру әдісі, баяндау әдісі, әңгімелесу әдісі, проблемалық баяндау әдісі және тағы басқалар жатады. Тарих пәнінен дәріс сабағында оқиғалармен құбылыстарды оқытып үйрететін болғандықтан, оның әрбір кезекті сабағы өткен және алдағы сабақтың мазмұны мен уақыты жағынан тығыз байланысып жатады. Жалпы жоғары оқу орындарында әрбір оқытушы оқу жылының басында өзіне берілген оқу жүктеме негізінде бөлінген пән бойынша «универ жүйесіне» дәріс мәтіндерін, семинар сабағында тақырып бойынша талқылайтын сұрақтар, студенттің оқытушы басшылығымен өтетін өзіндік жұмыста берілетін тапсырма, тест тапсырмалары, емтихан сұрақтары, реферат тақырыптары, қосымша материалдар, пәннің оқу әдістемелік картасы, сол пәнге байланысты барлық материалдарды яғни пәннің оқу әдістемелік кешенін сайдақ салады. Сол пән өтетін топ студенттерінің әр қайсысы оны пайдалана алады. Мысалы, Қазақстан тарихы пәні бойынша «универ жүйесіне» салынған оқу әдістемелік кешен арқылы, ондағы барлық материалдармен таныс студенттің пәнге деген қызығушылығын тудыру керек. Дәріс сабағында, оқытушының баяндау, әңгімелеу әдістері арқылы олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруда оқытушы белсенді әдістерді, мысалы топқа бөлу, тақырыпқа байланысты өзекті сұрақтар қою, пікір-талас әдістерін қоса қолданса аудиторияның барлығы толық қамтылып, оқытушы мен студент, студент пен студент арасында қатынас болып, әрбір студент өз ойын толық жеткізіп, бір-бірімен пікір таластыра алады. Дәріс сабағында қарым - қатынас үрдісіне негізделген оқытудың белсенді әдістерін қолдану арқылы студенттің сабаққа деген қызығушылығын арттырып, белсенділігін тудырады. Студенттің пәнге қызығушылығы нәтижесінде өз бетінше іздену, жаңа дерек көздерімен жұмыс жасауға және оның белгілі бір тақырыпқа байланысты шығармашылық жұмыс жасауына жол ашады. Ал проблемалық баяндауда аудиторияға проблемалық ситуация жасау арқылы проблемалық сұрақтар мен тапсырмалар

кою, танымдық тапсырмалар беру және оған студенттің жауап беруге немесе шешуге тырысуы жатады. Бұл арқылы студенттердің танымдық-шығармашылық қабілеттерінің дамуына ықпал жасап, проблемалық ситуацияда игерген білімі мен біліктің нәтижесінде жаңа әдістерді немесе жаңаны іздеуге, талпыныс жасайды. Дәріс сабағында оқыту үрдісі тиімді болу үшін Эжақты қарым-қатынас болуы керек, олар: ақпараттық (ақпараттың берілуі және сақталуы), белсенді (біріккен іс–әрекетте өзара әсердің ұйымдастырылуы), перцентивті оқыту (адамның басқа адамды қабылдауы және түсінуі).

Дәріс сабағында оқытудың белсенді тәсілдеріне: ашық сұрақтарды қою іскерлігі (біріккен дұрыс жауапқа алдын-ала бағытталған жауапта емес, мәселе бойынша әр-түрлі көзқарастарды айтуы); оқытушы дәріс беріп қана қоймай сонымен бірге студенттерге сабақ барысында «дұрыс» және «дұрыс емес» көзқарастарын батыл, қорқынышсыз айтуларына мүмкіндік беретін байтарап ретінде анықтауы, сабақтың қалай және неге жүзеге асатының түсінуге көмек беретін сабақты өзіндік талдауға дайындық, қай жерде өзара әрекеттесу «тоқырап» қалды, бұл қандай жағдаймен байланысты болады; сабақтың өту жағдайын, оның нәтижелігін қадағалауға мүмкіндік беретін ескертулерді тіркеу болып табылады. Дәріс сабағында теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана студенттердің алған білімі мен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор деген ойдамыз. Семинар (практикалық) сабағын өтуде оқыту әдістерінің белсенді түрлерін пайдалануға болады.

Белсенді оқыту әдістерінің түрлері: топтармен жұмыс, пікірталас талас, оқу пікір сайысы; «Сократтық ойындар», ойындық жобалау; ми шабуылы, дөңгелек үстел, конференция сабақ және тағы басқалар жатады [4, 17-б.]. Көрсетілген белсенді әдістердің кейбірінің семинар (практикалық) сабақта қолданылуына тоқталып өтсек. Семинар сабағында белсенді оқыту әдістерін қолданудағы мақсат оқытылып отырған курстағы мәселелерді студенттердің меңгеру деңгейін, олардың ұстанымдары қаншалықты нық екендігін анықтау және бүгінгі күндегі күрделі, өзекті мәселелерді талдауға, өзіндік пікір айтуға, іздене білу қабілеттерін тудыру. Семинар сабақта белсенді әдістерді пайдаланудағы тиімді түрлеріне: пікір сайыс семинар, семинар пресс-конференция және т.б. болып табылады.

М.В.Короткованың «Тарих сабағындағы ойындар мен пікір-сайыстар өткізу әдістемесі» деген еңбегінде белсенді әдістің екі тәсілін ойын арқылы қатысушыларды оқыту мен пікір сайыс туралы баяндайды. Әдіскер сабақтың дәстүрлі емес қолданылатын түрлі ойын жіктеулері мен пікір сайыстарды пайдаланудың тиімді жолдарын көрсетеді [5, 49-50б.]. Ал пікір-сайыс семинардың бірнеше түрі бар, олар: құрылымдық немесе регламенттік пікір-сайыс, ойындық модельдеу элементтермен сипатталатын пікір-сайыс, жобалық мәселені талқылау болып бөлінеді. Жобалық мәселені талқылау пікір-сайыс семинарға тоқталатын болсақ, алдымен оған дайындықтан бастайық. Айталық Қазақстан тарихы пәнінен «Шыңғыс хан тарихи тұлға» деген тақырыпта өтетін семинар пікір сайысқа қатысатын әрбір студент үшін, топтың алдын-ала тиянақты дайындығын қажет етеді. Сабақтың нәтижелі, әрі қызықты болып өтуі үшін оқытушы семинарда қарастырылатын мәселелері бойынша алдын ала оппоненттерді дайындап қояды.

Пікір-сайыс барысында оппонент студенттердің дайындалған тақырыптағы мәселелерін шешу үшін студенттер тақырыпта қарастырылатын мәселелер бойынша толық дайындалуы керек. Пікір-сайыс семинарында тақырыптың көтеріп отырған мәселелері бойынша алдын-ала дайындалған тезистер ұсынуға болады. Сондықтан студенттердің семинарда жұмыс жасауының белсенділігін арттыру үшін дискуссиялық мәселе бойынша «Шыңғыс хан тарихи тұлға» ретінде екі түрлі пікірлерді ұсынатын баяндамалар, бірі оның тарихи тұлға ретінде мықты қолбасшы, саясаткер екендігін, ал екіншісі оның қанішер, жауыз ретінде, яғни біріне-бірі қарама-қарсы баяндама жасауы туралы тапсырма берілуі қажет. Пікір – сайыс семинарына дайындықтың негізгі кезеңі, басқа да семинар түрлеріне дайындық секілді студенттердің өз бетінше алғашқы дерек көздерімен және семинарға ұсынылатын әдебиеттермен тыңғылықты жұмыс жасауы болып табылады. Пікір-сайыс семинар сабағында жоспар бойынша қаралатын сұрақтардан да басқа жақсы құрастырылған және нақты шиеленіс тудыратын мәселеге байланысты қосымша сұрақтар бойынша студенттің ізденуі мен дайындалуына жол салады. Пікір – сайыс семинар сабағының өту барысына тоқталсақ, ол алдымен диспут арқылы, яғни диспут-дегеніміз ол ойлардың қақтығысы, яғни белгілі тақырып бойынша топтарға бөлінген студенттер «Шыңғыс хан тарихи тұлға» ретінде мықты қолбасшы, саясаткер екендігін, ал екіншісі оның отпен өртеп, қылышпен қырып, жауыз, қанішер деген өз көзқарасын қорғап шығу болып табылады. Моңғол жаулаушылығы дәуіріндегі Қазақстандағы тарихи жағдайлар мен оқиғаларға, студенттердің өзіндік пікірлерін қалыптастырып, Шыңғыс хан туралы көзқарастарды тарихи талдай білуге үйрету. Пікір сайыстың қызықты өтуі баяндамашыға байланысты, егер ол нақты мәселені дәл айтып, қажетті аргументтермен

дәлелдей алса, аудиторияда көтеріліп отырған мәселені шешуге байланысты қызығушылықтарын танытады. Ал студент пікір-сайыстың барысын бақылап, егер теориялық тұрғыдан қателіктер болса бірден жөндеп отыруға міндетті. Көңіл аударатын мәселе пікірлердің қысқалығына, мазмұндылығына және образдығына мән берілуі керек. Пікір сайыстың дұрыс бағытталуына нақты және уақытында қойылатын қосымша сұрақтарға да байланысты. Пікір-сайыс семинар сабағына байланысты оқытушының сұрақтары: нақтылық, мағыналық және сұрақтың мәселеге байланыстылығы сияқты ережелерді ұстануы керек. Оқытушы пікір-сайыс семинар кезінде айтылған дәлелдерге және идеяларға қайта орала отырып, қорытынды жасап, балдық жүйемен бағалайды. Жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты ұстаздың ізденімпаз болуы. Өйткені еліміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан сабақта жаңашыл түрлі тәсілдерді нәтижелі пайдалана білу әрбір ұстаздың міндеті болуы керек. Белсенді әдістерді қолдану арқылы өткен сабақтар студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға жұптық және ұжымдық бірлесіп жұмыс жасауға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Ең бастысы студент білімін тереңдетіп, тиянақтылығын арттырады. Сонымен тарих сабағында оқытушы белсенді әдістерді қолдану арқылы студенттің еркін ойлануына, ақыл-ойын дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, ұжымдық іс-әрекетке, тіл байлығын жетілдіруге, жан-жақты ізденушілігін арттыруға жағдай жасайды. Ал оқытушы үшін тиімділігі, ол түрлі әдістерді пайдалану арқылы сабақтың мәнін терең ашуға, аудиторияны толық қамтуға, әр студенттің білім деңгейін анықтауға, оларды ізденіске, шығармашылыққа, өз бетінше жұмыс істеуге және барлығын бағалауға болады.

Сондықтан тарих сабағында белсенді әдістерді қолдануға басымдылық беру қажет. Студенттерге тапсырма бере отырып, өз бетімен ізденуге, достарына үйретуге, бірігіп топпен жұмыс жасауға, түйінді идея айтуға, сыни ойлауға, мағыналы сұрақтар қоя білуге, өзіндік пікір айтуға, әңгіме дебат құруға, рефлексия жасауға үйрету арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге болады.

1. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихы сабақтарында оқытудың белсенді әдістерін пайдаланудың әдістемелік жолдары.– Алматы.:ҚазҰПУ, 2012.– 93 б.

2. Сауданбекова Ш.Т. Жапон тілін оқытуды технологияландыруда интерактивті әдістер пайдаланудың маңызы. // Экономиканың инновациялық даму негіздері ретінде ғылым, білім беру және бизнес интеграциясы атты 45-ші ҒӘК материал.– Алматы:ҚазҰУ, 2015. – 231-234б.

3. Қозғамбаева Г.Б. Тарихты оқыту әдістемесі. – Шымкент:Нұрлы бейне баспасы, 2008. – 204 б.

4. Молдағалиев Б., Махимова А. Сағқанова Г. Интерактивті оқыту әдістері. //Қазақстан мектебі ,2006. – №9.–15-17 бб.

5. Короткова М.В. Методика преподавания игр и дискуссий на уроках истории. – М.Владос,2001. – С.256.

Г.А. Мейрманова

МЕТОД АНКЕТИРОВАНИЯ – ОСНОВНОЙ МЕТОД ПРИ ОБУЧЕНИИ ЭТНОЛОГОВ БАКАЛАВРОВ

На первом курсе студенты выбравшие специальность «Археология и этнология» изучают дисциплину «Методы этнологического исследования» как обязательный предмет. Основными целями освоения дисциплины «Методы этнологического исследования» являются формирование у слушателей целостного представления о проведении эмпирического этнологического исследования, базовых знаний об арсенале существующих методов сбора социологической информации, а также практических навыков проведения исследований. По итогам курса студенты должны научиться самостоятельно решать проблему адекватности теоретической концепции эмпирическому уровню исследования, а также овладеть методологическими, методическими и организационными основами исследовательской деятельности

В результате освоения дисциплины студент должен:

- Знать основные принципы методологии этнологического исследования, специфику применения базовых методов сбора социологической информации.
- Уметь выбирать и применять основные методы сбора данных, интерпретировать получаемые результаты; планировать и организовывать сбор необходимой социальной информации, оценивать надежность и валидность используемых методик, полученных данных.
- Иметь навыки подготовки и проведения этнологического исследования с помощью основных методов сбора данных (от постановки проблемы исследования до анализа данных и презентации

результатов); приобрести опыт проведения эмпирического исследования с помощью метода он-лайн опроса.

Виды анкет: прямые, косвенные, личные и безличные. Структура составления анкеты должна соответствовать содержанию. Факторы, влияющие на эффективность анкеты. Характер вопросов анкеты: дихотомические, открытые, закрытые. Выбор информаторов самая важная часть. Запись данных должна записываться в специальной тетрадке.

В результате освоения дисциплины студент осваивает следующие компетенции:

Компетенция	Дескрипторы – основные признаки освоения (показатели достижения результата)	Формы и методы обучения, способствующие формированию и развитию компетенции
Способность к восприятию, обобщению, анализу информации, постановке цели и выбору путей её достижения <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет основными принципами методологии научного исследования • Умеет применять основные методы сбора социологических данных • Распознает социальные проблемы, владеет навыком вычленения проблемы исследования, обосновывает выбор цели исследования 	Лекции, анализ кейсов на семинаре, знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением на семинаре
Умение логически верно, аргументированно и ясно строить устную и письменную речь <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет профессиональной терминологией • Демонстрирует навык устного доклада по темам учебного курса • Владеет навыками научной письменной коммуникации • Демонстрирует готовность к ведению дискуссии на профессиональные темы 	Работа в малых группах на семинаре, написание домашних заданий, знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением
Готовность к кооперации с коллегами, к работе в коллективе <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет навыками организации эффективного взаимодействия с коллегами (в т.ч. дистанционно), формирования и поддержания системы «обратной связи» • Демонстрирует умение планировать и распределять работу • Владеет навыками общения с использованием профессиональной терминологии 	Проектный семинар (реализация отдельных фрагментов исследования), обсуждение на семинарах (формат «Викторина»), написание домашних заданий
Способность использовать основные положения и методы гуманитарных и социально-экономических наук при решении профессиональных задач <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Демонстрирует понимание области применения, сильных и слабых сторон различных методов сбора социологической информации • Обосновывает выбор методологии исследования, ее адекватность поставленным практическим задачам • Дает определение специфике применения методов сбора данных гуманитарных и социально-экономических наук 	Лекции, тесты, подготовка к семинарским занятиям (самостоятельная работа) – чтение литературы из рекомендованного списка с последующим разбором на семинарских занятиях, анализ кейсов на семинаре
Способность применять в профессиональной деятельности базовые и профессионально-профильные знания и навыки по основам этнологической и социологической теории исследования <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет навыками подготовки программы социологического исследования • Представляет связи между социологической теорией, методами сбора данных и практическими задачами • Обосновывает выбор метода, владеет навыками оценки адекватности методологического инструментария выбранной теории 	Лекции, проектный семинар (реализация отдельных фрагментов исследования), знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением, написание домашних заданий

Компетенция	Дескрипторы – основные признаки освоения (показатели достижения результата)	Формы и методы обучения, способствующие формированию и развитию компетенции
Способность самостоятельно формулировать цели, ставить конкретные задачи научных исследований в различных областях этнологии и социологии и решать их с помощью современных и с л е д о в а т е л ь с к и х методов с использованием новейшего отечественного и зарубежного опыта и с применением современной аппаратуры, оборудования, информационных технологий <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет навыками реферирования профессиональной литературы (в т.ч. на иностранном языке) • Применяет навыки формулировки цели научного исследования на основе анализа профессиональной литературы, описаний исследований • Демонстрирует навыки использования информационных технологий для проведения исследования 	Написание домашних заданий, знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением, проектный семинар (реализация отдельных фрагментов исследования)
Способность и готовность участвовать в составлении и оформлении научно-технической документации, научных отчетов, представлять результаты исследовательской работы с учётом особенностей потенциальной аудитории <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Дает определение стандартам оформления научных отчетов • Применяет навыки корректного оформления научных отчетов • Демонстрирует навыки использования информационных технологий для презентации результатов исследования 	Лекции, написание домашних заданий, знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением, доклад с презентацией по своему курсовому проекту
Умение использовать социологические методы исследования для изучения актуальных социальных проблем, для идентификации потребностей и интересов социальных групп <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Владеет навыками анализа профессиональной литературы, подготовке обзора актуальных социальных проблем для выявления проблемы исследования • Демонстрирует навыки выбора социологического метода исследования в зависимости от особенностей целевой группы • Обосновывает адекватность выбранной методологии исследования поставленным задачам 	Написание домашних заданий, тесты, работа в малых группах на семинаре, обсуждение на семинарах (формат «Викторина»), анализ кейсов на семинаре
Способность и готовность к планированию и осуществлению проектных работ в области изучения общественного мнения, организации работы маркетинговых служб <i>(формируется частично)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Демонстрирует навыки подготовки необходимой документации в рамках исследовательского проекта • Применяет навыки организации и проведения практического исследования • Распознает возможные ошибки при проведении исследования и применяет методы их профилактики 	Лекции, проектный семинар (реализация отдельных фрагментов исследования), написание домашних заданий, знакомство с примерами исследований (отдельных фрагментов) с обсуждением

4. Место дисциплины в структуре образовательной программы

Настоящая дисциплина относится к циклу профессиональных дисциплин (базовый блок).

Изучение данной дисциплины базируется на следующих дисциплинах:

- Этнологическая теория
- Социологическая теория
- Логика
- Прикладное программное обеспечение

Для освоения учебной дисциплины, студенты должны владеть следующими знаниями и компетенциями:

- основные классические и современные социологические теории и школы;
- использовать средства логического анализа при решении исследовательских и прикладных задач, обосновании выводов и оценке собранной профессиональной и общенаучной информации;

- базовые навыки работы с прикладным программным обеспечением.

Основные положения дисциплины должны быть использованы в дальнейшем при изучении следующих дисциплин:

- Анализ социологических данных-1
- Курсовая работа
- Научно-исследовательский семинар
- Курсы по выбору

Чтобы студенты смогли собрать максимально информации можно сделать метод табличного опроса. Таблица, демонстрирующая взаимосвязь между целью, задачами, гипотезами исследования, показателями и индикаторами с анкетными вопросами.

Цель	Задачи	Гипотезы	Показатели	Индикаторы	№ анкетного вопроса

- Анкета: служебная информация (номер, коды интервьюера, места опроса, даты, длительности беседы и т.п.), обращение к респонденту, вопросы.

Примерное число вопросов в анкете не должна превышать 30–50 вопросов.

В заключении хочется отметить, что этот метод является самым востребованным в современном обществе. Студенты освоив ее могут применить в своей практике.

1. Аверьянов Л.Я. Искусство задавать вопросы. Заметки социолога. – М.: Московский рабочий, 1987.
2. Артыкбаев Ж.О. Этнология. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. –118 с.
3. Артановский С.Н. О сравнительно – историческом и структурном методах в этнографии // Методологические вопросы общественных наук. – Л., 1968. – Вып. I.
4. Атватер И. Я Вас слушаю (Советы руководителю как правильно слушать собеседника). – М.: Экономика, 1984.
5. Бутенко И.А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. М.: Высшая школа, 1989. – с. 125-147.
6. Громов Г. Г. Методика этнографических экспедиций: Учебное пособие. – М.: Изд-во Московского университета, 1966.
7. Свод этнографических понятий и терминов / Под общ.ред. Ю.В. Бромлея и С.И. Вайнштейна. Вып. 6. Этнические и этно-социальные категории / Отв. ред. В.И. Козлов. – М., 1985.
8. Этнометодологические проблемы, подходы, концепции. – М.: Наука, 1995.
9. Сусоколов А.А. Технология социологического исследования. Учебное пособие по курсу «Практикум по экономической социологии». – Москва, 2007. – с. 191-230..
10. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности.– М.: Омега-Л, 2012.– с. 263-271.

Ж.М.Сабитов

ПАЛЕОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИМОРФИЗМА Y-ХРОМОСОМЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ АНДРОНОВСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

2015 год стал революционным годом в изучении палеогенетики древних народов степной части Евразии. Были опубликованы две работы с подробнейшим сиквенсом Y-хромосомы у палеогенетических образцов. Это работы двух команд под руководством Аллентофта [1] и Мэтиесона [3]. Для того, чтобы понять масштабность научного прогресса в этой отрасли науки, нужно посмотреть как развивалась она со времени своего появления.

Первые результаты палеогенетических исследований полиморфизма Y-хромосомы стали выходить в начале 2000-х годов. Сразу стоит оговориться, что пока данных палеогенетики очень мало. И абсолютизировать данные результаты пока не стоит, так как данная выборка еще малорепрезентативна. Для нормального описания любой древней популяции нужно как минимум 30 образцов (в идеале 1500) принадлежащих к одной эпохе и взятых в разных географических местах. Сейчас, за все время, начиная с начала 2000-х годов, протестировано менее 100 древних образцов с территории степной части Евразии за все периоды истории. Причем большая их часть была опубликована в 2015 году. Судя по таким темпам и научным отчетам палеогенетиков, в ближайшее время будут публиковаться все больше новых палеогенетических данных. К примеру, в лаборатории древнего ДНК в Копенгагене на данный момент исследуются около 1000 древних образцов, из них 150 из Центральной Азии [5].

Палеогенетические исследования стали обретать свою научную значимость и актуальность по мере накопления научных знаний и совершенствования технологий секвенирования древнего ДНК.

Одной из первых археологических культур, которая была изучена популяционными генетиками, была Андроновская археологическая культура, охватывавшая в XVII—IX веках до н. э. Казахстан, Западную Сибирь, западную часть Средней Азии и Южный Урал. Представители данной археологической культуры наиболее сильно изучены с точки зрения популяционной генетики. Это связано с ключевым местом данной археологической культуры в научных дебатах по поводу распространения индоевропейских и индоиранских языков.

В своей пионерской работе 2009 года Кайзер и соавторы опубликовали первые палеогенетические данные по представителям Курганной археологической культуры. Ими были взяты образцы 32 представителей Курганной археологической культуры на территории Красноярского края. Курганная культура это принятое на Западе общее название для ряда родственных археологических культур, имеющих примерно одинаковую антропологию и материальную культуру. Из этих 26 останков 10 относились к Андроновской археологической культуре, 4 к Карасукской археологической культуре, 12 к Тагарской археологической культуре, 6 к Таштыкской археологической культуре. Последние три археологические культуры происходят от Андроновской, но мало знакомы пне специалистам из Казахстана, в силу своей географической расположенности не на территории Казахстана а возле ее границ. Карасукская культура преемница Андроновской культуры, ей наследовала Тагарская культура, после этого на месте Тагарской культуры возникла Таштыкская культура. Территории современных России и Казахстана были единым этнокультурным пространством, которое авторы статьи назвали «Русско-Казахской степью».

Образцы Андроновской культуры были взяты из таких поселений как Татарка, Солеозерная I, Солеозерная IV, Усть-абаканский. Датировка останков 1800-1400 года до нашей эры.

Среди представителей андроновской культуры было получено всего 3 результата. Из 3 протестированных 2 относятся к гаплогруппе R1a, которая имеет западноевропейское происхождение и 1 относится к гаплогруппе C, имеющий восточноазиатское происхождение [2]. Эти данные частично подтверждают данные лингвистов и антропологов об индоевропейском (а точнее индоиранском) происхождении представителей андроновской культуры. Также эти данные позволяют проследить генетические связи с населением древнего и средневекового Казахстана. Гаплогруппа R1a доминирует у многих тюркских народов Евразии (у кыргызов и алтайцев составляет не менее 50 % всей популяции), среди казахов она составляет около 10 %. В статье Кайзер 2009 года присутствуют данные по палеодНК культур, которые наследовали Андроновской культуре:

К сожалению, данные полиморфизма Y-хромосомы по Карасукской культуре не были получены авторами исследования в силу большой деградации ядерного ДНК, но палеогенетические данные по другим археологическим культурам, были получены и опубликованы в статье. Образцы Тагарской археологической культуры были взяты на поселениях Анач, Черногорский и Усть-Абаканский, Бейский и Богратский и датируются периодом 800 год до н.э.-100 год нашей эры. Все 6 останков принадлежат к гаплогруппе R1a. Единственный результат Таштыкской археологической культуры (поселение Абакано-Перевоз I (I-V века)), относится также к гаплогруппе R1a.

Также интересным являются факты, опубликованные в статье по поводу генетического определения цвета глаз у останков людей. Как известно цвет глаз определяется мутацией в ДНК-сегменте rs12913832 [6]. Если в данной позиции стоит Гуанин, то у человека будут голубые глаза, что является поздней мутацией, по сравнению с изначальным Тимином на данной позиции, определяющим серый цвет глаз. Исследовав гены представителей Курганной культуры, авторы нашли то, что у 15 человек были голубые глаза, а у 8 серые глаза. Данные генетические открытия коррелируют с данными палеоантропологии, согласно которой, представители данных культур относились к европеоидной расе, с небольшими примесями монголоидной расы.

Таким образом, несмотря на минимальные данные по палеодНК представителей мы видим четкую генетическую преемственность начиная от периода 1800 год до нашей эры, заканчивая ранним средневековьем. К сожалению, глубина теста (выявлен общий SNP-маркер гаплогруппы R1a, но не известен субклад) не позволяет уточнить глубину родства с современными популяциями. После этого 6 лет не было никаких новых данных по представителям Андроновской Археологической культуры до публикаций 2015 года. Идентификация субкладов среди представителей различных археологических культур в научных статьях появилась только в 2015 году.

В публикации Аллентофта в июне 2015 года были обозначены следующие данные по представителям Андроновской Археологической культуры:

2 образца из Синташты (2100-1800 лет до н.э.) относятся к гаплогруппе R1a, 4 образца Карасукской культуры (1400-900 лет до н.э.) относятся к гаплогруппам R1a (3 образца) и Q1a (1 образец), 3 образца Андроновской культуры относятся к гаплогруппе R1a, из 5 образцов ямной культуры, 4 принадлежат к гаплогруппе R1b, а еще один к гаплогруппе I2a, 2 представителя Межовской культуры (останки из Каповой пещеры. Современная Башкирия) относятся к гаплогруппам R1a и R1b, из 3 образцов с Алтая (900/700 лет до н.э.-500/1000 г. н.э.) 1 относится к гаплогруппе J2a, а два образца к гаплогруппе Q1a [1].

Стоит отметить, что начиная с 2009 года (первая публикация по этим древним популяциям) технологии секвенирования кардинально улучшились.

Здесь результаты даны в общем виде, без уточнения субкладов. Биоинформатик Владимир Таганкин проанализировал исходные BAM-файлы, сравнив их с современными генетическими данными и пришел к следующим выводам:

Образец RISE386 (Буланово, Синташта) *«датирован 2298-2045 годами н.э., относится к субкладу Z2121/S3410+ Z2124+, YP1460+. Вероятно образец может относиться к субкладу YP1460, параллельному к Z2123. YP1460 является позитивным для киргизской ветви»*. Здесь стоит уточнить, что данный субклад предковый для 40 % современных киргизов. Также сюда относятся некоторые польско-литовские татары. Кроме того, тестированный на полный сиквенс Y-хромосомы казах из рода Табын совпадает с данным субкладом (YF03517) [4]. Малое количество тестированных человек на полный сиквенс Y-хромосомы не позволяет сказать, сколько процентов каких популяций совпадает с этим образцом. Предварительные результаты показывают три популяции (киргизы, казахи, польско-литовские татары), имеющие связи с этим палеогенетическим образцом из Синташты (ранний этап Андроновской культуры).

RISE392 (Степное 7, Синташта). *«датирован 2126-1896 годами до н.э. Здесь качество сиквенса получше. Образец относится к ветви Z93>Z94>Z2124>Z2125>Z2123>Y877. Он имеет положительный результат по снипу Y877, который расположен на уровне R-Y875. Проверенные снипы этого уровня: Y939- Y877+. SNP Y877 обнаружен в двух научных образцах из популяции Телугу (Индия)»*.

Здесь стоит отметить, что наиболее близкими данному субкладу являются популяции пуштунов, индусов, башкирских Кыпчаков и Еланов, Карачаево-балкарцев, башкирских Табынов. Чуть дальше от него расположен казах, отмеченный выше, относящийся к параллельному субкладу. То есть данный образец не предковый, но родственник казахскому образцу YF03517

RISE512 (Кытматово, Андроновская культура), *«датирован 1446-1298 годами до н.э. Все снипы ниже Z2124, охваченные севенирванием, отрицательные. Y877 тоже в минусе. R-Z2124: Z2121/S3410+»*.

Судя по всему тупиковая ветвь, не оставившая потомства. Родственными для этого образца являются многие современные тюркские и южноазиатские популяции, но, ни одна из них, не имеет прямого родства с данным образцом.

RISE495 (Арбан 1, Карасукская культура), *«без датировки. Принадлежит субкладу R-S23592 (Z2124+ Z2125+ Z2122- Z2123-). Определен положительный YP349. Субклад является родительским к киргизской ветви»*.

Здесь можно отметить, что казах YF3517 близко родственен данному образцу, но не является его прямым потомком, в отличие от киргизов (Он канат и Сол канат), которые наиболее близки данному образцу.

RISE494 (Сабинка 2, Карасукская культура), *«датирован 1416-1268 годами до н.э. Сиквенс имеет очень малый охват с низким покрытием. Точно положительный для Z645. Положительное значение для YP521 конфликтует с отрицательным для Z2123. Если YP521+ правильный, то образец может быть отнесен к субкладу Z645>Z93>Z94>Z2124>Z2125>Z2123>Y934> YP521. В настоящее время в этот субклад входит группа индусов и саудитов»*.

Здесь стоит отметить, что данная ветвь могла быть как и предковой для индусов и арабов (близкие к этому субкладу также башкирские еланы и табыны, а также карачаевцы), так и тупиковой, в которой независимо произошла мутация YP521+. Не очень хорошее качество секвенирования не позволяет точно сказать к какому субкладу относился данный образец.

RISE492 Сабинка 2, *«датирован 396-209 годами до н.э. M417+ имеет три противоречащих друг другу положительных SNP. R-YP1506 - ветвь объединяет пенджабца, алтайцев и киргизов из Таджикистана. Ветка параллельная к Z94. R-Y46 – индийцы. R-YP294 - Тоскания и Турция»*.

Возможны все три варианта. В первом варианте стоит отметить, что под киргизами имеют ввиду киргизов из подразделения Ичкилик. Потенциально к этой ветке близок казахский род Кердери, а также

хакасы. Но данная гипотеза требует верификации путем проведения полного сиквенса Y-хромосомы у представителей данных популяций.

К сожалению, на данный момент эти первичные данные малочисленны, но с учетом исследования 150 образцов из Казахстана и Центральной Азии, мы можем надеяться на то, что в данной отрасли знания со временем мы будем свидетелями широкого прироста научного знания по всем фронтам.

В конце статьи стоит обозначить, что близость к индусам и арабам, отнюдь не означает, что только те популяции близки останкам. Это лишь констатирует тот факт, что на данный момент арабы и индусы более глубоко исследованы, чем тюркские и другие азиатские (в том числе казахская) популяции.

Полные сиквенсы Y-хромосомы палеогенетических останков Андроновской и Карасукской культур показывают прямое генетическое родство казахов рода Табын с образцом из захоронения Буланово (Синташта, Андроновская культура), близкородственные генетические связи с представителем Карасукской культуры и среднеродственные генетические связи с 4 образцами из Андроновской и Карасукской культур.

Новые данные из препринта Яна Матисона и соавторов, вышедшего 10 октября 2015 года показывает немногочисленные результаты по Андроновской археологической культуре [3]: Этой командой ученых были опубликованы исследованные ранее 2 образца (R1a-L62, R1a1a1b-S224) из Синташты (2298-1896 лет до н.э.) и один образец (R1a1a1b-S224) Андроновской культуры (1446-1298 лет до н.э.)

Идентификация родства осложняется не полной исследованностью современной популяции казахов. На данный момент среди современной казахской популяции исследован всего два субклада гаплогруппы R1a (Казахи родов Табын и Бабасан), хотя данных субкладов у казахов насчитывается не меньше 10. Дальнейшее исследование древнего ДНК Курганной археологической культуры и исследование современного населения Казахстана поможет выявить генетические связи между современным населением Казахстана и его древними насельниками.

Подводя итоги статьи можно сказать, что мы пока находимся на стадии накопления научных палеогенетических данных о древнем населении степной части Евразии. Выборки на данный момент мало репрезентативны с количественной точки зрения, но даже они сейчас помогают приоткрыть завесу тайны над генетическим происхождением древнего населения великой степи, а также проследить генетические связи между древним населением степной части Евразии и современным населением Казахстана.

1. Allentoft M., Sikora M., Sjögren K., Rasmussen S., Rasmussen M., Stenderup J., Damgaard P., Schroeder H., Ahlström T., Vinner L., Malaspina A., Margaryan A., Higham T., Chivall D., Lynnerup N., Harvig L., Baron J., Della Casa P., Dąbrowski P., Duffy P., Ebel A., Epimakhov A., Frei K., Furmanek M., Gralak T., Gromov A., Gronkiewicz S., Grupe G., Hajdu T., Jarysz R., Khartanovich V., Khokhlov A., Kiss V., Kolář J., Kriiska A., Lasak I., Longhi C., McGlynn G., Merkevicius A., Merkyte I., Metspalu M., Mkrtychyan R., Moiseyev V., Paja L., Pálfi G., Pokutta D., Pospieszny L., Douglas Price T., Saag L., Sablin M., Shishlina N., Smrčka V., Soenov V., Szeverényi V., Tóth G., Trifanova S., Varul L., Vicze M., Yepiskoposyan L., Zhitenev V., Orlando L., Sichevitz-Pontén T., Brunak S., Nielsen R., Kristiansen K., Willerslev E. Population genomics of Bronze Age Eurasia//Nature 522, 167–172 (11 June 2015).

2. Keyser C., Bouakaze C., Crubézy E., Nikolaev V., Montagnon D., Reis T., Ludes B. Ancient DNA provides new insights into the history of south Siberian Kurgan people//Human Genetics (2009). 126:395–410.

3. Mathieson I., Lazaridis I., Rohland N., Mallick S., Patterson N., Roodenberg S.A., Harney E., Stewardson K., Fernandes D., Novak M., Sirak K., Gamba C., Jones E.R., Llamas B., Dryomov S., Pickrell J., Arsuaga J.L., Bermúdez de Castro J.M., Carbonell E., Gerritsen F., Khokhlov A., Kuznetsov P., Lozano M., Meller H., Mochalov O., Moiseyev V., Rojo Guerra M.A., Roodenberg J., Vergès J.M., Krause J., Cooper A., Alt K.W., Brown D., Anthony D., Lalueza-Fox C., Haak W., Pinhasi R., Reich D. Eight thousand years of natural selection in Europe. Available at: <http://www.biorxiv.org/content/biorxiv/early/2015/10/10/016477.full.pdf>

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1Vjbp450Aw17R-Y9J1YGSm9FjJWu9s9lx1azjUJbS8hQ/edit?pli=1#gid=953757259>

4. База данных современных полных сиквенсов Y-хромосомы гаплогруппы R1a. <http://www.yfull.com/tree/R1a/>

5. Описание выборки ПалеоДНК <https://sites.google.com/site/pinhasierc/home/samples>

6. Описание мутации Rs12913832 <http://www.snpedia.com/index.php/Rs12913832>

Г.Е.Отеева

РОЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ В СОХРАНЕНИИ И ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Переосмыслить, понять и осознать историю с позиций сегодняшнего дня, можно только опираясь на исторические источники, т.к. именно они являются связующим звеном между прошлым и настоящим.

Желание знать прошлое заставляет людей обращаться к документам, архивам, старинным предметам, фотографиям, которые являются неисчерпаемыми ресурсами для получения новой информации о человечестве. Эти источники давно стали предметом внимания исследователей, прежде всего историков, потому что история специально обращается к опыту прошлого для выявления закономерностей развития человеческого общества. Для исследователя главным является выяснение исторической объективности происходивших событий, что невозможно сделать без изучения исторических источников. Недостаточность, а порой, и отсутствие ряда документальных источников приводит к ряду погрешностей в трудах исследователей, искажению исторических фактов, разногласиям в процессе толкования исторических событий. В связи с этим, несомненно, усиливается важность изучения и использования исторических источников в идейном воспитании общества, его гуманизации и консолидации.

В современном обществе публикация и изучение исторических источников оказывают все большее влияние не только на профессионалов-историков, на их исследования, но и непосредственно воздействуют на умы и сердца читателей, формируют общественное сознание, помогают самоопределиться в многообразном и противоречивом мире. Только читая и изучая исторические источники, человек может научиться мыслить самостоятельно, анализировать, делать свои выводы.

Особенно этот тезис актуален в отношении законодательных источников, так как именно они помогают на основе полученного опыта из истории прошлого проанализировать и понять правовую ситуацию современности, объективно оценить возможности и основные направления деятельности государства, выработать свою гражданскую позицию, активно участвовать в общественно-политической жизни общества, способствовать развитию и укреплению гражданского общества. На большую роль законодательства в изучении истории того или иного государства в свое время обращал внимание известный русский правовед XIX века М. Сперанский. Он писал: «Известно, что законы изображают, так сказать внутреннюю жизнь государства. В них видно, как нравственные и политические его силы слагались, образовались, возрастали и изменялись. Следовательно, история государства без познания законов, не может иметь ни ясности, ни достоверности, так как с другой стороны, законы без истории часто бывают невразумительны. Посему, чем благовременные законы приводятся в известность, тем источники истории для современников становятся удобнее, для потомства достовернее. Здесь не излишне будет припомнить, если издание наших законов в настоящее время представляло уже немаловажные затруднения, то по истечении нескольких лет, оно было бы еще многосложнее, а, наконец, может быть сделаться почти неприступным» [1, с.156].

Вопросы истории Казахстана в составе Российской империи вызывают много споров, дискуссий, разногласий на протяжении длительного времени. Дать ответы на многие вопросы, волнующие до сих пор ни одно поколение историков, ученых, общественность, помогут именно законодательные документы царского правительства. Законодательная база Российской империи позволяет отбросить всякие эмоции при изучении истории Казахстана в ее составе и дает возможность объективно проанализировать многие исторические аспекты и факты. Основываясь на документы царского правительства можно раскрыть суть официальной политики, проводимой империей на территории Казахстана, и все связанные с ней последствия для политической, социально-экономической жизни казахского общества, выработать общий концептуальный подход к изучению этого сложного и неоднозначного периода в жизни нашего государства.

Законодательных актов Российской империи, регламентирующих общественно-политические и социально-экономические отношения на территории присоединенного Казахстана, царским правительством было принято достаточно много. В ходе изучения законодательства Российской империи, автором были использованы многочисленные архивные материалы фондов: ЦГА РК (г.Алматы), РГВИА (г.Москва), РГИА (г.Санкт-Петербург), ИАОО (г.Омск). Также к работе были привлечены официальные и неофициальные публикации и периодическая печать. На сегодняшний день автором выявлено и систематизировано по хронологическому признаку более двух тысяч законодательных актов, которые непосредственно связаны с историей Казахстана исследуемого периода (пока нельзя говорить об окончательной цифре, так как эта работа еще продолжается). [2].

Одним из основных официальных источников царского законодательства является Полное собрание законов Российской империи, которое охватывает законодательный материал с 1649 г. по 1916 гг. Законодательных актов, регулирующих общественно-политические, административные и социально-экономические отношения на территории Казахстана и отражающих суть колонизаторской политики самодержавия, в Полном собрании законов находится достаточное количество. Первый документ,

в котором встречается упоминание о Казахстане, находится в пятом томе первого издания ПСЗ РИ и датируется 1714 годом. Это именной указ, данный полковнику Бухгольцу «О завладении городом Еркедом, об отыскании золотого песка на реке Дарье». Всего в первом издании ПСЗ РИ имеется более 140 документов, которые, так или иначе, освещают события внутренней и внешней истории Казахстана XVIII - начала XIX вв. Даже из названий законодательных актов видно, как постепенно менялось их содержание по мере усиления продвижения России вглубь страны и закрепления своих позиций на территории Казахстана.

Второе издание Полного собрания законов содержит законодательный материал по истории XIX века. На основе анализа этих документов можно четко и ясно проследить планомерное проведение и усиление колонизаторской политики самодержавия в отношении Казахстана. Постепенно не только управление Средним и Младшим жузами полностью осуществляется по общероссийским законам, но и все стороны жизни казахского общества регламентируются и контролируются до мельчайших подробностей со стороны царских чиновников. По законодательным актам можно проследить, как царское правительство внедряло российскую административную систему управления Казахстаном, меняло судебную, налоговую, земельную политику. После принятия законодательных актов второй половины XIX века Казахстан юридически был признан колонией Российской империи, дальнейшее ограбление и закабаление края осуществлялось на вполне законных основаниях.

Третье издание ПСЗ РИ характеризует положение Казахстана уже как неотъемлемую часть Российской империи. В основном, это материалы о переименовании населенных пунктов, об изменении военного управления в отдельных областях, о штатах, денежных вознаграждениях должностным лицам, о льготах и гербах городов, о сметах и раскладках и прочие документы.

Одним из источников для исследовательской работы стал Свод законов Российской империи (изд. 1906 г.), электронный вариант который был предоставлен сотрудниками Павлодарской областной библиотеки им. С. Торайгырова. Работа над печатным изданием Свода законов затруднена тем, что ни в одной библиотеке нет полного комплекта этого собрания, есть только отдельные тома, да и то различных изданий. Из 16 томов Свода материал о Казахстане содержится в десяти томах, т.е. это около 60 документов, регламентирующих жизнь казахского общества от административного управления до развития пчеловодства, устройства водопроводных сооружений, о пресечении конокрадства и т.д.

Свод законов Российской империи в отличие от Полного собрания законов, был действующим законодательством, и именно, он позволяет проследить, когда был изменен, дополнен или вообще отменен тот или иной закон. Вместе с тем его изучение должно быть связано с ПСЗ РИ, так как иногда значительная часть или почти весь текст законодательного документа не печатались в Своде. В Своде законов также содержится значительный материал по истории Казахстана, который помогает понять, проанализировать и изучить царскую политику, проводимую в крае. Кроме того, в Своде имеются ряд дополнений и изменений, в частности принятых к основным положениям по управлению Казахстаном, приведены ссылки на существующее законодательство. В связи с этим данное издание имеет большее практическое значение, так как оно позволяет проследить эволюцию законодательных материалов.

Для того чтобы показать масштабы колонизации и значение изучения законодательных источников для истории Казахстана автором была проведена классификация и систематизация законодательных актов Российской империи, составлены таблицы по хронологии, их основным видам, периодам правления русских монархов, количественному признаку, социальной и тематической направленности. В таблице №1 приведены количественные данные источников: сколько и какие разновидности законодательных актов в отношении Казахстана, были приняты в периоды правления тех или иных монархов Российской империи. Таблица №2 показывает: количество различных видов законодательных актов Российской империи по периодам (XVIII в., XIX в., нач. XXв.), принятых в отношении Казахстана. Наибольшее количество законодательных актов, используемых в работе, было извлечено из ПСЗ РИ, поэтому следующая таблица №3 показывает группировку законодательных документов по видам и их количеству по томам всех трех изданий. Из таблицы видно, что материалы по истории Казахстана имеются почти во всех томах данного издания. Следующая таблица №4 раскрывает предметно-тематический признак, т.е. показывает количественный состав законодательных актов, касающихся истории нашего государства, по роду основных направлений деятельности царского правительства [3, с.92-115].

Из приведенного количественного и качественного анализа видно, что законодательные акты царским правительством в отношении Казахстана принимались с первых дней присоединения края и до конца существования монархии. Царское законодательство охватывало все вопросы устройства, управления и регулирования отношений в казахском обществе: от самых важных до незначительных,

вмешиваясь в повседневную и частную жизнь казахского общества. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана подтверждают факт, что все они издавались в интересах царского самодержавия, защищали устои существующего монархического строя, планомерно проводили и внедряли в жизнь колонизаторскую политику и направлены были на уничтожение политической, экономической, духовной самостоятельности казахского народа.

Из вышесказанного следует, что законы и внутривластная деятельность общества неразрывно связаны между собой и потому имеют огромное значение для сохранения прошлого и воссоздания объективной истории. В совокупности с другими источниками они дают возможность исследовать комплекс проблем, касающихся истории Казахстана в составе Российской империи.

1. Пособия и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедической методологии и истории литературы российского права. - СПб: Типография второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 189 с.

2. Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. - Павлодар: ПГПИ, 2012.- 161 с.

3. Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография. - Павлодар: ПГПИ, 2015.- 260 с.

Б.Р. Халмуратов

МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ШАМАНСТВА (на примере Ферганской долины)

Как известно, древние религиозные верования и связанная с ними обрядность занимая особое место в системе духовного наследия узбекского народа, в то же самое время является одним из важных компонентов мировой культуры. Позволяя проследить прошлое каждого народа, они играют основную роль в восстановлении древней духовной культуры. Так, воззрения и обрядность, связанные с шаманством у узбеков Ферганской долины, отличаются своими специфическими проявлениями от подобных религиозных обрядов других этносов.

С древних времён шаманство было широко распространено в Средней Азии, занимая важное место в истории тюркских народов [1. – С. 324–330]. Предки тюркских народов твёрдо верили в существование духов-покровителей телей, т.е. парханов, атаханов и момо, а также других сверхъестественных существ – дэвов и джинов. Люди были убеждены, что духи служат шаманам, выполняя их разные поручения, а сами шаманы являются посредниками между человеком и духами.

Подобно другим ранним религиозным верованиям, шаманство с древних времен занимало важное место в жизни народов Средней Азии [2. – Б. 8, Р. 448, – С. 181–183]. Первобытные люди верили в существование духов-помощников, т.е. азайимханов, заклинателей духов, париханов, момо, испытывая сильный страх перед девами и джинами. Люди были убеждены, что шаманы служат духам и являются посредниками между человеком и сверхъестественными силами.

Естественно, что многих интересует вопрос о времени возникновения шаманства. Некоторые учёные, опираясь на археологические находки, предполагают, что оно существовало ещё в каменном веке [3. – С. 9]. Отдельные вещественные доказательства датируются эпохой неолита. Существует предположение, что вера шаманов в духов зародилась именно в этот период. Это нашло отражение и в образе жизни первобытных людей, которые верили в существование невидимых глазу особых сил, не подчиняющихся воле человека.

В брошюре, опубликованной в Германии в конце XX в отмечается, что в пещере Фрер города Труа (Франция) имеется изображение танцующего шамана в шкуре животного датируемое приблизительно 12 тыс. до н.э [4. Қалб кўзи. 1997 год июль]. Более достоверным кажется предположение, что шаманство зародилось на последнем этапе каменного века (40–12 тыс. до н.э.), т.к. первые религиозные верования появились в образе жизни первобытного человека в период позднего палеолита [5. – Б. 12]. По этнографическим сведениям, шаманство являлось одним из основных верований племён, занимающихся охотой и скотоводством. Позднее, с появлением самого земледелия возникла вера людей в наличие высших сил, покровительствующих земле и растительному миру, в их способность влияния на обновление природы и изменение природных явлений. По мнению В. Басилова, вследствие зарождения земледелия

началось обожествление природных сил. Такие обряды, заняв основное место в верованиях, вытеснили шаманство, которое постепенно утратило важное значение в жизни общества [6. С. 10].

Люди имели определённые представления о Земле, Небе и окружающей их природе. Позднее появились шаманы, т.е. люди, выполнявшие защитную функцию и систематизировавшие эти представления в определённом порядке. По утверждению Геродота, шаманство возникло в XI в. до н.э [7. – Б. 49].

У многих народов мира (Северная и Восточная Азия, Восточная Африка, Австралия) шаманизм существовал под тем или иным названием, в различных его проявлениях. Шаманы занимались тем, что убеждали людей в существовании невидимых сил, способных оказывать положительное или негативное влияние, а также в способность людей воздействовать на природные явления или друг на друга. Первобытным людям была свойственна вера в существование душ, духов и призраков. Согласно их понятиям, шаманов избирают и воспитывают духи, помогая им обрести божественную силу, чтобы служить духам и людям.

В связи с этим следует отметить, что шаманство отличается от других древних религиозных верований, таких как тотемизм, анимизм и фетишизм. Если в основе тотемизма лежит поклонение людей животным и растениям, анимизма – душам и духам, фетишизма – неодушевлённым предметам, то в шаманизме люди поклонялись человеку – шаману, своеобразному священнослужителю того времени. Это обстоятельство было огромным новшеством в эволюции религиозных представлений. Впоследствии суть религиозных представлений изменилась, т.к. люди стали поклоняться Богу, пророкам и разным святым.

В целом, шаманство и связанная с ним обрядность в традиционном образе жизни узбеков Ферганской долины до сих пор не изучались комплексно и в обобщённом виде. Именно поэтому диссертант стремился рассмотреть проблему на основе исторических источников, научной литературы разных периодов и полевых этнографических материалов, осуществив сравнительный анализ на примере шаманства у других народов.

Таким образом, шаманство являясь одной из первичных форм религиозных верований, формировалось у народов, находившихся, в основном, на среднем этапе родоплеменного развития. И поскольку это так, шаманство и традиции этого культа зародились в период, когда в человеческом сознании окончательно сформировались представления о сверхъестественных силах. Эти представления отражали отношение людей друг к другу, отдельных индивидов и общества к природе. В целом, шаманство – это явление, воплотившее в себя тайные обстоятельства, кажущиеся ужасными и непонятными, сверхъестественными и прекрасными, стоящими выше понимания и возможностей простого человека. Этими факторами шаманство охватывало внешние и внутренние противоречия жизни общины. Изгнание духов, предотвращение несчастий, вызывание дождя, колдовство, помазание больного кровью считаются дополнительными функциями к основной сущности шаманства.

Исходя из результатов исследования и научного анализа, были сделаны следующие **выводы**:

1. Шаманство и связанная с ним обрядность были подробно изучены на основе этого же явления у других народов мира. Однако несмотря на то, что шаманские представления и обряды узбеков, в том числе узбеков Ферганской долины были исследованы отдельно с этнографических позиций, проблема не была проанализирована комплексно.

2. Шаманство являясь одним из древних религиозных верований узбекского народа, имеет общую основу с той же ранней формой религии у народов Центральной Азии и других тюркских этносов. Однако оно отличается названием, локальными особенностями, а также формированием, в основе которого лежит собственный жизненный опыт населения долины.

3. Шаманская обрядность, наблюдаемая во всех процессах образа жизни узбеков, имеет огромное значение в обеспечении продолжения семейной и общественной жизни в соответствии с установленным определённым порядком.

4. Ферганская долина, являясь уникальным этнографическим регионом, где проживают в основном узбеки, таджики, киргизы, каракалпаки, уйгуры, имеет заметные отличия и в плане шаманства в традиционном образе жизни местного населения.

1. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – С. 324–330.; Усмон Турон. Туркий халклар мафкуриси. – Тошкент: Чўлпон, 1996. – Б. 49–56.

2. Исмаилов Ҳ. Шаманлик // Фан ва турмуш. – 1988. – №1. – Б. 8.; Roux J. P. Elements shamaniques dans les texts pre Mongols... – P. 448.; Агаджанов С. Г. Огузские племена Средней Азии в IX–XII вв. Страны и народы Востока. – М.: Наука, 1971. Вып. 10. – С. 181–183.

3. Басилов В. Н. Избранники духов. – М: Политиздат, 1984. – С. 9.
4. Жаҳон илми тасхири тарихидан // Қалб кўзи. – 1997 год июль
5. См: Костецкий В., Сагдуллаев А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 2004. – Б. 12.
6. Басилов В. Н. Избранники духов. – М.: Наука, 1984. – С. 10.
7. Об этом см.: Усмон Турон. Туркий халклар мафқураси. – Тошкент, 1993. – Б. 49.

З.М. Курбанова

ФОТОГРАФИЯ КАК ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЫ КАРАКАЛПАКОВ

Важным источником в изучении традиционной одежды являются изобразительные источники. Из них фотоснимки представляют собой документально достоверный источник, характеризующий в целом облик традиционного костюма. На изобразительных источниках можно наглядно последить, как выглядела традиционная одежда в определенный период времени, манеру ношения того или иного элемента традиционного костюма.

Для изучения каракалпакского традиционного костюма ценным источником являются художественные альбомы, экспедиционные фотоматериалы, хранящиеся в фонде отдела этнографии Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (ККНИИГН ККОАНРУз.), а также фондах фундаментальной библиотеки Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (ФБ ККОАНРУз.).

Наиболее ранними из доступных нам иллюстративных источников являются фотографии и рисунки, произведенные А.Л. Мелковым [1]. А. Л. Мелков работал в составе экспедиции, организованной Обществом изучения Казахстана в 1928 году. Хотя в планы экспедиции входила фиксация на фотопленку и обследование кустарных промыслов, А.Л. Мелков намного расширил круг вопросов, охватив практически все сферы жизни каракалпаков того времени. Были произведены снимки ирригационных сооружений, проведения *казу**, сельскохозяйственных работ, рыболовецких хозяйств, в т.ч. лодки, инвентарь и многое другое. Эти кадры стали одними из первых фотодокументов, запечатлевших жизнь каракалпакского народа, особенности быта, ирригации, рыболовства. По сей день они являются важным источником его этнографического изучения [2, с.52-53]. Хотя фотографии охватывают различные стороны быта каракалпак, однако, на них можно уловить характерные особенности традиционного каракалпакского костюма, еле уловимые нюансы в его ношении.

В 1930 году в июне-сентябре Центральным комитетом нового казахского алфавита в Каракалпакскую Автономную Область был командирован С.Е. Малов. Как отмечает Н.А. Баскаков: «Первые поездки в 1926-1930 гг. преследовали в большей степени этнографические, чем диалектические цели» [3, с. 10]. Участники экспедиции обогатили уже имеющиеся сведения о каракалпаках, собрав предметы материальной культуры - одежда, украшения, музыкальные инструменты, которые составили основу формирования коллекции краеведческого музея.

Для изучения традиционной одежды каракалпаков большое значение имеют фотоматериалы альбома «Каракалпакия в 1920-1940 годы XX века». Альбом включает в себя 13 книг, состоящих из копий фотографии произведенных в 1920-1940 годы А.Л. Мелковым, С.А. Белкиным, Е.Э. Бломквист, П. П. Ивановым [4]. На снимках зафиксированы сцены традиционного быта, обряды, праздники, игры, ремесла и промыслы, типы жилища. Эти фотографии - уникальный материал для изучения костюма в целом, способов его ношения, возрастных различий.

Особый интерес для исследования традиционной одежды представляют экспедиционные фотоматериалы из фонда отдела этнографии ККНИИГН. Фотоматериалы произведены в конце 1950-х – начале 1960-х годов и отражают материальную культуру народов Каракалпакстана. Экспедицией были охвачены Кунградский, Муйнакский, Ходжейлийский районы республики.

Экспедиционный альбом Кунградского этнографического отряда Института истории, языка и литературы Каракалпакского филиала Академии наук Узбекской ССР (ныне ККНИИГН ККО АН РУз.) содержит 231 снимок, дающий представление о сельском жилище, занятиях населения, праздниках и обрядах [5]. Фотоснимки из данного альбома содержат изображения не только традиционных видов одежды, но и активно входившей в быт современной одежды.

В альбоме хорошо отражен мужской костюм, где наряду с традиционной одеждой: рубаха, *шапан*, *тон*, *шогирме* мы видим на мужчинах современную одежду: фабричные брюки, рубаха, пиджак, кепи (фото № 61, 75, 79, 85).

Очень много мужских портретов поясных, что не позволяет нам увидеть костюм целиком, но благодаря близкому плану, у нас есть возможность в деталях разглядеть головные уборы, форму ворота одежды и другие детали.

Большой интерес в изучении женского костюма представляют фотографии ярко иллюстрирующие традиционную одежду (фото № 83, 84, 85). Женский костюм был менее подвержен влияниям, поэтому мы можем видеть на фотоснимках такие традиционные виды одежды как *женсиз*, тюрбан, *киймешек*, туникообразное платье.

Достаточно большое количество семейных фотографий, где рядом с родителями запечатлены разновозрастные дети. На них также хорошо представлена женская одежда. Благодаря этим снимкам мы можем составить реальное представление о женском костюме.

Ценен в плане изучения одежды альбом историко-этнографической экспедиции в Муйнакский район ККАССР 1958 года [6]. Здесь мы воочию можем наблюдать, как происходила смена традиционных форм одежды европейскими образцами. Альбом содержит 79 снимков. Наиболее интересны для нашего исследования фотоснимки, отразившие мужской, женский, детский костюмы (фото № 3, 4, 7, 8). На данных фото наряду с традиционными формами органично уживаются европейские образцы. На снимках отразились вошедшие в моду под влиянием соседних народов платья с кокеткой – *кокрек-бурме*. На одной из фотографий мы видим молодую женщину в *кокрек-бурме*. Поверх платья женщины одет черный бархатный *женсиз*. Ворот *женсиз* круглый, без рукавов. Фотография сделана по пояс, поэтому длину платья и безрукавки трудно определить. На голове женщины платок, повязанный узлом на затылке, а концы платка переплетены вокруг головы (фото № 19). Рис. 1.

Следующий альбом - Комплексной экспедиции в северные районы Каракалпакии 1957 года [7]. В нем имеется 87 снимков. Эти фотоснимки также имеют важное значение для изучения традиционной одежды.

На фотографиях, произведенных У. Шалекеновым, мы видим своеобразие мужского костюма. На одной из них изображен старик в традиционном *сырылган шапан*, стеганный в мелкую стежку. На голове у него шапка, отороченная каракулем, макушка шапки тканевая полукруглой формы (фото № 27). Такие шапки *дегелей* население носило до конца 1970 – годов.

На другом фото мужчина в *шогирме*. Примечательно эта фотография тем, что традиционный убор белого цвета, что не так часто встречается (в основном носят из черного и коричневого каракуля). На старике камзол подпоясанный кушаком (фото № 46).

Семейная фотография, где мужчина с детьми. Мужчина одет в пиджак черного цвета. Пиджак двубортный застегивающийся на пуговицы. Под пиджаком в разрезе ворота видна белая рубашка и теплый вязаный фабричный свитер светлого цвета. На голове тибетейка темного цвета с вышитым узором. Узор растительного характера. Брюки широкие заправлены в черные сапоги. Рядом девочка 5-7 лет, одета в платье фасона *кокрек бурме*. Платье из ткани в крупный цветочный рисунок. На ногах у девочки темные штаны, заправленные в ичиги *маси*. Поверх платья одета безрукавка. На голове платок, завязанный на темени узлом (фото № 51).

Мальчик с этой же фотографии одет в короткое пальто темного цвета. На голове шапка детская фабричная. К налобной части шапки пришиты несколько монет. Традиционно на детские вещи нашивают лоскутки ткани и монеты, чтобы уберечь ребенка от сглаза. Штаны широкие, заправлены в длинные сапоги, доходящие до колен. Фото ярко демонстрирует, как в быт каракалпаком широким шагом входят наряды европейского образца.

Интересна следующая фотография из этого же альбома, очевидно, семейная. Женщина в платье *кокрек бурме*, поверх которого *женсиз*. На голову намотан тюрбан из цветной ткани. Волосы заплетены в две косы. Мужчина одет в ветхий *камзол* подпоясанный солдатским ремнем. На голове тибетейка, поверх которой намотана ткань по кругу в виде чалмы (фото № 85). Рис.2.

Эти снимки составляют большую значимость, большинство позировавших каракалпаков были одеты в повседневную рабочую или домашнюю одежду. В музейных же коллекциях будничная одежда, практически не представлена. В основном это праздничные, нарядные костюмы. Благодаря снимкам из альбомов, мы знаем, как одевались каракалпаки в обыденные дни.

*Общественные работы по очистке ирригационных сооружений

1. Мелков А.Л. Каракалпакская экспедиция Общества изучения Казахстана. 1928-1929 гг. Фотоальбом // РФФБ ККО АН РУ, Р-270.

2. Курбанова З.И. Фотоальбом А.Л. Мелкова как источник изучения этнографии каракалпаков // Вестник ККОАНРУз., 2000, № 2, с. 52-53.

3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (материалы по диалектологии). М.Изд-во АН СССР. 1951. – 410 с.

4. Каракалпакия в 1920-1940 годы XX века (фотографии взяты из фонда Ленинградского отделения Института этнографии АН СССР). // РФФБ ККОАНРУз. Р – 142.

5. Архив отдела этнографии ККНИИГН // Фотоальбом «Кунградский этнографический отряд Института истории, языка и литературы Каракалпакского филиала Академии наук Узбекской ССР.

6. Архив отдела этнографии ККНИИГН // Фотоальбом «Историко-этнографическая экспедиция в Муйнакский район ККАССР». 1958 г.

7. Архив отдела этнографии // Фотоальбом «Комплексная экспедиция в северные районы Каракалпакии» 1957 г.

Қ.Б. Баудиярова

ОТБАСЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ӘДІСТЕМЕЛІК СҰРАҚТАР

Мақаланың негізіне неке тұрақтылығының көрсеткіші мен әлеуметтік-экономикалық факторды талдау жатады. 1977 жылы отбасының тұрмыстық, әлеуметтік проблемаларын зерттеу мақсатында балалары 7 жаса дейінгі 100 қалалық отбасына сауалнама жүргізілді [1]. Зерттеуге нуклеарлы және күрделі отбасылар тартылды. Сұрақтар ерлі-зайыптылардың екеуіне де қатар қойылды. Бұндай зерттеудің тәсілі отбасы құндылығын және оған деген көзқарас пен қарым-қатынасқа деген екеуінің екі түрлі пікірін салыстыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нысаны ретінде балалары бар жас отбасыларды таңдау себебі, тұрақтылық отбасының барлық кезеңдерінде сынға ұшырайды. Оның ішінде жаңадан үйленген шақта ең алғашқы қиындыққа тап келеді: мінездерінің әр түрлі болуы, көзқарас, ішкі отбасылық қатынас, өзара үйренісу және т.б. Келесі тұрақсыздық баланың өмірге келуімен, отбасы құрылымының өзгеруімен, некемен қанағаттанудың төмендеуімен түсіндіріледі. Статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ ажырасудың ең жоғарғы көрсеткіші жас отбасылардың арасында болады екен [2].

Н.Г.Юркевич отбасы тұрақтылығын анықтауда некемен қанағаттану көрсеткішін пайдалануды ұсынады. Субъективті көзқарастан бөлек «Сіз отбасылық өміріңіз дұрыс қалыптасты деп ойлайсыз ба?» деген сұрақ және осыған ұқсас сұрақтар арқылы объективті мәліметтерді алуға болады. Мысалы, ерлі-зайыптылардың арасындағы ұрыстың жиілігі, бос уақытты қалай өткізетіні, отбасында қызметтегі мәселелерді талқылау, жолдастарының жұбайына деген көзқарасы т.б. [3].

В.Г.Алексеева отбасы тұрақтылығының бала тәрбиесіне, жасөспірімнің жеке тұлға болып қалыптасуына әсер ететінін анықтауда отбасыларды үш топқа бөледі: тұрақты, аралық, тұрақсыз. Топтастыру кезінде басшылыққа алынған сұрақ «Отасындағы ұрыстың жиілігі?». Тұрақты отбасында ұрыс-керіс орын алмаған, аралық отбасында ата-ана балаларының көзінше ұрыспауға тырысқан,

тұрақсыз отбасында балаларының көзінше ұрыспақ түгілі, қорғану мақсатында анасы балаларынан көмек сұраған [4].

Е.Ф.Сафро отбасы тұрақтылығын анықтауда төрт көрсеткішті жіктейді. Бірінші көрсеткіш «Некеңізді қалай бағалайсыз?» деген сұраққа «бақытты немесе бақытсыз» деген жауап арқылы алынды. Екінші көрсеткіш сол сұрақ арқылы екеуінің де жауабын салыстырып, ортақ шешімді көрсетті. Үшінші көрсеткіш «Сізге ажырасамын деген ой ойыңызға келе ме?» деген сұрақ арқылы анықталды. Тұрақты отбасы болса «жоқ» деп, тұрақсыз отбасы болса «иә» деп жауап береді. Төртінші көрсеткіш «Әрі қарайғы өміріңіз осылай болатынын білгенде қайтадан некеге тұратын ба едіңіз?» деген сұрақпен аяқталды. Бірінші көрсеткішке қарағанда бұл қосымша мәлімет. Нақты баға бірінші сұрақта берілген.

Жоғарыда аталған төрт көрсеткіштен бөлек тереңірек зерттеу мақсатында төмендегідей сұрақтарды қамтуға болады:

1. Некеге тұрғанға дейін қанша уақыт бірге жүрдіңіз?
2. Некеге отырғаныңызға қанша жыл болды?
3. Отбасындағы бала саны?
4. Отбасының орташа табысы?
5. Басыңызда үйіңіз бар ма?
6. Бір адамға қанша метрден келеді?
7. Ата-ананың сізбен бірге тұра ма?
8. Ата-ананың материалдық көмегі?
9. Ата-ананың психологиялық көмегі?
10. Бала тәрбиесімен кім айналысады?
11. Үй шаруасын кім атқарады?
12. Сыртқы шаруамен кім айналысады? [1].

Отбасы тұрақтылығын анықтауда түрлі тәсілдерді қолдануға болады. Солардың бірі этнографиялық материалдар. Отбасы тұрақтылығына байланысты жергілікті жерлердегі әдет-ғұрыптардың ерекшелігін анықтау мақсатында хабаршыларға 1-15 дейінгі аралықты қамтитын сұрақтар қойылды. Бұл сұрақтар үш аспектіні қамтиды: дәстүрдің маңызы, олардың қолданылуы, оған деген көзқарас. Мысалы:

1. Ауыл тұрғындарының барлығында той бірдей өткізіледі ме? (хабаршыға үйлену тойының қандай түрлері белгілі). Бұрынғы мен қазіргі тойдың айырмашылығы?
2. Некеге тұру үшін қыз бен жігіттің қай жас шамасы рұқсат береді? Күйеуі әйелінен 2, 4, 6 т.б. жасқа үлкенге қалай қарайсыз?
3. Қыз бен жігіттің үйленгенге дейін ұзақ уақыт жүруі отбасының тұрақты болуына әсер етеді ме?
4. Некеге тұруға ата-ананың рұқсаты қажет пе?
5. Құда түсуге кімдер барады, қанша рет барады, не апарары? Құда түсу рәсімі қалай өтеді?
6. Үйлену тойына қажет қаражатты екі жақ қашан шешеді? Оған кімдер қатысады? Қалыңмал немесе тоймал т.б. ретінде қанша ақша апарары? (Хабаршының қалыңмал мен жасауға көзқарасы). Жасау кімнің қаражатына жасалады?
7. Құда түсу мен атастыру арасында жасалатын әдет-ғұраптар қалай аталады? Бұрынғымен салыстырғанда қандай айырмашылықтарға ие?
8. Қазіргі таңда ұзатылу тойы өткізіледі ме? Жігіт жағынан кімдер, қанша адам қатысады?
9. АХАЖ арқылы некеге отыру қалай жүреді? Оған кімдер қатысады?
10. Мұсылмандық жолмен неке қию өткізіледі ме? Қайда? Кімдер қатысады?
11. Үйлену тойы қайда және қалай өтеді? Оған кімдерді шақырады? Қанша адам болады? Тойдағы өткізілетін шаралар?
12. Үйлену тойынан кейінгі рәсімдер қалай өтеді? Жас жұбайлар қайда тұрады?
13. Екінші рет үйленсе әдет-ғұрыптардың өткізілуі сақталады ма? Айырмашылықтары қандай?
14. Ұлтаралас некеде үйлену тойы қалай өтеді?
15. Неке тұрақтылығына қандай факторлар әсер етеді? Ажырасу себептері?
16. Ажырасқан отбасындағы балалар кіммен тұрады?

Жоғарыда аталған этнографиялық сұрақтар некені жан-жақты қамтиды. Хабаршылардан жауап алу барысында жас мөлшерін ескеру қажет. Себебі жоғарғы, орта, төменгі буын өкілдері сұрақтарды әр түрлі қабылдайды және көзқарастары да түрліше болады. Адамның жасы құндылықтармен, ақпараттану деңгейімен ерекшеленеді. Келесі атап өтетін нәрсе, хабаршылардың тұратын жері: қала және ауыл. Қала және ауыл тұрғындарының арасында да өзіндік ерекшеліктері болады. Қала тұрғындарына әлеуметтік ықшам орта, түрлі қарым-қатынас әсер етпей қоймайды. Хабаршылармен жұмыс істеу барысында

ұлттық ерекшелікке де мән берген жөн. Әр ұлттың өзіне тән ділі, өзіндік санасы, этнопсихологиясы болады [5].

Отбасы тұрақтылығын анықтауға байланысты 1976 жылы Мәскеуде мектеп жасына дейінгі балалары бар 76 адамға сауалнама жүргізілген. Оның ішіндегі негізгі сұрақтар:

1. Өз некеңізді қаншалықты бағалайсыз?

+ бақытты;

+ бақытсыздан гөрі, бақытты;

- бақыттыдан гөрі, бақытсыз;

- бақытсыз;

- айтуға қиналады.

2. Егер қарым-қатынасыңыз бұлай болатынын білгенде некеге тұрар ма едіңіз ?

+ иә;

+ жоқ;

- айтуға қиналады.

3. Дәл қазіргі сәттегі жұбайыңызға деген қарым-қатынасыңыз?

+ махаб.бат;

+ достық;

- әдет;

- ескермеу;

- жек көру.

4. Жұбайыңызбен араңыздағы ұрыс, қарама-қайшылық, жанжал қаншалықты болып тұрады ?

+ ешқашан;

+ сирек;

- жиі;

- әрқашан.

5. Жұбайыңызбен ажырасқыңыз келетін сәттер бола ма ?

+ ешқашан;

+ сирек;

- жиі;

- әрқашан.

Бес сұрақ бойынша «+» алған адамның некесі тұрақты. Керісінше екеуінен жоғары «-» алғандардың некесі тұрақсыз. Егер жұбайлардың екеуі де некемен қанағаттанса, неке тұрақтылығы артады. Біреуі ғана қанағаттанса, неке бейтарап күйде қалады [6].

Мәселені тереңірек зерттеу мақсатында 1977 жылы Мәскеудегі 100 отбасыға сауалнама жүргізілді. Ерекшелігі сауалнама сұрағы ерлі-зайыптыларға қатар қойылды. Бұл мәселені объективті зерттеуге толық мүмкіндік береді:

1. Менің көңіл-күйім көбінесе үйде бұзылады?

2. Кез-келген ұсақ-түйек ұрысқа айналады?

3. Өмірдегі кедергілерге тап болғанда өзімді жалғыз сезінем?

4. Демалысты жұбайыммен бірге өткізген ұнайды?

5. Жұмыстың әңгімесін үйде айтпаймын?

6. Жаным қиналғанда жұбайым қасымнан табылады?

7. Жұбайымнан жаман сөз естімеппін?

8. Жұбайыма қамқорлық жасау маған ұнайды?

9. Үйленгеннен кейін махаббат жойылады?

10. Жұбайым менімен мейірімді?

11. Барлық ұрыс татуласумен аяқталады?

12. Біз отбасылық мерейтойымызды тойлап отырамыз?

13. Барлық қиындықтарда жұбайым қолдап отырады?

14. Достарыммен жұбайымсыз кездескенді ұнатам?

15. Отбасымызда құқығымыздан гөрі міндетіміз көп?

16. Тұрмыс барлық уақытымды алады деп ойламаппын?

17. Жаман көңіл-күйімді үйде көрсетем?

18. Отбасы дұрыс құрылмаса ажырасу керек?

19. Жұбайыммен ортақ көзқарастамыз?

20. Жұбайыма ұнамаса да мінезімді өзгертпеймін? [6].

Отбасы тұрақтылығына ішкі отбасылық қатынастың әсерін зерттеу мақсатында ер адам мен әйел адамға жеке-жеке сұрақ қоюға болады.

Ер адамға қойылатын сұрақтар:

1. Әйеліңіз үйде ескі халатымен, шашын тарамай жүреді ме?
2. Оның кесірінен жұмыстан көп қаласыз ба?
3. Әйеліңіз ешқандай себепсіз күле береді ме?
4. Әйеліңіздің темекі тартқаны ұнамайды?
5. Әйеліңіздің телефонмен ұзақ сөйлеседі?
6. Тамақты дұрыс жасай алмайды?
7. Шаштаразға көп барады?
8. Соңғы кездердегі толғаны ұнамайды?
9. Барлық әңгімесі киімге, косметикаға тіреледі?
10. Теледидардан футбол көріп жатқан кезде, сұрақтар қойып мазалайды ма?

Әйел адамға қойылатын сұрақтар:

1. Күйеуім күні бойы диванда жатқанды ұнатады.
2. Дастарханды темекісінің күлімен күйдіреді.
3. Тамақты көп жейді.
4. Киімін киім ілгішке ілмейді.
5. Үйге келгесін тек «қалайсың» деуге ғана шамасы келеді.
6. Қажетсіз нәрселерді далаға шығармайды.
7. Теледидардың қасынан шықпайды.
8. Сенен гөрі достарын көбірек бағалайды.
9. Ваннадағы айнаны тіс пастасымен бүлдіреді.
10. Аяқ киімімен кілемде жүреді.

Жауаптардың варианттары: «иә», «жоқ», «кейде». «Иә» – 3 балл, «жоқ» – 2 балл, «кейде» – 1 балл. 1-10 балл жинағандар отбасы өте тұрақты.

11-14 балл жинағандар отбасында ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасы өзара сүйіспеншілікке, шыдамдылыққа негізделген.

15-19 балл жинағандар отбасында тұрақсыздық байқалады.

20-24 балл жинағандар отбасы қарама-қайшылыққа толы. Жұбайлар бірін-бірі түсінбейді.

25-30 балл жинағандар отбасында психологиялық деңгей өте төмен. Бұндай отбасын тұрақсыз деп айтуға болады. Отбасындағы жоғарыда аталған ұсақ-түйектер қарама-қайшылыққа әкелетіні сөзсіз. Көбіне жақсы жұмыс, жалақы қуған ерлі-зайыптылар отбасын ұмытып жұмысқа беріледі. Отбасын бірінші орынға қойғандар оны сақтап қалу үшін, бар мүмкіндіктерін қолданады. Әр отбасының өзіндік неке-отбасылық ерекшелігі болады. Оған махаббат, достық, қамқорлық, ата-ана парызы, балалары парызы, сенімділіктің беріктігі, рухани және идеялық көзқарастың ортақтығы т.б. жатады. Ең үлкен рөлді әйел мен еркек парызы алады.

Әйел парызына хабаршылардың айтуы бойынша, біз мыналарды жатқызамыз: мейірімділік, сезімнің әдемілігі, нәзіктік, дұрыс ой, аналық сезім, зиялылық, тәрбиелік, күйеуіне деген беріктік, әрқашан еркекті моральды қолдау, өзін және еркекті силау.

Ал, еркек парызына біз зиялылық-тәрбиелілік, әйелді әрқашан қорғау, саналылық, салмақтылық, жинақылық, өзіне сенімділік, өмірге деген оптимистік көзқарас, қиындыққа төзімділік, әйелі мен балаларын силауды кіргіземіз.

Сонымен жоғарыда көрсетілген сұрақтар арқылы отбасы тұрақтылығын, оған әсер ететін факторларды терең, жан-жақты зерттеуге болады.

1. Сафро Е.Ф. Методические вопросы определения факторов стабилизации молодой семьи // Стабильность семьи как социальная проблема. – М., 1976. – С.68-76.

2. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан: статист. сб. – Алматы: Гос РК по стат., 1999. – 211 с.

3. Юркевич Н.Г. Советская семья. Функции и условия стабильности. – Минск, 1970. – 170 с.

4. Алексеева В.Г. Городская семья и воспитания личности // Проблемы социологического изучения семьи. – М., 1976. – С.21-22.

5. Калышев А.Б. Современная брачная обрядность казахов // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 1995. – № 2. – С.64-70.

6. Янкова З.А., Родзинская И.Ю., Аванесов В.С. Проблемы оценки стабильности брака // Стабильность семьи как социальная проблема. – М., 1976. – С.50-67.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОГРАФИИ СРЕДНЕАЗИАТСКИХ ЦЫГАН

Тема среднеазиатских цыган недостаточно разработана в научной литературе. Поэтому многие стороны их этнической истории, традиционной культуры малоизвестны не только широкой общественности, но и специалистам в области этнологии.

Основная причина недостаточного изучения среднеазиатских цыган заключается в том, что, являясь малочисленной этнической группой; они по переписной отчетности советского времени были частично отнесены к таджикам, а частью - к узбекам. В результате, при переписи населения численность цыган, в силу широкой их разбросанности по всей Центральной Азии, составила незначительную цифру. В частности, по переписи населения 1926 г. в Узбекистане было зарегистрировано 3 710 цыган, в 1959 г. - 7 860, в 1970 г. - 11 362, в 1989 г. - 16 397, в то время как полевые исследования, дают цифру, на порядок превышающую данные официальной статистики. Так, по подсчетам, в 2000 году только в Андижанской, Наманганской и Ферганской областях Узбекистана проживало свыше 20 000 цыган, объединенных в 3000 хозяйств. Что касается той части Ферганской долины, которая расположена на территории Кыргызстана (Ошская и Джалалабадская области), то в 2000 году здесь проживало свыше 3 000 цыган, которые так и не были учтены в проводимых переписях.

Среди центральноазиатских цыган в наименьшей степени оказались изученными цыгане Ферганской долины. Они до сих пор не стали предметом специального научного анализа. Их изучение позволит не только ликвидировать данное «белое пятно», но и даст возможность сравнить цыган Ферганской долины с группами цыган других регионов, вывести общие и частные этнокультурные особенности данного этноса на уровне субэтнических групп.

Цыгане — собирательное название около 80 этнических групп, объединённых общностью происхождения и признанием «цыганского закона». Единого самоназвания нет, хотя последнее время в качестве такового предлагается термин *Romanies*, то есть «ромоподобные».

Британцы традиционно называли их *Gypsies* (от *Egyptians* — «египтяне»), испанцы — *Gitanos* (также от *Egiptanos* — «египтяне»), французы — *Bohémiens* («богемцы», «чехи»), *Gitans* (искажённое испанское *Gitanos*) или *Tsiganes* (заимствование от греческого — *τσιγγάνοι*, тсинганос), немцы — *Zigeuner* (сегодня рассматривается как расистское оскорбление), итальянцы — *Zingari*, голландцы — *Zigeuners*, венгры — *Cigany* или *Pharaonerek* («фараоново племя»), финны — *mustalaiset* («чёрные», буквальный перевод самоназвания финских цыган «каале»), турки — *Çingene* (ед.чис.), *Çingenelet* (мн.чис.); азербайджанцы — *Qагасі* (гарачы); израильтяне, на иврите — *Tso'anım* (צ׳וֹאַנִּימ), от названия библейской провинции Цоан в Древнем Египте; болгары — Цигани. В настоящее время всё большее распространение в различных языках получают этнонимы от самоназвания части цыган, «рома» (англ. *Roma*, чешск. *Romové*, финск. *romanit* и др.).

Цыгане всего мира неоднородны по своему составу, хотя окружающим сложно понять, как велики различия между ними. Они делятся на целый ряд этнических групп, отличающихся друг от друга диалектом, занятиями и другими локальными этнокультурными характеристиками. Но, прежде чем подробно рассмотреть эти группы, хотелось бы объяснить, наконец, что же такое традиционное кочевание у цыган. К сожалению, никто из российских и зарубежных исследователей не пытался до конца проанализировать это явление.[1, с.78-79]

Мы уже говорили о том, что цыгане - потомки нескольких индийских племён, которые ещё в Индии вели кочевой образ жизни.

В настоящее время в Индии существуют около трёх тысяч каст и полутора тысяч языков. Пять процентов населения постоянно мигрирует - это бродячие ремесленники, маршрут которых не менялся веками. Только плетением корзин в Индии занимается около 260 каст, а ведь есть ещё кузнецы, гончары и так далее. Все эти касты эндогамны. Наверняка ситуация была примерно такой же, когда предки цыган покинули родину. Конечно, структура общества, существовавшая в древней Индии, оказала неизгладимое влияние на цыганскую психологию. Деление мира на ром и гажё (цыган - не цыган) - это рудимент кастовой системы, сохраняющийся из поколения в поколение.[1, с.79-80]

Нельзя представлять себе кочевание цыган как бесцельные хаотичные скитания или романтическую тягу к перемене мест. На самом деле в основе этого явления лежали экономические причины: таборным ремесленникам требовались рынки сбыта своей продукции, артистам нужна была новая публика для выступлений, гадалки нуждались в смене клиентуры. Племена, покинувшие Индию, выбирали

новый ареал кочевания - не более того. Часть племён оставалась в данном месте, остальные искали «неосвоенные территории»; процесс этот продолжался постоянно. В каждом конкретном случае ареал кочевания был определённым и сравнительно небольшим - примерно 300-500 квадратных километров. Именно этим можно объяснить факт, что кочевникам понадобилось несколько столетий, чтобы добраться до Западной Европы.[1, с.80]

Таким образом, конкретная группа цыган на протяжении довольно долгого времени находилась в постоянных этнокультурных контактах с окружающим населением, что вело к целому ряду заимствований. Относительно монолитные поначалу в этническом плане цыгане делились на более мелкие образования отличающиеся друг от друга локальными особенностями культуры и быта. Такое изобилие цыганских субэтносов и подтверждает наш тезис о том, что ареал кочевания был ограниченным. Если бы таборы перемещались из одного конца континента в другой, нигде не задерживаясь, и при встречах разных таборов постоянно заключались смешанные браки, цыгане до сих пор были бы единым народом.

Выводы, сделанные Грельманом и Поттом, которые считаются отцами цыганологии, были сделаны на основе лингвистического анализа. А.Ф. Потт справедливо подметил, что, чем дальше на Восток живут современные цыгане, тем «чище» их язык - под чистотой учёный подразумевал максимальное приближение к исходному индийскому наречию. Таким образом, рассматривая индийскую основу цыганского языка и последующие наслоения (персидские, армянские, греческие, славянские, немецкие и т.д.), можно проследить путь конкретной этнической группы цыган. Эта методология универсальна, и мы пользовались ей для выяснения исторических судеб цыганских этнических групп на территории бывшего СССР.

Метод глоттохронологии, предложенный в начале 1950-х гг. М. Сводешом и значительно переработанный в 1980-х гг. С.А. Старостиным, нашел широкое применение в исторических исследованиях различных языков мира. Его использование позволяет получить результаты, существенно дополняющие данные исторического и сравнительно-исторического языкознания. При этом, если результаты абсолютной глоттохронологии (т.е. определения конкретного времени расхождения тех или иных языков) порой вызывают критику, то применение метода М. Сводеша для установления относительной хронологии языковой дивергенции не вызывает особых возражений даже у последовательных противников этой методики. Результатом использования метода М. Сводеша является получение количественных критериев при определении степени близости родственных языков. Такой подход к решению сложной проблемы языкового родства, обещающий интересные результаты, уже был неоднократно успешно использован в трудах исследователей многих языков и языковых групп.[2, с.16]

В то же время вполне допустимо использование метода М. Сводеша и для определения абсолютной хронологии расхождения языков. При этом, однако, следует помнить об относительной корректности получаемых результатов, на которые могут оказывать влияние многие экстралингвистические факторы. Важным условием получения правильных результатов при этом может быть внимательное составление исходных баз данных (т.н. списков М. Сводеша, или лексикостатистических списков).

Задача данной работы - проанализировать при помощи метода глоттохронологии степень близости между собой диалектов цыганского языка Европы и Азии, а также их отношение к индоарийским языкам Индостана. В этих целях были составлены два лексикостатистических списка. В первый из них включены материалы трех диалектов европейских цыган и диалекта (языка) цыган Армении:

1. Северно-русский диалект, относящийся по классификации Л.Н. Черенкова и Т.В. Вентцель к балтийской группе северных диалектов. Имеется монографическое описание, а также подробный словарь данного диалекта. Северно-русский диалект в течение длительного времени развивался в русском языковом окружении, что оказало существенное влияние на его структуру (особенно в области лексики и синтаксиса).

2. Кэлдэрарский диалект, образующий вместе с близким к нему ловарским диалектом подгруппу Влэшской группы южных диалектов. В настоящее время носители кэлдэрарского диалекта составляют преобладающую часть всех цыган мира. Лексика диалекта хорошо отражена в специальной литературе, имеется, в частности, подробный цыганско-русский словарь этого диалекта.

3. Диалект финских цыган (*fintikeromma*), входящих в отдельную группу, но по ряду черт близкий к балтийской группе. Из работ по этому диалекту отметим словарь А. Теслеффа и этимологический словарь П. Валтонена.

4. Диалект (язык) армянских цыган (т.н. боша). Данные о его лексике известны из книг и

рукописных записей К.П. Патканова, В. Папазяна, А. Паспати и др. В начале XX в. они были собраны и проанализированы Ф.Н. Финком.[3, с.50-122]

Языки хинди, панджаби и непали взяты как представители современных арийских языков Индостана, по мнению ряда исследователей, наиболее близкие к цыганским диалектам Европы.[4, с.89]

1. Деметр Н., Бессонов Н., Кутенков В. История цыган - новый взгляд. Воронеж, 2000.
2. Вентцель Т.В., Черенков Л.Н. Диалекты цыганского языка // Языки Азии и Африки. Т. 1. – М., 1976. – С. 287
3. Вилькинс А.И. Среднеазиатская богема // Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Т. XXXV. Ч. 1. Вып. 4. – М., 1882
4. Оранский И.М. Таджикоязычные этнографические группы Гиссарской долины (Средняя Азия). – М., 1983.
5. Ventzel T.V. The Gypsy Language. - Moscow, 1983.

Г.Б. Қозғамбаева, А. Бейсеғулова

СЕМИНАР (ПРАКТИКАЛЫҚ) САБАҚТЫ ӨТУДЕ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ӘДІС -ТӘСІЛІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Студентке білім беруді мақсат тұтқан оқытушы өз сабақтарында студенттің идеясы мен білім біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастырылуын талап етеді. Тарихты оқытудың әдіс - тәсілдері туралы, оларды сабақта пайдалану жолдары, тарих сабағына қойылатын дидактикалық және әдістемелік талаптар туралы танымал әдіскерлер: А.Г.Колосков, Ф.П.Коровкин, Л.Н.Алексашкина, Г.В.Клокова, М.Т.Студеникин және т.б. еңбектер жазды. Замнауи талаптарға сай соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың білім беру үрдісінде кең құлаш жаюы мен жаһандану заманында оқыту әдісі мен тәсілдері едәуір өзгерістерге ұшырап, жаңашыл әдістер көптеп қолданылуда. Дәстүрлі «білім беру» өз мақсаты мен мағынасын нақты белгіленген білім жиынтығын игерумен шектейді. Ал инновациялық көзқарас оқу (үйренудің) негізін тек пәндер ғана емес, ойлау мен рефлексияға негізделген әдістер құрауы керек деп түсінеді. Белсенді әдістер педагогикалық тәсілдердің өзгеруіне алып келіп, білім алушылардың өздік және өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктері мен ұстанған құндылықтарын түсінуге және бағалауға жетелейді.

Инновациялық әдістерді сабақта пайдалану әрбір ұстаздың міндеті екендігін ескере отырып, сабақ өтуде сыни тұрғыдан ойлау әдіс-тәсілін қолдану тиімділігін қарастырдық. Сыни тұрғысынан ойлау - бұл кез-келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әр түрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыдан дамыту. Сыни тұрғыдан ойлау-бұл саналы мағынаны іздеу, өзінің көзқарасымен ғана шектелмей, басқалардың да пікірін ескеріп, қандай да объективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан ойлаудың жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор. Сыни тұрғыдан ойлау әдіс-тәсілдерін қолдану барысында студенттер: бақылау, талдау, қорытынды жасау, негізгі дерек көздерді пайдалана білу, бағалау және соларға сәйкес сұрақтар қою, салыстыру және талқылау, ұсыныстар жасау және т.б. дағдыларды меңгереді. Сыни тұрғыдан ойлау тісілінің мақсаты: барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауды сабақта үйрету. Сыни тұрғыдан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Ол маңызды мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды. Бұл модуль оқушылардың да, мұғалімдердің да сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді [1, 49б.]. Сыни тұрғыдан ойлау тәсілдерін орта мектепте немесе жоғары оқу орындарында болсын қолдану, сабақта оларды сыни тұрғыдан ойлауға үйрететін жұптық, топтық тапсырмаларды қарастыру, сонымен қатар Блум таксономиясы бойынша құрылған сұрақтар арқылы сабақтарды бекіту жұмыстарын жүргізуде қолдану белгілі нәтижеге қол жеткізеді. Оқытушы шеберлігі арқылы студенттің білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы студенттің алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді. Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде «Сын тұрғысынан ойлау арқылы сабақты дамыту» бағдарламасын іске асыру барысында студенттерге терең білім беру. Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 жылы қазан айынан бастап жүргізіліп келеді. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы студенттерге түсіндіру, одан өнімді нәтиже шығара білу - әрбір оқытушының басты міндеті.

RWCT бағдарламасы – ағылшын тілінен аударғанда «Сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу» дегенді білдіреді. Бұл бағдарлама оқытудың 60 түрлі стратегияларынан: әдістерінен тұрады. Мақсаты

- шығармашылық ойлауды, сын тұрғысынан ойлауды дамыту. Сын тұрғысынан ойлау бойынша студенттерге «Қазақтардың этногенезі мен этникалық тарихы» пәнінен практикалық (семинар) сабақ өту барысында, төменде көрсетілген:

- а) қызығушылықты ояту – сұрақ қою;
- ә) мағынаны ажырату – жауаптар іздеу, мәселені зерттеу;
- б) ой толғаныс – ойлау процесінің ең жоғарғы сатысында мәселені талқылау.

Үш фазада сабақты бөліп өту, оқыту мен оқу процесін осындай үш сатыда ұйымдастыру тиімді. Практикалық (семинар) сабақты өтуде «Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын» пайдалану арқылы, тұлға қалыптастыру тәжірбиесін қолдану бойынша студенттердің сабаққа қызығушылығын арттырып, ынтасын тудыруда тиімді болып табылады. Практикалық (семинар) сабақта сын тұрғысынан ойлауда студент болжайды, зерттеп қорытып, өз ойын жеткізеді, негізін ашады, сұрыптайды талқылайды, сын көзбен қарайды, пікірін дәлелдейді, пікір алмасады, ортақ пікірге келеді, мақсатқа жетеді, өзін-өзі басқарады, топпен жұмыс істеуге, ойлап, талдауға анализ жасауға үйренеді, қызығушылығы дамиды, жалпы студент өзін – өзі тәрбиелейді. Жоғары оқу орындарында әрбір оқытушы оқу жылының басында өзіне берілген оқу жүктеме негізінде бөлінген пән бойынша «Универ жүйесіне» дәріс мәтіндерін, семинар сабағы мен оны өту әдіснамасын, студенттің оқытушы басшылығымен өтетін өзіндік жұмыста берілетін тапсырма, емтихан сұрақтары, реферат тақырыптары, қосымша материалдар, пәннің оқу әдістемелік картасы, сол пәнге қатысты барлық материалдарды яғни пәннің оқу әдістемелік кешенін сайдақ салады. Бүгінгі таңда ұстаздардан талап етіліп отырған үрдіс ол жаңа оқыту технологиялары негізінде инновациялық әдістерді сабақта тиімді қолдану. Соңғы кезде «қарасам көремін, тыңдасам-естимін, ал әрекет жасасам-білемін» деген қағида педагогикалық қауым ортасында жиі айтылуда. Бұл мақал жаңа педагогикалық технологияларға көшудің қажеттілігін айқындайтын ой түрткі іспетті. Ғылыми деректерге сүйенсек, К.К.Платонованың зерттеулері төмендегідей көрініс береді: есту арқылы – он, көру арқылы – отыз, қарапайым әрекет арқылы - тоқсан пайыз есте сақтау пәрменділігін көрсетеді[2,232 б.]. Студенттерге «Қазақтардың этногенезі мен этникалық тарихы» пәнінен практикалық (семинар) жүргізуде қызықтырып, белсенді әрекетімен сабаққа қатыстыруға тырыстырып, білім сапасын жетілдіру үшін оқытушы түрлі әдіс- тәсілдерді пайдаланады. Оқытушы практикалық (семинар) сабақта: Қазақ халқының этногенезі, шығу тегі мен тайпалық құрамы, Қазақ халқының ұзаққа созылған қалыптасу процесі, Қазақ хандығының құрылу тарихы, «Қазақ» этнонимі, Қазақ жүздері және этникалық шекара мәселесі, Қазақ халқының этникалық құрамы, географиялық қоныстануы және т.б. мәселелерді қарастырады.

Практикалық (семинар) сабағында сын тұрғысынан оқытудың тиімді стратегияларын оқу үдерісінде пайдаланудың тиімді жолдарына тоқталсақ. Сабақтың бастапқы кезеңінде «Ой - қозғау», «Не күтесіз?», «Тоңазытқыш» сияқты тәсілдерді пайдалану арқылы студенттердің тақырып бойынша сыни тұрғыдан ойлануына, өз пікірлерімен бөлісулеріне жағдайлар жасауға керек. Сабақтың негізгі кезеңдерінде «Инсерт» кестесі, «Қос жазба күнделігі», «Жәрмеңке» және т.б тәсілдерді қолдану арқылы студенттердің сабаққа қызығушылығы артады. Инсерт кестесін белгілеп отырып оқу әдісі десе де болады, яғни жаңа тақырыпты немесе ақпаратқа қатысты алған мәліметтерін кестеге толтырады. Сонымен қатар қос жазба күнделігінде жаңа тақырып мәтіні бойынша теорияларды, жаңа идеяларды кестеге жаза отырып, екінші жағына тақырыпта оған комментарий немесе түсініктеме жазып отырады. Ал жәрмеңкеде студенттер шығармашылықпен әзірлеген постерлерін бір- біріне жарнамалап, таныстырады. Бұл тәсілдерді пайдалануда студенттер пәнге қызығушылығы нәтижесінде өз бетінше іздену, жаңа дерек көздерімен жұмыс жасауға және оның белгілі бір тақырыпқа байланысты шығармашылық жұмыс жасауына жол ашады. Практикалық (семинар) сабақта сыни тұрғыдан ойлаудағы: пікір сайыстың бірнеше түрін қолдануға болады. Олар: құрылымдық немесе регламенттік пікір-сайыс, ойындық модельдеу элементтермен сипатталатын пікір-сайыс, жобалық мәселені талқылау болып бөлінеді. Жобалық мәселені талқылау пікір-сайыс семинарға тоқталатын болсақ, алдымен оған дайындықтан бастайық. Айталық «Қазақтардың этногенезі мен этникалық тарихы» пәнінен «Қазақ хандығы мен қазақ халқының құрылуы» деген тақырыпта өтетін семинар пікір сайысқа қатысатын әрбір студент үшін, топтың алдын - ала тиянақты дайындығын қажет етеді. Сабақтың нәтижелі, әрі қызықты болып өтуі үшін оқытушы семинарда қарастырылатын мәселелері бойынша алдын- ала дайындық жасайды. Студенттер тақырыпта қарастырылатын мәселелер бойынша толық дайындалуы керек. Студенттердің семинарда жұмыс жасауының белсенділігін арттыру үшін дискуссиялық мәселе бойынша «Қазақ халқының қалыптасуы процесіне байланысты тарихи деректерге сүйене отырып, Қазақ этнониміне

байланысты түрлі пікірлерді ұсынатын баяндамалар жасап, оған талдау жасау туралы тапсырма берілуі қажет. Пікір – сайыс семинарына дайындықтың негізгі кезеңі, басқа да семинар түрлеріне дайындық секілді студенттердің өз бетінше алғашқы дерек көздерімен және семинарға ұсынылатын әдебиеттермен тыңғылықты жұмыс жасауы болып табылады. Көңіл аударатын мәселе пікірлердің қысқалығына, мазмұндылығына және образдығына мән берілуі керек. Оқытушы пікір-сайыс семинар кезінде айтылған дәлелдерге қайта оралып, қорытынды жасап, студентті балдық жүйемен бағалайды.

Сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыру сабақтарының маңызды компоненті жоғары және төмен деңгейдегі тапсырмалар, сұрақтар болып табылады. Педагогикалық іс – тәжірибеде Б.Блум жүйеленуі кеңінен қолданылады. Б.Блум жүйеленуі бойынша оқу тапсырмалары 6 деңгейге жіктеледі: білу, түсіну, қолдану, талдау, синтездеу, бағалау. Осы деңгейлер өз кезегінде жоғары және төмен деңгейлерге бөлінеді. Төмен деңгейдегі сұрақтар (білу, түсіну) білім алушыларды базалық білімдермен қамтамасыз етеді, ал жоғарырақ деңгейдегі сұрақтар тапсырмалар мен сұрақтардың шешімін табуға ықпал етеді. Сол себепті де әрбір сабақты жоспарлауда дайындалатын сұрақтар мен тапсырмалар жеңілден күрделіге қарай құрастырылса, кездесетін кедергілерде аз болмақ[3].

Практикалық сабақта сыни тұрғыдан ойлау тәсілдерін қолдану арқылы студентті еркін ойлануына, ақыл-ойын дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, ұжымдық іс-әрекетке, тіл байлығын жетілдіруге, жан-жақты ізденушілігін арттыруға, достарына үйретуге, бірігіп топпен жұмыс жасауға, түйінді идея айтуға, сыни ойлауға, мағыналы сұрақтар қоя білуге, әңгіме дебат құруға, рефлексия жасауға үйренеді.

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. – Астана, – 2012 ж. III деңгей, 3 басылым.

2. Сауданбекова Ш.Т. Жапон тілін оқытуды технологияландыруда интерактивті әдістер пайдаланудың маңызы. // Экономиканың инновациялық даму негіздері ретінде ғылым, білім беру және бизнес интеграциясы атты 45-ші ҒӘК материал. – Алматы. ҚазҰУ, – 2015. – 231-234 бб.

3. Педагогикалық шеберлік орталығының әдістемлік нұсқаулықтары. – А., 2013.

Н.В. Ахмадиева

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ БАШКИРСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В последние годы значимым явлением отечественной историографии стала разработка антропологически ориентированной истории, включающей в себя повышенный интерес к человеку в истории, мотивам его поведения, действий, представлениям, ментальным нормам и ценностям, повседневному бытию, всем формам жизнедеятельности. Поэтому междисциплинарные подходы являются на современном этапе наиболее востребованными в исторических исследованиях, так как соответствуют новейшей парадигме исторического знания, общей тенденции его антропологизации.

Пересмотр прежних подходов в исследовании истории повседневности крестьянства, предполагает изучение условий труда и быта, материальной базы личного хозяйства, культурной и мировоззренческой среды селян и т.п. Для реализации этих задач необходимо привлечение как сугубо исторических, архивных документов, так и материалов изустной истории, фольклора полученных в ходе проведения комплексных этнологических, фольклорно-исторических экспедиций. Данные полевые материалы служат важным дополнением при изучении истории повседневности.

Воссоздать повседневную картину сельской жизни башкир-колхозников Башкирского Зауралья помогут воспоминания тружеников села военной поры, собранные автором статьи ходе проведения комплексной фольклорно-исторической экспедиции с целью опроса населения Зианчуринского района БАССР. Весьма ценными здесь являются воспоминания жителей деревни 1928–1936 г.р., чье детство, начало трудовой деятельности пришлось на годы войны. Они дают интереснейшей материал к изучению истории жизни крестьянства.

Как видно из результатов опроса башкирского населения Зианчуринского района, с первых дней войны крестьянство республики испытало сильнейший социально-психологический стресс, поскольку в условиях информационной изолированности, многие не имели отчетливого представления о событиях, происходящих вне их колхозного быта. До самого начала военных действий личность Гитлера была некоторым колхозникам не известна, о факте готовящейся войны СССР с Германией они также не

слышали [1]. В частности, это касалось отдаленных от городских поселений юго-восточных районов БАССР.

Война подорвала материальную базу крестьянского хозяйства. Крайнее ослабление колхозной экономики при одновременном росте налогообложения личных подворий привело к резкому сокращению фондов потребления крестьянства. Поступления от колхозов имели минимальное значение в бюджете крестьянской семьи. Основным поставщиком сельхозпродукции для собственного потребления было личное подсобное хозяйство колхозников, но и оно не обеспечивало необходимый минимум продуктов. В воспоминаниях опрошенных башкир-колхозников хорошо запечатлелись события, связанные с трудовой и бытовой повседневностью: «Мать принимала участие во всех видах колхозных работ: посевной, сенокосе, жатве. Носили зерно на ток, молотили всю зиму и потом сдавали. Вечером уходили сдавать зерно, возвращались только утром, затем снова уходили. За детьми никто не присматривал. Уже в 1 классе я доила корову. Бывало в холода, заводила ее домой и доила там. Молока было мало, делали катык, им и питались. Не получали ни грамма зерна. До 1956 г. по настоящему не знали вкуса хлеба. Работали бесплатно, хотя за день мать выработывала до 3-х трудодней... Как-то в поисках съедобной травы я дошла до поля, где работал один из трактористов. Он сидел и хлебал жидкую овсяную похлебку. Не было ни хлеба, ни картошки. Сметана, масло нам не перепадали. Сдавали по 9-10 килограммов масла каждый год. Под полом держали кур. Для них рвали траву, собирали семена трав. Каждый год сдавали по 100 яиц. Вне зависимости, есть ли домашний скот – сдавали 1 овцу, 2 овечьи шкуры.

В нашем доме собирались женщины и вязали носки из овечьей и козьей шерсти. Шерсть мыли и прями в свете масляного светильника. Иногда, видимо, что-то вскипало внутри, и они начинали петь и плясать. Ходили в лес, готовили дровяные чурки. Сушили их в печке (ими затапливались газогенераторные тракторы – прим. автора). Держали одну корову. Основной пищей была картошка. Сажали картофель, помидоры. Огород был большой. Мама двоим моим братишкам – одному 2 года, второму 5 лет говорила: «Вскопайте этот кусок земли...» и уходила на работу. Земля у нас была мягкая, хорошая, унавоженная. Бывало, в один год перекапывали огород, а на другой сажали так.

Учеников 1–4 классов водили на прополку зерновых. Руки от такой работы становились черными, исколотыми, израненными. Учеба не больно-то досталась. После второго класса не было обуви, поэтому отучилась в сентябре-октябре, а дальше – не смогла. В 3-м классе снова нечего надеть. Надевала мамино пальто, подпоясывалась полотенцем, так и ходила. Школа не отапливалась, было очень холодно, не раздевались, чернил, перьевых ручек, тетрадей не было. Писали гусиными перьями и чернилами из сажи» [2].

Очень тяжелым было и положение колхозников на лесозаготовках: «У меня были валенки, из-за них меня посылали на лесозаготовки. Если убежали, милиционеры ловили и отправляли обратно. Бывало, кого придавит деревом. Сосед меня спас, а сам погиб. На ноги для тепла надевали рукава от старой фуфайки. Одежда быстро становилась мокрой. На лесозаготовках пока не выполнишь план – домой не отпускали. Колхоз забивал корову, это мясо мы ели. Думали, доедим и вернемся домой – не пускали. В бараке по 40 человек. Длинные нары. Печки нет. Бани нет. У открытого огня на руках сушили мокрые вещи, клали их под себя, так и спали.

В день, когда пришла победа, я возвращалась с гор, где собирала дикий лук. Вдруг из горла потекла черная желчь. Еще мы собирали на дороге просыпавшиеся зерна пшеницы...» [3].

Крестьянские налоги были очень обременительными. В Зианчуринском районе каждый колхозный двор был обязан сдать государству около 9-10 кг масла, 100 яиц, примерно 50 кг мяса в год. Для сдачи мяса обычно несколько семей объединялись и выкупали одну корову или теленка. Также население обязывали сдавать сушеный картофель для нужд фронта, в свободное от работы время колхозниц заставляли вязать шерстяные носки, варежки, перчатки для солдат, заготавливать дрова для хозяйственных нужд артели [1].

Воспоминания очевидцев подтверждаются официальными данными. В республике ухудшение натуральной оплаты труда в колхозах превосходило общие по показателям по стране. К 1942 г. натуральная оплата трудодня в РСФСР, в Белоруссии и на Украине уменьшилась по сравнению с предвоенным годом в 2–3 раза [4, С. 390]. В БАССР же средняя оплата трудодня зерновыми уменьшилась в 6,6 раза. В 1942–1944 гг. на один трудодень колхозники республики получили в среднем по 300–400 г зерна, по РСФСР было выдано по 600–700 г зерна [5, С. 91].

Доходы в колхозах ряда зауральских и приуральских районов республики в 1942 г. составляли в среднем от 100 до 600 г зерновых на один трудодень. В Бурзянском районе выдача зерна не производилась совсем. Размеры приусадебных посевов картофеля, овощей и конопли в 1943 г. варьировались от 4 до 34

соток, в зависимости от района. Продукты, получаемые колхозниками со своих приусадебных участков и от личного скота, не обеспечивали самых минимальных потребностей семей. Посевы индивидуальных огородов в этих районах были развиты очень слабо. Если в годы войны в целом по республике наблюдалось увеличение размеров посевных площадей в личных хозяйствах колхозников, то в ряде районов (Баймакский, Бурзянский, Матраевский) они не превышали 4–6 соток. Многие колхозники приуральской и зауральской группы районов не имели коров. Количество бескоровных колхозных дворов составляло по этим районам 29%, а по отдельным районам доходило до 50%. [6, Л. 5-6, 14].

Изъятие в ходе заготовительных кампаний государством зерна, мясомолочных продуктов, яиц и картофеля из колхозно-крестьянского сектора провоцировало хроническое массовое недоедание, опухание, вызванное дефицитом белка в организме, дистрофию, заболевания лейкопенией от перезимовавшего под снегом токсичного зерна и, в конечном счете, смерть от голода среди крестьянства. При этом обезкураживает и очень трогает морально-психологический настрой колхозной деревни: чувство смирения, покорности сложившимся обстоятельствам словно не оставляли место негативным, протестным настроениям, о которых часто рассуждают западные историки. «От отравленного зерна умирали. Сначала мы не знали. У моей мамы почернели ногти, потрескались губы, она умерла от кровотечения... Хороша была гнилая картошка. Мы выкапывали ее у русских соседей. Наверное, сам аллах нам тогда помог. Башкиры сильно мучились...» [1]. «Жили одной надеждой. Ждали, когда ступим на весеннюю землю. Тогда перебивались разными травами. Основной нашей пищей были дикий лук, каша из луковиц саранки и другие травы. Хлебали похлебку из овса и бежали на работу в колхоз. А в колхозе к середине зимы ничего уже не оставалось, все сдавали государству... Когда работала на ферме, давали по 2–4 литра обезжиренного молока, из него делали катык» [7]. Для многих колхозников настоящим спасением были гнилая перезимовавшая картошка и дикие травы, на этом пайке они выполняли трудовые нормы и не думали протестовать против режима, желая лишь скорейшей победы.

Неурожай 1943 г. вызвал сильнейший голод в юго-восточных и северо-восточных районах республики. На почве систематического недоедания в 14 районах БАССР имелись факты опухания людей и увеличения смертности от голода среди семей фронтовиков, эвакуированных и колхозников. В Матраевском районе в результате систематического недоедания опухли 672 человека, 18 человек умерло. В Мелеузовском районе было установлено до 300 семей фронтовиков, в которых дети опухли на почве недоедания. В 32 колхозах Хайбуллинского района были также отмечены случаи опухания и смертности. Из-за отсутствия продуктов питания колхозники резали последний скот, были вынуждены употреблять в пищу мясо павшего скота, кошек и т.п. Тяжелое продовольственное положение наблюдалось в Белокатайском, Салаватском, Мечетлинском, Дуванском, Покровском, Бураевском и др. районах республики [8, С. 117-118].

Другим страшным явлением, унесшим жизни тысяч людей в годы войны, был рост числа заболеваний и смертности от некротической и септической ангины (лейкопении) в сельских районах, вызванный употреблением в пищу перезимовавшего и проросшего зерна. Сельское население Башкирии было частично проинформировано о последствиях употребления в пищу отравленного зерна, однако заболевания лейкопенией из-за нехватки продовольствия в деревнях продолжали расти. Не спасало и то, что государство пыталось оказывать посильную помощь зерном и продуктами питания. В 1944 г. в республике наблюдалась новая вспышка этого заболевания, септическая ангина получила распространение в 58 из 62 сельских районов республики. [9, С. 86]. В июне 24 747 человек заболели септической ангиной, из них 8889 умерло, общее количество лейкопеников насчитывало 43936 человек [10, Л. 5]. Масштабы этого заболевания в республике были значительно больше, чем в ряде областей страны.

В годы войны в повседневной жизни башкирского крестьянства появились новые черты – в колхозном производстве принимали участие даже маленькие дети, а подростки часто выполняли взрослую нагрузку. В свободное от работы время женщины вязали теплые вещи, сушили картофель для фронта, заготавливали дрова для хозяйственных нужд. Чувствовался острейший дефицит времени для восстановления сил, особенно в периоды посевных и уборочных кампаний. Сильно страдала сфера медицинского обслуживания села, что приводило к росту эпидемических и других заболеваний.

Реалии жизни колхозного крестьянства Башкирии в годы Великой Отечественной войны нашли своеобразное отражение в фольклорных произведениях и текстах устной истории. Представим несколько образцов фольклора военных лет, записанных нами в ходе опроса башкирского населения Зианчуринского района РБ. Некоторые из этих произведений (частушек, песен, куплетов) авторские – созданы самими информантами, что повышает их ценностную значимость, поскольку они позволяют дополнить достоверными чертами колхозную повседневность. Фольклорные источники показывают,

что, несмотря на жуткий товарный голод военных лет, когда многие жители села были вынуждены ходить в обносках, домотканых одеждах из конопляного сукна, лаптях и т.п., колхозники находили силы с юмором относиться к своей житейской неустроенности [3]:

<i>Өстөндөгө жилеткаһын</i>	Жилеточка, жилеточка,
<i>Матур, тейеп мактана.</i>	Жилеточка хороша.
<i>Ул да үзенеке түгөл,</i>	Да не своя, немецкая,
<i>Немецтыкын талаган.</i>	Отобрана у врага.

Помощь районам, находившимся в зоне оккупации, ложилась тяжелым грузом на плечи колхозников, но чувство искренней товарищеской солидарности и взаимопомощи, сопричастности общегражданскому долгу ощущается в следующих строках:

<i>Шалондары, шалондары</i>	Эшелоны, эшелоны
<i>Китә Ленинградка.</i>	Едут-едут в Ленинград.
<i>Улары ла ярзам этә</i>	Помощь там от нас получит
<i>Пролетариатка.</i>	Пролетариат.

В целом же, бремя колхозной жизни в обыденном сознании крестьянства виделось им настолько неподъемным, что «даже коню не вытянуть»:

<i>Машиналарга ултырып,</i>	Мир объехала я,
<i>Әйләндем донъяларзы.</i>	Сидя на машине,
<i>Атка һалһаң, ат тарта алмай,</i>	Столько лиха видели –
<i>Без күргән нужсаларзы.</i>	Лошади не по силе.

Отношение к колхозному начальству, бригадирам и другим управленцам, отсиживающимся в конторах и бессовестно пользующимся своими привилегиями, у рядовых крестьян было далеко неоднозначное, что нашло юмористическое преломление в частушках девушки-колхозницы сельхозартели «Юлдаш» Зианчурина Ф.К. Ишемгуловой [7]:

<i>Кәйүм карттың кунысында</i>	У Каюма – старика
<i>Сүмес хәтле зур калак.</i>	За голенищем ложка.
<i>Башкаларга игтибар итмәй,</i>	Лижет пенки черпаком,
<i>Ултыра күперек ялап.</i>	А другим – ни крошки.

Безграмотному, некомпетентному ветеринарному врачу, выносящему диагноз любой павшей на колхозной ферме скотине – «патологоанатомическая смерть», были посвящены ее следующие строки:

<i>Кәйүм карттың кейгәне</i>	У Каюма – старика
<i>Кара ягалы ала тун.</i>	Шуба с черным воротом.
<i>Уның бәтә белгәне</i>	У него один диагноз –
<i>Патологоанатом.</i>	«Патологоанатом».

Анекдоты, поэтические тексты, песни и частушки помогают раскрыть общую картину суровых крестьянских будней. Развал колхозного производства, хозяйственная разруха военных лет также воспринимались колхозниками со своеобразным «черным юмором»:

<i>Бригаданың арык атын</i>	У бригадной тощей клячи
<i>Корсаңғы, тип таптылар.</i>	Мы чесоточку нашли.
<i>Газкамерага яптылар за,</i>	В газкамеру ее закрыли,
<i>Астына ут яктылар.</i>	Да снизу подожгли.

Много песен посвящалось непосредственно Сталину, чья личность являлась как предметом острой гражданской сатиры, так и безмерного почитания. На наш взгляд, в представленных строках улавливается едва заметная ирония:

<i>Кайыңярактары шулай, гөрәй</i>	Какневыйдешь в лес, слыхәп,
<i>Урмандрәксә сығып тыңлаһаң.</i>	Шуршит листва берез, шумит дубрава.
<i>Улар хауһул миңә кушылып йыргай</i>	Они поют со мною хором
<i>Сталинға һөйөү, Сталинға дан!</i>	Сталину – поют, Сталину – слава.

По словам информантки Ф.К. Ишемгуловой, она помогала односельчанкам писать письма на фронт. В письмах колхозниц мужьям-фронтовикам порой звучали игровые нотки:

<i>Одеял ябынаһыңмы,</i>	Одеялом укрываешься ли,
<i>Юрган ябынаһыңмы?</i>	Пуховиком укрываешься?
<i>Төндә төштәреңдә күреп,</i>	Во сне меня увидав,
<i>Мине һагынаһыңмы?</i>	По мне не скучаешь ли?

На что получали они суровый и короткий ответ с фронта:

<i>Одеял да юк бында,</i>	Нет здесь пуховиков,
<i>Юрганы ла юк бында.</i>	Нет одеял.
<i>Снарядтар шартлап тора,</i>	Рвутся здесь снаряды,
<i>Һинең кайғың юк бында.</i>	Не о тебе печаль.

Можно отметить, что фольклор зианчурина башкир отражал многие стороны крестьянской повседневности, свидетельствуя о высоком патриотическом настрое людей, их вере в победу, неприятии

произвола и некомпетентности местного начальства и т.д.

Таким образом можно сделать вывод, что привлечение как исторических, так и филологических материалов, использованных при изучении истории башкирского крестьянства в годы Великой Отечественной войны позволили расширить представление о повседневной жизни народа.

1. Архив автора. Воспоминания Ниязгуловой Н.С., 1936 г.р., Акназаровой С.Р., 1923 г.р., д. Утягулово Зианчуринского р-на; Нигматуллиной Ш.Г., 1928 г.р., д. Сагит Зианчуринского р-на; Галевой М.Г., 1930 г.р., Бикьянова Х.С., 1930 г.р. д. Байдавлетово Зианчуринского р-на и др.

2. Архив автора. Воспоминания Ниязгуловой Н.С., 1936 г.р., д. Утягулово Зианчуринского р-на.

3. Архив автора. Воспоминания Файрушиной Н.С., 1931 г.р., д. Идяшево Зианчуринского р-на.

4. Анисков В.Т. Крестьянство против фашизма. 1941–1945. История и психология подвига. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 502 с.

5. Мотревич В.П. Сельское хозяйство Урала в показателях статистики (1941–1945 гг.). – Екатеринбург: Наука, Урал. отд-е, 1993. – 307 с.

6. Национальный архив Республики Башкортостан (далее НА РБ.) Ф. 122. Оп. 23. Д. 6.

7. Архив автора. Воспоминания Ишегуловой Ф.К. 1929 г.р., д. Юлдашево Зианчуринского р-на.

8. Хрестоматия по истории Башкортостана XX века. Уфа: РИО РУМНЦ МО РБ, 2005. – 212 с.

9. История развития здравоохранения и медицинской науки в Башкирской АССР (1917–1980 гг.) – Уфа: Башкнигоиздат, 1981. – 403 с.

10. НА РБ. Ф. 122. Оп. 24. Д. 517.

Г.А. Мейрманова

ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ: ЭКСПЕДИЦИЯНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Этнографиялық зерттеулерді жүргізу барысында арнайы ұйымдастыру міндеттерін анықтау, зерттеу бірліктері мен құрал саймандарды таңдаудың мәні зор.

Этнология ғылымы далалық зерттеудің екі тәсілі: тұрақты стационарлық және жорықтық экспедициялық түрлері тарихи қалыптасқан. Тұрақты тәсіл немесе тұрақты экспедиция далалық этнографияның ежелгі дәстүрі болып табылады (№3 кесте).

Стационарлық әдіс деп этнографтың зерттеуді өзі зерттеп жатқан этникалық ортада өмір сүріп ұзақ уақыт жүргізуін атайды. Бұл жағдайда қатаң хронологиялық шеңбер жоқ. Далалық жұмыстарды ұйымдастырудың стационарлық тәсілі этникалық қауымдастықтың мәдениеті, тілін монографиялық зерттеулер немесе дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің әртүрлі жақтарын тереңірек зерттеуге байланысты қолданылады. Стационарлық тәсілдің артықшылығы этнографиялық бақылаудың мүмкіндіктерін жүйелі пайдалануға жағдай жасайды.

Қазіргі таңда далалық жұмыстарды ұйымдастырудың экспедициялық тәсілі кеңінен таралған. Бұл тәсіл қысқамерзімді мақсатты не тақырыптық, ұзақмерзімді мақсатты циклдік және ұзақ мерзімді кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады [8, 56с.].

Экспедицияның ұзақтығы бірнеше аптадан бірнеше айға дейін созылуы мүмкін және ол далалық жұмыстарды жүргізу барысындағы міндеттермен анықталады.

Экспедициялардың ішінде қысқамерзімді мақсаттық не тақырыптық экспедициялардың мерзімі қысқалау, олардың міндеті дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің бірнеше, тіпті бір ғана компонентін терең зерттеу болып табылады.

Ұзақ мерзімді циклдік, кешенді, монографиялық экспедицияларда қысқа мерзімді экспедициялардың басты кемшілігі жиналған деректердің үздіктілігін қайталамауға мүмкіндік береді. Оларда этникалық қауымдастық мәдениетін терең кешенді зерттеледі.

Далалық этнографияны әдістемелік жабдықтаудың бір түрі зерттеу нысаны - этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты зерттеу тәсілін таңдау болып табылады. Ол экспедициялық жұмыстың мақсаттары, міндеттері, тақырыбы, сонымен қатар экспедицияның түрі, оның техникалық жабдықталуымен, көлік құралының болуымен және ауданның демографиясына байланысты анықталады. Далалық этнографияда, әдетте, аумақты зерттеудің екі түрі қолданылады.

Қысқа мерзімді, мақсатты немесе тақырыптық экспедицияларда маршруттық, сонымен қатар кешенді экспедицияларда қолданылатын толықтай маршруттық зерттеулер кеңінен таралған. Бұл тәсіл этникалық картаға байланысты экспедицияның сызықтық маршрутының жолы өтетін негізгі қыстақтарды, жұмыс ауданын алдын ала таңдайды. Таңдалған қыстақтар зерттеудің негізгі бірліктері болып саналады, онда экспедиция алдын ала жоспарланған уақыт көлемінде жұмыс істейді. Зерттеудің маршруттық тәсілінің артықшылығы зерттеліп отырған этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты кеңінен қамтуға болады [4, 65с.].

«Таңдалған» түрдегі зерттеу тәсілі. Зерттеудің келесі тәсілі тармақты зерттеу тәсілі, ол ұзақмерзімді циклді және кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады. Маршруттық тәсіл ұстанымдары тәрізді ол да зерттеудің базалық пунктін таңдайды. Бұл, әдетте, ірілеу пункт: зерттеу тобын орналастыру көзделетін әкімшілік не шаруашылық орталығы. Мұнда зерттеу тақырыбы бойынша этнографиялық материалдарды жинау жұмыстары жүргізіледі. Ал топ мүшелері жақын маңдағы қыстақтарға бір екі күнге барып келіп «тармақтарды» құрайды. Бұл тәсіл мәдениеттің жергілікті ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндіктер береді. Жұмыс мерзімі ұзағырақ, яғни бір екі апта болуы мүмкін, бұл маршруттық тәсілге қарағанда тереңірек зерттеуге мүмкіндік бергенмен, маршрут бойынша жұмыс уақытының қысқаруына байланысты аумақтық қамтуы шектеледі. Тармақты тәсіл монографиялық тақырыптар бойынша деректер жинау барысында, қала этнографиясын зерттеу кезінде қолданылады. Ұзақ мерзімді экспедициясымен қатар ол классикалық тұрақты тәсіл ретінде қарастырылуы мүмкін [7, 122 б].

Далалық зерттеу ұйымдастырудың тәсілдері мен әдістерімен қатар зерттеуші далалық жұмыстың негізгі нысандарын таңдайтын не анықтайтын зерттеу түрлерін басшылыққа алу қажет. Жалпы олар зерттеу тәсілдері мен әдістеріне сәйкес келеді.

Зерттеудің екі: *толықтай және ішінара* түрлерін атауға болады.

Ішінара зерттеу далалық жұмыстарды ұйымдастыру құрылымында маршруттық тәсілмен жұмыс істейтін қысқамерзімді мақсатты не тақырыптық экспедицияларға сәйкес келеді. Бұл жағдайда ғылыми тақырыпқа байланысты зерттеу пәні ретінде мәдениеттің белгілі бір жеке құбылысы таңдалып, ал зерттеу бірліктері ретінде қыстақтар тізімі анықталады.

Толықтай зерттеу түрі этникалық қауымдастық мекендейтін бүкіл аумақ шеңберіндегі барлық мәдени құрамалар бойынша деректер жинауды талап етеді. Әрине мұндай ұстаным үлкен күш пен қаражатты керек етеді. Сондықтан толықтай зерттеу түрін өңірлік зерттеулер, тарихи этнографиялық картографиялау үшін дерек жинау мақсатында қолданылады.

Сонымен, далалық этнографияның ұйымдастырушылық негіздерінің белгілі бір құрылымы бар оның негізгі бөліктері болып зерттеуді ұйымдастыру тәсілі немесе экспедиция түрі (стационарный или экспедиционный), зерттеуді ұйымдастыру әдісі немесе этникалық қауымдастық мекендеетін аумақты қамту (маршрутный или кустовой), және далалық жұмыс пәніне бағытталған зерттеу түрлері (сплошное или выборочное) саналады. Далалық этнографияның ұйымдастырушылық нұсқаулары арасындағы өзара әрекеттерінің негіздерін төмендегі кесте түрінде беруге болады (кесте 1).

№1 кесте. Зерттеу ерекшеліктері.

Зерттеу тәсілі	Зерттеу әдісі		Зерттеу түрі	
	Маршруттық	Тұрақты	Толықтай	І ш і н а р а таңдап
Тұрақты		+	+	
Экспедициялық:				
Қысқамерзімді мақсатты	+			+
Ұзақмерзімді циклді		+	+	
Кешенді				
Монографиялық	+		+	

Далалық жұмыстарды ұйымдастыруда зерттеудің бірліктер жүйесі үлкен мәнге ие. Далалық этнография нысанының анықтамасы этностың күрделі ұйымдасқан құрылымдық құбылыс екенін көрсетеді. Бір жағынан ол қарапайым этникалық бөлімшелерден тұрады, екінші жағынан жоғарырақ таксономикалық дәрежедегі этнографиялық бөлімше құрамға кіреді. Далалық этнографиядағы зерттеу бірліктері зерттеу пәніне де тәуелді. Ол этникалық қауымдастықтардың түрлі деңгейлерінде дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің этникалық қасиеттерінің құбылмалылығымен байланысты. Зерттеу бірліктерін таңдау әдістемесі осыған негізделеді. Зерттеу бірліктерін таңдауға байланысты далалық этнографияның әдістемелік және ұйымдастырушылық түрлері өзгеріп отырады.

Этникалық қасиеттерді қарапайым көрінісі «этнограф» адамды есептеуге болады. Этнограф онымен әңгімелесу барысында зерттеу тақырыбы бойынша ақпараттар алады. Бұл жерде адам психологиялық ұстанымдары нақты этникалық ортамен байланысқан тұлға, өмір салты ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда адам дәстүрлі этнографиялық зерттеулерде ақпарат тасымалдаушы немесе *информант* есебінде зерттеледі (№2 кесте).

Этникалық қасиеттерді тасымалдаушы келесі бірлік ретінде жанұя қарастырылады. Жанұяның қоғамдық қызметтерінің тарихи өзгеруі оны нақты этникалық ортада этноәлеуметтік ағза ретінде

қарауға мүмкіндік береді. Жанұя этникалық дәстүрді тұрақтандырушы болып табылады, мәдениеттің этникалық қасиеттерінің ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз етеді.

Далалық зерттеудің негізгі құрылымдық бірлігі ретінде - қоныс қарастырылады. Қазіргі заманда бұл кішкентай ауыл да, қалалық типтегі қыстақ та, қала да болуы мүмкін. Қалаларды зерттеуде оның әлеуметтік, мәдени және этникалық орталарда әртектілігіне баса назар аударған жөн. Бұл әрбір компонентін жеке зерттеу бірлігі ретінде қарастыруды талап етеді.

Далалық зерттеудің келесі бірлігі болып этникалық және этнографиялық топ ретінде қаралатын этникалық бөліктер саналады. Бұл мәдениеттің топтық ерекшеліктері бар этностың тарихи қалыптасқан бөлігі. Оларды зерттеу этникалық қауымдастықтардың тарихы, оның мәдени ерекшеліктерінің қалыптасу себептері бойынша дерек береді. Этникалық қауымдастықты зерттеудің монографиялық тәсілі оның этникалық бөлімшелерінің мәдени бөліктерінің қосындысы ретінде сипаттамасын береді.

№2 кесте. Этнографиялық дерек және тікелей бақылау әдісі

	Бақылау		Далалық күнделік Далалық дәптер Құжаттық деректермен жұмыс дәптері Фототоптама және фотокүнделіктер		
Далалық этнография нысаны	Информантармен жұмыс	Қағазға түсіру	Кино/видео фильмдер	«Этнографиялық мәтін»	Этнографиялық дерек
	Құжаттық деректермен жұмыс		Фонотека Суреттер, жоспарлар, сызбалар, көшірмелер, кестелер Этнографиялық топтама және далалық топтамалық тізім		

№3 кесте Этнография ғымының этнологиядан айырмашылығы

	Термины	
	Этнография	Этнология
Неңі оқытады?	Халықтар, этностық қауымдастықтардың пайда болуы (этногенез) құрамы, орналауы аймағы, материалдық және рухани мәдениеті. Сонымен қатар, жүріс-тұрысындағы ерекшелігі мен психологиясын зерттейді.	Этикалық жүйенің қарым-қатынасын, атқарытын қызметінің заңдылықтарын. Этностың материалдық және рухани мәдениетін этникалық үрдістерді.
Атқарытын міндеті:	Халықтар мен этностардың топтасуы мен ара қашықтық сақтауын; -халықтардың салыстырмасы сипаттамасын; -этникалық үрдістерге талдау жасау; -сақталып қалған архаикалық құбылыстарды тірекеумен айналысады.	Практикалық маңызы бар нақты ғылыми міндеттерді шешумен, қоғамның эмоционалдық саласы жайлы білімен ұлғайту.
Объекті	ХАЛЫҚ ПЕН ЭТНОС	ХАЛЫҚ ПЕН ЭТНОС
Оқу пәні:	Халықтар арасындағы ұқсастықтар; Олардың этникалық бет*-пішіні; Өзіне тән ерекшелікті Қазіргі заманғы этникалық үрдісті зерттеу Әлем халықтарына тән мінезін айқындау.	Этностың пайда болуы, негізгі ерекшелік пен қасиетін айқындау; Халықтардың әлеуметтік және саями құрылымы; Әр түрлі халықтарға тән, мінез-құлық жүйесі; Әр түрлі халықтардың өзіне тән психологиялық ерекшелігі.

1. Аверьянов Л.Я. Искусство задавать вопросы. Заметки социолога. – М.: Московский рабочий, 1987.
2. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998.
3. Әжіғали С.Е., Ошанов О.Ж., Токтабай А.У., Оразбек Е.Ж. Монғолия казактары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама – сұрақнамасы. – Алматы: Ғылым, 2004.
4. Артыкбаев Ж.О. Этнология. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. 118 с.
5. Артановский С.Н. О сравнительно – историческом и структурном методах в этнографии // Методологические вопросы общественных наук. – Л., 1968. – Вып. I.
6. Атватер И. Я Вас слушаю (Советы руководителю как правильно слушать собеседника). – М.: Экономика, 1984.
7. Громов Г.Г. Методика этнографических экспедиций: Учебное пособие. – М.: Изд-во Московского университета, 1966.
8. Свод этнографических понятий и терминов / Под общ. ред. Ю.В. Бромлея и С.И. Вайнштейна. Вып. 6. Этнические и этно-социальные категории / Отв. ред. В.И. Козлов. – М., 1985.
9. Этнометодологические проблемы, подходы, концепции. – М.: Наука, 1995.

Ж. Исабеков

ШӨП ШАБУ НАУҚАНЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КЕЙБІР ДӘСТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР ЖАЙЫНДА

Қазақ халқы негізгі шаруашылық көзі болған төрт түлік малдың бағымына, атап айтқанда оның жайылымына, жем-шөбіне, күйіне ерекше мән берген. Бұның себебі, баққан малыны арқасында адамдар өмір сүруіне қажетті ішіп-жемін, киім-кешегін, киіз үй жабындары мен үй ішіне төселетін төсеніштері сияқты қажеттіліктерін қамтамасыз етіп отырған. Ал, осы малдың қыста жейтін шөбін дайындау шаруалар үшін қыруар еңбекті қажет еткен. Осы бір науқанда пайдаланылатын құрал-саймандар, көлік түрлері, шөп шабу, тасымалдауда қолданылатын әдіс-тәсілдер жайында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбайдың жетекшілігімен жарыққа шыққан *«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі»* атты 5 томдық энциклопедияда жеке-жеке тақырыптармен біршама қамтылған.

Малдың қыста жейтін шөбін шауып, оны жинап алу науқаны – *шөп шабу науқаны* деп аталады. Бұл малы бар шаруалар үшін ең жауапты науқан болып саналады. Себебі: қыс кейбір жылдары жайлы болса, кейбір жылдары шаруалар үшін жайсыз тиеді. Сол үшін *«қыстың қамын жазда ойла»*, – деген мақалға сай, жаз айында шаруалар қыстың қамымен шөп дайындауға кіріседі. Деректерге қарағанда қазақтардың малға қарқынды түрде шөп дайындауына жұт жылдары мал басының көп шығынға ұшырауы, көш жолдарының өзгеруі мен жайылымның тарылуы басты себеп болған [1, 41-43 бб.].

Шөбі шүйгін, қысқа пішен дайындауға болатын жерді *шабындық* дейді. Шабындық, негізінен, шөбін шауып, жинап алуға ыңғайлы *қыстау* маңына жақын, шөбі шүйгін жерлерден таңдалған. Ел көктемде *көктеуде*, жазда *жайлауда*, күзде *күздеуде* болатындықтан мұндай жерлер мал аяғына тапталмай шөбі бітік шыққан. Ал шөп шабу науқаны әр өңірде шөптің пісуіне байланысты, жаз айының басынан күз айына дейін жалғасқан. Шөп шабу науқаны басталар алдында шаруалар шөп шабуға, жинауға, тасымалдауға қажетті *шалғы, орақ, айыр, сүйреткі, бастырық, арқандарын* әзірлеп, *арбаларын* майлап, дайындық жұмыстарын жасаған. Шөп шабу науқаны шаруалар еңбек күші жетсе отбасымен жекелей, кейде бірнеше отбасы бірігіп *асарлатып* шабатын болған. Сондай-ақ кейбір ауқатты отбасылар кесімді ақысын төлеп, жалшыларға шапқызып алған. Шөп шабуды, оны жинауды қолға алған адамдар *шөпшілер* деп аталған [2, 421 б.].

Дәстүрлі ортада шөп, негізінен, *шалғымен* шабылған. *Шыңдалып, жанылған* шалғысын қолына алған *шалғышылар* шөпті бірінің артынан бірі түсіп шапқан. Бұл халық тілінде *шалғы тарту* деп аталған. Шабылған шөп күн ашық болса ертесінде *шөмеле* салуға келген. Салынған шөмелелер қыстау жанындағы *шөпқашаларға* тасылған [3, 720-721 бб.].

Шабындықтың алыс немесе жақын болуына, жолының қиындығына байланысты шабылған шөп шөпқашаларға әртүрлі тәсілмен тасылған. Егер шабындық арба жүре алатындай жазық жерлерде болса – арбамен, ал арба жүре алмайтын ойлы-қырлы таулы жерлерде, сонымен бірге арба болмаған жағдайда *сүйретпе арқан, сүйреткі* аталатын құралдар да пайдаланылған. Сондай-ақ түйелі ауылдарда шөпті түйеге артып та тасып алған [1, 45 б.].

Шөп тасуға арбаның екі немесе төрт дөңгелекті түрлері қолданылған. Арба үстіне шөп жайылып басылған. Басылған шөп ауып кетпеуі үшін *арқанмен* тартылған немесе *бастырықпен* бастырылған.

Шөпті арбамен тасығанда әр шөмелеге бір барып жүрмес үшін, алдын ала бірнеше шөмеле бір жерге топталған. Бұл *шөмеле топтау* деп аталған.

Шөмеле топтауға шөпшілер арба-шанаға жегіліп жүрген атты пайдаланған. Атқа *ер* ерттелген, мойнына *қамыт* салынған, шөмеле топтауға *сүйретпе арқан* алынған [4, 67 б.]. Шөмелені сүйретерде сүйретпе арқанның бір ұшын ат мойнына салынған қамыттың *құлақбауынан* байланған. Шөпші атты шөмелеге тақап қойып, арқанды шөмеле астына айналдыра салып шыққан, арқанның екінші ұшы қамыттың екінші *құлақбауынан* байлайды. Осыдан кейін атқа мініп, шөмелені топталатын жерге жеткізіп, арасына арба сыятындай етіп екі қатарға тізіп қойған. Сондай-ақ шөмеле осындай тәсілмен сүйреліп бірден шөпқашаларға тасымалданатын да болған [3, 268 б.].

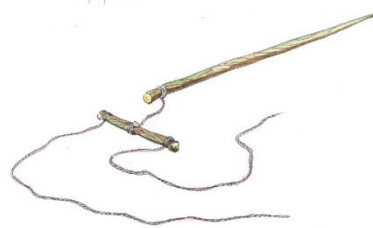

Сүйретпе арқанмен шөмеле сүйреу барысы.
Мәлімет берушінің айтуы бойынша суретін салған Б.Досымов

Түйелі ауылдарда шөп түйеге артылып та тасылатын. Шөп басарда түйе шөмеле қасына жақындау шөгерілген. Түйе *қомының* үстінен екі ұзын арқан арасы алшақтау етіліп, түйенің екі қаптал жағына қарай ұзынынан шұбатыла тасталған. Шөпші арқанның үстіне, яғни түйенің екі қапталына, қомның үстіне шөпті қат-қатымен қойып басқан. Шөп төртбұрышты пішінге келтіріле, түйе көтере алатындай шамаға жеткенде арқанмен тартып байланған. Бұдан кейін түйені тұрғызып, жетекке алып жүріп отырған. Шөпқашаға келгеннен кейін түйені шөгеріп, арқанды шешіп, шөпті түсіріп алған.

Шабындық басындағы шабылған шөпті шөпқашаға тасуда бір немесе екі сырық ағаштан жасалған *сүйреткі* аталатын қарапайым құрал түрі де пайдаланылған. Бұл құралдың атауы оның жерге сүйретіліп жүруімен байланысты шыққан. Сүйреткінің екі жұмыр ағаштан жасалған түрі ел арасында *итарқа, жантақ, қабырғашана, артпашана* деп те аталған. Сүйреткінің бұндай түрін жасауда ұзындығы екі-үш құлаш екі сырық пайдаланылған. Олардың жіңішке келген бастарын бір жағына, ал жуандау келген бастарын бір жағына, арасына көлік (ат, өгіз) сыятындай алшақтау етіп қатарластыра қойып, жуан келген басына бірнеше сырық ағаш көлденең байланып жасалған. Жіңішке келген екі басы жіппен байланып көлікке ерттелген ерге, ашамайға артылған, артқы екі ұшы жерге сүйретіліп жүрген. Оның артқы жағына арбаға басқандай етіліп шөп басылып, арқанмен байланған. Басылған шөп сүйретілген күйінде шөпқашаға жеткізілген [1, 43 б.].

Ал сүйреткінің келесі бір түрі жуандығы білектей, ұзындығы екі құлаштай жалғыз сырық ағаштан жасалған. Ол үшін сырықтың жіңішке келген бір басы үшкірленген. Екінші басына жіп тұратындай кертпе жасалып, *бәлек* тағылған. Бәлектің екі басына сүйреу үшін арқан байланған. Арқанның екі ұшы шөмелені сүйрер кезде ат басына салынған қамыттың екі *құлақбауынан* байланған. Сүйреткінің бұл түрі тек шөп тасуда қолданылған.

Сүйреткі.

Мәлімет берушінің айтуы бойынша суреттерді салған Б.Досымов

Сүйреткімен шөмеле сүйреу барысы.

Шөп шабу науқанында сүйреткінің бұндай түрін пайдалану өте тиімді болған. Себебі, шөпші шөмелелерді бұзып, көлікке басып жатпай-ақ, оны шөмеледе тұрған қалпында сүйреп шөпқашаларға

жеткізген. Шөмеле тартарда шөпші сүйреткіні шөмеле астынан артқы жағына қарай өткізе сұққан. Осыдан кейін бәлек жақ басына тағылған арқанды шөмеленің бір қапталын бастыра артына қарай тартып, сүйреткінің артқы ұшынан шалып алған. Бұдан кейін арқан шөмеленің келесі қапталын басып келіп, алдыңғы жағынан байлаған. Бұдан ары атты жетектеп шөмелені орнынан қозғап, шөмеле орнында қалған шөптерді үстіне салған. Артынша атқа мініп, шөмелені сүйреп жүріп отырған. Шөпқашаға алғашқы болып жеткен шөмелелер екі немесе үш қатарға тізіле қойылып *шөптің орны* даярланған. Оның үстіне келесі әкелінген шөмелелер айырмен тасталып, маяланған [3, 267 б.].

Сонымен қатар ылғалы мол батпақты жерлерде шабылған шөпті шөпқашаларға бірден жеткізе алмағанда, шөпті шабылған орнына шағындау етіп маялайтын әдіс те болған. Бұны жергілікті тілде *күде* деп атаған. Бұндайда күде астынан су өтпеуі үшін алдын ала шөп маяланатын жерге ағаш бұтақтары төселген. Оның үстіне шөп маяланған. Артынан маяны мал немесе жел ұшырып шашпас үшін, жан-жағынан ағаш бұтақтарымен айналдырыла сүйеп қояды. Қыс айларында маяланған шөпті қыстауға шанамен тасып алады [5, 245 б.].

Шаруалардың шөп шабу кезінде қолданатын тәсілдерінің келесі бірі мынадай болып келген. Таулы аймақтарда тау арасында шөп бітік шығатындықтан ол жердің шөбі шабылып, оны көлікпен жеткізу мүмкін болмағандықтан, шөп шабылған орнына маяланған. Қыс айларында тебінге шыққан малға әлгі маядан шөп шашылған.

Қорыта келгенде, дәстүрлі ортада шөпті шапқанда, оны жинағанда, тасымалдаған кездерде түрлі әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылған. Мақалада қамтылған аталмыш тәсілдер солардың бір парасы ғана. Ал осылардың кейбірі қазіргі күнге дейін қолданылып келе жатса, кейбірі мүлдем қолданыстан шығып қалды. Олай болса қазақ халқының сан ғасырлық тәжірбиесі барысында қолданысқа енген бұндай әдіс-тәсілдерді зерттеп, оларды шаруашылықты ұйымдастыруға орнымен қолдану, бүгінгі күннің жас жеке кәсіпкерлеріне тиімді болмақ.

1. Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.

2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-том. – Алматы: Арыс, 2013. – 816 б.

3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 5-том. – Алматы: «Азия Арна» баспасы, 2014. – 840 б.

4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.

5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. 3-том. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 736 б.

Қ.А. Асылбекова

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕНІ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Өзіміз көп үміт күтіп отырған жас ұрпақ ата-бабамыздан қалған мәдени мұра халық ауыз әдебиетінің өн бойындағы мәнділігі мен маңыздылығынан, ойшылдығы мен қиялшылдығынан, тапқырлығы мен шешендігінен, әсемдігі мен алғырлығынан тәлім-тәрбиесі мен үлгі - өнегесінен нәр алары анық.

Сан ғасырлар бойы ауыз әдебиетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келген халықтық тәрбиенің өнеге-үлгілері осы уақытқа дейін өзінің педагогикалық мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп келеді.

Халық ауыз әдебиетінің ішіндегі ең жақыны балаларға ол ертегі болмақ. Алғашқы қауымнан бастап, бала тәрбиесіне ерекше әсер ететін ертегілерді ойлап шығарған адамзат тарихында ертегілердің тәрбиелік мәні зор. Қазақ ертегілері сан алуан. Ертегі арқылы айнала қоршалған ортаны барлай алады, табиғаттың сиқырлы сырларын сезіне біледі, халықтың әдемілік және әдептілік жайлы ұғымдарын бойына сіңіреді, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып туралы түсінік алып, адамгершілік тәрбиесінің бастауларына ден қояды.

Табиғат аясында мұғалімнің ойынан туып, аузымен айтылған ертегі балалар үшін жарық сәуле, ол сәуле олардың ми қуысының барлық құпия түкпірлерін шарлайтын жарық сәуле. Олар ертегіге құмартады.

Мектеп табалдырығынан жаңа ғана аттаған балалар, мектеп тартып тұрады, өйткені олар ертегіден ескен теңдесі жоқ сезімдерді ұжымымен бірге сезінгісі келеді. Оларды мұғалім де тартып тұрады, өйткені олар ертегіні содан естиді, ертегіні ұйып тындайды. Мұғалім өмір бойы естерінде қалады,

ол баланың рухани дүниесінен ең алдымен ертегі ретінде орын алады. Ертегі – бұл кішкентай дән, баланың өмірлік құбылыстарға эмоцияның баға беруі осы дәннен өсіп жетіледі.

Қазақ ертегілерінің не үшін қажет екенін әдебиет зерттеушісі ғалым А. Байтұрсынов «Ертегінің қадірі қанша деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары: халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе; бала әдебиеті жоқ жерде баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор кедергі бар нәрсе. Баланы қиялдауға, сөйлеуге үйретеді; бұрынғылардың сана – саңлау, қалып-салты жағынан дерек беруші үшін керегі бар нәрсе» – деп айтқан болатын. Қазақ халық ертегілері мейірімділікке, адалдыққа, әділеттікке, еңбек сүйгіштікке, тазалыққа, достыққа, әдептілікке үйретеді. Жамандықтан, қулықтан, өтіріктен, зұлымдықтан аулақ болуға тәрбиелеу жолын алға қояды. Әрдайым татулық, бірлік, ынтымақ жеңетінін көрсетеді [1].

Батырлар ертегілер мен батырлар жыры ел қорғау жолындағы батырлардың ерлік істерін дәріптей отырып, ел бірлігі мен жұрт тыныштығын сақтап қорғау азаматтық парыз екенін нықтап, жас ұрпақты елжандылыққа, Отан сүйгіштікке тәрбиелейді.

Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбегіндегі әр сөзі, әр тарау тынысы – адамгершілік, адалдық, қайырымдылық жақындағы өнегелі ойлары әр көкіректе күмбірлеп тұрғандай. Адамгершілік тәрбиесі мен еңбек, ақыл-ой тәрбиесі бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Адамгершілік жағынан дұрыс қалыптасқан адам ғана біреуге қамқорлық жасауға дайын тұрады. Адамгершілік тәрбиесі моральдық жағынан кіршіксіз таза, қоғам мүддесі үшін еңбек ететін, жан-жақты жетілген адам даярлау сияқты тәрбиенің жалпы мақсатына бағытталады. Адамгершілік қасиетінің негізгі имандылық пен ізеттілікте. Ал сыйластық, жасы үлкенді сыйлау, сәлемдесу, үлкеннің сөзіне жөнді – жөнсіз араласпау, кісінің алдынан кесе өтпеу, көп алдына дарақыланып күлмеу, есінемеу сияқты қылықтарды жас ұрпақ санасына ақырындап сіңіру қажет [2].

Адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі – қайырымдылық, достық. Халық ұғымында жақсылық пен жамандық достық пен қастың адамгершілік қасиетінің екі түрлі белгісі ретінде егіздің сыңарындай қатар салыстыра суреттеген. Сондықтан, адамгершілік жайында түсінік білім берумен қатар дұрыс тәртібін, іс-әрекетін ұйымдастыруды көздейді. Адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына үлкенді сыйлау, беделін мойындау, еңбек адамдарын құрметтеу, қамқорлық жасау, адалдыққа, шыншылдыққа, қарапайымдылыққа, мақсаттылыққа, шешімділікке, табандылыққа, белсенділікке, батылдыққа, ұстамдылыққа, ұйымшылдыққа тәрбиелеу де жатады.

К.Д. Ушинский: «... шығармада келтірілген адамгершілік іс-әрекеті, адамгершілік сезімді, адамгершілік ойды сүюге баланы итермелейтін әдеби шығарма өнегелі шығарма» – деп жазған. Сонымен адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халық ертегілеріндегі кейіпкерлер бейнесі көбіне қарапайым адамдар болып келеді. Ертегі – ауыз әдебиетінің ықылым заманнан келе жатқан көне де мол мұрасы. Оның ертегі деп аталуының өзінен де, сол сияқты ертегілердің «Бұрынғы өткен заманда», «Баяғы өткен заманда», «Ерте, ерте, ертеде, ешкі құйрығы келтеде» – деп басталуынан да оның атам заман туындысы екенін аңғару қиын емес [3].

Қазақ ертегілерін академик М. Әуезов үш жанрға бөледі; қиял-ғажайып ертегілері, хайуанаттар жайлы ертегілер, шыншыл ертегілер. Солардың ішіндегі ең көнесі, әрі ертегілердің мол саласы – қиял-ғажайып ертегілері. Бұл ертегілерде табиғаттың немен тұңғыық сырларын әлі танымаған адам ойының сәбилік шақтары, соны білсем деген халық арманы, әлемді шарласам, жеті қат жер асты құпиясына үңілсем, тіршілік өмірін жеңілдетсем деп армандаған халық қиялы бейнеленген.

Қиял-ғажайып ертегілердегі мекен жайлар да сиқырлы, жұмбақ әлемі. Адам тек түсінде ғана көрерлік қиял сарайлары. Олар таңғажайып жиһазға толы. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі кейіпкерлердің ішіндегі адамға жағымсыз, сұм кейіпкерлер-мыстан кемпір, жезтырнақ, айдаһар, жалғыз көзді дию сияқты талай басқа да сиқырлы күштер бар. Солармен қатар адамдарға дос, қиын-қыстау кезде жол табар, ажал аузынан алып қалар, адамның қаскөй күштерді жеңуіне көмектесер жанды тіршіліктер, жансыз заттар да көп кездеседі.

Көп ертегілерде суреттелген әділдік пен жауыздық арасындағы күрес халықтың әділдікті аңсау арманынан туған. Әділдік пен адалдық жолындағы халық ортасынан шыққан қаһарман жалпы адам бақыты үшін ешбір қауіп қатерден тайынбай, үрейлі алып күштерге қарсы айқасқа түседі. Әділеттіктің жақтаушысы ретінде мерген, батыр, айлалы, ақылды адамдар бейнеленген. Олар қарапайым адамдар. Бірақ алдына қойған мақсатты биік, сондықтан да ертегілер көбіне жақсылықпен аяқталады, әділдік жақтаушысы адамның мерейі үстем болумен тынады [4]. Кедей, жесір кемпірдің баласы немесе әке-шешесі жоқ, өмірі кедейліктен көз аспаған тазша өзінің ақыл-айласы, тапқырлығымен ханды, оның уәзірлерін жеңіп, ақыр аяғында хандықты не уәзірлікті өз қолына алады. Ертегінің аяғы жақсылықпен аяқталады.

Ертегінің тағы бір саласы – тұрмыс-салт ертегілері және хайуанаттар туралы ертегілер. Бұл ертегілерде көбінесе елдің тұрмыс-тіршіліктері суреттеледі. «Түлкі мен ешкі» ертегісінде айлакер түлкі ешкіні құрығына оп-оңай түсіре қояды. Апанға абайсызда түсіп, шыға алмай шарасызданған түлкі су іздеп шөліккеп жүрген ешкіні сол апанға алдап түсіреді. Қу түлкі «ешкі мүйізіне шығып» зытады, аңқау ешкіні алдап ұрады. Осы арқылы халық керемет ойын кемеңгерлік түйін жасаған: «Өтірікке алданба, басың бәлеге душар болар», - деп аңқау жандарды сақтандырған. Ертегілерде түлкі қу, айлакер. Оқушылар ертегілердегі әрбір кейіпкерлердің жаман әдетінен аулақ болуға, жақсы кейіпкерлерге қарап қайырымды, мейірімді болуға талпынады [5].

Кіші мектеп жасындағы оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халық ертегілеріндегі ұнамды кейіпкерлердің жақсы қасиеттерін балалар бойына сіңіру, ұнамсыз кейіпкерлердің жасаған зұлымдықтарынан аулақ болуға үйретеді.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларды ертегілер арқылы тәрбиелеудің маңызы зор. Сынып оқушыларын ертегілерді оқыту арқылы балалар қарапайымдылық, кішіпейілділік, қайырымдылық, адалдық сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Оқу пәндерінде ертегілердің тілі түсінікті, қанатты сөздер мен бейнесіне тіркестерге бай болып келеді. Бала санасына жастай тәрбиелік ерекше ықпал етуде ертегілер үлкен орын алады.

Қазақ ертегілерін ең алғаш зерттеп, жинақтаған Шоқан Уәлиханов, Г.Н. Потанин, В.В. Родлов, А.Е. Алекторов, А. Ивановский, Л. Исаков, О. Әлжанов, Р. Дүйсенбаев, М. Көпеевтер болса, кейін Э. Дидаев, Н. Пантусов, А. Мелков, М. Әуезов, С. Сейфуллин, М. Ғабдуллиндер зерттеп жинақтай бастады. Бұл зерттеушілердің барлығы да ертегілерді адам баласының арман мүддесі, болашақтан күтетін үмітінен, қиялынан туған деп қарастырады. Бірақ, ертегілердің тәрбиелік жақтарын, адамның не бір сапалық жақтарын қалыптастырудағы оның ерекше ықпалы туралы пікір кездесе бермейді.

Ертегінің құрылымын, негізгі мазмұнының бағытын қарайтын болсақ, оның басты мақсатының өзі өмір мұратына жетудің жолдарын, ол үшін қажет адамдық сапаларды көрсету екені айқын көруге болады. Ең алдымен өмір мұратына жетуге қазақтың даналықта бірінші кезекте келетін, ең басты сапа ақылдылық.

Ақылдылық ертегілерде адамдық қасиетте ең жоғары идеялық дәрежеге дейін көрінеді. «Аяз би» ертегісінде ақылдылық басты көрінісі – тапқырлық болып келеді. Ертегідегі Жаман өзінің тапқырлығының арқасында хан қызына үйленеді, хан болады. Ханның қызы Жаманға жеңгесінен гауһар тас, пышақ, тәрелке және қайрақ тас беріп жібереді. Жаман балға мен төсті алған соң, қайрақты төске қойып, балғамен ортасынан бөліп, тәрелкені уатып, пышақты жетесінен сындырып, гауһар тасты қақ жарып қызға беріп жібереді. Мұндағы хан қызының сыры: «Қайрақтай болып үгітілгенше, тәрелкедей болып уатылғанша, пышақтай болып басы кесілгенше сыр айтпайтын кісі мына гауһар тастай қақ жарып мені алады» – дегені еді, сол сыры «пышақтай болып басым кесілгенше айтпасын!» – деп пышақты сындырып, «қайрақтай үгітілгенше» – деп қайрақты уатып, «тәрелкедей уатылғанша» – деп тәрелкені қиратып, сыр шашпаймын, гауһар тастай қақ жарып сені аламын – деп гауһар тасты қақ бөліп, уәде беріп едім деп Жаман жауап береді [6].

«Ер Төстік» ертегісінде жалпы ертегілердің қаһармандарына тән іс-әрекеттер толық сақталады. Ер Төстіктің өзі – асқан күш иесі емес, жүректі жігіт. Ертегінің алға қойған негізгі мақсаты – табиғаттың сыры мәлімсіз күштерін жеңу. Адамға зиян ойлайтын Бектөре, Темірхан, Шойынқұлақ тәрізді жауыздың иелерінен үстем шығып, оларды қалай да өздеріне бағындыру болғандықтан, ер Төстікке көмекші әр түрлі жолдастар, серіктер береді. Әр түрлі жауыздықтардың ұясы болған адам баласына қастық қана ойлайтын кейіпкерлер Бектөре, Шойынқұлақ, Темірхан, пері, жын, дию, мыстан кемпірлер қаншама күшті, айлакер болса да, Ер Төстіктен жеңіледі. Халық жақсылықты алдан күтеді, болашаққа сенеді.

Халықтың аңыздан – аңызға тараған ертегі, аңыз әңгімелерінің барлығында ақылдылық пен ақымақтық, әділеттілік пен әділетсіздік қатар бейнеленеді. Арамдық пен жауыздық апатқа ұшырап, жеңіліп, жақсылықтың үнемі жеңіске жетуі халықтың бақытты бейбіт өмір аңсағанын көрсетеді. Ертегіні оқыту барысында қандай қиыншылық болса да, қарсы тұра білу, еңбек адамының қадірлеу биік адамгершілік қасиеттер дәріптеледі. Ана тілі сабағында ертегілерді оқыту барысында «бұл ойдан шығарылған, өмірде кездеспейді» деудің қажеті жоқ, жан-жануарлардың сөйлемейтінін балалардың өздері де біледі, бірақ ертегіде кездесетіндерді қиялдау оларды көңілдендіреді, армандауға үйретеді [7]. Оқушыларға кейіпкерлерге қарапайым мінездеме беруге үйретуде ертегілердің берер пайдасы мол. Ертегі кейіпкерлеріне берілетін мінездеме әдетте айқын белгілерді көрсететін, анық, түсінікті болып келеді. Қара сөзбен жазылған ертегілер мәтінге жақын үлгімен жазылады, мазмұндалады. кейде ертегіні оқымай-ақ, мұғалім оның мазмұнын қызықты етіп айтып береді. Егер әртістердің орындауында

фонохрестоматияны пайдаланса тіпті жақсы. Ертегі балаларды жоспар жасауға үйрету үшін өте қолайлы. Оны бөлімдерге бөлу, ат қою, қандай суреттер салуға болатынын анықтау, өз беттерінше бақылау жасатып үйрету керек. Кейбір ертегілерді сахналап, қуыршақ жасатып сыныптан тыс жұмыстарды орындауға болады. Ертегілерді балалар қызыға оқиды, олардың мазмұнын бір оқығанда-ақ игереді. Ертегілердегі көркем бейнелі сөздердің, сондай-ақ оқушыға түсінуге қажет болатын сөздер мен тіркестердің кездесетіні мұғалім әр кез көңіл аударуы тиіс. Сөз мағыналарын ашып, анықтап түсіндіруде түрлі тәсіл қолдануға болады:

– сипаттама түрде түсіндіру тәсілі бойынша сөздер семантикалық табиғатына орай қысқаша, кейде толық, жан-жақты түсіндіріледі;

– сөз мағыналарын анықтауда қолданылатын екінші бір өнімді жол-синонимдік тәсіл;

– аралас анықтама – сипаттама түріндегі анықтама мен синонимдік анықтаманың аралас берілуі арқылы көрсетіледі.

Дүниедегі адамның жеке басынан күрделі де бай ештеңе жоқ. Оны жан-жақты дамыту адамгершілік жағынан жетілдіру – тәрбиенің мақсаты. Бұл мақсатқа жету жолы да адамның өзі сияқты күрделі. Қазіргі оқу-тәрбие жұмысының өмірдің өзі алға қойып отырған өте маңызды проблемасы – адамгершілік пен білімнің, рухани мәдениет пен білімділіктің өзара байланысының проблемасы.

Бастауыш сыныптардың мұғалімі адамның жақсы және жаман мінез-құлқын баланың ажырата білуін күн сайын дерлік үйретіп отырады. Адамгершілік туралы түсініктер анықтама берілмесе де балаларда осылай біртіндеп қалыптасады. Балалардың істерінде адамгершілік ұғым көпшілік пайдасына, олардың қоғамдық мінез-құлқына қарап игеріледі, демек адамгершілік мінез-құлыққа дағдыланумен толықтырылып отырылады. Адамгершілік түсінік пен мінез-құлық бірлігі адамгершілікке тәрбиелеу тиімділігінің негізгі көрсеткіші.

Мұғалім 1-сыныпта бәрінен бұрын қайырымдылық пен әділдік туралы түсінікті қалыптастыруға баса назар аударады. Қайырымдылықты адамдарға ілтипатпен, ниеттестік пен қарау деп әділдікті өзінің және басқалардың мінез-құлқы мен пікірінде объекті түрде адамгершілікпен баға беру деп түсіну керек. 2 сыныпта оқушылар алдында қайырымдылық пен әділдік, жолдастық пен достастық ұғымдарының шеңбері ұлғая түсіп, оның үстіне ұжымдық пен ортақ іске жеке басты жауапкершілігі туралы түсініктер қалыптасады. Төменгі сыныптарда адамгершілікке тәрбиелеу мазмұнындағы көзқарастардың кейбір қайшылықтарына қарамастан, бұл жұмыстың дәрежесі туралы әңгіме болып отырғанда олардың біртұтастығы мүлде айқындала түседі. Оқушылардың адамгершілік тәрбиесін орта мектепте оқып үйренген кезде, олардың адамгершілікке сенімі қалыптаса түсуі керек. Адамгершіліктің күрделі ұғымы мен категориясы бүкіл қоғамдық тарихи тәжірибені қайта өңдеуден және жете түсінуден шығуы ықтимал және ол жеке тәжірибеден алынған сияқты мораль туралы ғылымды игеру нәтижесі болып табылады [7].

Сондықтан, адамгершілікке тәрбиелеу санасы қалыптасуына басшылық ету – демек, оқушыларды этикамен қаруландыру деген сөз. Бірақ, бұл ережелермен келісе отырып, адамгершілікке тәрбиелеу ұғымын қалыптастыру міндеті төменгі сыныптарда толық шешіле алмайды, өйткені балалар өздерінің білім дәрежесі жағынан да, өмір тәжірибесі жағынан да бұдан әзірленіп болмаған. Міне сондықтан да төменгі сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеп білім беру ең алдымен олардың адамгершілік тәрбие жағынан ұғымы болуын, адамгершілік тәрбиесін сезініп, бұл жөнінен тәжірибеде де болуын керек етеді.

Адамгершілік тәрбиесі түсінігі туралы айта отырып, оқушылар адамгершілік тәрбиесінің негізгі нормаларымен өмірдің айналасындағы, әдебиетті айқын мысалдар арқылы және өмірден алынған өз тәжірибесіне сүйене отырып танысады, бірақ, бұл арада түсіну сезімінің дәрежесіне тән істі талдап қорытуға байланысты болады.

Біз талдап өткен адамгершілікке тәрбиелеудің кемшіліктерін жою мектеп бағдарламаларының мазмұнында ізі қаланған тәрбие берудің мүмкіндіктерін толық және тиімді іске асыруға жағдай жасайды.

1. Құтпанбаев Ә. Ұстаз ұлағаты. – Алматы, 2002. – 16 - 32 бб.

2. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасындағы құқық тәрбие. – Алматы: «Қазақ университеті», 2003. – 27-35 бб.

3. Игенбаева А.К. Адамгершілік сабақтары. – Алматы, 2001. – 71б.

4. Әбілқасымова А.Е. Қазіргі заманғы сабақ. – Алматы, 2004.

5. Комиров И.А., Богданова О.С. Адамгершілікке тәрбиелеу әліппесі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1988. – 221-235 бб.

6. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңы. – 2000.

7. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. – Алматы, 2002.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИИ В НАЧАЛЕ XVIII В.

В начале XVIII в. был выработан общий план школьного образования в России. В соответствии с планом учреждались школы 2-х ступенчатые и малые народные училища в составе 2-х классов и главные (в губерниях, городах) в составе 4-х классов с годичным курсом, в трех низших классах и двухгодичным четвертом. Было введено предметное преподавание, единые сроки начала и окончания занятий, классно-урочная система, разрабатывались методики преподавания, единые учебные планы. Об этом свидетельствуют изученные нами архивные данные.

5 ноября 1804 г. был издан «Устав учебных заведений, подведомственных университетом», по которым впервые в России создавалась сеть учебных заведений, носящая всеобщий характер: 4-х классной гимназии во главе с директором; 2-х классные уездные училища во главе со смотрителями и одноклассные приходские училища. В России были учреждены шесть учебных округов, школы находились в ведомстве университетов.

Новые законодательства школ (гимназий, уездных и приходских училищ) поставило две определенные цели:

- 1) подготовить к поступлению в следующую высшую ступень школы;
- 2) давать законченное образование тем, кто не может продолжать дальше обучение.

Согласно «Положению о начальном народном училище» 1864 г., задачей школы является «распространение первоначальных полезных знаний и утверждение в народе религиозных и нравственных понятий. В соответствии с этим определяется и курс обучения: закон божий, чтение, гражданская и церковная печати, церковное пение, письмо, арифметика.

Сохранившийся документ тех лет «Въдомость о Горной школѣ, состоящей при Илецком соляномъ промыслѣ, неподвѣдомомъ Просвѣщенія за 1-го половину 1834-1838 года» по Оренбургскому округу удостоверяет то, что в уездных училищах давалось начальное знание. Обучение велось по следующим предметам: чтение, письмо, арифметика, история, естествознание. Большое число часов отводилось преподаванию «Закона Божьего» (Рисунок 1).

Въдомость

О Горной школѣ, состоящей при Илецкомъ соляномъ промыслѣ, неподвѣдомомъ Просвѣщенія за 1-ю половину 1834-1838 года.

Предметъ	Время	Число часовъ	Итого
Чтение	1	1	1
Письмо	1	1	1
Арифметика	1	1	1
Исторія	1	1	1
Естествознание	1	1	1
Законъ Божьей	1	1	1
Гражданская печать	1	1	1
Церковное пение	1	1	1

М. С. [Подпись]

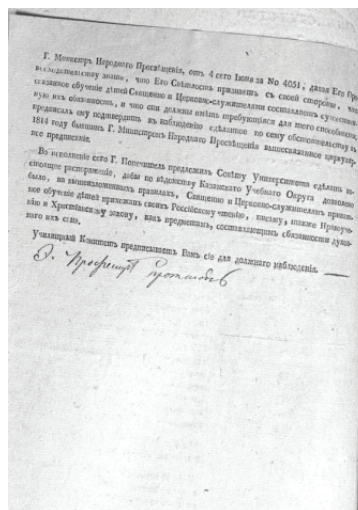
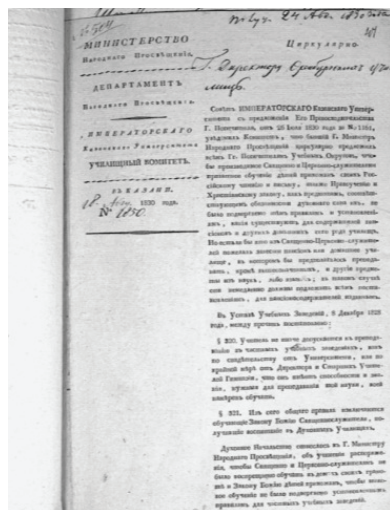
1.

«Обращение» совета императорского Казанского Университета с предложением к директору Оренбургского училищного комитета свидетельствует об «обученіи дѣтей прихожанъ своихъ Россійскому чтенію и писму...», далее в Уставе учебного заведения от 8 декабря 1828 года постановлено «преподавать изъ науки, либо языковъ» (Рисунок 2).

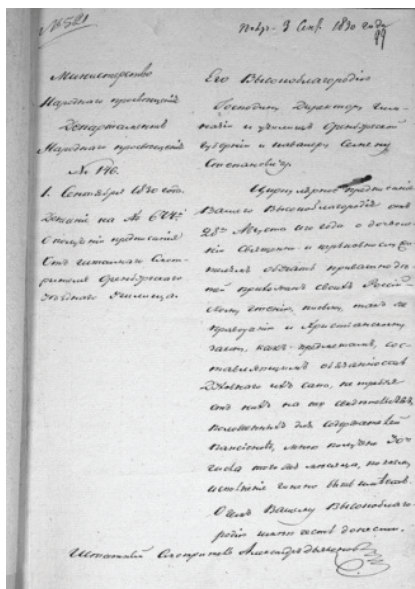
В 1828 г. в крае учреждаются губернские гимназии, где преподавались следующие предметы: математика, физика, словесность, письмо, история, география, латинский, французский и английские языки, рисование, черчение. В некоторых учебных заведениях 1853 г. было введено изучение татарского языка, так как население этого края говорило больше на тюркских языках. И все же в этот период больше внимания уделялось изучению древних языков, также латинского и современных иностранных языков.

В предписании от 1 сентября 1830 г. Смотрителя Оренбургского Уездного Училища к Директору гимназии и училищ Оренбургской губернии, доводятся сведения об обучении детей прихожан предметам: Россійскому чтенію, писму, нравоученію, Христіанскому закону (Рисунок 3).

2.

3.

Можно предполагать, что Российское чтение – это предмет, который подразумевает литературное чтение, а именно изучение русской литературы.

Положительное решение вопроса преподавания в учебных заведениях на русском языке, на наш взгляд, это было большим достижением в области школьного филологического образования, поскольку русский язык не только преподавался как учебный предмет, он выступал средством обучения другим учебным предметам. Это было признанием русского языка равноправным наряду с иностранными языками, так как в то время для удовлетворения культурно-образовательных запросов дворянства обязательными изучались языки латинский и французский. Знать предпочитала учиться светским манерам, наслаждаться театром и иными искусствами. Поэтому филологическому образованию уделялось весьма незначительное место.

1. Гайнуллина Ф.Б. Становление и развитие школьного филологического образования в России в области русского языка и литературы в XX - начале XXI века: диссертация ... к.п.н. - Йошкар-Ола, 2015. - 209 с.

СЕКЦИЯ V

МУЗЕЙ ІСІ / МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

С.Г. Батырева

ЭТНОС И ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В МУЗЕЕ

Этнос и культура, как система, составляют единое целое в музейной реконструкции. Иными словами, культура есть способ бытия этноса, а традиция – способ бытия культуры. Локальное своеобразие хозяйственно-культурного типа номадической культуры калмыков представлено в экспозиции Музея им. Зая-пандиты Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН.

Разнообразен предметный ряд традиционной материально-художественной и духовной культуры народа: деревянная утварь, кожаная посуда, войлочные изделия, серебряные украшения и одежда; рукописные книги на тибетском и старокалмыцком письме «тодобичиг», произведения буддийской живописи и скульптуры, культовые атрибуты. Этнографический и буддийский комплексы экспозиции синтезируют художественное мировидение этноса, исторически сложившееся.

В маршруте по экспозиции ритуализован традиционный способ движения слева направо - «по ходу солнца», гелиоцентрическое мировидение этноса проецирует таким образом психокосмограмму коллективной памяти общества. Произведения буддийского изобразительного искусства, образуя ряд *канонической* культуры в алтарной части кибитки «ишкягер», традиционного жилища калмыков, вынесены и во внешнюю сферу экспозиции. «Квадрат», замыкающий центральный «круг», включает произведения современного изобразительного искусства, иллюстрирующие *динамический* этап развития культуры.

Концептуальной особенностью Музея калмыцкой традиционной культуры выделим широкое использование выразительных средств изобразительного искусства. Художественный строй произведений народного декоративно-прикладного, буддийского и современного изобразительного искусства являет собой своеобразный код в прочтении историко-культурной экспозиции. Каждое из них рассматривается в структуре традиционной, канонической или креативной культуры [2, с.11–12], образуя в купе художественный образ музея.

Как видим, в музейной реконструкции КИГИ РАН фокусируется особое положение традиций, как фундаментальной основы, в осмыслении культурного наследия. Многочисленные его утраты в перипетиях сложной исторической судьбы народа, занесенного “солнечным ветром” с просторов Центральной Азии в евразийское пространство России. Традиционная культура калмыков в деструктивных явлениях депортационного периода (1943-1956), переживает развернутое наступление социализма во второй половине XX в., затем рыночные реформы и начало эры коммерциализации XXI века. Вместе с тем “...ничто в культуре человечества не исчезает бесследно, а лишь меняет форму...” [1, с.135]. В “ворохе нововведений” последних десятилетий современная культура калмыков адаптирована, в русле самосохранения, тяготея к традициям далекого прошлого. Сохраняющееся этническое самосознание органично моделирует национальную картину мира в калмыцкой художественной культуре, сложившейся в евразийских традициях. Здесь в межкультурном пограничье кросскультурного диалога формируется «континуум переходных состояний между цивилизациями» в новом качестве культуры этноса.

Переход от традиционной модели к динамичной заключен в изменении механизма социально-культурного воспроизводства – трансформации...от сакрализованной традиции к воспроизводству рациональной картины мира [1, с.146–147] в историческом контексте развития этнической культуры. Ее ценностно-смысловое содержание воссоздано в цикличности бытия традиции, осуществляемой в процессе коммуникации, трансляции и трансформации культуры, воссозданной в экспозиционной модели Музея КИГИ РАН.

Музей традиционной культуры имени Зая-пандиты, научное подразделение Калмыцкого института гуманитарных исследований, входит в систему музеев Российской академии наук. Традиции культуры народа формируют необходимую мировоззренческую основу взглядов современника. Поэтому в процессе музейной реконструкции культурного наследия важно опереться на тысячелетний

исторический опыт этноса, сопряженный с этическими и эстетическими основами традиционного мировидения.

Народная мудрость свидетельствует: знание родной культуры зарождается у человека в лоне семьи, соблюдающей обычаи и традиции, передаваемые из поколения в поколение. Этническая идентичность формируется в любви к родителям, родному языку, колыбельной песне, художественному ремеслу – вкуче представляющим культурное наследие народа. Чтобы не терялись прогрессивные народные традиции культуры и духовно – нравственные ценности народа обеспечивали связь и преемственность поколений, необходимо методическое оснащение процесса их передачи. Сегодня во многом реконструкция и трансляция наследия подрастающему поколению составляет собственно деятельность музея как социокультурного института.

Концепция музея имеет закономерную культурологическую основу трансляции информации, объемлющую цепочку преемственности «семья-род-народ». Акцент ставится на характерное для калмыцкой духовности осознание личностью своей значимости, как надежды на будущее семьи, рода и народа в целом. Так, представление о семье связывается с ее родословной, нередко многовековой, уходящей в древность традиционного культа предков. Знание своей родословной способствует развитию представлений о родовой чести семьи, которую нельзя уронить, необходимо продлить и развить далее, передав детям, внукам и правнукам. Заповеди, думаем, свойственные многим культурам, сформулированы на основе традиционной этики калмыцкого народа, в них выражены нормы морали, дающие положительные результаты в воспитании подрастающего поколения.

Межродовые и внутривидовые связи, взаимопомощь родных и родственников – и в целом семьи – обеспечивают гармоничные взаимоотношения составляющих частей этнической общности. В ракурсе нравственных устоев народа, их гуманистической значимости, органично сопрягается традиционная культура с духовностью мирового сообщества, тем самым облегчая вхождение личности в общечеловеческую цивилизацию. Через личность с осознанной идентичностью, владеющую знанием традиционной культуры предков, происходит процесс взаимообогащения мировой культуры этническими традициями.

Многим из нас важно ощущать себя неотъемлемой частью народа, чтобы способствовать его культурным достижениям, преумножая их в творческой деятельности. В прогрессивной традиции закономерно реализуется самобытность этноса в том лучшем, что у него есть, и что он, наверное, обязан сделать достоянием других. Думаем, в этом состоит ценность этнического самосознания каждого члена общности, начиная с семьи, ячейкой входящей в народ, и в целом – мирового сообщества, интегрирующего общечеловеческие ценности.

В процессе формирования этнического самосознания личности, открытой для общения с миром, музейный сотрудник, выступающий в качестве педагога, должен быть носителем и передатчиком национальной культуры со всеми ее специфическими особенностями. Будучи широко мыслящим и высокообразованным наставником, он способен определить место этнической культуры в общемировой цивилизации, осмыслить их единое начало. Идеи гуманизма, толерантного взаимодействия культур, составляющие естество калмыцкой традиционной культуры, должны в той или иной степени присутствовать в процессе формирования личности молодого человека.

На пути приобщения к традиционному духовному наследию приобретает особое значение такое направление отечественной науки о музее, как этнологическое музееведение [3, с.400], рассматриваемое нами важнейшей частью этнокультурологического знания. В совокупности многообразных сфер деятельности Музея традиционной культуры, обозначаемой термином «музей как социокультурный институт», в интеграции музееведения и других смежных дисциплин возможно решать проблему преемственности традиционной этнической культуры. Преемственность рассматривается стабилизирующим общественным фактором в ускоренном ритме глобализации человечества.

1.Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции//Советская этнография. 1981. – № 2.

2.Щедрина Г.К. Искусство как этнокультурное явление /Искусство в системе культуры. – Л., 1987.

3.Батырева С.Г. Этнологическое музееведение и образование. Из опыта работы Музея калмыцкой традиционной культуры имени Зая-пандиты //VI конгресс этнографов и антропологов. Санкт-Петербург, 28 июня-2 июля 2005 года. Тезисы докладов. – СПб., 2005.

ЕСІК-РАХАТ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЭТНО-МӘДЕНИ ОРТАНЫ ҚАЙТА ТҮЛЕТУ, ТУРИСТЕРДІ ТАРТУ МАҚСАТЫНДА ҚОЛДАНУ

Жалпыұлттық деңгейдегі «Мәдени мұра» атты ауқымды бағдарлама осыдан 14 жыл бұрын, 2003 жылғы сәуірде, Елбасының бастамасымен көтеріп, бастау алған болатын.

Бағдарлама жасаудың күрделілігі мен ауқымының кеңдігі сондай, сегіз ай бойы әзірленіп, 2004 жылдың басында қабылданды. Сөйтіп, бұл мемлекеттік бағдарлама содан бергі уақыттар да ғылыми және мәдени ортада зор серпіліс туғызып, қоғамымызды рухани тұрғыда жаңғыртуға маңызды рөл атқарып келеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының екінші кезеңінде Елбасы тарихи -мәдени туризмді өркендету мәселелеріне мұқият назар аударуға шақырды. Бұл мақсаттағы ескерткіштер қатарына Жаркент, Тараз ескерткіштері, Есік қорғандары, т.б. қамтылды. Әлемдік туризмде Қазақстан аумағын танытатын ескерткіштердің бірегейі – Есік-Рахатархеологиялық кешені болмақ. Ол үшін туризм жолындағы әрбір қорық - мұражайлардың сипатына қарай жеке-жеке тұжырымдамасын әзірлеп, олардың мәртебесін белгілеген жөн деп өз ойын жеткізді. Соның негізінде туристік маршруттар жолындағы қорық – мұражайлардың даму жолын айқындайтын Бас жоспар жасауды Үкіметке тапсырды.

Мәдени туризмді дамыту үшін тарихи орындарымыздың бәрін мұражайландыру керектігі белгілі жәйт. Алайда, бұл мұражайлар қазіргі өлкетану мұражайлары сияқты, бірінен бірі айнымайтын, біріне-бірі ұқсас болмауы керек. Әрбір мұражай халқымыздың қиын тағдырлы өткен жолынан сыр шертіп, қазақстанның ежелгі тарихын кезең-кезеңімен көрсете алатындай етіп, сол заманның атмосферасын, сол дәуірдің ортасын жасау керек деп өз ойын тұжырымдады.

Есік қорымының археология ғылымына белгілі болғанына 87 жыл, «Алтын адаммен» әлемге әйгілігіне 46 жыл, мемлекеттік есепке алу тізіміне енуіне 33 жыл, мемлекеттік белгі – елдік бренд саналуына 22 жыл, мемлекеттік стратегиялық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында зерттелуіне 19 жыл болыпты.

Бүгінде ол, жаңа сапаға жоғары дәрежедегі танылымын тағы тапты. Қорымның қақ ортасында ашық аспан астындағы «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы 2010 жылдың 30 қаңтарындағы ҚР үкіметінің №43 қаулысының негізінде Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен, Мәдениет министрлігінің шешімімен мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында құрылды. Мұражай жұмысының басталуына да биыл 6 жыл. Нәтижесінде 2011 жылдан бері Есік қорымы ЮНЕСКО-ның мәдени ескерткіштер тізімдігіне енгізу мәселесі қарастырылуда.

Есік қорымы осы атаумен 1980 жылдан бастап «Жергілікті маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізімінде» тұр. Есік қорымының құрама бөліктері, мерзімі бүгінгі сақтау қалпы мен пайдалану сыйпаттары туралы жаңа зерттеулер мәліметтер мен деректерді қамтымайды. Ескерткіштің бүгінгі қоғамдық, әлеуметтік және рухани өмір өрісіндегі құндылығы тіптен аталмаған, ашылмаған.

Есік ықшам ауданы аумағында табиғи жағдайымен қоса тарихи мәдени мұралар көп. Көне тас кезеңінің тұрақтары, қола дәуірінің бейіттері мен қоныстары, ортағасырлық обалар, әр замандағы тасқа салынған суреттер және де орта ғасырлық ескерткіштер баршылық.

Қорық-мұражайдың экскурсиялық бағдарламасы: сақтар әлемі мәдениетіне арналады және өңіріміздің археологиялық ескерткіштеріне баса назар аударады. Мұражайдың экскурсиялық қызметі - өлкемізде мекен еткен яғни, ата-сақ бабаларымыздан қалған жылжымайтын тарихи мәдени мұралар тарихы, олар туралы әлем түсінігі мен тұрмыстық тұрғыда пайдаланған дүниелері, жалпылап айтқанда өткен кезеннің көптеген құпияларын ашуға бағытталған.

Есік шағын аймағының мәдени-тарихи сипаттамасы Алматы облысындағы археологиялық қатынастарда аса қызықты өңірдің бірі болуында жатса керек. Ауданның сан алуан табиғаты тас дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырға дейінгі тарихи дамудың тарихи-шаруашылық типтерінің сан алуандығымен сәйкес келеді. Ландшафттық террасада төмендегідей археологиялық ескерткіштер орналасқан. Атап айтқанда: таулы-қыратты және де сай-белдеулеріндегі ерте көшпелі халықтардың отырықшы-шаруашылығына тиесілі кешенді ескерткіштердің бірнеше түрлері орын алған. Ауданда тұтастай тарихи-мәдени мұралардың барлық түрі орын алған. Олар: палеолит дәуірінің тұрақтары,

кола дәуірінің қоныстары мен қорымдары; ерте темір дәуірінің қоныстары, қала-резиденциялары, ғибадатханалары мен жерлеу орындары; ерте дәуірлердегі жартаc жазбалары; ерте және дамыған орта ғасыр ескерткіштері. Аталып отырған аудан – бұл әйгілі «Алтын адамның» Отаны. Алайда, аталған аймақта археологиялық жұмыстар жоғарыда айтылған ескерткіштердің болмашы бөлігіне ғана жүргізілді. Сондықтан да олардың біразын әлі анықтау керек. Аталмыш табиғи-тарихи аймақта ғылыми-зерттеу және мәдени-білім беру төңірегіндегі іс-шаралар атқарылады. Бұл әрине, отандық және шетелдік туристердің көптеген қосынын тартады және жергілікті тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін насихаттауға үлес қосады.

Есік қорымдарындағы «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының алты жылдық тәжірибесі туристердің аталған ауданның ең бір табиғи сұлу бөлігінде орналасқан тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін ескерместен, табиғи-ландшафтты аймаққа көптеп баратынын көрсетіп отыр. Бұдан шығатын қортынды – туристер назарын өлкенің жалпы табиғи көрінісіндегі тамаша табиғи нысандар желісіне аудару қажеттігі. Ол үшін болашақта құрылатын туристік кешенге Еңбекшіқазақ ауданының басқа да тарихи-мәдени, мәдени-ландшафтты және табиғи кешендерін қосу керек.

Еңбекшіқазақ ауданының тарихи ескерткіштерін қосатын туристік кешендер құрудың нәтижелері осындай. Бұлар жобаны іске асыру кезінде алынған қысқа мерзімді болып келеді. Ал, бізге ұзақ мерзімді жобалар қажет. Оның ішінде: алғашқы туристік маршрут орнықты стационарлы базаға айналуға тиіс. Қорық-мұражайдағы осы базада ежелгі қолөнер шеберханасы, балаларға тарихи танымын кеңейтетін интерактивті алаңдар, студенттерге арнайы тәжірибеден өтетін орындар, ғылыми-әдістемелік семинарлар өткізетін орталықтар және т.б. қызмет көрсететін болады.

«Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы барлық туристік қызметтің жаңа көп жоспарлы құрылымының орталық ядросы ретінде есептеледі. Осылайша жоба соңында жергілікті туризм нысандарының барлық жобаланып отырған құрылымы туристік қызметтің эко-мәдени, ғылыми-танымдық және ағартушылық салаларына бағытталады деп күтілуде. Сонымен қатар археология ғылымының қолданбалы мүмкіндіктері пайданылатын болады. Аталған аймақтағы туристік орнықты стационарлы база қорық-мұражай аясында қызмет көрсетеді деп күтілуде.

Тарихи-мәдени ескерткіштер нысанындағы болашақ экскурсиялардан бір эпизод көрсетейік. Есік-Рахат археологиялық кешені тау мен дала астасқан табиғаты тылсым аумақта тұр. Бірақ, ол орын өркениет дамыған орталықтан шалғай болғанымен, алайда, алматылықтар мен қала қонақтарының, сонымен қатар шетелдіктердің демалатын сүйікті орындарына айналған Есік, Түрген шатқалдарына апаратын күре жолдың бойында орналасқан. Сонымен қатар, Есік қорымдары аумағынан «Алтын адамның» табылуы, қорымдар маңында ежелгі қала орнының болуы, оған қоса қоғамдағы көне қасиетті мекендерге деген құрметтің басым болуы осынау аумаққа жұрттың қызығушылығын тудырып отыр. Аталған аумақтағы археологиялық қазбалар орнында жер үстіндегі және лақат ішілік құрылысты қалпына келтірген туристік парк құрып, музейлік-туристік инфрақұрылым ұйымдастыру жоспарланып отыр. Әлемдік масштабта археологиялық қазба жұмыстары орнында ашық аспан астындағы музейлік-сәулет кешендерін құрудың бай тәжірибесі қалыптасқан. Солардың қатарында Оңтүстік Кореядағы Кьенжу қаласындағы Силла дәуірінің алып қорғандарын, Венгриядағы Будапешт қаласына таяу археологиялық парктегі қолдау дәуірінің қорғандары мен қоныстарын атап өтсек болады.

«Есік-Рахат археологиялық кешені» туристік паркін құру мен туристік инфрақұрылымды дамыту тұрғындардың білімдік және мәдени деңгейін көтеріп қана қоймаймыр, аймақтың тарихи-мәдени және табиғи мұраларын зерттеу үшін ғылыми-зерттеу потенциалын өқалыптастыруға мұрындық болар еді.

Болашақ музейлік-туристік паркті археология, этнография, табиғи-мәдени мұраларды қорғау және пайдалану саласындағы ғылыми-ізденіс жұмыстарын дамытатын база ретінде қарастыруға болады.

Есік-Рахат археологиялық кешені Орталық Азия аумағындағы ірі туристік парк болатынына, отандық және шетелдік туристер мен зиярат етушілердің келуіне ыңғайлы, табиғи-тарихи парк құру үшін бірегей мәдени-ландшафтты аймақ боларына ешбір күмән жоқ.

Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданы Жетісу аймағының ғана емес, бүкіл республиканың бірегей өңірі ретінде мақтануға құқы бар. Мұнда, 150 шақырым шамасында Қазақстан аумағында кездесетін, шөлден биік тауларға дейінгі барлық ландшафттар кездеседі. Туристерді қызықтыратын факторлар көбіне мыналар болып келеді: қоңыржай климат, сан түрлі фауна мен флора, тарих пен мәдениет ескерткіштерінің үлкен шоғыры. Ежелгі уақыттан бері бұл жер өзінің рухани сұлулығымен адамдарды қызықтырып келеді. Есік өңірінің сақ-тиграхалардың (шошақ бөрікті сақтар) рухани астанасы болып саналғаны кездейсоқ емес. Мұның жарқын мысалы ретінде Қазақстанның символы – «Алтын адамды» айта аламыз. «Ғасыр жаңалығы» табылған «Есік қорғаны» Еңбекшіқазақ ауданындағы

сақ бекзадаларының көптеген қорғандарының біреуі болып табылады. Есік пен Түрген қорымдары (соңғысы ғұрыптық-ғибадатханалық кешен болып табылады) өзінің ғылыми және мәдени маңызы жағынан Мысырдағы (Египет) «Патшалар алқабымен» теңдей дәрежеге ие. Аймақтағы археологиялық ескерткіштер барлық әлеуметтік топқа жататын туристерді қызықтыра алатындай зор қуатқа ие. Қазіргі күннің өзінде туристердің осынау өлкенің ежелгі тарихына деген қызығушылықтарын «Есік» қорық-мұражайының көп томдыққа айналған «Пікірлер кітабындағы» көптеген пікірлерінен байқауға болады.

Осыған байланысты, жергілікті тұрғындарды тарту жолымен балама құрылым ретінде археологиялық нысандарды таныту арқылы туризм нысандарының аумағын кеңейтуді қалаймыз.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының қорғалу аумағына жататын және де туристік бағыттары бойнда орналасқан ескерткіштерге қысқаша сипаттама берейік.

1. Есік қорымы Алматы қаласының шығыс жағында 50 км-лік жердегі Есік өзенінің оң және сол жақ жағалауларында, Есік қаласының батысына тақау жатыр. Қорым солтүстіктен оңтүстікке 3 км-ге созылған 60-тан астам үлкен обалардан тұрады. Бұл қорғандар «патша қорғандары» болып айрықша аталады. Үйінділерінің диаметрі 30 м-ден 90 м-ге дейін, ал биіктігі 4 м –ден 15 м-ге дейін. Үйіндінің төбесінен терең қазан шұңқырларды көруге болады. Бұлар ұрланғандықтың белгісі. Үлкен обалардың кейбір жеке бөліктерінен ұсақ тастар үйінділері көрініп жатыр. Бұлар обаны тонау кездегі сыртқа шығарылғандар. Үлкен обалар жалпақ өзентастарымен қолмен қойғандай қоршалып тұр. Қоршап тұрған қорғандар өте есте қаларлық археологиялық көрініс. Есік қорымы бұл аймақтағы бір ғана қорым емес. Өзі іспеттес көптеген патша қорғандарының бірі ғана. Қорымдар Іле Алатауының солтүстігінен тау өзенің жағалай, Іле өзеніне құйған жерге дейінгі аралықты алып жатыр. Батыста Талғар өзенінің жағасын ала Бәйтерек қорымы, одан ары осы бағытта үлкен және кіші Алматы, Қаскелен, Күрті өзендерін жағалай орналасқан. Қазіргі уақытта бұл қорғандардан сақталғаны ілуде біреуі ғана.

Солтүстік шығыста әйгілі Бесшатыр қорғаны (Іле өзенінің оң жақ жағалауында) батыста Қаракемер, Түрген (аттас өзеннің екі жағалауында) орналасқан. Патша қорғандары сонымен бірге Шелек, Шарын, Кеген, Қарқара өзендері жағалауларында және Қаратал, Ақсу, Аягөз өзендерінің жоғарғы жағын ала солтүстік – шығысқа қарай белгілі Шілікті және Пазырық қорымдарына дейін орналасқан. Зерттеулердің нәтижесінде бұл қорғандардың бір деңгейде, бір уақытта тұрғызылғандығы анықталды. Тіптен Тува мен Оңтүстік Сібірді қоса қамтуы мүмкін. Археологтар Членова Н.Л., Кызласов Л.Р., Кисилев С.В. зерттеулері нәтижесінде осы аймақтардың мәдениетінің ұқсастығы байқалады.

2. Рахат қала жұрты Есік қорымдарының оңтүстігінде, 3 км шақырым қашықтықта, Рахат ауылының қасында (Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Есік қаласынан 5 шақырым мандағы Есік-Талғар жолының бойында орналасқан. Қала жұрт тау бөктерінде шығыстан батысқа бойлай созылып жатқан үш бірдей қамал кешендерден тұрады. Қамалдардың өлшемдері әртүрлі болғанымен, жасалу құрылымдары бірдей. Ортада орналасқан цитаделді айнала қамал қабырғалары тұрғызылған. Рахат қала жұртының жалпы аумағы – 88,7 гектарды құрайды.

2004 жылы Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының қызметкерлері Рахат қала жұртына алғашқы қазба жұмыстарын жүргізіп, Есік қорғандарының көтерілу уақытымен сәйкес келетін мәдени қабатты тапты.

Ірі қала маңынан қашықта тұрғанына қарамастан, алматылықтар мен оңтүстік астананың қонақтары, шетелдіктер үшін тамаша демалыс аймағы болып табылатын Есік пен Түрген шатқалына апарар жолдың бойында тұрған Есік қорымы мен Рахат қала-жұрты тау мен дала астасқан көркем аймақта орналасқан Есік қорымдарынан «Алтын адамның» табылуы, сонымен қатар, қоғамда осынау қасиетті жерге деген құрметтің күннен күнге белең алуы, ежелгі өркениет ошағына деген қызығушылықты арттыра түсуде.

Есік қорымдары мен Рахат қала-жұртын біріктіретін Есік-Рахат археологиялық кешені отандық және шетелдік туристер мен тәу етушілер үшін жетуі оңай, табиғи-тарихи парк құруға ыңғайлы бірегей мәдени-ландшафты аймақ болып табылады.

3. Өріктіқала жұрты Еңбекшіқазақ ауданының Өрікті (бұрынғы Красный Восток) ауылының оңтүстік-батысында орналасқан. Б.Нұрмұханбетовтің 2000 жылғы археологиялық барлау экспедициясы кезінде табылған.

Жалпы аумағы – 1,5 гектар. Қала-жұрт шығыс, солтүстік және батыс жағынан топырақ дуалдармен қоршалса, оңтүстік қабырғасы жағынан ор қазылған. Олар бөлек-бөлек үш ордан тұрады.

Бүгінде қала-жұрттың шығыс бөлігі толықтай, солтүстік бөлігі ішінара зират орнына айналған. Ал басқа жағында жерлеу орныдары кездеспейді. Бұл қала-жұртта 2012 жылы маусымдық археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба барысында шыққан қыш сынықтары мен сүйектен және тастал жасалған бұйымдарға қарағанда бұл ескерткіш шамамен б.д.д. III-II ғғ. тиесілі.

Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан «Есік» қорық-мұражайы - еліміздің мәдени туризмін дамытудағы аса маңызды нысандарының бірі. Қорық-мұражай Алматы қаласындағы туристік компаниялармен тұрақты байланыс құрып келеді. 2011 жылдың 18 сәуірінде, тарихи орындар мен ескерткіштерді қорғаудың Халықаралық күніне орай мұражай туристік компаниялар мен туризм саласында мамандар даярлап жүрген оқу орындарына арнап мұражайдың тұсаукесерін өткізді. Қазіргі уақытта сақтардың ежелгі қала-жұрттары – Рахат пен Өріктіге жаңа туристік жолдар жасау мүмкіндігі қарастырылып жатыр.

Осы аймақтағы мәдени бейненің түзілуіндегі өзінің орнын айқын сезінген «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы ерекше бір ой тудыратындай терең мағыналы, туристердің жаңа толқының тарта отырып, қаланың инфрақұрылымы жаңа, сапалы деңгейге көтеретіндей болуы шарт. Тарихи танымға заманауи сәулет өнерінің үздік ойларын қосу кеңестік бейнесін өзгертіп қана қоймай, қалаға, осы аймаққа, мұражайға тоқтаусыз өзгеріс үстіндегі уақытқа сай прогрессивті бағыт береді. Осы нысан арқасында қайталанбас ерекшелікке ие болатын аймаққа жаңа туристер толқының тарту арқылы, көптеген ерекше туристік бағыттардың пайда болуына әкеледі.

Саң мындаған жылдар қойнауынан бізге дейін жеткен дәстүрдің бірі ата-баба аруағын құрметтеу. Бұл аталмыш ескерткіштер ескінің куәсі. Ертеде бір жақсы іс бастағанда Ата-баба аруағына тағзым еткен.

Мұражай осы дәстүрдің ата-баба аруағына тағзым етіп, бабаларымыз жатқан жерге ат-басын бұруды қайта жаңғыртады. Осы туристік бағыттың нәтижесі Ұлтымызға рухани азық береді және өлім мен өмір теңдігін түсінуге мүмкіндік берері хақ.

1. Мухтарова Г.Р., Файзуллина Г.Ш. «Заповедник-музей «Иссык» - активная точка на карте «MUSEUMстан». Дешт-и-Арт Центр/ОО «Лаборатория общественного развития». «MUSEUMстан»: IIэтап. Сборник материалов по проекту /Составители: Л.Н.Плетникова., Г.М.Сафарова – Караганда: Тенгри Ltd. 2013.– 94-96 бб.

2. Тулегенов Т.Ж., «Тағылымды мұражай». // «Президент және халық» республикалық-қоғамдық газеті. 10.02.2013 ж.

3. Файзуллина Г.Ш. «Выставка в музее» // «Алатау нұры» газеті. 01.01.13 ж.

А.Ф. Исмаилов

ДЕТСКИЙ МУЗЕЙ ЦЕНТР ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ

В ходе широкомасштабных реформ, осуществляемых в годы независимости во всех сферах, последовательно развивается деятельность музеев, являющихся очагом духовности и просветительства в осознании национальной самобытности, бережном сохранении, глубоком изучении нашего богатого и уникального наследия, пропаганде в масштабах страны и в мировом масштабе высокого потенциала наших великих предков. В стране действует свыше одной тысячи музеев, которых хранятся историческое, научное и культурное наследие, духовные ценности нашего народа.

В этом смысле, что обратить внимание на деятельность музеев страны, можно убедиться, что работа с детьми всегда была и остается одним из актуальных вопросов музейной практики. Дети всегда интересуются музейными экспонатами и являются основными участниками проводимых разнообразных акций.

В Узбекистане 19 августа 2011 года впервые был образован детский музей. Музей «В мире чудес», открытый при Государственном музее истории Узбекистана рассчитан на детей в возрасте 4-14 лет. Этот музей предоставил детям возможность постичь секреты и более глубоко изучить жизнь, насыщенную самыми разнообразными событиями. Музей предоставляет детям возможность свободно действовать, расширять мировоззрение. Каждый посещающий музей ребенок имеет возможность не только осмотреть экспонаты, но и принять участие в различных упражнениях, играх, стать причастным к историческим событиям, изучить интересующие его экспонаты и, возможно, изготовить что-то для музея.

Раздел «Юный археолог» будет размещен в основном здании музея, общей площадью около 20 кв.м. Дети будут включаться в исследовательскую работу, учиться «читать» информацию, заложенную в музейных предметах археологии. Детям будет предоставлена удивительная возможность совершить путешествие в древнюю историческую эпоху: найти монету, определить эпоху, имя правителя, чеканить монету, увидеть и потрогать самое древние орудия труда и конечно пещеру, в которой жили наши

предки и т.д.. В проведение занятий раздела «Юный археолог» Детского музея будут активно включены разделы стационарной музейной экспозиции.

Раздел «Юный гончар». В Узбекистане керамические изделия пользовались популярностью повсеместно на протяжении многих веков, что обусловило значительное развитие гончарного промысла, центр о которых находились в Риштане, Гиждуване, Самарканде, Бухаре, Ташкенте, Каттакургане, Шахрисябзе, Намангане и т.д.

В музее значительное место среди экспонатов занимают керамические изделия. В разделе «Юный гончар» музейеведы будут знакомить детей с историей керамического промысла в эпоху камня, бронзы, античного и средневекового периодов в истории Узбекистана, нового и новейшего времени. Так же они смогут лепить игрушки, свистульки и работать на гончарном круге.

К работе будут привлечены мастера, имеющие опыт работы с детьми. Инновационные интерактивные программы и выставки, а также разнообразная по форме индивидуальная и коллективная деятельность позволят соединить обучение развлечением, способствовать развитию воображения, всех органов чувств и любознательности детей, овладению ими основ гончарного промысла с возможным использованием полученных навыков в будущей профессии.

Раздел «История письменности». Первые собственные монеты на территории древнего Узбекистана появились в IV - III вв. до н.э. по типу эллинистических образцов в Согде, Греко-Бактрии, Хорезме. Позднее в III-VII вв. они появляются и в иных областях в Чаче, Уструшане, Фергане.

«Кто отличится в чтении и письме, тот будет блеснуть, как солнце» - так было начертано на глиняной табличке, найденной в одной из древнейших библиотек мира, где хранились арамейские письма. Так высоко ценились грамотность и умение писать почти три тысячелетия тому назад. Древнейшими центрами возникновения письма были страны Средне земно Морья, Египет, Китай. В Узбекистане на протяжении более 1000 лет было сосредоточено до 21 разновидностей письменностей: арамейское, греческое, согдийское, кхароштки, арабское и др.

В разделе по истории письменности дети смогут ознакомиться с различными видами древнего письма. Это поможет детям пополнить свои знания в области лингвистики. Работа в разделе будет связана с работой в экспозиции и в Детском музее. Дети смогут с помощью печатей угадывать знаки различных видов письма. В помощь им предоставлены образцы древних алфавитов и образцы древних манускриптов.

Раздел «Дары Узбекистана». В этом разделе детям даётся возможность узнать о различных выращиваемых сельхоз культурах в Узбекистане: хлопке, кукурузе, узнать о коконах и шелководства и какая продукция из этого производится.

Детский музей открыт для всех творческих инициатив. Вместе с детьми музей могут посетить и другие члены семьи. Сотрудники музея ставили перед собой цель создать разнообразные образовательные, развивающие, исследовательское пространство, решить для себя задачу наиболее полного привлечения в музейную среду всех категорий потенциальных посетителей, что позволит расширить максимально спектр музейных услуг и сделать детский музей неотъемлемой частью образовательной, культурной, творческой жизни Узбекистана.

В будущем планируется обогатить этот музей новыми отделами которые помогут детям овладеть знаниями не только о Узбекистане, но и о других странах мира.

В стране последовательно осуществляются реформы, направленные на ознакомление молодежи с культурным, историческим и художественным наследием, памятниками древности, науки, образом жизни и традициями нашего народа, произведениями искусства, укрепление чувства любви и преданности Родине. 11 июля 2014 года было принято постановление Кабинета Министров «О мерах по обеспечению доступности государственных музеев детям и их родителям». Согласно данному постановлению, каждые вторник и пятницу недели дети и возрасти до 18 лет и их родители могут бесплатно посещать все государственные музеи. Также, в целях организации содержательного отдыха населения, особенно учащейся молодежи, было поддержано предложение о проведении 2-8 сентября каждого года «Недели музеев» и в ее рамках культурно-просветительских мероприятий, организации в эти дни для населения бесплатного посещения государственных музеев. Создаваемые возможности и условия будут способствовать воспитанию духовно богатой молодежи, обладающей высоким интеллектуальным потенциалом.

В рамках недели в музеях каждый год на основе современных технологий будут пропагандироваться богатое культурное наследие нашего народа, его роль в истории человечества. Вместе с тем с помощью экспозиций населению, в первую очередь молодежи, будут раскрыты достигнутые нашим народом

успехи и рубежи, мощь и потенциал страны, ее возрастающий авторитет на международной арене, суть значение проводимых реформ. Несомненно, это послужит усилению у молодого поколения уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, бесценному историческому и культурному наследию, гордости и патриотизма.

В соответствии с вышеупомянутым постановлением Министерством по делам культуры и спорта совместно с министерствами высшего и среднего специального образования, народного образования разрабатывается план по привлечению учащихся каждый вторник и пятницу в музеи. Таким образом ряд лекций и уроков отныне будет проводиться в этих очагах просветительства.

Организация в музеях уроков по таким предметам, как история, идея национальной независимости, будет способствовать дальнейшему повышению эффективности образования. К примеру, фонд Государственного музея истории Узбекистана располагает различными экспонатами, уникальными предметами древности. Эти материалы имеют важное значение в глубоком изучении огромного духовного наследия воспитании молодого поколения в духе любви к Родине, уважения к нашим великим предкам.

Н. Танатаров

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өркениеттердің және мәдениеттердің қарымқатынастарын қарастыруда олардың өзгешеліктерін зерттеу өте маңызды болып табылады. Ол үшін сәулет өнерін зерттеудің маңыздылығы жоғары орын алатыны белгілі.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы 1978 жылы 30 қыркүйекте «Республикалық Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сәулет ғимараты музейі» болып ашылып, қазіргі таңда «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» болып халыққы музей ретінде қызметін атқаруда.

Орталық Азияның Ислам өнерінің тарихи дәуірленуі бірнеше кезеңге бөлінеді. Мұсылман архитектурасының маңызды бір кезеңі - Әмір Темір дәуірі.

Қазіргі заманда Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің туындылары көп жерлерде сақталған. Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің ескерткіштері – өте бай Ислам өнерінің елеулі бөлігі болып табылады. Ал Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің туындыларының алғашқы үлгілері Орталық Азияда пайда болғанын ескерсек [1, 3 бет], осы аймақта орналасқан сәулет ескерткіштерін зерттеп қарастырудың орны ерекше екені анық. Әмір Темір дәуірінің сәулет өнер өз көркем үрдісі дамуының негізін қалайтын көптеген мәдениеттердің қарымқатынастарының негізінде қалыптасты.

Әмір Темір негізін қалаған орасан зор мемлекетте әр-түрлі өнер салаларының қалыптасуы мен дамуына көп көңіл бөлгені белгілі. Әсіресе, қазіргі Орта Азия, Ауғанстан және Иран аймақтарындағы сәулет өнеріне ерекше көңіл бөлінгені анық.

Орта Азия сәулет өнері тарихында Әмір Темір дәуірі тұсында мұсылмандық сәулет өнері дамуының жаңа кезеңінің басталатынын айқындайтын маңызды да сапалы өзгерістер қалыптасты. Бұл кезең ХІҮ ғасырдың соңы мен ХҮ ғасырды қамтиды. ХІҮ ғасырдың соңынан Мәуераннахр шығармашылық ойлардың орталығына айнала бастайды. Осыған байланысты сәулет өнерінде жаңа стилдер пайда болады. Сол кезде өмір сүрген Ибн-Арабшах Әмір Темірдің сәулет сарайларына сипаттама берген кезде «олар жаңа тұрпатта салынған» деп жазады [2, 8 бет].

Сол заманға жататын түпнұсқалар Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің тұтастығы, оның қоғамдық көзқарасының негізін көрсетеді.

Қалалық сәулет өнері Әмір Темір дәуірінде гүлденгені туралы Кастилия мен Лион патшасының елшісі Клавихо былай деп жазады: «Әмір Темір және оның ұрпақтары қалыптастырған дүние экономикалық өркендеуді ынталандырудың негізі болып табылады. Осыған байланысты Иран мен Орта Азияда сансыз ғимараттардың салынуы сәулетшілерді шабыттандыра түсті. Аруақ қонған жерлер ерекше көңілге алынды: бар ғимараттар қайта жаңғыртылды және әшекейлендірілді, көптеген жаңа кесенелер салынды» [1, 4 бет].

Әмір Темірдің көркем мұрасы Орта Азия өнер тарихының жарқын беті деп айтуға әбден болады.

1379 жылдан бастап Әмір Темір Хорезм, Тебриз, Шираз, Индия және Сирия аймақтарының сәулетшілерін өз мемлекетіне жинады. Осы сәулетшілер Әмір Темірдің бастауымен көрнектілігі жағынан ерекше орын алатын жаңа тұрпатын қалыптастырды.

Бұл тұстағы сәулет өнерінің туындыларының ішінде Қожа Ахмет Ясауидің кесенесі ерекше орын алады. Аталмыш ғимарат Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің алғашқы туындыларының біріне жататыны белгілі. Сонымен қатар, осы ғимаратты салу барысында қолданған тәсілдер кейінен Әмір Темір мемлекетінің астанасы Самарқандыда көп қолданылғаны мәлім.

Түркістан қаласына жақындаған кезде ең бірінші болып көрінетін Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Биіктігі жағынан оған тең келетін сол заманғы ғимараттар өте аз болып табылады. Осы қасиет оның негізгі бір ерекшелігіне жататынын атап өту қажет.

Әмір Темір дәуірінің сәулет өнері Ақсақ Темір мемлекетінің ой-санасы дамуын көрсететін бірден-бір құрал екені анық. Осы дәуірдің сәулет өнерін зерттеу барысында салынған ғимараттардың биіктігі бірден көзге түседі. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі осы пікірдің дәлелі болып табылатыны анық.

Шахриябздағы Ақ-Сарайдың маңдайында Әмір Темір мынадай ұран жаздырған: «Біздің қуатымызға, күшімізге күмән келтірсең – біздің салған ғимараттарға қара» [1, 5 бет].

Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің көзге түсер ерекшелігі оның ауқымдылығы мен салтанатты байлығы. Осы факторлар мемлекеттің қуаттылығын, күштілігін көрсетуге арналған. Осы концепцияны іске асыруда сәулет ғимараттарының кейбір бөліктері ерекше орын алады. Мысал ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің мұнаралары мен қасбетін алуға болады. Кесененің мұнаралары екі түрлі ойға келтіреді. Оның орасан биіктігі ресми діни орталығының орнын айқындап көрсетсе, екінші жағынан – ғимараттың сәнін келтіреді. Жалпы айтқанда мемлекет басшысының қуатын көрсетіп, Ислам дінінің осы жерде басшылығын айқындайды. Кесененің қасбеті де сол қызметтерді атқарып тұр.

Ғимараттың құрылымдық элементтері де маңызды ақпарат беруі тиіс еді. Күмбездің рәміздік қасиеттері туралы ойларды бірнеше ғалымдар білдірген болатын. Әмір Темір тапсырыс беруші ретінде өзі де күмбездерге көп көңіл бөлгені белгілі [2, 12 бет]. Өзінің қатысуымен ол осы тұрпаттың қалыптасуына үлкен үлесін қосты.

Орта Азиядағы Әмір Темір дәуірінің сәулет өнерінің ескерткіштерін екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа сәулет ғимараттарының тұрпатын полихромдық (түрлі-түсті) әшекейлендіру айқындайтын ғимараттар жатады. Екінші топқа керісінше, полихромдық әшекейлендіру сәулет ғимаратын «жұтып», оның негізгі құрылымдарын көрсетпейтін ғимараттар жатады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ғимараттардың бірінші тобына жатады. Бұл ғимараттың декоративтік әшекейлендірілуі кесененің сәулет құрылым-дарын анық, күшейтіп көрсететіні анық көрініп тұр. Бұл топқа және Ақ-Сарай мен Бибі Ханымның кесенесін жатқызуға болады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сәулет ескерткішінің құрылымы жағынан атап өтуді жөн көрдік. Құрылысты жүргізуді Әмір Темір өз дуанында игілікті істермен шұғылданатын Мәулен Убайдулла Садырға жүктейді [3, 8 бет]. Кесенені салу жедел қолға алынып, сол заманғы деңгейден карағанда, аса қарқынды жүргізілді. Негізгі және қосалқы бөлмелерді салу кезінде құрылысшылар қолдарындағы архитектуралық сызбалар мен ғимарат жобасына сүйеніп отырды. Архитектуралық көлемдер мен олардың бөлшектерінің асқан шеберлікпен салынғандығының себебін тек осылай ғана түсіндіруге болады. Әмір Темірдің болашақ кесене жобасын жасауға тікелей қатысып, құрылысшыларға нақты нұсқау бергендігін әр-түрлі жазба деректер де дәлелдейді.

Жобаны әзірлеу барысында олар белгілі бір модульді пайдаланды, оның жартысы да ширегі де өлшем ретінде жүре беретін. Сондай ақ, композициялық негіз етіп алынған модульдік жүйе де қолданылатын. Осы жүйе бойынша архитектуралық көлемдердің мөлшері ішкі және сыртқы тарамдардың, қуыстардың түрлері, қанаттардың ұзындығы, терезе және есік ойықтарының, арқалардың, қуыстардың, күмбездердің, сталактиттердің және тағы басқа бөлшектер өлшемдерінің тепе-теңдіктері белгіленіп отыратын. Ғимараттың жеке бөліктерінің жобадағы және кеңістіктегі өзара үйлесімділігі, негізінен алғанда, шаршы келген қабырға ұзындықтарынан тұратын бас бөлменің көлденеңіне қаншалық сәйкесуіне байланысты белгіленген.

Осы әдіс Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салу кезінде кеңінен қолданылды. Жобаны өлшеу нәтижесі кесененің 60,6 сантиметрлік тең қабырғалы модульдік – көлемдік торға дәл келіп тұрғанын көрсетті. Ал 60,6 см ортағасырлық бір кезге тең [3, 9 бет].

Қожа Ахмет Ясауи кешені – аса үлкен порталды күмбезді құрылыс. Оның ені 46,5 м., ұзындығы 65 м. Ғимараттың орасан зор порталы (ені 50 м. жуық) және бірнеше күмбезі бар орталық залының төңірегінде түрлі мақсатқа арналған 35 бөлме салынған.

Кесене құрылысы сол маңда орналасқан XII – XIV ғасырлардың кішігірім кесенелерін біртіндеп бұзып, олардың кірпіштерін Әзірет Сұлтан кесенесінің құрылысына пайдаланудан басталды. Осылайша биіктігі 14-15 метрлік құрылыстың бірінші кезеңі 1391-1393 жж. аралығында тұрғызылып, ол екінші

қабаттың төбе жабынымен аяқталды. Бас портал – Пештақ жартысна дейін қаланып, сырты сырлы қышпен қапталуын күтіп тұрды. Алайда 1393-1399 жж. аралығында өткен екінші кезеңінде портал өзіне тиісті биіктікке дейін (60-65 м) қаланбады, бар-жоғы 41 м биіктікпен тоқтап қалды. Бұған себеп аса ауыр бұл бөлік бірден шөгіп, оның Қазандық бөлмесімен жалғасқан жері ажырап жарыла бастауы еді, сонымен бірге, портал нишасын жапқан арка да ортасынан екіге бөліне бастаған болатын [4, 33 бет]. Кесененің бұл бөлігінің (мұнаралар мен аркаға дейінгі аралық) қабырға қалыңдығы 3 метрден 5 метрге дейін барады және құрылыстың астына 2 метр тереңдікке дейін іргетас қаланған бөлігі де тек осы жерлері ғана, әйтсе де, тап осы бөлік екі жаққа қарай шөге бастап, арканың қиысқан ұшы мен артқы қабырғасы екі айырылып, жарық пайда болады. Бұл кезде (1399 ж.) ұсталардың дені Самарқандағы Бибі Ханым мешітінің құрылысына алып кетілген болатын, Түркістанда негізінен кесенені сырлы қышпен қаптау жұмыстары жүріп жатты. Пештақтың биіктігі 65 метрге дейін көтерілмегендіктен Қазандық бөлмесінің екінші күмбезі де қаланбай қалды, бірақ күмбездің бірінші қабатының сырты көгілдір түсті бояулы қышпен қапталды. Егер екінші күмбез қаланғанда біріншісі сегіз бұрышты мойынның үстінен қонатын биік барабанның (Қабірхананыкі сияқты) ішінде қалып, оны сырлы қышпен қаптаудың қажеті болмай қалатын еді [4, 33 бет].

1591 ж. Бұхара ханы II Абдолла Түркістанға келген кезде Пештақтың артқы қабырғасының жоғарғы жағы әлдеқашан құлап түскен болатын. Тарихта «Құрылысшы Абдолла» деген атпен белгілі бұл хан пештақтың артын қайта қалатып, артқы қабырғасына «Абдолла хан нишасы» деп аталып кеткен бес бұрышты ойықты да қайта қалатады [4, 34 бет]. Бұл жерде бұрын да бір нишаның болғандығын оның төбесінде 1 метрдей жерден өткен басқа бір арканың ізі байқатады.

Жалпы тұрқы симметриялы, жеке бөлшектері — ассиметриялы болып келетін бұл зәулім ғимарат 8 түрлі бөлмелер тобынан тұрады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі күрделі инженерлік құрылыс болып табылады. 2 және 3 деңгейде орналасқан бірнеше үлкен бөлмелерден тұратын күрделі құрылыс жауапты контрукторлық шешімді табуға түрткі болды. Кесене мұнаралары тереңдігі 3 м дейін сазды коспадағы бұт тастардың үстінен қаланған. Ғимараттың ірге тасының қызметін тереңдігі 1,5 метрге дейін баратын бірнеше қатпарлы құм мен саз балшықтан жасалған құймалар атқарады. Екінші жағынан, бұл құймалар ғимарат қабырғаларының гидро-изоляциясының қызметін де атқарады. Ғимараттың негізгі бөліктерінің қабырғалары (портал, жамағатхана) саз балшықтан тұрғызылған іргетасқа отырғызылған. Ескерткіштің төменгі бөлігінің астында – тереңдігі 2,5 м дейінгі саз құйылма табанынан бір метрге дейін сазды коспадан қаланған қыш.

Ғалымдар тарихи құжаттарды, аңыз әңгімелерге байланысты, Түркістан төңірегіндегі радиусы – 40-75 шақырым болып келетін елді мекендердегі көптеген балшық түрлеріне зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесінде ескерткіштің керамикалық кірпіштерінің химиялық құрамына ең жақын және сәйкес келетін балшық, Түркістан қаласынан 35 шақырым жерде орналасқан қазіргі темір жол бойындағы Сауран станциясындағы көне Сауран қорғаны маңынан алынған топырақ екендігі анықталды. Дәл сол жер әсіресе аңыз әңгімелерде көп айтылатын. Белгілі тарихшы М. Е. Массон былай деп жазды: «Аңыз әңгімеге байланысты кесененің құрылысы және өрнекті кірпіштері Сауранда дайындалып, Ясыдағы құрылыс орнына дейін құрылысшылар қолма-қол жеткізілген». Күйдірілген Сауран балшығының химиялық талдануы мынандай қатынасты көрсетті: кремний – 61 %, қалайы тотығы – 14 %, кальций мен магний – 15 %, темір тотығы – 5 %, калий мен натрий – 4,5 %. Бұл көрсеткіш кесене кірпіштеріне жүргізілген химиялық талдауымен сәйкес келеді [6, 77 бет].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі кірпіштерде жарылған іздер жоқ. Бұл кірпіш балшығының аса ыждағаттылықпен дайындалғандығын көрсетеді. Балшық құрамына қосылған шөпшектер, жылқы қылы, жүн – арматураның қызметін атқарып кірпіштің жарылуына жол бермеді. Кептірілген кірпіштер арнайы қолдан жасалған ошықтарда күйдірілді. Сыртқы кейіпі үстінде тесігі бар аударылған қазан тұрпатында болды. Ошаққа бізге беймәлім арнайы отын пайдаланған. Аңызға сүйенсек 1000-1100 ° дейін ыстық беретін тамырлы шөп туралы айтылады. Тағы бір аңызда бұл шөп емес Түркістан маңында сол кезде өскен ағаш деген болжам бар. Керекті жоғары темпиратураны алу үшін жел үрлеп отыратын арнайы жасалған ошақтар болған. Ауызша жеткен мәліметтерге сүйенсек кірпіштерді ойпаттау жерге жинап, үстіне отып үйіп бірнеше күн жағып күйдірген. Кірпіштерді күйдіргенде оған қосылған шөпшектер, жылқы қылы, жүн отқа күйіп, кірпіш ішінде қуыстар пайда болады. Бұл қуыстар кірпіш салмағын жеңілдетіп төзімділігін арттыра түседі. Суған кірпіштерді құрылыс алаңына жіберілген. Керек кезінде бұл кірпіштен қаптайтын бөлшектер араланып жасалды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі - әр-түрлі қызмет атқаратын бөлмелерден тұратын күрделі құрылыс нысаны: Жамағатхана, Қабірхана, Үлкен және Кіші Ақсарай, Кітапхана, Асхана, Құдықхана және бірнеше худжралар. Кесененің бөлмелері мен бөліктері дәліздер және баспалдақтармен бір-бірімен байланыстырылған.

Архитектуралық-құрылыс жоба композициясын байланыстырып тұрған кесененің орталық бөлмесі – жамағатхана.

Ол порталы оңтүстік-шығысқа, ал бүйір беттері тиісінше оңтүстік-батыс пен солтүстік-шығысқа қарайтын етіп салынған. Келген адам орталық залға бас порталдың сәнді есігі арқылы кіреді. Қазандық Қазақстан мен Орта Азиядағы кірпіштен өрген күмбездердің ішіндегі ең үлкені - диаметрі 18,3 метрлік күмбезбен көмкерілген.

Сәулет өнері жағынан қарағанда Жамағатхана бөлмесімен маңызы бірдей болып табылатын бөлме Қожа Ахмет Ясауи жерленген Қабірхана бөлмесі. Бұл бөлменің аты жазуларда әртүрлі аталады. Солтүстік қасбеті жағында орналасқан софитте оны «муркат», яғни мола деп атаған. Ал Қабірханаға кіреберістің жоғары жағында «бұл қасиетті қабірді «раудатты» (шерифтердің бауы) Әмір Темір Гурган тұрғызуға бұйрық берді» деп жазылған. «Раудат» ұғымын «Қабір» деп аударуға негізделген, бірақ дәл аудармасы «бау» деген мағына береді. Қожа Ахмет Ясауидің замандасы Абд ал-Қадыр Гилянидің түсініктемелерінде бұл ұғымды пайдаланудың мағынасы «адамдарға тозақтың есігін жауып жұмаққа жол ашу» деп береді [5, 10 бет]. Яғни, әулиенің жатқан бөлмесін жұмақтың бауы ретінде қарастырады. Осыған байланысты бұл бөлменің архитектуралық құрылымы да осыған тығыз байланысты болып келеді. Бөлменің ортасында Қожа Ахметтің құлпы тасы орналасқан үш деңгейлі подиум салынған. Бұл подиум серпентинит тасынан жасалған қаптамалармен әшекейленген.

Қазандықтан өзге бөлмелерге қарай қос қатарлы сегіз дәліз тарайды. Бұл дәліздер ғимаратты сегіз дара блокқа бөледі. Әр блокта архитектурасы да, пайдаланатын мақсаты да әр қилы бөлмелер бар. Оңтүстік-батыс блокта мешіт орналасқан.

Кесененің мешіті аса бір тамаша архитектуралық құрылыс. Ол мойындығында он алты терезесі бар, шағындау қос қабат күмбезді сопақшалау келген бөлме. Оған жамағатхана бөлмесінен Жолбарыс хан дәлізі арқылы өтуге болады. Мешіт қабырғалары жыланкөз өю-өрнектерімен әшекейленген және сонымен бірге алты қырлы көгілдір тақтайшалар жапсырылған. Зиярат етіп келген халықтың құлшылық ғибадатын атқаруға арналған – Мешіт (қабырғалары 9,3x10,7 м) ерекше нақышпен көркемделген, тамаша архитектуралық құрылыс. Оның биіктігі –11,5 м, тереңдігі 2 метрлік аркалық ойықтары, екі үлкен терезесі бар.

Мешіттің батыс жақ қабырғасына Меккедегі Қағбаға қаратылып 3,5 x 2,5 метрлік мозаикалық михраб орнатылған. Михраб мешітке ерекше көрік беріп тұр. Оның беті мозаикамен және өсімдік суреті бедерленген майолика тақтайшаларымен әшекейленген.

Михраб — жебе ұшты арқасы бар ойық. Бұл ойық көгілдір түсті мозаикамен көркемделген, тік бұрышты сәндік белдеумен қоршалған, оған ақ әріптермен Құран сөздері жазылған. Әр жерден әсемдік үшін жалатылған алтынның сілемі көзге шалынады.

Қабірхана мен мешіт арасында зияратхана деп аталатын дәліз орналасқан. Мұнда зиярат жасауға келгендердің басым бөлігі әулие жатқан орынды көруге мүмкіншілік алады. Зияратхана мен Ахмет Ясауи бейіті жатқан Қабірхана арасын есік ойығына қойылған ағаш тор ғана бөліп тұр. Бұған ұқсас дәліз Қабірхананың шығысында да бар. Екі бөлме төбесі де Орта Азияның ортағасырлық ескерткіштерінде өте сирек кездесетін крест үлгісіндегі жабумен өрілген. Л.Ю. Маньковскаяның пікірінше, «осы шатырлар ғимарат құрылысының ойлап тапқандарының ең озығы және ол басқаларға ұқсамайтындығымен ерекшеленеді» [2, 14 бет].

Кітапхана бөлмесі оңтүстік қабырғасындағы терезе және күмбездің төбесіндегі тесігі арқылы жарықтырылған. Мұнда бұрын көне жазбалардың, ескі басылымдардың кітапханасы орналасқан. Шығармалар көшірілетін, іс-қағаздарды тіркейтін орын болған. Осында XIV – XIX ғғ. Түркістан тарихына байланысты құжаттар әр түрлі ақпараттар мен қолхаттар сақталған. Бізге көне кітаптардан XII ғ. Құраны, XV ғ. алгебрасы, математикасы, шығыс авторларының көптеген шығармалары, оның ішінде Ахмет Ясауидің «Хикметі» жеткен, алайда олар 1954 жылы Қазақстан Ғылым Академиясы мен Ұлттық кітапхананың сирек қолжазбалар қорына тапсырылған.

Ғимараттың солтүстік-батыс бөлігінде үлкен Ақсарай және оған қарама – қарсыда Кіші Ақсарай орналасқан. Бөлмелердің осылай аталуы олардың түсіне емес, XVI - XVIII ғасырларда Түркістанда қазақтың Ұлы жүз бен Орта жүз хандарының ордалары орнығып, аталған бөлмелердің түрлі салтанаттар үшін пайдаланылуымен байланысты болғанын Т.К. Басенов көрсетті. Үлкен және

Кіші Ақсарай залдарының жоғарғы қабаттарында жүріп тұруға болатын өтпелі дәліздер галерея жасалған.

Асхана - Халимканада дүйсенбі мен жұма күндері кедей-кепшік пен дәруіштерге тегін үлестірілетін тағам — халим әзірленетін болған.

Ғимараттың оңтүстік шығыс бөлігінде биіктігі 16 м, қабырғалары 5,3 м күмбезді бөлме – Құдықхана орналасқан. Оны қабырғаларындағы терең ойықтардың есесінен бөлме кенейіп, ұзарып көрінеді. Оңтүстік ойыққа жақын ортада құдық орналасқан. Құдықтың суын ас дайындауға және Тайқазанды суға толтыру үшін пайдаланған. Кесене әлеуметтің сан-салалы құлшылық, ғибадат, қоғамдық, рухани-ағарту мұқтажықтарын өтеуге байланысты жиналатын орны болғандықтан ол жерде құдықтың болуы нақтылы қажеттілік. Сонымен қатар, адамның рухани сусынын қандыратын ілімнің ордасында халықтың рухына медет, тәніне шипа болатын кәусәр судың бастауы құдықтың орын алуы да оның символдық мәнінің терең екенін көрсетеді. Әмір Темірдің уакуфтық қолхатында су тасушылардың арнайы қызметі анықталып, міндеті белгіленген.

Қорыта келгенде кесененің құрылыс ерекшеліктері : Іргетасы балшық пен тастан құйылған Ахмет Ясауи комплексі ХІҮғ. құрылыс инженерлерінің сөзсіз озық шешімі болып табылады. Пропорциялық қатынастардың бірлігі, құрылыс тәжірибелері ортағасырлық шеберлердің сәулет өнерінің күрделі теорияларын меңгергендігін көрсетеді.

Ахмет Ясауи құрылысының тағы бір ерекшелігі оның құрылысында көне түркі ақынының алғашқы қабірі қамтылғанында. Салмақ көп түсетін пилондарының табанына ірі кесек тастар қалаған. Ал басқа қабырғаларының іргетасы laidан құйылып тапталған. Ескерткіш іргетасынан жоғарғы бөлігі конструкциялық түрлеріне қарай әр түрлі ерітінділерге бекітілген күйген кірпіштен қаланған және 600 жыл бойы өмір сүріп келе жатқан ғимарат. Табан топырағы ылғалды жерге салынғандықтан 50-60см төмен шөккенін байқауға болады. Ғимараттың жеке бөліктерінің архитектуралық формаларының өзара үйлесімділігі негізінен алғанда Қазақстан мен Орта Азияға тән келген қабырға ұзындықтарының осы бөлменің көлденеңіне сәйкес теориясының сақталуына байланысты. Шатыр тұрғызу техникасы мен түрлері:

1. Аркалы желкендерге орнатылған, кең қанатты күмбез.
2. Қанатты желкендерге орнатылған кең қанатты күмбез (Құдықхана).
3. Тік көтерілген кең қанатты күмбез және жарық сәулелі орталық (Мешіт).
4. Көтермелі аркаларға орнатылған кең қанатты күмбез (Асхана, дәліздер). Қалқан тәрізді желкендерге орналасқан аласа күмбезшілер (кітапхана, кіші Ақсарай). Цилиндрлі шатырлар.

Бір орталыққа жинақталған комплекс бөлмелері, бір-бірімен көптеген дәліздермен, баспалдақтармен байланысқан. Олардың барлығы кешенде 22. Ғимаратта баспалдақтардың мынадай түрлері кездеседі. Айналма және бір шеті айқасып келген шахтадағы баспалдақтар (Мұнара мен үлкен күмбездердің төрт қырлы қабырғасында). Айнала төрт бұрышты шахта және жылжымалы жарты аркалар тізбегі арқылы орналасқан баспалдақтар (дәліз баспалдақтары). Айналма, тік бұрышты шахта (бас порталдың ойығы). Шахтасыз ашық баспалдақтар.

Кесененің жалпы архитектуралық құрылымдық жобасы мен композициясын қарастыру бұл құрылыс – мұсылмандық дәстүрдің қалыптасуының кіндік орталығы болғанын көрсетеді. Бұл сәулет ғимараты, барша жәдігерлерімен бірге ғасырлар бойы дәстүрлі Исламның жасампаздық рухын, асыл мұратын әйгілеп тұрады.

-
1. Ахмад Тонди, Автореф. Архитектурный декор Средней Азии эпохи Тимуридов. – Москва, 2003.
 2. Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Яссави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. – Ташкент, 1963.
 3. Нағым-Бек Нұрмұхаммедов. Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі. – Алматы: «Өнер», 1980.
 4. Тұяқбаев Қ. Реставрация – жаңғырту өнері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 68 бет.
 5. Туяқбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмада Ясави. Алматы. «Өнер», 1989. – 176 бет.
 6. Тәкібаева С. Көгілдір күмбездің құпиясы. – Астана: «Аударма» баспасы, 2005. – 112 бет.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЯКУТИИ: ЛИТЕРАТУРНЫЙ МУЗЕЙ ИМЕНИ ПЛАТОНА АЛЕКСЕЕВИЧА ОЙУНСКОГО

17 апреля 1970 г. в Республике Саха (Якутия) был открыт Литературный музей им. П.А. Ойунского. Первоначально он был организован в доме, где проживал Платон Алексеевич со своей семьей в 1935–1938 г. В 1980 г. было построено каменное здание. Развернувшиеся в нем экспозиции показывают процесс развития якутской литературы. В музейный комплекс входит дом-музей, а также якутская юрта (балаган), где родился и вырос Платон Алексеевич (точная копия балагана).

Тематика разделов музея: истоки развития якутской письменности; процесс создания массовой письменности; якутские классики – основоположники якутской литературы; современная якутская литература (по жанрам); дружба литератур; Союз писателей Якутии.

В постоянной экспозиции также есть раздел, посвященный репрессированным писателям Якутии. Среди его экспонатов — копии фотографий и документов, в том числе из следственных и личных дел, а также персональные стенды, посвященные репрессированным писателям П.А.Ойунскому, А.И.Софронову, В.В.Никифорову и др. Всего список репрессированных писателей Якутии насчитывает 28 человек.

Платон Алексеевич Ойунский (Слепцов) – выдающийся государственный и общественный деятель, писатель, ученый и мыслитель. Он родился в III Жехсогонском наслеге Таттинского улуса Якутской области. Начало его революционной и литературной деятельности относится к марту 1917 г. В 1917—1918 гг. учился в Томском учительском институте, в 1918—1922 гг. участвовал в борьбе за установление советской власти в Якутии, в 1922 г. — председатель СНК ЯАССР, затем — председатель ЯЦИК. В 1922–1926 гг. – председатель ЯЦИК, 1928–1931 – нарком просвещения и здравоохранения ЯАССР, председатель и ответственный редактор Якутского книжного издательства [1, с. 10].

Платон Алексеевич принимал активное участие в создании целой серии документов, в которых разрабатывались важнейшие проблемы государства, советского строительства и социально-экономических преобразований. Он лично подготовил проекты «Декларации прав и обязанностей трудящихся Якутской АССР» и «Положения об автономии Якутской республики». Еще в апреле 1921 г. П.А. Ойунский и другие выдающиеся государственные деятели края поставили перед Сиббюро ЦК РКП (б) вопрос о предоставлении Якутии статуса автономной республики.

В результате 27 апреля 1922 г. была образована Якутская автономная республика – первая в истории якутов государственность, появилось первое правительство – Совет народных комиссаров во главе с П.А. Ойунским и были образованы наркоматы [2, с. 35–50].

Платон Алексеевич – член ЦИК СССР II и III созывов, делегат X съезда РКП (б), XI Всероссийского, II Всесоюзного съездов Советов и I Всесоюзного съезда советских писателей. На первом Всесоюзном съезде он был избран членом правления Союза писателей СССР, а на I Всеякутской конференции советских писателей (1934 г.) – председателем правления Якутского отделения Союза писателей СССР.

В 1935 г. в Институте национальностей при ЦИК СССР П.А. Ойунский защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата лингвистических наук и в этом же году стал директором созданного по его инициативе Научно-исследовательского института языка и культуры при СНК Якутской АССР. За годы своего директорства (1935–1937) он развернул большую работу по определению главных направлений исследовательской работы института. Это прежде всего собирание памятников фольклора (почти по всем его жанрам), благодаря чему удалось сохранить значительный массив олонхо, исторических преданий, песен и других видов устного народного творчества [3, с. 5–149].

Следует отметить, что до самого начала XX в. якуты, как и некоторые другие народы царской России, также не имели своей письменности. Духовную культуру якутского народа питали и выражали произведения устного народного творчества, которые подготовили платформу для рождения первых письменных литературных произведений. Творчество зачинателей якутской литературы, писателей-просветителей, поэта и фольклориста А.Е. Кулаковского, драматурга А.И. Софронова, прозаика и драматурга Н.Д. Неустроева во многом опиралось на фольклор [4, с. 7–14].

С именем Платона Алексеевича связан процесс становления и развития молодой якутской литературы. Он перевел на якутский язык произведения классиков мировой и русской литературы: И.В. Гете, Ш. Петефи, В.А. Жуковского, А.С. Пушкина, М. Горького и др. П.А. Ойунский заложил

основы развития всех видов и жанров якутской советской литературы. Почти сразу он стал признанным авторитетом для всех местных творческих сил, старых и новых кадров национальной интеллигенции.

Рассмотрев в своих трудах этногенез якутов («Якутская сказка (олонхо), ее сюжет и содержание»; «Происхождение якутов»; «Происхождение религии»; «Якутский язык и пути его развития»), изучив топонимы, использованные в олонхо, он пришел к интересному заключению о том, что Арат-Байһал и Арлы-Байһал соответствуют Аральскому морю, Кулудьума – Кулундинской степи в Южной Сибири, и предположил, что прародиной якутов является Казахстан. По мнению Платона Алексеевича, предки саха жили в Керейтском государстве, откуда часть из них ушла в XV в. на Байкал, а затем на Лену. Дорогой от одной из прародин якутов он считал Кээхтэ, т.е. Кяхтинский тракт, проходивший через место расселения древних курыкан [5, с. 53–54.]

Вершиной его творчества стало завершение в 1932 г. работы над героическим эпосом-олонхо «Ньургун Боотур Стремительный». Воссозданный им народный эпос «Дьулуруйар Ньургун Боотур» («Ньургун Боотур Стремительный») (свыше 36 тысяч стихотворных строк) сегодня является достоянием всероссийского и мирового читателя, благодаря талантливому переводу на русский язык выдающегося русского поэта В. Державина [6, с. 157–167].

Многое из того, что П.А. Ойунский задумал по дальнейшему развитию института, не было реализовано. В декабре 1937 г. он был избран депутатом Верховного Совета Союза ССР, а в начале 1938 г. необоснованно арестован и 31 октября 1939 г. умер в якутской тюрьме. Реабилитирован в декабре 1955 г.

Таким образом, Литературный музей имени П.А. Ойунского сконцентрировал в себе летопись истории и жизни талантливых писателей Якутии, в том числе незаслуженно репрессированных. Его экспонаты демонстрируют самобытную культуру народа саха, развитие его письменности и литературы, в основе которых лежало олонхо, признанное сегодня ЮНЕСКО Шедевром устного нематериального наследия человечества.

1. Платон Алексеевич Ойунский. Жизнь и деятельность: сборник архивных документов / Департамент по арх. Делу Респ. Саха (Якутия), Нац. архив Респ. Саха (Якутия); [сост.: Н.С. Степанова (отв. сост.), Е.В. Саввина, Э.М. Яковлев и др.; редкол.: Н.Р. Константинов, Н.С. Степанова, Ю.И. Попов]. – Якутск: Бичик, 2015. – 448с.

2. Винокурова Л.Е. Вклад П.А. Ойунского в становление и развитие государственности Якутии // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2013. – № 2. – С. 38–50.

3. П.А. Ойунский – директор Научно-исследовательского института языка и культуры при СНК ЯАССР (1935- 1937 гг.): Сб. док. / Ин-т гуманитар. исслед. АН РС (Я); отв. ред. В.Н. Иванов. – Якутск: ЯФ изд-ва СО РАН, 2003. – 166с.

4. Кулаковская Л.Р. А.Е. Кулаковский и П.А. Ойунский: отношения «старой» и «новой» интеллигенции в историко-культурном контексте // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2015. – № 2. – С. 7–14.

5. Попов Г.В. П.А. Ойунский О прародине якутов (Заметки) // Якутский архив. – 2003. – № 2. – С. 53–54.

6. Семенов В.А. Творчество П.А. Ойунского и становление социалистического реализма в якутской советской литературе. – Новосибирск: Наука, 1980. – 223с.

Б.В. Бурангулов

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АРХИВНОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН В СОХРАНЕНИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КРАЯ

Во всем мире одной из актуальных проблем современности является сохранение коллективной памяти народов, запечатленной в их документальном наследии. Особая роль в этом принадлежит архивам, миссией которых является формирование и сохранение документального наследия для настоящих и будущих поколений как части культурного достояния народов мира.

Начало деятельности архивной службы в Башкортостане по сохранению историко-культурного наследия приходится к 20-м гг. прошлого столетия, т.е. ко времени создания в Малой Башкирии и в Уфимской губернии государственных региональных архивов. В Малой Башкирии особую роль в обеспечении сохранности историко-культурного наследия сыграл председатель Башревкома Ахметзаки Валидов. Так, в столице Малой Башкирии – в городе Стерлитамаке – республиканский государственный архив был учрежден именно по инициативе руководителя Башревкома А.-З. Валидова 18 марта 1920 г. [1. Л. 115-116]. Кроме того, он еще в сентябре 1919 г. направил от имени Башкирского военного комиссариата официальное письмо в адрес Д. Б. Рязанова – заведующему Главным управлением

архивным делом РСФСР. В этом письме говорилось о передаче всех архивных дел Духовного собрания мусульман с 1789 г. в ведении Башвоенкомата. Главархив согласился, но с условием, чтобы общий контроль над архивом Духовного собрания мусульман сохранялся за уполномоченным Главархива [2].

Работники Башархива в те годы сделали все возможное для сбора и сохранения документов. Именно ими были собраны и систематизированы архивы правительств 1918 – начала 1919 гг., которые являются весьма ценным источником по истории становления государственности Башкирской республики. Башархивом были организованы командировки в Уфимский, Оренбургский, Самарский, Челябинский, Пермский, Екатеринбургский губархивы с целью сбора документов и материалов по истории башкирского народа. Так, в сентябре 1920 г. представительство Башнаркомпроса в Оренбурге предприняло выделение башкирских дел из Оренбургского губернского архива и перевозку их в Караван-сарай.

В середине 20-х гг. государственная архивная служба республики продолжала работу по выявлению дореволюционных документальных архивных материалов. С этой целью 30 сентября 1924 г. на основании постановления Президиума БашЦИК был командирован сотрудник Башцентрархива в г. Оренбург для изъятия архивных материалов из принадлежащего Башкирской республике Караван-Сарая [3. Л. 24]. В январе 1925 г. в Башцентрархив поступили фонды в кулях, весом 441 пудов [4. Л. 21]. Они оказались без описей, без алфавитных указателей и в разрозненном виде. Хронологические рамки документов охватывали время приблизительно с 1776 г. до Октябрьской революции.

С 1938 по 1961 гг. архивы находились в ведении Народного комиссариата внутренних дел. Этот период для архивной отрасли, с одной стороны, стал временем укрепления материально-технического снабжения, с другой – ужесточением режима работы архивных учреждений и введением целого ряда ограничений архивной информации. Тем не менее, архивы страны и республики продолжали выполнять свою общественную и культурную миссию.

В годы Великой Отечественной войны башкирские архивисты приняли сотни тысяч архивных дел из прифронтовой зоны. В Башкирскую АССР были эвакуированы архивы из Кировоградской и Днепропетровской областей Украинской ССР, Эстонской и Литовской ССР, Воронежской, Калининской, Курской областей. Кроме того, в Уфу были эвакуированы архивы Совнаркома СССР, Комитета обороны ЦК ВКП(б), ЦК ВЛКСМ, Комитета партийного контроля, Исполкома Коминтерна, Института Маркса-Энгельса-Ленина, наркоматов связи, нефтяной и местной промышленности и т.д. В общей сложности Башкирия приняла архивы более 110 наркоматов, учреждений и предприятий [5. с. 33].

Сегодня Республика Башкортостан обладает одним из крупных Архивных фондов в Российской Федерации, который включает более пяти миллионов дел. Деятельность по хранению и использованию Архивного фонда ведется Управлением по делам архивов Республики Башкортостан, Национальным архивом Республики Башкортостан (НА РБ), 63 муниципальными и 4078 ведомственными архивами [6. с. 21].

В архивохранилищах НА РБ хранятся документы, начиная с середины XVIII в. Некоторые дела относятся к периоду до 1775 г. В НА РБ сосредоточены дореволюционные фонды Уфимского наместничества с 1749 по 1796 гг., Оренбургской губернии по 1865 г. и Уфимской губернии по 1917 г. Наиболее важными в этом комплексе источников являются фонды: канцелярии Оренбургского генерал-губернатора (1769-1877 гг.), Уфимского наместнического правления (1784-1842 гг.), канцелярии Уфимского гражданского губернатора (1844-1917 гг.), Уфимского губернского жандармского управления (1883-1917 гг.), Оренбургской казенной палаты (1794-1865 гг.), Уфимской губернской: земской управы (1875-1917 гг.), статистического комитета (1870-1918 гг.), землеустроительной комиссии (1797-1917 гг.) [7].

Среди этих фондов, особый интерес вызывает фонд Оренбургского магометанского духовного собрания (1789-1923 гг.), который включает в себя 71262 дела. Духовное собрание было учреждено в г. Уфа 22 сентября 1788 г. В функции собрания входило: контроль порядка исполнения религиозных обрядов и за соблюдением обязанностей духовными лицами; контроль строительства, открытия и ремонта мечетей, мусульманских школ, порядка обучения и состава учащихся. С 1828 г. Духовному собранию вменялось в обязанности регистрировать рождение, смерть прихожан, заключение и расторжение браков. Полномочия Духовного собрания распространялись на всю территорию России, исключая Таврическое наместничество, Закавказье, Северный Кавказ, Польшу и Туркестанский край. Большую информативность имеют ведомости учета мусульманских приходов и их служителей по губерниям, метрические книги мусульманских приходов Оренбургской, Уфимской, Казанской, Самарской, Тобольской, Астраханской и других губерний.

В материалах фонда Канцелярии Оренбургского генерал-губернатора сохранились сведения о национальном герое башкирского народа Салавате Юлаеве. Это дело состоит как из подлинных документов, так из копий, выявленных в других государственных архивах страны. Следующее дело касается башкир, которые находились в Киргиз-Кайсацкой Орде. Документы датированы 1769 г. и дело состоит из 233 листов. В фонде Оренбургского гражданского губернатора имеются рапорта Орской дистанции о продлении срока возвращения беглых башкир из Киргиз-Кайсацкой Орды, а также сведения о количестве вернувшихся из Орды башкир и их семей на прежние места жительства. Документы датированы 1759 г. Фонд Оренбургской палаты уголовного дела содержит ходатайства о землях башкир Мурзаларской волости за 1759 г. В фонде Комитета Уфимского губернского музея хранится уникальное дело «Шэжэре – генеалогическая запись, родословная турецких, золотоордынских, среднеазиатских ханов». Документ на арабском языке, создан в виде столбца. В 1984 г. этот документ отреставрировали в Центральной реставрационной лаборатории Главархива СССР [8, л. 55].

Фонды советского периода представлены документами органов государственной власти и контроля, суда, прокуратуры, организаций и предприятий народного хозяйства, учреждений народного образования, культуры, науки, здравоохранения, труда, социального обеспечения.

Целый пласт документов Архивного фонда Республики Башкортостан составляют дела личного происхождения. На сегодня всего сформированы в НА РБ 192 фонда личного происхождения. Среди которых имеются фонды известных личностей, которые сыграли значительную роль в истории Башкортостана: З. Валидов – лидер башкирского национального движения, видный востоковед-тюрколог, М.Х. Губайдуллин – Герой Советского Союза, Елгаштина М.Н. – одна из основателей башкирского изобразительного искусства, Терегулов Г.Н. – ученый-курортолог, Барсов Н.Н. и Ищеригов П.Ф. – краеведы, Габитов И.А. – руководитель Администрации Президента Республики Башкортостан, Буляков Д.М. – видный башкирский писатель прозаик и общественный деятель, Муса Муртазин – видный государственный и военный деятель и др.

Наряду с документами по истории Башкортостана, архив хранит уникальные материалы, содержащие сведения по истории соседних областей: Челябинской, Свердловской, Оренбургской областей, а также Республики Татарстан.

В Центральном архиве общественных объединений РБ (ЦАОО РБ) (с 2015 г. Национальный архив РБ) хранится 1 257 654 дела. По объему документов среди профильных архивов Приволжского федерального округа ЦАОО РБ уступал только Государственному общественно-политическому архиву Нижегородской области, где хранится 1 344 567 дел. Источниками комплектования ЦАОО РБ являются 177 организаций, что является не только в ПФО, но и по всей России самым высоким показателем среди профильных архивов. Для сравнения в: Татарстанском архиве 55 объединений, Удмуртском – 73, Марий Эл – 35, Чувашском – 81, Оренбургском – 41, Пензенском – 8 [9, с. 34].

Сегодня ЦАОО РБ комплектуется документами 22 национально-культурных центров республики, из них сформированы архивные фонды по 13 центрам: Башкирский народный центр «Урал» (Ф.10054), Башкирское (Аксаковское) отделение Международного фонда славянской письменности и культуры (Ф.10256), Всемирный курултай башкир (ф.10172), Общественная организация «Ассамблея народов Республики Башкортостан» (Ф.10283), Общественная организация «Канаш (съезд) чувашей Республики Башкортостан» (ф.10245), Общественное объединение «Лермонтовский центр» Республики Башкортостан (ф.10324), Общественное объединение «Русь» (ф.10334), Общественное объединение «Собор русских Башкортостана» (ф.10284), Общество чувашской культуры Республики Башкортостан (ф.10265), Республиканская общественная организация дружбы и сотрудничества «Башкортостан – США» (ф.10327), Республиканское общественное объединение «съезд татар Башкортостана» (ф.10200), Республиканский национально-культурный центр русских Башкортостана «Вече» (ф.10041), Союз немцев Республики Башкортостан «Видергебурт» (ф.10119) [10].

В настоящее время в Республике Башкортостан ведется реестр уникальных документов. В реестр включены: родословная книга дворян Оренбургской губернии, рапорты Орской дистанции и пограничных линий о продлении срока возвращения беглых башкир из Киргиз-Кайсацкой Орды, сведения о количестве вернувшихся из Орды башкир и их семей на прежние места жительства, дело о башкирах, ведомости о количестве мурз, проживающих в Оренбургской губернии, дело по Указу Оренбургского Губернского правления от 22 марта 1817 года за № 1599 о составлении нового проектного плана на губернский город Уфу и при нем дело о разбитии улиц города Уфы на кварталы, списки служащих Губернской Земской Управы, наряд ведомостей о лицах, состоящих под гласным надзором полиции в Уфимской губернии, карта башкирских земель 1862 года, ревизские сказки

Стерлитамакского уезда, материалы творческой деятельности Мухаметсалима Уметбаева, автографы Анны Ахматовой и М. Эсэнбаева, удостоверения, выданные Военно-продовольственным Бюро ВЦСПС лицам, командированным в Уфимскую губернию для ревизии продовольственного дела: Михаилу Ивановичу Калинин и др. [11]

Таким образом, сегодня в архивных учреждениях Республики сосредоточено бесценное документальное наследие, которое является национальным достоянием Республики Башкортостан и Российской Федерации. Является бесспорным – одно, мы обязаны сохранить культурно-историческое наследие, которое было создано предыдущими поколениями, и передавать в целостности и сохранности данное достояние будущему поколению.

1. Национальный архив Республики Башкортостан (НА РБ). Ф. 1107. Оп. 1. Д. 88.
2. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5325. Оп. 9. Д. 202.
3. НА РБ Ф. 564. Оп. 1. Д. 35.
4. НА РБ. Ф. 564. Оп. 1. Д. 32.
5. Бурангулов Б.В. Эвакуация государственных архивов в Башкирскую АССР в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. 1014. – №2. –С. 30 – 34.
6. Burangulov B.V. Archives of the Republic of Bashkortostan: from background till today // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – Vienna, 2014. –№ 7-8. – pp. 21-24.
7. Путеводитель по фондам Центрального государственного исторического архива Республики Башкортостан. Абдрахманов А.Г. и др. –Уфа, 2009. Ч.1
8. НА РБ. Ф. 1422. Оп. 1. Д.600.
9. Бурангулов Б.В. Информационные ресурсы Центрального архива общественных объединений Республики Башкортостан по истории национально-культурных объединений региона конца XX – начала XXI вв. // Этносы и формирование гражданской нации: диалектика российской национальной политики: [Электронный ресурс]. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. – Уфа, 2014. –С. 34-39.
10. Путеводитель. Центральный государственный архив общественных объединений Республики Башкортостан. Валишин Р.А. и др. –Уфа, 2009.
11. Асфандиярова И.Г. Память нации. Роль архивной службы Республики Башкортостан в сохранении исторической памяти народов России // [http://www.gasrb.ru/uf/file/asfandiyarova_i_g_\(1\)](http://www.gasrb.ru/uf/file/asfandiyarova_i_g_(1)).

E.M.Turgunbaev, M.D.Abayeva

EXPOSITIONAL STRUCTURE OF THE MUSEUM-MEMORIAL COMPLEX OF POLITICAL REPRESSION AND TOTALITARIANISM VICTIMS “ALZHIR”

“Akmola camp for the wives of country traitors” is the largest women’s camp in the territory of the USSR in the era of totalitarianism. “ALZHIR” became widely known place outside the Republic. It was the place where innocent women committing no crime brought from all over the Soviet Union, there were women who had to serve sentence for being close people to those who were accused of betrayal of the Motherland.

The USSR NKVD order № 00486 from August 15, 1937 marked the beginning of mass repression against ChSIR - family members of traitors of the Motherland. According to this NKVD order from December 3, 1937 on the basis of so-called labor camp “26th point”, Akmola special department of KarLag the NKVD was founded. The first stream of women with children aged between 1 and 3 arrived in Akmola in January 6, 1938. Women were brought to ALZHIR from all over the country: Moscow, Leningrad, Ukraine, Georgia, Armenia and Central Asia. More than 18,000 women stayed at ALZHIR and sent to other camps, and about 8,000 women served a sentence in “ALZHIR”. They were mostly wives of famous state, political and public figures, whose names were well known throughout the former Soviet space.

After gaining the independence in 1993, the “Law about the rehabilitation of victims of mass political repression” was adopted, this was the first step to the rehabilitation of victims. In 1997 in honor of the 70th anniversary since the beginning of political repression that took away the lives of innocent people the “Decree about the Establishment of the Day of remembrance of victims of political repressions - May 31» was passed. After gaining the independence in many cities and towns of the Republic of Kazakhstan the memorial complexes, monuments, memorial signs to the victims of political repression of the Soviet era were erected. One of them is the museum-memorial complex of political repression and totalitarianism victims “ALZHIR”.

To fulfill the assignment of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev and according to the decree of Astana city akimat from 26 February, 2007 № 27-173 the territory of former Akmolinsk camp

of wives of traitors was defined as the place of the location of the museum. I would like to emphasize that there was a museum under the open sky in the village Malinovka "Alley of memory" or "Alley of tears" before the erection of the complex on the initiative of General Director of "Akmola Phoenix" Ivan Ivanovich Scharf. In October 18, 1989, on the initiative of I.I. Sharf the "Monument to victims of repression of 30-50" was secretly constructed. "Alley of memory" and "Monument to the Victims of Repression" represent the part of the complex. So, in 35 kilometers from Astana, in Malinovka village of Akmola oblast in the renamed village Akmol the grand opening of the "museum-memorial complex of political repression victims ALZHIR" took place in May 31, 2007, where once women had not committed any crime kept and had to serve their sentence for being mothers, wives, sisters and daughters of those who were accused of country betrayal.

Museum-memorial complex of political repression and totalitarianism victims "ALZHIR" includes a museum, a monument "Arch of sorrow", "Wall of Memory" memorial with the names of 7620 died camp women-prisoners, two sculptural composition "Despair and powerlessness", "Struggle and hope", the stele "Tears", the hut, "Stalin's car", the park "Alash", two alleys, and the museum itself.

The engaged and artistic author of the "ALZHIR museum-memorial complex" is a well-known architect and designer Saken Narynov.

The monument "Arch of sorrow" introduces the museum and memorial complex, which symbolizes the entrance to the holy land, where the meeting of two worlds take place - the alive and the dead, the past and the present. The arch made of dark granite under the steel lace dome, semantically means the entrance to the sacred "space" of sorrow and perhaps, of repentance, the guilt towards the innocent victims". The dome, according to the author, like a ball, has no beginning and no end, and is an expression of mourning for the innocent repressed people.

The composition "Despair and powerlessness", "Struggle and hope" constitute the reflection of grief and sorrow. The first composition represents the despair, a man with head dropped experiencing a difficult fate. There is a woman sitting in front of him holding her head up. She's exhausted, but not broken down. Also, in order to perpetuate the memory of women of 62 nationalities of ALZHIR prisoners the memorial signs were established by foreign country embassies. The GULAG map and the names of 11 camps located in the territory of Kazakhstan and places under the control of KarLag are depicted on the stele "Tears". Another unique composition is a hut where prisoners lived. Women built huts for themselves with flat roofs heated with reeds. Each hut was designed for accommodating approximately 200-300 people. The reduced form of the hut, the building in which women-prisoners resided, exhibited in the hall of the museum-memorial complex. Inside the reduced form of the hut there is a diorama "The owning of women-prisoners' children of ALZHIR camp", the author of which is a member of the Artists Union of the Republic of Kazakhstan Bagramov Igor Maratovich. Another one of the unique exhibits of the museum is the "Stalin's car" or "German measles" designed in 1927 in Odessa. In these cars women from all over the Soviet Union were transported. More than 70 prisoners placed in one car. The museum designed in the form of a truncated cone with a clear open top. The author used the images of traditional funeral constructions of Central Asia and Kazakhstan in the architecture of the museum. The architectural idea is contemporary styled. The building is truncated cone shaped, in laconic manner. The building has no windows; the light falls on the exhibits from top of the building, as if lifting the veils on the mystery. The author, honored architect of the Republic of Kazakhstan, the President of the Association of International Union of Architects is Serik Rustambekov.

A 12 meters long tunnel opens the museum, on the walls of which the tragic moments in the life of women-prisoners are depicted. The author is a Chairman of the Board of Astana Artists Union S. Smagulov. The tunnel takes the visitor to the exhibition hall in the ground floor, in the center of which there is a composition made by E. Tusipbekov and M. Aldabergenov. The composition is called "Flower of Memory", a flower of life that makes its way through the granite stone symbolizing the hope. In the center of the atrium there is a composition "Freedom and captivity" that embodies the fate of those who remained in "ALZHIR", and those who recovered liberty.

The museum-memorial complex ALZHIR collection includes an archive of documents, letters, memoirs of former women-prisoners; a collection of personal items belonged to them and connected with the story of staying in prison. The museum funds are regularly refilled with new exhibits - photographs, paintings, documents, everyday items of life in the camp.

The museum exposition is dedicated to the history of the introduction, development and break down of the forced labor camp system, the most important component of the state apparatus in the 1930-50s., its political, administrative and economic role. The fate of different people who were victims of repressive policy and found themselves in prison is represented in the museum as well. One of the key tasks of the museum permanent

display is to highlight the theme of preservation of historical memory, to draw attention to the interpretation of the past, and an awareness of tasks of tomorrow. The museum exposition is located along the perimeter of the hall, which involves a visitor in a vicious circle, and dips into the historical past.

The main exposition of the museum consists of two sections. The first section “The political history of Kazakhstan in XIX-XX centuries” includes the coat-of-arms of Kazakhstan regions, copies of old documents that established the ruling principles of Kazakh land, and information about the first fighters for freedom and independence, the leaders of the national liberation movements. The events connected with the establishment of Soviet power in Kazakhstan, collectivization, starvation of 30s., the events of December 1986 are also pictured in it. The part of the exposition comprises photographs and documents (copies of personal files, interrogation and crime sheets) of repressed public and political figures of Kazakhstan: Turar Ryskulov, Nygmet Nurmakov, Temirbek Zhurgenev, etc., as well as the well-known poets and writers: Saken Seifullin, Beymbet Mailin, Zhusupbek Aimaurov and others. The second section “ALZHIR prisoner” introduces with the history of the camp. There are installation of “Fetter” with a genuine door of the pretrial detention center of the 30s authored by E. Tusipbekov, diorama “ALZHIR” telling the story of the everyday life of women-prisoners of the camp, reconstruction fragments of camp garment factory, the office of the investigator and a hut. The basis of the exhibition represents the photographs, documents, memoirs, personal belongings of ALZHIR women-prisoners and their children.

Genocidal of totalitarian system against its own people is shown in full in a small hall “Through the hell”: the starvation of 1932-1933, the tragic consequences of the Semipalatinsk nuclear test site and the Afghan war, ecological disaster of the Aral Sea. “Ata-baba armany” (Dreams of ancestors) is dedicated to the theme of independence.

There are photographs, archival documents and personal belongings of women in the small hall “We testify ...” is devoted to the women-prisoners. They are wives of great political and public figures: Gulzhamal Maylina, Aziza Ryskulova, Damesh Zhurgeneva, Zufnin Nurmakova, as well as a well-known singer Lydia Ruslanova, silent film actresses Rakhilya Plisetskaya, Lydia Frankel and others who in spite of all the hardships of camp life remained faithful to their relatives and friends. In total, the exhibition displays the personal belongings and photographs of 16 women-prisoners. The museum organizes static and traveling exhibitions on the basis of fund collection and in collaboration with other museums, archives, institutions, public organizations, cultural and educational centers.

The main task of the “ALZHIR museum-memorial complex” is to pay tribute to the women and to all those victims of totalitarianism in various years.

Over for 10 years, every year, on May 31, in the Day of victims of political repressions in the Republic of Kazakhstan, ALZHIR museum holds the ceremony of laying flowers and a minute of silence.

The “museum-memorial complex of political repression victims ALZHIR” is not only a tribute to those who suffered from a totalitarian regime, but it is the edification to future generation. According to N.A. Nazarbayev “There is no future without the past”. These our President’s words constitute the basis of public policy and national identity of Kazakh people.

1. Abdrahmanova L. «Alzhir», v pamyat o jertvah repressii. // Muzei. – 2015. – №3. – С. 32-36.

2. A. Saburov. Magia architektury Sakena Narynova. – Almaty, 2010. – 64 s.

3. Smailova Sh.K. Museum «ALZHIR» kak socioculturnoe yavlenie. – <http://alzhir.kz/ru/2014-03-17-08-21-02/2014-03-17-08-25-12.html>

4. Uznisy «ALZHIRa»: Spisok jenzhin-zaklyuchennyh Akmolinskogo i drugih otdelenii Karlaga / Associasiya jertv nezakonnyh repressii g.Astany i Akmol. obl., Mejdunarod. o-vo «Memorial»; Sostv.: V.M.Grinev, V.V.Goreskii i dr. –M., Zvenya, 2003.– 568 s. Chupahina T. Vo imya pavchih I jivyh. // Biblioteka.–2008. –№1.–S.29-30.

5. Eho massovyh politicheskikh repressii: Sud’by lyudskie / Assoc. zhertv nezakonnyh politicheskikh Repressii. – Astana, 2005. – 302 s.

6. Yaroshinskaya S. Istoriya politicheskikh repressii. // Istoriya Kazahstana. – 2009. – №2. – S.24-34

ЭКСПОНИРОВАНИЕ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В УСЛОВИЯХ ПРИРОДНОГО ЛАНДШАФТА (ПО МАТЕРИАЛАМ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ)

Со второй половины XX ст. в европейской музеологии и памятниковедении активно развивается новое научное направление – археологическая скансенология, одной из задач которой является выработка концепций по созданию музейных экспозиций *in situ*, что предусматривает демонстрацию открытых в ходе археологических и археолого-архитектурных исследований комплексов и отдельных объектов [1; 2]. Это, в свою очередь, обуславливает проведение их музеефикации, т.е. комплекса мероприятий, связанных с обеспечением сохранения материальной структуры археологических памятников в режиме «археопарка». Под «археопарком» («археологическим скансеном», археологическим музеем-заповедником) понимаем территорию, включающей раскрытые археологические комплексы или объекты, имеющей соответствующий режим охраны в соответствии с законодательством страны. Входит в отдельную профильную группу – музеев-заповедников под открытым небом. «Археопарк» может быть создан не только на основе недвижимых памятников археологии разного вида и типа *in situ*, но и в районах концентрации таких объектов, которые не могут быть музеефицированными, однако природный ландшафт которых позволяет объявить их природно-археологическими или геолого-археологическими охраняемыми заповедными территориями. подтипом «археопарка» является «археодром» («экспериментальное поселение», т.н. «воображаемый музей», организация которого по данным археологических исследований не нуждается в заповедном статусе, т.к. он может располагаться на специально отведенной территории за границами археологического памятника в природном парке, сквере и т.д. [3, с. 14 – 17].

При этом необходимо решать комплекс вопросов: какие памятники подлежат демонстрации *in situ*, т.е. музеефикации? Каким способом нужно экспонировать и, вообще, возможно ли сохранение того или иного памятника в природном окружении под открытым небом [4].

Целью данного доклада есть обзор современного состояния музеефикации памятников древнекаменного века в Украине.

Совместно с археологом Е. Н. Титовой нами предложена классификация вариантов музеефикации недвижимых объектов археологического наследия, которые уже экспонированы, или тех, которые могут быть сохранены *in situ*:

I. По группам (видам) памятников с дальнейшей соответствующей классификацией.

II. По способу сохранения: а) в условиях природного ландшафта; б) в комбинированном режиме – павильонном на фоне природного ландшафта и с объектами под открытым небом.

Варианты классификации обуславливает также классификацию археологических памятников в соответствии с их материальной структурой (строением пород, характером строительных материалов и конструкций и т.д.) [5].

Работы по сохранению палеолитических памятников с целью их дальнейшего экспонирования на месте открытия относятся к 1950 – 1990-м гг. Это, позднепалеолитическое поселение Добраничевка (Киевская обл.), Мезин (Черниговская обл.), Межирич (Черкасская обл.), Гонцы (Полтавская обл.), грот Чокурча с культурным слоем мустьерского времени (Автономная Республика Крым), пещера Вертеба с культурными слоями позднепалеолитического, неолитического и энеолитического времени, эпохи бронзы и средневековья (Тернопольская обл.) [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Многие из них включены в природные заповедники различного ранга. Грот Чокурча с 1964 г. имеет статус геологического памятника природы местного значения (рис. 1). Пещера Вертеба с 1971 г. является памятником природы. Мезинское поселение с 2006 г. входит в состав Мезинского национального природного парка (рис. 2), а Гонцы – в 1990 г. включено в Полтавский областной ландшафтный заказник. А такой позднепалеолитический памятник как пещера Молочный Камень (Закарпатская обл.) с 1992 г. входит в состав Карпатского биосферного заповедника.

На базе уникального памятника – святилища Каменной Могилы (Запорожская обл.) создан в 1986 г. Государственный историко-археологический заповедник с аналогичным названием, которому в 2008 г. дан статус памятника природы. Подготовлена документация по включению памятника в Список всемирного наследия UNESCO. Исследовано 68 гротов и пещер, где обнаружено петроглифы позднего палеолита (?) – средневековья. Разработан комплекс мероприятий по консервации (очистка, укрепление) древнейших изображений [14].

Несмотря на то, что перечисленные памятники имеют заповедный статус, собственно их музеефикация, в отличие от частично проведенной в 1970-х гг. под руководством археолога, д-ра ист. наук, проф. И. Г. Шовкопляса Добраничевского поселения, еще требует своего решения. На месте обнаружения в 1970 г. четвертого хозяйственно-бытового комплекса (далее – ХБК), составной частью которого было жилище из костей мамонта в 1977 г. открыт павильон - Археологический музей «Добраничевская стоянка» как филиал Яготинского государственного исторического музея им. Т. Г. Шевченко. На фасаде павильона к 85-летию И. Г. Шовкопляса 7 апреля 2006 г. открыта мемориальная доска (рис. 3 – 4). Ранее обнаруженный в 1969 г. ХБК № 3 был взят тремя монолитами и перевезен в археологический отдел Музея народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья, входящий в состав Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» (г. Переяслав-хмельницкий, Киевская обл.). Реконструкция жилища в виде чума народов Сибири выполнена И. Г. Шовкоплясом, М. И. Гладких и М. И. Сикорским (рис. 5 – 6) [15].

Позднепалеолитические поселения Среднего Поднепровья и Подесенья геологи предлагают рассматривать также как археолого-стратиграфические типы памятников в системе геосайтов [16].

Таким образом, музеефикация палеолитических памятников как технологического процесса связано с применением методов консервации, зависящих от вида объекта, его сохранности, а также от избранного типа экспозиции:

1. «Закрытая» экспозиция (полуподземная или подземная) для стоянок, исследованных в пещерах и гротах.

2. Полуоткрытая (комбинированная) экспозиция. Предусматривает создание экспозиции как *in situ* под открытым небом, так и под навесами и в павильонах.

3. Павильонный способ экспонирования музеефицированных памятников (большая часть это относится к «открытым поселениям»).

4. Заповедная территория в границах распространения культурного слоя при невозможности консервации как всего культурного слоя, так и отдельных участков на памятниках большого научного значения.

За границами распространения культурного слоя, там где позволяет прилегающая территория, можно расположить павильон с монографической экспозицией, посвященной истории исследования конкретного памятника древнекаменного века. Для зримого представления о гипотетической конструкции и интерьер древнейших построек целесообразно, используя экоэтноархеологический подход, делать натурные реконструкции-макеты или в определенном масштабе, которые могут стать своеобразными экспонатами такого комплекса. При этом можно применять новейшие компьютерные технологии и размещать диорамы-реконструкции.

На законодательном уровне необходимо закрепить правовое положение об «археопарке» и его разновидностях.

1. Sklenář K. Skansenove expozice pravekeho stavebnictvi // Muzejni a vlastivedna prace. – 1983. – Ročník XXI, Číslo 4. – S. 194 – 201.

2. Pleinerová I. Rekonstrukce archeologických objektů (RAO) – Občanské sdružení pro popularizaci archeologie // Archeologické rozhledy. – 1998. – Ročník L, Číslo 2. – S. 494 – 496, 511 – 518.

3. Кепін Д. В., Титова О. М. Охорона палеоприродної та археолгічної спадщини [Монографія]. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, 2015. – 152 с.

4. Минеева И. М. Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Информационный сборник. – Москва: Ин-т Наследия, 2006. – Вып. 13. – С. 132 – 146.

5. Титова О., Кепін Д. Принципи організації «археопарків» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. - № 1. – С. 55 – 62.

6. Гетьман В. І. Печери природно-заповідного фонду України, їх використання // Сучасні проблеми геології: Збірник наукових праць до 155-річчя з дня народження академіка Павла Аполлоновича Тутковського. – Київ: Фітон, 2013. - С. 337 – 342.

7. Гладких М. І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. – 1972. - № 6. – С. 106 – 107.

8. Гладких М. І., Корнієць Н. Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі // Вісник Академії наук УРСР. – 1979. - № 9. – С. 50 – 54.

9. Корнієць Н. Л. Пізньопалеолітична стоянка Межиріч // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: тенденції і сучасність» (Матеріали пленарних та секційних засідань). Частина II. – К.: Рідний край, 1995. – С. 471 – 472.

10. Пидопличко И. Г. Межиречские жилища из костей мамонта. – Киев: Наукова думка, 1976. – 240 с.

11. Шидловський П. С. Дослідження та проблеми збереження Межиріцького поселення мисливців на мамонтів // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2013. – Вип. 8. – С. 567 – 581.

12. Яковлева Л. А. Відкриття четвертого житла з кісток мамонта на Гінцівському палеолітичному поселенні // Археологічні дослідження в Україні. 2011. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 392 – 394.
13. Iakovleva L., Djindjian F. Le site Paleolithique de Gontsy (Ukraine) et les sites a cabanes en os de Mammouth du Paleolithique superieur recent D'Europe orientale. Les campagnes de fouilles 1993 – 2005 à Gontsy. – Kiev, 2005. – 28 p.
14. Стріленко Ю. М., Джос В. С. Проблеми консервації петрогліфічного комплексу «Кам'яна Могила» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – Київ: СПД «Павленко», 2014. – Вип. 9. – С. 526 – 533.
15. Шовкопляс І. Г., Пашкевич Г. О. Добранічівська стоянка // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях, 2011. – Вип. 14. До 90-річчя І. Г. Шовкопляса. – С. 15 – 19.
16. Мацуї В. М., Деревская Е. И. Археолого-стратиграфические типы памятников в системе геосайтов // «Геолічні пам'ятки – яскрав свідчення еволюції Землі»: зб. Матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Логос, 2011. – С. 93 – 94.

1.

2.

Рис. 1. Общий вид грота Чокурча. Фото 2012 г. Г. В. Анфимовой.
Рис. 2. Павильон над шурфом позднепалеолитического поселения Мезин. Фото 2008 г. автора.

3.

4.

Рис. 3. Археологический музей «Добраничевская стоянка». Фото 2006 г. автора.
Рис. 4. Остатки четвертого жилища в Археологическом музее «Добраничевская стоянка». Фото 2006 г. автора.

5.

6.

Рис. 5. Павильон над реконструированным жилищем № 3 с Добраничевки в Музее народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья (г. Переяслав-Хмельницкий). Фото 2001 г. автора.
Рис. 6. Реконструкция жилища № 3 в этом павильоне. Фото 2001 г. автора.

ОСОБЕННОСТИ МУЗЕЕФИКАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Со времени своего возникновения в период античности музей претерпел многочисленные изменения. Если в древности мусейон представлял собой святилище (Феспийский) или подобие исследовательского института (Александрийский), то к периоду Просвещения он обретает знакомые нам черты: свободный доступ публики, зачатки экспозиционного дизайна...

Сегодняшний музей также подвержен изменениям, отвечающим требованиям текущего времени. Одной из подобных трансформаций стало использование так называемой музеефикации.

Музеефикация – процесс преобразования историко-культурных и природных объектов в музейные объекты. Предполагает этапы их выявления, исследования, консервации, реставрации, экспозиционной интерпретации и дальнейшего использования в качестве объектов музейного показа [1, с.55].

Понятие «музеефикация» появляется в музейном деле не так давно – впервые в работах Федора Ивановича Шмита в 1920-е гг. В своем труде «Музейное дело: вопросы экспозиции» он пишет: «реставрация допустима при соблюдении обычных исторических предосторожностей (т.е. точной фиксации уничтожаемых позднейших изменений и наслоений) — но допустима только в том случае, если она необходима для достижения именно тех целей, ради которых предпринимается вся вообще музеефикация данного ансамбля» [2, с.134]. Сам смысл музеефикации за прошедшее время изменился не слишком сильно; однако поистине широкое распространение музеефикация получает после Второй мировой войны, когда многие памятники были разрушены и нуждались в реставрации, а в некоторых случаях – в полной реконструкции.

Коллекции историко-культурных и природных памятников, собиравшиеся на протяжении веков и сформировавшие основу фондов крупнейших мировых музеев, включают в себя, как правило, движимые объекты. Предметы, найденные на археологических памятниках, в экспозициях музеев показывались (и зачастую показываются до сих пор) в отрыве от их аутентичной среды, и посетитель нередко не имеет представления о том каковы специфические особенности артефактов, каким образом они использовались.

В начале XX в. П.А. Флоренский писал: «...произведение живет и требует особых условий своей жизни, в особенности своего благоденствия, и вне их, отвлеченно от конкретных условий своего художественного бытия, – именно художественного, – взятое оно умирает или, по крайней мере, переходит в состояние анабиоза, перестает восприниматься, а порою и существовать как художественное» [3]. Археологический памятник также представляет собой целостное, специфическое произведение, в котором сочетаются элементы архитектуры и декоративно-прикладного искусства.

Показать археологический объект в качестве целостного комплекса, продемонстрировать взаимосвязь между его отдельными элементами и призвана музеефикация.

Музеефикация – это прекрасный способ сохранить археологический памятник, преобразовав его в археологический парк или музей *in situ*, причем в реализации программ музеефикации историко-культурного наследия возможно использовать и окружающую природную среду [4, с.132].

Проблема музеефикации археологических памятников является на сегодняшний день одной из наиболее актуальных. Все меньше остается музеев, перед которыми в той или иной форме не вставали бы проблемы музеефикации. С ними столкнулись многие музеи, которые раньше работали только с коллекциями и экспозициями движимых памятников. Можно с уверенностью прогнозировать, что в наступившем столетии эта тенденция сохранится и даже активизируется [5, с.41].

Существенной особенностью археологических памятников является то, что музеефикация, по сути дела, – единственный вариант их использования в качестве музейного объекта. Существует ряд мер, направленных на сохранение подобных памятников от разрушения, но практически не раскрывающих информационный потенциал и не обеспечивающих их функционирования в современной культурной среде.

Сегодня памятники археологии не только становятся объектами грабительских раскопок, но и разрушаются от ведения хозяйственной деятельности, действий вандалов. Музеефикация, таким образом, позволяет не только решить проблему их сохранения, но и включает памятник в музейную сеть, превращая его в культурно-исторический, туристический объект, приносящий прибыль и презентующий памятник национального культурного наследия широкой публике. Археологическое наследие как наиболее многочисленный и разнообразный компонент в составе всей системы наследия

выполняет роль сохранения культурного разнообразия региона, страны, общества, препятствуя его унификации, слиянию в однородную безликую массу [6].

При музеефикации археологических объектов работа осуществляется в следующей последовательности: выявление, исследование, восстановление объекта, организация экспозиционного показа. Проектировочные работы могут вестись даже параллельно с раскопками, а фиксация памятника в процессе исследований осуществляется с учетом его последующей музеефикации. Невозможность транспортировки на другое место – специфическая особенность при музеефикации памятников археологии. Они могут быть музеефицированы лишь на месте обнаружения.

В числе археологических памятников, предназначенных для музейного использования, А.Н. Медведь выделяет следующие типы объектов:

- археологический комплекс – совокупность археологических памятников (городище с прилегающими селищами, могильниками и т.п.);
- археологический памятник (городища, селища, могильники и т.п.);
- археологический объект (отдельные сооружения – постройки, мостовые, валы, рвы);
- археологические находки (вещи) [7, с.46-47].

Археологическое наследие нередко выступает комплексно в тесной связи с культурным ландшафтом, где оно в совокупности и взаимосвязи составляющих его объектов может формировать довольно своеобразный археологический компонент (или археологический слой) культурного ландшафта [8, с.6].

Особое место среди подобных археологических памятников занимают наскальные изображения. Они обладают исключительной привлекательностью и экспрессивностью, оказывают на зрителя сильное эстетическое воздействие. Однако опыт показывает, что иногда чрезмерная популярность наскальных росписей приносит им вред.

В 1973 г. пещеру Альтамира в Испании посетили 174 тыс. человек, что пагубно сказалось на ее микроклимате и сохранности рисунков. Изменение влажности и содержания углекислого газа привело к деградации пигментов росписей [9, с. 156]. В итоге, в 1977 г. пещеру закрыли для посетителей. В 1979 г. Министерство культуры Испании создало Национальный музей и исследовательский центр Альтамиры, основной целью которых стала консервация росписей пещеры и ее менеджмент. В 1982 г. пещера вновь была открыта для посетителей, но их число сократилось до 8 тысяч [10]. Это гарантировало стабильный и естественный микроклимат. Новое здание музея открылось в 2001 г. Здесь посетители могут увидеть профессионально выполненные копии рисунков пещеры.

В случае со знаменитой Ляско внешнее влияние оказалось настолько значительным, что в 1963 г. правительство Франции выкупило пещеру и в течение 14 лет в ней шли реставрационно-консервационные работы [11, с. 42].

Ляско стала своеобразной экспериментальной лабораторией для разработки, испытания и внедрения в практику методов консервации, реставрации и музеефикации палеолитической живописи. Эта работа длилась 18 лет и привела к созданию уникальной методики спасения древнейшей пещерной живописи. Стало ясно, что теперь доступ в пещеру должен быть ограничен. Тогда появилась идея, сделать точную копию пещеры, в которую можно было бы ходить без ограничений. Было решено сделать копию самого насыщенного живописью «Зала быков» или «Ротонды» [12, с. 156]. Сегодня ее можно увидеть в Национальном музее древностей в Сен-Жермен-ан-Ле. В 1983 г. рядом с подлинной пещерой был создан ее двойник Ляско-2, также предназначенный специально для туристов.

Наскальные изображения как специфический объект культурного наследия требуют особой заботы об их сохранении и специальной организации показа. Существует несколько возможных схем действия. Во-первых, показывать памятники пещерной живописи в природной среде, во-вторых, демонстрировать ее фрагменты или копии в музеях, в-третьих, создавать объекты-копии.

Трехмерные модели-копии, воспроизводящие древние пещеры с рисунками, снимают чрезмерную нагрузку с оригиналов и позволяют посетителям получить полноценное представление о памятнике. Технология изготовления и использования копий целых пещерных комплексов была разработана и апробирована во Франции, где были выполнены точные воспроизведения известнейших пещер Ляско и Нио.

Можно увидеть, что в случае с музеефикацией произведений наскального искусства сначала должен быть продуман способ их демонстрации посетителям. В России, к примеру, созданы два музея на основе петроглифов – «Беломорские петроглифы» в Карелии и «Томская писаница» в Кемеровской области [13, с. 65]. Так как памятники расположены под открытым небом, то проблем с изменением микроклимата памятника не возникло.

Следует отметить тот факт, что объекты археологического наследия обладают достаточно большой степенью руинированности и сложности для прямого и непосредственного (неподготовленного) восприятия его внешних признаков, частично выделяющихся на поверхности или даже полностью скрытых в земле. В связи с этим они являются наиболее уязвимым звеном наследия, подверженным разрушению в результате активного антропогенного и природного воздействия, постоянно возрастающего в последние десятилетия [8, с.5].

Существуют разные подходы к музеефикации археологических памятников. Критериями отбора археологических объектов для музеефикации являются: историческая значимость, степень сохранности, информативность, доступность, современное значение (т.е. чем новый музей сможет выделиться из ряда себе подобных).

Музеефикация памятников археологии имеет свою специфику, связанную с их характерными особенностями. Она складывается из «технологического» и «социального» аспектов. Технологический аспект включает в себя методы проведения раскопок, консервации и отчасти создание экспозиции. Под социальным аспектом понимается востребованность памятников археологии в современной социокультурной ситуации [7, с. 46].

Музеефицировать и, соответственно, экспонировать следует только подлинную, сохранившуюся часть памятника. Данный подход применяется при «закрепляющей консервации» элементов глинобитной и деревянной архитектуры, сохранившихся фрагментов культурного слоя. Однако, при музеефикации каменной архитектуры нередко перекадывают или наращивают до определенного уровня верхние ряды кладки, обозначая границу между подлинными и реконструированными рядами. Прием докомпоновки играет роль не только усиления «экспозиционности памятника» и повышения уровня раскрытия информационного потенциала, делает его более аттрактивным и понятным публике – надстройка, кладущаяся на цементе, укрепляет кладку и предохраняет ее от разрушения [13, с. 65]. Следует помнить, что реконструированная часть памятника должна обязательно отличаться от подлинной, для того, чтобы сразу можно было увидеть, где находятся аутентичные элементы.

Сегодня все чаще при музеефикации археологических памятников используется метод реконструкции, основанный на возведении постройки целиком на основании сохранившихся частей, данных раскопок и привлечения аналогов. Этот зрелищный прием вызывает негативное отношение со стороны многих специалистов, ведь при реконструкции внешний вид памятника меняется достаточно и он, по сути, теряет свою аутентичность. Сторонники такого подхода утверждают, что сделать памятник археологии интересным и понятным для самого широкого круга посетителей – одна из важнейших задач археологического музея, и наиболее действенный путь к решению этой задачи – применение реконструкций.

Наиболее простой и старый способ музеефикации археологических объектов и памятников – консервация недвижимых частей объекта под открытым небом, зачастую в сочетании с экспонированием найденных при раскопках предметов в отдельном здании. Это самый распространенный в мире метод, именно так экспонируются египетские древности, мегалитические постройки, античные памятники. Другой способ – изоляция от атмосферных воздействий путем возведения навесов, павильонов или других укрытий над археологическими объектами [13, с.66].

Когда осуществляется музеефикация археологического памятника, используются следующие базовые принципы. Главный из них – принцип сохранности подлинных археологических объектов. Он отражает основные задачи музеефикации. Не навредить – классическая музейная формула, которая никогда не потеряет своего значения.

Следующий принцип приоритета сохранения природно-культурного ландшафта предполагает разработку комплекса природоохранных мероприятий, направленных на сохранение естественных компонентов природно-культурного ландшафта.

Принцип достоверности предусматривает соответствие музеефицированных объектов уровню научно обоснованной информации об их первоначальном облике.

Принцип целостности отражает стремление к созданию целостного природно-культурного археологического ансамбля, с высокими как научно-познавательными, так и эстетическими качествами. Все элементы памятника и окружающего его ландшафта должны быть взаимосвязаны в единый ансамбль, включая вспомогательные строения, дорожки, тексты.

Принцип обратимости и функциональности выражается в том, что все элементы музеефикации в случае необходимости или по мере истечения срока эксплуатации, могут быть демонтированы без ущерба для первоначального облика природно-культурного комплекса и подлинных объектов, имеющих историко-культурную ценность.

Проектируемый объект содержит несколько слоев заложенной информации, которые открываются посетителю в соответствии с его запросом и уровнем погружения (заинтересованности) объектом, что отражено в принципе многослойности [14].

Памятники археологии являются уникальным культурным феноменом и должны рассматриваться как отдельное явление в области наследования и сохранения культурной идентичности. Стоит отметить все возрастающее значение музеефицированных памятников археологии для современного музейного пространства. Это связано с тем, что музеефикация позволяет не только физически сохранить объект, но и популяризовать его среди широкой общественности, включив в культурно-информационное поле.

1. Словарь актуальных музейных терминов // Музей. – 2009. – № 5. – С. 47-69.
2. Шмит Ф.И. Музейное дело: вопросы экспозиции. – Л.: Academia, 1929.
3. Флоренский П.А. Храмовое действо как синтез искусств // Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1999. – Т.2. – С.370-383.
4. Минеева И.М. Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Информационный сборник. Вып.13. – М.: Институт Наследия, 2006. – С.132-146.
5. Каулен М.Е. Музеефикация как одно из основных направлений музейной деятельности // Экологические проблемы музеев-заповедников. – М., 2008. – С.36-52.
6. Минеева И.М. Музеефикация как фактор интеграции и социокультурной адаптации археологического наследия // Известия Алтайского Государственного Университета. – №4-5. – 2008.
7. Медведь А.Н. Музеефикация памятников археологии в России (прошлое и настоящее). – М.: Издательство ГНОМ и Д, 2004. – 80 с.
8. Минеева И.М. Археологическое наследие Южного Урала как уникальный компонент современного социокультурного пространства // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. История. – 2008. – №15. – С.5-9.
9. Молодин В.И., Дэвлет Е.Г. Памятники наскального искусства: изучение, сохранение, использование // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – №1. – С.155-157.
10. en.museodealtamira.mcu.es/Informacion_Institucional/historia_museo.html
11. Дэвлет Е.Г. Альтамира – «королева расписных пещер». К 125-летию открытия пещерного искусства // Природа. – 2004. – №12. – С.41-46.
12. Шер Я.А. Археология изнутри. Научно-популярные очерки. Кемерово. – 2009. – 221 с.
13. Каулен М.Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. – М.: Этерна, 2012. – 431 с.
14. www.arheologpskov.ru/index.php/truvorovo-gorodishche/muzeefikatsiya/printsipy-muzeefikatsii

И. В. Закиров, Е.Е.Жалгас

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Сегодня во всём мире наблюдается динамичное развитие международного туризма, следовательно, идёт увеличение использования культурных и природных ресурсов принимающих стран. Природная любознательность туриста в отношении различных уголков мира и населяющих их народов образует один из наиболее сильных туристских мотивов. Роль культуры в преобразовании современного общества показательно раскрывается во взаимосвязи ее с туризмом. Новое понимание культуры и истории в общественном развитии и осознание необходимости сохранения культурного многообразия в мире расширяет перспективы культурного туризма как фактора регионального развития, а также влияния на социальную и культурную сферу, экологию, внешнеэкономическую деятельность и международные отношения [5, 6, 7, 10]. История и культура наряду с природой являются важнейшим условием, определяющим развитие всех без исключения видов и направлений туризма.

Основой культурного туризма является историко-культурный потенциал страны, включающий всю социокультурную среду с традициями и обычаями, особенностями бытовой и хозяйственной деятельности.

Культурно-познавательный туризм строится на уникальности и своеобразии природного и культурного богатства региона, особенностях исторического развития. В международном туризме культурное наследие стимулирует уважение и понимание других культур и, как следствие, способствует миру и взаимопониманию.

Историко-культурное наследие Республики Казахстан является одним из главных факторов развития туризма, потому что оно является важным средством для привлечения туристов, поскольку знакомство с историко-культурным наследием - это сильнейший побудительный туристский мотив. Объекты

историко-культурного наследия являются важным активом современных городов, которые могут приносить прибыль и существенно влиять на их экономическое развитие. Этот же потенциал имеет большое значение в социальной сфере, выравнивая сезонные колебания и равномерно распределяя туристские потоки по территории Республики Казахстан. Кроме того, он создает благоприятный имидж Республики Казахстан, «брендинг» культурного наследия, которое используется в качестве эффективного инструмента утверждения лидерства на туристской арене. И, наконец, культурно-исторические центры не только приносят доходы региону, но дают местному населению основание гордиться своим уникальным наследием и дают возможность делиться им с туристами.

Благодаря историко-культурному наследию Республика Казахстан может получить благоприятный имидж на рынке[4]. Элементы и факторы культуры могут являться каналами распределения информации о туристских возможностях местности. Успех развития туризма зависит не только от материально-технической базы, но и от уникальности историко-культурного наследия.

Казахстанский народ является обладателем историко-культурных ценностей, вошедших в сокровищницу мировой цивилизации. По количеству и разнообразию памятников Казахстан не уступает многим государствам Средней и Центральной Азии, Средиземноморья и Ближнего Востока[9]. Археологические находки подтверждают высокий уровень развития цивилизации оседло-земледельческой и кочевой культур древних племен, населявших территорию Казахстана. В их числе - скифы, саки, сарматы, гунны, усунь, канглы (I тысячелетие до н.э.), а затем тюрки, карлуки, огузы, кипчаки.

Государство предпринимает ряд мер по сохранению историко-культурного наследия Казахстана и развитию многовековых традиций. Открываются новые памятники истории и культуры, ведется реставрация мавзолеев, старинных мечетей, создаются новые историко-культурные музеи-заповедники. В архивах находят немало ценных документов, имеющих историческое значение в культурном наследии народов Казахстана.

Культурное наследие народа Республики Казахстан представляет собой совокупность культурных ценностей, имеющих государственное значение, принадлежащих исключительно Республике Казахстан без права их передачи иным государствам (п.3 ст.1 Закона «О культуре»)[2].

Признание объектов историко-культурного наследия памятниками истории и культуры закрепляется утверждением их в Государственном списке памятников истории и культуры международного, республиканского и местного значения, подлежащем обязательному официальному опубликованию. При этом следует иметь в виду, что памятники археологии приобретают статус памятников истории и культуры согласно положениям ст. 5 Закона «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» с момента их выявления[1].

Памятниками истории и культуры могут быть отдельные постройки, здания, сооружения и ансамбли, историко-культурные ландшафты и другие достопримечательные места, созданные человеком или являющиеся совместным творением человека и природы, связанные с историческим прошлым народа, развитием общества и государства. При этом они должны быть включены в Государственный список памятников истории и культуры (п. 6 ст.3 Закона «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», Государственная программа Республики Казахстан «Культурное наследие»)[1, 3].

На все памятники истории и культуры в Республике Казахстан распространяются меры по обязательной защите и сохранению согласно Закону «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». Все они обладают особым правовым режимом использования.

Неотъемлемой частью историко-культурного наследия казахстанского народа является Национальный архивный фонд Республики Казахстан, который в соответствии с законом охраняется государством в качестве национального достояния Республики Казахстан. Как определено в соответствующем Законе, государство берет на себя заботу о развитии и совершенствовании архивного дела.

Воздействие массового туризма на окружающую среду приводит к различным, в том числе и негативным последствиям. Неорганизованный туризм, слабое планирование, небрежное управление работой туристских фирм усугубляют отрицательное влияние массового туризма. К сожалению, необходимо признать, что негативные экологические последствия неуправляемого туризма наблюдаются и на территории Республики Казахстан.

Особо охраняемые природные территории (ООПТ) являются наиболее важным звеном в развитии экологического туризма, так как имеют целый ряд преимуществ[8]. Они располагаются в наиболее живописных, привлекательных, интересных с познавательной точки зрения местах, обладают

сложившейся системой обслуживания туристских групп, отработанной системой туристских маршрутов, опытом организации просветительской работы. Кроме того, они располагают определенной инфраструктурой и подготовленным персоналом, формируют отношение местного населения к конкретному природному резервату и существующим на его территории экологическим ограничениям на хозяйственную деятельность.

Весомый потенциал для развития экологического туризма имеют государственные национальные природные парки как особый вид ООПТ, основной задачей которых, наряду с охраной экосистем, является экологическое просвещение отдыхающих.

На ООПТ может развиваться экологический туризм всех видов. Однако режим заповедников, наиболее строгий по сравнению с другими видами особо охраняемых природных территорий, накладывает максимальные ограничения на организацию экологического туризма. Специфика заповедников как резерватов, созданных для решения многочисленных научно-исследовательских задач, дает возможность использовать их для научного экологического туризма. Однако для его развития необходимо выделение специальных зон, строгое соблюдение принятой природоохранной системы и строгое нормирование числа посетителей.

Ресурсами экологического туризма являются также объекты материальной и духовной культуры, неразрывно связанные с окружающей природной средой. Посещение историко-культурных памятников, включенных в программы экологических туров, является в настоящее время мировой практикой. При этом в Конвенции об охране всемирного и культурного наследия подчеркивается, что территория, обладающая, наряду с исключительными природными особенностями, памятниками архитектуры, истории и культуры, достойна включения в Список всемирного наследия, как наиболее ценный для познавательных и образовательных целей объект. В то же время необходимо отметить, что к ресурсам экологического туризма относятся только те памятники истории и культуры, которые находятся на территориях ООПТ и других привлекательных природных участков или расположены в непосредственной близости к ним - иначе говоря, в зоне туристской доступности.

В Казахстане проблемы развития экологического туризма как самостоятельной отрасли, до настоящего времени серьезно не рассматривались. Развитие экологического туризма в республике по сей день носит спонтанный, неорганизованный характер. В новом законе «О туристской деятельности в Республике Казахстан» вообще ничего не сказано о необходимости развития этого направления.

В то же время интеграция республики в мировую экономическую систему требует развития экологического туризма - приоритетного направления мировой туристской индустрии, позволяющего одновременно сохранять природные ценности, развивать инфраструктуру и пополнять государственный бюджет.

В связи с этим назрела необходимость определить роль и место экологического туризма в иерархии государственных экономических приоритетов, разработать стратегию его развития, чтобы защитить окружающую среду от негативного воздействия ненормированных туристских нагрузок.

Чтобы не допустить деградации природной и историко-культурной среды при осуществлении туристской деятельности, необходимо осуществлять периодический контроль состояния объектов экологического туризма, формировать группы туристов для каждого маршрута с учетом допустимых экологических нагрузок на окружающую среду, использовать современные, экологически чистые и ресурсосберегающие технологии при прокладке экологических маршрутов. Кроме того, необходимо разработать для каждого объекта регламент предельного количества ежедневных, ежемесячных, ежегодных посещений; определить периоды, когда объекты закрыты для посещения, определить наиболее удобные маршруты, обеспечить расщепление потока отдыхающих на природных территориях, имеющих пороговые показатели рекреационных нагрузок.

Следует уделять особое внимание и тем объектам экологического туризма, которые находятся за пределами ООПТ, обеспечить постепенное свертывание экологически вредных производств, находящихся вблизи объектов экологического туризма, выдавать лицензии только тем турфирмам, которые обеспечивают полную сохранность и чистоту природной среды используемых ими территорий. И, разумеется, необходимо строго соблюдать природоохранный режим при организации экологического туризма на особо охраняемых природных территориях.

В пределах государственных национальных природных парков организация маршрутов возможна лишь в зонах рекреационного использования по строго определенным пешеходным тропам. Более жесткие требования должны быть предъявлены к туристам на территории государственных природных заповедников. Здесь экологический туризм должен ограничиваться экскурсионными маршрутами в

буферной зоне, по строго фиксированным направлениям. На территориях заказников рекреационная деятельность также должна регламентироваться требованиями охраны природных комплексов.

Наличие уникальных историко-культурных объектов может положительно сказаться на успешном развитии туризма в Республике Казахстан. Однако, еще раз подчеркнем, при развитии туристской инфраструктуры важно не нарушать исторический облик территории. Каждый вновь создаваемый туристский объект должен соответствовать национальным особенностям и традициям и одновременно иметь свой неповторимый облик. Создание природно-исторических парков должно содействовать спасению ценнейших памятников культуры и истории как целостных архитектурно-ландшафтных и культурных комплексов. Необходимо вести охрану и восстановление памятников культуры и истории рукотворного, природного и традиционного ландшафтов. Они тоже рассматриваются как непреходящие исторические ценности, национальное достояние всего народа.

1. Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 г. № 1488-ХІІ «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.10.2015 г.)» [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001290.

2. Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 г. № 207-ІІІ «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01.2016 г.) [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960.

3. Указ Президента Республики Казахстан от 13 января 2004 г. № 1277 «О государственной программе «Культурное наследие»» [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.madenimura.kz/ru/government-program-madenimura>.

4. Жалгас Е. Е. Туризм в Казахстане // Геосфера: сб. науч.стат. студентов, магистрантов и аспирантов географического факультета. Выпуск 8. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – С. 248-249.

5. Закиров И. В. Особенности внешнеэкономических связей Республики Башкортостан и Республики Казахстан // География первого десятилетия XXI века: междунар. сб. стат. – Уральск (Казахстан): Издат-й центр и СМИ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2010. – С. 90-93.

6. Закиров И. В. Роль туризма во внешнеэкономических связях России с Казахстаном // Торговля, предпринимательство и право. – 2012. - № 2 (11). – С. 35-38.

7. Закиров И. В. Современные теоретические основы международного разделения труда // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития: матер. междунар. науч. конф. / Под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2010. – С. 281-284.

8. Сафиуллин Р. Г., Закиров И. В., Саггарова Г. А., Сафиуллина Р. М., Фаронова Ю. В. Эффективность устойчивого эколого-экономического развития региона в рыночных условиях (на примере Республики Башкортостан) / Отчет о НИР. Грант РФФИ. Проект № 97-06-80 308. – Уфа, 1997.

9. Сафиуллин Р. Г., Закиров И. В. Экономическая и социальная география России и стран ближнего зарубежья: учеб. пособ. - Уфа: РИО БашГУ, 2003. - 100 с.

10. Тельнова Т. П., Мусаев Р. Б. Сравнительно-географический подход к оценке элементов рекреационного потенциала Греции // Казахстанский туризм: вчера, сегодня, завтра: матер. науч.-прак. конф. – Алматы: Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, 2011. – С. 75-80.

Г.Н. Курбанов

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ БУХАРЫ

Нумизматическое собрание одного из старейших музеев республики Бухарского государственного музея-заповедника относительно невелико, но большинство ее разделов по качеству подборки монет и наличию редких монет не уступает ведущим собраниям музеев Республики Узбекистан. Коллекция насчитывает более 30 тысяч музейных предметов, относящихся к разным хронологическим периодам и странам, ежегодно пополняется путем приобретения монет и кладов монет, поступлений из археологических раскопок. Одним из последних поступлений является клад раннесредневековых монет Бухары найденный входе археологических раскопок в жилом доме Шахристана 1 городища Пайкенд, состоящий из более 5 тысяч медных согдийских монет. Четыре клада из данного собрания уже были предметом исследований и использовались как исторический источник для изучения истории Центральной Азии в целом и конкретно Бухарского оазиса.

В данной коллекции музея – заповедника хранится ямб-китайский серебряный слиток, форма денежной единицы, который имел обращение в Китае до денежной реформы 1933 года [1 Бухарский музей-заповедник]. Согласно архива музея-заповедника он поступил в коллекцию из сокровищницы бухарских эмиров из династии Мангыт. Сохранились на нем и китайские иероглифы.

В 1868 году Бухарский эмират был завоеван царской Россией и денежная система государства оказалась напрямую связанной с денежной системой царской России. На рынках эмирата начали

использовать два вида валюты: местная таньга Бухарского эмирата и рубль царской России. Возникла проблема установления стабильного обменного курса таньги к рублю. Царское правительство предлагало несколько проектов вплоть до предложения прекратить чеканку бухарской таньги и использовать только русские рубли на территории ханства. В 1894 году в Новой Бухаре (ныне г. Каган) было открыто отделение Государственного банка России, общий капитал которого доходил до 90 млн. рублей. Согласно договора между правительством эмирата и Банком царской России банк приобретал ямбы – китайские серебряные слитки и продавал их Бухарскому эмирату для изготовления серебряных таньга, пытаясь установить контроль над чеканкой монет в эмирате.

Работая в Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан в Ташкенте, я разыскал два документа, проливающих свет на монетную историю Бухарского эмирата конца XIX начала XX вв. и в частности на историю появления ямбу в музейной коллекции. Документы письма-переговоры между политическим Агентом царской России Павлом Михайловичем Лессаром (1890-1895 гг. политический агент царской России в Бухаре) и Астанакулом кулл-и кушбеги .

Первый документ письмо П. М. Лессара к кушбеги Бухары (премьер-министр Бухарского эмирата). Документ из архива Русского Политического Агентства в Бухаре (располагался в г. Кагане в 10км к юго-востоку от Бухары), хранится в Центральном Государственном Архиве Республики Узбекистана. Написан на русском языке, указана только дата 7 джумади сани, без года. Павел Михайлович информирует кушбеги что десять тысяч слитков ямбов поступили в Русский Государственный банк для чеканки бухарских серебряных таньга и спрашивает готов ли эмир открыть монетный двор для чеканки монет на территории банка, как это обговаривалось ранее в договоре, подписанном Василием Оскаровичем Клеммом (с марта 1888 г. секретарь и драгоман при российском политическом агенте в Бухаре).

Второй документ – ответ Астанакула кушбеги П.М.Лессару. Документ хранится в архиве кушбеги Центрального Государственного Республики Узбекистана [2 ЦГА, л.3]. Написан на персидском языке, почерком насталик на двух листах. Кушбеги отвечает, что на самом деле Государственный банк неоднократно обращался к Бухарскому эмиру с просьбой разрешить им открыть монетный двор банка в Бухаре для чеканки бухарских таньга. Бухарский эмир в своем ответном письме отметил невозможность этого мероприятия, так как чеканка монеты есть прерогатива эмира и утеря её может уронить его авторитет в глазах подданных. Во-вторых банк собирается чеканить монеты только из 12000 ямбу и не больше при условии дешевизны серебра. Астанакул отмечает, что это противоречит установлению прочного курса бухарской таньги, что позволило бы ей (таньге) проникнуть на рынки Туркестанского Генерал-Губернаторства и на рынки Царской России. В своем письме он отмечает что бухарское правительство будет защищать интересы своего государства и способствовать укреплению курса бухарской таньги и её проникновению на Туркестанский рынок, вопреки эмбарго Царской России.

Документы отражают монетную политику двух государств в конце XIX начале XX вв. и борьбу Бухарского эмирата за сохранение и укрепление курса собственной валюты : бухарской таньга не только на территории ханства , но и за её пределами.

1. Фонды Бухарского музея-заповедника инв.№ 6621/22

2. Центральный архив Республики Узбекистан (ЦГА). И-126, оп. 1, е.хр. 1365, л.3

М.Ш. Эгамбердиев, А.Ожаубаев

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ГОРОДА СЕМЕЙ

Накануне великих общественно-политических событий XX века, шаг за шагом сменились этапы развития и города Семей. Хотя история города Семей берет свое начало из глубины веков, сегодня официальной датой его основания считается 1718г., начало строительства крепости Семипалатной.

Выгодное расположение Семипалатинска на торговом пути, соединяющего Среднюю Азию с Западной Сибирью, отразилось на его дальнейшем развитии и процветании. Кроме того, начавшиеся в 19 веке политические недовольства и попытки политических переворотов как в России, так и во всей Европе, по своему положительно повлияли на Казахстан. В числе массового пребывания политических

ссылных в Семипалатинск – молодой части русской интеллигенции с демократическими идеями, в их числе представителей польского восстания, безусловно должно было повлиять на ход развития истории степного края. Ссылные, прибывшие на отбывание срок ссылки в совершенно чужое для них место, истинно переживали за судьбу степного края. Через общественную, просветительскую и научную деятельность в Семипалатинске, они в определенном плане ускорили тенденцию развития этого края.

В эти же годы, политические ссылные с большим усердием вели работу по созданию научных и культурно-просветительских организаций. Одним из таких учреждений в 1878 году в Семипалатинске был Областной Статистический Комитет.

Комитет помимо своей основной работы занимается исследованием и сбором научных сведений о крае. Как известно, грамотные молодые люди находящиеся здесь в политическом изгнании, принимали активное участие в работе комитета. В их числе был - Евгений Петрович Михаэлис. Сосланный в 1869г. в Семипалатинск бывший студент Петербургского университета, прекрасно образованный, талантливый Евгений Михаэлис чуть позже писал «... я не брошу то дело, которое начал, таким образом, быть может, я принесу пользу этому краю». Действительно, Михаэлис внес огромный вклад в деле краеведения не только Семипалатинска, но и всего Казахстана. Будучи обладающий большим запасом научных знаний по различным отраслям, он отличался также как страстный любитель коллекционер. Всюду и везде, где только встречалась та или иная вещь, имеющая научное или историческое значение, он собирал и любовно хранил при Статистическом комитете и таким образом положил основание старейшему музею в Казахстане.

Е.П.Михаэлисом и его сторонники - юрист А.А.Леонтьев, художник П.Д.Лобановский, А.А.Блэк, Н.Я.Коншин а также сотрудники комитета В.Н.Филлипов и М.И.Суворцев принимают попытки к созданию Музея и Общественной библиотеки. Этому способствовало накопленные большое количество экспонатов, различных литератур по истории и этнографии края.

В этот период не только в Семипалатинской области, а целом во всей территории нынешнего Казахстана не было ни одного научного общества и специализированной библиотеки, где можно было найти учебные пособия по истории, географии, а также общественным наукам. Необходимость открытия в городе культурно-просветительских очагов была вызвана желанием и потребностью не только представителей ссылкой и местной интеллигенции, но и всего простого народа.

19 августа в 1883 году по специальному распоряжению губернатора Семипалатинской области А.П.Проценко было выдано официальное разрешение на открытие музея и общественной библиотеки. А уже 11 сентября 1883 года на совещании статистического комитета на финансирование вышесказанных учреждений выделяется 1500 рублей. В тот же день состоялось открытие музея и библиотеки, как Семипалатинского областного музея и Семипалатинской общественной библиотеки. С 1883 г. до 1890 г. музей и библиотека размещаются в 2-х комнатах в Доме Земляницына по улице Большевладимирской, позже Советской, где размещался Статкомитет, а с 1890 г. размещается в 3-х его комнатах и прихожей.

Для управления работой музея и библиотеки создается специальная комиссия. В ее состав были включены члены Статкомитета В.Н.Филлипов и М.И.Суворцев. В постоянный состав комиссии был избран также Е.П.Михаэлис – секретарь Статкомитета, один из инспекторов-преподавателей городского училища.

Кроме него активное участие в работе музея и в сборе музейных коллекций приняли А.А.Леонтьев, П.Д.Лобановский, А.А.Блэк и другие политические ссылные, а также П.Е.Маковецкий, работающий в должности советника Областного Правления. Они же провели научную экспертизу экспонатов, большая часть которых была собрана Е.П.Михаэлисом.

В период образования музея Статистический комитет передает музею всю свою зоологическую коллекцию экспонатов и экспонаты изготовленные из дерева. В эти годы проявляется огромное желание у коренных жителей города и края участвовать в деле создания музея. Особенно большой вклад внес великий поэт Абай Кунанбаев. Довольно большое количество национальных предметов Абай передает музею через Н.И.Долгополова, отдыхавшего в его ауле.

Большой вклад в пополнение фонда музея внесла Академия наук России. Книги, переданные академией в качестве подарка, стали основой создания научной библиотеки рядом с музеем. Для того чтобы наполнить библиотеку книгами, организационная группа обращается с официальной просьбой к частным лицам. В письме было указано «...комитет принимает за создание специальной научной библиотеки, содержащую географические произведения. Работу создания этой библиотеки может взять на себя не только член комитета, но и любой человек, желающий заниматься исследованием

края. К сожалению, бюджет комитета очень ограниченный. Поэтому, мы решили сделать заявление всем заинтересованным в исследовании края частным лицам и учреждениям о передаче работ и изданий».

В открытии такой научной организации большое усердие проявил секретарь Статкомитета Н.Я.Коншин. Благодаря его отчаянную инициативу и поддержке областной администрации в 1902 году создается Семипалатинское отделение Западно-Сибирского подотдела Русского географического общества.

Будучи центром научной и культурно-просветительской работы Семипалатинский подотдел Русского географического общества стал важным событием в культурной жизни не только города, но и всего дореволюционного Казахстана. Наряду с русскими образованными людьми как Н.Г.Герасимов, который являясь профессиональным религиозным служителем, долгие годы руководивший Семипалатинским подотделом Русского географического общества, а также внесший большой вклад в исследование истории и культуры края, в этот период в работу Семипалатинского подотдела активно включается и казахская интеллигенция. Известно, что среди них особо видными являлись - Алихан Бокейханов, Шакарим Кудайбердиев, Райымжан Марсеков, позже Мухтар Ауэзов и другие.

Открытие Семипалатинского подотдела Русского географического общества особенно стало решительным событием на пути сохранения, развития и совершенствования самого старейшего музея Казахстана – Областного историко-краеведческого музея г.Семей.

Только что открывшееся общество принимает в свой баланс все имущество музея.

Благие дела для музея сделали братья Белослюдовы. Как известно из истории города, в результате многолетней исследовательской работы по этому краю, Белослюдовы создали свой частный музей. В составе музея были: разделы по геологии и минералогии, палеонтологии и антропологии, археологии, старинные предметы, коллекция нумизматики, этнографические экспонаты, а также большая галерея картин. Если в разделе археологии было более 600 предметов, то в коллекции нумизматике сохранилось более 1000 золотых, серебряных и медных монет. В целях пополнения фонда Семипалатинского краеведческого музея и повышения научного уровня, братья Белослюдовы передают музею очень ценную коллекцию, состоящую из 500 экспонатов.

В 1919 г. музей переходит в подчинении отделу народного просвещения Семипалатинска, и ему определяется статус научного музея Губернии. Руководителем музея был назначен Д.Ф.Портыгин, а регистрация учетных данных была начата заново. С 5 марта 1920 г. по 1 января 1921 г. было зарегистрировано 374 экспонатов по разным темам. Поскольку большинство этих экспонатов поступило от конфискационной комиссии, легенда этих предметов была неизвестной. Это в свою очередь понижало научную ценность названных предметов. В это время Семипалатинский подотдел Географического общества доказывает, что передача музея и библиотеки отделу народного просвещения была незаконной, и отстаивает свои права. В эти смутные времена, то есть с начала 1921 г. по сентябрь 1925 г. в музее меняются четверо заведующих.

Только с 1925 г. администрация музея становится более стабильной, в 1925-1929 гг. заведованием музеем ведет А.А.Адрианов. В это время музей переезжает в 5-ый раз. Наверно, для музея не было больших трудностей, чем пережить переезды. Кроме того, в эти смутные времена, перекочевки были самым тяжелым в музейной деятельности. Однако, следует отметить, что и в этот период, интерес населения к музейным выставкам был особым.

Значимым событием, в движении краеведов Казахстана и Семипалатинского подотдела Русского Географического Общества стало первая конференция семипалатинских краеведов, проведенная 24-31 августа 1924 г. Впервые проведенная такая конференция, в истории Казахстана, заняла большое место в развитии музейного дела.

Постановление ВКП(б) от 13 ноября 1930 года обязало местные партийные организации улучшить и активизировать краеведческую работу и работу музеев. В ответ на такую заботу краеведы активно стали участвовать в разоблачении кулаков, баев, мулл и феодальных элементов. В результате перегибов многие представители передовой интеллигенции, ученые, настоящие борцы за народное дело стали жертвами политических кампаний. В их числе оказался Б.Г.Герасимов, выдающийся исследователь, ученый-этнограф—долгие годы руководивший Семипалатинским Подотделом Русского Географического общества. Деятельность музея, развитие краеведения приостанавливается на долгое время.

В 1955 году коллектив музея сумели оформить и представить перед посетителями расширенную экспозицию «Отдел природы». Приступают к оформлению экспозиции рассказывающие о достижениях отраслей промышленности и сельского хозяйства.

В 1962 году сотрудники музея совместно с преподавателями педагогического института, особенно под руководством преподавателя этого института Д.С.Новиковой вновь переоборудовали «Отдел природы». А также одна из опытных краеведов В.Д.Хлопина восстановила коллекцию насекомых из более 300 единиц, собираемых с 1905 года. А с 1963 года она взялась за научное описание гербарии состоящих из коллекции, чучел животных и птиц. Такой бесценный труд ученого высоко оценивался многим поколением семейчан, ее имя вспоминают с огромной благодарностью.

19 ноября 1970 года были представлены во внимание посетителей отделы под названием «Дореволюционный период» и «Природа» оформленные в течении двух последних лет. В этот период работы посетители музея имели возможность ознакомиться около пяти тысячи экспонатами музея.

К сожалению в феврале 1971 года из-за аварийного состояния здания музей опять был вынужден закрыться. Только через два года решением горисполкома под музей временно представлено пристроенное четырехэтажное здание.

1975 году музею передается здание, где по сегодняшний день находится областной историко-краеведческий музей г. Семей. Но дня открытия радостным горожанам свои двери музей должен был ждать еще восемь лет. После проведенного сложного капитального ремонта, только в 1978 году музей переезжает в здание. Построенное в 1893-1895 годы как дом генерал-губернатора, имеющее 863 кв.м. площади, здание вполне соответствовал под здание музея. Как 120 лет назад построенное, ныне являющийся историко-архитектурным памятником республиканского значения здание является свидетелем многих исторических событияи.

Таким образом, после переезда в течении еще долгих пять лет музей готовится к встрече со своими посетителями. К ремонтным работам здания были привлечены самые высококвалифицированные специалисты и мастера строительных работ. На оформительские работы были приглашены художники-оформители г. Алматы и Ленинграда. Ход работ постоянно находился под контролем руководителей области и города.

Наконец 21 октября 1983 года музей торжественно открывает все семь залов навстречу посетителей. С тех пор в течении 33 лет музей почти непрерывно обслуживает горожан и гостей города.

1. Памятная книжка Семипалатинской области на 1899 год
2. А.А.Адрианов. Краткий исторический очерк Семипалатинского музея. Сборник трудов Семипалатинского Окружного Музея. Выпуск 2-й. – Семипалатинск, 1929. – стр.4
3. С.А.Ахметова. Историческое краеведение в Казахстане. –Алматы.«Казахстан»,1982г.–150 стр.
4. Касымбаев Ж. История города Семипалатинска (1718-1917гг). –Алматы, 1998.–276 стр.
5. Кашляк В.Н. Семипалатинск. Три века истории.– Новосибирск, 2002.– 371 стр., фото.
6. Семипалатинску 285 лет/Сост. К.А. Байгужинов, М.А. Галиев. – Семипалатинск,2003.– 116 стр.

Ә. Орынбекова

МҰРАЖАЙ ҚОРЫНДАҒЫ ХІХ-ХХ ҒҒ. КӘСІПШІЛІК ПЕН ТҰРМЫСТА ҚОЛДАНЫЛҒАН ЖӘДІГЕРЛЕР

Түркістан оазисі көптеген ғасырлар бойы ауыл шаруашылығы, сауда, қолөнер өркендеген саяси - экономикалық және мәдени даму орта-лығы болған. Түркістан қаласының маңындағы Иқан, Қарашық, Қарнақ т.б. қоныстар жер өң-деу жақсы дамыған, ежелден белгілі жерлер.

ХІХ ғ. екінші жартысындағы В.Полторац-кийдің, Н.А.Тарановтың, К.Абазаның дерек-терінде қаланың тұрғындарының көбіне-көп сауда, жер өңдеумен айналысатыны, бау-бақша, көп мөлшерде қауын, қарбыз егетіні туралы жазылған [1]. Түркістан өңірінде және қалада жергілікті ауылшаруашылығы өнімдерін өң-деуге негізделген кәсіпшілік түрлері дамыды. Жергілікті қолөнер шеберханаларында дайын-далған өнімдер тұрғындардың сұранысын қанағаттандырып отырды.

“Әзірет Сұлтан” қорық мұражайының қоры мен экспозиция-сындағы ХІХ-ХХ ғ.ғ. басындағы жергілікті жерде дамып, қолданылған кәсіпшілік түр-лерінің көрінісі майжуаз, арба, ши, келі-келі-сап, ағаш астаулар, табак, ожау, қасықтар, керамикалық ыдыстар секілді заттар сол кезең-де осы кәсіптердің өрістегенін бейнелейді.

Түркістан оазисінде дамыған кәсіптердің жер-гілікті шикізат негізінде жасалғанын және көптеген ғасырлар бойы қалыптасып, қолда-нылып келгенін көрсетеді. 1819-1864 жылдар аралығында Түркістан

Қоқан хандығының құрамында болды. Ол кезде жергілікті халықтың тұрмысқа қажетті зат-тарын өндіретін, өңдейтін кәсіпшілікті өр-кендеткені белгілі. 1864 жылдан бастап Түр-кістан патшалық Ресейдің құрамындағы болып, 1872 жылы уездік қала ретінде үлкее түседі. XIX ғ. 60 жылдары қалада 20 кварталдық мешіт, 22 су диірмені, 21 тері зауыты болса, 1912 жылғы дерек бойынша өндірістік және сауда мекемелерінің санатында 4 мақта тазарту, 10 май өндіру, 8 сабын қайнату, 15 су диірмені болған [2]. Бұл жерде 1912 жылы жұмыс істеген май өндіру зауыттары мақта тазарту зауыт-тарының шикізаттарының, яғни мақта шит-терінің негізінде жұмыс істеп, май өндірген болуы керек. Патшалық Ресей кезеңінде ірі өндірістер салуға мүдделі емес еді және әр түрлі ауыл-шаруашылық өнімдерін алғашқы өңдеу өнді-рістері ғана ашылғаны белгілі. Оның бірі –мақта егу болса, оның қалдығынан май өндіру өндірісінің дамуына алып келген. Ал, жергілікті жерде көптеген ғасырлар бойы май алып келе жатқан жергілікті майжуаз аспабын пайдаланған май өндірістері болды. Музей қорында сақталып, келушілерге экспозицияда көрсетіліп отырған жуаз бөлшегі осы өндірістің заттай бір көрінісін бейнелейді. Жуаз бөлшегін жасаған шебер көбіне ағаштарды құрсаулау арқылы жұмыс істеген. Музей экспозициясында тұрған жуаздың жеті ағаш бөлшегі көрсетілген. Екі бөлігі төртбұрышты ағашты пайдаланып жасалған, ал ағаш діңінен жасалған бөлігінің ұзындығы 2-2,5 метрден асады. Бұл бөлігінің төменгі жағы жерге көмілген, жоғарғы бөлігі май алатын өсімдік дәнін т.б. салуға арналған, ағашпен шегенделген дөңгелек ойық, келі сипатында жасалған. Жергілікті шеберлер жуаз аспабын жасауда үлкен шеберлікті игергені байқалады. Жуаздың әрбір бөлшегі өңделіп, ағаштармен бекітілген. Майжуазды жасауда бір ғана материал - ағаш қолданылған және бір-де бір шеге, немесе металл бөлшегі қолданыл-мағаны байқалады. Ағаштар бір-біріне жым-дастырылып жасалған. Жуазды жасауда үлкен діңді ағаштарды және жас талдар қолданылған. Жуаз аспабын дайындаудың шеберлері болған және олардың кәсіпке маманданғаны күмәнсіз. Сонымен, майжуаз - май өндіретін аспаб. Ол жуаздың терең жерге көмілген құндағынан және піспектен тұрады. Негізгі құндағының жоғарғы бөлігінде екі ойық жасалған. Бірі -түбінде жарты шар секілді дөңгелек ойығы бар, ол піспектің диаметрінің көлеміне сай болып келеді, ал екінші ойығы май құйылып тұруға негізделген. Піспекті негізінде қара ағаштан жасаған, төменгі бөлігіне төртбұрышты ар-наулы жылжымалы ағаш жастықша кигізілген. Жоғарыда атап өтілген екі төртбұрышты ағаш жастықша әр түрлі ұзындықтағы ағаштармен ұштастырылып дөңгелек ағаш белбеулермен біріктіріледі. Майжуаздың негізгі ағаш келісіне салынған өсімдік дәндерінен ағаш піспектің көмегімен, жылқының күшін қолдана отырып май алынған. Май келінің төменгі бөлігіне дәннің сыртқы қалдығы түспес үшін ішіне сабан немесе зығырдың сабақтары салыныпқоятын болған. Майжуаз аспабы келесі бөлшек-терден тұрады:

1. Жуаз құндағы немесе май келі
2. Ағаш піспек
3. Екі ойықты жылжымалы екі ағаш жас-тықша
4. Ағаш шеңбер-белбеу –ол жастықшаның қозғалуына кедергі жасамай піспекті ұстап тұрады.

XIXғ. аяғы XXғ. басында қазақ жер өңдеу-шілері май өнімін беретін күнжүт, зығыр, кенеп, қауын т.б. өнім түрлерін еккен. Оңтүстік Қазақ-станда кендір, зығыр, махсардан жақсы өнім алынып отырған. Алынған майды жер-гілікті халық тек тамаққа ғана емес баспананы жарықтандыруда да кең қолданды. Май алуда пайдаланған күнжүт, зығыр, кендір өсімдік-терінің маңызы үлкен болды. Ел зығыр, кендір өсімдіктерінен тек май алып қана қоймай, ар-қан жіптерін дайындап, кенеп мата жасаған. Оңтүстік Қазақстанда май алу үшін көбіне қауынның дәнін пайдаланған және ол жуазда ешбір қоспасыз өңделді. Кей жағдайда қауын-ның дәнін күнжіттің дәнімен араластыра отырып май алатын болған [3]. Орта Азияда мақта шектеулі көлемде, тек отбасы сұранысына негізделіп егілді және ең кең тараған мақта түрі қара шитті мақта болды. Түркістан ауданындағы Қарашық, Қарнақ т.б. ауылдарында жуазды кең пайдаланғаны белгілі. Жергілікті тұрғындардың айтуынша әрбір үйде жуаз болған, оны әрбір отбасы өздеріне қажетті май алу үшін қол-данып, ал өз қажетінен артылған май өнімдерін сатып отырған. Түркістан ауданында егілген өнім ішінде май алу үшін ең көп қолданылған бақша өнімі қауын болды. Жергілікті жерде қауынның май алатын дәнін «қауынның шопағы» деп атайды. Жуаздың көмегімен жергі-лікті жерде көбіне қауынның дәнінің майы алынып отырды. Ертеден - ақ қазақтар қауынды кептіріп қауын қақ, қайнатып қауын құрт, қауын шек жасағаны белгілі. Қазіргі кезге дейін Түркістан ауданының тұрғындарының қауын өнімінен жасаған қағы, шегі мен құртын тал-қанын қазіргі күні де ел кең пайдаланады. XIXғ. аяғы XXғ. басындағы Түркістандағы май шайқау өндірісінің дамуы ертеден келе жатқан, жергілікті егіншілікпен айналысқан ел-дің алған өніміне негізделді. Музей қоры мен экспозициясындағы келі мен келісап, ағаш ыдыс-аяқтар, табақтар, ағаш астаулар, қоқан арба түрлері ағаш өңдеу кәсі-бінің заттай дерегі болумен қатар елдің рухани және материалдық мәдениетін көрсетер

жәді-герлер. Майжуаз аспабымен май шайқаса, келімен бидай, жүгері өнімдерін түйіп өндеген. Ағаштан жасалған ыдыс, табақтар сол ке-зеңде ғана кең қолданыста болған, ал қазір тек музейден ғана көруге болады. XVIII-XIX ғ.ғ. мерзімделген екі ағаш астаулар (кк-19/1, кк-19/2) зияратқа келушілерге арнап пісірілген халім ботқасын салуға арналған. XIV ғасырдың екінші жартысындағы Әмір Темірдің «Вакуфтық грамотасында» арнайы әзірленетін халім асына арналып бөлінген бидай, қой, отынның мөлшері туралы деректер кездеседі. Кезінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің «Асхана» деп аталған бөлмесінде әзірленген, жиырма сағаттан астам уақыт бойы дайындалған асты жұма намаздан соң келушілерге үлестіру үшін ағаш астауларға салып қазандық бөл-месіне жеткізген. Бұл екі астауды «ағаш шара» деп те атайды. Астаулар (шара) ағаштан ойып, шауып жасалған [4]. Әсіресе суға төзімді, ұзақ қолданысқа ыңғайлы ағаштар түрі пайдаланылды. Екі астаудың да шытынаған жерлері темірмен құрсауланып жөнделген. Ағаштан жасалған Асхана бөлмесіндегі халім ботқасын салуға арналған ыдысты ел бірде «астау» десе, бірде «шара» деп атайды. Сонымен қатар музей қорындағы ағаштан жасалған ағаш астау, тегене, табақтар, ожаулар мен қасықтар ағаш шеберлерінің ыдыс-аяқты жонып, ойып жасаудағы шеберлігін көрсетеді және бұл дәстүрді қазіргі кезге дейін қазақ шеберлері жалғастырып келеді. Ағаш ыдыстар қарапайым, ешбір өрнексіз, күнделікті ел тұрмысында ет салуға, тамақ ішуде кең қолданылған. Мұндай ыдыс-аяқтарды жасау үшін тамақ тез бұзылмайтын, жағымды иісі бар ағаш түрлері таңдалды. Дайын болған ағаш ыдыстар арша түтінімен ысталып, қайнатылған май сіндірілген және ол заттың берік болуына, ұзақ уақыт қолдануға мүмкіндік берді. Музей экспозициясы мен қорындағы ағаштан жасалған ыдыс-аяқтар сол кезеңнің қайталан-бас дәстүрі мен затты өңдеп, жасаудағы үлгісін көрсетер құнды заттар. Қазіргі кезде де ағаш шеберлері тамаша, заман талабына сай мұндай заттардың үлгісін жасай алатыны анық. Бірақ сол кезеңдегі өмір тынысы мен заттарды өңдеу, шебердің сол затты жасаған уақыт пен ортаның ерекшелігі тек аталған бұйымдарда қайталан-бас сипатта бейнеленген.

Түркістан өңірінде арба жасау кәсібінің кең дамуы байқалады. Көп жағдайда көптеген ға-сырлар көлемінде көшіп-қону, байланыс құра-лының маңызды буынының бірі - арба болғаны белгілі. Осы бір маңызды тасымалдау құра-лының қолдануға ыңғайлылығы қарастырылған. Арбалар көктем, жаз айларында үлкен сұра-ныста болған және арнайы арба жасайтын шеберлер мен шеберханалар жұмыс істегені белгілі [5]. Музей экспозициясындағы арба жасалу технологиясына қарай «қоқан арба» деп аталған. Үлкен екі дөңгелегі мен басқа да құрастырылған бөлшектерінің негізгі материалы ағаштан жасалған. Сонымен қатар шойын бекіт-кіштер де қолданылған. Өлкеде арба жасайтын ұста шеберлері сұраныстарға сай жұмыс істе-ген және арбаның түр-түрлері қолданылып отырғаны белгілі. Музей экспозициясында тұрған қоқан арба да көлік қатынасы құралының бір көрінісін бейнелейді. Қазақтарда арбаларды «екі аяқты арба», «төрт аяқты арба» деп атаған. Екі аяқты дөңгелекті арбалардың бейнесі Қазақстан петроглифтерінде кең түрде су-реттелсе, ортағасырдағы В.Рубруктың дерегінде жазылып, XVIII ғасырдың суреттерінде кез-деседі .

XIX ғ асырда да арба жасайтын ұсталар бұл кәсіпті өрістетіп, дамытты. Қазіргі кездегі мұражайда сақталған қолөнер кәсіпшілігінің осы түрінің туындысы бұл өнердің халқымыздың тіршілігінде зор маңызға ие болғанын көрсетеді. 1866-1872 ж.ж. Түркістан фотоальбомында қазақ ұстаханасы, қамыс өндірісі, қамыс бұйымдарын сату, май шайқау, киіз үй жасау, арба өндірісі, ағаш ұқсату т.б. кәсіптің түрлері бейнеленген. Қамыс өндірісі кең өріс алды, өнімдері тұрмыста кең пайдаланылған күн көріс көзі болған кәсіптің бұл түрі өте кең ауқымда қолданылды. Қамыс үйлердің төбесін жабуда, киіз үйлерде, қоршау т.б. ретінде көп пайдаланылған. Ши тоқу да көнеден келе жат-қан кәсіптің түрі екені анық. Археологтар қазған Бешатыр қорғанының жерлеу орында-рынан шидің іздері табылып отырғаны белгілі. Ел өз шаруашылығында қамыстан, шиден әр түрлі шыпта, төсеніштер жасаған. Қолөнер ісінің бұл түрі арзан әрі төзімді және тұрмыс-тіршіліктің барлық саласында кең қол-данылды. Қазақ шеберлері ши бұйымдарын үш түрге бөлген. Қазақ халқының қолөнерінде шилердің түрін ақ ши, ораулы ши, шым ши деп жіктеген [2, 96]. Ақ ши оралмай құр өзі , ораулы ши оралып, өрнектеліп, әр жерінен оралып тоқылған. Өре ши, шабақ ши, шым ши деп аталған түрлері тоқылу мен өрнек са-луына қарай ерекшеленіп отырды. Музейдің XVI ғасырда салынған «Шығыс моншасы» экспозициясына қойылған тоқылған шилер осы ши тоқу кәсібінің бір көрісі деуге болады. Бұл шилерді өре ши, ақ шилер деп атауға болады. Ешқандай ою-өрнексіз, шиді бояп он жерінен бірдей қашықтықта кендір жіп-пен күрмеп тоқыған. Аталған шилер шығыс моншасының негізгі жуыну бөлмесіндегі таза-лық ойықтарын жабу үшін қолданғанын көр-сетіп тұр. Ортағасырлық моншада бұл тазалық ойықтарын жабуда шымылдық ретінде ши немесе басқа да материалдар қолданғаны анық. Осыған орай ойық жапқыш ретінде пайдаланған шилер, ши есік, тұс ши, терезе жапқыш болған. Қазақтарда ежелден ши тарту, оны аршу, орау, жүн орап тоқу науқаны болған және түр-мыстарында

ерекше орын алғанын «ши тарту», «ши-шымылдық» билері мен ойындарынан көруге болады. Шығыс моншасының тазалық ойығындағы шилердің өре ши, ақ шилер деп аталған түрлері ойық жапқыш қызметін атқарды. Көптеген кәсіптің түрлерінің өркендеп, тұрмыста кең қолданғанын айғақтар этнографиялық материалдармен қатар музейдегі археологиялық материалдардың да орны ерекше. XVIII-XIX ғ.ғ. Түркістан қаласындағы ке-рамика өндірісінің дамуын археологиялық қазба жұмыстары кезінде археологтар тауып, зерде-леген материалдар дәлелдеп отыр [1, 209]. Қазба жұмыстары кезінде табылған, үлкен ке-рамика кешендерін түрлі шаруашылық мақсатта қолданылған керамикалық ыдыстар құрайды. Бұлар астық, сұйықтық, ас сақтауға және ас ішуге арналған хум, құмыралар, орта кеселер, табақтар, піспек, күбілер т.б. болды. Көзеші-лердің бояу езетін ыдыстары, затты пеште күйдірген кезде қолданылған тұғырлар бұл кәсіптің дамығанын көрсетеді. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде Ескі Түркістаннан табылған керамика күйдіретін пештер, XIX ға-сырдағы Түркістан көзешілерінің мөрлері түсі-рілген керамикалық ыдыстар аталмыш кәсіптің жақсы өркендеп, сұраныстарға сай өнім шығар-ғанын көрсетеді [1, 220]. Көзешілер тек ыдыс-тарды ғана жасаумен шектелмеген, сонымен қатар үскірік, балалардың ойнауына арналған ойыншықтар да жасаған. Мұражайдағы ат бей-несіндегі ойыншық үскірік осының заттай дәлелі деуге болады. Оңтүстік Қазақстанның 1819-1864 жылдар аралығында Қоқан хандығының құрамында болуы, 1864 жылдан патшалық Ресейдің қа-рамағына енуі елдің саяси-экомикалық жағ-дайына жан-жақты әсер еткені белгілі. Ел ай-налысып келген кейбір кәсіп түрлерінің дамуына немесе тоқырауына ықпал етпей қоймады. Соның ішінде керамика өндірісінің дамуында тоқырау байқалады. Мұның ішінде Ресей керамикасы, сырттан алып келген өнім-дер, фарфорлық ыдыстар қаланың керамика өндірісінің дамуына кері әсер етті.

XIX ғасырда елдің қолөнер кәсіпшіліктері -май өнімдерін шығару, ағаш заттар жасау, өңдеу, қамыс өндірісі, ши тоқу, керамика өнім-дерін шығару жақсы дамып, кең қолданылып келген. Бұл кәсіптердің көптеген ғасырлар бойы дамыған тәжірибесі және ел ішінде үлкен сұ-ранысы болды. Мұражай заттары кезінде да-мыған кәсіпшіліктің үлкен тәжірибелі шебер-ханаларының жұмыс істегенін, әрбір кәсіптің өз даму жүйесін бейнелейді. Қазіргі кездегі мұражайда сақталған қол-өнер кәсіпшілігінің әр түрлі туындылары бұл өнердің халқымыздың тіршілігінде зор маңызға ие болғанын көрсетеді. Түркістан ауданында көптеген кәсіпшілік түрлері дамып өрістеді және негізгі бөлігі жергілікті шикізат негізінде жұмыс істеді. Егіншілік, бау-бақша, мал өнім-дерін өндіру, өңдеу барысында дамып, қол-даныста болған құрал-саймандар, кәсіпшілік өнімдері белгілі бір даму деңгейін көрсеткен, мұражайға келген елдің назарын аударып, көңілін толқытар заттар.

1. Смагулов Е.А., Григорьев Ф. П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. –Туркестан: Мирас, 1998. –228 с.

2. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. –Алматы: Қазақ энцикло-педиясы, 1994. –364 с.

3. Мадуанов С., Шалекенов М. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII- начале XIX в.в. – Туркестан: Туран, 2008. –350 с.

4. Тохтабаева Ш. Қазақтардың қолөнерге байла-нысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері //Қазақ хал-қының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. –Алматы: Арыс, 2005. –328 бет.

5. Кун А .Түркістан фотоальбомы. – Астана: Елорда, 2005.–228 бет.

Т.Ж. Адамов

МУЗЕЙНЫЙ МАРКЕТИНГ — ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ РАБОТЫ МЕМОРИАЛЬНОГО ДОМА-МУЗЕЯ Д.П. БАГАЕВА

«Музей – это храм, это научно-просветительское и научно-исследовательское учреждение, где посетители будут приятно удивлены встречей с множеством духовных и разнохарактерных обстоятельств нашей жизни, а сотрудники музея должны обогатить людей знаниями истории, традиций и жизни края, донести любовь к природе» [1, с. 15].

Музейное дело в Казахстане зарождалось в XIX столетии. В частности, еще в 1827 г. в Букеевской орде создана «Оружейная комната» Жангир-хана, которую можно назвать первым казахским музеем.

В Павлодаре во второй половине 1920-х годов формируется краеведческая группа. В организацию ее внес вклад Мухтар Омарханович Ауэзов. В мае 1929 года эта группа, куда входил Д.П.Багаев,

организовала первый краеведческий кружок в школе 2 ступени. К 1936 г. в городе сформировалось Павлодарское отделение «Общество изучения Казахстана». В него вошли прежде всего учителя – Алексеев, директор педтехникума Г.Семеняк, Ф.Бандура, А.Баймугамбетов, И.Маслов, фотограф-краевед Д.П.Багаев [2, с. 5].

В доме, где жил и работал фотолетописец, в 2001г. был открыт его мемориальный музей. Здание музея, построенное более 100 лет назад, является историко-архитектурным памятником мещанского быта конца XIX века. Обстановка старинного дома по большей части сохранилась, в особенности та ее часть, которая была использована мастером как интерьер для фотосалона. Сохранились и фотопринадлежности. Фактически не изменился и сам фотопавильон, разумеется подвергшийся серьезной реставрации при открытии музея: знаменитые багаевские панно, набор мебели из красного дерева в стиле модерн, тумба, зеркало с витиеватым оформлением представлены теперь в качестве экспонатов.

За время существования музея его сотрудниками в память о летописце была проделана немалая работа, основная задача которых состоит в сохранении памяти о Д.П.Багаеве, содержании музея и его экспонатов в надлежащем порядке, поиске ранее не известных сведений о мастере и его наследии, а также их популяризация. Кроме того, неотъемлемой частью музейной деятельности является налаживание культурных связей с другими музеями и сотрудничество с современными фотографами, продолжателями дела Багаева [3, с. 18].

Ключевые направления научно-исследовательской деятельности музея-это комплексное исследование:

- проблем современного музееведения
- музейных коллекций.

Деятельность музея по реализации научно-исследовательской, информационной и научно-просветительской работы осуществляют сотрудники музея. Сердцевина деятельности музея вокруг которого строится работа его музейное собрание. Музейные фонды - бесценная кладь свидетельств прошлого. Они всегда будут оставаться предметом общественного и научного интереса. Уникальность музейных экспонатов, полнота коллекций, введение их в научный оборот – предмет гордости и свидетельство зрелости музея. Но музейная коллекция, как справедливо отмечают музейщики, не может и не должна существовать ради нее самой. Доминантой выступает социальная значимость музейной коллекции, как части наследия человеческой цивилизации, как связующего звена в движении исторического процесса. В этом ключевую роль играет основное свойство музейного предмета – информативность, способность демонстрировать типичное или уникальное, экспрессивность, музей выступает участником процесса формирования ценностного отношения общества к историко-культурному наследию, в том числе и необязательно находящемуся в музейных помещениях. Аудитория, на которую направлена образовательно-воспитательная деятельность музея – это конечно, в первую очередь, школьная, то юное поколение общества, в отношении которого народная мудрость предупреждает: «Что посеешь, то и пожнешь». В этой работе тесно переплелись взаимодействие музейной и школьной педагогики.

Научно-просветительная деятельность музея выражается в организации экскурсий-лекций и уроков, которые проводятся в сотрудничестве с педагогами и учителями.

Доброй традицией стало проведение тематических мероприятий к Международному дню защиты детей и 1 сентября. Большое внимание в культурной и общественной деятельности музея уделяется поддержке творческой молодежи. В нашем музее действует фотокружок «Юный фотограф». Где любой желающий может реализовать себя, как фотохудожник, применить свои знания на практике предварительно обучившись этому мастерству на занятиях фотокружка.

Д.П. Багаев оставил нам в наследство и уникальные снимки о жизни и быте казахского народа. Он был членом-корреспондентом Западно-Сибирского отделения Русского географического общества. Через 7 лет работы он был удостоен высокой награды «Похвального отзыва Тамбовского фотографического общества». Также он сотрудничал с Московским фотографическим обществом Фишера. Наследие мастера уникально хотя бы потому, что мы - его сегодняшние потомки - имеем возможность увидеть полотна с отображением самых интересных, потаенных, неизведанных страничек жизни казахского народа, исследованию которых Багаев посвятил свою жизнь. Порой мастеру приходилось маскировать фотокамеру где-нибудь в степи, чтобы местные жители ничего не заметили, а значит, и кадр получался не постановочный, а живой, дышащий, будто с продолжением [4, с. 66].

Чтобы провести съемку, мастеру требовалась целая повозка тяжеленного оборудования. К тому же каждая стеклянная пластина (на которой фиксировался кадр) была на вес золота. Подходящего момента для фотосъемки мастер мог выждать часами.

За 15-лет своей деятельности сотрудниками музея была проведена огромная работа. Это и организация лекций, фотовыставок современных фотохудожников, как в доме-музее, так и выездные фотовыставки в другие города. Проводятся вечера памяти, творческие встречи. С момента открытия музея проведены персональные фотовыставки авторов: Виктора Горбунова, Басова, Бутырина Анатолия, Юрия Варыгина, Олега Ионова, Бугаева Владимира, Пархоменко Александра, Бориса Краснянского, Бичинева Александра, Высоцкого Владимира, Завсигаловой Екатерины, Усова Алексея, Пархоменко Дмитрия, Мозговой Юлии, Коханова Владимира, Владимира Панасюк и многих других. Проведены обменные фотовыставки с домом Метенкова г. Екатеринбург, фотовыставка «В объективе Павлодарское Прииртышье» в г Семей.

Дом-музей Д. Багаева, наряду с показом фотографий и экспонатов самого мастера, проводит лекции, краеведческие уроки, и конечно же основной наш конек - это выставки современных фотографов. Проводимые мероприятия приобщают посетителей к эстетическому восприятию искусства фотографии, повышают их профессиональный уровень, воспитывают в них чувство патриотизма. Отдельные сведения из лекционного материала включались в процесс проведения различных видов музейной работы – обзорных экскурсий, лекций и краеведческих уроков.

Накануне праздничных и знаменательных дат разрабатывались сценарии уроков-экскурсий, познавательно-игровых викторин для младших школьников.

Музейный маркетинг основан на тщательном изучении рынка, учете реальных запросов потребителей, активном воздействии на потребительский спрос и заключается в привлечении посетителей в музей. Для работы со школьной аудиторией у нас разработан график на весь период учебного года.

- Реклама (информация на фейсбуке, на страничке, на сайте музея.) Пресса, радио, телевидение.
- Написание статей о музее, о том или ином мероприятии.
- Работа фотокружка в музее.
- Чтение лекций на выходе в общеобразовательные школы.
- Проведение краеведческих уроков.
- Проведение мастер-классов для начинающих фотолюбителей на базе музея.
- Проведение обзорных тематических экскурсий (составление договоров общеобразовательными учреждениями, с колледжами и Вузами).

1. Музейная педагогика: Междисциплинарные диалоги. Первая тетрадь. – СПб.: Специальная литература, 1998. – 201 с.

2. Ломунова А. Воспитание музейной культуры посетителей: конспект лекций. – М., 1997. – 154 с.

3. Музей – город – регион: история и современность: материалы конференций музейных работников в Москве и Орле в 1997 году. – М., 1998. – 356 с.

4. Лагутин И. Река времен. – Павлодар, 2013. – 79 с.

Б. М. Жунусова

КОВРОВЫЕ ИЗДЕЛИЯ В ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ ПАВЛОДАРСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Г.Н. ПОТАНИНА

*Бесконечно восхождение человеческого духа,
и также богат и неисчерпаем мир казахской
культуры, переданный нам нашими предками...*

Таласбек Асемкулов

В фондах Павлодарского областного историко- краеведческого музея имени Г.Н. Потанина достойное место занимает коллекция ковровых изделий. Она насчитывает более 70 единиц хранения и постоянно пополняется. Большая часть коллекции датируется XX в., но встречаются и образцы конца XIX века.

Одним из наиболее древних ремесел казахского народа является искусство ковроделия. Трудно представить казахское жилище без ковровых изделий. В народе говорят: богатство дома – ковер;

постелешь—теплый настил, повесишь - украшение. Войдя в юрту, ступаешь по мягким узорным войлокам, садясь на почетное место, задерживаешь взгляд на ярких разноцветных коврах, украшающих стены, любишься затейливым узором ворсовых и безворсовых лент, свисающих со свода. Все это— изделия искусства ковроделия, которое имеет глубокие древние корни. Секреты ковроткачества передавались из поколения в поколение. Ковры являлись обязательным элементом приданого невесты, красивый дорожный ковер мог стать ценным подарком, ими награждали победителей различных состязаний (скачек, борцовых, песенных...), наконец, ковер входил в число предметов обмена [1].

Казахские ковры классифицируются по нескольким признакам. По технике изготовления все тканые изделия делятся на ворсовые и безворсовые. Родиной ворсовых ковров является Персия. Название «персидский ковер» сохранилось за коврами, созданными сейчас в Иране, территория, входившая в состав древней Персии. Казахские ворсовые ковры ткали и ткут, в основном, на юге Казахстана, в Семиречье. Ворсовые ковры назывались «халыкилем», «тукти килем», просто «килем». Для этих ковров присуще наличие бордюра (коршау, коргау) и центрального поля. Рисунок, который может быть геометрическим или растительным, многократно ритмично повторяется, образуя розетки.

Ворсовое ткачество не совсем характерно для Северного Казахстана. Поэтому оно представлено только тремя коврами. Их называют «туктиклем». Особенно красив тот, что висит в экспозиции музея, переданный в дар премьер – министром РК К. Масимовым в 2012 году. Изготовлен в середине XX века. Ковер выдержан в красной гамме. По всему полю преобладает растительный сюжет. В центральной части расположены три ромбовидные фигуры, окаймленные линией желтого цвета. Боковые стороны ковра декорированы бахромой из скрученных шерстяных нитей серого цвета.

Безворсовое ткачество было распространено в степях Сары-Арки, в Западном и Восточном Казахстане. Безворсовые ковры – это ковры паласного типа, называются «туксиз килем», «таз килем» или «такыр килем». Ворсовый ковер отличается от безворсового тем, что в нем используется нить двойного кручения и ткут ее методом «теру». В коврах паласного типа «такыр килем», «таз килем» орнаментальные рисунки могут располагаться произвольно и в секциях, разделенных полосами, заполненными зигзагами [1, с.131]. Излюбленные орнаментальные мотивы, используемые мастерицами, это двусторонние завитки - кошкармүйіз, ромбы с отростками, ступенчатые ромбы, ромбовидные розетки, треугольники, прямоугольники с отростками, зигзаги. С большой фантазией комбинируют ткачихи элементы узора. Под их руками оживает неповторимая импровизированная композиция. Выделяется в фондовой коллекции ковер «Цветы, мой Казахстан» Глембековой Б.К. Ковер зеленого цвета. В центре овальная розетка, плотно заполненная растительно- цветочным орнаментом. По бордюру на белом фоне – зооморфный. Оформлен с двух сторон по ширине бахромой. Поражают удивительное понимание народной мастерицы связи характера изделия и его декора, тонкое чувство материала и высокая техника изготовления, доведенная до виртуозности. Отличаются мастерством и художественным вкусом безворсовые ковры мастерицы Шомковой М.. Масштабность, раппортная композиция, геометризованный орнамент придают ковру своеобразную строгость и монументальность.

В прошлом в обиходе были и так называемые бізкесте, тұскесте, тұскілем- ковры настенные, вышитые тамбуром по бархату, замше, тонкому сукну. Их многие путают почему- то с нарицательным тұскііз- настенным войлочным полотнищем. Композиция таких ковров состоит из широкой каймы, обрамленной полосами, при этом центральное поле, нижняя половина зеркала квадрата оставляются не вышитыми, ибо тұскесте были функционально коврами прикроватными, нижняя часть которых всегда прикрывалась постельными принадлежностями [1, с. 136].

В коллекции музея насчитывается более двадцати таких полотнищ. Каждый из предметов представляет собой замечательный образец казахского традиционного искусства, с яркими декоративными характеристиками.

Делятся ковры и по материалу, из которого они изготавливаются. В народных промыслах казахов преобладало в прошлом валяние войлока. Изготавливались войлочные изделия на территории всего Казахстана. Они отличались своеобразием, характерным для разных родо- племенных групп казахов, несмотря на общность используемых материалов, приемов декорировки и колористического решения в целом [2, с. 37]. Наиболее богато представлена в музее коллекция постилочных и настенных ковров из войлока- сырмаки, текеметы и тұскиизы. Огромные, тяжелые войлоки- текеметы, застилавшие почти весь пол юрты, декорировались грубым крупномасштабным узором из спиралевидных и S- образных завитков. Техника изготовления их- накатка узора из цветной шерсти на полуготовый войлок- придавала рисунку расплывчатость, лишая четкости и графичности присущих узорам других войлочных ковров-

сырмаков. Органически вплетаясь в войлок, узор теряет жесткость и строгую правильность очертаний, что придает ковру живописность и особую легкость сочетания фона с узором [2, с.37]. Одним из старинных и интересных по узору, композиции и цветовому решению является текемет, выполненный в конце XIX века Алдамжаровой К. из Маралдинской волости Павлодарского уезда. Текемет орнаментирован тремя ромбами со вписанными зооморфными узорами розового и синего цветов и окаймленными серой и оранжевой полосами. По характеру узора, по колориту этот текемет близок к сырмакам. Сырмак изготавливается из отдельных кусков войлока разных цветов (обычно чёрного и белого) так называемой техникой мозаики: узор врезается в фон вровень с его поверхностью; эта композиция накладывается на другой войлок и простёгивается, а затем прошивается цветным шнуром по контуру узора.

В фондах музея хранится сырмак Мусапировой Калимы, датируемый концом XIX века. В центре три ромба, заполненные зооморфным орнаментом. Края орнамента обшиты шнуром из скрученных цветных нитей. Бордюр орнаментирован узором « кошқар мүйіз» из красного бархата. Обрамляет сырмак со всех сторон разноцветная бахрома из козьего волоса.

Широко распространены в нашем регионе настенные ковры- тускиизы. Они украшались аппликационным орнаментом из различных тканей и нашивались на войлок, который служил основой. Войлочная подкладка позволяла использовать такие ковры для утепления жилища. Тускиизы вешали на решетчатые стены (кереге) юрты – что украшало и в то же время утепляло ее. Особое место в нашей коллекции занимает тускииз, изготовленный в 30-е годы XX века Айтышевой Рахимой. Представляют большой интерес не только стилизованный орнамент, умело подобранная цветовая гамма, но и сама техника. Сложные завитки стилизованного растительного орнамента, komponуясь на центральном поле в ромбы, переливаясь ажурной сеткой, как кружевом, покрывают весь войлок [1, с 43].

Народные мастера украшают свои изделия орнаментом, сохраняющимся на протяжении тысячелетий. При этом прообразами собственной системы казахского орнамента служили, несомненно, предметы и явления окружающего мира, соединенные порою с магическими обрядовыми знаками, трансформированными творческой мыслью многих поколений. [2, с.29].

Ромбы, зигзаги, прямоугольники, многогранники, меандровидные узоры, сетчато-пересекающиеся линии составляют основу геометрических мотивов казахского орнамента. В казахском орнаменте много производных геометрических узоров. К ним относится аралықгүл – фигура, образованная из треугольников, она обычно располагается в композициях ковров между центром и бордюром [1, с.86]. Все эти мотивы орнаментов: геометрические, зооморфно-растительные, космогонические с давних пор используются казахскими мастерицами в изготовлении тускиизов.

Особый интерес представляют ковры-алаша, выполненные в технике узконовойного ткачества. Используется узконовойный станок простой формы «ормек». Состоит он буквально из нескольких деревянных жердочек. Основной композиционный прием, применяемый мастерицами на этих коврах, - чередование узорных и одноцветных полос в различных сочетаниях. Широкие одноцветные полосы переплетаются с узкими орнаментированными, а широкие узорные - разделяются узкими одноцветными. Очень важна цветовая гамма, в которой выполнен ковер. В отличие от войлочных ковров тканые не подразделяются по доминирующему цвету на черно-белые, красные и другие. Тканые алаша как бы вобрали в себя все краски земли – они есть отражение многообразия окружающего мира. Это яркое живописное полотно, созданное руками женщины, дает положительный жизнеутверждающий заряд.

В собрании музея имеется алаша мастерицы из Экибастузского района Туменбаевой Зуры . Дата изготовления – 1912 год. Была приобретена сотрудниками музея во время этнографической экспедиции. Состоит из сшитых между собой ,6- ти тканых полос из ссученных шерстяных нитей. Композиция орнамента выполнена в переборной технике терме. Она включает в себя чередование полос красного, серого, желтого цветов с узором **тіс**. С двух сторон по длине окаймлен черной х/б тканью.

Анализируя различные виды казахских ковров, технику их изготовления, характер орнамента и цветовое решение можно сделать вывод о непрерывной преемственности женского ремесла и искусства ковроделия, которая совершенствовалась от поколения к поколению. В результате чего и сложилось национальное, своеобразное и глубоко индивидуальное искусство казахских народных мастериц.

1.Каирбекова А. «Узор алаши ложится как стих...» – Деловой Усть-Каменогорск, 2005, – № 6

2.Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1.– Алма-Ата, «Өнер», 1986 - 356 с.

РОЛЬ МУЗЕЕВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Последние годы стали для казахстанских музеев, как и для всего казахстанского общества, переломными. Закончил своё существование Советский Союз, а вместе с ним и выстраивавшаяся на протяжении десятилетий огромная идеологическая пропагандистская машина, составной частью которой были музеи. Ситуацию в большинстве региональных музеев, вне зависимости от их профиля, в основном можно было охарактеризовать как «унифицированную» (похожие структуры, похожие коллекции, похожие виды деятельности, похожее положение в обществе), «закрытую», «консервативную». Соответственно новая социокультурная ситуация серьезно скорректировала работу музеев. После многих лет удручающего однообразия важной проблемой отечественных музеев стала индивидуализация, обретение ими собственного лица. Сегодня хороший музей – это музей необычный, не похожий на остальные, такой, который мог появиться лишь здесь и теперь, в конкретном регионе, конкретной местности, для решения задач культурного развития конкретных сообществ, то есть музей, неразрывно связанный с историей и культурой места. Уже недостаточно было делать музей «по методикам», универсальным рецептам из центра – какими бы они не казались удачными. Каждый регион, каждая территория, каждый город уникальны, они обладают историко-культурным потенциалом, который может быть использован для их развития и формирования сознания людей. Необходимо определение региональным сообществом своего места во времени и пространстве. Это определение, этот поиск может происходить с помощью таких понятий, как «история», «память», «наследие», выявление «лица» и «души» территорий и местных «мифов», вовлечение в оборот историко-культурного наследия. Важную роль в этом процессе могут и должны играть музеи. Необходимо осознать своеобразие каждого региона и согласно этому строить музей, ведь любой провинциальный музей является по своей сути – краеведческим [1, с. 7].

Под ролью музеев понимается мера их влияния на окружающее пространство, степень участия в жизни города и его жителей, а место – это определенное положение, занимаемое музеем в культурном пространстве города. Без определения музеями своей роли и нахождения ими места в этом пространстве, невозможна их полноценная деятельность.

В течение последних лет в казахстанских музеях происходил процесс определения музеями своего места и роли в культурном пространстве города.

Смена идеологических установок, и как следствие растерянность, новые экономические условия и нехватка финансирования, спад посещаемости. Необходимо было перестраиваться на новый метод работы. Одновременно с этим, передовая музейная практика демонстрирует серьезный потенциал влияния музеев на современную культурную ситуацию [1, с. 4].

Сегодня многие рассматривают музей как центр информации, культурный центр, центр научной и художественной жизни, как место встречи различных возрастных, социальных, профессиональных или этнических групп, для каждой из которых посещение музея имеет свой специфический смысл, не всегда сводящийся к воспитательному. Музей перестал замыкаться в своих стенах и пытается распространить своё влияние за пределы отведённой ему территории, доказывая свою значимость. Заметен начавшийся процесс изменения социальной роли музея, перестройки форм и методов работы, направленной на повышение эффективности взаимодействия музея с обществом. Музейная сеть города развивалась также типично для государства, и к началу процесса реформ представляла собой некую усредненную модель музейной сети крупного областного центра, с обязательными краеведческим и художественным музеем, с музеями местных знаменитостей и промыслов, и так далее. В 1990-е годы музеи города столкнулись с проблемами, характерными для всех музеев – спад посещаемости и финансирования, закрытие на ремонт зданий [2, с. 14].

Исследования, посвященные созданию и деятельности павлодарских музеев ограничивались лишь кругом тем, связанных с собирательской, экспозиционной и экскурсионной работой при этом проблемы взаимодействия музея и города также не рассматривались.

Таким образом, в 1920-1980-е годы в музейведческой литературе рассматривались либо проблемы взаимодействия музея с обществом в целом и его места в историко-культурной среде, либо отдельные аспекты музейной деятельности, такие как социальные функции, музейная аудитория. Однако не проводилось комплексных исследований по проблемам взаимодействия музея и города, современной ситуации в музейной среде. В этих работах отмечались кризисные явления, сложившиеся в музейном

деле, но одновременно обозначалась положительная динамика развития музеев и определялись пути дальнейшего развития музеев. Именно в этих работах, благодаря «точечности» исследования и тому, что авторы материалов в этих сборниках являются либо сотрудниками региональных музеев, либо специально занимаются местной проблематикой, наиболее остро были поставлены вопросы деятельности региональных музеев. В этих исследованиях наиболее полно была видна специфика каждого региона и города, и обозначались проблемы характерные как для музейной системы страны в целом, так и специфический для разных регионов. В 1990-е годы были создан ряд диссертационных работ (105,138,161), освещавших вопросы взаимодействия музеев и окружающего пространства. В ряде работ исследуются проблемы городской среды, культурного потенциала города и места и роли музеев. В этих сборниках анализируется деятельность различных учреждений культурной инфраструктуры, что позволяет рассматривать музей в неразрывной связи с другими культурными институциями. Практическая ценность некоторых исследований заключалась в том, что в них высказывались конкретные предложения по повышению эффективности музейной деятельности. С целью выработки наиболее оптимального варианта обновления всех видов музейной практики изучались закономерности развития музейной сети страны на советском этапе, демонстрировались преимущества и недостатки централизации музейной организации. В литературе появляются работы, которые анализируют новые тенденции развития казахстанских музеев, отмечают и исследуют кризисные явления в музейной практике и обозначают пути выхода из кризиса которые в основном сводятся, к модернизации деятельности музеев и расширению их партнерских связей. Предпринимаются попытки выделить из традиционных типов новые музейные модели, получающие наибольшее распространение и проанализировать их особенности. Важным вопросом исследований стал вопрос определения социальных функций современного музея. В музееведческой литературе исследуются проблемы проектирования выставочного и экспозиционного пространства. Особое внимание в музееведческих исследованиях уделяется вопросу музейной аудитории, в том числе детской. Многообразие данных исследований, различные решения, предлагаемые их авторами позволяют анализировать существующие проблемы во взаимодействии музея и города, а также вырабатывать на основе этого анализа решения по оптимизации деятельности музеев. Изменение экономической системы страны, внедрение в практику новых рыночных методов часто освещаются в литературе. Особое внимание музееведов привлекают проблемы музейного маркетинга и менеджмента, рекламной и коммерческой деятельности в культуре. Над этими исследованиями работают как отечественные, так и зарубежные исследователи. Среди новых музейных технологий упоминается внедрение в современную музейную практику технических средств и использование в музеях возможностей глобальной сети интернет, как средства преодоления информационной изоляции и разобщенности музея, а также как наиболее оптимального средства для актуализации всех видов музейной деятельности. Эти исследования имеют немаловажное значение для определения ведущих тенденций в развитии музеев в культурном пространстве города.

В конце 1980-х – начале 2000-х годов проблемы функционирования павлодарских музеев исследовались преимущественно их сотрудниками [3, с. 15].

Социокультурные особенности развития и современного состояния области, непосредственно влияющие на деятельность музеев области, отражены в достаточно широком спектре литературы, охватывающей все 1990-е годы.

Важную группу источников составляют документы, хранящиеся в научных и текущих архивах музеев области. Это неопубликованные источники: уставные и нормативные документы, планы, отчеты музеев, концепции их развития, протоколы заседаний научных групп и отделов, тематико-экспозиционные планы постоянных экспозиций и выставок, книги отзывов посетителей. Они дают представление об экспозициях и выставках музеев, реакции на них посетителей, о процессах происходивших внутри музейных коллективов, о программах, предлагаемых посетителям. Также официальная информация о деятельности музеев содержится и в сети интернет. Официальные сайты музеев области можно отнести в самостоятельную группу. Материалы, размещенные на этих сайтах дают представление о современной практике музеев области, новейшую информацию о музейных мероприятиях, выставках, проектах. Кроме того, на сайтах содержатся материалы по истории музеев и перспективам их развития [3, с. 12].

Выделены характерные особенности, позволяющие говорить об особой роли музеев области, хотя процесс определения музеями своего места в культурном пространстве в настоящее время находится в развитии. Таким образом, новизна исследования состоит ещё и в том, что роль и место музеев в культурном пространстве города рассматриваются не по прошествии времени, а в момент их непосредственного определения [4, с. 45].

Каждый регион обладает уникальным историко-культурным потенциалом, который может быть использован для развития территории и становления сознания людей. Определение региональным сообществом своего места во времени и пространстве может происходить с помощью таких понятий, как «история», «память», «наследие», выявление «лица» и «души» территорий и местных «мифов», вовлечение в оборот историко-культурного наследия и особая роль в этом процессе отведена музеям, в которых, как в зеркале отражается (или должна отражаться) специфика конкретного региона. Иными словами, музей - это форма локальной культуры.

1. Коссова И.М. Культурно-образовательная деятельность музеев. Тенденции и перспективы. // Культурно-образовательная деятельность музеев – С.1-9.

2. Музей и образование. – Материалы для обсуждения, 1989.– 21 с.

3. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей – М., 2001. – 27 с.

4. Шулепова Э.А. Музей на службе общества: проблемы взаимодействия – М., 2002. - 154 с.

С.С. Шарипова

ШКОЛЬНЫЙ МУЗЕЙ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Современный музей образовательного учреждения (школьный музей) является уникальной точкой преломления культуры и образования. Следовательно, «музейность» здесь приобретает новое качество – передача социальной памяти, что составляет сущность любого музея, осуществляется как акт творческой реализации и самореализации, воспитывающего культуротворчества.

Проблемы возникновения, развития и использования в воспитательном процессе школьных музеев исследуются достаточно широко, как в работах зарубежных, так и отечественных авторов, начиная с рубежа XIX-XX вв. Так в работах Борина Я., Гревса И.М., Зеленко А.У., Лихтварка А., Хитькова Н.А. раскрывается специфика работы музея с детской аудиторией. В работах Туманова В.Е., Юхневич М.Ю., Вансловой Е.Г., Элькина Г.Ю., Огризко З.А. обобщен опыт работы школьных музеев, освящены цели, задачи, формы их деятельности. В работах Ушинского К.Д., Макаренко А.С., Сухомлинского В.А., Крупской Н.К., Выготского Л.С., Занкова Л.В., Давыдова Д.Б. обоснованы основные педагогические принципы и подходы, которые используются в деятельности школьных музеев.

К школьному музею как типу наиболее близок детский музей, который, как и школьный обращен к детской аудитории и семье, направлен на развитие и воспитание детей и подростков. Характеризуя сущность и содержание деятельности музея с детьми, понятия «школьный музей» и «детский музей» можно рассматривать как идентичные, поскольку они обозначают не столько месторасположение музея (в школе или вне школы), а специфику работы с детской аудиторией.

Историографический обзор научных исследований в сфере музейной педагогики позволяет утверждать, что нет единой точки зрения на вопрос, где именно впервые появились детские музеи. Ряд исследователей считает, что родиной детских музеев является Англия, где в 1872 г. принцем Уэльским в Лондоне был открыт Музей детства, который являлся частью Южно-Кенсингтонского музея и специализировался на собирании разного рода раритетов, но в особой степени – на коллекциях костюмов, игрушек и игр разных стран. Однако целенаправленная работа с детьми и учителями началась лишь с 1920-х годов [1,с.53].

Многие специалисты считают США родиной детских музеев, где в период с 1899 по 1925 г. появилась целая группа музеев, которые в своей деятельности опирались на педагогические концепции. Первый из них – Бруклинский детский музей (Нью-Йорк) – был создан по инициативе учителя естественной истории Галупп А. в 1899 году. В соответствии с ее концепции, музей должен стать средой, где дети не только имеют возможность видеть разнообразные экспонаты, но и ощущают себя свободными участниками интересных и разнообразных событий, приключений, действий [2, с. 45]. Следовательно, с этого времени начинается история совершенного нового типа музея, в котором все – состав коллекций, приемы экспонирования, методы и формы работы с аудиторией – имеет свою специфику, обусловленную ориентацией на интересы и потребности детей.

Школьный музей рубежа XIX и XX вв. в значительно меньшей степени, чем какой-либо другой, был собранием раритетов. Хитьков Н.А.– автор одной из первых монографий о подобных музеях писал, что под школьным музеем нельзя понимать такое учреждение, где собраны те или иные редкости, потому что в школьном музее они только желательны, но не необходимы. Школьный музей есть просто собрание коллекций, приборов, картин и вообще всего того, что повседневно употребляется в школе,

где введено наглядное преподавание, поэтому программа такого музея должна быть самая обширная и многообразная [3, с. 12]. Похожая статья: Школьный музей как средство развития информационной компетентности учащихся. Другой исследователь этого периода отмечал, что всякий предмет мог представлять ценность для такого музея: «камень, валяющийся на дороге... коробочка от спичек... старое гнездо птички, шмеля, нарост на дереве, раковина, пуговица», коль скоро он становился объектом пристального наблюдения и средством познания окружающего [4, с. 64]. Причем особое значение при сборе материалов придавалось связи с местными условиями, с краеведением.

Таким образом, школьный музей был самым непосредственным образом включен в учебный процесс для осуществления наглядного метода преподавания, знакомства с действительностью, с требованиями окружающей жизни. Другой отличительной его особенностью было то, что он являлся, как правило, плодом общих усилий, совместного творчества учащихся и педагогов, которые вместе занимались собиранием или изготовлением пособий.

Борин Я. отмечал, что помимо того, что музей в школе являлся условием для воспитания полезных и необходимых для жизни навыков, для возбуждения любознательности, для построения правильных представлений и понятий об окружающей жизни, он был способом налаживания контактов, одухотворения взаимоотношений учителя с детьми, служил также «прекрасным побудителем к дальнейшему самообразованию и самого учителя» [5, с.13].

Детские музеи, которые создаются в 1920–1930 гг., можно назвать, если пользоваться современной терминологией, авторскими, поскольку за каждым из них стояла яркая личность его создателя.

Зеленко А.У. был автором неосуществленного проекта Детского музея-дворца, концепция которого в то время не знала аналогов. Основываясь на том, что ребенок познает мир через все органы чувств, и радость его «от впервые виденного, ощупанного, понюханного, испробованного несравненно ярче, чем у взрослых, а потребность в таких ощущениях сильнее», он считал, что детский музей «должен подойти к детям, прежде всего, методом чувственных восприятий и... помочь в выработке «чувственной грамотности» [2, с. 85]. Все в нем следует устроить так, чтобы дети загорелись желанием увидеть, услышать, пощупать, попробовать, а также совершить открытия и что-нибудь сделать своими руками. Поэтому в проекте Зеленко А.У. есть отделы «смешных вещей» и «вкусных вещей», «света и тьмы», «шумов и музыки», «ощупай и угадай», «любопытных запахов», а наряду с этим – «серьезных научных интересов», «открытий и изобретений», «общественных интересов и современной жизни», «замечательных людей» др.

Шмит Ф.И. считал, что образовательный музей представляет собой мастерскую, где «возможны замены подлинников слепками, копиями, моделями, фотографиями памятников» [4, с. 65]. Одновременно с тем, что детский музей как вариант учебного является мастерской, образовательным пространством, местом проявления активности ребенка, он, по замыслу Шмита Ф.И., представляет ценность как центр изучения психологии детского творчества.

С начала 1930-х гг. школа была ориентирована на осуществление идей политехнизации с широким использованием краеведения. В инструкции Наркомпроса РСФСР «Об укреплении работы и связи музеев со школами» (1938) прямо указывалось на необходимость организации выставок, уголков краеведения в школе [5, с. 95].

Таким образом, подводя итог краткому ретроспективному обзору развития школьных (детских) музеев, можно выделить следующие тенденции: с начала своего возникновения на рубеже XIX–XX вв. вплоть до конца 1920-х гг. школьный музей создавался исходя из потребностей в наглядном преподавании; в 30-40-е гг. – в связи с развитием школьного краеведения; с середины 50-х гг. – обозначается новая тенденция – ориентация на государственные музеи. К середине 1980-х гг. в Казахстане сформировалась весьма обширная сеть школьных музеев, которые в количественном отношении стали преобладать над всеми другими группами музеев, образующих структуру музейной сети страны.

К концу XX столетия число детских музеев существенно сократилось, тем не менее, в нашей стране представлены практически все типы музеев, которые существуют за рубежом: детские музеи, которые возникают в структуре традиционных, «взрослых» музеев на правах специально созданных подразделений; музеи, которые являются частью других, не музейных, детских культурно-образовательных центров; музеи, являющиеся частью инфраструктуры двух сфер – культуры и образования; самостоятельные детские музеи.

Современные исследователи развивают свое представление о детском (школьном) музее опираясь на подходы родоначальников музейной деятельности с детской аудиторией. По мнению Т.В.Галкиной детский музей – это интерактивное пространство для детской и семейной аудитории, в котором

осуществляется познавательно-досуговая деятельность в специально организованной среде. Она отмечает, что в детском музее понятие «музейный предмет» подвергается трансформации – оно включает как предметы, обладающие признаками раритетности, так и типичные предметы. Более того, большинство экспонатов находится в открытом доступе, что неприемлемо для традиционных музеев. Наконец, самим детям предоставлена возможность «создавать музейный предмет». Такая установка детского музея, который не копит фондовые залежи, а работает с каждым музейным предметом, предлагая его для знакомства и изучения посетителю, что свидетельствует о повышенном внимании детского музея к другой сфере деятельности – культурно-образовательной [4, с. 66].

Яхно Ю.Б. считает, что целью создания и деятельности школьного музея, является содействие развитию коммуникативных компетенций, навыков исследовательской работы воспитанников, поддержка творческих способностей детей, формирование интереса к отечественной культуре и уважительного отношения к нравственным ценностям прошлых поколений.

Главное отличие образовательно-воспитательного эффекта в деятельности школьного музея от государственного заключается в том, что ребенок выступает не как потребитель продукта музейной деятельности, а как активный его создатель. Феномен школьного музея состоит в том, что его образовательно-воспитательное влияние на детей наиболее эффективно проявляется в процессе их участия в осуществлении различных направлений музейной деятельности. Необходимо создать условия, чтобы музей не только «хранил и показывал», но и обеспечивал активную деятельность детей в процессе приобщения к культуре. Данный подход определяется самой спецификой деятельности музея, в ходе которой ребенок способен глубже и конкретнее усваивать социальный опыт прошлых поколений, в ряде случаев практически апробировать его и выработать.

Особенностями школьного и детского музея являются:

- наличие постоянной аудитории
- возможность использования коллекции музея в организации и проведении системных учебных (воспитательных) мероприятий;
 - участие детей в ответственном деле сохранения музейных коллекций;
 - большая, чем в других музеях доступность музейных коллекций; возможность проверить себя в будущей профессии;
 - комфортная атмосфера для ведения диалога (учителя с учеником, посетителя с музейным предметом)
 - собственные нормы социального поведения [4, с. 64].

Таким образом, школьные и детские музеи являются одним из ярких явлений отечественной культуры и образования, эффективным средством обучения и воспитания подрастающего поколения. Школьный музей (как и детский музей, созданный при инициативе детей и в результате их исследовательского и творческого труда) - по существу универсальный общественный институт, сочетающий в себе признаки и функции исследовательского учреждения, общественного объединения, детского клуба по интересам, творческой мастерской, обладает поистине неограниченным потенциалом педагогического воздействия в осуществлении нравственного, патриотического, гражданского воспитания.

1. Музееведение: История и историография. – СПб.: СПбГАК, 1995. – 234 с.

2. Хитькова Н.А. Школьный музей, его значение и организация. – Киев: б.м., 1997. – 136 с.

3. Именнова Л.С. Социально-педагогическая деятельность краеведческого музея: история, теория, методика: Дисс... канд. пед. наук. – Москва, 2004. – 45 с.

4. Галкина Т. В. Музейная педагогика: коммуникативный феномен экскурсии как базовой музейно-педагогической формы // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – Выпуск 4 (94). – с. 63-67

5. Микулан И.Н. Школьный музей как средство формирования патриотизма учащихся. Дисс. ... кан. пед. наук. – Ставрополь. 2006. – 176 с.

А. Дауленова

ВСЕМИРНЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ВЫСТАВКИ КАК МОДЕРНИЗАЦИЯ КУЛЬТУРЫ

В ходе голосования представителей государств-членов Международного бюро выставок было принято решение о том, что столицей проведения Международной специализированной выставки «Экспо 2017» станет Астана. Как говорил Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев: «ЭКСПО – это величайшая возможность для нашей страны получить новые энергетические и «зеленые» технологии. Это миллиарды долларов инвестиций, которые поступят в Казахстан за время подготовки и проведения ЭКСПО-2017, а также дальнейшего использования его объектов». Хочется отметить что, ЭКСПО – это воссоединение культур разных стран, это великая возможность познать культуру, достижения развитых стран мира. Проведение «Экспо 2017» - большой шаг к становлению Казахстана в качестве международной выставочной и информационно-презентационной площадки [1, с.25].

Международная специализированная выставка “Экспо” - крупнейшая международная выставка, на которой демонстрируются новейшие научно-технические достижения, перспективы развития, а также история, традиции и культура стран всего мира. Результатом проведения всемирных выставок является расширение международных, экономических, политических, культурных и научных связей. Всемирные выставки проводятся один раз в пять лет, а промежутки между ними заполняют специализированные выставки [2, с.58].

Впервые Всемирная выставка состоялась в 1851 году в Великобритании. На протяжении нескольких месяцев здесь демонстрировались самые разнообразные экспонаты, среди которых были промышленные товары, изделия ремесла, машины, полезные ископаемые и даже предметы искусства. Выставка 1851 года справедливо названа важнейшей вехой в истории промышленной революции. Идея проведения подобных выставок, принадлежавшая британскому союзу ремесленников, прижилась, и они начали проходить на постоянной основе, с каждым годом набирая обороты и становясь более грандиозными и масштабными [3, с.15]. Немногие знают, что знаменитую Эйфелеву башню начали строить специально для Всемирной выставки 1889 года в Париже в качестве входной арки на территорию экспозиции, расположенной во дворце Трокадеро. Также к проведению всемирных выставок были возведены лондонский Хрустальный дворец (уничтожен пожаром в 1936 году) и уникальный жилой комплекс Хабитат 67 в Монреале (темой выставки 1967 года были дома и жилое строительство) [4, с 120].

Эстафету по проведению “Экспо” перенимали такие страны, как США, Испания, Италия, Франция, Япония, Корея, Бельгия, Бразилия, Китай и другие.

Официальное признание ЭКСПО-2017 получила 11 июня этого года. В этот день в Париже на 155-й сессии Генеральной Ассамблеи Международного бюро выставок Казахстану торжественно вручили флаг МБВ. С этого момента у Казахстана появилась возможность начать полномасштабную работу по привлечению зарубежных участников, а также заняться имиджевым продвижением ЭКСПО-2017 на международной арене.

Идея о проведении международной специализированной выставки в Астане впервые прозвучала в испанской Сарагосе в 2008 году. О возможности ее проведения заявил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. Выставка в Сарагосе и дальнейшие в корейском Йосу, и китайском Шанхае, действительно доказали верность выбора этого крупнейшего международного мероприятия

Планируется, что в выставке ЭКСПО-2017 примут участие представители 100 стран. В целом, ожидается больше 2 миллионов посетителей, каждый из которых, по прогнозу, посетит выставку 2 раза и более. Таким образом, общее число посещений составит порядка 5 миллионов. Планируется, что 85% от общего числа посетителей составят казахстанцы, а 15% - граждане иностранных государств, большинство из которых приедут из стран СНГ и Китая. Значительное количество туристов также ожидается из Европы, Турции и США. [5, с.129]

В павильоне Казахстана, который будет самым большим среди других павильонов, расположится «Музей Будущего» и «Музей истории Казахстана». Можно отметить, что музеи занимают особое место в культуре, через музеи общество узнает прошлое своей страны. На Международной выставке показав нашу богатую историю музеи докажут свою ценность обществу. Международная выставка, это «проект» который связывает культуру, традиции, достижения в области технологии, историю, науку.

Столица Казахстана, г. Астана получила большую возможность показать всему миру, как развивается наша страна в столь короткое время.

Астана является культурной столицей нашего государства, проведение Международной выставки ЭКСПО-2017 в Астане - один из ключевых национальных проектов Казахстана. ЭКСПО-2017 в Астане станет первой международной выставкой, которая проводится в странах Центрально-Азиатского региона и СНГ. Астана станет площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов, соберет лидеров мировой науки и бизнеса.

ЭКСПО-2017 в Астане станет первой международной выставкой, которая проводится в странах Центрально-Азиатского региона и СНГ. Астана станет площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов, соберет лидеров мировой науки и бизнеса. Выставка будет способствовать привлечению в страну крупных инвестиций, новых технологий и инноваций, послужит дополнительным стимулом для экономического и инфраструктурного развития всей республики.

Анализируя эффективность Всемирной выставки нельзя не учитывать то огромное влияние, которое она оказывает на оживление экономики не только города-организатора, но и страны в целом.

Нет сомнений, что проведение этого глобального мероприятия будет способствовать дальнейшей модернизации Казахстана, ускорит наше индустриально-инновационное развитие.

Новые альтернативные источники энергии интересуют мировые сообщества. Очевидно, одно это ЭКСПО кардинально изменит жизнеустройство промышленных цивилизаций.

Благодаря личному контролю Президента Казахстана, проект по проведению выставки быстро и успешно развивается.

Каждая из Всемирных выставок была визитной карточкой времени, потому что демонстрировала достижения культуры, науки, и техники своего времени в разных странах и давала обобщенную картину мирового состояния в этих областях.

1. Назарбаев Н. G-Global – Мир XXI века. – Астана: Деловой мир Астана, 2013. – 196 с.
2. Мезенин Н.А. Парад всемирных выставок. – М., 1990. – 160 с.
3. Орлов М.А. Всемирная Парижская выставка в иллюстрациях и описаниях. – СПб., 1900. – 205 с.
4. Шпаков В. История всемирных выставок. – М.: АСТ, 2008. – 384 с.
5. Аяган Б.Г. История суверенного Казахстана: 20 лет независимости. – Алматы: Раритет, 2011. – 400 с.

А. Куандыков

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УКРАИНЦЕВ В ЖЕТЫСУ

Миграция украинцев в Казахстан, включая в Жетысу в общем колонизационном движении Российской империи знаменовало собой окончательное закрепление русско-украинского населения в этом регионе. Законодательство Российского государства на этапе подготовки и отмены крепостного права в какой-то степени регулировало и даже поощряло переселение крестьян западного края в восточные районы империи. В такой процесс в основном могли попадать государственные крестьяне, которые зачислялись в казачье сословие и селились на землях коренных жителей.

Отметим, что инициатива крестьянских переселений в Семиреченскую область принадлежала военному губернатору Г.А. Колпаковскому. В июне 1867 г. он передал на обсуждение соответствующим ведомствам записку, в соответствии с которой предлагалось разработать целый ряд вопросов о переселении крестьян, в том числе украинских и белорусских, с Запада в Жетысу. В ней, в частности, отмечалось: «В настоящее время, когда политическое положение края с 1867 года так изменилось, – нет уже надобности в заселении казачьими поселениями» [1, с. 204].

Следует констатировать, что в основу разработанного проекта «Положения об устройстве в Семиреченской области сельских поселений» (по указанию генерал-губернатора Туркестанского края К.П. фон Кауфмана) был положен ряд предшествующих законоположений. В их числе – «Временное положение» 1868 г. и принятый ранее «Устав о сибирских казаках» 1822 г. Указанный проект фактически

стал руководящим документом «для водворения в области русских (и украинских – А.К.) переселенцев» [1, с. 286]. Каждому переселенцу (на душу) выделялся надел в размере 15 десятин удобной земли и 15 десятин запаса. Так, для переселенцев, устраивавшихся на пикетах и почтовых трактах, отводилось до 30 десятин при 15 десятинах в запасе. Землепользование устанавливалось общинное. В целом на одну переселенческую семью выделялось 100 руб. денежной ссуды [2, с. 8].

Первый этап переселенческой политики Российской империи (1860-1880 гг.) в целом характеризовался отрицательным отношением к крестьянским переселениям. Это было связано с тем, что после крестьянской реформы 1861 г. царское правительство от политики поощрения переселений перешло к политике запрещения, так как возникла необходимость «обеспечения помещиков старых земледельческих районов дешевыми рабочими руками». Хотя закон от 19 февраля 1861 г. признавал бывших помещичьих крестьян лично свободными, а в статье 29 «общего положения» даже говорится о праве крестьян «перечисляться в другие сословия и общества и отлучаться от места жительства», тем не менее «освобожденные» крестьяне оставались в течение 9 лет, т.е. до 1870 г., в положении временнообязанных и выходили из общества только с согласия помещика [1, 82].

Самые первые переселенцы из числа русских и украинцев прибыли в 1868 г. С 1883 г. на территории Семиреченской области действовали уже «Правила о поземельном устройстве оседлого населения». Генерал-лейтенант Г.А. Колпаковский одобрил эти правила и утвердил их, будучи уже Степным генерал-губернатором. Записка об управлении областью, ставший следующим законодательным документом, стала основой изданного в 1884 г. «Положения о колонизации в областях Степного генерал-губернаторства». В ней уже был более подробно определен порядок выдачи владенных записей. К этому времени в Семиреченской области насчитывалось 29 русско-украинских селений с 15 тыс. населением [3, с. 52]. Необходимо подчеркнуть, что эти положения были детализированы – в самых различных аспектах – в документах местной администрации.

Временные правила 1881 г. по официальному свидетельству «не достигли того упорядочения переселенческого движения, к которому стремилось правительство, так как, с одной стороны, выход из обществ, вследствие разных затруднений и хлопот, продолжал оставаться доступным лишь сравнительно более состоятельным крестьянам, не особенно нуждавшимся в переходе на новые места, а с другой — продолжавшееся опасение вызвать преувеличенные размеры переселения не позволило ни обнародовать упомянутых правил, ни провести в них каких-либо мер, преследующих колонизационные интересы отдельных районов». Во «Временных правилах» не указывалась и не предусматривалась финансовая помощь переселенцам со стороны государства» [4, с. 25].

В ряде законодательных актов, принятых правительством Российской империи прослеживаются явные ограничительные тенденции. Например, в конце XIX в. Семиреченская область неоднократно закрывалась для переселения, однако наплыв переселенцев с Украины, как и из других регионов империи, все возрастал. К 1895 г., когда колонизация области была приостановлена, численность русских, украинских и белорусских крестьян, так называемых «абсорбентов» составляла уже 35569 человек, рассредоточенных по «анклавам» в тридцати двух селениях [5].

В целом, на начальном этапе русско-украинской крестьянской колонизации по существу преобладали выходцы из западных губерний Российской империи. Вслед за казаками потянулись в Степной и Туркестанский края крестьяне в большинстве своем – «выкупившиеся» на свободу бывшие крепостные, были и беглые.

В Туркестанском генерал-губернаторстве активно заселялась в ту пору и Сырдарьинская область, в которую входила значительная часть современного Южного Казахстана. Первоначальный вопрос о ее заселении был поставлен 12 июня 1866 г., когда полковник Нугзар Геруа – начальник правого фланга Туркестанской области, получив указание из Ташкента, разослал запросы начальникам фортгов. Тогда же поступил положительный ответ из Джулека с согласием принять 100 семей переселенцев («для тыла»). Это и были первые россияне – русские, украинцы, белорусы, а кроме того несколько немцев, поляков и марийцев на территории Сырдарьинской области.

Впоследствии после вступления в должность генерал-губернатора Туркестанского края К.П. фон Кауфмана заселение районов Центральной Азии, в том числе Жетысу и Южного Казахстана происходило в более быстрых темпах. Было обращено внимание и на законодательное закрепление этого вопроса. Так, в июле 1967 г. поручик Маев (будущий герой Болгарии, гренадер Первой Дунайской дивизии, выходец из Украины) в докладной записке на имя фон Кауфмана предложил создать из отставных солдат и крестьян «непрерывный ряд слобод, наподобие казачьих станиц», по направлениям Орск – Ташкент, Семипалатинск – Верный, а кроме того по трактам между городами края [2, с. 213].

В 1870 г. по прямому указанию туркестанского генерал-губернатора военный губернатор Сырдарьинской области Головачев приступил к первым изысканиям. Это были первые в крае поземельно-податные работы в среде коренного и переселенческого, в основном русско-украинского, населения. Соответствующее распоряжение было отдано также аулиеатинскому уездному начальнику полковнику Нугзару Геруа.

В начале 1870-х годов, в связи с увеличением «наплыва» русских, украинцев и белорусов, в Семиреченской области уже было образовано несколько селений из крестьян области Войска Донского, а кроме того Астраханской и Саратовской губерний. До 1886 г. новоселы первоначально причислялись к мещанам, а затем уже водворялись на участки [6].

Значительная работа проводилась по законодательному закреплению переселенческого вопроса. Например, широкую известность получил в ту пору обустройство в марте 1881 г. поселка Никольского, содержавший ряд общих правил, которые легли в основу переселенческого дела в крае. К тому времени в Аулие-Атинском уезде было образовано уже пять селений. Всего в Сырдарьинской области было окончательно устроено 12 селений, в том числе четыре немецких. Наряду с этим, ряд поселков был в стадии устройства [7, с. 2-3].

В целом же следует отметить, что на данном этапе переселенческое движение достигло своего размаха. Так, в 1884 г. было принято предложение вызывать переселенцев непосредственно из «внутренних губерний», в том числе и украинских, поскольку Западный край давал в то время большую часть «абсорбентов». Кстати, это начинание закончилось неудачей, учитывая, что Министерство внутренних дел признало его «неосторожным» и предложило впредь без его согласия к этому не прибегать.

Новый порядок поземельного устройства в крае определили статьи 280 – 284 «Положения об управлении Туркестанским краем», принятого в июле 1886 г., и пункт X мнения Государственного совета, утвержденного 12 июля 1886 г. остался неопубликованным [8, с. 427-446].

В соответствии с Положением, нижние чины войск Туркестанского военного округа, уволенные в запас или отставку, могли вместо возвращения на родину просить о водворении в крае. Были установлены временные правила переселения. Упорядочивалось в определенной мере и финансовое положение. Так, в 1886 г. на устройство 223 семей переселенцев, в том числе украинцев в Аулие-Атинском, Чимкетском, Перовском уездах.

Тем не менее в это время центральные власти не проявляли большого интереса к колонизации края. Например, в ответ на многочисленные прошения крестьян Черниговской губернии о водворении в Туркестане областное управление сообщило, что в области есть «свободные доли» и с получением увольнительных «приговоров» будет возможность «перечисления» новоселов, но это начинание застопорилось вследствие вмешательства Министерства внутренних дел. Известны также случаи неупорядоченности землепользования снова прибывших переселенцев в разных местах, в том числе и на территории Киргизии.

Отметим, что в Туркестанском генерал-губернаторстве заселялась и дальняя Закаспийская область. Первое селение здесь было образовано уже в 1846 г. – это укрепление Ново-Петровское, впоследствии переименованное в форт Александровский, а затем в г. Шевченко. Ведущими районами колонизации Туркестанского края были Семиреченская и Сырдарьинская области [9].

Своеобразной особенностью крестьянства в Жетысу был его полиэтничный состав, в котором значительную роль, как видим, здесь сыграли миграционные процессы. Контроль демографических факторов в определенной степени имеет значение для раскрытия социально-экономических и общественно-политических процессов, происходивших в крае. Естественный прирост коренного казахского и русско-украинского населения, а кроме того увеличение численности переселенческого населения определяли общие демографические изменения. Темпы естественного прироста населения в 1870-1890-е гг. характеризовались его небольшим приростом. Высокими они были у переселенцев из Европейской России, меньшими – у местного населения, воспроизводство которого определялось в первую очередь за счет естественной рождаемости. В целом численность сельского оседлого населения увеличилась с 6% в 1869 г. до 21% в 1885 г. В городах Семиреченской области проживало 48 251 человек. Большинство городского населения составляли русские и украинцы – 22 904 человека. В регионе, следовательно, происходили активные процессы формирования полиэтничного населения.

В исследуемый нами период в Семиреченской области численность русских увеличилась с 4,55 до 7,79%, украинцев – до 1,8%. Всего к концу XIX в. в крае насчитывалось 116 русских селений, где проживало 70745 крестьян-переселенцев, преимущественно русских и украинцев. По данным

переписи 1897 г., все русско-украинское население в Средней Азии составляло 197 420 человек [10, с. 125-134].

Отметим, что процесс переселения в регион инородного населения, включая украинского, сопровождался определенными проблемами социокультурной и хозяйственной адаптации. Они успешно преодолевались теми переселенцами, которые вовремя получали необходимые кредиты, ссуды и помощь со стороны различных переселенческих организаций. В этом свою для них позитивную, а для местного казахского населения отрицательную роль сыграли обследования коренного и русского хозяйства и землепользования в Семиреченской области под руководством П.П. Румянцева в 1909-1910 гг. [11].

1. Материалы по истории политического строя Казахстана (со времен присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции) / Сост. М.Г.Масевич. Т. I. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1960. – 442 с.
2. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. – СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1910. – 210 с.
3. Обзор Семиреченской области за 1883 г. – Верный: Типография Семиреченск. областн. Правления, 1884. – 148 с.
4. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб.: Типография товарищества «Общественная Польза», 1905. – 350 с.
5. Полное собрание Законов Российской империи. – Собр. третье. – Т. XI. – 1889. – СПб., 1891. – С. 335 – 538; Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья // Вопросы колонизации. – 1911. – № 9. – С. 211.
6. Туркестанские ведомости. – 1878. – № 34.
7. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сырдарьинская, Самаркандская и Ферганская). Отчет о служебной речей в Государственной думе и Государственном совете 1906-1911 гг. – СПб., 1911. – 112 с.
8. Свод Законов Российской Империи. В пяти книгах. Книга первая. Тома 1-3. – Т. 2. – СПб.: Государственная типография, 1912. – 846 с.
9. Туркестанские ведомости. – 1899. – № 40.
10. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма: 60-е годы XIX в. – 1917 г. – М.: Наука, 1986. – С. 125 – 134.
11. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. – Т. I. Лепсинский уезд. – СПб., 1911. – 633 с.; Т. II. Капальский уезд. – СПб., 1913. – 529 с.; Т. III. Джаркентский уезд. – СПб., 1913. – 381 с.; Т. IV. Верненский уезд. – СПб., 1913. – 439 с.

И. Хабибиан

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ АФГАНИСТАНА

Афганистан – страна, расположенная в Центральной Азии, в которой живут представители различных этносов, культур, языков и религий. Афганистан – четвертая по величине страна в Азии (после Индии, Китая и Малайзии), тридцать седьмая в мире. В стране имеются четыре основные антрополого-этнические группы, разделены следующим образом:

1. Арийский или индоевропейский тип, который включает шесть групп: пуштуны, таджики, белуджи, нуристанцы, пашаи и индусы.

2. Монголоидный тип: тюрки и монголы, к которым относятся хазарийцы, узбеки, туркмены, аймаки, казахи, кыргызы, кызылбаши и другие.

3. Дравиды, состоящие из маленьких племен, которые проживают на юго-западе страны.

4. Семиты, к которым относятся арабы и евреи [1-3].

Арабский журналист Фахми Гувиди об этническом составе Афганистана говорит:

Лица людей на улицах городов представляют собой огромный музей, демонстрирующий жителей с разными традициями, культурой, привычками [4]. Во многом местные этнические группы представлены как пуштунскими, так и тюркскими племенами, которые имеют исторические параллели с соседними странами. Это взаимоотношение складывалось на протяжении многих сотен лет, и даже тысячелетий. В таком процессе наблюдалось влияние как местных реалий, так и насильственных вторжений завоевателей, которые многократно перекраивали этническую карту Афганистана. Данный процесс был особенно заметен в XIX – XX столетиях. Каждый из колонизаторов опирался на те или иные этнические общности, которые очень часто соперничали между собой. При данных неблагоприятных обстоятельствах они использовали не только этноязыковую, но и этноконфессиональную разобщенность населения страны. Даже в преобладающей в стране исламской религии присутствуют ее различные течения: сунниты, шииты, исмаилиты. Основные этносы страны в порядке преобладающей общности представлены пуштунами, таджиками, хазарейцами, узбеками, чар аймаками, туркменами, белуджами, пашаими, нуристанцами, гуджратцами, арабами, брахуиями, кыргызами, казахами и некоторыми

другими. В целом, Афганистан представлен в общей сложности 23 этническими группами [5].

При этом преобладающим этносом Афганистана являются пуштуны, которые составляют около 42 % населения страны. Они населяют главным образом запад, юго-запад, юг, юго-восток и восток страны: земли в долинах Гильменда, Аргандаба и Кабула. Одновременно пуштуны традиционно составляют большинство в провинциях Хост, Нангархар, Вардак, Кунар, Пактия, Пактика, Забуль, Кандагар, Гильменд, Фарах. Значительно число пуштунов представлены в Газни и Кабуле. В настоящее время пуштунские племена активно осваивают север страны, где правительство выделяло им лучшие земли. Число их особенно сильно возросло в Герате и Кундузе. Следует особо отметить, что в стране за последние несколько десятилетий систематической переписи населения не проводились, поэтому точные цифры о численности и составе различных этнических групп еще не доступны. Поэтому большинство цифр являются приблизительными [6]. Данное неблагоприятное обстоятельство объясняется тем, что в стране три десятилетия идет гражданская война, в которую были вовлечены такие мировые супердержавы, как СССР, Соединенные Штаты Америки, европейские страны, а также арабские страны и Пакистан. Все они имеют свои интересы в Афганистане и никто из них не стремится к определению точной численности населения страны. Центральное правительства Афганистана не располагает финансовой и иной возможностью для осуществления данной миссии.

Таблица 1. Основные этносы в Афганистане [5]

№	Особенности	Языковая принадлежность	Удельный вес в населении страны [7]	Расселение [8]
	Этнические группы			
1	Пуштуны	Индоевропейский	38%	Юг, восток, запад, частично север страны
2	Таджики	Индоевропейский	25%	Северо-восток, частично запад и север
3	Хазарейцы	Тюрко-монгольский	19%	Центр страны, Газнвы, Гур и запад Кабула
4	Узбеки	Тюрко-монгольский	6%	Север
5	Туркмены	Тюрко-монгольский	12%	Южный берег Амударья, Фаряб, Бадгис, Джузджан, Балх, Кундуз
6	Чараймаки	Тюрко-монгольский		Северо-западные области, Гур, Бадгис и Герат
7	Белуджи	Индоевропейский		Юго-западные Области, Фара, Гельманд, Кандагар
8	Кызылбаши	Тюрко-монгольский		Частично город Газни, Кабул, Герат, Кандагар и др.
9	Нуристанцы	Индоевропейский		Северо-восточные Области, Нуристан, Конар
10	Пашаии	Индоевропейский		Северо-восточные области, Лагман, Каписа
11	Арабы	Семитский		Северо (Балх)-восток (Джалал- Абад)
12	Садаты	Семитский		Частично во всей стране
13	Кыргызы	Тюрко-монгольский		Вахан в Памире
14	Памирские яфталы	Индоевропейский		Район Памира, северо-восток
15	Казахи	Тюрко-монгольский		Области Кундуз, Фаряб, Джузджан, Бадгис и Герат
16	Татары	Тюрко-монгольский	Области Самангон, Кундуз и Баглан	

17	Моголы	Тюрко-монгольский	12%	Области Герат, Гур, Фаряб, Фара, Сарепуль и Баглан
18	Барогуины	Дравидийский		Области Нимруз и Кандагар
19	Гуджараты	Индоевропейский		Области Тахар, Баглан, Кунар
20	Джаты	Индоевропейский		Кочевые районы
21	Индусы	Индоевропейский		Город Кабул, Гардиз, Нангархор, Кандагар
22	Фарсивоны	Индоевропейский		Области Герат и Фара

Языки. Более чем на 30 языках говорят в Афганистане. При этом официальными языками являются дари (афганский фарси) и пушту. На дари говорят приблизительно 50 % населения страны, а на пушту как на первом языке – около 35 % жителей. На тюркских языках (это, прежде всего туркменский и узбекский) говорят порядка 11 % населения. Из языков, на которых говорят более мелкие этнические общности страны, наиболее важными являются белуджский и пашайский. Большинство афганцев являются билингвами, владея двумя языками, причем дари является наиболее распространенным вторым языком.

Таблица 2. Языки в Афганистане [5]

№	Название языка	Место речи
1	Пушту	Восток, юг, юго-запад и разбросаны по всему северу, северо-западу, вокруг Кабула, Газни
2	Дари (Фарси)	Северо-восток, запад, центр (Хазараджат) вокруг Кабула и других районов
3	Белуджи	Провинции Гильменд и Нимруз
4	Узбекский	Северные провинции (Фарьяб, Джавзжан, Сари пул, Балх и Тахар)
5	Туркменский	Север и северо-восток до Герата
6	Парочи	Провинция Каписа районы Наджраб и Тагаб.
7	Манджи	В Манджане в провинции Бадахшан.
8	Вахи	В Вахане в провинции Бадахшан.
9	Сариги	На севере Вахане
10	Сангелиджи	На востоке Менджан и на юге Зибак в Бадахшане
11	Зибак	В Зибак провинция Бадахшан
12	Эшкашеми	В районе Эшкашем в Бадахшане
13	Шегни	В Шегнани в Бадахшане
14	Рушани и Воршари	На западе Бадахшана
15	Кех-тех	На востоке, в центре и на юге Нуристана
16	Войгали	В районе Войгал в Нуристане
17	Онбакуи	В центральном Нуристане
18	Поруни	В провинции Поруне Нуристана
19	Пашаи	На юге Нуристана, вокруг Лагман, Тагаб, Неджроб и Пагмон.
20	Гурбати	На восточной окраине Нуристана
21	Тирог	На западе Хайбара и Дакки в провинции Кунар.
22	Джатти	Кочевой
23	Сенди	Индусы в Кандагаре, Кабул, Лагман и Джалол обад

24	Лагенда	Некоторые индусы в Кандагаре
25	Пенджаби	Сикхи в городе Кабул, Гардиз, Нангархор и Парвон
26	Мангольский	В некоторых деревнях в Герате и Фарьябе
27	Казахский	В некоторых деревнях на севере и городах Калайи-Нау и Фарьяб
28	киргизский	В Памире и Вахане
29	Урмури	В провинции Лугар
30	Азари	Ранее в окрестностях Кабула, теперь отсутствует
31	Барогуи	В округе Шуробак и Чахонсура

Вывод. Этническое, культурное и языковое многообразие Афганистана – не новое явление, которое является уникальным для этой страны, а результат долгой и бурной истории и своеобразного географического положения страны. В стране проживало более 20 народов, представляющих четыре этнические группы: иранскую, тюркскую, арабскую, северо-индийскую или дравидскую. Все они резко отличаются друг от друга по количественному составу, уровню социально-экономического развития, исторически сложившейся роли в экономической и политической жизни страны.

В стране сохранилась родоплеменная структура. Народности делятся на племена, кланы, роды, семейства.

Афганистан представляется как бы лоскутным одеялом или красочным афганским ковром из многих этносов, что затрудняет объективное восприятие нашей действительности и способствует вмешательству как соседних стран, так и ведущих мировых держав. Необходимо особо отметить то обстоятельство, что показанные нами выше этнические группы Афганистана никогда не считали себя в качестве основных национальностей страны с первостепенной общностью истории и, что для этого потребуются не только определенное время, но и политическое единство, осознание значимости государство образующих факторов.

1. Яыздани Казим. Исследования по истории хазарайцы. – Кум, 1993. – С. 129.
2. Хосрай шахи Хотами. Азия (Афганистан после Талибана). – Тегеран: Институт культуры Аббар, 2004.
3. Арни Джордж. Афганистан гозаргохе кешвар гушаяан. – Пешавар, 1997.
4. Гувиди. Фахми. Афганистан – потолок Мира. Кум, 1983.
5. Маси Урозгани, Али Наджафи. Афганистан – радуга племен. – Кабул, 2011.
6. См.: <http://www.nationsonline.org/oneworld/History/Afghanistan-history.htm>
7. Маил Герави, Наджиб. История и язык в Афганистане. – Тегеран, 1993.
8. Азими, Мохаммад. Человеческая география Афганистана. – Тегеран, 2012.

I.K. Akhiyarov

A BRIEF HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL STUDY OF CENTRAL KAZAKHSTAN

The work was performed as part of the project: 2988 / GF4 Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Culture of the population of Betpakdala in the paleometal age”.

Central Kazakhstan is one of the most interesting regions of our country in terms of history and culture. Even in ancient times Kazakh people were used to call it Saryarka (a yellowing Ridge). It is known for its numerous archaeological sites, where the excavations have shown that since the Late Bronze Age Central Kazakhstan was one of the largest cattle breeding and metallurgy regions [1, p. 5].

In an entire history of the formation of Kazakh archeology the history of archaeological research in Central Kazakhstan occupies a significant part. Pre-revolutionary data of antiquities, archaeological monuments of Central Kazakhstan are scattered in various publications. They are sketchy and do not have a single focus as well as a methodological basis of descriptions and interpretation of the material. At that time Central Kazakhstan was considered as a distant steppe outward of the empire, subsequently the special archaeological works were not carried out [2, p. 42-43].

Major archaeological researches began after the revolution. There by in the 1920's, a local historian L.F. Semenov, who later became a director of the Karaganda regional historical museum carried out some minor

excavations, collected data, recorded and described many monuments. He specified the Bronze Age settlement Suykbulak located 1.5 km far from the south of Karkaralinsk as well as the barrows and stone rings of the Bronze Age in the tract Mukhtarov. In the former “Komsomol” kolkhoz (currently Kent village) L.F. Semenov examined the burials of Enbeksuygush and Narbas.

The first one consisted of six dozen mounds, stone boxes and fences, sacrificial rings, constructed with large stones. In the second one 26 stone boxes were visually defined, 10 out of all were excavated and demonstrated ornamented pottery of the Bronze Age, stone anthropomorphic image (“stone woman”) of Turkic period and the sacrificial ring. [2, p. 43].

Special contribution to the study of central Kazakhstan has been made by Nura GAIMK expedition led by Rykov in 1933. The archaeological excavations carried out by the expedition were significant in scope and scientific significance. Particularly, the expedition examined several groups of fences and mounds of the Bronze Age and early Iron Age. A major contribution to the science was the discovery and excavation of mound №11 by M.P. Gryaznov near Dandybay village on the river Sherubay-Nura [3].

In the 1950s in the areas of Karkaralinsk many surveys were carried out that involved a local historian V.Y. Yasenetskaya. It was she who collected significant items on the area of settlements of Late Bronze like Karkaraly – 1, Karkaraly – 2, SuykBulak (Karkaraly - 3). There were pottery, stone tools, animal bones among lifting material [4; 2, p. 43].

The first systematic study of the Central Kazakhstan region associated with the work of the first academic expedition Central Kazakhstan archaeological expedition (CKAE). In 1946, the Kazakh SSR Academy of Sciences was created and within it the Institute of History, Archaeology and Ethnography was opened under the leadership of B.Y. Bekmakhanov. A.H. Margulan was the head of archeological department, the first department staff A.G. Maksimova and T.N. Senigova were the graduates of the Moscow State University. The expedition was attended by future famous scientists like K.A. Akishev, A.M. Orazbayev, M.K. Kadyrbaev. CKAE led by Margulan since 1946 embarked on a survey of Saryarka. Expedition routes were laid on the northern slopes of the Karatau ridge to the lower reaches of the River Nura, from Emba to the foothills of Chingiz ridge [5, p. 129].

Over the years the expedition have studied numerous monuments of the Bronze Age, including the large settlements like Karkaraly 1-3, Shortandybulak, Buguly 1-2, Atasu 1-2, Myrzhik, Ulytau, Taldysay, burial Aksu-Ayuly, Ayshyrak, Buguly, Begazy, Balakulboldy, Akmustafa, Myrzhik, Sheth, etc. In the extensive material it was possible to determine the level of social and economic development of the tribes of middle and late stages of the Bronze Age, the questions of periodization and chronology were designed. It was found out that the tribes of Central Kazakhstan in its development during the period of Begazy-Dandybay culture reached their special heyday. The results of the research have been reflected in a number of fundamental monographs, numerous articles and reports [1; 2, 41; 3; 6; 7].

In 1960s M.K. Kadyrbaev allocated Tasmola archaeological culture, the area which covered the territory of Ulytau and the upper reaches of the river Ishim to Chingiz Ridge [8; 9]. According to contemporary data, in general, it is a great historical and ethnographic community, which includes the regions of the Central [10] and North Kazakhstan [11], as well as South Ural [12].

M.K. Kadyrbaev has made a great contribution to the cause of the discovery and study of Early Iron Age monuments of Kazakhstan. Despite the fact that it has been more than 50 years since the opening of Tasmola culture, the problems posed by scientists are still relevant at the moment.

Since the late 1980’s researches in Central Kazakhstan have been held out by an expedition of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan led by A.Z. Beisenova. A significant result of the study was the discovery of renaissance time settlement objects in the Karaganda region, as well as the study of the large mounds, the features of which have long remained unknown. At the present time dozens of settlements were studied in Central Kazakhstan, that include the most important features such as the location on the illuminated upper slopes of hills, small area, overcrowding “manor” building style, the use of a large number of stone, etc.

Also, the settlement ceramics of early Scythian times was distinguished in Central Kazakhstan, the characteristics of which are both externally and technically-technologically similar to the dishes of Dongal time [13].

Researches on mounds in burial Taldy – 2 that have occurred at different times, located near the village named after K. Amanzholov, 44 km far from Karkaralinsk town in Karaganda region became a sensational discovery for the Kazakh archeology. In the mounds Taldy-2 around 200 gold products, as more than 22,000 small ornaments in total have been identified. They are represented by different objects, made in renaissance animal style, the most striking are the technology and craftsmanship.

The amount of gold jewelry, monumentality and luxury of burial make us suppose that representatives of the high social status of the nomadic elite were buried in the burial ground Taldy-2 [14, 15, c. 14-15].

Recent studies in Central Kazakhstan, performed by the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan and the Karagandy state University named after Y. Buketov largely reflect the actual problems of domestic archeology at the present stage. Through the state program “Cultural heritage”, as well as a number of projects carried out with the funding of regional department of culture some researches are being held in the region.

The works presented by I.A. Kukushkin are quite interesting and relevant search and study of monuments of Early Andronov period [16; 17].

Fruitful works are being carried out on the territory of the archaeological complex Taldysay in Ulytau district. Here, the monuments of the Stone Age are being excavated for a few years, metallurgical settlement Taldysay is being studied [18; 19].

Despite all these achievements, some issues remained, such as non-uniformity of monuments studies of different eras. During the entire study period, most attention was paid to the study of the monuments of the Bronze Age. Only by now the curiosity began to increase on the early Iron Age. The Stone age wasn't properly studied. It may be a problem incipient break in the study of the Middle Ages.

At the present time in Central Kazakhstan, as elsewhere in the republic, notably actualized comprehensive studies of ancient monuments, the main purpose of which is to ensure the conservation of [2, p. 49] and their restoration.

Many archaeological heritages and a high degree of knowledge of the archaeological material of the monuments of the Bronze Age and the early Iron Age allow shifting to restoration work. In return, they promise to be unique monuments of historical and cultural heritage of the country, tourism objects and the matter of increasing public interest in its own domain. Another important factor is a lot of experimental archeology. Recently, in the world, this type of studies have become one of the key branches of archeology and archaeological complexes in a state of restoration can be an excellent base for the education of new generations of highly qualified archaeologists experimenters.

1. Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M., *Drevnyaya Cultura Centralnogo Kazakhstana.* – Alma-Ata: Nauka, 1966 – 435.

2. Beisenov A.Z. *Centralnyi Kazakstan: istoria arheologicheskogo izucheniya regiona // Arheologia Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivy: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posvyashennoi 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiyu Instituta arheologii im. A.H. Margulana KN MON PK.* – Almaty, 2011. – C. 41-50.

3. Rykov P.S. *Raboty v sovhoze «Gigant» (Karaganda) // IGAIMK. – 1935. – vyp. 110. – C. 40-68.*

4. *Arheologicheskaya carta Kazakhstana. – Alma-ata : ANKazCCP, 1960. – 449 c., table.*

5. Habdulina M.K., Amrina R.K. *Aktualnye problemy izucheniya epohi bronzy Centralnogo Kazakhstana // “Zhuasovskie chteniya-16” Materialy Respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashennoi 40-letiyu Karagandinskogo universiteta imeni akademika E.A. Buketova. – Karagandy: TOO Tengri, 2012-448 c.*

6. Kadyrbayev M.K., Kurmankulov Zh. *Kultura drevnih skotovodov i metallurgov Saryarki (po materialam severnoi Betpakdaly).* – Almaty: “Nauka”, 1992. – 247c.

7. Kuznetsova E.F., Teplovodskaya T.M. *Drevnyaya metallurgiya i goncharstvo Centralnogo Kazakhstana. – Almaty: Gylym, 1994. – 206c.*

8. Kadyrbayev M.K. *Pamyatniki kochevyh plemen Centralnogo Kazakhstana (7 v. do n.e. – 6 v. n.e.): avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1959.*

9. Kadyrbayev M.K. *Pamyatniki Tasmolinskoi kultury // Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kultura Centralnogo Kazakhstana – Alma-Ata: Nauka, 1966 – C. 303-433.*

10. Beisenov A.Z. *Tasmola zertteuleri. Taldy-2: Saryarka sak patshalarynyn korymy // Mynzhylgyktar kualary: Kazakhstan arheologiya gylymy 20 zhylda (1991-2011): Kazakhstan tauelsizdiginin 20 zhyldygyna arnalgan gylymi makalalar zhinagy. Almaty, 2011. – 175-188 b.*

11. Habdulina M.K. *Stepnoye Priishimie v epohu rannego zheleza. – Almaty: Gylym, 1994. – 170 c.*

12. Tairov A.D. *Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei v VII-VI vv. do n.e.. – Chelyabinsk: UURGU, 2007. – 274 c.*

13. Beisenov A.Z., Loman V.G. *Drevniye poseleniya Centralnogo Kazakhstana. – Almaty, 2008. – 264 c.*

14. Beisenov A.Z. *K izucheniyu osobennosti krupnyh kurganov rannego zheleznoogo veka Centralnogo Kazakhstana // Kadyrbayevskie chteniya – 2010: mater. II mezhdunar. Nauchn. Konf. – Aktobe, 2010.*

15. Beisenov A.Z. *Taldy-2 i pamyatniki rannesakskogo vremeni stepnoi Evrazii // Saksakaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnykh processov stepnoi Evrazii . Tezisy dokladov Kruglogo stola, posvyashenno 20-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. – Karagandy, 2011. – c. 14-20.*

16. Kukushkin I.A. *Arheologicheskie issledovaniya mogilnika Ashysu Kurgan 1 // istoriko-kulturnoye nasledie Saryarki. – Karaganda, 2007. – C40-64.*

17. Kukushkin I.A. *Arheologicheskie komplekсы Kazakhstana s kolesnichnoi atributikoi. Novyi aspect v arheologii bronzy Kazakhstana // Mynzhylgyktar kualary: Kazakhstan arheologiya gylymy 20 zhylda (1991-2011) Kazakhstan tauelsizdiginin 20 zhyldygyna arnalgan gylymi makalalar zhinagy. – Almaty, 2011. – C. 97-113.*

18. Artyuhova O.A., Birmuhanova A.U., Mamirov T.B., Maigeldinov K.U. Kamennyi vek Taldysaiskogo microraiona // Istoriko-kulturnoye nasledie Saryarki. – Karaganda, 2007. – С.23-36.

19. Kurmankulov Zh., Yermolayeva A.S., Kaliyeva Zh.S. Arheologicheskie issledovaniya na poselenii Taldysay // Istoriko-kulturnoye nasledie Saryarki. – Karaganda, 2007. – С.93-106.

А.А. Орынбаева

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ ПОЛИХРОМНОГО СТИЛЯ В ИСКУССТВЕ КОЧЕВНИКОВ КАЗАХСТАНА

Проблема изучения полихромного стиля раннего железного века – одна из важных и дискуссионных в истории искусства Евразии. Со времени первых находок изделий из цветных металлов, оригинально украшенных вставками из стекла и поделочных камней в научной литературе был поставлен ряд актуальных вопросов и исследовательских задач, ориентированных на изучение этого феномена. В качестве первостепенных стоит отметить задачи выявления истоков происхождения полихромного стиля в рамках звериного стиля и выделения центров изготовления украшений в полихромном стиле, а также хронологические рамки существования этого яркого явления в искусстве кочевников Евразии.

В настоящее время известно более 60 предметов ювелирного искусства, выполненных в полихромном стиле и происходящих из археологических комплексов Казахстана. Следует отметить, что все они относятся к двум культурно-историческим этапам железного века: сакскому и гунносарматскому времени. Целью данной публикации является привлечь новые материалы, позволяющих считать территорию Казахстана одним из очагов происхождения полихромного стиля.

В научной литературе уже достаточно давно утвердилось мнение о происхождении полихромных изделий в эпоху Великого переселения народов, а их появление в Западной Европе связывают с приходом гуннов, повлекших за собой самые разные по своей культуре и этнической принадлежности народы. Полихромия, как художественная особенность декоративного оформления украшений, по мнению М. И. Ростовцева, является основной характеристикой сарматского звериного стиля. Характерным моментом, по его мнению, является использование в декоре цветных вставок стекла и поделочных камней. Наблюдения М. И. Ростовцева легли в основу дальнейших исследований по искусству кочевых племен и позволили выделить отдельное художественное направление, которое получило название сарматский полихромный звериный стиль [1, с.130].

Для выделения полихромного звериного стиля среди археологических находок на территории Казахстана большое значение сыграли исследования С. С. Черникова. В начале 60-х годов прошлого века он раскопал в Восточном Казахстане могильник Чиликты, где в кургане № 5 была найдена группа предметов ювелирного искусства выполненных в полихромном стиле. Оформление украшений, выполненных в зверином стиле из могильника Чиликты, послужили основанием для внесения определенных корректив в уже сложившуюся к тому времени трактовку этнокультурной принадлежности полихромного стиля и предположить возможность его возникновения уже в скифскую эпоху. В частности, Л. Я. Маловицкая в своей работе, посвященной развитию искусства сарматского звериного стиля, высказала предположение, что «сарматский звериный стиль развивался параллельно скифскому» [2, с.112].

Гипотезу о происхождении основных элементов скифского звериного стиля, в том числе и полихромного стиля, от искусства Передней Азии и греческой цивилизации отстаивали в свое время такие известные специалисты, как М. И. Ростовцев, А. М. Тальгрэн, Б. В. Фармаковский [1, с.131]. Материалы могильника Чиликты позволили С. С. Черникову пересмотреть, казалось бы, прочно утвердившуюся в научных кругах гипотезу. Не отрицая художественного влияния Передней Азии и Древней Греции, он высказал сомнение в том, что степные кочевники могли полностью воспринять чуждые им образы древневосточной мифологии. По его мнению, жители евразийских степей в первую очередь могли заимствовать только то, что им было близко и понятно, что могло найти свое место в мифологической картине, описывающей окружающий их мир [3, с.121].

Как известно, в VIII-VII вв. до н. э. скифы совершили ряд походов в страны Передней Азии, находившихся на более высоком уровне развития. Опираясь на данный исторический факт С. С. Черников считал возможным допустить, что многие образы животных и орнаментальные мотивы были заимствованы кочевниками именно во время переднеазиатских походов, а сложение скифского звериного стиля произошло уже после их завершения [3, с. 111].

Мы вправе предположить, что полихромный стиль намного быстрее мог сформироваться и ярче себя проявить в местах с наиболее благоприятными условиями для ремесленного творчества. Подобные места должны включать в себя необходимую сырьевую базу (источники золота, меди и олова, драгоценных и полудрагоценных камней) и производственную базу с наличием мастеров-ювелиров, имеющих навыки и опыт, необходимые для тонкой высокохудожественной работы. Естественно, что этим условиям могли отвечать лишь отдельные районы на огромной территории степной полосы Евразии. Так С. С. Черников считал, что они должны быть связаны с крупными металлургическими центрами, такими, например, как Северо-Кавказский и Восточно-Казахстанский. Также он подчеркивал, что начиная с глубокой древности самые продуктивные центры по добыче золота, находились на территории Кокшетауской области (Степняк) [3, с.138].

Гипотезы С. С. Черникова, нашли косвенное подтверждение в открытии в Центральном Казахстане царских курганов тасмолинской культуры с предметами, выполненными в полихромном стиле, а также курганов Чиликты (Шиликты) в Восточном Казахстане, раскопанных в последние годы А. З. Бейсеновым.

В казахстанской археологической литературе А.Н. Бернштам и М.К. Кадырбаев, С.С. Черников, публикуя находки из Центрального и Восточного Казахстана, предполагали существование местного, казахстанского очага ювелирного искусства. Так М. К. Кадырбаев склонен считать, что происхождение полихромного стиля связано с широким кругом кочевых племен юга России, Средней Азии и Казахстана. Общность этих племен и он объясняет схожей хозяйственной базой, конкретными историческими взаимосвязями и взаимовлиянием между населением этих территории, уходящих к рубежу нашей эры, а возможно и глубже [4, с.193]. С ним во много солидарен и С. С. Черников, отметивший, что нельзя объяснить появление и распространение художественного ювелирного стиля только экспортом изделий на огромные расстояния. В этом не было никакой необходимости, поскольку золото, цветные камни, бронза, серебро имелись в большом количестве на местах. Местными были, очевидно, и мастера [3, с.139].

В то же время, картографирование памятников с изделиями полихромного стиля показывает, что они располагаются на северных ответвлениях великого «шелкового пути». Это позволяет маркировать пути проникновения художественных изделий подобного типа из ремесленных центров Средней и Передней Азии в степную зону [5, с.16].

В I тыс. до н. э. для кочевников Казахстана определяющее значение имели контакты с оседло-земледельческими центрами Средней Азии: Хорезмом, Согдом, Бактрией. В обмен на продукцию земледелия и ремесла, сакские племена поставляли в оазисы продукты животноводства [6, с.86]. Особо стоит подчеркнуть, что археологические находки с территории Казахстана по всем своим художественным, типологическим и технологическим характеристикам сравнимы с предметами Сибирской коллекции, Телля-тепе и Амударинского клада, происхождение которых связано с ювелирными центрами Средней Азии.

Существует обоснованное мнение, что большинство золотых вещей Сибирской коллекции происходит из курганов, раскопанных русскими поселенцами в степной и лесостепной полосе Сибири между реками Иртыш и Обь. В настоящее время это восточная часть Казахстана и Кулундинская степь Алтайского края. Л. С. Клейн, исходя из анализа предметов ювелирного искусства, предлагает более точную локализацию. Районом кладоискательства он считает Поиртышье и Поишимье, то есть местом сбора Сибирской коллекции является территория Северного Казахстана [7, с.229]. Поэтому можно утверждать, что часть предметов, которые входят состав Сибирской коллекции, происходят с территории Казахстана.

К числу наиболее ярких изделий раннего железного века, выполненных, в полихромном стиле относятся находки из кургана Байгетобе [8]. К характерным особенностям художественного стиля относится дополнение общей композиции фигурными (каплевидными и круглыми) бирюзовыми вставками, которые акцентируют определенные части тела животного (уши, ноздри, пасть/клюв, копыта, лапу) (рис. 1, 1-3). Похожие изделия, столь же насыщенные вставками, но выполненные из светло-сиреневой эмали, происходят из кургана Аржан-2 (рис. 2) [9, с.150]. В этой же стилистической манере выполнена инкрустированная бирюзой композиция с изображением грифонов из курганов 2-й половины VII в. до н. э. шиликтинского «Золотого» кургана (рис. 1, 3-4) [3, с.30] и Жалаулинского клада (рис. 1, 5).

Сходства, выявляемые в рассмотренных изобразительных памятниках с обширной территории Сарыарка- Восточный Казахстан – Тыва и Жетысу, свидетельствует о том, что обитатели этого степного

и горно-долинного пространства не только образовали в раннесакское время единый культурный массив [10, с.80], но и были связаны с одним из центров производства художественных изделий.

Анализ научной литературы и наиболее ярких образцов полихромных изделий показывает, что в настоящее время однозначного решения проблемы определения центра (центров?) производства предметов полихромного стиля пока еще нет. Очевидно, что в создании ювелирных изделий данного художественного направления принимали участие разные народы, так же как и изготовлялись они в разных мастерских. Нельзя не признать возможное существование центра по производству ювелирных украшений в полихромном стиле на территории Казахстана, но вопрос о его локализации остается открытым. Несомненно одно: древние кочевники Казахстана владели ювелирным мастерством и способами добычи сырья для изготовления украшений в полихромном стиле, о чем свидетельствуют стилистические и технологические особенности отдельных групп вещей, отражающие культурные традиции древнего производства.

1. Мордвинова В. И. Полихромный звериный стиль. – Симферополь: Универсум, 2003. – 216 с.
2. Маловицкая Л. Я. Сарматский звериный стиль.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1967.–11 с.
3. Черников С. С. Загадка Золотого кургана. – М.: Наука, 1965. – 190 с.
4. Кадырбаев К. М. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // Тр. ИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1959. – Т. 7. –С. 162-203.
5. Любчанский И. Э. Материальная культура номадов Южного Зауралья во II - начале VI века н.э.: полихромные изделия // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. –№ 41 (179). –С. 11-18.
6. Сдыков М. Н., Гуцалов С. Ю., Бисембаев А. А. Сокровища скифов Западного Казахстана. – Уральск, 2003. –121 с.
7. Клейн Л. С. Сарматский тарандр и вопрос о происхождении сарматов // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. –М.: 1976. – с. 228-234.
8. Толеубаев А. Т. Характеристика золотых изделий из второго Чиликтинского могильника // Историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедиций в развитии мировой, региональной и национальной науки: Мат-лы II междунар. конф. Humboldt-Kolleg, организованной Клубом А. Гумбольдта в Казахстане. – Алматы, 2004. – С. 161–164.
9. Полидович Ю. Б. Предметы торевтики из кургана Байгетобе (Восточный Казах-стан): на стыке восточных и западных традиций // Торевтика в древних и средневековых культурах Евразии. – Барнаул, 2010. – С. 148- 151.
10. Бейсенов А. З., Джумабаева Г.С., Базарбаева Г.А. Искусство саков Сарыарки. – Алматы: Бегазы- Тасмола, 2015. –168 с.

Рис. 1. Украшения, выполненные в полихромном стиле:
1-3- курган Байгетобе. Восточный Казахстан. VII век до н.э.; 4-5- Чиликты, курган №5. Восточный Казахстан. VII-VI век до н.э.; 6- Жалаулинский клад. Алматинская область. VII-VI вв. до н.э.

Рис. 2. Украшение головного убора из кургана Аржан- 2

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен халықтың сана-сезімі жаңа деңгейге өтіп, Отан тарихының бұрын жазылған беттерін қайта қарастырып, бүгінгі заман талабына сай ақиқатты зерттеуге жол ашылды. Қазіргі кезде Қазақстан бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде, жарқын болашаққа бет алған уақытта, өзінің төл тарихын қастерлеп те ардақтап еліміздің болашақ ұрпағын тәрбиелеуде басты құрал ретінде сақтап қалу керек.

Осындай ақиқатты, әрі заман талабына сай зерттеуді талап ететін кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі – Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси-әкімшілік және мәдени-ағарту орталығына айналған Солтүстік Қазақстан қалаларының даму тарихы. Қазіргі таңда осыншама ұлаңғайыр Еуразия даласын мекендеген жергілікті тайпаларда көшпелі өмір салты мен қатар тұрақты қалалық мекендердің болғанын көптеген археологиялық ескерткіштердің мысалында барша әлемге дәлелденіп отыр. Бұл орайда тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан жерінің байырғы кезеңінде де, қазақ ұлтының төл этногенезі төбе көрсете бастағаннан бергі кезеңінде де қалалық жүйесі дамыған елді-мекендердің болуы біржақты байлам жасауды көтермейді. Оның үстіне, тұтас алқаптарды қамтыған отырықшылықтың сан ғасырлық дәстүрі бар екені белгілі» деп жазады [1, 146.].

Тарих дегеніміз тек өткеніміз ғана емес, ол «біздің қазіргі таңдағы өткеніміз бен болашағымыз» [2, 338 б.]. Нақыл сөздің ұстасы халқымыз «кешегісіз бүгінгі жоқ, бүгінгісіз ертеңгі жоқ» демекші әрбір саналы азамат, алдымен өзінің туған жерінің төл тарихын жақсы білуі қажет. Өйткені бұл білімсіз толық, саналы азамат болмайды, тек осы білім ғана, қарапайым адам бойында азаматтық қасиеттерді тәрбиелейді, қалыптастырады [3, 5 б.].

Кез келген өркениетті кемелденген мемлекет өз тарихын қастерлейді, оны ұрпақтардың санасына енгізуге жағдай жасайды, өйткені тарих халықтың мыңжылдап жинаған тәжірибесі, баға жетпес асыл қазынасы. Сондықтан Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу кезеңінде оның жаңа талапқа сай тарихы болуы шарт, алайда халқымыздың өткен тарихы Ресейдің империкалық тарихнамасының ықпалымен, кейін коммунистік идеологияның қағидаларына сәйкес өңі өзгеріп, мүлдем теріс бағаланып келеді. Қазір еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап отандық тарихшылар еліміздің өткен тарихын ұлттық көзқарас тұрғысынан зерделеп, ақтаңдақтар орнын толтыруда.

Алғашында патша үкіметінің Қазақстан жеріндегі әскери бекіністер ретінде салынған Солтүстік Қазақстан өңірлеріндегі қалалар уақыт өте келе, өлкеге метрополиядан капиталдың енгізілуі нәтижесінде және жергілікті өнеркәсіп орындарының дамуы арқасында, тек солтүстік өлкеде ғана емес, сонымен қатар бүкіл Қазақстан деңгейінде маңызды саяси-әкімшілік орталықтарға айналды. Әрқашанда қоғам дамуының нәтижесі мен көрсеткіші болған қалалардың пайда болу үдерісі әлемдік тәжірибеде біркелкі жүрген жоқ. Мысалы, Еуропа қалалары шаруалар мен қолөнершілердің сауда-саттық мақсатында шонжарлар бекіністерінің жанына қоныстануы нәтижесінде пайда болды. Ал Қазақстанның оңтүстік қалаларының көпшілігі көне сауда жолдарында тарихи сахнаға шықса, солтүстік Қазақстан қалалары патша әскерінің құрлықтың отарлауы үшін әскери тірек бекіністер ретінде салынды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бүкіл Қазақстан аумағында маңызды саяси-әкімшілік орталықтарға айналған солтүстік қалалар тарихын сараптап зерттеу, қазіргі кезде Президенттің қалаладың сапалы өсуін жедел қарқынмен жүргізу саясатына байланысты кезек күттірмес мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақстанның солтүстік қалаларының пайда болуының тарихи алғышарттары Қазақ хандығының Ресей бодандығын мойындаған кезінде қалыптаса батады деп айтуға болады. Алғашында әскери – саяси қамқоршылықты көрсетуге міндеттенген Ресей үкіметі кейін, Қазақстанға қатысты отарлық саясаттың негіздерін қолданды. Империялық саясатты көздеген Ресей үкіметі Қазақстан жерін Орта Азияға тереңдеп өтудің қақпасы ретінде қарастырды, сондықтан қазақ жерін жоңғарлардан қорғаймыз деген желеумен отаршылдар жергілікті өлкеде әскери бекіністер, форпосттар, редуттар, маяктар тұрғыза бастады [4, 16 б.].

Қазақстанның Ресейге қосылу мәселесі негізінен негативті келеңсіз құбылыстарға толы болғанымен, онда қазақ ұлттық сауда және өнеркәсіп буржуазиясының қалыптасу үрдістері сияқты өзіндік оң жетістіктерді байқауға болады [3, 28 б.]. Ал Қазақстанның солтүстік қалалары тек осы қазақ қоғамында пайда болған жаңа әлеуметтік категориялардың шоғырланған жері ғана емес, ол сонымен қатар бүкіл өлкенің капиталистік қатынастарымен шармалап экономикалық дамуының негізгі

көрсеткіші қызметін атқарды. Қазақстанның солтүстік қалалары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ақмола облысының құрамына енген бес уездің әкімшілік орталығы қызметін атқарған Омбы, Петропавл, Ақмола, Көкшетау және Атбасар қалалары болды [5, 180 б.]. Ақмола облысындағы қалалардың пайда болу тарихында өзара ұқсастықтар көп кездеседі.

Мақалада көрсетілетін бес уездік қалалардың ішіндегі ең ерте пайда болғаны Омбы қаласы, 1752 жылдың 26 наурызында генерал Киндерман Сенаттың қаулысына байланысты Петропавл бекінісінің құрылысы басталды, кейін Көкшетау бекінісінің құрылыс жұмыстары басталды.

1822 жылғы «Сібір қырғыздары жөніндегі жарғыға» сай орта жүз территориясында 1832 жылдың 22 тамызында Ақмола аймақтық приказ болып жарияланады. Негізінде Ақмола қаласының негізі Есілдің оң жағасында 1827 жылдан бастап қалана бастады. Қаланың Ақмола деп аталуы Нұра өзенінің жағасында орналасқан ірі архитектуралық құрылыспен байланысты. Халықтың бірқатар бөлігі Ақмоланы Қараөткел деп те атаған [6, 235 б.]. Алғашында Ақмола үш тұрғылықты мекеннен тұрған Ақмола қаласы, Спасск зауыты және Ұлытау әскери бекетімен бірге жабылған Ақтау бекінісі [3, 336.].

1830 жылдың 30 мамырында жеке сібір корпусының генералы Вельминовтың үкімі бойынша Ақмола сыртқы аймағын ашу жұмысы Петропавл коендаты полковник Ф.И. Шубинге тапсырылды. Ол казактар мен офицерлерден құралған 2,3,4-ші Сібір жеке корпусының және 27-ші жаяу әскер дивизиясының 3-ші Сібір шептік батальонының басшысы болып тағайындалды. Сонымен қатар оған артиллериялық казак атты бригадасы бағынатын болды. Ф.И. Шубиннің Ақмоланы ашуға жасақталған 4 обер офицер, 1 унтер офицер, 21 урядник, 159 казак, 11 солдат, 1 әскери топограф, 1 фельдшер және құжаттардың рәсімдейтін 1 адам болған. Жасақ 326 жылқымен, қажетті құрылыс жабдық-сайандарымен және Петропавл дүкендерінен 2 айға жететіндей азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Шубиннің құрамында А.Лобанов, Г. Чириков, В.Ваганов және жергілікті тұрғындардың тілін, әдет-ғұрпын жақсы білетін А.Шахметов болды. Онымен қатар Шубин экспедиция құрамына Петропавл аймағының Соколов болысының Мамлютово деген жерінің молласын Сағит Усмановты қосып алған болатын [3, 35 б.].

Полковник Шубиннің жасағы Петропавлдан 1830 жылдың 28 мамырында шықта. Жасақ аттанған сәттен бастап Қ.Құдаймендин сұлтанның ауылы орналасқан Ақмола мекеніне бағыт алды. Осы жылдың 12 маусымында Ф.И. Шубиннің жасағы Сасықкөл мекеніне келіп жетті.

1831 жылдың қарашасына дейін Ақмола аймағында 131262 тұрғына бар 3576 ауыл енді. Бұл ауылдарда 332452 жылқы, 670775 қой, 31666 түйе мен 31316 ірі қара немесе әрбір шаңырақта 58 бас ірі қара болды. Ф.И. Шубин де қарпық және алтай қазақтары жылқы малына өте бай деп көрсетеді. Шынында да сол кездегі Ақмола аймағына қарасты Сапақ және Жұман атты билерде 8000 жылқысы бар деген деректер бар, ал сол өңірдің басқа байларында шамамен 5000 жылқыдан болған.

1832 жылдың 9 қаңтарында Сібір комитетінің баяндамасымен танысқан Император I Николай Қазақстан территориясында Ақмола деп аталатын төртінші сыртқы аймақтың ашылуын мақұлдады. Кейін сыртқы аймақтың орталығы Есілдің оң жағасына көшірілді, ал Ақмола деген атау ешбір өзгеріссіз қалды [3, 35 б.].

Ақмола аймақтық приказының ашылуы салтанатты түрде жүргізілген. Шубин орта жүздің Ақмола деген мекенінің солтүстік жағында өзінің казармасының территориясында 1832 жылы 22 тамызында таңертеңгі сағат 10.00-де барлық өзіне бағынышты әскери қызметкерлер мен патша шенеуніктерін жинап, зеңбірекшілерге казак сұлтандарын қарсы алу үшін 3 рет зеңбіректен оқ атқызды. Арнайы сапқа тұрғызылған аудармашылар казак сұлтандарына «Сібір қырғыздары жөніндегі жарғының» баптарын казак тілінде оқып берді. Осы жарғыға сай казак сұлтандары өздерінің арасынан диван мен жалпы аймақта төреғалық ететін аға сұлтанды сайлау керек болды. Осындай жағдайда Ақмола сыртқы аймағының ашылуы жүргізілді.

Болыстардың саны жағынан Ақмола сыртқы аймағы казак жерінде алдыңғы қатарда болды. Бірақ олардың құрылуы нәтижесінде көптеген рулық бірлестіктер еріксіз түрде бөлініске ұшырап, өзара стихиялық түрде қарым-қатынас жасады. Көшпенділіктің дәстүрлі бағыттары бұзылып, дәстүрлі бірліктердің жойылуы патша үкіметінің казак даласында жүргізген саясаттың нәтижесі болды [7, 186.].

Ақмола облысының әскери губернаторның 1863 жылғы есебіне сай Ақмола қаласында 365 қарапайым тұрғын, 167 казак үйлері тіркелген. Бұлардан басқа 198 бекініс меншігіндегі үйлер мен 72 сауда орындары, 1 мал майын өндіретін зауыт, 2 оқ-дәріқоймасы, 2 зергерлік үй, 2 нан дүкені, 1 шарап қоймасы және 2 мектеп болған. Мектептің біреуі казактар үшін болса, екіншісі станциялық мектеп тіркелген. Ақмола қонысында православиелік шіркеу бекіністің дәл орталығында орналасты [6, 237 б.]. Мұсылман мешітінің бекіністің шетінде қалуы, оның татарлар қоныстанған ауданда орналасуымен түсіндіріледі.

Ақмолада жұмыс істеген 2 жәрменкеге қытайлық, ортаазиялық саудагерлер өздерінің керуендерін жеткізіп, жергілікті нарықтық қатынастардың дамуына өз үлестерін қосты. Осындай жағдайда үкімен 1863 жылы Ақмоланы қала дәрежесіне көтерді, ал 1868 жылы Ақмола облысының уездік қаласы деп жарияланды.

XX жылдың басында Ақмола тұрғындардың саны мен экономикалық маңызы жағынан облыстағы үшінші қала болып саналды. Қаланың табысы 1900 жылы 28000 руб. құрған. Сонымен Ақмола қаласы патшаның отарлық саясатының нәтижесінде пайда болғанына қарамастан уақыт өте өлкенің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуына маңызды рөл атқарды.

Кейінгі уақытта Ақмола қаласының қалыптасу тарихын үш кезеңге бөліп көрсетіп жатады. Бірінші қалыптасу кезеңі қазіргі Астана қаласынан бес шақырым жерде орналасқан ортағасырлық Бозоқ қаласының гүлдену кезеңімен байланыстырады. Бозоқ қаласы Қыпшақ хандығының астанасы болған. Көптеген еңбектерде «Ортағасырлық Бозоқ Ақмоланың түпкі атасы деп санауға болады, ал оның соңғы мұрагері қазіргі Қазақстанның астанасы – Астана қаласы» екендігі айтылады. Сондықтан қазіргі таңда Астана қаласының негізі қаланған 1830 жылмен шектелмей, оның ауқымын кеңейтіп, орта ғасырдағы түркі дәуіріне дейін созады [8, 102 б.].

Екінші қалыптасу кезеңі кеңестік кезеңмен (1920-1990 жж.) байланысты айтылады. Өзінің қолайлы жағдайның арқасында Кеңес өкіметі жыдарында, Ақмола жерінде қаланы одақтың темір жол жүйесіне қосқан және көлік ағынына ілестіріп әкеткен темір жол магистральдары салынды. Бұл өз тарапынан қалада өнеркәсіптің әртүрлі салалардың дамуына әкеліп соқты. 1961 жылы Ақмола қаласының аты Целиноград болып өзгертілді. Үшінші қалыптасу 1991 жылдан бастап бүгінгі таңға дейінгі аралықты қамтиды. Одақтың ыдырауы мен егемен мемлекеттілігіміздің іргесі қаланған кезеңмен байланысты. Бұл кезең Қазақстан орталығын, қазіргі Астанаға айналған Целиноградқа көшіру, Қазақстан мемлекеттілігі дамуының өзінше бір жаңа кезеңі болды. Астанаға айналғаннан кейін, қала өз тарихының үшінші дәуірін бастады [3, 40 б.].

Бүгінгі таңда Астана еліміздің тек әкімшілік орталығы болумен шектелмей, сонымен қатар ата-бабаларымыз аңсаған азаттық пен ұлттық қайта түлеудің де орталығына айналып отыр. Астана әртүрлі тарихи тағдыр тауқыетімен елімізге табан тіреген өзге халықтардың да мекені. Астана – біздің ортақ шаңырағымыз. Еуразия жүрегінде орналасқан Астана қаласының құрылу тарихы – жаңа тарих, тәуелсіздік тарихы, мемлекеттілік тарихы, ұлттық тарих. Ал Астана қаласының құрылысы – төл тарихымыздың жаңа беттерін құрайды.

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.

2. Философия истории. Под ред. Панарина А.С. – Москва: Гардарики, 1999. – 432 б.

3. Утегенов .З. Ақмола облысының уездік қалаларының өлкенің саяси-экономикалық және мәдени дамуының рөлі (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы). – Қарағанды, 2006. – 138 б.

4. Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. – Алматы: Казахстан, 1993. – 392 с.

5. Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки. – Кокшетау, 1997. – 300 с.

6. Красовский Н.И. Область сибирских киргизов. Ч. 3. – Спб., 1868. – 264 с.

7. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество: традиции и инновации. – Астана: Парасат Әлемі, 2003. – 290 с.

8. Утегенов М.З. Қазақстанның Солтүстік қалаларының маңызды саяси-экономикалық орталықтарға айналу тарихынан (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)// Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. – №4. – Астана, 2004. – 306 б.

А. Садыкова

АЛТАЙ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖІКТЕЛУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ *

Әлеуметтік-мүліктік теңсіздіктің негіздері өте ертеден қалыптасқан, сонау рулық қауымның ыдырау кезінен басталды. Осылайша, адам еңбегінің өнімділігі мен әлеуметтік қатынастардың іргетасын қалады. Археология ғылымында, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерге қатысты сауалдар көп жағдайда өз жауабын заттай деректерден алады. Ең бірінші кезекте тұрмыстық заттар мен киім және әшекей заттарына басты назар аударған жөн.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Қазақстан мен Таулы Алтай көшпелі тайпаларының әлеуметтік-тұрмыстық құрылымы мен мәдениеті және өнері жайында өте құнды материалдар алынды. Жалпы алғанда, әлеуметтік стратификация өз бетінше дәстүрлі сипатқа ие болатынына көңіл бөлген дұрыс. Себебі, оның тарихи қозғалыс жағдайында оның болмысы, яғни, әр түрлі адам топтарының

теңсіздігі барлық өркениет тарихының кезеңінде сақталады [1]. Әлеуметтік құрылым түсінігінде жеке тұлғаның жағдайы мен белгілі бір адам топтары тұспалдап көрсетіледі. Қоғамның стратификациялық негізі болып теңсіздік шығады, онда түрлі топтар мен жеке тұлғалар билік пен байлыққа бірдей қолжетімді жағдайда болмайды [2, 46 б.].

Таулы Алтай мен Еуразияның ежелгі көшпелілерінде мүліктік және әлеуметтік теңсіздіктің болуы, мал шаруашылығының интенсивті дамуымен байланысты болса керек, оның өзі темір мен мысты кеңінен пайдалануының маңызын арттырады. Жазбаша деректер мен археологиялық артефактілер көрсеткендей жоғарғы билік тайпа көсемінің қолында шоғырланды. Осымен бірнеше ғасыр бойы зерттеушілер номадтардың әлеуметтік стратификациясына қатысты ғылыми интерпретация жасауда. Салыстырмалы түрде ең маңыздыларына тоқталуға болады. Зерттеуші М.П. Грязновтың пікірінше әлеуметтік дәрежесіне қарай келесідей қорған топтарын ұсынуға болады: 1) кедейлер; 2) біршама ауқатты (орташа); 3) аса дәулетті топ. М.П. Грязновтың пікірімен тұспа-тұс келетін ойды археолог С.И. Руденко ұсынды. Өзінің дәрежесі бойынша үш негізгі топқа бөліп көрсетті: 1) қарапайым қатардағы көшпелілер жерлеуі; 2) ақ сүйектер қорғандары; 3) тайпа көсемдерінің жерлеулері. Сондай-ақ, «таулы-алтайлықтардың» мүліктік жіктелу деңгейінің Қарат теңіз сақтарымен салыстырғанда, біршама төмен деген тұжырым жасады [2, 20-21бб.].

Скиф-сібір әлемі қоғамының өндіріске және билікке қатысына байланысты А.И. Мартынов пен В.П. Алексеевтың топшылауы бойынша сақ-скиф қауымы өндірушілік пен күш жағынан ара-қатынасында бес қоғамдық-құрылымдық санатқа:

1. Қоғамның негізін материалдық құндылықтарды өндіруші негізгі жұмыс күші қатардағы қарапайым халық.
2. Қоғамдағы жоғарғы орынды иемденуші ру, тайпа басы ақсүйектері.
3. Ақсүйектермен қатар тұрған, олардың негізгі тірегі - әскерилер.
4. Жоғары кәсіби деңгейдегі қолөнершілер
5. Аз мөлшердегі болса да кездесетін – құлдар. [3, 122-123 бб.]. Сонымен бірге, құлдары бірге жерленген Мажалық-Ховузу 1 және 11 сияқты ескерткіштер де бар [4, 45-48]. Осыған ұқсас құлдарымен жерленген жерлеу ескерткіштері Ә.М. Оразбаевтың археологиялық зерттеулерінде де кездеседі [5, 9-70 бб.].

Көшпелілердің әлеуметтік стратификациясын жерлеу заттары мен түрлі артефактілер де айқындай түседі. Оған археологиялық қазба жұмыстарының заттай деректері дәлел болады. Айтар болсақ, Таулы Алтайдың Қарақол қорғанындағы зерттеу жұмыстары мысал бола алады. Аталмыш жерлеу орнында өте қызық бұйым табылды, оның материалына қарап жерленген адамның әлеуметтік дәрежесі біршама жоғары болғанын көруге болады. Сонымен қатар № 5 қорғанда ақсүйек әйел адам жерленген. Бұл жерден жапырақшалы алтынан ойылған бас киімнің әшекей заттары, алтын тарақ, темір пышақ табылды. Башадар -2 қорғанынан Алтай көшпелілерінің жерлеу салтына тән он төрт жылқының сүйек қалдықтары табылды. Сондықтан да жоғары дәрежеге ие болған адамдарды жерлейтін негізгі аймақ болып Орталық Алтай болып табылады [6, 11-15 бб.].

Жерлеу түрі мен жерлеу бұйымдарының заттары бойынша Алтай ескерткіштеріне ұқсас – Берел, Бесшатыр, Шілікті және Есік ескерткіштері болып табылады. Осындай тамаша ескерткіштердің барлығы белгілі бір санаттағы адамдарға арналып салынған, нақытрақ айтсақ, ақсүйектер тобына кірген тұлғалар. Өз кезегінде бұл сақ-скифтердегі әлеуметтік теңсіздіктің белгісі болды. Қазақстан аумағындағы осы қорғандарды тұрғызуға жұмсалған уақыт пен жұмыс күшінің еңбек шығыны анықталған болатын [7, 80 б.]. Өзінің жасалу пішіні мен құрылымына байланысты олар «патшалық» деп аталды. Себебі, дәл осы қабірханаларда патшалар немесе тайпа көсемдері жерленген болатын. Оларды ақсүйек әулетінің өкілдеріне тиісті барлық сый-сыяпатпен жерлеген. Оның өзі көшпелілердің жерлеу ғұрпының өзіндік ерекшелігі болып саналды. Өз зерттеулерінде археолог С.С. Черников сақтарда өлікті жөнелту рәсімі біршама ауқатты, мол өткізілетініне ерекше назар аударды, ол жерде ең бастысы қайтыс болған адамның тірі кезінде билік күшіне ие болған адам ретінде қошемет көрсеткен [8, 98 б.]. Зерттеуші сонымен қатар скифтердің бай жерлеу заттарына алтын сақиналар, сырғалар, інжу алқалар, қойдың басы бейнеленген күміс ритонның, алтын ыдыстар, қола қапсырманың сынықтарын және әйгілі алтын пекторалдарды жатқызған [8, 118-119 бб.]. Дегенмен, күрделі құрылысы бар қорғандарды тұрғызу барлық уақытта мүмкін болмаған. Себебі, оның өзі көшпелі қоғамның материалдық және әлеуметтік жағдайына тәуелді болып келді. Танымал зерттеуші, археолог В.В. Радлов өзінің «Из Сибири» еңбегінде Алтайлық тайпалардағы саяси ахуалдың төмендеуіне байланысты олардың байлықтары кеміп, жұмыс күші қысқарған. Міне сондықтан да қысқа уақыт ішінде олар өздерінің өлген адамдарына

алып ескерткіштер орнатуға жағдайсыз болды [9, 478 б.]. Осыған ұқсас ғылыми пікірді М.П. Грязнов ұсынды, яғни ол да скифтерде құрбандыққа шалынған жылқы әбзелдерінің бай болғанын, өзге бір тылсым қасиеттен жаралған ең күшті жылқылардың бірге жерленгенін және ондай аттың жергілікті тұрғындардың табынында болмағанын, тамаша ат әбзелдерімен, он тайпа билеушісінен қоғамда жоғары орынды иеленген тайпа көсеміне сыйға тартылған тартулары болған [10, 70 б.].

Қарапайым бақташылар жерленген туыстық обаларда қабірдің екі түрі анықталды: тас жәшіктер мен жер қабірлер. Тас жәшіктердегі жерлеулер мен жер қабірлердің түбіне салынған жәшіктерінен табылған материалдарға қарағанда сақ мәдениетінің ерте кезеңіне топтастырылса, кейде ескінің сарқыншағы ретінде соңғы кезеңге де жатқызылады (Кадырбай III обасы) [7, 102 б.].

Мүліктік теңсіздіктің нақты айғағы болып табылатын заттай деректерге ерекше мән бере отырып, солардың ішінен киім және бас киімді бөліп қарауға болады. Киімнің элементтері өлген адамның әлеуметтік дәрежесін нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, киімнің көп бөлігінің нашар сақталатынын ескерген жөн. Қазіргі уақытта археологиялық костюмдерге арналған зерттеулерде оған тарихи дерек ретінде көзқарас қалыптасып, оның морфологиясы, топтастырылуы мен түріне мән берілуде. Киімнің тарихи реконструкциясы сол уақыттағы сақтар киімдерінің құрылымы туралы мағлұмат береді. Әрі қарай ол қайтыс болғандардың әлеуметтік топтастырылуы жайында түсінік қалыптастыруға да септігін тигізеді.

Келесі бір ерекшелік ретінде киімді және оның құрамын, мысалы, сатып әкелінген матадан тігілген жейде қайтыс болған адамның жоғары әлеуметтік дәрежесін көрсететін дәлелді заты бола алады, оның өзі Алтай бақташыларының ортасына басқа мәдени, табиғи ортадан әкелінгенін көрсетеді [11, 114 б.]. Пазырықтықтардың сырт киімдері иерархиялық баспалдақ бойынша алып отырған орнына байланыссыз пішімі, тігілу әдістері мен өңделуінде ортақ сипатқа ие: көлденең бағытта параллель қатармен өте ұсақ сырылу әдісімен мықты болу үшін сіңірлі жіппен тігу мысал болады. Осылайша, ақ сүйектер қатарынан қайтыс болғандар бұлғынның, ақтиіннің, ақкістің терісінен тігілген киіммен жерленген, катандылық фрак (артқы етегі ұзын ерлер киімі) жібекпен қапталып, өңдеуде көптеген алтын қапсырмалар қолданылған. Қарапайым жерлеулерде қой терісі мен суырдың терісінен тігілген киімдер табылса, қымбат терілер тек өңдеуге ғана жұмсалған [12, 132 б.].

Сақ-скиф өнерінің дамуы мен жоғары дәрежеге жетуі аң стилімен тығыз байланысты болып келеді. Әсіресе, киімдерінің безендірілуі мен өрнектелуі мәселесінде катанды жамылғы-плащы мысал бола алады. Ол өте әдемі жүнді киім, жоғарғы жағы шағын ақ кіс жүнінен ойып безендіру (инкрустация) әдісі бойынша тігілген. Инкрустацияланған киімнің жүнді бөліктерінің өрнектері қызыл түсті және жасыл түсті доғалар мен алтын бұрыш түрінде дайындалып және алтынмен қапталған ағаш түймелер мен алтын жалатылған терінің сызықтарын бейнелейді.

Өмірдің қиын-қыстау кездері мен жағдайларына қарамастан Алтай мен Қазақстан сақтары баға жетпес, қайталанбас дара құрылысы бар қорғандарды салуымен көшпелі тарихта өздерінің өшпес ізін қалдырды. Оның өзі көптеген ғасырға созылған бүкіл әлем ғалымдарының ғылыми қызығушылығын туғызып бүгінгі күнге дейін сыры ашылмаған құпияның бір бөлігі болып табылады. Алтай мен Қазақстан көшпелілерінің әлеуметтік жіктелуінің негізгі көрініс элементтері келесідей болып келеді: әлеуметтік тобына қатысты қорғандар құрылысы, археологиялық деректер (жерлеу заттары, тұрмыстық заттар және киім). Кейбір жағдайда жылқылар тобымен бірге жерлеу. Дәл осы белгілерге зерттеушілер мен археология ғылымы арқа сүйейді. Мұның өзі жерленген адамдардың әлеуметтік дәрежесін анықтауға мүмкіндік бере отырып, құпияға толы ескерткіштер әлемін ашатын, алып қорғандарды зерттеуде жаңа ғылыми ашылулар мен жаңалықтарға бастар жолға әкеледі.

*Мақала 1038/ГФ4 Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды

1. Габдуллина К., Раисов Е. Социология. – Алматы: Издательство “Нур-Пресс”, 2005 – 202 с.
2. Крадин Н.Н., Тишкин А.А., Харинский А.В. Социальная структура ранних кочевников Евразии. –Иркутск: Издательство Иркутского Государственного технического университета, 2005 – 252 с.
3. Мартынов А.И., Алексеев В.П. История и палеоантропология скифо-сибирского мира. – Кемерово: Кемеровский ГУ, 1986. – 142 с.
4. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
5. Оразбаев А.М., Омаров Г.К. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998. – С. 9-71.

6. Ю.Ф. Кирюшин., Н.Ф. Степанова., А.А. Тишкин Скифская эпоха Горного Алтая часть 2. Погребально-поминальные комплексы Пазырыкской культуры. – Барнаул: Издательство Алтайского Университета, 2003 – 233 с.
7. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р.Или. – Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР, 1963 – 320 с.
8. Черников С.С. Загадка золотого кургана: где и когда зародилась скифское искусство. – М.: Наука, 1965. – 188 с.
9. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
10. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1950. – 90 с.
11. Полосьмак Н.В. Всадники Укока. – Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с.
12. Искусство скифов Алтая. – Москва: Издательство Государственного Музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, 1949. – 92 с.

А.Б. Кабышева

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ ҮЙЛЕНГЕНГЕ ДЕЙІНГІ ОРЫНДАЛАТЫН ДӘСТҮРЛЕР

Қазақ халқы салт - дәстүрге өте бай ел. Салт-дәстүрлеріміз халқымыздың мәдениеттілікке, тәрбиелілікке жете мән беретіндігінің айғағы. Белгілі қоғам қайраткері, заңгер Н. Шайкенов: «Ұлт дәстүрі –заңнан биік», -деген. Демек, салт-дәстүрлі ел –мықты әрі тұғыры берік ел. Қазақ халқы өз ұрпақтарына ғасырдан ғасырға ұлт қасиетін салт-дәстүрмен, өнегені әдет-ғұрыппен, үлгіні жөн-жосықпен, әдепті ырым, тыйыммен тәрбиелеп, ұлағатты ұл, инабатты қыз өсірген[1, 6 - б.].

XX ғасырдың басына дейінгі қазақ халқының әдет-ғұрпы бойынша үйлену мәселесіне байланысты қалыңдық айттырудан бастап, келін түсіру тойына дейінгі мерзімде орындалатын толып жатқан жосын-жоралғылар бар. Соның ішінде алғашқы болып орындалатын дәстүрлердің бірі *қалыңдық айттыру* болып табылады. Қыз айттыру дәстүріне байланысты, Ы.Алтынсариннен бізге жеткен деректер бойынша: «Қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді»-деп келтіріледі[1, 6 - б.].

Әр ата-ана өз ұлының болашақ қалыңдығын ерте ойластырады, өзінің теңін іздейді. «Анасын көріп қызын ал» деген қағиданы қатаң ұстайды. Яғни болашақ құдасын орынды жерден, жақсы кісілерден, аталы, іргелі ауылдардан қарайды.

Қамшы қалдыру –құда түсу салтында қыз көруге келген адамдардың құда болуға ниеті бар екенін білдірудің тілдік емес (бейвербалды) белгісі. Құдаларының текті аталардан болғандығын қалайтын ата-ана ұлына қалыңдық іздейді. Ұлдың әкесі ауыл ақсақалы мен азаматтарына және өзінің туған-туысқандарына жолығып, ұлына қалыңдық іздеп жүргендігі туралы ойын білдіреді. Оған жақын-жанашыр адамдар ақыл қосып, пәлен жерде бір текті кісі және оның бойжеткен қызы барын айтады. Сөйтіп, жігіт әкесі ауылдағы беделді адамдардың бірін қыз көруге әкесінің үйіне жібереді. Олар жолаушылап жүрген болып қыз әкесінің үйіне келеді.

Қыз әкесі келген қонаққа қонақжайлылық танытып, қонақасысын береді. Қызды көріп, жібі түзу екен десе, жолға аттанар алдында өзінің қамшысын кереге басына іліп қалдырып кетеді. Мұны көрген қыз әкесі келген кісілердің аты-жөнін, кімдер екенін, қандай ниетпен келгендерін білгеннен кейін оларға жауабын беруі тиіс. Егер келгендердің ниетін мақұлдаса, қалдырған қамшы қайтарылмайды, өйткені керегенің басында тұрған қамшыны байқаған келесі бір қыз көрушілер *қыздың басы бос емес* екенін біледі[2, 424 - б.].

Лайықты деген адамдарына әдейі барып балаларының болашағы туралы әңгіме қозғайды, өздерінің құда болу ниетін білдіреді. Мұны *«қыз айттыру»* дейді. Бұл жолдың да өзіндік ереже, тәртіптері бар [1, 6 - б.]. Жігіт әкесі тарапынан қыз таңдау, қыз көру аяқталғаннан кейін, айттырылатын қызға құда түсуге кіріседі. Оны қыз әкесіне *«жаушы»* жіберуден бастайды[3, 157 - б.]. Жаушының негізгі мақсаты –қыздың басы бос болса қыз әкесінің ниетін біліп, егер ол қарсы болмаса құдалыққа қай уақытта келетіндігі туралы келісіп қайту. Сондықтан жаушы ретінде әрдайым тапсырманы орындап, біреуден сөз алып, сыр тартып келуге жарайтын пысық адамды жұмсайды[3, 158 - б.].

Жаушы ауылдан аттанарда , шалбарының бір балағын етік қонышының сыртына түсіріп, екіншісін қонышқа сұғындырады. Бұл әдет қыздың әкесі құдалыққа келісіп, жаушының жолы болып қайтуы үшін жасалатын ырым. Жаушы қыз әкесінің үйіне кірісімен өзінің қандай мақсатпен келгендігін білдіру үшін төрге шыға бере көрпе салуын өтінеді.

Үй иесі жаушыға тиісті сый-құрмет көрсетеді. Жаз болса қой сойылады. Қыс болса соғымның жылы-жұмсағын салып, ас береді. Содан кейін жаушы қыз әкесіне өзінің келу мақсатын айтады.

Қыз әкесі мұндай ұсынысқа қарсы болмаса, болашақ құдасының жай-жапсарын сұрап, көкейіндегі қалыңмал мөлшерін ескертіп, құдалардың келу уақытын белгілеп, жаушыны аттандырады.

Жаушыға қыз әкесі өзінің байлығына, мырзалығына қарай түрлі сыйлықтар беретін. А. Диваевтің айтуынша, көбіне, шапан кигізетін, оны қазақ арасында «шеге шапан» деп атаған [3, 158 - б.]. Шеге шапан дәстүрі құда болуға баталасқан екі жақ келіскеннен кейін бір-біріне сый-сыяпат ұсынады. Жігіт жағы «қарғыбау» ұсынғаннан кейін қыз әкесі жаушыға «шеге шапан» жабады. Бұл уәде пісті деген сөз. «Жаушы» жіберген жақ жігіт ауылы келе жатқан өз «жаушыларының үстіндегі жаңа яғни «шеге шапанын» көріп, оларды шашу шашып қарсы алады [1, 8 - б.]. Сыйлықтың атынан-ақ оның мәнін аңғартқандай, яғни жаушы мен қыз әкесінің алдын ала жасасқан уәдесі бір нәрсеге шегеленген шегедей берік болсын дегеннің жоралғысы. Сондықтан бұның өзі синдиосмилдік магияның негізінде қалыптасқан көне әдет екені анық.

Қыз әкесінің жылы лебізін әкелген жаушы келгеннен кейін жігіт әкесінің үйіне жанашыр туыстар жиналып, құдалыққа кімдер баратыны мен аттану мерзімі белгіленеді. Бас құда болып, көбінесе, жігіт әкесінің жөн білетін сенімді туысының бірі барады. Кейде мұндай сенер адамы болмаса, жігіт әкесінің өзі бастап барады. Қалың мал мөлшеріне, құдалардың ауқаттылығына байланысты құдалар саны әрдайым үш-төрт кісіден, кейде 20-30 адамға дейін жетеді [3, 158 - б.].

Қалыңдық айттырудан басқа «қыз көру» немесе «қыз таңдау» деп аталатын салттар бар. Салт бойынша белгілі кісілердің балалары немесе өнерпаз, сал-сері жігіттер өзіне лайық қыздарды ел ішінен өздері таңдаған. «Пәлен жерде жақсы қыз бар» дегенді естіген жар таңдаған жігіттер өнерлі дос-жолдастарын ертіп қыз аулына барады. Қазақтың «қызды кім көрмейді, қымызды кім ішпейді» деген мақалы қыз іздеген жігіттерге жол ашады. Ондай жігіттерге ешкім наразылық білдірмей, тосқауыл жасамайды. Керісінше ондай жігіттерді салтанатпен қарсы алған. Ауылдың бойжеткен ер мінезді, еркін қыздары мұндайда «қыз көретін жігітті біз көрелік» деп белсене шығып, жігіттермен өнер сынасқан. Жігітке олар да сын көзбен қарап, өз ойларын ашық айтқан. Осындай жолда бір-бірін сынаған қыз жігіттер айтысқа да түскен. Осыдан кейін бір-бірін ұнатқан жастар сөз байласып, жігіт жағы құда жіберген. Бұдан байқағанымыз, жігіт пен қыз бірін-бірі ұнатқан жағдайда да құдалық жолы жасалған. Олай болса бұрын да қыз-жігіттің ұнатып, сүйіп қосылған кездері болған [4, 4 - б.].

Өлі тірі өтіп, қалыңмал біте бастағанда, жыртыс берілген соң күйеу баланың *есік көруіне* рұқсат етіледі. Есік көргенге дейін қалыңдығын көрмеген күйеулер қазақта көп болған. Есік көруге келген күйеудің қасқайып жарықта келуіне де ол кезде рұқсат жоқ. Бұл – бір жағынан әдепсіздік. Екінші жағынан – баса көктеп басынғандық. Сондықтан қас қарайған сәтті – қазақ күйеу келдінің уақыты дейді. Күйеуді баса көктетпеуде үлкен мән бар: Ата-ананы, үлкенді сыйлау, қайын жұртын құрметтеу қазақтағы көне тәртіп. Анықтап айтқанда есік көру – қалыңдықтың дидарын көру. Қазақта өз жұрт, нағашы жұрт, қайын жұрт деген бар. Осы үшінші жұртқа бару – құжатсыз шекарасынан өткізбейтін шетел секілді, белгілі заңдылықтары болады. Осы жолы күйеу ұлды алып барғанда тойдың уақыты белгіленеді. Тойды жақын арада өткізуге келіссе, қыз танысуға кетеді [5, 23-24 - б.].

Қыз танысу салтында қыз қасына бір жеңгесін және бір туысын ертіп жан-жақтағы туыстарын, жегжаттарын кемінде бір ай аралайды, қоштасады. Барған үйлері оның дайындалып жатқан төсек-орнына көмек береді: кілем, сырмақ, текемет, кереге, үзік, түндік, киім, ыдыс-аяқ... Ел-жұртына танысып барған қыз артынып-тартынып қайтады.

Танысқан қызды қазақ салты бойынша ерекше құрметтейді. Барған үйлері ойын-думан өткізіп, бастарын қосады. Төсек-орынды дайындауға ауыл-аймақ ат салысып, ісмер әйелдер, зергерлер, үйшілер, тұрманшылар көмектеседі. Бәрі дайын болған соң ұрындап күйеу келеді [5, 25 - б.].

Күйеудің алғашқы рет ресми түрде қалыңдық көру мақсатымен қайын жұртына баруын – «ұрын бару», ал қайын жұрты оның бұл сапарын – «ұрын келу» дейтін де осыған байланысты ұйымдастырылатын той-думанды «ұрын той» деп атандырған. Бұл ресми сапардың барынша дұрыс ұйымдастырылып, жақсы өтуіне екі жақ та көп көңіл бөліп, үлкен мән берген. Өйткені көбіне құда түсіп, немесе қыз айттыру ісі ата-ана еркінде болып келгендіктен күйеу мен қыз көпшілік жағдайда бірін-бірі ресми түрде алғашқы рет осы жолы көріп, танысуға мүмкіндігі болады [3, 164 - б.].

Бұған дейін көптеген авторлардың «ұрын бару» атауының күйеудің қалыңдығына ұрланып баруына байланысты қалыптасуы дегендері жаңсақ пікір (Н. Гродеков, Х. Құстанаев, Н. Малышев, А. Диваев, Н. Кисляков) деп келтіреді Х. Арғынбаев. Ол: «бұл атау көне түріктердің «ичип» (урун) деген сөзінен шыққан. Бұл сөздің тікелей мағынасы түсінісу, бір нәрсенің ішкі сырын жете білу, бір нәрсеге жабыса түсу ұғымымен байланысты. Әсіресе көне түріктердің (Древнетюркский словарь,); егер жан сұлуын тапсаң оның кеудесіне жабыса түс) деген сөз шумағы да «ұрын бару» атауының қалыптасу тегі туралы

жоғарыда айтылған пікірдің дұрыстығын дәлелдей түскендей. Тіпті «ұрын бару» ұғымы күйеудің жасырын баруымен үйлесі жоқ, бөлек құбылыстар екенін мынадай деректерден де көруге болады [3, 164 - б.].

Бұл сапарға күйеу де, оның жолдастары да жақсы аттарын мініп, тәуір киімдерін киеді. Күйеу жолдас есебінде жол жүріп ысылған, қолынан да, тілінен де келетін өнерлі жігіт ағасы боп қалған адам жіберіледі. Өйткені тәжірибесіз күйеуді балдыздары, әсіресе адуын жеңгелері иектегіш келеді де, кәденің сан түрін шығарып, момын күйеудің қалтасын жылдам босатады. Ысылған күйеу жолдастың сөзге ширақ, момын күйеуге жасайтын қамқорлығын, тигізген себін Бауыржан Момышұлының естелік романынан да жақсы байқауға болады. (Б. Момышұлы). Ірі байлар баласына қосшы етіп, әнші, күйші, сауыққой жігіттерді де қосады[3, 164- б.].

Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясында да Абайдың анасы Ұлжан бастаған әкесі Құнанбай жіберген отыз кісімен Алтынбайдың ауылына Ділданы көруге, танысуға «ұрын бару» салтымен келгендігі суреттеледі. Ұлжан Алшынбай үйіне құда жағының тойына келгенде көп қазына әкеледі: жылқы, түйе, жырттыстың бұл-маталары. Оның ішінде келінге жасау тігілетін батсайы, мақпал, манат, дүрия, шағи бөлек салынады. Бірер сандық осы қымбаттарға толы болса, өзге теңдерде құда-құдағилар сыбағасы: шапан, кемзал, көйлек, шаршы. Қалыңмал басы Алшынбайдың өзіне арналған кесек күміс бесік жамбы. Бұл –ілу, ілу китке орай беріледі. Он жыл бұрын құда боп түсіп, Ділданы айттырғанда, Құнанбайға Алшынбай кит деп тайтұяқ күміс жамбы тартқан, ол –бесік жамбыдан кіші. Ауылда құдалар мен күйеулерге арналып оқшаулау етіп үш үлкен ақ үйлер тігеді, қысыр емген семіз асау тайды көлденең ұстап, қонақтардан бата тілеткен, маркалар үйітіліп, құнан қой, ту қойлар сойылады[6, 231 - б.].

Абайдың қасында жақын досы Ербол болады. Ауылға жақындағанда жасы үлкендер бұрын кетіп, Алшынбай аулынан бір шақырым жерде тұрған күйеулерді ауылдың қыз-келіншектері келіп қарсы алады[6, 233 - б.].

Ежелден қазақ халқына тән әдептілік дәстүрін сақтау тәртібі бойынша ұрын келе жатқан күйеу қайын атасының ауылына баса көктеп бірден кіріп келмейді. Ол бірер серігімен ауыл сыртында қала тұрады да, күйеу жолдас қалаған адамдарымен ауылға келіп түседі. Бұл ғұрыпқа дайындалып отырған қыз әкесі бұларды қошеметпен қабылдап, әйелі арқылы күйеу баланы қарсы алуға, оған жеке отау тігуге рұқсат береді.

Ауыл әзірленіп біреулер қонақасы қамына кіріссе, кексе тартқан әйелдер үй тігуді міндетіне алады. Ал, қыздың жас жеңгелері күйеудің алдынан шығады. Алдынан шыққан жеңгелеріне күйеу иіліп тәжім етеді[3, 165 - б.].

Ұрындап келген күйеуге тігілген жеке үйде күйеудің жанында ылғи жастар, көбінесе балдыздары болады. Өн-күй, әзіл-сықақ дүрілдейді. Ұрын тойында қыздың барлық жасауы ілулі, жиюлы тұрады[5, 25 - б.].

Сонымен, өткен ғасырларда қазақ қауымына тән негізгі үйленгенге дейінгі орындалатын дәстүрлердің түрі қыз айттыру, құда түсу, ұрын бару жолы арқылы үйлену болса, оған байланысты толып жатқан әдет-ғұрып, салт-сананың мұқият орындалып келгендігін жазылған деректерге сүйеніп баяндадық. Сондай-ақ көптеген әдет-ғұрыптардың кейбіреулерінің шығу тегіне, мәніне, қалыптасу, даму жолына біраз тоқталып, талдау жасауға тырыстым.

Ұлттық тәлім, салт-сана сабағы адамгершілік тәрбиесінің аса сенімді әрі ғажайып жол екенін көрсетті. Отаншылдық, ерлік, мәрттік, жомарттық, қайырымдылық, жоғары адамгершілік қасиеттер осы жол арқылы дарыған. Батыр жазушы Б. Момышұлы Ұлы Отан соғысы жылдарында: «Мен өзімнің ұрыстағы тәжірибеммен солдаттың басында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде халықтардың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы зор екеніне көзім жетті», -деп жазды. Олай болса, әдет-ғұрып –қазақ халқының мызғымас заңы деп қабылдаған жөн.

Дана халықтың өзі жасаған осы әдет-ғұрып пен жөн-жосықты біліп, үйрену және өмірде қолдану –ағайынды адастырмас сара жол[7, 115 - б.].

Салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты жете біліп құрылған отбасының да қоғамға пайдасы зор болады. Жаңа сапалы отбасы бүкіл адамзаттың өткен ұрпақтары қалыптастырған ең жақсы дәстүрлерін өз бойына сіңіре отырып, ол денесі шыныққан, рухани жағынан әбден жетілген, адамгершілік қасиеттері мол жаңа адамды тәрбиелеп қалыптастырудың қайнар көзі болмақ.

1. Кенжеахметұлы С. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» – Алматы: «Алматыкітап», 2004. – 284-бет.

2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.3. –Алматы: 2012. – 736-бет.

3. Арғынбаев Х. «Қазақ отбасы» – Алматы: «Қайнар», 1996. – 288-бет.
4. Кенжеахметұлы С. «Жеті қазына» – Алматы: «Ана тілі», 2007 – 136-бет.
5. Жүнісұлы А. «Пәниден бақиға дейін» – Алматы: «Жазушы», 2001 – 296-бет.
6. Әуезов М. «Абай жолы» I кітап – Алматы: «Жазушы», 2009. – 376-бет.
7. Кенжеахметұлы С. «Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті» – Алматы: «Алматыкітап», 2006. – 384-бет.

Қ.С. Адельчанов, А. Құрманғалиев

ПАЗЫРЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Пазырық мәдениетіне тиесілі ескерткіштердің ашылып зерттеле бастағанына екі ғасырдан артық уақыт өтті. Осы уақыт аралығында VI-II ғғ. жататын мыңнан аса оба қазылып зерттелінген. Кең көлемдегі әрі алуан түрлі материалдардың жиналуы ерте көшпелілер қоғамының мәдени-хронологиялық, әлеуметтік-экономикалық, демографиялық аспектілері мен діни-философиялық түсініктерін жаңғыртуға мүмкіндік туғызды [1, с.95]. Осы орайда айта кететін бір мәселе зерттеушілерде Алтай тау жүйесінің ареалында қалыптасқан Пазырық мәдениетінің жекелеген мәселеріне байланысты түрлі зерттеу тәсілдері мен көзқарастар қалыптасқан. Осы орайда жағдайда пазырық мәдениетінің қатысты негізгі тұжырымдамаларға тоқталып өткен дұрыс. Кей ғалымдар өз еңбектерінде сақ мәдениетінің жекелеген аспектілеріне тоқталып өткен; [2, с.76]. Бұл еңбектерде негізінен ескерткіштердің ашылу тарихы жайлы ақпарат берілген. 70-80 жж. аралығында М.А. Деминнің бірнеше мақалаларымен артынша монографиялық еңбегінде көне Алтай жәдігерлерін зерттелуіне баға берілген еді. Ғалым өз еңбегінде Алтайдың көне жәдігерлерін зерттелуінің үш кезеңін ашып көрсетеді де, алғашқы уақытты Алтайдағы алғашқы археологиялық зерттеулердің басы (XVIII ғ.); 2) XIX ғ. Басында археологиялық деректердің қорлануы; 3) Капитализм дәуіріндегі археология [3, с.15]. М. А. Демин әр дәуірге әділ бағасын беріп, Алтай археологиясына ат салысқан ҒА экспедицияларымен жергілікті өлкетанушылардың еңбектерінің маңыздылығын атап өткен. XIX ғ. бастап мақсатталған іс шаралар қолға алына басталды, солардың ішінде шоқтығы биік алтайдың әр түрлі аудандарына экспедициялар ұйымдастырған болатын. Сол дәуірдің археологтары тек қана заттай материалдарды жинап қана қоймай, жиналған материалдарды белгілі бір дәрежеде қортындылауға тырысты. М.А. Деминнің ойынша «дворяндық және буржуазиялық ғылымның методологиялық жағынан жетілмеуі Алтайдағы тайпалардың дамуы турасында аяқталған толық тұжырымдама жасауына кедергі келтірді» [4, с.23]. Тағы бір айта кететін жайт кеңес археологиясы өзінің алғашқы жылдарында дәстүрлі археология шеңберінде дамыды. Бұған тек қана қазба жұмыстарының методикасы емес, сондай ақ археологиялық деректерді талдау барысында этнографиялық, фольклорды, антропологиялық, лингвистикалық дерек көздерін пайдалануы дәйек бола алады. Тап осы ғылыми әдіс көрнекті кеңес археологтары өздерінің зерттеулеріне негіз етіп алады [5, с.105].

Таулы Алтайдағы сақ мәселесінің зерттелуімен етене араласқан Л.С.Марсадалов болды. Өзінің 1985жылғы диссертациясында «Хронология курганов Алтая (VIII-IV ғғ. б.з.д.)» VIII- IV ғасырлар аралығындағы сақ ескерткіштерінің зерттелуінің үш кезеңін атап көрсетеді:

- 1) ескерткіштердің ашылуы мен алғашқы қортындылар (XVIII-XX ғғ.);
- 2) мәдени хронологиялық кезеңдерге бөлу мен олардың абсолюттік мерзімдері(20-50-жж. XX ғ.);
- 3) жекелеген обалардың абсолюттік жасын анықтауда жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдану.

Ал өзінің 1996 жылғы монографиясында «История и итоги изучения археологических памятников VIII-IV вв. до н.э. от истоков до начала 80 гг. XX в.» автор Сақ ескерткіштерінің зерттелу тарихын кезеңдерге емес, кезеңдерге бөледі.

- 1) тонаушылар уақыты (б.з.д .1 мың.ж –XX ғ. басына дейін),
- 2) археология орыс жерлерінің жалпы жазыла бастауы (XVIII ғ. аяғымен –XIX ғ. бірінші жартысы.),
- 3) ағартушылық кезеңі археологиясы (XVIII аяғы мен XIX ғғ басы)
- 4) алғашқы ғылыми қортындылар (XIX ғ.екінші жартысы)
- 5) археология – Алтайдағы өлкетанудың бөлігі (XIXғ 70ж – 1916 ж. дейін)
- 6) алғашқы маманданған археологтардың зерттеулері (1920 ж. орт. мен 1930 ж. орт.)
- 7) материализм позициясына көшу мен хронологиялық жүйелердің жасалуы (1930ж екінші жартысы мен 1950ж бірінші жартысы.)

8) есткерткіштерді мерзімдеуде жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдану (1950 жж.)

9) материалдардың ары қарай қорлануы (1950-1980жж.)

10) есткерткіш мерзімдерін нақтылау (1970 ж. орт)

Алтайдағы сақ есткерткіштерін зерттеуге өзіндік үлес қосқандар санатына Ю.Ф. Кирюшин мен А.А.Тишкинді атауға болады. Олар монографияларында өздері бөлген 3 кезеңге сипаттама беріп қана қоймай, 30-80 жж. әр-түрлі ғалымдар жасаған тарихи-мәдени тұжырымдамаларға жүйе жасады. М.П. Грязнов пен В.А. Могильниковтың көне Алтай мұраларын зерттеудегі еңбектерің бағалай келе, ол ғалымдардың мәдени-хронологиялық тұрғысынан жасаған еңбектерін жоққа шығарады.

Қос автор өздерінің басқа еңбектерінде б.з.д .IX–II ғғ. аралығын қамтитын сақ уақытысының зерттелуінің 3 кезеңін көрсетеді.

1) Революцияға дейінгі (XVII – XX ғғ басы)

2) Кеңестік кезең (XXғ. 20-80жж.)

3) Қазіргі кезең (80ж орт. бүгінгі күнге дейін)

Аталмыш әр кезең нақты тарихи құбылыстарға тұнып тұр. Ғалымдар сақ археологиясының терминологиясы мен периодизация мәселесін қайта қарастырады. Қос автордың пікірлерінше сақ археологиясын зерттеуде, қоныстардың материалдарын көптеп тартуды жөн көреді.

Осы күнге дейін Пазырық мәдениетінің ескерткіштерінің хронологиясы мен периодизациясы өзге археологиялық кезең ескерткіштеріне қарағанда анағұрлым жақсы зерттелінген болып саналып келді. Бұндай қортынды жасауға барлық негіз бар еді. 1) Сақ заманының обаларның аса көп мөлшерде зерттелінуі. 650 аса оба; 2) алынған материалдардың тез арада ғылыми айналымға енуі мен 100 аса ғылыми мақалалар және 20 аса монографиялар , 3) тоң басқан обалардағы органика мен ағаштың өте жақсы сапада сақталуы, дендрохронологиялық және радиокөміртектік анализ жасалып, нақты хронологиялық мағлұмат алынды; 4) Еуразия кеңістігінде сақталуы жағынан бірегей, жылқының ат-әбзелдерімен, ер-тоқымның көптеп табылуы; 5) Алдыңғы Азия мен Қытайдан әкелінген импорттық заттардың табылуы, аталмыш өркениеттердің әрі көршілес мәдениеттердің ықпалымен жасалынған өнер туындыларының көптеп табылуы; 6) Салыстырмалы түрде қару-жарақ түрлерінің мол кездесуі [7, с.236.]. Осындай нақты хронология беретін материалдардың көптігі негізінде М.П. Грязнов өзіндік Таулы Алтайдағы сақ заманының периодизациясын жасаған болатын. Көптеген уақыт бойына кеңестік археолог ғалымдар Таулы Алтайдағы ерте темір дәуірін М.П. Грязновтың жасған периодизациясын пайдаланып келді. Ғалым дәуірді 3 кезеңге бөлді:

1) Майемер б.з.д .VIII- V ғғ.

2) Пазырық б.з.д .V-III ғғ.

3) Шибе б.з.д .II-I ғғ.

Алайда XX ғ. 60-80 жж археологиялық материалдардың жиналауына байланысты, аталмыш хронологиялық құрылым, нақты аймақтағы тарихи үдіріске сай келмейтіндігі анықтала бастады. М.П. Грязнов өзінің тұжырымдамасының олқылықтарын түсініп, Ерте темір дәуіріннің кезеңделуіне күрті кезеңін (б.з.д. VIII- VII ғғ) қосып, Майемер кезеңінің мерзімін б.з.д .VII- VI ғғ жасарту арқылы, өз тұжырымдамасын жаңартқысы келді. Алайда, аталмыш ой және кей ғалымдардың күрті мен майемер кезеңдерін біріктіру ойлары, кей ғылымдардың наразылығын тудырды. М.П. Грязновтың тұжырымдамаларын қайта қарап, өзгертуі, Еуразия кеңістігінде сақ заманымен ассоциацияланатын «Ерте көшпелілер» ұғымының дұрыс еместігін бірқатар ғалымдар айта бастады. Д.Г. Савинов осы жағдайда М.П. Грязновтың ұсынған терминнің этнография мәліметтерін пайдалана отырып нақтылауға талпыныс жасайды. Д.Г. Савинов «көшпелілер» терминінің өзара тығыз байланысты шаруашылық және әлеуметтік аспектіде қарастыруға болатынын атап көрсетеді де, М.П. Грязновтың қателігі «ерте көшпелілерге» көшпелі өмір салтын ұстанбаған мәдениеттерді (Тагар) жатқызуында екендігін меңзеп, «ерте көшпелілер» дәуіріне соңғы қоладан бастап, алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы (Ғұн-Сармат кезеңі) уақыты аралығындағы нақты тарихи кезең ретінде қарастыруды ұсынады [8, с.50].

Таулы Алтайдағы б.з.д. VI-II ғғ уақытымыен мерзімделетін жүздеген обалардың қазылуы, ғылыми айналымға жаңа, тың материалдардың енгізілуі зерттеушілерге дәуірдің тарихи-мәдени жағдайын қайта қарастыруға, периодизациялауға жаңа мүмкіншілік туады. А.С. Суразаков пазырық мәдениетімен параллель өмір сүрген Қара қоба (б.з.д. VI-II ғғ) мәдениетін пазырық мәдениетінен бөліп шығады. Қара қоба мәдениетінің Пазырық мәдениетінен ерекшелігі мәйітті тас жәшікке, жылықсыз, әрі балбалдар мен тас қалаулардың болмауында.

Қара қоба мен Пазырық мәдениеттерінің төңірегінде А.С. Суразаков барлық белгілі есткерткіштерді 3 хронологиялық топқа бөледі:

- 1) Б.з.д .VI ғ. аяғы мен – V ғ.
- 2) Б.з.д .V- IV ғғ.
- 3) Б.з.д .III-II ғғ. [9, с.43]

Сонымен қоса, аталмыш кезеңдегі Солт-Бат Монғолияның, Туваның, Шығыс Қазақстан мен Таулы Алтайдың естерткіштерін Саян-Таулы Алтай мәдени тарихи қауымға біріктіреді. В.А. Могильников аталмыш мәселеге өзіндік қырман жақындап, ерекше Пазырық мәдениетінің шеңберінде ерте сақ уақытын екіге бөлуді ұсынады.

- 1) Күрті б.з.д .VIII- VII ғғ
- 2) Майемер б.з.д .VII- VI ғғ

Сонымен қоса, автор мәдениеттің екі локальдық таралу нұсқасын көрсетеді: Оңтүстік (күрді-катондық) және солтүстік (усть-куюмдік). Усть-куюм локальдық нұсқасы негізінде б.з.д .V-III ғғ. Қара қоба мәдениеті, ал жергілкті тайпалармен Қазақстанның далалық аймағынан келген тайпалардың өзара әрекеті нәтижесінде пазырық мәдениеті қалыптасды. Зерттеуші ғалым Оңт-Шығыс Алтайда пазырықтық, ал Орталық Алтайда, Катунь мен Урскуль өзенінің орта ағыстарында қара-қобалық пен аралас ескерткіштер көптеп кездесетіндігін атап өтеді. Орталық Алтайда қара-қобалық түрдегі естерткіштермен қоса пазырықтық үлкен обадардың кездесуі (Башадар, Тұяқты, Шибе және т.б) пазырықтықтардың осы территорияға үстемдік жүргізгенін меңзейді. Қос мәдениеттің естерткіштерін қамтитын, аралас қорымдардың болуы, екі мәдениеттің байланысы мен қара-қобалықтардың пазырықтықтармен ассимиляциясына дәлел бола алады.

Расында, А.С. Суразаков ерекше қара-қоба мәдениетіне қарсы болып, П.И. Шульганың қолда бар бүтін материалдарды сараптай отыра, пазырық мәдениетіне әр-түрлі жерлеу ғұрыптары тән деген пікірімен келісіп, Таулы Алтайдағы ерте көшпелілердің мәдениетінің қалыптасуына керексүр мәдениетінің тайпаларымен монғуй-тайгин тайпаларының қатысуымен қалыптасқандығын жазады. Өзінің “Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа. Проблемы хронологии и культурного разграничения” атты монографиясында 80-ші жылдардың басында белгілі болған материалдарды жинақтап, қарастырған естерткіштерді 3 хронологиялық бөлімге бөлген; пазырық, қара-қоба, чумыш-ишим атты топтарға бөлген. Әр-бір аталмыш топ жерлеу ғұрыптық кешендерінің әр-қилылығымен ерекшеленеді.

Өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасында жинақталған археологиялық материалдарды А.С. Суразаков қортындылай келе пазырық мәдениетінің аяқталу шегі М.П. Грязнов, В.Д.Кубарев ұсынғандай б.з.д .II-I ғғ. емес б.з.д .III-II ғғ мерзімделуі жөн деген. [9, с.44].

80 жылдардың аяғында бір қатар зерттеушілердің қызығушылығы Қытайдағы ерте темір дәуіріне және Сақ уақытындағы Алтаймен Қытай арасындағы байланысқа ауады. Н.В. Полосьмак өзінің бір мақаласында осы мәселеге тоқталып өтіп, Солтүстік-батыс Синьцзянның обадарынан алынған материалдардың (аң стилінің элементтері, ыдыс, қару жарақ, киімдер мен татуировка) және жерлеу ғұрпындағы кейбір ұқсастықтар, мысалға мумиялау белгілі дәрежеде Таулы Алтайлықтар мен Синьцзян халқымен байланыста болғанын меңзейді[11, с.342]. А.А. Ковалев соңғысақ уақытында Ордос пен Саян-Алтайда діни-саяси тұтастық орнағанын жазады олай деуінің себебі; Ордос халқының Саян-Алтаймен Батыс Сібірге жылжуы, болса, келесі себебі Ордос қоғамында Саян-Алтай дәстүрі негізінде айрықша субмәдениеттің қалыптасуы. Зерттеуші ордос пен алтай тайпаларының басшылары арасында этникалық тұтастық болғандығын жазады. Алайда бұл пікіріне дәлел келтірмейді. Кей ғалымдар бұл мәселеде тіптен артық кетеді. Мысалға С.А.Яценко пазырық өнерінің кей бейнелерін қарастыра отырып, Солтүстік-Батыс Қытай пазырықтықтардың аталары тұрған мекен деген пікір айтады.Бұл пікірге лезде қарсы пікір білдіргендер өте көп болды. П.И. Шульга пазырық обадарынан табылған қытайлық бұйымдар соңғы сақ заманының обадарынан табылады, ал қытайлық деп танылып жүрген көптеген бұйымдар, шын мәнісінде қытайлық емес, алдыңғы азиялық болуы мүмкін деген ой айтады. Ғалымның пікірінше Алтай мен Шығыс Түркістанмен қатынасы ерте сақ заманында басталуы, пазырық мәдениетін оңтүстік-шығыс территориялардан шығаруға негіз бермейді, керсінше Алтайдың малшыларының Алдыңғы Азиямен дәстүрлі қатынасына көрсетеді.Соған қарамастан ордос пен пазырық тайпалары арасында мәдени сабақтастықты айтуға болады ал, қандайда бір этникалық, туыстық сабақтастық туралы сөз қозғау әзірше ерте.

Келесі шешуін табуды талап ететін мәселе пазрықтықтарды жазба деректерде кездесетін нақты этникалық топтарға жатқызу. Өз уақытында С.И. Руденко пазрықтықтарды қытай жазба деректерінде кездесетін юечжилармен атауды ұсынды [6, с.66]. Тарихтан белгілі болғандай б.з.д .III-II ғғ. Хундардың қысымына шыдамай пазырықтықтардың бір бөлігі орталық азияға жылжып, бір бөлігі Таулы

Алтайда қалып қояды. С.И. Руденконың көзқарасын Д.Г. Савинов, Б.И. Кузнецов және т.б. бір қатар ғалымдар қолдады. Бірақ ақырғы жылдары бір қатар ғалымдар бұндай көзқарасқа қарсы мақалалар жариялап жатыр. А.А. Ковалев юечжилар алғашқы рет қытай жазба деректерінде б.з.д. II ғасырларда кездесетіндігін жазады. Алайда Д.Г.Савинов, С.Г.Кляшторный мен бірігіп, жазған еңбектерінде юечжиларды пазырықтықтармен теңестірудің дұрыстығына салмақты дәлелдер келтіреді.

80-90 жж. Ғалымдар пазырық обадарында табылған антропологиялық материалдарға қатты көңіл бөле бастады. Алғашқысында ғалымдар 40-50 жж. айтылған пікірлер негізінде пазырық мәдениетін тасмалдаушылардың нәсілдік құрамы европеоидтық, монголоидтық және метистік типтер деген идеяны қабыл алған еді.

Келесі уақыттарда антропологиялық материалдардың жиналуы, осы салада ғылыми ізденістердің дамуына ықпал етті. Нәтижесінде пазырықтықтардағы негізгі европеоидтық компонент, Парфия, Маргиан, Солтүстік бактрия территориясындағы көшпелі және жартылай көшпелі халықтардікімен бірдей екендігі анықталды. Бұл тек қана пазырықтықтардың алдыңғы азиямен байланысын көрсетіп қоймай, сондай-ақ қола дәуірінде батыстан Алтайға көшіп келген халықтармен арада болған ассимиляцияның белгісі. Дәл осы пазырықтықтарда алдыңғы азия халықтарының антропологиялық белгілері жақсы сақталған. Ал Пазырықтықтардағы күшті автохонды монголоидтық компонент окунев мәдениеті шеңберіндегі халықтардың мықты генетикалық пласттысымен байланысты, осы жайт нәсілдің қалыптасуында пазырықтықтарға байқалдық тип ықпал етті деген сөз бекерге кетеді. С.С. Тур Катун өзенінің ортаңғы және төменгі ағыстарындағы орналасқан қорымдардағы адам бас сүйектерін анализдай келе, автохонды шығу тегі бар, оралоидтық компоненттің бар екендігін атап өтеді. Турдың ойынша бұл пазырықтықтармен түрік-самадий және кет топтарындағы адамдардың бас сүйектерімен ұқсастығы бір ортаңғы гендік байланысқа негіделетіндігін жазады [12, с.203]. С.С. Тур еңбектерінің нәтижесі пазырық мәдениетін тасмалдаушылардың этникалық құрамы біртекті болмағандығын дәлелдейді. Біздің оймызша осы бағыттағы ғылыми ізденістер, басқа да, материалдарды пайдалану пазырық мәдениетінің шығу тегімен локалды нұсқаларын анықтауға септігін тигізеді.

Айта кетерлік бір жайт Таулы Алтай территориясындағы сақ заманының мәдени-хронологиялық жағдайы негізінен жерлеу материалдары негізінде жасалынған, бірақ ақырғы уақыттарда, синхронды қоныстардың материалдары да, айналымға енуде. Бұл өз алдына тағы бір қатар мәселелерді туғызды. мысалға қоныстардың мерзімімен олардың қай мәдениетке жататындығы. П.И. Шульга қоныстарды шартты түрде «бақташылардікі», «жерөндеушілердікі» деп бөлуді ұсынды. Біріншісі ғалымның пікірі бойынша таза пазырықтықтармен қара-қобалықтарға тән болса, екіншісі пазырықтықтардың келуіне дейін мекен еткен тайпалардікі деп жазады [13, с.115].

Осылайша таулы-алтайдағы негізгі мәдени-хронологиялық тұжырымдамаларды жүйелеу арқылы біз бұл мәселеге әлі нүкте қоюдың ертелігін айта аламыз. Көптеген ғалымдар пазырық уақытын б.з.д. VI-II [I] ғғ. шектейді. Бұл мәдениеттің қалыптасуына батыс өңірлерден келген сақ тайпалары деп айтылады, бірақ дәл қандай тайпа екендігі белгісіз, Пазырық мәдениетінің құлауына хундардың экспансиясы әсер етіп, нәтижесінде бір шама пазырықтықтар Орта Азияға жылжып, қалған бөлігі жаңа бұлан-қоба мәдениетін қалыптастыруға ат салысады. Әлі күнге шейін пазырықтың ішіндегі кезеңдеу бір жолға қойылмаған. Қалыптасқан жағдайдан шығудың жолы біздің оймызша:

1) Кең ауқымда дереккөздерін пайдаланып, сақ көне мұрасын зерттеуде комплексты әдісті қолдану қажет.

2) Мерзімдеуде жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін пайдалану

3) Археологиялық тұрғыдан әлсіз зерттелінген таулы Алтай аймақтарында қазба жұмыстарын жүргізу

4) Шығыс Түркістан мен Солтүстік Монғолияның материалдарына баса назар аудару қажет

5) Зерттеу барысында саяси көзқарастардан ада болу болу қажет

Аталмыш негізде жұмыс жасалатын болса, Таулы Алтайдағы және іргелес аймақтарда сақ заманында болған тарихи мәдени үдірістерді қалпына келтіруге болады.

1. Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск, 1991. – С.270.

2. Кирюшин Ю.Ф., Тишкин А.А. Скифская эпоха Горного Алтая. Культура населения в раннескифское время. –Барнаул, 1997. – Ч.1. – С.232

3. Дёмин М.А. Первооткрыватели древности. –Барнаул, 1989. – С.120.

4. Марсадалов Л.С. История и итоги изучения археологических памятников Алтая VIII-IV вв. до н.э. (от истоков до нач. 80-х гг.). – СПб., 1996. – С.100

5. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. – М-Л., 1951. – С.638

6. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М-Л., 1960. – С.359.

7. Кубарев В.Д. Пазырыкская культура (Курганы Чуи и Урсула) монография / - Барнаул. 2007.– С.282.
8. Савинов Д.Г. К выделению ранних и поздних элементов в культуре пазырыкского времени // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. – Л., 1975. – С.49-52.
9. Суразаков А.С. Курганы эпохи раннего железа в могильнике Кызык-Телань-I // Археологические исследования в Горном Алтае. – Горно-Алтайск, 1983а.– С.42-52.
10. Полосьмак Н.В. Пазырыкская культура // Древние культуры Бертекской долины. – Новосибирск, 1994. – С.137-144.
11. Полосьмак Н.В., Кундо Л.П., Малахов В.В., Власов А.А. Физико-химическое исследование уникальных археологических находок пазырыкской культуры Горного Алтая (VI-II вв. до н.э.) // Интеграционные программы фундаментальных исследований. – Новосибирск, 1998. – С.386-393.
12. Тур С.С. Об уралоидном компоненте в антропологическом составе населения Горного Алтая скифского времени // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий.–Барнаул, 1999.–С.203-205.
13. Шульга П.И. Поселение Чепош-2 на Средней Катунь // Археология, антропология, этнография Сибири. – Барнаул, 1996.– С.106-123.

Ә. Құнанбаева

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР

Қазақстанның кең байтақ жері ежелден мал шаруашылығына жайлы аймақ болған. Мал шаруашылығы сонау неолит дәуірінен басталған. Оған дәлел археологиялық деректер. Ең алғашқы үй жануарларының сүйек қалдықтары б. з. б. III мыңжылдыққа жатады. Олар: Қарағанды ХҮ, Зеленая Балка ІҮ, Терсек жерлерінен табылған малдың барлық түрлері. Бұл жерлерден қой, ешкі, ірі-қара, жылқы табылған. Мамандардың көпшілігі үй жануарларының шыққан тегі жабайы түрлеріне өте ұқсайтындығын айтқан. Жануарларды үйрету кезеңі Қазақстан территориясында энеолит дәуіріне жатады. Энеолит – көне малдардың барлық түрлерінің бір жерден табылған уақыты. Мал шаруашылығының тұрақты дамуының айғағы, Қазақстандағы ертедегі тайпалар мен ХІХ ғ. соңындағы қазақтарда малдың әртүрлілігінің болғанын айтуға болады. Бұл туралы Л. Крадер, А.М. Хазанов, Г.Е. Марковтың «Евразия мал шаруашылығы тайпаларының әр түрлі тарихи кезеңі» атты кітабында айтады. Қазақстанның көшпенді және жартылай көшпенді мал шаруашылығы жайында ашық айтқандардың бірі – Переселендік басқарманың материалдарында жазған А. Кауфман. Мал шаруашылығына ауыз толтыра мінездеме бергендердің қатарына қазақтың этнографтарының білгірі С. И. Руденко. Ол көшпенділіктің негізгі белгісін былай түйіндейді: мал шаруашылығы қазақтардың негізгі кәсібі болғандықтан, жыл бойы малды күтіп ұстау үшін, жайлы қоныс, шұрайлы жайылым іздеп, үнемі қозғалыс үстінде жүріп, мезгіл-мезгіл көшу халық салтына айналған, - дейді. Археологиялық және этнографиялық материалдар негізіне сүйене отырып, Қазақстан территориясындағы мал шаруашылығын 3-ке бөлуге болады: көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшылық. Көшпелі мал шаруашылығы Маңғыстау, Батыс және Орталық Қазақстанның құрғақ далаларында шөл және шөлейт жерлерде мал соңында ілесе жүріп, көшіп-қонуден ерекшеленеді. Үздіксіз көшіп-қону туралы антика дәуіріндегі (Геродот, Гипократ, Страбон), ортағасырлардағы (П. Карпини, Ибн-Батут, Ибн-ал Факих, Ш. Язди, Джениксон) жазба көздерінен белгілі. Б.з.б. I м.ж. I ж. қорған, молалардың топографиясына қарағанда үздіксіз көшу Батыс және Орталық Қазақстанның тайпаларына тән болған. Кейінгі кезеңдерде қысқа уақытта болса да, қыстық тұрақтар салынған. Ал жартылай көшпелі мал шаруашылығының айырмашылығы олардың қысқы тұрақты қысқы үй-жайлары болған. Қыстақтан көктемгі жайылымға одан жайлауға маусыммен ауысып отырған. Олар бір-бірімен алыс болмаған. Көптеген жартылай көшпелі шаруалар қыстақтарда тары, бидай, арпа өсіріп, ал қой шаруашылығы мен жылқы шаруашылықтары ірі қара малын өсірумен қосымша айналысып отырды. Отырықшы мал шаруашылығы Оңтүстік Қазақстанның Сырдария, Шу, Талас, Арыс өзендері жағасында Қаратаудың оңтүстік беткейі суға мол, шабындық жерлері өте жайлы мекендерде жүргізілген. Б.з.б. II мың жылдықтың ортасына қарай Алексеев және Усть Нарым мелді мекендегі Ақсу-Аюлы II қорығынан табылған түйе сүйегінің қалдығы доместикацияның Солтүстік және Орталық Қазақстанда болғандығын көрсетеді. Түйелер Каспий мен Арал маңындағы бас дала мен жартылай шөлінде үлкен маңызға ие болды. Ол көлік құралы тең артқан, сүтті және етті жануар ретінде пайдаланылған. Қазақстандағы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы дамуы үшін барлық жағдай болған. Бұл бәрінен бұрын кең территория және қолайлы географиялық орта болып табылады. Евразия орталығында орналасқан өлке климаты континентальды, төрт негізгі

климаттық зонаға бөлінеді: орманды, далалық, шөлді дала, биік таулы. Орманды қоңыржай климат Солтүстік Қазақстан орманды зонасына тән, ал далалық – Қазақстан территориясының Солтүстік жарты аудандарының үлкен бөлігіне тән келеді. Шөлді дала климаты оңтүстік жарты өлкесіне тән. Ақмола, Атбасар және Қарқаралы уезінде көшу жолы қатаң бағытта болды. Жазғы жайылым негізінен солтүстік аудандарда орналасты. Сондықтанда барлық көшетін шаруашылық өз шекарасына сирек өтті. Көш ұзындығының жолының өз ерекшеліктері болды. Қарқаралы уезінде жаздық көш 10-нан 220км-ге дейін болды. Аздаған бай шаруашылықтар солтүстік болыстан Павлодар уезінің оңтүстік ауданына өтті. Ақмола мен Атбасар уезінің қазақтарының көші 200 ден 500 км-ге дейін болатын еді. Ақмола уезінің оңтүстік бөлігіндегі көшпенділер солтүстікке қарай жылжыды, олар Селеты-тенгиз, Құндызды өзеніне жетті. Олардың көші өте ұзақ және жалғасқан болды. Атбасар уезінің оңтүстік қазақтарына Ұлытау, Арғанаты тау жоталары қызмет етті. Олар тек жазда ғана емес қыста да Шу өзені өңірінде көшпенділер өмір сүрді. Ерте көктемнен бастап олар солтүстікке қарай бір бағытта үлкен қашықтықпен 1000 км Шу өзенінен Бетпақ дала мен Атбасарға жылжыды. Негізгі жайылым болып оларға Жетіқоңыр өңірі қызмет етті. («Жетіқоңыр» 7 суық шатқал Добусын, Кент, Котан, Талды, Барша, Жиделі, жабағалы). Жеті қоңыр жері өзінің жұмсақ климаты мен жер отымен, шөп қалыңдығымен және құдықтармен қызмет етті. Оңтүстік құрғақ аймағы Шымкент, Әулие ата уездері Сырдария облысы Қаратау, Александр шатқалы және Талас Алатауы, Сырдария өзені Талас көш жолын анықтады.

Қазақтардың мал шаруашылығы жайлы Асан Бахти өзінің «Шумерлер, скифтер қазақтар» атты кітабында жазып қалдырған. Біз шумерлерді көшпенді малшылардың тайпасынан шықты деп тұжырымдауымызға болады. Алғашқы шумерлер Еуразия далаларынан өздерінің отар қойларымен келген көшпенділер болған. Оған олардың сөз байлығындағы қой сапасы мен түрін білдіретін екі жүзден астам сөз бар екендігіне көз жеткізуге болады. Шумерлер ірілі-ұсақты мал бағумен айналысқан. Олар кәсіпқой малшылар болған. Батпақты өзен жағалауындағы жайылма жерлер осы кәсіптеріне жақсы жағдай жасады. Месопотамияның ежелгі жерлерінде шумерлердің бақташылары қарауында ешкі, қой, сиыр мен өгіздер болған. Осы арада көшпенді-скифтер мен қазақтардың арасында белгілі байланыс бар. Қазақстанда ежелгі скифтердің көшпенді малшы тайпаларының өмір сүрген уақыты шамамен б.з.б VI ғасыр. Көшпенді әрі малшы қазақтардың өмірі өте көне. Рим тарихшысы Ашшан Марцеллин алан көшпенділері туралы былай деп жазады: «Аландар номадтардай ешқандай күрке жоқ, егін егумен айналыспайды, етпен және көбіне сүтпен қоректеніп, үйшіктерде тұрып, оларын шексіз даламен алып жүреді». Алан скифтері сияқты күні кешеге дейін қазақ көшпенділері әрбір тұрақтанған жерлерінде киіз үйлерін дөңгелектетіп орнатады. Түйе, сиыр, қойларын түнгі мезгілде ауылға айдап келіп, сол дөңгелектің ішіне қамап ұстайды. Ғасырлар бойы көшпенділікте өмір сүрген қазақтар табиғаттың барлық ерекшеліктерін өте жақсы білді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ шаруашылығын түбегейлі зерттеп таныған Ф. Щербин былай деген: «Қазақ- керемет ботаник: оның өте күрделі және әр түрлі өсімдіктер туралы, әрбір өсімдіктің әрбір малға қоректік қасиеті туралы білімі өте бай. Қазақтар өсімдіктердің әр түрлі пайдалылығымен бірге даланың әрбір бөлігін жақсы меңгеріп, пайдалана біледі. Көшпенді қазақтар және олармен бірге тұрып жатқан ауылдар даланы өте шебер пайдалануды үйренген». Қазақтар негізінен қой, жылқы, сиыр, ешкі, түйе сияқты үй малдарын өсіріп-өндіруден, соның ішінде қой бағу үлкен орын алды. Олар жылқы өсіруге үлкен мән берген. Оның көп тараған түрі-орта бойлы, жалпақ кеуделі, ұзын жүнді-қазақ жылқысы. Қазақстанның аймақтық жер ерекшеліктеріне қарай- адайлық, Шығыс-Қазақстандық, Орталық-Қазақстандық, Жетісулық, наймандық т.б. болып бөлінеді. Қазақтар оларды тағы да басқа қасиеттеріне қарап бөлді: «қазанат»- шыдамды, күшті, жылдам, «жорға»-жүріске жарамды, «жабы»-ешқандай ерекшелігі жоқ болып бөлінді. Орта Азияда кең таралған жылқының «қарабайыр» түрі Оңтүстік Қазақстанда өсірілді. Қазақстанның басқа аймақтарында олар климаттық ерекшеліктерге байланысты көп кездеспейді. Оңтүстікте «қарабайыр» жылқысы тек байларда ғана болған. Ірі қара малдарды табиғат жағдайы қолайлы жерлерде өсірген (Батыс Қазақстанның солтүстік аудандарында, Орталық, Солтүстік, Шығыс Қазақстанда, Жетісуда, Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда, Сырдария маңындағы аймақтарда). Жартылай шөлді Оңтүстік Қазақстан аймақтарында ірі қара мал сирек кездеседі. [1, 31-36].

Қазақ халқының малды күтіп бағуда көп ғасырлық тәжірибесі болғандықтан, мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар мен наным- сенімдер сақталып, ол ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Басқа халықтардағыдай қазақ халқының да малды қорғайтын қамқоршысы- пірі болған. Діни ұғымда «пір» -қолдаушы, қорғаушы деген мағананы білдіреді. Қой малының пірі – Шопан ата Қожа Ахмет Иасауи шәкірттерінің бірі болған. Сиыр малының пірі – зеңгі баба Қожа Ахмет Иассауи ізбасарларының бірі – Хакім атаның шәкірті . Түйе малы пірінің аты Ойсылқара - өте әйгілі тума, ертедегі ислам қайраткері

Уайс Әл-Каранийдің бұрмаланған есімі. Жылқы түлігінің пірі – Қамбар ата немесе жылқышы ата деп аталады. Ешкі түлігінің бірі – Сексек ата (шекшек ата). Ешкі түлігін төрт түлік малдан қойға қосылып қой-ешкі аталып, өз алдыны бөлек түлік санатына қосылмайды. Мал пірлеріне байланысты аңыздар әңгімелер барлық мұсылман еліне мәлім. Шопан ата А.Иассауидің шәкірті болып саналады. Аңыз барысында, бірде А.Иассауи өз шәкірттерін сынамақ болып, оларды өзінің киіз үйіне шақырып алып, мен мына аса таяғымды осы шаңырақтан лақтырам, соны іздеп тауып алып келіңдер дейді. Бірінші болып аса таяқты кім тапса, сол иегері болады деген екен. Біраз уақыттан кейін аса таяқты Маңғыстаудан Шопан ата тауып алған екен, яғни осы жерде оның атымен қорым пайда болған.

Мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар жайлы А.С. Кенжебекова біраз мәлемет жазған: Қазақ халқы өзінің күнделікті өмірінде маңызы зор, төрт түлік малды қадірлей білген. Мал күтімінің көп ғасырлық тәжербіесі, табиғаттың ауыр климаттық жағдайларында бағу әдістері мен тәсілдері, мал шаруашылығын жүргізудегі дәстүрлі діни сенімдер мен көне әдет-ғұрыптар, салт жоралар ұрпақтан –ұрпаққа беріліп, сақталып келді. Қазақ ескі салт бойынша өзі баққан төрт түлік малының иесі бар деп ұғынған. Олардың әр қайсысының ат қойып, осы малдардың сақтау солардың ісі деп білген. Және мал иесінен мал тілеп, малдың амандығын сұрап отырған. Қазақтың осы салт ұғымы ауыз әдебиетіне түскен. Этнографиялық әдебиеттерде мал пірлері туралы аңыздардың болжамдары аз емес. Зерттеушілер 1927 ж Зеңгі бабаның мазарын зерттеп, Зеңгі бабаны бүкіл малшылардың пірі деп есептеген. Шопан атаға арналған ескерткіш-мазарлар да көп кездеседі. Үй малдарының пайда полуы туралы туралы халықтың шығарған ертегілерінде, жылқы-желден, сиыр-судан, түйе-сордан, қой- от пен көктен ,ешкі тастан жаралған делінген. Қазақ халқының ескі сенімінде түйе мен қойдың сақтандыру қасиеті болып, малдардың өздері де болған. Қойтас дегеніміз- тастан жасалған қойдың мүсіні. Түйе –бейнесін кілесдердің оюынан басқұрдан, кілемше бұйымдарынан көруге болады. Кілем, киіз, алашаларда кездесетін қошқар мүйіз, сыңар мүйіз, түйе табан, түйе көз тек қазақ халқында ғана емес, Орта Азия халқының арасында да көп тараған. Түйенің жүнін кішкентай баланың киіміне тігіп қоятын болған. Мұның мәні , яғни балаға көз тимесін деген ырыммен. Көптеген қазақтың аңыздарында түйені атап өтеді. Осындай аңыздың бірінде, XVIII ғасырда Жетісу өлкесінен шыққан қазақтың батыры Райымбектің өсиетімен денесін ақ түйеге артып, түйенің тоқтаған жеріне жерлеген. Осыған ұқсас аңыз Маңғышлақтағы Қасымбай батырдың атымен байланысты. Ол көшіп-қону кезінде қайтыс болған. Денесін түйеге артып, сол түйенің тоқтаған орнына жерлеген. Кейінен осы жерлеген жерінде Қасымбайдың тастан зираты салынған. Мұндай аңыздың түрлері Орта Азия халқында да кездеседі Түйені қадірлеу құнаршылық, молшылық, жемістілік пен байланысты. Осыған орай ескі сенімдерде, аяғы ауыр әйелдер босану уақыты ұзап кетсе, түйенің етін жеуден қорыққан, ал босануын тездету үшін, жүкті әйелдер жатқан түйенің мойнына шүберек жауып қойып, аттайтын болған. Түйе, жылқы, қой малдарын қазақ қадірлеген, оларды ұрып-соқса, жәбірлесе, мұндай істі күнәмен бірдей деп есептеген. Малшылар қыстаудан жайлауға көшкенде аруақтарға деп тасаттық беріп , құран оқытқан. Мұндай көне әдет-ғұрыптар әлі күнге дейін бірен-сараны кездесіп отырады. Қазақтарда отқа табыну салтын қолданған, қыстаудан жайлауға көшерде малшылар екі жақтан от жағып, малдарды ортасынан ,яғни, жанып жатқан екі оттың алауының ортасынан «жын-шайтаннан» арсылсын деп өткізетін болған. Сол сияқы қыстауға қайта көшеын кезде де малды қайтадан отпен аластап, бойындағы бәле-жаладан тазалау ырымын жасап отырған. Әр түрлі әдет-ғұрыптарға құрбандыққа малдың әр түрін қолданған. Әсіресе малдың түр-түсіне ,жасына үлкен мән берген. Қазақ шұнақ лақ пен қоңыр тоқтының басқа малға қарағанда, әсіресе, құрбан шалғанда маңызы болар болмас. Боз қасқа, ақ сарбас қойларды сою құрбандық бергенде кең таралған. Ертеде әскерден оралған бауырларына немесе көптен күткен мұрагер бала дүниеге келсе және тағы басқа үлкен қуанышты күндерде ақ түйені сойған. Малдың көкшіл, сұр түстісін қазақтар бақыт пен байлықтың ырымы, қожайынның құты деп жорыған. Малдардың егіз табуына байланысты әдет-ғұрыптар өте қызықты. Ұсақ малдардың егіз тапқанына қазақ малшылары қуанған. Ал ірі малдың егіз табуын жамандықтың нышаны деп білген. Егер ірі қара егіз тапса, бір сыңарын туысқанына не көршілеріне берген. Мал шаруашылығымен айналысқан халық үшін ең жауапты науқан малдың малдың төлдеу маусымы. Қазақ халқында оған байланысты көптеген ырым сенімдер қалыптасқан. Бұл соқыр сенімдердің көпшілігі – магиялық сипатта. Қазақ жерінің қай түпкірінде болсын, мал төлдей бастағанан-ақ қан шығармайды, яғни етті алдын-ала қамдап алады. Халық сенімі бойынша әдейі сойылған әдейі сойылған малдың қаны тағы да қан тілейді, яғни, малдың өліміне, жетіміне себепкен болады. Қазақ малға көзге тимесін деп, бөтен адамдарға көрсетпейтін және мал арасына жібермейді. Сондай-ақ малдың санын ешкімге айтпайды. Ботаға ,құлынға жеті тас (қара, ақ түсті тастар) салынған үш бұрышты тұмарша тағып қоятын. Өте әлсіз нәзік ботаны ел көзінен тыс жерде, ши құрсаудың ішінде ұстаған [2, 254-256].

Ә. Төлеубаев зерттеулерінде жылқының, сиырдың егіз, ешкінің үш лақ тапқанын жаман ырымға жорыған дейді. Әдетте қазақтарда бұндай жағдай отбасындағы біреудің өліміне көрінеді деп түсініп, олардан құтылуға асыққан екен. Шығыс қазақтары егіз туған биенің құлындарын жазғытұрым тасып жатқан өзеннен өткізген, екі құлынның біреуі ағып кетсе кеселден құтылдық деп есептеген болса, ал Батыс қазақтары көпшілік жағдайда егіз құлынның екеуін өлтіріп тастап, не болмаса біреуін беріп жіберген екен. Сиырдың төлі бұзау. Сиыр бұзаулағанда өзі жалап, ауыздандырады екен. Бұзау тез орнынан тұрып кетеді. Сиырға өз шуын жегізбеген, сүт шықпай қалады деп есептеген. Төрт түліктің әрекет-қылығына қарай ауа-райын болжау. Халқымыз ертеден-ақ ауа райын бақылаудың қарапайым әдіс, тәсілдерін білген. Кешкі уақытта малдың бәрі бағытта күйсеп жатса, келер күні сол жақтан боран тұрады. Жылқы –бір жылдық, қой- жарты жылдық, сиыр-2-3 күндік өзгеріс, құбылыстарды болжай алады. Төрт түлік төресі түйе осы күні түнде еркін жиі жыбырлатып шықса, жылқы оқыранып жұтынар болса, қой қораға алшақтай басып, еркін кірсе, онда бұл жылғы көктем ерте шығады, ал дәл осы күні қар жауып, қой құмалағы қар үстінде шашылып батпаса, онда көктем 40 күн кеш туады деп жорамалдаған. Жаз айында жылқы топталып жайылса, онда қыс жылы да, ал шашырап жайылса, онда қыс қатал болады деп жорамалдаған. Сәуірде жылқы ықтаса, алдағы қыс қатты болады. Жылқы жаз айында түсік тастаса, алдағы қыс қатты болады. Жылқы қарға аунаса, күн жылы болады, сілейіп тұрса аяз түседі деп болжаған. Сондай-ақ қазақ халқының мал ауруын емдеудегі наным-сенімдері болған. Қазақтардың барлық жерлерде 4 түлікке бірдей келетін өте ауыр жұқпалы індет сибір язвасы. Түйе мен жылқыда “жаманда”, ірі қара малда “қара талақ”, “ошақ”, қойда “топалаң”, ешкіде “кебенек” деп аталады. Топалаң болған қойдың ынжығасы түсіп, құлағы салбырап тұрады. Сондықтан оның індеті құлағынан болған деп, қойдың бір құлағын түбінен кесіп алып, “ бастан құлақ садаға” деп қойдың басынан үш айналдырып лақтырып жіберетін. Топалаң тиген қойды емдеу кейде ислам дінінен бұрынғы отқа табыну ғұрпына негізделген. Оның бір көрінісі – құрым киіз күйдіріп қой қораны отпен аластау немесе кешке таман арасы арқан бойындай болып лаулап жанған екі оттың арасынан топалаң тиген қойды қорасымен айдап өткізу. Отқа ерекше күш беру үшін оны алаулатып, уыстап тұз шашып, сатыр-күтір еткізіп қояды. Жалпы көшпенді елдің өмірі мен тіршілігі мал өсірумен тығыз байланысты болғандықтан, олар тіршілік еткен ортада меншікті мал өсіру мен одан өнім алуды халықтық жолдармен тәсілдер арқылы қалыптастырған. Ежелден ақ өнімділігі жоғары, дені сау болатын малдың тұқымын өсіру ісіне аса көңіл бөлген. Мал тұқымын асылдандыру белгілі халықтық ережеге сай жүргізілген. Мал өсірудің дәстүрі бойынша мал тұқымын асылдандыруда малдың мына белгісіне көңіл бөлінген: сыртқы пішіне мен тұрқы, бейімделгіштігі, өсімталдығы. Ал өсіру әдістері бірнеше түрмен жүрген: таза тұқымды, салалап және туыстық әдістерімен. Таза тұқымды әдіс бойынша-бір тұқымдас малдарды қосақтап, аталығы мен аналығы бір малдардың ұрпағынан алынады. Салалап өсіру әдісі бойынша ұзақ уақыт бойы таза тұқымды мал өсіруде малдың тұқым қуалаушылық қасиеті жоғарылап, тұқымдас біртектілік пайда болады. Салалап деген-малдың белгілі бір тән белгілері мен қасиеттерін айқындайтын туыстық тобы. Ал туыстас өсіру бойынша малдың жаңа тұқымын шығарудың маңызды әдістерінің бірі.

1. Асан Бахти. Шумерлер Скифтер Қазақтар. – Алматы: Көшпенділер баспасы, 2003.
2. Кенжебекова А.С. Мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар.
3. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XXвеков; Материалы к историко-этнографическому атласу.– Алма-ата: Наука, 1980.
4. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы, 1998.
5. Егемен Қазақстан. I-1997

С. Сагындықова

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ САРМАТ ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ*

Солтүстік және Орталық Қазақстанның тасмолалық халқының бір қалыпты дамуы мен этномәдени бірлестігі біздің дәуірімізге қарай өзгере бастайды. Б.з.д. II-б.з. I ғғ. жерлеу рәсімдерінде мәйітті батыс және солтүстік-батыс бағытта жерлеу оңтүстікке қарай өзгеріп, ақымды-катакомбалы жерлеу түрі орын алады. Солтүстік Қазақстанда салтаттылардың жерлеу орындарының көбеюі б.з.д. I мың жылдықтағы тарихи жағдайдың көрінісі болып табылады. Көшпелі сармат, ғұн, юэджи тайпаларының күшейген конфедерациялары Орталық Азияның бай жер шаруашылық аудандарына бет алады. Қозғалысқа түскен жазық дала бәріне бірдей шаруашылық түрлерін таратты, ол тіптен алыстағы солтүстік шекараларға дейін жетті. Салтаттылардың жерлеу орындары қатарында Красный Яр сынды жекелеген бай қорғандардың

болуы, Сібір коллекциясындағы мағлұматтар Тобыл мен Ертіс аралығында, Батыс Сібірдің орманды-далалы және Солтүстік Қазақстанның далалы аймақтары да бұл жағдайға араласқандығын көрсетеді [1,131 б.]. Осы кезең бойынша мәліметтердің болуынан Қазақстанның солтүстік өңіріндегі сармат кезеңінің толық көрінісін көре алмаймыз.

Қазақстанның солтүстігінде б.з.д. II-б.з. I ғғ. жататын 17 қорған зерттелді. Қорғандардың хронологиялық шекаралары табылған ерекше қару-жарақ түрлеріне байналысты мерзімделеді. Орталық Азияның ақымды-катакомб мәдениетінде кездесетін сақиналы сапты қанжарлар (б.з.д. II- б.з. I ғғ.) Қоңырсу тоғайының 1 қорғанынан табылған болатын. Үлкен шығыңқылмекті темір сақиналы тоға және б.з.д. IV-II ғғ. жататын кешендерімен ұқсастықтары бар бүкір пышақ ерте сармат уақытына жатқызылып, қорғанның уақытын анықтауға мүмкіндік берді [2, 71б.]. Бұл уақыт аралығындағы екі қорғанның (Сарқара, 5 қорған; Тасмола, 36 қорған) бұйымдарында уақытты анықтайтын заттар табылған жоқ. Олар осы топқа катакомбты жерлеу орындары мен мәйітті оңтүстікке бағыттау белгілері бойынша қосылды. Уақытын анықтауда керамика көмекші болады. Ернеуі бар ыдыстардың кездесуі Сарқараның 5 және Тасмоланың 36 қорғандарын б.з.д. IV-II ғғ. мерзімделетін Солтүстік Қазақстанның (Жалтыр, Явленка 5 қорған, Берлік қорған) қорғандарымен жақындастырады. Осы жағдай Солтүстік және Орталық Қазақстанның заттай мәліметтері үлкен ыдыстардың ернеулері болғандығын көрсетеді. Олардың екеуі басқа жерден алынған арнайы шығырда жасалған (Тасмола, 36 қорған) [2, 73б.]. Мұндай ыдыстың жалғыздан кездескен үлгілері Орта Сырдария бойынан табылған (Жаман-Толағай қорымы, 9 қорған) болатын.

Б.з.д. II-б.з. I ғғ. аралығын бір шұңқырда әр түрлі уақыттарға жататын екі жерлеу орыны бар Сарқараның төрт қорғаны аяқтайды. Мәйіттердің астыңғысының басы оңтүстікке, ал үстіңгісінің басы солтүстік-шығысқа қаратылған. Төменгі жерлеу орнының уақытын шегелі жебе ұштары мен басқа жақтан әкелінген түбі жалпақ, ұстайтын құлағы бар құмыра анықтайды. А.М. Мендельштам б.з.д. II - б.з. I ғғ. жатқызған Солтүстік Бактрияның Тұлхар қорымында кездесетін құмыра аналогиясы болып табылады. Б.А. Литвинский мен А.В. Седовтар бұл көзқараспен келіспеді, олардың пайымдауынша қорым б.з. I-II ғғ. мерзімделіп, тек ең ертелері б.з.д. I ғ. пайда болған [2, 71б.].

Сарқара тоғайының 3 қорғаны мен Жабай-Покровка қорымының 32 жерлеу орынуақыттары темір қанжарлары арқылы анықталып, б.з.д. I-б.з. I ғғ. кезеңделеді. Сарқараның 3 қорғанындағы қанжарының жетесі тік бұрышты болуы оны орта сармат кезеңіне жатқызуға мүмкіндік береді. Алайда Жабай-Покровка 32 жерлеу орынындағы қанжардың жетесі болмаса да ерте сармат кезеңіне жататын басқа белгілері арқылы анықталды [2, 72б.]. Екі қорғанда да темір заттардан басқа садақ пен салт аттылардың семсерлеріндегі сүйектен жасалған бөлшектер кездеседі. Мұндай қарулардың пайда болуы Еуразия далаларындағы кейінгі сармат дәуірінде басталады. Бұл белгілер мен жерлеу салтының сипаттамасы бойынша ерте сармат дәуірінің кейбір қорғандарының пайда болу уақытын анықтауға болады. Қазіргі уақытта Қостанай облысында №102, 138 Надеждинка 4, Бестармақ қорымының жерлеу орындары, №7, 8 Халвай қорғанының, Кеніш 3 қорымының №1 қорғаны, Нұрзым қорғанының, Лисаковский қорымының №2 қорғанының жерлеу орындары сармат ескерткіштеріне жатқызылады [3, 134б.]. Торғай даласының савромат-сармат кезеңі нашар зерттелген. Археолог ғалымдар бұл ауданның ескерткіштерін зерттеу керектігін бірнеше рет баса айтқанымен әлі де көлемді жұмыстар жүргізіліп жатқан жоқ. Бестармақ қорымы Қостанай қаласының оңтүстігінде 150 км жерде орналасқан. Батыс қабырғасында ақымы бар №102 қабірдің тереңдігі 1 м, сопақ пішінді, өлшемдері 2x1, 1 м. Қабір түбінде шірінді қалдықтары кездесіп, мәйіт жартылай ақым ішінде басы оңтүстікке бағыттала шалқасынан жатқызылған. Марқұмның сол жағынан ағаш қынапқа салынған доға формалы, сабы жалпақ қола жалатылған темір қылыш астында садаққаптың ілмегі бекітулі 33-ойықтары шығыңқы, 32-үш қырлы, 4-лавр жапырағына, біреуі лавр жапырағына ұқсас үш қырлы, 9-үш қырлы ішкі ойықтары бар және тікенектері астына қаратылған қола жебе ұштары табылған [3, 135б.]. Үшқырлы жебе ұштары садаққаптың негізгі бөлігін құрайды (әсіресе үшбұрышты басымен), аздаған үш қырлы лавр жапырағына ұқсас жебе ұштары, жіңішке үшкір пышаққа ұқсас басы бар жебе ұштары б.з.д. V-IV ғғ. ерте сармат мәдениетінің белгілері болып табылады. Қылышта өтпелі кезеңнің белгілері (сабы) сақталған. Жалпақ сапты осындай қылыш түрі Батыс Қазақстандағы Сайхин станциясы қасындағы 1 қорғанның жерлеу орынында табылса, ал б.з.д. IV ғ. жататын сабы жалпақ, жетесі қысқа әрі сәл майысқан ақинақ Орск жанындағы Жаңа Құмақ қорымының 13 қорғаны мен Лебедевқа VI қорымының 25 қорғанының 2 жерлеу орнынан табылған қылыштың жалпақ сабы бестармақтыққа ұқсас болып келеді [9, 25; 386б.]. Ерте прохоров кезеңіне жатқызылатын жалпақ сапты қылыштар Төменгі Еділ бойында кездеседі, б.з.д. V-IV ғғ. жататын Есіктегі қорғаннан табылған қару түрі де осыларға ұқсас. Қарастырылып отырған қылыш түрі ерте

сармат кезеңіне тән. Осы тектес қылыштар б.з.д. IV ғ. жататын Рычковки 1 тобының 2 қорғанындағы 1 жерлеу орны мен Еділ – Дондағы Яковлевка қорымындағы 3 қорғанындағы 1 жерлеу орны, б.з.д. V-IV ғғ. ұқсас қанжарлар Иманғазы-Қарасу қорымының 3 қорғанының 2 жерлеу орындарында кездеседі. [3, 135б.]. Қазіргі уақытты осы қылыштар тектес қару түрлері кездеспейді.

Б.з.д. VI-V ғғ. сармат дәуірінде Орал – Қазақстан далаларында, Оңтүстік Сібірде, Еділ – Орал бойында ақымды жерлеу түрлері көбейеді. Бұл ғұрып түрі ерте сармат дәуірінде кеңінен кездесіп, жерлеу рәсімінің басты белгісі болды. Жерлеу камерасының түбінде табылған шірінді марқұмның астына салынған төсеніш болуы мүмкін, мұндай төсеніш түрлері сармат жерлеу орындарында кеңінен кездеседі. Зерттеліп жатқан жерлеу орны ерте сармат мәдениетінің басына б.з.д. V-IV ғғ. жатады [3, 136б.]. Бұл ескерткіш ерте сармат кезеңінің ерте ескерткіштерінің бірі, қарапайым жауынгер жерленген жерлеу орны ерте сармат мәдениетінің қалыптасып келе жатқан басты элементтерін көрсетеді. Екі қорғаннан тұратын Кеніш 3 қорымы Лисаковск қаласынан 7 км жерде орналасқан. Бірінші қорған топырақтан үйіліп, диаметрі 25 м, биіктігі 1,25 м, қорғанның сыртында диаметрі 31 м, ені 1 м, тереңдігі 0,95 м жететіндей ор бар. Қорған үйіндісінде ағаш құрылыстың іздері сақталған. Қорғанның ортасында СБ-ОШ бағытталған 40 см тереңдікте тікбұрышты формалы, дөңгелек қырлы, өлшемдері 4,25 x 3,25 м болатын дақ табылды. Тереңдігі 1,9 м жерде солтүстік-батыс шұңқырда шалқасынан басы оңтүстік-батысқа қаратылған екі қаңқа шықты. Мәйіттердің астында және шеттерінде шіріндінің белгілері бар, оларды шартты түрде «оңтүстік» және «солтүстік» деп атайды. «Оңтүстік» мәйіттің бас сүйегі табылмады, бірақ мойын тұсынан тіс табылғандықтан басы қойылмаған деп айтуға болмайды, сол аяғы тізесінен бүгүлі, ал оң аяғы түзу жатыр. Жамбас сүйегі мен қабырғалары тұсынан екі темір тілімше, сол жағынан 50 дана тот басқан жебе ұштары және оң жағынан сабының бітерұшықошқар мүйіз тәріздес тік балдақты қылыштабылды. Мәйіттің оң иығының тұсында және астында ойықты үш қырлы жебе ұштары шықты [4, 376-381бб.]. Еділдің ар жағындағы Красноселец 6 екінші қорғанында және Оңтүстік Орал бойындағы Барбасу III қорымының 7 қорғанындағы 6 жерлеу орындарында ерте сармат дәуірлеріне жататын сабының бітер ұшы қошқар мүйіз тәріздестік балдақты қылыштардың аналогиялары кездеседі. Осындай үш қанжар Покровка қорымынан табылып, б.з.д. III-I ғғ. жатқызылды [5, 61-64бб.]. Қарастырып отырған жәдігерлер Еуразия даласының ерте сармат дәуірінің ескерткіштеріндегі қару түрлерінің аналогиясы.

Бестамақ қорымының № 138 жерлеу шұңқыры меридианды бағытталған өлшемдері (4,27 x 2,55 м, тереңдігі 1,3 м), батыс қабырғасында ақымы бар тікбұрышты формалы болып келеді. Жерлеу шұңқырының жан-жағында 0,7 м тереңдікте диаметрі 24 м болып келетін ор табылып, 0,7-0,95 м тереңдікте бір-біріне қарама-қарсы жатқызылған сырғауылдардың жұқа дөңгелек пішінді қалдықтары ашылды. Жерлеу орны топтық жерлеуден тұрды, төрт мәйіт шалқасынан бір-біріне аяқтары қаратылып жұп бойынша жатқызылып, екі ер адамның бастары оңтүстік-шығысқа қарай бағытталып қойылса, ал қалған екі әйел адамның бастары солтүстік-шығысқа бағытталып жерленген. Әр мәйіттің жанында жерлеу зембілдерінен қалғанағаш шірінділер және мал сүйектерінің бөлшектері табылды. Жерлеу шұңқырының ортасында түбі таяз, биіктігі 28 см келген үлкен өлшемді, биіктігі 18,6 см түбі тайқы екі мәйіттің аяқ жағына үш керамикалық (екеуі бүтін) және үш ағаш ыдыстар салынды [3, 135б.]. Кесте түрінде қола сыммен жөндеу жұмыстарын жүргізген іздер бар ағаш ыдыстардың шірінділері ғана сақталған.

№ 1 жерлеу орнында сауыт қалдықтары табылды. Сол жағынан ұзындығы 1,19 м болатын сақиналы сапты және тік жетелі темір қылышпен жамбас сүйегінің арасында үш қырлы шегелі жебе ұштары жатты, оң жағынан сақина сапты және тік балдақты темір қанжар салынған. Мәйіттің қасында: қозғалмалы тілшесі бар темір тоға, екі тік бұрышты белбеу қалдықтары және екі кішкентай күршек жатты. № 2 жерленген адамның оң иығында бір қола жебе ұшы, ал аяқ табандарының арасында үш және төрт қырлы астына қаратылған тікенеңтерімен бес қола жебе ұштары мен темір пышақ қойылған. № 3 жерлеу орнында қара тас және *меруерттен істелген* моншақтар табылды. Бассүйегінің артында шұңқыр қабырғасында төртбұрышты керамикалық моншақ және қайыңның қабығынан жасалған қаптың ішінде қола айнаның бөлшегі жатты [3, 135б.]. Бұл белгілер сарматтардың дәстүрлі ерекшеліктері қатарына кіретіні даусыз. Қыз жерленген № 4 жерлеу орнында иықтың оң жақ үстінде түбі үстіне қаратып салынған кішкентай қызыл саз-балшықты бір құлағы сынған ыдыс жатты. Сол қол жағында керамикалық ұршық табылды. Сонымен қоса өліктің қасында меруерттен жасалған құлпырмалы шыны тәріздес дөңгелек тастан және бір фаянс моншақтар шықты. Сармат әйелдерінің жерлеу орындарында айнарлардың әдейі сындырылған түрі мен бүтін түрлері немесе бір бөлшегі ғана жерленген. Шыны тәріздес және тас моншақтар да сармат жерлеу орындарында жиі кездеседі.

Қарастырылып жатқан жерлеу кешенін А.В. Логвин мен И.В. Шевнина зерттеген. Ескерткіш дәстүрлі сармат дәуірінің элементтерімен қатар белгісіз, қызығушылық туғызардай элементтерге толы. Ақымды жерлеу камерасы, оңтүстікке бағыттау, бордың молаға салынуы ерте сарматтық прохоров мәдениетінің дәстүрлерін көрсетеді. Мәйіттердің астында ағаш шірінділерінің болуы оларды зембілге салып жерлегендерін көрсетеді. Бұл дәстүр кейінгі прохоров кезеңіне тән. Б.з.д. III-I ғғ. сармат мәдениетінің ескерткіштерінде айна сынығын салу дәстүрі болған [3,141б.].

Бұл жерлеу орынында ерте сармат жерлеу рәсімдерімен қатар ерте сармат кезеңіне тән емес белгілер де кездеседі. Осы белгіге оңтүстік-батыс жағынан ағаш «көпірлі» үлкен көпірдің болуы жатады. Мұндай орлар Арал бойының Жетіасар мәдениетінде кездеседі. Ордың ішінде күл мен жануарлар сүйектерінің кездесуі ордың о дүние мен бұл дүние арасындағы қақпаның рөлін атқаруы мүмкін. Ордың ішіндегі жануарлар сүйектерінің арасынан иттің де сүйектерінің табылуы ит пен өлілер әлемі туралы түсініктер болғандығын көрсетеді. Ит марқұмның соңғы іс сапарына, өлілер әлеміне шығарып салушы немесе өлілер қақпасын қорғаушы болуы мүмкін. Иран халықтарында ит мифо-рәсімдік жүйенің басты бөлшегін құраған. Ағаш көпір о дүние мен осы дүние арасын байланыстырушы ретінде қызмет көрсеткен болуы керек. В.С. Ольховскийдің пайымдауынша, ор өзінді немесе тұңғықты көрсетуші болуы мүмкін. Үндірандық, алтайлық, үнділік, скандинав халықтарының ертедегі сенімдері бойынша осы кедергіден өту үшін көпірді қолданған. Осетиндіктер марқұмның о дүниеге кетуі кезінде кедергілерден өту үшін жалпақтығын өзгерте немесе көпірге айналып кете алатын бөренелерді қолданған [3,141б.]. Мәйіттердің әр түрлі жақтарға бағыттанып жатқызылуы қызығушылық тудырады. Ерте сармат кезеңінің соңына қарай солтүстікке бағыттау орын ала бастайды. Әсіресе мұндай жағдайлар Төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Қара теңіз жағасындағы жерлеу кешендерінде орын алады. Солтүстікке бағыттау Еуразия даласының шығыс көшпелі тайпаларында кеңінен таралған. Қарастырылып жатқан жерлеу орындарының бағытталуы б.з.д. II-I ғғ. Бұқар ауданындағы «валет» әдісі бойынша екі қаңқа (біреуінің басы оңтүстікке, екіншісінің солтүстікке бағытталуы) жатқызылған жерлеу орнына ұқсас келеді [3,141б.].

Халвай 3 қорғанының 7, 8 жерлеу орындары Қостанай облысының Таран ауданының Халвай аулынан 7 км солтүстік-шығыста орналасқан. Қазба жұмыстарын 2009-2010 жылдары А.В. Логвин бастаған ТАЭ жүргізді. №7 қорғанының жартысы судың салдарынан нашар сақталған. 0,1 м тереңдікте 40-50 жас аралығындағы ер адамның қаңқасының астыңғы жағы анықталды. Сол қолы жамбасына қойылған шалқасынан жатқызылған мәйіттің сол аяғының тұсында ыдыс және ірі жануардың омыртқа сүйегі мен пышақ табылған. Ыдыс б.з.д. V-IV ғғ. сармат кезеңінің Оңтүстік Орал бойы ыдысына ұқсас. №8 жерлеу орны №7 астында жатыр. Әйелдің қаңқасы шалқасынан басы оңтүстікке бағытталған, аяғының астында жануардың қабырғасы табылды. Жерлеу рәсімі бойынша оны ерте темір дәуіріне жатқызуға болады, бірақ, ерте сармат мәдениетіне жататыны белгісіз [6,199-202бб.].

Надеждинка 4 пен Нұрзым қорғандары да қызықты мәліметтер берді. Надеждинка 4 Қостанай қаласынан 70 км жерде Надеждинка ауылынан 1,5 км солтүстік-шығыста орналасқан (1992 жылы В.Н. Логвиннің басқаруымен ТАЭ археологиялық жұмыстарды жүргізді). Жерлеу шұңқырында шалқасынан жатқан, басы оңтүстікке бағытталған өлік табылып, ақыреттік заттарды: тік балдақтысабы жоқ темір қанжар, қозғалмалы тілшесі бар тоғалар, сақина мен ілгіш, керамикалық ыдыс құрады. Бұл жерлеу орны б.з.д. I - б.з. I ғғ. ерте сармат мәдениетінің аяқ кезеңіне жатуы мүмкін. Ал Нұрзым қорғанын 1976 жылы барлау жұмыстары кезінде В.Н. Логвин ашып, 1977 жылы қорғанды зерттеуді В.В. Евдокимов жалғастырды. Ақыреттік заттары ретінде түзу ақымдысабы жоқ қылыш пен қанжар, керамикалық ыдыс, ұсақ мал сүйектері салынған жерлеу шұңқырында үш адам табылды. Жерлеу рәсімі мен ақыреттік заттар жерлеу кешенін б.з. I-II ғғ. жатқызуға мүмкіндік береді [7,537-538бб.].

Лисаковский қорымының №2 қорғанының жерлеу орнын 2000ж. Э.Р. Усманова жетекшілігімен ЛАЭ қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеді. Қазба шұңқырындағы мәйіт тігінен арқасына жатқызылып, басы оңтүстікке бағытталды. Мәйіттің қасында ағаш қоршаудың қалдықтары табылды, сонымен қоса балдағы мен сабы жоқ темір қылыш, шегелі жебе ұштары, пышақ, қой сүйектерінде ақыреттік заттар қатарына кірген [8, 2-4бб.]. Қарастырылып жатқан жерлеу орны б.з. I-II ғғ. орта сармат кезеңіне жатады. Қорғаннан шыққан заттар бұл қорғанның сармат уақытына жататындығына күмән туғызбайды.

Азиялық далалардың оңтүстік бөлігіндегі көші-қон үдерістерінің басталуы Солтүстік Қазақстан далаларындағы халық санын азайтты, жергілікті халық экологиялық және табиғи-географиялық жағынан тиімді аудандарға орнықты. Осындай аналогиялық жағдайды Батыс Сібірдің орманды-дала зонасы басынан кешеді.

Қарастырылған ескерткіштер сармат этно-тарихи қоғамына жататын ерте және орта сармат

кезеңдеріндегі жерлеу орындары. Солтүстік өңірден ғұн-сармат кезеңдеріне жататын екерткіштердің ашылуы қуантады, бірақ бұл салада әлі де археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажет.

* Мақала 1038/ГФ4 Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды

1 Свиридов А.Н. Гунно-сарматская эпоха Казахстана: проблемы методологического изучения // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – С.127-133.

2 Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.

3 Сеитов А.М. Сарматские памятники Торгайской степи // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – 134-144 с.

4 Базарбаева Г.А., Подзюбан Е.В. Курганная группа Кеныш-3 // Топорковские чтения. – Вып. 3. – Рудный: РИИ, 1997. – С. 376–381.

5 Сеитов А.М. Наконечники стрел скифо-сарматского времени торгайских степей // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – Т. II. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 61-64 с.

6 Логвин А.В., Шевнина И. В., Сеитов А.М. Сарматские материалы с кургана Халвай 3 // Маргулановские чтения-2012: Материалы ежегодной научно-практической конференции. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. – 199-202 с.

7 Логвин В.Н. Работы в Наурзумском заповеднике // Археологические открытия-1978. – М.: Наука, 1979. – С. 537-538.

8 Усманова. Э.Р., Сулов А.С. Археологические исследования могильника Лисаковский в 2000 году. – Караганда-Лисаковск, 2000. – 224 с.

9 Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI-II вв. до н.э.). – М.: Вост. лит., 2006 г. – 159 с.

Б. Қалнияз

«MUSEOLOG» БАҒДАРЛАМАСЫН ИГЕРУ ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ

Қазіргі заманғы музей ісінде музей құндылықтарының интерпретациялануы және интеграциялануы, сондай-ақ әлемдік ақпараттық кеңістікте орналасуы маңызды болып табылады. Орталық Азия аймағында 1997 жылы «HeritageNet» жобасы басталды. Бір жылдан соң 1998 жылы өткен Еуразия-онлайн (желісі) атты конференцияда Орталық Азия мемлекеттерінің мәдени мекемелеріне: кітапханалар мен мұражайлар және басқа да мәдени орталықтар, мұраларын, жаңа сандық жүйеде, веб жарияланымдар арқылы қолданысқа ендіруге әкелген, нәтижелі ортақ идеяғы келді. Сол уақытта сирек кітаптар, этнографиялық, археологиялық және антропологиялық артефактілердің жеке даналарын (отдельные экземпляры) ендіру басталды.

«Museolog» еркін бағдарламалық жасақтама Орта Азияның бас музейлері жүзеге асырған жобасының қорын, 1998 жылы ЮНЕСКО әзірледі. Алматыдағы ҚР Мемлекеттік Орталық музейі және Қырғызстандағы тарихи музей бағдарламалық жасақтаманы Еуропалық одақтың IST зерттеу және дамыту жөніндегі бағдарламамен қаржыландырылған жобаның шеңберінде тестілеуге арналған тірек орны болды. «Museolog» бағдарламасы «Heritage Net мұралар желісі» жобасының жалғасы болып табылады. Бұл жоба Орталық Азия елдерінің тарихи, мәдени және табиғи мұралары жөніндегі виртуалды музейлердің телекоммуникациялық желісі. 2002 жылдан бастап бағдарламалық жасақтама Коммуникация және Ақпарат бағдарламасының шеңберінде Алматыдағы ЮНЕСКО Кластерлік кеңсесінің қолдауында болды. Бағдарлама Интернет-қосымшаларға арналған тілдердің ішіндегі ең атақты тіл JAVA тілінде жазылған. Бұл тілмен арнайы бағдарламалық қамтамасыз да пайдалануға болады. 5-ші және одан кейінгі нұсқаларындағы Internet Explorer-дің браузері болса жетіп жатыр, себебі ол JAVA-сценарилер өңдеушісін қолдайды. Тиімді жүйелендіру – есеп, идентификация, музей заттарының каталогизациясын және ғылыми-зерттеу жұмысын қамтамасыз ететін ғылыми-ұйымдастырушы қор жасауға «Museolog» септігін тигізеді [1].

«Museolog» – музейлар топтамаларының ақпараттық каталогын, яғни электронды каталог жасауға негізделген компьютерлік бағдарлама. Бұл құралдың көмегімен музей төмендегі тапсырмаларды жүзеге асырады: музейға тиісті топтамаларды сақтау; топтамаларды басқару мен есепке алу; қоғамның, топтамаларды көруін қамтамасыз ету; басылымдардың жариялануы.

Museolog» бағдарламалық жасақтама білім беру үрдісіндегі жаңа әдістерді ғаламдық білім жүйесіне музей білімдерін біріктіру арқылы, мектеп және университеттердегі компьютерлерді, ұялы телефондар мен жаңа әдіснамалық материалдарды қоса отырып, жаңа заманымыздағы ақпараттық тасымалдауыштардың көмегімен мәдени мұраны сақтай отырып қалыптастыруға ықпалдасады. Музейді каталогтандырудың басты себебі – мәдени мұраларды заңсыз пайдалануға әсер ету. Бұл Object ID стандарты ретінде жүзеге асырылды. Object ID өрістерінің көбісі Музеолог өрістерімен қатар жүргізіледі. Музеолог жүйесіндегі Object ID мекемелерге, қоғамдар мен жекелеген адамдарға антиквариат және өнер заттары туралы бірінғай құжатты қалай жүргізіп, заңсыз тасу мен ұрланған жағдайларда қалай іздеп, олардың бөлшектері бұзылып, зақымданған кезде қалай қайта жөндеу керек екендігін түсінуге көмектеседі. Object ID жүйесінде музейлік өнер құндылықтарының тіркеу коды немесе карточкасы орналасқан. Жүйенің жобасын 1993 жылы өнер және мәдени мұраға көмек көрсететін мекемелердің бірі – Дж. Пол Гетти қоры ұсынды. Қор 1997 жылы ресми түрде енгізілген стандарт жасап шығарды. Бұл стандартқа сараптама жиналыстарының, тәжірибелік іскерліктің халықаралық көрсетілімінің нәтижелері, құқық қорғаушы органдармен, кедендік қызмет пен музейлермен, мәдени мұра институттарымен, сақтандыру компанияларымен, өнер заттарын сату, сатып алу, бағалаумен айналысатын ұйымдармен жүргізілген кеңестер нәтижелері енгізілген. Қазіргі уақытта Object ID ның бүкіләлемдік әкімшілік құқықтарын ИКОМ иеленген [2].

Object ID стандарты – ЮНЕСКО Музеолог бағдарламалық жасақтамадағы музей объектілерінің материалданған сауалнамасына, ұсыныстарына сәйкес. Бұл сонымен қатар, қауымға Музеолог өнімдері жайлы ақпарат беру, қоғам игілігі болып табылатын ашық каталогты жариялау жолымен музей мекемелеріндегі жемқорлықтың төмендеуіне әсер етеді.

Қазіргі уақытта музейлердің сұранысына сай бағдарламалық жасақтаманы жетілдіру жұмыстары жүргізілді. Бүгінгі таңда ҚР Мемлекеттік орталық музейі «**Museolog**» бағдарламасын енгізу мен қолдану бойынша үйлестіруші әрі кеңесші орталыққа айналып отыр.

«**Музей қорының Электрондық каталогы**» мәліметтер дерекқорының жасалуының зерттеудегі, отандық тарих пен мәдениетті сақтау мен оның көпшілікке таратуда тәжірибелік мәні зор.

«**Museolog**» сандық каталогын іске қосу мен жұмыс істеу келесідей түрде жүреді. Ғаламтор желісінде Internet Explorer немесе Mozilla браузерлерінде мына адресстерді тереміз музейде орнатылған Музеолог сервері: <http://192.168.1.4:8080/Museolog/> немесе ЮНЕСКО-да орнатылған орталық сервер: <http://www.unesco.kz/museolog>.

Құрылымдалған жазбалар: Артефактілерді (бейнелеу, декоративті, халық өнері мен дәстүрі, этнологиялық жинақтар, көліктендіру), археологиялық заттар немесе ғылыми-жаратылыстану жинақтар заттарын сипаттауға байланысты жазбалардың түрлі құрылымы болады. Заттардың үш үлкен топқа жіктелуі мына себептермен түсіндіріледі, заттың шығу тегін анықтау мынаған байланысты: биотоп немесе геологиялық формациядан алынған табиғи шығу заты туралы немесе археологиялық артефакт, тарихи заманның артефактісі туралы сөз болса. Әрбір жазбада ондаған сипаттама өрісі болады. Олардың кейбіреуінде факультативті, басқаларында міндетті ерекшеліктер болады, яғни сипаттама өрісінің болуы жазбаны толықтығына қажет. Сипаттама өрістері топтарға бөлінген, олардың әрқайсысы каталогтың негізгі функцияларының біреуімен (жиынтықты басқару, ғылыми және көркем сипат, сақтау және т.б.) байланысқан мәліметтерге сәйкес келеді. Толық жазбаны көрген жағдайда мәліметтер осы топтарға бөлінген түрде ұсынылады. Жазбаның әр түрінің келесі топ түрлері бар:

Артефакттерді жазу: жинақтарды басқару – бұл топта жинақты басқаруға қажетті мәліметтер бар: заттың сәйкестендірілген нөмірі, қазіргі орны, зат иесінің есімі, алынған әдістері, т.с.с; белгіленуі – зат немесе санат атауы, аты (атау бар туынды үшін), жинаққа қатысты болған жағдайда, жинақ немесе оның құраушы бөліктерінің нөмірі; сипаты – заттың физикалық, эстетикалық, этнологиялық сипаттамасы; консервация – заттың физикалық жағдайы туралы, қайта жөндеуі мен консервациясына қатысты амалдар жайлы мәліметтер; тарихи анықтама – заттың тарихы жайлы мәліметтердің жиынтығы: авторы белгілі болса, шығу мерзімі немесе кезеңі, шыққан орны; құжаттарды басқару – бұл топта түгендеуге алынған заттар емес каталог жазбасына және оған сәйкес сандық суреттерге қатысты мәліметтер бар; библиография – библиографиялық мәліметтер.

Археологиялық заттардың жазбасы: жинақты басқару; белгілену; сипаттау; кертартпа; пайда болуы (зат табылған археологиялық қазбалардың нақты географиялық орны); мерзімдеу (мәдени кезеңі (егер белгілі болса), мерзімдеудің техникалық әдісі); библиография; жинақты басқару.

Ғылыми-жаратылыстану заттарының жазбасы: жинақты басқару; пайда болуы (заттың табылған орны жайлы мәліметтер); анықтама мен сипаттама (бұл санаттың өрістері құрылған, әрине, табиғи

объектілер сипатының есептемелеріне байланысты);кертартпа;құжаттарды басқару.Жинақты басқару тобы заттың санатына қарамастан, барлық жазбаларда болуы туралы айта кеткен жөн. Бұл топтың өрістері барлық санатқа ортақ бола тұра артефакттерді, ғылыми-жаратылыстану және археологиялық заттарды біріктіруші көпжоспарлы жинақтармен басқаруға мүмкіндік береді.Дерекқорға енгізілген жазбаны өңдеп отыруға болады.

Жазба экспорты.

1. Дерекқорға бірнеше экспонат енгізілгеннен соң нұсқаны сақтаған жөн. Бұл үшін бас мәзірден «Жазба экспорты» бұйрығын таңдаймыз. Экспорт айтарлықтай ұзақ болады (уақыт мәліметтер дерекқорындағы жазбалар санына шамалас), сондықтан «сыртқы тәртіпте» орындалады.

2. «Менің жұмыс кеңістігім»: «жазбаны экспорттаудың нәтижесі» жолын таңдаймыз.

3. «Жазбаларды экспорттаудың нәтижесі»: «экспорт файлын көшіріп алу» жолын басамыз.

4. «Файлды жүктеу» терезесі: «Сақтау» батырмасын басамыз.

5. Сұхбаттық терезеден архивті жайлды сақтауға арналған папканы таңдап, атын енгіземіз: «Сақтау» батырмасын басамыз.

Жазбаны импорттау.

1. «Көру» батырмасын басу арқылы экспортталынған жазбалары (export.zip) бар файлдың жолын көрсетеміз. Экспортталынған файл Музеолог 4.3 және одан жоғарғы нұсқаларымен жасалғанын қадағалаңыз.

2. «Файлды таңдау» терезесіндегі «Қалта» жолында (export.zip) файлына жолды көрсетеміз. Мысалы, E:\museolog\backup_CSMRK\export.zip.

3. «Жазбаны импорттау» терезесіндегі «Файлды таңдау» жолына E:\museolog\backup_CSMRK\export.zip жолын жазып, «импорт» батырмасын басамыз. «Жазбаны импорттау іске қосылды». Импорттау үрдісі аяқталғаннан соң сіз импорттау нәтижесін өз жұмыс кеңістігіңізде көре аласыз.

4. Жазбаны импорттау нәтижесін көру үшін «Менің жұмыс кеңістігім» терезесіндегі «Жазбаны импорттау кезіндегі қателіктер» жолын басамыз [3-4].

Кескіндермен жұмыс. Музей жинағына кіретін барлық заттар суретке түсірілуі керек. Зат қажетті мөлшерде суретке түсіріліп, нөмірленген түрде архивке енгізіліп және оған сәйкес жазба толық толтырылса ғана мүлік ретінде қарастырылады. Сандық кескіндер топтаманы сақтап қалу үшін маңызды: зат зақымданған жағдайда суреттер бағаланбас көмек көрсетеді. Зат ұрланып не болмаса жоғалған жағдайда полиция немесе кеден қызметіне суреттің берілуі оның шекарадан алып шығуында, сатылуында танылу ықтималдылығын жоғарлатады. Мәдени мекемелер мен көрмелер ұйымы (уақытша қолданысқа арналған заттарды таңдау) арасындағы әріптестік үшін маңызы зор.Әрбір зат суретінің саны заттың түріне байланысты: жоспар түріндегі сандарға (кесте, қолжазбалар, суреттер), әдетте, 1 сурет жеткілікті. Екі сурет екіжақты заттарға қажет, мысалы: медальдар, тиындар.

Үш өлшемді заттарды айтатын болсақ, суреттердің саны ғылыми құжаттану мен заттың сәйкестендіруінің талаптарына байланысты. Каталогтың сандық кескіндерін жасау және олармен жұмыс істеу қарастырады: сандық суретке түсіру; компьютерге аудару; кескінді индекстеу; архивті жасау; кескінді импорттау.

1. «Көру» түймесін басу арқылы экспортталған кескіні (image.zip) бар файлдың жолын көрсетеміз.

2. «Файлды таңдау» терезесіндегі «Қалта» жолынан файл (image.zip) жолын көрсетеміз.Мысалы, E:\MUSEOLOG\backup_CSMRK\images.zip.«Ашу» әмірін орындаймыз.

3. «Жазбаны импорттау» терезесіндегі «Файлды таңдау» жолына E:\MUSEOLOG\backup_CSMRK\images.zip жазып, «Импорт» батырмасын басамыз. «Кескінді импорттау іске қосылды». Импорттаудың нәтижесін сіз импорттау аяқталғаннан кейін өзіңіздің жұмыс кеңістігіңізде көре аламыз.

4. «Менің жұмыс кеңістігім» терезесінде кескіндерді импорттаудың нәтижесін көру үшін «кескіндерді импорттау кезіндегі қателіктер» жолын басамыз.

5. Кескіндерді импорттаудың нәтижесі көреміз.

Кескіндерді қосу.

1. «Көру» батырмасын басу арқылы дискіңіздегі файлға жол көрсетеміз.

2. «Файлды таңдау» терезесіндегі «Қалта» жолынан файл (image.zip) жолын көрсетеміз. Мысалы, C:\Documents and Settings\Басқарушы\Менің құжатым\Менің суретім\CSMRK_KP_047.jpg «Ашу» әмірін орындаймыз.

3. «Кескіндерді қосу» терезесіндегі «файлды таңдау» жолына C:\Documents and Settings\Басқарушы\Менің құжатым\Менің суретім\CSMRK_KP_047.jpg жазып, «қосу» батырмасын басамыз. «Кескін топтамаға қосылды»: Нәтижені «Кескіндерді басқару» бұйрығын басу арқылы көре аламыз.

4. «Кескіндерді басқару» терезесінде кескіндерді қосудың нәтижесі көрінеді. Сонымен қатар суреттің өзін «CSMRK_KP_047» жолын басқаннан соң көреміз. Бұнда сәйкесінше суреттерді көріп, керегі жоқ кескіндерді «жою» батырмасы арқылы жоя аламыз.

Музейге енгізілген әр артефакт пен әр суреттің өзінің коды болады. Біңғайлы болу үшін артефакт пен кескін жазбасындағы кодтың алғашқы нышандары сәйкес болуы керек, бұл қолданушыға жеке графикалық файлдарды сәйкестендіріп, олардың нақты қатыстылығын анықтауда қолайлы. Сурет саны ғылыми құжаттану мен зат сәйкестілігі талаптарына сәйкес алынады. Мысалы: CSMRK_KP_3232_4_01.JPG, CSMRK_KP_3232_4_01_11.JPG, CSMRK_KP_3232_4_01_22.JPG, мұндағы CSMRK – музей коды (ҚР Мемлекеттік Орталық музейі). KP_3232_4 – Музейге түскен заттардың Бас Кітабы не КП 3232/4 бойынша экспонаттың. Мұнда мүліктік нөмірлік бөлшегі болады. Екіжақты зат (медальдар, тиындар): 01 – алдыңғы жағы; 02 – артқы жағы. Үш өлшемді зат: 01 – алдыңғы жағы; 02 – артқы жағы; 03 – қырынан. 11 – зат бөлшектерінің бірі немесе 22 – зат бөлшектерінің бірі; т.с.с. Jpg – jpeg форматтағы кескіні бар файлдың кеңейтілімі.

Тезаурустар мен нормативті алфавиттік тізім (кейде нормативті тізім деп аталады). Онда топтама заттарын индекстеу үшін орнатылған терминдер. Бұл сөздіктердің ақпаратты тиімді іздеуді жүзеге асыру мен индекстеу және координацияны қамтамасыз етуде маңызы зор. **Тезаурус** – терминдердің реттелген иерархиясы. Ол түпкі терминнен басталады. Тезаурус түріне байланысты терминдер үш өзара байланысқа біріге алады: берілген терминнің нақтырақ терминмен бірігуі (ипонимді өзара бірігуі); бұрынғы жер бөлшегі болып табылатын географиялық жер атауының төмен деңгейлі жер атауымен бірігуі (географиялық өзара байланыс); физикалық зат атауының оны құраушы бөлшектер атауымен бірігуі (физикалық құрамның өзара байланысы).

«Museolog» бағдарламасының әрбір тезаурусында жоғарыда айтылған өзара байланыстардың біреуі және түпкі терминдердің біреуі ғана болады. Техникалық тілмен айтатын болсақ, Музеолог бағдарламасы тек біртұрпатты тезаурустармен жұмыс жасайды. Мысалы, ипонимдік өзара байланыстың негізінде құрылған мәдени кезеңдер тезаурусы: 00 – кезең; 01 – тарихқа дейінгі; 02 – тас ғасыры; 03 – палеолит дәуірі; 03 – неолит дәуірі; 03 – мезолит дәуірі; 02 – өтпелі кезең; 03 – чалколиттік; 03 – энеолиттік; 03 – кейінгі неолиттік; 02 – қола дәуірі; 03 – ерте қола дәуірі; 03 – орта қола дәуірі; 03 – кейінгі қола дәуірі; 02 – темір дәуірі; 03 – ерте темір дәуірі; 03 – орта темір дәуірі; 03 – кейінгі темір дәуірі, т.с.с.

Жазбаны іздеу. «Қолданушы тәртібінде» сіз артефакттерді әртүрлі санат бойынша іздеп, ақпаратты өзгертіп, көріп, орналастырып немесе жоя аласыз. Бас мәзірден сіз «іздеу» жолын таңдағаннан соң басқа терезе пайда болады. Онда жазбаны бір немесе бірнеше параметрлер бойынша іздей аласыз (атауы, материал, мерзімдеу, түскен жылы, материал, техника, табылғандар және т.с.с.).

«Артефакт» бөлімінде енгізілген жеке музей заттарын іздеу бірнеше параметрлер бойынша орындалады: атауы; тақырыбы (баспалар мен көркемөнер шығармашылығы үшін); негізгі инвентарлық нөмір; санаттар (тезаурустан таңдау – пәндік классификатор); білім саласы (тезаурус); орындау техникасы (тезаурус); материал (тезаурус); кескін; мерзімдеу.

«Менің жұмыс кеңістігім» – «Жұмыс үстелі», мұнда: сіз енгізіп, бірақ бекітпеген жазбалар (яғни жазба авторы); жазба импортының нәтижелері; бейне импортының нәтижелері; жазба экспортының файлы; кескіндер жинақтарының экспортының файлы. Оларды «Өзгертуге», «Көруге», жалпы каталогтың дайын сипаттамасын «Бекітуге» және «Жоюға» болады. Дерекқорға қолданушы енгізген жазбаларға қатысты кез-келген әрекетті қолдану құқығы тек сол құпиясөзбен кіре алатын қолданушыда ғана болады.

Қорытынды. «Museolog» – жұртшылықтың еркін пайдалануын ұйымдастырып, жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдаланып, музей топтамаларын көпшілікке керсетудегі музейдің рөлін түсіну мүмкіндігі. Музеологтың басқа бағдарламалардан айырмашылығы: біріншіден, заттарды мәтіндік жазбалар арқылы ғана сипаттамайды, сонымен қоса кескіндердің шектеусіз саны арқылы сипаттап алады; екіншіден, бір сипаттау жүйесіне топтамаларды басқарушы мәліметтерді (экспонат қозғалысы, қайта жөндеу, сақталғандығы жайлы мәліметтер), әртүрлі мәдени мұралар санатына қатысты топтамалар сипаттамасының мәліметтерін енгізуге көмектеседі. Әсіресе: археологиялық артефактілер; жаратылыстану-ғылыми пәндер; этнографиялық, мәдени қызығушылық танытатын бейнелеу және декоративті-қолданбалы өнер пәндері; үшіншіден, бұл бағдарламаны тек қана музей қызметкерлері ғана емес, сонымен қатар оқу тәртібінде бағдарламаны қолдана алатын кез-келген Интернет қолданушысы да пайдалана алады.

«Museolog» бағдарламалық жасақтамасы музей міндеттерінің шешілуін қамтамасыз етуге, қоғам және зерттеушілердің топтамаларға қол жеткізуін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. «Museolog»

электрондық каталогтау бағдарламасын болашақта Қазақстандағы барлық музейлердің меңгеруі, бізге республикадағы Ұлттық музей қорының құрамы туралы жалпы мәліметті көруге және Орта Азия елдері музейлерінің қорындағы коллекциялармен электронды түрде танысуға мүмкіндік ашады. Яғни, виртуалды түгендеу карточкалары бар электронды каталог арқылы музей міндеттерін жүзеге асырумен қатар, коллекциялар туралы мәлімет алуға қолжетімділік артып отыратыны хақ.

Автоматтық ақпараттық жүйенің арқасында музей ісінде түрлі коллекциялардың электронды қорын толтыру ісі алға жылжып, қарқынды дамып келеді. Музей базасындағы мұндай оңтайландыру ісі мамандардың керекті коллекцияның паспортын дұрыс анықтауына да мүмкіндік туғызады. Қазіргі таңда музей ісінің барлық бағыттарына PR-технологияларды ендіру арқылы ауқымды электронды экскурсты жүзеге асырып отырған ақпараттық кеңістіктегі ірі виртуальды музейлер жүйесіне өтуге болады. Соның негізінде музей экскурсиясын да виртуалдандыру қалыптасады.

Әлемнің бәсекеге қабілетті, дамыған елдерінің басым бағыттардың бірі инновациялық нанотехнологияларды қоғамның барлық саласында қолданысқа енгізуден көрінеді. Мемлекеттің қарқынды дамуында, еліміздің мәдени құндылықтарын әлем құндылықтары қатарында көрсетуде, ақпараттық музейлерді дамытудың шешуші рол атқаратыны сөзсіз. Бұл ХХІ ғасыр музейлері жолға қойып отырған инновациялық қадам.

1. Свободное программное обеспечение. Приложения для образования, культуры и доступа к информации: Учебное пособие. Автор/создатель: Калима Туенбаева, ЖанатҚуленов, ШынарҚогабай. Кластерное бюро ЮНЕСКО в Алматы Казахстан. – Алматы, 2009 г.

2. Музей и новые технологии/ под ред. Никишина Н.А. М., 1999.

3. Картаева Т., Шаухарова Г. Музей ісінде қор өңдеу бағдарламаларын игерудің маңызы// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. –Тарих сериясы, 2015.– №1.–292-299 бб.

4. <http://csmrk.kz/index.php/kz/mnu-science-act-kz>

5. http://www.unesco.kz/foss/01_Museolog_technology.ppt

А. Хурметбек

ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙ - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

Сан ғасырлар бойы ұлан ғайыр даланы мекен еткен көшпелілер мәдениетінің адамзат өркениетіне тигізген ықпалы өте зор. Ал оны барша әлемге паш етіп насихаттайтын, бүгінгі заман сұранысы бола алатын, өз орны ерекше ол әрине елімізде орналасқан музейлер. Орыстың ұлы ғалымы А.В Луначарскийдің «Музей адамзаттың ғаламат естелік кітабы» деп айтпақшы музейлердің келешек ұрпақ үшін берер білімі ұшақ теңіз. Ата-бабамыз қай замандада өнерден алыс болмағаны айқын. Қай кезеңде де суырып салма ақын, күмбірлете күй шерткен домбырашы, көмейінен ән айтып, он саусағынан өнер тамған шебер де бола білген. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып келе жатқан бар байлығымыз салт-дәстүріміз, колөнеріміз теңдесі жоқ мол мұрамыз. Қазіргі заманда осындай байлықтарымыздың қатары азайып, тек музейлерде орын алуы өкінішті әрине [1, 45б.].

Қалай десекте «Атамның салған жолы бар, анамның пішкен тоны бар»-дегендей атадан балаға мирас болып, көз қарашығымыздай сақталып бізге жетуі, ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпауымыз ұлттық музейлердің болуы. Міне соның бірі көрікті Астанамыздың күніне тарту болған Ұлттық музей-ұлттық рухымызды көтеру жағынан ғана емес, еліміздің тарихын көрсету және әлемге танытумен бағалы. Қазақ тарихы-мақтан етуге лайық ерлік пен елдіктің, отан сүйгіштік тарихы қаншама қйыншылықты басынан кешірсе де мың жылдықтар қойнауын жоғалтпаған тарих. Қазақ шежіресі адамзат тарихының ажырамас бөлігі. Елбасымыздың қолдауымен салынған бірегей сәулетті ғимараттар «Қазақ елі» монументі, «Тәуелсіздік» сарайы, «Бейбітшілік және келісім» сарайы, «Өзірет Сұлтан» мешіті, «Ұлттық музей» және «Ұлттық өнер» университеті өзара үйлесімділік пен қазақ елінің рухани тарихи шежіресін жасап тұр. Алдына үлкен міндет, ауыр жүкті арқалаған - Ұлттық музейіміздің бір - екі жыл ішінде атқарған жұмыстары да жетерлік. Тарихи жәдігерлерімізді тиісті деңгейде ұлықтап, жерлестерімізге ғана емес, келген қонақтарымызға да жеткізе білуіміз керек.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өткен жылғы 2 шілдеде Қазақстанның мәдени өмірінде тарихи оқйғаға айналған осы Ұлттық музейді ашқалы бері бізге келушілердің легі толастаған емес. Олардың арасында шет мемлекеттердің президенттері мен үкімет жетекшілері, дипломатия өкілдері, мемлекет

қайраткерлері мен туристер, немерелерін жетелеген ата-әжелер, дос-жарандары мен туыс-туғандарын бастап келген азаматтар, ұл қыздарын ерткен ата - аналар, студент-жастар мен оқушылар, тіпті балабақшаның кішкентай бүлдіршіндері бар. Қонақтардың барлығы, оның ішінде шетелдіктер, тарихымыз бен мәдениетімізге ерекше қызығушылық танытып, жауһар жәдігерлеріміз бен мәдени мұраларымызға тәнті болады [2, 11б.].

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорында Қазақстанның ежелгі дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі кезеңнен сыр шертеді. Қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы жұмыстарын жаңғырту, әрбір құнды жәдігерді жинақтауда Ұлттық музейіміздің алар орны ерекше. Ежелгі және ортағасыр тарихы залынан бастау алып, Алтын залы, Тәуелсіз Қазақстан залы, Астана залы және Этнография залы, Тарих залы, заманауи Өнер залдарымен жалғасады. Ұлттық музейіміздің этнография залынан қазақ халқының әртүрлі зергерлік бұйымдарын, ұлттық киімдерін, тұрмыстық заттарын тамашалай алады. Музей залдарын аралау арқылы тарихымыздың тым тереңде жатқанын аңғарасыз. Еліміздің тарихын бар ынта-жігерін жеткізуге тырысқан музейден алар тәрбие, сабақ көп.

Ұлттық музейіміздің Этнография залы тұнып тұрған қазақтың бай қолөнерінен, дәстүрлі мәдениетінен сыр шертеді. Этнография залын аралай отырып, сонау қазақ даласында жүргендей сезім қалады. Залдағы экспонаттармен танысу батыс жақтағы есіктен басталып, сол қапталдағы жаймалардағы тиісті материалдарды көрумен жалғасады.

Зал қазақтың дәстүрлі мәдениетіне арналған. Ондағы көшпелілер мәдениетінің өзара себепсалдарлық байланыстағы сан алуан компоненттері біріңғай экспозициялық кеңістікті құрайды. Осыған орай аталмыш кеңістікті қазақтың тарихы этнографиясының экспозициялық кеңістік-моделі деуге де болады. Мұндағы экспозициялық кешен 7 қабырғаға орналасқан және 5 экспозициялық кеңістікке орнатылған 5 ішкі жаймалардан тұрады[3, 126 б.].

Ұлттық музейіміздің құндылығы болып саналатын, ата-бабамыздың бай мұрасы іспеттес киіз үй-этнография залында орналасуы айдан анық. Ықылым заманнан келе жатқан қазақтың қолөнерін ғана көрсету емес. Мұнда терең сырлар қойнауы жатыр. Қазақ халқының салт-дәстүрін, сондай-ақ ою-өрнегі мен тұрмыста кеңінен қолданылатын ұлттық бұйымдарын зерттеуде жемісті еңбек етеді.

Ою - өрнек ана тілінен кейінгі ең негізгі көрнекі белгісінің бірі. Ою-өрнек пен қол өнерінің, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, наным-сенімінен сыр шертетін этнография залындағы аспан астындағы киіз үйін тамашалай кетпеу мүмкін емес. Бір киіз үйдің өзінде терең мағына жатыр, бұл жерде қазақтың бейнесі анық байқалады.

Сөзіме дәлел, киіз үй киізден жасалған жылжымалы тұрғын-жайы. Сан ғасырлар бойы ұлан ғайыр даланы меке еткен көшпелілер мәдениетінің қазіргі заман мәдениетіне тигізетін ықпалы зор.

Залдың қақ ортасында тігілген киіз үй дәстүрлі көшпелі ортада ең көп тараған алты қанат киіз үйдің айрықша үздік үлгісі болып табылады. Үйдің алты қанатты деп аталуы оның жиналмалы-салмалы ағаш қабырғасының жеке-жеке алты керегеден тұратындығын білдіреді[4, 43б.].

Көшпелі елдің өмір салтында аса бай алуан саласы фольклорымыз, оның ішінде қолөнер мұрамыз, тым ерте заманнан бүгінгі күнімізге дейін уақыт толқысында тозбай жетіп отыр. Ғасырлар бойы халқымыздың санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға рухани мұра болып келеді.

Музей жәдігерлері мен коллекцияларын сақтау проблемалары барлық музейлердің қызыметіндегі басым бағыт екені сөзсіз. Музейді басқа мәдениет пен ғылыми-зерттеу институттарынан ерекшелендіріп тұратын тек өзіне ғана тиесілі қызыметі де сол – сақтау. Небір алмағайып замандарда да музейлер сол сақтаушылардың арқасында қызыметтерін жалғастырып отырды емес пе?

Заманауи жабдықталған музей экспозициясы мен қор сақтау бөлімдерінде елге танымал дүниелермен қатар, қазақ тарихын жәдігерлер арқылы толыққанды, кешенді көрсететін бұрын соңды көпшілік назарына ұсынылмаған жәдігерлер де жинақталған. Олар; Қазақ жерінің алғашқы адамдардың отаны болғанын әлемдік деңгейдегі антропогенез мекендерінің қатарына жататынын дәлелдейтін алғашқы адамдар тұрақтарынан табылған тас құрал – жабдықтар, қола дәуірі мәдениетінің алтын әшекейлерін айтпағанда, Қазақстанның әлемдік өркениет қазынасына қосқан мол үлесінің дәлелі-жыл санауға дейінгі I мың жылдықта біздің атамекенімізде іргелі Сақ мемлекетінің болғанын артефактілер негізінде дәлелдеген «Алтын адамның» түпнұсқалық алтын әшекейлері мен қару-жарақтары, алтын киімділеріміздің қатарын толықтырған «Тақсай әйелі», «Үржар ханшайымы»да көрермен көзайымына айналады.

Музей қорында зергерлер соққан әшекейлердің алуан түрі бар, ерлердің дөңмент,кемер, кісе белдіктермен қатар, өрнекті дулығалары, сауыт-саймандары мен күмістелген қару-жарақтар. Солардың ішінде әйел әшекейі бұйымдары жарқыраған күмісімен, сыңғырлаған салпыншақ

моншақтарымен көздің жауын алады, әсіресе қалыңдықтардың салтанатты сәукелелері, салмақты да көлемді өңіржиектер, білезіктер мен құдағи жүзіктер, моншақты сырғалар мен алқалар, салпыншақты бойтұмарлар мен тасты жүзіктер, қазақ қыздарының бойын түзеткен ауыр шолпылар мен теңгелі шашбауларының қолданысы бір болғанымен көркемделуі әр алуан. Күмістелген ерлер мен ат әбзелдері «ер қанаты-атты» қастерлеген қазақи болмыстың айғақтары.

Өкінішке қарай, иелері тұтынған заттарынан бұрын өмірден озып жатады, ал бүгінгі зат ертеңгі тарихи жәдігер, солардың тікелей мұрагерлері музей қызметкерлері екені белгілі, себебі әрбір қазақ отбасында тәбәрік болып сақталған дүниелердің уақыты өте келе тоғысатын жері – музей. Міне дәл осылай іздестіру, сұрастыру нәтижесінде Абылай ханның қамқа тоны, Төле бабамыздың шапаны Ұлттық музейде ұрпағымен табысты дейт- Ұлттық музейдің қорларды есепке алу және сақтау орталығының жетекшісі бас қор сақтаушы Рысқұл Бекталиева[5, 59б.].

«Шешеміз тері илейді тоңбасын деп, кереді пұшпақтарын мол болсын деп» - қазақтың қара өлеңінде айтылғандай ата-бабамыз бағзы замандардан бері мал мен аңның терісін, жүні мен мүйізін, сүйегі мен тұяғын және құйрық- жалын үлкен шеберлікпен ұстап, олардан киім-кешек, қару-жарақ, ыдыс-аяқ, ат әбзелдерін көптеген тұрмысқа қажетті бұйымдар жасай білген. Әрбір іске әр түрлі терілер пайдаланыла отырып, шеберлер өзінше атау берілген.

Елбасымыздың бағдарламасында айтылғандай, ежелгі көшпелі қазақ халқының тарихы мен мәдениетін әлемдік ғылыми және мәдени деңгейге көтеру идеясын жүзеге асыру: Әлемдік қауымдастықта «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысында табылған археологиялық артефактілерді, табиғи материалдардан жасалған бағалы тастар мен бұйымдарды, алтын жәдігерлерді қазақ халқының бай рухани және материалдық құндылықтарын паш ету, оларды жинақтап, жүйелеу, бұйымдарды консервациялап оларды реставрациялау, материалдың ғылыми сипаттамасын жазу және оларды экспозициялық көрмеге даярлау ісі бүгінде музейдің мәдени-ағарту және ғылыми-ақпараттық жұмысының негізгі аспектісіне айналып отыр.

Ұлттық музейдің қай залын алып қарасақта адам өмірінде маңызды роль атқарады. Ежелгі тас дәуірінен бастау алып, бүгінгі тәуелсіз еліміздің тарихын бар ынта-жігерлерін сала жеткізуге тырысқан мұражайдан алар тәрбие, өнеге өте көп. Әрбір музейді аралаушы- адамгершілік болмысын, ішкі жан дүниесін, азаматтық тұлғасын қалыптастырып, тәрбие мәселесінде де отбасының ролінде орын алары сөзсіз. Әрбір сырттан келуші шет ел азаматы болсын біздің мұражайды аралау арқылы қазақ елі туралы алғашқы әсер мен түсінік қалыптастырып алады. Ұлттық музейіміздің сыртқы ғимаратының өзі адамды еліктіре баули отырып, қала тұрғындыры мен қала қонақтарын ішіне кіріп аралауына шақырады.

Ұлттық музейімізге жүктелген міндет: Қазақ елінің бай тарихын түгендеу, қазақ халқының дәстүрін таныстыру, аса мол құндылықтарымызды қадірлеу арқылы Тәуелсіз еліміздің мәдениетін әлемге паш ету. Ұлттық музейімізден шынайы қазақилығымызды табу, барымызды бағалау, жоғалғанды жору басты міндеттердің бірі болып табылады. Тәй-тәй басып келе жатқан Ұлттық музейіміздің басар тауы, барар жері әрине алда. Ұлттық музейіміздің бір жылдық тойы тойланғандағы халықтың мұражайға деген қызығушылығы, ата – әжелеріміздің немерелерін жетелеп келешек ұрпаққа ұлтжандылыққа тәрбиелеп жатуы, ол музейіміздің бір жылдық жемісі деп білеміз.

Қазіргі таңда Ұлттық музейдің тек экспонаттар мен ғана емес, көрме өткізумен шектеліп қана қойған жоқ. Қоғамдық іс-шараларға белсене араласа отырып, тарих қойнауларын ашуға зор үлес қосуда. Тарихымыздың беделді тұлғаларын еске алуды, мұрағат тарихымен байланыстыра өткізу мақсатында көп рол атқаруда. Тал тарихымыздың терең түпкіріндегі жиналған бағалы құндылықтар жарыққа шығып, зерттеліп – зерделеніп бірегей музейлерден орын алып, халық игілігіне сай жұмыс жасауда. Еліміздің мәдени ескерткіштері мен ұлттық колөнер туындыларының бір шоғырын жинақтап, сақтап қалған музейге келушілердің айтар алғысы зор. Ел игілігі, болашақ ел үшін және жастарға берер тәлім – тәрбиесі мол білім мен тәрбиенің орталығы деп білем.

Ұлттық музей «Мәдени мұра» бағдарламасы Қазақстанда теңдесіз гуманитарлық акция бола отырып, қазақ халқының ұлттық рухани байлығын әлемге паш етті. Ел болашағы жастардың қолында. Біз оларға ең қасиетті Отанымызды-Тәуелсіз Қазақстанды сеніп тапсырамыз.

1. Соустин А.С. Выставочная деятельность музеев.– М., 1989. –С.45-46.

2. Д. Мыңбай. Музей-ел мәртебесі, тарихымыздың төлқұжаты // Мәдени мұра, 2015ж.– №3 – 6-14 бб.

3. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. Астана 126 б.

Р.Ж. Жанұзақ

КӨПҰЛТТЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫҒАҢДАР: АҚТӨБЕ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ МӘСЕЛЕНІҢ ҚОЙЫЛУЫ

*«...Қазақты қасиетті қара шаңыраққа баласақ,
еліміздегі барша этностар – сол шаңыраққа шанышылған уықтар»
Н. Ә. Назарбаев.*

Бүгінгі күні еліміз Тәуелсіздіктің 25 жылдық мерейтойын салтанатты түрде тойлауды бастап кетті. Осыған орай мемлекетіміздің барлық аймақтарында әр-түрлі деңгейдегі іс-шаралар ұйымдастырылуда. Бұл жұмыстардың барлығының мақсаты біреу. Ол – ата-бабамыз аңсап, бүгінгі ұрпақ қол жеткізген егемендіктің маңыздылығы мен тәуелсіздіктің жетістіктерін кеңінен насихаттау.

Тәуелсіз Қазақстанның ең басты жетістіктерінің бірі – халық арасындағы татулық пен тұрақтылық. Бұл мәселеге Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев ертеден мән беріп келеді. Қазақстанда өмір сүріп жатқан этнос өкілдерінің мүддесі Елбасымыздың тікелей қадағалауында. Сонымен қатар елімізде бұл жұмыстарды атқаратын орган – Қазақстан халқы Ассамблеясы

Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы жарлығымен мемлекет басшысы жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылды. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халқының бірінші форумында жариялады. Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Бұл бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды [1, 2 б.].

Қазақстан халқы Ассамблеясы әлемдік тәжірибеде жаңа бастамалардың бірі деп айтуға толықтай негіз бар. Өйткені 1999 жылдың қыркүйек айында ұлттық азшылықтар проблемасымен айналысатын тәуелсіз сарапшылар мен ғалымдар Швецияның Лунд қаласында бас қосқан болатын. Әр елдің белді университеттері мен ғылыми зерттеу институттарынан жиналған ғалымдар ұлттық азшылықтарды қоғамдық-саяси өмірге белсенді араластыру ұсыным кітабын жариялады. Бұл еңбектің негізгі ойы:

- ұлттық азшылықтардың мемлекеттің қоғамдық-саяси өмірге араласуы демократиялық қоғамның айқын белгісі болатындықтан оған жол ашу;
- мемлекет ұлттық азшылықтарды орталық билік деңгейіне дейін араластыру қажет, керек болған жағдайда соған сәйкес арнайы механизмдер құру;
- парламент палаталарынан орын бөлу және т.б [2, 10-14 бб.];

Бұл ғалымдар осындай тұжырымға келіп жатқанда, еліміз дәл осы жұмыстарды бастап кеткен болатын. Осы орайда Қазақстан халқы Ассамблеясына конституциялық мәртебе беріліп, ҚР Парламенті Мәжілісіне тоғыз депутат сайлау құқығына ие болғанын айта кеткен жөн.

Қазақстан халқы Ассамблеясының негізгі міндеті: республика азаматтарының нәсіліне, ұлтына, дініне, әлеуметтік тобына қарамастан құқығы мен еркіндігің тең дәрежеде қорғау. Қазақстан халықтарының ұлттық мәдениетін, тілін және салт-дәстүрін жан-жақты дамыту болып табылады. Сол себепті облыстық және республикалық деңгейлерде Қазақстанда тұрып жатқан этностардың тарихы, өлкеге келуі, депортация проблемасы мен этникалық мәдениетін сақтау мәселелері зерттелуде. Осы орайда сыған халқы мәселесіне көңіл бұрған жөн. Сығандар турасында жергілікті халық санасында жағымсыз түсінік, қате пікір қалыптасқан. Бұл олардың басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас орнатуына, бейбіт өмір сүруіне кедергі келтіруде.

Дегенмен, ақтөбелік сығандар өз мәдениетін дамытып, оны өзінің өскелең ұрпағына насихаттағысы келеді. Сондықтан олар бірнеше жылдан бері Қазақстан халқының кіші Ассамблеясы құрамына кіруге талпынып жүр [3, 1 б.].

Сыған халқының тарихын жете білмеуден олар жайында жағымсыз түсінік пен пікір қалыптасқан. Бұл тек біздің елде емес, әлемде қалыптасқан жағдай. Оның үстіне көркем әдебиет пен журналистика саласының өкілдері жағдайды қиындатуда. Өз мақаласына ерекше, әрі қызықты өзектілік іздеп, қиялға ерік беріп, кей ақпаратты тым әсірелеп жібереді. Олар көбіне «көшіп-қонуға құмарлық» пен «қылмыскерлік» сығандардың қанында бар деп жазады. Әрине бұлардың барлығы тарихи жағдайлардан туындаған құбылыс екенін қайдан білсін. Сыған болмысы құпиясының шешімі – халықтың өткен тарихында жатыр. Сығандардың тарихын зерделесек, барлық құбылысты ешқандай тылсымның қатысуынсыз-ақ түсіндіруге болады.

Сығандардың тарихи отаны – Үндістан. Сығандар Үндістаннан шығып, қазіргі Иран, Ауғанстан және Армения территориясы арқылы өтіп, екіге бөлінген. Жартысы Палестина мен Египетке бағыт алып, кейін сонда тұрақтап қалады. Ал қалған бөлігі Византия территориясына бет алған. Кейін Шығыс, одан әрі Батыс Еуропаға тарап кетеді. XVI ғ. Сығандардың бір тобы Румыния мен Молдавия арқылы өтіп Украинаға қоныстанған. Кейбір топтар Германия мен Польша арқылы Ресейдің солтүстік облыстарына келген болатын. XVIII ғ. II жартысында сығандар Ресейдің көп аймақтарында қоныстанып болған. Кеңестік кезеңде басқа ұлттармен қатар депортацияға ұшырап, мыңдаған сыған Сібірге жіберілді. Кейін Қазақстанға осы жолмен тарайды. 1956 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының сығандарды отырықшылыққа көшіру жарлығын шығарады. Заңға бағынбаған жағдайда 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру қарастырылған еді. Қазіргі кезде сыған интеллигенциясы қалыптасып, 1971 жылы Еуропа сығандарын біріктіретін ұйым құрылды [4, 319- 321 бб.].

Сығандар үндіеуропа тілдерінің үндіарийлік тобына жататын, бірнеше диалекттерге бөлінетін сыған тілінде сөйлейді. Сығандар ондаған этнотоптарға бөлінеді. Олар «русса рома», «сэрвтер», «кэлдэар», «плашун», «урсар», «мадьяр», «ловар», «мугаттар» т.б. Бұл этнотоптар бір-бірінен тілімен, дінімен, шаруашылығымен әр-түрлі болып келеді. Кейбір сығандар басқаларын сығандар деп санамайтын жағдайлар да кездеседі [5, 788-790 бб.].

1971 жылы 8 сәуірде Лондон қаласында бірінші әлемдік сыған конгресі өтті. Сығандар өздерін біртұтас территориясыз ұлт деп жариялап, әнұран мен ту секілді ұлттық символдарын бекітті.

Соңғы жылдар бойынша Қазақстандағы сыған диаспорасының саны келесідей: 7775 (1970 ж.), 8626 (1979 ж.), 7061 (1989 ж.), 5130 (1999 ж.) адам. 1999 жылғы санақ бойынша Ақтөбе облысында 227 сыған ұлтының өкілдері тіркелген [6, 233-234 бб.].

Бүгінде Ақтөбе қаласында 80-ге жуық сыған бар. Сығандардың еуропалық тобына жататын бұл халық христиан дінінің православие тармағын ұстанады. Кеңестік кезеңде ауылдық өңірде басым болған сығандар, бүгінде облыс орталығына шоғырланған. Қазірде жергілікті ромалыларды біріктіретін сығандардың этномәдени бірлестігі құрылды. Жоғарыда айтылған, Ақтөбе облысы сығандарының этномәдени бірлестігінің төрайымы – Дмитриева Елена Васильевна. Бұл кісі бірлестіктің жұмысы мен ұлтының болашағы үшін аянбай еңбек етуде. Орталық жанында «Дэшт» («дэшт» – «он» деген мағынаны білдіреді, ансамбль ұжымының санына байланысты) музыкалық ансамблі бар. Ансамбль қалалық, облыстық деңгейдегі барлық іс-шараларға белсенді түрде қатысып жүр.

Сонымен қатар жазғы уақытта Ақтөбе қаласында «экзотикалық босқындар» пайда болады. Олар Орта Азия, Қазақстан мен Ресей халқы арасында «лөлі» деген атпен белгілі. Қазақстанда лөлілер дәстүрлі түрде Өзбекстан мен Тәжікстаннан жазғы табыс табуға келеді. Бұл этнотоптардың біздің елімізде пайда болуы бұрынғы кеңестік республикалардың тәуелсіздік алуымен байланысты. Олар негізінен қайыршылықпен айналысып, ислам дінін ұстанады. Бір қызығы, ТМД елдеріндегі басқа этнотоптар «лөлілерді» сығанға санамайды. Белгілі сығантанушы ғалым Н. Бессонов болса мұның бұрыс екенін дәлелдеп, «лөлілердің» толыққанды сыған екенін айтқан [7, 27-28 бб.].

Ақтөбеде «лөлілер» базарлардың, вокзалдардың маңайында, яғни адам көп шоғырланған жерлерде қайыр сұраумен айналысады. Қара торы әйелдер мен қолына жетектеген балаларын көшелерден, қоғамдық көліктерден көруге болады. Соңғы 20 жыл ішінде жергілікті халықтан үй жалдау, көші-қон мәселесін шешуде біраз тәжірибе жинақтаған. Сыған таборының келуімен қалада қылмыскерлік фактілері көбейеді деп айту жөнсіз. Өйткені сығандардың жүріс-тұрысы мен уақытша мекен-жайлары ІІМ қызметкерлерінің қатаң бақылауында.

Ақтөбе тұрғындары сыған мәдениеті жайында толығымен хабардар емес. Сығандарға жайлы негативті стереотип қалыптасқан. Жергілікті тұрғындар «еуропалық» сығандар мен «орта азиялықтардың» арасындағы айырмашылықтарын білмейді. Мұның барлығы «еуропалық» сығандарға кері әсерін тигізуде. Өйткені «лөлілер» келіп кетеді, ал «ромалылар» мәңгі ақтөбелік болып қала береді.

Оларға қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында тұрақты жұмыс жасау, отбасын асырау, балаларын оқыту өте қиынға соғуда. Әрине, сыған халқының кейбір өкілдері ұрлықпен, есірткі саудасымен т. б. айналысқандығы белгілі. Бірақ көпке топырақ шашып, тұтас ұлтты қаралауға болмайды. Қазіргі таңда Ақтөбе қ. Сығандар мәдениетіне байланысты қалыптасқан жағымсыз ой-пікірді бұзу мәселесі маңызды болып тұр.

Әлемде болып жатқан соңғы оқиғалар Қазақстан халқының бірлігі мен этносаралық келісімін дамытуды талап етеді. Ел территориясында тұрып жатқан халықтардың тілін, дінін, дәстүрі мен мәдениетін қорғап, дамыту қажет. Мұндай бағыттағы жұмыстар сөзсіз сығандардың әлеуметтік, рухани өміріне жаңа дем берер еді. Осындай жұмыстарды атқаратын орган – Қазақстан халқы Ассамблеясы. Ассамблея жұмысының маңыздылығын ескере отырып Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев 2015 жылды Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы деп жариялаған болатын. 20 жылдық мерейтой аясында республикада тұрып жатқан этностардың тарихы мен мәдениетін зерттеу кеңінен қолға алынғанды. Бүгінгі Тәуелсіздіктің 25 жылдығы аясында бұл жұмыстар жалғасын табады деп ойлаймыз.

1. Тусупбекова Л. Носить Казахстан в своем сердце. // Казахстанская правда. – Астана, 2015. – № 122. – С. 1 – 4.
2. Гудмундур Альфредсон. Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественнополитической жизни с пояснительными примечаниями. – Лундск, 1999. – С. 5 – 10.
3. ПМА. Интервью Р. Жанузака с председателем цыганской диаспоры Актюбинской области Дмитриевой Еленой Васильевной. – Актөбе, 2014г.
4. Гарифулла Анес. Народы Казахстана: энциклопедический справочник. – Алматы: Издательство «Арыс», 2003. – С. 319 – 321.
5. Жуков Е. Ш. Советская историческая энциклопедия. – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1974. – С. 788 – 790.
6. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. – Астана, 2007. – С. 233 – 234.
7. Бессонов Н.В. Среднеазиатские цыгане и их кочевье по России // «Этнопанорама» (Ежеквартальный научно-публицистический журнал). – Оренбург, 2008. – С. 27–28.

Ж.Т.Алтаева, Н.М. Рахым

КІЛЕМ - МӘДЕНИЕТІМІЗДІҢ КӨРКЕМ БІР БЕЙНЕСІ

Қазақ халқының қолөнері – өте ерте замандардан келе жатқан, өсу жолы мен даму тарихы бар, шығу тарихы ғасырлар қойнауының тым тереңінен басталатын, бүгінгі заманымызға шын мәніндегі өнер туындысы ретінде небір асыл мұралар қалдырған мәдениетіміздің үлгісі. Археологиялық деректер мен тарихи жазба ескерткіштердің деректеріне қарағанда, қол өнері Қазақстан жерінде екі-үш мың жыл бұрын пайда болып, қаншама тайпалардың шығармашылығы арқылы қалыптасып, әрбір дәуірде өзінің өшпес ізін қалдырып, мәдени мұраға айналды. Қолөнердің қай кезде де халық қажетін өтейтін салалары көп болған. Соның ішінде ерекше орын алатын әйел қолөнерін айтуға болады. Қазақ халқының қолөнері, оның ішінде әйелдерге тән салалары, оған байланысты салт-дәстүрлер мен ырым-жоралғылар, мифологиялық түсініктері тілімізде сақталған. Оларды бір-бірімен тығыз байланыстыра отырып, тұтас құрылым жүйесінде алып қарастырып, «ұлт мәдениетінің бейнесі» деп сипаттауға болады. Қазақ халқының қолөнері, оның ішінде жүннен жасалатын дәстүрлі бұйымдардың көркемдік ерекшеліктері Ә.Марғұланның, М.Мұхановтың, Ә.Тәжімұратовтың, С.Қасимановтың еңбектерінде айтылады. Халықтың көркем өнерінің әсемдік тұтынушылық, әлеуметтік мәні туралы тарихшы, этнограф, философ ғалымдар Б.Қазиханова, Ө.Жәнібеков, Б.Байжігітов және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Әйел қолөнерінде дайындалатын дәстүрлі бұйымдардың (киіз, киім, кілем, алаша, сырмақ, арқан-жіп, бау-шу, ши) ерекшелігіне қарай ерте замандардан бері қолданған шикізаттары төрт түлік малдың жүні мен терісі, аң терілері мен құстың мамығы және өсімдіктер болды. Қолда бағылатын төрт түлік малдың және жабайы аң-құстардың денесінің үстіндегі түгі, қылшығы жүн деп аталатындығы белгілі. Қазақ халқының ғасырлар бойғы негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болғандықтан отыратын баспана – киіз үйдің жабыны да, күнделікті киімі де, төсеніш пен жамылатын көрпесі де, малға және көші-қонға қажетті арқан-жіптер мен киіз үйге қажетті бау-шулар да осы жүннен жасалды.[1, 36 б.]

Ерте заманнан бері қазақ тұрмысында мықтап орын алған, бүгінгі күнде де маңызын жоймаған, өте тығыз тоқылатын, өте төзімді, ұзақ уақыт сақталатын бағалы үй бұйымдарының бірі – **кілем** деп

аталатыны белгілі. Ертеде кілемді жерге төсеумен бірге туырлық пен үзіктің орнына да жапқан, әрі сән үшін, әрі жылылық үшін керегенің ішінен де тұтылған. Халық арасындағы «Үй жасауы – кілем» деген сөздің өзі-ақ оның қазақ тұрмысында қаншалықты орын алғанын көрсетеді. Кілемді алтын, күміс бұйымдармен бірге байлықтың, баршылықтың белгісі деп санаған. Кілем қыз жасауының елеулі құрамына кірген; сыйлы қонақтарға арнап кілем төсеу, кілем төсеп қарсы алу, көшіп-қонғанда салтанаттыққа түйеге кілем жабу сияқты дәстүрлермен бірге оны құн төлеуге, сый-сияпат жасауға да пайдаланған. Қазақ этнографиясын зерттеуге өлшеусіз үлес қосқан С.М.Дудиннің пікірінше, кілем көшпелілер тіршілігінің туындысы болып табылады. Көшпелі этномәдени ортадағы кілемнің генезисі мен қолданысының экологиясы, тіршілік қамы маңызы, эстетикасы тұрғысынан келгенде ғалымның осы ой-тұжырымының қисындылығын аңғару қиын емес.[2,302 б.]

Осы тұрғыда қолдан тоқылатын кілемдер жайында С.Қасимановтың пікірінше, тоқылатын кілемдер ішінен Түркіменстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан кілемдері көрнектілігі жағынан, яғни кілемдердің сапасы мен түрі, түсі өте жоғары бағаланған. Оның себебі кілем тоқуға пайдаланатын қой жүнінің сапасы жоғарыда аталған аймақтың шөбі мен суына, табиғаты мен климатына тікелей байланысты болған.[3,57 б.]

Кілем – жүн немесе мақта жіптен тоқылатын үй бұйымы. Тарихқа үңілсек кілем сақ дәуірінен бастап Ұлы Жібек жолы бойымен тасымалданған маңызды тауарлардың бірі болған. Сол заманнан бері кілем әсемдік үшін және үй ішінің жылылығын сақтау мақсатында қабырғаға ілуге және еденге төсеніш ретінде төсеуге қолданылды. Бұл қолөнердің ерекше түрі халықтың өмірімен, тұрмысымен бірге дамып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Кілемдер тоқылу ерекшелігіне қарай – түкті, тақыр болып, көлеміне қарай – қос күмбезді, бес күмбезді болып, материалына қарай – жүн, жібек, мақта, кендір талшығынан жасалған болып, ою-өрнектеріне қарай түрліше аталады. Қазақтың ғұлама ғалымы Әлкей Марғұланның «Қазақтың халық қолөнері» атты кітабында бұрынғы кездегі түкті кілемнің өзі бірнеше түрге бөлінгенін айтады. Әсіресе орта ғасырлардан бері көздің жауын алатын орда кілемі, масаты кілем, тақыр кілем, арабы кілем, алаша кілем, тұс кілем, хан кілемі, шешенгүл кілем, шатыргүл кілем, самаурынгүл кілем, т.б. кілем түрлері болған. [4,53 б.] Негізінен қызыл,сары, күлгін, қаракөк, аспанкөк түстерді қолдану арқылы түрлі қас өрнектерді табиғат көріністерімен ұштастыра бейнелейді. Қазақ халқының жауынгері, қас батыр, қазақ халқының болмысын жетік білген жазушы Бауыржан Момышұлының шетелдік журналистерге берген сұхбатында: «Қазақ халқының саз өнерінде нота болды ма?» деген сауалға тілі жүйрік ағамыз Баукең былай жауап берген екен: «Болды деп есептеймін. Мынаны қараңыз! Менің бала кезімде өрмек тоқып, киізге түр салып отыратын әжем мен анам үнемі ән салып отырытын, ал, әлгі жұмысын тоқтатса, ән де тоқтайтын. Осыған қарап, мен «олар әнді ою-өрнекке қарап салған» деп ойлаймын».[5] Расында да, қазақ бабамыз ән салуды да, ою-өрнекті де, қолөнерді де табиғат көріністерімен ұштастырып, оларды табиғаттан еншіленген ғой. Сұлу табиғат біздің бабаларымыздың эстетикалық танымын кеңінен молайтты және талғамын арттыра түсті. Сөйтіп, өзінің тұрмысы мен кәсібінде осыларды үйлестіре көшіріп отырды. Мәселен, кілемдер мен алашаларда көздің жауын алатын қазақы ою-өрнекке назар аударайықшы: құс қанаты, қазтабан, ботамойын, бұғы мүйіз, толқын, төртгүл және т.б. Әрбір ою-өрнектен кең-байтақ еліміздің биік таулары мен жасыл жапырақты ормандардың сұңғыла көрінісін, даламызға әсемдік сыйлап тұрған жайқалған гүлдерін, көзінді де, көңіліңді де ғажайып сұлулыққа бөлейтін құс төресі – кербез аққуын, ақиық сұңқарын, әнші бұлбұлын, ботаның көзіндей боп мөлдіреген сұлу көлдері мен сарқырай аққан өзендерін аңғарасын. Қазақ бабамыз молшылықты – дарияға, теңізге, бәйтерекке теңесе, батырды – арыстанға, қыран бүркітке теңей білді. Сұлуды – ай мен күнге, хош иісті гүлге, құралайдың лағына, аққудың көркіне, бота мен тұрымтайдың көзіне, алмаға, қарақатқа теңеді, солармен салыстырды. Осылайша, табиғаттан аумайтын талай тамаша тоқыма бұйымдардың үлгілер дүниеге келді. Жазбаша деректерге қарағанда, бұрынғы замандарда киіз үйдің ішінен ұстап, еденіне төсеумен бірге, кілемді киіз үйдің туырлық пен үзігі орнына да жапқан. Кілемнің құндылығы жағын сөз етсек, ол өзінің қолданылу жағынан көптеген материалдардан, тіпті металдан да асып түседі десек, артық айтпаған болар едік. Өйткені, кілем тұтынуға төзімді, оңайлықпен тозбайтын, жыртылмайтын, шаң-тозаңнан тез тазартылатын, ылғалдылық пен құрғақшылықты елең қылмайтын, күйе түсуден де қорықпайтын аса бағалы мүлік. Оны алтын, күмістен қымбат бұйымдар сияқты баршылықтың, байлықтың бір белгісі деп білген. Кілемді жерге жайсаң – төсеніш, қабырғаға ілсең – сән беретін дүние болғандықтан, кілемнің осындай қасиеттеріне байланысты қай заманда болмасын, кілем бағалы бұйымдардың қатарында болды. Осындай халқымыздың бірегей ұлттық мәдениетін сақтап қалуда «Мәдени мұра» бағдарламасының атқарылып жатқан жұмыстары өз жемісін беруде.

1. Х.Арғынбаев. Қазақ халқының қолөнері. Ғылыми-зерттеу еңбегі. – Алматы, «Өнер»,1987. – 36 б.

2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы,2011.–302 б.

3. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері.– Алматы: Қазақстан, 1969.–57 б.
4. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ.– Алматы: Қазақстан, 1997.–53 б.
5. <https://Otbasym.kz/journal/archives.58>

О.А. Андасов

ШАҒАЛАЛЫ ІІ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТОПОГРАФИЯСЫ МЕН ТҮРҒЫН ҮЙЛЕРДІҢ АРХИТЕКТУРАСЫ

Археологиялық мәліметтер ежелгі Қазақстан тарихының қағаз бетіне түскенге дейінгі бірден бір сенімді дереккөз болып табылады, соның көмегімен б.з.д ІІ мыңжылдықта қола дәуірінде Қазақстан территориясын мекендеген тайпалардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесін ғылыми қайта құруды жасауға мүмкіндік береді. Анағұрлым біркелкі мәліметтер ежелгі ескерткіштердің мәдени топтарының зерттеу жұмыстарының нәтижесін береді.

Біздің зерттеу объектіміз Солтүстік Қазақстанның қола дәуірінің негізгі ескерткіші болып табылатын Шағалалы ІІ қонысы. Қоныс Шағалалы өзенінің жоғарғы жағында, Зеренді аудандық орталығынан солтүстік-батысқа қарай 21 км-де, Көкшетау тауынан оңтүстік-батысқа қарай 33 км қашықтықта орналасқан. Қоныс Кеңөткел ауылынан солтүстікке қарай 1,85 км, Павловка ауылынан оңтүстікке қарай 3,15 км қашықтықта. Географиялық координаттары: 53°04'32,8"N; 69°00'13,5"E [1, 138-б.].

Бұл аймақта зерттеу жұмыстары сонау ХХ ғ. 50 жылдарынан бастау алып қазіргі таңға дейін жүргізіліп келеді. Аймақтың қола дәуірі ескерткіштерін зерттеуде маңызды рөл атқарған К.А. Ақышев, Ә.М. Оразбаев сынды белгілі ғалымдар. Қазіргі таңда зерттеу жұмыстарын К.А. Ақышев атындағы Есіл археологиялық институты жүргізіп келеді (Сәкенов С.Қ.). Осы институттың 2010-2015 жылдар аралығында жүргізген қазба жұмыстары нәтижесінде Шағалалы ІІ қонысында 4 тұрғын үй, 1 шеберхана, 2 құдық және тұрғын үй арасындағы кеңістік зерттелді. Зерттеу ауданының көлемі 1107 м² [2, 557-567-б.].

Бұл археологиялық шағын ауданның зерттелуі үзілістермен 20 жылға жуық уақытқа созылды. Нәтижесінде Шағалалы өзені бойын мекен еткен ежелгі қауымдастықтардың өмір сүруінің әр түрлі аспектілерінің үлгісін жасау мен қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін ауқымды материалдар жинақталды. Қазақстан археологиясының өзекті мәселесі болып ландшафты өзгерістердің динамикасы, даланың экологиясы, шаруашылық түрлері арасындағы өзара байланыс, өзен бойындағы әр түрлі археологиялық дәуірлерге жататын табиғи ресурстарды пайдалану және игеру сатылары және шаруашылық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады.

Аймақтың қола дәуірінің мәдени ландшафты табиғи ландшафтыда молалар мен қоныстардың өзара орналасуына сәйкес құрылымданады. Бұл құрылымның орталық нүктелері аймақтың табиғи-климаттық ерекшеліктері, тұрғындардың өмір сүру салты мен шаруашылық түріне байланысты топографиялық орны қатты детерминдендірілген қоныстар болып табылады. Шағалалы ІІ өзі аттас өзеннің жоғарғы аңғарындағы оқшауланған қоныс болып табылмайды. Мыңдаған археологиялық ескерткіштер оның төңірегінде және қоныс территориясында орналасқан.

Қонысты ерте темір дәуірінің қорғандары табылып зерттелген тегістелген аумақтарында шығыс жағынан «Адыр» шоқылары қоршайды. Сонымен қатар шоқы тізбектері қола дәуірінің моласы мен қонысын бөліп тұрады. Адыр шоқыларының арғы жағында Қошқарбай өзені жағалауларына жақын жерде тасты дуалдары бар бірнеше ондаған қорғандардан тұратын қола дәуірінің ірі мола алаңы бар.

Қоныс қызмет істеудің бірнеше кезеңі жайында мәлімет беретін ескерткіш сияқты көп қатпарлы. Құрылысты салудың басталуы б.з.д. XV-XIV ғасырларға келеді, бұл жайында мәлімет беретін өзеннің жоғарғы, төменгі және тегіс террасасында орналасқан онға жақын жартылай жерасты тұрғын үйлер бар. Құрылыстың екінші кезеңі кейінгі қола дәуіріне келеді. Қоныс қызметінің тоқтатылуы тұрғын үйлерге жіберілген кейінгі қола дәуірінің аяқталуы кезеңіндегі жиырма жерлеу орындарының болуымен анықталады. Ерте темір дәуірінен бастап қоныс территориясы мал мен жылқы жаюға жайылым есебінде қолданылған. Бұл қазіргі күнге дейін жалғасып келеді.

Қоныс макротопографиясы. Қола дәуірінің қоныстары көп жағдайларда өзен аңғарларында біркелкі емес, жеке бөліктерде екі-үш қоныс топтары болып бөлініп орналасқан. Солтүстік Қазақстан территориясындағы өзендердің көпшілігінің аңғарлары біркелкі құрылымды болып келеді: кең емес

алқапты, кейде кемерден 1 метрден аспайтын биіктіктегі алқап террасасы болады. Басқа өзеннің жағалауы сәл еңістеу келеді. Негізгі арна жанындағы алқапта тұнба батпаққа сіңіп кеткен ескі арналар көрінеді. Өзен аңғарларындағы қоныстардың топографиялық орындары бірнеше қатаң қағидаларға сүйенеді. Қоныстар бірінші алқапасты террасада орналасады. Олар ескі немесе жаңа арнадан 30-70 метр қашықтықта орналасады. Барлық қоныстар кемерден 1,5-2 метрден кем болмайтын биіктікте болады. Қоныстардың орналасу орнын таңдау су тасқыны жетпейтін жерлер болуына негізделген. Су басу болған күнде де тек аз күнге жалғасқан. Шағалалы II қонысының ежелгі құрылысшылары құрылысқа бірінші кезекте су көзіне аса ұзақ болмайтын әрі су тасқыны болмайтын жерлерді есептеп таңдаған.

Микротопография. Ежелгі өндірістерді қалпына келтіру мен үлгісін жасау аса үлкен қызығушылық тудыратын өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Дәл осы зерттеулерде бізді тұрғын үйлердің құрылысы қызықтырды. Үй құрылысы – ежелгі материалдық мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады. Оны зерттеуде кішкентай түйіндерін қалпына келтірудің өзі бізге «адамның өмір сүруін жүзеге асыруда табиғи объектілердің жанама қолданылуын» анықтауға мүмкіндік береді [3, 383-б.].

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде алынған мәліметтерді талдай отырып, Шағалалы II қонысы құрылысының жоспарын сенімді түрде қалпына келтіруге болады.

Шағалалы II қонысындағы үйлер өзен жағасына параллель көше болып қатарларға тұрғызылған. Көшелер 3-7 үйден тұрды. Шағалалы II қонысы бұл жерге біз бір-біріне параллель бірнеше көшені тіркегендіктен ірі қоныстар категориясына жатады. Үйлер арасындағы қашықтық 15-20 метр. Қола дәуірінің тұрақты үйлері әртүрлілігімен (жеркепе, жер үстіндегі тұрғын үй, т.б.) ерекшеленбейді, бірақ бұған қарамастан, қазіргі таңда зерттеліп отырған тұрғын үйдің түрін анықтауға байланысты ешқандай белгі жоқ. Зерттеу әдіснамасы тұрғысынан С.Я. Здановичтің тәсілі бізге қызық. Ол тұрғын үйлердің типологиясын сыртқы түрі мен формасы, ұйымдастырылған кеңістіктің көлемі, архитектуралық ғимараттардың қоршаған ортамен қатынасы, кеңістікті ұйымдастырудың тәсілдері сияқты белгілер категориясы негізінде анықтауды ұсынады [4]. Тұрғын үйлердің әр түрлі сындарлы түрлі Е.Е. Кузьминаның жұмыстарында көрсетілген. Ол тұрғын үйлерді: жер үсті кесілген қаңқалы, жер асты пирамидалы кесілген, жартылай жер асты қаңқалы бағаналы деп бөлген [5, 14-80-б.].

Шағалалы II қонысының тұрғын үйлерін екі түрге жатқызуға болады. №1-2 тұрғын үйлер жартылай жер асты қаңқалы бағаналы түрге жатады. Тұрғын үйлер 40,2–52,2 м² аумақты бір камералы.

Көмірленген ағаш талшықтарының бағыты мен сақталуы, бағаналы шұңқырлардың топографиясы тұрғын үйді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қабырғалар көлденең жатқызылған бөренелермен толықтырылған қаңқалар түрінде салынған. Шатыр төрт құламалы болған. Жабын бөренелері қабырға қаңқасының тік бағаналарына қойылған көлденең сырғауылдарға бір шеті тірелген. Екінші шетімен олар тұрғын үйдің ортасындағы ағаш жақтауға тірелген. Жақтау ошақтың жоғарғы жағындағы төбедегі саңылауды жауып тұрған. Үйдің есігі үйдің бүйір жағындағы шеткі қабырғаларының бірінде орналасқан. Қабырғалар сырты тұрмыстық қалдықтар мен күл араласқан топырақпен сыланған. Мәдени қабаттағы материалдар бұл үйлер хронологиялық жағынан өте ерте кездегі үйлер деп анықталады. Керамикалық кешен екі нұсқада көрсетілген. Бірінші нұсқа аз мөлшерде ерте алакөлдiк, екінші көп мөлшерде федоров мәдениетінің «бескөл» қоныстық керамикасы.

№3-4 тұрғын үйлер жер үсті кесілген қаңқалылар категориясына жатады. №3 тұрғын үй ұзын кіреберісі бар, тікбұрышты формалы жер үстінде салынған үй. Тұрғын үй 27 м² аумақты бір камералы. Ұзындығы 7 метрге жететін үйдің кіреберісі мен екі зерттелген құдықтардың болуы халықтың орналасуы кезінде едәуір суық табиғи жағдайлардың болғандығын болжауға мүмкіндік береді. Палеоклиматтық мәліметтерге қарағанда, б.з.д. екінші мыңжылдықта далалар аз қарлы, ал өзендер аз сулы болған. Олардың кейбіреулері жаз соңына қарай кеуіп қалған. Қыста таяз өзен иірімдері түбіне дейін қатып қалған. Мұндай жағдайларда қысқы уақытта су көзінің болуын қамтамасыз ету үшін тұрғын үйлерде немесе олардың жанында құдықтарды орналастырғаны түсінікті. №3 тұрғын үй жанындағы және Васильковка I қонысының тұрғын үйлеріндегі зерттелген аналогиялық құдықтардың қызметі де осындай болса керек [6, 445-б.]. №4 тұрғын үй домалақ пішінді. Біз байқаған өткел арқылы ол басқа тұрғын үй шұңқырымен байланысады. Ол екі камералылар категориясына жатуы керек. Құрылымдық ерекшеліктеріне қарағанда, бұл түр Шағалалы қонысындағы тұрғын үйлерге жақын [7,144-б.]. Мәдени қабатта керамикалық материалдың арасында белдікшесі бар

ыдыс бөліктері көп. Керамикалық материал мен архитектура ерекшеліктерін талдай отырып, біз №4 тұрғын үй кейінгі қола дәуірінде салынған деген қорытындыға келеміз.

1. Филонец П.П., Омаров Т.Р. Озера Северного, Западного и Восточного Казахстана (справочник).-Л.: Гидрометеоздат, 1974. – 138 б.

2. Сакенов С.К. Станковая керамика из поселения Шагалаы II (К вопросу о культурных связях племен эпохи бронзы Северного Казахстана и Средней Азии) // «Диалог культур Евразии в археологии Казахстана» Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. - Астана: изд-во «Сарыарка», 2014. – 557–567 б.

3. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Л., 1983. – 254 б.

4. Зданович С.Я. Поселения и жилища саргаринской культуры // Поселения и жилища древних племен Южного Урала. – Уфа, 1983. – 59-76 б.

5. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? – М., 1994. – 462 б.

6. Сакенов С.К. Материалы исследования поселения Васильковка I/Бегазы-дандыбаевская культура Северной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова – Алматы, 2013. 445-452 б.

7. Оразбаев А.М. Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. 129-146 б.

Г.К. Букешева

О ПОЧИТАЕМЫХ ЛИЧНОСТЯХ ЕРЕЙМЕНТАУ

Традиция почитания святых известна многим народам[1,2,3]. В нашей стране известно много святынь, особенно на юге и западе Казахстана. Святыни Северного Казахстана и Акмолинской области мало изучены, многие из них преданы забвению и нуждаются в реставрации и консервации.

Настоящая статья основана на новых этнографических полевых материалах автора, собранных в г. Ереиментау в 2015 г. Автором рассматриваются три святыни Ереиментауского района. В ходе полевых исследований были использованы методы включенного наблюдения, этнографического интервьюирования, опроса.

Ереиментауский район Акмолинской области образован в 1928 году и является самым крупным, по территории, районом Акмолинской области. Включает один городской и четырнадцать сельских округов. Административный центр – город Ереиментау.

Недалеко от города Ереиментау находятся посёлки, большая часть которых разрушена. На этой территории среди руин сохранились старые мусульманские могилы, которые посещают многие жители Ереиментау. Особенно почитаются могилы реальных исторических личностей: Хазрет Токмағамбет (Тоқан, Токмағамбет), Сегізбайқажы, Қарабайқажы.

Хазрет Токмағамбет (Тоқан) родился, примерно, в 1840-1850 гг. в местности Тұмсық Ереиментауского района (род: канжыгалы – есіргеп). Известно, что в возрасте 15 лет он постигал религиозные знания в городе Петропавловске у татарских теологов, а также вместе с Хазретом Науаном, именем которого названа бывшая главная мечеть города Кокшетау, учился в местности Кызылжару известного ученого Хазрета Уали. Вернувшись в родные края, Хазрет Тоқан посвятил свою жизнь активной религиозной деятельности и снискал широкую известность в качестве уважаемого священнослужителя - муллы. Известный ученый-философ Машһур Жүсіп с уважением относился к Хазрету Тоқану, считал его одним из своих единомышленников и прислушивался к его мнению при решении спорных вопросов. Хазрет Тоқан славился своим красноречием. Он собирал и хранил яркие образцы казахской устной степной традиции. Всю свою жизнь он занимался просветительской деятельностью, распространяя знания об истории родной страны и духовных ценностях. Совет биев всегда приглашал Хазрета Тоқана на свои собрания, и в спорных вопросах всегда обращался к нему за советом. Обычно он давал правильную оценку происходящим событиям и всегда ратовал за единство и согласие народа. Умер в 1916 году в возрасте семидесяти лет.

Много письменных источников о Хазрете Тоқане хранятся у главного имама города Ереиментау – Токмағамбет Орал Айтпайұлы, который предоставил автору статьи некоторые материалы, связанные с этим незаурядным человеком.

Так, согласно одному из свидетельств, примерно в конце XIX века в Ереиментау прибыли алтайские бии. Прослышав о прозорливости Хазрета Тоқана, они решили с ним встретиться. Но, увидев скромного, непримечательного человека, они усомнились в его способностях. Однако, стоило Хазрету Тоқану

заговорить, как окружающие поняли, что перед ними - необычный человек. Действительно, он обладал даром прорицателя. Почувствовав свой скорый уход, МашһурЖусип еще при жизни провел поминальный обед. Именно в этот период своей жизни, ХазретТоқан обнаружил в себе дар предвидения. Его современники свидетельствовали, что он предсказал наступление больших перемен в стране (возможно, он имел в виду приход советской власти).

Хазрет Тоқан снискал известность и своими целительными способностями. Он избавлял людей от многих недугов, в том числе, от душевного расстройства, причем не только жителей Ерейментау, но и людей из других городов, например из Омска. Возможно, поэтому в наши дни, в поисках его могилы, приезжают люди из разных городов, сел и даже стран.

В наши дни имя ХазретаТоқананосит мечеть в городе Ерейментау. Строительство мечети началось в 1990 году. Официально она была открыта 25 апреля 1995 года. Мечеть рассчитана на 300 человек. В ней есть зал для намаза - намазхана (намазханабөлмесі), комната для занятий (дәрісхана), комната для ритуального омовения (дәрет алу бөлмесі). Планируется также построить столовую для поминальных обедов. Мечеть содержится за счет пожертвований верующих и жителей города. Горожане гордятся своим знаменитым соотечественником, имя которого носит местная мечеть.

Ерейментауцыс глубоким уважением относятся к могиле Токмағанбета, которая находится в местности Тұмсық Ерейментауского района. Недалеко от кладбища, где находится захоронение, потомки святого построили для паломников два дома (один был построен в 1993 году, второй - в 2010 году), где люди могут переночевать, есть также помещение, которое служит столовой для ритуальной трапезы. В нем есть электричество и газ для приготовления ритуальной еды, имеется и необходимая для этого посуда. На территории святыни есть и печь, на которой в летнее время готовят бесбармак (ет асу), а также сооружение для принесения в жертву скота.

В помещениях для паломников есть печь, столы, ковры, одеяла, сейф для пожертвований (садақа), молитвенные коврики (жайнамаз), а также книги, собранные местными жителями: Коран, книги об истории рода Есіргеп и другие. Считается, что посетители (паломники) должны иметь чистые намерения, соблюдать ритуальную чистоту, а также чистоту на территории святыни.

Недалеко от захоронения находится колодец, из которого все проезжающие стараются набрать святой воды. Многие жители района приходят на могилу святого Хазрет Токмағанбет, читают молитвы в память о нем, вознося свои молитвы-просьбы к Аллаху, ночуют в доме, который был построен его родственниками. Многие жители приезжают сюда в священную ночь предзнаменований - Қадір түні.

Известностью среди народа пользуются также Сегізбайқажы и Қарабайқажы, жившие в поселке Ордабай на рубеже XIX-XX вв. Они были связаны родственными узами.

По сведениям местных жителей, в том числе, семидесятилетнего потомка этих святых, Мағжан ата, Сегізбайқажы и его внук Қарабайқажы, занимались целительной деятельностью, лечили больных чтением молитв из Корана и посредством древнего магического обряда түкіру. Они были знаменитыми лекарями и пользовались уважением у местного населения. Раньше запрещалось произносить вслух имя Сегізбайқажы, но со временем этот запрет потерял свою силу. По одному из преданий, одним из последних желаний Сегізбай қажы была просьба, чтобы женщины шли пешком к его могиле (расстояние до могилы измерялось в 40 шагов). Но одна из местных жительниц Бибигуль, направляясь из соседнего аула в другой, проехала на машине мимо места захоронения святого, не проявив должного ему уважения (выйти из машины, пройти пешком до могилы и прочитать молитву). По прибытию в село её стали беспокоить серьезные недомогания. Осознав, что эти испытания являются наказанием за пренебрежительное отношение к святому, она стала посылать людей в дом родственников Сегізбайқажы с просьбой помочь ей. Но никто из дома святого не отреагировал на ее просьбы, демонстрируя этим своё недовольство проявленным ею неуважением к Сегізбайқажы. Спустя некоторое время за помощью к ним отправился сын Бибигуль – 13-летний Ахмед, который вернулся с внуком святого – Қарабайқажы. Тот, в свою очередь, пришел с камшы (которая в то время весела в каждом доме) и, выкрикивая слова осуждения, несколькими ударами камшы по спине вылечил Бибигуль.

Мағжан ата и местный житель Кабиев Амагелді Имантаевич в 2010 году поставили памятник Қарабаю қажы, который авторобследовала во время полевых исследований в 2015 г. Появление памятника Қарабаю қажы имеет свою историю. По свидетельству Амангелді Имантаевича, Мағжан ата долгое время беспокоила травма ноги. После того как, следуя совету своего отца, он оградил могилу своего предка – Қарабая ата камнями, боль в ноге прошла. Спустя время в знак уважения святого Амангелды Имантаевич оказал помощь Мағжану ата в установке этого памятника.

Автор попыталась найти священные могилы святых Сегізбайқажы и Қарабай қажы, но эти могилы оказались затерянными среди других захоронений, поэтому распознать могилы Сегізбай қажы и его внука не удалось. Но памятник Карабаю-ата установлен.

Проведенное автором этнологическое исследование выявило малоизученные святыни в г. Ерейментау. Были собраны редкие сведения о жизни и деятельности выдающихся людей этого края, показана традиция почитания местных святых - исторических личностей, родовых предков, бережное отношение к традиционным ценностям казахского народа, подвижническая деятельность местного населения в деле сохранения памятников истории и культуры родного края, их возрождения и восстановления.

1 Снесарев Г.П. Хорезмские святыне. Хазрет Али // Наука и религия. – 1983. – № 10.

2 Сухарева О.А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды института истории и археологии АН УзССР. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. – Ташкент, 1950. – Т. II.

3 Мустафина Р.М. Ислам и реликты доисламских мировоззренческих традиций у казахов. – Астана, 2010.

4 Полевые материалы автора.

С.М. Кыйзатова

МАҢҒЫСТАУ ОРАЛМАНДАРЫ

Қазақ халқы ұлан-ғайыр даламыздай кең пейіл, маңғаз тауларындай өр көкірек, әлемге әйгілі көк бөрінің ұрпағы екендігін айғақтап тұратын ер жүрек, батыр халық. Атам заманнан өзіне сенімді серік болған тұлпарларының тұяғы, жұмыр білегінің күші, ақ найзаның ұшымен Алтай мен Атыраудың арасындағы ұшқан құстың қанаты талатын шексіз кең, қазыналы жерді қорғап, ұрпағына мұра етіп қалдырған халық. Қазіргі таңда атадан қалған жерде туымызды желбіретіп елдік таңын атырып алаңсыз өмір сүрудеміз. Елдіктің таңы бірлік арқылы ататыны белгілі. Тұғырлы тәуелсіздігіміздің ең мықты тірегі ол ұлттық тұтастығымыз ынтымақтастығымыз екені мәлім. Сондықтан да Қазақстан Республикасы ұлттық идеяны қалыптастыру мақсатында шет елдердегі қандастарымыздың этникалық тарихын, дәстүрлі мәдениетінің сақталуын, өзгерісін, бөгде ортадағы этникалық және этномәдени үдерістерін ғылыми талдауды маңызды міндет етіп қояды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев Дүние жүзі қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндамасында: «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық. Сондықтан сырттағы қазақтың әдебиеті, мәдениеті, өнері деген қолдан жасалатын шек-шекара болмауға тиіс. Тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ата-бабаларымыз бен олардан тараған ұрпақ жасаған мол рухани қазынаны шашпай-төкпей жинап алуымыз, оны атажұртта және барша әлемге таныстыру аса маңызды шаруа», – деп көрсетті (1, 8б). Әрине өз елімізді танып білу және де жоғымызды түгендеу егемендігімізді алған соң мүмкін болды. Өзге елде жүрген қазақтың тарихы ол тұтас этностың тарихына да тікелей байланысты. Осы орайда «Қытай қазағы, Монғол қазағы, Иран қазағы, Өзбек қазағы деген қазақ жоқ. Жер бетінде бір ғана қазақ бар» деген Шерхан Мұртаза атамыздың сөзі еске оралады.

Халқымыздың 5,5 миллионға жуығы төл ортадан жырақта өмір сүруде. Соның ішінде саяси-экономикалық құрылымы әртүрлі елдерде өз қандастарынан бөлек ортада өмір сүріп отырған қазақтардың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. Мәселен, 2000 ж. қарсаңында мәліметтер Өзбекстанда 990022, Түркіменстанда 98 мың, Қырғызстанда 42657 мың, Тәжікстанда 2 мың қазақ болғандығын көрсетеді (2, 20б). Қандастарымыздың шет жерлерге таралу тарихы да баршамызға аян. Ол XVII–XVIII ғғ. халқымызға жасаған қыспақ жоңғар шапқыншылығының зардабы, XIX және XX ғасырдың бас кезеңіндегі патшалық Ресейдің отаршылық саясаты (қазақтардың дәстүрлі қоныстану тәртібін әміршіл-әкімшілік жолмен шешуі, шұрайлы жерлерді басып алуы, 1916 жылғы патша жарлығы), 1917–1918 жж. саяси экономикалық дағдарыс, онан кейінгі кезеңдердегі ауыртпашылықтағы қоғамдық саяси жағдайлар, күштеп коллективтендіру дәуіріндегі асыра сілтеу, ашаршылық, т.б. Осыған байланысты, Н.Ә. Назарбаев өз еңбегінде: «XX ғасырдың әлеуметтік сынағы қазақтардың туған жеріне жаппай босуына әкеп соқты. Үрейлі ғасырдың алғашқы он жылдықтарында құйындай ұйытқыған сұмдық қасіреттің бәрі жайында, төңкеріс пен азамат соғысынан бас сауғалап қашып, шөл далада, Алатау мен Памирдің мұзарт асуларында, Ираннан Қытайға дейінгі аралықта қаза тапқандар жөнінде, сан мың босқын қазақтардың толайым тағдыры туралы әлі ешкім бақайшақтап

білмейді. Туған жерінен тыс бүкіл жер шарына шашырап өмір сүріп жатқан бес миллионға жуық қандастарымызды қандай қайғылы да қорлықты жолдан өткенін бүгінгі көзі тірілердің ешқайсысы да өз деңгейінде барша қасірет-қайғысымен бейнелеп бере алмайды», -деп жазды (3, 140 б.).

Мен бүгін сол тарихи отанынан алыс кетуге мәжбүр болған Маңғыстау оралмандары туралы айтпақпын. Оралмандар немесе репатрианттар – шетелдерден өз еліне оралған адамдар. Ел басы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің бір сөзінде осы «оралман» деген сөзді қойсақ деген пікір айтқан болатын. Шынында бұл сөз көңілге қонымсыз сөз. Шет елден келгендерге де онша ұнамайды. Сондықтан Елбасының «шет елдегі ағайындарды» «отандастар» деп айтсақ бұл атау біртіндеп өмірге енсе жақсы болар еді деген болатын.

Маңғыстау оралмандарының басым көпшілігі келетін аймақтарды айта кететін болсақ олардың 18% – Өзбекстаннан, 15% – Қарақалпақстаннан, 52% – Түркменстаннан және 10% – Ираннан келген қазақтар (4, 170б).

1991 жылы еліміз егенмендік алып тәуелсіздікке қол жеткізген соң шет елдегі қандастардың өшкен үмітін қайта оятқандай болды. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қайт, қазақ, еліңе!» деп ұран тастағанда олардың қуанышы үдей түсті. 1990 жылдардың басынан бастап қазақтардың басы қосылса айтылатын әңгіме атажұртқа оралу болды. Ең алғашқылардан болып мен аттарын тілге алған елдің қаймақтары атажұртқа оралды. Ел билеп тұрған азаматтар билікті, әрігерлер ақ халатын, мұғалімдер үйреншікті мектептерін тастап атажұртқа жетуге асықты. Көш үдей түсті. Бір көшеден, бір ауылдан бір күнде бес-он қазақ отбасының жүгі көліктерге тиеліп жатты.

Біздің үйіміз аудан орталығынан қашықта түрікмендер тұратын ауылда болды. Түрікмендер болғанына қарамастан қазақтардың саны басым еді. Сондықтан өзіміз қазақ ауылы дейтінбіз. Мұнда біз бүкіл әулетімізбен бір үйде үлкен отбасы болып тұратынбыз. Әкем қазақ тілі және әбедиетінен беретін мұғалім еді. Ата-әжеміз де бізбен бірге тұрды. Күн көрісіміз ешкімнен кем емес. Бір күні атам:

– Келесі айда көшеміз, – деді. Біздер қатты қуандық.

Үйге ағайындар мен ауыл басшылары келді. Атамды көшпеуге үгіттеуге келген екен.

– Жасың жерортасына барғанда елден кеткенің қалай? Жағдайың жақсы. Жастарға ақылыңды айтып ауылда жүргенің дұрыс еді. Әлде де ойлан, – дедікелген кісілер. Олар біздің үйдің көшкенін қаламай тұр. Осындай әңгімемен отырып шай ішіп, тамақ жеді. Соңынан рұқсат алып тұрып кетті.

Әкем алған бетінен қайтпайтын мінезінен танбады. Бұған қуанып отырмыз.

Қазір біздер атажұрттамыз. Шынында қазақ елі, қазақ жері керемет екен. Міне, мен өзім армандаған мамандығым бойынша жоғарғы оқу орынында студентпін. Ертең Отаныма, қазақ еліне еңбек етемін. Бұл не деген Бақыт! Туысқандарым да армандарына қол жеткізіп жатыр...

Мен бұл сөздерді неге келтіріп отырмын? Мұндай жағдай жалғыз біздің отбасымыздың басынан өткен жоқ. Шетелде өмір сүрген қазақ отбасылары атажұртқа көшетін кезде осындай сезімді басынан кешірді деп ойлаймын.

Маңғыстау облысына Өзбекстан Республикасынан, Иран Ислам Республикасынан, Ресейден 352 отбасына көшіп келу квотасы белгіленді. Облыстық экономика, өнеркәсіп және сауда басқармасы тарапынан оралмандарға халықтан тұрғын үй сатып алу мақсатында сатып алу байқауы өткізіліп тұрды. Облыстың көші-қон және демография басқармасында квота бойынша қоныс аударып облыстың банктерінен жеке шот ашқан оралмандарға бір реттік көші-қон жәрдемақысы берілді. 2003 ж. Ақтау қаласында жаңадан салынған үйден 4 пәтер әлеуметтік қиынжағдайдағы квотадан тыс қоныс аударған оралмандардың отбасына берілді. Өз бетімен тұрғын үй саламын деген оралмандарға жер үлесімен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар жергілікті басқару органдары тарапынан іске асырылды: Ақтау қаласының 29 шағын ауданынан 10 жер телімі, Приозерный кентінен 3 жер телімі, Маңғыстау кентінен 91, Даулет кентінен 12, Қызылтөбе кентінен 51 жел телімі берілген. Маңғыстау ауданы бойынша 4 жер телімі берілсе, Қарақия ауданы бойынша 5, Бейнеу ауданы бойынша 92, Жаңаөзен қаласы бойынша 76 жер телімі оралмандарға жер бөлу туралы шешімдер арқылы оралмандарға тапсырылған (4, 172б).

Түркістандағы Дүние жүзі қазақтарының II құрылтайында оралмандар тақырыбы қозғалып, көші-қон квотасының мөлшерін ұлғайту туралы шешім қабылдаған болатын. Нәтижесінде 2003 жылы 5 мың отбасы, 2004 жылы 10 мың отбасы, 2005 жылы 20 мың отбасы елге оралған болатын. Жылына 50–60 мың адам көшіп келді. Соның ішінде Маңғыстауға 2003 жылы Ресейден 10 отбасы, Өзбекстаннан 1200 отбасы, Ираннан 20 отбасы қоныс аударғаны мәлім. Оралмандардың 70 %-ы Өзбекстаннан келгендер болды. Жалпы Қазақстан бойынша 1992–2011 жылдар аралығында Өзбекстаннан келген қандастарымыздың жалпы саны 514 мың адам.

Басқарма материалдары бойынша, алыс және жақын шетелдерден Маңғыстау облысына көшіп келуді қалайтын оралмандар саны жыл санап өсе түсуде. Мәселен, 2000 жылы бұл өңірге 35 отбасы көшіп келсе, қазір бұл көрсеткіш 30 есе өскен. 2001 жылы 56, 2002 жылы 160, 2003 жылы 352 отбасы облысқа көшіп келді. Ал 2004 жылы квота бойынша облысқа 1050 отбасы оралды(5).

2004-2011 жылдар аралығында оралмандарға жергілікті бюджеттен 10,5 млн теңгенің мемлекеттік атаулы көмек берілді. ҚР үкіметінің қаулысына сәйкес отбасының әрбір мүшесіне тұрғын сатып алу үшін 91,5 мың теңгенің материалдың көмегін берген, сондай-ақ, отбасының әрбір мүшесіне азық-түлік пен дәрігерлік көмекке де 9,1 мың теңге көлемінде ақша берген. Сонымен қатар, облыс әкімінің шешімімен 4-тен көп және 18 жасқа дейінгі балалары бар, 2002 жылдың 1 сәуірінен бері квота бойынша көшіп келген оралмандарға 46 мың теңгенің бір мәрте жәрдемақысы берілді.

Тәуелсіздік жылдарында атажұртқа бір миллионнан астам қандастарымыз оралған екен. Маңғыстау облысына көшіп келгендердің саны 100 мыңнан асады. 2011 жылға дейін көшіп келген отбасылар мемлекеттік жәрдем мен қамтылды. Ал, 2011 жылы мемлекеттік жәрдем тоқтағаннан соң көш саябырлапты.

Маңғыстаудың 60–65% тұрғыны өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап шетелден оралғандар. Бұлардың 97-98 % баспана мәселесін шешіп алған. Осының 60–65 % мемлекеттік жәрдемнің арқасында баспаналы болып отырғандар. Ал қалған 35–40 % өз күштері мен тұрғын үйге қол жеткізгендер болып табылады. Көшіп келгендеріне оншақты жыл өтсе де пәтер жалдап тұрып жатырғандар санаулы болса да бар.

Мемлекет үшін елге оралып жатқан көштің әлеуеттік деңгейі маңызды. Өзбекстан мен Түрікменстаннан Маңғыстау түбегіне оралған көштің потенциалы төмен емес. Оралмандардың көпшілігі жоғарғы білімді, еңбек өтіліне ие кісілер. Жалпы көштің бар болғаны 30 % жоғарғы білімді мамандар дейтін болсақ, олар келуден мамандықтарына сай жұмысқа орналасқан. Арнаулы орта білімге ие бөлігі негізінен газ-мұнай өндіру саласына жұмысқа тұруға ынталы. Мұндай топтағылар үшін өздері армандаған жұмысқа қолжеткізу мүмкіндігі аз сияқты.

Осы тұста оралмандар үшін шешімін таппаған түйіткүлде мәселеге тоқтала кетсек. Елбасы Н.Ә.Назарбаев көшіп келген қандастарымыз үшін барлық жағдайды жасауда. Алайда 25 жыл ішінде қазақ көші бірнеше мәрте өзгеріске ұшырады. Тоқсаныншы жылдары шетелдегі отбасынан бір адам Қазақстанға келіп паспорт тіркеуіне тұрған күннен бастап бұл отбасының құжаты біржола берілетін жәрдем ақшаны алуға қабылданатын. Бұл Қазақстанға көшіп келуді армандап жүрген қандастарымыз үшін оңтайлы еді. Бірақ бұл жүйе өзін өзі ақтамады. Елде сыбайлас жемқорлықтың пайда болуына алып келді. Соңынан Қазақстанға көшіп келуді қалайтын әрбір отбасы түгел бұрынғы тұрған елінің паспорт тіркеуінен шығып, елімізге келіп тіркелуге міндетті болды. Тіркелген отбасыларының құжаттары біржола берілетін мемлекеттік жәрдем ақша алуға қабылданатын болды. Бұл алғашқыдан қиындау болса да қажеттілік осылай еді. Мұның да әліз жүйе екендігі көп өтпей белгілі болды. Көптеген отбасылар жәрдем ақшаны алған бойда бұрынғы еліне ығысып кеткені анықталды. Бұл жүйені тоқтату қажеттілігі пайда болды. 2011 жылдың тамыз айындағы Көші қон туралы Заң бойынша енді оралмандар біржола берілетін жәрдем ақша алу үшін құжатты Қазақстан азаматтығын алу үшін өтініш берген күннен тапсырып, көмекті азаматтық алғаннан кейін алатын болып белгіленді. Бұл көшіп келушілердің проблемаларын басынан асырып жіберді. Шындығында бұл заңның игілігін көрген оралман болған жоқ.

Осы мәселеге байланысты бір мысал келтіре кетсек. Маңғыстауға көшіп келген өзім сияқты оралман отбасын кездестірдім. Олар алты айдан бергі жағында облыс орталығындағы оралмандарды бейімдестіру орталығында тұрып жатырғандар екен. Олар алты айдан бері мемлекет тарапынан берілуі тиіс жәрдем ақшаны алу үшін құжат тапсыра алмай жүргендерін, себебі азаматтық ала алмай жүргендерін айтып мұның шақты. Жәрдем ақша алуға сеніп көшіп келгендерін, бұл көмек берілмеген жағдайда үйсіз қалу қаупі бар екенін жасырмады.

Бұлардың арасында атын жөнін құпия сақтағысы келген ақсақал өз отбасының көші тарихын атып берді:

– Әкелеріміз сонау отызыншы жылдары осы жақтан Иранға өткен екен. Олардың қолынан көптеген өнер келетіндігін көрген Иран үкіметі барлық жағдайды жасап берген көрінеді. Ал біздер өзге елге емес өз елімізге, атажұртымызға келіп өгейдің күйін кешіп жүрміз. Осыған ренжиміз, – деді.

Бұл сөз көкейімізге «Шындығында кешегі оралман бүгінгі Қазақстан азаматы бола алмай ма?» деген сұрақты ұялатты.

Тарих беттеріне үңілдік. XIX ғасырда ақ патша төсінде сағым ойнап, қара құйрық жүйткіген иен дала – Маңғыстауды отарлау үшін Каспий теңізі жағасындағы жерге арнайы мемлекеттік квота

бойынша орыстарды орналастырды. Оларға баспана салу үшін қазынадан ақша бөлінді. Жұмыс құрал-саймандары тегін берілді.

Қазаққа жаратқан құдай жерді аямай берген. Жер көлеміміз бойынша әлем елдері арасында тоғызыншы орында тұрамыз. Ұлан-ғайыр жерді ұрпақтарына аманаттап кеткен кешегі батыр бабаларымыздың рухы алында мәңгі қарыздармыз. Бұл қарызымыз кең даланың игілігін қазақ ұрпақтары көру арқылы өтеледі.

Бұл үшін қазақтардың санын үзбей көбейтіп баруға көңіл бөлуіміз қажет. Ұлттық қарқынды өсуді жүзеге асыруда көші-қон мәселесін оңтайлы реттеу қажет. Бұл мәселенің күн тәртібінен түспейтіні сондықтан.

Қазақстан үкіметі мен депутаттары көші қонның жаңа заңын жасап жатыр деген хабар құлағымызға шалынды. Жаңа заң аясында қандастарымызды елімізде қазақ ұлты аз, еңбек ресурстары кемшін облыстарға қоныстандыру көзделген сияқты. Бұл өте дұрыс бағыт деп білемін.

Алдымызда тұрған бұл ауқымды міндетті дұрыс жүзеге асыру үшін елімізге оралатын қандастарымыздың тағдыры алдын ала шешілуі тиіс деп есептеймін. Бұл үшін елімізге қай жерге қандай мамандық иелері қажет деген сұрақ түбегейлі шешілуі тиіс. Бұл мәселе толық шешілгеннен кейін қажетті мамандар тізімі шетелдегі елшіліктер мен ұлттық мәдени орталықтарға жіберілуі тиіс. Олар бұл тізімді шетелдегі қандастарымызға жеткізеді. Тізім мен танысып шыққандардың арасында елімізге оралып, көрсетілген жерде тұруды қалайтындар болса тиісті құзырлы орындарға жолығып, құжаттарын тапсыратын болуы керек. Олар Қазақстан азаматтығын алып, жұмысы, баспанасы бар екендігіне көз жеткізіп қоныс аударуы дұрыс. Осылай жасалса көшіміз қайта жанданады. Бұл жерде келушілерге баспанының дұрыс, сенімді болуы маңызды. Жұмыс орыны ертең қысқартуға жататын болмауы дұрыс. Шетелден келген маман кем дегенде бес жыл алаңсыз жұмыс жасайтын болуы керек.

Өзбекстан мен Түрікменстаннан келетін оралмандар легі солтүстікке орналасатын болса олардың тобында аз дегенде отыз-қырық отбасы болғаны жөн. Олардың болмысы, жаратылысы сондай. Жалғыз-жарым қоныстануға екінің бірі тәуекел ете алмайды.

Еліміз тоқтап қалған көшімізді қайта жандандырып, ұлтымыздың санын арттырамын десе көші қон мәселесін дұрыс жүргізетін кез келді деп есептейміз.

Қазірше Қазақстанымыздың батысы мен оңтүстігінде оралмандар көп кездеседі. Болашақта қандастарымыз еліміздің өзге де өңірлеріне қоныстанатын болса қазақ елінің біртұтастығы нығаяды деп байлам жасауымызға болады.

1. Назарбаев Н.Ә. Дүние жүзі қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндама // Дүние жүзі қазақтарының шежіресі. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2005. – II кітап. – 71 б.

2. Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселесі мен болашағы: тарихи талдау (1991–2008). – Алматы, 2010. – 30 б.

3. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.

4. Орталық Азияның қазақ диаспорасы: Тарихи – мәдени – ескерткіштер. – Алматы, 2014. – 419 б.

5. ҚР МОММ. 568 қор, 1 тізім, 12 іс

3. Умирханқызы

АҚТӨБЕ ӨЛКЕТАНУ ТАРИХЫНАН: Р.І. ІЛИЯСОВА ЖӘНЕ Б.Ж. ҚҰРМАНБЕКОВ МАТЕРИАЛДАРЫНАН

Тарихи өлкетану жалпы өлкетанудың бір саласы ретінде өзіндік тарихи пән болып табылады. Ол екі ерекшелікке ие: 1) өлкедегі тарихи оқиғаларды жекелей қарайды; 2) өзіндік жеке сала болып табылады.

Туған өлкені зерттеу ерекше қанағаттандырарлық, қоғамдық ой-пікірді қалыптастыратын сала. Жергілікті материалдар негізінде тарихи өлкетанудың тәрбиелік маңызы зор. Басты тәрбиелілік дерек және оның механизмі ретінде жергілікті дәстүр саналады. Яғни ол әр түрлі себептермен зерттеушінің қызығушылығымен туады. Өлкенің тарихы – бұл өте күрделі өлкетанушылық жұмысты талап етеді, жұмыстың көптігімен, уақыт кезеңімен де байланыстырылады. Өлкетануды зерттеудің негізі – жергілікті жердің тарихы, яғни ауылдың, қаланың, республиканың әлеуметтік экономикалық, саяси, мәдени тарихи, сонымен қатар олардың табиғи ерекшеліктерінің дамуы болып табылады. Өлкетанудың негізгі анықтамасы - әр өлкенің тарихы болып саналады.

А.С. Барковтың берген ғылыми анықтамасы бойынша: «Өлкетану – бұл бірнеше ғылымның кешенді жиынтығы. Ол әр түрлі әдістері мен мазмұнына қарамастан, өлкенің тарихын жан – жақты қарастыруға бағытталады» [1, с. 80].

«Қазақстан Республикасының тарихи сана қалыптасу тұжырымдамасында»: «Тарихи ағарту және тәрбиелеу жастарды өз халқының рухани әлеміне баулуға, оның мәдениетінің, тарихының тамырларын үйрету, халық поэзиясы, музыкасын, бейнелеу өнерін түсіндіруге ықпал ету. Осы мақсаттарға орай өлкетану жұмысын жаңғырту, тарих, мәдениет және табиғи ескерткіштерін қорғауды күшейту керек», - делінген [2, 32 б.].

Өлкетану жұмысының қазіргі кездегі маңыздылығы туралы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев, «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты Жолдауында, қазіргі уақыттағы еліміздегі оқу – ағарту саласында, өте көкейкесті өлкетану пәнінің маңыздылығы жөнінде атап кетті [3].

Оқу үдерісінде өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру мен оның деректерін пайдалану, тек тәуелсіздік алған тұстан қозғалып келе жатқан мәселе емес ол өз тарихынды ұзақ даму жолынан өтті.

Қазіргі уақыттың үлгісінің бірі – ұлттық және жалпы адамзаттық терең туыстық арқылы өтіп жатқан, өзін-өзі анықтау мен ұлттық жаңғыру үдерістері. Ұлттық тарихты бізге білу қажет, себебі онда жаңа қоғам құрылысшыларының күш қуаты, отанға деген сүйіспеншілік, бабалар ісіне деген мақтаныш сезімі жинақталған.

Өлкетанудың көрнекті өкілдері ойларының шығармашылық мұрасын зерттеу, тарихи шындықты орнату, тарихи есімдерді қайтару қажет. Өлкетану әлеуметтік-мәдени тәжірибенің көптеген саласында маңызды орын алады. Тарихи – мәдени мұраны сақтау мен зерттеу, мемлекеттік мұрағат, музей қорларын жинақтау, халықтың тарихи сезімін қалыптастыру көп жағдайда өлкетанумен байланысты болады.

Қазақ халқы ежелден-ақ қоршаған орта болмысын, оны бүкіл өзінің шаруашылығының дамуы мен қалыптасуының, тіршіліктің даму жүйесінің көзіне айналдыра білген. Қазақтың көшпелі өмірінің өзінде табиғатты пайдаланумен қатар, оны аялаудың, қорғаудың тамаша үлгілері қалыптасқанын байқауға болады.

Қазақстанда өлкетану ғылымы патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлау мақсатында алдын-ала арнайы әскери экспедициялар шығарып, ғылыми-танымдық зерттеулер жүргізу шеңберінде енді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақстандық өлкетану, ұжымдық шығармашылық ретінде қалыптасты. Қазақтың тарихи өлкетануының қалыптасу басында ұлы ағартушылар – Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Ә. Бөкейханов тұрды. Қазақстанда өлкетану ісінің дамуы С. Асфендияров, М.Д. Жолдыбаев, Ә. Жангелдин сынды аса көрнекті мемлекет қайраткерлерінің есімдерімен де байланысты. Бұл кісілер елеулі қызметтер атқарды. Сол кездегі О. Жандосовтың «Өз өлкеңді таны» мақаласы өлкетануға елеулі үлес қосты [4].

Қазіргі уақыттағы Ақтөбе облысының тарихи өлкетану саласы дамып, біршама еңбектер, мақалалар жарық көрді. Облысымыздың өлкетану ісіне өз үлестерін қосқан белгілі азаматтарды атауға болады. Олар Р.І. Илиясова және Б.Ж. Құрманбеков.

Ал Рысжан Илиясқызы Илиясова – облыс пен қаламыздың қоғамдық өмірінде белгілі орны, көрнекті абыройы бар зиялы қауым өкілі. Рысжан Илиясова 1937 жылы 12 тамызда Ырғыз ауданы, Толыбай ауылында дүниеге келген. Жантай мен Толыбай ортасындағы жетіжылдық мектепті бітіріп, Жабасақта, Ырғызда интернат-пансионында тәрбиеленіп, онжылдықты аяқтап, ҚазМУ-ды бітірген. Мәдениет саласында қызметтер атқарып, облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері, директоры, меңгеруші, Ақтөбе қалалық кеңесінің екі дүркін депутаты болған.

Жарты ғасырға жуық облысымыздың мәдениет саласына оның ішінде қырық жылдай ғасырлар шежіресі мен халықтың тарихи мұрасын насихаттауда, оны зерделеп, зерттеуде орны бөлек музей тағдырымен Рысжан Илиясқызының ерекше еңбегі елге аян.

Рысжан Илиясқызы ХХІ ғасыр музейлерінің жаңа заманға лайықты түрлерінің болуын және музейлер оқу-тәрбие орталығы боларлықтай дәрежеге жетсе деген республикада «музейлік педагогика» саласын енгізудің бастаушысы. Жаңадан ашылатын көптеген аудандық музейлердің кеңесшісі болып, әсіресе Ырғыз, Мәртөк, Шалқар аудандарының музейлерінің экспозициясын өз қолымен жасақтады.

«Ал өлкетанушы болуым, ол еліміз егемендік алғаннан кейін ғана болған сияқтымын. Менің өлкетанушылыққа қабілетімді, қызығушылығымды музей, Ақтөбе газеті, телевидение, осы үшеуі ашты. Өлкетанушылық ғылыми адам емес, біз ғалым емеспіз. Бірақ біз өлкенің кішкентай да болса елең ете қалатын заты болса, соның бәріне құлақ түріп, зерттегіміз келіп тұрады. Біз өлкетанушылар бір нәрсені жоғалтқандай, үнемі ізденіп жүреміз. Ертенгі бізден де саналы ұрпақ «біз қайдан білейік»

- демесін деп мен өлкетанушы ретінде өмірім жеткенше өлке тарихын, жер-су аттарын, есімі ұмыт болған тұлғаларды, өнер адамдары қалдырып кеткен мұралар туралы айтуды, жазуды өзіме міндет еткенмін, одан айнымаймын» - дейді Рысжан Ілиясқызы [5].

Егемендікпен келген ұлттық дәстүріміздің, ана тіліміздің жанашырларының қатарында ақындар айтысы, Наурыз мерекесін тойлау сияқты шараларды өткізуге аянбай үлес қосты.

Рысжан Ілиясқызы – ҚР еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, ҚР журналистер Одағының Н. Құлжанова атындағы, 2004 жылы облыс әкімі сыйлығының, «Құрмет» орденінің иегері және 2012 жылдың «Жыл адамы» атағы берілді. Республикалық, облыстық басылымдарда 100-ден астам мақалалары жарияланып, 2001 жылы «Қазына», 2003 жылы «Арулар – аналар, даналар», 2007 жылы «Далам тұнған шежіре» атты кітаптары баспадан шықты. 50-ден астам әртүрлі ақпараттық, ғылыми-танымдық және естелік кітаптар мен жинақтарға еңбектері енген.

«Қазына» атты еңбегі Ақтөбе облыстық музейінде жинақталған материалдар негізінде жазылған [6]. Бұл еңбекте өлкенің өткен тарихына қатысты бай мағлұматтар мен деректер бар. Көне ескерткіштер мен мұраларға қатысты аңыз әңгімелер кездеседі. Руханият пен мәдениеттің жанашырлары туралы да тағылымды ойлар мен пікірлер айтылған.

«Далам тұнған шежіре» еңбегінде Р. Ілиясова өзінің ұзақ жылдар бедерінде жинақтаған мәліметтерін жүйелеп оқырман назарына ұсынады [7]. Еңбекте Ақтөбе өңіріндегі жер, ел атауларына қатысты ел аузындағы әңгімелер мен деректі мағлұматтар келтіріледі. Ақтөбе жерінде ғұмыр кешкен даналар мен діндарлар, батырлар мен бақсылар, зергер мен ұсталар, өнер қайраткерлері, сондай-ақ елі үшін еңбек еткен ерлер туралы өнегелі сөз қозғалады.

Және 1993–2005 жылдары өлкетанудың келелі мәселелері бойынша ұйымдастырылған Ақтөбе облыстық телекомпаниясының «Атамұра» бағдарламасының авторы болды. Сыры жұмбақ тарихи шежіре аңызға айналған орындардың ең құндыларының бірі – Абат-Байтақ қорымынан бастап, тарихи орындар және табиғаттың ерекше ескерткіштерін, киелі жерлер мен әулиелер туралы ауызша, жазбаша деректермен толықтырып, ақпарат құралдары арқылы жапандағы жәдігерлерді жұртшылық қауымға тұңғыш таныстырушысы болды. Жүздеген экспедициялармен өлкенің түкпір-түкпірін аралап, құнды материалдар жинақтады.

Көп жылғы ұлтжанды еңбегімен мәдениет қызметкерлері арасында үлкен лайықты беделге ие болды. Жарты ғасыр еңбек жолын аяқтағанымен өлке тарихын зерттеуді тоқтаусыз жалғастыруда.

Ғалым-тарихшы Құрманбеков Беркін Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс аулында дүниеге келді. Құрманбеков Беркін 1968 ж. Байғанин ауданы Қарауылкелді станциясындағы Комсомолдың ХХХ жылдығы атындағы орта мектепті, 1973 жылы С.М. Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген. Оқу бітіргеннен кейін алғашында оқытушы болып жұмысын бастап, аудандық партия, кеңес орындарында қызмет етті. 1996 жылдан бастап ғылыми жұмыстармен айналысты. 1998 жылы Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің философия кафедрасының оқытушысы, аға оқытушысы, меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент дәрежесіне дейін жетті. 1998 жылы «Батыс Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс» диссертациясын қорғады.

Салыстырмалы түрде, жас тұрғысынан алғанда, Б.Ж. Құрманбеков ғылымға кешеуілденкіреп қосылды. Бірақ өмір тәжірибесін көп жинақтаудың және тыңғылықты, әрі терең білімінің арқасында ғылымдағы өзіндік жолын өте тез тапты. Ғылымда ғалымның өзіне ғана тән өзекті зерттеу тақырыбын тауып, өзіндік сара жолын табуы өтке қиын нәрсе. Бұл мәселеде Беркін Жолмырзаұлы өте сәтті қадам жасады.

Б.Ж. Құрманбековтың зерттеу еңбектерінің негізгі тақырыптарын шартты түрде мынадай 4 бағытқа бөлуге болады:

1. Тарихи бет бұрыс оқиғалар
2. Ел өмірінде өзіндік із қалдырған тұлғалар
3. Батыс өңірінде сауда қатынастарының және жәрмеңкелердің дамуы
4. Жалпы Қазақстандағы тарихи оқиғалар контексіндегі аудандар тарихы.

Өлкетанушы ғалым 15 монографияның, ғылыми жинақтар мен журналдарға жарияланған 100 мақала, газеттерге жарияланған 100 мақалалардың авторы. Сонымен қатар ғалымның творчествасына арналған 16 мақалалар газеттерге жарияланған.

Тарих – қатал да, әділетті құбылыс. Теңіздің асау толқынысынан миллион рет жағаға соғып, теңіздің терең түбінен інжу маржандарды бірнеше рет жалтырататыны сияқты, кейбір себептермен тарихтың тұманында елге көрінбей қалған, есімдері көмескі тартқан өзінің перзенттерін, тарих сахнасынан қайта

шығарып, жас ұрпаққа үлгі ұсынады. Бұрынғы заманда елі есімін жадынан шығарып ала жаздаған, асыл ер, халықтың ел қорғаған батыры, әділдігімен сындарлы би болған, ханмен қатар кеңес құрған Ақ кете Алтай Ебескі ұлы да, қазақ халқының тарихында өзіндік орны бар. Өлкетанушының бір еңбегі «Алтай батыр» деп аталады. Автор бұл еңбегінде XVIII ғасырда кіші жүзде болған саяси-экономикалық түбегейлі өзгерістерді, осы оқиғалардың бел ортасында болып, қазақ халқының мүддесі үшін күрескен, беделді би, шебер дипломат Алтай Ебескіұлының өмір жолын, архивтік деректер негізінде толық суреттейді.

Өзінің ерен еңбегімен туған халқына адал қызмет етіп, ел тарихында ерекше орын алған азаматтар өте көп. Солардың ішінде атаң-даңқы кезінде тек қазақ елінде ғана емес, елден тыс жерлерде де кеңінен танымал болған Алпысбай Қалменовтың алатын орны ерекше болып табылады. Өшпес шамшырақтың бірі Алпысбай Қалменов туралы «Дума депутаты Алпысбай Қалменов» деген атаумен Ақтөбеде жарық көрген кітабын Б.Ж. Құрманбеков, танымал тарихшы, ғалым докторы Ө. Озғанбаймен бірігіп, Алматыда «Қайраткер Алпысбай Қалменов» атымен қайта жариялады [8]. Қазақтың ұлағатты ұлдарының бірі Алпысбай Қалменов сияқты абзал азаматты елге таныта түсіру мақсатында жасалған, осы еңбектері ғалымның өте сәтті ғылыми қадамдарының бірі деп білеміз.

Ғалымның шығармашылық табыстарының бірі, еліміз 150 жылдығын атап өткен Нұрпейіс Байғаниннің өмірі мен шығармашылығына арналған «Нұрлы жүзді Нұрпейіс» деп аталатын еңбегі болып табылады [9]. Ел тарихының әр кезеңінде, Нұрпейіс шығармашылығының сол кезеңдердегі тығыз байланысын зерделеген бұл еңбек, өзінің жаңашылдығымен, тарихи бай деректерімен ерекшеленеді. Нұрпейіске арналған ең алғашқы ғылыми зерттеу ретінде ғалымның бұл еңбегі, тарихшылар мен тілші ғалымдардың назарын аудартты.

Ақтөбелік Кеңес Одағының батырларының ішінде Ідіріс Үргенішбаевтың ерлігін қазіргі ұрпақтың көпшілігі білмейтін ақиқат. Тарихшы ғалым ұлы жеңістің 60 жылдығы қарсаңында «Ідіріс Үргенішбаев» деген еңбегін жазып, оқырман қауымға ұсынды [10]. Осы кітап шыққан соң ғана, батырдың есімі Ақтөбе қаласының оңтүстік – батыс ауданынан бір көшеге берілді.

Ғалым көп жылғы зерттеу жұмысының нәтижесінде, ғылыми қауымға «Батыс Қазақстанда сауданың дамуы» деген көлемді монографиясын ұсынды [11]. Бұл еңбегінде Торғай және Орал облыстарының территориясында, Маңғыстау уезінде XIX ғасырдың орта тұсынан бастап жәрмеңке саудасының даму мәселесі зерттеледі. Аталған еңбек Қазақстан ғалымдарының тарапынан жоғары бағасын алды.

Қорытындылай келе, өлкетану дегеніміз қашаннан өлке құру жұмысының бір саласы, сондықтан ол шынында ертедегі мәдениет тарихында жуан орын тепкен жұмыстың бір саласы. Өлкетанушылардың өлкені зерттеудегі рөлі өте маңызды. Өлкетанушылардың атқарған қызметтері және баспаға шығарған еңбектері құнды мәліметтер болып табылады. Қорыта айтқанда, Р.І. Илиясованың және Б.Ж. Құрманбековтың зерттеуге қосқан сүбелі еңбектері Ақтөбе облысы тарихында елеулі орынға ие.

1. А.С. Барков. Вопросы методики и истории географии. – Москва, АПН. РСФСР, 1961. – С. 80.

2. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 32 б.

3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам». // Егемен Қазақстан, 2012. 10 шілде.

4. Байдалиев Д.Д. Жоғары оқу орындарындағы өлкетану жұмыстарының жағдайы. // Ұлттық тарихты зерделеудегі өлкетану рөлі. – Атырау, 2013. – Б – 215 – 217.

5. АДМ. Сұхбат Р.І. Илиясовамен. – Ақтөбе, 2016.

6. Илиясова Р.І. Қазына. – Алматы: Зерде, 2001. – 312 бет.

7. Илиясова Р.І. Далам тұнған шежіре. – Алматы: Зерде, 2007. – 232 бет.

8. Құрманбеков Б.Ж., Озғанбай Ө. Қайраткер Алпысбай Қалменов. – Алматы: Нұрлы әлем, 2006. – 151 бет.

9. Құрманбеков Б.Ж. Нұрлы жүзді Нұрпейіс. – Ақтөбе, А-Полиграфия, 2009. – 106 бет.

10. Құрманбеков Б.Ж. Ідіріс Үргенішбаев. – Атырау, 2005. – 50 бет.

11. Құрманбеков Б.Ж. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы. – Ақтөбе, Принт-А, 2008. – 275 бет.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абаева М.Д.** – Магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби.
- Абдиханова А.Е.** – преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета.
- Адамов Т.Ж.** – Руководитель подразделения Дома – музея Д.П. Багаева КГКП «Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина».
- Алтаева Ж.Т.** – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистрі.
- Адельчанов Қ.С.** – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың 1 курс PhD докторанты.
- Айтқұл Х.А.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Археология орталығының жетекшісі.
- Айтбаев А.Б.** – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың 2 курс PhD докторанты
- Амантуров М.** – Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави.
- Амелин В.А.** – МНС. Актюбинский областной историко-краеведческий музей.
- Амиров Е.Ш.** – ТОО «Археологическая экспертиза», PhD докторант КазНУ им. Аль-Фараби.
- Андасов О.А.** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Акылбек С.Ш.** – ТОО «Археологическая экспертиза».
- Akhiyarov I.K.** – Al-Farabi Kazakh National University.
- Ақымбек Е.Ш.** – АҒҚ, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты.
- Алипова С.Б.** – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі.
- Ахмет С.З.** – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы.
- Ахметова Г.С.** – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы.
- Ахмадиева Н.В.** – Республика Башкортостан, Уфа к.и.н., снс. ИИЯЛ УНЦ РАН
- Акылбаева И.М.** – «Университет КАЗГЮУ», к.и.н., профессор
- Асылбекова Қ.А.** – Созақ ауданы, Балдысу ауылы Жамбыл атындағы жалпы орта мектебінің мұғалімі.
- Аскаров М.М.** – Наманганский государственный университет, преподаватель Кафедры истории.
- Алламурадова Л.Х.** – Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук (ИИЯЛ УНЦ РАН), г. Уфа м.н.с. отдела этнологии.
- Арпентьева М.Р.** – Калужский государственный университет им. К.Э. Циолковского г. Калуга, доктор психологических наук, доцент
- Арызгулова Э.Ә.** – Шұбарқұдық гимназиясының мұғалімі, Ақтөбе.
- Айдарханова Е.Е.** – Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы Кадр инспекторы, гуманитарлық ғылымдардың магистрі.
- Аларушкин А.М.** – Горно-Алтайский государственный университет. Аспирант кафедры алтайской литературы и художественной культуры.
- Әбдіғали Н.Ә.** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Әлім О.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Қазақстан тарихын зерттеу орталығының ғылыми қызметкері.
- Әлімбаев Нұрсан.** – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры.
- Әмирлан С.Е.** – АҒҚ – ізденуші, Қарақалпақ гуманитар пәндер ғылыми зерттеу институты.
- Базарбаева Г.А.** – Институт археологии им. А.Х. Маргулана.
- Байгунаков Д.С.** – д.и.н., ректор академии экономики и права имени У.А. Джолдасбекова
- Батырева С.Г.** – Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН, Музей традиционной культуры.
- Баринов М.В.** – специалист Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина
- Баяндырова Қ.Б.** – Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті.
- Бахтыбаев М.М.** – А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкері.
- Бейсегулова А.** – Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы.
- Бексеитов Г.Т.** – к.и.н., доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби.
- Бекназаров Р.А.** – т.ғ.д., Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ.
- Белтенов Ж.М.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Музейлік деректану және қолжазба орталығының жетекшісі.
- Бимендиев А.Ш.** – к.тех.н., независимый исследователь, президент АО «Абди компани»
- Бисембаев А.А.** – к.и.н., Актюбинский областной историко-краеведческий музей.
- Бугарчѳв А.И.** – научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ, Казань.
- Букешева Г.К.** – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Болсынбек Т.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Антропология және этнология орталығының ғылыми қызметкері.
- Брагин А.О.** – аспирант Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Бравина Р.И.** – д.и.н., Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИИПМНС) СО РАН, Россия, г. Якутск.
- Бурангулов Б.В.** – к.и.н., Башкирский государственный университет, г. Уфа.
- Винокурова Л.Е.** – к.и.н., Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, РФ, г. Якутск.
- Гарустович Г.Н.** – к.и.н., Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, г. Уфа.

- Гайнуллина Ф.Б.** – к.п.н., БГУ, г. Стерлитамак, Республика Башкортостан.
- Горячев А.А.** – Институт археологии им. А.Х.Маргулана.
- Горбунов В.В.** – д.и.н., Алтайский государственный университет, г. Барнаул, Россия.
- Дауытбекова М.Қ.** – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті.
- Дауленова А.** – Магистрант ІІ курса ҚазНУ имени аль-Фараби.
- Дашковский П.К.** – д.и.н., Алтайский государственный университет.
- Досымбетов Н.А.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Музейлік деректану және қолжазба орталығының кіші ғылыми қызметкері.
- Досымбаева А.М.** – д.и.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Дзюба Ю.В.** – нумизмат-исследователь, Донецк, Украина.
- Джумабекова Г.С.** – к.и.н., Институт археологии им. А.Х. Маргулана.
- Егізбаева М.Қ.** – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің археология, этнология және музеология кафедрасының доценті.
- Естемесов Е.А.** – ТОО «КазНИИК», г. Астана.
- Елеуов М.** – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры.
- Елеуов Ж.** – қаламгер, журналист, Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы, Атасу кенті.
- Ескекбаев Д.Б.** – т.ғ.к., доцент, Алматы менеджмент университеті.
- Жалғас Е. Е.** – ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет», г. Уфа.
- Жанұзақ Р.Ж.** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
- Jeanmarc Deom.** – Faculty of History, Archaeology and Ethnography, KazNU Laboratory of Geoarchaeology.
- Жапакова Г.С.** – НС Центра по изучению истории Казахстана ЦГМ РК.
- Жуматаев Р.С.** – әл Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы.
- Жұмабай Ө.Ж.** – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы.
- Жунусова М.** – специалист отдела фондов Центрального государственного музея РК.
- Жунусова Б.М.** – Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.
- Жұмашова А.А.** – т.ғ.к. Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы.
- Жұмағалиева А.И.** – Шұбарқұдық музыка мектебінің мұғалімі.
- Жунусов С.К.** – Казахский научно-исследовательский институт культуры.
- Zhumagulov K.T.** Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University.
- Закиров И.** – В. ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет», г. Уфа кандидат географических наук.
- Зими́на М.С.** – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Санкт-Петербург.
- Ибадуллаева З.Ө.** – т.ғ.к., доцент Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
- Ильин Р.В.** – ТОО «Археологическая экспертиза», г. Алматы.
- Имантаев Б.О.** – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ.
- Иманбекова А.А.** – PhD Докторант ҚазНУ имени аль-Фараби.
- Исабеков Ж.** – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Антропология және этнология орталығының кіші ғылыми қызметкері.
- Исаева А.И.** – ҚазГосЖенПУ, к.и.н., и.о. ассоциированного профессора.
- Исламова Р.Х.** – Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра, аспирант Отдела этнологии.
- Калыш А.Б.** – д.и.н., профессор, зав. кафедрой археологии, этнологии и музеологии ҚазНУ имени аль-Фараби.
- Кайратова А.А.** – Г. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі.
- Кәрібаев Б.Б.** – ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры.
- Кабышева А.Б.** – Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ-дың 2-курс магистранты.
- Кенжебаева Е.Ж.** – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
- Кожа М.** – Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави.
- Коробейников А.С.** – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики» – Санкт-Петербург.
- Курбанов Г.Н.** – к.и.н., Бухарский государственный архитектурно-художественный музей-заповедник (г.Бухара), зав. отделом «Нумизматики и эпиграфики».
- Курбанова З.И.** – к.и.н., Каракалпакский научно-исследовательских институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан.
- Кепин Д.В.** – к.и.н., научный сотрудник Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры.
- Кистаубаева А.К.** – к.и.н. руководитель Центра по изучению истории Казахстана Центрального государственного музея РК.
- Кыйзатова С.М.** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
- Kuzikulov I.** – A senior teacher of Namangan state university.
- Қақабаев Б.С.** – ҚР МОМ директорының мәдени-білім жұмысы және сыртқы байланыстар жөніндегі орынбасары.

Қалнияз Б. – ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қор бөлімі қызметкері.
Қалдыбек С.Т. – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы.
Картаева Т.Е. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті.
Қалшабаева Б.К. – т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры.
Қуандық С.Р. – Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова.
Қуандықов А. – магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби.
Құрақбаева А. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 1 курс магистранты.
Құрманязов И.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 1 курс магистранты.
Құнанбаева Ә. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 1 курс магистранты.
Қозғамбаева Г.Б. – т.ғ.к., Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті.
Латыпов Ф.Р. – Уфимский государственный авиационный технический университет, г.Уфа к.т.н, доцент.
Садуақасова М. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың маманы.
Мамиров Т.Б. – к.и.н., Национальный музей Республики Казахстан руководитель отдела Археологического наследия.
Майба Н.В. – Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.
Мансуров У.У. – Наманганский государственный университет, Узбекистан.
Малдыбекова Л.Ж. – А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкері.
Мухарева А.Н. – д.и.н., Кемеровский государственный университет, Кемерово.
Мургабаев С.С. – А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкері.
Мигранова Э.В. – к.и.н., Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук.
Мейрманова Г.А. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы.
Муканова Г.К. – доцент КазНУ им. аль-Фараби.
Медведев В.В. – к.и.н., Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова.
Мұсырманқұл П. – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің кіші ғылыми қызметкері.
Мякишева О.А. – научный сотрудник Археологического центра Центрального государственного музея РК.
Мұхатова О.Х. – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры.
Ноянов Е.Н. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті.
Нұрмұханбетов Б.Н. – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы.
Нугаева Б.Т. – Шұбарқұдық гимназиясының мұғалімі. Ақтөбе облысы.
Нұрғожа Қ. – ҚР Мемлекеттік орталық музейі Қазақстан тарихын зерттеу орталығының ғылыми қызметкері.
Овчинников А.В. – к.и.н., ЧОУ ВПО «Институт социальных и гуманитарных знаний» г. Казань.
Осмонова С.К. – к.и.н., доцент кафедры истории Кыргызстана и археологии, этнологии Ошского государственного университета.
Омарбеков Т. – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.
Ожаубаев А. – Магистрант КазНУ имени аль-Фараби.
Орынбекова Ә. – «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық-мұражайы.
Отёпова Г.Е. – д.и.н., ПГПИ, профессор кафедры истории Казахстана.
Орынбаева А.А. – Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
Оралбай Е.Қ. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD докторанты.
Оспанов Е.Б. – Ph.D. докторант КазНУ имени аль-Фараби.
Өтениязов С.К. – т.ғ.к., Қазақ – Америка университеті профессоры,
Өсеров Т.О. – «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық мұражайы.
Петров П.Н. – к.и.н., в.н.с. центра музейного источниковедения и рукописей ЦГМ РК.
Плешаков А.А. – к.и.н., Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева.
Рахым Н.М. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
Рахимов Е.К. – докторант Ph.D КазНУ имени аль-Фараби.
Renato Sala – Faculty of History, Archaeology and Ethnography, KazNU Laboratory of Geoarchaeology.
Сабитов Ж.М. – PhD, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева.
Сағындықова С. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты.
Садықова А. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты.
Сақан Қ.С. – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ.
Сатыбалдиева М. – научный сотрудник Археологического центра Центрального государственного музея РК.
Серегин Н.Н. – к.и.н., Алтайский государственный университет, г. Барнаул, Россия.
Смагулова Ш.О. – учитель лицея № 169 Алатауского района г. Алматы.
Смотрич Т.Н. – Павлодарский областной историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина.
Сдықов М.Н. – д.и.н., директор Западно-Казахстанского центра истории и археологии.

Сойкина Н.Ю. – к.и.н., Казахский национальный университет им. аль-Фараби.
Соегов М. – д.ф.н., Национальный институт рукописей Академии наук Туркменистана.
Серік Г.С. – Ақтобе, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.
Сихымбаева К.Б. – т.ғ.к., ҚР Мемлекеттік орталық музейі Антропология және этнология орталығының аға ғылыми қызметкері.
Талеев Д.А. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті.
Таңатаров Н. – «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы.
Тәжекеев Ә.Ә. – т.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Терекбаева Ж.М. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты.
Темиртон Г. – PhD, ученый секретарь Центрального государственного музея РК.
Тишкин А.А. – д.и.н., Алтайский государственный университет, г. Барнаул, Россия.
Торежанова Н.Ж. – научный сотрудник археологического центра Центрального государственного музея РК.
Төлеубаев Ә.Т. – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры.
Түлегенов Т.Ж. – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы.
Умирханқызы З. – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
Уразмагамбетов Н.Н. – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
Усачук А.Н. – к.и.н., краеведческий музей, г. Донецк, Украина.
Ушницкий В.В. – к.и.н., ИГиИПМНС СО РАН, г. Якутск.
Үмітқалиев Ұ.Ұ. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Археология және этнология» кафедрасының меңгерушісі.
Фоменко А.С. – Региональный государственный университет им. К. Жубанова.
Хабибиан И. – магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби.
Халмуратов Б.Р. – старший преподаватель кафедры «Архивоведение» Наманганского государственного университета.
Хазбулатов А.Р. – PhD, ТОО «КазНИИК», г. Астана.
Хинаят Б. – ҚР МОМ директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, т.ғ.к.
Хұрметбек А. – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің кіші ғылыми қызметкері.
Хорват В. – докторант КазНУ им. аль-Фараби.
Чотбаев А.Е. – с.н.с. Института археологии им. А.Х. Маргулана.
Шабашов А.В. – к.и.н., Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова.
Шағырбаев М.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті.
Шайдуллина К.А. – Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.
Шарипова С.С. – Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.
Шайкен Ж.А. – м.н.с. Центрального государственного музея РК.
Швец И.Н. – Институт первобытной археологии, г. Хайдельберг.
Шойбеков Р. – ф.ғ.д., ҚР Мемлекеттік орталық музейі Антропология және этнология орталығының жетекшісі.
Шохаев К.А. – ТОО «Archeo-service».
Эгамбердиев М.Ш. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті.
Ямаева Е.Е. – д.и.н., Горно-Алтайский государственный университет.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Әлімбаев Нұрсан. Қазақ қоғамындағы паракорлық пен сыбайлас жемқорлықтың антропологиясы: генезисі, эволюциясы һәм қазіргі сипаты.....	3
Тишкин А.А. О возможностях применения рентгенофлюоресцентных спектрометров для изучения древних и средневековых изделий из цветного металла, обнаруженных на территории Западного Алтая.....	15
Төлеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. Жайпақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының кейбір нәтижелері мен қорытындылары..	18
Елеуов М. Мырзашөл мен ортағасырлық Үтіртөбе қаласының зерттелу тарихы.....	27
Zhumagulov K.T. Hunns-turks in eurasian history in the period of great migration of peoples..	37
Омарбеков Т. Шыңғыс хан: шежірелік деректер не дейді?.....	40
Кожа М., Амантуров М. Об одной реликтовой форме погребения в Казахстане (Этноархеологический исследование).....	47
Сдыков М.Н. Организация и создание крупных историко-культурных музеев – заповедников под открытым небом (проект «Городище «Жайық»).....	51
Калыш А.Б. Особенности социализации детей и подростков неполных семьях Казахстана	54
Кәрібаев Б.Б. XIV-XV ғасырлардағы «өзбек» атауының мәні жөніндегі тұжырымдарға талдау.....	59

СЕКЦИЯ I

КӨРНЕКТІ ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІ / ВОСПОМИНАНИЯ О ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЕНЫХ И ИХ ИЗЫСКАНИЯ

Ескекбаев Д.Б. Ұстаздардың ұстазы немесе ұстаздарым туралы.....	65
Ноянов Е.Н. Ұстаз – ұлағатты есім.....	73
Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., Швец И.Н. Казахское Притоболье в судьбе археолога О.А. Кривцовой-Граковой.....	75
Талеев Д.А. Профессор М. Елеуовтің ғылым, білім саласындағы сара жолы.....	85
Шайкен Ж.А. Потамонимы в научном наследии Ч.Ч. Валиханова.....	89
Малдыбекова Л.Д., Мургабаев С.С. Средняя Азия и Казахстан в творчестве академика В.В. Бартольда.....	92
Кистаубаева А.К., Жапакова Г.С. Личный комплекс народного художника КазССР Абылхана Кастеева в коллекции ЦГМ РК.....	96

СЕКЦИЯ II

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ МӘДЕНИЕТТЕР САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ / ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГИИ

Sala R., Toleubaev A., Deom J. The Mursalim petroglyph site.....	99
Жуматаев Р.С. Ежелгі және орта ғасырлық көшпелілердің жерлеу ғұрпындағы жылқы жазба деректер мен археологиялық мәліметтердің үйлесімі.....	106
Бексеев Г.Т., Байгунаков Д.С., Оспанов Е.Б. Новый голоценовый памятник в Жетысу..	112
Мамиров Т.Б., Куандық С.Р. Краткие сведения об исследованиях памятников каменного века на территории Актюбинской области на примере стоянки Калыбай пункт 1-2.....	117
Искаков Г.Т. Каменный Инвентарь Стоянки Мангыстау.....	119
Дашковский П.К. Материалы эпохи энеолита из могильника инской дол (западный Алтай).....	120
Алипова С.Б. Палеолит дәуіріне қатысты ғылыми тұжырымдар.....	122

Мякишева О.А. Могильник Майбулак V – материалы раскопок полевого сезона 1990 г. (из археологической коллекции ЦГМ РК).....	126
Усачук А.Н. Костяные «пряслица»: варианты использования.....	130
Горячев А.А., Егорова Т.А. Андроновские захоронения могильника Куйган-2.....	133
Айтқұл Х.А. ҚР Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері.....	137
Омаров Ғ.Қ., Сапатаев С.А., Сағындықова С., Куркеев Е.М. Оңтүстік-батыс Алтайдағы 2015 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары.....	146
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Әбдіғали Н.Ә. Қырыққүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары.....	151
Чотбаев А.Е. Предворительные результаты археологических исследований в долине р. Текес.....	157
Омаров Ғ.Қ., Жуматаев Р.С., Сапатаев С. ШҚО Үржар ауданында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары.....	162
Сатыбалдиева М. Археологические изучения Жетысу (1860-1930-ые гг.).....	166
Оралбай Е.Қ. Қызылүйік тас мүсіндері.....	170
Иванов С.С. Восьмерковидные серьги ранних кочевников Притяньшанья в сакский период.....	175
Тишкин А.А., Мухарева А.Н. Документирование изображений на «оленных» камнях западной Монголии.....	178
Серік Г.С., Амелин В.А. К вопросу об изображениях оленей в искусстве ранних кочевников.....	182
Сихымбаева К.Б. Күлтөбе қорымынан табылған одонтологиялық материалдардың сипаттамасы.....	184
Горячев А.А. Археологические исследования древних поселений хребта Ешкиольмес.....	187
Хорват В. Памятники скифской эпохи Венгрии.....	191
Торежанова Н.Ж. Детали поясного набора из древнетюркского памятника Сулукоян.....	197
Бисембаев А.А., Фоменко А.С. Комплекс случайных находок раннего средневековья из песчаных массивов среднего течения уила.....	201
Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Жуматаев Р.С., Шағырбаев М.С. Қоскеліншек қалашығына 2014 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындылары.....	205
Бугарчѳв А.И., Дзюба Ю.В. Булгарские монеты XIII в. с «трѳхногой» тамгой. Вес и номинал.....	210
Брагин А.О. Мелкие фракции танга в денежном обращении государства Амира Тимура..	214
Петров П.Н., Белтенев Ж.М. Продукция монетного двора Отрар. Во время междоусобиц первого десятилетия XIV века.....	216
Хазбулатов А.Р., Акылбек С.Ш., Шохаев К.А., Султанмуратов Б.С., Естемесов Е.А. Научно-исследовательские работы на городище Кулан в 2015 году.....	218
Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикаларын топтау мәселесі (VI-XIII ғ. басы).....	223
Тәжекеев Ә.Ә., Құрманиязов И.С. Сыр өңіріндегі XVIII-XIX ғасырлардағы бекініс-камалдар.....	226
Ильин Р.В., Амиров Е.Ш., Акылбек С.Ш. Мавзолей Сабит – мемориальное сооружение середины XIX века.....	229
Өсеров Т.О. Түркістан жазирасының Сидак микрооазисінде жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары.....	232
Ахмет С.З., Жұмабай Ө.Ж., Қалдыбек С.Т., Ахметова Г.С., Құлымбет О.Б. Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан Отырар өңірінің тарихи-мәдени мұраларының 2011-2014 жыл аралығындағы зерттелуі.....	235
Мургабаев С.С., Бахтыбаев М.М., Малдыбекова Л.Ж. Қаратау жотасының жаргас суреттеріндегі түйе бейнелері.....	238
Терекбаева Ж.М. Еуразия даласынан табылған петроглифтердегі «дөңгелекті көліктер»..	243
Бекназаров Р.А., Сақан Қ.С. Қазақстан археологиясындағы түйе бейнесі.....	246

СЕКЦИЯ Ш

ЭТНОЛОГИЯДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ПЕН ДӘСТҮР / НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ В ЭТНОЛОГИИ

Гарустович Г.Н. «Женщины их были колдуньи и гадали обо всем» (К вопросу о женском шаманизме у средневековых кочевников).....	249
Бекназаров Р.А., Имантаев Б.О. Қазақ тарихындағы «асатаяқтың» орыны: Бекет атаның «көк асасы» негізінде.....	252
Овчинников А.В. Этнология и естественные науки – границы «разумной» междисциплинарности (к проблеме медиализации этничности).....	254
Бимендиев А.Ш. Чокан Валиханов о «Великой шапке» и «тронном месте» казахских чингизидов.....	257
Осмонова С.К. Родственные отношения у кыргызов южной части Кыргызстана.....	261
Коробейников А.С., Зимина М.С. От российской империи к Советскому Союзу: трансформация визуального образа населения в центральноазиатском регионе, 1858-1932 гг.....	263
Қақабаев Б. Аққу ішік (ҚР Мемлекеттік орталық музей қорындағы аққу терісінен тігілген бірегей киім жөнінде).....	266
Райымхан К.Н., Мұсырманқұл П. Түркия қазақтары арасында (тарихи-этнографиялық деректер).....	271
Соегов М. Об узловых вопросах истории древних массагетов-туранцев (в связи с происхождением некоторых этнонимов, топонимов и антропонимов).....	278
Өтениязов С.К. Арғын (уархун) қағанатының зерттелу тарихы.....	281
Хинаят Б. Қазақ дәстүріндегі өлікке арнап шырақ жағу ғұрпы туралы.....	284
Шабашов А.В. Тюркская гидронимия низовий буго-днестровского междуречья. Куяльницко-тилигульское межлиманье.....	288
Ямаева Е.Е., Аларушкина А.М. «Лунная тамга» Алтайцев: культурно-историческая преемственность и среднеазиатские параллели.....	292
Каратаев О.К. Кыргыздардағы умай-эненин культу.....	293
Медведев В.В. «Поле» автора: от слов информанта до интерпретации исследователя.....	298
Арпентьева М.Р. Ассимиляция, интеграция и мультикультурализм как стратегии мультикультурного взаимодействия.....	302
Шойбеков Р. Тасқа байланысты қазақтардың кейбір байырғы ұғым-түсініктері мен наным-сенімдері.....	306
Ушницкий В.В. Керейтская проблема в истории Центральной Азии.....	309
Темиртон Г. Традиция как предмет этнокультурологического исследования.....	314
Мұхатова О.Х. Қазақ халқының ырымдары.....	317
Исаева А.И. Еще раз о причинах конфликтности Семей в Казахстане.....	321
Kuzikulov I. The migration process of Turkistan livestock breeders at the end of XIX and the beginning of XX centuries.....	323
Егізбаева М.Қ. Қазақтың дәстүрлі тамақтану жүйесінің ерекшеліктері.....	325
Ибадуллаева З.Ө., Кенжебаева Е.Ж. Қазақ халқындағы «иткөйлек» және оның символикалық мәні.....	328
Әмирлан С.Е. Қарақалпақ халқының «бесікшаппай» салты және оған қатысты ғұрыптық жырлар.....	330
Елеуов Ж., Ескекбаев Д.Б. Қазақ отбасылары арасындағы некенің бұзылу себептері.....	332
Жунусова М. Ювелирное украшение и сценический образ (по материалам коллекции ювелирных украшений из фондов ЦГМ РК).....	337
Дауытбекова М.Қ. Қазақ батырларының әлеуметтік-рухани болмысы мен беделі.....	339
Алламуратова Л.Х. Обряд вытирания священного огня у башкир.....	342
Рахимов Е.К. Из истории изучения казахов России в Омске.....	345
Нұрғожа Қ. «Кәрі жілік жылқы қайтарады».....	348
Әлім О. Қазақтың дәстүрлі өрмек тоқу өнері.....	351

Исламова Р.Х. Фототека отдела этнологии института истории, языка и литературы уфимского научного центра ран: история формирования и тематика.....	355
Иманбекова А.А. К проблеме исследования земельной собственности кочевников в советской историографии.....	357
Болсынбек Т. Қазақтың дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмысында қамыстың алатын орны.....	362
Жунусов С.К. Казахи Монголии в фокусе научных исследований.....	365
Абдиханова А.Е. Islam civilization in the world space.....	367
Ибадуллаева З.Ө., Кисманова Э.А. Қазақ халқындағы «сүйек» ұғымына қатысты салт-дәстүрлер.....	369
Смагулова Ш.О. Языковая ситуация среди казахского и русскоязычного населения Северного Казахстана.....	373
Арызгулова Э.Э. Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтардың құрылуының бастапқы кезеңі.....	376
Айдарханова Е.Е. Аң-күс, жан-жануарға қатысты наным-сенім, ырым-тыйымдар жүйесі.....	378
Нугаева Б.Т. Қазақ халқының дәстүрлі киіз үйі.....	382
Жұмағалиева А.И. Халқымыздың асыл қазыналары.....	386
Досымбетов Н.А. Қазақ халқының ұран шақыру дәстүрі.....	389
Жұмашова А.А. Отырар жәдігерлеріндегі ою-өрнектер.....	393
Садуақасова М. Төлеңгіт тарихы.....	396
Баринов М.В. Этнокультурные процессы у казахов приграничных регионов РФ (на примере Алтайского края).....	400
Кайратова А.А. XIX ғасырдағы қазақ және өзбектердің этнографиясы: алтын бесік мәселесі.....	402
Майба Н.В. Историко-этнографические исследования жизни казахского народа в фотографиях Д.П. Багаева.....	406
Смотрич Т.Н. Эволюция взглядов на роль кочевников в развитии мировой цивилизации.....	408
Омурова Ж.К. Появление местных ячеек партии национального возрождения «асаба» и их политическая деятельность.....	410

СЕКЦИЯ IV

АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІНДЕГІ ЖАҢА ТҮРҒЫЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР / НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В АРХЕОЛОГИИ, ЭТНОЛОГИИ И МУЗЕЙНОМ ДЕЛЕ

Калыш А.Б. Информатизация преподавания профильного элективного курса «репатрианты Казахстана» для PhD-докторантов факультета истории, археологии и этнологии КазНУ имени аль-Фараби.....	413
Қалшабаева Б.К. Оқыту үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу – сапалы мамандар дайындаудың кепілі.....	416
Досымбаева А.М. Особенности методов комплексного сравнительного и сопоставительного анализа археологического артефакта.....	418
Тишкин А.А., Горбунов В.В., Серегин Н.Н. О методике исследования тюркских оградок (по материалам комплекса Баян-Булаг-I в Монгольском Алтае).....	423
Акылбаева И.М. Междисциплинарный дискурс в изучении этнических процессов в казахстанской науке.....	425
Картаева Т.Е. Музей қызметіндегі модернизация мәселесін магистратурада оқыту әдістемесі.....	429
Бравина Р.И. Междисциплинарные исследования археологических памятников Якутии.....	431
Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (срч) к дешифровке древних текстов на протюркских языках запада.....	434

Муканова Г.К. Междисциплинарные подходы к изложению интеллектуальной истории Центральной Азии (шокаеведение).....	437
Мигранова Э.В. Современные подходы к изучению традиционной системы питания башкир.....	440
Плешаков А.А. Компетентностный подход в преподавании археологии в вузах Казахстана..	442
Қозғамбаева Г.Б. Сабақта оқытудың белсенді әдістерін пайдаланудың тиімділігі.....	445
Мейрманова Г.А. Метод анкетирования – основной метод при обучении этнологов бакалавров.....	448
Сабитов Ж.М. Палеогенетические исследования полиморфизма у-хромосомы представителей андроновской археологической культуры.....	451
Отепова Г.Е. Роль законодательных актов в сохранении и изучении исторического наследия.....	454
Халмуратов Б.Р. Методология изучения проблемы шаманства (на примере Ферганской долины).....	457
Курбанова З.М. Фотография как источник в изучении традиционной одежды каракалпаков	459
Баудиярова Қ.Б. Отбасы тұрақтылығына қатысты әдістемелік сұрақтар.....	461
Аскаров М.М. Некоторые аспекты изучения этнографии среднеазиатских цыган.....	465
Қозғамбаева Г.Б., Бейсеғулова А. Семинар (практикалық) сабақты өтуде сыни тұрғыдан ойлау әдіс-тәсілін пайдаланудың тиімділігі.....	467
Ахмадиева Н.В. Новые подходы в изучении истории башкирского крестьянства в годы Великой Отечественной войны.....	469
Мейрманова Г.А. Этнологиялық зерттеу тәсілдері: экспедицияны ұйымдастыру негіздері	473
Исабеков Ж. Шөп шабу науқанында қолданылатын кейбір дәстүрлі әдіс-тәсілдер жайында.....	476
Асылбекова Қ.А. Қазақ халық ертегілері арқылы бастауыш мектеп оқушыларына адамгершілік тәрбиені берудің маңызы.....	478
Гайнуллина Ф.Б. История становления школьного филологического образования в России в начале XVIII в.....	482

СЕКЦИЯ V МУЗЕЙ ІСІ / МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Батырева С.Г. Этнос и традиционная культура в музее.....	484
Нұрмұханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж. Есік-Рахат археологиялық кешені ескерткіштерін этно-мәдени органы қайта түлету, туристерді тарту мақсатында қолдану.....	486
Исмаилов А.Ф. Детский музей центр духовного воспитания.....	489
Таңатаров Н. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылымдық ерекшеліктері.....	491
Винокурова Л.Е. Историко-культурное наследие Якутии: литературный музей имени Платона Алексеевича Ойунского.....	496
Бурангулов Б.В. Роль государственной архивной службы республики Башкортостан в сохранении историко-культурного наследия края.....	497
Turgunbaev E.M., Abayeva M.D. Expositonal structure of the museum-memorial complex of political repression and totalitarianism victims “Alzhir”.....	500
Кепин Д.В. Экспонирование палеолитических памятников в условиях природного ландшафта (по материалам территории Украины).....	503
Сойкина Н.Ю. Особенности музеефикации археологических памятников.....	506
Закиров И. В., Жалгас Е.Е. Историко-культурное наследие как фактор развития туризма в Казахстане.....	509
Курбанов Г.Н. Новые страницы истории Бухары.....	512
Эгамбердиев М.Ш., Ожаубаев А. История создания областного историко-краеведческого музея города Семей.....	513
Орынбекова Ә. Мұражай қорындағы XIX-XX ғғ. кәсіпшілік пен тұрмыста қолданылған жәдігерлер.....	516

Адамов Т.Ж. Музейный маркетинг – одно из направлений работы мемориального дома-музея Д.П.Багаева.....	519
Жунусова Б.М. Ковровые изделия в фондовой коллекции Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина.....	521
Шайдуллина К.А. Роль музеев в современном обществе.....	524
Шарипова С.С. Школьный музей: история и перспективы развития.....	526

СЕКЦИЯ VI

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ / ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Дауленова А. Всемирные международные выставки как модернизация культуры.....	529
Куандыков А. Из истории переселения украинцев в Жетысу.....	530
Хабибиан И. Этнический состав населения афганистана.....	533
Akhiyarov I.K. A brief history of archaeological study of Central Kazakhstan.....	536
Орынбаева А.А. К вопросу об истоках полихромного стиля в искусстве кочевников Казахстана.....	539
Құрақбаева А. Астана қаласының құрылу тарихы.....	542
Садыкова А. Алтай көшпелілерінің әлеуметтік жіктелуінің кейбір мәселелері.....	544
Кабышева А.Б. Қазақ халқындағы үйленгенге дейінгі орындалатын дәстүрлер.....	547
Адельчанов Қ.С., Құрманғалиев А. Пазырық мәдениетінің зерттелуі және қазіргі өзекті мәселелері.....	550
Құнанбаева Ә. Қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығы және онымен байланысты әдет-ғұрыптар.....	554
Сағындықова С. Солтүстік Қазақстанның сармат дәуірінің ескерткіштері.....	557
Қалнияз Б. «Museolog» бағдарламасын игеру ҚР Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесінде.....	561
Хурметбек А. Ұлттық музей – ұлттық құндылық.....	565
Жанұзақ Р.Ж. Көпұлтты Қазақстандағы сығандар: Ақтөбе материалдары негізінде мәселенің қойылуы.....	568
Алтаева Ж.Т., Рахым Н.М. Кілем – мәдениетіміздің көркем бір бейнесі.....	570
Андасов О.А. Шағалалы II қола дәуірі ескерткіштерінің топографиясы мен тұрғын үйлердің архитектурасы.....	572
Букешева Г.К. О почитаемых личностях Ерейментау.....	574
Кыйзатова С.М. Маңғыстау оралмандары.....	576
Умирханқызы З. Ақтөбе өлкетану тарихынан: Р.І. Илиясова және Б.Ж. Құрманбеков материалдарынан.....	579
Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах.....	583

Ғылыми басылым

«ҚАЗІРГІ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалы /Жауапты ред. А.Б.Қалыш. –

Алматы:

Қазақ университеті, 2016.

2016 ж. 1-2 сәуір

Жинақ ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің редакциялық баспа орталығында беттелді.

Компьютерде беттеген орталық жетекшісі М.Тәттібаев.

Дизайнын жасаған Нұрсан Әлімбаев, Б.Қақабаев,

А.Қалыш, М.Тәттібаев, А.Алиева.

Қажетті материалды ағылшын тіліне аударған ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қызметкері Э.Жанысбекова

ИБ №XXXXXXXX

Басылуға 25.03.2016 жылы қол қойылды. Формат 60-84 1/8

Көлемі XX б.т. Тапсырыс № 924. Таралымы XX дана

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.